ליטע

בּאַנד צוויי

רעדאַגירט: ח. לייקאַוויטש

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown

פּאַרלאַג
יל. פרץ
ישׂראל

תשכ"ה—1965

LITE *(Lithuania)*

VOLUM TWO

Editor: CH. LEIKOWICZ

I. L. Peretz Publishing House
31, Allenby str., Tel-Aviv, Israel

*

ליטא

כרך שני

עריכה: ח. לייקוביץ'

©

Copyright, 1965

נדפס בישראל תשכ"ה

דפוס „ארזי" בע"מ, ת"א, רח' אילת השחר 4, טל. 34294

אינהאלט:

פון פאַרלאַג 13
צווייטער באַנד „ליטע" 21
רובינשטיין, ראובן
נוסח ליטע 25

געהיליקט דעם אָנדענק פון ד"ר מענדל און אַלטע סודאַרסקי

לאַדסקי, מ.
ד"ר מענדל סודאַרסקי 33
רובינשטיין, ראובן
אַלטע סודאַרסקי ז"ל 49

געשיכטע, ארבעטער־באַוועגונגען און פּאַרטייען

פראַנק, הערמאן, ד"ר
זאַמוט און אירע יידן 57
אלישיב (פרידמאַן), שמואל, ד"ר
די צ"ס־באַוועגונג אין ליטע 63
כהן, משה
דער אַלגעמיינער ציוניזם אין דער זעלבשטענדיקער ליטע . 71
עמית (גאָטליב), יעקב
די השומר־הצעיר באַוועגונג אין ליטע 91
שולמאַן, וויקטאָר
דער „בונד" אין ליטע 101
שמעוני, ל.
צו דער געשיכטע פון לינקע „פועלי ציון" אין ליטע . 123
אַראַנסאָן, גריגאָרי
בלעטלעך פון געזעלשאַפטלעכן לעבן און ארבעטער־
קאַמף אין אַמאַליקער ליטע 163
שקליאַר, ה.
אָנהייב פון דער יידישער ארבעטער־באַוו. אין ליטע . 181

יידישע עקאָנאָמיק און פראָדוקטיוויזאַציע

פּאַרט, צבי
יידישע קאָאָפּעראַציע 233
אַלייסקי, יעקב, אגראָנ.
„ארט" אין ליטע 269

שול און בילדונג

ליפּעץ, דב
העברעאישע שול־וועזן און קולטור־באַוו. אין ליטע . 293
שולמאַן, אליהו
די יידישע וועלטלעכע שולן אין ליטע 323
עציון (האַלצבערג), יצחק רפאל הלוי
„יבנה"־שולן אין ליטע 351
בן־אפרים (אפרימטשיק), א.
די יידישע סטודענטנשאַפט אין ליטע 369
גינזבורג, מ.
דער ווילנער יידישער לערער־אינסטיטוט 381
גאָלאָמב, א.
שעפער און בויער פון שול־וועזן אין ווילנער פראָווינץ . 393

שרייבער, פּרעסע, ייוואָ

יפה, מרדכי
העברעאישע דיכטער פון ליטע 405
טשאַרני, דניאל
קאָונער ליטע האָט אַרויסגעגעבן איבער 100 יידישע
שרייבער 407
גאר, יוסף
די קאָונער טאָגצייטונג „פאַלקסבלאַט" 419
שולמאַן, וויקטאָר
יידישער ווינשנשאַפטלעכער אינסט. (ייוואָ) אין ליטע . 441

קולטור־אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס

ארש־סודאַרסקי, אַלטע
אונדזער קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט 453
שוואַרץ, ד., ד"ר
די „מאַפּו"־ביבליאָטעק אין קאָונע 485
יאזעליט, יעקב
ספּאָרט־אָרגאַניזאַציעס 493

קונסט, טעאַטער און מוזיק

ליכטנשטיין, יצחק
מאַרק אַנטאָקאַלסקי און זיין צייט 505
קיסין (גארן), י.
איסאַק לעוויטאַן 511
שובין, ליעוו
וויקטאָר ד. ברענער 519
קאָזלאָווסקי, יעקב
יידישע קינסטלער פון ליטע 525
קאַדיסאָן (שוסטער), לייב
קאָונער דראַמאַטיש־מוזיקאַלישע געזע. און די
„ווילנער טרופּע" 535
נאַדל, לייב
די יידישע אָפּערע־סטודיע 547

ד. פּ.

יאַשאַ חפץ, יוסף אהרון, ל. גאָדאָווסקי 555
סטאָלניץ, נתן
וועגן חזנים און חזנות־ליטא 567

חורבן ליטע

קאַפּלאָן, ישראל
פעדער־מענטשן אין די נאַצי־נעגל 595
חיין, ל.
זלמן קאַלמאַנאָוויטש דער ל"וניק פון דער יידישער
קולטור 603
א. י.
מרדכי רודניק ז"ל 611
ירושלמי, א.
רוצחים פון יידן אין ווילקאָמיר, שאָוול און אַנדערע
שטעטלעך 615

לעדין, ל.
יידישע זין פון ליטע קעגן די נאַציס 635

גרילִיכעס, שמואל זלמן, ד״ר
יידישע דענטיסטן און צאָנטעכניקער אין ליטע . . 637

לייקאָוויטש, ח.
וועגן אומקום פון קאָוונער יידן 641

קאָוואַלסקי, יצחק
אַ ניי פּויליש־דייטשע צייטונג 673

קאניוכאָווסקי, לייב
דייטשע אָפיצירן און יידישע פּעלצן 687

פּערזענלעכקייטן

ווערבאַ, ז.
שאול פּנחס ראַבינאָוויטש (שפּ״ר) 690

פראַנק, הערמאַן, ד״ר
הערמאַן מינקאָווסקי 715

טשערנאָוויטש (רב צעיר), ח., פּראָפ.
שמואל ראָזענפעלד 723

שאַפּירא, מ. ש., הרב
דער גאון ר׳ הירש ראַבינאָוויטש ז״ל 731

פליסקין, ש., הרב
ווען דער „חפץ חיים״ איז געווען אַ קרעמער... . . 739

מלאכי, א. ר.
ר׳ הלל מילייקאָווסקי ; משה לונץ 743

ראָזענפעלד, שמואל
משה לייב ליליענבלום 759

יפה, לייב
א. ווייטערס לעצטע שעהן 771

סודאַרסקי, מענדל, ד״ר
ד״ר קלאַצקין און זיין רבנים־משפּחה אין ליטע . . 775

אַראַנסאָן, גריגאָרי
ל. בראַמסאָן ; אַ. דעבאָרין־יפה ; מ. קלעוואַנסקי ;
הירש לעקערט 787

שטיין, הענעך
יהושע פּעלאָוויטש — מחבר פון דער „פּועלי־ציון״ שבועה 807

ליטווישע יידן אין דער וועלט

זאַק, ב. י.
ליטווישע יידן אין קאַנאַדע 813

באָטניצקי, יהונתן
יידישע ליטע און יידישע דרום־אַפריקע 843

שטאַרקמאַן, מ.
ליטווישע יידן — פּיאָנערן פון דער יידישער פּרעסע
אין אַמעריקע 851

זוכצעטל פון פּערזאָנען, פון שטעט און שטעטלעך . . . 869

ב י ל ד ע ר:

מאַפּע פון ליטע 24
משה ווישטיניצער, פאָטער פון ד״ר מ. סודאַרסקי . . . 34
ד״ר מענדל סודאַרסקי 38
גאָלדע ארש, באָבע פון אַלטע סודאַרסקי 47
אַלטע סודאַרסקי 50
אָנפירנדיקע ח״ח פון קאָוונער צעירי־ציון — „התאחדות״ . 64
ד״ר משה מאַטיס 103
10טער צוזאַמענפאָר פון די ייד. פאָלקס־בענק אין ליטע . . 259
אַרויסלאָז פון צושניידער־קורסן ביי קאָוונער „אָרט״ . . 283
פאַרוואַלטונג, לערער־פּערסאָנאַל פון קאָוונער „אָרט״ . . 285
מעכאַנישע וואַרשטאַטן פון קאָוונער „אָרט״ 285
לערער־פּערסאָנאַל פון קאָוונער העבר. רעאַל־גימנאַזיע . . 299
יידישע עספּעראַנטיסטן־גרופּע אין גארזד 340
ווילקאָמירער יידישע רעאַל־גימנאַזיע 341
לערער־פּערסאָנאַל פון קאָוונער ייד. קאָמערץ־גימנאַזיע . . 345
קעלמער תלמוד־תורה 353
די רבנים פון טעלזשער ישיבה 359
קאָוונער רעליגיעזע סטודענטן־אָרג. „מורי״ 363
קאָוונער יידישע שרייבער־גרופּע „מיר אַליין״ 409
יידישע פּרעסע אין ליטע 419
פאַקסימיליע פון לעצטער זייט „פאָלקסבלאַט״ 426
רעדאַקציע און מיטאַרבעטער פון „פאָלקסבלאַט״ . . . 425
לעגיטימאַציע פון ד״ר מ. סודאַרסקי אַלס הויפּט־רעדאַקטאָר
פון „פאָלקסבלאַט״ 431
קבלת־פּנים פאַר ד״ר מ. און א. סודאַרסקי אין פּאַריז . . 455
קבלת־פּנים פאַר ד״ר מ. און אַ. סודאַרסקי אין האַוואַנאַ . . 457
קאָוונער ייד. קינדערהיים 463
רענטגען־עלעקטר.־מעדקאַבינעט פון ד״ר מ. סודאַרסקי . . 464
ד״ר י. איפּ 465
אַרויסלאָז פון קראַנקן־שוועסטער ביי קאָוונער „אָזע״ . . 465
בנין פון קאָוונער „אָזע״ 467
ד״ר מ. און אַ. סודאַרסקי אויף אַ באַזוך אין טאַלין . . . 475
קינסטלער מאַנע קאַץ צו גאַסט אין קאָווג. עטנאָגראַפישער געז.
א״ג פון ש. דובנאָוו 481
ווילנער זשורנאַליסטן אויף אַ באַזוך אין קאָוונע . . . 483
קבלת־פּנים פאַר די אַרטיסטין אידאַ קאַמינסקי צו אירע
גאַסטשפּילן אין קאָוונע 484
טורן־לערער ל. מירסקי מיט אַ גרופּע ספּאָרטלער פון יי. א. ק. . 496
פּרעמיערע פון ווילנער ייד. טעאַטער־קאָלעקטיוו :
„גאָלדגרעבער״ — שלום עליכם 517
גרינדונגס־זיצונג פון דער קאָוונער העבר. טעאַטער־סטודיע . 523
קאָוונער העבר. טעאַטער־קאָלעקטיוו ביי „טיש־אַרבעט״ . . 523
אַ גרופּע באַקאַנטע קאָוונער יידישע קינסטלער 527
פּראָפ׳ שמעון דובנאָוו אין קאָוונע 533
„הבימה״ אין קאָוונע 543
קבלת־פּנים פאַרן דיכטער־רעזשיסער יעקב שטערנבערג
און שוישפּילערין סידי טאל אין קאָוונער ייד. טעאַטער־געז. . 545
ערשטער „איקוף״־קאָנגרעס אין פּאַריז 553
רעדאַקציע פון „די אידישע שטימע״ 553
שילער־קאַרטע פון ייד. טעכניקום ביי די ייד. העכערע קורסן
אין קאָוונע 562
דראַמאַטישער אַנסאַמבל ביי דער ליטווישער דיוויזיע בעתן
2טן וועלט־קריג 587
ליטווישע שוץ־פּאָליציי שטעלט אַ צוים אַרום סלאָבאָדקער
געטאָ אין קאָוונע 561
אויסווייד־שיין פון ווילנער געטאָ א״ג פון א. סמיגליס . . 659
ייוואָ־בנין אין ווילנע 675
די ברידער קלאַצקין 778
הרב א. קלאַצקין 782
יידישע מיליטער־לייט, אָפּשטאַמיקע פון ליטע, אין דער אַמערי־
קאַנער אַרמיי בעת דער 2טער וועלט־מלחמה 861

פון פארלאג

ס׳איז פאר דעם י. ל. פרץ-פארלאג אין ישראל א באזונדערע זכיה צו ברענגען פארן יידישן לייענער, בעיקר פאר דעם אפשטאמיקן פון ליטע — דעם צווייטן באנד פון דער מאנאגראפיע „ליטע".

אין דעם באנד גייען אריין צענדליקער ארבעטן, שילדערונגען, זכרונות, אפהאנדלונגען און באטראכטונגען פון דעם יידישן לעבן אין ליטע, פון דעם ישוב, וואס האט דורותדיק געלעבט ביי די ברעגעס פון ניעמאן און וויליע.

יידיש ליטע איז נישט נאר א געאגראפישער באגריף; ליטע איז שטייגער; ליטע איז נוסח, וואס האט טיף און ברייט געווארצלט וויט איבער די ברעגעס פון דעם יידישן קיבוץ.

אינעם באנד באטייליקן זיך א רויי שרייבער און טוער, וואס זיינען באקאנט אין דער יידישער וועלט, אבער פון נישט וויניקער באדייטונג זיינען די ארבעטן, מעמואַרן און שילדערונגען פון די פאלקס-מענטשן, אפגעראטעוועטע פון היטלערס גיהנום, וועלכע האבן אונטער דעם דרוק פון די איבערלעבונגען אינעם פינצטערן נע-ונד אין קאצעט און לאגער, מיט דער צוגעבונדנקייט צו דעם אמאליקן יידיש-פאלקסטימלעכן לעבן אין ליטע, ארויסגעבראכט סיי די אומקום-יארן, סיי דעם נעכטיקן ליטווישן יידישן שטייגער.

דער פארלאג האט נישט געשפארט קיין מי און אנשטרענגונג אויך אין פינאנסיעלן זין, בכדי דאס בוך זאל ארויס וואס מהותדיקער, פינקטלעכער און שענער; דאס איז אין א געווויסער מאס אויך די סיבה, וואס דער באנד גייט ארויס מיט א פארשפעטיקונג.

מיר גלייבן, אז דער דאזיקער באנד „ליטע" — ווי דער ערשטער, וואס איז דערשינען אין אמעריקע — וועט זיין א ביז גאר וויכטיקער צושטייער צו דער רעגיאנאלער יידישער היסטאריאגראפיע און צו דער דערקענטעניש פון דער חורבן-תקופה אין אייראפע.

צווייטער באנד „ליטע"

די אידעע פון ארויסגעבן יזכור-ביכער, פנקסים און מאנאגראפיעס, וואס זאלן פאראייביקן די פאר-טיליקטע יידישע ישובים אין מזרח-איראפע דורך די היטלער-הארדעס, איז גלייכצייטיק אויפגעקומען ביי אלע שרידי-הפליטה און לאנדסמאנשאפטן אין דער גאנצער יידישער וועלט.

אויך די שארית-הפליטה פון ליטע אין דער וועלט, און די אפשטאמיקע פון ליטע אין מדינת-ישראל, האבן פאר דער צייט געמאכט באמיאונגען ארויסצוגעבן זאמלביכער אין יידיש און עברית, וואס פרואוון דערציילן וועגן זיבן הונדערט יאריקער געשיכטע פון יידישן ליטווישן יידנטום און באקלאגן זיין טראגישן אומקום.

מיט גרוים איבערגעגעבנקייט און געטריישאפט האט זיך צו דער דאזיקער הייליקער ארבעט גענומען, בשעתו, דער פארשטארבענער ד"ר מענדל סודארסקי, ז"ל. ער איז געווען דער גרונטלייגער און רעדאקטאר פון וואגיקן זאמלבוך „ליטע" (דערשינען אין 1951 אין ניו-יארק), וואס איז אויפגענומען געווארן דורך דער בריטער יידישער עפנטלעכקייט מיט גרוים אנערקענונג.

שוין ביים ארויסגעבן דאס ערשטע בוך „ליטע" האט ד"ר מ. סודארסקי אין דער זעלבער צייט געזאמלט און געגרייט מאטעריאלן פאר א וויייטערדיקן באנד, וואס אים איז, ליידער, שוין נישט באשערט געווען ארויסצוגעבן.

די צונויפגעזאמלטע כתב-ידן זיינען פארבליבן ביי דער אלמנה אלטע סודארסקי ז"ל, וועלכע האט די גאנצע צייט זיך באמיט, אז דער באנד זאל דערשיינען. אזוי איז אדורכגעלאפן מער ווי א יאר-צענדליק, ביז זי האט עס געקאנט פארווירקלעכן דא, אין ישראל, אין פארלאג י. ל. פרץ. איר איינ-ציקער באגער אין לעבן איז געווען, צו זען שוין אן אפגעדרוקטן עקזעמפליאר פון צווייטן באנד, פאר וועלכן זי האט ממש געבלוטיקט און אפגעגעבן אירע לעצטע כוחות. צו אונדזער טיפן צער איז זי געשטארבן אין די טעג, וועו זי האט זיך געגרייט אפ-פארן צוריק קיין ניו-יארק און וועו דער צווייטער באנד „ליטע" איז ארויס אין זאץ. זאל איר גרינג זיין די ישראל-ערד!

דעם צווייטן באנד האבן מיר זיך באמיט צו געשטאלטן אין גייסט פון זיין פארגייער — דעם ערשטן בוך.

מיר האבן אינעם רוב באווופסטזיניק איבערגע-לאזט דעם סטיל און די פארעם פון יעדן באטייליקטן אינעם בוך, און דער מחבר אליין טראגט די אח-ריות פארן אינהאלט פון זיין ארבעט; די רעדאק-ציע האט זיך נאר דערלויבט, אין געוויסע פאלן, צו-צוגעבן באמערקונגען.

אויף וויפל עס איז געווען אין אונדזער רשות, האבן מיר אויך ארויסגעגעבן אייניקע נייע ער-טיקלען און בילדער. אין דעם איצטיקן באנד גייען ארויס וויייטערדיקע ארבעטן, וואס שטעלן מיט זיך פאר געשיכטלעכע מאטעריאלן צו דער פארשונג פון יידישן לעבן אין ליטע.

די דאזיקע אויסגאבע האט געקאנט צו שטאנד קומען א דאנק דער פינאנסיעלער מיטהילף פון אלטע ארש-סודארסקי ע"ה און אירע קרובים, און א דאנק דער פארוואלטערסירטקייט מצד דעם י. ל. פרץ-פארלאג אין תל-אביב. ליידער האבן אביעקטיוו סיבות געשטערט זיין דערשיינען צו דער צייט, ווי עס איז לכתחילה געווען פלאנירט.

עס קומט אן אויפריכטיקן יישר-כוח דעם פאר-זיצער פון „איגוד יוצאי ליטא בישראל", דעם שרייבער ראובן רובינשטיין, פאר זיין מארגישער

שטיצע און אקטיוור מיטווירקונג ביים ארוים-
געבן דאם זאמלבוך.

מיר דריקן אויס אונדזער חברישן דאנק אלע
אונדזערע מיטארבעטער און דער לייטונג פון י. ל.
פרץ-פארלאג, פאר זייער ביוטראג צום דאזיקן
2טן באנד „ליטע".

צום טיפן צער זיינען אייניקע חשובע שרייי-
בער, וועלכע נעמען אנטייל אין צווייטן באנד „ליטע"
אוועק פאר דער צייט פון דער וועלט און ניט דער-
לעבט צו זען זייערע זאכן אפגעדרוקט.

כבוד זייער אנדענק!

מיר האבן, ליידער, נישט געקאנט דעם גאנצן
צוגעשטעלטן מאטעריאל, וואס איז אונדז איבער-
געגעבן געווארן דורך פרוי א. סודארסקי, ארייננעמען
אין דאזיקן באנד און מיר בעטן אנטשולדיקונג ביי
יענע מחברים, וועמענס ארבעטן זיינען צוליב מאנגל
אין פלאץ ניט ארײן.

מיר מיינען, אז עס איז די פליכט פון די לאנדס-
מאנשאפטן אין דער גארער וועלט, צו שאפן א
פאנד, וואס זאל דערמעגלעכן ממשיך צו זיין און
ארויסצוגעבן ווייטערדיקע זאמלביכער „ליטע".

אונדזער היליקער חוב איז, צו שטעלן א לי-
טערארישן מאנומענט די פארטיליקטע קהילות פון
אונדזער אלטער היים; פאראייביקן ווירדיק אונדזע-
רע קדושים, די אומגעברענטע ליטווישע יידן און
די מוטיקע קעמפער קעגן די נאצישע רוצחים און
זייערע מיטהעלפער, א מאנומענט, וואס זאל בלייבן
פאר די קומענדיקע דורות.

חיים לייקאוויטש

ראובן רובינשטיין

נוסח ליטע

שבט ליטע, נוסח ליטע — דאָס זיינען אין דער יידישער פילצווייגיקער געדאַנקען־וועלט תמיד געווען באַגריפן פון טיף־פּאַרוואָרצלטער, קערנדיקער תורה־טראַדיציע־יידישקייט און פון עכטער יידישער נאַציאָנאַלער קולטור־שאַפונג.

צוויי ליטעס געווען: די היסטאָרישע ליטע אין משך פון ס זיבן הונדערט יאָר ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה און די פּאָליטיש־און געזאָגראַפיש־איינגע־שרומפּטע אומאָפּהענגיקע ליטע, צווישן ביידע וועלט־מלחמות, אָבער די טראַ־דיציעס, נוסחאות, אייגנשאַפטן און אייגנארטיקייטן, וועלכע זיינען געווען כאַראַקטעריסטיש פּאַרן „ליטוואָק" און פּאַר דער יידישער ליטע אין ערשטן געשיכטלעכן פּעריאָד, זיינען אַריבער בירושה צום יידיש־ליטווישן קיבוץ פון צווייטן פּעריאָד.

קליין אין כמות, אָבער טיף אין איכות איז געווען אָט דער יידישער ישוב פּאַר די 22 יאָר פון זיין קיום ביז זיין טראַגישן חורבן.

ס פּינטעלע אויף דער גרויסער יידישער וועלט־מאַפּע, — אָבער מיט וויפל ענערגיע, שעפּעריש־קייט און געבענטשטער עקשנות האָט געשפּרודלט אָט דער קליינער קיבוץ מיט זיינע 165 טויזנט נפשות!

* * *

לכתחילה — ס מוסטערהאַפטע נאַציאָנאַל־קולטורעלע אויטאָנאָמיע, מיט ס יידישן מיניסטעריום און יידישן נאַציאָנאַל־ראָט — אָט דאָס צערטע געווּיקס, וואָס איז אויסגעריסן געוואָרן דורך בייזע ווינטן פון דער אויפגעקומענער רעאַקציע.

דעמאָקראַטיש־אָרגאַניזירטע קהילות, פּאַרטייען פון אַלע באַפּאַרבונגען, ס גע־דיכטע שול־נעץ פון אַלע ריכטונגען, ישיבות מיט ס וועלט־נאָמען, סאָציאַלע אינסטיטוציעס, קורסן, ביבליאָטעקן, פּאַלקס־קאָאָפּעראַציע, פּראָפעסיאָנעלע פּאַר־באַנדן, צייטונגען, ביכער־פּאַרלאָגן, חלוצישע יוגנט־באַוועגונגען, ספּאָרט־אָרגא־ניזאַציעס — וואָס פּאַרא שפּע און פילפּאַרביקייט פון נאַציאָנאַלן און סאָציאַלן קולטור־אויסבוי!

אַסימילאַציע, שפּראָכלעכע און געזעלשאַפטלעכע, — ניט ווי ס רגילות, ניט ווי ס באַוועגונג און אַוודאי ניט ווי אַן אידעאָלאָגיע — דאָס אַלץ איז פּרעמד און דערווידער געווען דער יידישער ליטע. העברעאיש און יידיש האָבן פּריי און פּריידיק געהערשט אין יידישע הייזער, אין פּריוואָטן און געזעלשאַפט־לעכן לעבנס־שטייגער, אויף די גאַסן און געמאַרקן פון יידישן שטעטל.

און איינגעהאַלטן געוואָרן איז דער לעבעדיקסטער, פרוכפּערדיקער קאָנטאַקט מיט דער גרויסער יידישער וועלט און בפרט מיט ארץ־ישראל. רבנים־גאונים, שרייבער, קינסטלער, גייסט־מענטשן, לעקטאָרן, עסקנים, שליחים פלעגן גערן באַזוכן די יידישע ליטע. זיי האָבן משפּיע געווען אויף זייערע פילצאָליקע

צוהערער און אנהענגער און זיינען אליין מושפע געווארן פונעם קוואליקן אוצר יידישקייט, וואס איז געווען פארבארגן אין אט דעם קאמפאקטן יידישן ציבור.

* * *

די האק פון נאציש-דייטשן וועלט-רשע און בלוטיקן צורר האט זיך אויך אראפגעלאזן אויפן קאפ פון יידישן שבט אין ליטע, ווי אויפן גאנצן איראפעאישן יידנטום.

מיט דער פרייוויליקער מיטהילף פון רוצחים-ליטווינער איז אויך דער דאזיקער יידישער ישוב אומגעברענגט געווארן אין גרויסע עינויים.

און ווען די ערשטע איכה-ידיעות וועגן אט דער שוידערלעכער פאר-לעגדונג פון די ליטווישע יידן זיינען דערגאנגען קיין אמעריקע, האט ד"ר מענדל סודארסקי ז"ל, איינער פון די מנהיגים פון ליטווישן יידנטום, געזומען אויף זיך די איניציאטיוו צו פאראייביקן לדורות דעם ליכטיקן אנדענק פון דעם פארשני-טענעם שבט אין א מאנומענטאלן ווערק. פיל שווערקייטן און שטרויכלונגען, טעכנישע און פינאנציעלע, זיינען אים געשטאנען אויפן וועג צו זיין טרוים. אבער ער האט זיי מיט אויסערגעווייניעלעכער ענערגיע און אויסדויער גובר געווען.

און אין יאר 1951 איז דערשינען אין ניו-יארק דער ערשטער באנד פון גרויסן ווערק „ליטע", רעדאגירט פון ד"ר מענדל סודארסקי, אוריה קאצענע-לענבאגן, י. קיסין און בערל כהן. דער וואגיקער היסטאריש-ליטעראריישער דענקמאל האט געמאכט א שטארקן רושם אויפן יידישן לייענער-עולם מיט זיין פארנעם, מיט זיין רייכן אינהאלט, מיט זיין היסטאריש-וויסנשאפטלעכן כאראקטער.

ד"ר מענדל סודארסקי, דער איניציאטאר און ארגאניזאטאר פונעם ווערק, האט געטרויעט וועגן א המשך — וועגן א צווייטן באנד, ווהין ס'זאלן אריינגיין די איבערגעבליבענע פון ערשטן באנד מאטעריאלן.

איצט איז זיין חלום פארווירקלעכט געווארן. א דאנק דער מסירות-נפשדיקער ארבעט פון פרוי אלטע סודארסקי ז"ל, וועלכע האט געהאלטן פאר איר חוב צו רעאליזירן די צוואה פון איר מאן, א דאנק דער מיטווירקונג פון זייערע קרובים און פריינד און ביי דער מיטהילף פון י. ל. פרץ-פארלאג אין תל-אביב, דערזעט דער צווייטער באנד „ליטע" די ליכטיקע שיין.

* * *

דאס מאנומענטאלע ווערק „ליטע", וואס איז מיט א צוויי צענדלינג יאר צוריק פלאנירט געווארן דורך ד"ר מ. סודארסקי און זיינע מיטארבעטער און וואס דער ערשטער באנד פון אים איז דערשינען אין אמעריקע, איז סוף-סוף פארענדיקט געווארן אין מדינת ישראל.

איז דערין איינצוזען א רמז און א ברכה — א רמז אויף דער פעסטער קולטור-פארבינדונג צווישן די יידישע תפוצות און דער יידישער מדינה, און א ברכה פון אונדזער ניי אויפקומענדיקן לעבן פאר יענע אומדערמידלעכע קולטור-טוערס, וועלכע גיבן זיך די טירחה צו פאראייביקן אין היסטאריש ווערק די רומפולע געשיכטע פון די פארשניטענע דורכן גרויליקן אויסראט-געוויטער יידישע קהילות און ישובים.

מאפע פון
ליטע
מאַסשטאַב
10 5 0 10 20 30
ק"מ
1 800 000
שטעט מיט א באפעלקערונג איבער 10.000
שטעט מיט א באפעלקערונג אונטער 10.000
שטעטלעך
אייזנבאן
קליינבאן
שאסייען
שליאכן
טייכן
אָזערעס
בערג
גרענעץ פון ליטע (צווישן ביידע וועלט - מלחמות)
ווילנער געגנט
ליטע
פינלאנד
לעטלאנד
פוילן
אויגסטאָווע
סואוואלה
ניעמאן
ניעמאַן
ליטע

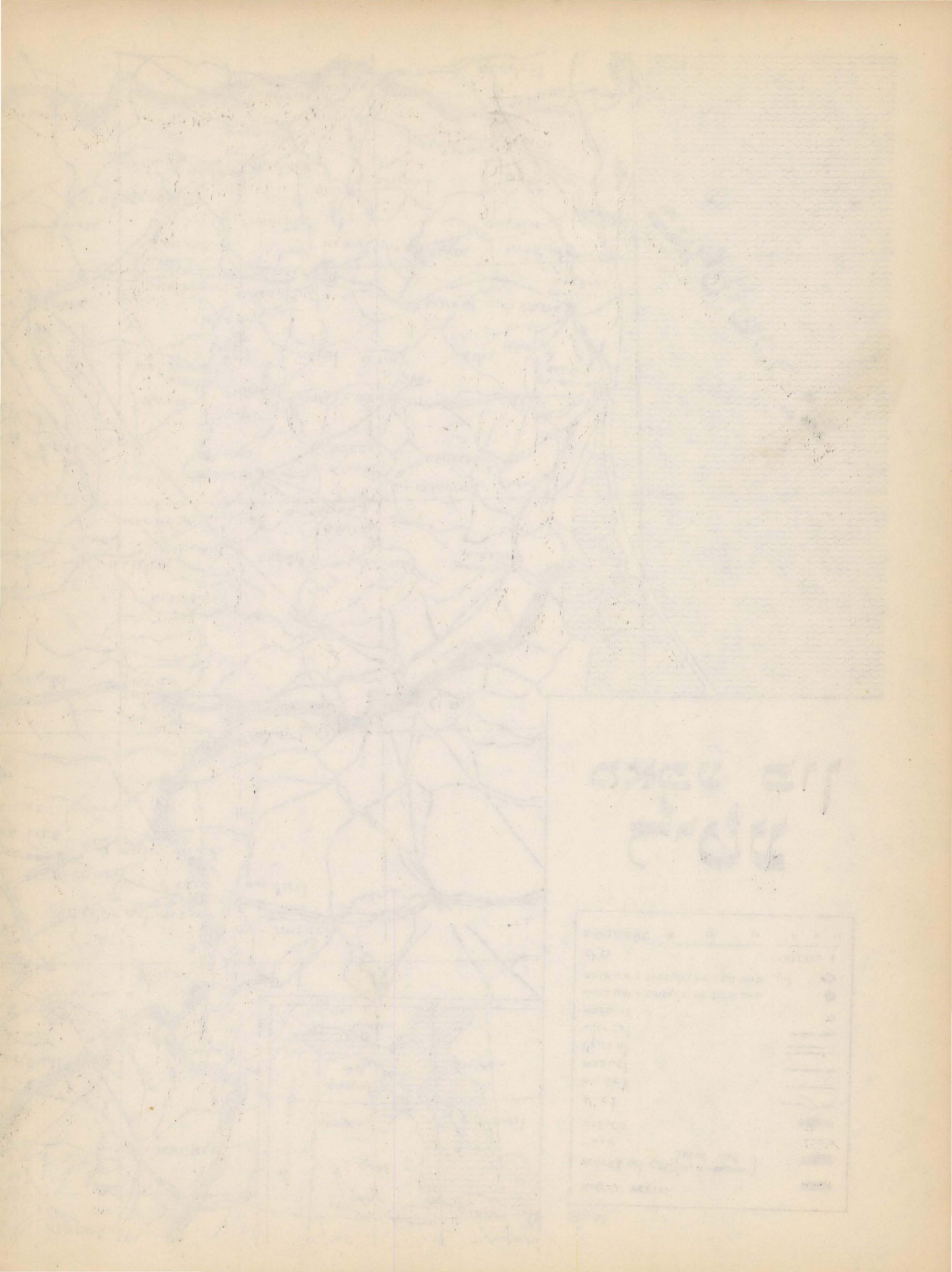

ל י ט ע

באנד צוויי

געווידמעט דעם ליכטיקן אָנדענק
פון

דר. מענדל סודאַרסקי ז"ל

דעם פאַרדינסטפולן גענעלשאַפטלעכן און קולטור-
עסקן און גרונטלייגער פון די זאַמלביכער „ליטע"

און פון

פרוי אַלטע ארש-סודאַרסקי ז"ל

דער טרייער גענעלשאַפטלעכער טוערין
און פרוינד פון דער יידישער קולטור

ד"ר מענדל סודארסקי

האָרט ביי דער רוסישער גרענעץ מיט מזרח־פרייסן האָט זיך געפונען אַ קליין שטעטעלע ווישטינעץ. הגם דאָס שטעטעלע איז געווען אויף דער רוסישער טערי־טאָריע, איז אָבער איר הויפט־פאַרבינדונג געווען מיטן שכנותדיקן דייטשישן גרענעץ־פונקט אין מזרח־פרייסן. פון די רוסישע שטעטלעך אַרום איז ווישטינעץ געווען ווי אַפגעגרענעצט מיט אַ „כינעזישער וואַנט", ווייל קיין געבויטע שאַסייען זיינען ניט געווען אוך דערגרייכן אַ פינף מייל ווייט ליגנדיקן יישוב אויף דער רוסישער טערי־טאָריע, איז כמעט דאָס גרעסטע טייל פון יאָר ניט מעגלעך געווען צוליב די זומפן אוך באַריערן פון הרודעס ערד אוך טאָלן. אָבער דער שטח פון דעם שטעטעלע ווישטינעץ גופא, הגם קליין, איז געווען נאַטור־שיין, אַרומגעקרייזט פון אַזערעס, גרינע פעלדער זומערצייט, באַצירט מיט גערטנער צווישן די שטיבלעך, אוך שלייכנדיקע געסלעך פון אַ טיפיש־שטעטעלע, וואו עס האָט געהערשט אַן אידילישע שטילקייט.

געווען איז עס אייגנטלעך אַ טיפיש ייִדיש שטעטל, אוך אַפילו אין די עקזיסטירנדיקע פרימיטיווע באַדינ־גונגען האָבן ייִדן געלעבט אין דחקות. דייטשלאַנדס עקאָנא־מישער אויפבלי נאָכן דייטש־פראַנצויזישן קריג, פון וואָס איר פראָווינץ פרייסן האָט שטאַרק פראָפיטירט, האָט זיך אויסגעווירקט לטובה אין די מקומות פון צאַרישן רוסלאַנד, וואָס האָבן זיך געגרענעצט מיט פרייסן, אוך דאָס איז אויך געווען דער פאַל מיט ווישטינעץ. פאַר די איינוואוינער פון אָט דעם שטעטעלע האָבן זיך, אַזוי אַרום, געשאַפן נייע פערספעקטיוון פון מסחר מיט פרייסן אוך אַן אַזוי געוויפענע פראָספעריטי איז געווען אַ יש.

דער עצם לעבנס־שטייגער פון שטעטעלע, ניט געקוקט אויף דער פאַרבעסערטער עקאָנאָמישער לאַגע, האָט זיך לכתחילה ווייניק וואָס געענדערט. דאָס אויסזען פון שטע־טעלע — דאָסגלייכן. באַזונדערס ווינטערצייט האָט עס געהאַט אַ טיפיש אויסזען. די געסלעך, הייזקעס פלעגן שטיין אייניגעהילט אין ווייסן, אין בערג שניי, נאָך שטאַרקע שניי־שטורעמס, אוך פאַרטרייבן די שטעטלשע אייב־וואויבער אין זייערע הילצערנע שטיבלעך, פון וואַנען אין די לאַנגע, פראָסטיקע ווינטער־נעכט פלעגט זשיבקען דאָס געלבלעכע שיין פון קעראָסין־לעמפלעך. אָבער חנוכה־צייט פלעגט אויך דאָס קוים פינקלדיקע ליכט דורך די שייבלעך באַקומען אַן אילומינירנדיק אויסזען. די וואַרעמע הערצער פון די ווישטינעצער יידן פלעגן אַנהייבן שטאַרקער צו פולסירן אין די טעג פון חנוכה. פון די געווויינלעך־פאַר־טונקלטע שייבלעך פלעגן שטראָלן די ליכטלעך פון פריי־הייט, נסים און גבורות פון די מכביער און ששון ושמחה פלעגט הערשן אין די פיר ווינקלעך פון יעדער יידישער שטוב.

און געווען איז עס חנוכה, וועָן אין איינעם אַ הויז האָט זיך געפילט אַ דאָפלטע יום־טובדיקייט. צו אַ הויז־געזינט, זאַלבע זיבן, איז צוגעקומען אַ משפחה מיט־גליד. ביי איצעלען און הינדע סודאַרסקי איז געבוירן געוואָרן דאָס פינפטע זונעלע. דאָן, דעם 14־טן דעצעמ־בער 1885, האָט ד"ר מענדל סודאַרסקי דערזען צום ערשטן מאָל דאָס ליכטיקע שיין אויף דער וועלט.

די סודאַרסקי סביבה

צווישן די שטעטלשע יידן אין ווישטינעץ האָט דער פאָטער פון ד"ר סודאַרסקי, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט פיינע מידות, טראַדיציאָנעלן וויסן, פאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט און איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע באַלעבאָטים אין שטעטל. שוין צו יענער צייט האָט ער געציילט צו די פאַרמעגלעכע סוחרים. שווער־דערנערדיק איז אָבער געווען זיין וועג צום עקאָנאָמישן אויפשטייג. פאַרבליבן פאַריתומט אין די קינדערשע יאָרן, נאָכן טויט פון זיין מוטער, האָט ער שוין אין די יאָרן פון זיין קינד־הייט פאַרזוכט דעם טעם פון האָרעווען, שטרעבנדיק צו

דער פאָטער פון ד"ר מ. סודאַרסקי, משה ווישטינעצער

דערגרייכן צו אַ קאַריערע אין לעבן. פון זיין פאָטער, הרב משה סודאַרסקי, אַ גרויסער למדן מיט אַ שארפן מוח, האָט ער געירשנט שאַרפזיניקייט און טיפע פאַרשטענדעניש פון אַן ענין. צו דעם אַלעם איז דער פאָטער פון ד״ר סודאַרסקי, באַקאַנט אין שטעטל אַלס איצעלע סודאַרסקי, נאָך געווען אַרבעטזאַם, ענערגיש, מיט אַ חוש פאַר אָריגינעלע אידייען און האָט געהאַט אַ רעאַליסטישן צוגאַנג צו ענינים.

זיין אינטערעס אין מסחר האָט ער געווידמעט דער חזיר־האָר בראַנזשע, אָדער, ווי מ׳האָט עס גערופן, בארשטן־בראַנזשע, וועלכע פון אַן אַרבעטער אַ זעלבשטענדיקער פאַבריקאַנט. דער חזיר־האָר פראָדוקט, וואָס די בעסטע קוואַליטעט פלעגט קומען פון רוסלאַנד, דער עיקר פון סיביר, איז געווען א יקר המציאות פאַר דער דייטשישער אויפשטייגנדיקער אינדוסטרי. פאַר דעם פאָטער פון ד״ר סודאַרסקי, דעם פאַבריקאַנט, האָבן זיך, אַזוי אַרום, געעפנט נייע פערספעקטיוון פון דערפאַלגרייכער פּראָדוקציע און צוזאַמען מיט זיין פרוי הינדע, אן אשת חיל, האָט ער אויפגעבויט אַן אינדוסטריעלע אונטערנעמונג פון בארשטן אין קליין שטעטעלע ווישטינעץ און אין אַ קורצער צייט דערגרייכט צו אַ גוטן עקאָנאָמישן מצב.

דאָס איז אָבער ניט געווען דער עצם אינטערעס און אויסלעבן זיך אין דער סודאַרסקי־סביבה. עס איז געווען אַ שטוב, וואו מ׳האָט געליגט דעם טראָפ אויף וויסן און רעספעקטירט האָט מען אַ יודע ספר, אַ למדן, און די היפּט־כוונה פון איצעלען און הינדע סודאַרסקי איז געווען חינוך פון זייערע קינדער. איינער פון אָט די קינדער, וואָס האָט אַרויסגעוויזן פון קינדהייט־אָן גרויס התמדה, גוטע תפיסה און אינטעליגענץ, איז געווען דער תלמיד מענדעלע, דער שפעטערדיקער ד״ר מענדל סודאַרסקי.

יוגנט און שטודיום

מיטן אָנהייב פון די נייניציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט האָט זיך אויך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה אין לעבן פון די סודאַרסקיס. דאָס איז געקומען נאָכדעם, ווען די סודאַרסקיס האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטעלע ווישטינעץ און זיך באַזעצט אין דער דערבייאיקער גרעסערער שטאָט ווערזשבאלאווא (ווירבאלן).

די דאָזיקע רוסישע שטאָט ווערזשבאלאווא, ליגנדיק צוויי מייל פון דער באַן־סטאַנציע ווערזשבאלאווא, באַקאַנט ווי דער טויער פון רוסלאַנד צו מערב, איז געווען דער וואוינאָרט פון די סודאַרסקיס ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914. עס איז די אַזוי גערופענע גאָלדענע עפאָכע פון דער סודאַרסקי משפחה אין פרט פון עקאָנאָמישן אויפבלי, און ווען חינוך פון ד״ר סודאַרסקי און זיינע ברידער און שוועסטער האָבן אָנגענומען אַ בריטן פאָרנעם. אין אָט דעם פעריאָד איז דער פאָטער פון ד״ר סודאַרסקי באַקאַנט געווארן ווי איינער פון די גרעסטע פאַבריקאַנטן פון דער בארשטן פּראָדוקציע אין דער גאַנצער געגנט אַרום ווערזשבאלאווא. עס איז ניט נאָר אַ רייך הויז, וואו יעדער נצרך געפינט אַן אָפענע טיר, וואו מ׳גיט צדקה מיט אַ ברייטער האַנט און וואו מ׳איז מכניס אורח יעדן, נאָר עס איז אויך געווען דאָס הויז, וואו מ׳האָט געאָטעמט מיט נאַציאָנאַלע אידייען; די קינדער זיינען געווען אָקטיוו אין קרייז פון חובבי עברית און דער ציון אידעאַל האָט פאַרנומען דעם אויבן־אָן.

אין אַזאַ סביבה האָט ד״ר סודאַרסקי זיך געפונען נאָך אַלס קינד. כאָטש ער האָט געלערנט אין אַ חדר, ווי אַלע אַנדערע קינדער, איז עס אָבער ניט געווען דער חדר וואָס האָט באַהערשט די אַנטוויקלונג און געדאַנקען־גאַנג פון יונגן מענדעלען. אויף זיין חינוך האָט געלייגט אַ קענטיקן שטעמפל זיין זיידע, הרב משה סודאַרסקי, באַקאַנט אונטערן נאָמען הרב ר׳ משהל ווישטינעצער, וואָס איז געווען זיין מדריך. פון זיין זיידן, דעם גרויסן למדן, וואָס האָט געשמט מיט זיינע טיפע ידיעות אויך אין פי־לאָזאָפיע, ברענגענדיק עס צום אויסדרוק אין זיינע כתבים וועגן די שיטות פון רמב״ם, אברבנאל און אַנד., האָט ד״ר מענדל סודאַרסקי ניט נאָר געירשנט אַ סך פון זיינע ידיעות, נאָר אויך זיין זיידנס גוטע מעלות, קודם כל, איידלקייט און דעם עטישן צוגאַנג צום מענטש.

הגם תלמוד, עברית און אַנדערע לימודים זיינען געווען דער אַנהייב בילדונג אין ד״ר סודאַרסקיס פריער יוגנט, האָט זיך אָבער אויף דעם אַליין ניט באַשרענקט דער חינוך פון יונגן תלמיד. יידישער חינוך איז דאָן דערגענצט געווארן מיט וועלטלעכער בילדונג, אַ דער־שיינונג, אייגנטלעך, אַ מער זעלטענערע אין דעמאָלטיקן לעבנס־שטייגער פון ווערזשבאלאווער יידן. אָבער אַנדערש איז געווען די סודאַרסקי סביבה, וואו וויסן בכלל איז שטאַרק רעספעקטירט געווארן, אָחוץ וואָס אין אַ געוויסן פרט האָט אויך אַ ראָל געשפילט דאָס געפינען זיך בשכנות פון דייטשלאַנד, פון וואַנען די השפעה פון מערב־אייראָפּע־אישער קולטור איז געווארן אַ יש.

דאָך האָט דאָן די קליינע שטאָט ווערזשבאלאווא קיין אייגנציקע מיטלשול אָדער גימנאַזיע ניט געהאַט. דאָס איז אָבער ניט געווען קיין מניעה פאַר די סודאַרסקיס, דאגה־נדיק פאַר דער וועלטלעכער בילדונג פון זייערע קינדער. פריוואַט־לערער ווערן דאָן די מחנכים פון די סודאַרסקי קינדער. אַן עלטערער ברודער פון ד״ר מענדל סודאַרסקי, דער ביז גאָר חשובער ניסן סודאַרסקי, דאָסגלייכן אַ דאָקטאָר מעדיצין, געשטאָרבן מיט עטלעכע יאָר צוריק אין תל־אביב, אין שכונת מאָנטעפיאָרע, ווואו ער איז געווען גוט־באַקאַנט, איז געווען דער ערשטער צו האַלטן עקזאַמען אַלס עקסטערן און אים האָט דאָן נאָכגעפאָלגט ד״ר מענדל סודאַרסקי, וועלכער האָט פאַרענדיקט אַלס עקסטערן די גימנאַזיע אין סואוואַלקע, די היפּטשטאָט פון דער דעמאָלטיקער סואוואַלקער גובערניע אין צאַרישן רוסלאַנד.

עס האָט זיך דאָן אָנגעהויבן דאָס אוניווערזיטעט־שטודיום. די עלטערן פון די סודאַרסקיס האָבן געדאַגהט, זייערע קינדער זאָלן געניסן פון מעדיצין שטודיום אין אוניווערזיטעטן וואָס שטייען אויף אַ הויכער מדרגה. און

געווי ווי זיין ברודער ניסן, שטודירט ד״ר מענדל סודאַרסקי מעדיצין אין דייטשישע אוניווערזיטעטן. צו ערשט, פון 1907—1909, שטודירט ער אין לייפציגער אוניווערזיטעט. ער איז דאַן ווייטער ממשיך זיין שטודיום אין פרייבורג און פון דאָרט די לעצטע צוויי יאָר, פון 1910—1912, אין בערלינער אוניווערזיטעט, וואו ער באַקומט דאַן דעם דאָקטאָר דיפּלאָם.

בעתן שטודיום באַקומט ד״ר סודאַרסקי די טרויע־ריקע ידיעה וועגן זיין פאָטערס טויט. עס דויערט ניט לאַנג און אויך זיין מוטער שטאַרבט. מיט דעם גייען אַוועק אין דער אייביקייט צוויי פיינע מענטשן מיט ווארע־מע יידישע הערצער, די בויער פון אַ באַקאַנטער יידישער משפּחה, וואָס האָט געווירקט, געשאַפן און דערהויבן דאָס שטעטלשע לעבן צו אַ העכערער מדרגה. זייערע גוטע מעשים ווערן דאַן פאָרגעזעצט פון זייערע קינדער, וואָס געניסן גרויס אָנזען אין שטעטל.

פון די שטעטלעך אַרום האָט זיך ווערושבאלאווא באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט אירע סימפּאַטיעס פאַרן ציוניזם, און אין דעם פּרט האָבן די סודאַרסקיס געהאַט גרויסע פאַרדינסטן. זייער שטוב איז צו יענער צייט, קורץ פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, געווען דער צענטער פון ציוניסטישער טעטיקייט. און אויך דער יונגער ד״ר מענדל סודאַרסקי איז ציוניסטיש טעטיק. ער איז שוין דאַן געווען אַ פּראַקטיצירנדיקער דאָקטאָר אין דער רוסישער שטאָט קיעוו, באַגנוגנט זיך אָבער ניט דערמיט און פאָרט דאַן צוריק קיין בערלין זיך צו ספּעציאַליזירן אַלס אויגן־דאָקטאָר.

יאָרן פון מיליטער־דינסט

אינצווישן ברעכט אויס די ערשטע וועלט־מלחמה. ווי אַ רוסישער בירגער ווערט דער יונגער ד״ר סודאַרסקי אינטערנירט אין דייטשלאַנד, און נאָך גרויסע אַנשטרענ־גונגען געלינגט עס אים צו ווערן דעפּאַרטירט קיין שוועדן, פון וואַנען ער פאָרט צוריק קיין רוסלאַנד.

אין סאָמע ברען פון דייטש־רוסישן קריג ווערט ד״ר סודאַרסקי מאָביליזירט אין דער צאַרישער ארמיי. דאָס איז געווען אין ווילנע. דעם שרייבער פון די שורות גע־דענקט זיך גוט יענע צייט, ווען דער באַשיידענער, טיפּיש רוסיש־יידישער אינטעליגענט און קולטור־מענטש פון אַקאַדעמישן שניט ווערט מיט איינמאָל אַ מיליטער־מאַן, געקליידט אין אַן אָפּיציר־אוניפאָרם אַלס מיליטער־דאָק־טאָר פון דער צאַרישער ארמיי. יאָ, עס געדענקט זיך מיר יענע צייט, ווען שפּאַצירנדיק מיט אים, דעם אָפּיציר, אין די ווילנער גאַסן, פלעגן לויט די ארמיי־תקנות, אפילו די שונאי ישראל קאזאקן, מוזן סאַלוטירן אַ יידן פון אָפּיצירן־ראַנג. געפילט האָב איך אין דעם עצם סאַלוט אַ באַזונדערע סאַטיספאַקציע אַלס ייד. ד״ר סודאַרסקין גופא איז אָבער געווען דאָס אָפּגעבן אים כבוד (טשעסט) גאָר ניט צום הארצן. ער, דער זייער באַשיידענער, אידעאַליס־טיש־דענקענדיקער אַז אַלע מענטשן זיינען גלייך, האָט זיך געפילט ביים „טשעסט״ זייער אומבאַקוועם און געווען מער געניגט זיך חבריש באַגריסן און ריידן מיטן באַ־טרעפנדיקן סאָלדאַט, ווי אַ גלייכער מיט אַ גלייכן.

איינע פון די סאָמע וויכטיקסטע אייגנשאַפטן פון ד״ר סודאַרסקי איז געווען זיין אידעאַליזירן דעם מענטשן. אים האָבן קיינע דערשיטערונגען, צוליב די אָדער יענע דער־שיינונגען פון דער צייט, וואָס האָבן געריסן דעם היפוך, ניט געקענט אַנטוישן אין זיין אָפּשאַצן פון מענטשן. ער האָט תמיד מלמד־זכות געווען און כסדר געגלייבט אַז יושר און גערעכטיקייט אין דער מענטשהייט מוז ענדלעך זיגן, ניט געקוקט וואָס צייטנווייז נעמט עס אַן דיסקרימי־נירנדיקע פאָרמען.

דער מיליטער־מאַן אין אים איז ניט בכוח געווען צו ענדערן סודאַרסקי, דעם שטאַרק עטישן מענטשן. און אַ פאַקט איז, אַז סודאַרסקי, דער מיליטער־דאָקטאָר אין אָפּיצירן־אוניפאָרם, איז געבליבן דער זעלביקער אין זיין עצם פאַציפיסטישן געדאַנקען־גאַנג. אים איז געווען שווער תופס צו זיין, הלמאי איין מענטש קריגט זיך מיט אַ צווייטן, בפרט נאָך מלוכות, און גאָר צוליב פאַרכאַפּן נייע טעריטאָריעס אָדער דעראָבערן נייע מערק פאַר האָנדל פאַרגיסט מען בלוט, — דאָס איז געווען לחלוטין פרעמד זיין ריין־הומאַנישן צוגאַנג, וואָס האָט באַהערשט זיין גאַנצן וועזן. דאָך, דאָס אחריות־געפיל, איינע פון זיינע אייגנשאַפטן, איז תמיד געווען וואָך אין אים. געוויסנהאַפט האָט ער דערפילט זיינע פליכטן אַלס מיליטער־דאָקטאָר, און זייענדיק אויפן רומענישן פראָנט צייכנט ער זיך אויס אַלס דאָקטאָר און ווערט דערהייבן צום ראַנג פון פאָד־פאָלקאָווניק.

פיר יאָר האָט ער דאָרט פאַרברענגט, אַרבעטנדיק אין אַ מיליטערישן שפּיטאָל. עס ברעכט דאַן אויס אין 1917 די באָלשעוויסטישע רעוואָלוציע, און זייענדיק אין

ד״ר מענדל סודאַרסקי

ניזשני נאַווגאָראָד, איידער ער באַווייזט נאָך צו מאַכן הכנות פאַר זיין רעפאַטריאַציע קיין ליטע, ווערט ער מאַביליזירט פון די באָלשעוויקעס און צוגעטיילט אַלס אויבער־דאָקטאָר צו דער 11־טער שווערער אַרטילעריע־דיוויזיע. דער גורל האָט געוואָלט, אַז צו יענער צייט זאָל זיך ד״ר סודאַרסקי באַגעגענען מיט זיין לעבנס־באַגלייטערין, אַלטע ארש פון דווינסק, אַ פעלדשעריצע אין דער זעלביקער אַרמיי־דיוויזיע. זיי האָבן דאַן, דעם 15־טן אָקטאָבער 1918, חתונה געהאַט אין דער רוסישער שטאָט וויאַזמע. צוזאַמען מיט זיין פרוי האָט ד״ר סודאַרסקי געדינט אין דער רויטער אַרמיי כמעט דריי יאָר, וואַנדערנדיק פון איין קעמפּנדיקן פראָנט צום צווייטן.

פּעריאָד ליטע

ליטע איז, אָן ספק, אין דער קולטור־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון דעם פּאָרל סודאַרסקי דער סאַמע אינהאַלטסרייכער און רומפּולסטער פּעריאָד. זייער טעטיקייט האָט געלייגט אַ קאָנטיקן שטעמפּל אויף דער אַנטוויקלונג און אויפבלי פון שטאָלצן ליטווישן יידנטום. סיי ד״ר סודאַרסקי און סיי זיין פרוי האָבן אַריינגעשריבן אַ שיין בלאַט אין דער געשיכטע פון גייסטרייכן ליטווישן יידנטום, וואָס איז טראַגיש פאַרשניטן געוואָרן פון די נאַציס אין אָנהייב פון דריטן יאָרצענדליק, אין זיין רעגנסאַנס־פּעריאָד.

דער פּאָלקס־דאָקטאָר

די יאָרן פון מיליטער־דינסט האָבן צוגענומען ביי די סודאַרסקיס זייער פריוואָט־אויסלעבן, טיילנדיק אַ וואַנדערנדיק לעבן פון שטאָט צו שטאָט און פון פראָנט צו פראָנט. דאָך אָבער, מיט גרויס מעדיצינישער דערפאָרונג פון מיליטער פּעריאָד, מיט ענערגיע און דראַנג צו אַ נייר־פראָדוקטיוו לעבן, קומט דאָן ד״ר סודאַרסקי צוריק מיט זיין פרוי אין דער נאָר־וואָס געשאַפענער אומאָפּהענגיקער ליטע.

נאָך אַ קורצער צייט פון שטודירן רענטגען און עלעקטראָמעדיצין אין דייטשלאַנד האָבן זיי דערעפנט דעם 1־טן מאַדערן ־אייגעאַרדנטן מעדיצינישן קאָבינעט אין קאָוונע. מיט דעם באַגאַזש פון וויסן פון אַלגעמיינער מעדיצין, אויגן־ספּעציאַליזאַציע, לאַנגיאָריקער פּראַקטיק און מיט די מאָדערנסטע מעדיצינישע אייגאַרדנונגען האָט ד״ר מענדל סודאַרסקי געקאָנט ווערן אין דער נייער ליטע דער דערפאָלגרייכסטער דאָקטאָר פון ביזנעס שטאָנדפונקט, אָבער דאָס האָט אים נאָר אויף אַזויפיל אינטערעסירט, אויף וויפל עס קאָן זיין אַ מקור פון דורכשניטלעכער חיונה, און טאָג־טעגלעך פלעגט ער שטיין מיט זיין מעדיצינישן קאָבינעט אין רשות פון די סך פּאַציענטן, צוריקגעקומענע נאָך דער מלחמה מיט כלערליי אינפּעקציע־קראַנקהייטן, ווי פאָוואוס, טראָכאָם, וואָס האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו באַצאָלן. זיינע אויפנאַמע־צימערן אין קאָוונע זיינען ממש פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּאָלקס־אַמבולאַטאָריע פריי פון אָפּצאָל.

עס איז געווען באַקאַנט אין ליטע, אַז ד״ר מענדל סודאַרסקי איז דער פּאָלקס־דאָקטאָר, וואָס שטייט כסדר אין דינסט פון עלנטע און ליידנדיקע.

קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט

צאָלרייך זיינען געווען די כלערליי אָרגאַניזאַציעס און געזעלשאַפטן, וועלכע ד״ר און פרוי סודאַרסקי האָבן געגרינדעט און אינספּירירט מיט זייער וויסן און מסירת־נפשדיקייט. מ׳זעט ד״ר סודאַרסקי בראש פון די פּאָלקס־מאַסן אין ליטע, וואָס האָבן זיך גרופּירט אַרום פּאָליטישן קיסטישן געדאַנק. יידישע בילדונגס געזעלשאַפט, „אָזע״, „אָרט״, „האַיאַס״, „ייווא״, „דובנאָוו ענציקלאָפּעדיע״, יידישע קאָמערץ־גימנאַזיע, פּאָלקס־שולן, היסטאָריש־עטנאָגראָפישע געזעלשאַפט, טעאַטער־סטודיע, ספּאָרט געז. און אַנד. אין זיי איז געווען ד״ר סודאַרסקי טעטיק און פון די מערסטע פון זיי — דער איניציאַטאָר. גלייכצייטיק האָט ד״ר סודאַרסקי אויך געהערט צו די פּראָמינענטע מיטגלידער פון „האַיאַס״, „אָזע״, „אָרט״ און „ייווא״ וועלט־צענטראַלעס.

אַ געביט פון גאָר גרויסן פאַרנעם איז געווען זיין ליטעראַרישע און זשורנאַליסטישע טעטיקייט, זייענדיק שעף־רעדאַקטאָר פון קאָוונער „פּאָלקסבלאַט״ און מיט־אַרבעטער פון פאַרשיידענע באַקאַנטע מעדיצינישע און ליטעראַרישע אויסגאַבעס, צווישן זיי „פּאָלקסגעזונט״, „ליטעראַרישע בלעטער״, יידישע ענציקלאָפּעדיע און אַנד.

ד״ר סודאַרסקי און „פּאָלקסבלאַט״ איז אַ קאָפּיטל געשיכטע, וואָס האָט ניט געהאַט זיין גלייכן מיט קיין געביט פון ד״ר סודאַרסקיס קולטור־געז. אַרבעט אין ליטע. אַרום דער צייטונג האָבן זיך גרופּירט די קליין־העכלער און האַרעפאַשענע מאַסן, וואָס זיינען ניט בכוח געווען צו פּינאַסירן די דאָזיקע אונטערנעמונג, די קאָוונער טעגלעכע יידישע צייטונג „פּאָלקסבלאַט״. אַזוי אַרום, איז געוואָרן ד״ר סודאַרסקיס טאָג־טעגלעכע דאגה דאָס דערשיינען פון דער צייטונג, אָהנע דער רעדאַקציע־אַרבעט אַלס אַזעלכע, וואו ד״ר סודאַרסקיס הומאַניסטישער צוגאַנג, קאָמף פאַר יידיש אויסלעבן, קיום און המשך איז געווען דער לייט־מאָטיוו אין שפּרייטן יידיש ליכט דורך „פּאָלקסבלאַט״. און זאָל דאָ אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז ד״ר מענדל סודאַרסקי האָט תמיד געווייטיקט פאַר יידישע אינטערעסן. ער האָט געפּירט אין די ראַמען פון מעגלעכקייט אַ קאָמף קעגן שטייגנדיקן אַנטיסעמיטיזם פון ליטווישן רעאַקציאָנערן עלעמענט און געקעמפּט ווי אַן אמתער דעמאָקראַט פאַר יושר און רעכט.

עס געדענקט זיך מיר די באַגעגעניש מיט אים אין בערלין, סוף די צוואַנציקער יאָרן, אין הויף פון זיין שוועסטער ברעינע גרינגאַרד, אין רייכן מערבדיקן וואוינונגס־באַצירק שענעבערג. אגב, זיין שוועסטערס הויז, די מאַדערן־אייגעאַרדנטע גרינגארד ווילע פאַר אייגענעם קאָמ־

פאַרט און כלערליי געזעלשאַפטלעכע געלעגנהייטן, האָט געהאַט אַ שם אין יידישן בערלין. אָפט פלעגט עס זיין דער טרעפפונקט פון וויסנשאַפטלער, שרייבער, מאָלער, אַרטיסטן, מוזיקער, כלל־טוער און פון ציוניסטישע מנהיגים. אומפאַרגעסלעך בייַ מיר אין זכרון איז געבליבן דער באַנקעט דאָרט לכבוד נחום סאָקאָלאָוו. ווי אימפאָזאַנט, קאָלירפול און פייערלעך איז עס געווען אין די רחבותדיקע צימערן, וואו פראָמינענטע פאָרשטייער פון דער ציוניסטישער וועלט, וויסנשאַפט, ליטעראַטור און פרעסע האָבן זיך געפונען. און צו דעם דאַרף נאָך באַזונדערס דערמאָנט ווערן די אויסערגעווייניקע גאַסטפריינדלעכקייט פון ד״ר סודאַרסקיס שוועסטער בריינע, וועמענס וואַרעם יידיש האַרץ, אויפריכטיקייט, גוטסקייט און פערזענלעכער חן, האָבן צוגעגעבן אַזויפיל ריין און קאָליר דער גאַנצער שמחה.

אין יענער צייט האָב איך זיך באַגעגנט מיט ד״ר סודאַרסקי און געשמועסט מכוח יידישע ענינים אין ליטע. ער איז געווען שטאַרק באַזאָרגט וועגן שטייגנדיקן אנטיסעמיטישן קורס אין ליטע, צוזעענדיק ווי די ניי־געשאַפענע ליטווישע סוחרים, אָרגאַניזירט אין אַ „וועלטלינקאָס״ באַוועגונג, שטופן וואָס וויייטער אַלץ מער אַרויס יידן פון זייערע עקאָנאָמישע פאָזיציעס, אייניגעפונדעוועטע פון דור דורות, ווי די רעשטלעך פון דער יידישער אויטאָנאָמיע וועלט פון די מושלים אַלץ מער חרוב און אַלגעמיינע דעמאָקראַטיע איז שוין אויך אַ זאַך פון עבר.

ביי ד״ר סודאַרסקי האָט יידישקייט פאַרנומען דעם אויבן־אָן. אַרבעט לטובת הכלל האָט באַהערשט זיין גאַנצן געמיט. אין אָט דעם דינסט זיינעם, אין ליבע צום יידישן פאָלק, טעטיקייט פאַר קיום האומה, שפיגלט זיך אָפ זיין גאַנצער איך. יעדע דערגרייכונג פון יידישן פאָלק האָט אין אים דערוועקט גרויס ענטוזיאזם. עס געדענקט זיך מיר ווען מדינת ישראל איז געשאַפן געוואָרן, ווען דער רענעסאַנס פון יידישן פאָלק איז ווידער געוואָרן אַ יש. וועגן אָט דער גרעסטער געשעעניש אין אונדזער צוויי־טויזנט־יאָריקער גלות־געשיכטע האָב איך דאָן געלייענט אין ד״ר סודאַרסקיס אַ בריוו. וואָס פאַר אַ קוואַל פון פרייד און נאַציאָנאַלן שטאָלץ האָט באַהויכט דעם ייִד אין אים, וואָס האָט איינגעזאָפּט עכטע יידישקייט פון זיין פריסטער יוגנט אין זיין עלטערנס היים, וואו מ׳האָט ממש געאטעמט מיט נצח ישראל און ציון־אידעאַל.

אזשעשקיענע 3

דאָס איז געווען די גאַס און דער נומער פון דער וואוינונג פון ד״ר און פרוי סודאַרסקי אין קאָווגע. אָט דער אַדרעס מיטן פאַרליטווישטן נאָמען פון גאָס איז געווען גוט באַקאַנט ניט נאָר אין ליטע, נאָר אויך אין אייראָפּע און אַ סך לענדער מעבר לים. עס איז געווען ממש אַ געזעלשאַפטלעכע אכסניה פאַר די כלערליי שליחים פון אויסלאַנד און געסט פון דער ליטווישער פראָווינץ.

די אַלע באַזוכער, כלל־טוער, וויסנשאַפטלער, שרייבער, פּאָרט און כלערליי געזעלשאַפטלעכע געלעגנהייטן, האָט געהאַט אַ שם אין יידישן בערלין. אָפט פלעגט עס זיין דער טרעפפונקט פון וויסנשאַפטלער, שרייבער, מאָלער, אַרטיסטן, מוזיקער, כלל־טוער און פון ציוניסטישע מנהיגים. אומפאַרגעסלעך בייַ מיר אין זכרון איז געבליבן דער באַנקעט דאָרט לכבוד נחום סאָקאָלאָוו. ווי אימפאָזאַנט, קאָלירפול און פייערלעך איז עס געווען אין די רחבותדיקע צימערן, וואו פראָמינענטע פאָרשטייער פון דער ציוניסטישער וועלט, וויסנשאַפט, ליטעראַטור און פרעסע האָבן זיך געפונען. און צו דעם דאַרף נאָך באַזונדערס דערמאָנט ווערן די אויסערגעווייניקע גאַסטפריינדלעכקייט פון ד״ר סודאַרסקיס שוועסטער בריינע, וועמענס וואַרעם יידיש האַרץ, אויפריכטיקייט, גוטסקייט און פערזענלעכער חן, האָבן צוגעגעבן אַזויפיל ריין און קאָליר דער גאַנצער שמחה.

אין יענער צייט האָב איך זיך באַגעגנט מיט ד״ר סודאַרסקי און געשמועסט מכוח יידישע ענינים אין ליטע. ער איז געווען שטאַרק באַזאָרגט וועגן שטייגנדיקן אנטיסעמיטישן קורס אין ליטע, צוזעענדיק ווי די ניי־געשאַפענע ליטווישע סוחרים, אָרגאַניזירט אין אַ „וועלטלינקאָס״ באַוועגונג, שטופן וואָס וויייטער אַלץ מער אַרויס יידן פון זייערע עקאָנאָמישע פאָזיציעס, אייניגעפונדעוועטע פון דור דורות, ווי די רעשטלעך פון דער יידישער אויטאָנאָמיע וועלט פון די מושלים אַלץ מער חרוב און אַלגעמיינע דעמאָקראַטיע איז שוין אויך אַ זאַך פון עבר.

ביי ד״ר סודאַרסקי האָט יידישקייט פאַרנומען דעם אויבן־אָן. אַרבעט לטובת הכלל האָט באַהערשט זיין גאַנצן געמיט. אין אָט דעם דינסט זיינעם, אין ליבע צום יידישן פאָלק, טעטיקייט פאַר קיום האומה, שפיגלט זיך אָפ זיין גאַנצער איך. יעדע דערגרייכונג פון יידישן פאָלק האָט אין אים דערוועקט גרויס ענטוזיאזם. עס געדענקט זיך מיר ווען מדינת ישראל איז געשאַפן געוואָרן, ווען דער רענעסאַנס פון יידישן פאָלק איז ווידער געוואָרן אַ יש. וועגן אָט דער גרעסטער געשעעניש אין אונדזער צוויי־טויזנט־יאָריקער גלות־געשיכטע האָב איך דאָן געלייענט אין ד״ר סודאַרסקיס אַ בריוו. וואָס פאַר אַ קוואַל פון פרייד און נאַציאָנאַלן שטאָלץ האָט באַהויכט דעם ייִד אין אים, וואָס האָט איינגעזאָפּט עכטע יידישקייט פון זיין פריסטער יוגנט אין זיין עלטערנס היים, וואו מ׳האָט ממש געאטעמט מיט נצח ישראל און ציון־אידעאַל.

אזשעשקיענע 3

דאָס איז געווען די גאַס און דער נומער פון דער וואוינונג פון ד״ר און פרוי סודאַרסקי אין קאָווגע. אָט דער אַדרעס מיטן פאַרליטווישטן נאָמען פון גאָס איז געווען גוט באַקאַנט ניט נאָר אין ליטע, נאָר אויך אין אייראָפּע און אַ סך לענדער מעבר לים. עס איז געווען ממש אַ געזעלשאַפטלעכע אכסניה פאַר די כלערליי שליחים פון אויסלאַנד און געסט פון דער ליטווישער פראָווינץ.

די אַלע באַזוכער, כלל־טוער, וויסנשאַפטלער, שרייבער, פּאָרט, פראָמינענטע אַרטיסטן און אַנד. פלעגן אויפגענומען ווערן פון די סודאַרסקיס מיט אָפענע אַרעמס, פלעגן געפינען אין זייער הויז אַ היימיש, ליכטיק ווינקעלע און כמעט טאָג־אויס, טאָג־אויס פלעגט זיך רודלען פון אָט די חשובע געסט. און עס איז קיין פראָבלעם געווען, ווען נאָך איינער אָדער נאָך צווויי געסט פלעגן קומען אומדערוואַרט צו אַ מאָלצייט אָדער איבערנעכטיקן, בעת די וואוינונג איז שוין געווען פול פון באַזוכער. די סודאַרסקיס האָבן תמיד גאַסטפריינטלעך אויפגענומען זייערע גסט און פלעגן דינען די אַלע באַזוכער מיט ראָט און טאָט.

א פאָלקס יום־טוב

ווער געדענקט ניט די אומפאַרגעסלעכע דאָטע, סוף 1935, ווען מ׳האָט זיך געגרייט צו פראָווען ד״ר מענדל סודאַרסקיס אַ יובילייַ. עס איז געווען דאָן, ווען ער איז געוואָרן אַ בן־חמישים. אין קאָווגער געזעלשאַפטלעכקייט איז געווען באַקאַנט ד״ר סודאַרסקיס באַשיידנקייט און פראָווען לכבוד אים עפעס אַ שמחה איז ניט געווען אַזוי פשוט. יעדער איינער האָט געוואוסט, אַז ווי נאָר דער בעל־יובל ווערט זיך דערוויסן דערפון, ווערט קומען דער גרעסטער פראָטעסט און פון גאַנצן פלאָן ווערט גאָרניט ווערן. האָט מען עס געהאַלטן בסוד סודות פון ד״ר סודאַרסקין. די הכנות זיינען געמאַכט געוואָרן אין דער שטיל, אָן דעם קלענסטן אָנדייט אין דער פרעסע. ערשט דעם טאָג פון יובל, נאָכדעם ווי די גאַנצע יידישע פרעסע אין דער דעמאָלטיקער ליטע האָט באַקאַנט געמאַכט אין דער עפנטלעכקייט די געשעעניש, איז עס אויך באַקאַנט געוואָרן דעם בעל־יובל גופא, וועלכער האָט קיין ברירה ניט געהאַט און, בכדי ניט מביש זיין דעם עולם, אָקצעפטירט דעם געשעענעם פאָקט.

די פייערונג איז געווען זייער אימפאָזאַנט און באַוויזן ווי פאָפולער און באַליבט ד״ר סודאַרסקי איז בייַ אַלעמען. צוליב דעם וואָס מ׳האָט ניט געקענט מפרסם מאָכן די יובל־פייערונג און צוליב די הכנות אין דער שטיל האָט מען דערוואַרט, אַז נאָר די נאָענטסטע פריינד וועלן קומען צו דער שמחה. ווי אַנגענעם איבערראַשט מ׳איז אַבער געווען צו זען אַ קאָלאָסאַלן עולם פון פאַרזאַמלטע פריינט אין הויז פון אַלטעס שוועסטער און שוואָגער (בלומע און משה באַבראָוו), פראָמינענטע כלל־טוער, פאָרשטייער פון פאַרטייען, גרופּירונגען, גאָר קעגנערישע צו דער, צו וועלכער דער בעל־יובל האָט געהערט, אָבער יעדער איז געקומען, וויייל ער האָט געפילט אַ חוב עס צו טאָן, און די פייערונג איז, אַזוי אַרום, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אמתן פאָלקס יום־טוב לכבוד ד״ר מענדל סודאַרסקי, איינעם פון די באַליבטע און באַקאַנטע פירער פון ליטווישן יידנטום.

אין ניו־יאָרק

נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד האָט דער נאַציזם אויך אַנגעהויבן פאַרפעסטן שכנותדיקע

לענדער און בתוכם ליטע. עס איז וואָס ווייטער אַלץ דראָ־ענדיקער געוואָרן דער מאָרגן און די סודאַרסקיס וואַנדערן אויס קיין ניו־יאָרק, וואו זיי האָבן זיך באַזעצט דעם 15־טן אָקטאָבער 1937. פון 1940 הייבט אָן ד״ר סודאַרסקי צו פראָקטיצירן אַלס אויגן־ספּעציאַליסט אין ברוקלין און ניו־יאָרק. ער איז אַן אָנגעזעענער דאָקטאָר אין פאַר־שיידענע שפּיטאָלן.

די נייע היים איז געווארן דער המשך פון ד״ר סו־דאַרסקי, דעם פּראָמינענטן קולטור־געזעלשאַפטלעכן טוער. און ווי געווײנלעך אין אַ נייעם מקום, זיינען אָנטשטאָנען נייע פּראָבלעמען. אין ניט ווייניק פאַלן ענדערן נייע באַ־דינגונגען דעם עצם גאַנג פון לעבן, און אין משך פון פופצן יאָר אין ניו־יאָרק אַלס פּראָקטיצירנדיקער דאָקטאָר וואָלט אייגנטלעך ד״ר סודאַרסקי שוין געדאַרפט זיין ענלעך צו יענעם סאָרט אַסימילירנדיקע דאָקטוירים, וועלכע האָבן זיך באַהעפט מיטן נייעם לעבנס שטייגער. אָבער ד״ר סודאַרסקי איז געבליבן ביז זיין לעצטן אָטעם־צוג דער־זעלביקער אידעאַליסטיש־דענקנדיקער ליטווישער ייד. אין ברוקלינער היים פון די סודאַרסקיס האָט זיך דאָס גלייכן, ווי אין קאָוונע, געפילט די היימישע, געמיטלעכע און פאַלקסטימלעכע אָטמאָספער. ווי תמיד, איז ד״ר סו־דאַרסקי געווען פאַרנומען מיט געזעלשאַפטלעכע ענינים. געווען טעטיק אַלס דירעקטאָר פון „האיאס״, גרינדעט פעדעראַציע פון ליטווישע יידן אין אַמעריקע און עס גייט דאָן אַרויס אונטער זיין רעדאַקציע דער זשורנאַל „ליטווי־שער יידּ״, צווישן די יאָרן 1943—1947. אין צוגאָב צו זיין רייכן אינהאַלט איז דער זשורנאַל געווארן אַ וויכטיקער אינפאָרמאַטיוואָר אָרגאַן פאַר אַלע אָפּשטאַמיקע פון ליטע. עס איז געווארן די טריבונע און זוך־אָדרעס פון דער שארית־הפּליטה און זייערע קרובים — ליטווישע יידן אין די אַמעריקעס, אַפריקע און אַנד. קאָנטינענטן. און אַ דאַנק דעם איז טאַקע געלונגען מאַסן יידן אָפּצוזוכן איינע די אַנדערע.

עס איז אָבער ניט געווען דאָס אינציקע פעלד פון אַרבעט אין ד״ר סודאַרסקיס ניו־יאָרקער פעריאָד. ווי אַ פאַקל, וואָס שפרייט ליכט אויף אַ ברייטער פאַרטונקלטער פעריפעריע, איז געווען זיין פעדער, פון וועלכער דער לייענער פלעגט שעפן וויסן. זעלטן וועט אַ שרייבער איז געלייענט געווארן פון אַזעלכע ברייטע שיכטן פון פאַלק אין אַלע ווינקעלעך פון אַמעריקע, ווי דאָס איז געווען דער „טאָג״־מיטאַרבעטער ד״ר סודאַרסקי. די אַרטיקלען זיינע האָבן פאַרשאַפט דעם לייענער אַ טאָפלטן אינטערעס מיט זייערע באַלערנדיקע מעדיצינישע אָפּהאַנדלונגען און ליטעראַריש־קינסטלערישן לבוש. פון 1945 ביז אָנהייב 1952, כמעט ביזן סוף פון זיין לעבן, איז ד״ר סודאַרסקי געווען אַ קאָלעקטיוו־מיטגליד פון רעד. פון דער וועלט־באַקאַנטער ניו־יאָרקער יידישער טעגלעכער צייטונג „דער טאָג״ און אַ מיטאַרבעטער פון דער אַרגענטינער פּרעסע.

אַ פּרק פאַר זיך זיינען געווען זיינע אינטערעסאַנטע אַרטיקלען און נאָטיצן פון ליטעראַטור־קריטיק. זיי פלעגן דערשיינען אין פאַרשיידענע צייטונגען און זשורנאַלן, און דער נאָמען ד״ר מענדל סודאַרסקי, דער שרייבער פון די דאָזיקע אַרטיקלען, פלעגט פון צייט צו צייט באַצירן די שפאַלטן פון „פאָרווערטס״, „צוקונפט״, „יעוורעיסקי מיר״, יידישע ענציקלאָפּעדיע און אַנדערע אויסגאַבעס.

און הגם ד״ר סודאַרסקיס ווירקן און שאַפן אין ניו־יאָרק האָט געמוזט באַקומען אין אַ געוויסן פּרט אויס־דרוקס־פאַרמען צוגעפּאַסטע, מער ווייניקער, צום אַמעריי־קאַנער יידישן לעבן, איז אָבער די יידישע ליטע אַלץ נע־בליבן דער חוט השדרה פון זיין יידישקייט. מיטן ליטווישן יידנטום איז ער געווען און געבליבן באַהעפט ביזן סוף פון זיין לעבן.

דאָס מאַנומענטאַל ווערק „ליטע״

ד״ר מענדל סודאַרסקיס צוגעהעריקייט צום ליטווישן יידנטום, זיין אָפּשאַצונג פון דער גייסטיקער יידישער ליטע ווי אַן אינטעגראַלן טייל פון יידישן פאָלק, וואָס געהערט צו דער עליטע פון וועלט־יידנטום, האָט אין ד״ר סודאַרסקי דערוועקט דעם געדאַנק, נאָך איידער דער נאַצי־קאָשמאַר איז געווארן אַ יש אין ליטע, אַז די גאָלדענע עפּאָכע פון דער יידישער ליטע מוז אין דער אָדער יענער פאָרם פון אַנדענק געפינען איר תיקון. אויף דער איניציאַטיוו פון ד״ר סודאַרסקי און זיין פרוי ווערט געגרינדעט אין 1943, אין ניו־יאָרק, אַ געזעלשאַפט מיטן נאָמען „יידיש־ליטווישע קולטור־געזעלשאַפט — ליטע״, וואָס האָט זיך געשטעלט אַלס אויפגאָבע צו פאָראייביקן דאָס לעבן און שאַפן פון ליטווישן יידנטום פאָר די לעצטע 700 יאָר אין אַ ווערק אונטערן נאָמען „ליטע״.

אינצווישן האָט די נאַצי־מגפה געגנומען בושעווען איבער איראָפּע. בליענדיקע יידישע יישובים זיינען אָפּ־געמעקט געווארן דורך די נאַצישע רוצחים און דעמזעל־ביקן גורל האָט אויך געטיילט דאָס ליטווישע יידנטום, וואָס איז פאַרטיליקט געווארן דורך די דייטש־ליטווישע נאַצי־מערדער. ווען אָט די גרויליקע נייס פון דער גרויסער יידישער טראַגעדיע איז באַקאַנט געווארן, האָט עס שטאַרק דערשיטערט ד״ר סודאַרסקי. ער האָט צו זיך ניט געקאַנט קומען, זיין האַרץ האָט געווייטיקט פאַר כל ישראל און בתוכם פאַרן שטאָלצן ליטווישן יידנטום, אין אויפבוי און געדייען פון וועלכן ער איז געווען פירנדיק. דער דאָזיקער חורבן האָט ד״ר סודאַרסקי און זיין פרוי געגעבן נאָך אַ שטאַרקן שטויס צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון דער יידישער ליטע אין אַ מאָנומענטאַל ווערק. ד״ר מענדל סודאַרסקי, דער פאָרזיצער פון דער געזעלשאַפט „ליטע״, ווערט דאָן אויך דער רעדאַקטאָר פון דעם מאָנומענטאַלן ווערק „ליטע״, זיין פרוי אַלטע — די סעקרעטאַרין, וואָס דאַרף דאָהין פאָר די פינאַנצן.

אמת, נאָך אָנדערע טוער האָבן פאַרנומען וויכטיקע אָמטן, געהאָלפן אָרגאַניזירן, שאַפן פאָנדן, אויך דער שרייבער פון די שורות האָט בשעתו, זייענדיק אין אויס־טראַליע, געהאָלפן אָרגאַניזירן און געשאַפן פאָנדן, אָבער

די הויפט־לאַסט האָבן געטראָגן ד״ר סודאַרסקי און זיין פרוי. זייער אייגענע עקזיסטענץ, מעדיצינישע אָפּיס־אַרבעט און פריוואַטע ענינים זיינען געווען צווייטראַנגיק און זייער גאַנצע ענערגיע האָבן זיי געווידמעט דער הייליקער שליחות פון פאַראיביקן דאָס ליטווישע יידנטום אין דער ווירדיקער אויסגאַבע פון מאָנומענטאַל ווערק „ליטע״.

ווי ד״ר סודאַרסקי איז געוואויגט געווען צו שאַפן עפּעס אַריגינעלעס, האָט ער אויך אַנדערש ניט געקאָנט זיין אין דעם פאַל. פון אָנהייב אָן איז זיין כוונה געווען צו שאַפן אַ ווערק פון גרויסן פאַרנעם, רייך אין אינהאַלט, ווי עס געהערט זיך פאַרן ליטווישן יידנטום.

נאָכן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז געשאַפן געווארן אַ גרויסע חורבן־ליטעראַטור. עס שיינט אָבער, אַז סיי לויטן אינהאַלט און סיי לויט דער פאָרם איז דאָס בוך „ליטע״ דאָס גרעסטע, מאָנומענטאַלסטע ווערק, וואָס יידן האָבן ביז איצט געשאַפן.

עס ליגט פאַר מיר באַנד איינס פון פנקס „ליטע״, ד״ר סודאַרסקיס שאַפן אין די לעצטע צען יאָר פון זיין לעבן. אייגנטלעך איז עס אַ מין ענציקלאָפּעדיע־פנקס פון דעם אויפקום ביזן אומקום פון רומפולן ליטווישן יידנטום.

דאָס אויג קען זיך ניט גענוג אָנזעטיקן מיט דער פּרעכטיקער און ריזיקער אויסגאָבע. דיינע ערשטע בליקן זיינען געוועזדעט אויף די אַש־גרוי־בלוי מאַסיווע טאָוולען, וואָס דינען ווי אַ באַצירט צודעק פאַרן גייסטיקן אוצר. אויף איינעם פון די דאָזיקע טאָוולען זיינען איינגעקריצט פיר שרייאיקע אותיות פון גאָלדענעם קאַליר, וואָס לייענען זיך — ל י ט ע. עס שנייַדט ביים האַרצן ווען דו קוקסט אויף די אותיות, וואָס סימבאָליזירן פיר גאָלדענע מצבה־אותיות נאָכן פאַרשניטענעם שטאָלצן ליטווישן יידנטום.

און עפּנסטו פונאַנדער די טאָוולען ווערט דער ווייטיק נאָך גרעסער. דערזעסט אַ מאָפּע פון הונדערטער שטעט און שטעטלעך אין ליטע, ווואו דורות יידן האָבן געלעבט. עס אַנטפּלעקט זיך פאַר דיר די יידישע ליטע. מ׳דערזעט פאַר די אויגן אַזיפּיל היימיש־באַקאַנטע שטעט און שטעטלעך. אַ שפּע פון געשטאַלטן, בילדער און זכרונות בליצן אויף אין דיין מוח און גרויס האַרץ־קלעמעניש באַהערשט דיך, דערמאָנענדיק זיך, אַז אָפּטמאָל איז דיר אויסגעקומען צו פאַרן אַהין אין געזעלשאַפטלעכער שליחות, קומענדיק אין מגע ומשא מיט ערלעכע, פיינע, באַשיידענע, גוטע יידן. און אָט אַזאַ גרויליקע פאַסירונג. פון דעם אַלץ איז מער קיין זכר ניט געבליבן — די שטעט און שטעטלעך זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסן קבר און די אַמאָליקע קאָמפּאַקטע יידישע מאַסן זיינען טראַגיש אומגעקומען דורך די דייטש־ליטווישע נאַצי־רוצחים.

דאָס בוך „ליטע״ איז זייער אינטערעסאַנט, פון אַ גרויסן פאַרנעם, און אַפילו ווען אַלץ גייט כשורה, פאַדערט עס אַ קאָלאָסאַלע אַנשטרענגונג צו רעדאַקטירן און שאַפן בפּרט, אַז מ׳האָט זיך אַנגעשטויסן אויף ניט פאָר־אויסגעזוענע גרויסע פינאַנציעלע און טעכנישע שווערי־קייטן, וואָס זיינען געוואָרן אַ ביז גאָר שווערער באַלאַסט פאַר ד״ר סודאַרסקי און זיין פרוי, די הויפּט־טוער פון בוך. דאָס איז געווען דער מצב נאָך יאָרנלאַנגע הכנות, האַרוואַניע און דאגות פון כלערליי כאַראַקטער.

ד״ר סודאַרסקי, באַגעגענדיק זיך מיט די אַלע שווע־ריקייטן, האָט געזען באַשיימפערלעך, אַז גובר צו זיין דעם דערנער־וועג איז ניט נאָר איבער זיינע כוחות, נאָר גע־פערלעך פאַר זיין געזונט. אָבער זיין אחריות געפיל פאַר דער זאַך צו פאַראייביקן דעם רומפולן געשיכטלעכן עבר פון יידישן קיבוץ אין ליטע האָט אים ניט געלאָזט רוען און געפאָדערט די מאַקסימאַלסטע אַנשטרענגונג. בעת אָט די געראַנגלענישן האָט ד״ר סודאַרסקי זיך שוין געפילט שוואַך אין געזונט. וואָלט ער באַצייטנס וואָס געטאָן קעגן דעם, וואָלט זיין מצב אפשר אָנגענומען אַן אַנדערע וועגדונג, וואָס שייך זיין געזונט. אָבער כדי צו דערמעגלעכן וואָס גיכער דאָס דערשיינען פון בוך „ליטע״, איז זיין אייגן געזונט געוואָרן צווייטראַנגיק, און אַ פאַקט איז אויך, אַז שוין זייענדיק צוגעשמידט צום בעט, אויך דאַן האָט ער ניט איבערגעריסן די אַרבעט פון מאָנומענטאַלן ווערק „ליטע״. ערשט קורץ פאַר זיין טויט האָט ער דערלעבט צו זען די דערשיינונג פון ערשטן באַנד פון בוך „ליטע״, וואָס איז שוין היינט דאָסגלייכן אַ מאָנומענט נאָכן אום־פאַרגעסלעכן און טייערן ד״ר מענדל סודאַרסקי, וואָס איז אָוועק אין דער אייביקייט דעם 2־טן יאָנואַר 1952 און באַערדיקט מיט גרויס כבוד און ליבע פון יידישע פאָלקס־מאַסן אויף דעם „לבנון בית הקברות״ אין ניו־יאָרק, אין סודאַרסקי־סידער פאַמיליע־קבר.

די אינסטיטוציע אַלטע סודאַרסקי

ווען ד״ר סודאַרסקי האָט אויסגעהויבט די נשמה איז געבליבן אַ חלל אין גאַנצן ליטווישׂ־יידישן געזעלשאַפט־לעכן אָרום. ניטאָ מער די גאָלדענע קרוין וואָס האָט באַ־צירט די דאָזיקע אַרגאַניזאַציע. אָבער ד״ר סודאַרסקי האָט איבערגעלאָזט אַ טרייַע יורשטע מיט גרויסער איניציאַטיוו, אומגעהויערער ענערגיע, אונטערנעמונגס־גייסט און אַנט־שלאָסנקייט צו פאַרענדיקן דעם מאָנומענטאַלן ווערק „ליטע״. דאָס איז אַלטע סודאַרסקי, די פרוי פון ד״ר מענדל סודאַרסקי.

אַלטע סודאַרסקי, געבוירענע ארש, שטאַמט פון דווינסק. זי איז די טאָכטער פון ירחמיאל ארש, אַ גרויסער תלמיד חכם און כלל־טוער. פון איר פריסטער יוגנט איז פרוי סודאַרסקי געווען געזעלשאַפטלעך טעטיק. אין דער יידישער ליטע איז זי געווען פירנדיק אין אַ ריי אינסטי־טוציעס און געזעלשאַפטן, און באַזונדערס דאַרף דערמאָנט ווערן איר טעטיקייט דאָרט אַלס פאַרזיצערין פון דער פרויען „אָרט״־באַוועגונג.

אַ ביז גאָר שיינעם צושטייער, וואָס איז ראוי לשבח, איז געווען איר נאָך־מלחמהדיקע טעטיקייט אין ניו־יאָרק,

גאָלדע ארש, די באָבע פון א. ארש־סודאַרסקי

העלפנדיק די פּליטים, געראַטעוועטע פון היטלער־לאַגערן. זי האָט ממש פאַרוואַנדלט איר הויז אין ברוקלין אין אַ מין אימיגראַציע־אָפּטיילונג, און מאַסן פּליטים פלעגן באַקומען געהעריקע הילף פון פאַרשידנאַרטיקן כאַראַקטער.

אין צוגאָב צו דעם איז פרוי סודאַרסקי אויך געווען טעטיק אויף אַנדערע געביטן און פון זיי דאַרף באַזונדערס דערמאָנט ווערן איר אַקטיוויטעט אָנטייל אין דער באַוועגונג פון פּיאָנערן־פרויען.

ועל כולם, איר אומדערמידלעכע אַרבעט פאַרן 1־טן און 2־טן באַנד פון דעם מאָנומענטאַלן ווערק „ליטע״. עס איז, אָן ספק, פון גרויסער חשיבות. דאָס אייגנטלעך וואָס אַ קאָמיטעט וואָלט געדאַרפט טאָן, ווערט עס אַדורכגעפירט פון איין פּערזאָן, פון דער באַקאַנטער כלל־טוערין פרוי סודאַרסקי, וואָס קען מיט רעכט באַצייכנט ווערן ווי די אינסטיטוציע — אַלטע סודאַרסקי.

* * *

פאַרטיליקט צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע ישובים איז די יידישע ליטע. אָבער דאָס מאָנומענטאַל ווערק „ליטע״, וואָס ברענגט צום אויסדרוק די הונדערטער יאָרן פון ווירקן און שאַפן אין די געביטן פון תורה, השכלה, יידישער עקאָנאָמיק, געזעלשאַפטלעכקייט און קולטור, ווערט דערציילן די קומענדיקע דורות, מיט וואָס פאַר אַ רומפולע קאַפּיטלען די יידישע ליטע האָט באַרייכערט די געשיכטע פון יידישן פאָלק.

עס שפּיגלט זיך אָפּ אין אָט דעם מאָנומענטאַלן ווערק ד״ר מענדל סודאַרסקיס ליבע און אינטערעס פאַר דער יידישער ליטע, זיין גרויסער אחריות געפיל, אידעאַליזם, און זיין פיינע, צאַרטע פעדער, וואָס האָט באַצירט די שפּאַלטן פון גרויסן ווערק מיט אַ שיינעם ליטעראַרישן שליף, ציט זיך ווי אַ גאָלדענער פאָדעם דורך די קאַפּיטלען פון בוך „ליטע״.

אין די אנאלן פון דער געשיכטע פון ליטווישן יידנטום וועט דער נאָמען פון ד״ר מענדל סודאַרסקי, וואָס האָט מקריב געווען זיין לעבן פאַר יידישע אינטערעסן, זיין אַ מוסטער פון אַ הייסן ייד, נאַציאָנאַלן דענקער, אידעאַליסט און טיף־עטישן מענטשן.

ראובן רובינשטיין

אלטע סודארסקי ז"ל

זונטיק, ד' באלול תשכ"ג — דעם 3-טן סעפטעמבער 1962 איז נפטר געוואָרן אין תל-אביב די איבערגעגעבענע, ענערגישע, כלל-טוערין אַלטע סודאַרסקי ז"ל.

געשטאַרבן איז זי אין רעכטן ברעג פון גרייטן צום דרוק דעם צווייטן באַנד „ליטע" — אַן אויפגאַבע, וואָס זי האָט באַטראַכט ווי איר לעבנס-שליחות נאָכן טויט פון איר מאַן ד"ר מענדל סודאַרסקי ז"ל. צוליב אָט דעם צוועק איז זי געקומען אין יאָר 1960 קיין ישראל. אין אָט דער אַרבעט האָט זי אַריינגעטאָן אירע לעצטע כוחות, האָט געמינטערט, געוועקט און גערופן אירע פריינד אין ישראל איר צו העלפן אין איר שווערער מיסיע. זי האָט אָבער ניט זוכה געווען צו דערלעבן צום דערשיינען פון דאָזיקן ווערק.

געבאָרן איז אַלטע אין דווינסק אין יאָר 1885 אין אַ משפּחה, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט איר טראַדיציאָנעלער יידישקייט, לומדות און השכלה. איר פאָטער ירח-מיאל אַרש איז געווען מפורסם אין זיין שטאָט מיט זיין עסקנות בצרכי ציבור. אַלטע איז פון די גאָר יונגע יאָרן געווען דורכגעדרונגען מיט די מאָדערנע אידעען פון פראָגרעס, סאָציאַליזם און פון יידישער אויפלעבונג, וועלכע האָבן באַהערשט די יידישע גאָס. זי האָט באַקומען די בילדונג פון אַ פראָפעסיאָנעלער פעלדשערין און איז בשעת דער ערשטער וועלט-מלחמה געשטאָנען אין דינסט פון רוסישן רויטן קרייץ.

אויפן מלחמה-פראָנט באַקענט זי זיך מיט ד"ר מענדל סודאַרסקי, וואָס איז געווען אַ מיליטערישער דאָקטער. נאָך דער מלחמה האָבן זיי חתונה געהאַט און זיך באַזעצט אין קאָווענע.

דאָס הויז פון די סודאַרסקיס ווערט אַ בית-ועד לחכמים, אַ צענטראַלער פונקט פון יידישער געזעלשאַפט-לעכער און קולטור-אַרבעט. ד"ר סודאַרסקי, אייגער פון די גייסטרייכסטע און פאַרדינסטפולסטע פערזענלעכקייטן אין דער יידישער ליטע, האָט אין זיין פרוי געפונען אַ מיט-קעמפערין, וואָס איז בלב ונפש געווען איבערגעגעבן זייער געמיינזאַמע אידעאַלן און שטרעבונגען. אַן גוזמא קאָן מען זאָגן, אַז ס'איז ניט געווען קיין אייניג פון גע-זעלשאַפטלעכער עסקנות, ווו די סודאַרסקיס זאָלן ניט זיין פאַרטראָטן און וואו זיי זאָלן ניט האָבן צוגעלייגט אַ האַנט. „ארט", „אָזע", יידישע שול-נעץ, פרעסע, ליטעראַטור, סאָציאַלע הילף, יתומים-פאַרזאָרגונג, האַנטווערקער-אַרגאַניזאַציע, קורסן פאַר פאָלקס-בילדונג, עקאָנאָמישע אויפריכטונג — אַלץ, וואָס האָט אַ שייכות צום יידישן פאָלקס-לעבן, האָט זיי אינספּירירט צו געבענטשטע פעולות.

קומט אַ גאַסט פון חוץ לארץ קיין ליטע — אַ שרייבער, אַ פעדער-מענטש, אַ לעקטאָר, אַ געזעלשאַפטלעכער טוער, אַ קינסטלער, אַן אַרטיסט — וווּ איז זייער אַדרעס? ביי די סודאַרסקיס! זייער הויז איז געווען אַ גאַסטפריינדלעכע, וואַרעמע אַכסניה פאַר אָט די אורחים.

אַ פאָלקס-מענטש לויט איר נאָטור, מיט אַ גליענדיקער ליבשאַפט צו דער פאָלקס-שפראַך און צו דער יידישער קולטור, איז אַלטע געווען די געטרייע לעבנס-באַגלייטערין פון איר מאַן און פריינד.

איז קיין וואונדער ניט, וואָס זיי האָבן זיך ביידע דערוואַרבן ניט נאָר דעם טיפן דרך ארץ פון די ברייטע פאָלקס-קרייזן, נאָר אויך די אָנערקענונג און סימפּאַטיע מצד זייערע אידעאישע קעגנער.

אין יאָר 1937 האָבן די סודאַרסקיס אויסגעוואַנדערט

אַלטע סודאַרסקי

קיין אַמעריקע. זיי זיינען אויך דאָרט ממשיך זייער לעבנס-שטייגער, זייער געזעלשאַפטלעכע אַרבעט, זייערע טראַדיציעס.

און ווען עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט-מלחמה און עס דערגרייכן קיין אַמעריקע די ידיעות וועגן די שוידערלעכע אויסראָט-אַקציעס אין ליטע ווי אין גאַנץ אייראָפּע, וואָס דער נאַצישער אַשמדאי האָט פאַרשקלאַפט און אין טייכן בלוט דערטרונקען — האָבן די סודאַרסקיס זיך אָפּגעגעבן מיט אַ צווייפאַכיקער אַרבעט: העלפן מיט אַלע כוחות די קרבנות און זיך מיען צו פאַראייביקן אין אַ מאָנומענטאַלן ווערק די חרוב געווארענע יידישע ליטע.

אין אַמעריקע דערנענטערט זיך אַלטע אויך צו דער

אַרבעט פאַר ארץ־ישראל. זי איז טעטיק אין ציוניסטישן בית־עם פון אַרבעטער־צענטער אין בריי־טאן־ביטש און אין בריי־טאַנער קלוב פון די פרויען־פּיאַנערן, אין קרן קימת לישראל און אויך אין דער אַרגאַניזאַציע פון די נאַצי־געליטענע, אַחוץ איר פאַרצווייגטער טעטיקייט אין אַנ־דערע יידישע אַרגאַניזאַציעס.

אין דער אַרבעט לטובת דעם ערשטן באַנד „ליטע״, וואָס דערשיינט אין ניו־יאָרק לויט דער איניציאַטיוו און אונטער דער רעדאַקציע פון ד״ר מענדל סודאַרסקי און פון זיינע מיטהעלפער, האָט אויך פרוי סודאַרסקי אַ גאַר קאַנטיקן חלק.

און ווען איר מאַן איז נפטר געוואָרן, האָט זי זיך געגעבן אַ נדר אַרויסצוגעבן דעם צווייטן באַנד „ליטע״. דאָ אין ישראל האָט זי ממש טעג און נעכט געווידמעט דער דאָזיקער אויפגאַבע, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט פינאַנציעלע און טעכנישע שוועריקייטן. זי האָט ניט געוואָלט. לויט איר איניציאַטיוו איז געשאַפן געוואָרן אַ געזעל־שאַפטלעכער קאָמיטעט, וואָס זאָל געבן זיין מאַראַלישע שטיצע ביים אַרויסגעבן דאָס ווערק. זי איז אָבער געפאַלן אונטער דער לאַסט פון דער אָנגעשטרענקטער אַרבעט. זי האָט געהאַט פיל עגמת נפש, וואָס די אַרבעט האָט זיך געצויגן פאַמעלעך מחמת געוויסע טעכנישע סיבות.

האָט זי באַשלאָסן סוף אויגוסט 1962 אָפּצופאָרן קיין ניו־יאָרק, זיך אָפּצורוען דאָרט פון איר שווערער האָרע־וואַניע. מיר, אַ גרופּע אירע פריינד, האָבן באַשלאָסן זי צו באַערן מיט אַן אָפּשייד־מסיבה. ערב דער געפלאַנטער מסיבה שרייבט זי מיר, אַז זי ליידט פון אַ האָרץ־קראַנקייט און אַז די דאָקטוירים ווילן זי אָוועקנעמען אין שפּיטאָל. זי האָפּט אָבער זיך צו טרעפן מיט אירע פריינד אין קאָפּע־הויז, וואו דער באַנקעט דאַרף פאָרקומען, און ווי פאַרויס־שפּירנדיק איר טרויעריקן גורל, גיט זי צו: „איך דאַנק אייך און דאַנק אייך פאַר אייער אינטערעס און געטרייי־שאַפט. מיין גאַנצע האָפענונג איז אויף אייך״.

ניט באַשערט געווען, אירע פריינד, זיך צו טרעפן מיט איר ביים באַנקעט־טיש. זי איז אָפּגעפירט געוואָרן אין איכילאָוו־שפּיטאָל און האָט זונטיק דעם 3־טן סעפּטעמבער שטיל אויסגעהויכט איר נשמה.

דינסטיק דעם 5־טן סעפּטעמבער איז פאָרגעקומען די לוויה. אַ גרויסער עולם משפּחה־קרובים, פריינד און באַקאַנטע, בעיקר ליטווישע יידן, צווישן זיי געזעלשאַפט־לעכע עסקנים און שרייבער, האָבן זי באַגלייט צו איר אייביקער רו. ס׳האָבן זי מספּיד געווען אין נאָמען פון איגוד יוצאי ליטא בישראל דער פאָרזיצער ר. רובינשטיין און אין נאָמען פון „אָרט״ דירעקטאָר יעקב אַלייסקי.

ד״ר מענדל סודאַרסקי האָט אָפּגעגעבן זיינע כוחות אויפן ערשטן באַנד „ליטע״. אַלטע סודאַרסקי האָט זיך מוסר נפש געווען פאַרן צווייטן באַנד.

זייערע ליכטיקע נעמען ווילן אויף אייביק בלייבן איינגעקריצט אין דער געשיכטע פון דער טראַגיש אומ־געקומענער יידישער ליטע.

גשיכטע,
ארבעטער־
באוועגונגען
און
פארטיין

ANDRIEUX.
IMPRIMERIE
DE
CH. LAHURE ET Cie

ד"ר הערמאַן פּראַנק

זאמוט און אירע יידן

(קולטור־געשיכטלעכע און עטנאָגראַפישע סקיצע)

א.

אין די זומפיקע און וואַלדיקע געגנטן אַרום דעם מזרח־דרומדיקן ברעג פון באַלטישן ים האָט זינט די אורצייטן געלעבט אַ זייער אַלט און קריגעריש פֿאָלק — די ליטווינער. לויט זייער אָפּשטאַם און שפּראַך זינען זיי אַ צווייג פון דער גרויסער אינדאָ־איראָפּעאישער פּעל־קער־פֿאַמיליע. דעם דאָזיקן אַלטן היטן די ליטווינער אייפּעריק אָפּ ביז היינט. צווישן די אינדאָ־איראָפּעאישע שפּראַכן, וואָס האָבן אַלע, ווי באַוואוסט, אַ ווייטע קרובה־שאַפט מיטן דרום־אָזיאַטישן, אינדישן סאַנסקריט־לשון, האָט דווקא ליטוויש אַמשטאַרקסטן אָפּגעהיט די שפּורן פון דעם ווייטן אורשפּרונג, סיי אין די קלאַנג־פּאַרמען, סיי אין דעם ווערטער־בוי.

שוין אין די אורצייטן האָבן זיך די ליטווינער געטיילט אויף צוויי שבטים. איינער האָט פּאַרנומען די נידעריקערע געגנטן פון דעם גרויסן האַלב־ווייסטן קאָנט. ער האָט זיך גערופן „זיעמאיטיס" און זיין לאַנד — „זיעמאיטיא" (וואָס באַדייט אין ליטוויש „נידעריק לאַנד") אין קעגנזאַץ צום שבט וואָס האָט פּאַרנומען דעם „אוק־שטאיטיא", דאָס הייסט דעם העכערן טייל פון לאַנד. דער טייך ניעוויאַזש, וואָס ציט זיך פון צפון צו דרום און פּאַלט אַריין אין ניעמאַן הינטער קאָוונע, איז געווען די גרענעץ צווישן אָט די צוויי גרויסע שבטים. אויף זיין לינקן נידעריקערן ברעג האָבן זיך באַזעצט די „זיעמאיטיס", אַדער (אין דער דייטש־פּוילישער אויסשפּראַך־פּאָרם) די „זאַמוטער", און אויף דעם רעכטן ברעג, אויפן שטח, וואָס ציט זיך צו מזרח ביז ווילנע און צו דרום ביז קאָוונע — די ליטווינער. די גאַנצע געגנט, וואו דער ערשטער פון די דאָזיקע שבטים האָט יאָרהונדערטער־לאַנג געלעבט, האָט באַקומען דעם נאָמען „זאַמוט" אָדער (אין רוסיש) „זשמוד". די אַנדערע שבטים פון אָט דער אַלטער פעלקער־גרופּע האָבן געהאָט שטענדיקע באַרי־רונגען מיט די אָרומיקע גרעסערע פעלקער, ווי די רוסן, פּאָליאַקן און דייטשן. פון זיי האָבן אָט די ליטווישע שבטים אינערגענומען פיל פּרעמדע עלעמענטן אין דער שפּראַך און אין די מנהגים. אַנדערש איז אָבער געווען די לאָגע פון די זאַמוטער. אָפּגעשלאָסן, אָפּגעצאַמט און כמעט באַהאַלטן אין זייערע אורוואַלטע וועלדער, אין צע־וואָרפענע ישובים אָרום די גרויסע אָזיערעס און ביי די ברעגעס פון אומצייליקע טייכן און טייכלעך, האָבן זיי הונדערטער יאָרן כסדר געלעבט כמעט ווי אַ זעלב־שטענדיק פּאָלק אין אַן אייגענעם לאַנד, מיט אַ פּירשט און מיליטער פּאַר זיך. לאַנג נאָך דעם, ווי אָרום זיי האָט זיך שוין געשפּירט דער אינפלוס פון דעם קריסטנטום און דער רוימישער ציוויליזאַציע, האָבן זיי, די זאַמוטער, נאָך אַלץ זיך האַרטנעקיק געהאַלטן ביים היידנטום, ד. ה. ביי דער נאַטור־רעליגיע פון זייערע פּרימיטיווע עלטער־עלטערזיידעס. ערשט אין 16־טן י"ה האָט די רוימיש־קאַטולישע קירך, מיט דער הילף פון די יעזואיטן, זיך ענדלעך אייngעוואָרצלט אויך צווישן דעם עקשנותדיק־קאָנסערוואַטיוון און געהיימניספול־אייגנאַרטיקן ליטווישן שטאַם — די זאַמוטער.

הונדערטער יאָרן האָט דער דאָזיקער מערקווירדיקער שטאַם געפּירט אַן אויפהער בלוטיקע מלחמות מיט די אייגענע ברידער, די ליטווינער, און נאָך מער מיט די טעוטאָנישע אָנגרייפער, וואָס האָבן זיך כסדר געריסן צו קאָלאָניזירן די לענדער אַרום באַלטישן ים. דאָס זיינען געווען די קרייצציגלער און ריטער פון דעם ליוואָנישן אָרדן, וואָס האָבן לסוף פּאַרכאַפּט ביי די סלאָווישע און באַלטישע שבטים מזרח־פּרייסן און עס באַזעצט. זייער פּאָעטיש און טרעפלעך האָט אָט דעם לאַנגן און בלוטיקן היסטאָרישן סכסוך איבערגעגעבן אין פּיר קורצע שורות אברהם ליעסין אין זיין שטימונג־ליד „צווישן די שנייען":

פּאַכט זיין שפּיז, זיין טייטשישן, גזלנישן,
דער מאָנאַך פון אָרדן פון ליוואָנישן.
פּאַכט זיין בולאָווע דער פּויער ליטווישׁ־ביטער
קעגן קרייץ פון קנעכטשאַפט און די קלויסטער־ריטער.

שפּעטער, אין 16־טן יאָרהונדערט, האָבן די ליטווישע גרויס־פּירשטן אייngעשלונגען זאַמוט, און נאָך דער פּאָ־ליטישער פּאַראייניקונג פון ליטע מיט פּוילן (אין 1569) איז זאַמוט געוואָרן איינע פון די צפונדיקסטע און אָפּגע־לעגנסטע פּראָווינצן פון דער גרויס־פּוילישער מלוכה, וואו די רייכע פּריצים און די קירך האָבן רויבעריש און דעס־פּאָטיש געהערשט איבער די אונטערדריקטע פּינצטערע פּויערים־מאָסן.

די שטאָט שאוול איז דער געאָגראַפּישער צענטער פון זאַמוט — פון אָט דער טשיקאָווער, אייגנאַרטיקער פּראָווינץ פון דער פּאַרצייטיקער ליטווישׁ־פּוילישער מלוכה. זאַמוט האָט זיך געצויגן, אויף אַ שטח פון הונדערטער קוואַדראַט־מייל, אין די גרענעצן פון דריי קרייזן (אויעזדן) פון דער שפּעטערדיקער קאָוונער גובערניע (שאָוול, טעלזש און ראָסיענ). אין די לעצטע 700 יאָר איז דער שאָולער קרייז געווען די ארענע פון אַ סך בלוטיקע פעלקער־

צוזאַמענשטויסן און מלחמה־צעשטערונגען. 200—300 יאָר נאָכאַנאַנד פלעגן זיך דאָרט שלאָגן די לאָקאַלע איינוואוינער, די ליטווינער און פּאָליאקן, מיט די דייטשע אַכזריותדיקע ריטער־אָרדנס, וואָס האָבן לייכט איינגענומען די שכנותדיקע פּראָווינצן, קורלאַנד און ליפלאַנד. די דייטשן פלעגן ליידן מפּלות אין די שלאַכטן מיט די ליטווינער. שפּעטער, אין 17־טן און 18־טן יאָרהונדערט, איז זאַמוט ווידער געוואָרן אַ קריגס־פּלאַץ אין די מלחמות, וואָס פּוילן פלעגט פירן מיט די רוסן און שוועדן. אין אָנפאַנג 19־טן י״ה האָט נאַפּאָלעאָנס אַרמיי אַריינמאַרשירט אין זאַמוט אויפן וועג קיין צענטראַל־רוסלאַנד, און אין 1831 און 1863 האָבן זיך דאָרט צעפלאַקערט די פּוילישע אויפשטאַנדן קעגן צאַריזם.

ענדלעך, בעת דער וועלט־מלחמה פון 1914—1918, האָט גאַנץ ליטע געמוזט אויסשטיין אַ פיר־יאָריקע מיליטערישע אָקופּאַציע פון די דייטשן. דערפאַר האָט זי אָבער, די וועלט־מלחמה, געבראַכט די ליטווינער די נאַציאָנאַלע ווידערגעבורט און די פּאָליטישע זעלבשטענדיקייט. ערשט, דער צווייטער וועלט־קריג, וואָס האָט אויסגעבראָכן אין סעפּטעמבער 1939, האָט ווידער געפירט צו אַ פּאָליטישער איבערקערעניש אין יענעם שוין פיל־געליטענעם ווינקל פון מזרח־אייראָפּע.

אָט אַזוי האָט יענער שטילער, אָפּגעלעגענער טייל פון ליטע, אַן איינגעהילטער אין ראָמאַנטיש־געהיימניספולע אַלטע טראַדיציעס, לעגענדעס און פאָלקס־מנהגים, דורכגעמאַכט אין די לעצטע 700 יאָר שטורעמדיקע געשעענישן; איז געשטאַנען אונטערן איינפלוס פון אַ סך רעליגיעס, שפּראַכן, ציוויליזאַציעס און רעגירונגען. ניט אומזיסט געפינט מען ביי די אויסגראָבונגען פון אַלטע „קורגאַנען", ביי די קברים־בערגלעך אַרום שאוול שפּורן פון אַ סך היסטאָרישע עפּאָכעס, רעשטלעך און סימנים פון דעם לעבנסשטייגער מיט הונדערטער יאָר צוריק. אָבער נאָך טיפער האָבן מסתמא די עפּאָכע־מאַכנדיקע פּאַסירונגען וואָס די געגנט האָט איבערגעלעבט אין משך פון דורות, באַווירקט די פּסיכיק פון די איינוואוינער. די באַפעלקערונג פון זאַמוט איז פיל מער פון די איינוואוינער פון אַ סך אַנדערע, מער אָנזעעוודיקע און רייכערע פּראָווינצן פון ליטע און פּוילן, דערפאַרן און באַהאַוונט און אויך פאַראינטערעסירט אין די פּאָליטישע און גייסטיקע וועלט־ענינים. אַ היפּשער טייל פון פאָלק האָט, אַזוי צו זאָגן, אַנטוויקלט אין זיך אַ חוש פאַר געשיכטע, און ממילא געלעבט מיט גייסטיקע אינטערעסן, און ניט בלויז מיט די טאָג־טעגלעכע דאגות און וואָכעדיקע עסקים. באַזונדערס שטארק האָט זיך אָט דער פּסיכאָלאָגישער מצב געלאָזט באַמערקן ביי די יידן פון זאַמוט, באַזונדערס אין דער שאַוולער געגנט, אין לויף פון 19־טן י״ה.

ב.

אין דער געשיכטע פון פּויליש־ליטווישן יידנטום האָט די פּראָווינץ זאַמוט (באַקאַנט אין יידישע געשיכטסקוואַלן ווי „מדינת זאַמוט") שטענדיק געשפּילט אַן אייגנאַרטיקע ראָל. זי האָט געהאַט אַ יידישן ישוב נאָך מיט איבער 400 יאָר צוריק. דאָרט האָבן זיך קאָלאָניזירט יידן פון אַנדערע ליטווישע פּראָווינצן ווי בריסק און טראָקי. די הויפּט־פּרנסות פון די רייכערע יידישע משפּחות איז געווען, ווי דער שטייגער אין יענער צייט, דאָס נעמען אין פּאַכט די מלוכה־שטייערן. אָבער מחמת דער געאָגראַפישער לאַגע פון זאַמוט, וואָס גרענעצט זיך מיט פּרייסן, האָבן די יידן באַלד אָנגעפאַנגען זיך צו פאַרנעמען אויך מיט אַנדערע צווייגן פון מסחר, ווי צ. ב. עקספּאָרט פון געהילץ, תבואה און אַנדערע רוי־מאַטעריאַלן קיין דייטשלאַנד. און פון דייטשלאַנד פלעגן די זאַמוטער סוחרים אַריינפירן קיין ליטע און פּוילן גאָלדענע און זילבערנע זאַכן, מאַנופאַקטור סחורות, וויינען א. א. ז. וו.

שוין אַרום 1650 זיינען אויפגעקומען די ערשטע זאַמוטער יידישע קהילות, ווי קיידאַן און בירזש. די גרעסטע יידישע קהלה איז געווען קיידאַן, דעמאָלט — אַ פאַמיליעגוט פון די גרויסע פּוילישע מאַגנאַטן ראַדזיווילס. די רייכע פּוילישע פּריצים האָבן פון דאָרטיקן יידישן קיבוץ געצויגן אַן אומגעהייער גרויסן נוצן, און דעריבער געשטרעבט אַריינצוציען קיין זאַמוט וואָס מער יידישע איינוואוינער.

אַרום 1750 קומען אויף אַ סך נייע יידישע קהילות, ווי פאַלאַנגע, וויזון, גאַרזד א. אַ. וו. אין די קומענדיקע 50—80 יאָר גייט נאָך שנעלער דער וואוקס פון דעם זאַמוטער יידישן קבוץ, און אין סוף 18־טן י״ה געפינט מען שוין אַ סך פרישע קהילות, ווי פּלונגיאַן, פּומפּיאַן, יאַנישקי, קעלם, פּאָסוואַל, זשאַגער און אַנדערע. איבער 15 טויזנט יידישע נפשות האָט מען געציילט אין 1766 אין גאַנץ זאַמוט. פאַר יענער צייט איז דאָס געווען ניט קיין קליינער ישוב.

ווי אין גאַנץ ליטע, האָבן אויך די זאַמוטער יידן זיך שטענדיק באַצויגן מיט דער גרעסטער חשיבות צו תלמודישער לומדות, און גאָר גרויסע לומדים פלעגן פאַרנעמען די כסאי־הרבנות אין די עלטסטע און גרעסטע זאַמוטער קהלות, ווי קיידאַן, טעלזש און אַנדערע. דאָס טראַדיציאָנעלע יידישקייט איז דאָרט געווען טיף פאַרוואָרצלט דורות־לאַנג. פּאָליטישע און גייסטיקע דערשיטערונגען האָבן אָבער אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן י״ה אויפגעטרייסלט די רו און זיכערקייט פון דעם הונדערטיעריקן יידישן ישוב אין זאַמוט. אַ טייל פון אָט דעם אַלטן קבוץ איז אָפּגעריסן געוואָרן פון דער פּויליש־ליטווישער מלוכה דורך רוסלאַנד אין יאָר 1772. די איבעריקע טיילן פון ליטע און זאַמוט זיינען אַריינגעפאַלן אונטער דער דעספּאָטישער רוסישער הערשאַפט ביי די צוויי ווייטערדיקע צעטיילונגען און ליקווידאַציע פון פּוילן, אין 1793 און 1795.

די פּאָליטישע און גייסטיקע יסודות פון דעם יידישן קהלישן און יחידישן לעבן, וואָס זיינען געבליבן אומפאַרענדערט פיל דורות, זיינען דעמאָלט, אין סוף 18־טן

י״ה, איבערנאַכט צעשטערט געוואָרן. אַ פרעמדע, מעכטיקע און אומרחמנותדיק שטרענגע מאַכט, רוסלאַנד, האָט צו זיך אין די הענט אַרײַנבאַקומען טויזנטער שוצלאָזע און רעכטלאָזע יידישע אונטערטאַנען, וואָס זײַנען אַזוי פּעסט פֿאַרוואָרצלט געווען אין דעם אַלט־יידישן לעבנס־שטייגער און וועלט־באַגעם.

דאָס איז אָבער ניט אַלץ. אין דער זעלבער צײַט, אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן י״ה, האָבן צווערי נייע גייסטיקע באַוועגונגען — חסידות און השכלה — אויפֿגעאָקערט דעם באָדן, אויף וועלכן דער ליטווש־יידישער קבוץ איז לאַנגע דורות געשטאַנען.

אין משך פון גאַנצן 19־טן י״ה, באַזונדערס אין זײַן צווייטער העלפט, האָבן די גייסטיק־פירנדיקע קרײַזן פון זאַמוטער יידן אַרויסגעוויזן אַ היפּש גרויסע מאָס נאַציאָנאַל־יידישן באַוואוסטזײַן, אַ ליבע און טרייקייט צו די יידיש־פֿאָלקסטימלעכע קולטור־אוצרות.

אין די 80־ער און 90־ער יאָרן פון 19־טן י״ה האָט אין דער יידישער אויפֿגעקלערטער און ראַדיקאַל־געשטימטער יוגנט אין רוסלאַנד געהערשט אַן אַסימילאַטאָרישער גייסט, וואָס איז געווען אין טעאָריע קאָסמאָפֿאָליטיש־אינטערנאַציאָנאַליסטיש און אין דער פּראַקטיק — רוסיפֿיקאַטאָריש אָדער (אין פּוילן) פֿאָלאָניזאַטאָריש. גאַנץ אַנדערש איז אָבער געווען די לאַגע אין זאַמוט, וואו פֿאַר דער רוסיפֿיקאַציע איז כמעט קיין פֿלאַץ ניט געווען. די גרויסע מערהייט פון פֿאָלק איז באַשטאַנען פון ליטווינער, און די גרעסטע נאַציאָנאַלע מינדערהייט־גרופּע זיינען געווען די יידן. פון יעדע צען איינוואוינער אין שאוולער קרייז, צום בישפּיל, זיינען זיבן געווען ליטווינער, צווי יידן און איינער אָדער אַ רוס, אָדער אַ פֿאָליאַק אָדער אַ דייטש. דער אויבערשטער סאַציאַלער שיכט פון ליטווישן פֿאָלק, די פּריצים, איז געווען דורך און דורך פֿאָלאָניזירט און האָט זיך געהאַלטן פיינדלעך צו רוסלאַנד. די אינטעליגענץ, ווידער, האָט מערסטנטייל געוואָרט רוסיש און זיך אַפֿילו געשעמט מיטן לשון פון פּראָסטן פֿאָלק, דאָס מיינט — מיט ליטווש.

די ברייטע ניט־יידישע מאַסע איז הייסט עס, געווען אין אָפּאָזיציע סיי צום פּרעמדן פּוילישן סיי צום הער־שנדיקן רוסישן איינפלוס, און דאָס ליטווישע פֿאָלק האָט זיך געהאַלטן פעסט ביי זיין אייגן לשון און די אַלטע נאַציאָנאַלע מנהגים. די רוסישע שפּראַך איז אין זאַמוט געווען בלויז די שפּראַך פון דער פֿאַליציי און אנדערע שררות. די דייטשע שפּראַך ווידער האָבן גוט באַהערשט בלויז געציילטע פון די געבילדעטע יידישע קרייזן, אָבער פּאַר דער ברייטער יידישער מאַסע איז דייטש געווען ווייט און פרעמד. אַפֿילו אין דעם נאַענטן קורלאַנד, וואו די השפּעה פון דייטשלאַנד איז געווען נאָך אַ פּיל גרעסערע, האָבן די יידן געראַדט אויף זייער אייגענער שפּראַך, אַ מין קורלענדישער יידישער דיאַלעקט. מען טאָר אויך ניט פֿאַרגעסן, אַז צו דער יידישער נאַציאָנאַליטעט איז מצד די קליינע און שוואַכע באַלטישע פעלקער, די לעטן, ליטווינער און אַנדערע, שטענדיק געווען אַ פּיל טאַלע־ראַנטערע, פריינדלעכערע באַציאונג אײַדער מצד די רו־סישע אָדער פּוילישע נאַציאָנאַליטעטן, וואָס האָבן ניט אויפֿגעהערט צו שטיקן און רודפן די יידישע קולטורעלע אייגנאַרטיקייט, כדי די יידן מיט געוואַלט צו אַסימילירן און פֿאַרשלינגען. פֿאַרקערט, די לעטן און ליטווינער, אַליין אונטערדריקטע און נאָך ווייניק אַנטוויקלטע און מאָדערניזירטע פעלקער, האָבן דורך זייער פֿראָגרעסיווער אינטעליגענץ אַרויסגעוויזן אַ פּיל פריינדלעכערע באַציאונג דווקא צו יענע יידן וואָס האָבן געזוכט אָפּצוהיטן זייער אייגן קולטור־פּנים און ניט געוואָלט זיך צונויפמישן מיט די הערשנדיקע, מעכטיקע נאַציעס, ווי די רוסן און דייטשן, וואָס האָבן די קליינע באַלטישע פעלקער באַ־הערשט און אונטערדריקט. איז דעריבער ביי אַ גרויסן טייל פון די סאַציאַל־פֿראָגרעסיווע יידן פון די באַל־טישע לענדער שטענדיק געווען צו באַמערקן אַ פאַזיטיווע באַציאונג צו זייער פאַלקס־שפּראַך און פאַלקסטימלעכער קולטור. אָט דער אומשטאַנד דערקלערט אונדז אויך למאי ווילנע און ליטע בכלל מיט איר דעמאָקראַטישער און יידיש־פֿאַלקסטימלעכער אינטעליגענץ שפּילט אַזאַ גרויסע ראָל אין דער אויפֿלעבונג פון דער שיינער און וויסנשאַפֿט־לעכער ליטעראַטור אין יידיש אין די לעצטע צענדליקער יאָרן. פון דער צווייטער זייט, לאָזט זיך שוין דערפון לייכט פֿאַרשטיין, פֿאַרוואָס די ניי־אויפֿגעבויטע באַלטישע מלוכות האָבן ניט בלויז צוגעזאָגט, נאָר אין אָנפֿאָנג אַפֿילו געגעבן זייערע יידישע מינדערהייטן כמעט פולע רעכט אויף אַ נאַציאָנאַל־קולטורעלער אויטאָנאָמיע, ווי צום ביישפּיל דאָס רעכט צו באָנוצן זיך אין די שולן מיט דער יידישער שפּראַך א. אַז. וו.

אַזוי איז די אַנטוויקלונג געגאַנגען ביז די 1920־ער יאָרן, וועו עס האָט זיך אין גאַנצן באַלטישן קאָנט, דאָס מיינט אין די צפון־מערבדיקע „ראַנד־מלוכות" אויף דער סאָוויעט־רוסישער גרענעץ, אָנגעהויבן אַנטוויקלען דער אַגרעסיווער נאַציאָנאַליזם און שאָוויניזם — דער פֿאַשיזם. ער האָט לחלוטין צונישט געמאַכט די ליכטיקע האָפענונ־גען, וואָס זיינען אויפֿגעקומען ביי די יידן אין ליטע נאָכן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. און אָט דער ווילד־אַגרעסיווער שאָוויניסטיש־נאַציאָנאַלער גייסט פון די געווענע אונטערדריקטע קליינע פעלקער האָט, ווי מיר ווייסן איצט, צוגעגרייט דעם באָדן פאַר דעם מוראדיקן יידישן חורבן בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה.

שמואל אלישיב (פרידמאן)

די צ.ס. באוועגונג אין ליטע

א

אין אַ סך הינזיכטן האָט די קליינע ליטע געדינט אַלס ביישפיל פאַר אַנדערע יידישע קיבוצים, און פיל אַנטפלעקונגען פון איר עפנטלעכן לעבן האָבן אַרויסגערופן באַוואונדערונג און דרך־ארץ וויט הינטער אירע גרענעצן. דער אייגנארטיקער כאַראַקטער פון ליטווישן יידן, זיין ערנסטקייט, אחריות־געפיל פאַרן כלל, זיין צניעותדיקע האַלטן זיך אין אַ זייט פון שרייענדיקער רעקלאַמע, זיין עקשנותדיקע איבערגעבנקייט צום ציל, וואָס ער שטעלט פאַר זיך, און דערצו די טיפע וואַרצלען אין יידישער קולטור, די למדנות פון פילע דורות, וואָס האָבן געשאַפן ארום דעם קליינעם ליטווישן־יידישן קיבוץ אַ באַזונדער אַטמאָספער פון עכטער און ערנסטער יידישקייט, — דאָס אַלץ צוזאַמען האָט געבראַכט דערצו, אַז פאַרשיידענע אויפטוען פון ליטווישע יידן האָבן באַקומען אַ באַזונדער וואָג, און אַז ליטווישע יידן, ניט געקוקט אויף זייער קליינע צאָל און זייער אַפגעריסנקייט פון אַנדערע גרויסע יידישע קיבוצים, האָבן באַוויזן אויפצוטאָן זאַכן, וואָס אַנדערע קיבוצים האָבן עס ביי זיך ניט געקענט פועלן.

איך קען ברענגען דערצו אַ סך ביישפילן. אין קיין אַנדער לאַנד, למשל, האָבן יידן ניט אויפגעבויט אַזאַ בנין פון יידישע קהילות מיט אַ נאַציאָנאַל־ראַט, אַזאַ נעץ פון קרעדיט־אַנשטאַלטן, וואָס האָט אַריינגענומען אין זיך די קלענסטע ווינקעלעך פון לאַנד. אין קיין אַנדער לאַנד האָט די יידישע עפנטלעכקייט ניט געפונען ביי זיך קיין מוט צו פאַדערן פון „דזשאָינט", ער זאָל זיין הילפס־אַרבעט פירן דווקא דורך אירע אייגענע געווייליטע אַרגאַנען, און אפילו געוואָגט זיך צו אַנטזאָגן פון דער דאָזיקער הילף, ווי דאָס האָט געטאָן דער קהילות־צוזאַמענפאַר פון ליטווישע יידן נאָכן ערשטן וועלט־קריג, אין דער צייט פון טיפער נויט, וען ס׳איז אַזוי דרינגענד געווען הילף פון דרויסן אויף אויפצושטעלן די חורבות פון דער מלחמה. אין קיין אַנדער לאַנד, למשל, איז ניט געווען אַזאַ העברעאישער שול־וועזן, וואָס האָט אויפגעשטעלט אַ גאַנצן דור, וועלכער רעדט און שרייבט העברעאיש, הגם העברעאישע קולטור־טוער אין אַנדערע לענדער האָבן זיכער געהאָט אין דער הינזיכט די זעלבע שטרעבונגען, וואָס אין ליטע.

נאַטירלעך, האָבן געשפילט זייער ראָל דערביי אויך פאַרשיידענע אויסערלעכע באַדינגונגען, אָבער דער עיקר איז געווען אין דעם כאַראַקטער פון ליטווישן יידן, וואָס מיינט ערנסט מיט יעדער זאַך, צו וועלכער ער נעמט זיך, און וואָס וועלט ניט מיד פון זאַכלעכער אָפּט אויסמאַטערנדיקער און אייגנאַרטיקער טעטיקייט, וויסנדיק, אַז מ׳דאַרף קיינמאָל ניט פאַרלירן פון אויג די וויטע צילן, און צוגלייך מיט דעם אויך וויסנדיק, אַז מען קאָן קיין זאַך ניט דערגרייכן, אויב מען פאַרשטייט ניט, ווי אַזוי צו זיצן אויף דער סאַמע ערד און פלאַסטערן די וועגן צו די וויטע צילן.

ב

איינע פון אַזעלכע דערגרייכונגען פון ליטווישע יידן און פון באַזונדערע אַנטפלעקונגען פון זייער אייגנארטיקער געזעלשאַפטלעכער איינשטעלונג איז געווען די ליטווישע צ. ס.־באַוועגונג. ליטע איז, כידוע, אַ קליין לאַנד, ס״ה האָט זי באַטראַפן נאָר איין פראַצענט פון וועלט־יידנטום. אין דער וועלט, וואָס פאַרן מבול פון שרעקלעכן 2־טן וועלט־קריג, זיינען געווען אַ סך יידישע ישובים גרעסערע פון ליטווישן קיבוץ און רייכערע פון אים. אויך אין דער וועלט־באַוועגונג פועלי־ציון־צ. ס. זיינען געווען גרעסערע און מער יחוסדיקע אַרגאַניזאַציעס ווי אין דער אַרעמער ליטע מיט אירע קליינע שטעטלעך, און פונדעסטוועגן האָט די ליטווישע צ. ס.־באַוועגונג פאַרנומען דעם אויבן־אָן. און דאָס אין אַ סך הינזיכטן.

די ליטווישע צ. ס. איז יאָרן געווען, נאָך דער רייַ, די איינציקע, חוץ די ארץ־ישראלדיקע אַרבעטער־פאַרטיי, וואו די פאַרטרעטער פון אַרבעטער־ציוניזם האָבן געהאַט די אַבסאָלוטע מערהייט ביי די וואָלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס. נאָך אַמעריקע מיט איר געווערקשאַפט־קאַמפיין פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל איז ליטע געשטאַנען אויפן ערשטן פלאַץ לויט די הכנסות פון א״י־דיקן אַרבעטער־פאַנד, און פלעגט יאָר־יאָר־אויס ביי איר גרויסער אַרעמקייט אויפזאַמלען הונדערטער פונטן פאַר דעם צענטראַל־פאַנד פון דער הסתדרות אין א״י, דאָס וואָס גרע־

אַנפירנדיקע ח״ח פון קאַווענער צעירי־ציון „התאחדות"

סערע און רייכערע פאַר איר האָבן ניט געטאָן. זי איז געווען די איינציקע צווישן אַלע פאַרטייען פון פּועלי־ציון־צ. ס. און התאחדות אין דער וועלט — חוץ די פאָראיבער־גייענדיקע פּרואוון גאָר אַמאָל אין אַמעריקע און שפּעטער אין פּוילן — וואָס האָט אויפגעשטעלט און אויפגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט אָן הפסקות אַ טעגלעכע צייטונג פון דער באַוועגונג. די אייניקע ביישפּילן אַליין ווייזן שוין באַשיינפּערלעך, וואָס פאַר אַ וואָג די ליטווישע צ. ס. האָט געהאַט אין איר וועלט־באַוועגונג.

די ליטווישע צ. ס. האָט געהאַט צו פאַרצייכענען אויך גרויסע דערגרייכונגען אין דער היים, אויף פאַרשיידענע געביטן, וואָס זייער עיקר־וויכטיקייט איז געווען אויפן פּלאַץ גופא. אין דער ציוניסטישער טעטיקייט אין ליטע איז זי יאָרן געשטאַנען בראש פון דעם לעבעדיקסטן נערוו פון ארץ־ישראלדיקער אַרבעט, דער פּאַלעסטינאַ־אַמט, וואָס האָט געהאַט אַזאַ באַדייטונג פאַר פיל ליטווישע יידן. איין צייט איז זיין פאָרזיצער געווען דער שרייבער פון די שורות, און שפּעטער — דער טאַלאַנטפולער, חבריש־ליבער און טיף־איבערגעגעבענער חבר אפרים גריבערג, וואָס האָט אין יאָר 1942 געפונען זיין טויט נאָך יסורים פון טורמע, פּליטים־לעבן און קורצער דינסט אין דער רויטער אַרמיי, ערגעץ ווייט אין אַזיאַטישן רוסלאַנד, ביי אומשטענדן, וואָס זיינען אונדז ווייניק באַוואוסט. בראש פון דער קרן־היסוד אַרבעט איז געשטאַנען אַ סך יאָרן דער אַדוואָקאַט לייב גאַרפינקל, געוועזענער סיים־דעפּוטאַט און גענעראַל־סעקרעטאַר פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, איינער פון די הויפּט בויער פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אין ליטע. דער אויסברוך פון רוסיש־דייטשן קריג האָט אים געטראָפן אין תפיסה. די צ. ס.. און די יוגנט־גרופּירונגען פון אַרבעטנדן ארץ־ישראל זיינען געווען די הויפּט־טרעגער פון יידישן נאַציאָנאַל־פאָנד. אַ געוויסע צייט האָט צ. ס. אויך אָנגעפירט מיט דעם דאָזיקן צווייג פון ציוניסטישער אַרבעט, דעם סאַמע פאָלקסטימלעכן אויסדרוק פון ציוניסטישער טעטיקייט, וואָס האָט אָפּגעהיט זיין כאַראַקטער אויך ביי דער אַלגעמיינער פאָלקסטימלעכקייט און „עמך"דיקייט, מיט וועלכער ס'האָט זיך אויסגעצייכנט בכלל דער ציוניזם אין ליטע. בראש פון דעם נאַציאָנאַל־פאָנד איז אַ צייט לאַנג געשטאַנען דער שרייבער פון די שורות.

חברים פון צ. ס. זיינען געווען די הויפּט־בויער פון דער העברעאישער שול און פיל פון זיי האָבן זיך גערעכנט צווישן אירע באַדייטנדיקסטע לערער. מען מוז אָבער דאָ פאַרצייכענען, אַז אויף דעם געביט האָבן צ. ס. ניט באַוויזן צו דערגרייכן צו דער פאַרווירקלעכונג פון אַן אייגענער שול־פּראָגראַם. די פּאַרטיי איז ניט געווען מסכים מיט דער אַלגעמיינער ריכטונג פון „תרבות", און האָט, לויט אַ באַשלוס פון איינעם פון אירע צוזאַמענפאָרן, פאַרלאָזן די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע. זי האָט אָבער ניט באַוויזן אויפצושטעלן קיין אייגענעם שול־וועזן, וואָס זאָל זיין דורכגעדרונגען מיט א"ידיק־חלוצישן גייסט און אין וועלכן ס'זאָל זיין אָפּגעגעבן דער געהעריקער אָרט פאַר יידיש און יידישער קולטור. דער פּלאַץ איז שוין געווען פאַרנומען און אין דער קליינער ליטע, מיט איר שטאַרק אַנטוויקלטער שול־נעץ און מיט דער אַלץ מער וואַקסנדיקער השגחה מצד דער מאַכט אויפן שול־וועזן פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, זיינען ניט געווען קיין אויסזיכטן פאַר נייע פּרואוון, וואָס האָבן געזאָלט זיין אַרויסגערופן ניט דורך פּעדאַגאָגישע מאָטיוון נאָר דורך געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע.

ס'איז אויפגעשטעלט געוואָרן די ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל, וואָס האָט פאַראייניקט אין אירע רייען טויזנטער מיטגלידער, צווישן זיי אויך מענטשן, וואָס זיינען ניט געווען פּאָליטיש אָרגאַניזירט אין צ. ס. אויך אַזוינע, וואָס האָבן אָנגעהערט צו אַנדערע גרופּירונגען און האָבן דורך דער באַטייליקונג אין דער „ליגע" געבראַכט צום אויסדרוק זייער סימפּאַטיע צו דער א"ידיקער אַרבעטערשאַפט. ס'איז געווען אויפגעשטעלט אַ ספּעציעלע פאַרצווייגטע אַרבעטער־ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע „הפּועל", וואָס איז געווען פאַרבונדן מיטן סאָציאַליסטישן ספּאָרט־אינטעראינטערנאַציאָנאַל און מיט דער א"ידיקער אַרבעטער־ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע מיטן זעלבן נאָמען.

און אחרון־אחרון חביב: דער החלוץ, וואָס איז געוואָרן ממש אַ לייכט־טורעם פאַר טויזנטער בחורים און מיידלעך פון שטעט און שטעטלעך, וועלכע האָבן ביי זיך אין דער היים ניט געפונען קיין אָנווענדונג פאַר זייערע יונגע כוחות און זיינען געווען פאַראורטיילט אויף פאַרבטלען זייער יוגנט אָדער אַרומלויפן מיט די טאַטעס פון יריד צו יריד. אין פּראָצעס פון הכשרה האָבן פיל פון זיי נאָך אין ליטע דערפילט דעם טעם פון ממשותדיקער אַרבעט, און געשטאַרקטע און באַגייסטערטע דורך די אויסזיכט עולה צו זיין קיין א"י, האָבן זיי נאָך זייענדיק אין ליטע געפונען ביי זיך כוח צו פאַרלאָזן טאַטע־מאַמע און דורכברעכן זיך אַ וועג צו אַרבעט אין דאָרף און אין פאַבריקן. די יידישע יוגנט אין ליטע, וואָס האָט פאַרלאָזן טאַטנס היים און האָט זיך אַוועקגעלאָזט אויפן שווערן וועג פון איבערבויען זיך אַליין, האָט עס געטאָן מיט דער זעלבער התמדה און עקשנותדיקער טרייקייט צו זיך אַליין, מיט וועלכער ס'האָבן זיך אויף פאַרשיידענע געביטן תמיד אויסגעצייכנט עלטערע דורות ליטווישע יידן. ס'איז דעריבער קיין חידוש ניט, וואָס פיל און פיל פון די, וואָס האָבן באַקומען זייער דערציאונג אין ליטווישן „החלוץ", פאַרנעמען אַצינד אַ קאָנטיקן אָרט אין די אַרבעטער־ווירטשאַפטן אין ארץ־ישראל, אין די קיבוצים און קבוצות, און צייכענען זיך אויך דאָ אויס מיט ווערטן, אין וועלכע זיי זעען איין דעם אינהאַלט פון זייער לעבן.

לאָמיר דאָ, אגב, פאַרצייכענען, אַז ליטווישע חלוצים זיינען די הויפּט־בויער און דער רוקן־ביין פון איינעם פון די גרעסטע קיבוצים אין ארץ־ישראל, גבעת ברענער, לעבן רחובות; זיי שטעלן מיט זיך פאָר דעם הויפּט־קערן אין איינעם פון די נייע קיבוצים אין אויבערשטן גליל, דפנה,

אין קיבוץ פון השומר־הצעיר אין עמק הירדן, ב י ת־ ז ר ע, פון דער קבוצה מ ש מ ר ו ת לעבן פרדס־חנה און אַנדערע. אין די אַלע זידלונגען פילט איר ביז היינט דעם ליטווישן גייסט, חוץ פיל, פיל אַנדערע פונקטן אין לאַנד, וואו ס׳געפינען זיך אַרבעטס־מענטשן, וואָס האָבן באַקומען אין ליטווישן החלוץ זייער דערציאונג צו לעבן פון אַרבעט.

ג

דאָס אַלץ — אויפן ציוניסטישן און ציוניסטיש־קולטורעלן געביט.

ענלעכעס קען מען זאָגן אויך וועגן דעם אָנטייל פון צ. ס. אין אַלגעמיינעם יידישן לעבן פון ליטע. זיי זיינען געווען אַקטיוו אין אויפבוי פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אין צייט פון איר ערשטער עקזיסטענץ. איר ערשטער געגנער־סעקרעטאַר איז געווען מ א י ר ז א ק, (אין ישראל), נאָך אים דער דערמאָנטער ל. גראָפונקל. זיי האָבן פאַרנומען אַ קאָנטיקן פּלאַץ אין די זעלבסטפאַר־וואַלטונגען, און אין אייניקע באַדייטנדע ערטער זיינען חברים פון צ. ס. געווען וויצע־בירגערמייסטערס, ווי ש מ ו א ל פ ע ט ו כ א ו ו ס ק י אין שאַוול, מ א י ר ו א ר ש א ו ו ס ק י אין ווילקאָווישק (איצט אין ישראל).

באַזונדערס פיל ענערגיע האָבן די צ. ס. געווידמעט דער יידישער קרעדיט־קאָאָפעראַציע, דער פאַרצווייגטער נעץ פון די יידישע פאָלקס־בענק, וואָס איז חוץ דעם שול־ווען געווען דער באַדייטנדסטער איבערבלייב פון דער נא־ציאָנאַלער אויטאָנאָמיע און האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט דעם רוקן־בייַן פון ווירטשאַפטלעכן לעבן פון ליטווישן יידנטום. א ר י י א ר ן איז בראש פון דער צענטראַל־באַנק אויף שטיצן יידישע קאָאָפעראַציע, — דער באַדייטנדסטער יידישער אינסטיטוציע אין ליטע — געשטאַנען אייַנער פון די אָנגעזעענסטע צ. ס.־טוער א י י ז י ק ב ר ו ד נ י, און אין די לעצטע יאָרן פאָרן קריג — נאָך אַ לאַנגער הפסקה, בעת בראש פון דער באַנק זיינען געשטאַנען פאַרטרעטער פון דער גרויסער סוחרישער וועלט, — דער צ. ס. טוער ב נ־ צ י ו ן ב ר ו ד נ י. חברים פון צ. ס. האָבן אָנגע־פירט מיטן פאָרבאַנד פון די יידישע פאָלקס־בענק, צוערשט א ב ר ה ם ז א ב א ר ס ק י, און שפעטער — צ ב י פ א ר ט און ש ל מ ה ק ע ל ז א ן. מען דאַרף פאַרצייכענען דעם אומדערמידלעכן אַרבאַיזירער פון די פאָלקס־בענק אין דער ליטווישער פראָווינץ, ע ז ר י א ל ו א ל ק, וואָס כמעט אַלע פאָלקס־בענק, ביז אין די ווייטסטע ווינקעלעך האָבן געהאַט די גרעלעגנהייט אָפּצושאַצן זיין חברישע הילף און קענטנישפולע אינסטרואירונג.

אין דער קורצער תקופה פון דער דעמאָקראַטישער רעגירונג אין ליטע, וועלכע האָט מען מעגלעך געווען פרייַע אַרבאַיזירונג פון דער אַרבעטערשאַפט, האָבן צ. ס. גענו־מען אַ גאַר קענטיקן אָנטייל אין דער גרינדונג פון פּראָ־פעסיאָנעלע פאַראיינען — אין קאָוונע, ווילקאָמיר, אַליטע און אַנדערע פּלעצער, און האָבן אין קאָוונע, צוזאַמען מיט די ס. ד. אָנגעפירט מיט די וויניקע פאַרטייען, וואָס זיינען געבליבן ווי ניט איז אויך אין די יאָרן, וועלכע אַרבעטער־טעטיקייט איז געווען אין ליטע גערודפט.

דאָ מוז אויך פאַרצייכנט ווערן, אַז די צ. ס. אין ליטע האָבן נאָך אַ לאַנגער טעטיקייט פון אויפקלערונג, אייַנג־שטעלט באַציאונגען פון קעגנזייטיקער אַכטונג און פון שטענדיקן קאָנטאַקט מיט דער ליטווישער סאָציאַל־דע־מאָקראַטיע. מען האָט צוזאַמען געאַרבעט אין די פאַר־וואַלטונגען פון די קראַנקען־קאַסעס, — דער אייניקער אָרט, וואו ס׳האָט געקענט קומען צו אַ באַשיידענעם אויס־דרוק פון אַרבעטער־דעמאָקראַטיע אין ליטע און וואו אַר־בעטער האָבן געהאַט אַ שטיקל מאַכט. אין דער צענטראַל־פאַרוואַלטונג פון דער קאָוונער קראַנק־קאַסע איז געווען פון אָנהייב אָן פאַרטראָטן ש מ ו א ל ק א פ ל ע ן, דער פאַרדינסטפולער אַרבעטער־טוער, וואָס איז איצט אין קאַנאַדע, שפּעטער — מ ר ד כ י פ ר י ד מ א ן, וואָס איז איצט אין חולון, און נאָך אים — א ל י ה ו ו ו א ל ד ב ע ר ג, אייַנער פון יינגערן צ. ס.־דור אין ליטע, וואָס איז פאַרבליבן אין ליטע, און וואָס האָט געטיילט דעם גורל פון אַלע יידן. דער שרייבער פון די שורות איז געווען דער יורידישער ראָטגעבער פון דער דאָזיקער גרויסער אַרבעטער־אינסטי־טוציע, און האָט צוזאַמען מיט דער סאָציאַל־דעמאָקראַטן טוריין, אַדוואָקאַטין לידיע פורענינע אָנגעפירט מיט יורידישער הילף פאַר אַרבעטער ביים צענטראַל־ראַט פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען אין ליטע. די געמיינזאַמע אַרבעט אין די צוויי אַרבעטער־קערפערשאַפטן האָבן מיט־געבראַכט צו וויטערדיקער דערנענטערונג און קעגנזייטי־קע פאַרשטענדעניש צווישן ליטווישע און יידישע סא־ציאַליסטן.

אַלס אייַנע פון מייַנע אָנגענעמסטע פערזענלעכע אי־בערלעבונגען אויף דעם געביט זאָל מיר דאָ דערלויבט ווערן צו דערמאָנען דעם אָפשיידס־אָוונט, וואָס דער צ. ק. פון די צ. ס. האָט אייַנגעאָרדנט פאַר מיין אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל אין הויז פון דעם פירער פון די ליטווישע ס. ד. סטעפאַן קיריס, אַן אָוונט, ביי וועלכן ס׳איז געקומען צום אויסדרוק דער וואַרעמער אינטערעס פון די ערנסטע און ערלעכע ליטווישע סאָציאַליסטן צו יידישע ענינים, אַן אינטערעס וואָס האָט זיך פאַרפעסטיקט נאָך יאָרן פון געמיינזאַמער אַרבעט מיט יידן אויף די דערמאָנטע געביטן.

ד

וואָס זיינען געווען די הויפּט־עטאַפּן פון דער אָנט־וויקלונג פון ליטווישן צ. ס.? מיר ווילן זיך דאָ אָפּשטעלן אויף דעם בקיצור.

צום אָפּשלוס פון ערשטן וועלט־קריג איז אין ליטע באַשטאַנען אַ גרויסע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צעירי־ציון", וואָס האָט ניט מיטגעלעבט די רוסישע רעוואָלוציע און ניט דורכגעמאַכט די אַנטוויקלונג פון רוסישן צווייג פון דער באָועגונג, פון יוגנט־גרופן, דורך יוגנט־ציוניזם צום

סאָציאַליסטישן ציוניזם. די ראַדיקאַלע עלעמענטן פון ליטווישע צעירי ציון, וואָס האָבן עקזיסטירט אין פאַרשיי־דענע פּונקטן פון לאַנד, זיינען נאָך דעמאָלט ניט געקומען צו קיין ריכטיקן אויסדרוק. שפּעטער אָבער, אין דעם שטראָם, וואָס איז געקומען נאָכן זשעליגאָווסקי־שטורץ פון ווילנע, און נאָך שפּעטער צווישן די צוריקגעקומענע פון ראַטן־רוסלאַנד, האָבן זיך איינגעפונען ניט ווייניקע, וואָס האָבן אין רוסלאַנד געהערט צו צ. ס. אָדער אין פּוילן — צום מזרח־פאַרבאַנד „צעירי־ציון", וועלכער איז געווען סאָ־ציאַליסטיש איינגעשטעלט. די טרעגער און וואָרט־זאָגער פון סאָציאַליסטישן ציוניזם אין ליטע זיינען געווען צו־ערשט די געקומענע פון ווילנע אפרים ביעלאגלאווסקי (אַ. חרמוני) און ירוחם לעווין. שפּעטער — די רוסישע גרופּע, צווישן זיי: אייזיק ברודני, נתן גרינבלאַט, אברהם זאבארסקי, עזריאל וואלק, מרדכי פרידמאן, ז. ליובאווסקי דער שרייבער פון די שורות און אַנדערע. ס'איז אינטע־רעסאַנט, אַז די דאָזיקע גרופּע איז אָנגעקומען קיין ליטע אין דער זעלבער צייט, ווען ס'איז געקומען אַהין אַ גרופּע פון אָנגעזעענע פאָלקיסטישע טוער און יידישיסטישע אינ־טעליגענץ: א. בן־אדיר, נ. שטיף, ד"ר מוקדוני, ז. קאַל־מאַנאָוויטש און אַנדערע, וואָס האָבן אין דעם יידישיסטישן לאַגער אין ליטע אַריינגעבראַכט פיל לעבן און זיינען געווען די וואָרט־זאָגער אין דער דעמאָלט־געגרינדעטער צייטונג „נייס". דער שטראָם צוריקוואַנדערער האָט אַזוי אַרום אַריינגעגאָסן פרישע בלוט אין די פאַרשיידענע טיילן פון דער יידישער עפנטלעכקייט.

אויף דער קאָנפערענץ פון צעירי־ציון אין דעצעמבער 1921 האָט די אָרגאַניזאַציע זיך פּראָקלאַמירט אַלס ציו־ניסטיש־סאָציאַליסטישע פּאַרטיי. מיט צוויי יאָר שפּעטער איז פאָרגעקומען אַ שפּאַלטונג צווישן דעם טייל צ. ס. וואָס האָט אָנגעהערט צום צ. ס. וועלט־פאַרבאַנד (וועלכער האָט זיך מיט צוויי יאָר שפּעטער פאַראייניקט מיטן פּועלי־ציון פאַרבאַנד), און דעם רעכטן טייל, וואָס איז געווען אין וועלט־מאַסשטאַב פאַרבונדן מיט דער „התאחדות". די חילוקי־דעות זיינען געווען ניט נאָר אָרגאַניזאַציאָנעלע, נאָר אויך אויף פאַרשיידענע טעטיקייט־געביטן. התאחדות (זייערע פירער: ל. גאַרפונקל, ז. טרויב) איז געווען פאַר אַן אַלגעמיין־יידישן פראָנט אין פּאָליטישן לעבן; צ. ס. האָבן אָבער ביי די לעצטע פרייע סיים־וואַלן, אין יאָר 1926, געשטיצט די ס. ד. ליסטע. ס'זיינען געווען ניואַנסן אין דער אויפפאַסונג פון קולטור־פּראָבלעם. צ. ס. האָט חוץ דעם אַרויסגעוויזן אַקטיוויטעט אויף פאַרשיידענע גע־ביטן, — ווי יידישער אַרבעטער־ספּאָרט, געברויכס־קאָאָפּעראַציע, פּראָפעסיאָנעלע באַוועגונג, קאָנטאַקט מיט די ליטווישע ס. ד., קולטור־טעטיקייט אין אינטערנאַ־ציאָנאַלן סאָציאַליסטישן גייסט, — צו וועלכע התאחדות האָט ניט אַרויסגעוויזן קיין אינטערעס. ס'זיינען אָבער גע־ווען אויך פיל געמיינזאַמע פּונקטן פון טעטיקייט. צווישן ביידע פּאַרטייען און נאָך דעם ווי ס'איז פאָרגעקומען אין וועלט־מאַסשטאַב די פאַראייניקונג פון פּועלי־ציון־צ. ס.

מיט התאחדות, איז ליטע געווען איינע פון די ערשטע וואָס האָט די פאַראייניקונג פאַרווירקלעכט. זי האָט זיך גערופן די „פאַראייניקטע צ. ס. פּאַרטיי", דער נאָמען אונטער וועלכן זי איז געווען באַקאַנט אין די מאַסן און עפנטלעכ־קייט איז געבליבן ווי פריער: צ. ס.

אין דער צייט פון דער אָפּגעזונדערטער עקזיסטענץ האָט די צ. ס. אַרויסגעגעבן אַ ריי יאָרן פון 1924 ביז 1932 אַ צוויי־וואָכן אָרגאַן „אונזער וועג", וואָס האָט געהאַט אַ גוטע פאַרשפּרייטונג אין פאַרשיידענע קרייזן פון ליט־ווישן יידנטום, און איז אויך פיל געווען ציטירט אין דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער פּרעסע פון אַנדערע לענ־דער. פון יאָר 1932 איז אָנשטאָט „אונזער וועג" דערשינען אַ וואָכן־צייטונג „די צייט" און שפּעטער האָט זי אָפּגע־טראָטן דעם אָרט דער טאָג־צייטונג „דאָס וואָרט". די ערשטע אויסגאַבן האָט רעדאַגירט ש. פרידמאַן, אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין זיי האָט נתן גרינבלאַט, וואָס איז גע־ווען דער ערשטער רעדאַקטאָר פון „דאָס וואָרט". נאָך זיין אָפּפאָר קיין א"י האָט די טאָג־צייטונג רעדאַגירט אפרים גרינבערג, וואָס איז אין די לעצטע יאָרן פאַרן קריג געווען די באַדייטנדסטע פיגור פון ליטווישן צ. ס.

אין יאָר 1927, נאָך דער איבערקערעניש פון וואַלדע־מאַראַסן, האָבן זיך אָנגעהויבן רדיפות אויף דער באַוועגונג, צוגלייך מיט רדיפות אויף אַנדערע אַרבעטער־קערפּער־שאַפטן אין לאַנד. ס'איז געשלאָסן געוואָרן דער צ. ס. יוגנט־פאַרבאַנד, אויך אַלע אָפּטיילונגען פון דער צ. ס. פּאַר־טיי. געלאָזן האָט מען נאָר דעם צענטראַל־קאָמיטעט. איבערלאָזנדיק אים אָרטיקע אָפּטיילונגען, האָט די מאַכט גערעכנט מאַכן אים אומעטיק. אַזוי, אַגב, האָט די מאַכט געהאַט געהאַנדלט אויך בנוגע די ס. ד. די צ. ס. פּאַרטיי האָט פאָרגעזעצט איר טעטיקייט אין פאַרשיידענע פאָרמען: דורך דער ספּעציעל געגרינדעטער „בילדונגס־געזעל־שאַפט אויפן נאָמען פון נחמן סירקין", וואָס האָט געדינט אַלס דעק־מאַנטל פאַר אירע צוזאַמענפאָרן, עפנטלעכע אַרויסטרעטונגען, פּעריאָדישע אויסגאַבן וכו', ווי אויך דורך דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל".

ניט געקוקט אויף די שטערונגען פון דער מאַכט, האָט זיך די באַוועגונג שטאַרק פאַנאַדערגעוואַקסן. בעתן אויסברוך פון קריג איז די פּאַרטיי פאַרשטאַרקט געוואָרן דורכן צופלוס פון פּליטים פון פּוילן, צווישן זיי — פירנ־דיקע טוער פון דער פּאַרטיי. נאָך דער איינשטעלונג פון ראַטן־רעזשים אין ליטע, איז די צ. ס. פּאַרטיי געוואָרן געשלאָסן. אייניקע פון אירע פירנדיקע פּערזענלעכקייטן זיינען געוואָרן אַרעסטירט, צווישן זיי, פון די ערשטע — דער אָנערקענטער פירער פון דער פּאַרטיי און רעדאַקטאָר פון „דאָס וואָרט" אַ. גרינבערג, וואָס איז אין אייניקע חדשים אַרום באַפרייט געוואָרן. שפּעטער איז געוואָרן אַרעסטירט ל. גאַרפונקל, וואָס איז ניט באַפרייט געוואָרן ביז צום אויסברוך פון קריג.

נאָר געציילטע מענטשן פון דער גאַנצער גרויסער

(זע שפּאַלט 71)

משה כהן

דער אלגעמיינער ציוניזם אין דער זעלבשטענדיקער ליטע

כדי צו באַקומען אַ קלאָרן באַגריף און אַ ריכטיקע אָפשאַצונג פון דעם אַלגעמיינעם ציוניזם אין דער זעלב־שטענדיקער ליטע און זיין טעטיקייט, מוז מען צוערשט זיך שאָפן אַ בילד פון די אָרומיקע באַדינגונגען, אין וועלכע עס איז דאָס אויסגעקומען צו אַרבעטן און צו ווירקן. דערפאַר מוז איך מיך צוערשט באַשעפטיקן אַ ביסל מיט דער געשיכטע פון יענער צייט, וואָס איז נוגע ליטע בכלל און די יידן בפרט.

ווי באַקאַנט, האָבן די יידן דורכגעמאַכט אין ליטע אין יאָר 1915 אַ שווערן גירוש. געשען איז דאָס נאָך דעם, ווי דעם געניראַל רענענקאַמפס אונטערגענומענער מאַרש אויף בערלין, אין זומער 1915, האָט אַנפאַנגס געהאַט געווייסע דערפאָלגן און זיך לסוף פאַרענדיקט מיט אַ גרויסער מפלה. דער דורכפאַל איז געווען אַזוי העסלעך און קאַטאַסטראָפאַל, אַז עס האָט געדראָט אַ סכנה ניט נאָר דעם פרעסטיזש פון דער אַרמיי, נאָר דער גאַנצער עקזיסטענץ פון דעם דעמאָלטיקן צאַרישן רעזשים. עס האָבן זיך אַרויסגעשטעלט אין זייער גאַנצער גרויזאַמער נאַקעטקייט די צעפוילטקייט און צעלייגונג פון דאָזיקן רעזשים, און עס האָט געדראָט אַן אויפשטאַנד. מען האָט אַלזאָ געמוזט וואָס שנעלער אויסגעפינען אַ „שעיר לעזאזל", וואָס זאָל אויף זיך איבערנעמען די גאַנצע שולד פאַר דעם וואָס איז געשען.

האָבן זיך טאַקע פלוצעם, ווי דורך אַ צויבער־האַנט, אַנגעהויבן טראָגן פון איין עק רוסלאַנד ביז צום צווייטן כלערליי משונהדיקע קלאַנגען, מעשיות און לעגענדעס וועגן יידישן פאַראַט און שפּיאָנאַזש פאַרן שונא, — פאַר די דייטשן. קאָזאַקן האָבן גלייך אַנגעהויבן פאַנגען הונ־דערטער יידן, וועלכע באַהאַלטן־אויס אין די בערד טעלעפאָנען צו געבן דעם שונא ידיעות, אָדער וועלכע ווילן איבערפירן אין ארונות פון מתים גאָלד און זילבער

(סוף פון שפאַלט 70)

באַוועגונג האָבן זיך באַוויזן צו ראַטעווען קיין ראַט־רוסלאַנד. די איבערוויגנדיקע מערהייט איז געבליבן אין ליטע. וואָס מיט זיי איז געווארן, ווייסן מיר שוין אַלע.

זאָלן די דאָזיקע ציילן דינען אַלס אַנדענק און מצבה ניט נאָר פאַר אַ באַשטימטער פאָליטישער באַוועגונג פון דער יידישער עפנטלעכקייט אין ליטע, נאָר אויך פאַר די טויזנטער מענער און פרויען, וואָס האָבן זיך אין דער באַ־וועגונג באַטייליקט, וואָס האָבן איר אויסגעבויט און אַוועק־געגעבן איר זייערע בעסטע כוחות, און וואָס האָבן געפונען זייער ביטערן סוף אין די לעצטע פינצטערע יאָרן.

צום שונא, אָדער וועלכע גיבן דעם שונא צו וויסן דורך דאָווענען אין טלית־און־תפילין וועגן די באַווענגונגען פון דער רוסישער אַרמיי, און דאָס גלייכן. ניט וווייניק יידן זיינען דאָן געפאַלן אומזיסטע קרבנות פון די הענט פון די קאָזאַקן, וועלכע האָבן זיי אויפן אָרט געטאָן זייער רעכט. פיל אַנדערע זיינען אומגעקומען דורכן מיליטע־רישן געריכט, וואָס איז געווען געגנוג באַקאַנט מיט זיינע גרויזאַמקייטן.

די פאַרשטאָרבענע יידישע יוריסטן גרוזענבערג און ראָזענבוים וואָלטן אונדז געקאָנט פיל דערציילן וועגן די דאָזיקע משפטים.

דאָס אַליין איז אַבער געווען צו וויניק אויף אָפצו־וועגדן דעם פאַלקס אויפמערקזאַמקייט פון דער קאַטאַס־טראָפע אויפן פראָנט. מען האָט זיך געגייטיקט אין אַ מער־אָנזעעוודיקער האָנדלונג, וועלכע זאָל שטאַרקער ווירקן אויפן ברייטן עולם, אַז דאָס וואָס איז געשען איז נאָר אַ דאָנק דער שולד פון די פאַרפלוכטע יידן. און די דאָזיקע האָנדלונג איז טאַקע באַלד געקומען: דער הויפט־קאָמאַנ־דיר פון דער אַרמיי, פירשט ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, און זיין געהילף, געניראַל יאָנושקעוויטש, האָבן אַרויס־געגעבן אַ פאַראַדנונג, אַז אַלע יידן, וועלכע געפינען זיך אייפן מלחמה־גביט, לענגאויס דעם גאַנצן צפון־פראָנט, מוזן תיכף־ומיד אַרויסגעשיקט ווערן צו מזרח. אָזוי אַרום איז פון דער הייך פון דער הויפט־אָנפירונג דייטלעך און קלאָר געשטעמפלט געווארן די שולד פון די יידן אין פאַרראַט און שפּיאָנאַזש... דער כבוד פון דער אַרמיי איז ווי־עס־איז געראַטעוועט געווארן, דער רעזשים איז צייטווייי־ליק אַרויס פון געפאַר.

דער באַפעל פון הויפט־קאָמאַנדיר איז אויסגעפירט געווארן מיט דער העכסטער שטרענגקייט. וואו־ניט־וואו האָט מען די אַרויסגעטריבענע געגעבן אַ טערמין פון אַ טאָג צייט, מערסטנטייל האָט מען זיי געשענקט בלויז אַ פאָר שעה, און אפילו בלויז געציילטע מינוטן. עס פאַר־שטייט זיך, אַז די אַרעמע יידן זיינען אַוועק פון זייערע הייַמען מיט לייַדיקע הענט. אַלץ איז געבליבן הפקר און מופקר. הלוואי וואָלט מען געקאָנט מיטנעמען כאָטש דאָס סאַמע נויטיקסטע, אָבער אויך דאָס איז ניט אַלעמען גע־לונגען. וויייל אַ גרויסער טייל פון די אַרויסגעשיקטע האָט ניט באַקומען קיין שום טראַנספאָרט־מעגלעכקייטן און גע־מוזט, קינד און קייט, אַלט און יונג, גיין צופוס צענדליקער און צענדליקער קילאָמעטערס, ביז זיי האָבן זיך דערשלאָגן צו אַ יידישן ישוב. אָבער גאָר גיך זיינען אויך די יידן פון יענעם ישוב אַרויסגעשיקט געווארן. אָזוי האָט זיך

געבילדעט אַ מחנה פון צענדליקער און צענדליקער טויזנ־טער יידן, וועלכע האָבן געוואַנדערט דורך פעלד און וואַלד, ניט וויסנדיק וואוהין און ניט האָבנדיק קיין אַנונג, וואָס עס גרייט פאָר זיי דער מאָרגנדיקער טאָג...

אייניציקע פון די וואַנדערער האָבן זיך דאָ און דאָרט פאַרשטעקט און אויסבאַהאַלטן, און ווען די דייטשן זיינען געקומען, זיך צוריקגעקערט אין די אַלטע היימען; די גרויסע מערהייט אָבער האָט געצויגן ווייטער און ווייטער צו מזרח.

אַ טייל פון זיי האָט אָנגעשפאַרט אַזש אין די אינער־לעכע רוסישע גובערניעס, ווי ראָסטאָוו, טאַמבאָוו און אַנדערע; אַ טייל איז אַוועק קיין אוקראינע און דרום רוסלאַנד; די מערהייט אָבער האָט זיך אָפגעשטעלט אין וויסרוסלאַנד, און מינסק, וויטעבסק, מאָהילעוו און טשער־ניגאָוו.

ווי אַזוי האָבן זיך די אַלע אַרעמע דערנערט? גאַנץ פּשוט. ווער עס האָט געאַרבעט ווי אַ בעל־מלאכה, ווער עס האָט פאַרדינט ווי אַ הענדלער, און די גרויסע מער־הייט האָט זיך דערנערט פון דעם „פּאַיאָק", וואָס זיי האָבן געקראָגן פון די קאָמיטעטן אַלס „פּליטים". שווער און ביטער איז געווען זייער לעבן. ניט וויניק האָבן טאָקע ניט געקאָנט אויסהאַלטן און זיינען אומגעקומען אין צאָרן און פיין. די אַלע אַנדערע אָבער האָבן זיך געהאַלטן אויף די פיס מיט דער האָפענונג, אַז באַלד, באַלד וועט זיך ענדיקן דאָס בלוט־פאַרגיסונג, און זיי וועלן קאָנען צוריקקערן זיך צו דער אַלטער היים, צו זייער האָב־און־גוטס...

לסוף איז דער אויסגעבענקטער טאָג געקומען. מיט דער אָקופּאַציע פון וועיסרוסלאַנד און אוקראַינע אין יאָר 1918 דורך די דייטשן, האָט זיך געעפנט דער וועג צום צוריקקער קיין ליטע, און יעדער איינער האָט געטאָן אַלץ וואָס מעגלעך, וואָס שנעלער אַהיים צו פאָרן. מען איז גע־פאָרן לעגאַל און אומלעגאַל; מען האָט געאיילט אַהיים וואָס גיכער צום אייגענעם ווינקל, צום אייגענעם שטיקל ברויט... שווער איז אָנגעקומען דער צוריקקער. ניט וויי־ניק איז מען אויסגעשטאַנען חשדים, אונטערזוכונגען, אָנגלענישן און דאָס גלייכן. פונדעסטוועגן האָט געדויערט ניט מער ווי עטלעכע יאָר, און כמעט אַלע ליטווישע יידן האָבן זיך צוריקגעקערט קיין ליטע... אָבער...

און דאָ קומט דער שטענדיק טרויעריקער „אָבער". ניט ווי מען האָט געהאָלומט, איז געווען די ווירקלעכקייט. קומענדיק אהיים, האָט מען שוין ניט געטראָפן דאָס אַלטע ווינקל. ניט וויניק איז צעשטערט געוואָרן אין פייער פון דער מלחמה; ניט וויניקער האָט דער שונא חרוב געמאַכט. דאָס לאַנד איז געלעגן צעראַינירט. די אָרעמקייט אַרום — גרויס, אַלץ פעלט אויס. דער האַנדל — טויט. פרנסה איז כמעט ווי ניטאָ... אַלץ וואָס מען האָט געלאָזן בייַם אַוועקגיין, איז געווען פאַרניכטעט אָדער צע־רויבט דורכן שונא און „גוטע" שכנים. חוץ הימל און ערד איז פאָר די יידן גאָרניט געבליבן. מען האָט געמוזט אָנ־הייבן אַלץ פון דאָס ניי, פון „בראשית"... נאָר די יידן האָבן זיך ניט אָפּגעשראָקן. זיי האָבן זיך אַ נעם געטאָן מיט אַ גוואַלדיקן ענטוזיאַזם צום ווידעראויפבוי פון זייערע היימען, און אין אַ קורצער צייט אַרום האָט דאָס יידישע לעבן ווידער אָנגעהויבן קרעפטיק צו פולסירן.

ניט נאָר אויפן געביט פון פערזענלעכן לעבן האָבן די ליטווישע יידן דאָן אַרויסגעוויזן אַזוי פיל שאָפונגס־ווילן און קראַפט, נאָר אויך אויפן אַלגעמיין מלוכהשן געביט. געקומען אַהיים, האָבן די יידן שוין ניט געטראָפן די אַלטע צאַרישע הערשאַפט מיט אַלע אירע גזירות און פורעניותן. עס האָט זיך געהאַלטן אין אויסבויען די ליטווישע זעלב־שטענדיקע „דעמאָקראַטישע" רעפובליק, וועלכע האָט צוגע־זאָגט גלייכע רעכט אַלע אירע בירגער אָן שום אונ־טערשייד. נאָך מער, די ליטווישע געזעלשאַפט האָט גע־דאָרפט די יידישע מיטהילף און מיטאַרבעט בייַם אויפ־ריכטן איר זעלבשטענדיקייט. צו אָרעם און צו פרימיטיוו איז דאָן דאָס ליטווישע פאָלק געווען עס זאָל קאָנען אַליין מיט אייגענע כוחות אויספירן די גרויסע אויפגאַבע פון אויפריכטן אַ מלוכה. עס האָט זיך גענייטיקט ביז גאָר אין די יידישע כוחות. און די יידן, באַצויבערט פון די פערס־פעקטיוון אין דער צוקונפט, האָבן זיך געוואָרפן אין דער דאָזיקער מלוכה־אַרבעט מיטן גאַנצן ברען פון זייער נשמה און פיל, זייער פיל, בייגעטראָגן צום אויפבוי און דער אויפריכטונג פון דער ליטווישער מלוכה. אין די ערשטע האָניק־יאָרן האָבן זיך די יידן טאָקע געפילט ווי מיט־שותפים אין דעם מלוכה־בנין און געהאַט אַ שטאַרקן נחת־רוח.

אינצווישן איז געשען אַ היסטאָרישער פאַל: די ליט־ווישע רעגירונג האָט אָנערקענט דאָס רעכט פון נאַציאָנאַל־קולטורעלער אויטאָנאָמיע פאַר אירע בירגער־יידן, מיט אַ יידישן מיניסטער בראש, מיט יידישע אָפיציעלע קהלות, מיט אַ נאַציאָנאַל־ראַט, און אַזוי ווייטער. נאַציאָנאַלע אוי־טאָנאָמיע — דאָס איז דאָן געווען דער חלום פון אַלע נא־ציאָנאַל־געשטימטע יידן און די ציוניסטן בתוכם; אָן אידעאַל, וואָס האָט זיין אָנפאַנג געהאַט אין אוקראינע, וואו ער האָט אָבער ניט מאריך־ימים געווען; אָן אידאַל, וואָס האָט ניט זיין גלייכן כמעט אין דער יידישער געשיכטע און ממילא אויך ניטאָ קיין ביישפיל פאָר זיך. זיינען די ליטווישע יידן, הייסט דאָס, געוואָרן זיין די אַרכיטעקטאָרן, די חלוצים, די פאַרווירקלעכער זיינע. דאָס האָט געשיינט צו זיין אָ צו שווערע און צופיל פאַר־אַנטוואָרטלעכע אויפגאַבע פאַרן קליינעם און פאַרהעלט־נישמעסיק כוחות־אַרעמען ליטווישן יידנטום.

אָבער ווי געזאָגט, דאָס ליטווישע יידנטום איז געווען דאָן אויסגעהונגערט נאָך טעטיקייט, אַרבעט; די אין משך פון די פּליטים־יאָרן איינגעשרומפּענע ענערגיע האָט גע־שלאָגן און געשפּרודלט פון אַלע ווינקעלעך פון גוף־און־נשמה; זיין קוראַש איז געוואַקסן צוזאַמען מיט דעם שטייגן פון די אויפגאַבן — און דאָס ליטווישע יידנטום האָט אָנגעהויבן מוטיק אויפצושטעלן זיין אויטאָנאָמיע.

עס וואָלט אויך געווען דערפאָלגרייך פאַרענדיקט זיין אויפגאַבע, ווען ניט פיינטלעכע כוחות פון אויסן און טיילווייז אויך פון אינעווייניק וואָלטן ניט זאָגעשטעלט די אַרבעט אין איר רעכטן אויפבלי און גלאַנץ.

ווער איז געשטאַנען אין דער שפיץ פון דער דאָזיקער מאַנומענטאַלער אַרבעט, ווער איז געווען דער טרייבן־דיקער כוח פון אָט דער ריזיקער טעטיקייט?

איך גלייב, אַז איך וועל ניט זיין אומגערעכט אָדער ניט געניג לאָיאַל לגבי די אַנדערע ריכטונגען אין ליט־ווישן יידנטום, ווען איך זייער פאַרדינסטן אויף דעם געביט, ווען איך וועל פעסטשטעלן, אַז די הויפט־אָנפירער און אויספירער פון דער אַרבעט זיינען געווען די ציוניסטן בכלל און די אַלגעמיינע ציוניסטן בפרט.

דריי הויפט־ריכטונגען האָבן זיך דאָן געראַנגלט אין ליטווישן יידנטום: די ציוניסטישע, די דעמאָקראַטישע (יידישיסטישע) און די פון „אגודת־ישראל".

די דעמאָקראַטן האָבן דאָן, אמת, פאַרמאָגט אַ היפש ביסל אינטעליגענץ, אָבער ניט קיין מאַסן. אויסער דעם, האָבן זיי ניט אַרויסגעוויזן קיין באַזונדערע התלהבות פאַר דער אויטאָנאָמיע אין יענער פאָרם, וואָס זי האָט באַקומען גלייך ביים אָנהייב פון איר אויפבוי, אַ דאַנק דער ציוניסטישער איבערוויגנדיקער השפּעה; דאָס האָט זיי נאָך מער דערווייטערט פון די ברייטע מאַסן, וועלכע זיינען געווען ענטוזיאַסטיש געשטימט פאַר דער אויטאָנאָמיע.

די אגודה, דאָקעגן, האָט דווקא יאָ געהאַט געוויסע טיפע וואָרצלען אין דער מאַסע, האָט אָבער ניט פאַרמאָגט קיין מאָדערנע אינטעליגענץ, און איר טאַקטיק און האַלטונג האָבן אָפּגעשטויסן פון אירע רייען די איבערוויגנדיקע פאָלקס־מאַסן און מכל־שכן די יוגנט.

גאַנץ אַנדערש האָט דאָס אויסגעזען ביי די ציוניסטן. מען דאַרף געדענקען, אַז דאָס ליטווישע יידנטום איז, לויט זיין ווען, דערציאונג און לעבנס־שטייגער געווען דער נאַטירלעכסטער אָנהענגער פון ציוניזם. ליטע — די נעסט פון תורה און נאַציאָנאַלער יידישקייט אין משך פון לאַנגע דורות, האָט געמוזט ציוניסטיש זיין לויט איר מהות און תוך. ניט אומזיסט איז דער ערשטער טרוימער־ראָמאַ־ניסט א. מאָפּו, וואָס האָט אַזוי קינסטלעריש געשילדערט דאָס יידישע לעבן אין ארץ־ישראל פאַר די צייטן פון די נביאים, דערשינען אין ליטע און האָט אויף די אַלעקסאַ־טער בערג אַזוי הערלעך געמאָלן די רייצנדיקע נאַטור פון ארץ־ישראל און דאָס פריַיע יידישע לעבן אין דער צייט פון די מלכים. זיינען טאַקע די יידן אין ליטע געווען די ערשטע, וואָס זיינען צוגעשטאַנען פריער צום חיבת־ציון און נאָכדעם צום פאָליטישן ציוניזם.

מיר שיינט, אַז אַסימילאַציע, אין יענער העסלעכער פאָרם, ווי זי האָט זיך אָנטפלעקט ביי די אַנדערע טיילן פון רוסישן יידנטום, האָט אין ליטע בכלל קיינמאָל ניט עקזיסטירט. על כל פנים, האָט אין ליטע נאָך פאַר דער מלחמה געהערשט אַ שטאַרקע ציוניסטישע שטימונג. נאָך דער מלחמה, אַוודאי און אַוודאי! וואָרעם די ליט־ווישע יידן האָבן אין זייער פליטים־לעבן דורכגעמאַכט די גאַנצע עפאָכע פון דער רוסישער רעוואָלוציע, אויך דורכגעלעבט די גוואַלדיק טיפע ציוניסטישע איבערלע־בונג פון אַלע יידן אין רוסלאַנד. די רוסישע יידן זיינען דעמאָלט געווען פאַרכאַפּט פון אַ גוואַלטיקער ציוניס־טישער שטימונג. די דאָזיקע שטימונג איז געבליבן ביי די ליטווישע יידן אויך נאָך זייער צוריקקער אַהיים; די האָפנונג פון אַ יידישער אויטאָנאָמיע דאָ האָט זי נאָך קענטיק פאַרשטאַרקט.

ווען איך זאָג „ציוניסטן" מיין איך אַלע שאַטירונגען אין ציוניזם, הן אַלגעמיינע ציוניסטן, הן צ. ס. און הן „מזרחי". ווייל צו יענער צייט, אין די יאָרן 1918—1923, איז די דיפערענצירונג אין ציוניזם נאָך ניט געווען אַזוי בולט. נאָמינאַל האָבן טאַקע עקזיסטירט די אַלע שאַטירונגען, פאַקטיש אָבער האָבן זיי לכתחילה געאַרבעט צוזאַמען, האָבן ביי האָנט, און זיינען געווען אייניק כלפי זייערע קעגנער. ערשט שפּעטער האָט זיך די דאָזיקע לאגע געענדערט.

אין די ציוניסטישע רייען גופא האָבן די אַלגעמיינע ציוניסטן דאָן געהאַט די אויבערהאַנט. ערשטנס, ווייל זיי האָבן פאַרמאָגט אַ גרויסע און אינפלוסרייכע אינטעלי־גענץ, ניט בלויז אויסגעפּרואווטע ציוניסטישע און פון לאַנג באַקאַנטע אַרטיקע עסקנים, נאָר אויך פון דרויסן געקומענע. אַזוי, אַ שטייגער, האָבן דאָן די אַלגעמיינע ציוניסטן באַקומען פון דרויסן אַזעלכע ערשטקלאַסיקע כוחות, ווי: ד״ר ראָזענבוים, איינער פון די ערשטע אויס־קעמפער פון דער ליטווישער פאָליטישער זעלבשטענ־דיקייט בכלל; ד״ר יוליוס ברוצקוס, געווען פאַרזיצער פון דער ציוניסטישער באָוועגונג אין רוסלאַנד און גוט באַקאַנטער יידישער כלל־טוער און פיל אַנדערע. די דאָזיקע כוחות זיינען דאָן געשטעלט געווארן אין שפּיץ פון דער אַלגעמיינער און יידישער אַרבעט, אַ שטייגער: ד״ר מאַקס סאָלאָוויייטשיק אַלס מיניסטער פאַר יידישע אָנגעלעגנהייטן; ד״ר ראָזענבוים אַלס פאַרזיצער פון ועד הארץ, חוץ זיינע פיל שליחותן אַלס רעגירונגס־פאַרשטייער אין פאַריז ביי דער שלום קאָנפערענץ און ביים שליסן דעם שלום־אָפּמאַך מיט ראַטן־רוסלאַנד; ד״ר מ. וואָלף אַלס איינער פון די דריי פאַרזיצערס פון קאָוונער שטאַט־ראַט, און אַזוי ווייטער. דאָס האָט דעם אַלגעמיינעם ציו־ניזם פאַרשאַפט פיל גלאַנץ און צוציאונגס־קראַפט ביי אַלע שיכטן פון דער יידישער באָפעלקערונג.

בשעת די וואָלן האָבן טאַקע די אַלגעמיין־ציוניסטישע קאַנדידאַטן געצויגן די גרעסטע צאָל שטימען, און זיי, האָבן אומעטום אויסגעמאַכט די גרעסטע פראַקציע. דאָס, נאַטירלעך, האָט זיי געגעבן די מעגלעכקייט פון השפּעה אין גייסט פון זייערע אידייען. אָבער ניט בלויז דאָס אַליין. דער עיקר איז אין דעם, וואָס דאָס ליטווישע יידנטום און לויט זיין גאַנצן וועזן און אַרט דענקען מער

געווען גענייגט צו דעם אַלגעמיינעם אידייען־גאַנג פון ציוניזם, איידער צו די אַנדערע ריכטונגען זיינע.

לויט זיין טבע איז דער ליטווישער ייד ניט גענייגט געווען צו ראַדיקאַליזם, הן אין אַלגעמיין פּאָליטישן און עקאָנאָמישן זין, און הן אין ספּעציעל יידישן זין. ער איז בעצם געשטימט מער פאַר מיטלמעסיקע שריט איידער פאַר עקסטרעמע, איז מעסיק, מיושבדיק, קאַלטבלוטיק, שטענ־דיק באַטראַכט, טיף אַריינדרינגענדיק; סענטימענטן און רעוואָלוציאָנערע שפּאַנונג זיינען אים ניט געווען צום האַרצן. בכלל, איז דער ליטווישער ייד ווייט געווען פון סתם התלהבות, פון איבערטרייבונגען, פון עקסטרעמקייטן; ער איז שטענדיק געווען באַטראַכט, גלייכגעוויכטיק און ליבעראַל. דערפאַר האָט דער חסידיזם, למשל, אין ליטע קיין צו גרויסן אָרט זיך ניט דעראָבערט. דאָס גלייכן אויך די השכלה־אַסימילאַציע, ווי אויך די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונגען.

דאָס זעלבע איז אויך געשען דאַן. ניט דער עקס־טרעמער דעמאָקראַטיזם, ניט די לינקע ציוניסטן, אויך ניט דער רעכטער פליגל פון דער „אגודה", און אַפילו אויך ניט די מזרחי האָבן קיין צו פיל אָנהענגער זיך ניט דערוואָרבן. דער כלל פון ליטווישן יידנטום האָט זיין פולן אויסדרוק געפונען אין דעם דעמאָלטיקן אַלגעמיינעם ציו־ניזם, וועלכער איז געווען מעסיק און ליבעראַל געשטימט.

אין וואָס אייגנטלעך האָט זיך דאַן אויסגעדריקט די טעטיקייט פון די אַלגעמיינע ציוניסטן און וואָס זיינען גע־ווען די גרונט־פּרינציפּן פון זייער טעטיקייט?

זייער טעטיקייט האָט זיך בעיקר אָפּגעשפּיגלט אויף דעם אַלגעמיינעם בוי פון דער ליטווישער רעפּובליק, אויף דער אויפריכטונג פון דער יידישער אויטאָנאָמיע און אויף דעם אויפבוי פון דעם חרוב־געוואָרענעם יידישן ווירטשאַפטלעכן לעבן. דאָס זיינען געווען די דריי הויפּט־געביטן פון דער דעמאָלטיקער ציוניסטישער טעטיקייט. אויפן געביט פון ארץ־ישראל־אויפבוי איז זייער טעטיקייט געווען באַגרענעצט און האָט זיך אויסגעדריקט נאָר אין געלט־זאַמלונגען פאַר די פאַרשיידענע פאָנדן און אַנדערע ציוניסטישע אונטערנעמונגען, ווי אויך אין דער אויס־בילדונג פון „חלוצים" און זייער צוגרייטונג פאַר ארץ־ישראל.

אויבערפלעכלעך קאָן דאָס אויסזען אַ ביסל משונה־דיק און אומפאַרשטענדלעך, אַז ציוניסטן זאָלן מאַכן די טעטיקייט פאַרן גלות פאַרן עיקר און די טעטיקייט פאַר ארץ־ישראל נאָר אַ טפל. אָבער ווען מען טראַכט זיך אַריין אין דער דעמאָלטיקער יידישער לאַגע אין אייראָפּע און אין ארץ־ישראל, ווערט די זאַך פאַרשטענדלעך.

ערשטנס, האָבן די ציוניסטן די גאַנצע צייט געטענהט, אַז אמתע אַרבעט פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל וועט קאָנען טאָן נאָר אַ יידנטום וואָס איז געזונט אַנטוויקלט הן פּאָליטיש און הן עקאָנאָמיש. זיי האָבן כסדר צוגע־געבן, אַז דאָס אויפבויען פון ארץ־ישראל איז אַ לאַנג דויערנדיקער פּראָצעס, אַ זאַך פון געשיכטע, און בכן קאָנען אינצווישן ניט פאַרוואָרלאָזט ווערן די יידישע אינטערעסן אין גלות. אדרבה, זיי מוזן וואָס מער באַפעס־טיקט ווערן, כדי דער גלות זאָל קאָנען אָן אויפהער און איבעררייס זאַמלען און צושטעלן די געהעריקע מיטלען, ווי אין מענטשן אַזוי אויך אין געלט, וואָס וועלן זיך פאָדערן פאַרן כסדרדיקן וואוקס פון ארץ־ישראל. און וואָס איז נאָך אַזוי וויכטיק פון דאָזיקן שטאַנדפּונקט, ווי אַ יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, וועלכע וועט דערמעגלעכן אַ פולע יידישע דערציאונג און אַ פריי יידיש־נאַציאָנאַל לעבן.

צווייטנס, איז די לאַגע פון די יידן אין מזרח־אייראָפּע, די דעמאָלטיקע הויפּט־נעסט פון ציוניזם, אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה געווען אַזאַ, וואָס האָט ניט געקאָנט שאַפן קיין צו גרויסע אילוזיעס מכוח אַ באַלדיק אַריבער־ברענגען גרעסערע מאַסן קיין ארץ־ישראל.

די יידן אין רוסלאַנד זיינען געווען אַטראָפירט בנוגע אַלץ וואָס איז שייך ציוניזם און ארץ־ישראל. דער ראַטן־רעזשים האָט דאַן דערקלערט קריג דעם יידישן נאַציאָנאַ־ליזם בכלל און דעם ציוניזם בפרט. די יידן אין אוקראינע האָבן דאַן איבערגעלעבט אַ גרויזאַמען קריג, זיך גע־טרונקען אין ימען בלוט, זיינען אומגעקומען אין די צענ־דליקער טויזנטער, האָבן דורכגעמאַכט אַלע שבעה־מדורי־גיהנום, — פאַרשטייט זיך, אַז ניט זיי האָבן געקאָנט דאַן עפּעס אויפטאָן פאַר ארץ־ישראל. די יידן פון פּוילן, ליטע, און זייער גלייכן, וואָס זיינען נאָר־וואָס אַרויס פון מלחמה־שטורעם און זיינע חורבנות, האָבן צוערשט גע־מוזט אַ ביסל צו די כוחות קומען, מאַטעריעל און גייס־טיק, און אויפשטעלן פאַר זיך אַ וועלכע עס איז נעסט. ארץ־ישראל האָט ניט געקאָנט זיין פאַר זיי אַ פראַגע פון מאָמענט, פון באַלדיקער אַנטשיידונג.

דריטנס, איז די לאַגע אין ארץ־ישראל גופא געווען דאַן אַזוי פאַרנעפּלט און אומבאַוואוסט, אַז אַפילו ביים בעסטן ווילן האָט מען ניט געקאָנט טראַכטן וועגן אַריבער־פירן גרעסערע מאַסן. אַזוי אַרום האָט מען וועגן ארץ־ישראל געקאָנט טראַכטן נאָר ווי וועגן אַ זאַך פון דער שפּעטערער צוקונפט.

בכן האָבן זיך די אַלגעמיינע ציוניסטן מיטן גאַנצן אימפּעט געווידמעט דער קעגנוואַרטאַרבעט:

אויפן געביט פון אַלגעמיינער מיטהילף דער מלוכה האָבן זיי אויפגעטאָן זייער פיל. זייערע חברים, ווי ד"ר ראָזענבוים, א שטייגער, ד"ר סאָלאָווייטשיק און אַנדערע, האָבן זיך ניט נאָר פלייסיק באַטייליקט אין פּאַריז און אין אַנדערע פּאָליטישע צענטערס אין די באַמיאונגען צו אַנערקענען ליטע אַלס זעלבשטענדיקע מלוכה, נאָר אויך אויסגענוצט די השפּעה פון ציוניסטן אין לאָנדאָן און אין אַמעריקע, צו שאַפן אַ גוטע שטימונג פאַר ליטע און באַקומען פאַר איר הילף. אויך ביים שליסן פּאָליטישע אָפּמאַכן מיט די שכנותדיקע לענדער האָבן די אַלגע־מיינע ציוניסטן־חברים געשפּילט אַ פירנדיקע ראָל און זייער פיל מיטגעווירקט פאַר ליטעס דערפאָלג. זייערע

פירער און חברים האָבן זיך זייער טעטיק באַטייליקט אין דעם אויפבוי און דער אויסשטאַטונג פון די שטעטישע זעלבסטפאַרוואַלטונגען און אויפגעטאָן אַ זייער נוצבאַרע און פרוכטבאַרע אַרבעט. זיי האָבן אויך מיטגעהאָלפן און מיטגעאַרבעט אויף אַלע אַנדערע געביטן פון דעם מלוכה־אויפבוי.

ביי דער דאָזיקער אַרבעט האָבן זיי זיך שטענדיק געהאַלטן ביי די פאָלגנדיקע פּרינציפּן: פולע דעמאָקראַטיע, פולקאָמע פרייהייט און גלייכבאַרעכטיקונג פון אַלע בירגער, אָן וועלכן עס איז אונטערשייד אַפילו צווישן שיכט און קלאַס. דערביי דאַרפן די יידן דערשיינען אומעטום ווי אַן איינהייטלעכע, אָרגאַניזירטע און דיסציפּליניירטע קערפּערשאַפט, כדי צו באַשיצן די אינטערעסן פון אַלע יידן בכלל. צו דעם צוועק האָבן זיי אַרויסגעשטעלט צו דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט די פאָדערונג פון אַ געאייניקטן פראָנט ביי אַלע דערשיינונגען און אַרויסטרעטונגען כלפּי חוץ און אַן איינהייטלעכע יידישע רשימה ביי כלערליי אַלגעמיינע וואַלן. זיי האָבן אויך געהאַלטן פאַר אַן אַלגעמיינעם חוב אַפילו מצד דער יידישער אַרבעטערשאַפט, צו באַשיצן די אינטערעסן ניט בלויז פון יידישן אַרבעטער — נאָר אויך פון בעל־מלאכה אָדער קליינהענדלער קעגן יעטוועדער אונטערדריקונג אָדער באַגרענעצונג פון דרויסן; פונקט אַזוי דאַרפן אויך באַשיצט ווערן די אינטערעסן פון די יידישע פאַרמעגלעכע קרייזן ווי די גרויס־סוחרים, אָדער פאַבריקאַנטן און אַנדערע אונטערנעמער ווען עס דראָט זיי אַ סכנה בלויז דערפאַר ווייל זיי זיינען יידן. עס טאָר נישט דערלאָזט ווערן קיין שום אָנגריף אויף וועמען עס איז צוליב דעם, וואָס ער שטאַמט פון יידן, מעג דאָס קומען פון לינקס, אָדער פון רעכטס. די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן געפאָדערט אַ גלייכע ליבעראַלע באַציאונג פאַר אַלע און מצד אַלעמען.

אויפן געביט פון דעם אויפבוי פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע זיינען די אַלגעמיינע ציוניסטן געשטאַנען די ערשטע אין פראָנט. האָבן געגעבן די ערשטע דריי יידישע מיניסטאָרן און אָנגעפירט מיטן ועד־הארץ. זיינען געווען די ערשטע אין די קהלות, האָבן געשאַפן אַ גאַנצע נעץ פון העברעאישע שולן, און אַזוי ווייטער. עס איז ניט געווען אין ליטע קיין פאַרוואָרפן ווינקל, וואו עס האָט ניט עקזיסטירט קיין יידישע קהלה, וועלכע האָט אַריינגענומען אין איר טעטיקייטס־קרייז אַלע פונקציעס פון אַן אויטאָנאָם לעבן. קיין איין קהלה איז ניט געבליבן אָן אַ יידישער שול, סאָציאַלע אינסטיטוציעס און דאָס גלייכן. עס האָט זיך אויספאָרמירט אַ פולשטענדיק פרייער יידישער קיבוץ, וואָס בנוגע זיין אינערלעך לעבן, איז כמעט אומעגלעך געווען צו באַצייכענען, וואו ענדיקט זיך זיין אויטאָריטעט און וואו פאַנגט זיך אָן די הערשאַפט פון דער אַלגעמיינער מאַכט.

אויף דעם געביט האָבן געהערשט כמעט פולשטענדיק די אַלגעמיינע ציוניסטן איינציק אַליין. דאָ האָבן זיי דורכגעזעצט אין לעבן זייערע פּרינציפּן כמעט אָן וועלכן עס איז קאָמפּראָמיס. אויף דעם אַרבעטס־געביט זיינען אַנטשטאַנען שאַרפע מיינונגס־פאַרשיידנהייטן ניט נאָר צווישן די ציוניסטן און זייערע קעגנער, נאָר אין די ציוניסטישע רייען גופא. אַזוי, אַ שטייגער, זיינען די „מזרחיסטן" און „אגודיסטן" געווען קעגן אַ וועלטלעכער קהלה און האָבן געפאָדערט דורכאויס אַ רעליגיעזע קהלה. דאַקעגן זיינען די לינקע ציוניסטן און די דעמאָקראַטן געשטאַנען שטאָל־און־אייזן פאַר אַ פולער סעקולאַריזאַציע פון דער קהלה. די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן דורכגעפירט זייער אַלטן, נאָך פון העלסינגפאָרסער צוזאַמענפאָר אָנגענומענעם פּרינציפּ, אַז די קהלה דאַרף זיין אַ וועלטלעכע, מוז אָבער באַפרידיקן די באַדערפענישן פון אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, צווישן זיי אויך די רעליגיעזע און פרומע יידן. דאָס זעלבע איז אויך געשען אויפן געביט פון די שולן. די לינקע ציוניסטן, לויט זייער גלותפּראָגראַם, ווי אויך די דעמאָקראַטן זיינען געווען דורכאויס פאַר וועלטלעכע שולן מיט יידיש אַלס אונטעריכט־שפּראַך, וואו עס זאָל אויך געלערנט ווערן אַ ביסל העברעאיש. די „אגודיסטן" און „מזרחי" האָבן געפאָדערט דורכאויס אַ רעליגיעזע שול. אָבער די אַלגעמיינע ציוניסטן זיינען געבליבן טריי זייער אַלטן פּרינציפּ: אָנערקענונג פון פרייהייט און פולע רעכט פאַר אַלע ריכטונגען, לויטן באַשטימען פון די עלטערן דעם גורל פון זייערע קינדער. יעדע גרופּע עלטערן האָט דאָס רעכט צו עפענען שולן, לויט איר פאַרלאַנג, און די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע איז מחויב געבן זיי די מיטלען דערצו.

זיי אַליין, די אַלגעמיין־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט געעפנט שולן נאָר מיט העברעאיש אַלס אונטעריכטס שפּראַך, אָבער זי איז געווען אינגאַנצן וועלטלעך. און אַזוי ווי די איבערוויגנדיקע מערהייט פון ליטווישן יידנטום איז געווען אַלגעמיין־ציוניסטיש געשטימט, האָבן זיי טאַקע געעפנט העברעאישע וועלטלעכע שולן, וועלכע זיינען באַזוכט געוואָרן פון איבער 85—90 פּראָצ. פון דער יידישער שול־יוגנט. חוץ די פאָלקס־שולן, וועלכע האָבן זיך מייסטנס אויסגעהאַלטן אויפן חשבון פון דער רעגירונג, האָבן די ליטווישע יידן אויסגעבויט אַ גאַנצע נעץ פון קינדערגערטנער, מיטל־שולן און גימנאַזיעס. געעפנט העכערע קלאַסן פון דער פאָלקס־שול, מחוץ דער רעגירונגס־פּראָגראַם, וועלכע האָבן זיך אויסגעהאַלטן אויפן חשבון פון די עלטערן און טיילווייז אויף דער שטיצע פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

איינע פון די וויכטיקסטע זאַכן, וועלכע די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן געשאַפן אין ליטע, איז געוויס געווען „די יידישע שטימע". דער ערשטער אָרגאַן אין יידיש אין דער נייער ליטע. קליין אין אויסזען און אָרעם אין אינהאַלט איז זי געווען אין אירע ערשטע יאָרן. זי האָט זיך אָבער ביסלעכווייז אַנטוויקלט און איז אויסגעוואַקסן אין אַ גרויסער טעגלעכער צייטונג, וואָס האָט פאַרנומען דעם ערשטן אָרט אַפילו אין דער ליטווישער פּרעסע. זי איז געווען דער אָפיציעלער אָרגאַן פון דעם אַלגעמיינעם

ציוניזם; אָבער פאַקטיש — אין די ערשטע יאָרן — די שטים פון גאַנצן כמעט ליטווישן יידנטום. לאַנגע יאָרן כסדר האָט זי געהאַלטן פאַר איר חוב ניט צו זיין קיין ענג־פאַרטייאישער אָרגאַן און האָט געגעבן אַלעמען די מעגלעכקייט זיך פריי אויף אירע שפאַלטן אַרויסצוזאָגן. האָט מיט שטאָלץ און ווירדע פאַרטיידיקט דעם יידישן כבוד און זיינע אינטערעסן, און צו איר וואָרט האָט מען זיך צוגעהערט ווי אין די סתם־ליטווישע קרייזן, אַזוי אויך אין די רעגירונגס־ספערן. זי איז אויך געשטאַנען אויף אַ געהעריקער הייך אין זין פון קולטור און ליטעראַטור, און האָט פיל בייגעטראָגן צו דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון ליטווישן יידנטום. זי האָט אויך געגעבן אירע לייענער די מעגלעכקייט איינצושאַפן זיך ביכער, וועלכע האָבן דאָ אין ליטע שטאַרק אויסגעפעלט צוליב איר אָפגערוסנקייט פון דעם יידישן פוילן. גאַנצע ביכער־גענג, ווי: מענדעלי מוכר ספרים, שלום עליכם, גרעץ און צענדליקער אַנדערע זיינען אין פיל הונדערטער עקזעמפליאָרן פאַרטיילט געוואָרן צווישן די יידישע לייענער אין ליטע.

„די יידישע שטימע" האָט אויך אייגנאַרדנט עקסקורסיעס קיין ארץ־ישראל, און ניט ווייניק חלוצים און סתם יידן זיינען שוין דאָרט פאַרבליבן. דער אַלגעמיינער ציוניסטישער מרכז האָט ניט געשפּאָרט קיין מי און געלט, דאָס אַלץ דורכצוזעצן אין לעבן.

דער אַלגעמיינער ציוניזם האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ העברעאישן וואָכנבלאַט „הד ליטא", וואָס האָט אין משך פון צוויי יאָר ניט ווייניק גייסטיק־ליטעראַרישע שפּייז פון די בעסטע העברעאישע דיכטער און שרייבער צוגעשטעלט דעם יידישן עולם. האָט אויך פיל בייגעטראָגן צו דער דערשיינונג פון צוויי אַנדערע העברעאישע זשורנאַלן — „נתיבות" און „עולמנו". אַ דאַנק זיי איז אין ליטע דערצויגן געוואָרן אַ היבש ביסל יונגע העברעאיש־לייטעראַרישע כוחות וואָס אַ טייל פון זיי פאַרנעמען אין ישראל און אין אַנדערע לענדער אַן אָנגעזעהן אָרט.

אויסער דעם איז אויף די מיטלען פון די אַלגענונים אַרויסגעגעבן געוואָרן אַן אילוסטרירט וואָכנבלאַט אויף יידיש „די וועלט" און אויך אַ וואָכנבלאַט אין ליטווישן „מוסו גאַרסאָס" („אונדזער קלאַנג"). זיי אַלע האָבן געהאָט גרויסע פאַרדינסטן פאַרן פאָליטישן און קולטורעלן וואוקס פון דעם ליטווישן יידנטום.

ניט ווייניק האָבן די אַלגעמיינע ציוניסטן געשאַפן אויך אויפן עקאָנאָמישן געביט פאַר דער אויפריכטונג פון דער יידישער ווירטשאַפט אין ליטע. גענוג צו דערמאָנען די „יידישע צענטראַל באַנק" און די קרוב צו הונדערט פאָלקס־בענק, וועלכע האָבן רעגולירט דעם יידישן האַנדל און מלאכה־וועזן. די דאָזיקע אינסטיטוציעס זיינען גרינדעט און אויפגעהאַלטן געוואָרן דורך די שטענדיקע גרויסע קרעדיטן מצד דער „יידישער באַנק" אין לאָנדאָן און אירע פיליאָס אין ארץ־ישראל א. א. וו. די דאָזיקע הילף איז געווען ניט ווייניק פאַרבונדן מיט דער השפּעה פון די פירער פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין ליטע, וועלכע האָבן פאַרנומען אַ קענטיק אָרט אין דער ציוניסטישער וועלט־באַוועגונג. פיל חברים פון די אַלגעמיינע ציוניסטן זיינען געווען טעטיק אין די דאָזיקע בענק אויף די ערטער און האָבן ניט ווייניק מיטגעווירקט זייער דערפאַלגרייכער אַנטוויקלונג.

און איצט — וועגן זייער טעטיקייט פאַרן אויפבוי פון ציוניזם און ארץ־ישראל. וואָס שייך די געלט־זאַמלונגען קאָן מען פעסטשטעלן, אַז די ליטווישע יידן האָבן פאַרהעלטנישמעסיק זיך אויסגעצייכנט אין פאַרגלייך מיט די יידן פון אַנדערע לענדער. שפּאָרזאַמע, אויסגערעכנטע און אייגנהאַלטענע האָבן זיי בנוגע ארץ־ישראל דערפילט זייער חוב ערלעך און גרויס־האַרציק. סיי דער קרן־קיימת, סיי דער קרן־היסוד האָבן אין ליטע געזאַמלט גאָר קענטיקע סומעס. נישט מער וואָס פאַרן „קרן קיימת" האָט מייסטנס געאַרבעט די יוגנט, בעת פאַרן „קרן היסוד" — דער עיקר די אַלגעמיינע ציוניסטן, און מיט גרויס דערפאָלג. ליטע האָט פאַרנומען אַ בכבודיק אָרט צווישן אַלע אַנדערע רייכע לענדער, אפילו איינס פון די ערשטע.

חוץ דעם האָט דער ציוניסטישער מרכז אין משך פון יאָרן געגעבן סטיפּענדיעס תלמידים פון דעם העברעאישן טעכניקום אין חיפה, די גימנאַזיעס אין תל־אביב און ירושלים און דעם העברעאישן אוניווערזיטעט. ער האָט אויך געגעבן קענטיקע מאַנאַטלעכע פּענסיעס עטלעכע אָנגעזעענע ציוניסטישע פירער אין ארץ־ישראל.

וואָס שייך די חלוצים, דאַרף מען געדענקען, אַז צו יענער צייט איז דער החלוץ נאָך ניט געווען דיפערענצירט. עס האָט עקזיסטירט אין החלוץ, וואָס אין זיין אויסבילדונג זיינען אַלע געווען גלייך פאַראינטערעסירט. אָבער די לאַסט פון שאַפן מיטלען פאַרן החלוץ איז מייסטנס געלעגן אויף די אַלגעמיינע ציוניסטן. זיי זיינען עס געווען די יעניקע, וועלכע האָבן אויסגעבאָרגט אַ גרויסע געלטסומע און אויך גאָראַנטירט דעם „דזשאָינט" פאַר אַ גאָר קענטיקער סומע, כדי אָפּצוקויפן אַ גרויס שטיק באָדן מיט אַ געוויסער באַלעבאַטישקייט, וואו חלוצים זאָלן קאָנען באַקומען זייער אויסבילדונג אַלס ערד־אַר־בעטער. די דאָזיקע פערמע האָט שפּעטער געפאָדערט גרויסע סומען געלט פאַר איר וויטערדיקן אויפבוי, און די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן די דאָזיקע מיטלען שטענדיק געשאָפן. אזוי איז דאָן אויך אויפגעשטעלט געוואָרן אַ קאָאָפּעראַטיוו סטאָלעריי, וואו חלוצים האָבן באַקומען זייער אויסבילדונג אַלס מעבל־מאַכער און סתם סטאָליאַרעס. אויך דעם דאָזיקן קאָאָפּעראַטיוו האָבן די אַלגעמיינע ציוניסטן כסדר צוגעשטעלט די נייטיקע געלט מיטלען פאַר זיין עקזיסטענץ און זיך טעטיק אין אַטייליקט מיט אַלץ, וואָס מעגלעך איז.

די האָניק־יאָרן פון דער ליטווישער זעלבשטענדיקייט האָבן אָבער ניט לאַנג אָנגעהאַלטן. שוין אין יאָר 1923 האָט זיך דער גאַנצער ענין פון יידישער אויטאָנאָמיע שטאַרק אַ וואַקל געטאָן, און צוזאַמען דערמיט אויך

די לאַגע פון דעם יידנטום אין ליטע בכלל, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גאָר נייע עפּאָכע אין דעם לעבן פון די יידן אין ליטע.

פּאָר די 5—6 יאָר, פון 1918 און ווייטער, האָט די ליטווישע מלוכה באַווּיזן, ביי דער גרויסער מיטווירקונג פון די יידן אין ליטע און אין אויסלאַנד, זיך שטאַרק צו באַפעסטיקן. זי האָט זיך דערוואָרבן פּאָליטישע אַנערקענונג, האָט וועזנטלעך אויסגעבויט איר אַפּאַראַט און באַקומען אַ גאַנץ קענטיקע מאַכט. עס איז אַנטשטאַנען אַ ליטווישע אינטעליגענץ. עס איז אויסגעוואַקסן אַ יונגער דור, וועלכער האָט געשטרעבט אין שטאָט אַריין, געגלוסט זיך צו פאַרנעמען מיט האַנדל, אינדוסטרי און פרייַ פּראָפעסיעס, און דאָס גלייכן. דער נאַציאָנאַלער עגאָאיזם איז שטאַרק געוואַקסן און מען האָט באַקומען גאָר גרויסע גלוסטעניש און פּרעטענזיעס. מען האָט שוין ניט געוואָלט מער דולדן אין לאַנד די אַנדערע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן און זייערע פּאָדערונגען. און עס האָט זיך אָנגעהויבן דער צוג קעגן די „פרעמדע" — און דאָס אַרויסשטויסן זיי פון אַלע דורך זיי ביז דאַן פאַרנומענע פּאָזיציעס אויף אַלע געביטן פון מלוכה־און פאָלקס־לעבן.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז צום ערשטן האָט דאָס געטראָפן די יידן. עס האָט ניט לאַנג גענומען, און פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע זיינען געבליבן ניט מער ווי די שולן. דער אָמט פון מיניסטער פאַר יידישע אָנגעלעגנהייטן איז געשטראָכן געוואָרן, דער נאַציאָנאַל־ראָט — געשלאָסן, און די קהלות — פאַרוואָרט. די יידן האָבן זיך ביטער אָנטקעגנגעשטעלט, עס האָט אָבער גאָר ניט געהאָלפן. אין יאָר 1924 איז פון דער אויטאָנאָמיע שוין קיין זכר ניט געבליבן. אפילו די שולן האָבן אָנגעהויבן וואָס ווייטער אַלץ מער צו פילן אויף זיך דעם דרוק פון ליטוויניזאַציע און אייַנגעשרומפן געוואָרן.

אויפן עקאָנאָמישן געביט האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּראָצעס פון „קאָאָפּעראַציע", וואָס איז אין תוך געמוען געווען בלויז אַ פאַרמאָסקירט „מאָנאָפּאָליזירן" מצד דער רעגירונג די גרעסטע ווירטשאַפטס־צווייגן, כדי אַרויסצוטויסן פון דאָרט די יידן. עס האָבן זיך אָפּילו אָנגעהויבן לאָזן הערן אַנטיסעמיטישע שטימען, וואָס זיינען שטאַרקער געוואָרן און שרייענדיקער פון טאָג צו טאָג. מען האָט אָנגעהויבן באַליידיקן יידן אויף די גאַסן, שרייען זיי אין פּנים אַריין: „זשידאָס, אייק אי פאָלעסטינאָ!" (יידן, גיי קיין פאָלעסטינע) און פון צייט צו צייט איז עס אפילו געקומען צו איבערפאַלן אויף יידן און צו בלוט־בלבולים.

עס איז לייכט זיך פאָרצושטעלן, ווי דאָס אַלץ האָט זיך אויסגעווירקט אויף דעם ליטווישן יידנטום. מיטאַמאָל זיינען פאַרשוואונדן אַלע זיסע חלומות, ווי אַ זייפנבלאָז. מען איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן פּנים־אל־פּנים קעגן אַ פּינצטערער ווירקלעכקייט. מען מוז ווידער אַמאָל אָנהייבן קעמפן פאַר רעכט צום לעבן און עקזיסטענץ. אָבער דער ביטערער נסיון פון דער נאָענטער פאַרגאַנגענהייט האָט אָפּגענומען דעם מוט דערצו. די יידישע מאַסן זיינען געשטאַנען מוטלאָז און אָן ווילן...

דאָן האָט זיך אין ליטע, ווי דאָס איז אין יענער צייט געשען אויך אין פוילן, געשאָפן אַ שטימונג צו פאַרלאָזן ליטע און גיין ערגעץ אַנדערשוואו. דער דאָזיקער „אַנדערש־וואו" האָט צו יענער צייט ניט געקאָנט זיין, הן צוליב אויסערלעכע סבות הן צוליב אינערלעכער שטימונג, קיין אַנדערער ווי נאָר ארץ־ישראל. האָט זיך טאַקע דאָן אָנגעהויבן אַן עליה קיין ארץ־ישראל ניט בלויז פון חלוצים, נאָר אויך פון מיטלשטאַנד. פיל פאַרמעגלעכע, גוט איינגעפונדעוועטע סוחרים, אונטערנעמער און סתם בעלי־בתים האָבן זיך אַריבערגעצויגן קיין ארץ־ישראל. אַ דאַנק דער דעמאָלטיקער קאָניונקטור אין ארץ־ישראל, האָבן זיך דאָרט די ערשטע עולים גאַנץ גוט איינגעאָרדנט, און זייערע גוטע גרוסן פון לאַנד האָבן אַרויסגערופן פשוט אַ היפּנאָז־שטימונג אין ליטע, און זייער פיל זיינען גרייט געווען תיכף ומיד זיך לאָזן אין וועג.

מען איז דאָן געשטאַנען ערב אַ גרויסער מיטל־שטאַנד־עמיגראַציע קיין ארץ־ישראל. און אָט האָבן זיך אָנגעהויבן לאָזן הערן אין די רייען פון די אַלגעמיינע ציוניסטן שטימען, וואָס האָבן ניט נאָר געפאָדערט אינטערעס און שטיצע פאַרן מיטלשטאַנד, נאָר זיינען אויך ארויס מיט פיינטלעכע מאָטיוון כלפי די חלוצים, די „קעסט־קינדער" פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, וועלכע שלינגען איין דעם גאַנצן ציוניסטישן בודזשעט. מען האָט אָנגעהויבן פאָדערן אַ רעוויזיע אין דער ציוניסטישער שטעלונג מכוח דעם אויסזען פון דעם ארץ־ישראל־אויפבוי. און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף צווישן די ביידע מחנות פאַר מאכט בכלל אין דער ציוניסטישער טעטיקייט. נאָר אויך דערביי האָט זיך עס ניט אָפּגעשטעלט. מען האָט אָנגעהויבן האָרב צו קריטיקירן דעם גאַנצן זידלונגס־כיסטעם פון די חלוצים, דאָס הייסט: די קיבוצים און קבוצות, ביז מען האָט זיך לסוף דערקייקלט צו דעם, אַז מען האָט גענומען באַקעמפן די „לינקע" און באַשולדיקן זיי אין פאַרכאָפן די מאַכט אין ציוניזם.

פאַרשיידענע סבות האָבן אין משך פון עטלעכע יאָר מיטגעהאָלפן דער אָנטויקלונג פון דעם נייעם געדאַנקענגאַנג ביי די אַלגעמיינע ציוניסטן. ערשטנס — די נייע באַוועגונג פון מיטלשטאַנד־עליה, וועלכע האָט לכתחילה אַרויסגערופן אַ ווידערשטאַנד מצד די לינק־געשטימטע עלעמענטן בכלל און ביי אַ גרויסן טייל פון די הויפט־פירער פון דעם ארץ־ישראל־ווערק בפרט; דאָס איז געווען אַ ווידערשטאַנד קעגן די אַלגעמיינע ציוניסטן, וועלכע זיינען פון אָנפאַנג אָן געשטאַנען פאַר גלייכע רעכט פון אַלע יידן אין ארץ־ישראל און פאַר פולער שטיצע פאַר אלעמען מצד דער ציוניסטישער באַוועגונג און זיינען געוואָרן אייפעריקע שטיצער פון דער דאָזיקער באַוועגונג; און דאָס האָט נאָטירלעכערווייז געמוזט פירן צו אַ קאָנפליקט. צווייטנס, האָבן וואָס ווייטער אַלץ דייטלעכער און בולטער זיך אָנגעהויבן אַרויסצווייזן פאַר־

שיידענע דיפערענצן צווישן די ציוניסטישע פראַקציעס, און די אייניקייט איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן אַלץ שוואַכער. עס האָבן זיך כסדר געמערט קאָנפליקטן, רייבונגען, און די פאַרהעלטענישן זיינען געוואָרן אָנגעצויגענער און גערייצטער. דריטנס, האָט דאַן אויף דער ציוניסטישער אַרענע אָנגעהויבן אַלץ מער און העפטיקער אַרויסצוטרעטן דער רעוויזיאָניזם, וועלכער האָט פאַרכאַפּט ניט ווייניק עלעמענטן אויך פון די אַלגעמיינע ציוניסטן, און היות עס איז די גאַנצע צייט אָנגעגאַנגען דער געראַנגל צווישן די רעוויזיאָניסטן און די לינקע, האָט דאָס געפירט דערצו, אַז אויך אין די אַלגעמיין־ציוניסטישע רייען זאָל כסדר וואַקסן די צאָל קעגנער צו די לינקע.

מען דאַרף אָבער גלייך באַטאָנען, אַז אין די רייען פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין ליטע האָבן זיך דאַן געפונען זייער פיל אָנפירנדיקע חברים, וועלכע זיינען מיט לייב און לעבן, נישט געקוקט אויף אַלץ, געבליבן טריי דעם טראַדיציאָנעלן אַלגעמיינעם ציוניזם און זיינע פּרינציפּן, האָבן זיך ניט געלאָזט פאַרפירן אין אַ זייט, און זיינען ביז צום לעצט געבליבן פריינד פון דעם אַלץ, וואָס העלפט בויען אַ יידיש ארץ־ישראל, ווער דער בויער זאָל ניט זיין און אויף וואָס פאַר אַ שטייגער ער זאָל ניט בויען.

נאָכן דורכפאַל פון דער אויטאָנאָמיע האָבן די אַלגעמיינע ציוניסטן געווידמעט זייער גאַנצע באַפרייטע ענערגיע דער ציוניסטישער טעטיקייט. אמת, זייערע כוחות זיינען קענטיק אָפּגעשוואַכט געוואָרן. סאָלאָווייטשיק, ראָזענבוים און אַנדערע האָבן פאַרלאָזן ליטע. דאָך זיינען נאָך געבליבן פיל וויכטיקע כוחות אָנצופירן מיט דער ציוניסטישער טעטיקייט. איבערהויפּט האָבן זיי דאַן אָנגעהויבן זיך צו באַשעפטיקן מיטן אויסבויען זייער אָרגאַניזאַציע, וואָס איז געווען היפּש פאַרנאַכלעסיקט. קיין גרויסן דערפאָלג האָבן זיי אָבער דערין ניט געהאַט. עלטערע עלעמענטן לאָזן זיך בכלל ניט אַזוי לייכט דיסציפּלינירן, זיינען ניט גערן צו זיין שטרענג אָרגאַניזירט און קיין יוגנט האָבן זיי דאַן בכלל ניט פאַרמאָגט. האָבן זיי טאַקע אָנגעהויבן אַ טעטיקייט פאַר דער יוגנט. זיי האָבן קענטיק געשטיצט די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון „השומר הצעיר", וועלכער האָט דאַן אין ליטע געגאָלטן אַלס אַ ריין ציוניסטישער יוגנט־פאַרבאַנד, אָן וועלכע עס איז סאָציאַליסטישע שטימונגען. אויך פון „מכבי", וועלכע איז געווען קלאָר אויסגעשפּראָכן קעגן סאָציאַליסטישע נייגונגען.

די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן אויך געשטיצט מיט געהעריקע סומען יענע לער־שולן, וואָס אין זייער שפּיץ זיינען געשטאַנען אויסגעשפּראָכענע אַלגעמיינע ציוניסטן, און האָבן צוגעזאָגט צו דערציען גוטע, געטרייע אַלגעמיינע ציוניסטן. מען מוז אָבער צוגעבן, אַז דאָס אַלץ איז געטאָן געוואָרן גאַנץ קאָנסטיטוציאָנעל און אָן אַ וועלכן פאַרטייאישן אייפער. צו יענער צייט האָט דער אַלגעמיינער ציוניסטישער מרכז נאָך געגעבן גענוג שטיצע דעם „החלוץ", נישט געקוקט דערויף וואָס ער האָט שוין דאַן אַרויסגעצייגט גאָר קענטיקע נייגונגען צו לינקס. אויך די אַגיטאַציע האָט דאַן נאָך געהאַט אַ גאַנץ אָנשטענדיק פּנים, מען איז געווען איינגעהאַלטן, מען האָט אָנגעהויבן, אמת, מער צו באַטאָנען דעם אַלגעמיינעם ציוניזם, מען איז אַרויסגעטרעטן מיט אַ געוויסער קריטיק קעגן די לינקע, אָבער אַלץ אין דער געהעריקער מאָס, אָנשטענדיק און קולטורעל. עס האָט נאָך אויך געהערשט אַ קענטלעכער שלום צווישן די פאַרשיידענע ריכטונגען, עס איז נאָך געווען אַ געמיינזאַמע אַרבעט. כאָטש אין דער אונטערפלאַך, אין די טיפענישן, האָט שוין שטאַרק געיוירט און געברויזט, איז נאָך אויף דער אויבערפלאַך אַלץ געווען גאַנץ רואיק.

די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן דאַן זיך אויך באַטייליקט ענערגיש אין די אַזוי גערופענע „עזרה"־אינסטיטוציעס, אַ מין ערזאַץ צו די געשלאָסענע קהלות, געשטיצט, מיט סובסידיעס און הלוואות, די העברעאישע באַדערפטיקע שולן, העפטיק באַקעמפט די „אגודת ישראל", וועלכע האָט זיך אַלץ מער מתקרב געווען צו דער מאַכט און געוואָלט אויסנוצן די געשאַפענע קאָניונקטור לטובת אירע אינטערעסן און גלוסטענישן צו ווערן די פאָרשטייער פון ליטווישן יידנטום. דאָסגלייכן האָבן זיי געפירט אַ קאַמף קעגן די רבנים, וואָס אויך זיי האָבן געוואָלט אויסנוצן די געגעבענע שעה און האָבן געפּרואווט אויפשטעלן אַ מין „קאָנסיסטאָריום" מיט געוויסע רעכט אויפן אינעווייניקסטן יידישן לעבן און אויף דער פרייהייט פון געוויסן. מוטיק און העפטיק איז געפירט געוואָרן דער דאָזיקער קאַמף, סיי מינדלעך סיי שריפטלעך, איבערהויפּט אויף די זייטן פון „די יידישע שטימע", וואָס איר קול איז דערגאַנגען צו דער רעגירונג. נאָר געהאָלפן האָט דאָס ווייניק. די ציוניסטן זיינען דאַן שוין מער ניט געווען אין דער מאָדע, כאָטש שטערן האָט מען זיי ניט געפּרואווט. די „אגודה" איז געוואָרן די רעדל־פירערין ביי דער רעגירונג, און די רבנים האָבן דאָס זייערע כמעט ווי דערגרייכט. אָבער לאַנג האָט אויך די דאָזיקע אידיליע ניט געדויערט, און גאָר אינגיכן איז מקוים געוואָרן דאָס אַלץ, וואָס די ציוניסטן האָבן פאָראויסגעזאָגט.

אינצווישן איז אין ליטע פאָרגעקומען אַ נייעס. די מאַכט איז אַריבער צו דער ליטווישער פאָלקס־פּאַרטיי („ליאודינינקאי") און די סאָציאַל־דעמאָקראַטן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גאַנצע קייט רעפאָרמעס. פאַר יידן איז געקומען אָבער אַ זייער שווערע צייט. די יידישע אינדוסטרי און האַנדל האָבן אָנגעהויבן שטאַרק צו ליידן פון די נייע געזעצן. אויך דאָס גייסטיקע יידישע לעבן האָט געהאַט אויסצושטיין אַ שווערן נסיון. דאָס געזעץ פון זונטיק־רו, לויט וועלכן זונטיק און חגא איז פאַרבאָטן געווען יעטוועדע אַרבעט אין קראָם, פאַבריק, געווערבשטוב און אין גאַס, האָט געדראָט מיט אַ גרויסער סכנה דעם יידישן עקאָנאָמישן קיום. האָט מען טאַקע אויס נויט אין פיל קראָמען און געשעפטן געאַר־

בעט אום שבת; אפילו פּראָסטע בעלי־עגלות זיינען גע־
ווען געצוואונגען צו פֿאָרן אום שבת. דער בילדונגס־
מיניסטער, אַ סאָציאַליסט, האָט ניט געוואָלט אַנערקענען
דעם העברעאישן דערציאונגס־וועזן, און דער גאַנצער
נעץ פון העברעאישע שולן האָט געדראָט אונטערגאַנג.
עס איז לייכט זיך פֿאָרצושטעלן, וואָס פֿאַר אַ שטימונג
עס האָט דאָן געהערשט אויף דער יידישער גאַס.

ניט לאַנג אָבער האָט די דאָזיקע מאַכט אָנגעהאַלטן.
עס איז אינגיכן פֿאַרגעקומען אַן איבערקערעניש,
און עס איז אָנטשטאַנען אַ דיקטאַטור. וועלנדיק
געווינען די מאַסע פּויערים און אַרבעטער, מאַכן
זיי טריי דער נייער אָרדנונג, האָט די דיקטאַטאָרישע רע־
גירונג אָנטוויקלט אַ גוואַלדיק גרויסע שטיץ־אַרבעט פֿאַר
די דאָזיקע שיכטן. מען האָט געשאַפֿן קאָאָפּעראַטיוון,
וועלכע האָבן אַלץ איינגעקויפט צוריק ביים פּויער און אים
פֿאַרקויפט, און אַזוי אָרום געזוכט צו פֿאַרניכטן דעם גאָנצן
פֿאַרמיטלער־שיכט, וואס איז באַשטאַנען כמעט דורכאויס
פון יידן. די יידן אין די קאָאָפּעראַטיוון האָט מען ניט
אָנגענומען. מען האָט אָפּגעשטעלט די טעטיקייט פון די
פּריוואַטע עקספּאָרטערן, וועלכע זיינען וויידער געווען
דורכאויס יידן. די פּויערים גופא האָבן באַקעמפט דעם
דאָזיקן סיסטעם, ווייל מיט און דורך די יידן האָבן זיי גע־
מאַכט פיל בעסערע געשעפטן. עס איז צוליב דעם געקו־
מען אָפּילו צו אויפשטאַנדן מצד די פּויערים. די מאַכט איז
געווען געצוואונגען באַנוצן געווער, לסוף אָבער האָט דאָס
ניט געהאָלפֿן; די אינטעליגענץ, דאָס סוחרטום, די אָנגע־
שטעלטע און זייער גלייכן זיינען געווען פֿאַר דעם. צום
סוף האָט די רעגירונג אָנגעהויבן געבן די פּויערים מילי־
גען־סובסידיעס פון דער מלוכה־קאַסע און עס איז געוואָרן
רואיק. אינצווישן זיינען ניט וויניק יידן צעראויניירט און
אַרויסגעשטויסן געוואָרן. די רעגירונג האָט גלייכצייטיק
געשאַפֿן אַ גאַנצע נעץ געזעצן, וועלכע האָבן באַצווועקט
צו שיצן די אינטערעסן פון די אַרבעטער, האָבן פּשוט
געשמידט די הענט פון די בעלי־בתים און געמאַכט זיי
לסוף אויס דעה־אָגער אויף זייער האָב און גוטס. אַזוי
אַ שטייגער, האָט די רעגירונג, ניט אָנצופֿרעגן ביי די
בעלי־בתים, וויליקירלעך פּעסטגעשטעלט דעם לוין פון
אַרבעטער און אָנגעשטעלטן און אויך איינגעשטעלט לויטן
אייגענעם אינזען די פֿרייזן פון די סחורות און אַזוי וויי־
טער. וועז אַ קרעמער האָט ניט געוואָלט פֿאַרקויפן די
סחורה לויט דעם רעגירונגס־פֿרייז, אָדער וועז אַן אונ־
טערנעמער האָט זיך געזען געצוואונגען צו ליקווידירן
זיין אונטערנעמונג, איז דאָס געווען שטרענג פֿאַרבאָטן.
מען האָט געמוזט אָנהאַלטן דאָס געשעפט און פֿאַרקויפן
פֿאַרן פּעסטגעשטעלטן פֿרייז. אלא וואָס דען? עס האַלט
ניט אויס קיין רעכענונג, מען לייגט צו, מען פֿאַרלירט
פון טאָג צו טאָג? די רעגירונג רעכנט זיך ניט מיט דעם
און דראָט מיט שטראָפן, רעקווויזיציעס און דאָס גלייכן.

די דאָזיקע לאַגע האָט געהאָט איר אויסווירקונג אויף
די יידן. דער מיטלקלאַס האָט נאָך מער אָנגעהויבן ציען

קיין ארץ־ישראל, אין די רייען פון די ציוניסטן איז אַלץ
געוואַקסן דער מיטלשטאַנד, און אַלס פּועל־יוצא
האָט זיך אַלץ מער געוועקט די קעגנערשאַפט צום החלוץ
בכלל און צום לינקן סעקטאָר בפרט. די דיקטאַטור וויידער
האָט געשטאַרקט ביי דער יוגנט די נייגונג איבערהויפּט
צו לינקס, די קעגנערשאַפט צווישן דעם לינקן פליגל אין
ציוניזם און דעם אַלגעמיינעם ציוניזם איז געשטיגן פון
טאָג צו טאָג און האָט אָנגענומען אַלץ מער שאַרפערע פאָר־
מען. דאָן איז אין ליטע שוין טעטיק געווען אַ רעוויזיאָ־
ניסטישע פּאַרטיי, וועלכע האָט צוגעצויגן טיילן פון די
אַלגעמיינע ציוניסטן, לסוף זיינען די דאָזיקע טיילן אַוועק
פונעם אַלגעמיינעם ציוניזם, וועלכער איז דורך דעם
קענטיק שוואַכער געוואָרן. די לינקע האָבן געפונען
פאָר נייטיק צו גרינדן אַן אייגענעם ציוניסטישן אָרגאַן,
„דאָס וואָרט", און דאָס האָט נאָך מער פֿאַרגרעסערט דעם
ברוך און דעם פירוד. צוליב פּאַרטיי־פּרעסטיזש האָבן אויך
די רעוויזיאָניסטן געעפנט אַן אייגענע צייטונג, כאָטש
עס האָט זיי דערצו געפעלט ניט בלויז מיטלען, נאָר אויך
קרעפטן און לייענער. עס האָט זיך געשאַפן אַ גאָר און גאָר
שוועכע אָטמאָספער. ערגער פון אַלע האָט זיך געהאַלטן
דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַן. אים האָט גאָרניט אָפּגע־
האַלטן אין זיין פאַנאַטישן דראַנג. ער האָט אָבער געצויגן
נאָך זיך די יוגנט.

די דאָזיקע לאַגע האָט געצוואונגען דעם אַלגעמיינעם
ציוניזם צו זוכן נייע וועגן, כדי צו זיכערן זיין פאָזיציע.
מען האָט קודם־כל געמוזט שאַפן אַ יוגנט, אַן אייגענעם
החלוץ, אַן אַלגעמיין־ציוניסטישע מאַסע בכלל אין ליטע
גופא. צווייטנס, האָט מען איינגעפונען פאַר אַ נויטוועג־
דיקייט זיך פּעסטער צוזאַמענצושליסן מיט די שכנותדיקע
לענדער — לעטלאַנד און עסטלאַנד. אַ צוזאַמענבונד איז
נייטיק געווען פאַר זיי אַלעמען. לעטלאַנד און עסטלאַנד
האָבן ניט פֿאַרמאָגט קיין אַלגעמיינעם ציוניסטישן פּרעסע־
אָרגאַן, אַ זאַך מיט וואָס ליטע האָט זיי געקאָנט אַרויסהעלפן.
אין לעטלאַנד ווידער איז דאָן דערצויגן געוואָרן און אויס־
געוואַקסן אַ גאָר היפּשע אַלגעמיין־ציוניסטישע יוגנט
און אויך אַ החלוץ. אין דער הינזיכט האָבן די ליטווישע
אַלגעמיינע ציוניסטן געהאָפט אויפגעבויט צו ווערן דורך
די שכנים־חברים. און עס איז ווירקלעך אַזוי געשען.

דער ליטווישער אַלגעמיין־ציוניסטישער צענטער האָט
ניט געשפּאָרט קיין מי און קיין מיטלען, האָט זיך צו
ערשט פֿאַרבונדן מיט דעם ריגער „דאָס פֿאָלק" (אַרויס־
געגעבן דורך איינעם איידעס) און מיט דעם „פּרימאָרגן"
(אַרויסגעגעבן דורכן ריגער „סעוואָדניא" און רעדאַגירט
דורך ד"ר לאַצקי און ד"ר יעקב העלמאַן), און געמוען פון
זיי טעגלעך 4 זייטן פאַר דער „יידישער שטימע", דערפאַר
זיינען זיי געוואָרן אָפּיציעל די אָרגאַנען פון לעטישן
אַלגעמיינעם ציוניזם. דאָקעגן האָבן די פֿאַרשטייער פון
דער אַלגעמיין־ציוניסטישער יוגנט אין לעטלאַנד זיך
אָפּגעגעבן מיטן אויסבילדן אַזאַ יוגנט אויך אין ליטע. און
ווירקלעך, ניט געקוקט אויף אַלע פּעסימיסטישע

שטימען, און קעגן אַלע דערוואַרטונגען, האָט זיך גאָר אינגיכן אַרויסגעוויזן, אַז אויך אין ליטע איז פאַראַן אַ פרוכטבאַרער באָדן אַן אַלגעמיין־ציוניסטישע יוגנט. עס האָט ניט לאַנג גענומען און דער אַלגעמיינער ציוניזם האָט געשלאָגן צווישן דער יוגנט גאָר שטאַרקע וואָרצלען. עס האָט זיך אויסגעבילדעט אַ גאָר היפּשע מחנה פון אַלגעמיין־ציוניסטישער יוגנט און גלייך נאָך דעם אויך אַן אַלגעמיינער ציוניסטישער „החלוץ". סיי די יוגנט אין אַלגעמיין, סיי דער החלוץ אירער, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ זייער גוטן מענטשן־מאַטעריאַל און ניט ווייניק האָבן געשטוינט זעענדיק, ווי אָט די „בעלי־בתישע קינדערלעך", וואָס מען פלעגט שפּאָטן פון זיי, אָט די דאָזיקע אַלגעמיינע ציוניסטן מיט זייער „פאַרשימלטער" אידעאַלאָגיע, האָט באָוויזן אַזוי שנעל און אַזוי איבערגעגעבן צוצופאַסן זיך ניט נאָר צו אַלערליי שוואַרצע אַרבעט, ווי: האַלץ־האַקן און דאָס גלייכן, נאָר אויך צום פויערישן לעבן אין דאָרף, וואו כּיל פון זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט ביי די פויערים אויף ערד־אַרבעט, איבערהויפּט אין מעמלער געביט. עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז פויערים האָבן ווי מיט ליכט גע־זוכט די דאָזיקע חלוצים אויף אַרבעט. דאָס לעבן אין די מחנות איז געווען ווייט ניט קיין לייכטס, זייער אַן אַרעמס און אַ שוועכס. דאָך האָט דאָרט געהערשט אַ גוטע שטי־מונג, אינערלעכע פרייד, איבערגעגעבנקייט, צופרידנקייט און האָפענונג אויף אַ גיכע עליה.

די דאָזיקע דערשיינונג האָט, פאַרשטייט זיך, אַרויס־גערופן פיל פרייד אין די לאַגערן פון די אַלגעמיינע ציו־ניסטן, עס האָט זיי באַהערשט אַ זיכערקייט, און אַפילו אַ שטאָלץ: „זיינען מיר דאָך איצט צו לייטן גלייך און האָבן יורשים, וועלכע וועלן פאַרנעמען אונדזער אָרט און וויייטער וועבן דעם אַלגעמיין־ציוניסטישן אידעאַל". זיי האָבן אויף די ערטער מיטן מרכז בראש געטאָן אַלץ וואָס מעגלעך, אויפצוהאַלטן און וויייטער צו אַנטוויקלען זייער יוגנט־באַוועגונג, וועלכע האָט זיך אַנגעהויבן מיט אַזאַ דערפאָלג. און עס איז קיין ספק ניט, אַז ווען ניט די אינערלעכע מחלוקת, וואָס האָט זיך אינגיכן אַנגעהויבן, וואָלט די אַלגעמיין־ציוניסטישע יוגנט און דער החלוץ גאָר שנעל געווען פאַרנומען איינס פון די ערשטע ערטער אין דעם ליטווישן יידנטום. עס זיינען געווען אַלע סימנים פאַר דעם, אַלץ אַרום האָט געערעדט פאַר דעם. אָבער...

עס איז ניט באַשערט געווען דעם אַלגעמיינעם ציו־ניזם לאַנג צו גענישן פון זיין פרוכט. עס איז אויסגעבראָכן אַ קאַמף צווישן די אַלגעמיינע און זייער יוגנט. די יוגנט, ווי אַלגעמיין־ציוניסטיש זי איז ניט געווען, האָט זי דאָך געהאָט אירע אייגענע אנשויאונגען און אַפשאַצונגען. זי האָט געוואָלט זיין אין אַ געוויסער מאָס זעלבשטענדיק און קאָנען פריי האַנדלען. דאָס האָט געווקט אַ מורא ביי די רעכטע עלעמענטן צווישן די אַלגעמיינע, און זיי האָבן אַנגעהויבן שטאַרק באַקעמפן די דאָזיקע טענ־דענץ, געפאָדערט פולקאָמע דיסציפּלין מצד דער יוגנט

צו דער אַלגעמיינער אַרגאַניזאַציע און איר פולשטענדיקע געהאָרכזאַמקייט. די יוגנט האָט זיך ניט געבויגן. די אַלגע־מיינע האָבן זיי דערקלערט אַ ביטערן קאַמף און עס איז געקומען צו אַ שפּאַלטונג. דער רעכטער פליגל האָט זיך אָפּגעטיילט און עס האָט זיך געשאָפן אַ נייע אַלגעמיין־ציוניסטישע יוגנט, וועלכע איז געבליבן אומבאַדינגט אונטערגעוואָרפן דער אַלגעמיין־ציוניסטישער אַרגאַניזא־ציע. דאָן האָט זיך אַנגעהויבן אַן אינערלעכער שטרייט, אַ גיעיג נאָך חברים, אַ קאַמף פאַר די רעכט צו טראָגן דעם נאָמען „אַלגעמיינער ציוניזם".

אַזאַ צושטאַנד האָט, נאַטירלעך, ניט צוגעגעבן קיין געזונט קיינעם פון די צדדים. געגאָסן דערפון האָבן אַנדערע. אינצווישן זיינען פאַרלעצט געוואָרן די בליענדיקע האָפענונגען אויף דער צוקונפט.

מיט דער צעטיילונג פון דער יוגנט איז פאַרגעקומען אַ שפּאַלטונג, כאָטש פאָרלויפיק ניט קיין אַרגאַניזאַציא־נעלע, אויך ביי די עלטערע חברים. טייל פון זיי זיינען געווען מיט דער אָפּאָזיציאָנעלער יוגנט, האָט געשטימט פאַר זייער זעלבשטענדיקייט און זי געשטיצט אַפילו נאָכדעם ווי די אַרגאַניזאַציע האָט זיי אָפּיציעל דערקלערט פאַר אויסגעשלאָסענע.

דאָן האָט זיך דערנענטערט דער צעשפּאַלטונגס־פראָצעס אין לאַגער פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין גאַנץ אייראָפּע בכלל. אין אָנפאַנג פון די דרייסיקער, אויפן צווייטן צוזאַמענפאָר אין קראָקע, האָבן זיך די אַלגעמיינע ציוניסטן געשפּאַלטן אויף צוויי לאַגערן — אַלגעמיינע „אַלף" און אַלגעמיינע „בית", אָדער ווי זיי האָבן זיך נאָכדעם גערופן: „ברית הציונים הכללים" און „התאח־דות הציונים הכללים".

די אַלגעמיינע ציוניסטן אין ליטע, וועלכע זיינען בלויז מיט צוויי יאָר פריער געווען דורכאויס קעגן אַזאַ צעטיילונג, האָבן עס איצט אָנגענומען פאַר אַ גאַנץ נאַ־טירלעכע נויטווענדיקייט, און קורץ נאָך קראָקע זיך אויך געשפּאַלטן אויף צוויי לאַגערן. פיל פון די אַלטע, אַנ־פירנדיקע חברים, האָבן פאַרלאָזן די אַרגאַניזאַציע און צוזאַמען מיטן ווידערשפּעניקן החלוץ געבילדעט אַ נייע פּראָגרעסיוו אַלגעמיין־ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע.

פאַרשטייט זיך, אַז נאָך אַזאַ אַנטוויקלונג האָט שוין די אַרגאַניזאַציע פון דעם אַלגעמיינעם ציוניזם ניט גע־קאָנט מער איינהאַלטן איר פריערדיקע פאָזיציע. לויט איר גרייס, האָט זי אַנגעהויבן פאַרנעמען איינעם פון די לעצטע פלעצער. צו די קאָנגרעסן האָט זי באַקומען די קלענסטע צאָל דעלעגאַטן. אַ גרעסער אָרט האָבן פאַרנומען די ציוניסטן־סאָציאַליסטן, וועלכע האָבן נאָך איינגעהאַלטן זייער איניקייט און אויסגעמאַכט איין גרויסע מחנה. ניט מער, וואָס די אינטעליגענץ, וועלכע די אַלגעמיינע האָבן נאָך דאָן פאַרמאָגט, ווי אויך די טראַדיציע פון דער נאַענטער פאַרגאַנגענהייט, האָבן נאָך דער־מעגלעכט די אַלגעמיינע ציוניסטן טיילווייז איינצוהאַלטן

זייער אָרט, און ווייטער בלייבן אין אַ געוויסער מאָס די וואָרטזאָגער און אָנפירער פון ליטווישן יידנטום.

סוף יאָר 1935 האָב איך פאַרלאָזן ליטע און בין אַוועק קיין ארץ־ישראל. איך האָב זיך שוין מער ניט באַטיליקט אין די אָנגעלעגנהייטן פון ליטווישן ציוניזם; פון די ידיעות, וואָס איך האָב באַקומען, האָט זיך אַרויס־געזאָגן, אַז די לאַגע דאָרט איז געוואָרן אַלץ מער און מער אומדערטרעגלעך. די צאַנקעריין און די צערייצט־קייט זיינען געוואַקסן פון טאָג צו טאָג.

עס איז דערגאַנגען אַזוי וויט, אַז מען איז געווען גע־צוואונגען צו דעלעגירן פון ארץ־ישראל אַ געוויסע פירנ־דיקע פערזאָן, דווקא פון די רעכטע, כדי אויסצואווירקן דאָרט אַ מער אָנשטענדיקערע באַציאונג צווישן די חברים און כאָטש עטוואָס איינצוצאָמען די בייזע געמיטער. ליידער, איז אים זייער ווייניק געלונגען. זיינע חברים זיינען אויף קיין קאָמפראָמיסן ניט איינגעגאַנגען, און אלץ איז פאַרבליבן ווי געווען.

דאָס יאָר 1941 מיט זיינע געשעענישן האָט צונישט גע־מאַכט די גאַנצע ציוניסטישע אַרבעט. פיל פון די חברים זיינען דורך די סאָוויעטן אַרעסטירט און אַרויס־געשיקט געווארן, די אַנדערע האָבן געהאַט נאָך אַ ביטע־רערן סוף — היטלער, ימח שמו, האָט זיי אויסגעמאָרדעט און עס איז פון זיי כמעט קיין שרידי־ופליט ניט געבליבן.

עס איז געווען אַמאָל אַ גרויסער, שאַפנדיקער פיל־פאַרביקער יידישער קיבוץ אין ליטע, וועלכער האָט געהאַט גוואַלדיק גרויסע פאַרדינסטן פאַרן יידישן פאָלק בכלל און פאַרן רוסישן יידנטום בפרט. ער איז שוין מער ניטא! רעשטלעך בלויז זיינען פון אים פאַרבליבן, דאָ און דאָרט. געווען אויך אַ ליטווישער אַלגעמיינער ציוניזם, וואָס אויך ער האָט געהאַט עטוואָס קענטיקע פאַרדינסטן, ניט בלויז פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג, נאָר אויך פאַרן כלל ישראל. אויך ער איז שוין ניטאָ מער. אויך פון אים זיינען פאַרבליבן נאָר טרויעריקע רעשטלעך. מיר קאָנען זיי נאָר אין טרויער דערמאָנען, שטעלן זיי מצבות און זאָגן נאָך זיי:

יתגדל ויתקדש...

יעקב עמית (גאָטליב)

די „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע

די ערשטע שפראָצונגען

דאָס יאָר תרפ"א איז דאָס בראשית־יאָר פון דער „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע. מיט זיבן יאָר שפעטער, ווי דאָס ערשטע קערנדל פון „השומר־הצעיר" האָט אויסגעשפראָצט איבער דער גאָרער יידישער וועלט.

דער פאַרשפעטיקטער אויפבלי פון דער „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע איז ניט צופעליק. דאָס איז אַ פועל־יוצא פון ספעציפישן מצב ביים ליטווישן יידנ־טום אין יענע יאָרן פון ערשטן וועלט־קריג. אין יאָר 1915 זיינען יידן פאַרטריבן געוואָרן פון זייערע וואוין־ערטער טיפער קיין רוסלאַנד. אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר איז הינטערשטעליק געבליבן די געזעלשאַפטלעכע אַנטוויק־לונג פון די יידן אין לאַנד. ערשט אין יאָר 1918, — וען די פליטים האָבן זיך צוריקגעקערט קיין ליטע און ס'האָט זיך געגרינדעט די ליטווישע רעפובליק — האָט זיך אויך באַנייט דאָס יידישע לעבן אין ליטע.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פעריאָד פון אויפשטייג און אויפבלי — דאָס פאַרווירקלעכן פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, דאָס אויפלעבן פון ציוניזם, די פריידיקע געשעעניש פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע, סאָן־רעמאָ און די דערוואָרטונג פון גרויסע פאסירונגען. דעמאָלט איז געלייגט געוואָרן דער יסוד פאַר דער אַרגא־ניזאַציע פון די צופים עברים אין ליטע, וואָס איז בכלל געווען די ערשטע העברעאישע יוגנט־אַרגאַניזאַציע אין לאַנד. די ערשטע פאָנען־טרעגער פון דער באַוועגונג האָבן זיך על־פי־רוב גרופירט פון די צוריקגעקומענע פון רוסלאַנד, באַזונדער פון מאָסקווע און פון אוקראינע, וועלכע האָבן פאַרמאָגט דערפאַרונג און טראַדיציע פון דער העברעאישער סקויטן־באַוועגונג, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן צו אָנטוויקלען נאָך דער פעברואַר־רעוואָלוציע.

פורים תרפ"א איז אין קאָוונע געשאַפן געווארן אַ סקויטן־אָפּטיילונג. נאָך פריער מיט עטלעכע חדשים איז אין ווירבאַלן געשאַפן געווארן אַ „השומר־הצעיר" אָר־גאַניזאַציע ביי דער איניציאַטיוו פון אַ סואוואַלקער שומר, לויטן מוסטער פון פויילישן „השומר־הצעיר".

דער סקויטן־קו, וואָס איז געשאַפן געווארן אין דער אָטמאָספער פון דער העברעאישער גימנאַזיע, האָט גאָר גיך אַרײַנגעצויגן אין זיך אַלע שילערס, וועלכע האָבן געפונען אין דעם שומרישן פראָגראַם די פאַרווירקלעכונג פון זייערע שטרעבונגען, צוגעפאַסט פאַרן יונגן דור פון יענער צייט.

די „השומר־הצעיר באַוועגונג אין ליטע איז דאָפלט באַאיינפלוסט געוואָרן אויפן וועג פון איר אָנטוויקלונג. פון איין זייט, דער מהות פון די העברעאישע סקויטן אין

רוסלאַנד און, פון דער צווייטער זייט, — דער גייסט פון „השומר־הצעיר" אין פוילן.

זאָל דאָ פאַרצייכנט ווערן אַ כאַראַקטעריסטישער פרט: אויף דער ערשטער קאָנפערענץ פון דער באַוועגונג איז באַהאַנדלט געוואָרן די פראַגע, וואָסער נאָמען גיט מען דער אָרגאַניזאַציע? טייל האָבן פאָרגעשלאָגן: „הס־תדרות הצופים העברים", אַנדערע האָבן, וויידער, גע־וואָלט — „השומר הצעיר". דאָן איז באַשלאָסן געוואָרן אַ סינטעטישער נאָמען: הסתדרות הצופים העברים „השומר־הצעיר".

זוכונגען

אויף דער ערשטער קאָנפערענץ פון דער סקויטן־באַוועגונג, פסח תרפ"ב, האָבן אָנטייל גענומען דעלעגאַטן פון זעקס גדודים. אויף דער קאָנפערענץ האָט מען געהערט צוויי באַזונדערע מיינונגען פאַר די צילן פון דער באַוועגונג. פון איין זייט — יוגנטלעכע נאַיוויטעט און פון דער אַנדערער זייט — האָבן זיך געלאָזט מערקן סימנים פון פאַזיטיוי־גע־זעלשאַפטלעכע שטרעבונגען.

די קאָנפערענץ האָט באַטאָנט, אַז די סקויטן־באַוועגונג פאַרקערפערט אין זיך די שיטה פון זעלבסט־דער־ציאונג, וואָס שטרעבט צו בילדן די יידישע יוגנט, צו פאַרריכטן די פעלערן פון אַלטן דור און צו שאַפן אַ נייעם דור פון געזונטע בירגער, גייסטיק און קערפערלעך, גע־טריי און איבערגעגעבן צו זיך. אָבער ווען עס האָט זיך געשטעלט די ערנסטע פראַגע: וואָס באַדייטן די דאָזיקע רייד? וואָסער צוקונפט האָט פאַר זיך דער סקויט ווען ער וועט עלטער? דאָן האָט די קאָנפערענץ אָנגעוויזן אויף די אָרגאַניזאַציעס פון „מכבי" און „החלוץ", וואָס זיינען נאָענט אין גייסט צו דער סקויטן־באַוועגונג.

פאַרוואָס „מכבי"? ווייל די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע שטרעבט אויפצולעבן דעם גייסט פון יונגן מכבי — און דאָס איז אויך די אויפגאַבע פון דער סקויטן־באַוועגונג.

און דער „החלוץ"?

„החלוץ" איז דער אָנזען פון אונדזער צוקונפט. דער אויספיר איז: די אויפגאַבע פון די יידישע סקויטן איז צו דערציען געטרייע בירגער פאַר דער אַרבעטנדיקער פאַלעסטינע (אונטערן איינפלוס פון דער רוסישער שפראַך), דעריבער איז אַ פליכט צו שטיין אין נאָענטן קאָנטאַקט מיט דער אָרגאַניזאַציע „החלוץ".

דער אינערלעכער צובונד צו דער„החלוץ"־באַוועגונג האָט זיך סימבאָליזירט מיט דעם ערשטן זומער־לאָגער, וואָס די סקויטן האָבן אָפּגעהאַלטן נאָענט פון דער חלו־צישער פערמע פילאַדנאַגי. אָט דער זעלישער קאָנטאַקט מיטן „החלוץ" האָט דעמאָלט ניט אויסגעמיטן זיך צו אידענטיפיצירן, אָן איבעריקע באַוואָרענישן, מיטן סקויטן־אָרדן פונעם ענגלענדער באָדן פאָול. די ערשטע יאָרן איז די יידישע סקויטן־אָרגאַניזאַציע געווען אַן אָרגאַנישער טייל פון אַלגעמיינעם ליטווישן סקויטן־פאַרבאַנד.

די ערשטע קאָנפערענץ פון דער סקויטן־באַוועגונג אין ליטע, וואָס האָט זיך געגעבן דעם נאָמען „השומר הצעיר", איז נאָך געווען וויט פון אַ קריסטאַליזירטער געזעלשאַפטלעך־נאַציאָנאַלער אידעאָלאָגיע. די באַוועגונג האָט געבלאָנדזשעט אין פלאָנטער פון באַגריפן און זי האָט געשטעלט אירע וואָקלדיקע טריט אַנטקעגן אַן אומ־באַקאַנטער צוקונפט.

צו וועמען געהערן מיר?

די העברעאישע סקויטן־קאָדערן, וואָס זיינען לכת־חילה געווען ווי אַ דעקאָראַציע פאַר דער דערוואַקסענער ציוניסטישער געזעלשאַפט, האָבן זיך מיט דער צייט אַנט־וויקלט צו אַ באַוועגונג פון העברעאישער יוגנט מיט זעלבסט־באַוואָרטונג. עס איז אויפגעקומען דאָס גלויבן אין דער יוגנט־קולטור, וואָס האָט באַטאָנט די יוגנטלעכקייט אַלס אַ ציל פאַר זיך, און דער שווער־פונקט האָט זיך געפונען אין דער אינטים געזעלשאַפטלעכער עמאָציאָ־נעלער ראָמאַנטיק. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די באַ־וועגונג האָט דערגרייכט דעם העכסטן שאַפונגס־פונקט. אינטענסיוויט אינערלעכע קאָנצענטראַציע, דאָס געפיל פון „וועלט־שמערץ" — דאָס זיינען געווען די שטריכן וואָס האָבן געלייגט זייער שטעמפל אויפן וועזן פון דער באַוועגונג אין יענעם פעריאָד. דערווייל זיינען די צופים — אונטערגעוואַקסן און רייפער געוואָרן און עס איז גע־שטאַנען די פראַגע: וואוהין? צי וועלן זיי מיטגעשלעפט ווערן מיטן לעבנס־שטראָם אין ים פון ליגנס און פוסט־קייט? עס האָט אויסגעזען ווי דאָס לעבן אין דער באַוועגונג איז אויסגעליידיקט און אין דער אַטמאָספער האָט גע־שוועבט מיט דער פולער האַרבקייט די זאָרג פאַר דער צוקונפט.

פון די טיפענישן אין דער באַוועגונג האָבן זיך דער־טראָגן שטימען: פאַר וועמען זיינען מיר? יאָ, געטריישאַפט צום פאָלק, אָבער... אָט זיינען דאָך פאַראַן אָרעם און רייך, עקספּלואָאַטירטע און עקספּלואָאַטירער, אַרבעטער און אַרבעטסגעבער — טאָ פאַר וועמען זיינען מיר?

ארץ־ישראל און ציוניזם? עס זיינען דאָך פאַרשיידן די כלערליי ציוניסטן און פאַרשיידן זיינען אויך זייערע פראָגראַמען פאַרן אויפבוי פון לאַנד — טאָ פאַר וועמען זיינען מיר?

אויף דער צווייטער קאָנפערענץ פון דער באַוועגונג אין יאָר תרפ"ג האָבן זיך געשאַפן צוויי מיינונגען: איינס — פאַר אַ קלאָר געזעלשאַפטלעכער אידעאָלאָגיע און דאָס צווייטע — אָפּצוהיטן די „אומאָפּהענגיקייט" פון דער באַ־וועגונג, מ'זאָל חלילה ניט אָנגעשטעקט ווערן מיט „פאַר־טייאישקייט".

די צייט האָט זיך אירס געטאָן. אַז מ'האָט נאָר אויפ־געהויבן די פראָגע — איז דאָס שוין ניט אַרונטער פון טאָג־אַרדענונג. די סקויטן־צופים זיינען אונטערגעוואַקסן און רייפער געוואָרן, און ווי מען זאָגט: הגדיים נעשו תיישים...

פאַזן

אייִדער דער יחיד האָט נאָך געפונען אַן אויסוועג פאַר זיינע פראַבלעמען, אייִדער די באַוועגונג האָט נאָך דערמאָבערט דעם שליאַך פאַר דער פאַרווירקלעכונג, האָבן זיי שוין פאַר זיך געהאַט דעם געדאַנק פון „קעגנוואַרטס־אַרבעט" אין גלות. אין דעם לערער און השומר־דער־ציער, אין דער פרעבליסטין און אויפזעערין — אין די אַלע, וואָס ווידמענען זיך פאַר דער פאַלקס־אַרבעט — האָט זי געזען חלוצים. זאָל דאָ פאַרצייכנט ווערן: די שטרע־בונג צו קעגנוואַרטס־אַרבעט האָט געדינט פאַר אַ קוואַל פון סאַציאַלן פאַטאָס. און ניט נאָר דאָס אַליין: לכתחילה איז די השומר־הצעיר־באַוועגונג באַשטאַנען פון שילער־יוגנט, אָבער ביסלעכווייז האָבן אַריינגעדרונגען אַהין בריי־טערע קרייזן פון אַרבעטנדיקע פאַלקס־יוגנט, וואָס איז פאַרוואַנדלט געווָארן אין אַ שאָפנדיקע באַוועגונג פאַר דעם יונגן יידישן דור פון אַלע ריכטונגען און קלאַסן. דער צונויפטרעף פון ביידע טיילן יוגנט — דעם שטודירנ־דיקן און אַרבעטנדיקן — איז געווען ניט אָפצושאַצן און אינהאַלטסרייך. דער קן פון דעם „השומר הצעיר" אין קאָונע האָט זיך איינגעשאפט אַ וויכטיקע פאַזיציע אין דעם דערציאונגס־אַנשטאַלט — „קינדער־הויז".

דאָס קינדער־הויז, געגרינדעט דורך ד"ר ז. לעהמאַן ז"ל, האָט דעמאָלט געשמט און געלויבט געווען פאַר זיין מוסטערהאָפטיקייט. (אין יאָרן אַרום האָט ד"ר לעהמאַן געגרינדעט אין בן־שמן דעם כפר־הנוער). אין „קינדער־הויז" זיינען געשאַפן געווָארן קבוצות פון אַרבעטנדיקע צופים, וואָס האָבן פאַרווירקלעכט אין לעבן דאָס, וואָס איז שוין לאַנג געווען די שטרעבונג ביי אַ סך פון די שומרים: אַ קאָלעקטיוו פון אַרבעטנדיקע צופים — קאָנקרעטיזירטער צענטער פאַרן אַרבעטס־גדאַנק און פראָדוקטיוויטעט. די דערציערישע האַריזאָנטן פון דער באַוועגונג האָבן זיך אויסגעברייטערט. די באַוועגונג האָט פון תמיד אַן געזען אין דער פערזענלעכקייט דעם טרעגער פון מצוות־עשה און זי האָט שטענדיק אַריינטירט זיך אויף דער מאַראַלישער פערזענלעכקייט. די „צען געבאָט" פון צופה ברענגען פאַרן יחיד באַנייטע באַציאונגען פון אים צו זיך אַליין, פון אים צו זיין חבר און אויך צו דער נאַטור. דאָס האָט געגעבן, ניט ווילנדיק, אַ שטויס צו דער אויסקריסטאַליזירונג פון אַן ערנסטער און פאָזיטיווער וועלט־אַנשויאונג. עס איז גאָר קיין וואונדער ניט, אַז די באַוועגונג האָט געשעפט פון די אידעען פון א. ד. גאָרדאָן, ל. טאָלסטאָי — און שפעטער אויך פון גוסטאָוו לאַנדאוער.

די קבוצה וואָס איז תחילת געווען בלויז אַ דער־ציאונג־אינסטרומענט, איז דערנאָך פאַרוואַנדלט געווָארן פאַרן יחיד אין אַ מאַראַלישער דערהויבנקייט פאַר נייע געזעלשאַפטלעכע אַספּיראַציעס. ביסלעכווייז האָט די קבוצה זיך דערווָארבן אַן אָרט אין לעבן. פאַרן דערווַאקסענעם שומר איז די פּלאַטפאָרם געווָארן צו ענג, ער האָט זיך געריסן צו אַ ברייטערן האָריזאָנט — לעבן אין אַ קאָ־לעקטיוו, קיבוץ. די גרייטקייט צו קיבוצישער פאַרווירק־

לעכונג איז דאָ און דאָרט מקדים געווען די גרייטקייט צו לעבן ווי אַרבעטער אין ארץ־ישראל. די קיבוצישע טענדענץ פון דער באַוועגונג האָט זיך אויסגעשפראָכן נאָך אידער זי האָט זיך באַקענט מיט דער רעאַליטעט פון דער קיבוצים־באַוועגונג אין לאַנד. דער סוביעקטיווער דראַנג פון יונגן יידישן דור, באַלאַדן מיט דערציערישקייט און יוגנט־אינערלעבונגען, האָט זיך געריסן אין היסטאָ־רישן שטראָם צו נאַציאָנאַל־סאָציאַלער שעפערישקייט.

דער געראַנגל פאַר פאַרווירקלעכונג

פרילינג תרפ"ה. אין די עלטערע קרייזן פון די צופים איז מען אין אַ גרויס פאַרלעגנהייט. נאָך אַ סך זוכונגען, בלאָנדזשענישן און אינערוואַנדלונגען איז דער וועג פון דער באַוועגונג אויסגעקריסטאַליזירט געווָארן און געפונען זיין אויסדרוק אין אַ צויבער־וואָרט: חלוציזם. ניט לייכט איז מען געקומען צום פערזענלעכן באַשלוס, ווי אַ פועל יוצא פון דער אַלגעמיינער אינטעלונג וואָס האָט זיך פאַרמירט בכלל אין דער באַוועגונג. די פאַר־לעגנהייט איז דעריבער גרויס, די דערוואַקסענע צופים פאַרטיפן זיך אין די פראַגן פון זייער צוקונפט — געפינען אַן עצה פאַרן מאָרגנדיקן טאָג. זיי ווערן אויפגערופן צו אַ ראַדיקאַלער אינערשיכטונג.

און זאָל דאָ געזאָגט ווערן צום זכות פון דער באַ־ווענונג: אין דער תקופה פון דער פערטער עליה איז זי אַריבער צום חלוציזם, אַ סך האָבן נביאות געזאָגט, אַז אין אויפבוי פון ארץ־ישראל מוז די תקופה פון חלוציות קומען צו אַן ענדע. דער אינערגאַנג צו חלוציות איז דע־מאָלט ניט געווען קיין פאַרשפרייטע דערשיינונג צווישן דער יוגנט און די עלטערן האָבן אַוודאי ניט אַרויס־געוויזן גענוג ליבשאַפט און ווילן פאַר דעם. זומער תרפ"ה איז אַרויס די ערשטע קבוצה אויף הכשרה און די עלטערע חברים פון דער באַוועגונג האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער „החלוץ"־אַרגאַניזאַציע. אויפן פינפטן יאָר פון דער עק־זיסטענץ האָט די באַוועגונג געוואוסט: דער וועג איז געפונען געווָארן!

די אידעאָלאָגישע געשטאַלטיקונג

דער אידייען־גאַנג פון דער „השומר־הצעיר" באַוע־גונג אין ליטע האָט געהאַט זיינע ספּעציפישע שטריכן. ליטע האָט אין יענע יאָרן ניט געהאַט קיין צעשטורעמטע פאָליטישע און סאָציאַלע דינאַמיק. אין די סוף צוואַנציקער יאָרן האָט געהערשט אַ רעאַקציאָנערער רעזשים. אָט די סאָציאַל־פאָליטישע איינשטעלונג האָט פאַרשמעלערט אירע האָריזאָנטן און אַלס צוגאָב: ליטע איז אַלע יאָרן געווען אין קריג מיט פוילן. צוליב דעם איבערגעריסענעם קאָנ־טאַקט צווישן ביידע לענדער איז דער „השומר־הצעיר" אין ליטע געווען דערוייטערט פון דירעקטער השפּעה מצד דער וועלטלעכער באַוועגונג, וועמעס לעבעדיקער צענטער האָט זיך געפונען אין פוילן. אויף דער וועלט־קאָנפערענץ פון „השומר־הצעיר" אין דאַנציג האָט זיך די ליטווישע באַוועגונג צום ערשטן מאָל באַגעגנט מיט

דעלעגאַטן פון אַנדערע לענדער, אידער דער קיבוץ־האַרצי פון „השומר־הצעיר" איז נאָך געווען אין ארץ־ישראל. די באַוועגונג האָט נאָך ווייניק וואָס געוואוסט פון דער דערפאַרונג פון דער שומרישער עליה קיין ארץ־ישראל.

די „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע האָט געהאַט אירע אייגענע מקורות. פון אַנהייב איז זי געקומען אין פערזענלעכן קאָנטאַקט מיטן „השומר־הצעיר" פון ס. ס. ס. ר. ליטע איז דעמאָלט געווען אַ טראַנזיט־לאַנד צום מערב, פון מאָל צו מאָל האָבן זיך דאָרט פאַרהאַלטן שומרים פון רוסלאַנד אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. זיי פלעגן דערציילן וועגן דער העלדישקייט פון די שומרים אין סאָוויעטן־לאַנד — און דאָס האָט אויסגעזען מוסטערהאַפטיק. אין דער זעלבער צייט איז די באַוועגונג אין ליטע געגאַנגען מיט „קלאַסישן" וועג פון „השומר־הצעיר", האָט געשטרעבט צו פאַרוואַנדלען די יוגנט־באַוועגונג אין אַ היסטאָרישן פאַקטאָר מיט שאַפנדיקע דויערנדיקע ווערטן. די „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע איז, אין פלוג, געווען ענלעך צו יעדער „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין דער וועלט, גלייבנדיק אין דער ספעציפיש אידאַלאַגישער מיסיע, אָבער גלייכצייטיק איז זי איבערצייגט געווען, אַז די ספעציפישע שומרישע ווערטן איז זי מסוגל אַריבערצוטראָגן צו די בריטע אַרבעטער־מאַסן אין ארץ־ישראל, אַריינגענומען אין דער ראַם פון אַלגעמיינער קלאַסן־פאַראייניקונג אויף דער באַזע פון דערציעריש־אידעאָלאָגישער אויטאָנאָמיע צווישן אַלע ריכטונגען.

אָבער דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די צרה: עס זיינען געווען אַ טייל אין דער „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע, וואָס האָט געלייגט דעם טראָפ אויף דעם שומרישן, און אַנטקעגן דעם האָבן אַנדערע געשטעלט דעם טראָפ אויף דער קלאַסן־פאַראייניקונג. און מ׳האָט געזען פאַר זיך דעם שייד־וועג. מיט דער צייט האָט זיך פון דער באַוועגונג אָפגעשפאָלטן אַ מינדערהייט, וואָס האָט אידעאיש־פאָליטיש זיך אידענטיפיצירט מיט מפא״י, אָבער די מערהייט פון דער באַוועגונג האָט זיך פאַרבונדן מיטן גורל פון דעם חלוצישׂ־סאָציאָליסטישן קיבוץ־האַרצי פון „השומר־הצעיר" אין ארץ־ישראל.

די ערשטע עליה

פרילינג תרפ״ה איז אַרויס אויף הכשרה די ערשטע גרופּע פון שומרים, עס זיינען אָבער אַריבער פיר יאָר ביז די באַוועגונג האָט זוכה געווען אויפצוברענגען קיין ארץ־ישראל — די ערשטע פרוכט פון איר פאַרווירק־לעכונג. אינצווישן איז אויסגעבראָכן דער קריזיס נאָך די פּראָספּעריטי־יאָרן פון דער פערטער עליה און עס זיינען געשלאָסן געוואָרן די טויערן פון לאַנד. די הכשרה־פונקטן פון „החלוץ", וואָס האָבן אין זיך קאָנצענטרירט הונדערטער בעת דער גרויסער עליה, האָבן זיך צו ביסלעך אויסגעלייזדיקט און די „השומר־הצעיר" חברים, וואָס זיינען געבליבן צווישן די וווינקע, האָבן אָפּגעהיטן, עס זאָל ניט פאַרלאָשן ווערן דער חלוצישער פונק.

דער שיכט אין דער באַוועגונג, וואָס איז גרייט געווען צו רעאַליזירן דעם חלוציזם, האָט שוין דערגרייכט אין די הונדערטער. עס האָט זיך געבילדעט דער ערשטער עליה־קיבוץ. דער חלוצישער כוח אין דער באַוועגונג האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט און גראָד דעמאָלט, ווען אין ציוניזם און אין ארץ־ישראל האָט געהערשט אַ ירידה, האָט אין די שיכטן פון דער יידישער יוגנט די באַוועגונג אַרויסגערופן שטאַרקע אָפּקלאַנגען. אָלע האָבן געלעכצט נאָך דעם טאָג, ווען די עליה ווערט זיך אַנהייבן. און ווי מעכטיק האָט געווירקט די „געשעעניש", ווען זעקס חברים פון דער באַוועגונג זיינען געווען צווישן די דערעפענער פון דער פערטער עליה!

פאַר דער באַוועגונג איז דאָס ניט געווען קיין געווייניקע לעכע עליה. מיט ציטער און ליבשאַפט האָט מען באַגלייט די ערשטע שוואַלבן פון דער דאָזיקער עליה. די בעסטע האָפענונגען האָט מען אין זיי אַנגעהאָנגען. ענדלעך האָט די באַוועגונג זיך געשטעלט צום עקזאָמען: דעם פראָ־דוקט פון איר דערציאונג פאַר דער ארץ־ישראלדיקער ווירקלעכקייט.

אין אידעאָלאָגישער דעציזירונג

דער מעמד פון דעם „השומר־הצעיר" אין ליטווישן „החלוץ" איז געווען איינציקאַרטיק. אין אַנדערע לענדער האָט דער „השומר־הצעיר" געהאַט זיינע אויטאָנאָמע הכ־שרה־פונקטן, אין ליטע, ווידער, איז די הכשרה געווען מאַיאָריזירט דורך דער מערהייט, וואָס איז באַשטאַנען פון מפא״י און פון קיבוץ המאוחד, — אַ געמישטע הכ־שרה. דער קאָמף פאַרן רעכט צו האָבן אייגנאַרטיקע אויטאָנאָמע הכשרה־פונקטן פאַר דער דערציערישער יוגנט־באַוועגונג איז אָנגעגאַנגען אין ליטע אַ לאַנגע צייט אוּן דאָס ניט האָבן קיין אויטאָנאָמע הכשרה־פונקטן האָט קיין גוטס ניט צוגעגעבן.

די ערשטע ליטווישע עולים פון „השומר־הצעיר" האָבן אויפגעשטעלט זייערע געצעלטן אין בנימינה. די באַוועגונג אין גלות האָט נאָכגעפאָלגט די אַנטוויקלונג פון איר ערשטן קיבוץ אין ארץ־ישראל אוּן זיך גרייט גע־מאַכט פאַר דער צוקונפט. די פאָזיציעס האָבן זיך פאַר־שטאַרקט וואָס אַ מאָל מערער. די מערהייט פון דער באַ־וועגונג, ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אויף דער קאָנ־פערענץ אין יאָר תר״ץ, איז געווען אידענטיש מיט די אידעאָלאָגישע גרונט־יסודות פון דעם קיבוץ־האַרצי „השומר־הצעיר". דער „השומר־הצעיר" איז געוואָרן קרי־טיקירט סיי פון רעכטס און סיי פון לינקס, אָבער די באַוועגונג איז עקשנותדיק באַשטאַנען אויף אירע ווערטן אוּן איר גייסט, און האָט אָפילו מיט אַן אַרגאַניזאַציאָנעלן שוואונג אָנגעהויבן פירן אַ גרויסע דערציערישע אַרבעט. ס׳איז באַנייט געוואָרן דאָס דערשיינען פון דער שריפט „זיו" (דאָס ערשטע שריפט איז דערשינען אין יאָר 1925 אוּן פון דעמאָלט אַן דערשינען מיט הפסקות). נייע קנים פון „השומר־הצעיר" זיינען אויפגעקומען אין שטעט אוּן שטעטלעך פון ליטע. עס האָבן זיך אַנטפלעקט אומגעהוי־

ערע כוחות און די באַוועגונג האָט זיך פאַרמאָסטן מיטן דראַנג און שטורעם.

פּראָבלעמען פון דערציאונג

די באַוועגונג איז געבענטשט געווען דערנאָך מיט אַן אומאויפהערלעכן וואוקס. 4500 יוגנטלעכע זיינען געווען אַרגאַניזירט אין „השומר־הצעיר" אין ליטע. רעלאַטיוו צו דער אַלגעמיינער צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין לאַנד האָט דער „השומר־הצעיר" אין די אָנהייב דרייסיקער יאָרן פאָרויס פּראָגרעסירט. 800 שומרים זיינען געווען אָנגעשלאָסן אין „החלוץ". אין זומער־סעזאָן 1933 זיינען 250 חברים געווען אויף הכשרה. דריי עליה־קיבוצים און אַ צוגאָב די ליטווישע שומרים אין ארץ־ישראל, וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אין די קיבוצים פון פתח־תקוה, חיפה און נתניה.

צוליב דער עקאָנאָמישער ירידה פון די ליטווישע שטעטלעך האָט די יוגנטלעכע מאַסע ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט פאַרצוזעצן די מיטלשול־בילדונג. די באַוועגונג האָט געמוזט נעמען אויף זיך די מיסיע פון פאַרשפרייטן בילדונג, ווייל דאָס בילדונגס־ניוואָ פון פאָלקסשולן האָט געהאַלטן אין איין זינקען. דער איבערגאַנג צו פיזישער אַרבעט איז פאַר אַ סך פון דער יוגנט — און בפרט פאַר דער שומרישער יוגנט — געווען אַ זעלבסטפאַרשטענדלעכער פאַקט. דערמוטיקט צו דעם האָט אָפטמאָל אויך דער ווילן פון די עלטערן. דער עיקר האָט דאָמינירט דער קיבוצישער כאַראַקטער ביים אויסבילדן דעם חבר פאַר דער געטריישאַפט פון קאָלעקטיוו, ניט ווערן מיטגעריסן דורך שלעכטע אָדער גוטע קאָניונקטורן — דאָס זיינען געווען דערציערישע אויפגאַבן, וואָס ס׳האָט זיך געשטעלט די באַוועגונג.

אין די אָנהייב דרייסיקער יאָרן איז די „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע געשטאַנען פאַר אַ באַדייטונגספולן דערציערישען עקזאָמען. דער חלוצישער וועג איז געווען באַהעלט מיט דער וויזע פון זיין שלמותדיקער ריינקייט. די חברים האָבן זיך באַקענט מיט דער רעאַליטעט פון לעבן, מיט אַלע זיינע וויידערשפּרוכן און זיגזאַגן, ברענגען אין אייגלאָג דאָס רעאַליטעטס־געפיל מיט אַ שלמותדיקן אידעאישן צוגאַנג צום חלוצישן־וועלק — דאָס איז געווען אַ גרויסער פּרואוו.

דער סוף און די באַלערנונג

די געשיכטע פון דער „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע ביז 1934 ברענגען מיר דאָ מיט געוויסע דורכלאָזן און ענדערונגען, ווי ס׳איז געשריבן געווארן אין שבט תרצ״ד. נאָך אַ הפסקה פון צוויי יאָר לעבן אין לאַנד, בין איך אין שליחות פון דער באַוועגונג געקומען קיין ליטע. איך האָב זיך ווידער געטראָפן מיט די קאָדרען פון „השומר־הצעיר", מיט די דערציער און חברים. איך האָב זיי דערציילט דעם אמת פון ארץ־ישראל, דאָס לעבן פון קיבוץ. איך האָב ווידער געזען פון דער נאָענט די האָרציקע יידן פון ליטע, די אוהבי־ציון און ירושלים, וועמעס אויגן און הארץ איז געווענדעט צום לאַנד פון ישראל. איך האָב געזען די יידישע יינגלעך און מיידלעך זיצן אין ענגע יוגנט־קלובן פון די פאַרוואָרפענע, פאַרשטויסענע שטעטלעך. כשרע קינדערישע אויגן, וואָס פלאַמען אויף ביים הערן די בשורה און זינגען די לידער פון ארץ־ישראל.

עס קומט מיר אויפן זכרון די שטאָלצע מאַרשן פון דעם שומרישן קן איבער די גאַסן פון קאָוונע מיט צעפלאַטערטע פענער און מיט געזאַנג אויף די ליפן. עס דערמאָנט זיך די צונויפטרעפונגען פון די חברים אויבן, אויפן אַלעקסאָטער באַרג, ניט ווייט פון מאַפוס איינגעפאַלענער ביידל, אַנטקעגן ניעמאַן. די מסורה דערציילט, אַז אין דעם ביידל פלעגט א. מאַפו זיצן און זיך צוקוקן צו דער שיינער פּאַנאָראָמע פון אַרום און זיין שעפערישן דמיון האָבן זיך צונויפגעגאָסן דער אַלעקסאָטער באַרג מיטן הר־ציון, און דער טייך ניעמאַן מיטן ירדן. אויפן פאָן פון דעם פייזאַזש האָט ער אויסגעטרוימט דעם „אהבת ציון" און „אשמת שומרון". מיר אַלע זיינען דעמאָלט געווען פאַרטרוימט — מיר זיינען געזעסן ביים טייך ניעמאַן און מיר האָבן געזונגען די לידער פון ציון. ליטע האָט געבראָכן מיט יידיש לעבן. איבער די גאַסן פון שטעט און שטעטלעך האָט הויך געקלונגען די העברעישע. „ארץ־ישראל דליטא" — האָבן מיר דאָן איר געפונען. מיר זיינען געווען זיכער מיט זיך און ניט תמיד האָבן מיר געדענקט, אַז דאָס לאַנד איז פרעמד צו אונדז. אין פלוג האָבן מיר גאָרנישט געפילט און פאַרדעכטיקט, אַז אין אַ פאַרבאָרגענעם אָרט שלייפט שוין דער מערדער דעם מעסער און ווען דער מוראדיקער טאָג וועט קומען, וועט ער זיך וואַרפן אויף אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, אויף אונדזערע ברידער און שוועסטער, וואָס זיינען געבליבן שטעקן אין דעם גלות פון ליטע, ווי אין אַנדערע לענדער.

אָנהייב תרצ״ה האָב איך פאַרלאָזט ליטע און זיך אומגעקערט אין לאַנד אַריין.

ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט די באַוועגונג וויטער געפירט אַ פאַרצווייגטע אַרבעט, געשיקט די חברים אין די הכשרה־פונקטן. די שומרים עליה האָט זיך פאַרגרעסערט און עס האָבן זיך קאָנצענטרירט ווידער שומרישע קאָדרען פון ליטע: פון פתח־תקוה האָבן זיי געביטן דאָס אָרט אויף בית־זרע; פון חדרה זיינען חברים אַרויס גרינדן דעם קיבוץ עמיר אין גליל; פון בת־גלים און חיפה זיינען געקומען די גרינדער פון כפר מאַסאַריק; און פון „מיצפה השרון" און רעננה זיינען געווען צווישן די גרינדער פון רמת השופט. איינצלנע שומרים פון ליטע האָבן זיך איינגעגליידערט אין קיבוץ מענית און אין אַנדערע קיבוצים פון „השומר־הצעיר".

אָנהייב צווייטן וועלט־קריג איז ליטע, ווי די איבעריקע באַלטישע לענדער, אָנגעשלאָסן געווארן צו ראַטן־רוסלאַנד. די „השומר־הצעיר" באַוועגונג אין ליטע איז געשטאַנען פאַר אַן עקזאַמען פון אַ טרייהייטס־נסיון,

TOURO COLLEGE LIBRARY

אָבער דער ציוניסטיש־חלוצישער שומרישער פּייער איז ניט פאַרלאָשן געוואָרן. מיט דער נאַצישער אינוואַזיע, וואָס האָט אָנגעטראָגן חורבן און טויט פאַרן ליטווישן יידנטום, האָבן פונקען פון גבורה און מסירות־נפש אויפגעפלאַקערט אין די גטאָס און וועלדער, אָבער ס׳זיינען פאַרשניטן און פאַרניכטעט געוואָרן די מאַסן פון יידישן פאָלק און אויך די היימען פון אונדזער באַוועגונג. וויניק זיינען גערעטעוועט געוואָרן — נאָר צענדליקער זיינען אפשר געקומען קיין ישראל נאָכן פאַרענדיקן דעם 2־טן וועלט־קריג — די אָפּגעראַטעוועטע שארית־הפּליטה פון געראַנגל און אומקום. זיי האָבן געבראַכט דעם שוידערלעכן גרוס פון פאַר־שניטענעם, אויסגעמאַרדעטן פאָלק און די צוואה פון די מאַרטירער, וואָס זיינען געפאַלן דורך דער נאַצישער האַק.

צווישן דעם רומפולן עבר פון דער „השומר־הצעיר" באַוועגונג איז ליטע ביז דעם היינטיקן טאָג טיילט פאַ־נאַנדער אַ ים פון בלוט. געווען איז דאָס ליטווישע יידנטום ציוניסטיש־העברעאיש, און ס׳איז אפשר ניט געווען זיין גלייכן, פונדעסטוועגן זיינען זיי פאַרכאַפּט געווען דורך דער אילוזיע און געווען זיכער אין דער „אַרנטלעכקייט" פון דער פרעמדער סביבה. די ליטווישע יידן, זיי, ווי אַנדערע יידישע קיבוצים, זיינען ניט געווען פילבאַר, אַז זיי זיצן אויף אַ פייערדיקן וואולקאַן — און זיי האָבן זיך געפירט לאַנגזאַם אויף די רעטונגס־וועגן. ס׳איז וויניק געווען דער ציוניזם פאַר זיך אַליין, כדי צו אַלאַר־מירן צו דער גרויסער עליה. אויך דאָרט איז נייטיק געווען אַ פלאַנירטע דערציאונגס־אַרבעט, אַ חלוצישע הכשרה, כדי מען זאָל ברענגען הונדערטער פון צווישן טויזנטער אויפן וועג פון זעלבסט־פאַרווירקלעכונג. דאָס ליטווישע יידנטום האָט באַצייטנס דערזען פאַר זיינע פיס דעם אויפגעריסענעם תהום. צי זעען דעם תהום אַנדערע יידישע קיבוצים?

זאָל עס אַ לערע און אַ וואַרנונג זיין פאַר אַנדערע יידישע קיבוצים אין דער וועלט, וואָס זיינען רואיק און זיכער, ווי זיי וואָלטן געלעבט דערווייטערט פון געפאַרן און ביטערע דערפאַרונגען. ניט רואיק זיין, נאָר דורכגעדרונגען מיט טיפער זאָרג, ניט פאַרזאַמען זיך, נאָר צואיילן דעם טראָט — דאָס איז די אַנווייזונג, דאָס געבאָט!

וו. שולמאַן

דער „בונד" אין ליטע*

ליטע, דער עיקר איר הויפטשטאָט קאָוונע, האָט פאַרנומען אַן אָנגעזען אָרט אין דער געשיכטע פון דער סאָציאַליסטיש־רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין אַמעריקן רוסלאַנד. ס׳איז באַוואוסט, אַז שוין אין די 70־קער יאָרן פון פאָריקן י. ה. האָבן דאָ עקזיסטירט קרייזלעך פון ארבעטער און באַלמעלאָכעס, וועלכע האָבן זיך פאַר־נומען מיט קעגנזייטיקער הילף. דאָ האָבן געווירקט אין זייער יוגנט־יאָרן אַ רי פערזענלעכקייטן, וועלכע זיינען שפּעטער באַרימט געוואָרן מיט זייער ראָל און טעטיקייט אויפן פעלד פון דער סאָציאַליסטישער און רעוואָלוציאָ־נערער באַוועגונג.

מאָרים ווינטשעווסקי, געבוירן אין יאָנאָווע, נעבן קאָוונע, האָט זיך פון זיין זיבעטן יאָר אָן דערצויגן אין קאָוונע. אין די 70־קער יאָרן איז ער געווען אָנגעשטעלט אין גוט באַקאַנטן פיינבערגס קאָנטאָר, וואָס האָט געפירט געשעפטן דער עיקר מיט פרייסן. ווינטשעווסקי איז גע־ווען אין קאָוונע טעטיק ווי אַ רעוואָלוציאָנער־סאָציאַליסט; אונטער דער ווירקונג פון אהרן ליבערמאַנס אויפרוף „אל שלומי בחורי ישראל" האָט ער אָרגאַניזירט אַ קרייז צו פאַרשפרייטן מלאכה צווישן די אָרעמע יידישע קינדער.

אין די 80־קער יאָרן איז דאָ געווען טעטיק דער גוט באַקאַנטער נאַראָדאָוואָלעץ איסאַק דעמבאַ פון פאָנעוועזש; ער האָט געמוזט פוןווילנע אָנטלויפן קיין אויסלאַנד נאָכן אומגלונגענעם אָטענטאַט פון דער גרופּע „יונגע נאַראָדאַ־וואָלצעס" אויף אַלעקסאַנדער דעם 3־טן (1־טער מערץ 1887). אונטער אַ פאַלשן נאָמען בראָנשטיין איז ער גע־ווען אייגער פון די ענערגישסטע אָרגאַניזאַטאָרן פון די רוסישע עמיגראַנטן אין דער שוייץ, האָט אָרגאַניזירט פון זיי אַ טעראָריסטן־קרייז פאַר רוסלאַנד און איז אומגע־קומען אין יאָר 1889 אין צירעך ביים אויספרואוון אַ באָמבע.

אין קאָוונע האָט פון קינדוויז אָן זיך דערצויגן וולאַ־דימיר קאַסאָוויטש (נחום לעווינסאָן). שפּעטער גוט באַ־קאַנטער טעאָרעטיקער פון „בונד"; אָנהייב 90־קער יאָרן האָט ער דאָרטן געפירט סאָציאַליסטישע קרייזן צווישן באַאַמטע, לערער, גימנאַזיסטן און סטודענטן — צוליב דעם געמוזט אָנטלויפן פון קאָוונע קיין ווילנע. אין קאָוו־

* די אַרבעט איז באַגרענעצט בלויז מיט דעם שטח פון דער אַ. ג. קאָוונער ליטע — אַמאָליקע קאָוונער גוב. מיט אַ טייל סואוואַל־קער, וואָס איז געווען עקאָנאָמיש און קולטורעל פאַרבונדן מיט קאָוונער ליטע. ווילנע גייט אַהער ניט אַריין.

נער גימנאזיע האָט זיך אויך געלערנט מוטניק (גליעב) שפּעטער (1897) אויסגעווייזלט געוואָרן אויפן ערשטן צוזאַמענפאָר פון בונד אין ערשטן צענטראַל־קאָמיטעט. די באַקאַנטע מאַרקסיסטישע שריפטשטעלערין ליובא אַק־סעלראָד (אָרטאָדאָקס) דערציילט אין אירע זכרונות (היס־טאָרישע ייוואָ שריפטן ב3, ז. 312), אַז קאָסאָווסקי און מוטניק האָבן געהאָט אין קאָוונע אַ קאָנספּיראַטיווע קוואָר־טיר, וואו ס׳פלעגן זיך טרעפן די רעוואָלוציאָנערן, וועלכע פלעגן אומלעגאַל פֿאָרן דורך קאָוונע קיין אויסלאַנד.

אין די 90־קער יאָרן איז געווען טעטיק אין קאָוונע נח פֿאָרטנאָי; אַ לערער אין דער מלוכה־שול פֿאַר יידישע קינדער, האָט ער געפֿירט סאָציאַליסטישע קרייזן צווישן יידישע און קריסטלעכע אַרבעטער (פון די גרויסע מעטאַל־פֿאַבריקן אין קאָוונע און שאַנץ); אין קאָוונע איז ער (1895) אַרעסטירט און פֿאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר. שפּעטער באַקאַנט געוואָרן ווי אַ לעגענדאַרע פֿערזענלעכ־קייט פון דער אונטערערדישער בונדישער באַוועגונג און איינער פון די באַליבסטע פירער פון בונד. פֿאָרטנאָי און קאָסאָווסקי זיינען געשטאָרבן (1941) אין ניו־יאָרק ווי פֿליטים פון פּויליַן.

צו די סאָציאַליסטישע טוער אין קאָוונע סוף 90־קער יאָרן געהערט אויך מ. מאַטיס, שפּעטער געשפּילט אַן אַנגעזעענע ראָל ווי אַ יידישער קולטור־טוער אין קאָוונע, וואו ער האָט געלעבט ביז די היטלער־רוצחים האָבן אים אומגעבראַכט. אויך זיין פרוי אַ. מ. רובינשטיין איז אין די 90־קער יאָרן געווען טעטיק צוזאַמען מיט פֿאָרטנאָיען

ד״ר משה מאַטיס

אין די קאָוונער סאָציאַליסטישע קרייזן. מאַטיס האָט גע־הערט צום קרייז נאָראָדאָוואָלצעס פון שוין דערמאָנטן דעמבאָ. אין 1889 איז ער געוואָרן אַרעסטירט אין צו־זאַמענהאַנג מיטן באַמבע־אויפרייס ביי דעמבאָ אין ציריך. אין 1899 האָט ער אין קאָוונע איינגעאָרדנט זיינע אַן אייגענע לאַבאָראַטאָריע ביי דער אַפּטייק נעבן דעם גובער־נאַטאָרס גאָרטן. די לאַבאָראַטאָריע האָט אויך געדינט ווי אַ טרעף־פונקט פֿאַר רעוואָלוציאָנערן. 1905 איז מאַטיס ווידער אַרעסטירט געוואָרן.

אין קאָוונע (סלאָבאָדקע) איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן ישעיה ראָזענבערג. סוף 1903 געקומען קיין אַמע־ריקע און דאָ באַקאַנט געוואָרן א. נ. ד״ר ק. פֿאָרנבערג, איינער פון די אָנגעזעענסטע סאָציאַליסטישע טוער און וויסנשאַפֿטלער, פּובליציסט, פֿיליאָריקער רעדאַקטאָר פון „צוקונפט", „יידישע אַרבעטער־וועלט", איינער פון די פירער פון דער יידישער סאָציאַליסטישער פעדעראַציע.

דער באַליבטער פירער פון די יידישע דאָמענשניידער, איינער פון די גרינדער פון „אינטערניישאָנאַל" בנימין שלעזינגער איז געבוירן און אויסגעהאָדעוועט געוואָרן אין קאָוונע; אַ צווייטער פירער פון די יידישע אַרבעטער אין די פּאַראיניקטע־שטאָטן סידניי הילמאַן איז אַ געבוירענער אין זשאָגאָר (קאָוונער גוב.).

אין זשאָגאָר איז אויך געבוירן און דערצויגן געוואָרן א. ש. זאַקס, באַקאַנטער סאָציאַליסטישער וויסנשאַפֿטלער און שרייבער, מחבר פון פיל וויכטיקע סאָציאַליסטישע ווערק ווי: „דער היסטאָרישער סאָציאַליזם", „גרונט שטריכן פון פּאָליטישער עקאָנאָמיע", „לערע פון סאָציא־ליזם", „פֿאַריזער קאָמונע" און נאָך אַ בוך זיינער „חרובע וועלטן", — אַ האַלב בעלעטריסטישע שילדערונג פונעם יידישן שטייגער־לעבן אין דער אַלטער היים, — האָט געמאַכט אַ טיפן רושם.

אין קאָוונע איז סוף 90־קער אויך געווען טעטיק ווי אַ בונדיסט אַ. וויטער (א. דעוועניששקי), שפּעטער באַ־קאַנט געוואָרענער יידישער שריפטשטעלער און דראַ־מאָטורג. אין ליטע (שאָוול, פילווישאָק) איז אויפגע־האָדעוועט געוואָרן פסח־ליבמאַן הערש, איינער פון די אינטערעסאַנטסטע יידישע וויסנשאַפֿטלער, לאַנגע יאָרן געווען טעטיק אין „בונד". געווען העכער 30 יאָר פֿראָפּע־סאָר אין זשענעווער אוניווערסיטעט.

דאָס יידישע קאָוונע סוף פֿאָריקן י. ה. האָט זיך אויס־געצייכנט מיט איר אינטעליגענץ, מיט איר אידעאַליסטי־שער יוגנט, אויף וועלכע ס׳איז געלעגן אַ שטעמפּל פון עפּעס הויליער גייסטיקייט, רוחניותדיקייט; זי איז געווען בראשה ורובה אריינגעטאָן אין וועלט־פֿראָבלעמען, געזוכט אַ וועלט־תיקון. אָט אין אַזאַ אַטמאָספער האָבן געקאָנט טיף און בריַיט זיך פֿאָנאַנדערוואַקסן די ערשטע שפּראָ־צונגען פון אַ סאָציאַליסטישער באַוועגונג, וואָס איר אויס־דרוק איז געווען דער „בונד". ס׳איז אויך צום פֿאַרשטיין פֿאַרוואָס נאָך ווילנע, וואו ס׳איז פֿאָרגעקומען 1897 דער גרינדונגס־צוזאַמענפאָר פון „בונד" איז קאָוונע געוואָרן

די צווייטע פּאַסיקע שטאָט אויף איינצואָרדענען דאָרטן די ווייטערדיקע צוויי צוזאַמענפאָרן פון „בונד" (1898 און 1899). אָרגאַניזירן אַן אומלעגאַלן צוזאַמענפאָר איז אין יענע טעג געווען איינע פון די שווערסטע און געפערלעכ־סטע אונטערנעמונגען. די צאַרישע זשאַנדאַרמעריע האָט געלויערט צו אַנטדעקן אַזאַ צוזאַמענפאָר, וואָס האָט באַ־דייט פאַר אים מיט איין קלאַפּ פאַרניכטן דעם מוח און האַרץ פון דער רעוואָלוציאָנערער פּאַרטיי, פּונקט ווי אַרעסטירן דעם גענעראַל־שטאַב פון אַן אַרמיי בעת אַ מלחמה. ווען מ׳האָט אויסגעקליבן קאָוונע פאַרן צווייטן צוזאַמענפאָר איז דאָס געווען נאָכן גרויסן אַרעסט, ווען דער ערשטער צ. ק., וואָס איז אויסגעוויילט געוואָרן אויפן ערשטן צוזאַמענפאָר אין ווילנע און די דרוקערס פון צענטראַל־אָרגאַן „ארבעטער שטימע" זיינען „ליקווידירט" געוואָרן (אויפן לשון פון צאַרישן עדות־שפּיאָן זובאַטאָוו, וועלכער האָט מיט די אַרעסטן אָנגעפירט). מ׳האָט געמוזט פאַרמאָגן אין שטאָט אַ גרעסערע פּעריפעריע פון סימ־פּאַטיקער, ביי וועמען איינצואָרדענען די דעלעגאַטן מיט דירות, אויך אַ פּאַסיקע דירה פאַרן צוזאַמענפאָר גופא. ווי געזאָגט איז אין קאָוונע געווען אַ גרעסערע גרופּע אינ־טעליגענץ, סימפּאַטיקער פון דער רעוו. באַוועגונג. כמעט יעטוועדע אָנגעזעענע משפּחה אין שטאָט איז געווען אויף אַזאַ אָדער אַנדער אופן פאַרבונדן מיט דער רעוו. באַוועגונג.

דער צווייטער צוזאַמענפאָר איז פאָרגעקומען סוכות־צייט אויפן גרינעם באַרג. זיין אָרגאַניזאַטאָר אויפן אָרט איז געווען לעאָן בערנשטיין, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט דער באַוועגונג אין קאָוונע, אַ נאָענטער מיטאַרבעטער פונעם גרינדער פון בונד אַרקאַדי קרעמער. דער דריטער — סוף דעצעמבער 1899 בעת די קריסטלעכע יום־טובים. די דירה איז געווען אויף בריק־גאַס נאָענט צו דעם סלאָבאָד־קער בריק, אַנטקעגן ישראל רוקחס* פאַבריק פון כשרע זייף, אין הויף אויף אַ סאַלקע, הילצערנע טרעפּ האָבן געפירט אויף אַ צווייטן שטאָק צו אַן אָפּגעזונדערטן גאַנעק פון דער דירה פון אַן אַרבעטער־פּאָרפאָלק אַלטער דער בערשטער און זיין פרוי ליזע; ביידע געווען זייער טעטיק אין קאָוונער בונד.

דער דריטער צוזאַמענפאָר איז געווען אַ וויכטיקער עטאַפּ אין דער אַנטוויקלונג פון בונד. אויף אים איז צום ערשטן מאָל אַוועקגעשטעלט געוואָרן די נאַציאָנאַלע פראַגע דורך דעם דעלעגאַט פון אויסלענדישן קאָמיטעט פון בונד דזשאַן מילס** וועלכער איז ספּעציעל געקומען פון אויסלאַנד אומלעגאַל דורך ווערזשבאָלאָווע. אין צוזאַמענ־פאָר האָבן זיך באַטייליקט 12 דעלעגאַטן פון 9 גרעסערע שטעט פון די צוויי צענטראַלע פאַראיינען — בערשטער־בונד און גאַרבער־בונד און די מיטגלידער פון צענטראַל־קאָמיטעט. דער דעלעגאַט פון קאָוונע איז געווען סעמיאָן קליוואַנסקי, אַ סטודענט פון אַן אָנגעזעענער סוחרישער משפּחה אין קאָוונע.

צום אָנהייב 20 י. ה. זעען מיר שוין אַ ברייט פאַר־צווייגטע סאָציאַליסטישע באַוועגונג אין גאַנץ ליטע (קאָוו־נער גוב. מיט אַ טייל סואוואַלקער, וואָס האָט מיט איר געגרענעצט). די יידישע באַפעלקערונג אין יענע געגענטן איז געווען אַ גאַנץ היבשע אין צאָל. לויט די סטאַטיסטישע מאַטעריאַלן פון ייק״א (1904) האָט די צאָל יידן אין קאָוונער גוב. באַטראָפן קנאַפּע 60 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, אין סואוואַלקער — קנאַפּע 50%. אַ חשובן אָרט אין דער אַרבעטער־באַוועגונג פון יענער צייט האָבן פאַרנומען די בערשטער־אַרבעטער, וואָס זיינען געווען קאָנצענטרירט אין די שטעטלעך ביי דער פּרייסישער גרענעץ: ווילקאָווישק, ווערזשבאַלאָווע, קאַל־וואַריע, מאַריאַמפּאָל, פּאָנעוועזש, וולאַדיסלאַוואָווע־ניי־שטאָט, ווישטינעץ און אַנד. די בערשטעריי איז געווען אַ טיפּישע קליינאינדוסטרי, וואָס האָט אָבער פּראָדוצירט פאַרן גרויסן אויסלענדישן מאַרק (לייפּציג און אַנד.). שרעקלעכע אַרבעטס־באַדינגונגען: פאַר 17—18 שעה אַ טאָג אַרבעט — 3—4 רובל אַ וואָך לוין; שוידערלעכע היגיענישע באַדינגונגען: פונעם שטויב פון חזיר־האָר איז שטאַרק געווען אַנטוויקלט טובערקולאָז און אַנדערע לונ־גען־קראַנקהייטן ביי די אַרבעטער. דאָס רוב פון זיי גע־קומענע פון די גאָר קליינע שטעטלעך, אַ גרויסער % האָט זיך ווערבירט פון לופט־מענטשן, אָרעמע קרעמער־לעך; פלעגן וואוינען צו 10—20 מענטשן אין אַ קליינעם צימערל, שלאָפן אויף ברעטער אָן לופט און אָן ליכט.

אַזאַ שוידערלעכע לאַגע האָט טאַקע געטריבן די בערשטער אויפצוהייבן די ערשטע די פאָן פון קאַמף. שוין 1895 האָבן 300 בערשטער־אַרבעטער אין ווילקאָווישק אויסגעקעמפט דורך אַ שטרייק אַ 12 שעהדיקן אַרבעטסטאָג און אַ העכערן לוין; 1897 ווילן די פאַבריקאַנטן צוריק איינפירן אַ 14 שעהדיקן אַרבעטסטאָג; 7 וואָכן דויערט אַ שטרייק פון 600 אַרבעטער פאַר איינהאַלטן דעם 12 שעהדיקן אַרבעטסטאָג. די פּאָליציע האָט געווילדעוועט אויף דער זייט פון די פאַבריקאַנטן, דורכגעפירט אַרעסטן, אַרויסגעשיקט צענדליקער אַרבעטער מיטן עטאַפּ אין זייערע וואוינערטער — אַ ספּעציעלער טעראָר־מיטל ביי דער פּאָליציי בעת אַ שטרייק. 1898 איז געגרינדעט געוואָרן דער אַלגעמיינער יידישער בערשטער־אַרבעטער־בונד אין ליטע און פּוילן. ס׳האָט אָנגעהויבן אַרויסגיין זיין אָרגאַן „דער וועקער". דאָס האָט אַריינגעטראָגן אַ געוואַלדיקע אויפמונטערונג און קאַמפלוסטיקייט צווישן די דאָזיקע

* ישראל רוקח האָט שפּעטער עמיגרירט קיין אַמעריקע און דאָרט געגרינדעט די באַרימטע פירמע פון כשרע קאָנסערוון „וועזשעטייבלס".

** מיל געפינט זיך אין די פאַראייניקטע שטאַטן. אין פאַרלאַג „וועקער", ניו־יאָרק, זיינען דערשינען זיינע מעמואַרן פון וואַנען מיר האָבן גענומען די ידיעות וועגן 3־טן צוזאַמענפאָר פון בונד. אויך מיל האָט זיך דערצויגן אין ליטע, שטודירט אין גימנאַזיע אין פּאָנעוועזש.

דזשאַן מיל — די פּיאָנערן־עפּאָכע פון דער יידישער אַרב. באַוו., היסטאָרישע שריפטן פון ייוואָ, ב. III, ז. 375.

פאַרחושכטע מאַסן. אָט ווי אַזוי אין ערשטן נומער „וועקער" ווערט געשילדערט די קלאַסן־לאַגע פון די בערשטער:

„אונדז האָט מען אָן קיין שום אורזאַך געוואָרפן אין די טורמעס; אויף וועמען נאָר דער פאַבריקאַנט האָט אָנגעוויזן — דעם האָט מען אַרויסגעשיקט מיטן עטאַפּ, מען פלעגט אָנפאַלן ווי אַ וואָלף אויף אַ סטאַדע שעפּסן, פאַרשיקן קיין סיביר, באַהאַנדלען ווי קרימינעלע פאַר־ברעכער, ווי פּערזאָנען פון אוממאָראַלישער אויפירונג".

דער בערשטער־בונד איז געווען דער ערשטער צענ־טראַליזירטער פּראָפּ. פאַראיין אין גאַנץ רוסלאַנד — האָט געשריבן די „אַרבעטער־שטימע", צענטראַל־אָרגאַן פון בונד. צוגלייך מיט די בערשטער איז אויך גע־וואַקסן זייער פּאָליטישער קלאַסן־באַוואוסטזיין. אַן ענגער קאָנטאַקט האָט עקזיסטירט צווישן „בונד" — די פּאָליטישע פּאַרטיי און צענטראַלן בערשטער־פאַראיין; אין די צוזאַ־מענפאָרן פון בערשטער־פאַראיין האָבן זיך באַטייליקט פאָרשטייער פון צ. ק. פון בונד און דעלעגאַטן פון בערש־טער־בונד האָבן אָנטייל גענומען אין די צוזאַמענפאָרן פון בונד. אויפן גרינדונג־צוזאַמענפאָר פון בערשטער־בונד איז פּראָקלאַמיט געוואָרן, אַז דער פאַראיין סאָלידאַ־ריזירט זיין טעטיקייט מיט די אויפגאַבעס און צילן פון אַלג. יידישן אַרבעטער־בונד אין רוסלאַנד און פּוילן. דער צוזאַמענפאָר האָט איבערגעשיקט אַ גרוס דעם צ. ק. פון „בונד". אויך די צאַרישע רעגירונג האָט קוואַליפיצירט דעם בערשטער־בונד ווי אַ פּאָליטישע אָרגאַניזאַציע. ווען דער באַרימטער זובאַטאָוו־שעף פון דער מאָסקווער „אָכ־ראַנע" (געהיים־פּאָליציי), וועלכער האָט געהאַט די אויפ־גאַבע איבערן גאַנצן ראַיאָן פון בונד, — האָט אָנהייב 20־טן י. ה. גענומען שאַפן די אַ. ג. „לעגאַלע" אַרבעטער־באַ־וועגונג, האָט ער די אַרעסטירטע טוער פון בערשטער־בונד פאָרגעלייגט צוואַנציק טויזנט רובל אויף אַרויס־צוגעבן לעגאַל דעם „וועקער". ער האָט דערפאַר געפאָדערט זיי זאָלן פירן אויסשליסלעך אַ ריין עקאָנאָמישע טע־טיקייט און זיך ניט מישן אין פּאָליטיק. זעלבסטפאַר־שטענדלעך, האָבן די פירער פון בערשטער־בונד מיט פאַראַכטונג אָפּגעוואָרפן די צאַרישע מתנה, פאַר וואָס מ'האָט געוואָלט קויפן זייער לאָיאַליטעט בנוגע דעם צאַרישן רעזשים.

פאָלגן מיר נאָך די גאַנצע ליטעראַטור וועגן בערש־טער־בונד זעען מיר דעם גאַנצן אויפשטייג פון די פאַר־חושכטע, פאַרטעמפּטע פּועלים מעבדות לחרות — צו אַ ניי לעבן, אַ מער קאָלירפולן, אַ מער אינטערעסאַנטן, אַ מער גייסטרייכן. די בערשטער האָבן אַרויסגעגעבן פון זיך פיל טרייע קעמפער, ליכטיקע געשטאַלטן פון סאָצ־יאַליסטישע פּראָלעטאַריער, וועלכע האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין בונד. דער גיפטיקער שטויב פונעם חזיר־האָר איז געווען אַ גוטער אַגיטאַטאָר און אָרגאַ־ניזאַטאָר.

דער בערשטער־ראַיאָן, וואָס איז געלעגן ביי דער פּרייסישער גרענעץ האָט געדינט ווי אַ מין „פענצטער צו אייראָפּע", וואו ס'האָט דאָך עקזיסטירט אַ פרייע סאָצ־יאַליסטישע באַוועגונג. פון צייט צו צייט פלעגט אין די גרענעץ־שטעטלעך אַריינפאַלן אַ בראָשור, אַן אויפרוף, אַ צייטונג פון אויסלאַנד. נאָך ניט געזעענע ווערטער, נאָך ניט געהערטע קלאַנגען בליצן אַדורך דעם געדיכטן שטויב פון די חזיר־האָר־פאַבריקלעך און צינדן אָן אין די מוחות פון די פאַרחושכטע פּראָלעטאַריער אַ פונק פון נייע גע־דאַנקען און שטרעבונגען. די בערשטער־אַרבעטער זיינען געוואָרן די פּיאָנערן פון אומלעגאַלן ליטעראַטור־טראַנס־פּאָרט ניט בלויז פאַרן בונד נאָר אויך פאַר אַלע אַנדערע רעוואָלוציאָנערע פּאַרטייען פון צאַרישן רוסלאַנד. איינער אַזאַ הערלעכער טיפּ פון אַן אומלעגאַלן ליטעראַטור־שמוגלער איז ביי מיר איינגעקריצט געוואָרן אין זכרון און איך האָב אים באַשריבן מיט 13 יאָר צוריק אין אַ קאַפּיטל זכרונות: „משהקע דאָס אומלעגאַלע בייכל" — האָט מען אים גערופן*.

אַ נידעריקער, מיט קורץ געשוירענע טונקל־בלאָנדע האָר (אַזוי שטייט ער פאַר מיינע אויגן איצט, ווי מיט קנאַפּע 50 יאָר צוריק, אַ שפּיציקע נאָז, גרויע אויגן, אַ ביסל אומ־געלומפּערטע באַוועגונגען, טריט שווערע, בערישע — משהקע דער בערשטער („משהקע דער ראָגאָווער"). ער פלעגט די ליטעראַטור טראָגן אויף זיך, אַרומגעוויקלט דערמיט דעם גאַנצן קערפּער, האָט דערצו געהאַט ספּע־ציעלע אויפגענייטע לאַנגע זעקלעך, מיט „אָפּטיילונגען" פאַר גרעסערע און קלענערע בראָשורן, אַ גאַנצן „אויס־שטייער" — פאַרן רוקן באַזונדער, פאַרן בויך און די זייטן באַזונדער. פלעגט ערגעץ־וואו עמיצער פון די געציילטע, וואָס האָבן געוואוסט דעם סוד פון משהקען, דערזען אים אין גאַס מיט זיין „פולן" בייכל, און באַלעגאָלישן מאַנטל מיטן קאַפּישאָן פון הינטן, שלעפּנדיק זיך מיט זיינע שווערע טריט אין די לאַנגע שטיוול, — האָט מען שוין געוואוסט, אַז עס איז געקומען אַ נייער טראַנספּאָרט „ליטעראַטור". פלעגט מען שוין מיט האַרצקלאַפּעניש וואַרטן אויף דער שעה, ווען מ'קען אַוועק אויף דער קאָנספּיראַטיווער דירה, נעמען צו פאַרטיילן די בראָשורן און צייטשריפטן, וואָס משהקע האָט געבראַכט. טאָג און נאַכט פלעגט ער זיך אַרומשלעפּן איבער שטעט און שטעטלעך, אין געדיכטע בלאָטעס, אין שניי — זאַווערוכעס און שלאַקסרעגנס: ווי אַ למד־וואָווניק אַריינגעשלייכט אין אַ שטעטל, אויסגעליידיקט פון „בויך" די טייערע בראָ־שורן און צייטשריפטן, נאָך וועלכע ס'האָבן אַזוי געגאַרט די נשמות פון די אויפגעוואַכטע יידישע פּראָלעטאַריער, וואָס פלעגן וואַרטן דערויף מיט טיפער בענקשאַפט לאַנגע וואָכן און חדשים...

יאָר איין, יאָר אויס איז אָנגעגאַנגען דער האַרטנע־קיגער קאַמף פון בערשטער־בונד פאַר אַ קירצערן אַר־

---

* וו. שולמאַן — ווי אַזוי מיר האָבן פאַרשפּרייט אומלעגאַלע ליטעראַטור, „פאָלקסצייטונג", וואַרשע, 1933, נומ' 297.

בעטסטאָג; די סכנה פון טובערקולאָז איז געווען דער הויפּטמאָטיוו, וואָס האָט זיי געבראכט אין באַוועגונג. געטריבן איינצופירן אַ סטאַבילע קורצע אַרבעטסצייט. אין די יאָרן 4—1903 איז שוין אין גאַנצן פּוילישן ראַיאָן פון בערשטער־בונד געווען איינגעפירט אַ 9—10 שעהדיקער אַרבעטסטאָג. שווער איז אָבער געווען איינצוהאַלטן לאַנג דעם קורצן אַרבעטסטאָג. 1905 האָבן די פאַבריקאַנטן אויף זייער צוזאַמענפאָר אין לייפציג אַרגאַניזירט זיך אין אַ טרעסט קעגן בערשטער־בונד מיטן צווועק צו צעברעכן די אַרגאַניזאַציע און צוריק אָפּנעמען אַלע דערהאַרגונגען פון די אַרבעטער: איינגעפירט שוואַרצע ליסטעס, געשאָפן אַ געמיינזאַמע קאַסע צו באַקעמפן שטרייקן, געשטיצט זיך קעגנזייטיק אין אַזעלכע פאַלן.

די אַרבעטער האָבן דערויף געענטפערט מיט אַן אַלגעמיינעם שטרייק, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע בערשטער פון ווילקאָווישק, ווערשבאָלאָווע, ווישטינעץ, ניישטאָט א. אַנד. די הויפּט־פאָדערונג איז געווען — אַן 8 שעהדיקער אַרבעטסטאָג. די רעוואָלוציאָנערע אַטמאָספער פון יאָר 1905 האָט מיטגעהאָלפן צום זיג פון די אַרבעטער: אויף אַ ספּעציעלן צוזאַמענפאָר אין ווילקאָווישק האָבן די פאַבריקאַנטן באַשלאָסן זיך אונטערצוגעבן; דער 8 שעהדיקער אַרבעטסטאָג איז געווארן איינגעפירט אין גאַנצן ראַיאָן. בעת די רעוואָלוציע־יאָרן 6—1905 האָט זיך שטאַרק געלאָזט פילן אין גאַנצן ראַיאָן דער הייסער אָטעם פון רעוואָלוציאָנערן בערשטער־פראָלעטאַריאַט, אומעטום האָבן עקזיסטירט קאַמף דרוזשינעס פון די בערשטער, ווועלכע פלעגן אויספירן אַלע באַשלוסן און באַפעלן פון דער פאָליטיש־רעוואָלוציאָנערער פּאַרטיי פון בונד.

בעתן רעאַקציע־פעריאָד (8—1907) האָבן די פאַבריקאַנטן ווידער אַ מאָל אָנגעהויבן אַן אפענסיווע קעגן די אַרבעטער, דער עיקר איז זיי געגאַנגען ווענן פאַרלענגערן דעם אַרבעטסטאָג. 11 וואָכן האָט געדויערט דער לאָקאוט פון די פאַבריקאַנטן אין יאָר 1907; דאָס האָט געקאָסט דעם בערשטער־בונד 3500 רובל, דער 8 שעהדיקער אַרבעטסטאָג איז דאָך אינגעהאַלטן געווארן. דער „בונד" האָט פיל מיטגעהאָלפן מאַראַליש און מאַטעריעל צו געווינען דעם קאַמף און אויפן בערשטער־צוזאַמענפאָר (אויגוסט 1907) איז אָנגעגנומען געווארן אַ ספּעציעלע דאָנק־רעזאָלוציע פאָרן צ. ק. פון בונד פאַר זיין הילף בעתן לאָקאוט. 1908 האָבן די פאַבריקאַנטן אויף זייער צוזאַמענפאָר אין לייפציג ווידער באַנייט זייער פאָדערונג — צוריק איינפירן אַ 10 שעהדיקן אַרבעטסטאָג. 5 חדשים האָט געדויערט דער קאַמף, ווועלכער איז פול געווען מיט דראַמאַטישע מאָמענטן; די פאַבריקאַנטן האָבן געפּרואווט אַראָפּברענגען רוסישע אַרבעטער שטרייקברעכער פון טשערניגאָווער גוב.; דאָקעגן האָבן די אַרבעטער באַקומען פיל געלט־שטיצע פון אויסלאַנד, דער עיקר פון דער דייטשער סאָצ. דעמ. פאַרטיי, לויט דער וועגדונג פון אויסל. קאָמיטעט פון בונד. דער 8 שעהדיקער אַרבעטסטאָג איז איינגעהאַלטן געווארן.

אָבער די יאָרן פון רעאַקציע האָבן אַוועקגעלייגט זייער שטעמפּל אויף אויף דער בערשטער־באַוועגונג. אַלץ שוועכער איז געווארן די אַרבעטער אינצוהאַלטן זייערע אויסגעקעמפטע פאָזיציעס, די פאָליצייאישע רעפּרעסיעס האָבן זיך כסדר געשאָטן; אין 1912 טרעפן מיר שוין אין פאָגעווועזש אַן 11 שעהדיקן אַרבעטסטאָג; אין יאָר 1913 ווערט איינגעפירט שטיק־ארבעט אין ווערשבאָלאָווע; אין יאָר 1914 איז אין ניישטאָט, ווילקאָווישק, ווערשבאָלאָווע, די צענטערן פון דער בערשטער־אינדוסטריע — ניט געבליבן קיין שפּור פון אַרגאַניזאַציע, יעדע איניציאַטיוו איז דערשטיקט, דער גייסטיקער צושטאַנד פון די אַרבעטער איז זייער אַ נידעריקער. דער קלענסטער שטרייק רופט אַרויס אַרעסטן און פאַרשיקונגען; מען אַרעסטירט פאַמיליע־מענטשן, אָפּטמאָל שווער קראַנקע און מען האָלט זיי אָפּ אין די טורמעס חדשים־לאַנג אָן שום באַשולדיקונג. דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט געגעבן אַ טויט־קלאַפ דער בערשטער־באַוועגונג, דער גאַנצער ראַיאָן האָט זיך פלוצלונג געפונען אויף דער פייער־ליניע פון פראָנט. די גרעסטע פאַבריקן זיינען רוא־ינירט געווארן, אָפּגעשניטן פון דער איבעריקער וועלט. די בערשטער־אינדוסטריע האָט שוין ניט אויפגעלעבט אין יענעם ראַיאָן, וואָס איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַ טייל פון דער זעלבשטענדיקער ליטע*.

איך האָב זיך אָפּגעשטעלט עטוואָס מער אויף דער בערשטער־באַוועגונג צוליב איר אייגנאַרטיקן סאָציאַלן פּנים און באַזונדערס כאַראַקטעריסטישע שטריכן, וואָס וויזן אונדז די אַנטשטייאונג און אַנטוויקלונג פון קאָפּיטאַליסטישן פּראָדוקציע־סיסטעם אינעם יידישן ווירטשאַפּטלעכן לעבן פון ליטע אין ערשטן צייט־פעריאָד. מיר וועלן איצטער אָנמערקן די הויפּט־עטאַפּן פון דער באַוועגונג פון סוף פאַריקן י. ה. ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דער אומלעגאַלער־פעריאָד, ווי מיר האָבן שוין ביי די בערשטער, איז רייך מיט דראַמאַטישע מאָמענטן. די פיאָנערן פון דער באַוועגונג זיינען געקומען צום אויסדרוק אויף די פאַרשיידנסטע אופנים, אָנהויבנדיק פון עקאָנאָמישע מאַסן־שטרייקן, פאָליטישע קרייזן און פאַרזאַמלונגען ביז גאַסן־דעמאָנסטראַציעס, צוזאַמענשטויסן מיט פאָליציי און מיליטער, אַגיטאַציע און פראָפּאַגאַנדע צווישן מיליטער, — ניט אויסשליסנדיק באַמבעס־אַטענטאַטן און נקמה־אָנפאַלן אויף די באַזונדערע פאַרהאַסטע פאַרשטייער פון צאַרישן מאַכט־אַפּאַראַט. די באַוועגונג איז אַריינגעדרונגען אין די וויטסטע פאַרוואַרפנסטע שטעטלעך. אין די בונדישע אומלעגאַלע צייטונגען ווי „אַרב. שטימע", „דער בונד", „לעצטע פאָסירונגען", „פאָסלעדניע איז־

* מ. דובנאָוו־ערליך — גאַרבער־בונד און בערשטער־בונד, פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע, 1937, ז. 1. 255—254.

וועסטיאַ" געפינען מיר כסדר קאָרעספּאָנדענצן פון אַזעלכע שטעטלעך, ווי קופּישאָק, יאַנאָווע, קיידאַן, קעלם, זשאַגער, קאַלוואַריע, יאַנישאָק, שאַדעווע, א. אַ. וו. א. אַ. וו. וועגן אַ פּאָליטישער פאַרזאַמלונג פון אַ 100 מאַן אין אַ וואַלד ביי יאַנאָווע, מיט אַ פּאַנאַדערגעוויקלטע רויטע פאָן און רעוואָלוציאָנערע אויפשריפטן ווערט דערציילט אין „פּאָסל. איזוועסטיאַ" (22 אָקט. 1902). „דער בונד — האָט דער רעדנער געזאָגט — „זאָרגט ווי אַ פאָטער פאַר זיינע קינ־דער אַפילו אין אַזאַ לאָך ווי יאנאָווע; גיט איבער דעם בונד (דער רעדנער ווענדט זיך צום געקומענעם פאָר־שטייער פון צענטער) ער זאָל אונדז, יאנאָווער, ניט פאַר־געסן ווען ער וועט רופן די יידישע אַרבעטער צו רעוואָ־לוציע; וואוהין ער וועט אונדז רופן וועלן מיר גיין ביזן טויט".

וועגן אַ כאַראַקטעריסטישן פאַקט פון עיכוב הקריאה דורך אַרבעטער אין זעלביקן יאנאָווע און וועגן אַן ענין, וואָס האָט דירעקט צו אַרבעטער קיין שייכות ניט געהאַט, נאָר ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן סתם יושר און גערעכ־טיקייט, ווערט דערציילט אין דער זעלבער אויסגאַבע (22 אויגוסט, 1902): אַ פּריסטאַוו האָט שרעקלעך צעמ־זיקט דעם יידן יאַנקל ראָקער; די פאַמיליע פון צעשלאָגע־נעם האָט געפאָדערט פון די „פני" פון שטאָט אַראָפּצו־ברענגען אַ דאָקטאָר פון קאָוונע, כדי צו פאַרפירן אַ פּראָצעס קעגן רוצחישן פּריסטאַוו. די „פּני" האָבן זיך אָפּגעזאָגט, מורא האָבנדיק אָנצוהייבן מיטן פּריסטאַוו. די אַרבעטער מיט דער פאַמיליע פון יאַנקל ראָקער זיינען גע־קומען אין שול אַריין, ניט געלאָזט לייענען און געפאָדערט פאַרפירן אַ פּראָצעס קעגן פּריסטאַוו; ס'איז געקומען צו אַ גרויס געשלעג אין שול גופא און אויך אין דער גאַס. די אַרבעטער האָבן אַראָפּגעבראַכט אַ דאָקטאָר פון קאָוונע, אַוועקגענומען דעם צעמזיקטן אין אַ קאָוונער שפּיטאָל און פאַרפירט אַ פּראָצעס קעגן פּריסטאַוו.

די אָרגאַניזאַציעס פון די קליינע שטעטלעך פלעגן זיך קעגנזייטיק אַרויסהעלפן אין אַן עת צרה. אָט ווערט דערציילט דאָרטן (נ. 87, 1902), אַז די באַלעבאַטים אין קיידאַן (משה לייב ליליענבלומס געבורטשטאָט), האָבן אָנ־געדונגען כוליגאַנעס, כדי צו שלאָגן די „סטאטשקעניקעס" און זיי טעראָריזירן; די פּאָליציי, פאַרשטייט זיך, איז געווען אויף דער זייט פון די באַלעבאַטים. האָבן די קיידאַנער גערופן נאָך הילף צו די יאנאָווער; ס'איז אַראָפּגעקומען אַ גרויסע גרופּע געזונטע אַרבעטער פון יאנאָווע. אין שטעטל — שרייבט דער קאָרעספּאָנדענט — האָט זיך געטאָן חושך, מ'האָט אויס מורא פאַרמאַכט טיר און טויער. אין אָוונט, ווען דער אוריאַדניק מיט די סאָטניקעס זיינען אַרויס צוזאַמען מיט די כוליגאַנעס אין גאַס, האָט מען זיי אַזוי צעמזיקט, אַז זיי זיינען פאַרבלוטיקטע זיך צעלאָפן, איבער־לאָזנדיק דעם אוריאַדניק מיט אַ צעשפּאָלטענעם קאָפּ; מ'האָט די כוליגאַנעס גוט אָנגעלערנט. די באַלעבאַטים האָבן אָנגעגעבן אַ ביטע צום גובערנאַטאָר וועגן פאַרגרע־סערן די צאָל פּאָליציי. פון אַ ריי שטעטלעך — קופּישאָק, זשאַגער, קעלם, קיידאַן און אַנד. — ווערט דערציילט וועגן פּאָליטישע מאַניפעסטאַציעס אין די שולן און בתי־מדרשים אין די שבתים און יום־טובים — די פאַרזאַמלטע אַר־בעטער פלעגן ניט לאָזן מאַכן „הנותן תשועה" פאַרן צאַר, פלעגן סיסטעמאַטיש אויסלעשן די אילומינאַציע־לעמפּ־לעך, וואָס פלעגן ספּעציעל באַלויכטן די גאַסן און די עפנטלעכע אַנשטאַלטן בעת אַ מלוכה־יום־טוב לכבוד דעם קייזער אָדער מיטגליד פון דער קייזערלעכער משפּחה. דאָס קליין שטעטעלע האָט שוין אין יענע פרי־יאָרן (3—1901) זיך געוואַרעמט מיטן פייער פון פּאָליטישן קאַמף, וואָס האָט זיך אָנגעצונדן אין די גרעסערע שטעט פון ליטע. שפּעטער אין די יאָרן 5—1904, שפּירט זיך שוין אויך אין שטעטל דער הייסער אָטעם פון דער רעוואָלוציע, די פאַרוואָרפענע פּראָווינץ באַקומט גאָר אַן אַנדער פּנים, אירע איינוואוינער — אַן אַנדער געמיט; אַ פּאָר פאַקטן בלויז פאַר אילוסטראַציע (אַרויסגענומען פון די דער־מאָנטע צייטשריפטן):

קופּישאָק — אַ געמיינזאַמע גאַסן־מאַניפעסטאַציע פון ליטווישע און יידישע אַרבעטער, צוויי פענער — אַ בונדישע און פון דער ליטווישער סאָצ. דעמאָקראַטיע; אַ ליטווישער אַרבעטער נעמט אין האַנט די בונדישע פאָן און רעדט וועגן אַרבעטער־סאָלידאַריטעט פון אַלע נאַצ־יעס; די טעלעפאָן־און טעלעגראַף־פאַרבינדונג מיט דווינסק און ליבאַווע איז איבערגעריסן; בונדישע אָרגאַניזאַציע גיט אַרויס אַן אייגענע פּראָקלאַמאַציע „צום קאַמף".

קאַלוואַריע — אין דער גרויסער שול, אָנשטאָט „הנותן תשועה" האָט אַן אַרבעטער איבערגעלייענט פון דער בימה דעם אויפרוף פון צ. ק. פון בונד „פּאָגראָמען אָדער קאָנטררעוואָלוציע" (וועגן זשיטאָמירער פּאָגראָם).

אָניקשט — אין די אָקטאָבער־טעג געאַרבעט צוזאַמען מיט ליטווישער ס. ד. פּאַרטיי. דער היגער פּריסטאַוו אָר־לאָוו, אַ מוראדיקער כוליגאַן און סאַדיסט איז דערהרגעט געוואָרן. אויף אַ גרויסן מאַסן־מיטינג — אַ פּראָטעסט־רעזאָלוציע קעגן ביאַליסטאָקער פּאָגראָם, אַ פאָדערונג אָפּ־צושאַפן דאָס שטענדיקע מיליטער און איינפירן פאָלקס־מיליץ.

יאַנישאָק — אין די אָקטאָבער־טעג געבילדעט אַ פע־דעראַציע מיט דער ליטווישער ס. ד.; פּויערים פון די אַרומיקע דערפער פאָדערן ביים בונד ליטעראַטור; צאָל־רייכע מיטינגען פון טויזנטער פּויערים מיט יידישע רעד־נער; אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פאַר אַרבעט צווישן מיליטער; די גאַנצע ראָטע פון היגן מיליטער אַריינגעטראָטן אין דער מיליטערישער „רעוו. אָרגאַניזאַציע" און געשוואוירן ביי דער רויטער פאָן צו בלייבן טריי דער פרייהייט.

ווילקאָווישק — געמיינזאַמע מאַניפעסטאַציעס פון ליטווינער און יידן. צוזאַמענשטויסן צווישן אַרבעטער מיט סאָלדאַטן: קאָמאַנדיר באַפעלט, אַז סאָלדאַטן זאָלן אַלע מאָל טראָגן געווער ביי זיך. פאַרזאַמלונג פון 300 אַרבעטער אין וואַלד ביי דער שטאָט.

קיידאַן — גאַסן־דעמאָנסטראַציעס געדויערט אַ שעה

צייט; פאַרויס מאַרשירט אַ גרופּע פון 20 סאָלדאַטן פון דער מיליטער־אַרגאַניזאַציע. צום יאַרצייט פון קעשע־נעווער פאָגראָם האָבן אַרבעטער אין אַלע שולן, אַנשטאָט „הנותן תשועה", געהאַלטן פּאָליטישע רעדעס.

שאַדעווע — גאַסן־מאַניפעסטאַציע דעם 1־טן מאַי, פּריסטאָוו געשטאַנען מיט אַ בלויזן קאָפּ, אַ צעטומלטער.

און איצט אַ צווייטער דאָקומענט, וואָס כאַראַקטעריזירט דעם גייסטיקן פּנים פון די יעניקע, וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דער צווייטער זייט באַריקאַדע:

ראָסיין — אין אַלע שולן זיינען אויסגעהאָנגען גע־וואָרן מודעות, אונטערגעשריבן פון רב מיטן גאָנצן בית־דין, בזה הלשון: „אַזוי ווי אין ראָסיין וויל מען אַ רע־וואָלוציע (ד. ה. מענער און פרויען וועלן אַרויס אין גאַס מיט רויטע פענער און וועלן זינגען פאַרבאָטענע לידער) בעטן מיר די עלטערן אַכטונג געבן אויף זייערע קינדער, אַז זיי זאָלן דאָס ניט טאָן, ווייל דער הער איספראוניק איז דערפון זייער געערגערט".

משמעות, כדי צו פאַרבעסערן דאָס געמיט פונעם ה. איספראָוניק, האָבן די יידישע פּני פון ראָסיין אַרגאַניזירט אַ זעלבסטשוץ קעגן דעמאָנסטראַציעס. און גראָד אין דער זעלביקער צייט הערן מיר פון קאָוונע אַ רוף צו אַן אַנדער מין זעלבסטשוץ: לויטן באָשלוס פון צ. ק. פון בונד, וועגן אַרגאַניזירן זעלבשוץ קעגן פּאָגראָמען, האָט דער קאָוונער קאָמיטעט (נאָכן האָמלער פּאָגראָם) אַרויס־געלאָזט אַן אויפרוף (יידיש און רוסיש), וועלכער ענדיקט זיך מיט אַזעלכע מוטיק־רעוואָלוציאָנערע ווערטער: „מיר רופן אַלע יידן, אַלע ערלעכע קריסטן אין דער קאַמף־אַרגאַניזאַציע פאַר שוץ קעגן פּאָגראָמען. מיט אונדזער באָוואָפנטן קאַמף וועלן מיר אָפּלערנען די פלעוועס און די ראָמאָנאָוס פון מאָכן פּאָגראָמען".

מיר זעען בחוש ווי אַזוי די רעוואָלוציאָנערע באַ־וועגונג האָט ראַדיקאַל געענדערט דעם גייסטיקן פנים, דאָס געמיט פון די פריער פאַרחושכטע און פאַרטעמפּטע מאָסן. ס׳איז לחלוטין פאַרשוואונדן דאָס געפיל פון דורות איינגעווארצלטער מורא און הכנעה לגבי די מאַכטהאָבער. זיי האָבן זיך שוין מער ניט געפילט ווי פאַרשטויסענע, פאַרוואָרלאָזטע, רעכטלאָזע. זיי האָבן זיך געפילט מער פאַרבונדן מיט זייערע אידייאישע חברים פון די פאַר־שיידענע נאָציעס, — סיי פון ריזיקן רוסלאַנד גופא, סיי אין וועלט־מאַסשטאָב.

שוין אין 1903 לייענען מיר וועגן אַ גאַנצער רייַ אַטענטאַטן און נקמה־אַקטן קעגן די אַממערסטן פאַר־האַסטע צאַרישע דינער. געוואָרן דערמאָרדעט אַ יידישער פּראָוואָקאַטאָר פאַר אָרויסגעבן דער פּאָליציי 8 אַרבעטער; אין פּאָנעווועזש ווערט אין צענטער פון שטאָט לעבן דער קאָנאַטשייסטווא, אָפּגעגאָסן מיט ווייטראָל אַ זשאַנדאַרמען־וואָכמייסטער. צוליב דעם איז דורכגעפירט געוואָרן אין שטאָט ביז 500 רעוויזיעס. דער אָרטיקער קאָמיטעט פון בונד האָט פאָנאַדערגעקלעפּט אין אַלע שולן און איבער די גאַסן אַן אויפרוף, וואו ס׳ווערן אויפגעקלערט די מא־טיוון פון אָנפאַל. סעפּטעמבער 1905 געוואָרפן אין קאָוונע אַ באָמבע אויפן פּאָליצמייסטער בעת ער איז געזעסן אין די אַלייען אויפן „נייעם פּלאַן", וואו ס׳איז אויך געווען די אַרבעטער־בירזשע. אין 1906 געוואָרפן אַ באָמבע נעבן גובערנאַטאָרס הויז. געהרגעט געוואָרן דער געהילף־פריסטאָוו ביעלינסקי. אין ביידע פאַלן קיינער ניט אַרעס־טירט. אַ גוואַלדיקן רושם האָט אָנגעמאַכט אין קאָוונע, מערץ 1903, די דעמאָנסטראַציע אין שטאָטישן טעאַטער קעגן דער שחיטה אויף אַרבעטער אין זלאָטאוסט (אוראל). ס׳איז געקומען צו אַ געשלעג מיט דער פּאָליציי; אַ גרופּע אַרבעטער האָט געכאַפּט דעם געהילף־פּאָליצמייסטער און שיער אים ניט אַראָפּגעוואָרפן פון דער גאַלעריע אונטן אַראָפּ. ס׳זיינען אַרעסטירט געוואָרן אַ 50 מאָן, קעגן 7 איז פאַרפירט געוואָרן אַ פּראָצעס, וואָס איז פאַרגעקומען אין „סודיעבנע פּאַלאַטע". צוליב מאַנגל אין באַווייזן זיינען אַלע באַפרייט געוואָרן; ס׳האָבן פאַרטיידיקט די בעסטע פעטערבורגער אַדוואָקאַטן. אַן אריגינעלע דעמאָנסטראַציע איז איינגעאַרדנט געוואָרן צוליב אַרויסשיקן אַ גרויסע פאַרטיע פּאָליטישע אַרעסטירטע פון קאָוונער טורמע. חברה האָט זיך אויסגעשטעלט ביים באַן־טויער פון ביידע זייטן וועג און ווען דער צוג איז פאַרבייגעפאָרן האָט אַ דונער פון רעוואָלוציאָנערע אויסגעשרייען אים באַגלייט אין טונעל אַריין. אַ שווייגנדיקע דעמאָנסטראַציע איז גע־מאַכט געוואָרן לכבוד דעם גרויספירשט ניקאָלאַי ניקא־לאַיעוויטש (צאַר ניקאָלאַיס פעטער), ווען ער איז געקומען אין קאָוונע צו עפּעס אַ יום־טוב פון דראָגונער־פּאָלק. גרויסע מאַסן מענטשן זיינען געשטאַנען פון ביידע זייטן גאַס; דער פּאָליצמייסטער, שטייענדיק אין קאַרעטע מיטן פנים אויף הינטן — צו דער קאַרעטע פון גרויסן פירשט, וואָס איז געפאָרן נאָך אים האָט געברומט צום עולם: „שרייט הויך, שרייט הוראָ", אָבער דער עולם האָט גע־שטומט, ס׳האָבן זיך געהערט בלויז שיטערע אויסרופן פון טשינאָווניקעס און אַנדערע „נאַטשאַלסטוואָ". קאָוונער קאָמיטעט פון בונד האָט פאָרן באַזוך פון גרויספירשט אַרויסגעלאָזט אַ ספּעציעלע פראָקלאַמאַציע צום מיליטער אין נאָמען פון דער מיליטעריש־רעוואָלוציאָנערער אָר־גאַניזאַציע.

אַ שיינעם אויפרוף, וואָס האָט געמאַכט אַ גוואַלדיקן רושם אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג האָט דער קאָוו־נער קאָמיטעט אַרויסגעלאָזט אין אָקטאָבער 1903 א. נ.: „אַ גרוס דעם איטאַליענישן פּראָלעטאַריאַט". דער קייזער ניקאָלאי האָט זיך געקליבן צו באַזוכן איטאַליע. די איטאַליענישע סאָציאַליסטן האָבן אויפגעהויבן אין לאַנד אַ מוראדיקע פראָטעסט־באַוועגונג. אין פאַרלאַמענט האָט דער פירער פון די סאָציאַליסטן מאַרגאַרי עפּנטלעך דער־קלערט, וועגנדיק זיך צום אויסערן־מיניסטער: „גיט איבער אין פּעטערבורג, אַז אויב דער צאַר וועט זיך דער־וועגן צו קומען אין אונדזער לאַנד, וועלן מיר אים אויס־פייפן"! די פּרעסע האָט געשריבן, אַז אין גאַנץ איטאַליע זיינען אין עטלעכע טעג אויספאַרקויפט געוואָרן כלערליי

פייפלעך און ענלעכע „מוזיק"־אינסטרומענטן. די וועלט־פרעסע איז געווען פול מיט דער דאָזיקער אויסטער־לישער געשעעניש; דורך דער אומלעגאַלער פרעסע איז עס דערגאַנגען אויך קיין רוסלאַנד און האָט פול געמאַכט מיט פרייד די געמיטער פון די רעוואָלוציאָנערן פון גאַנץ רוסלאַנד. אינעם דערמאָנטן אויפרוף שרייבט דער קאָוונער קאָמיטעט פון בונד בזה הלשון:

„ניט דאָס רוסישע פאָלק האָבן די איטאַליענישע אַר־בעטער באַליידיקט דערמיט. דער רוסישער דעספּאָט איז ניט קיין פאָרשטייער פון פאָלק. אונטערן שיינעם הימל פון איטאַליע איז ניטאָ קיין אָרט פאַרן פינצטערן דעספּאָט, וואָס איז פון קאָפּ ביז די פיס אויסגעפּאַטש־קעט אין בלוט פון זיינע בירגער. פון דער ברידערלע־כער האַנדלונג פון די איטאַליענישע סאָציאַליסטן וועלן מיר פּראָלעטאַריער פון גאַנץ רוסלאַנד, שעפּן מוט און נייע קרעפטן אין אונדזער קאַמף מיטן צאַריזם".

מיט אירע ליטעראַרישע אויסגאַבעס האָט זיך אויס־געצייכנט די פּאַנעוועזשער אָרגאַניזאַציע. 1902 איז איבערן גאַנצן ראַיאָן פאַרשפּרייט געוואָרן פאַר די ימים נוראים זייער אַ געלונגענע קאַריקאַטור: אַן אַרבעטער שלאָגט כפּרות מיט ניקאָלאיען" (האַלט אין האַנט אַ האָן מיט ניקאָלאיס פּנים, אַ צעשראָקענער מיט אויסגעשטאַרצטע אויגן. אונטן אַן אויפשריפט: „זה התרנגול ילך למיתה"), אַ צווייטע קאַריקאַטור פון זעלביקן קינסטלער איז געוואָרן פאַרשפּרייט מיט אויסרופן צו רעקרוטן און זעלנער: אַן אוסגעדאַרטער אַרבעטער שטייט פאַר דער „פּריסוטסטווע", אין שכנישן צימער וויינען און קלאָגן זיין טאַטע און מאַמע, אונטערשריפט — „גאָדיען"; אין דער צווייטער אָפּטיילונג: אַ פעטער סוחר שטייט מיט זיין געזונטן בענאָק, פול מיט בלוט און פלייש, אונטערשריפט — „ניעגאָדיען". אין פעברואַר 1903 (צום יאָרטאָג פון דער „פּויערים באַפרייאונג", פאַר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן) דערשיינט ווידער אַ מאָל אַ קאַריקאַטור: ניקאָלאַי זיצט רייטנדיק אויף אַן איינגעבויגענעם פּויער, וואָס זיינע הענט זיינען צוגעשמידט מיט קייטן צו צוויי גרויסע שטיינער אויף דער ערד. אין איין האַנט ביי ניקאָלאיען אַ נאַהייקע, אין דער צווייטער — אַ בעכער בראָנפן, שלאָגט דעם פּויער און טרינקט, אויפשריפט — „מיר טרינקען פאַרן געזונט פון אונדזער פאָלק".

מיטן וואוקס פון פּאָליטישן באַוואוסטזיין ביי די מאַסן איז אויך געשטיגן זייער קאַמף־גרייטקייט, זייער מוט; דער הכנעהדיקער האָרעפּאַשניק האָט זיין רוקן אויסגעגלייכט, איז געוואָרן אַריינגעצויגן אין פּראָצעס פון אַ גראַנדיעזן פּאָליטישן קאַמף.

די אַרבעט צווישן מיליטער איז באַזונדערס אָנגע־גאַנגען אינטענסיוו אין גאַנצן גרענעץ־ראַיאָן מיט דער קאָוונער פעסטונג בראש, וואָס איז פול געווען פאַר־פלייצט מיט מיליטער. צו דעם צוועק איז, ווי געזאָגט, אויסגעטיילט געוואָרן אַ ספּעציעלע מיליטעריש רעוו. אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט געהאַט פאַרבינדונגען אין אַלע מיליטערישע־פאָרמאַציעס. אין די קלענערע שטעטלעך זיינען די פאַרבינדונגען געווען גאָר ענגע, דאָ האָט דאָס איזאָלירן די סאָלדאַטן פון דער ציווילער באַפעלקערונג ניט געקאָנט דורגעפירט ווערן אַזוי שטרענג. די אָרגאַ־ניזאַציע פלעגט באַקומען כלערליי געהיימע מיליטערישע צירקולאַרן און זיי אויסנוצן אין דער אַגיטאַציע, פלעגט זיך דערוויסן פאַרשיידענע סודות. אַזוי למשל, האָט מען אין קאַלוואַריע זיך דערוואוסט, אַז אַ סאָלדאַט וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שפּיאָנאַזש־אַרבעט אין מילי־טער, איז באַשטימט געוואָרן אין דער לייבוואַך פון קייזער ניקאָלאי; זיין נאָמען מיט אַלע סימנים איז געוואָרן איבערגעשיקט צו די פּעטערבורגער חברים. די אויפ־רופן און פלוגבלעטער פון דער מיליטעריש רעוו. אָרגאַ־ניזאַציע פלעגן האָבן פון אויבן די אָפיציעלע אויפשריפט (מיט פעטע אותיות): „איבערלייענען אין אַלע ראָטעס, עס־קאַדראנעס, אַרטילעריע־באטארייען" א. אַ. וו. איז געשען אין שאַנץ, נעבן קאָוונע, אַזאַ קוריאָז: אַן אָפיציר, ניט קיין איבעריק גרויסער חכם, משמעות, האָט באַקומען אין אַ קאָנווערט אַן אויפרוף צו די אָפיצירן, וואו ס'איז געווען איבערגעדרוקט (מיט אַנטשפּרעכענדיקע פּירושים, פאַר־שטייט זיך) דער געהיימער צירקוליאַר פון קריגס־מיניסטער קוראָפּאַטקין וועגן שפּיאָנאַזש אין מיליטער (באַקעמפן די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג), האָט ער צו־נויפגענומען זיין ראָטע און גענומען לייענען דעם פּריקאַז. ערשט שפּעטער האָט ער זיך געכאַפּט וועגן זיין פאַטאַלן טעות. מ'האָט גלייך גענומען דורכפירן רעוויזיעס אין אַלע קאַזאַרמעס, אין די קעסטלעך פון די זעלנער! מ'האָט געוואָלט אויספאָרשן און זיך דערוויסן, ווי אַזוי איז דער געהיימער צירקוליאַר פון מיניסטער אַריינגעפאַלן צו דער מיליטערישער רעוו. אָרגאַניזאַציע. דער גוואַלדיקער טומל און די מאַסן־רעוויזיעס איז געווען די בעסטע אַגיטאַציע פאַר דער רעוו. אָרגאַניזאַציע און האָט אַרויס־גערופן צו איר גרויס פאַראינטערעסירונג.

בעת דער יאַפּאַנישער מלחמה האָט זיך כסדר געשאָטן אויפרופן קעגן דער מלחמה און מאָביליזאַציע און קעגן דער פּאַטריאָטישער אַגיטאַציע פון די צאַרישע טשינאָוו־ניקעס; אויפרופן האָבן געפונען אַ טיפן אָפּקלאַנג ביים מיליטער. אַ גוטע סאָצ. רעוו. אָרגאַניזאַציע האָט עק־זיסטירט אין 110־טן דאָנסקי פּאָלק, וואָס האָט סטאַנצ־יאָנירט אין מאַריאָמפּאָל; מיט אים האָבן אָנגעפירט חברים פון בונד. אין צוזאַמענהאַנג מיטן בלוטיקן 9־טן יאַנואַר אין פּעטערבורג, זיינען פאָרגעקומען מאַסן־מי־טינגען פון סאָלדאַטן, מאַניפעסטאַציעס מיטן געזאַנג פון רעוו. לידער. די נאַטשאַלסטוואָ האָט זיך קיין עצה ניט געקאָנט געבן.

אין די רעוואָלוציע־טעג פלעגט מען באַקומען דורכן מיליטער פיל רעוואָלווערן און אַנדערע מינים וואָפן פאַרן זעלבסטשוץ און פאַר די קאַמף־דרוזשינעס (ב. אָ. — „באָיעוואַיאַ אָרגאַניזאַציאַ" אויף רוסיש). בעת רעוויז־יעס אין מאַריאַמפּאָל האָט מען געפונען 25 רעוואָלווערן

און ביקסן, וואס האבן געשטאמט פון מיליטער. אין שכנישן שטעטל ניישטאט האט מען געפונען עטלעכע רעוואלווערן באהאלטן אין קלויז. דער מיליטערישער קאמענדאנט האט דערפאר ארויפגעלייגט אויף דער יידישער קהילה א שטראף פון 3000 רובל.

דער אלטער פון דורות איינגעפונדעוועטער לעבנס-שטייגער האט זיך געגומען ברעקלען. נייע שטראמען, נייע ווינטן האבן זיך אריינגעריסן. די באוועגונג האט געשאפן נייע פארמען פון נייעם לעבנסשטייגער. דער דראנג צו קולטורעלן אויפשטייג, דאס געפיל, אז די ארבעטער דארפן ראוי זיין צו די גרויסע אויפגאבעס, וואס שטייען זיי פאר, האט געצוואונגען זיי צו שאפן קולטור-אינסטיטוציעס — ביבליאטעקן, בילדונג-קרייזן, דראמאטישע קרייזן א. ד. גל., וועלכע האבן געהאט א גוואלדיקן באדייט פאר דער דערהייבונג פון זייער קולטור-ניוואו. אין יעדן שטעטעלע, וואו נאר ס׳האט זיך גע-פונען א בונדישע ארגאניזאציע, האט אויך עקזיסטירט אומלעגאל א ביבליאטעק פון לעגאלע ביכער אויף יידיש; אזוי איז שוין געווען דער ווילדער אומגעלומפערטער סדר אונטערן צארישן רעזשים: די מורא פאר דער אויפ-קלערונג פון די מאסן האט ניט דערלויבט די עקזיסטענץ פון לעגאלע ביבליאטעקן. אפילו דער גרינדונג-טאג פון אזא ביבליאטעק פלעגט אלע יאר געפייערט ווערן אויף געהיים-פארזאמלונגען; עס פלעגן צו דער פייערונג קומען דעלעגאטן פון אלע פאכן פון די ארומיקע שטעטלעך. מיר לייענען א באשרייבונג פון פאנעוועזש, ווי אזוי מ׳האט דארטן ראש-השנה (1903) געפייערט דעם גרינדונגס-יאר-טאג פון דער ביבליאטעק: ...אין וואלד, געווען א 100 מאן, ס׳האט געפלאטערט א רויטע פאן איבערן פארטרעט פון קארל מארקס, געהאלטן רעדעס ווען סאציאליס-טישער אויפקלערונג, אמתער בילדונג א. ד. גל...״

אויף אזא מין טעאטער-שפיל פלעגט אין די קליינע שטעטלעך, וואו די פאליצייאישע באדינגונגען זיינען לפי ערך געווען לייכטער, קומען גאר א גרויסער עולם; אין די גרעסערע שטעט פלעגן זיי איינגעארדנט ווערן אין א חתונה-זאל, כלומרשט ווי א חתונה אדער אן אנדער שמחה. אונטער דער מאסקע פון א חתונה פלעגן אפטמאל דורכגעפירט ווערן וויכטיקע פאליטישע פארזאמלונגען. אזוי ווי קאונע און די גאנצע גרענעץ-געגנט האט גע-שפילט, ווי איך האב שוין דערמאנט, א גרויסע ראל ביים אומלעגאלן שמוגל פון ליטעראטור, זיינען אין די ביבליא-טעקן אויך געווען זייער פיל סאציאליסטישע בראשורן און זשורנאלן פון אמעריקע, ווי די „צוקונפט", „נייע צייט" א. א. וו.

דער קאנטאקט מיט דער אלגעמיינער רוסישער בא-ווענגג, מיט דער איראפעאישער האט זיך גלאזט שטארק פילן אין די נייע יום-טובים און אנדענק-טעג, וואס די ארבעטער פלעגן פייערן: יארצייט פון דעקאבריסטן-אויפשטאנד, פון דער פויערים-באפרייאונג פון 1-טן מערץ (מארד פון אלעקסאנדער דעם 2-טן), פאריזער קאמונע.

דער נייער לעבנסשטייגער האט מיט אימפעט גע-בראכן די אלטע פארמען. אפילו, למשל, אין אזעלכע פעס-טונגען פון דער אלטער טראדיציע ווי די סלאבאדקער ישיבות איז אריינגעדרונגען דער נייער רעוואלוציאנערער גייסט; דער קאוונער קאמיטעט פון בונד האט ארויס-געלאזט עטלעכע אויפרופן צו די ישיבה-בחורים און קלויזניקעס. פיל פון זיי האבן זיך אנגעשלאסן אן דער באוועגונג און געווארן אקטיווע פייאיקע טוער. דעם 22-טן סעפטעמבער 1903 האט די גאנצע קאונער טורמע באגליייט איינעם — שמואל מאלטשאן, מיט געזאנג און אויסגעשרייען, ווען מ׳האט אים ארויסגעפירט צום פארשיקן אין יאקוטסק אויף 5 יאר. ס׳איז געקומען דעם טאג צו א בלוטיקן געשלעג אין טורמע: צעהאקט פענצטער און טירן, פיל צעשלאגענע פאליטישע ארעסטירטע אין דער אנווזנהייט פון וויצע-גובערנאטאר, וועלכער האט פרובירט איינשטיללן דעם „בונט". אגב האט דער זעלבער מאלטשאן געפרואווט באגיין זעלבסטמארד אין טורמע צוליב די שלעכטע באדינגונגען.

ס׳איז שוין געווען אן איינגעפירטער מנהג איינצו-ארדענען תשעה-באב, אויפן בית-עלמין, פאליטישע פאר-זאמלונגען פאר די גרויסע מאסן ניט יידן, וואס קומען דעם טאג אויפן „ריינעם ארט". מיר האבן שוין דערמאנט וועגן די „הנותן תשועה"-דעמאנסטראציעס אין די שולן; די לעצטע פלעגן פארווואנדלט ווערן אין טריבונעס פאר די גרויסע מאסן דאוונער בעת וויכטיקע פאליטישע ג׳ע-שעענישן, וואל-קאמפאניעס א. ד. גל. האט זיך ג׳ע-האנדלט אמאל וועגן ברענענדיקע פראגן אין דער ג׳ע-גבענער שטאט, ווי, למשל, די קראבקע און ענלעכע, זיינען די שולן געווארן ממש מיטינג-פלעצער, אזעלכע קאמפאניעס זיינען געפירט געווארן אין קאונע, שאוול, ווילקאמיר. און אנד. דאס זעלביקע איז געשען בעת די גרויסע וואל-קאמפאניע צו דער דומע.

איינע פון די בולטסטע פארמען פון נייעם לעבנס-שטייגער, דאס זיינען געווען די גרופעס פון אזוי ג׳ערופענעם „קליינעם בונד", וועלכע האבן זיך געגומען בילדן שוין אין 1903 — אן אפקלאנג פון דער אלץ שטיי-גנדיקער רעוואלוציאנערער באווגונג ביי די גרויסע. דער אלטער לעבנסשטייגער האט געשאפן אין ליטע חברות „פרחי שושנים", — קינדער פלעגן צאלן וואכן-געלט און פאר דעם איינקויפן ספרים פאר די שולן ביי בתי-מדרשים. אין יעטוועדער שול פלעגט זיין א גאנג ש״ס, יורה דעה״ס, רמב״מס אויפן נאמען פון דער אדער יענער חברה פרחי שושנים. „דער קליינער בונד" האט נאכגעטאן דעם גרויסן — פלעגט זאמלען געלט אויף אומלעגאלע ליטעראטור, אויף שטיצן שטרייקן, פארן צ. ק. פון בונד א. א. ו. מיר זענען דעם געלט-באריכט פון „קליינעם בונד" אין זשאגער, פארעפנטלעכט אין „פאלקסצייטונג", (ווילנע 1906): פון די 8 רובל מיט 87 קאפ., וואס זייער „קאסע" האט פארמאגט, איז אויס-געגעבן געווארן — 3 רובל פארן צ. ק. פון בונד, 2,50 פאר

ליטעראַטור, 17 קאָפ. שיקן ליטעראַטור, 1,10 איינבינדן ליטעראַטור, 1 רובל פאַר שטרייקנדיקע מעזעריטשער בערשטער. דער „קליינער בונד" פון זשאַגער שרייבט אין זיין ווייטערדיקן באַריכט: „מיר האָבן זיך אַרגאַניזירט אין „קליינעם בונד", ווייל נאָר דורך אַרגאַניזירן זיך אונטער דער פאָן פון „בונד" קאָן מען פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון יידישן פּראָלעטאַריאַט, און מיר זיינען דאָך יידישע פּראָלעטאַריער, אָפילו קינדער, אָבער מיר זיינען שוין עקספּלאָאַטירטע. מיר האָבן דאָ אַ גאַנץ פיינע מאַסע, אונדזער אַרגאַניזאַציע איז שוין 1½ יאָר אַלט. אין אָנפאַנג זיינען מיר געווען שוואַך, עס האָבן אונדז געפעלט מאַטעריעלע שטיצע און גייסטיקע קרעפטן. איצט האָט זיך די לאַגע פאַרבעסערט. מיר פירן דורך אַלע וואָך קרייזלעך און מיר האָבן גוטע ליטעראַטור. אונטערגעשריבן: „זשאַגערער אַרגאַניזאַציע פון קליינעם בונד" — „זאָל לעבן דער קליינער בונד אין ליטע, פוילן און רוסלאַנד".

די אַרגאַניזאַציעס פון קליינעם בונד זיינען על־פי־רוב באַשטאַנען פון לערניינגלעך און אָנגעשטעלטע ביי באַל־מלאָכעס, אין די גרעסערע שטעט האָבן צו זיי געהערט אויך שילער־יוגנט. אין קאָוונע, מאַריאַמפּאָל, פּאָנעוועזש, ווילקאָמיר, שאַוול זיינען באַזונדער שטאַרק געווען די שילער־אַרגאַניזאַציעס; זיי האָבן דורכגעפירט שול־שטרייק, ווי אַ פּראָטעסט קעגן די באַזונדערס פאַרהאַסטע אינספּעקטאָרן און דירעקטאָרן און אויך פאָליטישע שטרייק (ווענן די געשעענישן פון 9 יאַנואַר און אַנד.). דער קאָוונער „קליינער בונד" האָט אויך (יאַנואַר 1907) פאַרעפנטלעכט אַן אויפרוף ווענן אַ באָיקאָט אויף „אַראַנאָוסקעס אָגולנע (הורט־געשעפט) „פאַר פּראָוואָקאַטאָריש באָגיין זיך — ווי ער שרייבט — מיט אונדזערן אַ חבר" (אַן אָנגעשטעלטער אין געשעפט). ס׳ווערט אָנגעגעבן דער אַדרעס פון געשעפט: ווילנער גאַס, אייגן הויז. אַרגאַניזאַציעס פון קליינעם בונד האָבן עקזיסטירט (5—1903) אין אַזעלכע שטעטלעך ווי ווילקאָווישק, קיידאַן, יאַנאָווע. פריינט ה. שנייד, איצט אַ סאָציאַליסטישער טוער אין לאָס אַנדזשעלעס, דערציילט:

איך בין אַריינגעטרעטן אין „קליינעם בונד" אין יאָר 1903, אין מיין שטעטל שאַט, קאָוונער רייאָן. אַרגאַניזאַציעס פון „קליינעם בונד" זיינען דעמאָלט אויך געווען אין קיידאַן, יאַנאָווע, ווילקאָמיר, שאַוול און אַ ריי אַנדערע שטעטלעך מיט קאָוונע אַלס אָנפירנדיקן צענטער. אין 1903 אדער אָנהייב 1904 איז צו אונדז אין שטעטעלע שאַט געקומען אַ ראַיאָנער אַגיטאַטאָר. געוروפן האָט מען אים מענדל קיידאַנסקי. ער האָט אונדזערע יינגלעך צונויפגעבראַכט. מיר זיינען דעמאָלט געווען איבער 25 יינגלעך אין עלטער פון 12 ביז 15 יאָר. אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען פון לייענען אין קרייז. אין אָנהייב האָבן מיר סתם געלערנט לייענען. ווען מיר האָבן זיך שוין געהאָט צוגעווואוינט, האָבן מיר געלייענט בונדישע אויפרופן און ביכלעך.

צום יאָרציים פון קישענעווער פּאָגראָם האָבן מיר, קליינוואַרג, דורכגעפירט אונדזער ערשטע דעמאָנסטראַציע. אין שול ביים דאָוונען האָבן מיר ניט געלאָזט מאַכן אַ „הנותן תשועה" פאַרן קייזער. אונדזער פּרעסטיזש אין שטעטל איז צוליב דעם שטאַרק געשטיגן.

דער „קליינער בונד" — שרייבט ווייטער ה. שנייד, — האָט אָן ספק געראַטוועט אַ טייל יוגנט פון צו זיין פאַרבראָכער. דורך דעם „קליינעם בונד" האָבן די יידישע פאָלקס־קינדער דערזען אַ שיינעם אינהאַלט פון לעבן און אַ הויכן אידעאַל. ס׳איז געווען צוליב וואָס צו לעבן. איך אַליין שטאַם פון אַ פאַמיליע פון 11 נפשות — אַלע האָרעפאָשניקעס. פון די עלטער־עלטערן אָן זיינען מיר אַלע געווען פאַרהאָרעוועטע, דערדריקטע און פאַרשקלאַפּטע מענטשן. אין מיין האָרץ האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ ביטערניש קעגן הונגער און נויט, וואָס דאָס אייגענע איז אויך געווען מיט אַנדערע יינגלעך. אין „קליינעם בונד" האָבן מיר אַ תיקון געפונען. מיר האָבן דערזען, וואָס מיר האָבן צו טאָן *".

ווי מיר האָבן געזען, איז די יידישע רעוואָלוציאָנער־סאָציאַליסטישע אַרבעטער־באַוועגונג אונטער דער פירונג פון „בונד" אַריינגעדרונגען אין אַלע ווינקעלעך פון יידישן לעבן אויפן שטח פון ליטע; זי האָט ראַדיקאַל געענדערט דעם סאָציאַלן פנים, די עקאָנאָמישע יסודות פון די יידישע אַרבעטנדיקע מאַסן, דערהייבן צו אַ הייכער מדרגה זייער קולטור־ניוואָ, פאַרשטאַרקט זייער חשיבות, זייער אָנזען אויך מחוץ די גרענעצן פון יידישן פאָלק. דערמיט האָט זי אַריינגעשריבן אַ קאָליר פולן בלאָט אין געשיכטע־אַלבאָם פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט פאַרן לעצטן יאָרהונדערט.

וועגן די מיטאַרבעטער פון „נאַשע מריבונאַ"

אָנהייב ווינטער 1906 האָט דער צ. ק. פון „בונד" באַשלאָסן צו באַנייען דאָס רוסישע וואָכנבלאָט, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן אין משך פון זומער און איז דורך דער רעגירונג פאַרמאַכט געוואָרן. מען האָט געהאַלטן — דערציילט וו. מעדעם ** — ערב די וואַלן צו דער צווייטער דומע און די פּאַרטיי האָט זיך געגייטיקט אין אַ רוסישער קאָמפּאַניע מיט אַקטואַלן גרינגן און לעבעדיקן מאַטעריאַל. דער צוזאַמענשטעל פון דער רעדאַקציע איז געווען אַזאַ, אַז דאָס רוב מיטגלידער האָט ניט געקאָנט וואוינען אין ווילנע, וואו ס׳איז געווען דער אָפיציעלער אַדרעס פון רעדאַקציע און אַדמיניסטראַציע פון דער צייטונג. האָט מען באַשלאָסן אַריבערטראָגן די הויפּט־קוואַרטיר פון דער רעדאַקציע אין קאָוונע. די דירה,

---

* אין בוך „צו דער געשיכטע פון אַ יוגנט" („קליינער בונד" — יוגנט־בונד, „צוקונפט" אין פוילן), פון י. ש. הערצ.

** ו. מעדעם — פון מיין לעבן, ניו־יאָרק, 1923, 2־טער באַנד, קאַפּיטל קאָוונע.

וואָס מען האָט פאַר אונדז געדונגען איז געווען אין „כץ׳ס זאַאולאָק" (אָפּיציעלער נאָמען „פאַזשעסקאַיאַ"), דער נאָמען האָט געשטאַמט דערפון, וואָס דאָס גרעסטע הויז אויף דער דאָזיקער גאַס האָט געהערט צו איינער אַ פּרוי כץ. אָט אין דעם הויז האָבן מיר טאַקע געווואוינט. ס׳איז געווען אַ גרויסע באַלעבאַטישע דירה פון 6—7 צימערן. די דירה איז געשטאַנען אין גאַנצן אַ ליידיקע — פּוסטע, פינצטער און קאַלטע. האָט אונדז די באַלעבאָסטע פאַרדונגען פון דער דאָזיקער פּוסטער דירה די צוויי ערשטע צימערן. אין ערשטן צימער האָט מען אַוועקגעשטעלט צוויי בעטן, אַ גרויסן טיש און אַ פּאָר שטולן, אין צווייטן צימער איז געשטאַנען אַ טיש, און דאָס איז געווען אַלץ. איבערן גרויסן טיש איז געהאָנגען אַן אָלטער לאָמפּ, פלעגט פון אים שטענדיק רינען נאָפט — אַ טראָפן נאָך אַ טראָפן און באַשפריצן אונדזער טיש. האָבן מיר גענען ערגעץ אַ ליימענעם טעפּל און צוגעבונדן עס מיט שטריקלעך אונטערן לאָמפּ, פלעגט די נאָפט רינען אין טעפּל אַריין, און אַלץ איז געווארן אין אַרדענונג. די ערשטע צימערן האָט מען געהייצט. דער באַלעבאָסטעס אַ דינסטמיידל, אַן אָלטע קאָטוילישע מויד, וואָס פלעגט יעדע פרייַ מינוט פאַרברענגען אין אַ קלויסטער, אַ זעלטענע מיאוסקייט, אַ האַלב טויבע דערצו, פלעגט הייצן דעם אויוון און אַריינברענגען דעם סאַמאָוואַר, די איבעריקע צימערן זיינען געבליבן פוסט, פינצטער און קאַלט.

אָט אין דער מערקווירדיקער וואוינונג איז געווען אונדזער רעדאַקציע. (פון דער וואָכנשריפט „נאַשאַ טריבונאַ") און דאָרטן האָבן מיר געוואוינט זאַלבע־צווייט — זאָסלאָווסקי * און איך; דער דריטער מיטגליד פון רעדאַקציע יודין־אייזנשטאָט האָט זיך באַזעצט ערגעץ־וואו אַנדערש אין שטאָט. ווי מען זעט איז די וואוינונג געווען ניט פון די גאָר היימלעכע און אַ קבלת־פּנים האָבן מיר באַקומען גאָר ניט קיין אָנגענעמען: דעם ערשטן טאָג, וועט מיר האָבן זיך אַריינגעקליבן אַהין, זיינען מיר געזעסן ביז שפּעט ביינאַכט. אַרום איינס אַזייגער הערן מיר פלוצלונג ווי מען קלאַפּט אין טיר. אין די אַמאָליקע רוסישע צייטן איז אַזאַ קלאַפּ געווען אַ שלעכטער סימן. זיצן מיר און קוקן איינער אויפן צווייטן. „מען קלאַפּט", זאָגט זאָסלאָווסקי, „מען קלאַפּט" רוף איך זיך אָפּ. „איז ביטער" — מאַכט ער, „ס׳איז פאַסקודנע" — ענטפער איך. „מען דאַרף אָבער עפענען". — „וואָדע דאַרף מען", גיי איך אַרויס אין פאָרצימער: „ווער איז דאָרטן" — „דער נאַכט־וועכטער"! „וואָס ווילט איר?" — „עפּנט אָקאָרשט", עפּן איך. אין דער טיר באַווייזט זיך אַ פּיגור אין אַ שעפּסענעם פוטער און ...אַ פאָליציאַנט. איך קוק אויף זיי, זיי קוקן אויף מיר און ביידע צדדים פילן זיך עפּעס ניט היימיש. „וואָס ווילט איר?" — פרעג איך די חשובע־לייט. „און וואָס טוט איר דאָ" — פרעגן זיי ביי מיר. „איך וואוין דאָ" — זאָג איך. „איר וואוינט דאָ? אַזוי? פון ווען אַן?", — „פון היינט אַן", „נו, אויב אַזוי איז אַלץ אין אָרדענונג". „זייט מיר מוחל", זאָגט דער וועכטער — איך האָב געהאַט אַ טעות, איך האָב גענזען, אַז ס׳איז ליכטיק אין פענצטער און מיר האָבן דאָך געוואוסט, אַז די דירה איז אַ ליידיקע, איז מיר געווען קשה. איך האָב זיך געטראַכט: טאָמער האָבן זיך אַריינגעכאַפּט גנבים, האָב איך געפרופן דעם פאָליציאַנט. — „אַ גוטע נאַכט", — „אַ גוטע נאַכט", און מיר זיינען געגאַנגען שלאָפן.

דעם נומער פלעגן מיר צוגרייטן אין משך פון דעם לעצטן טאָג, אָדער, ריכטיקער געזאָגט, אין דער לעצטער נאַכט, וועז ער האָט געדאַרפט גיין צום דרוק.

עס האָט זיך דערבייַ אויסגעאַרבעט אַ באַשטימטער צערעמאָניאַל. יודין פלעגט קומען צו אונדז אין אָוונט, אָפּעסן מיט אונדז וועטשערע, און דאָן פלעגן מיר זיך באַוואָפענען מיט די נייטיקע כלי זיין. דאָס איז געווען, ערשטנס, אַ סאָמאָוואַר; צווייטנס, אַ פּאָר סיפּאָנען סאָדע־וואַסער און אַ פּעקעלע קליניטשקע, קיילעכדיקע צוקערלעך, וואָס מיר פלעגן נוצן אָנשטאָט פאַפּיראָסן. מיר פלעגן זיך אַוועקזעצן באַוואָפנטע אָט מיט די מיטלען און די אַרבעט איז אָנגעגאַנגען. יודין פלעגט שרייבן אַ גרויסן פּאָליטישן אַרטיקל, זייער לאַנג, אַ ביסל שווערלעך, אָבער דער עולם האָט דאָס ליב געהאַט. איך פלעג אַרומריידן פאַרשיידענע טאַקטישע פראָגן און זאָסלאָווסקי פלעגט מאַכן זיינע גלענצנדיקע קאָוואָלעריע־אַטאַקעס. אַ לעבעדיקער, פריילעכער בחור איז ער געווען, זאָסלאָווסקי. געשאָטן מיט וויצן, געשטיפט אַן אַ שיער. ס׳איז געגאַנגען די וואָלקאַמפּאַניע און די צייטונג אונדזערע האָט אָנגענומען אַ פּרישן בייסנדיקן קאָמפּסטאָן. זאָסלאָווסקי פלעגט זיך אָוועקזעצן בייַם טיש, פאַרקאָשערן די אַרבל און פרעגן מיט אַ פּריילעכן שמייכל: „נו, וועמען דאַרף מען היינט קלאַפּן גאָר געשמאַק, אַז פונקען זאָלן פליען". שוואַבן, וועמען צו קלאַפּן, האָבן מיר געהאַט פון אַלע זייטן; היינט האָט מען געדאַרפט געבן אַ פּאָטש די יידישע ליבעראַלן, מאָרגן די ציוניסטן, איבערמאָרגן די ס. ס. (וואָס האָבן גראָד אין קאָוונע אַרויסגעשטעלט אייניעם פון זייערע וויכטיקסטע קאַנדידאַטן). מיר האָבן דעמאָלט גראָד באַקומען פון אַמעריקע אַ יידישע צייטונג מיטן בילד פון אַ באַוואוסטן ס. ס. טוער (טשערניכאָוו — דאַניעלי — וו. ש.), אונטערן בילד אַן אויפשריפט: „אַ פּנים פון יעזוס, אַ טעמפּעראַמענט פון וועזוואוויוס". זאָסלאָווסקי האָט אויסגעשניטן דעם פּאָרטרעט מיט דער אונטערשריפט, אויפגעקלעפּט אויף דער וואַנט אין אונדזער צימער, און יעדעס מאָל וועז ער האָט געדאַרפט

* דאַוויד זאָסלאָווסקי (פּ. באַגראָוו — אין דער בונדישער פּרעסע, באַקאַנט אויך אונטערן פסעודאָנים „האָמונקולוס" אין דער רוסישער פּרעסע) איז איצט דער הויפּט־פּאָליטאַניסט פון די סאָוויעטישע צענטראַלע צייטונגען. די לעצטע יאָרן בעת דער מלחמה געווארן וועלט־באַרימט אַ דאַנק זיינע אַרויסטרעטונגען אין פראָגן פון דער וועלט־פּאָליטיק.

עפּעס שרייבן וועגן די ס. ס. פּלעגט ער זיך אַוועקשטעלן קוקן אויפן בילד און באַקומען פון דעם אַן אינספּיראַציע פאַר אַ פּאָר בייסיקע וויצן.

אָרום 2 אָדער 3 ביינאַכט פלעגט די אַרבעט זיין געענדיקט. יודין פלעגט זיך אַוועקלייגן אין צווייטן צימער אויפן גרויסן טיש כאָפּן אַ דרעמל. איך פלעג זיך אויך צולייגן — בלויז אַ פּאָר שעה, וואָרעם 5 אַזייגער פאַרטאָג איז געגאַנגען דער צוג קיין ווילנע און איך האָב געדאַרפט אַוועקפּירן אַהין דעם גאַנצן מאַטעריאַל פאַרן נומער. די וועג צום וואָקזאַל איז געווען גאַנץ ווייט; איך פלעג באַשטעלן פאַראויס אַן איזוואָשטשיק (פורמאַן); צווישן 4 און 5 פלעגט ער קומען און אָנקלאָפּן אין פענצטער, אַ מידער, ניט אויסגעשלאָפענער פלעג איך מיך אויפהייבן פון וואַרעמען בעט און זיך אַריינזעצן אין שליטן. ס׳פלעגן זיין ביטערע פרעסט, זייער אַ האַרבער ווינטער, און ניט איין מאָל האָב איך אָפּגעפרוירן די פיס. אין דער פרי פלעג איך אָנקומען קיין ווילנע, פאַרבלייבן דאָרטן אַ פּאָר טעג, ביז דער נומער פלעגט ווערן פאַרטיק — מאַכן קאָרעקטור, אַכטונג גיבן אין דער דרוקעריי, און דאַן צוריק פאָרן קיין קאָוונע, און די אַרבעט איז גע־גאַנגען ווייטער.

אין אונדזערע פרייַע טעג פלעגן מיר זיך באַטייליקן אין דער וואַלקאַמפּאַניע. אין קאָוונע איז געווען אַרויס־געשטעלט אונדזער וויכטיקסטער קאַנדידאַט, אַבראַמאַ־וויטש און די אַרבעט איז געגאַנגען פריש און לעבעדיק. מען פלעגט ריידן אין די בתי־מדרשים, מען פלעגט מאַכן גרויסע פאַרזאַמלונגען אין זאַל פון דער שטאָטישער דומע. די אויסערלעכע באַדינגונגען אין קאָוונע זיינען דעמאָלט געווען גאַנץ גוטע. די פּאָליציי פלעגט אונדז ניט שטערן און אַז עס פלעגט אָפּילו קומען אַ פּאָלי־ציאַנט אויף אַ פאַרזאַמלונג, פלעגן מיר אים געבן אַ פּאָר רובל אָדער אַריינגעמען אין אַ דערבייאיקן צימערל און מכבד זיין מיט אַ פלעשעלע שנאַפּס — פלעגט ער ניט שטערן.

ל. שמעוני

צו דער געשיכטע פון לינקע „פועלי־ציון" אין ליטע

„מעג דער מזבח זיין צעבראָכן,
אָבער דאָס פייער ברענט!"
נאַדסאָן

1

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אין ליטע פאָקטיש ניט עקזיסטירט קיין זעלבשטענדיקע פוע״צ פאַרטיי. די צעשפּרייטע גרופּן און אָרגאַניזאַציעס פון ווילנער, קאָוונער און סוואוואַלקער געגנטן זיינען גע־וען פאַרבונדן מיט דער י. ס. ד. א. פּ. (פועלי־ציון) אין רוסלאַנד.

די דייטשע אָקופּאַציע פון ליטע בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, — איינע פון די פינצטערע בלעטלעך אין דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג, — האָט אַלץ דער־שטיקט און צעפּלוווערט.

די גרויסע גירושים פון יידן דורך ניקאָלאַי ניקאָ־לאַיעוויטשן (1915) האָט די אַרבעט אָנגעהויבן, די „אָבער־אָסט"־פאַרוואַלטונג פון הינדענבורג־לודענדאָרף האָט איר פאַרעכטיקט דורך נגישות, צוואַנג־אַרבעט, הונגער און תפיסות. יעדן פאַרדעכטיקן האָט מען באַזייטיקט און נאָכהער געפּייניקט אין די לאַגערן פון קאַטאָרגע־אַרבעט אין פאָדבראָדזש (הינטער ווילנע), פלאָטשטשינע (אווגוס־טאָווער וואַלד) אין מאליאט א. א. וו. און ניט וויניק „פאַרדעכטיקע" האָט מען „מסדר" געווען אין כלערליי פייניקונגס־לאַגערן פון דייטשלאַנד גופא, — די פּראָקא־טיפן פון די קאַצעטן אין צווייטן וועלט־קריג.

די אַרבעטער, וואָס האָבן אויסגעמיטן די גירושים צוליבן גיכן פאָרמאָרש פון די דייטשן, האָבן זייערע גאַנצע מחשבות צוגעשפּיצט ווי צו קריגן אַ טאָג אַרבעט און ווי צו קריגן אַן איבעריקע ברויט־קאָרטע אויפצוהאַלטן ס׳לעבן פון זייערע משפּחות.

וואו־ניט־וואו האָט געשיפּעט אַ שאָטן פון אַ געזעל־שאַפּטלעכער אָרגאַניזאַציע, זאָל עס זיין אַ זכר פון אַ יידישער קהילה, אָדער אַ „הילפס־קאָמיטעט" אין ווילנע, אין סוואוואַלק, צי אַנדערשוואו.

ערשט נאָך דער סטאַביליזאַציע פון דער אָקופּאַציע־מאַכט האָבן זיך צוריק באַוויזן יוגנט־פאַראיינען, וואו־ניט־וואו אַ מאַסקירטער בונדישער „קונסט־פאַראיין", אָדער „דראַמאַטישע קרייזן", וואָס פלעגן צוטוליען די יוגנט, וואָס האָבן געלעכצט נאָך געזעלשאַפּטלעכער טעטיקייט — יוגנט פון אַלע שאַטירונגען. קאָוונע איז אין יענע יאָרן נאָכן גירוש געווען אַ געזעלשאַפּטלעכער בית־עולם צו־גלייך מיט די איבעריקע גרעסערע שטעט פון ליטע. די שטעט זיינען געווען אָפּגעריסן איינע פון דער צווייטער. דער איינציקער קאָמוניקאַציע־מיטל, די באַן, האָט נאָר באַדינט ס׳מיליטער און אין זעלטענע פאַלן פלעגט אַ ציוויליסט קריגן אַ ספּעציעלע פּאָר־דערלויבענישן. קיין אויטאָבוסן־פּאַרקער איז דעמאָלט כמעט ווי ניט געווען און מיט די וועגענער און „קאַרעטקעס" (בוידן) פלעגן

זיך על־פי־רוב באַנוצן די לייטועליקע סוחרים אוּן שמוגלער.

די ערשטע צייט פון דער אָקופאַציע האָט מען ניט געווּאוּסט פון קיין צייטונג, אַחוץ דייטשע. די ידיעות פון די פראָנטן פלעגט מען פאַרנאַכט לויפן לעזן פון די מודעה־טאָוולען אויף די קאָמענדאַנטורן, ביז די מאַכט האָט געגרינדעט אָפיציעלע צייטונגען אין דריי שפראַכן: יידיש, פויליש אוּן דייטש. אַזעלכע זיינען דערשינען אין ווילנע, קאָווּנע, גראָדנע אוּן סוואַלק. די רעדאַקטאָרן זיינען געווּען יונקערס, די איבערזעצער — פּראָ־דייטשע בירגער — יידן ווי קריסטן (אגב, איז די „אָבעראָסט" געווּען געדרוקט חוץ אין דייטש, אויך אין יידיש).

עטלעכע אָרבעטער־צענטערן האָבן דעמאָלט געשפּילט אַ באַשטימטע ראָל אין דער אַנטשטייאונג פון אַ זעלבשטענדיקער פועלי־ציון פּאַרטיי אין ליטע: ווילנע, סוואַלק אוּן ווילקאָווישקי.

אין 16—1915 האָט שוין אין סוואַלק געווירקט אַ פוע"צ גרופּע, מיט ווועלכער עס האָבן זיך פאַרנומען אינזשעניער טראָצקי, דער סטודענט ראָזנבערג, דער מוניציפּאַל־באַאַמטער טשאַרנעס אוּן דער שרייבער פוּן די שורות. (שפּעטער זיינען צוגעקומען וואַסער פון לאָדזש, דער שרייבער אוּן קריטיקער י. ר. ברינמאַן, זשעניא בראַמסאָן אוּן טייבעלע פאָלניצקאַ). דאָרטן האָט עקזיסטירט אַ „דראַמאַטישער פאַראיין", וואָס האָט געדעקט די פאָר בונדיסטן, ציוניסטן אוּן פוע"צ, צוזאַמען מיט די יידישע חסידים פון פּ. פּ. ס. דער דראַמקרייז פלעגט איינאַרדענען אוּונטן, פאַרשטעלונגען אוּן „קולטורעלע" (ליינען: פאָליטישע) וויכוחים. דער אינסטינקט פון געזעלשאַפטלעכער זעלבסטדערהאַלטונג האָט אין יענע יאָרן אָפּגעבראַכן אַלע שארפע פּאַרטיי־שפּיצן. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ מין צווישן־פּאַרטייישע אַחדות, זאָל עס האָבן זיך אויסגעדריקט אין בשותפותדיקן „דראַמ.־פאַראיין", אָדער אין לעגאַלע אוּן אומלעגאַלע ביבליאָטעקלעך (על פּי רוב פאָליטישע בראָשורן אין רוסיש) אָדער אינעם געמיינשאַפט פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין ליטע אוּן פוילן יענע יאָרן. די יידישע אַרבעטער קראַנקאַסע אין סוואַלק, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין די לעצטע אָקופאַציע־יאָרן, איז זיכער געווּען די ערשטע יידישע אַרב. קראַנקאַסע אין מזרח־אייראָפּע. די קאַסע האָט געטאָן אומשולדיקע, פרימיטיווע אַרבעט פון קעגנזייטיקער הילף, וואָס האָט זיך ניט פיל אונטערשיידט פון אַ „לינת הצדק". די וואַלן פון אַ פאַרוואַלטונג אוּן די זיצונגען זיינען שפּעטער אויסגענוצט געוואָרן פאַר פּאָליטישע דיסקוסיעס, וואָס האָבן באַשטימט דעם געזעלש. אַרבעטער־כאַראַקטער פון אַנשטאַלט.

דער דערמאָנטער „דראַמקרייז" האָט אויסגעטיילט פון זיך אַ ליטעראַרישע סעקציע — דורכאויס אַ פּאָליטישע צווישנפּאַרטייאישע קערפערשאַפט, וואָס האָט זיך געריסן צו מעשים. אויסערלעך האָט די סעקציע געמאַכט דעם רושם פון אַ בונדישער אינסטיטוציע, בעת אינערלעך האָט געפלאַקערט אַ פּאָליטישער געראַנגל צווישן ציונים, פוע"צ אוּן בונדיסטן. יעדע גרופירונג האָט דאָרטן דערוואָרבן אירע סימפּאַטיקער.

אין רעוואָלוציאָנערן פרילינג פון 1917 זיינען שוין פוע"צ אין סואוואַלק געווען אַ פעסט־צעמענטירטע גרופּע פון אַ קנאַפּע 120—100 מאַן, וואָס האָט זיך אָפּגעטיילט פון „אַלגעמיינעם דראַמקרייז" אוּן געשטרעבט נאָכן אויסברוך פון דער דייטשער רעוואָלוציע צו באַקומען נייע מיטגלידער פון די צוריקגעקערטע פון די לאַגערן אוּן גירושים. אין 1919 גייען פוע"צ מיט אַ זעלבשטענדיקער ליסטע צו די ערשטע קהילה־וואַלן אין סואוואַלק. זיי פאַרנעמען אַ גרויסע דירה אין דער הויפּטגאַס פון שטאָט, וואו זיי עפענען אויך אַ פרעכטיקן קלוב אוּן אַ „פאָלקס־אוניווערזיטעט" אויפן נאָמען פון נאָר וואָס פאַרשטאָרבענעם בער באָראָכאָוו.

פוע"צ, צוזאַמען מיט „בונד", אַנטוויקלט אַ שאַרפן גערַאַנגל מיט די גבאים פון די „הילפס־קאָמיטעטן", וואָס באַלעבאַטעווען איבער דער אַמעריקאַנער הילף (פריער פון בערלינער הילפס־פאַראיין), זיי קעמפן אויס דעם אַרבעטער חלק פון די פראָדוקטן אוּן שאַפן אַן אַרבעטער־קיך. פוע"צ וועגדן דעמאָלט אָן זייער גאַנצע ענערגיע אויף צו שאַפן אַן אַרבעטער־ראַט, אָבער דער דייטשער סאָלדאַטן־ראַט דערלאָזט ניט צו דעם.

אין 1919 פירט פוע"צ דורך אין סואוואַלק איר ערשטע פאָליטישע אַקציע מיטן אויפרייסן די קוריאַלע וואַלן צום שטאָט־ראַט, בעת „בונד" אוּן פּ. פּ. ס. זיינען בכלל געווּען דעזאָריענטירט אין דעם פּרט.

פוע"צ זיינען אַקטיוו ביים אויפשטעלן אַ זעלבשוץ, זיי פאַרטיילן געווער יעדן זיכערן חבר, וויסנדיק אַז די פאָליאַקן גרייטן צו אַ פאָגראָם. אין זעלבן יאָר 1919 שטעלט מען אויף, צוזאַמען מיט פּ. פּ. ס. אוּן „בונד", דעם אינטערנאַציאָנאַלן „פּראָפּעסיאָנעלן פאַך־פאַראיין", וואָס פראָקלאַמירט אוּן פירט איין דעם 8 שעהדיקן אַרבעטס־טאָג אוּן צווינגט אַלע אַרבעטס־געבער דורך זייערע חתימות אויספירן דעם באַשלוס.

פון דער אַנדערער זייט לעבט אויף דער „קונסט־פאַראיין" אין ווילנע. אין האַרבסט 1918 — אין דער סאַמע חבלי־לידה צייט פון דער דייטשער רעוואָלוציע — הייבן אויך אין ווילנע אָן צו שטראָמען אַ סך אַרבעטער, ווער פון מיליטער, ווער פון גירושים, ווער פון צוואַנגס־אַרבעט.

די רוסישע רעוואָלוציע לאָקט, באַגייסטערט. די מאַסע ווערט דרייסט.

די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אין ווילנע נעמט זיך גרייטן צו די ערשטע דעמאָקראַטישע קהילה וואַלן. פוע"צ דערשיינט זעלבשטענדיק צו די וואַלן מיט אַ קלאָר פּראָמולירטער ציוניסטיש־סאָציאָליסטישער פלאַטפאָרם. קריגט 600 שטימען, וואָס גיבן דריי ראַטמענער. די רע־וואָלוציע אין רוסלאַנד אוּן אין דייטשלאַנד ווערט פאַר־טיפט. אירע כוואָליעס פלייצן ווייט אוּן בריט איבער די פליינען פון ליטע — ווילנער אַרבעטער־קלובן ווימלען ווי בינשטאָקן. די נעכטיקע „אַבסטראַקטע" לאָזונגען קריגן

בלוט און פלייש און מען גרייט זיך אין ווילנע איבער־צונעמען די מאַכט, און ווי דאָס ערשטע שריט, — וויילן אַן אַרבעטער־ראַט. אין דער דאָזיקער אַקציע אַרבעט פּוע"צ מיט איר גאַנצן ברען. אָבער די ווילנער אַרבעטער, ווי די ליטווישע ממשלה, האָבן נאָך ניט באַוויזן זיך צו פאַר־פעסטיקן ווי די פּוילישע באַוואָפנטע האָרדעס אָקופּירן די שטאָט. דעמאָלט, פרילינג 1919, שביעי של פּסח, דער־מאָרדן די ווייסע פּוילישע האָרדעס אַ. ווייטערן און טע־ראָריזירן די יידישע באַפעלקערונג, וואָס איז געווען סימ־פּאַטיש צו דער ליטווישער מאַכט.

אין 1918 איז נאָך אַלץ פאַרגליווערט אין דער קאָוו־נער ליטע. קאָוונע מיט איר גאַנצן אַרום, צוזאַמען מיט זאַמוט ליגן פּאַראַליזירט.

די רעוואָלוציע צעשמעטערט דעמאָלט די רעשטן פון דער דייטשער קריגס־מאַשין און אין ליטע באַווייזן זיך די ערשטע עפנטלעכע ס. ר. און ס. ד.־אָרגאַניזאַציעס. ס'שאַפן זיך אויך די ערשטע סאָלדאַטן־ראַטן. די ליטווישע פּריצי־שע „דיפּלאָמאַטן" ווייסן נאָך ניט קלאָר ווי אַזוי צו פאָר־מירן זייער מדינהשאַפטלעכקייט.

ווי דעלעגאַטן אין באַקאַנטן רוסישן פעלקער־צו־זאַמענפאָר אין קיעוו, נעמען אָנטייל די שפּעטערדיקע ליטווישע מלוכה־לייט, וואו זיי באַגעגענען זיך מיט בער באָראָכאָוון. נאָך אַ רייע שמועסן און באַראַטונגען, צייכנט באָראָכאָוו אָן פאַר די ליטווישע דעלעגאַטן די יסודות פון אַ נאַציאָנאַלער פּראָגראַם. (צווישן די דעלעגאַטן איז דע־מאָלט געווען דער שפּעטערדיקער ליטווישער פאַשיסט און מלוכה־שעף פּראָפ. וואָלדעמאראס). די ליטווישע דע־לעגאַטן האָבן דעם דאָזיקן חסד באָראָכאָוון ניט פאַר־געסן, און נאָך זיין טויט האָט זיך איינער פון זיי געוועג־דעט צום מחבר פון די דאָזיקע שורות מען זאָל אים דער־לויבן אָנטייל נעמען אין די אזכרה־אָוונטן נאָך באָראָכאָוון צוזאַמען מיט פּוע"צ.

אין דעצעמבער 1919 האָט אין אַזאַ אזכרה אין מאַריאַמפּאָל אָנטייל גענומען דער ליטווישער סאָציאַליסט און סיים־דעפּוטאַט אַדוואָקאַט מאַרקאָוסקאַס, וואו ער האָט אויסגעדריקט זיין דאַנק באָראָכאָוון אין נאָמען פון ליט־ווינער פאַרן העלפן אויפן פעלקער־צוזאַמענפאָר אין קיעוו פאָרמולירן די ליטווישע נאַציאָנאַלע פּראָגראַם, וואָס איז שפּעטער, אין אַ געוויסער מאָס, אויך אויסגענוצט געוואָרן אַלס יסוד פאַר דער ערשטער ליטווישער דעמאָקראַטישער קאָנסטיטוציע און האָט באַוואָרנט די נאַציאָנאַלע מיעוטים, בתוכם די יידן, מיט אַ ברייטער נאַציאָנאַל־פּערסאָנאַלער אויטאָנאָמיע.

2

סואוואַלק האָט דורכגעמאַכט דעם זעלבן גורל ווי ווילנע. נאָכן אויסברוך פון דער דייטשער רעוואָלוציע האָט די מאַכט איבערגענומען די פּוילישע מיליטערישע אָרגאַניזאַציע פּ. אָ. וו. (פּאָלסקאַ אָרגאַניזאַציאַ וואָיסקאָוואַ) און נאָכן אויסברוך פון רוסיש־פּוילישן קריג, ווען די רויטע אַרמיי האָט געהאַט פאַרנומען גראָדנע און איז אַוועק ביזן ווייסל, האָט ניט נאָר סואוואַלק, נאָר גאַנץ ליטע זיך געריכט אויף אַן אַנדערער פּאָליטישער אַנט־וויקלונג ווי עס איז געשען.

בעת פּוילן איז געווען באַשעפטיקט מיט דער רוי־טער אַרמיי, האָט ליטע באַוויזן פאַרפעסטיקן איר מאַכט, אויפשטעלן אַ קערנדל פון אַן אַרמיי, אַ מלוכה־אַפּאַראַט, אַ פּאָליציי מיט די באַרימטע „זשוואַלגיבע" — אַ מין פּראָטאָטיפּ פון אַ געשטאַפּאָ — און בעת די פּאָליאַקן זיינען געלעגן צעבלוטיקטע נאָך די קלעפּ פון דער רויטער אַרמיי, האָבן די ליטווינער באַזעצט סואוואַלק.

נאָך פריער, פאַר דער צייט פון דער פּוילישער מאַכט — פּסח 1919 — האָט סואוואַלקער פּוע"צ־אָרגאַ־ניזאַציע צונויפגערופן די ערשטע ליטווישע קרייז־קאָנ־פערענץ, וואו חוץ פון די אַרומיקע שטעטלעך האָבן אויך אָנטייל גענומען דעלעגאַטן פון גראָדנע, ביאַליסטאָק, ווילקאָווישקי, מאריאמפּאָל און קאַלוואַריע.

אין ווילקאָווישקי האָט עקזיסטירט אַ זעלבשטענדיקע פּועלי־ציון אָרגאַניזאַציע וואָס איז ניט געווען פאַרבונדן ניט מיט ווילנע און ניט מיט סואוואַלק. ביי די פּועלי־ציון אין ווילקאָווישקי האָבן דעמאָלט געווירקט אפרים ברוקער, (שפּעטער אָנפירנדיקע פּערזענלעכקייט פון ק. פּ. ד. בער־לין), אלבאם, און דער גימנאַזיסט ניצעוויטש (שפּעטער איינער פון די אָנפירער פון פּוע"צ אין ליטע, אַן אַד־וואָקאַט). צו דער דאָזיקער קאָנפערענץ זיינען געקומען צוויי שליחים פון דער פּוע"צ פּאַרטיי אין פּוילן: אייזיק פלאַטנער, דער שניידער (שפּעטער אַ דיכטער אין אַמע־ריקע, וואָס איז אַוועק קיין ראַטנפאַרבאַנד. אין דער בער־יאַ־סטאַלין תקופה האָט מען אים פאַרשיקט אויף קאַטאָרגע קיין סיביר, פונוואַנען ער איז צוריקגעקומען אַ צעבראָ־כענער קיין מינסק. געשטאָרבן אַ רעהאַביליטירטער אין 1961) און ברוך ווינאָגורא, — אַ קירזשנער (שפּעטער אַ יידישער זשורנאַליסט און שרייבער אין פּאַריז). אויך די מינסקער פּוע"צ־אָרגאַניזאַציע האָט געהאַט געשיקט צוויי חברים קיין סואוואַלק (יודל לעווין און נתן פּינטשוק).

אויף דער דאָזיקער קאָנפערענץ האָט זיך אַנט־וויקלט דער ערשטער אידעאָלאָגישער וויכוח, וואָס האָט נאַכהער קריסטאַליזירט דעם פּרצוף פון די לינקע פּוע"צ אין ליטע. ס'האָבן שאַרף דיסקוטירט 2 ריכטונגען: די „פּוילישע", וואָס איז געווען מער סאָציאַל־דעמאָקראַטיש און געקעמפט ווי אַלע ס. ד. פאַר פּאַרלאַמענטאַרישע מלוכה־פאָרמען, פאַר נאַציאָנאַל־פּערסאָנאַלער אויטאָנאָ־מיע, רעכט פון דער יידישער שפּראַך א. אַ. וו. וואָס שייך ארץ־ישראל און ציוניזם איז די שטעלונג געווען אַן איינ־הייטלעכע, ס'איז נאָר נאָך ניט גענוג קלאָר געווען ביי אַלעמען דאָס פּראָבלעם ווי אַזוי זיך צו באַציען צו דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, בעת מען איז שוין לאַנג געווען אַנטי־קאָנגרעסיסטן. ס'איז אויך ניט קלאָר געווען די שטעלונג צו דער באַלפור־דעקלאַראַציע. אין דער זעלבער צייט זיינען די „מינסקער" געווען שאַרף קעגן יעדער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אויפפאַסונג, זיי זיינען געווען פאַר פּראָלעטאַרישער דיקטאַטור, פאַרן

ראטן־סיסטעם, און אינעם יידישן לעבן: — פאר יידישע ארבעטער־ראטן אנשטאט קהילות, קעגן יעדער צוזאמענ־ארבעט מיטן בירגערלעכן ציוניזם. זיי האבן געגלייבט, אז דער אינטערנאציאנאלער ארבעטער־קלאס, נאכן איבער־נעמען און פארפעסטיקן די ראטן־מאכט אומעטום, וועט זיכער העלפן דעם יידישן ארבעטער־קלאס שאפן א „סא־ציאליסטישע פאלעסטינע".

אזא שטעלונג האט זיך, בערך, אידענטיפיצירט מיט דער פראגראם פון ווינער א. ב., וואס איז אזוי התל־הבותדיק פארמולירט געווארן אין א בראשור פון אלעק־סאנדער סערפאו און אינעם „אוואנגארד", דערשינען אין ווין און בריי פארשפרייט געווארן דורך פועלי־ציון אין ליטע.

ניט נאר די סואוואלקער", נייערט אויך די פאר־ליטווישע ארגאניזאציעס האבן אויף יענער קאנפערענץ סימפאטיזירט מיט די „מינסקער". נאך לאנגע וויכוחים האט זיך די קאנפערענץ בשלום געשלאסן אן... א פאליטי־שער רעזאלוציע וועגן דער „אריענטאציע". אגב, איז די דאזיקע קאנפערענץ איבערגעפאלן געווארן דורך דער דעמאלטיקער געמישטער פויליש־דייטשער פאליציי און אדאנק דעם אינפאל פון נתן פינטשוקן, וועלכער האט זיי דערקלערט, אז דא קומט פאר א „גאטעסדינסט" און באלד גענומען זאגן פסוקים פון „שיר השירים" געמישט מיט „אשר יצר" און „ברכי נפשי" — זיינען די פאליציאנטן אוועק...

ס'האבן זיך באוויזן די ערשטע פוע"צ־צייטונגען פון ווארשע, וואס האט די ח"ח באגייסטערט, וויל זיי האבן דעמאלט געזען דעם ערשטן מאל א געדרוקטע פוע"צ צייטונג פון פוילן. אין דער „ארבעטער צייטונג" פון יענער תקופה קאן מען געפינען נאטירט א באדייטנדע סומע „פרעסע־פאנד", געזאמלט אין סואוואלק.

דער פוילישער צ. ק. האט געטאן וואס ער האט גע־קאנט כדי צו ווירקן אויף די „ליטוואקעס", בעת מינסק איז אפגעקומען נאר מיט די דערמאנטע שליחים, וואס זיינען, אגב, פארבליבן אין ליטע ביז 1920—1921. מינסק האט געשוויגן מחמת דער צעבראכענער קאמוניקאציע.

די דערמאנטע קאנפערענץ האט אויפגעאקערט דעם פארטייאישן באוואוסטזיין, וואס האט גורם געווען צו דער שאפונג פון א לינקער פראקציע אין סואוואלקער ארגאניזאציע. די „לינקע" האבן איבערגענומען די מע־טשן, דערפאר האבן די „רעכטע" פארכאפט די שטעמפלען און פארטיי־פאן, וואס איז יענע צייט געווען פארהייליקט ביי יעדן חבר. ס'האט געהאלטן ביי א שפאלטונג.

די צו זיך געקומענע פוילישע מאכט האט דעמאלט בכלל א סוף געמאכט צו יעדער געזעלשאפטלעכער ארבעט, צעבראכן די פארטייען, מאביליזירט די יונגע אין דער ארמיי, די עלטערע ארעסטירט, און א גרעסערע גרופע פוע"צ האבן באוויזן צו אנטלויפן צופוס דורך די וועלדער פון טשיפלישקי קיין ליטע. ס'איז כדאי צו דערמאנען א קוריאז, וואס האט אויפגעבראכט די פוילישע מאכט: — פילסודסקי, בכבודו, האט באזוכט סואוואלק; די ארטיקע מאכט האט באפוילן אלע פאליטישע פארטייען אנטייל צו נעמען אין פייערלעכן קבלת פנים; פאר פוע"צ איז אזא „יום טוב" געווען ניט אראפצושלינגען, ניט אויס־צושפייען. בעת „בונד" און פ. פ. ס. זיינען יא געגאנגען מיט זייערע רעפרעזענטאטיוע מענטשן, האט פוע"צ בא־שלאסן צו שיקן א חבר, וואס זאל הייסן יא געשיקט „פא פריקאזו" און גלייכצייטיק אנגעשפיגן אין פנים — מען האט געשיקט דעם יינגסטן חבר מענדעלע, וואס האט פיזיש אויסגעזען נעבעכדיק, אבער גייסטיק גוט אנט־וויקלט און אינטעליגענט. אלט איז ער געווען א יאר 17 און אויסגעזען ווי א 10 יאריק בחורל. מען קאן זיך פאר־שטעלן דעם רושם פון עולם בעת פילסודסקי האט, לויטן צערעמאניאל, געדריקט אונזער טייערן מענדעלעס האנט...

די סואוואלקער פוע"צ פליטים זיינען האלב־לעבע־דיקע אנגעקומען קיין קאלוארין, קיין מאריאמפאל (סו־כות צייט 1919), וואו יהונתן באטניצקי (איצט א לערער און רעדאקטאר פון א יידישער צייטונג אין דרום־אפריקע) מיט נאך אייניקע ארבעטער און גימנאזיסטן פון בולאטס־גימנאזיע האבן געהאט אנגעפירט מיט א שיינעם פוע"צ קריין.

א טייל פוע"צ פליטים פון מאריאמפאל האבן זיך צוריקגעקערט קיין סואוואלק, נאכפארנדיק א דעלע־גאציע פון יידישע נאצ.־ראט אין קאוונע, וואס האט דעמאלט באזוכט די שטאט אין נאמען פון דער ליטווישער רע־גירונג, כדי משפיע זיין אויף די יידן צו שטימען פאר ליטע אין פאל פון א פלעביסציט.

פוע"צ האט ניט באוויזן צו פארטיילן דעם ערשטן אפגעדרוקטן אויפרוף אירן ניט צו זיין „פאר ליטע" און ניט „קעגן פוילן", אלא פאר... ארבעטער־ראטן, ווי מען איז געצוואונגען געווען צוריק לויפן דורכן באקאנטן שליאך טשיפלישאק — קאלוארין קיין ליטע, דורך די זעלבע וועלדער און פארהעצטע דערפער; געלאפן איז מען דעמאלט, געדופט, ווי מענטשן, וואס שטייען אויסערן געזעץ. מען האט די פליטים אומעטום מכבד געווען מיט קלעפ און וועז ניט א ליטווישער פאטרול, ניט ווייט פון קאלוארין, ווער ווייסט צי עמעצער וואלט נאך היינט געדענקט די נעמען פון דעם מחבר פון די דאזיקע שורות צוזאמען מיט נאך צענדליק נעמען, וואס האבן גארניט ווייניק, יענע יארן, בייגעטראגן צום אויפבוי פון יידישן ארבעטער־לעבן אין ליטע, — מענטשן פון פארשיידענע ריכטונגען (אגב האט אין יענער תקופה אויך געווירקט אין סואוואלק ווי א פייערדיקער ציוניסטישער רעדנער אין א רוסישן ארמייאישן שינעל דער היינט באוואוסטער אינטערנאצ. יוריסט דר. יעקב ראבינזאן, וועלכער איז געווען איינער פון די בויער פון די העברעאישע גימנאז־יעס אין ליטע, — א פאליטיקער, א גלענצנדער זשורנא־ליסט און רעדאקטאר, א סיים־דעפוטאט, — איצט אין אמעריקע. ווידער, זיין ברודער נתן, איז געווען א פוע"צ, וואס האט מיטגעארבעט אין סואוואלקער פוע"צ ארגא־ניזאציע. צווישן די פליטים איז אויך געווען דער איצט

באַקאַנטער דר. נ. ראָבינזאָן — אַ פּיזיקער, אַ פּראָפעסאָר אין חיפהער פּאָליטעכניקום).

נאָכן צווייטן צוריקקער קיין ליטע האָבן די „סואוואַל־קער" שוין געפונען אין מאריאמפאל אַ שיינע פוע"צ אַר־גאַניזאַציע מיט אַ פּאַרטיי־גרופּע אין קאַלוואַריע (דאָרטן האָבן געווירקט די ברידער קאָפּיליעוויטש — ווילנער לערער. איין ברודער איז געווען מיטרעדאַקטאָר פון קאָוו־נער „פּאָלקסבלאַט", דעמאָלט אַ פוע"צ חבר. פון פּאָר אַ לינגוויסט, אַ קענער פון כינעזיש און אייניקע אינדישע דיאָלעקטן...) זיי האָבן געפונען אַ שיינע אַרגאַניזאַציע אין ווילקאָווישקי, אַרגאַניזאַציעס אין ניישטאַט, שאַקי, קיידאַן, שאָוול א. אַ. וו.

אויך קיין קאָוונע האָבן געשטראָמט מאַסן יידישע פּליטים פון ווילנע און ווילנער געגענט, וואָס האָבן אויך בייגעטראָגן דער ליטווישער אַרבעטער־באַוועגונג אויפ־צולעבן, איר שטעלן אויף די פיס, אַרגאַניזירן פּראָפעס־יאָנעל און אַנטוויקלען אַ ברייטע שול־און קולטור־אַרבעט און צוטיילן מענטשן אָלע פּאַרטייען.

סוף 1919 קומען זיך צונויף אין קאָוונער שטאָט־גאָרטן אויף אַ באַנק 10 מאָן בראש מיטן „פּוילישן" חבר שלמה שערצמאַן, וואו זיי שאַפן די קאָוונער פוע"צ אַר־גאַניזאַציע, וואָס שטעלט זיך בהדרגה בראש פון דער פוע"צ־באַוועגונג ניט נאָר אין ליטע, נייערט אויך אין לעטלאַנד און שפּעטער (1926) אויך אין עסטלאַנד.

אין קאָוונע איז די אַרבעט ניט געווען אַזאַ לייכטע, נאָכדעם ווי דער „בונד" איז געזעסן פּאַרפּעסטיקט (ווייי־ניקער ווי אין צוויי יאָר שפּעטער האָט זיך דער „בונד" אין ליטע ליקווידירט). דער „בונד" האָט אין ליטע גע־האָט זיין טראַדיציע, באַזונדערס די באַרימטע בונדישע בערשטער־אַרגאַניזאַציע פון ווילקאָווישקי. דער „בונד" איז געווען גוט אַרגאַניזירט, דיסציפּלינירט, מיט אַ צענ־טראַל־קאָמיטעט, מיט באַדייטנדע הילף פון ווילנע, בעת פוע"צ האָט ניט געהאַט קיין צענטראַלע, ניט קיין פּרעסע, ניט קיין געניטע טוער — אָפּגעריסן איין אַרגאַניזאַציע פון דער צווייטער, אויפגעקומענע פון דער אַרבעטערשאַפט פון די ליטווישע האַרפּאַשנע יידן נאָך דעם באַקאַנטן „אַבעלער קאַראַנטין", נאָכן חורבן־זשעליגאָווסקי אין ווייל־נע. קיין אַנטיסעמיטישע העצער האָט אין ליטע אויך ניט געפּעלט, דעמאָלט זיינען פּאַרגעקומען אייניקע אַנטי־יידישע אַרויסטרעטונגען אין קאָוונע, מען האָט אינסטינק־טיוו געפּילט, אַז ווי „גוט" ס'זאָל יידן ניט זיין אין ליטע, וואָלט זיך דער באָדן אונטער די פיס; און ווי „באַזונגען" ס'זאָלן ניט זיין די ערשטע יידישע „פּרייהייטן" מיט דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, צאָפּלט ביי יעדן ייד ערגעץ טיף פּאַרבאָרגן אַ טיפער אומרו... און מען קוקט אויס אויף אַ שיפּסקאָרטע; ארץ־ישראל האָט געלאָקט און געזופן, פונדעסטוועגן האָבן אַ סך עמיגרירט קיין דרום־אָפריקע און אַמעריקע.

דערווייל פּאַרפּעסטיקן זיך די פּאָליאָקן אין ווילנע. פוע"צ גייען אַוועק „אונטער דער ערד". די אָנפּירנדיקע ח"ח פּאַרלאָזן די שטאָט, זיי צעשפּרייטן זיך ווער אין רוסלאַנד, ווער אין פוילן, און ניט ווייניק פון זיי אין קאָוונע. נאָכדעם ווי דער ערשטער פּוילישער טעראָר שטילט זיך אַ ביסל איין קומען ווידער פוע"צ צו זיך, מען מאַכט אויף די באָראָאָוו־קיך, וואָס ווערט גלייכ־צייטיק די היים און דער אַדרעס פון דער פּאַרטיי, אָבער ניט אויף לאַנג. בעת די פּוילישע פּאָליציי פון ווילנע שליסט גיך די „באָראָאָוו־קיך" — וואַרפן זיך פוע"צ אויף קולטור־אַרבעט, זיי מאַכן אויף אַן אָוונט־שול און אַ קינדער־הייס א. נ. פון ב. באָראָכאָוו, זיי באַנייען די מאָסוואוקעס און דיסקוסיעס, וואו ס'ווערט היציק דע־באַטירט דאָס נייע פּראָבלעם „אָנשלוס" (אין קאָמאינטערן, מותר אויף ארץ־ישראל, — וואָס פוע"צ אין ליטע האָבן קאָטעגאָריש אָפּגעווארפן). אָבער ווילנע איז שוין אָפּ־געשניטן פון ליטע, די פּאַרבינדונג איז כמעט ווי ניט מעגלעך.

די ווילנער פּליטים האָבן אַריינגעבראַכט אין קאָוונע פריש בלוט, אינטעליגענץ און געזעלשאַפּטלעכע טוער, וואָס די אַרמע ליטע האָט וויניק דאָן פּאַרמאָגט, אויך די אַרבעטער־טוער־פּליטים האָבן מחיה געווען די יונג פּאַרשניטענע נאָצ. אויטאָנאָמיע צוזאָמען מיט דער ליט־ווישער מלוכה בכלל. ס'איז אויפגעקומען אַ געזעלשאַפּט „אָזע", נאָכהער „אָרט". ס'האָבן געאַרבעט אין ליטע דר. בערגערס, טשערניכאָוו, פּראָפעסאָר בעליאָצקין, דר. ראָבינזאָן, דאָצענט דר. לאָזערסאָן, ז. קאַלמאַנאָוויטש, דר. שמשון ראָזענבוים (שפּעטער יידישער מיניסטער), פּראָפ. שמעון דובנאָוו, לאָזאַר גורעוויטש, דער פּעדאַגאָג גיטע־לעס, אַגראָנאָם לאָפקעס א. אַ. וו. אויך פוע"צ האָבן גע־נאָסן פון דאָזיקן פּליטים־שטראָם, ס'זיינען געקומען דר. גרשון געשוני, אברהם קובלאַנאָוו, אבא ווערט א. אַ. וו. אַזאַ פּערזאָן ווי אַלטער אַראָנצקער (באַדייטנדער מלוכה־טוער אין ראָטן־פּאַרבאַנד) האָט אַרגאַניזירט די אינטער־נאַציאָנאַלע פּראָפעסיאָנעלע־באַוועגונג. ס'זיינען געקומען נתן פּינטשוק, יודל לעווין, ברוך ווינאָגוראַ, אייזיק פּלאַט־נער, מישאַ שלאָסבערג, נאָכהער דר. כוואַניק. די דריי ברידער קאָפּילעוויטש, דער לערער סעניצקי און משה ערעם — די בויער פון וועלטלעכן שול־וועזן, ס'איז געקומען יוסף ראָזען, פּסח אייזנבערג. (יוסף ראָזען האָט פּאַרנומען אַ וויכטיקן פּאָסטן אין דער סאָוויעטישער אַם־באַסאָדע אין קאָוונע).

אויגוסט 1919 קומט פּאַר די ערשטע ליטווישע לאָנ־דעס־פּאַרטיי קאָנפערענץ שוין אין אייגענעם פּאַרטיי־קלוב אויף מאָפּו־גאַס, וואו ס'זיינען אויך אינגעלאָדן גע־וואָרן דעלעגאַטן פון לעטלאַנד. די דאָמינירנדע פּערזאָנען אויף דער דאָזיקער קאָנפערענץ זיינען געווען אפּרים ברוקער און נתן פּינטשוק, פון לעטלאַנד — די לערערין דאָרא טאַראַנט. די קאָנפערענץ קומט פּאַר פּאַרן שיין פון פּלאָמען פון אַ ריזיקער שריפה, וואָס האָט דעמאָלט גע־ווילדעווען אין קאָוונע און אויסגעברענט אַ שטיק יידיש שטח פון יאַנאָווער, יאַטקאָווער און ווילקאָמירער גאָסן, די פּלאָמען האָבן אָנגעשפּאָרט ביז די פענצטער פון זי־צונגס־זאָל. די קאָנפערענץ האָט זיך געמוזט איבערטראָגן

אויפן גרינעם באַרג, (דעמאָלט האָט די „זשוואַלגיבע" גע־זוכט ברוקערן, פאַר זיין קאָפּ איז באַשטימט געוואָרן אַ שיינע מטבע). די דאָזיקע קאָנפערענץ האָט געשאַפן די ליטווישלעטישע געאייניקטע פּוע"צ־באַוועגונג, וואָס האָט זיך צע־וואַקסן אין אַ קורצע צייט אין אַ מחנה פון קנאַפּע צוויי טויזנט גוט־אָרגאַניזירטע דיסציפּליניירטע חברים. די קאָנפערענץ האָט אויך געוויילט די דעלעגאַציע צו דער 5־טער וועלט־קאָנפערענץ (אין ווין) און דעם ערשטן צענטראַל קאָמיטעט.

די קאָנפערענץ, נאָך לאַנגע וויכוחים, האָט אָנגענומען די „מינסקער" אָריענטאַציע און אַ נאָמען געגעבן די פּאַר־טיי „י. ק. פ. פּוע"צ". דער ערשטער ליטווישער פּוע"צ צ. ק. האָט געשטיצט דעם ווינער אָ. ב. און, צום ערשטן מאָל אין ליטע, געשאַפן אַן אַרבעטער יוגנט־באַוועגונג, — די „באָראָכאָוו יוגנט", וואָס איז געווען די ערשטע אַר־בעטער יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין ליטע.

דער צ. ק. האָט אָנגענומען אַלע מיטלען אַרויסצוגעבן אַ פּאַרטיי־צייטונג, וואָס איז געלונגען אַ יאָר שפּעטער, שוין דורך אַן אַנדערן צוזאַמענשטעל. שלמה שערצמאַן האָט געבראַכט פון פּוילן די ערשטע קאַסטן שריפט (אַ מתנה פון פּוע"צ אין פּוילן). אַ דאַנק אָט דער שריפט איז נאַכהער אויפגעבויט געוואָרן דער פּוע"צ דרוקער־קאָאָפּעראַטיוו „האַמער" אויף יאַטקאָווער גאַס, וואו מען האָט געזעצט די פּוע"צ „אַרבעטער צייטונג", וואָס איז רעגולער דער־שינען יעדע וואָך.

צו דער דאָזיקער ערשטער תקופה פון פּוע"צ (פאַר דער קאָנפערענץ) געהערן די 9 נומערן זשורנאַלן „אַר־בעטער לעבן" אין יידיש, ליטוויש און רוסיש פון קאָוו־נער צ. ב. פון די פּראָפּפאַראיינען, וואו דער לעבעדיקער נערוו פון רעדאַקציע איז געווען אונדזער פריער דערמאָנ־טער חבר אַלטער אראצקער (שפּעטער יודל לעווין און משה ערעם). אַלטער אראצקער האָט ניט נושא חן געווען ביי דער „זשוואַלגיבע", זי האָט אים אַזוי לאַנג אַרומגע־זוכט און פאַרפאָלגט, ביז ער איז געצוואונגען געווען צו פאַרלאָזן ליטע. אין דער צייט פון ערשטן צענטראַל־קאָמיטעט זיינען אין ליטע געווען 45 פּוע"צ־אָרגאַני־זאַציעס און גרופּן. אין 16 פּונקטן זיינען געווען פּאַרטיי־קלובן, ביבליאָטעקן און אָוונט־קורסן.

ניט ווייניק ענערגיע האָט פּוע"צ יענע יאָרן אָפּ־געגעבן דער פּראָפּ. באַוועגונג, וואָס איז על פּי רוב גע־ווען אַן אַלגעמיינע און אינטערנאַציאָנאַלע. צום „שבח" פון די ליטווישע אַרבעטער אין יענער תקופה, איז ניט געווען קיין איין איינציקער פּאַרטייאישער פּראָפּ.־פאַראיין (שפּע־טער האָבן אַזעלכע פאַראיינען געשאַפן די ס. ד.).

די פינפטע וועלט־קאָנפערענץ אין ווין, האָט די פּועלי ציון־באַוועגונג געשפּאָלטן אויף „רעכטע און לינקע" (1920). אין ליטע האָט זיך פּוע"צ קיינמאָל ניט געשפּאָלטן, ווייל קיין „רעכטע" פּוע"צ זיינען ניט געווען.

בעת די רעזולטאַטן פון דער פינפטער וועלט־קאָנ־פערענץ, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט דער שפּאַלטונג פון דער פּוע"צ וועלט־באַוועגונג און טיף אויפגערודערט די פּראָלעטאַריש־ציוניסטישע מחנות אין דער גאַנצער וועלט — איז די יידישע אַרבעטער־ליטע געבליבן רואיק; די פּוע"צ פּאַרטיי האָט נאָך דער 5־טער וועלט־קאָנפערענץ זיך פאַרשטאַרקט און אויסגעברייטערט, ווייל זי האָט ניט דורכגעמאַכט און ניט איבערגעלעבט די יסורים און אי־נערלעכע דערשיטערונגען פון דער שפּאַלטונג אין וועלט־מאַסשטאַב.

נאָך דער 6־טער וועלט־קאָנפערענץ (דאַנציג, אָנהייב 1922) האָט זיך די לינקע פּוע"צ־אידעאָלאָגיע ענדגילטיק קריסטאַליזירט. ס'האָט זיך פאַרענדיקט די פיינטלעכע דיסקוסיע אַרום די באַרימטע פּונקטן, וואָס דער קאָמאינ־טערן האָט אַרויסגעשטעלט פּוע"צ, ווי תנאים זיך אָנצו־שליסן אין אים. איין עיקר תנאי איז געווען — דאָס מוותר זיין אויפן ציוניזם. אַרום דעם תנאי האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ טיפע און ברייטע דיסקוסיע אין דער וועלט־באַוועגונג. אמת, ס'זיינען געווען געוויסע מענטשן, וואָס האָבן געטראַכט אַז דער אָנשלוס איז כדאי, ווייל נאָך דער סאָ־ציאַלער רעוואָלוציע „וועט די אינטערנאַציאָנאַלע אַר־בעטער־באַוועגונג במילא קומען צום אויספיר, אַז נאָר אַ סאָציאַליסטיש ארץ־ישראל קאָן און וועט לייזן די יידן־פראַגע", כידוע האָט די 6־טע וועלט־קאָנפערענץ די דאָ־זיקע פאָדערונג אָפּגעוואָרפן און מיט דעם פאַרענדיקט דעם טראַגישן קאַפּיטל אין דער פּוע"צ־באַוועגונג.

ווי גרויס ס'איז דעמאָלט געווען דער ציטער און אחריות פאַר דער פּאַרטיי אין ליטע קאָן אילוסטרירן דער פאַקט, אַז דער דעלעגאַט פון דער ליטווישער פּאַר־טיי, מישא שלאָסבערג, איז צוריק געקומען אַהיים מיט אַ שווערן נערוון שאָק. נאָכן אָפּליגן אַ סך חדשים אין אַ הייל־אַנשטאַלט אין קעניגסבערג, האָט ער זיך צוריק־געקערט צו דער פּאַרטיי־אַרבעט.

דאָס ערשטע פּוע"צ געדרוקט וואָרט אין ליטע איז דערשינען אין 1919, אַ ביאָגראַפיע פון בער באָראָכאָוון, אַרויסגעגעבן צום צווייטן יאָרצייט, פאַרלאַג „האַמער". קיין נאָמען איז אויפן ביכעלע ניט אָנגעגעבן, אָבער גע־שריבן האָט עס יודל לעווין. אין סעפּטעמבער 1920 דער־שיינט די ערשטע פּוע"צ־צייטונג אין ליטע: „אונדזער וואָרט", וואו ס'ווערט זייער קורץ פאָרמולירט די פּוע"צ פּראָגראַם אין ליטע: 1) דער דירעקטער קאַמף פאַר דער נייער סאָציאַליסטישער געזעלשאַפט. 2) די אויפבויאונג פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אַרבעטער־אויטאָנאָמיע. 3) דער קאַמף פאַר דער יידישער פּראָלעטאַרישער צו־קונפט — דורך דער באַשאַפונג פון אַ „סאָציאַליסטישער פּאַלעסטינע".

אין דער זעלביקער צייטונג ווערט געמעלדעט, אַז אינגיכן דערשיינט דער ערשטער נומער פון דער יידישער וועכנטלעכער אַרבעטער־צייטונג „דאָס פרייע וואָרט", אָבער אָנשטאָט דעם, דערשיינען ווייטער איינמאָליקע מאָנאַטלעכע זאַמלהעפטן, ווי „אַרבעטער וועלט" — אָק־טאָבער 1920; „אַרבעטער געדאַנק" — נאָוועמבער 1920 און „אונדזער אַרבעטער געדאַנק" — דעצעמבער 1920. דאָס אַרויסגעבן יעדן נומער איז פאַרבונדן מיט עינויים, —

הן מאַטעריעלע, הן מחמת צענזור. אָבער דער ניוואָ פון די אויסגאַבן איז צו באַוואונדערן ביז היינט. דער ריינער סטיל, אָן שיינער יידיש, אָן דרוק־פעלערן מיט וואָגיקע פּובליציסטישע מאַטעריאַל (דער „בונד" האָט דעמאָלט אַרויסגעגעבן דאָס „אַרבעטער וואָרט"; שפּעטער די יידסעקציע — „די וואָך").

נאָך 4 חדשים ענערגישע אַרגאַניזיר־אַרבעט איז אין קאָוונע דערשינען די ערשטע פּעריאָדישע פּועלי־ציוניס־טישע וואָכן־צייטונג די „אַרבייטער צייטונג" (7.4.21), וואָס איז אָן אַ הפסקה, אין דער אייגענער זעצעריי „האַמער". דערשינען רעגולער 40 וואָכן. דעם 12־טן מאַי 1922 האָט קאָוונער „זשוואַלגיבע" באַפאַלן די זעצערייַ, די צייטונג געשלאָסן און דעם פאַראַנטוואָרטלעכן רעדאַקטאָר (טוביה משורר, אַ שניידער פון סלאָבאָדקע) אַרייַנגעוואָרפן אויף לאַנגע חדשים אין דער טרויעריק־באַוואוסטער „גלעלער" טורמע. די „אַרב. צייטונג" איז גוט פאַרשפּרייט געוואָרן און איז געווען זייער אַנגענומען צווישן דער אַרבעטער פאַלקס־אינטעליגענץ. די מיטאַרבעטער האָבן געגעבן דאָס בעסטע און ניט איין יונגער דיכטער האָט דאָרטן צום ערשטן מאָל געדרוקט זיין ערשט ליד. דער אמתער רע־דאַקטאָר, כמעט די גאַנצע 40 וואָכן, איז געווען משה ערעס (ביז מען האָט אים אַרעסטירט און אַרויסגעשיקט פון לאַנד). ניט וויניק מי האָבן אין דער צייטונג אַרייַנגע־לייגט: יוסף ראַזען (געשטאָרבן אין ישראל), נאַכהער ביז דער שליסונג — פּסח אייזנבערג, מישאָ שלאָסבערג, דער שרייבער פון די שורות און קאָרעספּאָנדענטן פון דער ליטווישער פּראָווינץ.

די „באַראַכאָוו יוגנט" האָט אַרויסגעגעבן אַ ניט־פּעריאָדישע אויסגאָבע „יוגנט קלאַנגען" (ערשטער נומ׳ 2.8.21). שפּעטער האָט די יוגנט באַקומען איר וויגקל אין דער „אַרבעטער צייטונג", וויייל די „זשוואַלגיבע" האָט איר צייטונג באַלד געשלאָסן.

די פּוע״צ־פּאַרטיי אין ליטע האָט אין 1920 אַנטוויקלט אַ גרויסערע פּראָדוציר־קאָאָפּעראַציע טעטיקייט אונטער אַ צענטראַלער לייטונג „האַמער", וועלכער האָט געהאַט אין רשות די דערמאַנטע אייגענע זעצעריי, אַ מענער שנייַדעריי אויף מאַפּו גאַס (נאַכהער אויף יאַטקאָווער גאַס און שפּעטער אין אַ אייגן אויסגעבויטן בנין), אַ גרויסע קאָאָפּעראַטיווע מעכאַניזירטע סטאַלעריי. ס׳זיינען אויך געשאַפּן געוואָרן אייניקע פּראָדוציר־קאָאָפּעראַטיוון אין פּראָווינץ, פון וועלכע ס׳איז ווערט צו דערמאַנען דעם בערשטער־קאָאָפּעראַטיוו אין קרעטינגען. נאָך אייניקע יאָר אַרבעט איז אויף די קאָאָפּעראַטיווע טוער אויך שווער געפאַלן די האַנט פון דער „זשוואַלגיבע", וואָס האָט דער־פירט די קאָאָפּעראַציע צו פאַרניכטונג. די דערמאַנטע סטאַלעריי מיטן בנין און די גרויסע מאַשינען־אייניריכ־טונג איז די לעצטע מינוט געלונגען איבערצוגעבן דעם „החלוץ".

ס׳איז אוממעגלעך פאַרבייצוגיין די קאָאָפּעראַטיוון פון פּוע״צ אין קאָוונע און ניט דערמאַנען אַזעלכע נעמען ווי דוד סמאָליאַקאָוו אַדער צמח, באַזונדערס דעם חבר שמוליק גרינבערג־קלינגער, וואָס האָט טריי אָפּגעהיט די בנינים ביז דער לעצטער רגע, ניט האָבנדיק אַ ביסן ברויט אין מויל. דער חבר שמוליק איז געווען דער טיפּ אין פאַרטיי, וואָס האָט שטיל געגומען אויף זיך אַלץ: קלעפּן אומלעגאַלע אויפרופן, פאַרוואָס מען משפּט אין ליטע ביז לעבנסלענגלעכע טורמע; „פאַרמישן" אַ זשע־לאַטין פאַר אַ העקטאָגראַף, זיין אַ „זיץ־רעדאַקטאָר", פירן אומלעגאַלע וואַליזעס, ער האָט אַפילו זוכה־געווען צו אַ ליטווישן פּאַס און צו קאַנדידירן צום סיים. אויך ער איז אַנטלאָפן פון ליטע אַ מינוט פאַרן אַרעסט, געקומען קיין א״י, נאַכהער צוליב משפּחה־ענינים אַוועק קיין פאַריז, (די נאַציס האָבן אים אומגעבראַכט אין קאַצעט פון דראַנסי, סוף צווייטער וועלט־מלחמה).

צו יענער צייט האָבן פוע״צ חברים, צוזאַמען מיט קריסטלעכע אַרבעטער, אויפגעמאַכט אַ קאָנסום־קאָאָפּע־ראַטיוו „לעבן" מיט 300 מיטגלידער. אָבער אויך דאָרטן האָט „געזיגט" די „זשוואַלגיבע". דער הויפּט־מומחה פון דער פוע״צ־קאָאָפּעראַציע אין קאָוונע איז געווען שמואל קאָפלאָן, וואָס האָט זייער פיל געגעבן די דאָזיקע אַנ־שטאַלטן צו אַנטויקלען. אויך איז צו דערמאָנען דעם יונג פאַרשניטענעם חבר וועראַלאָוו פון קרעטינגען, אַ בחור ווי אַ דעמב. געקומען איז ער אין מאָל אויף אַ פּאַרטיי־באַראַטונג אין קאָוונע, ווינטער 1923, קראַנק געווארן אויף דער „שלאָף קרענק" און געשטאָרבן אין קאָוונער שפּיטאָל.

פוע״צ אין ליטע זיינען חוץ אַ יאָר — צוויי (1920—1919) קיינמאָל ניט געווען לעגאַל. בכלל זיינען אין ליטע יענע יאָרן געווען נאָר 2 יידישע אַרבעטער־פאַרטייען: פוע״צ און די יידסעקציע; פוע״צ פלעגן אין דער עפּנט־לעכקייט אומעטום דערשיינען ווי די „אַרב. פּראַקציע 7" און די יידסעקציע — „אַרב. פּראַקציע 5".

* * *

די שווערע רדיפות און דער אינערלעכער אייניקער פאַרטייִדיקונגס־אינטערעס פון די יידישע אַרבעטער אין ליטע יענע יאָרן, האָט דערמעגלעכט אַן יסורים אויפ־צושטעלן די צווישנפאַרטייאישע „קולטור ליגע", וואָס האָט אויסגעבויט און אָנגעפירט מיטן יידישן וועלטלעכן שול־וועזן און בכלל אָנגעפירט מיט דער גאַנצער אַלגעמיינער קולטור־אַרבעט צווישן אַרבעטער אין לאַנד. די „קולטור ליגע" האָט, חוץ די שולן, אויפגעשטעלט ביבליאָטעקן, אַ טעאַטער־סטודיע, אָוונט־קורסן א. אַ. וו. אַזוי אַרום איז זי געוואָרן פאַרוואָרצלט אין יידישן אַרבעטער־לעבן פון ליטע. זי האָט חוץ די פאַלקס־שולן אויפגעמאַכט אַ מיטל־שול אין קאָוונע און דעם יידישן לערער־סעמינאַר אויף יאַנאָוועך גאַס, וואָס האָט צוגעגרייט אייגענע יידישע פאַלקס־שול־לערער מיט מלוכה־רעכט. דער לערער־סע־מינאַר איז געווען לעגאַליזירט ווי „לערער־קורסן", די עקזאַמענס פלעגן פאַרקומען ביי דער אָנווועזנהייט און השגחה פון אַ מלוכה־פאַרשטייער, וואָס פלעגט אויך חתמענען די דיפּלאָמען. דער לייטער פון סעמינאַר איז געווען דער באַקאַנטער פּעדאַגאָג ש. לעווין. דאָרטן האָבן

מיטגעאַרבעט ווי לעקטאָרן: ז. קאַלמאַנאָוויטש (יידיש און יידישע ליטעראָטור), העלענא כאַצקעלס (נאַטור־וויסנ־שאַפט און געשיכטע), דר. חיים יאפע (פיזיק און כעמיע), דר. פרומקין (מאַטעמאַטיק), דר. פינקלשטיין (אַנאַטאָמיע), דר. לאַזערסאָן און ש. לעווין (פסיכאָלאָגיע, יסודות פון פילאָסאָפיע, פעדאַגאָגיק און דידאַקטיק), דער אַגראָנאָם לאַפקעס, (געריטנעריי, סעדעריי, בינען־צוכט, קאָרטאָ־גראָפיע און טאָפּאָגראָפיע), מוזיק און געזאַנג — פידלער און דיריגענט זיידמאַן, צייכענען און סקולפטור־קלעפן — קאָגאַנאָוויטש, ספּאָרט — מירסקי און קאָפּעליושניק, דייטש — מיקוניס, ליטוויש — אַ קריסטלעכע טוערין פון די ס. ר.

אין פּאַרוואַלטונג האָט מיטגעאַרבעט דער דר. מאטיס מיט זיין פרוי. די תקופה פון לערער־סעמינאַר איז געווען זייער אַן אינטערעסאַנטע (אַ קאַפּיטל פאַר זיך), די סע־מינאַריסטן, כמעט אַלע אָפּגעקליבענע יונגע פּאַרטיי־טוער פון דער יידסעקציע און פוע"צ. דער סעמינאַר האָט צוגעצויגן צו זיך די בעסטע פון דער אַרבעטער־אינטע־ליגענץ אויף לעקציעס און וויכוחים. דאָרטן האָט זיך אָפּגעשפּילט דער אידעאָלאָגישער פּאַרטיי־שפּראַכן־וויכוח, וואו... לינקע פוע"צ האָבן פּאַרטיידיקט העברעאיש, זייע־דיק אַליין יידישיסטן, געהאַנדלט האָט זיך ניט וועגן סתם העברעאיש, אלא וויַ אַ לימוד־שפּראַך אין סעמינאַר און אין די פּאָלקס־שולן פון קולטור־ליגע.

פוע"צ זיינען אַרויס פון נאַציאָנאַל־פּעדאַגאָגישן שטאַנדפּונקט מיט דער טענה, אַז אַ יידישער לערער, וואָס דאַרף אונטערריכטן יידיש און יידישע ליטעראָטור מוז קענען העברעאיש. די גאָס האָט די טענה צוגעשריבן צום ציוניזם... דער שפּראַך־וויכוח האָט קיינמאָל ניט אויפגע־הערט אין ליטע, ביז די היטלער־רוצחים האָבן אים „געלייזט", — אומגעבראַכט צוזאַמען מיט די טייערע ליטווישע יידן.

דער דערמאָנטער לערער־סעמינאַר איז געשטאַנען אויף אַ געהעריקער קולטורעלער הייך. דאָס אינערלעכע האַרמאָניע צוזאַמענלעבן, דער טיפער אינטערעס צום שול־וועזן, די איבערגעגעבענע לעקטאָרן, די עקסקורס־יעס פון די שילער צוזאַמען מיט די לעקטאָרן איבער דער יידישער פּראָווינץ (אַפילו אין לעטלאַנד) האָט אומעטום אַרייַנגעטראָגן ליכט און באַגייסטערונג. דאָס איז אַ ליכטיק בלעטל אין דער געזונ ביטערער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין ליטע.

יענע יאָרן זיינען געווען די יאָרן פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אין ליטע. דער בוי פון דער אויטאָנאָמיע איז געווען פאַלגנדיקער: די גרונד צעל — די קהילה. די צענטראַלע פון אַלע קהילות — דער נאַציאָ־נאַל־ראַט; דער נאַציאָנאַל־ראַט פלעגט געווייליט ווערן פריער דורך די קהילות־צוזאַמענפּאַרן, נאָכדעם דורך דער העכסטער אינסטאַנץ — דורך דער יידישער נאַציאָנאַל־פּאַרלאַמענט. דער געזעצלעכער מלוכהשאַפּטלעכער אויס־דרוק פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע איז געווען דאָס יידישע מיניסטעריום. דער יידישער מיניסטער מיטן מי־ניסטעריום זיינען געווען פאַרשאַנטוואָרטלעך פאַר זייערע מעשים פאַרן נאַציאָנאַל־ראַט, וואָס פלעגט באַשטימען די ליניע פון דער יידישער פּאָליטיק אין ליטע (פאַר די קנאַפּע 5 יאָר עקזיסטענץ פונעם מיניסטעריום האָבן זיך געביטן 4 יידישע מיניסטאָרן: דר. מ. סאָלאָוויטשיק, יוליוס ברוצקוס, דר. שמשון ראָזנבוים און דער אַדוואָקאַט פּרידּ־מאַן, וואָס איז אַרויפגעזעצט געוואָרן ווי אַ מיניסטער דורך דער ליטווישער רעגירונג קעגן יידישן ווילן); דער פּרעזידענט פון נאַציאָנאַל־ראַט איז געווען איין צייט דר. ראָזנבוים און ביים סוף דער אַדוואָקאַט עוזר פינקלשטיין. פון די סעקרעטאַרן זיינען דעמאָלט געווען: אַדוואָקאַט גאַרפונקל (צ. ס.) און יודל מאַרק (פאָלקיסטן). אינערהאַלב דעם דאָזיקן אויטאָנאָמען שטח האָט זיך אָפּגעשפּילט דער גאַנצער יידישער געזעלשאַפּטלעכער און פּאַרטייאישער געראַנגל, דער געראַנגל איז ניט געווען סתם לשם השמים, נייערט פאַר טאָג־טעגלעכע לעבנס־ענינים פון יידישן ישוב, וואָס איז געזעלשאַפּטלעך־מאַטעריעל אויסגעהאָלפן געוואָרן מצד די אויטאָנאָמע אַרגאַנען אַדאָנק דעם צוואַנגס־שטייער־רעכט און אין אַ געוויסער מאָס מיט די מיטלען פון „דזשאָינט", און אויך פּאַרטיילט דורך די אויטאָנאָמע מוסדות. די אויטאָנאָמע אַרגאַנען האָבן געהאַט אונטער זיך: דעם גאַנצן יידישן שול־וועזן, רעליגיע, געזונטהייט, ווידעראויפבוי און פּאָלקס־באַנק־וועזן, פּליטים, קינדער־פאַרזאָרגונג, סאָציאָלע הילף, יורידישע הילף (מעטרי־קאַציע) א. אַ. וו. ס'האָבן זיך געראַנגלט צווישן זיך 5 גרונט־ריכטונגען: 1) די ציוניסטן און צ. ס., 2) אגודת־ישראל, 3) פּאָלקיסטן, 4) די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג, וואָס איז באַשטאַנען פון 2 פּאַרטייען: „יידישע סעקציע" און לינקע פוע"צ, 5) „מזרחי". צום שבח פון ליטווישן יידנטום האָט זיך קיינמאָל דער פּאַרטיי־געראַנגל ניט געפּירט אַרום בודזשעטן, נייערט אַרום פרינציפּן, וואו דעם ערשטן פלאַץ האָט פאַרנומען דער כאַראַקטער פון שפּראַכן־פראַגע אינעם שול־וועזן.

די לינקע פוע"צ האָבן געהאַט זייער אַריגינעלע, עקסטרעמע שטעלונג כלפי דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, זיי האָבן געפאָדערט יידישע אַרבעטער־ראַטן אויף דער יידישער גאָס (מחמת לעגאַליטעט: „אַרבעטער קאָמי־טעטן"), וואָס זאָלן שטיין בראש פון יידישן לעבן אָפילו נאָך דער סאָציאָלער רעוואָלוציע, וואָס האָט דעמאָלט אויסגעזען צו זיין זייער נאָענט...

אין די געגעבענע באַדינגונגען האָבן זיי געהאַלטן, אַז די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע פון די יידן אין דער קאַ־פּיטאַליסטישער אַרדענונג קאָן לאַנג ניט אָנהאַלטן, מוז מען באַצייטנס זאָרגן פאַר אַן אַלטערנאַטיוועך רעוואָלוצ־יאָנערער יידישער אויטאָנאָמער זעלבסט־פאַרוואַלטונג, וואָס מיינט יידישע אַרבעטער־ראַטן.

„די פליכט פון פוע"צ איז תמיד אונטערצושטרייכן די קלאַסן־קעגנזאַצן צווישן יידישע אַרבעטער און די פאַרמעגלעכע שיכטן, אומעטום און בייַ יעדער געלע־גנהייט, נאַטירלעך אויך אין די אויטאָנאָמע מוסדות".

פאַר די אויגן פון פוע"צ איז שטענדיק געשטאַנען

אַן אַנדערע אויטאָנאָמיע — די נאַציאָנאַל־טעריטאָריאַלע אויטאָנאָמיע אין ארץ־ישראל, וואָס וועט פֿאַרווירקלעכט ווערן נאָר דורך קלאָסן־קאָמף אין אַלגעמיינעם, ווי אין יידישן לעבן. מחמת סטראַטעגישע טעמים זיינען פּוע״צ אין געווייסע פֿראַגן געשטאַנען אין איין פֿראָנט מיט דער יידסעקציע, אָבער דער אונטערשייד צווישן ביידע פֿראַקציעס איז געווען אַ טיף פּרינציפּיעלער און גרינטלעכער, כאָטש פּוע״צ פֿלעגן אין ליטע, פון איין זייט, פֿאַרשריען ווערן ווי די „לינקסטע" און ניט ווי ציוניסטן, בעת די יעווסעקציע פלעגט זיי שטעמפּלען ווי ציוניסטן און קלאָסן־פֿאַרראָטער. פּוע״צ האָבן גענטענהט, אַז אַרבעטער מוזן און דאַרפן פֿאַרטיידיקן די נאַציאָנאַלע יידישע רעכט אומעטום, אין אַלע סיטואַציעס, דעריבער זיינען זיי ניט אַנטי־לאָפן פון נאַצ. ראָט און שפּעטער פון דער נאַצ. פֿאַרזאַמלונג, ווי ס׳האָט געטאָן די יידסעקציע וואָס האָט געהאַלטן, אַז די אויטאָנאָמיע־פֿאָרומס דינען זיי נאָר ווי אַגיטאַציע־טריבונעס און ניט מער (דעם 2־טן קהילות־צוזאַמענפֿאָר האָבן פּוע״צ דעמאָנסטראַטיוו פֿאַרלאָזן — צוליב ענינים אַרום שול־קאָמף). פּוע״צ זיינען אָבער ווייטער פֿאַרבליבן אין די ועדי הקהילות, ווייל דאָרטן איז געווען צו פֿאַרטיידיקן די אינטערעסן פון אַרבעטער.

ווי געזאָגט האָבן די קהילות געהאַט צוואַנגס שטייַער־רעכט, פון וואָס זיי האָבן סובסידירט פֿאַר סאַציאַלער הילף, שול, געזונטהייט א. א. וו. נאַטירלעך האָט פּוע״צ ניט נעגירט די קהילה־פֿאָרומס ווי טריבונעס פֿאַר פֿאַליטישן קאָמף אין די געגעבענע שווערע אומלעגאַלע באַדינגונגען. די פּוע״צ ראָטמענער האָבן אומעטום קאָנסטרוקטיוו מיטגעאַרבעט אין די קהילות, האָבן אָנטייל־גענומען אין די ערשטע ועדי קהילות פון ליטע (1919) און אין ערשטן קהילות צוזאַמענפֿאָר, וואו פון די יידישע אַרבעטער אַלס אָזעלכע זיינען קיין אַנדערע דעלעגאַטן ווי פּוע״צ ניט געווען (די צ. ס. אין ליטע האָבן זיך דע־מאָלט נאָך ניט געהאַלטן פֿאַר אַן אַרבעטער־פֿאַרטיי).

דער ערשטער קהילות צוזאַמענפֿאָר איז דערעפנט געוואָרן דורך דעם יידישן מיניסטער דעם 5.1.20 אין קאָוונע. דער צוזאַמענפֿאָר איז געווען אַ בלאָסער. דאָרטן געפינען מיר שוין 2 פּוע״צ דעלעגאַטן: דייטש פון קיידאַן און ראַפֿאַלאָוויטש פון ראַסיין. אַרויסגעטרעטן איז נאָר דייטש, וועלכער האָט פֿאַרטיידיקט... די יידישע ערד־אַרבעטער אין ליטע און געפֿאָדערט הילף און שטיצע פֿאַר דער יידישער לאַנדווירטשאַפֿט, וואָס איז דעמאָלט געווען גאָר ניכר אין לאַנד.

מיט דער פּוע״צ־פֿראַקציע פירט דעמאָלט אַן משה ערעם, וועלכער נעמט אַן אַקטיוון אַנטייל אין אַלע וויכוחים. אויף דעם דאָזיקן צוזאַמענפֿאָר האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ פֿאַרביטערטער פֿאַליטישער־און קולטור־קאָמף, באַזונ־דערס אַרום דעם שול־וועזן, אַרום דער שפּראַכן־פֿראַגע, אַרום פֿראַגראַם פון דער נאַצ. אויטאָנאָמיע און די רעכט פון וועלטלעכן יידישן אַרבעטער שול־וועזן, ס׳איז אויך דערמאָנט געוואָרן דער לאָזונג פון אַלגעמיינע וואַלן אין לאַנד ניט צו אַ קהילות־צוזאַמענפֿאָר, נייערט צו אַ יידישן „פֿאַרלאָמענט — אַ יידישע נאַציאָנאַלע פֿאַרזאַמלונג" (די פֿאָדערונג פון וואַלן צו אַ נאַציאָנאַלער פֿאַרזאַמלונג איז דעמאָלט הייס געשטיצט געוואָרן דורך די פֿאָלקיסטן).

פּוע״צ האָבן בריַיט פֿראָפּאַגאַנדירט אָזעלכע וואַלן און וואו זיי האָבן געקאָנט האָבן זיי דורכגעפירט אָזעלכע רעזאָלוציעס אין די קהילות. דער לאָזונג האָט געזיגט אוך די ליטווישע יידן האָבן אין האַרבסט 1923 געווײלט די יידישע נאַציאָנאַלע פֿאַרזאַמלונג אין ליטע.

די לינקע פּוע״צ זיינען דורך דער פֿאָליציי שווער פֿאַגראָמירט געוואָרן נאָך יעדן עפּנטלעכן אַרויסטריט. בעת די קהילות־וואַלן אין מאַי 1921 האָט מען אין אַ גאַנצע רייַ שטעטלעך אַרעסטירט די פּוע״צ־קאַנדידאַטן, די רעד־נער, און קאַנפֿיסקירט יעדעס געדרוקט וואָרט. פּונ־דעסטוועגן איז דער פֿאַרטיי געלונגען דורכצופירן בייַ יענע וואַלן אירע פֿאַרשטייער אין די גרעסערע קהילות פון ליטע.

דאָס יידישע מיניסטעריום האָט אינטערוועניִרט און געפֿאָדערט אַ געוויסע אימוניטעט פֿאַר די געווײלטע קהי־לה־ראָטמענער. ס׳האָט אָבער ניט געהאָלפֿן. ס׳איז כדאי צו דערמאָנען דעם שטורעם אין קאָוונע בעת די פֿאָליציי האָט אַרעסטירט דעם ערשטן פּוע״צ קאַנדידאַט צו קאָוו־נער קהילה. די פֿאַרטיי האָט צונויפֿגענומען און אַרגא־ניזירט דעם סאָמע פֿאָליטיש אָפּגעשטאַנענסטן שווער־אַרבעטער־עלעמענט — די טרעגער, בראש מיטן פֿרעכטיקן טיפֿ שלמה דיאָמאַנט, וועלכער איז געווען פֿאַרזיצער פון טראַנספֿאָרט־פֿאַראיין. אינעם פֿאַראיין האָבן אַקטיוו געאַרבעט משה ערעם (וואָס איז פֿאַר זיין אַרבעט דורך די טרעגער געווײלט געוואָרן וויַ אַן „ערן פֿאַרזיצער"). דער דערמאָנטער פֿאַראיין איז אינגאַנצן געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון פּוע״צ און האָט דעמאָלט געדראָט פּיזיש אַרונטערצורייסן די וואַלן, אויב מען וועט דעם קאַנדידאַט ניט באַפֿרייען. נאָך אַ מיזאָמער אינטערוועניִ איז עס דעם יידישן מיניסטעריום געלונגען.

צו די וואַלן פון דער „נאַצ. פֿאַרזאַמלונג" אין 1923 איז די פּוע״צ־פֿאַרטיי פֿאַרבליבן כמעט אַן אַן אינטעליגענץ און אַן אַ צענטראַל־קאָמיטעט. די פֿאַרטיי האָט דעמאָלט באַקומען איר ביטערסטן קלאַפּ בייַ די סיים־וואַלן, וואו זיי האָבן אַנטייל גענומען אין אַ ניט גערָאטענעם וואַל־

בלאָק מיט די לינקע ס. ר. (סאָציאַל רעוואָלוציאָנערן). כאָטש דער בלאָק איז געווען אַ ריין טעכנישער, זיינען פּוע"צ פאַרשריען געוואָרן פון רעכטס און פון לינקס, ווייל זייער פּאָזיטיווע שטעלונג צום ראַטן־פאַרבאַנד, האָט גאָרניט צו טאָן מיט דער אידעאָלאָגיע פון די ס. ר. — קעגנער פון ראַטן־פאַרבאַנד. אַגב האָבן פּוע"צ פריער אָפּגעגעבן ניט ווייניק מי פאַר אַן אַלגעמיינעם אינטער־נאַציאָנאַלן אַרבעטער־בלאָק, אָבער ס'איז ניט געלונגען צוליב דער קאָמוניסטישער קעגנערשאַפט צו די ס. ר. ווי בכלל צו אַזאַ „איינהייטלעכן פראָנט", וואָס איז דעמאָלט נאָך ניט געווען אין דער מאָדע. פּוע"צ איז דעמאָלט אַליין ניט געווען ביכולת אויסצוטראָגן אַזאַ וואַל־קאַמפּאַניע צום סיים און געמוזט זוכן „שותפים".

ס'איז נאָך געווען אַ סיבה: ס'רוב פּאַרטיי־טוער זיינען געווען פאַררעכנט ווי „פּליטים", וואָס האָבן ניט געהאַט קיין וואַל־רעכט און ניט געטאָרט עפנטלעך אַרויס־טרעטן, אַזוי איז פּוע"צ אַריין אין דער נייער וואַל־קאַמ־פּאַניע פאַקטיש צו פירן אַליין אַ זעלבשטענדיקע אַרבעט... די „זשוואַלגיבע" האָט אין סאַמע וואַל־ברען פאַרניכטעט ס'רעשט פון די פּועלי־ציוניסטישע אינסטיטוציעס: גע־שלאָסן די „אַרבעטער־היימען", אַרעסטירט די הויפּט קעפּ פון צ. ק. צוזאַמען מיט משה ערעמען, וואָס איז זיי געשטאַנען ווי אַ דאָרן אין אויג; ערעם איז דעמאָלט דעפּאָרטירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, און אַ פּאָר יאָר שפּעטער עולה געווען קיין א"י.

בעת די באַן מיטן אַרעסטירטן משה ערעם האָט זיך גערירט פון קאָוונער וואָקזאַל צו דער דייטשישער גרענעץ, איז די „זשוואַלגיבע" מיט דער פּאָליציי שטאַרק איבערראַשט געוואָרן פון דער פועלי־ציון דעמאָנ־סטראַציע, וואָס איז געקומען זיך געזעגענען מיטן אַרעס־טירטן באַליבטן מנהיג, וועלכער האָט אַ סך כוח געלאָזן אין ליטע ביים אויפבויען דעם וועלטלעכן שול־וועזן, די פּאַרטיי, צוזאַמען מיט די ערשטע צעלן פון דער אויטאָנאָמיע.

אויך צו אייניקע שטאָט־ראַטן זיינען דעמאָלט פאָר־געקומען וואַלן, וואו פּוע"צ האָבן אַנטייל גענומען און דורכגעפירט קאַנדידאַטן. זאָל דערמאָנט ווערן דער קוריאָז פון קיידאַן, וואו פּוע"צ האָט דורגעפירט מער ראַטמענער פון דער צאָל אַרויסגעשטעלטע קאַנדידאַטן; זאָלן אויך דערמאָנט ווערן ניישטאַט און שאַקי, וואו מען האָט געוויילט אַלס בירגערמייסטער דעם פּוע"צ חבר יודל נייפעלד *.

אין אָט דער אַטמאָספער איז מען נאַכהער געגאַנגען צו די וואַלן צו דער יידישער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג. די רעשטן פון צ. ק. האָבן גערופן אַ פּאַרטיי־ראַט פון גאַנצן לאַנד, די פּאַרטיי האָט צוריק אויפגעלעבט און גענומען שעפּן נייע קרעפטן פון דער טיף פון דער אַר־בעטער באַוועגונג, ס'האָבן זיך באַלד געפונען נייע אַק־טיווע טוער, מיטלען, „שרייבער", און דאָס שווערסטע: קאַנדידאַטן צו די וואַלן, וואָס זיינען מיט זייער דערשיי־נען, אויסגעליפערט געוואָרן דער פּאָליציי.

אויף דער קאַנדידאַטן־רשימה האָבן פיגורירט לויט דער ריי 1) יוסף פרידמאַן (זשורנאַליסט), וועלכער איז ספּעציעל געקומען פון בערלין, וואו ער איז פריער געווען אַנטלאָפן פון דער פּאָליציי. ער איז אַ פּלימעניק פון בעל מחשבותן און געווען ברייט באַקאַנט צווישן דער קאָוו־נער פאָלקס־אינטעליגענץ. יוסף פרידמאַן האָט געאַרבעט אין בערלין אין ליטווישן „אויסלענדישן קאָמיטעט" פון די ליטוויש־לעטישע פּועלי־ציון, געשאַפן און אָנגעפירט מיטן פּאַרטיי־פאַרלאַג „פונקען", וואָס האָט דער פּאַרטיי באַזאָרגט מיט אומלעגאַלע ליטעראַטור און מיט... פּעסער. (איצט לעבט ער אין פראַנקרייך). 2) לייבל ראַבינאָוויטש „סעקרעטאַר פון סאַניטאַר־אַמט ביים יידישן נאַציאָנאַל־ראַט" (דער שרייבער פון די שורות ל. שמעוני־חיין, „לייבל ראַבינאָוויטש" איז געווען איינער פון זיינע יתרוס נעמען...) 3) אברהם מאַנדל * — פאָלקס־לערער, דעמאָלט סעמינאַריסט. אַ פּרעכטיקע קעמפער־פיגור, שפּעטער פאַרמשפּט פאַר פּוע"צ־טעטיקייט צו לאַנג־יאָריקער תפיסה אין ריגע, 4) זלמן טאָמפּאָווסקי, ראַטמאַן אין ניישטאַט, אויסגעצייכנטער קאָאָפּעראַטאָר און מסירת־נפשדיקער חבר, 5) דער שלאָסער יעקע וואָלפּערט, שטאָטישער ראַט־מאַן פון קיידאַן, 7) טוביה משורר, אַ שניידער (סלאָבאָדקע), געווען נאָר וואָס באַפרייט פון טורמע ווי אַ פאַראַנטוואָרט־לעכער רעדאַקטאָר פון „אַרב.־צייטונג", 8) העניע זאַקס פון יורבורג, אַ באַאַמטע אין אַ ליטווישער רעגירונגס־ביוראָ. די פּאַרטיי האָט דורכגעפירט די ערשטע 3 ווי דעפּוטאַטן צו דער נאַציאָנאַל־פאַרזאַמלונג. לייבל ראַבי־נאָוויטש איז דעמאָלט אַרומגעפאָרן איבער דער פּראָווינץ ווי אַ שליח פון ייד. נאַציאָנאַל־ראַט. ער איז אויך געפאָרן קיין דייטשלאַנד אין שליחות פון ייד. נאַציאָנאַל־ראַט און ייד. מיניסטעריום — זיינע נסיעות האָט ער גלייכ־צייטיק אויסגענוצט ווי אַ לעבעדיקער פאַרבינדער און ליטעראַטור־צעפירער פון דער פּאַרטיי. אַגב, ביים שליסן דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט מיטן יידישן מיניסטעריום איז פאַרלוירן געגאַנגען אַ שיינער טייל פון פּאַרטיי־אַר־כיוו, וואָס איז דאָרטן געלעגן באַהאַלטן אין איינער פון די אַלמערס. די לעצטע צייט האָט מיטגעאַרבעט אין נאַציאָ־נאַל־ראַט, ווי ראַבינאָוויטשעס אַ געהילף, די סטודענטקע דבורה רוטשטיין פון ווילקאָווישקי, אַן איבערגעגעבענע פּאַרטיי־חברטע, וואָס איז שפּעטער אַרעסטירט געוואָרן צוזאַמען מיט ראַבינאָוויטשן אויף אַ בלוטיקער מאַי־דע־מאָנסטראַציע און פאַרבראַכט לאַנגע חדשים אין דער „געלער" טורמע — די קאַטאָרגע פון קאָוונע.

דעמאָלט האָט די פּאַרטיי אַרויסגעלאָזן אַ גאַנצע ריי אויפרופן (געדרוקט אומלעגאַל אין קאָוונע און בערלין), די צייטונגען „אויפגאַנג" און „דאָס אַרבעטער וואָרט"

* שפּעטער אַוועק קיין ביראָבידזשאַן און זיך צוריקגעקערט קיין ליטע. אומגעקומען. — רעד.

* שפּעטער אַוועק קיין ראַטנפאַרבאַנד און דאָרטן געשטאָרבן. רעד.

(סעפּטעמבער 1923), אַ דריטע צייטונג איז קאָנפיסקירט געוואָרן אין אַ דרוקעריי אין שאַוול. דער רעזולטאַט פון די וואַלן מיט די מוטיקע אַרויסטרעטונגען פון די פּוע"צ חברים האָט דערמונטערט די פּאַרטיי און איר געגעבן שוואונג פונסניי אָנצוהייבן די אַרונטערגעריסענע פּאַר־טיי־טעטיקייט.

די נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג האָט זיך געעפנט אין קאָוונע אין פאָלקס־הויז, אין נאָוועמבער 1923, אין דער אָנוועזנהייט פון פּרעמיער־מיניסטער פון ליטע, קאָוונער בירגערמייסטער, קאָנסולן, ווייסרוסישן מיניסטער אַראנאוו. די אַטמאָספער איז געווען אַ פייערלעכע און געהויבענע. נאָך דער דערעפענונגס־רעדע פון יידישן מיניסטער ד"ר ראָזנבוים זיינען אַרויף באַגריסן, איינציקווייז, דער קאָוונער בירגערמייסטער, פאַן לאַטיק אין נאָמען פון דער פּוילישער סיים־פּראַקציע, און הער קינדערעס אין נאָמען פון... די דייטשן. נאַכהער האָבן באַגריסט פאָרשטייער פון קאָוונער קהילה, פון „אָרט", „אָזע", פּראָפּ. שמעון דובנאָוו, עקס מיניסטער ד"ר סאָלאָווייטשיק. ס'זיינען אָנגעקומען באַ־גריסונגען פון ד"ר ווייצמאַן פון ירושלים און פון פאַר־שיידענע יידישע קערפּערשאַפטן אין דער גאַנצער וועלט. נאַכהער זיינען אויף דער טריבונע דערשינען די פאָר־שטייער פון די קאָמוניסטן (אינזשעניער אַבראַמסאָן) און פון די לינקע פּוע"צ (ל. ראַבינאָוויטש) מיט זייערע פּאָ־ליטישע דעקלאַראַציעס און האַרבע דיבורים צו די מי־ניסטאָרן און הויכע געסט, וואָס זיינען געשטעמפּלט גע־וואָרן ווי אַרבעטער אויסראָטער... (פּרטים וועגן דער ערש־טער און לעצטער סעסיע פון דער נאַצ. פאַרזאַמלונג זע אין ערשטן באַנד „ליטע", וואָס איז דערשינען אין ניו־יאָרק אין 1951).

פּוע"צ האָט דאָס מאָל אויך אָנטייל גענומען אין נאַצ. ראַט מיט 2 פאָרשטייער: יוסף פרידמאַן און לייבל ראַ־בינאָוויטש. דער ערשטער האָט תיכף געמוזט עוקר זיין פון ליטע, דער צווייטער איז אַרעסטירט געוואָרן אויף דער מאַי־דעמאָנסטראַציע אין יאָר 1924 (צוזאַמען מיט די חברים מאַנדל, רייך, ביילע, אַלכסנדער און דבורה ראָט־שטיין). נאָך אַ פּאָר חדשים תפיסה איז ל. ראַבינאָוויטש ווידער אַרויסגעטרעטן אויף דער 13 סעסיע פון נאַצ. ראַט (אין זאַל פון שטאָט־ראַט) און אויף אַ פּלענום פון קהילה, וואו ער האָט שאַרף אָנגעגריפן די רעגירונג פאַר דערלויבן די אַנטי־יידישע דעמאָנסטראַציע און פּאָג־ראָם אויף גרויס־ווילנער גאַס מצד די ליטווישע פאַ־שיסטן — ס'רעשט פון יענער נאַכט האָט ער שוין פאַר־בראַכט אין דער אינקוויזיציע־קאַמער פון „זשוואַלגיבע" און נאָכן אָפּזיצן ווידער אַ פּאָר חדשים אין טורמע, איז אים געלונגען צו אַנטלויפן פון אויספאָרשונגס אַמט און בשלום אָנקומען קיין בערלין, פון וואַנען ער איז סוף 1924 אומלעגאַל עולה געווען קיין א"י, ניט האָבנדיק קיין כשרן סערטיפיקאַט...

יענע צייט האָט די ליטווישע רעגירונג פאַרענדיקט איר אויטאָנאָמיע־שפּיל מיט די יידן — פריער געשלאָסן דעם יידישן מיניסטעריום און דעם מיניסטער ד"ר ראָ־זנבוים אָנגעקלאָגט אין געריכט פאַרן געברויכן „אומ־געזעצלעך דעם טיטל מיניסטער"... נאַכהער צעטריבן דעם נאַצ. ראַט (1925) און שפּעטער אַ סוף געמאַכט צו די וועלטלעך אויטאָנאָמע יידישע קהילות (1926).

פאַר דער תקופה פון דער אויטאָנאָמיע איז קאָוונער קהילה 2 מאָל איבערגעוויילט געוואָרן. אין דער ערשטער קהילה האָט פּוע"צ געהאַט 3 ראַטמענער (משה ערעם, אייזיק פּלאַטנער און ברוך ווינאָגוראַ). נאָכדעם ווי פּלאַט־נער און ווינאָגוראַ זיינען, גערודפט דורך דער פּאָליציי, אַנטלאָפן פון ליטע, האָבן זייערע פּלעצער פאַרנומען דער באַקאַנטער אַרבעטער־טוער פון קאָוונע, דער סטאָליער דוד סמאָליאַקאָוו און דער בוכהאַלטער זאַנוול טוב*. אין דער 2־טער קהילה זיינען געוויילט געוואָרן לייבל ראַ־בינאָוויטש און דער בלעכער־אַרבעטער ביינאַרט. ביינאַרט איז געווען איינער פון די פּאָפּולערע אַרבעטער טיפּן אין דער דעמאָלטיקער קאָוונע, נאָך שווערע רדיפות פון דער „זשוואַלגיבע" איז ער אַנטלאָפן קיין פּאַריז, וואו ער איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה.

שווער און ביטער איז געווען דער יידישער און אַלגעמיינער אַרבעטערשאַפט אין ליטע, אָבער דאָפּלט שווער און ביטער איז געווען די לינקע פּוע"צ, וואָס זיינען גערודפט געוואָרן פון רעכטס און פון לינקס, — אויסער פון דער „זשוואַלגיבע" און פּאָליציי. די קאָמוניסטן פלעגן פּוע"צ פאַרשרייען ווי „ציוניסטן", „ענגלישע אַגענטן" וכדומה. אלא דער רום פון דער דעמאָלט לעגאַלער פּוע"צ פּאַרטיי אין ראַטן־פּאַרבאַנד מיטן מאָסקווער פּוע"צ־אָרגאַן, וואָס פלעגט אָנקומען קיין ליטע (די איינציקע לעגאַלע פּאַרטיי צייטונג, וואָס איז דערשינען אין מאָסקווע ניט פון דער אָפּיציעלער באָלשעוויסטישער פּאַרטיי) און דער רום פונעם „באָראָכאָוו באַטאַליאָן" אין דער רויטער אַרמיי בעתן פּוילישן קריג מיטן ראַטן־פּאַרבאַנד, וואו ס'זיינען געווען ניט ווייניק „ליטוואַקעס" — פלעגן אָפּהאַקן די בייזע יעווסעקישע צינגער און צונישט מאַכן זייערע רכילות. וואָרעם אָפּפרעגן די ראָל פון פּוע"צ אין ליטע גופא איז ניט לייכט געווען, כאָטש פּועלי־ציוניסטן זיינען געזעסן מיט זיי צוזאַמען אין די תפיסות, פאַרן אָנטייל אין בשותפותדיקע אַקציעס, אין בשותפותדיקע גאַסן־דע־מאָנסטראַציעס, — פלעגט מען אויך העצן קעגן זיי און פאַרמסרן פאַר די ניט־יידן רעוואָלוציאָנערן, ווי קאָנטר־רעוואָלוציאָנערן, „ציוניסטישע חונפים" וכדומה. אָבער אין די תפיסות פלעגט אַזאַ העצע אויך האָבן אַ פאַרקערטע ווירקונג, ווייל די תפיסה איז געווען דער „אַרבעטער אוניווערזיטעט", וואו פּוע"צ־חברים האָבן געהאַט צייט און מעגלעכקייט אויפצוקלערן די ניט־יידן זייער פּראָג־ראַם. פּוע"צ אין ליטע האָט בשעתו אָנטייל גענומען אין „מאָפּר" און אירע חברים אין די תפיסות האָבן גענאָסן פון דער „רויטער הילף" ווי אַלע פּאָליטישע אַרעסטאַנטן.

די צ. ס., וואָס האָבן גענאָסן פון לעגאַליטעט, געהאַט

---

* אומגעקומען מיט זיינע 2 זין. רעד.

אַ טאָג־צייטונג און, דער עיקר, די גרויסע הנאה פון די סערטיפיקאַטן, פלעגן אויך רודפן פּוע"צ צוזאַמען מיט די אַלגעמיינע בירגערלעכע ציונים — מען פלעגט זיי פאַר־שרייען ווי „יידישיסטן־ליקווידאַטאָרן", „רויטע", וכדומה. כאָטש פּוע"צ האָט קיינמאָל ניט מוותר געווען אויף אַ קוצו של יוד פון איר פּראָלעטאַרישן ציוניזם, מיטגעאַר־בעט אין „פּאַלעסטינע אַרבעטער פאָנד" און ברייט פּראָפּאַ־גאַנדירט פאַר דער אַרבעטערשאַפט דעם פּראָלעטאַרישן ציוניזם — דעם באָראָכאָוויזם.

אין יענער תקופה איז דער „החלוץ" געווען געשלאָסן פאַר לינקע „פּועלי ציון". פּוע"צ האָט געטענהט, אַז זייערע חברים, געניטע אַרבעטער דאַרפן קיין מלאכה ניט לערנען און קאָנען עולה זיין אָן „הכשרה", פּועלי ציון נייטיקט זיך ניט אין דער פּאָליטישער צ. ס. דערציאונג פונעם „החלוץ", וואָס ליגט אינגאַנצן אין זייערע הענט.

שפּעטער ווען פּוע"צ איז געלונגען צו ברעכן דעם פאַרבאָט פון יאָ גיין אין „החלוץ", דאָרטן אַקטיוו צו אַרבעטן און געווינען טיפע סימפּאַטיעס צווישן דער חלוצישער יוגנט, פלעגט מען זיי ווידער רודפן און שוואַרץ־מאַכן ס'לעבן. דאָרטן וואו דער פּוע"צ געדאַנק האָט באַהערשט חלוצישע פּונקטן, פלעגט מען זיי רודפן ווי „יידישיסטן".

נאָכדעם ווי פּועלי־ציוניסטישער חלוץ האָט אויף אַ פאַרזאַמלונג אָנשטאָט „ארץ ישראל" געזאָגט — „פּאַ־לעסטינע", האָט מען גענומען די פּועלי־ציון חברים אויס־שליסן פון „החלוץ", און זאָל אונטערשטראָכן ווערן, אַז פּוע"צ אין ליטע האָבן קיינמאָל ניט גענאָסן פון אַ לעגאַלן סערטיפיקאַט קיין ארץ־ישראל!

ניט געקוקט אויף דעם אַלעמען זיינען כסדר אויס־געוואַקסן און צוגעוואַקסן נייע קרעפטן, וואָס האָבן אָן הפסקה צוגעשטראָמט צו דער פּאַרטיי און אויסגעפילט די ליידיקע ערטער פון די פאַרשיקטע, אַנטלאָפענע און אַרעסטירטע.

ס'איז צו דערמאָנען דעם „משונהדיקן" פאַקט פון 1924—25, ווען אין דער פּועלי־ציון־באַוועגונג אין ליטע האָבן גענומען שטראָמען יוגנט פון די העכערע קלאַסן פון די העברעאישע גימנאַזיעס, וואָס זיינען אַזוי אויס־געהיט און באַשיצט געוואָרן פון דער לינקער פּאַרטיי אינעם ציוניזם...

ווען ס'איז געשאַפן געוואָרן די אַלגעמיינע לינקע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „וואַנדערפויגל", דרינגען דאָרטן אַריין די יונגע פּוע"צ עלעמענטן, וואו זיי האַלטן זיך צוזאַמען אונטער דער השגחה פון פריער דערמאָנטן חבר אברהם מאַנדל.

די נייע יונגע קאַדרען, צוזאַמען מיט די רעשטן פון די עלטערע פּועלי־ציוניסטן גיבן אַרויס נייע טוער, וואָס וואַרפן זיך מיט באַגייסטערונג צו דער פּאַרטיי־אַרבעט. די פּאַרטיי אין ליטע בלייבט ווייטער אָפּגעשניטן פון דער וועלט־באַוועגונג צוליבן קריגס־צושטאַנד צווישן ליטע און פּוילן.

פונדעסטוועגן האַלטן זיי אָן געהיימע פעדעם מיט דער דערמאָנטער וועלט־באַוועגונג, וואָס קאָאָרדינירט די פּאָלי־טישע אַרבעט פון אַלע פּועלי־ציון פּאַרטייען אין די לענ־דער, וואו זיי עקזיסטירן.

אין יאַנואַר 1925 פּרובירט די פּאַרטיי אַרויסצוגעבן פאַר ליטע אַ צייטונג, געדרוקט אין ריגע. ליידער איז דערשינען נאָר איין נומער „אַרבעטער געדאַנק" (ריגע, 26.1.25), ווייל אין ריגע איז דער פּאָליטישער רעזשים געווען ניט קיין בעסערער ווי אין ליטע און אונדזערע לעטישע חברים זיינען דאָרטן אויך געווען אומלעגאַל. די צייטונג אין איר לייט־אַרטיקל כאַראַקטעריזירט דעם רעזשים אין ליטע אין 1925 מיט פאָלגנדע ווערטער:

„דער רעאַקציע־פלאַם זוכט אַריינצודרינגען ביז צו די וואָרצלען פון יעדער פרייער באַוועגונג און אויסראָטן אַלץ. אויב גאַלוואַוסקאַסעס מאַכט פלעגט זעצן אין טורמע פאַר שטרייקן, דערגייען איצטיקע מאַכטהאָבער דערצו, אַז פאַר אַ חשד אין פאַרשפּרייטן פּראָקלאַמאַציעס ווערן מענ־טשן (אויך מינדעריעריקע) פאַרמשפּט צום טויט, און נאָר דורכן „חסד" פון פּרעזידענט ווערט די טויט־שטראָף פאַרביטן אויף אייביקע קאַטאָרגע.

ווען הונגעריקע אַרבעטער פאָדערן ברויט — ענט־פערט מען זיי מיט פייער, פּאָליטישע אַרעסטירטע ווערן געשלאָגן ביזן פאַרלירן דעם באַוואוסטזיין, מען פירט זיי אין גאַס געשמידט אין קייטן...

...פאַרן האַלטן אַ בילדל פון קאַרל מאַרקס משפּט מען ווי אַ פאַרברעכער, געזעלשאַפטלעכע וויסנשאַפט איז טריף... אין די ליטווישע שולן ווערן די לערער פאַרביטן אויף גלחים. איז אַ מיטלשול עפּעס פרייער, נעמט מען פון איר אָפּ די סובסידיע, די קלעריקאַליזאַציע שפּאַרט אָן אויך אין יידישן לעבן, אַזוי האָט מען אַרויסגענומען די מעטריקאַציע פון די קהילות און איבערגעגעבן די רבנים, די „אַגודה" (אַגודת ישראל) פאַרלירט געוויס גאָרניט פון דעם דאָזיקן מצב אין לאַנד..."

מיר וועלן פאַרענדיקן דעם קאַפּיטל מיטן נומער „אַר־בעטער פּאַלעסטינע", וואָס פּוע"צ האָט אַרויסגעגעבן אַ פּאָר חדשים פריער (סעפּטעמבער 1924), וואו מען גיט נאָך אָן דעם פּאַרטיי אַדרעס: „יידישער נאַצ. ראַט — פראַקציע 7", כאָטש ראַבינאָוויטש איז געזעסן אין תפיסה און יוסף פרידמאַן — אין בערלין. די צייטונג איז אינ־גאַנצן געווידמעט ארץ־ישראל און אירע פּראָבלעמען. די צייטונג איז אויך פול מיט דער טיפסטער פאַרביטערונג קעגן דעם קאָוונער „פּאַלעסטינע־אַמט", וואָס האָט פאַר פּוע"צ אין ליטע „געשלאָסן די טויערן פון ארץ־ישראל. מען לאָזט אונדז ניט אַריבערטראָגן דעם פּראָלעטאַרישן ברען אין לאַנד פון אונדזער צוקונפט. מען פירט אַ ברייטע געלט־זאַמלונג פאַר ארץ־ישראל. די צייטונג דערציילט וועגן מיטינגען אין ניישטאט, ווילקאָווישק, ווילקי, פּאָנע־וועזש. מען זאַמלט יידישע ביכער פאַר ארץ־ישראל און מען פירט ווייטער די פּאָליטישע וויכוחים מיט דער יידסעקציע. מיר געפינען דאָרטן אַ מעלדונג פון צ. ק. וואָס קאָן נאָר כאַראַקטעריזירן די פּאָליטישע רייפקייט פון דער פּאַרטיי.

„אזוי ווי דאָסמאָל קאָנען מיר ניט אַרויסשטעלן אייגענע רשימות צו די וואָלן אין די שטאָט־ראַטן, רופן מיר די ברייטע יידישע וויילער־מאַסן צו שטימען און אַגיטירן פאַר די אַלגעמיינע אַרבעטער־רשימות".

ניט קיין קליינעם אָרט האָבן פּוע"צ אין קאָוונע פאַר־נומען צווישן די סטודענטן אין קאָוונער אוניווערזיטעט, וואו מיט דער הילף און איניציאַטיוו פון לינקן פוע"צ, ישראל ניצעוויטש, ווערט געשאַפן דער סטודענטן־פאַר־אייַן: „צו דערלערנען און פאַרשפרייטן די יידישע שפראַך און ליטעראַטור ביים ליטווישן אוניווערזיטעט". נאַטירלעך, דריקט ניט אויס דער דאָזיקער נאָמען דעם אמתן פנים און כאַראַקטער פון יידישן סטודענטן־פאַראיין, וואָס האָט אין דער אמתן קאָנצענטרירט און אָרגאַניזירט אַלע פּראָגרעסיווע און לינקע יידישע סטודענטן, וואָס האָבן בייגעטראָגן זייער חלק צום אַלגעמיינעם סאָציאַליסטישן קאַמף קעגן דער ליטווישׂ־גלחישער רעאַקציע. ווי געזאָגט, איז איינע פון די הויפּט־פיגורן אין דער דאָזיקער באַוועגונג געווען ישראל ניצעוויטש (פסיידאָנים: איזידאָר צעוויני). אין אַפּריל 1924 האָט דער סטודענטן־פאַראיין אַרויסגעגעבן אַ שיינעם זאַמלהעפט „קולטור און לעבן" (קאָוונע, אַפּריל, 1924, רעדאַקטאָר — חבר שמידט, סטודענט. פון דער שרייבער־רשימה אין דער דערמאָנטער אויסגאָבע ווערט איר זען, אַז דאָרטן האָט דעם לייטאַרטיקל געשריבן „צעוויני", אַ צווייטן אַרטיקל — ל. חיין, אַ דריטן, ה. דודס — אַלע פּוע"צ חברים. אָפּילו די לידער פון דיכטער ה. בלאָשטיין זיינען געקומען דורך פּוע"צ, ווייל דער איצטיקער יידיש־סאָוויעטישער שרייבער ה. בלאָשטיין איז דעמאָלט געווען אַ סימפּאַטיקער פון פּוע"צ און מיטגליד אַרבעט אין „אַרבעטער צייטונג" (ער איז דעמאָלט געווען אַ פאָלקס־שול לערער אין יאנאָווע).

אין אַפּריל 1926 געלינגט יוסף פרידמאַנען צוריק אויפצושטעלן דעם פאַרלאָג „פונקען" (דער דאָזיקער פאַרלאָג האָט בשעתו אַרויסגעגעבן אויך אייניקע ליטעראַרישע אויסגאַבן, ווי האָפשטיינס לידער און דאָס באַקאַנטע בוך „די וואַנט" פון דוד פינסקי, וואָס איז קאַנפיסקירט געווארן אין פוילן. („די וואַנט" דערציילט ווי אַזוי די פאָליאַקן האָבן אין פינסק דערשאָסן אַרעסטירטע צ"צ). גלייכצייטיק האָט דער פאַרלאָג אַרויסגעגעבן אַ זאַמלבוך פון די לינקע פוע"צ אין די באַלטישע לענדער אונטערן נאָמען „אַרבעטער גדאַנק", וואָס איז אַריינגעשוואַרצט געווארן אין ליטע דורך אונדזערע ניישטאָטער און קיבאַרטער חברים. דער „אַרבעטער גדאַנק" איז געווען רייך מיט ידיעות פון א"י און ליטע אין 1926.

אברהם אמאנסקי (א. מאַנדל) רעאַגירט אין אַ גרויסן אַרטיקל וועגן דער ליקווידאַציע פון די קהילות אין ליטע.

„ביי די איצטיקע פאָליטישע פאַרהעלטענישן אין ליטע, וואו עס הערשט ווילקיר, וואו יעדעס פרייַע וואָרט איז אַבסאָלוט דערשטיקט, וואו דער גאַנצער מלוכה־אַפּאַראַט געפינט זיך אין די הענט פון גלחישן בלאָק, קאָן קיין רייד ניט זיין פון וועלכע ניט איז רעכט... הייבט איז שוין קלאָר געווארן פאַר יעדערן, אַז בלויז נאַציאָנאַל־פראָלעטאַרישע זעלבסטפאַרוואַלטונג, וואָס וועט זיך באַזירן אויף אַן אַרבעטער־און פויערים־מאַכט איז מסוגל צו לייזן די פראָגע (יידישע) אין ליטע אויף דעם גע־העריקן אופן"...

ליטע האָט דערלעבט מאַנדלס נבואה צו זען אויף דער וואָר, אָבער ס'זיינען דאָרטן פאַרבליבן זייער וויניק יידן פאַר וועמען צו לייזן די „פראָלעטאַרישע זעלבספאַר־וואָלטונג"... זיי געפינען זיך צוזאַמען מיט די לינקע פוע"צ אין גרויסן ברידער־קבר.

4

פאַרוואָס האָט ליטע געגעבן יידן אויטאָנאָמיע און נאַכהער איר פאַרניכטעט? אויף דעם האָט פוע"צ געענטפערט: געגעבן האָבן זיי די אויטאָנאָמיע, ווייל זיי האָבן זיך געגייטיקט אין דער הילף פון די יידן אויף געביטן פון זייער מלוכה־לעבן, — ווי אַ פויערים פאָלק אָן אַן אינטעליגענץ, אָן אַ האַנדלס־קלאַס און אָן פאַר־בינדונגען מיט אויסלאַנד. די יידן האָבן זיי געגעבן אַלץ אין דער ערשטער תקופה: זייער מלוכה־ראַם, אינטעלי־גענץ, דיפלאָמאַטן, אַ ברייטע ליטווישע פראָפאַגאַנדע אין אַמעריקע, ענגלאַנד, פראַנקרייך, אָפּילו דייטשלאַנד. דער ציוניזם האָט זיי זייער פיל געהאָלפן, יידן האָבן געפירט זייער האַנדל, יידן האָבן זיי געליפערט פאַכלייט און יידן האָבן געבילדעט גאָר אַ וואָגיקע צאָל אין ווילנער געביט, וואָס זיי האָבן געהאָפט צוריקקריגן; דאָרטן האָבן די צענדליקער, טויזנטער יידישע שטימען פאַר ליטע גע־קאָנט מכריע זיין. אָבער תיכף ווי זיי האָבן זיך אויסגע־לערנט אַליין צו שאַפן און זיך מיאש געווען פון צוריק־קריגן ווילנע אויף אַ דעמאָקראַטישן לעגאַלן וועג — האָט מען זיך אויפגעהערט צאַצקען מיט די יידן און ברוטאַל צוגענומען און פאַרניכטעט אַלץ, וואָס די יידן האָבן באַקומען (רעכט). ווי „פרימיטיוו" די דאָזיקע טענה זאָל איצט ניט קלינגען, איז איר יסוד אַ ריכטיקער!

דער קאָנפליקט מיט פוילן צוליב ווילנע האָבן די גלחים מער אויסגענוצט כלפי פנים, ווי כלפי חוץ. קודם כל דער קריג־צושטאַנד, וואָס האָט זיי דערמעגלעכט „לעגאַל" צוניישט מאַכן די ליבעראַלע קאָנסטיטוציע, וואו די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע איז געווען פאַר־זיכערט אין אַ ספּעציעלן קאַפּיטל, צולעצט האָבן שוין משלים געווען די „זשוואַלגיבע" מיט דער פאַשיסטישער אַרגאַניזאַציע „אייזערנער וואַלף".

1926 איז פאַר ליטע געווען אַן איבערבראָכס יאָר: ס'זיינען פאַרגעקומען וואַלן צום סיים און די אַרבעטער און פויערים פאַרטייען צוזאַמען מיט די פראַגרעסיווע „ליאודינינקעס" (פאָלקיסטן) האָבן באַזיגט דעם שווארצן קלעריקאַלן פראָנט.

אין יולי 1926 קומט זיך צונויף דער נייער סיים און שאָפט אַפּ דעם פאַרהאַסטן קריג־צושטאַנד. דער סיים קערט צוריק פרייהייט פון וואָרט און פאַרזאַמלונג און דעקרעטירט אַן אַמנעסטיע פאַר אַ גרויסער צאָל פאָליטישע אַרעסטירטע. דער נייער סיים פאַררוכט אַ ביסל

דעם אַגראַרן און סאָציאַלן געזיכט, אָבער צו די מיעוטים, וואָס האָט אַ שייכות צו די אָפּגענומענע יידישע רעכט, איז מען ניט דערגאַנגען, דאָס לאַנד אָטעמט פריי אָפּ און ס׳שאָפט זיך ווידער אַ רעוואָלוציאָנערע סיטואַציע — די אַרבעטער פּאַרטייען גייען אַרויס פונעם אונטערגרונט און אַנטוויקלען אַ ברייטע אַרגאַניזיר־אַרבעט, צוריקצוּ־שטעלן די חרובע אַרבעטער־באַוועגונג.

פּוע״צ באַווייזט זיך ווידער עפּנטלעך אין די שטעט און שטעטלעך פון ליטע. די „אַרבעטער־צייטונג", וואָס איז געווען געשלאָסן זינט מאַי 1922, דערשיינט פונסניי רע־גולער יעדע וואָך, ווערט גוט פאַרשפּרייט און ווערט צוריק אַ וועגווייזער און אַ וואָרטאָגער. שוין אין ערשטן נומער וואָרנט די פּוע״צ פאַרטיי די דעמאָלטיקע מאַכטהאָבער, די סאָציאַל־דעמאָקראַטן:

„צאָלט אָפּ די פּריערדיקע פּינצטערע הערשער לויט זייערע מעשים... רייניקט אויס דעם מלוכה־אָפּאַראַט פון שוואַרצן קאַדעטישן סם".

...„דאָס ערגסטע שמוץ אין לאַנד, די בלוטיקע „זשוואָלגיבע" עקזיסטירט ווייטער אונטער דער מאַכט פון סאָציאַל־דעמאָקראַטישן מיניסטער פּאָשעלאָ... אָט די „זשוואָלגיבע", וואָס האָט אַזוי טריי געדינט די פאַשיסטן און אַזוי אַכזריותדיק געפּיניקט אַרבעטער".

די ס. ד. האָט זיך איינגערעדט אַז די „זשוואָלגיבע" וועט זיי העלפן אויסראַטן די פאַשיסטן, און די „אַרב. צייטונג" דערציילט, אַז „זשוואָלגיבע" טוט גאָר עפּעס אַנדערש „זיי שמעקן און דרייען זיך אַרום די פּראָפּ.־פאַראיינען און גייען נאָך יעדן טריט פון די אַמנעסטירטע לינקע טוערס".

ראַטשיס, דער שעף פון „זשוואָלגיבע", דער אינ־קוויזיטאָר פון ליטווישן און יידישן אַרבעטער־קלאַס, אָט די גרויזאַמע חיה איז ניט אַרעסטירט געוואָרן, נייערט באַשטימט געוואָרן דורך דעם ס. ד. מיניסטער פאַר אַ פאָליציי־אינספּעקטאָר...

ווי פון אונטער דער ערד באַווייזן זיך ווידער אויף די טריבונעס די פאַרשטומטע נעמען פון פוע״צ טוער: ישראל ניצעוויטש, אברהם מאנדל, זלמן טאַמפּאָווסקי, העניע זאַקס, די ברידער באַלעל, מאָטקע לאַן, סמאָליאַקאָוו, י. גאָר, טרויב פון פּאָנעוועזש, מאָטל פון דאָרפּאָט, שלמה פון ריגע. ס׳באַווייזן זיך ווידער עפּנטלעך די אָלטע פוע״צ טוער פון קיידאַן: יעקב וואָלפּערט, דער שלאָסער, אַברהם מינסק, ברוך שמש (אהרן מעכלינסקי איז געווען אין קאָוונע), ס׳רופן זיך אָפּ שמעון שלמה און חיה פון דאָר־פּאָט, ס׳באַווייזט זיך צוריק דעמבאָ (פּאָנעוועזש), שלום חייטין פון טעלוש, דוד באטלער פון זשאָגער, ס׳לעבן אויף די חברים פון ריגע (משה הערצבערג בלייבט זיצן אין טורמע), אפילו אין ווייטן עסטלאַנד לעבן אויף די פועלי־ציון חברים, וואָס זיינען ענג פאַרבונדן מיט דער ליטווישער פאַרטיי, ס׳שטייען אויף תחית־המתים אַזעלכע „פאַרגעסענע" טוער, ווי ווערשבאַלאָווסקי פון ניישטאָט־שאַקי, ס׳קומט אויף אַ נייע פוע״צ־אַרגאַניזאַציע אין

מעמעל, ס׳רופן זיך צוריק אָפּ אַלע אַרגאַניזאַציעס און גרופּן פון די פאַרוואָרפנסטע פונקטן אין ליטע.

די הויפּט־אַרבעט איז אין יענער תקופה געווען דאָס צוריקשטעלן די צעבראָכענע פּראָפּ. באַוועגונג, באַלעבן די קולטור־אַרבעט, וואָס האָט אָנגעפירט אַ מין עקספּאָזי־טור פון דער קולטור־ליגע — די געזעלשאַפט „ליבהאָ־בער פון ווַיסן". (די „קולטור־ליגע" איז געשלאָסן גע־ווָארן דורך דער מאַכט אין 1924). די פוע״צ אַרגאַני־זאַטאָרן און רעדנער לאָזן זיך אַרויס איבער דער מרה־שחורהדיקער פּראָווינץ, מונטערן און וועקן צוריק צו בויען די געשעדיקטע באַוועגונג און ווי ס׳האָט זיך געפּירט יענע יאָרן, האָט מען נאָך ניט באַוויזן צוריקצובויען די פּראָפּ. באַוועגונג, ווי ס׳האָט זיך צעפּלאַקערט אַן אינער־לעכער קאַמף. ס׳האָבן זיך פאַרשאַרפט די אידעאָלאָגישע רייבונגען אין די נאָר־וואָס אויפגעמונטערטע פּראָפּ. פאַראיינען, ס׳דערגייט צו שפּאַלטונגען — די קללה פון דער אינטערנאַציאָנאַלער אַרבעטער־באַוועגונג יענע יאָרן אומעטום.

אַלע נומערן „אַרבעטער צייטונג" פון יענע 5 פּרייַ חדשים אין 1926 לויטערן צאַרנדיק און וואַרענען: „שפּאַלט ניט די פּראָפּ. באַוועגונג! רוימט אויס דעם מלוכה־אַפּאַראַט פון דער פאַשיסטישער פלאָג!" אָבער... די „זשוואָלגיבע" האָט ווייטער געווירקט, די פאַשיסטן האָבן בעסער פאַרשטאַנען וויי אַזוי אויסצונוצן די „פּריי־הייט", ווי די דעמאָלט הערשנדע סאָציאַל־דעמאָקראַטן און ליבעראַלן. אָפּשאַצנדיק די שוואַרצע קרעפטן אין ליטע אין יאָר 1926 מוזן מיר נעמען אין אַכט די פאָליציי און די אַרמיי מיטן פּריצישן אָפּיצערנטום וואָס איז געווען דורכאויס פאַשיסטיש, זייער שאָטן איז געהאָנגען איבער ליטע, איבער דער פרייהייט־דורשטיקער באַפעלקערונג.

פוע״צ, וואָס האָט זיך דעמאָלט גרופּירט אין אַלגע־מיינעם „וואָנדערפויגל", דערפילן זיך שלעכט אונטער די שיקאַנעס און רדיפות פון דער יידסעקציע, וואָס באַ־הערשט דעם פאַראיין, בלית ברירה אַרגאַניזירן פוע״צ אַ זעלבשטענדיקע יוגנט־אַרגאַניזאַציע „שטורם־פויגל". די פאַרטיי האָט מיט אַלע חושים געפילט די באַדנלאָזיקייט און צייטווייליקייט פון דער נייער רעגירונג, דערביבער האָבן זיי באַלד ניט צוריק לעגאַליזירט דעם פאַרטיי־נאָמען, נאָר וויייטער אויפגעטרעטן ווי די „אַר־בעטער פּראַקציע 7". ערשט די לעצטע וואָכן פון דער „פרייהייט" לעגאַליזירט זיך די פאַרטיי ווי אַ לאַנדעס־געזעלשאַפט: „אַרבעטער היים א. נ. פון ב. באַראָכאָוו".

דעם 11־טן דעצעמבער קומט פאָר אין קאָוונע, אין זאַל פון פאָלקס־קיך (מאַפו גאַס 10), די פאַרמעלע גרינ־דונגס־פאַרזאַמלונג, וואָס באַשטעטיקט דעם אָפּיציעלן סטאַטוט פון 3 גרונט־פונקטן: 1) פאַרשפּרייטן די אידעען פון סאָציאַליזם צווישן די אַרבעטער־מאַסן, 2) מיטהעלפן דער באַשאַפונג פון יידישן אַרב. צענטער אין ארץ־ישראל, 3) שטיצן דעם קאַמף פאַר רעכט און אַנטוויקלונג פון דער יידישער שפּראַך און קולטור אין אַלע לענדער פון

יידישן מאַסן־ישוב און פאַר איר הערשאַפט אין יידישן קולטור־לעבן"...

וואָס פוע"צ ווערט קרעפטיקער, ווערט זי איצט מער געוראָפט דורך... דער אַלגעמיינער אַרבעטער־אַרגאַניזאַציע, וואו די יידסעקציע דאָמינירט. פריער, ווי געזאָגט, האָט מען פוע"צ געמומען אויסשליסן פון „וואַנדערפויגל" פאַר באַראָוויסטישער אַגיטאַציע (מיטן זעלבן מאָטיוו פלעגט מען זיי אויסשליסן פון צווייטן פֿאָלוס, פון „החלוץ"...)

נאָכהער האָט מען פוע"צ אויך געמומען אויסשליסן פון די ספּאָרט־פֿאַראיינען: „איסא" און „אַלימפּ", נאָכהער — פון דער „געזעלשאַפט ליבהאָבער פון וויסן". אָט די סיטואַציע האָט דער פּאַרטיי געטריבן צו דער זעלבשטענדיקער אַרגאַניזאַציע „אַרבעטער היים". אין לעצטן נומ' „אַרבעטער צייטונג" (סוף דעצעמבער 1926) ווערט באַשריבן די ערשטע פאַרזאַמלונג פון „אַרבעטער היים" אין קאָוונע, וואָס איז ניט אויסגעמיטן געוואָרן פון אַ יידסע־קישן איבערפאַל. אין יענער פאַרזאַמלונג האָבן זיך באַטייליקט 200 חברים פון קאָוונע און זי האָט זיך פאַרענדיקט אין אַ געהויבענער שטימונג מיטן געזאַנג פון דער שבועה און אינטערנאַציאָנאַל (שבת, דעם 11־טן דעצעמבער 1926), דאָס איז געווען די ערשטע און לעצטע לעגאַלע פאַרזאַמלונג פון פועלי־ציון אין קאָוונע אין יענע פּאָר פריַיע חדשים...

אין אָקטאָבער פאַרגינט זיך ס. ד. פּאָליצייאיש צו שליסן די פּראָפּ. פאַראיינען אין פּאָנעוועזש, וואָס שטורעמט אויף די אַרבעטער באַוועגונג. ס׳ברענט אַ ברידער־קאַמף אינעם ליטווישן פּראָלעטאַריאַט און די „זשוואַלגיבע" צעפּירט פונסניי אירע הענט ווי אין די אַלטע גוטע צייטן, די תּפיסות ווערן ווידער איבערפולט, דאָס מאָל מיט לינקע אַרבעטער־אָקטיוויסטן. די פּאַשיסטן אַרדענען איין „סטודענטישע" גאַסן־דעמאָנסטראַציעס מיט אונטערוועלט וואָס לעכצט נאָך פּאָגראָם־רויב. די אַרבעטער וואַרפן די אַרבעט און אַרדענען איין קעגן־דעמאָנסטראַציעס. צווישן ביידע מחנות ווירקט די רייטער פּאָליציי, וואָס צעטרייבט און שלאָגט מכות רצח... די אַרבעטער. די ס. ד. באַווייזן נאָך צו שליסן פּאָליצייאיש דעם ספּאָרט־קלוב, „איסא" אין פּאָנעוועזש און אַרדענען איין אַ מאַסן משפּט איבער לינקע אַרבעטער אין קאָוונע.

די פּאַשיסטן דערפילן אַז די רעגירונג האָט פאַרלוירן איר אויטאָריטעט אין לאַנד, אַ רעגירונג, וואָס האָט מיט אירע אייגענע הענט אויסגעליפערט איר מאַכט דער „זשוואַלגיבע", פּאָליציי און מיליטער. אין טאָג, ווען פוע"צ האָבן זיך געגרייט צו פייערן אין גאַנצן לאַנד באַראָאוס יאַרצייט, דעם 17־טן סעפּטעמבער 1926, ברעכט אויס דער פאַשיסטישער פּוטש, וואָס מאַכט אַ סוף צו דער קורצער פרייהייט ביזן סוף פון ליטעס זעלבשטענדיקן קיום.

אין „אַרב. צייטונג", ס׳לעצט נומער (55) 15, דאַטירט פרייטיק דעם 17־טן דעצעמבער 1926 (אגב, דערשינען אין גרעסערן פֿארמאַט מיט באַראָאוס בילד אויף דער ערשטער זייט), איז דער לייטאַרטיקל טיטולירט „דער אַנהייב פון סוף". דער מחבר (ח. ישראל) האָט זיך ניט פאַרגעשטעלט אַז זיין „אַנהייב פון סוף" וועט דערשיינען שוין נאָכן סוף. אין אַ צוויטן אַרטיקל געחתמעט א. מ. (א. מאַנדל) וואַרנט די „אַרב. צייטונג" לייַדנשאַפטלעך דעם ליטווישן פּראָלעטאַריאַט מען זאָל זיך באַזיכערן און צוריקשטעלן די גאַנצקייט פון דער פראָפּ. באַוועגונג און ראַטעווען דאָס לאַנד פון די פאַשיסטישע נעגל. אָבער אויך דער אַרטיקל האָט דערזען די ליכטיקע שיין נאָך אַלעמען, וועו דאָס לאַנד איז געלעגן פאַרפלייצט אין אַר־בעטער בלוט און אירע טראַקטן האָבן באַצירט תליות. ווי אַ טרויעריקער שפּאַס קלינגען די דערציילונגען אין דער דערמאָנטער היסטאָרישער צייטונג, ווי אַזוי די יידסעקציע באַפֿאַלן די לעצטע וואכן און שלאָגן מערדער־לעך די יוגנט־חברים פון... פוע"צ.

אין די לעצטע צוויי נומערן „אַרבעטער צייטונג" זיינען נאָך אַנאָנסירט פוע"צ מיטינגען אין קאָוונע, פּאָנעוועזש, קיידאַן, אוטיאַן, זשאַגער, טעלזש, ווילקאָווישק, ניישטאָט, שירווינט און וואַרנע, וואָס האָבן געזאָלט פאָר־קומען סוף דעצעמבער. אין דער רעדנער־ליסטע געפּינען מיר שוין נייע נעמען פון דער יונגער געניראַציע פוע"צ, ווי גוטמאַן [1], ראַבינאָוויטש, ברוך שאַמעס, דוד גאַטלער [1], נ. באַלעל [2], שלום חייטין א. אַ. וו.

נאָכט האָט צוריק אַראָפּגענידערט איבער דער גע־פיניקטער אַרבעטער ליטע, די מאַכט איז צוריק אַריבער צו דער „זשוואַלגיבע" און דער פּאָליציי, וואָס האָבן זייער קאַריערע פאַרענדיקט 15 יאָר שפּעטער מיטן העלפן די היטלעריסטישע בעסטיעס ליקווידירן די יידישע געטאָס פון קאָוונע און ווילנע און ווי די יידישע רעשטן דער־ציילן: „האָבן די ליטווישע פּאָליציאַנטן אַרויסגעוויזן מער גרויל און גרויזאַמקייט, מער בלוטדורשטיקייט און בעסט־יאַליטעט כלפי די שוצלאָזע יידן, ווי די בלוט ריינע נאַצי־שע אַרכי־מערדער פון דייטשלאַנד".

אַ באַזונדערע ווירקונג האָט די אויפלעבונג פון פוע"צ אין 1926 געהאַט אויף די שכנותדיקע לענדער: לעטלאַנד און עסטלאַנד. אין ריגע האָט פריער געווירקט משה הערצ־בערג, וואָס איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף לאַנגיאָריקער תּפיסה. אין 1926 געפינען מיר דאָרטן אַ באַנייטע פוע"צ אַרגאַניזאַציע. אין עסטלאַנד, וואו די יידן האָבן גענאָסן פון אַ נאַציאָנאַל־קולטורעלע אויטאָנאָמיע האָט אין דעם אפּי־ציעלן קולטור־ראַט געאַרבעט און געווירקט אַן אפּיציעלע פראַקציע פון לינקע פוע"צ לויטן מוסטער פון דער „פראַק־ציע 7" אין ליטע, אין עסטלאַנד מיט דער הילף פון ליט־וישע חברים האָבן פוע"צ געשאַפן די געזעלשאַפט „ליכט", וואָס האָט גהאַט אַנטוויקלט אַ שיינע קולטור־און־פּאָלי־טישע אַרבעט צווישן אַרטיקן קליינעם יידישן קיבוץ.

אַמבולטסטן כאַראַקטעריזירט די פאַרוואַרצלונג פון דער לינקער פוע"צ די פּרעסע־קייט אין דער באַנייטער „אַרבעטער צייטונג" מיט די רשימות פון הונדערטער און

---

1. לעבן אין ר"פ. — רעד.
2. אין ישראל — רעד.

הונדערטער נעמען פון אַלע שטעט און שטעטלעך אין ליטע, צוזאַמען מיט די נעמען פון דאַרפֿאַט און רעוועל פון עסטלאַנד, צוזאַמען מיט די נעמען פון ריגע, צוזאַמען מיט די נעמען פון די פֿאַלטישע פוע״צ עמיגראַנטן פון ליטע און דייטשלאַנד, צוזאַמען מיט צענדליקער נעמען פון אַנטלאָפענע פוע״צ אין אַלע ערד טיילן, וואָס האָבן זיך מיט זייער באַשיידענער הילף אַרײַנגעקייטלט אין דער היימישער פֿאַרטיי־משפּחה און דורך דער דאָזיקער קייט אַרויסגערופן און דערמאָנט אײַנער דעם צווייטן זייער מקור, די געוועזענע היים אין ליטע.

ס׳איז כדאי צו דערמאָנען די פֿאַסיוויטעט פון יידישן בירגערטום אין די פֿאָר פֿרייַ חדשים, להיפֿך צום אַר־בעטער־קלאַס, וואָס האָט די קורצע צייט זיך באַמיט אויס־צונוצן ביזן מאַקסימום צוריקצושטעלן די פֿאַרלוירענע פֿאַזיציעס. די יידישע נאַציאָנאַל־אויטאָנאָמיע איז גע־בליבן טויט — און דאָס בירגערטום האָט עס אַזוי גע־לאָזט רוען אַפֿאַטיש, ווי זי וואָלט קיינמאָל ניט עקזיסטירט אין ליטע.

5.

דעם 17־טן סעפּטעמבער 1926 איז די מאַכט צוריק אַריבער צום פֿאַשיזם און ליטע איז אַרונטערגעפֿאַלן דער דיקטאַטור פון פּראָפֿ. וואָלדעמאַראָס*, אַ פֿאַשיסט, וואָס האָט זיך באַצויגן צו די יידן ווי מוסאָליני אין אי־טאַליע.

דאָס יידישע בירגערטום, באַזונדערס די יידישע פּרו־מאַקעס, האָבן זיך גיך צוגעפּאַסט צום נייעם סדר. ווי געזאָגט, איז די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע פֿאַרניכ־טעט געוואָרן פריער דורך דער מאַכט פון די גלחים. די רעגירונג, נאָכדעם ווי זי האָט געשלאָסן דעם יידישן מיניסטעריום און נאַציאָנאַלן ראַט, האָט דורך אַ צירקולאַר געפֿאָדערט פון די קהילות אויסקלייבן ליקווידיר־קאָמיס־יעס, וואָס זאָלן איבערגעבן די „מאַכט" מיט די רעשטן פון קהילהשן רכוש דער נײַ־געגרינדעטער קלעריקאַלער געזעלשאַפט „עזרה", וואָס זאָל פֿאַרטרעטן די פריערדיקע וועלטלעכע קהילה. ווי דער פּועלי־ציוניסטישער „אַר־בעטער גענאַנק" פון בערלין (געדרוקט פֿאַר ליטע) גיט איבער, איז דעם 15־טן מערץ 1926 נאָך פֿאַרגעקומען אַ פּלענום פון קאָונער קהילה וואָס האָט געזאָלט וויילן אַזאַ ליקווידיר־קאָמיסיע. די פֿאַרשטייער פון די אַרבעטער, בתוכם פוע״צ, האָבן געפֿאָדערט אַן אָרט אין דער דאָזיקער קאָמיסיע, זיי האָבן אויך געפֿאָדערט איבערגעבן אַ טייל פון קהילה־רכוש די יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן דעם רכוש געשאַפֿן. דער באַריכט אונטערשטרייכט, אַז די צ. ס. האָט אָזא פֿאָדערונג ניט אַרויסגעשטעלט, און אין דעם וויכטיקן פּרט זיך פֿאַרלאָזן אויף די אַלגעמיינע ציונים און „מזרחים"...

אין דער דערמאָנטער אויסגאָבע געפֿינען מיר נייע קאָרעספּאָנדענצן פון פוע״צ פון ווילקאָווישק, פּאָנעוועזש,

* די סאָוויעטן האָבן אים געכאַפּט אין 1941 — רעד.

קיידאַן, קאָוונע, נייַשטאָט, דאָרפּאַט (עסטלאַנד) און פון מעמעל, וואו ס׳ווערט דערציילט, אַז פּועלי־ציון לעבט און ווירקט וויטער אין די נייַע באַדינגונגען.

ש. (שלום חייטין) שרייבט דאָרט פון טעלזש איבער ברוטאַלע רדיפות אויף פוע״צ מצד דער מאַכט, מצד דער יידישער רעאַקציע (די ישיבה־שטאָט טעלזש איז אין ליטע געווען אַ באַסטיאָן פון יידישן קלעריקאַליזם) און מצד די... רויטע, ער דערציילט אַ כאַראַקטעריסטישן פאַל ווי אַזוי אַ „מאַכער" האָט אויסגעשטאָכן די אויגן פון באַראַבאָוס בילד, ווי אַזוי אין דער אַרטיקער ביב־ליאָטעק וואָס ליגט אין די הענט פון די רויטע, האָט מען פון „רויטן פּנקס" אַרויסגעריסן זרבבלס אַן אַרטיקל „וועגן פּועלי ציוניזם". אין דער אויסגאָבע איז אויך פֿאַראַן אַ גרוס פון ריגער פּ״צ, וואָס זיינען טעטיק אויף אַלע געביטן.

ס׳איז נאָך ניט אַוועק קיין יאָר פון דער באַנייטער פּא־שיסטישער מאַכט און די פֿאַרטיי פֿאַרפלייצט ווידער דאָס לאַנד מיט אויפרופן, לאָזונגען, מאַסאָוווקעס, באַגעגנישן; מען פֿאַרהיילט די וואונדן, מען זאַמלט כוח און די אַרבעט איז אין פולן גאַנג. די „יוגנט" נוצט אויס די „פֿראַלעטאַ־רישע טעג", ווי דעם ערשטן מאַי, דעם 7־טן נאָוועמבער, די באַראַכאָוו יאָרצייטן, דעם ערשטן אויגוסט א. אַ. וו. פֿאַר ספּאַנטאַנע דעמאָנסטראַציעס, זיי לאָזן אין די גאַסן פליען טויבן מיט רויטע פענדלעך, צוגעבונדן צו די פיס־לעך, זיי פֿאַרשמירן די וועגן מיט אַנטיפאַשיסטישע לאָ־זונגען און פֿאַרקלעפּן זיי מיט פוע״צ־פּראָקלאַמאַציעס.

ווי פוע״צ זיינען ניט עלנט אין ליטע, זיינען זיי ענג און האַרציק צוזאַמענגעשמידט און ציען זייער יניקה און באַגייסטערונג פון דעם אַלוועלטלעכן כאַראַקטער פון דער באָועגונג, אין דעם פּרט האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע די בערלינער פוע״צ־אַרגאַניזאַציע, וואָס פלעגט זיי באַ־זאָרגן דורך כלערליי אומוועגן, מיט פֿאַרטיי־ליטעראַטור פון דער גאַנצער וועלט, באַזונדערס פון פוילן און א״י.

די ליטווישע יידן בכלל, וואָס ריסן זיך צום לעבן, פילן אינסטיקטיוו די סכנה פון חורבן, וואָס האָט זיך אויף זיי אַנגעזרוקט אַ צען יאָר שפּעטער. דער ציוניסטי־שער עדאַנק און די בענקשאַפט נאָך פרייהייט און זעלב־שטענדיקייט פֿאַרכאַפּט אַלץ גרעסערע מאַסן. יידן ווילן זיך ראַטעווען, זיך ראַטעווען מיינט פֿאַר זיי: ארץ־ישראל. זיי דורשטן נאָך באָדן אונטער די פיס, זיי ווילן זיין אַ פֿאָלק „ככל הגויים". אין יענע יאָרן בריטערט זיך אויס דער „החלוץ", ס׳קומט אויף דער „העובד" און דער סער־טיפּיקאַט ווערט אַ לעבנס־פראַגע פֿאַר בריטע יידישע מאַסן. אָבער דער סערטיפּיקאַט איז בתכלית האיסור פֿאַר פוע״צ.

כאָטש זיי טרעטן אַריין אין „החלוץ" און פירן אַ בריי־טע פּראָלעטאַריש־ציוניסטישע אויפקלערונג און טעטי־קייט, געפינען זיי ניט פונעם אויסגעבענקטן לאַנד א״י. די צ. ס. נוצן גוט אויס דעם צוציאונגס־כוח פון סערטי־פיקאַט, וואָס נעמט געבן מאַכט אין יידישן לעבן.

צו דער „יידישע שטימע", די טאָג־צייטונג פון אַל־געמיינעם ציוניזם, קומען צו נאָך צוויי טעגלעכע ציי־

טונגען: „דאָס וואָרט", פון צ. ס. און די פאַלקיסטישע „פאַלקס־בלאַט" (פעברואַר 1930). שפעטער קומט צו אַ דריטע טאָג־צייטונג פון די רעוויזיאָניסטן „דער מאָמענט". די יידישע קלעריקאַלן האָבן יענע יאָרן גאָר אויפגעלעבט, נאָכדעם ווי זיי האָבן באַקומען פון דער מאָכט אין אַרענדע די עקספּאָזיטור פון די צעבראָכענע קהילות, — די „עזרה" — אַ מין נייע רעליגיעזע קהילה, וואָס רודערט אַרום אין יידישן לעבן מיטן חסד פון דער פאַשיסטישער מאַכט, וואו וואָל־רעכט האָבן נאָר די מתפּללים פון די בתי מדרשים!

בעת דער א״י־געדאַנק און דער ציוניזם איז געווען אַזוי פאָפולער אין ליטע, האָט די פאַלקיסטישע טאָג־צייטונג „פאַלקס־בלאַט" ניט געקאָנט אויסמיידן ארץ־ישראל, כאָטש דער ציוניזם איז דער רעדאַקציע ניט געווען שטאַרק צום האַרצן, האָט זי אייגעלאַדן אַלס שטענדיקן קאָרעספּאָנדענט פון ארץ־ישראל, דעם שרייבער פון די שורות, וואָס פלעגט זיך חתמענען „אבא גוטעס" און אים פאַר־זיכערט פולע פרייהייט פון וואָרט אין דער צייטונג.

אָבא גוטעס האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און זיך רעכענענדיק מיטן מצב פון פועלי־ציון אין ליטע, וואָס קאָן ניט האָבן קיין אייגענע לעגאַלע פּעריאָדישע טריבונע, במשך פון קנאַפּע 10 יאָר צייט ביז קורץ פאַר דער מלחמה (ווען די יידסעקציע האָט איבערגענומען די צייטונג), וואָך־איין, וואָך־אויס געשיקט זיינע גרויסע קאָרעספּאָנדענצן פון א״י, אָפטמאָל צוויי מאָל אַ וואָך. די „פאַלקס־בלאַט" האָט, וועלנדיק צי ניט וועלנדיק, געהאַלטן וואָרט און דעם מאַטעריאַל געדרוקט. דער מאַטעריאַל איז ניט געווען סתם אינפאָרמאַציע, נייערט אינפאָרמאַציע מיט באַלייכ־טונגען, — די זעלבע אַרטיקלען פון זעלבן מחבר וואָס זיי־נען געדרוקט געווען אין דער פוע״צ־פּרעסע אומעטום. דער קאָרעספּאָנדענט האָט דערפאָר ניט געקאָנט קיין געהאַלט, ער האָט עס געטאָן פון ריין פאַרטייאישן אינ־טערעס צו העלפן די ליטווישע פאַרטיי־חברים. די „פאַלקס־בלאַט" האָט אַלץ געדרוקט, אַפילו אַ גרויסן ציוניסטיש־סאָציאַליסטישן ראָמאַן פון זעלבן מחבר אונטער אַן אַנ־דערן נאָמען, וואָס האָט זיך געדרוקט מיט המשכים 43 וואָכן. דירעקט און אומדירעקט איז דאָס געווען אַ גרויסע הילף דער אומלעגאַלער פוע״צ באַוועגונג.

ליטע איז יענע יאָרן געווען געוואויגט צו א״י־אינ־פאָרמאַציע פון אַפיציעלן קאָזאָנעם נוסח, אַז אַלץ וואָס קומט פאַר אין א״י איז כולו תכלת, אַן דעם מינדסטן שפּרינקל, אָבער אַז מען האָט דעם ליטווישן יידנטום אָנגעהויבן דערציילן וועגן קלאַסן־קאָמף אין א״י און קריטיקירן געוויסע גבאישע רעאַקציאָנערע און ביורא־קראַטישע דרכים אינעם ישוב— האָט עס געהייסן „בגידה" און „שעדיקעריי פאַר דער ציוניסטישער דער־ציאונג פון דער יוגנט".

ס׳האָט געמומען גענוג צייט ביז די ליטווישע יידן האָבן זיך געמומען איבערצייגן, אַז די קאָרעספּאָנדענציעס פון אָבא גוטעס זיינען וואָרער לעבנס־שטייגער פון א״י, און ניט איינער פון די ליטווישע טייערע בחורים פון „החלוץ" האָבן שפּעטער געטענהט, אַז געבענטשט זאָל זיין די פעדער וואָס גרייט צו דעם עולה צו דער א״י־די־קער וויירקלעכקייט און ניט צו כולו תכלת, ווי מען חלומט", ווייל דאָס לעבן איז אין דער וויירקלעכקייט גרוי און שוואַר, מיט פריידן און מיט ניט וויניק ליידן...

אין 1933 דערשיינט ווידער אין ליטע אַ קורצע צייט אַ מאַגאַזשורנאַל, „קלאַרקייט", שטאַרק מאַסקירט אוי־סערלעך, אָבער שטרענג פאַרטייאיש אין אינהאַלט. ס׳איז נאָר צו באַוואונדערן דעם מוט פון די אַרויסגעבער, בא־זונדערס פון די אָפּיציעלע רעדאַקטאָרן (גוטמאַן און בעק), וואָס האָבן מיט דער דאָזיקער אויסגאָבע איינגעשטעלט ניט נאָר זייער פרייהייט, נאָר ס׳נאַקעטע לעבן.

דער לייט־אַרטיקל פון ערשטן נומער הייבט זיך אָן מיטן איבערשריפט: „ספּעקולירט ניט אויף דער נויט פון די מאַסן!" דער אַרטיקל איז געווידמעט דעם ווירט־שאַפּטלעכן קריזיס אין ליטע און דעם אויסוואַנדערונגס דראַנג קיין א״י, וואָס ווערט דורך געוויסע ציוניסטישע פאַרטייען אין ליטע אויסגענוצט פאַר זייערע פאַרטיי־צוועקן, ניט רעכענענדיק זיך מיט די אינטערעסן פון די עליה־דורשטיקע מאַסן. דאָרטן איז געדרוקט אַן אַרטיקל קעגן די רעוויזיאָניסטן, אַ פאַלעמיק מיט שאַץ־אַנינס „נייערד" פון ריגע און אַ רייכע א״י־אינפאָרמאַציע. אַן אַנדערער נומער (יאַנואַר 1934), מאַכט אַ יאָריקן ס״ה פון דער וועלט־פאָליטיק און פון דער לאַגע אין ליטע, אַ שאַרפן אַרטיקל קעגן רעוויזיאָניזם, אַן אַרטיקל וועגן טראַצקיס, „נייעס אינטערנאַציאָנאַל" און אַ קאָרעספּאָנ־דענץ איבערן „מצב אין דרינטן רייך", געשריבן דורך אַ פוע״צ חבר פון בערלין — אַ געבוירענער אין דייטש־לאַנד — פריץ, וועלכער שרייבט דעמאָלט: „אין גאַנץ דייטשלאַנד בויט מען איצט פרישע פלי־פּלעצער. אין אַ שטאָט ניט וווייט פון האַנאָווער בויט מען אַ פליפּלאַץ פאַר 200 עראָפּלאַנען און אַ באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט פאַרדינט דער נאַצישער פליגל־קאָרפּוס"... דאָרט זיינען אויך פאַראַן אַרטיקלען, „וועגן באַראַכאָוויזם", „די פּא־ליטישע לאָגע אין א״י" און אַן אַרטיקל קעגן מסחר מיט סערטיפיקאַטן.

„קוואַליפיצירטע אַרבעטער מיט מאָזאַליעדיקע הענט, פאַרהאַרעוועטע אין שווערן קאַמף פאַר אַ פריין לעבן, ציען זיך צו יענעם לאַנד (א״י), וואו די יידישע אַרבע־טערשאַפט בויט איר אַרבעטער צענטער... אָבער דער וואָס קאָן אויף זיך ניט אַרויפציען אַ מאַסקע פון אַ וועלכן ניט איז „רעגירונגס־ציוניסט", ווערט אים צינים געוויזן די טיר"...

די לינקע פוע״צ אין ליטע האָבן ביטער געקעמפט פאַר דאָס רעכט עולה צו זיין קיין א״י, אָבער ווי געזאָגט: לעגאַל, אַלס פוע״צ, איז כמעט קיינעם ניט געלונגען עולה זיין, אַפילו אין יענער שוידערלעכער צייט פון פאַשיסטישן טעראָר און פאַרניכטונג!

מיר נעמען נאָך אַ נומער „קלאַרקייט" פון סוף 1934, וואו די לייט־אַרטיקלען אַפּעלירן צו אַרבעטער־איינהייט בכלל און צו יידישער אַרבעטער־איינהייט בפרט:

„מיר האָבן דאָך שוין אַן אייגענעם יידישן פאַשיזם, און ס'איז פון דער גרעסטער נויטווענדיקייט דער קאַמף קעגן שטייגענדיקן אַנטיסעמיטיזם, פון וואָס די יידישע מאַסן ליידן דירעקט און אין וואָס ס'איז ניט ווייניק פאַר־אינטערעסירט דער אַלגעמיינער אַנטיפאַשיסטישער קאַמף. דעריבער רופן פּוע"צ צו אַרבעטער־אייניקייט, אָבער צ. ס. האָט דערצו ניט קיין ווילן".

אינטערעסאַנט איז די פּאָליטישע רייפקייט פון די ליטווישע פּוע"צ, וואָס זיינען אָפּגעריסן פון גאַנצן אַרום און אַרום; זיי שרייבן אין „קלאָרקייט" וועגן דעם וואַר־שיינלעכן אַריינטריט פון ראַטן־פאַרבאַנד אין פעלקער־בונד אין וואָס קיינער האָט דאַן ניט געגלייבט. אין דעם נומער זיינען פאַראַן אַרטיקלען וועגן „דער פיבערהאַפטער צוגרייטונג פון קריג", וועגן „יידיש אַראַבישע סאָלידאַרי־טעט", וועגן ח. נ. ביאַליקס „נסיעות", „זכרונות פון פאָ־ריקן קריג" פון ל. חיין, וועגן „ביראָבידזשאַן" און וועגן „הכשרה". דאָרטן ווערט דערציילט פון צוויי כאַ־ראַקטעריסטישע פאַלן: פון אויסשליסן פּוע"ציוניסטן פון „החלוץ" און „העובד" פאַרן זיך באַטייליקן אין דער געלט־זאַמלונג אויף אַ „באָראָכאָוו־הויז" אין תל־אַביב און פאַרן אַרויסשטעלן זיך עפנטלעך ווי אָנהענגער פון יידיש... דער מחבר שרייבט אַז אין די קיבוצים און קבוצות באַציט מען זיך „מילדער" צו די זינדיקע פּועלי־ציוניסטן, מען האָפט אַז די „הכשרה" וועט זיי „אויסבעסערן", אָבער מען לאָזט זיי לאַנג זיצן אין „החלוץ", ביז זיי האַלטן ניט אויס און גייען אַוועק...

זומער 1934 קומט פאָר אין א"י די 9־טע וועלט־קאָנפערענץ פון פּוע"צ. די ליטווישע פּאַרטיי מאַכט אַלע אָנשטרענגונגען און שאַפט אַ באַדייטנדע סומע אויף רייזע הוצאות צו שיקן אַן אייגענעם דעלעגאַט (אַדוואָקאַט מ. טרוספּוס) * די אַרויסטרעטונגען פון ליטווישן פּוע"ציוניסט אויף די פּלענומס און קאָמיסיעס מאַכן אַן אומפאַרגעסלעכן רושם אויף די דעלעגאַטן פון די פאַרשיידענע טיילן וועלט, מען באַוואונדערט דעם פאַקט, ווי אַזוי אַ פּאַרטיי אין אַזעל־כע שווערע באַדינגונגען, נאָך אַזוי פיל רדיפות און שי־קאַנעס, אַזוי אָפּגעריסן און פאַרקאָנספּירירט פון גאַנצן אַרום און אַרום, באַזונדער אַזוי אָפּגעריסן פון די איבע־ריקע פּוע"צ־פּאַרטייען, קאָן דערציען און אַרויסגעבן פון זיך אַ מענטשן מיט אַזוי פיל פּוע"ציוניסטיש וויסן, ערו־דיציע, אחריות און מיט אַזוי פיל התלהבותדיקן גלויבן אין באָראָכאָוויזם. זיין צוריקקער אין ליטע האָט דערמונ־טערט און מחיה געווען די פּאַרטיי מיט דער יוגנט, וואָס האָבן צום ערשטן מאָל זינט דער 5־טער וועלט־קאָנפע־רענץ אין 1920 באַקומען אַ לעבעדיקן גרוס פון די ברי־דער־פּאַרטייען.

עס מוז צוגעגעבן ווערן, אַז די ליטווישע פּוע"צ האָבן זינט דער דערמאָנטער ווילנער־סואוואַלקער תקופה 1920 — 1921 קיינמאָל ניט זוכה געווען צו האָבן אַ לעבעדיקן גאַסט פון אַ ברידער־פּאַרטיי, אַן אינסטרוקטאָר, אָדער אַ רעפערענט, אַפילו ניט פון א"י, בעת די איבעריקע פּאַר־טייען פון אַלע שאַטירונגען האָבן אין דעם פּרט געהאַט ברייטע הילף פון אויסלאַנד. אַלע יאָרן האָט פּוע"צ אין ליטע אַלץ געבויט אויסשליסלעך אויף אייגענע קרעפטן און נאָך באַדינט די שכנותדיקע לעטלאַנד און עסטלאַנד. אַ פּוע"צ פון אויסלאַנד האָט קיינמאָל ניט באַקומען אַ וויזע קיין ליטע.

אין 1938 האָט דער מחבר פון די דאָזיקע שורות באַזוכט פּוילן שוין מיט אַ בריטישן פּאַס, ווי אַן א"י־בירגער, ער האָט זיך געווענדעט צום נאָר וואָס געשאַ־פענעם ליטווישן קאָנסולאַט אין וואַרשע נאָך אַ וויזע כאָטש אויף עטלעכע טעג קיין קאָוונע ווי אַ זשורנאַליסט, נאָך אַ 10 טעג פאָרשונגען האָט מען די בקשה אָפּגעוואָרפן מיט דער פּשוטער תשובה: „מיר געפינען ניט פאַר נייטיק אַזעלכע זשורנאַליסטן צו האָבן ווי געסט אין קאָוונע"...

אין אַ יוני־נומער „ניי־וועלט", 1939, געפינען מיר אַ נאָטיץ, געשריבן אויפן סמך פון אַ ידיעה אין דער ליט־ווישער פּרעסע (פון 11.6.39), אַז די סאָוויעטישע מאַכט פירט אונטערהאַנדלונגען מיט ליטע וועגן באַפרייען 32 ליטווישע גלחים און פאַרבייטן אויף פּאָליטישע אַרעס־טירטע פון ליטע, און „נייוועלט" דערמאָנט דעם גורל פון די פּוע"צ אַרעסטירטע אין ליטע, וואָס פּייניקן זיך יאָרן לאַנג אין די תפיסות און קיינער זאָרגט פאַר זיי ניט. אמת איז, אַז די פּאַרטיי האָט פאַר זיי יאָ געזאָרגט, אָבער געמיינט האָט מען דאָ עפּעס אַנדערש: בעת פאַר די ליטווישע לינקע אַרעסטירטע איז שטענדיק פאַר די אויגן געשטאַנען די האָפענונג אויסגעביטן צו ווערן אויף אַן אַנדער אַרעסטירטן אין ראַטן־פאַרבאַנד, ווי ס'איז איי־ניקע מאָל פאָרגעקומען, — אַזאַ האָפענונג איז פאַר פּוע"צ ניט געווען, כאָטש זיי זיינען געווען פּראָסאָוויעטיש געשטימט.

סוף 1937 איז אין א"י פאָרגעקומען די צענטע וועלט־קאָנפערענץ פון פּוע"צ. אויפן סדר־היום זיינען געשטאַ־נען אַזעלכע קאַרדינאַלע פּראָבלעמען ווי פּוע"צ־אויפגאַבן אין דער געגעבענער אינטערנאַציאָנאַלער סיטואַציע, דער פּלאַן פון צעטיילן א"י און דאָס אויפריכטן אַ יידישע מדינה אין אַ טייל פון לאַנד, די באַציאונג פון פּוע"צ צו דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און ציוניסטישן קאָנגרעס, אַ פּונקט, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ באַזונדערש ברייטע און טיפע דיסקוסיע אין אַלע פּוע"צ פּאַרטייען פון דער וועלט, נאַטירלעך אויך אין ליטע. פּוע"צ איז 28 יאָר צייט ניט געגאַנגען צום קאָנגרעס, אין דרויסן האָט מען דאָס ניט גיין אָנגענומען ווי אַן „עיקר" פון לינקן פּוע"ציו־ניזם, אָבער אין דער פּאַרטייאישער טיף, כמעט אַן „עיקר" הויפּטזעכלעך פּסיכאָלאָגיש. נאַטירלעך, זיינען אין ליטע, ווי אַנדערש־וואו, געווען „יאָ"־און „ניין"־זאָגערס, אָבער, אַז די וועלט־קאָנפערענץ האָט באַשלאָסן יאָ גיין, ריכ־טיקער געזאָגט: זיך צוריקקערן צום קאָנגרעס, איז דער באַשלוס דורכגעפירט געוואָרן אַן איבעריקע יסורים, ניט

[1] געלעבט אין ראַטן־פאַרבאַנד אין פאַרשיקונג. נאָכן באַ־פרייען אים, זיך באַזעצט מיט זיין משפּחה אין קלייפּעדע. אין 1962 געשטאָרבן (ז"ל). — רעד.

פוגע צו זיין די אינערלעכע אייניקייט. דער באַשלוס איז אַנגענומען געוואָרן שוין ווי אַן אויסדרוק פון דעמאָלטיקן מצב פון די יידן, וואָס איז ערגער געוואָרן ממש פון טאָג צו טאָג. מיר זיינען געשטאַנען אויפן שוועל פון חורבן, די קומענדיקע קאַטאַסטראָפע איז געשטאַנען פאַר די אויגן, די יידישע אויסוואַנדערונג, וואָס איז פאַקטיש געוואָרן — דאָס לויפן פון אַ שריפה, איז אָפּגעשפּאַרט געוואָרן אַלץ מער און מער, א״י איז געוואָרן דער הויפּט־צענטער פון יידישן ווידערגעבורט און וועלט־אויפמערקזאַמקייט.

דער ציוניסטישער קאָנגרעס איז פאַקטיש געווען די איינציקע לעגיטימע רעפּרעזענטאַנץ פון יידישן פאָלק וועמען מען האָט נאָך דעמאָלט געהערט. די כוחות־פאַר־העלטענישן אין יידישן לעבן האָבן זיך געענדערט, דער ישוב מיטן אַרבעטער־קלאַס אין א״י זיינען שטאַרק אויסגעוואַקסן, דער קאָנגרעס באַשטימט די בודזשעטן פון דער קאָלאָניזאַציע, בילדונג, רעגולירט ווי וויט מעגלעך, די עליה. דער קאָנגרעס איז די העכסטע אינסטאַנץ, וואָס שטייט איבער די פּאָלעסטינא־אַמטן א. א. וו.

פאַרוואָס זאָל מען זיך וויטער האַלטן אין אַ טאַקטישן באַשלוס פון פאַר 28 יאָר? נאַטירלעך זיינען אויך געווען געגנט אַרגומענטן קעגן גיין — באַזונדערש צווישן די ליטווישע פוע״צ. אָבער דער חוש פאַר צייט און ווירקלעכקייט, די דיסציפּלין און טרייקייט צו דער באַוועגונג האָבן איבערוואונדן אַלע פסיכאָלאָגישע און פאַרטייאישע שטרויכלונגען, און פוע״צ האָט זיך צוריקגעקערט צום קאָנגרעס. שוין בייַ די ערשטע וואָלן האָבן די פויליש פוע״צ באַקומען 10 טויזנט שטימען, צפון־אַמעריקע מער ווי 1500, א״י מער ווי טויזנט, דאָס נעמלעכע די פועלי ציון אין צענטראַל־אייראָפּע און דרום אַמעריקע.

די לינקע פועלי־ציון אין ליטע האָבן צו דעם קאָנגרעס פאַרקויפט 900 שקלים, וואָס מיינט 900 שטימען. פוע״צ אין ליטע האָבן זיך צום ערשטן מאָל געלאָזט אין אַזאַ אַקציע, וואָס איז ווייט ניט געווען פאָפולער אין דער לינקער אַרבעטער־סביבה. פאַרשריענע, פון רעכטס און פון לינקס, האָבן די ווייליער געציטערט זיך צו שטעלן אין פאַרבינדונג מיט די „געפערלעכע" און אומלעגאַלע פוע״צ, זיי האָבן געציטערט פאַר זייערע נעמען, זיי זאָלן צופעליק ניט געניזוקט ווערן. אָבער ווען ס׳וואָלטן פאַרגעקומען וואָלן, וואָלטן מיר זיך איבערצייגט אין דער ריכטיקייט פון אונדזער אָפּשאַצונג. אָבער ס׳לעצטע וואָרט האָבן גאָר געהאַט די ליטווישע פאַשיסטן, וואָס האָבן דעמאָלט בכלל פאַרבאָטן די וואָלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס.

די 900 פוע״ציוניסטישע שקלים האָבן פאַרוואונדערט די יידישע ליטע. די צ. ס.„ צוזאַמען מיט אַנדערע גוטע ציונים, איז אָט דער פאָקט וויייט ניט געווען צום הארצן, וויייל אויב פוע״צ אויפן ציוניסטישן קאָנגרעס, מיינט וויייטערדיקע קאָנסעקווענצן, וואָס זיינען עלול פּוגע צו זיין זייער מאָנאָפּאָל אויף די סערטיפיקאַטן.

דעם וויכוח בכלל האָט פאַרענדיקט די וועלט־מלחמה.

ביזן לעצטן טאָג, ווען דער קריג האָט אויסגעבראָכן האָבן די ליטווישע לינקע פוע״צ פאַרגעזעצט זייער מי־זאַמע, פאָליטישע און קולטורעלע, סאָציאַליסטיש־ציוניסטישע ארבעט. ערשט נאָכן אויסברוך פון קריג האָבן די ליטווישע פוע״צ דערלעבט צו דערזען אין זייער סביבה די געגאַרטע פוע״צ מענטשן פון אויסלאַנד, פון דער וועלט־באַוועגונג, דאָס מאָל פון דער גרעסטער פאַרטיי, פון פוילן, זיי זיינען אַנגעקומען צעבראָכענע, קוים מיטן לעבן אַנטלאָפענע פליטים.

די יעניקע פון די פליטים פון פוילן, וואָס האָבן שפּעטער זוכה געווען געראַטעוועט צו ווערן פון ליטע קיין א״י, אין לאַנד פון זייערע אידעאַלן און בענקשאַפט, האָבן געבראַכט דעם לעצטן גרוס פון די לינקע פוע״צ אין ליטע פון 1941. זיי האָבן ניט געפונען גענוג פאָסיקע ווערטער אויסצודריקן זייער לויב די ליטווישע פוע״צ ברידער, ווי אַזוי מען האָט זיי אויפגענומען, ווי אַזוי זיי האָבן מסירת־נפשדיק געאַרבעט און געווירקט, ווי אַזוי מען האָט גיך אַריבערגעוואָרפן די פוע״צ־אַרבעט צוריק קיין ווילנע, אויף מאָרגן נאָך איר „באַפרייאונג" — ווי אַזוי און ווי אַזוי — — —

6

אַזוי האָט געלעבט, געקעמפט, געווירקט און געליטן אין דער ליטע די קליינע לינקע פוע״צ־פאַרטיי מיט איר גרויסער נשמה, גרויסע אידעאַלן און נאָך גרעסערן גלויבן אין אַ ליכטיקער צוקונפט. אין אַזעלכע אומשטענדן האָבן זיי צוזאַמען מיט די יידן אין ליטע באַגעגנט דעם חודש יוני 1941.

עס פאַלט דער טויטער פאַרהאַנג, די היטלעריסטישע האַרדעס פאַרפלייצן ס׳ליטווישע לאַנד. זייער ערשטע אַרבעט איז געווען דאָס אויסקאַרטשעווען די ליטווישע יידן פונעם באָדן, וואו זיי האָבן געלאָזן טיפע וואָרצלען, וואו זיי זיינען געזעסן אַרום 800 יאָר.

דער גורל פון די ליטווישע יידן איז דער זעלבער ווי פון זייערע ברידער אומעטום, וואו די האַקנקרעציקע האַנט האָט דערגרייכט; אויסגעמאַרדעט, פאַרברענט און פאַרגאַזט אַלץ און אַלעמען — קינד און קייט, ס׳איז געבליבן אַ גרויסער ברידער־קבר, וואו זייערע רעשטן רוען איצט, אַלע צוזאַמען, אַלע טויט, רעכטע און לינקע, ציוניסטן און קאָמוניסטן, צ. ס. און לינקע פוע״צ.

מאָסן ליטווינער האָבן קאָלאָבאָרירט מיט די האַקנקרעציקע טעווטאָנען, אַ סך קאָלאָבאָראַנטן זיינען נאָכהער געוואָרן טרייַע „קאָמוניסטן", כדי ווייטער צו אָקערן די ליטווישע ערד, וואָס איז דורכגעזאָפּט מיט יידיש בלוט, כדי ווייטער צו אָטעמען די ליטווישע לופט אויסגעמישט מיט יידן־אַש. נאָכן חורבן זיינען צוריקגעקומען אַ הויפן יידישע פליטים, וואָס גייען דאָרטן אַרום וויי שאָטנס, ווי ס׳האָט זיך אויסגעדריקט די פאַרטיזאַנקע רוזשקע קאָרטשאַק: לעבעדיקע יידישע מצבות...

קוועלן צו דער געשיכטע פון די לינקע „פּועלי־ציון" אין ליטע

1) „פּראָטאָקאָל פון ערשטן קהלה צוזאַמענפאָר אין ליטע", אַרויסגעגעבן דורך דער „פּרעסע־אָפּטיילונג ביים יידישן מיניסטעריום אין ליטע". 10 ביולעטינען, בראָשירט, קאָווּנע, יאָנואַר 1920.

2) „דער צווייטער קהילות צוזאַמענפאָר אין ליטע", 13 ביולעטינען, אַרויסגעגעבן בראָשירט דורך דער רעדאַקציע „אידישע שטימע", קאָווּנע, פּעברואַר 1922.

3) „פּראָטאָקאָלן פון דער יידישער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג אין ליטע", 10 ביולעטינען, בראָשירט, געדרוקט דורך דער „אידישער שטימע", אַרויסגעגעבן דורכן יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע, נאָוועמבער 1923.

4) „צענטע סעסיע פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט". „אידישע שטימע", קאָווּנע, סוף מערץ 924פּ.

5) „יידישער אַרבעטער פּנקס", רעדאַגירט דורך זרובבל, וואַרשע, פאַרלאַג „נייע קולטור", 1927. ערשטער באַנד. ל. חיין — „פּוע"צ אין ליטע", זייטן 359—352. דאָרטן : „פּרעסע און אָרגאַניזאַציעס אין ליטע", זייטן 566־565.

6) „אַרבעטער לעבן", קאָווּנע, 1919—1918.

7) „זאַמלהעפטן, קאָווּנע, 1920, פאַרלאַג „אַרבעטער היים".
א) „אונדזער וואָרט" — סעפּטעמבער.
ב) „אונדזער אַרבעטער געדאַנק" — אָקטאָבער.
ג) „אַרבעטער געדאַנק" — נאָוועמבער.
ד) „אַרבעטער וואָרט" — דעצעמבער.

8) „אַרבעטער צייטונג", קאָווּנע (40 נומערן), פון 6־טן אַפּריל 1921 ביזן 22־טן מאַי 1922.

9) „„כוואַליעס", קאָווּנע, 20.5.22.

10) „אויפגאַנג", קאָווּנע, יוני 1922.

11) „אונדזער רוף", שאוול, פּרילינג 1923. (איינמאָליקע אויסגאַבע).

12. „אַרבעטער פּאַלעסטינע", קאָווּנע, סעפּט. 1924.

13) „אויפגאַנג", קאָווּנע, 6 סעפּט. 1923.

14) „דאָס אַרבעטער וואָרט", קאָווּנע, 23.9.24.

15) „אַרבעטער געדאַנק", ריגע, 25.1.26.

16) „אַרבעטער געדאַנק", בערלין, פאַרלאַג „פּונקען". באַלטיש אויסגאַבע. זאַמלהעפט אונטער דער רעדאַקציע פון י. סאַמאַרין, אַפּריל 1926.

17) „אַרבעטער צייטונג" (15 נומערן), באַנייטע אויסגאַבע. קאָווּנע, יולי—דעצעמבער 1926.

18) „קלאַרקייט", זאַמלהעפטן, קאָווּנע, פון יולי 1933 ביז סעפּט. 1934.

19) „ווילנער זאַמלביכער", ווילנע 1918. צווייטער באַנד (זייט 21), ד"ר שאַבאַד : „איבערזיכט".

20) „פּרייע יוגנט" פון אַפּריל־מאַי־אויגוסט. וואַרשע, סעפּטעמבער 1925. ל. חיין : „אין ליטווישע תפיסות".

21) „אַרבעטער צייטונג", וואַרשע, נומ' 13, מערץ 1928. ל. שמעוני : „באַראַכאָוו און די ליטווינער" .

22) „אַרבעטער צייטונג", וואַרשע, נומ' 6—5, 1929. ל. חיין : „איינער פון פיל".

23) „אַרבעטער צייטונג", וואַרשע, 42—40. ל. חיין : די קאָנפערענץ אין פלאַמען".

24) „נייוועלט", תל־אביב, נומ' 11, מערץ 1945. ל. חיין : „פאַרגאַנגענע יאָרן".

25) „זאַמלבוך לכבוד דעם 250־טן יובל פון דער יידישער פּרעסע, רעדאַגירט ד"ר שאַצקי. ניו־יאָרק, ייוואָ־אויסגאַבע, 1937. זע אַרטיקל פון יודל מאַרק, זייטן : 258, 276, 282, 296, 298.

26) „פאַר די רעכט פון יידיש אין פאַלעסטינע", קאָווּנע, מערץ 1935. איינמאָליקע אויסגאַבע.

27) „אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע", באַנד „ג" — יידן. ניו־יאָרק, 1942, עמודים : 400, 401, 402, 604, 616.

28) „אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע", באַנד „א" — יידן, עמודים : 579, 580.

29) „יוגנט קלאַנגען" — זאַמלהעפט, קאָווּנע, 2.8.21.

30) „יהדות ליטא", ערשטער באַנד, פאַרלאַג „עם הספר", תל־אַביב. י. זרבבל, זייטן : 545—539.

31) „ליטע", בוך איינס, אַרויסגעגעבן פון „קולטור געזעלשאַפט פון ליטווישע יידן", ניו־יאָרק. ל. שמעוני, זייטן : 273—251 — „די יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג".

32) „נעכטן" פון ל. חיין — שמעוני (445 זייטן), פאַרלאַג „אונדזער וואָרט", בועאַנאָס איירעס.

33) „אסופות", הוצאת ארכיון ומוזיאון של תנועת העבודה בישראל. ד"ר ארנולד ; דפים.

בלעטלעך פון געזעלשאפטלעכן לעבן און ארבעטער־קאמף אין אמאליקער ליטע

צווישן די פֿאַרשיידענע מאַטעריאַלן, וואָס זיינען גע־פונען געוואָרן נאָך דער רוסישער רעוואָלוציע אין די אַרכיוון פון דער געהיימער פֿאַליציי אין דער זשאַנדאַר־מעריע, איז פֿאַראַן אַ זעלטענער דאָקומענט, וואָס באַ־לייכט דעם אינעווייניקסטן בוי פון דער בונדישער אָרגא־ניזאַציע אין קאָווּנע אין 1900 יאָר. דעם דאָזיקן דאָקו־מענט נעמען מיר אַרויס פון דעם באַריכט פון דעם באַ־רימטן שעף פון דער רוסישער געהיים־פֿאַליציי זובאַטאָוו (די ענינים פון דער מאָסקווער אָכראַנע, נום. 355). ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס זובאַטאָוס באַריכט באַזירט זיך אויף אַ מסירה פון אַ קאָוונער פּראָוואָקאַטאָר, האָט ער אַ היסטאָרישן אָביעקטיוון ווערט, סיי לויט דער מיינונג פון רוסישע היסטאָריקער, וואָס האָבן געפֿאָרשט היס־טאָריש־רעוואָלוציאָנערע אַרכיוון, סיי פון די געשיכטע שרייבער פון אַלטן „בונד" אין רוסלאנד, ליטע און פּוילן. דער נאָמען פון פּראָוואָקאַטאָר איז ניט אַנטדעקט און בלייבט נאָך ביז היינט אומבאַקאַנט. עס איז אָבער קלאָר, אַז דעם דאָזיקן פּראָוואָקאַטאָר האָט זיך איינגעגעבן אַריינ־קריכן אין סאָמע צענטער פון די קאָוונער אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס אין יענער צייט.

לויט דעם דאָזיקן דאָקומענט — וואָס איז איינער פון די ערשטע אין דער הינזיכט צו כאַראַקטעריזירן דעם צושטאַנד פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין 1900 יאָר, — זיינען פֿאַראַן עטלעכע מאַמענטן, וואָס איז ווערט אונטערצושטרייכן. קודם כל, איז קלאָר, אַז אין 1900 יאָר האָבן אויף אַלע שטופן פון דער אָרגאַניזא־ציע פֿאַרוואַלטעט אויסשליסלעך אַרבעטער און אַרבע־טערינס (אפשר דערפֿאַר, ווייל די אינטעליגענץ איז געווען פריער דורך אַגענטן פון זובאַטאָוון „אַראָפּגענומען פון די פֿאָסטנס" און אַרעסטירט), צווייטנס, פון דער סטרוקטור פון דער אָרגאַניזאַציע איז קלאָר, אַז די ביידע אירע טיילן, סיי די עקאָנאָמישע, סיי די פּאָליטישע, זיינען אָרגאַניש פֿאַרבונדן צווישן זיך — אַזוי, אַז מען באַקומט אַן אייניהייטלעכן אָרגאַניזם.

ס׳וואָלט געווען זייער ווינטשנסווערט צו דעשיפרירן די נעמען, וואָס זיינען אָנגעגעבן אין דעם באַריכט צו דער געהיים־פֿאַליציי. לויט פֿאַרשיידענע אָנווייזונגען אין דער מעמוּאַרן־ליטעראַטור קען מען נאָר דריי נעמען פון דעם צעטל, וואָס איז אָנגעגעבן געווארן פון פּראָוואָקאַטאָר, דאָס איז: 1) די פֿאָפּיראָסן־מאַכערין רחל, וואָס איר פֿא־מיליע־נאָמען איז געווען געראָשאַנאָוויטש, זי איז געווען שפּעטער אָרעסטירט אין 1903 יאָר און איבערגעגעבן צום גאריכט צוזאַמען מיט מאָיסיי גורעוויטש א. א. 2) אָנדריי יעלניצקי, וועלכער איז דעמאָלט געווען אַ פֿאַרבינדונגס־מאַן צווישן די רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער מיט דער לעגאַלער „געזעלשאַפט", באַזונדערס, איז ער געווען פֿאַרבונדן מיט די שילער פון די מיטלשולן אין קאָוונע, 3) צילע קליס, וועלכע איז שפּעטער געוואָרן אַ פרוי פון דעם באַקאַנטן בונדישן טוער גאָזשאַנסקי (דער לערער: פּען־נאָמען העברעאיש: לנו).

*

אין דעם באַריכט פון פּראָוואָקאַטאָר איז פֿאַראַן נאָך אַ טייל, וואָס באַציט זיך ניט צו דער סטרוקטור פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע, אָבער וואַרפט אַ ליכט אויף דער דעמאָלטיקער אַרבעטער־באַוועגונג. אויספֿיר־לעכער איז דאָרט דערציילט וועגן אַ „סטיכישן" שטרייק, וואָס איז אין 1900 יאָר אויסגעבראָכן אין קאָוונע צווישן די אַ. ג. „וואַשאוויניקעס", ד. ה. אַרבעטער, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן פּאַנאַדערנעמען די „פּליטן" אויפן ניעמען פֿאַר די וואַלד־און האָלץ־זאָוואָדן. עס איז צו וויניק מאַטעריאַל, כדי צו איבערגעבן איינצלהייטן וועגן דעם דאָזיקן שטרייק פון די יידישע „וואשאוויניקעס". עס לוינט זיך נאָר איבערגעבן, אַז די שטרייקערס האָבן זיך געוועדעט נאָך הילף אויך קיין ווילנע און פון דאָרטן, פון ווילנער קאָמיטעט, איז געקומען קיין קאָוונע אָנצו־פירן מיטן שטרייק איינער טאָרשיש (וועגן אים דערציילט גאַנץ אויספֿירלעך דער אומבאַקאַנטער פּראָוואָקאַטאָר אין זיין באַריכט צו זובאַטאָוו). אָסיפ טאָרשיש, אונטערן נאָמען אַ. פּיאַטניצקי, איז שפּעטער באַקאַנט געוואָרן צווישן די באָלשעוויקעס. פֿאַר דער ערשטער רעוואָלוציע האָט ער צוזאַמען מיט וואָלאָדע ליטווינאָוון אָנגעפֿירט מיט דעם אומלעגאַלן טראַנספּאָרט פון ליטעראַטור און געווער פֿאַר דער רעוואָלוציע; נאָך דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע (1917) האָט טאָרשיש־פּיאַטניצקי פיל יאָרן געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין קאָמאינטערן...

נאָך די אַלע אָנגעגעבענע קאָמענטאָרן, פֿאַרפֿנטלעכן מיר איצטער דעם דאָקומענט גופא — דעם באַריכט וועגן דער סטרוקטור פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין 1900 יאָר, וואָס איז געפונען געוואָרן אין די אַרכיוון פון דער רוסישער געהיים־פֿאַליציי.

ווי אַזוי איז געוואָרן געבויט די קאָוונער אַרגאַניזאַציע פון „בונד" אין יאָר 1900

„די קאָוונער סאָציאַל־דעמאָקראַטישע אַרגאַניזאַציע" פון דעם אַלגעמיינעם יידישן אַרבעטער בונד אין רוסלאַנד און פוילן („בונד"), וואָס איז געווען זייער אָפּגעשוואַכט אין איר טעטיקייט דורך מערערע ליקווידאַציעס, פירט איצט אַ נעבעכדיקע עקזיסטענץ. עס פעלן אַרטיקע ענערגישע פירער, ניטאָ קיין געלט־מיטלען, און ביי די אַנטיילנעמער פון דער באַוועגונג איז פאַרפאַלן דער פריערדיקער ווילן צו אַרבעטן פאַרן דערפאָלג פון זייער זאַך.

דער אַרטיקער „קאָוונער קאָמיטעט", וואָס זיין שטעמפּל האָט מען געזען זייער אָפט אויף די אומלעגאַלע בראָשורן און פראָקלאַמאַציעס, פאַקטיש עקזיסטירט מער ניט, און אַלס אַ זכר פון אים, איז געבליבן נאָר איין שטעמפּל, וואָס באַהאַלטן אויס די אַנטיילנעמער פון דער „אַגיטאַטאָרישער סכאָדקע". די לעצטע „סכאָדקע" אין דער צייט וען דער קאָמיטעט איז ניטאָ, שטעלט מיט זיך פאָר אַלס אַנפירנדיקער אַרגאַן פון דער אַרטיקער אַרגאַניזאַציע. בכדי צו שאַפן די דאָזיקע „סכאָדקע" נאָך די לעצטע אַפּריל־אַרעסטן, וואָס האָבן אַרויסגעריסן פון די רייען פון דער אַרגאַניזאַציע כמעט די גאַנצע „אַגיטאַטאָרישע סכאָדקע" אין איר פולן באַשטאַנד, האָט מען גע־דאַרפט אַרבעטן כמעט 2½ חדשים. אַריינגיין אין איר באַשטאַנד האָבן געגעבן זייער הסכמה נאָר דריי פרויען: די שניידערין חייה־לאה, די שניידערין לאה, אַ גוטע באַקאַנטע פון דעם ניט לאַנג אַרויסגעשיקטן קיין סיביר שמואל בלומענפעלד און די שוועסטער פון לעצטן — בלומע בלומענפעלד. קיין מענער, וואָס וואָלטן געהאָט דעם לוסט אַריינצוטרעטן, האָט מען ניט געפונען. די אָנגערופענע פרויען, וואָס באַקומען דירעקטיוון פון „ווילנער קאָמיטעט", זיינען אין היינטיקער צייט די אָפּיציעלע אָנפירערינס פון דער קאָוונער יידישער סאָצ.־דעמ. אַרגאַניזאַציע. אַלס פאַרבינדלער צווישן זיי און „ווילנער קאָמיטעט" איז באַשטימט געוואָרן אייגער פייוויש...

די „אַרגאַניזאַטאָרישע סכאָדקע" ווירקט אויף דער מאַסע דורך דער „צענטראַלער סכאָדקע", וואָס איז איר אונטערגעאָרדנט. צו די מיטגלידער פון דער „צענטראַלער סכאָדקע" גהערן אַ חוץ די דריי אויבנדערמאָנטע פרויען פון דער „אַגיטאַטאָרישער סכאָדקע", וואָס זיינען געווען פאַרקאָנספירירט, נאָך 8 מענטשן: דער אייבינדער מאיר, 20 יאָר אַלט, דער ארבעטער פון שוועבל־פאַבריק אַלטער, 26 יאָר, דער קופערשמיד שלמה, 19 יאָר , אַן אָנגע־שטעלטער יענקל, אַ שניידער נאָטל, אַ שוסטער ביינעש, די פאַפּיראָס־מאַכערין רחל, 20 יאָר, און גילזאָוושטיצע עלקע, 20 יאָר אַלט.

כדי צו פאַרשפרייטן צווישן דער מאַסע די אומלעגאַלע אויסגאַבן, האָט די „אַגיטאַטאָרישע סכאָדקע" אין איר רשות נאָך אַן „אומלעגאַלע סכאָדקע" פון 3 מיטגלי־דער: דער אָנגעשטעלטער יענקל, דער שניידער איציק

און ריווע פריד, — אַ שוועסטער פון דעם מיטגליד פון דער פריערדיקער „אַגיטאַטאָרישער סכאָדקע", מאָושע פריד, וועלכער געפינט זיך איצטער אין אַרעסט אין מאָסקווע. די אומלעגאַלע ביבליאָטעק ציילט אַ גאַנץ גרויסע צאָל פון פּעריאָדישע אויסגאַבן אין זשאַרגאָן, וועלכע ס׳שטעלט זייער פיל צוווילנע; קאָוונע האָט ניט קיין אַנ־דערע קוואַלן. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ באַשטעלונג אין אייגער פון די אויסלענדישע שטעט, אָבער זי איז ניט געווען אויסגעפירט צוליבן אַרעסט פון אַזעלכע דערפאָ־רענע טורע, ווי גערצאָוו („קאָפּעלקאָ"), אַלעקסאַנדריסקי (אבראם, „טאָוואַרישטש") און נאָכן אַנטלויפן פון מאָושע ראגאוו — לעליא.

דער פערטער אַרגאָן פון דער אַרגאַניזאַציע, וואָס אַרבעט כמעט זעלבשטענדיק, איז דער „רייטער קרייץ", וואָס באַשטייט פון דעם סטודענט פון פעטערבורגער אוני־ווערזיטעט אַנדריי יעלניצקי, מינאַ טראַכטענבערג, אַ שוועסטער פון אַ פערזאָן, וואָס געפינט זיך אונטער דער פאָליצייאישער אויפזיכט, און צילא קליס. דער ערשטער פון די אָנגעפופענע איז דער קאַסירער און שטייט אין פאַר־בינדונג מיט דער „אַגיטאַטאָרישער סכאָדקע".

אַחוץ די אָנגעוויזענע פערזאָנען, וואָס פירן אַ קאַמף קעגן דער רעגירונג, געהערן נאָך פאָלגנדיקע פראָפּא־גאַנדיסטן, וואָס פירן זייער אַרבעט ביחידות צווישן דער אַרטיקער אינטעליגענץ:

דער אַרבעטסלאָזער יואָועליר ישראל ראַבינאָוויטש, 30 יאָר אַלט, יואָועליר מיכאַיל ליפשיץ און זיין פרוי... די לעצטע רעכנט זיך אַלס אַ גוטע, געבילדעטע טוערין... איינער אַ סאַדינסקי, וואָס טראָגט די אוניפאָרם פון ווילנער לערער־אינסטיטוט און דער אָנגעשטעלטער פון פומפּיאַנס־קיס מינעראָלע וואַסערן־זאָואָד, קאַפלאַן, וועלכער האָט זיך ניט איין מאָל געוועגדעט צו די פירער מיט דער ביטע, מען זאָל אים אַריינגענעמען אין אַקטיוון באַשטאַנד פון דער אַרגאַניזאַציע.

צווישן די אַרבעטער טיילן זיך אויס אַלס טוער די אָנגעשטעלטע: לייבע, דוד, מיכל, שלום, דער שוסטער יודל, דער אייבינדער בענצל, דער טאַפּעצירער זלמן, דער בלעכער יחיאל, די שניידערין חנה־לאה און דער גילזן־מאַכער בוניע...

דאָס איז דער קאָנטינגענט מענטשן, וואָס פירן אָן אין שטאָט קאָוונע מיט דער פאַרברעכערישער אַרבעט"...

די יידישע ליבעראַלן ערב דער רעוואָלוציע 1905

דעם 15־טן יולי 1904 איז דורך דער קאָמפּס־דרושינע פון דער סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן פּאַרטיי (סאזאנאָוו, סיקארסקי) דערהרגעט געוואָרן אין פעטערבורג דער בלו־טיקער אינערן־מיניסטער פּאָן פּלעווע, וועלכער האָט אר־גאַניזירט דעם פּאָגראָם אין קישיניעוו. אויף זיין אָרט איז באַשטימט געוואָרן דער פירשט פעטער סוויאָטא־פאלק־מירסקי. מיטן נאָמען פון סוויאָטאפאלק־מירסקי איז אין רוסלאַנד פאַרבונדן אַ בלעטל געשיכטע, וואָס

איז באַקאַנט אונטערן נאָמען: „פּאָליטישער פריילינג". דאָס איז געווען סוף 1904, ווען אין פיל שטעט, און אין יידישן תחום, האָבן זיך אָנגעהויבן ליבעראַלע באַנקעטן, אויף וועלכע עס זיינען אָנגענומען געוואָרן רעזאָלוציעס א. אַ. וו. דער קורצער פּעריאָד פון סוויאטאפאלק־מירסקי (ערב דער רעוו. 1905), איז דורכגעגאַנגען אונטערן לאָזונג: צוטרוי צו די געזעלשאַפטלעכע כוחות, וואָס האָבן געפאָדערט: קאָנסטיטוציע, פרייהייט, גלייכבאַרעכטיקונג פון נאַציעס א. אַ. וו.

ערב דער באַשטימונג פון סוויאַטאָפאלק־מירסקין אויפן פּאָסטן פון אינער־מיניסטער, איז ער געווען גענעראַל־גובערנאַטאָר פון צפון־מערבדיקען קאַנט. אין די צייטונגען פון יענער צייט איז געווען פאַרעפנטלעכט אַן אַדרעס, וואָס האָבן צוגעטראָגן דעם פירשט סוויאַטאָפּאָלק־מירסקי, בשעת זיין אָפּפאָרן קיין פּעטערבורג, פאָרשטייער פון דריי יידישע קהילות: פון ווילנער, קאָוונער און גראָדנער גובערניעס. מיר וועלן ברענגען אַ פּאָר שורות פון דעם דאָזיקן אַדרעס: „דער היסטאָרישער גורל פונעם יידישן פאָלק האָט אים געמאַכט זייער פילבאַר צו אַלע דערשיינונגען פון גערעכטיקייט אין זיין בירגערלעכן לעבן... מיט געפיל פון דאַנקבאַרקייט צו אייך איז דורכגעדרונגען די יידישע באַפעלקערונג פון דער געגנט, מיט וועלכער איר האָט די לעצטע צייט פאַרוואַלטעט... אונטער אייער השגחה האָט זיך די יידישע באַפעלקערונג געפילט רואיק און האָט געהאָפט אויף אַ געזעצמעסיקע באַפרידיקונג פון אירע נויטיקסטע באַדערפענישן. איצטער, זעגנדיק זיך מיט אַ שווער האַרץ מיט אייך... טרייסטן מיר זיך נאָך מיט דעם, וואָס אייער אויפגעקלערטע און מענטשנפריינדלעכע טעטיקייט.... וועט באַקומען נאָך אַ ברייטערן פּלאַץ עס אַרויסצואווייזן... מיט טיפער אַכטונג בעטן מיר אייך צונעמען פון אונדזערע הענט די ספרתורה — דאָס אַלטע הייליקטום פון יידישן פאָלק"...

אויפן אַדרעס פון די יידישע קהילות האָט סוויאטאפאלק־מירסקי געענטפערט: „איך בין צופרידן, וואָס מיין טעטיקייט... האָט מיר געגעבן די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט די אמתע נויטן פון דער יידישער באַפעלקערונג, און דעריבער וועל איך זיין ביכולת ביי דער באַהאַנדלונג פון דער ערנסטער יידן־פראַגע, וואָס עס שטייט אין גיכן פאָר, צו באַציען זיך צו דער לעצטער פולקאָם באַוואוסטזיניק. פון אייער זייט אָבער וואַרט איך, אַז איר זאָלט ווירקן אויף דער יידישער פאָלקס־מאַסע, זי זאָל זיך באַציען מיט צוטרוי צו די מאָסמיטלען פון דער רעגירונג". צום סוף האָט דער נייער מיניסטער געזאָגט, אַז אַזוי ווי ער וועט אין זיין ווייטערדיקער אַרבעט „שטיין ביים אמתן מקור פון גערעכטיקייט — ביים קיסר" — קענען די יידן זיין אינגאַנצן רואיק: „די גערעכטיקייט וועט איר אַלע מאָל באַקומען".

די יאַנואַר־טעג 1905 אין קאָוונע, שאַוול א. אַ.

מיר נעמען אַרויס פון די זכרונות פון ס. מיצקיעוויטש־קאַפּסוקאַס, איינעם פון די ליטווישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן (שפּעטער אַ קאָמוניסט) די פאָלגנדיקע באַשרייבונג פון די טעג פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע (זע דעם זשורנאַל „פּראָלעטאַרסקאַיאַ רעוואָלוציאַ" נומ' 11, 1922, מאָסקווע.):

— אין קאָוונע זיינען די אַרבעטער (קריסטלעכע) געווען אַ סך ווייניקער באַוואוסטזיניק און אָרגאַניזירט איידער אין ווילנע. פאַר די יאַנואַר־געשעענישן האָט צווישן די ניט־יידישע אַרבעטער ניט געאַרבעט קיין אָרגאַניזאַציע. דאָך האָבן זיך אויך די קאָוונער אַרבעטער אָפּגערופן אויף די געשעענישן פון 9־טן יאַנואַר. דעם 11־טן יאַנואַר האָבן אייניקע טויזנט אַרבעטער פאַרשטרייקט, אַרויסשטעלנדיק אַ ריי עקאָנאָמישע פאָדערונגען.

דער שטרייק איז דורכגעגאַנגען אייניק, ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס דער גובערנאַטאָר האָט דורכאויס געזוכט צו דעזאָרגאַניזירן און אָנרייצן די אַרבעטער אויף די יידן. אויפן צווייטן טאָג פון שטרייק איז דער גובערנאַטאָר פּערזענלעך געקומען אָפּצוריידן די אַרבעטער.

דעם 14־טן יאַנואַר האָט דער גובערנאַטאָר איינגעאָרדנט אַ יאָרצייט נאָך אַלעקסאַנדער דעם 2־טן. פון קלויסטער איז די מאַסע קענטיק דורך אַ געניטער האַנט געקירעוועט געוואָרן צום גובערנאַטאָר, וועלכער האָט נאָכאַמאָל פאָרגעלייגט די אַרבעטער ענדיקן דעם שטרייק, ניט צוהערן זיך צו די רייד פון די בונטאָווטשיקעס — די זשידעס.

אין די פאַבריקן זיינען אַריינגעפירט געוואָרן סאָלדאַטן. דעם 17־טן יאַנואַר האָבן די דראַגונער געשלאָגן די אַרבעטער פון טילמאַנס פאַבריק. דעם 18־טן יאַנואַר זיינען אַלע צוגעטרעטן צו דער אַרבעט, דערשלאָגנדיק זיך אַ פאַרקירצונג פון אַרבעטס־טאָג און אַ העכערונג פון אַרבעטס־לוין.

אין שאַוול האָט זיך דער שטרייק אָנגעהויבן דעם 18־טן יאַנואַר. עס זיינען געווען אַרויסגעשטעלט עקאָנאָמישע פאָדערונגען. די פּאָליציי האָט ניט געשטערט די אַרבעטער זיך קלייבן אויפן פּלאַץ און אַרויסטרעטן די רעדנער. קיין פּאָליטישע פאָדערונגען זיינען ניט אַרויסגעשטעלט געוואָרן. אויפן צווייטן טאָג האָט דער איספּראַווניק צוזאַמענגעקליבן די פאָרשטייער פון די אַרבעטער און פאַבריקאַנטן און איז אַרויסגעטראָטן אין דער ראָל פון אַ פאַרמיטלער.

דאָס רוב פאָדערונגען פון די אַרבעטער זיינען באַפרידיקט געוואָרן. אַלע באַמיאונגען פון דער פּאָליציי צו מאַכן אַ יידישן פּאָגראָם זיינען געגאַנגען פאַרלוירן. אויפן דריטן טאָג זיינען די אַרבעטער צוגעטראָטן צו דער אַרבעט.

אין פּאָנעוועזש האָבן געשטרייקט בלויז די יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן אַרויסגעשטעלט עקאָנאָמישע פאָדערונגען.

דאָס זעלבע איז אויך פאָרגעקומען אין אַלע איבעריקע קלענערע שטעטלעך פון ליטע. די יאַנואַר־געשעענישן

אין פּעטערבורג האָבן געפונען אַן אָפּקלאַנג אויך אין די דאָזיקע פּאַרווארפענע ווינקלעך.

אין אויגוסט 1905 אין קאָווּנע

אין די „לעצטע פּאַסירונגען" פון 1905 איז געווען פּאַרעפנטלעכט אַ קאָרעספּאָנדענץ פון קאָווּנע, וואָס באַ־שרייבט אַן אייגנאַרטיקן עפיזאָד פון די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן אין יענעם „משוגענעם יאָר".

ווי באַוואוסט, האָט נאָך געדויערט אין אויגוסט 1905 די מלחמה צווישן רוסלאַנד מיט יאַפּאַן. ריכטיקער גע־זאָגט, די מלחמה האָט שוין געגוסטן. נאָך די גרויסע מפלות, וואָס רוסלאַנד האָט געקראָגן אין דער מלחמה, האָבן זיך שוין אָנגעהויבן שלום־פּאַרהאַנדלונגען. לויט דער פּאַרמיטלונג פון אַמעריקע איז גראַף ווִיטע אַרויסגע־פּאָרן קיין פּאָרטסמוט, כדי דאָרטן אונטערצוחתמענען דעם שלום־אָפּמאַך.

אָבער דאָס אלץ איז פּאַרגעקומען אין דער מלוכה פון גרויסער פּאָליטיק. אין קאָווּנע איז די זאַך געשטאַנען אַנדערש. דאָ האָט מען געהאַלטן נאָך אין סאַמע ברען פון דער מלחמה און אין די טעג פון אויגוסט האָט די מיליטעריש מאַכט אָנגעהויבן דורכצופירן אַ נייע מא־ביליזאַציע פון רעזערוויסטן. אין שטאָט און אין דאָרף איז די באַפעלקערונג געווען זייער אויפגערודערט. די מלחמה מיט יאַפּאַן איז געווען זייער אומפּאָפולער. סאָלדאַטן און בירגער זיינען געווען אויסגעשפּראָכן דעפּעטיסטיש געשטימט. די אויפגערעגטע רעזערוויסטן האָבן דורכגע־פירט מאַסן־פּאַרזאַמלונגען, יידן און קריסטן צוזאַמען, און צוגעגרייט אַ ווידערשטאַנד. די רעוואָלוציאָנערע אַרגא־ניזאַציעס האָבן אויסגענוצט דעם מאָמענט. דער „בונד" האָט אַרויסגעגעבן בלעטלעך אויף ייִדיש, פּויליש און רוסיש, האָט גערופן „צום געווער" און דערקלערט אין שטאָט אַן אַלגעמיינעם פּאָליטישן שטרייק. דאָס איז געווען דעם 15־טן אויגוסט.

אויף מאָרגנס האָבן זיך אָפּגעשטעלט כמעט אַלע פאַבריקן, אַ חוץ שמידס פאַבריק. צו 11 אַזייגער האָבן זיך פאַרמאַכט אַלע ווארשטאַטן, געשעפטן, די „קאָנקע" און די פורמאַנעס זיינען ניט געפאָרן. די „בירזשע" איז געווען פול מיט שטרייקנדיקע יידישע אַרבעטער. די קריסטן זיינען געבליבן אין זייערע פּאַרשטעט און אין די אַרבעטער־קוואַרטאַלן.

אויף די גאַסן זיינען געווען דראַגונער און סאָלדאַטן. די רעזערוויסטן האָט מען געדראָט, אַז אין פאַל פון אַ „בונט", וועלן זיי זיין באַשטראָפט מיט קאַטאָרגע און טויט. עס זיינען געווען אין דער נאַכט אַרעסטירט אַ 20 מאַן — יידן און קריסטן.

אַ זייגער 2 האָט זיך שמידס פאַבריק אויך אָפּגע־שטעלט. די אַרבעטער האָבן דעמאָנסטרירט אין די גאַסן. עס זיינען דורכגעפירט געוואָרן געשלאָסענע פּאַרזאַמ־לונגען פון רעזערוויסטן, וואו עס זיינען מיט רעדעס אַרויסגעטרעטן אַגיטאַטאָרן.

עס זיינען פּאַרגעקומען צוזאַמענשטויסן צווישן פּאָט־רולן און אַרבעטער. אַ גרופּע אַרבעטער האָט אָפּגעשלאָגן ביי אַ פּאָטרול אַן אַרעסטירטן, — מיטן נאָמען בוכעלמאַן. דעם 17־טן אויגוסט זיינען געווען געשלעגן נעבן די פּאַר־מאַכטע קראָמען. די פּאָליציי האָט געפּאָדערט די בעלי־בתים צו עפענען די קראָמען, געדראָט זיי מיט שטראָף פון 500 רובל. דער פּאָליציימייסטער אַליין האָט אָנגעפירט מיטן קאַמף פאַר עפענען די קראָמען. אָבער די רעוואָ־לוציאָנערע אָגיטאַטאָרן האָבן ניט דערלאָזן. דער פּאָליציי־מייסטער האָט געמוזט אַ צעמזיקטער פאַרלאָזן דאָס שלאַכט־פעלד. אַן 18־יאָריק יינגל, אַן איינבינדער, גליק, וואָס האָט פאַנאַנדערגעקלעפט פּראָקלאַמאַציעס האָט מען אַרעסטירט און געשלאָגן. דאָס זעלבע איז געווען מיט אַן אַרבעטער סאָסנאָווסקי, ביי וועלכן מען האָט געפונען אַ קויל.

סאָלדאַטן האָבן ניט געשאָסן. די דראָגונער האָבן זיך געוואָרפן מיט די נאָגייקעס אויפן עולם אין די גאַסן.

די לאַגע האָט זיך פלוצלונג געביטן, ווען אינדערפרי דעם 18־טן אויגוסט איז אָנגעקומען די ידיעה וועגן שלום. קיינער האָט ניט געגלויבט אין די ידיעות, כאָטש ניט גלייבן האָט זיך אויך ניט געוואָלט. אָבער באַלד זיינען שוין אַרויס פון דרוק טעלעגראַמעס.

דעם 18־טן אויגוסט האָבן די רעזערוויסטן געדאַרפט קומען צום מיליטער־פונקט. געקומען זיינען נאָר איינצלנע מענטשן. אַ זייגער 10 אין דער פרי האָט זיך פאַרשפּרייט דער קלאַנג וועגן פאַרטסמוט. דעמאָלט זיינען די באַ־רואיקטע רעזערוויסטן אַוועק צום מיליטער־פונקט...

די דעצעמבער־טעג 1905 אין קאָווּנע

דער אַלגעמיינער שטרייק אין דעצעמבער 1905 איז געווען אייגנטלעך אַ שטרייק פון סאָליד־אַריטעט. ער איז אַרויסגערופן געוואָרן אַלס פּראָטעסט קעגן דעם אַרעסט פון דעם פּעטערבורגער ראַט פון אַרבעטער־דעפוטאַטן. אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם מאַסקווער אויפשטאַנד, וואָס האָט זיך דאַן פאַנאַנדערגעוויקלט איז דער דעצעמבער־שטרייק געוואָרן דער לעצטער אָנגריף פון דער רעוא־לוציע קעגן דער צאַרישער רעגירונג. דער יידישער תחום האָט זיך גלייך אָפּגערופן, ווי נאָר צו אים איז דער־גאַנגען דער אויפרוף, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין פּעטערבורג. דער אויפרוף צום אַלגעמיינעם פּאָליטישן שטרייק איז געווען אונטערגעחתמעט אויך פון די צענ־טראַלע קאָמיטעטן פון די יידישע סאָציאַליסטישע פּאַרטייען.

„דער וועקער" (נר׳ 2) פון 26 דעצעמבער ברענגט אַ גענויע באַשרייבונג וועגן די געשעענישן אין קאָווּנע אין יענע טעג.

ערב דעם שטרייק זיינען געווען גערופן צווי גרויסע מיטינגען: דעם 10 דעצעמבער פאַר די יידישע אַרבעטער, דעם 11־טן אַן אַלגעמיינער, וואָס האָבן צונויפגערופן אלע אַרטיקע רעוואָלוציאָנערע אָרגאַניזאַציעס. דער שטרייק איז געווען פראָקלאַמירט אויף דעם 12־טן דעצעמבער אין

נאָמען פון בונד, פּ. ס. ד., פּ. פּ. ס. און ליטווישער ס. ד. פ., צו 9—10 אַזייגער אינדערפרי איז דער שטרייק שוין געווען אַן אַלגעמיינער. די שולן האָבן זיך פאַרמאַכט, די „קאָנקע" האָט זיך אומגעקערט אין פּאַרק. אין משך פון טאָג האָט מען דורכגעפירט אַ דעמאָנסטראַציע פון אַרבעטער און שול־תלמידים, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ גרויסן מיטינג אויף דעם פּאַראַדעס־פּלאַץ. צום אָרט פון מיטינג איז אָנגעקומען אַ פאַרשטאַרקטער מיליטערי־שער פּאַטרול, וואָס האָט פאָרגעלייגט דעם עולם פאַ־נאַנדערצוגיין זיך, דראָענדיק מיט שיסעריי. די מאַסע איז זיך ניט פאַנאַנדערגעגאַנגען. מען האָט אויסגעשפּילט אַ סיגנאַל. דאַן האָבן די אָנפירער פאַנאַנדערגעלאָזן דעם מיטינג. אַ טייל פון דער מאַסע — אַרום 1000 מענטשן — האָט זיך אויסגעשטעלט אין רייען און אַוועק דעמאָנ־סטרירן צו דער הויפּט־גאַס. די מאַניפעסטאַציעס האָבן געדויערט דעם גאַנצן טאָג. אויף דער דעמאָנסטראַציע, מיט וועלכער ס'האָבן אָנגעפירט די ציוניסטן־סאָציאַליסטן, האָבן געמאַכט אַן אָנגריף סאָלדאַטן, וועלכע האָבן שטאַרק געהרגעט די דעמאָנסטראַנטן. דעם 13־טן איז געווען פאַנאַנדערגעקלעפּט אַ מעלדונג פון דעם פעסטונג־קאָ־מענדאַנט, אַז די שטאָט איז איבערגעגעבן אין רשות פון דער מיליטערישער מאַכט און אלע פאַרזאַמלונגען וועלן זיין פאַנאַנדערגעטריבן אָן באַוואָרענישן א. אַ. וו. האַרמאַטן און פּולעמיאָטן זיינען אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויף די גאַסן. צו 11 אַזייגער אינדערפרי זיינען אַרויסגעפאָרן די וואַגאָנעס פון „קאָנקע" מיט באַוואָפנטע סאָלדאַטן אָנ־שטאָט די קאָנדוקטערס. ווי נאָר ס'האָבן זיך באַוויזן אין די וואַגאָנעס די ערשטע פּאַסאַזשירן, האָבן די אַרבעטער אָנגעהויבן צו וואַרפן אין זיי שטיינער, און די וואַגאָנעס האָט מען געמוזט אומקערן אין פּאַרק. אין עטלעכע שעהן אַרום האָבן זיך ווידער באַוויזן די וואַגאָנעס אין גאַס, און ווען די אַרבעטער האָבן אויפסניי פאַרוואָרפן זיי מיט שטיי־נער, האָבן די סאָלדאַטן אויפגעהויבן אַ שיסעריי. ס'זיינען געווען פאַרוואונדעטע און געהרגעטע. דעם 14־טן דעצעמ־בער אין אָוונט איז געווען געמעלדעט, אַז דער שטרייק איז געענדיקט...

אַ פּראָטעסט פון טויזנט קאָוונער אָנגעשטעלטע און אַרבעטער

דעם 15־טן נאָוועמבער 1906 האָט די צאַרישע רעגי־רונג פאַרעפנטלעכט דעם געזעץ וועגן „דער נאָרמאַלער רו פון די אָנגעשטעלטע אין די קראָמען און אַרבעטער אין די האַנטווערקערייען". לויט דעם דאָזיקן געזעץ, איז דער אַרבעטסטאָג געווען באַשטימט „ניט לענגער", ווי 12 שעה אין טאָג — פאַר אָנגעשטעלטע אין די קראָמען, קאַנטאָרן, סקלאַדן א. אַ. וו. דאָס געזעץ האָט געלויטעט, אַז דער טאָג פון רו פאַר די אָנגעשטעלטע דאַרף זיין זונ־טיק, אָבער וואו די באַפעלקערונג איז בולט אין איר מער־הייט ניט קיין קריסטלעכע, דאָרטן מעג דער רו־טאָג זיין אַן אַנדערער (אין אַזאַ פאַל דאַרפן אַלע קראָמען זיין צו־געמאַכט זונטיק ביז 12 אַזייגער בייטאָג). די פּונקטן פון געזעץ פון 15 נאָוועמבער האָבן פאַקטיש אַריינגעטראָגן אַ פאַרערגערונג אין דער לאַגע פון די אָנגעשטעלטע: ערשטנס, האָבן זיי פאַקטיש געהאַט אַ פיל קירצערן אַר־בעטס־טאָג און צווייטנס, אין די „יידישע שטעט", ד. ה. אין די שטעט, וואו דער האַנדל ליגט פאַקטיש אין די הענט פון די יידישע סוחרים און וואו די איבערוויגנדע מערהייט פון די אָנגעשטעלטע זיינען יידן, — איז דער אָבליגאַ־טאָרישער זונטיק־רו געווען אַ קלאַפּ איבער די לעבעדיקע אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג. מען דאַרף נאָך נעמען אין אַכט, אַז פאַקטיש זיינען די יידישע גע־שעפטן פאַרמאַכט שבת און יום־טוב. דאָס געזעץ פון 15־טן נאָוועמבער האָט געהאַט נאָך איין קאָרעקטיוו: ער האָט באַשטימט ביי די שטאָט־פאַרוואַלטונגען אַ. ג. „געמישטע קאָמיסיעס", פון פאָרשטייער פון שטאָט, פון בעלי־בתים און אָנגעשטעלטע, וואָס דאַרפן באַהאַנדלען אַלע פראַגן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיטן דורכפירן דעם געזעץ אין לעבן און צופּאַסן אים צו באַזונדערע אָרטיקע פאַר־העלטענישן.

מיר קאָנען דאָ ניט אַריינגיין אין תוך פון דער פראַגע. ס'איז נאָר אינטערעסאַנט דאָ ברענגען דעם פאָר־שלאַג, וואָס איז געווען אין יענער צייט אַריינגעטראָגן אין די אַרבעטער־קרייזן, און וואָס האָט פאָרמולירט אין אַל־געמיין דעם שטאַנדפּונקט פון די יידישע סאָציאַליסטן: די אָנגעשטעלטע דאַרפן פאָדערן 40 שעה אין וואָך אומ־אויפהערלעכע רו, ד. ה. אַז פון סוכות ביז פּסח (סעפּטעמ־בער־אַפּריל) זאָל מען פאַרמאַכן די געשעפטן פרייטיק 3 אַזייגער און עפענען זונטיק 9 אין דער פרי, און פון פּסח ביז סוכות (אַפּריל־סעפּטעמבער) פאַרמאַכן פרייטיק 7 און עפענען זונטיק אויך 9 אין דער פרי. דאָס וואָלט געמאַכט אין ווינטער — 42 שעה רו און זומער — 38 שעה.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם געזעץ פון 15 נאָוועמ־בער איז אין קאָוונע געוואָרן דורכגעפירט אַ מאַסן־פאַר־זאַמלונג, וואָס איז באַקאַנט אונטערן נאָמען: „אַ פּראָטעסט־פאַרזאַמלונג פון 1000 קאָוונער אַרבעטער". נאָך אַ פאָר־טראָג און דעבאַטן אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג, וואָס איז געווען דורכגעפירט דעם 21 פעברואַר 1907, איז געווען אָנגענומען די פאָלגנדיקע רעזאָלוציע (ז. „פאָלקסצייטונג" פון 1907).

„אינעם נאָמען פון 1000 אַרבעטער און אַרבעטערינס, וועלכע האָבן זיך צונויפגעקליבן דעם 21־טן פעברואַר 1907, אויסצוהערן דעם באַריכט וועגן דער „געמישטער קאָמיסיע", — שיקן מיר אַ באַגריסונג דער סאָציאַל־דע־מאָקראַטישער פראַקציע אין „דומע" און דריקן אויס די גרייטקייט צו אונטערהאַלטן די פראַקציע אין איר קאַמף פאַר די רעכט פון פאָלק.

באַטראַכטנדיק דעם געזעץ פון 15־טן נאָוועמבער, האָט די פאַרזאַמלונג אונטערגעשטראָכן, ווי קלאָגעדיק עס איז די דאָזיקע ביוראָקראַטישע הנחה. די פאַרזאַמלונג האָט אונדז איבערגעגעבן צו מאַכן אויפמערקזאַם די פראַק־

ציע אויף דעם, אַז דער דאָזיקער געזעץ טראָגט אַריין אַ נאַציאָנאַלע פיינדשאַפט, אַז די אָרטיקע אַדמיניסטראַציע שאַפט פון אים אַ כלי־זין, וועלכער איז ספּעציעל אָנגעוענדעט קעגן די יידן. עס ווערט אינגעפירט פאַר די יידישע אונטערנעמונגען אַ צוואַנגס־רו אין זונטיק־טעג; אַזוי ווי אין די יידישע האַנדלס־אונטערנעמונגען און וואַרשטאַטן אַרבעט מען ניט אויך שבת, ווערט דורך דעם געשאַפן אַ לאָגע, וועלכע עס רופט זיך זייער שווער אָפּ אויף די אינטערעסן פון די יידישע אַרבעטער און די אַנגעשטעלטע, וועלכע פאַרלירן די אַרבעט צוויי טעג אין וואָך.

מיר רופן אונדזערע דעפוטאַטן צו העלפן אונדז אינעם קאַמף קעגן דער דאָזיקער נייער דערשיינונג פון דער נאַציאָנאַלער אונטערדריקונג".

די וואַל־קאַמפּאַניע צו דער 2־טער דומע, דער „בונד", דער יידישער קאַמיטעט, די ס. ס. אין קאָוונע.

דער בונדישער אַרגאַן „נאַשאַ טריבונא" נום. 1 פון 13־טן דעצעמבער 1906 האָט באַשריבן די באַציאונגען, וואָס האָבן זיך געשאַפן אין קאָוונע צווישן דעם „יידישן קאַמיטעט", דעם פאַרטייאישן בונדישן קאַמיטעט און דעם יידישן וואַל־קאַמיטעט אין דער צייט פון די וואַלן צו דער צווייטער דומע.

„אין קאָווע האָט מען אין די שולן און די מנינים אויסגעוויילט באַפולמעכטיקטע, וועלכע האָבן זיך דערנאָך פאַרזאַמלט אויסצוקלייבן דעם „יידישן וואַל־קאַמיטעט". די לינקע עלעמענטן אין קאָווע שטעלן מיט זיך פאַר אַ באַדייטנדיקן כוח, און דערפאַר האָט מען איינגעלאָדן אויף דער פאַרזאַמלונג אויך די פאַרשטייער פון „בונד". אויף דער זעלביקער פאַרזאַמלונג זיינען אויך געווען פאַרשטייער פון אַנדערע יידישע פאַרטייען. דער פאַרזיצער הערש פיינבערג האָט געעפנט די פאַרזאַמלונג מיט אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט געראָפן די יידן גיין צו די וואַלן אונטער דער פאָן פונעם „דערגרייכער־פאַראיין". ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די דעבאַטן, האָט דער פאַרשטייער פון „בונד" געמעלדעט, אַז דער „בונד" קאָן ניט נעמען קיין אָנטייל אינעם „דערגרייכערישן קאַמיטעט". ער האָט אויך מודיע געווען דער פאַרזאַמלונג, אַז אין שטאָט איז אָרגאַניזירט געווארן אַ וואַל־קאַמיטעט פון „בונד" און ר. ס. ד. א. פ., אין וועלכן עס ווילן אַריינטרעטן אויך די פ. פ. ס. און די ל. ס. ד. דער רעדנער האָט אויך אָנגעוויזן, אַז דער דאָזיקער קאַמיטעט וועט גרופירן אָרום זיינע לאָזונגען די אַרבעטנדיקע שיכטן פון דער באַפעל־קערונג פון אַלע נאַציעס.

די רעדע פון „בונד"־פאַרשטייער האָט אַרויסגערופן אַ שטאַרקע אומצופריידנהייט ביי די „דערגרייכער", וועלכע האָבן געטענהט, אַז די יידן דאַרפן ניט צעברעקלען זייערע שטימען. קעגן די בונדיסטן זיינען אַרויסגעטראָטן די ס.־ס. דער באַוואוסטער דניאלי איז אין זיין רעדע באַשטאָנען אויף דעם, „אַז מען דאַרף ניט צונויפמישן די ס. ס. מיטן בונד... די ס. ס. האָט ער געזאָגט, ווילן אַריינגיין אינעם יידישן קאָמיטעט. זיי ווילן אָבער, אַז אינעם קאָמיטעט זאָלן זיין פאַרגעשטעלט אַלע קלאַסן... און אויב די ס. ס. וועט מען ניט אַריינלאָזן אין יידישן קאָמיטעט, וועלן זיי זיין געצוואונגען אַרויסצוטרעטן זעלבשטענדיק און אָפּילו אַריינטרעטן אינעם סאָציאַליסטישן קאָמיטעט. די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר אַזאַ שריט וועט פאַלן אויף די „דערגרייכער"...

דעם הער דניאליס רעדנער־קונסט האָט מען אָפּגעשאָצט ווי געהעריק. מען האָט אים אויסגעקליבן אין יידישן קאָמיטעט. און צוזאַמען מיט אים עטלעכע „פרייד־לעכע באַנייער" און עטלעכע קאַדעטן — רעכטע און לינקע, אינאיינעם 21 מענטשן, וועלכע וועלן אונטער דער פאָן פונעם „דערגרייכער־פאַראיין" אַרויסטרעטן אויף די וואַלן אינעם נאָמען פון די יידן.

קאָמיש איז דער סוף פון דער דאָזיקער געשיכטע. אין עטלעכע וואָכן אַרום איז דער הער דניאלי אַרויסגעטראָטן פון קאָמיטעט. ער האָט זיך פריער, הייסט עס, ניט פאַרגעשטעלט ווי געהעריק דעם אמתן מהות פון „קאָמיטעט"...

*

דניאלי — איז דער פאַרטיי־נאָמען פון אַ. טשערניכאָוו, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ מיטגליד פון צ. ק. פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער אַרבעטער פאַרטיי און אַ גרויסער רעדנער. שפּעטער וואוינענדיק אין ווילנע איז ער געוואָרן אַ פאָלקיסט, געווען פאַרזיצער פון דער ווילנער קהילה, אין אָנהייב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אַרעסטירט פון דער סאָוויעטנמאַכט און שפּעטער ליקווידירט.

אין זשורנאַל פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער אַרבעטער פאַרטיי „דער נייער וועג", נום. 25 פון 12 יאַנואַר 1907 געפינען מיר אַ קאָרעספּאָנדענץ פון קאָווע, וואָס איז געווידמעט דער וואַל־קאַמפּאַניע צו דער צווייטער דומע אין רוסלאַנד. מיר ברענגען די קאָרעספּאָנדענץ אין גרעסערע אויסצוגן:

„די וואַלקאַמפּאַניע דערגרייכט איר העכסטע מדרגה. עס איז שוין זעלטן צו טרעפן אַ יידישן וויילער, — אָפּילו פון יענע פאַריאָגטע, וועמען די „כלל־זאַכן" קריכן ניט אין מוח אַלע טעג פון אַ גאַנץ יאָר, אַז ער זאָל ניט אונטערשיידן, וואָס איז אַזוינס ס. ס., „בונד" און „דערגרייכער"...

פון דעם 23 דעצעמבער האָט זיך אָנגעהויבן אין אַלע טיילן פון שטאָט די בריסטעט אַגיטאַציע פון ס. ס., אָזוי, אַז פאַר דער צייט האָט זיך די גאַנצע שטאָט פאַראינטערעסירט מיט דער פראָגע פון די יידישע פראַלעטאַרישע פאַרטייען. 12 וויילער־פאַרזאַמלונגען אין פאַרלויף פון 8 טעג, וועלכע האָבן געלאָזן טיפע וואָרצלען אין די מאַסן. מען קאָן זאָגן, אַז אונדז האָט געלונגען צו באַ־

גייסטערן די יידישע גאַס. זי האָט איצט פון אונדז דערהערט אונדזער גרויסן אמת און פילנדיק אין אונדז די ערנסטע איבערגעגעבענע קעמפער פאַר די נאַציאָנאַלע פערספעקטיוון, וועלכע מיר האָבן אָנגעווויזן אין דער צוקונפט, איז זי גרייט אונדז פאַרטרויען איר קעגנוואַרט. מיט דער גרעסטער צופרידנקייט באַגעגנט דער עולם אומעטום אונדזערע רעדנער. ס׳טרעפט אַז דער אַגיטאַטאָר ווירקט אויף די צוהערער, אַז זיי דריקן אויפן אָרט אויס זייער גרייטקייט צו שטימען פאַר דעם ס״סישן קאַנדידאַט.

שבת נאָך „לייענען״ רעדט מען אין די בתי־מדרשים און אינטערעסאַנט איז, ווי נייגעריק די דאָוונער באַגעגענען אונ הערן אויס דעם רעדנער. דער שבת פון 30 דעצעמבער האָט אין שטאָט געהייסן — „דער ס.־ישער״, וויל דורכאויס אין אַלע שולן און קלויזן פון קאָוונע און סלאָבאָדקע האָבן געריידט אונדזערע חברים. אין „כאָר־שול״ האָט אונדזער אַ חבר געריידט פאַר אַ גרויסן עולם וועגן אונדזערע קעגנער פון רעכטס און פון לינקס. זיין רעדע האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם, אַפילו אין אַנדערע עקן פון שטאָט האָבן יידן דעם גאַנצן טאָג גערעדט וועגן איר. אין דער זעלבער צייט האָט חבר א. געריידט אין גרויסן בית־המדרש (שוין צום צווייטן מאָל) פאַר זייער אַ גרויסן עולם. מער מענטשן האָט שוין די שול ניט געקענט אַריינענעמען, אַפילו ביי די פרויען אין דער הייך איז געווען איבערגעפולט. זיינע רייד האָבן אויף אַזוי פיל געווירקט, אַז ס׳איז געווען צו זאָגן, דער חבר וועט ערגעץ־וואו רעדן און יידן, אַפילו אַלטע, זיינען גרייט צו גיין הערן צו יעדער צייט.

אויסער פאַרזאַמלונגען אין שולן און אין פאַרשיידענע ערטער זיינען פאַרגעקומען אויך אַפיציעלע.

אין זאָל פון דער „ביליקער קיך״ איז צונויפגעקומען געווארן מיט דער דערלויבעניש פון דער פאָליציי אַ דעלעגאַטן־פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער עס זיינען אייngעלאָדן דער חבר ס. האָט געלייענט אַ קורצן, שארפן רעפעראַט אין רוסיש, וואו ער האָט אויסגעלייגט אונדזער פראָגראַם; נאָכהער האָט דער חבר א. געהאַלטן אַ רעדע, אין וועלכער עס זיינען שארף קריטיקירט געווארן די „דערגרייכער״ און דער „בונד״. די פאַרזאַמלונג האָט זיך געפונען אונטער אַ שטאַרקער וויקונג פון די רייד, אַזוי אַז אייניקע פון די פאַרזאַמלטע (פריער פיינט פון ס. ס.) האָבן פאַרגעלייגט צו אויפרופן לעגאַלע פאַרוואַל־פאַרזאַמלונגען אויף דעם אופן, אַז אונדזערע רעדנער זאָלן אַרויסטרעטן מיט רעדעס. פון „בונד״ איז קיינער אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג ניט אַרויסגעטרעטן, און ווי עס ווייזט אויס ניט על פי צופאַל.

אין אַלגעמיין פילט ער זיך אין קאָוונע ניט איבעריק פעסט (ווען מען זאָל ניט רעכענען די האָפענונג אויף די „דערגרייכער״), כאָטש אויף די זייטן פון „פאָלקס־צייטונג״ טריאומפירט מען נצחון. פאַר דער גאַנצער צייט איז געווען צו הערן נאָר פון איין פאַרוואַל־פאַרזאַמלונג אין סלאָבאָדקע און אויך ניט מיט אַזאַ שיינעם שם. אַהין האָט זיך אונדז מיט גרויסער שווערקייט אייngעגעבן צו אַריינפירן אונדזערן אַ רעדנער, ווייל די בונדיסטן ניט נאָר וואָס זיי האָבן ניט אייngעלאָדן, זיי האָבן אַפילו געשטערט דעם ס. ס. צו דורכגיין אין צימער, וואו די פאַרזאַמלונג איז פאַרגעקומען. און ווען אונדז האָט שוין געלונגען דורכצוקריכן, און איינער פון די ווייליקער ח. א־אן האָט געבעטן אַ וואָרט פאַר דעם רעדנער פון ס. ס. איז פלוצלונג עפעס געשען. דער בונדישער רעדנער אין רעכטן היץ פון זיין רעדע ישובט זיך אייניקע סעקונדן מיט דעם פאַרזיצנדן, נאָכהער... איז ער מוחל אויף זיין מלא כבוד, — ד. ה. אויף דעם וואָס ער... מוז לאָזן אינמיטן... און פונקט ווי אַ שד וואָלט אים געטריבן — אַ זאָג געטאָן: „בירגער, איר ט׳שוין גענוג געהערט, צייט גיין אַהיים״. און חברה האָט געגומען שטופן דעם עולם...

צווישן דעם המון הערשט אין קאָוונע זייער אַ גוטע שטימונג פאַר די ס. ס., און דאָס האָט נאָך אַמאָל באַווייזן די פאַרזאַמלונג פון 2־טן יאָנואַר.

אינטערעסאַנט איז אויך דער אינצידענט אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג, וועלכע כאַראַקטעריזירט דעם „בונד״ אין זיין יאָגעניש צו געפינען חן אין די אויגן פון די „גרויע בערד״... נאָך דעם רעפערענט ה׳ אבר. האָט דאָס וואָרט באַקומען אַ „יידל״, וועלכער האָט גלייך איבערגעאַנדערשט די שטימונג פון דער פאַרזאַמלונג. ער האָט זיך אַריינגעלאָזן אין מגידות, געזונגען אויף אַ ניגון... פלוצלונג — דער רעדנער שרייט, אַז אין דומע מוז גיין אַ... בונדיסט... לאָזט זיך אויס, אַז דאָס איז ניט קיין „דערגרייכישער״ מגיד, נאָר איינער פון די גרעסטע „בונדישע קרעפטן״, וועלכע זיינען בלילה ההוא „דעמאָנסטרירט געווארן״...

פון וול. מעדעמס מעמואַרן

וולאַדימיר מעדעם אין זיינע מעמואַרן „פון מיין לעבן״ (ב. II, ז. 157—164), דערציילנדיק וועגן קאָוונע, באַשרייבט אין קורצן דעם גאַנג פון דער וואָל־קאָמפאַניע דאָרט צו דער 2־טער דומע. ער שרייבט אַז „אין קאָוונע איז געווען אַרויסגעשטעלט אונדזער וויכטיקסטער קאַנדידאַט, אַבראַמאָוויטש, און די אַרבעט איז געגאַנגען פריש און לעבעדיק. מען פלעגט רעדן אין בתי־מדרשים, מען פלעגט מאַכן גרויסע פאַרזאַמלונגען אין דעם זאָל פון מאַגיסטראַט. די אויסערלעכע באַדינגונגען אין קאָוונע זיינען געווען גאַנץ גוטע. די פאָליציי פלעגט אונדז ניט טשעפען, און אַז ס׳פלעגט אַפילו קומען אַ פאָליציאַנט אויף אַ פאַרזאַמלונג, פלעגן מיר אים געבן אַ פאָר רובל, אַדער אַריינענעמען אים אין אַ דערבייאיקן צימערל און אים מכבד זיין מיט אַ פלעשעלע שנאַפס — פלעגט ער ניט שטערן״.

„איך געדענק דעם ערשטן גרויסן מיטינג, דערמאָנט זיך וול. מעדעם. אַבראַמאָוויטש האָט געהאַלטן אַ גרויסע

זאַכלעכע רעדע. נאָכדעם... טרעט אַרויס אַ יונגער ס. ס.־אָוויץ — אַ בחורל פון אַ יאָר 18—17, טאַקע זייער אַ שיינער רעדנער (איך מיין לויט דער פּאָרם נאָר) און הייבט אָן צו האָקן אַ טשיניק... פּאַרשטייט זיך, אַז דער יונגער מאָן האָט באַקומען אַ געהעריקן גאָב".

דער קאָונער קאַנדידאַט פון די ס"ס איז געווען ג. סירקין. און מעדעם דערציילט וועגן אַ מיטינג, וואָס איז געווען אַרגאַניזירט פון דעם קאָונער יידישן „כלל־ישראל־קאַמיטעט", אויף וועלכן ס'זיינען אינגעלאָדן געווען די ביידע סאָציאַליסטישע קאַנדידאַטן. נאָך דער רעדע פון אַבראַמאָוויטש, וואָס האָט געערדט יידיש, — האָט באַקומען דאָס וואָרט סירקין. „אין אַ לאַנגן שוואַרצן „אַקטאָרישן ראָק" — באַשרייבט מעדעם, — שפּרייט ער אויס זיין גרויסע ברייטע באָרד און לייגט אַוועק אַ דרשה — אויף דייטש. איך זיץ און הער זיך צו און פרעג זיך אַליין, צי איך חלום, צי ניט... ניין, ער רעדט און קנאַקט אַ ריינעם, אמת־ליטעראַרישן דייטש, גלייך ווי ער וואָלט געערדט ניט פאַר די קאָונער בעלי־בתים, נאָר אויף אַ פאַרזאַמלונג פון בערלינער יאַהודים. פון צייט צו צייט האָקט ער אַריין אַ העברעאישן פסוק און דרשנט אויף „האַך־דייטש". קען ער ניט קיין יידיש? אוודאי קען ער. נאָר וואָס? קענטיק, אַז ער האָט געוואָלט אימפּאָנירן דעם עולם: אַ דאָקטאָר, קען דייטש און קען העברעאיש, ווי זשע וויילט מען ניט אַזאַ חכם?...

„ס'איז מיר דעמאָלט אויסגעקומען צו באַטייליקן זיך אין עטלעכע וואָל־מיטינגען אויסער קאָונע... איך בין געפאָרן אין פּאָנעוועזש; דאָרטן איז דער מיטינג פאָר־געקומען אין דער גרויסער שול; ס'איז געווען אַזוי פול געפּאָקט מיט מענטשן, און די לופט איז געווען אַזוי גע־דיכט, אַז די לאָמפּן האָבן געצאָנקט און שיער ניט אויס־געגאַנגען. די קעגנער האָבן דערשמעקט, ווער איך בין און האָבן מיר געוואָלט אונטערשטעלן אַ פיסל. ווי נאָר איך האָב אָנגעהויבן צו רעדן, — און געערדט האָב איך אין רוסיש, ווייל יידיש האָב איך ניט געקענט, — האָבן זיי אָנגעהויבן צו שרייען: „יידיש! יידיש!" מען האָט זיי אָבער איינגעשטילט. דאָס קאָמישע דערביי איז געווען, וואָס זייער אייגענער קאַנדידאַט, דער אַדוואָקאַט פרידמאַן, האָט אויך געערדט רוסיש".

די ליטווישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן וועלן זיך צום ערשטן מאָל צו יידישע אַרבעטער אין דער יידישער שפּראַך

דאָס איז געווען אין דער צייט פון דער צוגרייטונג צו דער וואָל־קאַמפּאַניע צו דער צווייטער דומע. די סאָ־ציאַליסטישע פּאַרטייען: „בונד", ר. ס. ד. א. פּ. און די ליטווישע ס. ד. האָבן געפירט פּאַראַנדלונגען וועגן אַ געמיינזאַמען אַנטייל אין דער וואָל־קאַמפּאַניע, אָבער, הפּנים, ס'איז פון די פּאַראַנדלונגען גאָרניט אַרויסגע־קומען. באַזונדערס, איז דורך דעם געקומען צו אַ גאַנץ שארפן קאַנפליקט צווישן די ליטווישע ס. ד. און דעם בונד. דער דאָזיקער קאַנפליקט האָט דערפירט צו דעם, אַז די ליטווישע ס. ד. פון שאָוול, נעמלעך, דער שאָוולער ראַיאָנער קאָמיטעט פון דער ליטווישער ס. ד. א. פּאַרטיי האָט זיך מיט אַ באַזונדער בלעטל געווענדעט צו די יידישע אַרבעטער פון שאָוולער ראַיאָן מיט אַ פּראָטעסט קעגן דער טאַקטיק פון בונד, וואָס פירט אַ „נאַציאָנאַ־ליסטישע" און אַן אַנטי־פּראָלעטאַרישע טאַקטיק, רייסט איבער מיט די ליטווינער סאָציאַליסטן און וויל זיך איינ־קויפן ביי די יידישע „דערגרייכער" (אַזוי האָט מען אָנ־גערופן די מיטגלידער פון דעם פּאַרבאַנד צו דערגרייכן יידישע רעכט אין רוסלאַנד. פּאַקטיש זיינען אין שפּיץ פון די „דערגרייכער" געשטאַנען קאַדעטן, דעמאָלטיקע ליבע־ראַלן). ס'איז זייער אינטערעסאַנט, אַז דער דאָזיקער אויפ־רוף פון די ליטווינער איז פּאַרפאַסט אין יידיש, — און דערפאַר לוינט באַזונדער ברענגען פון אים עטלעכע וויכטיקע אויסצוגן.

*

„הגם מיר וועלן זיך צו אייך דעם ערשטן מאָל אין אייער מוטערשפּראַך און גראָדע מכוח ניט קיין פריילעכן ענין, דאָס וועט אָבער געוויס ניט פאַרשאַטן, איר זאָלט געדולדיק אויסהערן ביז צום סוף אונדזער ברידערלעכן וואָרט, מיט וועלכן מיר וועלן זיך צו אייך, איר זאָלט אַרויסטראָגן אייער משפּט איבער אַזעלכע מוראדיקע אומרעכטן, וועלכע קאָנען באַגאַנגען ווערן אפילו פון „ריי־נע" סאָציאַל־דעמאָקראַטן.

...בשעת ס'האָט זיך אָנגעהויבן די וואָל־אַגיטאַציע, האָט זיך באַלד געשפּירט די נויטיקייט צו קאָנקרעטיזירן די באַוואוסטזיניקע כוחות פון דעם פּראָלעטאַריאַט פון ליטע. מיר פון אונדזער זייט, האָבן עס דערפילט. וועלנדיק, ווי א טעריטאָריעלע פּאַרטיי פון ליטע, ארבעטן צווישן דעם יידישן פּראָלעטאַריאַט, אַרייַנציענדיק אים אין אונ־דזערע רייַען, אָבער ניט האָבנדיק צוליב פאַרשיידענע אורזאַכן קיין מעגלעכקייט ביז איצט צו דערפילן אונדזער וואונטש, זיינען מיר אַריין אין באַציאונגען מיט דער שאָוולער אַרגאַניזאַציע פון „בונד" און מיר האָבן אויס־געשטעלט צוזאַמען אַ וואָל־ליסטע אויף די פאָלגנדיקע באַדינגונגען: מיר און דער בונד דאַרפן אַגיטירן פאַר זובאָוון און פרידמאַנען, זען זיי זאָלן אויסגעקליבן ווערן פאַר באַפולמעכטיקטע, און אַגיטירן קעגן די רעכטע קאַנדידאַטן, וועלכע ווערן אויסגעשטעלט ווי פון ליטווינער, אַזוי אויך פון די יידן.

דער בונד אָבער, וועלכער האָט אויפגעבויט די גאַנצע פּאַרטיי אויף אַ נאַציאָנאַלן גרונט, קען זיך בשום אופן ניט אָפּטרייסלען פון די נאַציאָנאַליסטישע טענדענצן, וועלכע זיינען די הויפּט־סיבה פון זיין אַנטשטייאונג. ער האָט שוין פּאַראויס פאַר זיך אויסגעארבעט אַ פלאַן לויט וועלכן דער בונד מוז אומבאַדינגט, אַפילו בלויז מיט די שטימען פון די יידישע בורזשויזין, וועלכע ער האָט בדעה מיט זיין וואָל־אַגיטאַציע מאָכן פאַר באַוואוסטזיניקע סאָציא־

ליסטן, דורכפירן דווקא בונדאָווצעס אין דומע. ווי אַזוי דערגרייכט מען דאָס אָבער? מ׳נעמט און מ׳גייט אַריין אין אָפּמאַכן מיט די יידישע וואַל־קאָמיטעטן, וועלכע באַשטייען פון אַלערליי אויסוואורפן. דאָרטן פעלן ניט פון די רעכט־סטע ציוניסטן ביז די בעסטע „דערגרייכער", און אויפן וועג פון פאַרהאַנדלונגען, פּשרהס וויינט מען אויס ביי זיי אַ פּאָר ערטער פאַרן בונד.

...דער בונד לאָזט זיך אַזוי ווייט אויף קאָמפּראָמיסן, אַז ער ווערט מרוצה אויף דער פאָלגנדער פּשרה מיט דעם קאָוונער יידישן וואַל־קאָמיטעט. זיי פון זייער צד זאָלן אים אָפּלאָזן אין קאָוונער גובערניע 2—3 ערטער, און ער פון זיין צד וועט אונטערהאַלטן אין דער גאַנצער גובערניע די קאַנדידאַטן, וועלכע ווערן אַרויסגעשטעלט פון דעם יידישן קאָמיטעט.

אויף אַזאַ אופן האָט די שאַוולער אָרגאַניזאַציע פון בונד פאַראַטן דעם אָפּמאַך מיט זייער ברידערלעכער אָרגאַניזאַציע — פון ל. ס. ד., אַוועקגעוואָרפן זייער איי־געענם קאַנדידאַט פרידמאַנען און אויפגעהערט אַגיטירן פאַר דעם אַרויסגעשטעלטן דורך אונדז זובאָוון. אָנשטאָט די דערמאָנטע קאַנדידאַטן, אַגיטירן די בונדאָווצעס פאַר אַזעלכע קאָנסערוואַטיווע רעאַקציאָנערן, ווי צינקאָווסקי און פאַר דעם טיפּישן בורזשוי כאָראָנזשיצקי, וועלכע האָבן פריער געוואָלט אַריינגיין אין אַן אָפּמאַך מיט די פּוילישע פּריצים, בלויז דערפאַר, ווייל זיי זיינען אַרויס־געשטעלט דורך דעם יידישן וואַל־קאָמיטעט".

דער שאַוולער ראַיאָנער קאָמיטעט פון דער ליט־ווישער ס. ד. פּראָטעסטירט קעגן די בונדישע „מוראדי־קע אומרעכטן" און אין נאָמען פון דער אינטערנאַציאָנאַלער סאָציאַליסטישער סאָלידאַריטעט אַפּעלירט ער צו די יידי־שע אַרבעטער און רופט זיי אַגיטירן אין דער וואַל־קאַמ־פּאַניע פאַר די קאַנדידאַטן פרידמאַן און זובאָוו, וועגן וועלכע מען האָט זיך פריער געאייניקט.

אַ ביסל אינפאָרמאַציע וועגן די ליטווישע סאָציאַליסטן

אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם „שאַוולער אינצידענט" לוינט צו ברענגען אייניקע ידיעות וועגן די ליטווישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן. די אַ. ג. ליטווישע ס. ד. אַרבעטער־פּאַרטיי האָט אָנגעהויבן צו באַקומען אַ געוויסע ווירקונג אויף די יידישע אַרבעטער־קרייזן נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905, ווען ס׳האָט זיך אָפּגעטיילט פון דער פ. פ. ס. אין ליטע אַ סאָציאַל־דעמאָקראַטישע גרופּע (דאָס איז גע־ווען אין יוני 1906 אויף דער 4־טער קאָנפערענץ פון פ. פ.סישער אָרגאַניזאַציעס אין ליטע) און ס׳איז פאָרגע־קומען אַ פאַראייניקונג צווישן דער דאָזיקער גרופּע מיט דער ס. ד. אַרבעטער־פּאַרטיי. די ליטווישע פעפעעסאָווצעס האָבן פון פריער געהאַט פאַרבינדונגען צווישן יידישע אַרבעטער און אַפילו אַרויסגעגעבן אַן אָרגאַן אין דער יידישער שפּראַך: „דער קאַמף".

ס׳איז אינטערעסאַנט, אַז לויט דעם אָפּמאַך צווישן די צוויי אויבנדערמאָנטע ליטווישע אָרגאַניזאַציעס איז געווען באַשטימט, אַז דער יידישער טייל, וואָס גייט אַריין אין באַשטאַנד פון דער ליטווישער סאָציאַל־דעמאָקראַטיע, „בלייבט אַן אווטאָנאָמער טייל אין אַלץ, וואָס ס׳איז שייך ספּעציעל וועגן דער יידישער אַרבעט און שיקט אַן אייגע־נעם פאָרשטייער אין דעם פאַראייניקטן קאָמיטעט".

אין דער צייט פון דער וואַל־קאַמפּאַניע צו דער צווייטער דומע האָבן די ליטווישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן באַשלאָסן צונויפרופן געמיינזאַמע קאָנפערענצן פון יידישע און ניט־יידישע אַרבעטער. באַזונדערס איז געווען אַנט־וויקלט די אַרבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין שאַוול. פון 1 דעצעמבער 1906 איז אַרויס דער ערשטער נומער פון דער צייטונג „סאָציאַליסטישעס פלוגבלאַט" (אַרויס זיינען אינגאַנצן 4 נומערן). דאָרטן זיינען געווען פאַרעפנטלעכט גאַנץ פיל קאָרעספּאָנדענצן, צווישן זיי פון קאָוונע, שאַוול, ווילנע, גראָדנע, אמדור א. א. ס׳זיינען אויך אַרויס פּראָקלאַמאַציעס צו דער וואַל־קאַמפּאַניע, צווישן זיי אויך אַ פּראָקלאַמאַציע פון דעם קאָוונער קאָ־מיטעט אין 3000 עקזעמפּלאַרן.

אין 1907 יאָר האָט די ליטווישע סאָציאַלדעמאָקראַטיע אַרויסגעגעבן אויך אַ לעגאַלן יידישן ליטעראַטור־געזעל־שאַפטלעכן זשורנאַל א. ק. „אַרבייטערשטימע פון ליטע" (די אַרבעטערשטימע פון ליטע). טראָץ דער צענזור און פּאָליצייאישע שטערונגען, האָט זיך דער רעדאַקציע איינ־געגעבן צו פאַרעפנטלעכן אַ גאַנצן גרויסן מאַטעריאַל פון פּאַרטיילעבן און קאַמף.

די באַציאונגען מיט די יידישע סאָציאַליסטן, באַזונ־דערס מיטן „בונד", זיינען געווען אין דער ערשטער צייט גאַנץ נאָענטע, אַפילו פריינדלעכע, אָבער אין דער צייט פון דער וואַלקאַמפּאַניע האָבן זיך די באַציאונגען פאַר־שאַרפט דורך דעם קאָנפליקט, וואָס איז פאָרגעקומען אין שאַוול.

די וואַלן צו דער 4־טער דומע

האַרבסט 1912 זיינען פאָרגעקומען וואַלן צו דער 4־טער דומע אין רוסלאַנד.

לויט די נאָטיצן פון די צייטונגען איז באַקאַנט, אַז דער „בונד" האָט אַרויסגעשטעלט אין דער צווייטער יידי־שער קוריע, — אין קאָוונע — דעם אַדוואָקאַט אי. אורי־סאָן. די קאַנדידאַטור איז געווען אונטערשטיצט פון אַנדערע סאָציאַליסטישע גרופּירונגען, ווי אויך פון פאַרשיידענע דעמאָקראַטיש־בירגערלעכע עלעמענטן פון שטאָט.

די מאַכט האָט געפירט אַ קאַמף קעגן דער סאָציאַ־ליסטישער קאַנדידאַטור, און סוף כל סוף איז אין דעם טאָג פון די וואַלן געווען דערקלערט, אַז אוריסאָן האָט ניט קיין וואַל־רעכט און זיין קאַנדידאַטור ווערט אַזוי אַרום אַנולירט. ניט קוקנדיק אויף דעם האָט אַ טייל פון די ווייליער געשטימט פאַר דעם קאַנדידאַט פון די סאָציאַ־ליסטן: ער האָט באַקומען 524 שטימען (קעגן 1042 שטי־מען, וואָס האָט באַקומען דער קאַנדידאַט פון די קאַדעטן).

דער גירוש פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָוונער גובערניע, מאַי 1915

(טעלעגראַפישער באַפעל פון דער מיליטער־מאַכט צום איספראוניק פון פּאָנעווועזש).

(טעקסט)

לויט דער פאַראַרדענונג פון אַרמיי־שעף דאַרפן אַרויסגעשיקט ווערן אַלע יידן, וואָס וואוינען צו מערב־זייט פון דער ליניע קאָוונע, יאַנאָווע, ווילקאָמיר, ראָגאָוו, פּאָנעוועזש, פּאָסוואָל, סאָלאָנט, בויסק. די אויסגערעכנטע פונקטן גייען אויך אַריין אין דער צאָל פון די ערטער, וואָס פון זיי דאַרפן אַרויסגעשיקט ווערן די יידן. בנוגע די יידן, וואָס וואוינען אין די ערטער, וועלכע זיינען איצט פאַרנומען פון דייטשישן חייל, דאַרף מען אויספירן דעם דאָזיקן באַפעל תיכף, ווי נאָר אָט די ערטער וועלן אָפּגע־רייניקט ווערן פון דעם שונא און זיי וועלן פאַרנומען ווערן דורך אונדזער חייל.

די אַרויסגעשיקטע יידן דאַרפן באַזעצט ווערן אין איינעם פון די פאָלגנדיקע אויעזדן: באַכמוטער, מאַריו־פּאָלער, סלאָוויאַנאָסערבסקער פון יעקאַטערינאָסלאַווער גובערניע און פּאָלטאַווער, גאדיאטשער, זענקאָווער, קא־בעליאַקער, קאָנסטאַנטינאָגראָדער, לאָכאָוויצער, לאבענער, מירגאָראָדער, קומענער און כאראלער פון פּאָלטאַווער גובערניע. דער לעצטער טערמין אויף אַרויסצושיקן איז באַשטימט דער 5־טער פון היינטיקן חודש מאַי. נאָך דעם דאָזיקן טערמין וועט דאָס פאַרבלייבן פון די יידן צו מערב־זייט פון דער אָנגעוויזענער ליניע באשטראָפט ווערן לויט די געזעצן פון דער מלחמה־צייט, און די פאָליציי־באַאַמטע, וואָס האָבן ניט אָנגענומען קיין ווירק־זאַמע מיטלען אויף אויסצופירן די אָנגעוויזענע פאַר־אָרדענונג, וועלן באַזייטיקט ווערן פון די פאָסטנס און איבערגעגעבן ווערן צום געריכט.

מודיע זייענדיק אייך וועגן דעם צום אויספירן, לייג איך אייך פאָר, נאָכן פאַרענדיקן די אַלגעמיינע אַרויסשי־קונג פון די יידן הינטער דער גרענץ פונעם ראַיאָן, מיטצוטיילן מיר טעלעגראַפיש 12 אַזייגער ביינאַכט דעם 5־טן מאַי וועגן גאַנג פונעם אַרויסשיקן די יידן פון די ערטער, וואָס זיינען איצט פאַרנומען דורכן שונא, מיטטיילן לויט זייער אויספירן.

(אונטערשריפטן)

לויט די סטאַטיסטישע אָנגאָבן פון צענטראַלן יידישן קאָמיטעט אין פּעטראָגראַד, צו העלפן די מלחמה־קרבנות זיינען פון קאָוונער גובערניע אַרויסגעשיקט געווארן, הויפּטזעכלעך אין מאַי 1915 (אויפן סמך פון דער פאַר־אָרדענונג פון דער מיליטער־מאַכט) 69.313 יידן, פון 329 ישובים.

די היימלאָזע פון דער קאָוונער גובערניע, לויט זייער צאָל, האָבן פאַרנומען דעם ערשטן אָרט צווישן אַלע היימ־לאָזע יידן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. (די אַלגעמיינע צאָל היימלאָזע איז פאַררעגיסטרירט אין אַ צאָל פון 211.691 יידן)...

ה. שקליאַר

אנהייב פון דער יידישער ארבעטער־באַוועגונג אין קאָוונע

(זכרונות)

זייענדיק פון די ערשטע פיאָנערן פון דער יידישער רעוואָלוציאָנערער אַרבעטער־באַוועגונג, האָט מיך אינספּי־רירט איינע אַ פרייַנדין, טאַקע פון די דעמאָלטיקע אַר־בעטער־טוערינס, איך זאָל אַנשרייבן, אויף וויפל איך גע־דענק, זכרונות וועגן דעם. האָב איך זיך געמוסן צו דער מלאכה פון שרייבן, וואָס איז אַגב ניט קיין גרינגע, און אַרויסגעבראַכט עטלעכע פון מיינע דעריינערונגען פון יענער צייט.

איך שיק דעם מאַטעריאַל אין אַ רויער פאָרם צום רעדאַקטאָר פון צווייטן בוך „ליטע" אין דער האָפענונג, אַז ער וועט עס ווי געהעריק באַאַרבעטן און לאָזן עס דרוקן, וואָס וועט זיין פאַר מיר די בעסטע סאַטיספּאַק־ציע און שכר־סופר פאַר מיין אַריינגעלייגטער מי.

וואו עס איז אין יענער צייט אָנגעגאַנגען אַן אַרבעט פון רעוואָלוציאָנערע אינטעליגענטן אויסצובילדן אַרבעטער, מאַכן פון זיי אַגיטאַטאָרס און שיקן זיי צווישן די אַרבעטער־מאַסן. ליזע איז געווען איינע אַזאַ אַגיטאַטאָרקע. זי האָט זיך דאָ באַלד באַקאַנט מיט נאָך אַ מיידל, אַ קאָוונערין, אויך אַ שניידערין, וועלכע האָט געהייסן דאָברע און צווישן זיי האָט זיך פאַרבונדן אַזאַ נאָענטע, וואַרעמע פריינדשאַפט, וואָס האַלט זיך אַן ביז די לעצטע יאָרן. קאָנענדיק זיי ביידן נאָענט, האָב איך פאַרשטאַנען זייער צוגעבונדנקייט דערמיט, וואָס זייערע כאַראַקטערן זיינען ענלעכע, — זיי זיינען ביידע געווען די גוטסקייט אַליין.

אויב איך וואָלט געגלויבט אין אזאַ זאַך ווי נשמה, וואָלט איך געזאָגט אַז זיי זיינען ביידע פון בלויז נשמה באַשאַפן, נאָר דאָס איז אַגב אורחא.

דאברע איז שוין געווען עטוואָס אָנגעשטעקט מיט אַ ביסל גייסט, דאָן ווען אַנדערע אַרבעטער־מיידלעך האָבן נאָך דערפון קיין אָנונג ניט געהאַט.

די זאַך איז געווען אַזוי: אין קאָוונע האָבן זיך צו יענער צייט געפונען צוויי סטודענטן אויסגעשלאָסענע פון אוניווערזיטעט, איינער מיטן נאָמען איוואָנאָוו און דער צווייטער איליאָנאָוו, וועלכע זיינען געווען אונטער פאָליציישער אויפזיכט, זיי זיינען באַקאַנט מיט אַ גימנאַזיסטקע ליזאַ מייזל, וועלכע איז אונטער זייער אייגפלוס געוואָרן לייבעראַל געשטימט און ביי אָט דער יונגער לייבעראַלקע איז געווען אַן אידעאַל צו באַקאַנען זיך מיט אַן אַרבעטער און באַאייגפלוסן אים. און דאָברע איז אויך געווען באַקאַנט מיט ליזא מייזל און פלעגט ביי איר נעמען „אוראקן" (לעקציעס), פון דעם האָט געשטאָמט איר גייסטיקע אָנטוויקלונג לגבי אַנדערע אַרבעטער־מיידלעך.

ליזע און דאָברע האָבן געזומען איינאַרדענען יעדן שבת צוזאַמענטרעפן פון מיידלעך, כלומרשט צו טאַנצן, בכדי נעמטער באַפריינדעט צו ווערן, אויך צו קאָנען אַגיטירן צווישן זיי. פאַר די, וועלכע זיינען ניט באַקאַנט מיט יענער צייט קאָן עס אויסקומען קאָמיש אַדער נאָריש, ס׳איז אָבער אַ פאַקט, אַז מען האָט זיך געמוזט באַנוצן מיט אַזעלכע מעטאָדן, ווייל מען האָט פריער געמוזט געווינען דעם צוטרוי פון די מיידלעך, איידער מען האָט מיט זיי געקאָנט ערנסט רעדן, אָניט וואָלטן זיי באַלד איבערגעגעבן די בעלי־בתים וועגן זייערע שמועסן און עס וואָלט געווען אויס אַגיטאַציע און די אַגיטאַטאָרשע וואָלט מען באַלד אַרויסגעשיקט אַדער אַרעסטירט.

און אַזוי, טאַנצנדיק אַ ביסל און אַגיטירנדיק אַ ביסל, טיילן זיך אויס אייניקע מיידלעך, וועלכע ווערן ווערבירט צו דער אַרבעטער־באַוועגונג, כאָטש זיי אַליין באַגרייפן עס ניט. פאַרשטייט זיך אַז צום טאַנצן קומען אויך בחורים און צווישן זיי איז געווען אַ שניידער, נחום, ער האָט געאַרבעט ביי משה זאהן, ער איז גיך צוגעצויגן געוואָרן צו דער זאַך און האָט פון צייט צו צייט, שוין צוגעצויגן נאָך אייניקע אַרבעטער: איינער איז געווען זונדל, אַ סטאָליער, (ער איז שפּעטער געווען פון די בעסטע חברים אין דער באַוועגונג). משה ציק, אַ דרוקער, זייער אַ גוטער בחור און נאָך אַ משה ציק, אַ בלעכער. אַזוי אַרום האָט זיך אויפגעקליבן אַ גאַנצע גרופּע, אַלע זיינען שפּעטער געוואָרן גוטע בונדיסטן, און פאַרשטייט זיך, גוטע רעוואָלוציאָנערן. שפּעטער איז צוגעקומען אַ מיידל, מינע (זי האָט געאַרבעט ביי משה זאהן), בלומע (געאַרבעט ביי רובינשטיין), צילע (געאַרבעט ביי חנהן פון שלאָס־גאַס) און אונדזער קריז איז געוואָרן גרעסער. פון טאַנצן איז מען שנעל איבער־געגאַנגען צום לייענען און בעת מעשה האָט מען זיי אַגיטירט.

אַ שטיקל צייט שפּעטער איז געקומען פון ווילנע צו פאַרן אַ פאַרטיקער אַגיטאַטאָר אַלתר (אַלטער) שע־ויטש, געווען אַ בערשטל־מאַכער אין קאָוונע. ס׳האָט אויך מיטגעווירקט דער גראָווירער קלעבאַנאָוו, געאַרבעט ביי שימעלעוויטשן אין ליטאָגראַפיע, אַן אַנטוויקלטער יונ־גערמאַן און אַ למדן. כאָטש דער לעצטער האָט קיינמאָל קיין דירעקטן אָנטייל ניט גענומען אין דער באַוועגונג, האָט ער אָבער פיל בייגעטראָגן צו איר אַרגאַניזירונג.

אַלתר שעוויטש מיט קלעבאַנאָוון האָבן געוואוינט צוזאַמען און טאָקע ביי זיי האָב איך זיך באַקאַנט מיט דער באַוועגונג, נאָר וועגן דעם אַביסל שפּעטער.

אין דער זעלבער צייט איז אין קאָוונע געווען אַ לערער אין דער „גראדסקאָיע אוטשילישטשע" (שטאָטישע שול), נח פאַרטנאָי, געווען אַן איבערגעגעבענער רעוואָ־לוציאָנער און האָט זיך אָפּגעגעבן מיט די בערשטער פון ווילקאָווישק. ווי אַזוי ער האָט געהאַט פאַרבינדונגען מיט זיי, איז מיר ניט געווי באַקאַנט. ער האָט געהאַט אַ פרייַנד, אַ פוילישן גלח, צי דער גלח איז געווען אויך אַ סימ־פאַטיקער, אַדער גאָר אַ פוילישער נאַציאָנאַליסט איז מיר ניט באַקאַנט, איך האָב זיך מיט אים קיינמאָל ניט געטראָפן.

אַלנפאַלס, דאָס אָנווועזנהייט פון נח פאַרטנאָי, אַלתר שעוויטש, ליזע (שפּעטער געוואָרן ליזע שעוויטש) און קלעבאַנאָוו, האָט געשאַפן אַ גרויסע רעוואָלוציאָנערע גרופּע און זייער ווירקונג האָט זיך געלאָזט פילן גאַנץ גיך.

און איצט וועל איך דערציילן ווי אַזוי איך בין אַריין אין דער באַוועגונג, איך מוז זועגן זיך אויך עטוואָס שרייבן, ווייל פונקט ווי יעדער מענטש, קאָן איך אויך מיין „איך" ניט אַוועקשטופן...

אגב, איז עס אינטערעסאַנט, ווי אַזוי עס שפּילן צו־פעליקייטן אַ ראָל אין לעבן.

איך בין אָנגעקומען קיין קאָוונע אין סוף יאָר 1889. איך בין דאָן געשטאַנען צום פריזיוו אין דווינסק, וואָס איז געווען מיין געבורט־שטאָט. פון דאָרטן בין איך גלייך נאָכן פּריזיוו אַוועקגעפאָרן קיין ווילנע (ביזן פריזיוו האָב איך געלעבט אין פּעטערבורג). אין ווילנע האָב איך גע־אַרבעט עטלעכע וואָכן אוו ניט געקאָנט אויסקומען מיט

מיינע פאַרדינסטן, מסתמא דערפאַר, ווייל איך בין געווען צוגעוואוינט צום פּעטערבורגער אַרט לעבן. אַזוי צו אַזוי, איך בין פון ווילנע אַוועקגעפאָרן און אָנגעקומען קיין קאָוונע. דאָ האָב איך זיך אָפּגעשטעלט אַרבעטן ביי שיינע רחל עליאַשעוויטש אָדער עליאַשעוו. אין קאָוונע איז זי געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „שיינע ראכקע", ביי איר האָב איך אָפּגעאַרבעט אומגעפער אַ יאָר.

אין דער צייט האָב איך חתונה געהאַט און מיין שיינע ראכקע האָט דערווייל אַוועקגעשטעלט אַנדערע אַרבעטער אויף מיין אָרט; איך בין געבליבן אָן אַרבעט.

אייניקע מאָנאַטן בין איך געווען אַרבעטסלאָז אין קאָוונע און האָב געמוזט פאָרן זוכן אַרבעט אַנדערשוואו. איך האָב אַ פּאָר מאָנאַטן דאָן געאַרבעט אין ריגע. אויף פּסח בין איך געקומען צוריק קיין קאָוונע, מיטן באַשלוס נעמען די צווייטע העלפט און אַוועקפאָרן ערגעץ אַנדערשוואו. מיין ווייבל האָט אַבער געהאַלטן, אַז קאָוונע איז דער פּופיק פון דער וועלט און ניט געהאַט קיין חשק צו פאַרלאָזן איר שטאָט. זי האָט מיר צוגערעדט ווארטן, אפשר וועט זיך דאָך מאָכן פאָר מיר אַ שטעלע. איך האָב טאַקע ניט לאַנג געווארט און באַקומען אַ שטעלע ביי עליע לוריע, וועלכער האָט דאָן געעפנט אַ געשעפט אַנטקעגן די גלחישע קראָמען.

ביי שיינע ראכקען האָט דעמאָלט געארבעט אַ בחור, ניסן גארניצקי, ער פלעגט צו מיר אַריינקומען. איך האָב אים ניט ליב געהאַט. אַ שטיקל צייט אייַדער איך בין אַוועק אַרבעטן, קומט ער צו מיר און דערציילט אַז ער האָט זיך באַקאַנט מיט אַ בחור פון זיין פאָך, וועלכער האָט אים געבראַכט אַ בוך צום לייענען, נאָר עפּעס, זאָגט ער, געפעלט אים ניט דער בחור. אויף מיין פראַגע פאַרוואָס? ענטפערט ער, זיין בגד איז מיט אַ פלעק, כאָטש ער קוקט אויס אַ פיינער יונג. איך בעט אים ברענגען דעם בחור צו מיר. שבת, זאָגט ער, האָט ער מיט אים אָפּגערעדט זיך טרעפן אין שטאָט־גאָרטן, קאָן איך קומען אַהין, זיך מיט אים באַקענען און אַזוי איז געווארן אָפּגערעדט.

שבת קום איך אין שטאָט־גאָרטן און פרעג ניסנען אויפן בחור, ער ווייזט מיר אים אָן, אַבער אַליין צוגיין צו אים, וויל ער ניט. איך גיי צו אים, פאַרפיר מיט אים אַ שמועס און מיר ווערן באַקאַנט, שפּעטער נעם איך אים צו זיך אַהיים, מיר פאַרברענגען אַ פּאָר שעה גוט און איך באַקום אים ליב. איך בעט אים קומען אָפּט, ער זאָגט מיר צו און אויף מאָרגנס קומט ער און ברענגט מיר אַ בוך, לייענען האָב איך ליב געהאַט, נאָר איך האָב ניט געוואוסט, וואָס פאַראַ ביכער צו לייענען.

איבערלייענדיק זיין בוך אַ פּאָר מאָל, האָבן זיך מיר די אויגן געעפנט. וועג ער איז געקומען אַ צווייטן מאָל, האָט ער אין מיר געפונען אַן אַנדער מענטש.

יענער בחור איז געווען אַלטער דער הויכער, אַ קאַמאַשנמאַכער פון ווילנע, פון זעלבן חדר ווי ליזע און אַלתר דער בערשטל־מאַכער.

דעמאָלט האָב איך זיך אויך באַקאַנט מיט ח. פ. קלעבאַנאָוו און אלתר דעם בערשטל־מאַכער. אין אַ קורצער צייט אַרום ווער איך איינער פון זייער גרופּע און באַלד שטיי איך מיט ביידע פיס אין דער באַוועגונג.

מיר, די גרופּע, פלעגן זיך צונויפקומען ביי קלעבאַנאָוון, דאָ פלעגט מען לייענען, דעבאַטירן, אָפט פלעגן מיר האָבן אומלעגאַלע ליטעראַטור. דאָ האָב איך זיך באַקאַנט מיט דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, מיט פאַליטישע עקאָנאָמיע. באַלאָדן מיט ידיעות נעם איך זיך אַליין צום אַגיטירן.

במשך פון דער צייט זיינען געווארן צוגעצויגן אייניקע אַרבעטער: איינבינדער, בלעכער, און דרוקער; ירוחם, שוין ניט קיין יונגערמאַן, אַ מיידל פריידע־מירל, אַ זאָקן־שטריקערין, אַ שלאָסער, וועמענס נאָמען איך געדענק ניט (שפּעטער פאַרדעכטיקט אַלס פראָווָאקאַטאָר). איך וויל זאָגן, אַז אַגיטירן צווישן אַרבעטער איז געווען זייער אַ שווערע מלאכה, די אַרבעטער זיינען געווען דעמאָלט אומבאַוואוסטזיניק, אַרעם און פאַרשקלאַפּט. עס האָט זיך ביי קיינעם ניט געליגט אויפן שכל, אַז עס קאָן אַנדערש זיין, דערצו נאָך דער פאַנאַטיזם, זייער גלייבן אין גאָט און באַשערטקייט, מזל און נאָך אַזעלכע זאַכען.

מען האָט ניט געקאָנט אַנהייבן ריידן צו אַן אַרבעטער וועגן זיין שלעכטער עקאָנאָמישער לאַגע, וועגן זיין קנעכטישן 18 שעהדיקן אַרבעטסטאָג, אָדער ענלעכעס, וואָס אַנבאַלאַנגט אים דירעקט, וויל ער וואָלט עס ניט געוואָלט הערן. ער וואָלט בעסער געגאַנגען ערגעץ טאַנצן מיט אַ מיידל אָדער אין שענק אַריין, אויב ער וואָלט געהאַט דערצו עטלעכע גראָשן, דעריבער האָט מען פריער גע־מוזט פאַראינטערעסירן דעם אַרבעטער מיט עפּעס לייכ־טערס: ווי אַרויסגיין מיט זיי שפּאַצירן, שמועסן מיט זיי אויף לייכטע טעמעס און, דרך אַגב, באַרירן די פראָגן: לאַנגע אַרבעטס־שעהן, קלאָגעדיקע פאַרדינסטן און ד. גל. אַגיטירנדיק אַזוי אַ 10 אַרבעטער האָט מען פון זיי אויס־געקליבן 2, 3, וועלכע מען האָט דערנאָך צוגעצויגן צו דער באַוועגונג. מען טאָר ניט פאַרגעסן, אַז מען האָט גע־מוזט אָנהאַלטן אַ געוויסע קאָנספּיראַציע.

פון צייט צו צייט פלעגט קומען פון ווילנע אַ לערער, מען האָט אים געקאָנט אונטערן נאָמען: „דער אוטשיטעל", מיר דוכט, אַז ער איז געווען דער יעניקער, וועל־כער האָט זיך אָפּגעגעבן מיט דער באַוועגונג אין קאָוונע, ביז וואָנען זי האָט זיך דאָרט איינגעשטעלט. ער פלעגט ברענגען אַדער צושיקן ביכלעך, וועלכע ער פלעגט לייענען מיט די אַרבעטער. די ביכער זיינען אַלע געווען פון אַגיטאַטאָרישן כאַראַקטער און מיט קלייניע אויס־נאָמען, געשריבענע פון האָנט.

ס׳האָט זיך איינגעשטעלט אַ סיסטעמאַטישע אַרבעט, מען האָט אויסגעטיילט גרופּן אַרבעטער וואו מיט יעדער גרופּע האָט אָנגעפירט אַן אַגיטאַטאָר. יעדע וואָך אָן אַוונט. פלעגט ער מיט זיי לייענען, אָנהייבנדיק פון אַ לייכטן מא־טעריאַל און איבערגיין צו מער ערנסטע פראָבלעמען.

דעמאָלט האָט יצחק גוידע (אין ניו־יאָרק באַקאַנט

אונטערן נאָמען גאָרן) אַרויסגעגעבן אַזעלכע ביכלעך, ווי: „אַ וועלט מיט וועלטעלעך" א. אַ. צווישן די פלעגט מען שוין אַריינגנבענען אומלעגאַלע אויך. אין יענער צייט האָט יצחק לייבוש פרץ אָנגעהויבן אַרויסגעבן זיינע שריפטן, פריער די „יום־טוב־בלעטלעך", נאָכהער „ליטעראַטור און לעבן", די „יידישע ביבליאָטעק". פאַר אונדז איז עס געווען אַ גרויסע הילף. דאָס האָט געלערנט די מאַסן לייענען און פאַרשטיין, וואָס זיי לייענען.

אין יענער צייט האָט מען אָנגעהויבן אַגיטירן צו אַ שטרייק צווישן די שניידערינס. ליידער, קאָן איך זיך ניט דערמאָנען די איינצלהייטן פונעם שטרייק, איך האָב אין אים דירעקט קיין אָנטייל ניט גענומען, נאָר אויף וויפל איך געדענק, איז ער געווען האַלב דערפאָלגרייך, אָבער דאָך געהאַט אַ באַדייטונג.

איך האָב פריער אויך דערמאָנט וועגן די געשריבענע ביכלעך, וואָס מיר פלעגן באַקומען, מערסטנטייל צו איין עקזעמפּלאַר, געדאַרפט האָבן מיר אָבער פיל מער, האָט מען עס געמוזט אַליין קאָפּירן. ניט איין נאַכט בין איך געזעסן און קאָפּירט, פון קיין דרוק האָט מען נאָך דאַן אַפילו ניט געחלומט און ווען מען האָט געקראָגן אַ ביכל, באַזונדערס אַן אומלעגאַלן, האָט מען עס געהיט ווי אַן אויג אין קאָפּ.

ווי איך האָב שוין אין אָנהייב באַמערקט, קאָן איך ניט פעסטשטעלן די גענויע צייט פון די פאַסירונגען, איך קאָן מיר אָבער ניט העלפן, דאָס, וואָס איך האָב ביז איצט דערציילט האָט פאַסירט אין פאַרלויף פון אַ יאָר אָדער עפּעס מער. אין דער זעלבער צייט איז געקומען צו פאָרן איינער, משה שמוקלער, ער איז געווען, ווי מען האָט דאַן גערופן, אַ „באַקאַנטער", דאָס הייסט ער האָט שוין געוואוסט פון דער באַוועגונג. שפּעטער האָבן מיר פון אים געהאַט אַ רעכט פּעקל צרות. נאַכהער זיינען גע־קומען אַבציק, אַ שניידער, כאַצקל, אַ שניידער, נתן זיס־קינד, אַ בערשטל־מאַכער, אויך פון ווילנער חדר, ער האָט געאַרבעט צוזאַמען מיט אַלתר דעם בערשטל־מאַכער.

אין קאָוונע האָט זיך דאַן געעפנט אַ קליין פאַבריקל פון בערשטער, וואו ס'האָבן געאַרבעט ביי אַ 20 בער־שטער־אַרבעטער. געווען צווישן זיי אויך באַוואוסטזי־ניקע: ישראליק, אַ קליין געוויקסיק דאַרער בחור, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ יינגל, שפּעטער, ווען ער איז געוואָרן אַריבער 60, האָט ער אויסגעקוקט ווי 35. מערק־ווירדיק, אַז זיין קליין געוואוקס מיטן יונגן אויסזען איז אים דאַן צונוץ געקומען, ווען מען האָט אים גענומען אין „זשאַנדאַרמסקאָיע אופּראַווליעניע" אויף „דאַפראָסן", האָט ער געשפּילט די ראָל פון אַ יינגל, וואָס ווייסט נאָך גאָרניט. די פינצטערע זשאַנדאַרמען האָבן אים טאַקע געגלייבט. אויפן פאַרהער האָט אים דער זשאַנדאַרמסקי פולקאָווניק געגעבן אַ האַלבן רובל און געפרעגט צי ער ווייסט וואָס דאָס איז? זאָגט ער, עס איז געלט. פרעגט ער אים צי ער ווייסט וויפל עס איז? ענפערט ער: עס איז אַ סך געלט. זאָגט אים דער פולקאָווניק, אַז ער וועט אים אָפט געבן אַזאַ געלט, אויב ער וועט אַלץ דערציילן, ישראליק זאָגט עס כלומרשט אים צו. ביי יענע באַלוואַנעס איז טאַקע רעכט געווען, אַז עס איז אַ יינגל, וואָס פאַרשטייט גאָרניט.

צווישן אונדזערע אָנהענגער זיינען געווען ישיע, אַ וואוילער יונג; אורציק גערצן, ער איז שפּעטער טעטיק געווען אין בערשטער־שטרייק אין ווילקאָווישקי, ווען ער איז געזעסן אין דער בוטירסקער טורמע אין מאָסקווע, האָט זובאַטאָוו צו אים געהאַלטן אַן עקסטראַ וואַך. דאָס פאַבריקל, דוכט מיר, האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטן אין קאָוונע, איך ווייס אָבער, אַז די זשאַנדאַרמען האָבן גע־האַלטן אַן אויג אויף איר.

מיר, די גרופּעס־פירער, האָבן געטראַכט, אַז ס'איז שוין צייט אָרגאַניזירן אַלע אַרבעטער אין איין אָרגאַני־זאַציע. עס פלעגט זיך פירן, אַז יעדער צעך האָט געהאַט איר קאַסע, אַזוי האָט מען עס דאַן גערופן, עס האָט אייגנט־לעך מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ מין פאַראיין, וואו די מיטגלידער פלעגן צאָלן חבר־אָפּצאָל. דער אָפּצאָל איז באַשטאַנען פון 5 אָדער 10 קאָפּיקעס אַ וואָך, מער פאַר־שטייט זיך, האָט קיינער ניט פאַרמאָגט, דערפאַר האָט מען זיך באַצויגן צו דער קאַסע ערנסט. ביי אונדז אָבער זיינען נאָך ניט געווען גענוג אַרבעטער אין יעדן פאַך צו אָרגאַניזירן פאַך־קאַסעס, האָבן מיר באַשלאָסן פאָרלויפיק צו אָרגאַניזירן איין קאַסע, אַן אַלגעמיינע.

עס שטייט מיר פאַר די אויגן ווי מיר האָבן זיך צונויפגעקליבן אין אַ הויז ערגעץ אויף ווילקאָמירער גאַס, אַ שבת בייטאָג. ביי די אַרבעטער האָט זיך גע־מערקט עפּעס אַ יום־טובדיקע שטימונג, עס האָט זיך געפילט אַז עפּעס פּאַסירט. בכדי צו דערקלערן די נוצ־לעכקייט פון דער קאַסע, זיינען געהאַלטן געוואָרן אַ פּאָר רעפעראַטן (אויב מען קאָן עס אַזוי אָנרופן) און עס איז געגרינדעט געוואָרן די קאַסע. איך און וואַרשיינלעך די אַנדערע האָבן געפילט אַז ס'איז צוגעלייגט־געוואָרן אַ שטיין צום פונדאַמענט פון דער אַרבעטער־באַוועגונג.

אַלתר שעוויטש, ליזע, דאָברע און איך פלעגן זיך צוזאַמענקומען ביי קלעבאַנאָוון און דאָרטן פאַרברענגען עטלעכע שעה. דאָ פלעגט מען זיך פאַרנעמען מיט באַ־לערנדיקע שמועסן אָדער מיט שטודירן ערנסטע ביכער. אָפטמאָל פלעג איך הערן ווי ליזע אָדער אַלתר פלעגן זאָגן: „ער האָט געזאָגט", אָדער, „מאָרגן וועל איך אים זען", איך האָב געשפּירט אַז ס'איז דאָ עפּעס אַן „ער", וועמען איך קאָן ניט, אָט די סודותקייט האָט מיך גע־מאַכט נייגיריק. איינמאָל שבת, אין דער פרי, זאָגט אַלתר צו מיר — „קומט לאָמיר גיין ערגעץ", און מיר זיינען גע־קומען צו נח פּאָרטנאָי, וואו מיר האָבן פאַרבראַכט איבער אַ שעה. איבעריק צו זאָגן, אַז נח האָט מיך באַאָ־באַכטעט די גאַנצע צייט. ווען מיר זיינען אַוועק, האָט ער מיר מיטגעגעבן אַ ביכל וועגן פּאָליטישער עקאָנאָמיע. ווען איך בין געווען אַ צווייט מאָל און אָפּגעבראַכט דאָס ביכל, האָט ער געבלעטערט און באַמערקט אין אייניקע ערטער אוגטערגעשטראָכן, פרעגט ער מיך צו וואָס איך האָב עס געטאָן? איך זאָג אים, אַז אין ביכל זיינען

דאָ ערטער פאַר מיר ניט פאַרשטענדלעכע. פאַרשטייט זיך, ער האָט עס באַלד אויפגעקלערט, ער איז זייער צופרידן געווען מיט מיר. פאַר מיר זיינען די וויזיטן געווען פון גרויסן באַדייט, איך האָב געפילט, איך בין אין קדשי קדשים, מען האָט צו מיר פיל צוטרוי, איך האָב ווי באַקומען אַ צייגעניש אַלס רעוואָלוציאָנער.

די אַרבעט גייט אָן מיט דערפאָלג. ס׳ווערן צוגעצויגן אַלץ מער אַרבעטער, מיר האָבן שוין גרופּעס אין יעדן פאַך: שניידער, בלעכער, דרוקער, סטאַליער. מיר הייבן אָן פונאַנדערטיילן די גרופּעס באַוונדער און ארגאַניזירן פּאָלקס־קאָסעס. מיט די שניידערינס פירן אָן ליזע און דאָברע, מיט די סטאַליערס — משה דערשמוקלער. מיך האָט מען צוגעשטעלט צו די דרוקער, צו די בלעכער — אהרן זאַלקינד, אַ יוואוועליר, ער איז געווען אין קאָוונע אונטער פאָליציי־אויפזיכט, שפּעטער האָט מען אים געקרוינט מיטן נאָמען, „אראן גארניט".

איין מאָל אין וואָך פלעגן מיר, די אָנפירער, זיך צוזאַמענקלייבן און יעדער פלעגט באַריכטן וואָס עס טוט זיך אין זיין קאָסע, וויפל מען האָט אַרייַנגענומען נייע חברים, וועלכע אַרבעטער עס צייכענען זיך אויס (אויף דעם האָט מען געלייגט אַ סך אַכט), וואָס מען לייענט מיט זיי, ווי די קאָסע איז איינגעשטעלט א. ד. גל. איינגנטלעך איז די גרופּע אונדזערע געווען אַן עקזעקוטיוו־קאָמיטעט. די גרופּע האָט געטראָגן פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר דער גאַנצער אַרבעט פון דער באַוועגונג. געמוזט אויפּפאַסן אויף אַלץ וואָס עס קומט פאַר אין יעדן פאַך באַזונדער.

די וועכנטלעכע באַריכטן פון די אייניציקע אָנפירער זיינען געווען זייער וויכטיק. ס׳האָט זיך אונדז געמוזט וואַרפן אין די אויגן, אַז משה דעם שמוקלערס באַריכטן וועגן די סטאַליער זיינען עפּעס צו גוטע, עס וואָקסן ביי אים די מיטגלידער וויי שוואָמען נאָכן רעגן, איבערהויפּט גייט ביי אים אַלץ אַזוי־ואשמחדיק און מיט אַזאַ טעמפּאָ, אַז ער איז פאַרטיק צו דער רעוואָלוציע, האָבן מיר אים אויפגעפּאַדערט צום נאָענטסטן באַריכט ברענגען די אַרבעטער.

זונדל און ירוחם, וועלכע מיר האָבן גוט געקאָנט, ווען זיי זיינען געקומען צום באַריכט און מיר האָבן זיי אויסגעפרעגט וואָס הערט זיך ביי זיי, האָבן מיר דערפילט, אַז משה האָט דאָרטן פאַרקאָכט אַ קאַשע, וואָס מען וועט ניט קאָנען פאַרדייען. געוני אָבער וואָס דאָרטן טוט זיך, האָבן מיר נאָך אַלץ ניט געוואוסט, און מיר האָבן באַשלאָסן, אַז איינער פון אונדז זאָל גיין צו זייערס אַ פאַרזאַמלונג. צוערשט האָט מען מיך געוואָלט שיקן, אָבער צוליב קאָנספּיראַציע, — אויסגעמיטן. אין דער צייט איז געקומען צו אונדז פון ווילנע אַ דאַמען־שניידער, אברהם מילשטיין, באַקאָנט אונטערן נאָמען „אַוועמעלע דער קליינער", אַ באַוואוסטזיניקער אַרבעטער, אים האָט מען געשיקט צו די סטאַליער. נאָכדעם ווי ער האָט אונדז אָפּגעגעבן זיין באַריכט, האָט ער רעקאָמענדירט די גאַנצע קאָסע אויפצולייזן און אויסשליסן דעם טייל מיטגלידער, וועלכע זיינען ניט פאַסיק פאַר דער אַרגאַניזאַציע. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז משה דער שמוקלער האָט דאָרטן צוזאַמענגעשטעלט אַן אַרגאַניזאַציע פון אַרבעטער מיט בעלי בתים צוזאַמען. ביי אונדז האָט קיין צוויי מיינונגען ווען דעם ניט געקאָנט זיין. לאָזן אַזאַ זאַך וואָלט געמיינט, שטעלן אין געפאַר די גאַנצע אַרבעט, וואָס איז געטאָן געוואָרן אין פאַרלויף פון צוויי יאָר. מיר באַשליסן עס אויפצולייזן, אָבער משה דער שמוקלער שטעלט זיך אין, פאַרטיידיקט איר עקזיסטענץ, ער האָט צו זיך אַן אַרויסהעלפער, אבטשיק, אַ שניידער, וועלכער איז אויך אַזאַ „פלוט" ווי ער אַליין. עס שאַפט זיך ביי אונדז אַ שווער פראָבלעם.

די צוויי סטאַליער, זונדל און ירוחם, זיינען געווען פאַרשטענדלעכע מענטשן, אָבער זייענדיק נאָך יונג אין דער באַוועגונג האָבן זיי זיך געוואָקלט. ענדלעך האָבן מיר פאַרגעשלאָגן אויסצולייבן נאָך עטלעכע אַרבעטער פון זיי, פאַרשטייט זיך די בעסטע, און מיר צוזאַמען מיט זיי וועלן אַנטשיידן דעם גורל פון דער סטאַליאַרישער קאָסע. אַזוי איז געווען. נאָכדעם ווי מיר האָבן אָפּגעהאַלטן עטלעכע פאַרזאַמלונגען, באַהאַנדלענדיק אַלע אייגנצל־הייטן, איז באַשלאָסן געוואָרן די קאָסע אויפצולייזן.

מיר האָבן זונדלען און ירוחמען אינסטרוקטירט און מיט זיי האָט מען אין אַ קורצער צייט אַרום געשאַפן אַ נייע סטאַליער־קאָסע פון וועלכער מיר האָבן שפּעטער געהאַט נחת אַנשטאָט צרות.

די ווירקונג פון דער באַוועגונג האָט ניט געקאָנט בלייבן אומבאַמערקט אין שטאָט, די אַרבעטער האָבן זיך אָנגעהויבן באַציען אינגאַנצן אַנדערש צו די בעלי־בתים. זייער אויפפירונג איז געוואָרן אַ גאַנץ אַנדערע ווי פריער און זייערע שמועסן צווישן זיך ביי דער אַרבעט זיינען געווען פון אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער ווי פריער. פאַרשטייט זיך אַז די בעלי בתים האָבן ניט געקאָנט דאָס ניט באַמערקן, דערצו האָט מען שוין געוואוסט וועגן אַ שטרייק ביי די שניידערקעס. אויך אין רעליגיעזער הינזיכט האָבן די אַרבעטער זיך אויפגעפירט אַ סך פרייער ווי פריער. דאָס אַלץ האָט אַרויסגערופן אַ צערודערונג און מען האָט אונדז געקרוינט מיטן נאָמען „סטאַטשקעניקעס". ניט קוקנדיק אויף דעם וואָס מען פלעגט זיך אויסהיטן ווי וויַיט מעגלעך זיך ניט צו וואַרפן אין די אויגן, האָט מען דאָך אויך אונדז געטייטלט מיט די פינגער, מיך האָט מען גערופן „סטאַטשקעניק מיט די רויטע אויגן".

איך האָב שוין פריער דערמאָנט, אַז מיר האָבן געהאַט גרופּן אַרבעטער, מיט וועלכע מיר פלעגן לייענען, מיט אַנדערע וועלטער, מיט זיי לערנען. האָט מען דאָך געדאַרפט האָבן וואו זיך צו פאַרזאַמלען? איז טאַקע געווען אַ סך קלאָפּאָס. עס זיינען געווען אייניקע שטיבער פון אַרבעטער, וועלכע מען האָט צוליב קאָנספּיראַציע ניט געקאָנט נוצן פאַר דעם צוועק, פלעגט אויסקומען זיך צו פאַרזאַמלען אין אַ הויז פון אַן אַרבעטער, וואָס האָט געוואוינט מיט זיין פאַמיליע. יעדעס מאָל פלעגט מען דאַרפן געפינען עפּעס אַן אויסרייד פאַר זיינע עלטערן. ווען איינער פון די אָנפירער האָט געדאַרפט קומען אין

אזא הויז, פלעגט מען ניט איינמאל ארויפשטעלן דעם קאלנער פון בגד און שארן זיך מיטן פנים צום וואנט, מען זאל ניט וויסן ווער דאס איז. זומער איז געווען בעסער: מען פלעגט אוועקגיין אויסערן שטאט אויף פעטראוווקער בארג אדער אין אלעקסאט, און אזוי ווי צו יענער צייט האט נאך די פאליציי און זשאנדארמעריע כמעט ניט געוואוסט פון אונדזער טעטיקייט, האבן מיר ניט געהאט פון וועמען צו היטן זיך.

דאס איז געווען אין יאר 1895. נח פארטנאי איז ניט געקומען אין פארבינדונג מיט יידישע ארבעטער אין שטאט. נאר ליזע, אלתר דער בערשטל־מאכער, אמאל איך און נאך אייניקע, די מאסע האט ניט געוואוסט פון אים. אין שאנץ איז געווען דעמאלט א פאבריק פון שרויפן, טשוועקעס און זאוויאסעס. אין דער פאבריק האבן ג׳ארבעט דורכאויס פוילישע ארבעטער, מיט א גרופע ארבעטער פון דער פאבריק האט נח געהאט פארבינדונגען. איך האב שוין דערמאנט, אז נח האט געהאט א פריינד, א פוילישן גלח, איינמאל קומט צו אים דער גלח און דערציילט אז פאליאקן זיינען געקומען צו אים אויף „ווידוי", און אים איבערגעגעבן וועגן זייער באקאנטשאפט מיט נחן און וואס ער לערנט זיי. דאס האט נחן געצוואונגען צו טראכטן, אז ניט היינט־מארגן וועלן די חברה אים פארשיטן, ער האט זיך געריכט יעדן טאג ארעסטירט צו ווערן. ער האט מיט אונדז אפגעמאכט, מיר זאלן ניט ארויפגיין צו אים, איידער מיר ווילן ניט פריער א קוק טאן אין זיין פענצטער. אויב דאס פוירהענגל וועט זיין פארצויגן אויף א זייט, זאלן מיר ווייסן, אז ער איז שוין ארעסטירט, און ניט גיין.

עס איז געווען הארבסט. אין אונט בין איך געווען ביי נחן, ער האט מיר געזאגט, ער ריכט זיך די נאכט אויף „געסט". ער האט געהאט ביי זיך א סך ביכער. איך פרעג אים צי איז ניטא צווישן זיינע ביכער פארבאטענע? ער ענטפערט: יא. איך בעט דאן ער זאל מיר דערלויבן דורכזען זיי, ער דערלויבט מיר. איך האב דורכגעקוקט זיינע ביכער ביז איינס אזייגער אין דער נאכט, איך האב טאקע געפונען עטלעכע טריפה, דאן בין איך אוועק אהיים.

אין א שעה שפעטער זיינען שוין געווען ביי אים דער פראקוראר, פאליציי־מייסטער מיט זשאנדארמען און האט אים ארעסטירט. זייענדיק א לערער אין דער גראדסקאיע אוטשילישטשע, איז ער געווען פאר זיי א גרויסער פאנג און דערפאר אזא פאראד אים געמאכט.

וען איך בין געגאנגען מארגן א קוק טאן אויף זיין פענצטער, האב איך שוין געפונען א רעדל מענטשן אין הויף און פון זיי זיך דערוואוסט, וואס עס האט פאסירט. א שניידער האט אים געהאט אפגעבראכט זיינעם א קאסטיום, האט מען אים דארט פארהאלטן; א יידענע האט ארויפגעטראגן בייגעלעך, האט מען איר אויך פארהאלטן. איך האב זיך דערפילט זייער שטארק געטראפן פון דעם, דאס איז געווען דער ערשטער ארעסט פון איינעם וועמען

איך האב נאענט געקענט. שפעטער איז דאס געווארן א וואכעדיקע זאך.

אזוי ווי אלתר און ליזע פלעגן אפטער ארייגיין צו נחן, איז געווען א מורא, אז זיי זיינען אונטער פארדאכט. ביי דאברען האט זיך געפונען א טשעמאדאן מיט פארבאטענע ביכער, וואס האבן באלאנגט צו אלתרן. איינער פון אונדזערע חברים איז געפארן קיין ווילנע, וואו אלתר האט זיך אויפגעהאלטן און האט אים איבערגעגעבן וועגן נחס ארעסט.

איך האב דערמאנט וועגן א לערער פון ווילנע, וועלכער האט זיך אפגעגעבן מיט דער קאוונער באוועגונג, האט מען געמאכט אזא פלאן: דער לערער וועט זיך אנטאן אין זיין אוניפארם, און אלתר אלס זיין באדינער, און ביידע וועלן פארן קיין קאוונע אפנעמען די „ליטעראטור", עס וועט הייסן אז דער טשעמאדאן איז דעם פריצס און דער באדינער טראגט אים אונטער, טרעפן דארפן זיי זיך ביי דאברען נעבן איר שטוב. אלתר איז געקומען צו דער באשטימטער צייט און ווארט אויפן לערער און יענער איז ניטא. אלתר ווארט ניט לאנג, נעמט דעם טשעמאדאן און היידא צום וואקזאל, מיט די טריפה ליטעראטור קיין ווילנע. ער האט פארשטייט זיך ריזיקירט ארעסטירט צו ווערן, נאר אזוי ווי ער איז געווען א קאלטער „לונג און לעבער" האט עס אים דאסמאל געגאלטן.

בעת מען ווארפט ארויין א שטיין אין וואסער, מאכט עס אן א גערודער. ס׳הייבט אן קאכן און רוישן, עס בילדן זיך רונדע כוואליעס און צעשפרייטן זיך וויט־וויט ביז זיי ווערן ניט, ס׳בלייבט ניט קיין סימן פון שטיין און פון זיין רוישן, שא־שטיל — ווי געווען. פונקט דאס זעלבע האט פאסירט דאן ביי אונדז. דער ארעסט האט אלעמען שטארק געטראפן, מיר זיינען לכתחילה צעטומלט געווארן, באלד אבער זיינען מיר געקומען צו זיך און מען האט ווידער גענומען ארבעטן נאך מיט מער ענערגיע און ברען, מען האט אנגעהויבן פלאנעווען א שטרייק ביי דרוקער.

די דרוקער זיינען געווען אינטעליגענטער פון די אנדערע ארבעטער, כאטש פארשקלאפט זיינען זיי געווען ווי אלע אנדערע. זומער פלעגט מען ארבעטן ביז פינצטער, ווינטער, ביז 10—11 אין אוונט, שבת צו נאכטס פלעגט מען דארפן קומען ארבעטן, וויל פרייטיק פלעגט מען ארבעטן בלויז ביז פארנאכט. די פארדינסטן זיינען געווען קלאגעדיקע, און אט פלאנעווען מען א שטרייק. די פאדערונגען דארפן זיין א רובל אויף דער וואך מער געהאלט, א שעה, ריכטיקער 2 שעה, וויניקער ארבעט און שבת צו נאכט זיין פריי. געווען זיינען אזעלכע 6 דרוקערייען. איין דרוקערי, סאקאלאווסקיס, האט געהאט ארבעט, וואס ס׳האט געמוזט געמאכט ווערן צו דער צייט. ביי אים האט מען געדרוקט טעאטער־אפישן און נאך שטאטישע ארבעט. מיר האבן געוואוסט, אז די אנדערע קאנען שטיין ניט ארבעטנדיק א וואך, צוויי און מער, אבער סאקאלאווסקיס דרוקערי האט דאס ניט געקאנט. דעריבער האבן מיר געלייגט דאס גאנצע אכט

אויף זיין דרוק. מיר האָבן געוואוסט, אַז אויב סאָקאָלאָווסקי וועט נאָכגעבן, וועלן די אַנדערע עס אויך טאָן. געווען איז עס אַרום סוכות־צייט, ביי סאָקאָלאָווסקין האָט דאַן גע־אַרבעט אַ מאַשיניסט, וועלכער האָט זיך געדאַרפט שטעלן צום פריזיוו. אַזוי ווי עס איז קיין צווייפל ניט געווען, אַז מען וועט אים אָפּגעבן, האָט סאָקאָלאָווסקי אויסגעשריבן פון ביאַליסטאָק אַן אַנדערן מאַשיניסט אויף זיין פּלאַץ.

איך האָב אויבן דערמאָנט, אַז איך בין געווען דער פירער ביי די דרוקער. אַזוי ווי די שטימונג ביי די אַר־בעטער איז געווען פאַר אַ שטרייק האָבן מיר דעם שטרייק באַשטימט. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן געשטרעבט אַז דער שטרייק זאָל האָבן דערפאָלג. איך האָב גענומען נאָכזוכן אויב מיר קאָנען דערוואַרטן אַ שטרייקברעכער, זוכנדיק געפין איך, אַז עס זיינען דאָ אייניקע געוועזענע דרוקער — איינער האַלט אַ פריזעריי אין שאַנץ. אַ צווייטער איז אַן אָנגעשטעלטער אין אַ שניט־קראָם, אַ דריטער, — אַ שגץ און אַ געקומענער פון אַמעריקע. חוץ זיי אַ מאַשי־ניסט פון ביאַליסטאָק, וועלכן מיר קאָנען נאָך ניט. איך פאָר קיין שאַנץ און זע זיך מיט דעם פריזירער, איך דערצייל אים אין וואָס עס האַנדלט זיך און איך וויל דערגיין אויב ער וועט גיין אַרבעטן, ווען מען זאָל אים רופן. איך קריג פון אים אַ צוזאָג, אַז ער וועט ניט גיין.

פאַרטיק מיט איינעם, זעען מיר זיך מיטן אָנגע־שטעלטן, אויך ער זאָגט צו. דעם ניט־יידן האָב איך ניט געטראָפן. משה ציק האָט זיך מיט אים געזען און ער איז אויך גרייט ניט צו אַרבעטן, דעם אַמעריקאַנער האָב איך ניט געפונען פאַר נייטיק צו גיין זען, ווייל איך בין געווען זיכער, אַז אַ געקומענער אַזש פון אַמעריקע, וועט זיכער ניט גיין ברעכן דעם שטרייק, בלייבט נאָך איבער דער ביאַליסטאָקער מאַשיניסט. אויסער זיי איז געווען נאָך אַן עלטערער ייד, אַ זעצער, וועלכן מיר האָבן ניט געקאָנט צוציען צו דער באַוועגונג, מיט אים האָט מען זיך אויך געמוזט זען. מיר קומען צום מאַשיניסט און דערקלערן אים וואָס מיר פאַרלאַנגען. מיר לייגן אים פאָר, אויב ער האָט ניט קיין געלט, וועלן מיר אים געבן פאַר אַ וואָך שכירות אין פאָראויס, ער אַנטזאָגט זיך פון געלט נעמען און זאָגט צו ניט צו גיין אַרבעטן. דאַן גייען מיר אַוועק אין סלאָבאָדקע זיך זען מיטן עלטערן זעצער. מיר זאָגן אים אויך דאָס זעלבע, ער טענהט, אַז ער אַרבעט שוין 10—12 יאָר ביי סאָקאָלאָווסקין און קאָן עס ניט טאָן — אַ רובל אויפן וואָך מער וואָלט צונוץ געקומען, מיט אַ שעה ווייניקער אַרבעטן — אַוודאי גוט, שבת צו נאַכט בכלל ניט אַרבעטן, באמת וואויל, אָבער שטרייקן — דאָס קאָן ער ניט.

מען רעדט מיט אים אויס די לונגען און עס העלפט ניט, ענדלעך זאָג איך אים: ווערט קראַנק, לייגט זיך אין בעט, מיט אַ האַנטוך פאַרבינדט דעם קאָפּ און מיר וועלן אייך געבן אייער וואָכן־שכירות, ער זאָגט צו און מיר האַלטן אַז מיר זיינען פאַרטיק.

דער שטרייק האָט זיך געדאַרפט אָנהייבן מיט דעם, וואָס מען וועט דעם נאָענטסטן שבת צו נאַכט ניט קומען אַרבעטן. אינגאַנצן זיינען שטרייקערס געווען עטלעכע און צוואַנציק.

שבת צו נאַכט גייען מיר אַ קוק טאָן וואָס עס טוט זיך אין דער דרוקעריי, מיר זעען: דער עלטערער זעצער איז דאָ, דער מאַשיניסט פון אַמעריקע, דער שייגעץ, זיינען דאָ און צוויי פראָסטע אַרבעטער דרייען די ראָד — אַלע אַרבעטן. מיר וואַרטן אָפּ אַלעמען ביז זיי גייען צוריק אַהיים און מען שמועסט מיט זיי. איך נעם זיך צום מאַשיניסט, ער הערט מיך אַ וויילע און מאַכט צו מיר מעשה שטאַרקער יונג, „וואָס איז, איר וועט מיר אפשר שלאָגן?" — איך וויל, אַז איר זאָלט פאַרשטיין, אַז עס איז אין אייערע אייגענע אינטערעסן, און אַזוי ווייטער... ענדלעך זאָגט ער צו, ער וועט מאָרגן ניט גיין אַרבעטן. די שטרייקערס האָבן זיך דערוויילע דורכגע־רעדט מיט די אַנדערע אַרבעטער, מיר האָט זיך זייער געוואָלט כאַפּן דעם אַמעריקאַנער, אָבער והילד איננו.

אויף מאָרגן האָבן ווידער די חברה־לייט געאַרבעט, אין אָוונט זעען מיר זיך ווידער מיט זיי און דאָס זעלבע. זיי זאָגן צו ניט צו קומען, אָבער אויף מאָרגן אַרבעטן זיי ווידער. אַזוי גייען אַוועק עטלעכע טעג און מיינע שטרייקערס גייען אַרויס פון געדולד, זיי ווילן די שטרייק־ברעכערס אָנברעכן די ביינער, איך האַלט זיי אָפּ פון דעם. יעדע נאַכט טענהט מען איין מיט זיי און ס'העלפט ווי דער פאַראַיאָריקער שניי. דעם אמת געזאָגט, בין איך געווען מער אויפגערעגט ווי די שטרייקערס, נאָר איך האָב ניט געוואָלט דערלאָזן צו שלעגעריי, איך האָב זיי געהייסן אָפּוואַרטן נאָך אַ טאָג. אין לעצטן אָוונט רייד איך ווידער מיטן מאַשיניסט און ער זאָגט מיר ווידער דאָס זעלבע: „איר ווילט מיר שלאָגן, מעגט איר, איך האָב ניט קיין מורא", דאָ האָב איך שוין אינגאַנצן אויפגעקאָכט — אים געזאָגט: „דו ווילסט עס אַזוי שטאַרק, וועסטו קריגן!" טאַקע דעם זעלבן אָוונט האָט מען זיי גוט אָנגעבראָכן די ביינער, באַזונדערס דעם מאַשיניסט. זיי פלעגן גיין אַלע צוזאַמען קיין סלאָבאָדקע, האָט מען זיי אָפּגעוואַרט אויף יענער זייט בריק און מכבד געווען. וואָלט איך ניט אָנגעקומען צו דער צייט און אָפּגעהאַלטן, וואָלט מען זיי געמאַכט פאַר קאַליקעס.

מערקווירדיק, אַז אַזאַ „שפּראַך" האָבן זיי יאָ פאַר־שטאַנען, אויף מאָרגן האָט מען שוין ניט געאַרבעט. דער שטרייק האָט זיך געענדיקט האַלב אויף האַלב.

סאָקאָלאָווסקי איז דאַן אַוועק אין „זשאַנדאַרמסקאָיע אופּראַוולעניע" און אָנגעגעבן די נעמען פון די שטריי־קערס, מען האָט טאַקע באַלד אַרעסטירט אַ 10 אַרבעטער, צווישן זיי, משה ציק און זיין ברודער. אין פאַרלויף פון אַ 10 טעג האָט מען זיי איינציקווייז באַפרייט. אויף משה ציק האָבן די זשאַנדאַרן שפּעטער געהאַלטן אַן אויג.

מיר האָבן צרות פון דער אונטערוועלט

אַזוי ווי אומעטום, האָבן מיר אויך אין קאָוונע פאַר־מאָגט, דאָס וואָס מען פלעגט רופן, זשוליקעס, כוליגאַנעס, דאָס זיינען געווען די נידעריקסטע פון די געמיינסטע.

איך ווייס ניט מיט וואָס צו דערקלערן, עס איז אַבער אַ פאַקט, אַז אומעטום האָט אונדזער באַוועגונג באַגעגנט אין זיי אַן אָפּאָזיציע, עס איז געקומען צו דעם, אַז מען האָט געמוזט מיט זיי אַרויסגיין אין אַן אָפענעם קאַמף. אַזוי האָט פאַסירט אין ווילנע, וואַרשע, מינסק און אויך ביי אונדז אין קאָוונע און אין אַלע אַנדערע שטעט.

זיי האָבן געגומען פאַרפאָלגן אונדזערע אַרבעטער אַן אַ פאַרוואָס. גאָנץ אָפט פלעגט טרעפן, אַז זיי פלעגן באַפאַלן אַן אַרבעטער, אים אָנשלאָגן און זיך אַוועקגיין. מיידלעך, אמת, האָט מען קיינמאָל ניט געשלאָגן, אָבער מען פלעגט שרעקן, יאָגן, סטראָשען. האָט אָבער שוין פאַסירט, אַז זיי האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף אַ גרופע אַרבעטער, האָבן זיי געקראָגן זייער חלק. אַזוי צו אַזוי, איז אָנגעגאַנגען אַ שטילער קאַמף צווישן זיי און אונדז.

טרעפט זיך, אַז איינער פון אונדזערע אַרבעטער האָט חתונה; ער איז געווען פון דער אַזוי גערופענער מאַסע, אַ וויניק באוואוסטזיניקער און געפראָוועט אַן אַלט־מאָדישע חתונה מיט אַלע קליפערלעך. צו דער חתונה זיינען געקומען אַ סך בעלי־בתימלעך, פריינט פון חתן און פון דער כלה. אויך זיינען דאָרטן געווען פאַרטרעטן די אונטערוועלט־חברה. איך האָב ניט געוואָלט גיין צו דער חתונה, ווייל איך האָב זיך ניט געוואָלט טרעפן מיט אַזעלכע מענטשן. נאָך פאַר דער חופה קומט אַרויף צו מיר אַן אַרבעטער פון אונדזערע און זאָגט, אַז חברים ווילן איך זאָל קומען אהין. איך זאָג זיך אָפּ צו גיין. שפּעטער, ווען עמיצער קומט ווידער אַרויף צו מיר און זאָגט, אַז ליזע און נאָך אייניקע פון די אָנפירער זיינען דאָרטן און זיי בעטן מיך דורכאויס איך זאָל קומען — ס׳איז נייטיק איך זאָל דאָרט זיין, — גיי איך. אַרויפקומענדיק געפין איך דאָרט אַ סך פון אונדזערע אַרבעטער, איך זע אָבער אויך געניג פון די חברהלייט. מיר ריידן אָפּ צווישן זיך, אַז וויניקסטנס וועלן מיר זען די חופה־צערעמאָניע זאָל דורכגיין אויף אַן אָנשטענדיקן אופן. ווי געווייטלעך, האָבן מיר עס דורכגעפירט און אַלץ איז געווען שיין און רואיק, איך בין דאָרט געווען ביז האַלב נאָך איינס ביינאַכט. אברהם מילשטיין האָט געזאָלט באַגינגען אָפּפאָרן קיין קיעוו, זיין צוג האָט געדאַרפט אָפּגיין 3 אַ זייגער פאַרטאָג. מיר פאַרלאָזן די חתונה, איך באַגלייט אים אַ ביסל, ער גייט אוועק צום וואָקזאַל און איך אהיים און לייג זיך שלאָפן.

אַ זייגער 6 אין דער פרי כאָפּ איך זיך אויף און זע ביים הויז, וואו די חתונה איז געווען (איך האָב געוואוינט אויפן צווייטן עק /פון יענעם הויז, אין דאָרמאָנס קאָזאַרמע) — אַ רעדל מענטשן און אַ טומל. אַ יידענע גייט פאַרבי, איך הער ווי זי זאָגט: „אוי, אוי, פון דער חתונה אין שפּיטאָל", פאַרשטיי איך, אַז אויף דער חתונה איז פאַרגעקומען אַ צוזאַמענשטויס. איך האָב אָבער ניט קיין צייט צו דערוויסן זיך וואָס ס׳האָט פאַסירט און איך גיי צו דער אַרבעט. דאָס איז געווען פרייטיק פרי. פאַרנאַכט, נאָך דער אַרבעט, גייענדיק אַהיים דורך יאַטקאָווער גאַס, קומען מיר אַנטקעגן צוויי פון די כולי־גאַנעס, איינעם האָב איך געקענט. עס פאַלט מיר איין, אַז זיי ווילן מיך באפאלן, זיי גייען טאקע אַריבער די גאַס און — גלייך צו מיר. אַזוי ווי איך בין געווען אויף דער וואַך, האָב איך זיך געשטעלט אין אַ פאַרטיידיקונגס־פאָזע און האָב בלויז געקראָגן אַ קלאַפּ, דערווייל איז געוואָרן אַ געזעמל און די חברה־לייט האָבן זיך אָפּגע־טראָגן. איך טראַכט דערביי, אַז דאָס זיינען נאָכווייענישן פון דער חתונה. אין דעם קומט אַרויף צו מיר אַ באקאנטע מיידל און זאָגט, אַז מען האָט איר געשיקט מיך וואַרנען, איך זאָל זיך היטן, ווייל די „שטאַרקע" קלייבן זיך מיר שלאָגן, גלייכער איך זאָל ניט גיין אין גאַס. איך זאָג איר, אַז כ׳האָב שוין ניט מורא, זיי האָבן זיך שוין מיט מיר באַגעגנט... דאָס מיידל האָט דער־ציילט די אַרבעטער, אַז מען האָט מיך געשלאָגן, האָבן זיי אַנגעהויבן קומען צו מיר, דערוויסן זיך, וואָס עס האָט פאַסירט. איך באַרואיק זיי, אַז עס איז גאָרנישט, דערווייל דערציילן זיי מיר, וואָס עס איז פאַרגעקומען אויף דער חתונה. דאָרטן איז טאַקע געווען אַ געשלעג ניט אויף שפּאַס. אונדזערע אַרבעטער האָבן זיי אריינגעטיילט וויי געהעריק. אַזוי ווי די חברה־לייט האָבן מיר געזען אויף דער חתונה אַלס פירער פון די אַרבעטער, האָבן זיי דאָס געוואָלט אָפּרעכענען זיך מיט מיר.

אויף מאָרגן אין דער פרי, שבת, קומען ארויף צוויי חברים און זאָגן, אַז אונדזערע אַרבעטער זיינען אַלע אויף דער „נאַבערעזשניא" און וואַרטן אויף מיר, זיי ווילן זיך אָפּרעכענען מיט די כוליגאַנעס. איך בעט זאָגן די אַרבעטער זיי זאָלן זיך פונאַנדערגיין און ניט פאַרפירן קיינע געשלעגן. זיי גייען אַוועק און באַלד קומען אַנדערע און זאָגן מיר אַן, אַז די אַרבעטער ווילן זיך ניט פונאַנ־דערגיין, אויך ליזע איז דאָרטן. איך קום ארונטער און געפין אונדזערע, באַוואָפנטע מיט וואָס איינער האָט געקאָנט. וועגן איינשטיילן זיי קאָן שוין קיין רייד ניט זיין. איך פרואוו זיי באַרואיקן, עס העלפט ניט.

דערווייל איז מען אונדז געקומען זאָגן, אַז די חברה־לייט זיינען אַ גאַנצע באַנדע און זוכן אונדזערע. מען האָט מאַנעווירירט אַ גאַנצן טאָג, און פאַרנאַכט האָבן זיך די צוויי לאַגערן באַגעגנט אויפן גרינעם באַרג. אונדזערע האָבן זיי איינגעקלעמט אין מיטן, צו קיין געשלעג איז אָבער ניט געקומען.

ביי אונדז איז געווען אַ סטאָליער, ביניש, אַ שטאַרקער יונג. פאַר אים האָבן חברה־לייט אָפּשיי געהאַט; זיי האָבן געזען אַז אונדזערע זיינען צו פיל, האָט מען געשלאָסן פרידן און צוגעזאָגט מער קיינמאָל ניט אַטאַקירן אונדזערע. זיי האָבן טאַקע געהאַלטן וואָרט, מעגלעך אַז פאַר מורא, אָבער זיי האָבן אונדז מער ניט געטשעפּעט.

איך האָב זיך אַ ביסל מער אָפּגעשטעלט אויף דעם, ווייל איך מיין אַז עס איז אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך פאַר דער באַוועגונג, וואָס זי האָט געהאַט דורכצומאַכן.

א שטרייק אין א שטרייק

פון קאמאנשן־שטעפער זיינען געווען אין שטאט אן ערך 10 וואַרשטאַטן. די בעלי בתים זיינען געווען, מיט אויסנאמען, לעדער־קרעמער. דאס רוב האט מען געארבעט מיט לערן־יינגלעך, אזוי האט מען געקאנט אין יעדן וואַרשטאט געפינען אויך ארבעטער, א צושניידער און א 5—6 לערן־יינגלעך. געווען יינגלעך וואס פלעגן קריגן געצאלט 2 אדער 3 רובל א וואך; די ארבעטס־שעהן זיינען געווען:ווינטער — ביז 10—11 אין אוונט, ערב יום־טובים — דורך נאכט, זומער ביז פינצטער. פון אלע עלטערע ארבעטער איז קיין איין אינציקער ניט געווען ראוי ארייצונעמען אים אין דער באוועגונג. איך פארנעם זיך מיט זיי אויסערהאלב דער באוועגונג, קלויב זיי צוזאמען און אגיטיר זיי פאר פארקירצן דעם ארבעטס־טאג. די הויפט־שוועריקייט איז מיט די עלטערע ארבעטער, מיט די יינגערע האט מען אפילו ניט גערעדט ריידן.

איך האב געהאט, צום ביישפיל, א צען יינגלעך, וועמען ס׳וואלט געגונג געווען איך זאל זאגן אז כ׳קום ניט ארבעטן, וואלטן זיי איך ניט געארבעט, אזוי איז געווען אומעטום. די יינגלעך, וועלכע האבן געארבעט מיט מיר, זיינען גרייט געווען צו שטרייקן, ניט קוקנדיק וואס זיי זיינען געשטאנען אויסער דער באוועגונג. קיין אגיטאציע האט זיי ניט אויסגעפעלט. איך האב זיי אינספירירט צו לייענען און באזארגט מיט ביכער, מיט איין וואָרט, מיט מיינע בין איך געווען זיכער, זיי פלעגן שוין אגיטירן אפילו אנדערע.

אפארבעטנדיק עטלעכע מאנאטן מיט עלטערע ארבעטער, באשליסן מיר ענדלעך מען זאל פארקירצן דעם ארבעטס־טאג, פארלויפיק, איןווינטער ביז 9 א זייגער אוונט (אנשטאט ביז 11) און קיין שום נאכט־ארבעט ערב יום־טובים. ווי אזוי זאל מען דאס פארווירקלעכן? מיר באשליסן, אז ווען מען וועט אנפאנגען ארבעטן פאר ליכט — אומגעפאר צו די ערשטע סליחות — זאל מען 9 א זייגער אויפהערן ארבעטן; ווען די בעלי־בתים וועלן פרעגן פארוואס מען ארבעט ניט ביז 11, ווי פריער, זאל מען דערקלערן, אז פון איצט אן ארבעט מען נאר ביז 9; אויב די בעלי־בתים וועלן אויף אונדז ארויפצווינגען א שטרייק, וועלן מיר שטרייקן. איך בין געווען זיכער אז מיר קאנען ניט פארלירן, ווייל די בעלי־בתים אליין זיינען ניט געווען קיין פאך־לייט און יעדער ארבעטער האט שוין געארבעט אויף זיין פלאץ 4—5 און 6 יאר. עס איז שווער צו פארבייטן אזא ארבעטער, דערצו נאך זיינען אין שטאט ניט געווען אזעלכע פאך־לייט, די בעלי־בתים וואלטן געמוזט פארן קיין ווילנע ברענגען ארבעטער פון דארט.

דאס אלץ האב איך אויפגעקלערט די אנדערע ארבעטער, זיי האבן עס באגריפן און באשטימט צו שטרייקן.

און אט קומט דער אנגעזאגטער אוונט. 3 א זייגער זאג איך צו מיינע יאטעס: „קינדער, לעשט אויס די לאמפן, מיר גייען אהיים". דער וואַרשטאט איז געווען אין הינטער־טייל פון קראם; מיר גייען פארבי דעם בעל־הבית, ער זאגט גארניט. איך הייס די יאטעס א קוק טאן אין אנדערע פלעצער צי מען ארבעט. אויף מארגן זאגן זיי מיר, אז אומעטום האט מען געארבעט ביז 11 א זייגער.

דעם צווייטן אוונט — אויך דאס זעלבע, — 9 א זייגער גייען מיר אהיים. אומעטום ארבעט מען ווידער ביז 11. דעם דריטן אוונט, וען מיר גייען אהיים האלט דער בעל־הבית מיך אפ (איך האב דאן געארבעט ביי עליע לוריע) און פרעגט מיך, וואס דאס מיינט? איך בין מיט אים געווען זייער נאענט, ער איז געווען זייער א קלוגער מענטש, און איך פרואוו אים דערקלערן אז ער קאן דערבייַ גארניט פארלירן, דאס זיצן שפעט ברענגט ניט קיין גוטס, ווייל מען קען אויף אזא אופן קיין סך ניט אויפטאן, זייענדיק אויסגעמאטערט פון א גאנצן טאג, קען מען דעם צווייטן טאג ניט ארבעטן ווי געהעריק און אזוי ווייטער.

ער פארשטייט מיך גאנץ גוט, ער איז מסכים, אויב עס וועט זיין אזוי אומעטום. איך זאג אים, אז איך בין דא ניט קיין גובערנאטאר, איך קאן ניט פארארדענען, אבער איך בין זיכער, אז די אנדערע וועלן אויך נאכ־פאלגן, עס איז נאר א פראגע פון טעג. ער טענהט, אז ער קאן פארלירן לייזונג, וואס עס איז אין א געוויסער מאס אמת. אויב איר וועט, זאג איך, פארלירן א קלייני־קייט, איז עס ווערט צו האבן אויף אייער קרעדיט, אז איר זייט געווען דער ערשטער וואס האט פארקירצט דעם ארבעטס־טאג.

איך (וואַרט אויף שבת, פריער קאן איך זיך מיט די אנדערע ארבעטער ניט טרעפן. איך האב זיי ווידער צוזאמענגענומען, איך רייד צו זיי און זיי זיינען כמעט מיט מיר איינשטימיק, נאר אזויווי ס׳איז ערב יום־טובים און עס איז דא פיל ארבעט, קאנען זיי ביי זיך נישט פועלן גלייך עס צו טאן, נאר נאך די יום־טובים זיינען זיי גרייט.

אזוי טיף איז שקלאפעריי געווען דאן איינגעוואָרצלט ביים ארבעטער.

שבת צו נאכט גיי איך ניט ארבעטן, אין אלע אנ־דערע וואַרשטאטן ארבעט מען יא. זונטיק אוונט — ווידער די זעלבע געשיכטע. מיין בעל־הבית האט מיט מיר א געשפרעך, איך דריי זיך דיפלאמאטיש ווי איך קען. מאנטיק, שטייענדיק ביי דער ארבעט, זאגן צו מיר מיינע יאטעס, אז ווען איך זאל זיי נאר הייסן וועלן זיי נאך דער ארבעט אויסשלאגן די פענצטער, וואו מען וועט ארבעטן.

די פראקטיק האט מיר געלערנט אז אזעלכע מיטלען זיינען ניט שיין און עטיש, זיי ברענגען אבער גוטע רעזולטאטן. אין אוונט הייס איך האקן שויבן, מיטן תנאי, אז קיין מענטשן זאל דערפון ניט ליידן. אויף מארגן האט מען שוין מער ניט געארבעט נאך 9 א זייגער.

שפּעטער האָבן מיר די אַרבעטער געזאָגט, אַז דאָס איז געווען אַ גוטער מיטל, ווייל זיי האָבן געהאַט אַן אויסרייד: זיי האָבן מורא; אַזוי האָבן מיר געוואונען אַ שטרייק, אָן אַ שטרייק...

פאַרשטייט זיך, ס'איז ניט אַריבער אַזוי גלאַט. די בעלי־בתים האָבן דערזען אַז עפּעס טוט זיך ביי די אַרבעטער, האָבן זיי זיך אַלע פאַרזאַמלט צו באַראַטן זיך וואָס צו טאָן, געפינען פון וואַנען דאָס קומט.

ווען איך בין אויף מאָרגן געקומען צו דער אַרבעט האָט מיר מיין בעל־הבית דערציילט וועגן זייער פאַרזאַמלונג. אַלע מיט איין קול האָבן דאָרטן געזאָגט, אַז איך בין דער יעניקער, וואָס האָב עס אינספּירירט, דעריבער דאַרף מען פון מיר פטור ווערן. זיי האָבן פאַרלאַנגט פון מיין בעל־הבית ער זאָל מיך אנטזאגן, אויף וואָס ער האָט ניט איינגעשטימט. דאַן האָבן זיי פאָרגעשלאָגן: זיי וועלן אים באַצאָלן 100 רובל פאַרן שאָדן פון לייזונג און דעקן די קאָסטן צו קריגן אַן אַנדערן אויף מיין פּלאַץ, אויך דאָס האָט ער צוריקגעוויזן. מיט דעם האָט זיך עס פאַרענדיקט, עס האָט זיך נאָך אַ ביסל געקאָכט, ביז עס האָט זיך איינגעשטילט.

די בירזשע

די באַוועגונג האָט זיך גענומען פונאַנדערוואַקסן. עס האָט זיך געפאָדערט אַ שטענדיקער קאָנטאַקט מיט די אַרבעטער. מען האָט געמוזט וויסן אַלע פּאַסירונגען פון יעדן טאָג, האָבן מיר באַשטימט אַז נאָך דער אַרבעט זאָלן אַלע אַרבעטער זיך צונויפקומען אויף דער לאַנגער גאַס, וואָס האָט געהייסן די „בירזשע", דאָ פלעגט מען זיך דערוויסן אַלע נייעס פון טאָג, דאָ פלעגט אויך אָנגיין אַ ביסל אַגיטאַציע.

די ערשטע צייט איז געווען ניט גלאַטיק, ווייל די אַרבעטער האָבן זיך אויפגעפירט צו פריי, זייער האַלטונג האָט צו פיל זיך געוואָרפן אין די אויגן, אָבער ביסלעכ־ווייז האָט זיך עס איינגעשטעלט, אגב, האָט מען שוין ניט אַזוי מורא געהאַט פאַר אַן עין הרעה. די „בירזשע" האָט, אייגנטלעך, מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ סאָרט דעמאָנסטראַציע פון נייע צייטן, דאָ פלעג איך צעטיילן ביכלעך פאַר די אַרבעטער, דאָ פלעגט מען אויך איבער־געבן ווער, וואו און ווען מען דאַרף זיך פאַרזאַמלען, דאָ זיינען די אַרבעטער געוואָרן מער באַפריינדעט איינער מיט די אַנדערע. האָט עפּעס פּאַסירט, איז עס באַלד געוואָרן באַקאַנט פאַר אַלע אַרבעטער. די „בירזשע" איז געוואָרן אַ נייטיקע און וויכטיקע אינסטיטוציע.

די רוסישע רעגירונג האָט געזען אַז עס גייט אָן אַ באַוועגונג צווישן די אַרבעטער, און בכדי צו קענען בעסער שפּיאָנירן צווישן זיי האָט מען גענומען עפּענען אין יעדער שטאָט טיי־הייזער, כלומרשט, אונטערצו־האַלטן די געזעלשאַפט פאַר פאָלקס־ניכטערקייט, די „אָבשטשעסטוואָ נאַראָדנאָי טרעזוואָסטי", אין דער אמתן אָבער איז דאָרט געווען אַ נעסט פון שפּיאָנען און מען פלעגט גאַנץ אָפט מוזן אויפפּאַסן אויף די אַרבעטער, לערנען ווי צו דערקענען אַ שפּיאָן, ווי צו האַלטן זיך בעת אַ געשפּרעך מיט אים און אַזוי ווייטער.

צו אָפט אָבער פלעגן מיר, די פירער, זיך ניט ווייזן דאָרט. ווינטער, און אין קאַלטע אָוונטן, פלעגט דאָרט זיין די בירזשע, אָבער דאָך אַ קלענערע ווי אין גאַס. איך האָב דערמאָנט וועגן אַ שלאָסער אַ חצי־פּראָוואָקאַ־טאָר, איך בין כמעט ווי זיכער אַז אין אַזאַ „טיי־הויז" האָט ער זיך באַקאַנט מיט אַ זשאַנדאַרם, געוויינלעך אין ציווילע קליידער, וועלכער האָט אים געמאַכט פאַר אַ פּראָוואָקאַטאָר. איבעריק האָבן מיר פון אים ניט געליטן, ווייל ער איז גיך ערגעץ פאַרשוואונדן און איך האָב פון אים מער קיינמאָל ניט געהערט.

ריידנדיק וועגן זשאַנדאַרן, וויל איך דערמאָנען איינעם מיט אַ רויטן באָרד, וועלכער פלעגט תמיד אויסוואַקסן ווי פון דער ערד. ניט נאָר איך אַליין האָב עס באַמערקט; מען גייט אין גאַס, עס זעט זיך קיינער ניט, מיטאַמאָל, ער איז דאָ. אַזוי גאַנץ אָפט, אויף פאַרשיידענע ערטער. איך וועל וועגן אים ריידן שפּעטער. איך האָב דערמאָנט נח פּאָרטנאָי און זיין אַרעסט. בשייכות מיט זיין אַרעסט זיינען אויך אַרעסטירט געוואָרן אַ 15 אַרבעטער פון טילמאַנס פאַבריק. אייגנטלעך האָבן אים טאַקע אַרויס־געגעבן אייניקע אַרבעטער פון דער זעלבער פאַבריק.

וואָס עס איז געוואָרן מיט די אַרעסטירטע אַרבעטער, איז מיר ניט באַקאַנט, נח אָבער איז געזעסן אין קאָוונער טורמע 8 מאָנאַטן, שפּעטער האָט מען אים אַרויסגעשיקט קיין מאָסקווע און פון דאָרטן קיין סיביר.

געלעבט האָט אין קאָוונע אַ באַלעבאַטישער ייד, שערעשעווסקי, אַ קאַליקע. איך געדענק ניט מיט וואָס ער האָט זיך באַשעפטיקט, נאָר ער איז געווען ניט פון די אָרעמע. אויב איך מאַך נישט קיין טעות האָט ער געהאַט אַ זון, אַ רעוואָלוציאָנער, פאַרשיקט ערגעץ־וואו, ער האָט אויך געהאַט אַ טאָכטער, אָלגאַ, וואָס איז געווען זייער נאָענט מיט נח פּאָרטנאָי. ווי מיר דוכט זיך, איז זי שפּעטער, ווען מען האָט אים פאַרשיקט קיין סיביר, מיט אים מיטגעפאָרן.

עס דערמאָנט זיך מיר אַ שפּאַס. שערעשעווסקי האָט געהאַט, אויסער אויסגעדרייטע פיס, אַ פנים, וואָס האָט געמאַכט אַן איינדרוק, אַז עס לאַכט. אין 94־טן יאָר, ווען אַלעקסאַנדער דער דריטער איז געשטאָרבן, זיינען געווען אויסגעקלעפט אין שטאָט טרויער־בלעטלעך וועגן זיין טויט; שטייט שערעשעווסקי ביי אַזאַ מודעה און לייענט. עס גייט פאַרביי אַ פּריסטאָוו און דערזעט ווי ער לייענט און לאַכט, פרעגט ער ניט קיין קשיות, אַרעסטירט אים און פירט אים אָפּ אין „זשאַנדאַרמסקאָיע אופּראַווליעניע". עס האָט גענומען דריי טעג צייט ביז מען האָט אים באַפרייט, נאָכדעם ווי די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים פון שטאָט האָבן עדות־געזאָגט, אַז ביי אים איז אַזאַ פנים.

נאָכדעם ווי מען האָט פּאָרטנאָיען אַרויסגעשיקט, איז געבליבן אַ גרויסער קאָרב מיט ביכער ביי אָלגאַ שערעשעווסקי. אין קאָוונע איז געווען אַ גרופּע אינטע־

ליגענטן, סימפּאַטיקער, אַליין האָבן זיי קיין אָנטייל ניט גענומען, אָבער העלפֿן דער באַוועגונג פלעגן זיי גערן. צווישן זיי איז געווען אַ צאָן־דאָקטאָר, ארקינא. זי האָט מיטגעהאָלפֿן מיט וואָס זי האָט געקאָנט. דורך איר האָט מען גהאַט פֿאַרבינדונגען מיט אַנדערע סימפּאַטיקער.

איין מאָל קריגן מיר אַ בריוו — איך געדענק ניט צי פון ווילנע אָדער פון דער שווייץ — פון אַ באַקאַנטע פֿערזאָן, איז וועלכן מען איז אונדז מודיע, אַז ס׳איז געקומען פון דער שווייץ אַ סטודענט און מיר דאַרפן זיך מיט אים זען און אַרייַנציען אין דער אַרבעט, געפינען אים וועלן מיר ביי דער ארקינא.

אין אַ שיינעם אָוונט גיי איך און אוורעמעלע דער „קליינער" טרעפן זיך מיט אים. מיר פֿאַרברענגען מיט אים אַ פֿאָר שעה, מאַכן אים באַקאַנט מיט אונדזער אַרבעט און פרעגן מיט וואָס ער קאָן אונדז בייהילפיק זיין?

ער ענטפֿערט, אַז ער ווייסט נאָך אַליין ניט און בעט אונדז קומען אַ 2־טן מאָל. אויף מיר האָט ער געמאַכט אַ שלעכטן אַיינדרוק, נאָר איך האָב גאָרניט געזאָגט. איך פרעג אברהמעלען וואָס איז זיין מיינונג? ענטפֿערט ער ווי אַ זשאָבע וואָלט אים אַ ביס געטאָן, ביז היינט געדענק איך נאָך דעם אויסדרוק. אלנפֿאַלנס, איך האָב געזען אַז ער האָט די זעלבע מיינונג ווי איך. שפּעטער האָבן מיר געהאָט צו זינגען און צו זאָגן פון אים, נאָר איך וועל קומען צו אים שפּעטער.

איך האָב דערמאָנט, אַז ביכער זיינען פֿאַרבליבן פון פֿאַרטנאַיען. איך ווייס ניט געניי אויף וואָס פֿאַר אַן אופן, אָבער די ביכער זיינען אַריבער צו אים. עס מוז דאָ געזאָגט ווערן, אַז ביכער זיינען פֿאַר אונדז דאָן געווען פון גרויס באַדייט און וויכטיקייט. איך האָב פֿאַרגעסן צו דערמאָנען זיין כשרן נאָמען — ער האָט זיך געקרופן פֿאַוועל. זיין פֿאַמיליע־נאָמען האָב איך קיינמאָל ניט געוואוסט.

אַ קורצע צייט נאָך דעם ווי דער פֿאַוועל האָט זיך באַזעצט אין קאָוונע איז געקומען צו פֿאַרן אַ „האַלבער אינטעליגענט", ווי מיר פלעגן עס דעמאָלט רופן, מיטן נאָמען מיראן פייקעס. ער האָט זיך צוזאַמענגעשמעקט מיט פֿאַוולען און מיר האָבן שפּעטער פון זיי ביידן געהאָט געבערענטע צרות (צו דעם וועל איך אויך קומען שפּעטער). ווען מיר זיינען ווידער געווען ביי פֿאַוולען און דאָרט געפונען אויך מיראנען, האָבן מיר געוואָלט וויסן פון זיי, אויב זיי קלייבן זיך עפּעס טאָן אָדער ניט. זיי האָבן אונדז דערקלערט, אַז ביז איצט האָבן זיי שטודירט אונדזער באַוועגונג און ווייסן שוין וואָס עס פֿאָדערט זיך, אין אַ וואָך אָרום וועלן זיי זיין פֿאַרטיק מיט אַ פּראָגראַם פון אַרבעט. ווען מיר זיינען געווען אין אַ וואָך שפּעטער האָבן זיי געבעטן אָפּלייגן נאָך אויף אַ וואָך.

אַזוי עטלעכע וואָכן נאָך־אַנאַנד. איך מיט אברהמלען באַשליסן ניט צו צאַצקען זיך מיט זיי, ווייל זיי שטערן אונדז בלויז אין אונדזער אַרבעט, אָנשטאָט צו העלפֿן.

אונדזער ערשטע „מאַסאוווקע"

אין ווילנע, ווו די באַוועגונג איז געווען עלטער פון אונדזערער און אַ גרעסערע, פלעגט מען שוין צו יענער צייט פייערן דעם 1־טן מאי, פֿאַרשטייט זיך, ניט עפּנטלעך. מיר באַשליסן אויך צו אָרגאַניזירן אַן 1־טע מאי פייערונג. מיר באשטימען אַ קאָמיסיע, וועלכע דאַרף אָפֿזוכן אַ פֿאַסנדן פּלאַץ פֿאַר דעם צוועק אויסער דער שטאָט. עס האָט געדאַרפט זיין אַ פּלאַץ, ווו עס זאָלן זיך קאָנען צוזאַמענקלייבן אַ 200 מענטשן און מער ווייניקער זיכער פון אַ פֿאַליצייאישן איבערפֿאַל. נאָך עטלעכע וואָכן זוכעניש האָבן מיר אויסגעקליבן אַ פּלאַץ אין מאַרוויאַנקע, אין אלעקסאַנדער זייט, אַ באַקוועמער אָרט נעבן וואַלד. ס׳איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַזוי: מיר האָבן באַשטימט עלטסטע, יעדער עלטסטער האָט געדאַרפט ברענגען 10 אַרבעטער צום באַשטימטן פּלאַץ, דאָרטן האָט ער שוין געפונען אַ חבר, וועלכער האָט אים אַנגעזאָגט ווו צו גיין וווייטער, קיינער האָט ניט געוואוסט געניי דעם פּלאַץ, ביז ער איז אַהין אַנגעקומען, אויסער די אָרגאַניזאַטאָרס.

אויפן וועג און ניט ווייט פון פּלאַץ זיינען געווען אויסגעשטעלט אונדזערע אָרדנער, וועלכע האָבן געדאַרפט וואָרענען אין פֿאַל פון אַ געפֿאָר.

אַ טאָג פֿאַר דער פֿאַרזאַמלונג האָבן צוויי חברים געגומען אַ שיפּל און אַריבערגעפירט אַהין עסנוואָרג און ביר, זיי זיינען אַוועק פֿאַרנאַכט און געבליבן דאָרט איבער נאַכט מיט דער פֿראָוויזיע. געווען איז עס שבת. פון 8 פרי האָט מען שוין גענומען זיך קלייבן און ביז וואַנען אַלע האָבן זיך פֿאַרזאַמלט איז געווען ארום 12. מיר האָבן געוואָלט, אַז צום וועג אַהין זאָל מען ניט גיין מאַסנווייז, אויף צוריק — האָט אונדז שוין ניט געאַרט.

אויף דער פֿאַרזאַמלונג זיינען געהאַלטן געוואָרן רעדעס, פֿאַרשטייט זיך, אָנגעשריבענע פריער (מיר האָבן נאָך דאָן ניט פֿאַרמאָגט צווישן אַרבעטער קיין רעדנער), וועגן באַדייטונג פון 1־טן מאי; אַ רויטע פֿאָן האָבן מיר נאָך ניט געוואָגט ארויפציען.

די מאסאווקע האָט געמאַכט אַ רושם, די שטימונג איז געווען אַ יום־טובדיקע, פול מיט ענטוזיאזם. דער באַוועגונג האָט עס געגעבן זייער פיל, — ס׳האָט געלערנט די אַרבעטער צו אָרגאַניזאַציע־דיסציפּלין.

רייַדנדיק וועגן געשריבענע רעדעס, ווייל איך דערציילן אַ ביישפּיל, ווי אַזוי מ׳האָט זיך געגרייט צו אונדזער ערשטער מאַסאווקע. ביי אונדז איז דאָן געווען אַ יונגער אינטעליגענט מיטן נאָמען לעאָן, זיין פֿאַמיליע־נאָמען געדענק איך ניט גוט, — בערגמאַן אָדער בערנשטיין, — גיכער דאָס לעצטע. איבעריקנס פלעגן מיר זיך ניט באַנוצן מיטן פֿאַמיליע־נאָמען. ער איז געווען אַ סימפּאַטישער מענטש, אַ זעלטן שיינער, אַ פייערדיקער רעדנער און טיכטיקער טוער. יידיש האָט ער ניט געקענט. מען דאַרף האָבן אַ רעדע צום 1־טן מאי, זעצן מיר זיך ביידע אַוועק, ער שרייבט אין רוסיש און לייענט עס און איך

זעץ עס איבער אין יידיש. מיר ענדיקן ביידע גלייך — איך האב דאן געקענט די יידישע שפראך פיל בעסער ווי איצט. ליידער איז לאזן ביי אונדז ניט לאנג פארבליבן, וויל מ׳האט אים ארעסטירט און ארויסגעשיקט אין אן אנדער שטאט אונטער דער אויפזיכט פון דער פאליציי.

לעאן איז ביי אונדז געווען א יאר, אפשר עטוואס מער, אבער זיכער ניט מער. ער איז ערגעצוואו פארשיקט געוואָרן, פון דארטן איז ער גלאפן קיין פאריז, וואו ער איז געוואָרן איינער פון די באוואוסטע ליטעראטן. פאר דער צייט וואס ער איז געווען מיט אונדז, איז ער געווען זייער נוצלעך, ווען ער האט געארעדט איז עס געווען פייער־פלאם און אנגענעם צו הערן; ער פלעגט אלעמען באגייסטערן מיט זיין כוח־הדיבור.

דערציילנדיק ווען אים, וועל איך שוין דערמאנען נאך איינעם, וועלכער האט שפעטער געשפילט א גאנץ אנגעזעענע ראל אין דער רוסישער רעוואלוציע. אין קאוונע איז געווען א פאמיליע קלעוואנסקי, זיי האבן געהאט א פאיאנס־געשעפט אויף דער לאנגער גאס, א בכבודיקע פאמיליע, דער פאטער, דוכט מיר, איז געווען מערסטנס אין מאסקווע, דאס געשעפט האט גיעפירט די מוטער. זיי האבן געהאט א זון סעמיאן. ווען מיר האבן זיך מיט אים באקאנט איז ער געווען א גימנאזיסט פון 7־טן קלאס. א סימפאטישער בחורל, ער האט זיך איבערגעגעבן דער באוועגונג און מיטגעהאלפן ביי אלע אומשטענדן. ער פלעגט אנטיילנעמען אין פארהאנדלונגען מצד דער באוועגונג; זיין קוואַרטיר האבן מיר אויס־גענוצט צו האלטן אומלעגאלע ליטעראטור, ווי לאנג ער איז געווען אויסער פארדאכט.

בכדי מיר זאלן קאנען קומען צו אים אין שטוב האט ער זיך געקויפט אן איינבינדער־גשטעל און מיר פארגעשטעלט אלס איינבינדער, וואס קומט צו אים כלומרשט לערנען די מלאכה, ער איז געווען פון פאר־מעגלעכע עלטערן און ער האט געהאט זיין פריוואטן צימער, דארטן פלעגן מיר פארבערענגען. ער פלעגט מיר געבן א לעקציע איבער א וועלכע עס איז וויסנשאפט און איך אים פון ארבעטער־קאמף. פון צייט צו צייט פלעגן מיר טאקע איינבינדן ביכלעך, אומלעגאלע. אזוי ארום איז ניט געווען קיין חשד וואס איך קום צו אים מיט ביכער.

אז לעאן איז ארעסטירט געוואָרן, האב איך זיך דערוואוסט גלייך אין דער פרי. איך האב געוואוסט, אז סעמיאן קומט צו אים אויף קוואַרטיר און אז פארנאכט דארף ער זיין ביי לעאנען. איך וויל געבן צו וויסן וועגן לעאנס ארעסט, בכדי ער זאל צו אים ניט גיין, און באהאלטן די אומלעגאלע ליטעראטור, וואס ער האט ביי זיך. גיין צו אים גאנץ פרי, קאן ווערן פארדעכטיק ביי זיין משפחה, איך קען זיך אבער ניט העלפן און איך גיי. איך קלינג אן אין טיר, ס׳קומט ארויס די דינסט און איך הייס איר ארויסשיקן סעמיאנען. ווען ער האט זיך באוויזן האב איך קוים געהאט צייט צו זאגן וואס עס איז געשען, וויל זיין מוטער איז ארויס זען, ווער עס רופט אים אזוי פרי. ער איז ווארשיינלעך געווען אי־בערראשט און דערשראקן. די מוטער האט דערזען זיין דערשראקן פנים, האט זי געפרעגט וואס ס׳איז געשען. מיר האבן ביידע קונציק עפעס אויסגעטראכט א ליגן און איר געמאכט גלויבן אז עס איז גארנישט, עס דאכט זיך איר אזוי אויס.

סעמיאן קלעוואנסקי האט געענדיקט גימנאזיע און אוועק קיין פעטערבורג אין אוניווערזיטעט, אין זעלבן יאר ווערט ער ארויסגעשיקט צוריק קיין קאוונע פאר פאליטישער טעטיקייט, פארשטייט זיך; איך מיין, ס׳איז געווען אין יאר 1899. ער האט דאן אין קאוונער טעאטער אנגעפירט מיט א דעמאנסטראציע, וואו ער ווערט ווידער ארעסטירט און פון דאן אן ווערט ער א פראפעסיאנעלער רעוואלוציאנער. אין יאר 1905 איז ער אנפירער פון דער רעוואלוציע אין די באלטישע פראווינצן, באקאנט אונטערן נאמען „מאקסים״.

א שטיקל צייט איז ער געווען טעטיק און זייער פאפולער אין ריגע. נאך דער ירידה פון דער רעוואלוציע האט זיך אים איינגעגעבן צו אנטלויפן. אין א יאר ארום איז ער אין ניו־יארק, וואו איך האב זיך מיט אים געזען צום לעצטן מאל. נאך דער אקטאבער־רעוואלוציע איז ער געווען פארשיקט אויף די סאלאוועצקע אינדזלען. מער האב איך פון אים ניט געהערט.

דער ערשטער ארעסט פון א פארזאמלונג

דאס איז געווען, דוכט מיר, אין 96־טן יאר. די גרופע בלעכער איז באשטאנען פון 25 מאן, זייער פירער איז געווען אראן זאלקינד, א יואוועליר. עס איז א שבת נאך מיטאג. אראן איז ביי מיר. איך זע, ער האט ביי זיך א קינזשאל. איך פרעג אים צו וואס ער דארף עס? ער ווייסט אליין אויך ניט צו וואס. איך זאג אים, אז די נארישקייטן וועלן אים קאסטן צו טייער — „דו גייסט צו די ארבעטער אויף א פארזאמלונג, דארפסטו עס ביי זיך זיכער ניט האבן״, און נעם ביי אים עס צו. איידער ער גייט אוועק נעמט ער בשתיקה צוריק דעם קינזשאל, איך האב עס ניט געהאט באמערקט. פארנאכט קומט מען מיר זאגן, אז אראן מיט אלע בלעכער זיינען ארעסטירט. איך לויף אהין און געפין דארטן א גאנצן געזעמל יידן. וואס עס איז געווען וויסט קיינער ניט. איך לייג פאר די ארבעטער ארויסלאזן א קלאנג, אז מען האט פארכאפט מעד, וואס עמיצער האט געברייט אויף פסח. נאך דעם ווי עס איז איינגעפירט געוואָרן דער מאנאפאל האט מען ניט געטארט מאכן קיין מעד; עס איז געבליבן ביים עולם, אז ס׳איז וועגן אן ענין מעד, זיי האבן שוין געהאט וועגן וואס צו ריידן.

אינטערעסאנט, אז די ארבעטער זיינען זיך ניט פאנאנדערגעגאנגען. ווי נאר מען האט געמומען קלאפן אין טיר און מען האט דערזען פאליציי, האבן אלע ארבעטער זיך אוועקגעשטעלט דאוונען. ווען מען האט די טיר ניט געעפנט, האט פאליציי א שטופ געטאן

און דערזען ווי אַלע שטייען און שאָקלען זיך. זיי פרעגן, מען ענטפערט ניט. ענדלעך איז מען אויסגעגאַנגען „שמונה־עשרה". ווען מען פרעגט זיי וואָס זיי טוען דאָ, האָט יעדערער איין תשובה: מען האָט אים אריינגערופן צו אַ מנין. פאַרשטייט זיך, מען האָט אַלעמען באַזוכט און גאָרניט געפונען. אונטערן טיש אָבער, האָבן זיי געפונען אַן אומלעגאַל ביכל און אין אויוון — דעם קינזשאַל. מען האָט זיי אַלעמען אַרעסטירט. שפּעטער, ווען מען האָט זיי אויסגעפרעגט אין זשאַנדאַרמסקאיע אופראַווליעניע, האָבן זיי געזאָגט, אַז זיי האָבן געדאַוונט מנחה.

קעגן די אַרבעטער האָט מען קיין זאַך ניט געקאָנט געפינען, נאָר דאָס ביכל מיטן קינזשאַל האָט מען „צוגענייט" אראָנען. די אַרבעטער האָט מען איינציקווייז באַפרייט אין משך פון אַ חודש. אַראָנען האָט מען אַוועק־געשיקט, וואַרשיינלעך, קיין מאָסקווע, שפּעטער איז ער אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין סיביר.

אין יאָר 1905 האָט מען אים באַפרייט. געווען אין ווילנע. וואָס ס'איז פון אים שפּעטער געוואָרן, ווייס איך ניט, נאָר קיין גרויסע זאַכן האָט ער זיכער ניט אויפ־געטאָן, ווייל ניט אומזיסט האָט מען אים גערופן: „אַראָן גאָרניט".

פעליקס דזשערזשינסקי

איינמאָל אין אַן אָוונט קומט צו מיר אַרויף אַ באַקאַנטער און רופט מיך אַרונטער אין גאַס — דאָ וואַרט אויף אונדז נאָך איינער א יונגערמאַן, אַ קריסט. מיין באַקאַנטער שטעלט אים פאָר אַלס „יאַקאָב", ער איז געשיקט געוואָרן צו מיר, איך זאָל אים באַזאָרגן מיט אַ נאכט־לעגער. איין קוק אויף אים — און ס'איז צו זען, אַז ער איז אַ רעוואָלוציאָנער. מיך האָט אָבער געוואונדערט זיין האַלטן זיך, וואָס האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן. אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ געשטריקט וואָלן היטעלע, וואָס איז געווען אַ נייס אין שטאָט און געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט. שפּעטער, ווען איך בין מיט אים געווען נעענטער באַקאַנט, האָב איך אים אויפמערקזאַם געמאַכט אויף דעם. ער האָט צוגע־געבן, אַז איך האָב רעכט, און מודה־געווען, אַז ער איז נאַכלעסיק אין הילכות קאָנספּיראַציע. איך האָב אַרגו־מענטירט, אַז זייענדיק אויף דער פריי, קאָן ער ברענגען דער באַוועגונג הונדערט מאָל מער נוצן, ווי זיצנדיק אין טורמע אָדער זיין פאַרשיקט ערגעץ אין סיביר. מיט דעם האָט ער אויך מסכים געווען. ליידער, זאָגט ער, באַזיצט ער ניט די קאַלטבלוטיקייט און אויסגע־רעכנטקייט וואָס איך פאַרמאָג...

עס איז אמת, אַז זיין טעמפּעראַמענט איז געווען אַ פייערדיקער, אַן אומגעדולדיקער. איך באַזאָרג אים מיט נאַכט־לעגער און מיר גייען זיך פאַנאַנדער, ווי אומבאקאנט. ער האָט זיך דאָ באַלד איינגעאָרדנט און אונדזער באַקאַנטשאַפט ווערט נעענטער. ער האָט זיך געריסן אַרבעטן, ווי אַ יונגער פערדל אין שפּאַן.

איך האָב אים געראַטן זיין אַ ביסל געדולדיקער און בעסער ארומקוקן זיך, וועט די אַרבעט זיין מער פרוכטבאַר. דאָס האָט אויף אים ניט געווירקט.

אין אלעקסאָט איז געווען אַ פאַבריק פון הילצערנע טשוועקלעך. דאָרטן האָבן געאַרבעט דורכאויס פרויען און יונגע מיידלעך. דער מצב פון די אַרבעטער איז דאָרט געווען אַ טרויעריקער; ער באַשליסט גיין אין פאַבריק אַרבעטן. עס האָט גענומען אַ רעכטע צייט ביז איך האָב אים איבערצייגט, אַז דאָרטן איז ניט קיין פּלאַץ פאַר אים, דאָרטן מוז מען האָבן אַ פרוי. אַזוי ווי דאָרטן אַרבעטן דורכאויס קריסטלעכע פרויען און אַ יידישע קאָן דאָרט קיין צוטריט ניט האָבן, מוזן מיר אָפּוואַרטן ביז מיר וועלן אויסזוכן אַ פּאַסנדע קריסטלעכע פרוי, צו שיקן אַהין. ענדלעך איבערצייגט ער זיך אין דעם און גייט ניט אַהין.

שפּעטער ריידן מיר וועגן טילמאַנס פאַבריק. איך זאָג אים, אַז דאָרט איז פאַר אים דאָ אַ פּלאַץ פאַר אַרבעט. דערביי וואָרן איך אים, ער זאָל זיין גענוג פאָרזיכטיק, אויב ניט, וועט ער זיך ניט האַלטן, ווייל דאָרטן זיינען דאָ שפּיאָנען און זיי האָבן אַרויסגעגעבן נח פּאָרטנאָי. נאָכן אויסהערן די דערמאָנטע אינפאָר־מאַציע איז ער אַוועק אהין אַרבעטן.

דערווייל דערוויס איך זיך, אַז ער האָט זיך געהאָ־דעוועט ביי זיינער אַ באָבען, וועלכע איז אַ פריצטע ערגעץ אין ווילנער גובערניע, און אַז ער האָט צעבונ־טעוועט אַלע פּויערים ביי איר. ער האָט געענדיקט גימנאַזיע, געפינט זיך אונטער פּאָליציי־אויפזיכט. לאַנג האָט ער ניט אויסגעהאַלטן, איך געדענק ניט גענוי וויפל צייט, נאָר קיין יאָר זיכער ניט.

איין מאָל, אַ זונטיק אין דער פרי, האָט ער זיך געזאָלט טרעפן מיט עטלעכע אַרבעטער פון דער פאַבריק אויפן „נייעם פּלאַן", נעבן סאָבאָר. די אַרבעטער זיינען טאַקע געקומען צו דער באַשטימטער צייט, אָבער מיט־געבראַכט מיט זיך צוויי זשאַנדאַרן און אים אַרעסטירט. ער האָט געהאַט ביי זיך אין שטוב אַ העקטאָגראַף און אויך פאַרבאָטענע ליטעראטור. געוואוינט האָט ער אין אַ צימער ביי אַ קריסט, פון וועלכן מיר האָבן געוואוסט. ווען מען האָט אים אַרעסטירט, בעת דער אויספאָרשונג, האָט ער אין משך פון דריי טעג ניט אָנגעגעבן זיין אַדרעס, בכדי צו געבן צייט אויפרוימען זיין צימער.

עס איז אויסגעפאַלן אויף אברהמעלע דעם קליינעם צו גיין „אויפרוימען" זיין צימער, אָבער ער געפינט דעם צימער פאַרשלאָסן. ער נעמט זיך צום קריסט און עס פאַנגט זיך אָן אַ שפּיל אין קאַץ־און־מויז. זיי האָבן ניט קיין צוטרוי איינער צום צווייטן און קאָנען צו קיין טאָלק ניט קומען. דער קריסט, אָט שטעלט ער זיך אַרויס ווי אַ פריינד, און באַלד מוסרט ער גאָר די יונגע מענטשן, הלמאי זיי גייען אויף פאַלשע וועגן. ער רעדט וועגן אַלץ, אָבער ווי עס קומט וועגן עפענען דעם צימער, מאַכט ער זיך כלא יודע און ניט פון אָרט.

אַברהמעלע מאַכט אַ פּלאַן: ביינאַכט פּרואוון אַרויסנע־

מען אַ שויב פון פענצטער (וואָס גייט אַרויס אין הויף) און אריינקריכן אין צימער. ער קומט ביינאַכט, אַבער פונקט אַנטקעגן איז דאָ נאָך אַ הויז, וואו ביים פענצטער זיצט עמיצער מיט אַ ליכט ביז באַגינען. דאָס שטערט אים צום „שטיקל ארבעט". בשום אופן געלינגט אים ניט אריינצוקומען אין צימער.

אונדז האָט זיך אַבער געלייגט אויפן שכל, אַז דער קריסט וועט דעם צימער בודק־חמץ זיין, ס'הייסט, ארויסנעמען די טריפה זאַכן.

אויף דעם 4־טן טאָג נאָך זיין אַרעסט האָט ער אַנגעגעבן זיין אַדרעס און מען האָט אים גענומען אהין צו מאַכן אַ הויז־זוכונג. איך האָב וועגן דעם געקראָגן צו וויסן און בין געקומען גלייך צו זיין קוואַרטיר. איך האָב זיך אַרומגעדרייט אין גאַס און געווארט ביז זיי וועלן ארויס צוריק. וועג מען האָט אים ארויסגעפירט האָב איך זיך געפונען אויף דער צווייטער זייט גאַס. ער האָט מיך באַמערקט און אַ שמייכל געטאָן, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז מען האָט ביי אים גארניט געפונען. דער קריסט האָט אַלץ ארויסגענומען.

אין קאָונע האָט מען אים אָפּגעהאַלטן 8 מאָנאַטן, דערנאָך ארויסגעשיקט קיין אַרכאַנגעלסק אויף 3 יאָר. דאָרטן האָט ער זיך „ארויפגעארבעט" און מען האָט אים אָוועקגעשיקט קיין סיביר.

זייענדיק אין סיביר, האָט ער אַנטיילגענומען אין דער „יאָקוטסקער־דראַקע" און פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט. די רעוואָלוציע האָט אים באפרייט. נאָך דער „אָקטאָבער־רעוואָלוציע", אין וועלכער ער האָט געגומען אַ גרויסן אַנטייל, איז ער געוואָרן דער שעף פון טשעקא. אין 1926 איז ער געשטאָרבן. דאָס איז געווען פעליקס דזשערזשינסקי.

די אָפּאָזיציע

אין זוילנע און אין מינסק איז דאָן אַנגעגאַנגען אַ דיספוט אין דער באָוועגונג. עס האָבן זיך אַנטוויקלט צוויי פליגלען: איין פליגל, די סאָציאַל־דעמאָקראַטן, מיט דער טעאָריע, אַז דער ארבעטער דארף, דער עיקר, צוגעגרייט ווערן צו קעמפן אויפן עקאָנאָמישן פעלד, און קעמפדיק וועט ער זיך שוין אַליין אויסבילדן אויפן קולטורעלן און רעוואָלוציאָנערן געביט.

דער אַנדערער פליגל האָט געהאַלטן, אַז מען דארף דעם ארבעטער געבן בילדונג און אַז ער וועט זיך אויס־בילדן, וועט ער שוין זיין אַ רעוואָלוציאָנער, פאַרשטייט זיך, די בילדונג דארף האָבן אַ רעוואָלוציאָנערן אונטער־שלאָג. די פראַקטיק האָט געוויזן, אַז דער גרעסטער טייל פון אַזעלכע אויסגעבילדעטע ארבעטער זיינען געוואָרן פראָפעסיאָנאַלן און האָבן זיך דערנאָך אָפּגע־שאָקלט פון דער ארבעטער־באָוועגונג. די דיספוטן אין די ארבעטער רייען האָבן זיך שפעטער פארוואַנדלט אין אַ ביטערן קאַמף.

אָנגעפירט מיט דער אָפּאָזיציע ביי אונדז האָבן דער סטודענט פאָוועל און דער „האַלבער אינטעליגענט" מיראן. זיי האָבן צוגעצויגן צו זיך אויך אייניקע ארבע־טער: משה דער שמוקלער, אבטשיק (אַ שניידער) און נאָך אַ פאָר, וועלכע איך געדענק ניט. כאַראַקטעריסטיש, אַז זיי האָבן געהאַט דערפאָלג נאָר ביי די אומבאַוואוסט־זיניקע ארבעטער.

איך האָב שוין דערמאָנט, אַז מיר האָבן איבערגע־ריסן דעם קאָנטאָקט מיט דער אויבנדערמאָנטער גרופּע נאָך דעם ווי מיר האָבן געזען, אַז זיי טוען גארניט. זיי זיינען אַבער שפּעטער געקומען צו אונדז און דערקלערט, אַז זיי האָבן אויסגעארבעט אַ פראָגראַם און וועלן פירן אַ סיסטעמאַטישע ארבעט, דערביי גיט מיר מיראן אַ בראָשור, וואָס מען דארף לערנען מיט די ארבעטער; ער וועט, זאָגט ער, צוגרייטן אַ צווייטע בראָשור און מער. מיר, די אַגיטאַטאָרס, דארפן געווינלעך פריער שטודירן די בראָשור, און איך נעם איר לערנען. זי איז, וואָס אַן אמת, געווען שיין געשריבן. לייענענדיק געפּין איך שטעלן און געדאַנקען, מיט וועלכע איך שטים ניט איין. איך שטרייך עס אונטער, כדי צו דיסקוטירן מיט מיראנען איידער מיר וועלן געבן דאָס די ארבעטער. ער האָט געזופן אַ פאַרזאַמלונג אויף וועלכער איך בין אויך געוואָרן איינגעלאַדן. ער פרעגט, אויב מיר האָבן זיך שוין באַנוצט מיט זיין בראָשור. איך ענטפער, אַז מיר דארפן פריער דיסקוטירן, ווייל מיר זיינען ניט אייני־שטימיק מיט איר. ער ווערט בייז, — וואָס הייסט דיס־קוטירן? ער איז דאָך באַרופן אַנצופירן מיט דער באַ־וועגונג, און ווער קאָן עס אים קריטיקירן?

איך פּראָוו אַנווייזן איבער וואָס מיר גייען זיך פאַאַנדער. מעגלעך, זאָג איך, אַז איר זייט געראָטן, אפשר האָב איך ניט גוט פארשטאַנען? ער דערזעט, אַז אין זיין בראָשור זיינען אייניקע ערטער אונטערגע־שטראָכן, גייט ער אַרויס פון די כלים, דאָס איז, זאָגט ער, צופיל העזה; איך ווער אַבער ניט נתפעל און ווייז אים אָן, אַז זיינע מיינונגען, וועלכע ער באַצייכנט אַלס היסטאָרישע פאַקטן, זיינען היסטאָריש פאַלש. ער ווערט נאָך מער בייז און חזרט איבער דאָס זעלבע, — אַז ער איז דאָ געקומען צו פירן, אַבער ניט לערנען זיך, — מער האָב איך ניט געקאָנט דולדן און איך פרעג, ווער עס האָט אים באַשטימט אַלס אַנפירער, באַשטימען אַלס אַנפירער קאָנען בלויז מיר, ניט קיין אַנדערע, ווילט איר מיט אונדז מיטאַרבעטן, וועט איר זיך רעכענען מיט אונדזערע מיינונגען.

ער איז אַוועק פון דער פאַרזאַמלונג און פון דאָן אָן האָבן זיי אַנגעפאַנגען אַרבעטן קעגן אונדז. זיי האָבן דערציילט די ארבעטער אַ געשיכטע פון בילדונג, פון לערנען וויסנשאַפט און די אומבאַוואוסטזיניקע האָבן זיי צעטומלט דעם קאָפּ. פאַרשטייט זיך, אַז עס האָבן זיך געפונען אויך ביי אונדז ארבעטער, וואָס האָבן געהאַט אינטערעס אין דעם און פלעגן מאָנען בילדונג. דאָס האָט געמומען שטערן די נארמאַלע ארבעט. אַזוי וויי דער גרופּע האָט זיך ניט איינגעגעבן צוצוציען געמוג ארבעטער, האָבן זיי זיך געמומען באַנוצן מיט ניט קיין

שיינע מיטלען, אַבי נאָר צו האָבן וואָס מער אָנהענגער. ס׳האָט פאַסירט אַזאַ געשיכטע:

עס איז געווען שבת אין דער פרי. מען האָט יענעם פרימאַרגן דזשערזשינסקין אַוועקגעשיקט מיטן עטאַפּ פון קאַוונע; מיר האָבן אַראַנזשירט אַ גרופּע פון 50 אַרבעטער, וועלכע האָבן באַדאַרפט אָפּוואַרטן דעם צוג מיט דזשערזשינסקין אַ וויאַרסט הינטערן שטאָט און אים באַגעגענען מיט דער מאַרסעליעזע און רעוואָלוציאָנערע לאָזונגען. איך און נאָך אַ 7—8 זיינען געווען אויף דער סטאַנציע, וועו מען האָט אים געבראַכט מיטן עטאַפּ. מיר האָבן געקראָגן די דערלויבעניש פון וואַך־אָפּיציר צו רייַדן מיט אים ביי אַ צען מינוט. מיר האָבן זיך גאַנץ שיין געזעגנט. נאָך דעם ווי די באַן איז אַוועק, קומט צו מיר צו אַ מיידעלע פון אונדזערע און גיט איבער, אַז איך זאָל ניט גיין אויף קיין „סכאַדקעס" און זאָל זיין אויף דער וואַך, ווייל עס וועט ביי מיר זיין די טעג אן „אביסק", מיט אַנדערע ווערטער, דאָס הייסט, איך זאָל זיך ריכטן אויף אַן אַרעסט. זי גיט מיר ניט קיין דירעקטן ענטפער, פון וואַנען זי האָט אַזעלכע ידיעות. ס׳פאַלט מיר איין, אַז ס׳איז פאַוועלס אַ שפּיצל. איך שטיי צו איר, און ענדלעך זאָגט זי מיר, אַז דאָס האָט משה דער שמוקלער געשיקט זאָגן. גיי איך און געפין משה דעם שמוקלער, — אויך די זעלבע געשיכטע, — ער ווייל ניט זאָגן ווער. וועו איך שפּאַר אים צו צום וואַנט, פאַררופט ער זיך אויף אבטשיק דעם שנייַדער. איך געפין אַבטשיקן און איך קריג ביי אים אַרויס, אַז פאַוועל האָט עס געשיקט זאָגן.

איך גיי צו פאַוולען. איך קלאַפּ אָן אין טיר, אַבער אַ שטים ענטפערט מיר, אַז ער איז ניטאָ. איך הייב אָן ארונטערגיין פון די שטיגן, פאַלט מיר איין, אַז ער איז געוויס דאָך דאָ. איך גיי צוריק און בעט עפענען. ווי נאָר די טיר האָט זיך אויפגעמאַכט עטוואָס, האָב איך גלייך אריינגעשטעקט מיין פוס און ניט געלאָזט פאַרמאַכן. איך האָב דאָרט דערזען עטלעכע אַרבעטער; פאַוועל האָט זיך באַהאַלטן אין אַ צוויטן צימער, איך בעט אים אַרויסגיין. ניט האָבנדיק קיין אַנדער ברירה, איז ער אַרויס. ער האָט צו מיר אַ טענה, הלמאי איך האָב זיך אַריינגעריסן צו אים אין קוואַרטיר.

איך פרעג אים, צי ער האָט געשיקט מיר זאָגן, אַז איך זאָל זיך ריכטן אויף אַן אַרעסט. לכתחילה דרייט ער זיך אַרויס פון אַן ענטפער, אַבער צו לעצט איז ער זיך מודה, אַז אים האָט זיך געוואָלט אָפּציען פון מיר די דרוקער, צווישן וועלכע ער האָט געהאַט זייַנע צווייַדריי מענטשן; צוליב דעם האָט ער עס פאַרשפּרייט דעם קלאַנג, אַז עס גרייט זיך אַן „אביסק" ביי מיר. איך האָב אים אין דער אַנווועזנהייט פון די אַרבעטער גוט אויסגעזידלט און אַנגעראָפן ליגנער. אויך די אַנווועזנדע האָב איך געטאַדלט, וואָס זיי לאָזן זיך פאַרפירן פון אַזאַ נידערטרעכטיקן מענטשן און בין אַוועק.

מיראָן, זעענדיק אַז ער וועט דאָ נישט פידלען, איז באַלד אַוועקגעפאָרן. פאַוועל איז געבליבן אליין און וווייטער אַנגעגאַנגען מיט זיין אַרבעט (כאטש ער האָט גאָרניט אויפגעטאָן, האָט ער אָבער אונדזער אַרבעט זייער פיל געשטערט).

איך האָב שוין דערמאָנט, אַז ביי פאַוולען האָבן זיך געפונען די ביכער פון פאַרטנאַי, אין וועלכע מיר האָבן זיך גענייטיקט, ער האָט אונדז אָבער ניט געלאָזן זיך באַנוצן מיט זיי.

אַ שטיקל צייט שפּעטער האָבן מיר געמוזט אַנווענדן קעגן אים שטרענגע מיטלען. בכדי אים צו באַזייטיקן האָבן מיר געמוזט איבערצייגן די אַרבעטער, אַז ער ברענגט בלויז שאָדן דער באַוועגונג. דאָס איז געווען ניט שווער, ווייל די אַרבעטער האָבן געזען, אַז די אַרבעט טוט זיך ניט. מיר האָבן געדופן אַ פאַרזאַמלונג צוזאַמען מיט די אַרבעטער, וועלכע זיינען געשטאַנען אויף זיין זייט. מיר האָבן צוגעגרייט אַ באַשולדיקונגס־אַקט קעגן אים און באַשלאָסן אים משפטן.

מיר שיקן אים זאָגן וועגן דעם און פאָדערן אים אויף צו קומען זיך פאַרטיידיקן; ער קומט ניט און ענטפערט ניט. אַזאַ האַנדלונג איז געווען קעגן דער עטיק פון דער באַוועגונג. מיר פאָדערן אים אויף אַ צווייטן מאָל און וואַרנען, אַז מיר וועלן אים משפטן אין זיין אָפּוועזנהייט. דאָס מאָל איז ער געקומען, ס׳האָבן זיך פאַרזאַמלט 30 אַרבעטער; מען לייענט פאָר דעם באַשולדיקונגס־אַקט און פאַוועל ווערט אויפגעפאָדערט צו געבן דערקלערונגען וועגן זיינע האַנדלונגען. זיינע דערקלערונגען זיינען ניט צופרידנשטעלנד און ניט קיין אמתע. מיר הערן אויס עדות און מען שטעלט אים אַרויס אַלס ליגנער; ער ווערט אויפגערעגט און כאָפּט זיך שלאָגן. צו קיין געשלעג האָבן מיר אָבער ניט צוגעלאָזן. זיין פאַרטיידיקונג איז געווען אַ לעכערלעכע און געמאַכט אַ שלעכטן אייַנדרוק אויף די פאַרזאַמלטע.

מיר האָבן אים פאַרגעשלאָגן זיך פרייוויליק צוריק־צוציען פון דער אַרבעט און איבערריסן זיינע באַציאונגען מיט די אַרבעטער. ער אַנטאָגט זיך דאָס צו טאָן. דאָן באַשליסן מיר אים צו באָיקאָטירן. מיט אַ קליינער מערהייט ווערט דער פאַרשלאָג אָנגענומען. דערמיט ענדיקט זיך די פאַרזאַמלונג, אָבער די זאַך בלייבט נאָך ניט דערליידיקט.

מיר האָבן שפּעטער געהאַט עטלעכע פאַרזאַמלונגען אַן אים און כמעט אייַנשטימיק באַשלאָסן צו באַזייטיקן אים פון דער גאַנצער אַרבעטער־באַוועגונג, ניט נאָר ביי אונדז — נאָר אומעטום. דער באַשלוס ווערט אים איבערגעגעבן, און גלייכצייטיק שרייבן מיר וועגן דעם אין ווילנע און מינסק. מיט דעם האָט זיך פאַרענדיקט די „טעטיקייט" פון דער אָפּאָזיציע. פאַוועל איז אין קורצן אַוועק פון קאַוונע, און מער האָב איך פון אים קיין מאָל ניט געהערט. די געשיכטע האָט אונדז פאַרשאַפט אַ סך אומאנגענעמלעכקייטן און געשטערט די אַרבעט אין משך פון עטלעכע מאָנאַטן.

דער בערשטער־שטרייק

דער בערשטער־פאַך איז געווען קאָנצענטרירט אין די שטעטלעך: ווילקאָווישק, וויסטיניעץ, מעזשעריטש און נאָך אייניקע. אין ווילקאָווישק האָבן געאַרבעט אין דעם פאַך עטלעכע הונדערט אַרבעטער, דוכט זיך אַרום 500, און אָט ווערט דאָרטן אָרגאַניזירט אַן אַלגעמיינער שטרייק. אָנגעפירט מיטן שטרייק האָט אברהם דער האמלער, אַ געוועזענער ישיבה־בחור, אַ למדן און אַ באַוואוסטזיניקער אַרבעטער. צווישן די אַרבעטער האָט ער געהאַט זייער אַ הויכע רעפּוטאַציע, זיינע אַ מיינונג איז געווען אַ געזעץ. די בעלי־בתים האָבן עס ניט געקאָנט ניט באַמערקן. פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט ניט געטאָרט אַרבעטן אָפן, ווייל די בעלי־בתים וואָלטן אים דעם ערשטן אַרויסגעגעבן. ער באַזעצט זיך אין וויסטיניעץ און ווערט אַ ישיבה־בחור, זיצט אין שול, קוועטשט די באַנק און לערנט תורה.

אַלתר שעוויטש און ליזע, וועלכע זיינען אין דער צייט שוין געווען פאַרהייראט, פאָרן אַוועק קיין וויל־קאָווישק העלפן אָנפירן מיטן שטרייק. אויך ישראל אַראָנסאָן (דערמאָנט אין צוזאַמענהאַנג מיטן זשאַנ־דארמסקי פּאָלקאָווניק און זיין האַלבן רובל) און אורטשיק גערצן זיינען געווען דאָרטן. איך וויל דאָ באַמערקן, אַז ער האָט געהאַט אַן איינפלוס אויף די אַרבעטער. אין דער צייט פון שטרייק איז ער ווערט געווען אַ סך; ער האָט געקאָנט דערמוטיקן, אַזוי עלעקטריזירן די מאַסע, אַז זי האָט אים אין אַלץ געפאָלגט.

זיי, אינאיינעם מיט אַברהם דעם האַמלער, האָבן אָנגע־פירט מיטן שטרייק. דער שטרייק האָט געהאַט אַ ווירקונג אויף קאָוונע צוליב אונדזער גוטע פאַרבינדונג מיט איר. דער שטרייק איז געווען אַ פאַרביטערטער און האָט אָנגעהאַלטן אַ לענגערע צייט. אַ סך אַרבעטער זיינען געווען שטעטלדיקע, האָבן געהאַט אויסצושטיין אַ דרוק פון זייערע פאַמיליעס, וועלכע האָבן געפאָדערט זיי זאָלן גיין אַרבעטן. די שוואַכערע, וועלכע האָבן ניט געקאָנט זיך אַנטקעגנשטעלן דעם דרוק, האָט מען געמוזט אַוועקנעמען פון דאָרטן, זיי זאָלן ניט ווערן שטרייק־ברעכער.

אין יענע טעג זיינען געקומען צו מיר אַ חברה פון 30 אַזעלכע אַרבעטער פון ווילקאָווישק און איך האָב זיי געדאַרפט באַזאָרגן מיט עסן און נאַכטלעגער. עס שטייט מיר נאָך פאַר די אויגן אַזאַ סצענע: אין מיין הויף איז געוועזן אַ בייגל־בעקער, בין איך אַראָפּ צו אים און גענומען אַ הונדערט בייגל אין אַ זיפּ, איך האָב עס אַרויפגעטראָגן אין שטוב און חברה האָט זיך אַ כאַפּ געטאָן צו דעם, אַז אין צוויי מינוט זיינען די בייגל פאַרשוואונדן און ס׳זענען געבליבן בלויז די לעכער...

דער שטרייק האָט געדאַרפט האָבן געלט; די קאַסעס ביי די אַרבעטער זיינען געווען אָרעמע, קיין סך האָט מען פון זיי ניט געקאָנט קריגן, — אַ ביסל האָט מען

געקראָגן פון דייטשלאַנד, פון דער שווייץ און פון אַמעריקע.

אין אַ שיינעם טאָג קומט צו מיר ליזע און זאָגט, אַז זיי נייטיקן זיך דרינגנד אין געלט. איך דערקלער, אַז די קאַסעס זיינען ליידיק, די אַרבעטער האָבן ניט און עס איז ניטאָ וואו צו נעמען. ליזע וויינט זיך פונאַנ־דער און צעבייזערט זיך אויף מיר: „פאָרט איר, זאָגט זי, אין ווילקאָווישק און זאָגט די אַרבעטער, אַז איר האָט ניט קיין געלט". איך האָב פאַרשטאַנען איר מצב און געגאַנגען זוכן געלט. איך בין אַוועק צו דער מיידל אלטע און פארלאַנגט זי זאָל אונדז אויסבאָרגן כאָטש אַ 100 רובל ביז מיר וועלן באַקומען פון אויסלאַנד צוגעשיקט, זי איז געווען אַ סימפּאַטיקערין, פונדעסטוועגן האָט זי אָבער געוואָלט האָבן אַ שטיקל גאַראַנטיע און זי האָט מיר געגעבן, דוכט זיך, 85 רובל, וואָס זי האָט ביי זיך געהאַט, אויף מיין פאַראַנטוואָרטלעכקייט. בעסער ווי גאָרניט. ליזע פאָרט אַוועק אַ דערהייבענע.

דער שטרייק גייט אָן, אָבער די בעלי־בתים שלאָפן אויך ניט. זיי האָבן געבראַכט דערצו, אַז מען האָט אלתרן, אורטשיקן, ישראל אראָנסאָן און נאָך עטלעכע אַרעסטירט. אַזוי ווי מען האָט קעגן זיי ניט געהאַט קיין פאַקטישע באַווייזן, האָט מען זיי אַרויסגעשיקט פון ווילקאָווישק מיטן עטאַפּ אויפן סמך וואָס דאָרט איז אַ גרענעץ־שטאָט און זיי האָבן ניט געהאַט קיין באַשעפ־טיקונג. זיי זיינען אַ געוויסע צייט געזעסן אין קאָוונער טורמע, שפּעטער האָט מען אָפּגעשיקט יעדערן אין זיין געבורט־שטאָט. אלתר איז געווען פון אַ שטעטל נעבן ווילקאָמיר. ער האָט אונדז שפּעטער דערציילט, אַז ביז זיין שטעטל האָט ער געהאַט צו גיין צו פוס אַ שטיק וועג. געפירט האָט אים אַ סטראַזשניק, דער סטראַזשניק האָט געריטן און אלתר צוגעבונדן מיט אַ שטריק צום פערד, האָט געדאַרפט נאָכלויפן.

אברהם דער האמלער איז נאָך אַלץ געזעסן אין וויסטיניעץ, געלערנט תורה און געפירט דעם שטרייק.

איך קאָן זיך ניט דערמאָנען ווי לאַנג דער שטרייק האָט געדויערט און ווי אַזוי ער האָט זיך פאַרענדיקט, אָבער אָן באַדייטונג איז ער זיכער ניט געווען. פאַר דער צייט וואָס די אַרעסטירטע זיינען געווען אין קאָוונע, פלעגן מיר זיי אריינשיקן אין טורמע אַביסל שפּייז און פּאַפּיראָסן, מיר פלעגן אויף די מונשטוקן פון די פּאַפּיראָסן שרייבן צו זיי און אַזוי אַרום געהאַט אַ פאַרבינדונג.

איך האָב שוין דערמאָנט וועגן דער מיידל אלטקע. דורך איר האָב איך געהאַט אַ מעגלעכקייט זיך צו זען מיט פעליקס דזשערזשינסקי בעת ער איז געווען אין טורמע. געווען איז עס אַזוי: זי האָט זיך געקענט מיט איינעם פון די טורמע־אויפזעער, און פאַר אַ פלאַש שנאַפּס, וואַרשיינלעך, האָט זי ביי אים געפועלט, אַז שבת אין דער פרי זאָל מען מיר אריינלאָזן אין דעם פאָדערשטן הייפל פון טורמע. דאָס איז געווען אַ קליינער פאָדער־הויף, אָפּגעטיילט פון דעם טורמע־הויף מיט אַ צווייטן

אייזערנעם טויער. איך פלעג קומען אהער 10 אַ זייגער אין דער פרי, בעת מען פלעגט ארויסלאזן די ארעס־טירטע אין הויף אויף שפאציר. שטייענדיק אין ערשטן הייפל האב איך געקאנט זען די ארעסטאנטן און זיי מיך. עס שטייט מיר פאר די אויגן דאס בילד, ווען איך בין צום ערשטן מאל געקומען און פעליקס איז ארויס אין הויף מיט אַ פיפקע אין מויל; ער איז געגאנגען לאנגזאם און אזוי ווי ער האט מיך דערזען, האט ער אנגעהויבן שפרייזן מיט גרויסע טריט, דורכגעגאנגען דעם הויף הין און צוריק און פארשוואונדן, איך האב פארשטאנען, אז ער איז געגאנגען אנשרייבן אַ צעטעלע. איך האב אבער נאך ניט געוואוסט, ווי אזוי ער וועט עס מיר איבערגעבן. עס האט ניט געדויערט קיין פינף מינוט, און איך זע ווי צוויי וועכטער פירן אים אונטער די ארעמס אַ צוזאמענגעדרייטן, קוים וואס ער שלעפט זיך, מען עפנט דעם טויער און זיי פירן אים פארבי מיר, צו דער געביידע וואו ס׳געפינט זיך דער דאקטאר. וען ער איז פארבייגעגאנגען נעבן מיר, האט ער מיר אַ וואונק געטאן, איך זאל בלייבן שטיין, ווארטן. עס האט ניט לאנג געדויערט, פירט מען אים ארויס צוריק, ער גייט שוין אליין, אבער נאך אלץ איינגעבויגן, און פארבייגייענדיק שטעקט ער מיר אריין אַ צעטעלע. דער איינפאל איז געווען אַ פשוטער: אזוי ווי ער האט מיר דערזען, איז ער אוועקגעלאפן צו זיך אין קאמער און געמאכט קולות, אז ער איז קראנק, אז ער שטארבט, האט מען אים געפירט צום דאקטאר...

אונדזער צווייטע „מאיאווקע"

עס קומט אן דער ערשטער מאי, און מיר ארדענען ווידער איין אַ פארזאמלונג, דאס מאל אין סלאבאדקע. דער טאג איז געווען אַ וואונדערבאר שיינער; מיר האבן זיך פארזאמלט אין וואלד, געהאלטן רעדעס, געזונגען לידער, געפילט זיך זיכער און פארבראכט אַ הערלעכן טאג. עס איז נאך דאן אנגעגאנגען דער שטרייק אין ווילקאווישק און מיר האבן מיטגענומען שטרייקערס מיט זיך, געמאכט אַ זאמלונג לטובת דעם שטרייק און יעדער האט בייגעשטייערט וויפל ער האט געקאנט, פיל נאך מער ווי זיי האבן געקאנט. פארנאכט, ווען מיר האבן שוין געוואלט גיין אהיים, קומען אן עטלעכע וועכטער און פרעגן, וואס מיר טוען דא. מיר דערציילן זיי אַ מעשה, אז עס איז ביי אונדז אַ יום טוב און מיר זיינען געקומען פארברענגען, דערווייל זיינען מיר זיי מכבד מיט אַ שנאפס. עס ווייזט זיך ארויס אז מיר זיינען אין פריוואטן וואלד און זיי זיינען ניט מער ווי וואלד־היטער. זיי קריגן נאך שנאפס און בעטן אונדז ווידער קומען אהער. ס׳איז געווען אן איינגעבעטענע און אנגענעמע פארזאמלונג און די ארבעטער זיינען געווען באגייסטערט.

א ספעקטאקל

די לאגע ביי די ארבעטער, אונטער דער ווירקונג פון דער באוועגונג, האט זיך ביסלעכווייז פארבעסערט. אַ דאנק דער פאראיניקונג און סאלידאריטעט, זיינען די ארבעטער באשטאנען אויף זייערע רעכט. די בעלי בתים, מיט קליינע אויסנאמען, אליין אויך ווייט פון גבירים, האבן קיין גרויסן ווידערשטאנד ניט געקאנט שטעלן. מיר האבן ביסלעכווייז אויפגעצוואונגען אונדזערע דעמאל־טיקע קליינע פאדערונגען און זיי האבן עס, ווילנדיק אדער ניט ווילנדיק, נאכגעגעבן. די צייט איז געווען אַ גינסטיקע פאר קולטור־ארבעט און מיר פארנעמען זיך איינצואַרדענען אַ סעפקטאקל. עס איז געווען פורים־צייט, איך קלייב אויס פון פרצס יום־טוב־בלעטלעך אַ פורים־דערציילונג און טשעפע צו צו דעם אַ שטרייק. כאצקל דער שניידער העלפט מיר צונויפשטעלן די פיעסע, צוקלייבן אקטיאָרן און מיר נעמען שטודירן די ראלן. אין אַ פאר וואכן זיינען מיר גרייט צו שפילן. די אנטיילנעמער זיינען געווען: כאצקל דער שניידער, זונדל דער סטאליער, אברהם דער יואוועליר, אברהמעלע דער קליינער, איך, אַ פאר מיידלעך און נאך עטלעכע ארבעטער, וועלכע איך געדענק שוין ניט.

אויפגעפירט האבן מיר עס אין דארמאנס קאזארמעס און ס׳איז דורכגעגאנגען זייער גוט. אונדזערע סטאליער האבן געמאכט אַ בינע, דעקאראציעס האט מען געדארפט ווייניק, און אז עס האט עפעס געפעלט, איז אויך געווען כשר.

אונדזער „ווערטעס פובליקום" איז ניט געווען זייער קריטיש און עס האט געהאט דערפאלג. מיר האבן באַ־שלאסן צום ספעקטאקל אריינלאזן, אדער ריכטיקער געזאגט, באמיען זיך צו ברענגען אזעלכע ארבעטער, וועלכע זיינען נאך ניט געווען צוגעצויגן צו דער באוע־גונג. אריינקומען אין זאל האט מען געקאנט פון יאטקאוור און ווילקאמירער גאסן, מיר האבן באשטימט אַ 25 ארבעטער וועלכע האבן געוואוסט וואו דאס ארט איז, און יעדערער פון זיי האט געדארפט מיטברענגען ניט מער ווי 10 מאן. ביים אריינגאנג זיינען געשטאנען אַ פאר אונדזערע יאטן און האבן געווויזן וואו מען דארף אריינגיין.

אויף אזאַ אופן האט מען זיך געקאנט צונויפקלייבן, ניט ציענדיק די אויפמערקזאמקייט פון דער פאליציי.

אַ לאנגע צייט האט מען אין שטאט געערעט וועגן ספעקטאקל. פיל מאל האט מען געהערט ווי יידן שמועסן, אה, אה, וואס די סטאטשעטשניקעס קאנען אויפטאן! אבער ווער, וואס, וועמען — האט מען ניט געוואוסט. עס וועלן זיך געפינען איצט חכמים, וואס וועלן זאגן מיט שפאס: „מיט וואס האבן זיי זיך דא פארנומען, אַ קינדער שפיל!" מוז איך זאגן, אז די ארבעט דארף מיט דער געהעריקער פארשטענדעניש אפגעשאצט ווערן, נעמענדיק אין באטראכט דעם מענטשן־מאטעריאל, מיט וועלכן מיר האבן דאן געדארפט ארבעטן, און צו וועלכע רעזולטאטן מיר האבן דערפירט. איך בין זיכער, אז דער היסטאריקער וועט אונדזער ארבעט אפגעבן דעם פארדינטן ארט אין דער געשיכטע פון דער ארבעטער־באוועגונג.

א כאראקטעריסטישער עפיזאד

א פאר ווערטער ווען דעם, ווי „איינפאלעריש" עס זיינען געווען די זשאנדארן. אלטער און ליזע זיינען געווען אונטער פאליציי־אויפזיכט. ליזע האט דאן געארבעט אין דער היים און תמיד געהאט ביי זיך א פאר טריפה ביכלעך. פאסירט אמאל, אז ס'קומען 3 זשאנדארן מאכן א הויז־זוכונג. אלטער איז ניטא אין שטוב, ער איז אוועק צו זיין ארבעט. ליזע פרעגט, אויב זיי האבן אן ארדער צו מאכן די רעוויזיע? זיי כאפן זיך, אז זיי האבן עס טאקע ניט. צווי פון זיי גייען אוועק קריגן דאס פאפירל און דעם דריטן לאזן זיי היטן די שטוב. צו ליזען זיינען דעמאלט גראד אריינגעקומען משה־איציק דער דרוקער, אויף וועמען די זשאנדארן האבן „געהאט אן אויג", און א מיידל, איך געדענק שוין ניט וואר. דאס מיידל זאגט צו ליזען: „אייל זיך אונטער מיט מיין קלייד, איך וועל דערווייל ארונטערגיין קויפן די קנעפלעך". זי רעדט, פארשטייט זיך, אין רוסיש, און נעמט בשעת מעשה משה־איציקן, ער זאל זי באגלייטן. אויף אזא אופן האבן זיי פארכאפט מיט זיך די טריפה ביכלעך און שוין מער ניט צוריקגעקומען. דער זשאנדארם, מעשה אייך, ריטער, לאזט דעם קאוואליער, משה־איציקן מיט זיין דאמע, גיין קויפן קנעפלעך... וועז די צוויי זשאנדארן זיינען געקומען מיטן פאפירל, האבן זיי שוין גארניט געפונען.

איך וואלט באגאנגען אן אומרעכט, ניט דערמאנענדיק נאך צוויי פערזאן, וואס האבן אויך בייגעטראגן צו דער באוועגונג אין קאוונע און, אגב, וועגן דער „חכמה" פון דער רוסישער אדמיניסטראציע. פון ווילנע האט מען ארויסגעשיקט צוויי חברים קיין קאוונע אונטער פאליציי־אויפזיכט: איינער, מיכאל ליפשיץ, א יואוועליערער, א באוואוסטזיניקער יונגערמאן און א רעוואלוציאנער, די צווייטע — א מיידל, אויך א רעוואלוציאנערקע (שפעטער האבן זיי ביידע חתונה געהאט), מיטן נאמען גוסטא. מיכאל איז געווען א געלאסענער, מער טעארעטיקער ווי אגיטאטאר, גוסטא — א „בריינדעלע קאזאק"; ביידע זייער סימפאטישע מענטשן און גוטע חברים. אין דער מאסנבאוועגונג האבן זיי קיין אנטייל ניט גענומען, אבער אין אונדזער ענגערן קרייז האבן זיי זיך שטענדיק באטייליקט און געווען נוצלעך.

ס'דערמאנט זיך מיר, ווי מיר האבן זיי חתונה־געמאכט; זיי זיינען ביידע געווען ווייט פון פראווען א צערעמאניע מיט א חופה, אבער צוליב געזעצלעכקייט האט מען געמוזט האבן די דערלויבעניש פון קאזיאנעם רב, אז זיי מעגן חתונה האבן. נו, דארף מען דאך אט די דערלויבעניש קריגן! לויטן געזעץ דארף דער חתן עס קריגן פון קאזיאנעם רב אין זיין געבורט־שטאט, דאס קאן ער ניט, דארף מען עס קויפן ערגעץ פאר געלט.

גיי איך צום אלעקסאטער קאזיאנעם רב, מאכן מיט אים א געשעפט. עס אין געווען ענדע ווינטער, דאס אייז אויפן ניעמאן אין אווען, קיין בריק איז נאך ניט געווען פארן קאן מען נאר מיטן פאראם. איך דערקלייב זיך צום רב, דערציילן וועגן ענין, און פרעג, מה יקר? מיין רבעלע דרייט אהער און אהין, ניט אראפצושלינגען, ניט ארויסצושפייען. ענדלעך זאגט ער מיר, אז ער וואלט גרויליך זיין א בעלן אויף די עטלעכע רובל, נאר ער האט מורא, ער איז נאך דא, זאגט ער, ניט לאנג און האט א ביסל שונאים, ער קאן עס ניט דורכפירן.

ענדלעך האט מען די דערלויבעניש געקראגן אין א צוויי־ט שטעטל און דאס פארל האט חתונה געהאט.

נאך אן עפיזאד

איין מאל, אין אוונט, איך קום אהיים און געפין אלטען ווארטן אויף מיר. זי האט מיר געדארפט איבערגעבן עפעס נייטיקס. עס איז שוין געווען ארום צען אוונט, זי פארבלייבט ביי מיר א קורצע צייט און גייט אוועק. א פינף מינוט שפעטער קומט זי ווידער ארויף א דערשראקענע, א בלאסע, און דערציילט, אז דער הויף איז ארומגערינגלט מיט פאליציי און מען לאזט איר נישט ארויסגיין; זי איז זיכער, אז דאס קומט מען צו מיר. איך גיי ארונטער מיט איר אין הויף און איך זוך וויי אזוי איר ארויסצולאזן פון דאנען. איך האב געוואוינט ביי יענקל מאנאשעוויטש — ווינקל יאטקאווער און ווילקא־מירער. אויפן ווינקל פון יאטקאווער גאס איז געווען א שענק. פון הויף גיי איך אריין אין שענק און בעט זיי זאלן דורכלאזן אלטען. זיי פירן איר אדורך און זי פארשווינדט.

קעגנאיבער, אויפן ווינקל, אין דארמאנס קאזארמעס, האט געווינט א גרופע באקאנטע ארבעטער; אלטע גייט ארויף צו זיי און דערציילט אז ביי מיר איז א הויז־זוכונג. ס'איז געווארן א טארארם, און באלד האבן כמעט אלע ארבעטער געוואוסט, אז ביי מיר איז אן „אביסק" און איך וועל ארעסטירט ווערן.

איך, ווידער, בין ארויף צוריק אין שטוב, מיינענדיק, אז איך וועל שוין דארט געפינען זשאנדארן. איך געפין אבער קיינעם ניט. איך גיי ווידער ארונטער צום טויער, דארט שטייען פאליציייסקע, אבער קיין זשאנדארן זע איך ניט, בין איך זיכער, אז דאס מיינט מען ניט מיר און פרעג א גארדאוואי, וואס איז געשען? זאגט ער מיר — ער וויסט ניט. איך גיי ווידער ארויף אין אין שטוב. מיר ווילט זיך אבער אויסגעפינען, וואס דא קומט פאר. דערווייל זיינען ביי מיר געקומען צווי מיידלעך ניט פון דער באוועגונג, — זיי דארפן גיין אהיים צום שאמי־בארג, — נעם איך זיי און גיי צום טויער, וואו עס שטייט דער אקאלאדאטשנער נאדזירער. איך זאג אים, אז די צווי מיידלעך דארפן גיין אויפן בארג און בעט ער זאל זיי לאזן גיין. ער קאן עס ניט טאן, אויב איך ווייל, — זאגט ער, — זאל איך דעם פריסטאוו בעטן, ער איז אין דער אכסניה. איך גיי אריין אין דער אכסניה פון הויף, געפין טאקע דעם פריסטאוו און בעט אים דורכלאזן די מיידלעך; ער לאזט זיי גיין.

דערווייל האָב איך זיך דערוואוסט, אז מען זוכט דאָרט אַ גנב; די פאָליציי האָט זיך אַרומגעדרייט ביז שפּעט, ארויסגיין לאָזט מען ניט, האָב איך זיך געלייגט שלאָפן. אין דער פרי בין איך אַרויס אין גאַס און געפונען אַ סך פון אונדזערע ארבעטער לעבן מיין הויז. צו מיר ארויפגיין האָבן זיי ניט געוואָלט, ווייל זיי האָבן ניט געוואוסט, צי מען איז שוין ביי מיר „געווען". חברה האָבן כּמעט די גאַנצע נאַכט ניט געשלאָפן און ניט געוואוסט, וואָס עס האָט פאַסירט מיט מיר, איבעריק צו זאָגן, אַז ס׳איז געווען א שמחה.

איך וועל דערמאָנען נאָך אַ פאַל, וואָס האָט זיך אויסגעלאָזט מיט אַ שפּאָס: אָפּט פלעגן צו מיר ארויפקומען דריי סאָלדאָטן; איינער אַ משורר, אַ רעוואָלוציאָנער, דער צווייטער — אַ קאָוואָלעריסט, איך געדענק ניט זיין נאָמען — אַ באַקאַנטער ארבעטער פון מינסק, דער דריטער — אברהם רייזען, דער דיכטער.

איינמאָל ביינאַכט, אַרום האַלב איינס, איך האָב גראָד יענע נאַכט זיך געלייגט פרי שלאָפן, כאָפּ איך זיך אויף פון הער שפּאָרן קלינגען ביי מיר אויף די טרעפּ. איך האָב געהאַט גענוג סיבות צו פאַרדעכטיקן אַ באַזוך פון זשאַנדאַרן און בין זיכער, אַז מען גייט צו מיר. איך האָב ביי מיר אַ פּעקל טריפה ליטעראַטור, איך מוז עס באַגראָבן און דאָ קלאַפּט מען שוין אין טיר. ביי מיר איז געווען אַ פאַרהויז, וואו עס איז געשטאַנען אַ פעסל וואַסער. איך לאָז אַראָפּ דאָס פּעקל אין פעסל וואַסער און דריק עס צו מיט אַ טאָפּ, בכדי עס זאָל ניט אַרויפשווימען פון אויבן. דערווייל ווערט דאָס קלאַפּן שטאַרקער, איך עפן, ערשט... מיין דראַגון איז דאָ! איך פרעג, וועלכער טייוול האָט אים געבראַכט אַזוי שפּעט אין דער נאַכט? דערציילט ער, אַז ער קומט פון אורלויב און וויל זיך אַ ביסל אָפּרוען ביי מיר. האָבן מיר געהאַט פון וואָס צו לאַכן ביז מיר זיינען איינגעשלאָפן. אַזעלכע פאַלן זיינען געווען אַ סך ביי אונדזערע מענטשן.

דער „בונד"

אין 1897 האָט זיך געגרינדעט דער „בונד". ער האָט זיך דאָן געוראפן „דער אידישער ארבעטער בונד פון רוסלאַנד, ליטע און פוילן". איבעריק צו זאָגן, אַז עס איז געווען אַ גרויסער יום־טוב ביי אונדז. איך געדענק ווי מיר האָבן זיך פארזאַמלט ביי אַלטער און ליזען, יעדער איז געווען אין אַ געהויבענער שטימונג, פול מיט ענטוזיאַזם, מיר זיינען געווען ביי אַ 25 פערזאָן. מען האָט געקויליעט עטלעכע הערינג, געקויפט אַ האַלבע קוואַרט שנאַפּס, געהויבן פייערדיקע טאָסטן און עס איז געווען אַ געפיל, אַז דאָס קינד וואָס מיר האָבן מיט אַזוי פיל מי אויסגעאַדעוועט — צוליב וועמען קיין נעכט ניט געשלאָפן, ניט דערעסן, שטעלט זיך אויף די פיס. ערשט איצט הייבט עס אַן צו וואַקסן גרעסער, שענער, בעסער. די פאַנטאַזיע פירט אַוועק אַזש ביז צו די באַריקאַדן...

מיר פאַרברענגען ביז שפּעט אין דער נאַכט. איך זע נאָך איצט, ווי אין אַ ווינקל־חדר שטייט רייזעלע, אַ קליין מיידעלע, קליין בלויז אין וואוקס, און דעקלאַמירט ניעקראַסאָוון; איך וואָלט געווען אַ בעלן דאָס הערן איצט... זי האָט אויסגעזען ווי אַ מלאכל! איר שטימעלע האָט געקלונגען ווי אַ גאָלדן גלעקעלע און יעדעס וואָרט, ווי אַ פערל געפאַלן.

אין יענער צייט האָבן מיר שוין פאַרמאָגט אַ רעכט ביסל יידישע געדרוקטע ליטעראַטור, דרוקן פלעגט מען עס מערסטנס אין דער שווייץ, דערנאָך פלעגט מען עס שמוגלען איבערן גרענעץ. דאָס האָט געקאָסט פיל געלט און נאָך מער ענערגיע.

וועגן אייגענע דרוקערייען האָט מען נאָך דעמאָלט ניט געחלומט! דאָס העכסטע, וואָס מען האָט געקאָנט דערגרייכן, איז געווען אַ העקטאָגראַף. נאָך ליטעראַטור זיינען מיר געווען הונגעריק און יעדעס ניי ביכעלע איז געווען אַן אוצר.

דער צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" איז געווען אין ווילנע. דער גרעסטער טייל פון זיי איז שוין מער ניטאָ אויף אונדזער וועלטל.

איצט אַ ביסל וועגן דער ערשטער יידישער בונדישער צייטונג. איין מאָל, אַן אָוונט, קומט צו מיר אַן אומבאַקאַנטער יונגערמאַן, גראָד איז דאָן ביי מיר געווען אַברהם מילשטיין, און זיי כאַפּן זיך ביידע אַרום, נאָכדעם ווי זיי ריידן זיך דורך, רופן זיי מיך צו און אברהם זאָגט יענעם, ער זאָל ריידן מיט מיר. ער דערקלערט מיר, אַז עס איז געשאַפן געווארן אַ דרוקעריי און זיי גייען אַרויסגעבן אַ צייטונג, „די אַרבעטער־שטימע", מען דאַרף האָבן קאָרעספּאָנדענטן, ער איז געקומען ספּעציעל צוליב דעם. איך בין מסכים אַנטיילצונעמען און מיר זעצן זיך אַוועק אויסאַרבעטן אַ שיפער. אייגנטלעך איז ער געווען שוין פאַרטיק, מיר האָבן בלויז געדאַרפט זיך צונויפריידן, ווי צו באַנוצן זיך מיט אים, פאַרטיק געווארן מיט דעם, — איז ער אַפּגעפאָרן.

אַ פאָר וועכטער וועגן דעם אומבאַקאַנטן. ווען איר זעט דעם מענטשן, זיין גיין, זיין ריידן, זיינע מאַניערן, וואָלט איר ניט פאַרדעכטיקט, אַז אַזאַ קאַלטבלוטיקער, ממש, פלעגמאַטיק, טראָגט זיך אַרום מיט אַזעלכע געדאַנקען. און דאָך איז ער געווען אויסערגעווייניעלעך ענערגיש. ער האָט אַליין געשאַפן די דרוקעריי, אין דער צייט ווען אַלע האָבן עס געהאַלטן פאָר אַן אוממעגלעכקייט. אַ געוועזענער ישיבה־בחור, וועכט ער אַ שלאָסער, גייט אַריין אין דער באַוועגונג, וועכט אַ טיכטיקער טוער — איינער פון צענטראַל קאָמיטעט פון „בונד" — און גרייט צו די אויסגאָבע פון דער „אַרבעטער־שטימע". שפּעטער שאָפט ער ענלעכע דרוקעריייען איבער גאַנץ רוסלאַנד, וואו עס האָבן זיך געפונען יידישע אַרבעטער. וועכט אַרעסטירט, שפּילט זיך מיט זובאַטאָוון אין קאַץ און מויז. זובאַטאָוו פירט אים פאָר דער נאָז — ער זובאַטאָוון. צו לעצט וועכט ער באַפרייט, אָבער קאָנטיק, אַז זובאַטאָוו האָט גובר געווען. ער וועכט אַ מסור, אַרדנט אין דרוקעריייען און גיט זיי

נאָכדעם אַליין אַרויס. אַזוי ביז 1906־טן יאָר, ווען בורציעווי, דער רוסישער רעוואָלוציאָנער אין פּאַריז, אַנטדעקט אים אַלס פּראָוואָקאַטאָר. איך דערמאָן זיך, ווען איך האָב וועגן דעם געלייענט, שוין דאָ אין אַמעריקע, האָבן זיך מיר די האָר געשטעלט קאַפויער, אַזוי איבערראַשט בין איך געווען.

שפּעטער, אין 1915, און אפשר שוין נאָך דער רוסישער רעוואָלוציע, האָט מען אים געכאַפּט אין סאַראַטאָוו און דערשאָסן. דאָס איז געווען ישראל מיכל קאַפּלינסקי.

איך געדענק ווי איך האָב געשריבן די ערשטע קאָרעספּאָנדענץ. דאָס וואָס איך האָב געשריבן האָט געדאַרפט דויערן אַ 15 מינוט, איך האָב אָבער אויף דעם געהאַרעוועט אַ 3 שעה. דערפאַר איז עס אָבער געווען גוט שיפּרירט, אַז דער טייוול אַליין וואָלט עס ניט געקאָנט כאַפּן. די גדולה וואָס עס איז געווען, ווען מיר האָבן די צייטונג באַקומען, נעם איך זיך ניט אונטער צו באַשרייבן. מיר זיינען אַרויס אויף דער „בירזשע" און צעטיילט צווישן דער מאַסע עטלעכע נומערן (צופיל האָבן מיר ניט געהאַט) און אַלע זיינען געווען אין זיבעטן הימל.

די דרוקעריי האָט זיך געפונען אין באָברויסק, אַלטער מיט ליזען האָבן מיט איר אַנגעפירט. שפּעטער איז די דרוקעריי דורכגעפאַלן און על־פּי־נס זיינען אַלטער מיט ליזען ניט אַרעסטירט געוואָרן, — זיי זיינען דאָן אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע, מער האָב איך זיי ניט געזען ביז מיין אָנקומען קיין אַמעריקע.

עדעלשטיינס שטרייק

ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס דער שטרייק איז פאָרגעקומען ניט אין קאָוונע, האָט עס אָבער אַ צוזאַמענהאַנג מיט אונדזער אַרבעט אין קאָוונע.

אין ווילנע איז געווען עדעלשטיינס אַ טאַבאַק־פאַבריק. זיינע פאַפּיראָסן און טאַבאַק זיינען געווען פאָפולער אין דער גאַנצער געגנט: ווילנע, קאָוונע, מינסק, און אַלע אַנדערע שטעט און גובערניעס. די פאַבריק האָט שוין פריער געהאַט שטרייקן. דער שטרייק פון וועלכן איך דערציל איצט איז געווען אין 96־טן אָדער אין 97־טן יאָר. אַזוי ווי די אַרבעטער־באַוועגונג איז געוואָרן שטאַרקער ווי אין די פריערדיקע יאָרן, איז דער שטרייק אויך געווען אַ מער פאַרביטערטער. עדעלשטיין האָט זיך באַנוצט מיט אַלע מיטלען, וועלכע באָסן באַנוצן צו ברעכן אַ שטרייק, ווי פאָליציי, שטרייק־ברעכער א. א. וו. עדעלשטיין האָט אַראָפגעבראַכט פון פּעטערבורג אַ כאַפּטע רוסישע מיידלעך, פאַפּיראָסן מאַכערינס, וועלכע עס האָט באַשיצט די פאָליציי. די שטרייקערס האָבן פּיקעטירט די פאַבריק און ס׳זיינען אויסגעבראָכן געשלעגן.

אין אַ העלן טאָג ווערן אויפגעקלעפּט איבערן שטאָט מודעות, אַז דער שטאָט־מגיד וועט האָלטן אַ דרשה אין דער גרויסער שטאָט־שול. די שול איז געווען געפּאָקט. אַרבעטער זיינען געווען פאַרטרעטן ווי געהעריק. דער מגיד דרשנט, פאַנגט אָן מיט הייליקע רייד און באַלד גייט ער איבער צום שטרייק. ער שיט פּעך און שוועבל אויף די טריפהנע סטאָטשקעניקעס, ווייזט אויף, אַז צוליב זיי קאָן משיח ניט קומען, אַז זיי זיינען קעגן גאָט און קעגן קיסר. „וואָס ווילן זיי? מערער געלט פאַר זייער אַרבעט? וואָס וועלן זיי דען טאָן מיט מערער געלט? זיי ווען מער פאַרשיכורן", און נאָך אַזעלכע פּערל. ווי ער האָלט אַזוי אין דרשנען, גייט אַרויף אָן אַרבעטער אויף דער בימה און פרעגט עפּעס אַ קשיה, איך געדענק ניט וואָס ער האָט אים געפרעגט, אין שול אָבער האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטורעם, אַזאַ חוצפּה האָבן נאָך די ווילנער יידן ניט געזען.

עס שטילט זיך אין און דער מגיד דרשנט ווייטער. דאָ גייט צו אָן אַנדערער אַרבעטער און גיט אַ זאָג: „רבי, וויפל באַצאָלט אייך עדעלשטיין פאַר דער דרשה" עס האָט זיך אויפגעהויבן נאָך אַ גרעסערער שטורעם. דער מגיד איז געשטאַנען אַ בלאַסער, אַ צעטומלטער. באַלד האָט זיך צעטראָגן איבערן שול אַ פייפערייי, וואָס האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע מינוט. דאָס איז שוין געווען צופיל, מער האָט ער שוין ניט געדרשנט. ווען ער איז אַרונטער פון דער בימה, איז צוגעגאַנגען אָן אַרבעטער און מיט קרייד געמאַכט אים אַ צלם אויפן פלייצע.

אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דעם מגידס דרשה. שפּעטער איז דערשינען אַ ביכעלע וועגן דער אַ געשיכטע, וואָס פאַר אָן אָנטייל דער מגיד האָט געגומען אין שטרייק. דאָס ביכעלע האָט געהייסן: „דער ווילנער שטאָט־מגיד".

עדעלשטיין האָלט זיך שטאַרק און מען קאָן אים ניט ברעכן. האָט מען אויסגעאַרבעט אַ פלאָן צו שלאָגן אים פינאַנסיעל. עס ווערט באַשלאָסן, אַז די אַרבעטער פון גאַנצן געגנט זאָלן דורכפירן אַ באָיקאָט אויף זיינע אויס־אַרבעטונגען.

פאַפּיראָסניצעס אין די רוסישע שטעט האָבן געהאָט א רעפוטאַציע ניט קיין זייער פויגלדיקע. איך ווייס ניט אויב עס איז טאַקע אַ פאַקט, נאָר ס׳האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז די מיידלעך, וועלכע עדעלשטיין האָט געבראָכט פון פּעטערבורג, זיינען אָנגעשטעקט מיט סיפיליס.

מיר קריגן אַ הסכמה פון ווילנע דורכצופירן דעם באָיקאָט. מיר זאָגן אָן אַלע אַרבעטער, אַז זיי זאָלן ניט נעמען אין האָנט אַריין עדעלשטיינס פאַפּיראָסן. איז דאָס נאָך ווייניק, הייסן מיר אַלע אַרבעטער גיין איבער די קראָמען קויפן פאַפּיראָסן און ווען מען וועט געבן עדעלשטיינס, זאָל מען עס צוריקווארפן מיט פאַראָכטונג און זאָגן, אַז זיי זיינען אָנגעשטעקט מיט סיפיליס. חברה אַגיטירט טיכטיק, אָבער נאָך אַלץ ניט גענוג.

פרייטיק ביינאַכט לאָזט זיך אַרויס כאַצקעלע דער שניידער מיט נאָך איינעם (מיט אַ טעפּעלע שטאַרקע פאַפּ) און קלעפּן אויפרופן מיט גרויסע וועריטע, וואָס וואָ־רענען דעם עולם, ניט צו קויפן עדעלשטיינס פאַפּיראָסן און טאַבאַק, אויב זיי ווילן זיך ניט אָנשטעקן מיט סיפי־ליס. מען קלעפּט עס אויס אין אַלע בתי־מדרשים. שבת

אין דער פרי גיי איך אַרויס זען וואָס פאַר אַן איינדרוק דאָס האָט געמאַכט. איך גיי צו צום נייעם בית המדרש. עס שטייען אַ רעדל יידן און טשמאַקען מיט די ליפן, פיל זאָגן: אָט וועט מען אַמאָל קראַנק ווערן און מען ווייסט גאָרניט פון וואַנען און פון וואָס. אייניקע זאָגן, אַז דאָס מוז זיין אַ שפּיצל פון די סטאַטשקעניקעס. איך זע אָבער אַז די ווירקונג איז אַ גוואַלדיקע. ביי אַ צווייטן בית המדרש — אויך דאָס זעלבע. דאָ אָבער רעדט שוין אַ טייל וועגן דעם וואָס מען האָט געקלעפּט אין שבת, מען הייסט גלייך דעם שבת־גוי אַראָפרייסן. דאָס איז געווען אַ גוטער מעדיצין און עדעלשטיין האָט באַלד דערפילט דעם באיקאָט, און טאַקע גאַנץ שטאַרק.

פּראָקלאַמאַציעס

איין מאָל האָבן מיר געקראָגן אַ טראַנספּאָרט פלוג־בלעטלעך, צווישן זיי איז אויך געווען די בראָשור „דער ווילנער שטאָט־מגיד" (אין יענער צייט איז דער קאָוונער רב געשטאָרבן, קאָוונע האָט דאָן געמוסען דעם ווילנער שטאָט־מגיד, וועלכער איז דעם פאַרשטאָרבענעמס אַ זון, אַלס רב). פאַרשפרייטן די פּראָקלאַמאַציע האָט מען באַשטימט אויף שבת. פאַרן פאַרשפרייטן האָט מען זיי געדאַרפט קנייטשן און צוזאַמענבייגן אין פירן, אַ פאַסיק אָרט וואו דאָס צו מאַכן, איז געווען ביי איינעם פון אונדזערע אַרבעטער, ישראל ראָבינאָוויטש, אַ יואוועליר.

ישראל ראָבינאָוויטש איז געווען, ווי מען זאָגט, „אַ קאַלטער לונג און לעבער", זיך קיינמאָל ניט צעהיצט. קיינמאָל ניט געאיילט. ס׳פלעגט טרעפן עפּעס אַ פראַגע, אַ טעאָרעטישע, האָט מען עס מיט אים געמוזט אייַנ־שטודירן שיינע עטלעכע מאָל, ביז ער האָט עס באַגריפן. דאַכט זיך מען איז שוין מיט אים פאַרטיק, ער פאַר־שטייט שוין די זאַך ווי געהעריק, פלוצעם, ווידער גאָר קשיות, נאָך אַמאָל דאָס זעלבע, און ווידער דאָס זעלבע. דער מענטש איז ווייט געווען פון אַ נאָר, ער האָט גראָד געהאַט אַ גוטן קאָפּ. דאָס האָט זיך געמוסען ביי אים מסתמא דערפון, וואָס ער איז פון נאַטור געווען אַ „קאַלטער פאַמעלעך".

איך דערמאָן זיך אַזאַ פאַל. מען האָט אים געגעבן אַ פּעקל ליטעראַטור צו באַהאַלטן און ער האָט עס פאַר־שטעקט אין דרויסן, צווישן פאַרקאַן פון זייער שטוב און פון אַ צווייטן שכן. אויף מאָרגן, אָדער אַ טאָג שפּעטער, ווען ער איז געגאַנגען אַרויסנעמען, האָט ער דאָרטן עס ניט געפונען. ווער עס האָט עס צוגענומען האָבן מיר זיך קיינמאָל ניט דערוואוסט. אַזאַ זאַך, ווען עס פאַסירט מיט מיר אָדער מיט אַן אַנדערן פון אונדז, וואָלט געווארן אַ גוואָלדיקער געראָדער, ער אָבער, איז געבליבן קאַלט, ניטאָ איז ניטאָ, און שוין.

מיר האָבן פלייסיק געאַרבעט ביים צוגרייטן די פּראָקלאַמאַציעס. ווען מיר, אַ 10 מאָן, זיינען פאַרטיק געווארן, האָט יעדער פון אונדז געמוסען זיין טייל און פאַרלאָזן דאָס אָרט. מיר האָבן זיך צונויפגעקליבן אויף דער נאבערעזשניץ און פון דאָרטן האָבן מיר זיך געדאַרפט פאַנאַנדערגיין איבערן שטאָט, יעדער לויט זיין ראַיאָן. די שטאָט איז געווען געטיילט אויף 5 אָדער 6 ראיאָנען, אין יעדן ראַיאָן זיינען געגאַנגען צוויי מענטשן. עס איז אָפּגערעדט געוואָרן, אַז אַלע זאָלן פאַרשפרייטן אין איין צייט. נאָך דער „מלאכה" דאַרפן מיר ווידער קומען אויפן זעלביקן אָרט.

דער רב האָט געוואוינט אויף דער נאבערעזשניץ, טאַקע ניט ווייט פון דעם אָרט וואו מיר האָבן זיך פאַר־זאַמלט. מיר האָבן שוין געמאַכט, אַז דער רב זאָל אויך באַקומען די בראָשור „דער ווילנער שטאָט־מגיד", מיט אַ פראָקלאַמאַציע אַלס צוגאָב. די אונטערנעמונג איז אַדורך מיט דערפאָלג, אַלע זיינען געקומען צוריק אויפן באַ־שטימטן פלאַץ מיט גאַנצע ביינער. עס טוט מיר לייד, וואָס איך געדענק ניט געוני ווער עס האָט אָנטיילגענומען אין דעם שטיקל אָרבעט.

אין סלאָבאָדקע איז געווען וואָלפס ביר־ברויערייַ און מיר האָבן געוואָלט, אַז די אַרבעטער זאָלן געפינען די פראָקלאַמאַציעס גלייך אין דער פרי, ווען זיי קומען צו דער אָרבעט. 12 אַזייגער ביינאַכט האָט עס ליזע אָרייַנגעשמוגלט אין הויף. אויף אַזאַ אופן האָט די שטאָט קאָוונע צום ערשטן מאָל באַקענט זיך מיט דער אונטער־ערדישער אָרבעט פון די „סטאַטשקעניקעס".

אַ קאָמישע פאַסירונג איז דערביי פאָרגעקומען. גע־שען איז אָט וואָס:

אין געסל פון נייעם בית המדרש האָט אין אַ קעלער־שטוב געוואוינט אַ מלמד און ווי געווייגלעך האָט זיין ווייב, די רביצן, געבאַקן בייגל. גייט זיך דער מלמד זונטיק פרי אויף ניקאָלאַיעווסקי פראָספּעקט און זעט אויף דער ערד ליגן אַ ביכעלע מיט יידישער שריפט, הייבט ער עס אויף און זעצט זיך אַוועק אויף אַ באַנק לייענען. באַלד לויפן צו צווויי פאָליציאַנטן און מען גיט אים אַ כאַפּ, טאַקע ווי דער טייוול דעם מלמד, און מען שלעפּט אים אַוועק אין רעוויר, פון דאָרטן אין זשאַנדאַר־מעריע, און באַלד פירן אים זשאַנדאַרן מיטן גאָראַ־דאָוואַי אַהיים, וואו מען פירט דורך אַ רעוויזיע. די זשאַנ־דאַרן, ווייזט אויס, האָבן געמיינט, אַז זיי האָבן דאָ געכאַפּט די גאַנצע רעוואָלוציע, האָבן זיי געזוכט, גענישטערט, די פאַדלאָגע אויפגעריסן, דער רביצנס טייג אויף באַקן בייגל צעראיעט. אַזוי ווי זיי האָבן דאָ די רעוואָלוציע ניט געפונען, האָבן זיי פאַרנומען דעם מלמדס מחזורים, הגדה, סידור מיט אַלע זיינע ספרים, וואָס ער האָט פאַר־מאָגט, אַפילו דער רביצנס טייטש־חומש, און מיט גרויס פאַראַד אָפּגעטראַנספּאָרטירט, אין איינעם מיטן מלמד, אין „זשאַנדאַרמסקאיע אופּראָוולעניע". דער מלמד, נעבעך, איז געווען אַזוי דערשראָקן, אַז עס איז געווען אַ וויטיק אויף אים צו קוקן. ער האָט געציטערט ווי אַ בלאַט אין אלול, זיין שפּיציק בערדל איז אים געשטאַנען דיבאָם, דאָס אַלץ איז געווען אַזוי קאָמיש, אַז מען האָט געמוזט לאַכן. מען האָט דעם מלמד געמאַטערט עטלעכע טעג און

נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך איבערצייגט, אַז דער מלמד איז פאַר דער רוסישער רעגירונג ניט קיין געפאַר, האָט מען אים פרייגעלאָזט. וואָס דער מלמד האָט אַנגעוואונטשן די סטאַטשקעניקעס קאָן מען זיך לייכט פאָרשטעלן. דערפאַר דאָט ער אָבער געהאַט כל ימיו וואָס צו דערציילן. וויכ־טיק איז אָבער, אַז פיל אַנדערע, ניט קיין מלמדים, האָבן אויך אויפגעהויבן וואָס מיר האָבן פאַרזייט און עס טאַקע געלאָזן אין דער היים, און דאָס איז דאָך געווען אונדזער ציל.

דער צווייטער ספּעקטאַקל

עס קומט אין אונדזער באַוועגונג כמעט אַ רואיקע צייט. קיין אַרעסטן זיינען ניטאָ, קיין אינעווייניקסטע רייסעריייען אויך ניט, די אַרבעט גייט אָן ווי געהעריק, דער עולם פירט זיך אויף גוט און די צאָל אַנהענגער ווערט גרעסער, מיר פאַרגינען זיך דעם פאַרגעניגן אייַנצו־אַרדנען אַ צווייטן ספּעקטאַקל. מיר האָבן געלערנט פון דער ערשטער פאָרשטעלונג, אַז עס איז געווען צופיל דיא־לאָגן און צו ווייניק האַנדלונג. דאָס מאָל מאַכן מיר אויס־בעסערונגען. מיר עפענען די פאָרשטעלונג מיט אַ שלאָ־סער־וואַרשטאַט, אָבער טאַקע מיט הויט און ביינער. איך בין געווען סופלאָר, איך האָב געוואָלט זען ווי די בינע וועט אויסקוקן, בין איך אַריין אין זאָל און געוואָרט ביז דער פאָרהאַנג וועט זיך הייבן, איך בין געווען אַנטציקט פונעם בילד. דער ספּעקטאַקל איז פאָרגעקומען אין זעל־ביקן הויז, וואָס דאָס ערשטע מאָל, אין דארמאנס קאָזאָר־מעס. דאָס מאָל האָבן מיר געהאַט אין זאָל אַ בופעט און די פרעקווענץ איז געווען אַ גרעסערע. דאָס צוזאַמענקומען און פונאַנדערגיין זיך איז געווען אַרדנונגס־פול, די פאָרשטעלונג האָט געהאַט דערפאָלג.

דער עולם איז זיך פונאַנדערגעגאַנגען און מיר, אַ 30 אונדזערע, זיינען פאַרבליבן און פאַרבראַכט ביז 3 אַזייגער באַגינען. מיר האָבן אויסגעקויפט אַלץ, וואָס עס איז פאַרבליבן אין בופעט און ס׳איז געווען חי־געלעבט. די פאָרשטעלונג האָט זיך איינגעגעבן און האָט געהאַט אין זיך אַ סך פראָפאַגאַנדע.

צו ביסלעכווייז ווערט אונדזער ענגע גרופּע פון די ערשטע פּיאָנערן שיטערער. אַלטער און ליזע, ווי איך האָב שוין דערמאָנט, זיינען אַוועק קיין באָברויסק צו דרוקעריי; ח. פ. קלעבאַנאָוו איז אַוועקגעפאָרן קיין אַמע־ריקע; נח פּאָרטנאָי פאָרשיקט; דזשערזשינסקי, — אויך פאָרשיקט; לעאָן בערנשטיין, אַרעסטירט (שפּעטער איז ער אַוועק קיין פאַריז און געוואָרן, ווי געזאָגט, פון די אַנגעזעענסטע ליטעראַטן); אברהם מילשטיין, אַוועק קיין קיעוו און אַרעסטירט געוואָרן באַלד נאָך זיין אָנקומען אָהין, דאָרט איז דעמאָלט פאָרגעקומען אַ צוזאַמענפאָר און אַלע זיינען אַרעסטירט געוואָרן.

סעמיאָן קלעוואַנסקי איז אַוועק קיין פּעטערבורג, אין אוניווערזיטעט, דאברע — קיין אַמעריקע. די באַוועג־גונג, אָן איינגעשטעלטע, איז געגאַנגען איר וועג. מען קאָן ניט זאָגן, אַז יענע האָבן ניט געפעלט, אָבער די אַרבעט האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט.

אַ פאָר ווערטער וועגן די עטלעכע אינטעליגענטע סימפאַטיקער, זוועלכע האָבן אונדז מיטגעהאָלפן, אויב ניט דירעקט אין דער אַרבעט, איז מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט. אָזאַ איז געווען די דענטיסטין אַרקינאַ, וועמען איך האָב שוין דערמאָנט. מיר פלעגן זיך צייטנווייז באַנוצן מיט איר קוואַרטיר. אויך האָבן מיר דורך איר געהאַט פאַרבינדונגען מיט אויסלאַנד, פון וואַנען מיר פלעגן באַ־קומען געלט־שטיצע.

ראָזנבערג, דער איצטיקער דאָקטאָר פארנבערג — מיטאַרבעטער פון „טאָג", — איז דאָן געווען אַ בוכהאַלטער אין זאָקס בוך־קאָנטאָר. אויך מיט זיין קוואַרטיר האָט מען זיך באַנוצט, אמת, ניט אָפט. פון מאָל צו מאָל פלעגט ער אונדז ברענגען אַ ביסל פאַרבאָטענע ליטעראַטור, בעת ער פלעגט פאָרן קיין ווילנע אין אינטערעסן פון זיין פירמע. ער איז ניט געווען אונטער קיין שום פאַר־דאַכט און מען האָט דורך אים געקאָנט אָנהאַלטן אַ פאָר־בינדונג מיט דער יינגערער אינטעליגענץ, וואָס איז גע־ווען ניט אָהין און ניט אָהער.

איך דערמאָן זיך אַ פאַל. ס׳איז געווען אין דער צייט פון פעריען. ס׳זיינען דאָן זיך צוזאַמענגעפאָרן אַ גרופּע סטודענטן אויף די זומער־מאָנאַטן. זיי האָבן געוואָלט אייַנאַרדענען אַן עקסקורסיע און צו דעם צווועק צונויפגע־רופן אַ פאַרזאַמלונג. ראָזנבערג איז אויך געווען צווישן זיי. איך האָב געוואָלט אַרויסקריגן פון זיי אַ ביסל געלט פאַר אונדזער ביבליאָטעק, בין איך אויך צו דער פאָר־זאַמלונג געגאַנגען, אַלס פאָרשטייער פון די אַרבעטער. איך בין דאָן אַנטוישט געוואָרן פון דער חברה. זיי האָבן מיך געמוטן פרעגן וועגן דער ביבליאָטעק, ווער עס באַ־נוצט זיך מיט איר, וועלכע סאָרטן ביכער עס געפינען זיך דאָרטן, צו וועלכע צוועקן דינט זי און צי געפינען זיך פאַרבאָטענע ביכער אויך?

צווישן זיי איז געווען סאָקאָלאָווסקיס אַ זון, אין וועמענס דרוקעריי ס׳איז געווען דער ערשטער שטרייק. ער האָט זיך געאַמפּערט, געריסן זיך אויף „גלאָטע וועלט", אָבער נאָריש. מיין ענטפער איז געווען — אַז איך קען ניט רעאַגירן אויף נאָרישקייטן. דאָך האָבן מיר געקראָגן פון זיי עטלעכע און צוואַנציק רובל.

דאָרטן איז געווען אַ סטודענט, אַש, וואָס האָט זיך געפונען אונטער פאָליציי־אויפזיכט. ער וואָלט געוואָלט מיטאַרבעטן, איז ער אָבער געווען אַ גרויסער פּחדן, מורא געהאַט פאַר זיין אייגענער שיין. דאָך פלעגט מען אים אַ מאָל אויסנוצן.

אויך סאָניע טראָכטענבערג, אַ וואויל מיידל, פלעגט אונדז אָפט אַרויסהעלפן. ס׳האָט פאַסירט: זי האָט מיר געדאַרפט איבערגעבן אַ פּעקעלע ליטעראַטור, פאַרבאַ־טענע, פאַרשטייט זיך, זי האָט געוואוסט, איך קום אַהיים איינס אַזייגער, מיטאָג עסן. קומט זי צו דער דערמאָנטער צייט מיטן פּעקל. גראָד בין איך געווען פאַרנומען און ניט

געקאָנט קומען. וואַרט זי ניט און לאָזט איבער דאָס פּעקל אויפן טיש, מיינענדיק, אַז איך וועל באַלד קומען. דער־ווייל קומט אַריין מיין בעל הביתס אַ זון (געווען פון די פּאַרעווע יונגע אינטעליגענטן), עפּנט דאָס פּעקל און נעמט זיך דורכקוקן די ביכער, צום גליק בין איך אָנגעקומען און האָב אָן צערעמאָניעס פון אים די ביכער צוגענומען. פון דאַן אָן האָט ער אויף מיר שטענדיק געקוקט מיט פאַרדאַכט.

נאָענט צו אונדזער באַוועגונג איז געווען מיכעלע־וויטש, שפּעטער געלעבט אין דייטשלאַנד און געמאַכט עפּעס אַ דערפינדונג, אָבער ניט אָנערקענט געוואָרן. לבסוף איז ער אַראָפּ פון זינען. מיינער אַ באַקאַנטער האָט מיר דערציילט, אַז מען זאָל אים האָבן אַמאָל געפונען דאָ אויף דער באַיערי, ער האָט אָבער קיינעם ניט דערקענט.

איך האָב געהאַט דערמאָנט וועגן אַ זשאַנדאַרם מיט אַ רויטער באָרד, וועלכער פלעגט תמיד אויסוואַקסן, ווי פון אונטער דער ערד, גראָד דאַן, ווען איך האָב זיך ניט געריכט אויף אים. פּאַסירט אַמאָל, איך בין געווען ביי באַקאַנטע, אויף וועלכע די זשאַנדאַרן האָבן געהאַלטן אויג. זיי האָבן געוואוינט אויף דער גאַס, וואו די כאַר־שול. איך בין דאָרט פאַרבליבן ביז נאָך 12 אַזייגער ביינאַכט. די נאַכט איז געווען אַ פינצטערע, אַרונטערגייענדיק האָב איך זיך אַרומגעקוקט און קיינעם ניט באַמערקט. ווען איך בין אָפּגעגאַנגען עטלעכע מינוט, הער איך שפּאָרן קלינגען אויף דער צווייטער גאַס. איך באַמערק עמעצן גיין, אָבער ווער דאָס איז ווייס איך ניט. גייענדיק, האָב איך אָפּגע־היט, אַז ווען יענער וועט זיין נעבן לאַמטערן, זאָל איך כאַפּן אַ קוק אויף אים. איך דערזע מיין זשאַנדאַר מיט דער רויטער באָרד, טראַכט איך — אויב איך וועל זיך איבערצייגן, אַז ער פאַרפאָלגט מיך, וועל איך אַהיים ניט גיין. איך קום צו צום ווינקל פון ניקאָלאַיעווסקי פּראָס־פּעקט — דאָ איז געווען שימעלעוויטשעס טיפּאָגראַפיע. דאָס הויז האָט געהאַט צוויי טויערן, איינער פון פּראָספּעקט, דער צווייטער צו דער גאַס, וואָס האָט געפירט צום שאָסיי־באַרג. איך גיי אַריין אין ערשטן טויער און גיי אַרויס דורכן צווייטן טויער, די רויטע באָרד פאָלגט מיר נאָך. נו, טראַכט איך זיך, „איך וועל דיך שוין אַ ביסל אַרומפירן פאַר דער נאָז". אַזוי קום איך ביז צום מאַרק, וואו עס זיינען געווען די געמויערטע קראָמען. דאָרט, אַנטקעגן, זיינען געשטאַנען בוידן מיט די בעלי־עגלות, וואָס פלעגן פאָרן קיין יאַנאָווע. דאָ איז אַ טומל, די בעלי־עגלות שרייען, די פּאַסאַזשירן מיט זייערע קלומעקעס שפּאַרן זיך אין די בוידן אַריין, מען שרייט, מען שטופּט זיך — אַן אמתער יריד! פאַלט מיר איין אַריינצואוואַרפן זיך אין עולם, זיך אויסמישן מיט זיי און פון דאַנען טשאַטעווען, צי וועט ער מיך פאַרלירן פון אויג, אָדער ניט. ער איז אַ רעכט שטיקל ווייט פון מיר; איך פיר עס דורך שנעל און זע ווי ער זוכט מיט די אויגן.

די געמויערטע קראָמען האָבן געהאַט אַ הויף וואו עס זיינען געווען עטלעכע טויערן פון 3 זייטן, אין אַ גינסטיקער מינוט, ווען איך בין געווען פאַרשטעלט מיט איינע פון די בוידן, כאַפּ איך זיך אַריין אין איינעם פון די טויערן און ביים שיין פון די לאַמטערנעס היט איך די רויטע באָרד. איך האָב אים אָבער פאַרלוירן. איך גיי אַרויס דורך אַ צווייטן טויער, זוך אים אַרום און זע אים ניט, דערווייל זיינען די פורן אַוועקגעפאָרן, דאָס אָרט איז געבליבן ליידיק, איך זע שוין קיין מענטשן ניט.

אין סעפּטעמבער 1898 בין איך אַוועקגעפאָרן פון קאָוונע און עס האָט זיך איבערגעריסן מיין פאַרבינ־דונג מיט דער אָרטיקער באַוועגונג. סוף דעצעמבער פון זעלביקן יאָר בין איך ווידער געווען אין קאָוונע אַ פּאָר וואָכן צייט, נאָר דאַן האָב איך געהאַט מיינע אייגענע צרות מיט דער פּאָליציי, אַזוי, אַז עס איז מיר קיין צייט ניט געבליבן פאַר קיין זאַך. אין יאָר 1904 בין איך ווידער געווען אין קאָוונע אַ פּאָר טעג, דאָס איז געווען אויף מיין וועג קיין אַמעריקע. איך דערמאָן זיך, אַז פריידע מירל די זאָקן־שטריקערין האָט מיך געזען און דערציילט, אַז עס זיינען דאָ אַ סך אַרעסטירטע און מען דאַרף האָבן געלט זיי צו שטיצן, נאָר וואָס איך האָב אין דער הינזיכט געטאָן און וואָס איך האָב שפּעטער אין אַמעריקע געטאָן פאַר דעם, איז שוין אַ טעמע פאַר זיך.

מיט דעם פאַרענדיק איך מיינע דערינערונגען וועגן אָנהייב פון דער אַרבעטער־באַוועגונג אין קאָוונע.

צו לעצט, אַ פּאָר ווערטער וועגן חברים פון יענער גרופּע, וועגן וועלכע מיר איז באַוואוסט און מיט וועלכע איך האָב זיך געטראָפן פון צייט צו צייט.

ליזע שעוויץ, געוואוינט אין ברוקלין מיט איר פאַ־מיליע. זי איז עס די יעניקע, וועלכע האָט מיר אינספּי־רירט די זכרונות צו שרייבן. אַלטער שעוויץ, איר מאַן, איז געשטאָרבן. זיין טויט איז געווען אַ שווערער פאַרלוסט פאַר אַלע אונדזערע חברים. ער איז געווען אַ זעלטענער מענטש. זיין גוטסקייט האָט ניט געהאַט קיין ברעג, פאַר אַלע יאָרן וואָס איך האָב אים געקענט, קאָן איך זיך ניט דערמאָנען ער זאָל האָבן געווען בייז אָדער אויפגערעגט, זיין אַרט ריידן איז געווען אַ שטילער, אַ רואיקער. אָבער אַ רעוואָלוציאָנער איז ער געווען אַ פייערדיקער, פאַר אים האָט ניט עקזיסטירט קיין געפאַר, וואָס זאָל אים צוריקהאַלטן פון טאָן עפּעס פאַר דער אַרבעטער־באַ־וועגונג, איך וועל אים קיינמאָל ניט פאַרגעסן!

דאָברע, געוואוינט אין לאָס־אַנדזשעלעס, אויך אַ מערק־ווירדיקע פּערזאָן, אַ קליינע, שוואַכע, סענטימענטאַל, קאָן זיך פון אַ קלייניקייט פונאַנדערוויינען. עס איז גענוג זי זאָל הערן פון אַ פריינד, אַ חברטע, אַז יענער אָדער יענע ליידט, ליידט זי מיט, קאָן אַוועקגעבן די נשמה פון זיך. צו דער זעלבער צייט פאַרמאָגט אַזויפיל ענערגיע, אַזאַ פעסטן, שטאַרקן כאַראַקטער, אַז עס איז צו באַוואונ־דערן. נעמט זי זיך אונטער וואָס דורכפירן, פירט זי עס דורך קעגן אַלע שווערקייטן און שטערונגען. מיר האָבן זיך אין ניו־יאָרק פיל מאָל געזען.

נח פאַרטנאי, געווען דער פירער פון „בונד" אין פוילן.

חיים פסח קלעבאַנאָוו, געווען אַ דאָקטאָר אין ניו־יאָרק, די לעצטע יאָרן געוואוינט אין בארא פאַרק. געשטאָרבן.

אַברהם מילשטיין און מינע, געוואוינט אין ברוקלין, בלומע, געוואוינט אין בארא פאַרק מיט איר פאַמיליע.

צילע און ישראל אַראַנסאָן, געוואוינט אין ברוקלין, מיכאל ליפשיץ, געוואוינט אין ניו־יאָרק. זיין פרוי איז געשטאָרבן. ישראל ראַבינאָוויטש האָט געהאַט אַ געשעפט אין ניו־יאָרק. אורטשיק געלעבט אין לאָס־אַנדזשעלאָס, חאַצקל דער שניידער, ערגעץ אין טשיקאַגאָ. איך אַליין בין אַ תושב אין די קעסטקיל בערג.

צום סוף וויל איך בעטן מחילה ביי די חברים, וועלכע איך האָב דאָ דערמאָנט, אויב איך האָב וואָס ניט איז דורכגעלאָזן, אָדער באַשריבן ניט ווי אַ טאַלאַנטפולער שרייבער וואָלט עס געטאָן. זאָל געמומען ווערן אין באַטראַכט, אַז איך בין ניט קיין שרייבער און שוין דער פאַקט אַליין, באַפרייט מיך פון פרעטענזיעס. איך האָף, אַז קיינער וועט מיך ניט באַשולדיקן אין בייזווילקייט.

יידישע עקאנאמיק,

פראדוקטיוויזאציע

די יידישע קרעדיט־קאאפעראציע אין ליטע

צום אָנדענק פון מיין פרוי, ד"ר בתיה ז"ל, וועלכע איז נפטר געוואָרן נאָך אַ שווערער קראַנקייט, דעם 4 טבת תש"ך — 4.1.60.

אריינפיר־וואָרט

דאָס ליטווישע יידנטום, וועלכעס האָט אין סוף פון 19־טן יאָרהונדערט געציילט בערך אַ פערטל מיליאָן מענטשן, האָט איר פרנסה געצויגן פון מסחר, האַנטווערקערייַ, קליין־אינדוסטריי, פון צושטעלן פראָדוקטן דער רוסישער אַרמיי, וועלכע האָט זיך געפונען אויפן ליטווישן־דייטשן גרענעץ; און טיילווייז פון קליין־לאַנדווירטשאַפטלעכער טעטיקייט (געמיזעריי און סעדעריי).

די באַשעפטיקונגען פון די איינוואוינער האָבן לרוב געטראָגן אַ לאָקאַלן כאַראַקטער און אַלס רעזולטאַט פון דעם האָבן זיך ביי זיי (יידן און קריסטן צוזאַמען) אַנטוויקלט געוויסע געמיינזאַמע כאַראַקטער־שטריכן, ווי רויאיקייט, פלייסיקייט און שפּאָרזאַמקייט.

בכדי צו קאָנען עקזיסטירן און אַנטוויקלען זייערע געשעפטן האָבן די יידן, זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, זיך געניטיקט אין אַ קרעדיט, דער עיקר אויף אַ קורצן טערמין, און צוליב דעם זיינען זיי די גאַנצע צייט געווען געצוואונגען אָנצוקומען צו הלוואות אויף פראָצענט.

מיר האָבן, ליידער, ניט קיינע אָנגאָבן וועגן די תנאים פון דער קרעדיט לאַגע אין ליטע אין משך פון דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט.

פון אָרעמען מאַטעריאַל, וואָס געפינט זיך ביי אונדז, זעען מיר, אַז דער אָנגענומענער יערלעכער פּראָצענט־זאַץ אין ליטע איז דאָן געווען בערך 48%—60 (אין פּוילן און אין וואָלין האָט דער %־זאַץ דאָן, לויט די אָנגאָבן פון „יקא"־פּאָרשונג פון 1906, דערגרייכט ביז 100%—120 יערלעך).

ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז אין משך פון די יאָרן זיינען אויך געשאָפן געוואָרן מקורות פון פילאַנטראָפישן קרעדיט: די „גמילות־חסדים"־קאַסעס, וועלכע האָבן דאָן געציילט בערך 60 אין צאָל — די דאָזיקע קאַסעס זיינען געפירט געוואָרן דורך אַן אינערלעכן סטאַטוט: די הלוואות פלעגן געגעבן ווערן צו קורצע טערמינען, אָן פּראָצענטן, קעגן זיכערהייטן פון חפצים: גאָלד און זילבער־זאַכן, קלייַדער, און, מאַנכעסמאָל, אפילו פון „בעטגעוואַנט". מען פלעגט ניט נוהג זיין צו פאַרקויפן די זיכערהייטן און דער־ריבער פלעגט אויך דער לווה ניט זיין געצוואונגען צו זאַרגן פינקטלעך צו צאָלן זיין חוב צום טערמין.

די פאַרוואַלטונגען פון די קאַסעס זיינען געווען פריי־מיטיווע. די פאַרוואַלטערס — פרייוויליקע גבאים. עס האָט זיך ניט געפירט קיין סטאַטיסטיק, פון וועלכער מען זאָל קאָנען זען די אומזאַצן פון זייערע אָפּעראַציעס. עס איז באַוואוסט, אַז ביי 80% פון די קאַסעס האָט זייער אייגן־קאַפּיטאַל אין דורכשניט ניט איבערגעשטיגן 100 ביז 500 רובל אויף אַ קאַסע, און צוליב דעם האָט די הלוואה פאַר אייַן יחיד ניט איבערגעשטיגן 10—15 רובל אין דורכשניט.

דער אָנהייב פון יידישן קאָאָפּעראַטיוון קרעדיט־וועזן

פאַראַלעל צו די נייע ווינטן, וועלכע האָבן אין יענער צייט אָנגעהויבן צו בלאָזן אין די אינטערנאַציאָנאַלע ווירטשאַפטלעכע געדאַנקען, האָט זיך אָנגעפאַנגען די שנעלע אַנטוויקלונג פון דער אַרטיקער ווירטשאַפט — די שאַפונג פאַר ווייטע מאַרק־פלעצער.

עס זיינען דאָן אַנטשטאַנען די געדאַנקען וועגן גרינדן נייע פינאַנץ־אַנשטאַלטן פון אַ געהעריקן פאַרנעם. די גרויס האַנדלס־און אינדוסטריי־אונטערנעמונגען זיינען געהאָלפן געוואָרן דורך די קרעדיטן פון די האַנדלס־בענק, אָבער די מיטעלע און קליינע אונטערנעמונגען, וועלכע זיינען געווייַנלעך דער רוב מגין און רוב בנין פון יעדער ווירטשאַפטלעכער אונטערנעמונג, זיינען געבליבן אָן וועלכע עס איז מקורות פון קרעדיט.

נאָר אין יאָר 1898 זיינען אין רוסלאַנד דערשינען די צוויי ערשטע יידישע קאָאָפּעראַטיוון אַנשטאַלטן פון קרעדיט פאַרן „קליינעם מענטשן": די ערשטע אונטערן נאָמען „ליי־און שפּאָר־קאַסע פאַר בעלי־מלאכות און קליין קרעמער" אין ווילנע און די צווייטע אין שטאָט פּאָריץ (מינסק. גוב.).

די ביידע געזעלשאַפטן האָבן געדינט אַלס מוסטער צו גרינדן אַזעלכע געזעלשאַפטן אין „תחום המושב" פאַר די יידן אין רוסלאַנד. נאָך דער ערשטער הצלחה פון די געזעלשאַפטן האָבן אָנגעהויבן ממש צו שפּראָצן אַזעלכע חברות, אָבער שנעל האָט די רוסישע מאַכט אָנגעהויבן שווער מאַכן זייער גרינדונג.

אין קאָוונע איז אַ יידישע ליי־און שפּאָר־געזעל־שאַפט געגרינדעט געוואָרן אין 1901 יאָר.

צווישן די גרינדער זיינען דאָן געווען: ד"ר צבי (האַנס) וואָלף, געשוואָרענער אַדוואָקאַט גדעוני, עליאַ־

שעוויטש, ווידוצקי, ד״ר נ. פיינבערג, יוסף בירגער, ישעיהו שאַכנאָווסקי און שלמה אָקונעצקי (פון סלאָבאָדקע).

אין 1914 יאָר זיינען אין גאַנצן „תחום המושב״ פון דער גרויסער רוסלאַנד בסך הכל געווען 50 אַזעלכע גרינדעטע געזעלשאַפטן, ווייל נאָך פריער האָט מען אין רוסלאַנד אויפגעהערט צו דערלויבן צו גרינדן אַזעלכע נייע יידישע געזעלשאַפטן. לויט אַ באַפּעל פון דעמאָלטיקן רוסישן פינאַנץ־מיניסטער איז באַשטימט געווארן, אַז די פֿאַרוואַלטונגען און ראַטן פון די יידישע קאָאָפּעראַטיוון קרעדיט־ געזעלשאַפטן דאַרפן באַשטיין 2/3 פון קריסטלעכע און 1/3 פון יידישע מיטגלידער.

די פֿאָדערונג האָט אַרויסגערופן אַ קאַטעגאָרישע קעגנערשאַפט פון די יידן, וועלכע האָבן אין דער פֿאַראַדענונג געזען אַ פֿאַרלעצונג פון זייערע רעכט און אויך אַ ניט זאָכלעכן צוגאַנג צום ענין. צווישן די קריסטלעכע מיטגלידער פון די געזעלשאַפטן (וועלכע האָבן געציילט נאָר 3—4% פון דער אַלגעמיינער צאָל פון אַלע חברים), זיינען ניט געווען קיין פֿאַסנדע פּערזאָנען צו פירן אַ פינאַנציעלן אַנשטאַלט, וועמענס פינאַנציעלע מיטלען זיינען, אַגב, געווארן נאָר יידישע.

אין 1905 יאָר, נאָכדעם ווי עס איז אויסגעווייטלט געווארן די ערשטע „דומע״ אין רוסלאַנד, איז דאָרט פֿאַרעפנטלעכט געווארן דער ערשטער קאָאָפּעראַטיווער געזעץ, וועלכער האָט בטל געמאַכט די פֿאַראַדנונג פון פינאַנץ־מיניסטער, אָבער ניט קוקנדיק אויף דעם פלעגט די אַרטיקע מאַכט אָפט שווער מאַכן די גרינדונג פון יידישע קרעדיט קאָאָפּעראַטיוו־געזעלשאַפטן. באַזונדערס האָט זיך אין דעם אויסגעצייכנט די מאַכט פון קאָוונער גובערניע.

אין 1910 יאָר האָבן די ראַדווילישקער יידן געבעטן זיי דערלויבן גרינדן אַ יידישע ליי־און שפּאָר־געזעלשאַפט, אויף דער ביטע זיינען געווען אונטערגעשריבן 13 קרעמער און 12 האַנדווערקער.

אין דעצעמבער 1911 זיינען די אָנגעבער פון דער בקשה אויפגעפֿאָדערט געווארן צו באַזייטיקן די חתימות פון די קרעמער און אויף זייער אָרט צושטעלן נאָך חתימות פון 3 האַנדווערקער, די איניציאַטאָרן האָבן אויסגעפילט די דאָזיקע פֿאָדערונג, אָבער עס זיינען נאָך פֿאַריבער 2 יאָר, ביז די דערלויבניש איז זיי געגעבן געווארן.

אין יורבורג איז מען זיך משתדל געווען מער ווי 3 יאָר ביז זיי האָבן באַקומען אַ דערלויבניש צו גרינדן אַ יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַטיווע געזעלשאַפט ביי זיי אין שטאָט.

די ביישפילן וועגן דער באַציאונג פון דער רוסישער מאַכט צו דער גרינדונג פון יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַטיווע געזעלשאַפטן וואָלט מען נאָך געקאָנט פיל פֿאַרלענגערן, אָבער דאָס וועט שוין זיין ענוג בכדי צו דערקלערן, פֿאַרוואָס עס האָבן זיך אין קאָוונער גובערניע געפונען נאָר 24 יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַטיווע געזעלשאַפטן דאָן, וועו עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה.

וואָס אָנבאַלאַנגט די געזעלשאַפטן גופא, איז וויכטיק צו באַמערקן, אַז זיי האָבן זיך שנעל דערוואָרבן דאָס פֿאַרטרויען פון דער באַפּעלקערונג און האָבן צו יענער צייט קאָנצענטרירט אין קאָוונער גובערניע העכער פון 1½ מיליאָן רובל אַלס דעפּאָזיטן און שפּאָר־פקדונות (צווישן די דעפּאָנענטן זיינען אויך געווען קריסטן) און האָבן אויך צונויפגעזאַמלט אַ פיינעם אייגענעם קאַפּיטאַל.

פון זיי זיינען פֿאַרטיילט געווארן איבער אַ מיליאָן מיט אַ פערטל רובל אויף הלוואות אויף אויסצוצאָלן אין משך ביז אַ יאָר צייט. די געזעלשאַפטן האָבן ניט גענוצט און האָבן זיך אַגב ניט געניטיקט אין אַ קרעדיט פון רוסישן מלוכה־באַנק אָדער אַנדערע אַנשטאַלטן, מיטן אויסנאַם פון אײַן געזעלשאַפט אין ווילקי, וועלכע איז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה געבליבן שולדיק צו דער יידישער געזעלשאַפט יק״א נאָר 56 רובל בסך הכל.

עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז אין דער זעלבער צייט האָט די רוסישע מאַכט אין קאָוונער גובערניע אויפגעשטעלט 32 קאָאָפּעראַטיוון געזעלשאַפטן („קרעדיטנאַיע אבשטשעסטוואָ״) וועמענס חברים זיינען געווען נאָר קריסטן און וועלכע זיינען געווען געשלאָסן פֿאַר יידן. די דאָזיקע געזעלשאַפטן האָבן ניט מצליח געווען אין זייער אַרבעט. זיי זיינען געפירט געווארן זייער שלעכט און האָבן זיך אויסגעהאַלטן נאָר אויף די רעגירונגס־געלטער.

אין די לעצטע יאָרן, פֿאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז אויסגעבעסערט געווארן די מאַטעריעלע לאַגע פון די יידן אין ליטע, אין פֿאַרגלייך מיט זייער מצב אין די 60־קער און 80־קער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט. אַלס רעזולטאַט פון אויסערן־האַנדל, פון וועלכן ליטע, אַלס טראַנזיט־לאַנד אויפן גרענעץ פון דייטשלאַנד, האָט גענאָסן, האָבן טיילן פון דער יידישער באַפּעלקערונג אויך אָנגעפאַנגען צו האַנדלען אויף פֿאַרשיידענע געביטן פון דאָזיקן אויסערן־האַנדל. אַזוי האָבן אויך אויסגעפילט אַ וויכטיקע אויפגאַבע אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון די יידן, די הילפס־געלטער, וועלכע די עמיגראַנטן פלעגן שיקן צו זייערע קרובים קיין ליטע.

אויך די קויפס־פּאָאיקייט פון ליטווישן דאָרף האָט אָנגעהויבן צו וואַקסן. דאָס אַלץ האָט געווירקט צוגונסטן פון מצב פון די יידישע קרעמער אין די שטעט און שטעטלעך.

די אויסבעסערונג פון ווירטשאַפטלעכן מצב פון די יידן אין ליטע האָט אויך געדינט אַלס גוטער באַזיס פֿאַר דער אָנטוויקלונג פון די קרעדיט־געזעלשאַפטן אויף די ערטער.

דער גוטער מצב איז אָבער פלוצלונג אָפּגעשטעלט געווארן, וען אין חודש מאַי 1915 האָט דער רוסישער גרויס־פירשט ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש באַפוילן אין משך

פון 24 שעה אַרויסצוטרייבן אַלע יידן פון די געביטן, וועלכע האָבן געגרענעצט מיט דייטשלאַנד, און די יידן זיינען געצוואונגען געווען מפקיר צו זיין זייער אייגנטום און צו פאַרלאָזן ליטע בערום ובחוסר כל. אַזוי איז מיט איינמאָל צעשטערט געוואָרן דער ווירטשאַפטלעכער מצב פון דער יידישער באָפעלקערונג פון ליטע און עס זיינען פאַרניכטעט געוואָרן די ווירטשאַפטלעכע אַנשטאַלטן, וועלכע זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן אין משך פון פיל יאָרן.

די אַרויסגעשיקטע זיינען אַריבערגעפירט און צעשפרייט געוואָרן איבער אַלע טיילן פון רוסלאַנד און זיי זיינען דורכגעגאַנגען די אַלע צרות און פלאָגעריין פון דער מלחמה און רעוואָלוציעס. נאָר די וויניקע, וועלכע זיינען איבערגעבליבן אויף די שטחים פון דער דייטשער אָקופּאַציע, האָבן געקאָנט זיך צוריקקערן צו זייערע פריערדיקע פּלעצער. אָבער די שטעט און שטעטלעך זיינען פאַרברענט און פאַרניכטעט געוואָרן און דער רעזשים פון דער דייטשער אָקופּאַציע און זייערע שטענדיקע רעקווירזיציעס און צוואַנגס־אַרבעטן, וועלכע זיינען אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דער באָפעלקערונג, האָבן געשטערט צו דער ווירטשאַפטלעכער לעבנס־באַנייאונג אין לאַנד.

אין 1917־טן יאָר איז דער מצב טיילווייז בעסער געוואָרן. די יידישע באָפעלקערונג האָט ביסלעכווייז זיך אַנגעהויבן צוגעווייזן צום אָקופּאַציע־רעזשים, וועלכער איז אַגב, לייכטער געוואָרן. די צוואַנגס־אַרבעטן זיינען פאַרביטן געוואָרן מיט געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, וועלכע האָט באַשעפטיקט פיל אַרבעטער. די אַרבעט פאַר דער דייטשער מאַכט האָט אַנגעהויבן צו געבן פרנסות און אַפילו ריווח, און אַ טייל יידן האָבן אַפילו מצליח געווען זיך אייניצואָרדענען אין די אַנשטאַלטן פון דער דייטשישער מאַכט, ווי צום ביישפיל אויף די אייזנבאַנען א.א. וו.

די נויטן און הונגער אין דער מלחמה־צייט האָבן געבראַכט דערצו, אַז אַ טייל יידן, וועלכע זיינען געבליבן אין ליטע, באַזונדערס אין די קליינע שטעטלעך, האָבן אַנגעהויבן באַשעפטיקן זיך אויך מיט לאַנדווירטשאַפט. זיי האָבן אַנגעהויבן צו דינגען ערד ביי אינהאָבער פון ווירטשאַפטן, וועלכע זיינען איבערגעבליבן אויף די ערטער אַדער האָבן די ערד פאַרלאָזן און זיינען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד.

די אומאָפּהענגיקע ליטע

אין מיטן 1918 טן יאָר איז אויפגעשטעלט געוואָרן די אומאָפּהענגיקע ליטע. די צאָל יידן, וועלכע זיינען געווען אין ערשטן רעגירונגס־קאָבינעט, איז געווען אַ גאַנץ היפּשע. דאָרט איז אויך געווען אַ ספּעציעלער מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים; דער מיניסטער איז געווען ד״ר סאָלאָוויטשיק. דער שטראָם פון די יידן, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט פון רוסלאַנד, איז אַלץ גרעסער, אָבער די צוריקקערנדיקע האָבן ניט געפונען זייערע ווירטשאַפטן, וועלכע זיי האָבן איבערגעלאָזן. מער פון אַ דריטל פון די שטעט און שטעטלעך אין ליטע זיינען פאַרברענט און צעשטערט געוואָרן, און אויך אין די איבעריקע פּלעצער זיינען די דירות חרוב געוואָרן, די געשפטן אויסגעליידיקט און די ווערקשטאַטן און פאַבריקן באַרויבט געוואָרן. פאַר דער מלחמה האָבן 84% פון די פאַבריקן אין ליטע געהערט צו די יידן. איצט איז מער ווי 50% פולקאָם צעשטערט געוואָרן. די צוריקקערנדיקע האָבן ניט מיטגעבראַכט קיין אייגנטום, מיט וועמענס הילף זיי זאָלן קענען אַלץ פון דאָסניי אייגאַרדנען און די פּראָבע פון זייער ווידער־אויפבוי איז געשטאַנען אין דער פולער שאַרפקייט.

דערביבער איז ביים יידישן מיניסטעריום געגרינדעט געוואָרן אַ באַזונדערע ווירטשאַפטס־אָפּטיילונג בראש מיטן אַדוואָקאַט עוזר פינקעלשטיין. זיין געהילף איז געווען ד״ר נ. ראַכמילעוויטש (דער דעמאָלטיקער וויצע־מיניסטער פאַר האַנדל און אינדוסטרי אין דער ליטווישער רעגירונג) און אַלס אַקטיוואָר פאַרוואַלטער פון ווירטשאַפטלעכן ראַט — ד״ר ש. גאָלדבערג. זייער אויפגאַבע איז געווען צו געבן ווירטשאַפטלעכע הילף צו די צוריקקערנדיקע.

אַלס מיטגלידער פון ראַט זיינען געווען די הערן: טוביה שאפירא, לייב גאַרפונקעל, ד״ר מאַרקוס, איסר ראַבינאָוויטש, יוסף בירגער און אַנדערע. דער ראַט האָט געהאַט די אויפגאַבע צו געפינען די וועגן ווידעראויפצושטעלן ווירטשאַפטלעך די יידן און זיי צו פאַרפעסטיקן.

דורכן ראַט איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצושטעלן: א) אַ געדיכטע נעץ פון קרעדיט־קאָאָפּעראַטיוון אַנשטאַלטן, וועלכע זאָלן אַרומנעמען דעם גאַנצן יידישן ישוב און ב) גרינדן אַ צענטראַל־באַנק, וועלכע זאָל מאָביליזירן און שאַפן די נויטיקע מיטלען דערצו.

וואָס שייך דער צענטראַל־באַנק, איז פריער נייטיק געווען פעסטצושטעלן דעם מוסטער, לויט וועלכן די באַנק זאָל געשאַפן ווערן.

צוויי מוסטערס זיינען געשטאַנען פאַרן ווירטשאַפט־לעכן ראַט:

1) די צענטראַל־באַנק פון דער רוסישער קאָאָפּעראַציע אין מאָסקווע, וועלכע האָט געאַרבעט נאָר מיט קאָאָפּעראַטיוון אַנשטאַלטן, און צוליב דעם זיינען אירע מעגלעכקייטן און טעטיקייט־געביטן געווען באַגרענעצט.

2) די דרעזדענער באַנק אין דייטשלאַנד, וועלכע איז אויפגעשטעלט געוואָרן אויף קאָאָפּעראַליסטישע יסודות און האָט געאַרבעט מיט אַלע קרייזן פון דער געזעלשאַפט און אויך מיט דער קאָאָפּעראַציע, מיט אַלעמען צוזאַמען.

נאָך אַ געוויסער באַהאַנדלונג פון דער פראַגע איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַן אַלגעמיינע באַנק, וואָס אירע אַקציעס זאָלן פאַרשפרייט ווערן צווישן אַלע שיכטן אין ליטע און אויך צווישן די יידן אין חוץ־ליטע, און אירע פליכטן זאָלן זיין צו דינען די אינטערעסן פון גאַנצן

האַנדל און אינדוסטריי בכלל און אויך פון דער יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע.

בכדי לכתחילה צו פאַרמיידן רייבונגען וועגן דער השפּעה אויף דער טעטיקייט פון צענטראַל־באַנק, איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן איר לויטן מוסטער פון דער יידישער קאָלאָניאַל־באַנק אין לאָנדאָן, מיט פריוויליגירטע אַקציעס, וועלכע זאָלן זיין גלייך צו אַלע געווויינלעכע אַקציעס צוזאַמען.

די פּריוויליגירטע אַקציעס זאָלן געהערן דעם העכסטן יידישן אויטאָנאָמיע־אָנשטאָלט אין ליטע.

די באַנק זאָל טראָגן דעם נאָמען „יידישע צענטראַל־באַנק צו שטיצן די קאָאָפּעראַציע אין ליטע".

די ערשטע פּאָלקס־באַנק

פּאַראַלעל צו דער ווירטשאַפּטס־אָפּטיילונג פון מיניס־טעריום פאַר יידישע ענינים און דעם ראַט ביי איר האָט אַ גרופּע עסקנים (צווישן זיי זיינען אויך געווען אייניקע פון ווירטשאַפּטס־ראַט) זיך באַשעפטיקט מיטן אויפשטעלן די יידישע פּאָלקס־באַנק אין קאָווונע. עס איז אויסגע־אַרבעט געוואָרן אַ פּאַרבריימטער מוסטער־סטאַטוט פאַר דער טעטיקייט פון אַן אָרטיקער געזעלשאַפט, וועמען ס׳איז געגעבן געוואָרן דאָס רעכט אָנצונעמען פּקדונות און לויפּנדע חשבונות, צו פירן אַ טשעקן־סיסטעם, צו איבערווייזן געלט און צאָלונגען מיט טשעקן אויף פון ניט חברים, באַשעפטיקן זיך מיט דאָקומענטאַרע קרעדיטן א. אַ. וו. אויף אַזאַ אופן איז די געזעלשאַפט פאַראָנדלט געוואָרן אין אַ באַנק־אָנשטאָלט, וואָס האָט אויך באַקומען דעם נאָמען „פּאָלקס־באַנק".

אין דער פאַרוואַלטונג פון פּאָלקס־באַנק זיינען אויס־געווויילט געוואָרן די ה״ה: יוסף בירגער, גוטמאַן ברוידא, דב דוואָרקאָוויץ, מרדכי מאַנדלברויט, צבי פּארט און דוד ראָזנבלום.

אָלס פּאַקטישע דירעקטאָרן די ה״ה: יוסף בירגער און צבי פּארט.

אָלס אָנהייב־קאַפּיטאַל איז געווען בס״ה 2000 מאַרק, וועלכע זיינען צונויפגעזאַמלט געוואָרן ביז דער ערשטער פאַרזאַמלונג. עס איז געווען קלאָר, אַז מיט אַזאַ קאַפּיטאַל האָט מען ניט געקאָנט אָנהייבן קיין באַנק־אָפּעראַציעס. דאָס איז געקומען צו הילף דער קאָוונער רב, הרב א. ד. שפירא ז״ל, וועלכער האָט אַרײַנגעטראָגן אין באַנק —.50.000 מאַרק — אַ מתנה, וואָס ער האָט באַקומען פון אַ נדבן פון חו״ל אויפצושטעלן אַ גמילות־חסד־קאַסע אין קאָווונע. מיטן דערהאָלטענעם סכום איז דעם 25 טן יאַנואַר 1920 (2 טעג נאָכן שליסן דעם ערשטן קהילות־צוזאַמענפאָר אין ליטע) געעפנט געוואָרן די יידישע פּאָלקס־באַנק אין קאָווונע — די ערשטע פון דעם מין אין ליטע.

די באַנק האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט אין אַ צימער פון וועד־הקהילה מיט פרייוויליקע אַרבעטער און האָט זיך באַשעפטיקט מיט געבן קליינע הלוואות אירע חברים.

נאָך אַנדערטהאַלבן חדשים איז פאַרגעקומען אַ שטאַר־קע איבערקערעניש אין איר אָנטוויקלונג.

ווי די מלחמה האָט זיך געענדיקט און די פּליטים האָבן אָנגעהויבן צוריקצוקערן זיך קיין ליטע, האָבן זייערע קרובים אין אַמעריקע, ענגלאַנד און אַפריקע אָנגעהויבן צו קומען זיי צו הילף. אין ליטע האָט נאָך דאָן ניט עק־זיסטירט קיין שום באַנק־אָנשטאַלט. די אויסלענדישע בענק האָבן ניט געהאָט קיין שום פאַרבינדונג מיט ליטע, דעריבער פלעגן זיי אויסשטעלן פאַר זייערע קונדן די איבערווייזונגען אָלס צאָלונגס־פּלאַץ: וואַרשע, בערלין, ריגע א. אַ. וו. די יידישע קאָלאָניאַל־באַנק פּלעגט איבערווייזן אירע געלט־אויסצאָלונגען צו איר אָגענט קיין ליבאַוע (לעטלאַנד). צווישן פּוילן און ליטע האָבן דעמאָלט געהערשט מלחמה־באַציאונגען. די רייזע־הוצאות ביז לעטלאַנד אָדער בערלין פלעגן מאַנכעמאָל איבער־שטייגן די געלט־איבערווייזונגען. אין דייטשלאַנד האָט דאָן געהערשט די אינפלאַציע און דער ווערט פון מאַרק פלעגט יעדן טאָג פאָלן אומגעהויער. אויף דעם באַזיס האָט זיך אָנטוויקלט אַ ספּעקולאַציע מיט טשעקן, און פלינקע ספּעקוליאַנטן פלעגן זיי אייגנקויפן צו 50%—40 נידעריקער פון זייער נאָמינאַלן ווערט.

די קאָוונער פּאָלקס־באַנק האָט דערקלערט, אַז זי איז גרייט אָנצונעמען טשעקן צום אינקאַסאָ, און אין משך פון אייניקע טעג האָבן זיך ביי איר קאָנצענטרירט טויזנ־טער אָזעלכע טשעקן. די באַנק האָט געעפנט אַ קאָנטע אין „דייטשן באַנק" אין בערלין און האָט דאָרט איבערגעגעבן אַלע טשעקן צום אינקאַסאָ. דורך די דאָזיקע אָפּעראַציע האָט די קאָוונער פּאָלקס־באַנק מיט איין מאָל אָרונטער־געזעצט די אינקאַסאָ־הוצאות פּאַרן אינקאַסירן טשעקן ביז 1%.

דער רושם פון דער דאָזיקער טעטיקייט איז געווען אַ גרויסער. די זאָך האָט תיכף אויפגעהויבן די פּאָלקס־באַנק אין די אויגן פון דער געזעלשאַפט, וועלכע האָט דערקענט איר נוציקייט און האָט איר געשענקט צו־טרוי. די מקבלים פון די איבערווייזונגען האָבן אָנגע־הויבן איבערלאָזן אַ טייל פון זייער געלט אין באַנק און דער סכום פון די פּקדונות דאָרט האָט אָנגעהויבן וואַקסן פון טאָג צו טאָג.

אייניקע חדשים נאָך דער גרינדונג פון פּאָלקס־באַנק זיינען קיין קאָוונע געקומען פאַרטרעטער פון גרויסע בענק אין ניו־יאָרק, באָסטאָן און שיקאָגאָ, בכדי צו שאָפן גע־שעפטלעכע פאַרבינדונגען. זיי האָבן געפונען אין קאָוונע אַ קליינעם באַנק־אָנשטאָלט, אָבער האָבן געזען אין אים אַ געזעלשאַפטלעכע אונטערנעמונג, וועלכע פירט זיך אין אָרדנונג, און האָבן זיך מיט איר פאַרבונדן אויסצוצאָלן טשעקן און טעלעגראַפישע איבערווייזונגען. די אַמעריקאַ־נער בענק האָבן געמאַכט אַ גרויסע רעקלאַמע אין דער אַמעריקאַנער פרעסע פאַר דער יידישער פּאָלקס־באַנק אין קאָוונע, און אין משך פון אַ קורצער צייט איז געשאָפן געוואָרן צו אַלעמענס צופרידנקייט אַ שנעלע פאַרבינדונג

צווישן די קרובים אין אַמעריקע און ליטע. דורך דער טעטיקייט איז די קאָוונער פּאָלקס־באַנק צייטווייליק פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטראַלן פינאַנץ־אַנשטאַלט פאַר אַלע יידן אין ליטע און האָט פון איר זייט געהאָלפן אויפשטעלן פּאָלקס־בענק אין קלענערע און גרעסערע ישובים אין דער מדינה. אויך די פּאָלקס־בענק אין די פּראָווינץ־שטעט האָבן אָנגעהויבן אָנצונעמען פּקדונות און געבן הלוואות און קרעדיט־הילף פאַר זייער באַפעלקערונג.

די פאַרבינדונג מיטן וועלט־יידנטום אלס גורם צו אָנטוויקלען די פּאָלקסבענק

לויט די וועגן פון די פּריוואַטע בענק אין חוץ־לארץ האָבן אָנגעהויבן אויך דער „דזשאָינט" און די „ליטווישע באַלטישע פעדעראַציע" אין אַמעריקע זיך צו פאַרנעמען מיטן איבערפירן געלט פון יענער זייט ים. לויט זייער פאַרשלאָג האָט דער נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע אויפגעשטעלט אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג צו די דאָזיקע צוועקן. אָבער אויך דער נאַציאָנאַל־ראַט האָט די דאָזיקע טעטיקייט דורכגעפירט דורך די יידישע פּאָלקס־בענק.

די איבערווייזונגען אין חוץ־לארץ זיינען אין יענער צייט געווען אַ חשובער גורם צו דער ווידעראויפבויאַרבעט פון צענדליקער טויזנטער משפּחות (יידישע און ניט־יידישע) און די דעפּאָזיטן אין די בענק האָבן געדינט אַלס באַזיס צו געבן הלוואות.

דער נאַציאָנאַל־ראַט האָט געפירט אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע אויפצושטעלן פּאָלקס־בענק. ער פלעגט שיקן אינסטרוקטאָרן צו העלפן אָרגאַניזירן די גרינדונג פון די בענק, וועלכע האָבן זיי אינסטרואירט ווי צו פירן די ביכער א. אַ. ו. ו. אַזוי האָט דער נאַציאָנאַל־ראַט פּראָקלאַמירט, אַז יעדע נייע פּאָלקס־באַנק, וועלכע וועט געגרינדעט ווערן, באַקומט אַ הלוואה אַלס אומזאַקאַפּיטאַל, אַ סכום גלייך צו די געלטער וואָס די באַנק וועט מאָביליזירן פון חברים־אָפּצאָל און דעפּאָזיטן צוזאַמען.

ווי אַזוי ס׳איז פאַרלאָפן די שנעלע אָנטוויקלונג פון די בענק, באַווייזט דער פאַקט, אַז צום 1־טן יוני 1920 האָבן 29 בענק באַוויזן צו מאָביליזירן אין דעפּאָזיטן 619.000 מאַרק, און צום ערשטן אָקטאָבער איז די צאָל בענק געוואָקסן שוין צו 44 און האָבן שוין מאָביליזירט 3.900.000 מאַרק אין דעפּאָזיטן. אָבער די הלוואות, וועלכע די פּאָלקס־בענק האָבן אין דער ערשטער צייט געגעבן זייערע חברים, זיינען געווען קליינע און האָבן דערגרייכט ס״ה צו 2000 פּעער פּערזאָן.

די ווירטשאַפטלעכע אָפּטיילונג פון נאַציאָנאַל־ראַט האָט געזאָרגט צו פאַרפסטיקן דעם האַנדל און די אינדוסטרי פון די יידן אין ליטע און צו דעם צוועק האָט זי זיך מטפל געווען מיט די צענטראַל־באַנק, וועלכע האָט געהאָט דעם ציל צו שאַפן גרויסע געלט־מיטלען; אָבער אַ באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט, און אַ דרינגנדע דערביי, איז געלייגט געוואָרן אויף די יידישע לאַנדווירטשאַפטן.

די יידישע לאַנדווירטשאַפט

ניט קוקנדיק אויף אַלע באַגרענעצונגען און שוועריקייטן, וועלכע זיינען געלייגט געוואָרן אויפן וועג פון די יידישע לאַנדווירטן אין ליטע, איז די צאָל יידן, וועלכע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט אין 19 טן יאָרהונדערט, געווען אין קאָוונער גובערניע 5.5%, אין ווילנער גובערניע — 6%, אין גראָדנער גוב. — 3.2% און אין סואוואַלקער גוב. — 9.2% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

וועגן דער צאָל פון יידישע גערטנער אין קאָוונער גוב. אין די יאָרן 1903—1917 זאָגן עדות די שטחים פון די באַארבעטע דורך זיי באָדנס. אין 1903 יאָר — 88 דעסיאַטין, אין 1913 — 184 דעסיאַטין. אַ שנעלערע אָנטוויקלונג איז אויסגעפאַלן אין דער צייט פון דער דייטשישער אָקופּאַציע בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די פאָרשונג, וועלכע איז דורכגעפירט געוואָרן אין יאָר 1920 דורך דער ווירטשאַפטלעכער אָפּטיילונג פון דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, האָט אין 100 פונקטן, אויף וועלכע עס האָבן זיך געפונען 95.000 יידישע נפשות, געוויזן, אַז 11% פון זיי האָבן זיך באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט, אין דער צאָל זיינען אויך איינגעשלאָסן געוואָרן 450 לאַנדווירטן, וועלכע זיינען שוין אַריבער צו דער לאַנדווירטשאַפט אין דער צייט פון דער מלחמה.

די שטרעבונג פון די ליטווישע יידן זיך צו באַשעפטיקן מיט לאַנדווירטשאַפט איז געווען אַ גרויסע. נאָר אין 54 פונקטן פון ישוב בכלל האָבן זיך פאַרשריבן 943 יידישע משפּחות צו באַקומען באָדן אין די ראַמען פון דער אַגראַר־רעפאָרם, וועלכע דער ליטווישער סיים האָט געהאָט וועגן דעם צו באַשליסן. אָבער פאַר דעם יידישן ישוב איז געשטאַנען די פראָגע ניט נאָר ווי צו פאַרפעסטיקן און פאַרבייטערן די יידישע לאַנדווירטשאַפט, נאָר דער עיקר, ווי אָפּצוהיטן, אַז זי זאָל ניט פאַרקלענערט ווערן אָדער צעשטערט ווערן דורך דער אַגראַר־רעפאָרם.

לויטן אַגראַרישן געזעץ־פּראָיעקט האָט די רעגירונג געדאַרפט רעקווייזירן אַלע גיטער, וועלכע זיינען געווען מער ווי 80 העקטאַר און דעם באָדן פאַרטיילן צווישן די פויערים, וועמען עס פעלט באָדן. פון די פראָגעבויגנס, וועלכע זיינען געשיקט געוואָרן צו יידישע לאַנדווירטן, האָט מען ניט פון אַלעמען באַקומען תשובות. אָבער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז 437 לאַנדווירטן האָבן באַארבעט 11821 דעסיאַטין אייגענעם באָדן און 10495 דעסיאַטין געדונגענעם באָדן — בס״ה 22316 דעסיאַטין. לויטן גרויס פון דער ווירטשאַפט האָבן זיך 361 פון די יידישע לאַנדווירטן פאַרטיילט:

239	ווירטשאַפטן מיט אַ שטח פון	1	ביז	25	דעסיאַטין	זיינען באַארבעט געווארן	2983	דעסיאַטין *
44	„	„ „ „	„	26	„	„ „ „	3132	„
15	„	„ „ „	„	81	„	150 „	1536	„
43	„	„ „ „	„	151	און מערער	„ „ „	11886	„
						ס"הכ	19537	„

שוין פון דער רשימה איז צו זען, אַז 49 יידישע לאַנד־ווירטשאַפטלעכע ווירטשאַפטן, אינהאַבער פון אייגענע 4993 דעסיאַטין און 5810 געדונגענע דעסיאַטין ווען פאַרלירן פון דער אַגראַר־רעפאָרם. צוזאַמען מיט דעם איז נאָך געווען אַ גרויסער ספק, אויב וועלכע ניט איז אַנדערע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג וועלן געניסן פון דער פאַרגעלייגטער אַגראַר־פאַרטיילונג. דער־פאַר איז נייטיק צו ברענגען פאַר דער רעגירונג אַ פּראָיעקט, אַז זי זאָל פאַרטיילן דעם באָדן אויך צווישן די יידן, וועלכע זאָלן זיך אַרויסווייזן ווי לאַנדווירטן פון פאַר דער מלחמה־צייט. צוליב דעם האָט דער נאַציאָנאַל־ראַט באַשלאָסן צו דינגען אייניקע גרויסע ווירטשאַפטן און גלייך צו באַזעצן אויף זיי יידן. צו דעם צווועק זיינען גע־דונגען געווארן (מיט דער הילף פון קאָוונער פאָלקס־באַנק), פון גראַף טאָטלעבן זיין גוט „פּעלאַדנאגי" ביי קיידאן (אַ שטח פון 12.500 דעסיאַטין) און פון דער משפּחה סטאָ־ליפין זייער גוט פילאַמאַנט ביי דאַטנאָווע (אַ שטח פון 6000 דעסיאַטין בערך), בכדי אויף די שטחים צו 18 דעס־יאַטין פון די דאָזיקע צוויי גיטער צו באַזעצן יידישע לאַנדווירטן. מיט דער טעטיקייט צו באַזעצן די יידן האָט זיך פאַרנומען דער אַגראַנאָם ה' לעשעם (איצט אַ פּרדסן אין ישראל).

די אַרבעט האָט זיך ניט איינגעגעבן, דער עיקר צוליב פאָלגנדע סיבות:

1) די שוועריקייט אַראָפּצונעמען די ליטווישע אַר־בעטער פון דער ערד, וועלכע זיי האָבן באַארבעט, און זיי אַריבערפירן אויף אַנדערע גיטער פון די זעלבע אייגנטימער.

2) דאָס פעלן פון אַ יידישן מענטשן־מאַטעריאַל, וועלכער זאָל פאַסן פאַר אַ קאָאָפּעראַטיווער באַדן־באַ־זעצונג.

3) דאָס פעלן פון אומזאַץ־מיטלען.

דעריבער זיינען די קאָאָפּעראַטיוון ווירטשאַפטן, וועלכע זיינען אַזוי אויפגעשטעלט געווארן, שנעל צעפאַלן געווארן. אַ קורצע צייט האָבן נאָך די לאַנדווירטן פאַר־געזעצט צו אַרבעטן אין זייערע ווירטשאַפטן, ביז עס איז געקומען די רעגירונג און האָט דעם באָדן רעקוויזירט, מיטן מאָטיוו, אַז די יידן זיינען ניט קיין ריכטיקע פויע־רים, ווייל זייערע עלטערן האָבן זיך מיט קיין לאַנד־ווירטשאַפט ניט באַשעפטיקט.

אָט אַזוי איז דורכגעפאַלן אַ וויכטיקע טעטיקייט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט. נאָר די יידישע געלערנטע ביי קיידאַן, וועמען דער נאַציאָנאַל־ראַט האָט איבערגעגעבן דעם באָדן פון גראַף טאָטלעבן, וואָס האָט זיך געפונען ביי דער שטאָט, זיינען געבליבן ביי זייער באָדן. אמת, אַז נאָכן פאַרעפנטלעכן דעם געזעץ פון דער אַגראַר־רע־פאָרם זיינען נאָך געבליבן פיל יידישע לאַנדווירטן אין ליטע. אין דער געגנט פון קיידאַן, דאטנאווע, לייפון, פאַ־נאסישקי, וויגואווא, סיאד און אנדערע. די אַלע לאַנדווירטן פלעגן באַקומען קרעדיטן פון די פאָלקס־בענק צו דער־וועלבן לאַנדווירטשאַפטלעכע מאַשינעס און אומזאַץ־קאָפּיטאַל.

די פאַרגרעסערונג פון נעץ פון די פאָלקס־בענק

די צאָל פאָלקס־בענק האָט זיך אין אַ קורצער צייט פאַרגרעסערט און עס איז געווארן נייטיק פעסטצושטעלן און אויפצוקלערן די בשותפותדיקע פראָבלעמען צווישן זיי. צוליב דעם זיינען צונויפגערופן געווארן די עסקנים פון די פאָלקס־בענק צו אַ באַראַטונג. אַזאַ ערשטע באַרא־טונג איז פאַרגעקומען אין קאָווונע אין די טעג פון 19—21, אָקטאָבער 1920. עס איז געמאַכט געווארן דער סך הכל פון דער טעטיקייט פון די פאָלקס־בענק אין פאַרלויף פון די ערשטע אַכט חדשים פון זייער עקזיסטענץ און עס איז מיט צופרידנקייט פעסטגעשטעלט געווארן, אַז ניט קוקנ־דיק אויפן פעלן פון גענוגע עסקנים, האָבן די בענק פאַרשטאַנען צו אינווסטירן פון זייער אייגן קאָפּיטאַל און די דעפּאָזיטן, וועלכע זיי האָבן באַקומען פון נאַציא־נאַל־ראַט, אין הלוואות, וואָס זייערע צאָלונגס־טערמינען זיינען געווען אין משך פון 8—9 חדשים און זיך אויסצו־נוצן מיט די פריווילעגיעס דעפּאָזיטן צו דיסקאָנטירן אַנ־וויזונגען און טשעקן פון קורצע טערמינען.

אויף דער באַראַטונג זיינען אויך באַהאַנדלט געווארן די פרטים פון דער טעטיקייט, וועלכע זיינען געווען פאַר־בונדן מיט איבערווייזונגען פון חוץ־לארץ, דאָס געבן הלוואות צו האַנדווערקער און לאַנדווירטן, הלוואות צו פאַרריכטן די הייזער און די פראָגע וועגן דער קעגנזייי־טיקער באַציאונג צווישן די בענק. עס איז אונטערשטראָכן געווארן די וויכטיקייט פון אַ פינאַנץ־צענטער, וועלכער זאָל דערמעגלעכן די ערנסטע מאָביליזירונג פון געלט־מיטלען פאַר די פאָלקס־בענק, און פון דער אַנדערער זייט — וועלכע זאָל מטפל זיין און ריכטן די טעטיקייט פון די בענק.

עס איז אויך אַרויסגעהויבן געווארן דער געדאַנק, אַז פאַראַלעל צו דער צענטראַל־באַנק זאָל אויפגעשטעלט ווערן אַ פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק גופא, וועלכער זאָל זיך מטפל זיין מיט אַלע זייערע אינערלעכע ענינים. קיין

* אַ דעסיאַטין איז גלייך צו 1,0923 העקטאַר.

ענדגילטיקע החלטה איז וועגן דער פראַגע נאָך ניט אָנגע־נומען געוואָרן צו יענער צייט.

די צווייטע באַראַטונג איז פאָרגעקומען דעם 2—5־טן דעצעמבער פון זעלביקן יאָר. ס איז געשאַפן געוואָרן די צייטווייליקע פאַרוואַלטונג פון פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק אין באַשטאַנד פון די ה״ה: צבי פארט — קאָוונע, שמואל לאַנדוי — פּאָנעוועזש, אהרן פיין — ראדווילישקי, גילדה — שאַוול און פרידמאן — ראסיין. עס איז אַרויפ־געלייגט געוואָרן אויף דער פאַרוואַלטונג צוצוגרייטן קאָנ־קרעטע פאָרשלאַגן און צו אָרגאַניזירן די בענק, צוגרייטן אַ פּלאַן פון זייער טעטיקייט און צוזאַמענרופן דעם צוזאַ־מענפאָר פון די פאָלקס־בענק אין ליטע.

דער ערשטער צוזאַמענפאָר פון די פאָלקס־בענק

דעם 30־טן מערץ 1921 איז אין קאָוונע פאָרגעקומען דער ערשטער צוזאַמענפאָר פון 47 בענק. דער צוזאַמענ־פאָר האָט באַשטעטיקט דעם נוסח פון די תקנות פון פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק.

מיט די תקנות איז די אויפגאַבע פון פאַרבאַנד געווען צו שיצן זייערע אינטערעסן פון אויסן, צו זאָרגן צו באַ־קומען די נויטיקע מיטלען פאַר זייער טעטיקייט, זיי קאָנטראָלירן און ריכטן זייער טעטיקייט לויט די פּרינ־ציפּן פון דער אמתער קאָאָפּעראַציע. אַזוי איז אויך באַ־שלאָסן געוואָרן אויף דעם צוזאַמענפאָר, אַז אין די ראַמען פון איין קהילה זאָל ניט עקזיסטירן מער ווי איין פאָלקס־באַנק, אַז אַלע פאָלקס־בענק זיינען מחוייב זיך צו געפינען אונטערן אויפזיכט פון פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק און אַז אַן אַנשטאַלט, וואָס וועט ניט אויספילן די באַשלוסן פון צוזאַמענפאָר פון די פאָלקס־בענק, זאָל אויסגעשלאָסן ווערן פון נעץ פון די אָרגאַניזירטע פאָלקס־בענק, וועלכע זאָלן מיט אים אויפהערן צו אַרבעטן, אַזאַ פאַל זאָל אומע־טום פאַרעפנטלעכט ווערן, בכדי די אַנדערע זאָלן ניט געשטרויכלט ווערן איבער דעם.

וואָס שייך די שאלה פון צענטראַל־באַנק, איז באַ־שלאָסן געוואָרן צו באַשטעטיקן דעם פאָרשלאַג פון דער ווירטשאַפטלעכער קאָמיסיע ביים נאַציאָנאַל־ראַט וועגן טיפּ פון באַנק, באַאויפטראַגן די צייטווייליקע פאַרוואַלטונג צו זאָרגן וועגן באַקומען פון דער רעגירונג די באַשטע־טיקונג פון די פאַרבאַנד־תקנות פון די פאָלקס־בענק און אויספירן די החלטות פון דעם צוזאַמענפאָר.

די דאָזיקע כללים זיינען שפּעטער געוואָרן די גרונט־שטיינער, אויף וועלכע ס׳איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער פּרעכטיקער בנין פון דער יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע, וועלכע האָט במשך פון 20 יאָר געדינט מיט אַ באַזונדע־רערער הצלחה די אינטערעסן פון יידישן ישוב.

אין דער צייט פון יענער תקופה זיינען קיין ליטע אָנגעקומען די עסקנים פון דער יידישער קאָאָפּעראַציע אין כאַרקאָוו (אוקראינע), וועלכע זיינען גלייך צוגעצויגן געוואָרן צו דער אַרבעט אין דער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע: מאיר אַקסעלראָד, וועלכער איז באַשטימט געוואָרן פריער אַלס פאַרוואַלטער פון דער ווירטשאַפטלעכער אָפּטיילונג ביים נאַציאָנאַל־ראַט און נאָכדעם איז ער אויסגעוויילט געוואָרן אין פאַרוואַלטונג פון פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק און אין צענטראַל־באַנק; אברהם זאבארסקי, וועל־כער איז געשטאַנען בראש פונעם גרויסן יידישן קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו אין כאַרקאָוו און איז געווען באַקאַנט אַלס אַ מענטש פון גרויסע אָרגאַניזאַציאָנס־פעאיקייטן, ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פאַרוואַלטער פון פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק; און יצחק (אייזיק) ברודנע, נאָך אַ בעל־נסיון, אַלס באַנקיר פון עלטערן־הויז און אין דער יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע אין כאַרקאָוו, וועלכע ער האָט אָרגאַניזירט און געשטאַנען בראש. ער איז אויס־געוויילט געוואָרן אין פאַרוואַלטונג פון צענטראַל־באַנק און אין פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק.

די דריי האָבן צוזאַמען מיט פיל אַנדערע פיל אויפ־געטאָן צוגונסטן פון דער יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַ־ציע ביז זיי זיינען עולה־געווען קיין ארץ־ישראל.

מיטן שליסן דעם ערשטן צוזאַמענפאָר האָט דער פאַרבאַנד פון די בענק אָנגעהויבן זיין טעטיקייט, ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס זיינע תקנות זיינען דורך דער רעגירונג באַשטעטיקט געוואָרן ערשט אין סעפּטעמבער 1921.

די אויפשטעלונג פון דער צענטראַל־באַנק

דער נאַציאָנאַל־ראַט, וועלכער האָט ביז דאַן זיך פאַר־נומען מיטן מאָביליזירן דעם אַקציען־קאַפּיטאַל פון באַנק, האָט ניט מצליח געווען אין דער זאַך; די יידישע סוחרים און אינדוסטריעלער, וועלכע האָבן געפאָדערט רעכט אין באַנק, האָבן אָבער ניט דערפילט די פאָדערונגען צו געבן די מיטלען, וועלכע זיי האָבן צוגעזאָגט. אויך אין אויסלאַנד זיינען ניט געפונען געוואָרן קיין בעלנים אויף די אַקציעס פון באַנק. דערמיט איז די טייערע צייט פאַרלוירן גע־גאַנגען און עס איז געשטאַנען אַ געפאַר, אַז ווען עס וועט אָפּלויפן דער טערמין אויפצושטעלן די באַנק, וועט דער טערמין ניט פאַרלענגערט ווערן. דעריבער איז דער נאַציאָנאַל־ראַט געוואָרן געצוואונגען זיך צו ווענדן צו די פאָלקס־בענק מיט אַ פאָרשלאַג, אַז זיי זאָלן נעמען אויף זיך די פאַרטיילונג פון די אַקציעס און דערמיט העלפן דאָס באַלדיקע דערעפנען פון צענטראַל־באַנק.

די פאָלקס־בענק האָבן דעם פאָרשלאַג אַקצעפּטירט נאָכדעם ווי עס איז זיי צוגעזאָגט געוואָרן, אַז די העלפט פון די פּריווילעגירטע אַקציעס וועט איבערגעגעבן ווערן דעם פאַרבאַנד פון זייערע פאָלקס־בענק, און אַזוי איז דעם 1־טן נאָוועמבער 1921 געגרינדעט געוואָרן די יידישע צענטראַל־באַנק. צו שטיצן די קאָאָפּעראַציע אין ליטע און דאַן אָנגעהויבן איר טעטיקייט.

דער אָנגעצייכנטער אַקציען־קאַפּיטאַל פון צענטראַל־באַנק איז געווען 3.000.000 מאַרק, אָבער דער איינגעצאָל־טער קאַפּיטאַל איז געווען נאָר 1.824.000 מאַרק. פון איר גרינדונגס־טאָג זיינען צו איר געווען פאַרבונדן 71 פאָלקס־

בענק, וועלכע האָבן אין משך פון אַנדערטהאַלבן יאָר פון זייער עקזיסטענץ באַוויזן זיך צו אַנטוויקלען און צו מאַכן ביליזירן חבר־אָפּצאָל און פּאַרשיידענע פּאָנדן אין א סכום פון 2.500.000 מאַרק און דעפּאָזיטן — 19.000.000 מאַרק. די צאָל פון זייערע מיטגלידער האָט שוין דערגרייכט 11.000.

די פּאָלקס־בענק זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן אין א צייט וועו אין ליטע האָט נאָך ניט עקזיסטירט קיין אין באַנק, אָבער וועו די צענטראַל־באַנק איז שוין געעפנט געוואָרן, האָבן שוין עקזיסטירט 5 אַנדערע האַנדלס־בענק, און דאָס זיינען געווען:

1) די ליטווישע באַנק פּאַר האַנדל און אינדוסטרי.
2) די ליטווישע ווירטשאַפטס־באַנק.
3) די ליטווישע באַנק פּאַר קרעדיט.
4) די ליטווישע קאָמערץ־באַנק און
5) די אינטערנאַציאָנאַלע באַנק.

די אָנגעוויזענע בענק זיינען געווען ריין ליטווישע אַנשטאַלטן און זיינען געגרינדעט געוואָרן אָן דער באַטייליקונג פון פרעמדן קאַפּיטאַל. נאָר די ליטווישע קאָמערץ־באַנק איז געגרינדעט געוואָרן דורך דער משפּחה טילמאַנס (א באַקאַנטער דייטשישער אינדוסטריעלער אין ליטע) און הערן סאָלאָוויטשיק, א יידישער ווירטשאַפטס־מאַן, א ברודער פון יייד. מיניסטער סאָלאָוויטשיק. די באַנק האָט זיך געשטיצט אויף דער דייטשישער דאָרמשטעטער באַנק.

דער אייגענער קאַפּיטאַל פון יעדער פון די אויבנ־דערמאָנטע בענק האָט מיט פיל איבערגעשטיגן דעם אייגענעם קאַפּיטאַל פון דער יידישער צענטראַל־באַנק, אָבער די צענטראַל־באַנק האָט געהאַט גוטע פּאָרבינדונגען אין אויסלאַנד און האָט פון אָנהייב אָן מצליח געווען צו אַנטוויקלען א לעבהאַפּטע טעטיקייט פון אינטערנאַציאָנאַלער באַדייט.

אין ערשטן עקזיסטענץ־יאָר האָט די צענטראַל־באַנק געאָרבעט לויטן רעזשים פון די דייטשע אינפלאַציאָנס־מאָרק, נאָר אין אָקטאָבער 1922 האָט די ליטווישע רע־גירונג איינגעצויגן דעם דייטשן מאַרק פון דעם מטבע־אומלויף פון דער מדינה און האָט אויף זיין אָרט אַרויס־געלאָזן אַן אייגענע וואַלוטע — דעם ליטאס, וועלכער האָט זיך באַזירט אויפן אָמעריקאַנער דאָלאָר (אין ליטאס = 1/10 דאָלאָר).

די באַגעגעניש מיטן „דזשאָינט"

אין יענער תקופה האָט פאַסירט א זאַך, וואָס האָט אויפגערודערט די יידן אין ליטע און ס׳איז כדאי זיך אָפּצושטעלן אויף איר.

דער דזשאָינט, וועלכער האָט אָנגעפירט מיטן העלפן די יידן אין פוילן, רומעניע, בעסאַראַביע, לאָטווייע און אין אַנדערע לענדער מיט דער הילף פון אָנגעשטעלטע און דירעקטאָרן, האָט פּאַרשפּעטיקט צו באַזוכן ליטע, און וועו זיי זיינען אַהער געקומען, האָבן זיי, צו זייער גרויס באַ־וואונדערונג, געפונען זאָכן, וועלכע די יידן אין אַנדערע לענדער האָבן צו זיי ניט זוכה געווען. א יידישע אויטאָנא־מיע, א מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים, א נאַציאָנאַל־ראָט און וועדים פון קהילות, אַרגאַניזירטע און אויסגע־וויילטע אויף דעמאָקראַטישע יסודות, וויירטשאַפטלעכע מוס־דות. פּאָלקס־בענק און זייער פּאַרבאַנד, א צענטראַל־באַנק א. א. וו. — אַנשטאָלטן, וואָס מיט זייער הילף וואָלט דער דזשאָינט געקאָנט זיין טעטיק, זיינען שוין געווען גרייט פאַר זיין קומען, און דער דזשאָינט איז אויפגעפאָדערט געוואָרן צו קויפן אָקציעס פון א באַנק, וואָס די דעה אויף איר איז געלעגן אין די הענט פון נאַציאָנאַל־ראָט, אָדער צו פינאַנסירן באַשטימטע אונטערנעמונגען, ווי הייזער־בוי און אַנדערע ווירטשאַפטלעכע אונטערנעמונגען אויף גוטע תנאים, וואָס די שליטה אויף זיי זאָל זיך געפינען אין די הענט פון אָרטיקע געזעלשאַפטלעכע אַנשטאָלטן. די שליחים פון דזשאָינט זיינען דערצו ניט געווען געווויינט און זיי האָבן געפאָדערט מבטל צו מאַכן די אַלע אַנשטאָלטן, און די השגחה איבערן ווירטשאַפטלעכן לעבן פון די יידן אין ליטע איבערגעבן זיי. די יידן אין ליטע האָבן די תנאים ניט אָנגענומען, און די ווירטשאַפטלעכע קאָנפערענץ, וועל־כע איז ספּעציעל צוזאַמענגערופן געוואָרן, בכדי צו באַ־האַנדלען די ענינים צוזאַמען מיט די פאַרטרעטער פון דזשאָינט, איז פונאַנדערגעלאָזן געוואָרן אָן וועלכע עס איז רעזולטאָטן. די פאָדערונג פון דזשאָינט האָט אַרויסגע־רופן א שטאַרקע ערגערונג צו אים מצד די יידן אין ליטע.

די דרייסטע תשובה פון די יידן אין ליטע, וועלכע האָבן זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען די תנאים פון דזשאָינט, האָט געמאַכט א רושם בייַ יידן אויף דער וועלט. נאָר, וועו ד״ר בערנאַרד כהן איז באַשטימט געוואָרן אַלס אייַ־ראָפּאישער דירעקטאָר פון דזשאָינט, איז אויפגעשטעלט געוואָרן די באַציאונגען צווישן דעם „פאָנדיישן" (אזוי האָט מען דאָן גערופן די בשותפותדיקע אַרבעט פון דזשאָינט און די געזעלשאַפט „איקא" צום ווידעראויפ־שטעלן פון דעם אייראָפּאישן יידנטום) און די יידן אין ליטע. דער „פאָנדיישן" האָט בעיקר געאַרבעט אויפן שטח פון ווידעראויפבוי פון די צעשטערטע בנינים אין ליטע, און די קרעדיטן דערצו זיינען געגעבן געוואָרן מיט דער הילף פון צענטראַל־באַנק דורך די פאָלקס־בענק.

די באַציאונגען צווישן דער יידישער און ליטווישער קאָאָפּעראַציע

די ליטווישע קאָאָפּעראַציע האָט זיך אַנטויקלט אויף אַנדערע ווועגן און בייַ גאַנץ אַנדערע תנאים. די ליטווישע באָפעלקערונג איז געווען קאָנצענטרירט אין דאָרף. וועו די מלחמה האָט זיך געענדיקט און די ליטווישע פּליטים האָבן זיך צוריקגעקערט אויף זייערע פּלעצער, איז פאַר זיי געשטאַנען דאָס פּראָבלעם צו באַזאָרגן די עלעמענטאַרע באַדערפענישן פאַר זייער באָפעלקערונג. קיין קלאָס ליט־ווישע קרעמער זיינען אין דאָרף ניט געווען, די פּראָג־רעסיווע צווישן די ליטווינער האָבן אָנגעהויבן צו אַר־גאַניזירן אין דאָרף די קאָנסום־קאָאָפּעראַציע, וועגן איר

נוציקייט האָבן זיי שוין באַוויזן צו הערן אין רוסלאַנד. אויף די קאָנסום קאָאָפּעראַטיוון איז אַרויפגעלייגט געוואָרן די אויפגאַבע צו באַזאָרגן אַלע נויטיקע באַדערפענישן פאַר דער דירה פון פויער און זיין ווירטשאַפט.

סוף 1921 זיינען אין ליטע געווען טעטיק 350 אַר־גאַניזירטע קאָנסום קאָאָפּעראַטיוון. אין קאָוונע האָבן דאָן עקזיסטירט צענטראַל־אַנשטאַלטן: „טאלקא" — צו באַזאָרגן באַקליידונג, שיך און א. וו. „אוקינינקו סאיונגא" — צו באַזאָרגן לאַנדווירטשאַפּטלעכע מאַשינען, זאָמען, מיסט א. א. וו.

די עסקנים פון דער ליטווישער קאָאָפּעראַציע האָבן אין מאַי 1922 צוזאַמענגערופן אַן אַלגעמיינע קאָאָפּעראַטיוו־קאָנפערענץ. צו איר זיינען אויך איינגעלאָדן געוואָרן די יידן. 80 דעלעגאַטן פון דער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע האָבן געענטפערט אויף דער איינלאַדונג און זיינען געקומען. (ליטווינער זיינען געווען 300, יידן — 80).

וועגן דער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע אין שטאָט און אין דאָרף האָט געלייענט א רעפעראַט דער פאָרשטייער פון פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק. אין ווכוח וועגן רעפעראַט זיינען אַרויסגעטראָטן די דעלעגאַטן פון די סאָציאַל־דעמאָקראָטן און ליטווישע פאָלקס־סאָציאַליסטן — פערזאָנען פון א שטעלונג און א השפּעה — מיט א טענה, אַז די קרעדיט־קאָאָפּעראַציע העלפט בעיקר דעם קרעמער און דעם ניט־פּראָדוקטיוון מענטש, און דעריבער האָבן זיי פאַרגעשלאָגן איר פּסלען אַלס קאָאָפּעראַטיוע באַווע־גונג און צונעמען פון איר די רעכט, וואָס די קאָאָפּע־ראַציע בכלל האָט פון זיי א הנאה.

זייער כוונה איז געווען א קלאָרע: דערליידיקן די יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַציע. ס׳איז געווען א סכנה, אַז די מיינונג וועט אָנגענומען ווערן מיט א מערהייט שטימען, נאָר דאָ זיינען געקומען צו הילף דער יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע די קריסטלעכע גייסטלעכע, וועלכע האָבן די פּראָגע מיט א קליינער מערהייט אַראָפּגענומען פון סדר היום.

דער אָנגריף פון די ליטווינער האָט צעשטערט דעם מצב־רוח פון די יידן און אַלס פּראָטעסט האָבן זיי פאַר־לאָזן די קאָנפערענץ, נאָך איידער עס האָבן זיך פאַרענדיקט די באַהאַנדלונגען.

דער ממשותדיקער רעזולטאַט פון דער קאָנפערענץ איז געווען: — די קאָנקורענץ פון די ליטווישע פאַר־טייען צו גרינדן קרעדיט־קאָאָפּעראַטיוון־געזעלשאַפטן אין די דערפער און שטעט, מיט דער כוונה צו פאַרפעסטיקן דורך זיי זייער פּאָליטישע השפּעה.

מיט דער צייט איז דער ענין געבראַכט געוואָרן דער־צו, אַז אין די דערפער זיינען געגרינדעט געוואָרן 3—4 געזעלשאַפטן פאַר קרעדיט (פּאַרטייאישע, וועלכע האָבן קאָנקורירט אייניע מיט דער צווייטער).

די מיטלען צו זייער טעטיקייט האָבן די געזעל־שאַפטן באַקומען פון דער ליטווישער מלוכה־באַנק. זיי האָבן די געלטער פאַרטיילט צו די מיטגלידער, ניט זאָר־גנדיק זיי צוריקצובאַקומען.

דער צווייטער צוזאַמענפאָר פון די פּאָלקס־בענק

דעם 22־טן מערץ 1922 איז פאָרגעקומען דער צוויי־טער צוזאַמענפאָר פון די פּאָלקס־בענק אין ליטע. דאָס איז געווען דער ערשטער צוזאַמענפאָר נאָכדעם ווי דער סטאָטוט פון פאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק איז דורך דער רעגירונג באַשטעטיקט געוואָרן.

דער צוזאַמענפאָר האָט פאָרפעסטיקט דעם פאַרבאַנד, ער האָט באַשטעטיקט די שטעלונג צו די באַציאונגען מיטן „פאַנדיישן" און צוזאַמען מיט דעם האָט ער געפאָדערט, אַז די אַרבעט פאַרן ווידעראויפבוי פון די יידן אין דער חרובער ליטע זאָל זיך גלייך אָנהייבן. דער צוזאַמענפאָר האָט אויך באַאָנדלט די פאַרזיכערונגס־פראָגע און האָט פראָטעסטירט, וואָס דער וויכטיקער צווייג איז דורך דער רעגירונג מאָנאָפּאָליזירט געוואָרן.

עס איז אויסגעוויילט געוואָרן א שטענדיקע פאַרוואַל־טונג פון פאַרבאַנד, אין באַשטאַנד פון די הערן: מ. אַק־סעלראָד, א ברודני, יהודה בלאָך, אברהם זאַבאַרסקי, שמואל לאַנדוי, ז. לאַזאַראָוו און צבי פּאַרט.

אין ראָט פון פאַרבאַנד זיינען אויסגעוויילט געוואָרן: אַקערמאַן פון אַניקשט, גילדה פון שאַוול, פיין פון ראד־ווילישקי, קאַרצמער פון אַליטע, זלמן ראַבינאָוויטש פון פאָנעוועזש, שוהאם פון ראסיין און שטערן פון יאַנאָווע.

די השפּעה פון די מאָניטאָרע ענדערונגען אין דייטשלאַנד אויפן ווירטשאַפּטלעכן מצב אין ליטע

די אינפלאַציע פון דייטשישן מאָרק און די סטאַבי־ליטעט פון דער ליטווישער מטבע האָבן מיטגעווירקט צו שאַפן א פּעריאָד פון שפע אין מסחר און דאָס האָט גע־האָלפן פאַרפעסטיקן די צענטראַל־באַנק און די פּאָלקס־בענק.

אין אין יאָר איז געוואַקסן דער אייגענער קאַפּיטאַל פון דער צענטראַל־באַנק אויף 900.000 ליט. די דעפּאָזיטן זיינען געוואַקסן פון 646 טויזנט ביז 2.300.000 ליט. און די הלוואות צו די קליענטן פון באַנק פון 1.500.000 ליט צו 9.440.000 ליט.

אין 1924 האָט זיך אָנגעהויבן די סטאַביליזאַציע פון דייטשישן מאָרק אין ליטע, וואָס איר ווירטשאַפט איז גע־וען אָפהענגיק פון דייטשישן מאָרק, האָט מען עס גלייך אָנגעהויבן צו שפּירן צום שלעכטן. די יידישע סוחרים אין ליטע זיינען געווען געווויינט אין דער צייט פון דער אינ־פלאַציע צו גרויסע אייגקויפן, וועלכע האָבן איבערגעשטיגן זייערע אומזאָצן. וען די פריזין זיינען געשטיגן, זיינען קלע־נער געוואָרן די פאַרקויפונגען און די סוחרים האָבן ניט געקאָנט דעקן זייערע פאַרפליכטונגען, עס האָט זיך אָנגע־הויבן א שטורעם פון באַנקראָטן. דער יאָך פון די שטייערן איז געוואַקסן. 85% פון דער באַפעלקערונג זיינען גע־זעסן אין דאָרף און נאָר 15% אין שטאָט, אָבער אין דאָרף

האָבן זיך געפונען די ליטווינער און אין די שטעט — די מינדערהייטן, און דער עיקר, די יידן, און די מאַכט האָט באָפֿאַרצוגט אַרויפצולייגן דעם יאָך פון די שטייערן אויף די פֿלייצעס פון די איינוואוינער פון דער שטאָט — אויף די יידן.

אין דעם יאָר זיינען געמאַכט געוואָרן אייניקע פֿרואוון צו גרינדן יידישע קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוון אין ליטע, אָבער אָן אַ באַזונדערער הצלחה.

עס זיינען אויך געגרינדעט געוואָרן אייניקע פֿראָדוצירער־קאָאָפּעראַטיוון, בעיקר דורך „החלוץ" (די סטאַלעריי „עבודה", קאָאָפּעראַטיוון פון עלעקטראָ־מעכאַניקער א. א. וו.), אָבער זיי אַלע האָבן ניט געקאָנט לאַנג אָנהאַלטן.

אין דעם יאָר האָט אויך פֿאַרלאָזן ליטע הער זאַבאַרסקי און איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

עס איז געמאַכט געוואָרן אַ רעאָרגאַניזאַציע אין בוי און אומפֿאַנג פון דער טעטיקייט פון פֿאַרבאַנד פון די פֿאָלקס־בענק, עס איז פֿאַרברייטערט געוואָרן דער פֿערסאָנאַל פון די אינסטרוקטאָרן, עס זיינען איינגעלאַדן געוואָרן נייע מיטאַרבעטער א. א. וו.

אַלס לייטער פון פֿאַרבאַנד איז איצט אויסגעוויילט געוואָרן ה' צבי פֿאַרט, וועלכער איז פריער געווען דער דירעקטאָר פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק פֿאָלקס־באַנק. אין דער פֿאַרוואַלטונג פון פֿאַרבאַנד איז אויך געוויילט געוואָרן ד"ר א. אידעלסאָן, וועלכער איז פֿאַרבליבן אויפן פּאָסטן אין פֿאַרלויף פון 2 יאָר.

הילף פֿאַר קליין־אינדוסטריעלער און בעלי־מלאכה

די קליין־אינדוסטריעלער און די בעלי־מלאכה האָבן זיך גענייטיקט אין כלים און פֿאַרשיידענע אינסטרומענטן צו זייער אַרבעט. עס האָט זיי דאָן געפעלט די אינפֿאָרמאַציע וועגן די מקורות, ווו זיי צו באַקומען; די טעכנישע פּרטים און די לייכטע תנאים זיי צו דערווערבן. צו זייער הילף איז געקומען די צענטראַל־באַנק, וועלכע האָט בשותפות מיט דער וועלט־אַרגאַניזאַציע „אָרט" געגרינדעט אין לאַנד אַריבער אַ שווערע טריקענים און דער עקספּאָרט פון דער לאַנדווירטשאַפֿטלעכער געריטענים איז געפאַלן פון 83 מיליאָן בויז 68 מיליאָן ליט. אַלס רעזולטאַט פון דעם איז בויז אַ מינימום פֿאַרקלענערט געוואָרן די קויפקראַפט פון ליטווישן דאָלר.

די רעגירונג האָט באַשלאָסן צו פֿאַרפולקאָמען אירע פֿאַרשיידענע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע געביטן און זיי אַריבערצופירן צו אַן אינטענסיוואַר ווירטשאַפֿט.

זי האָט אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן אויף 5 יאָר, זי האָט איינגעפירט ענדערונגען אין נידעריקן שטאַל־ווירטשאַפֿט, אויסבעסערונג פון דער קו־אָפשטאַמונג, אַ געהעריקן טיפול אין זייער דערנערונג, אויפגעשטעלט אַ נעץ פון מילכיקעריין און אַ צענטראַלן מוסד אונטערן נאָמען „פּיענאַצענטראָס", מיט אַ פֿאַבריק צו שאַפן פוטער פֿאַרן עקספּאָרט (די ליטווישע פוטער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר גוטער קוואַליטעט און האָט געהאַט אַ גוטן אָפּזאַץ־מאַרק אין דייטשלאַנד, ענגלאַנד און אַנדערע לענדער און אָפילו אין ארץ־ישראל).

אין משך פון איין יאָר זיינען געגרינדעט געוואָרן 280 מילכיקעריין און זייער צאָל איז שפּעטער דערגאַנגען ביז 628.

דער פּלאַן איז דורכגעפירט געוואָרן אין לויף פון 5 יאָר מיט הצלחה און האָט געבראַכט גרויסע נוצן דער ליטווישער באָפּעלקערונג, אָבער די קרייזן פון יידישן

אין משך פון עטלעכע יאָר האָט „רוימאש" מיט פיל הצלחה דורכגעפירט די אַרבעט, אָבער אַז די מוטער־געזעלשאַפֿט אין בערלין האָט זיך בהדרגה פֿאַרוואַנדלט אין אַ האַנדלס־געזעלשאַפֿט פֿאַר מאַשינען פון דער שווערער אינדוסטרי און האָט אָנגעהויבן צו געבן פֿאַרצוגס־רעכט די גרויסע אונטערנעמונגען, יידישע און ניט־יידישע, און זיי געגעבן אַ בעסערע באַהאַנדלונג אייִדער די יידישע מיטגלע און קליינע אונטערנעמונגען, איז מען אין ליטע געוואָרן אומצופרידן מיט איר.

דער פֿאַרזיצער פון פֿאַרוואַלטונג פון „רוימאַש" אין ליטע איז געווען צבי פֿאַרט און דער פֿאַקטישער פֿאַרוואַלטער ה מ. מישורסקי. אין יענער צייט האָט זיך די צענטראַלע פון דער געזעלשאַפֿט אין בערלין אויך פֿאַרפֿלאַנטערט מיט ניט קיין געלונגענע געשעפטן מיט סאָוויעט־רוסלאַנד. בכדי זיך מער ניט צו פֿאַרפֿלאַנטערן האָבן די פֿאָלקס־בענק זיך צוריקגעצויגן פון „רוימאש" און איר גאַנצע טעטיקייט איז אַריבער צו אַן אַקציע־געזעלשאַפֿט, וועלכע די געזעלשאַפֿט „אָרט" האָט ספּעציעל צוליב דעם געגרינדעט.

די קריזיס־יאָרן

אין 1925 יאָר איז געוואָרן 5 יאָר זינט דער יידישער קאָאָפּעראַציע־באַוועגונג אין ליטע. אין דעם יאָר איז אויך פֿאַרטיק געוואָרן דער פֿרעכטיקער בנין פון דער צענטראַל־באַנק, אָבער דאָס יאָר איז אויך געווען אַ יאָר פון שווערן קריזיס אין ליטע. אין אַ שווערער פֿאָרם איז איבערן לאַנד אַריבער אַ שווערע טריקעניש און דער עקספּאָרט פון דער לאַנדווירטשאַפֿטלעכער געריטענים איז געפאַלן פון 83 מיליאָן בויז 68 מיליאָן ליט. אַלס רעזולטאַט פון דעם איז בויז אַ מינימום פֿאַרקלענערט געוואָרן די קויפקראַפט פון ליטווישן דאָלר.

די רעגירונג האָט באַשלאָסן צו פֿאַרפולקאָמען אירע פֿאַרשיידענע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע געביטן און זיי אַריבערצופירן צו אַן אינטענסיוואַר ווירטשאַפֿט.

זי האָט אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן אויף 5 יאָר, זי האָט איינגעפירט ענדערונגען אין נידעריקן שטאַל־ווירטשאַפֿט, אויסבעסערונג פון דער קו־אָפשטאַמונג, אַ געהעריקן טיפול אין זייער דערנערונג, אויפגעשטעלט אַ נעץ פון מילכיקעריין און אַ צענטראַלן מוסד אונטערן נאָמען „פּיענאַצענטראָס", מיט אַ פֿאַבריק צו שאַפן פוטער פֿאַרן עקספּאָרט (די ליטווישע פוטער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר גוטער קוואַליטעט און האָט געהאַט אַ גוטן אָפּזאַץ־מאַרק אין דייטשלאַנד, ענגלאַנד און אַנדערע לענדער און אָפילו אין ארץ־ישראל).

אין משך פון איין יאָר זיינען געגרינדעט געוואָרן 280 מילכיקעריין און זייער צאָל איז שפּעטער דערגאַנגען ביז 628.

דער פּלאַן איז דורכגעפירט געוואָרן אין לויף פון 5 יאָר מיט הצלחה און האָט געבראַכט גרויסע נוצן דער ליטווישער באָפּעלקערונג, אָבער די קרייזן פון יידישן

מסחר זיינען אַרויסגעשטופט געוואָרן דורך דעם פון אַלע צווייגן פון דער ווירטשאַפט, אין וועלכער די יידן זיינען דאָרט דורות־לאַנג געווען פאַרפעסטיקט.

אויסער דער פאַרפעסטיקונג פון דער דייטשער מטבע, דער שלעכטער גערעטעניש און דער נייער ווירטשאַפטלעכער פאָליטיק פון דער רעגירונג, איז די יידישע ווירטשאַפט אין ליטע אויך פאַרלעצט געוואָרן צוליב די פאַדערונגען פון די פאָליטישע באַציאונגען צווישן דייטשלאַנד און ליטע, צוליבן מעמל־געביט. עס איז אַרויס דער פאַרבאָט אויף די דייטשע בענק צו געבן וועלכע ס׳איז קרעדיט צו הילף די פינאַנסיעלע אַנשטאַלטן אין ליטע.

דער פלוצלונגער אויפהער פון די דייטשע בענק צו קרעדיטירן האָט אַוועקגעשטעלט אין אַ שווערן מצב די יידישע צענטראַל־באַנק, וועלכע האָט ניט געקענט דעקן די טשעקן, וואָס זי האָט אין דער צייט געצויגן אויף אַנדערע בענק אין אַמעריקע. די ליטווישע מלוכה־באַנק האָט זיך אַנטזאָגט צו העלפן דער יידישער צענטראַל־באַנק אין דער דאָזיקער שווערער לאָגע. די ניט געדעקטע טשעקן האָבן אָנגעהויבן צוריקגעקערט ווערן, עס איז אַנטשטאַנען אַ בהלה. די אינהאַבער פון די פּקדונות האָבן אָנגעהויבן צו פאָדערן זייערע דעפּאָזיטן, און די רעזערוון האָבן ניט געקלעקט. קיין הילף איז ניט דערהאַלטן געוואָרן און די באַנק האָט אויפגעהערט אירע צאָלונגען. די פאַרוואַלטונג פון באַנק איז געווען געצווואונגען זיך אָפּצוזאָגן און די יידישע צענטראַל־באַנק איז אַריבער אין די הענט פון אַ געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט, פון וועלכן בראש איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן ל. אַזשינסקי — אַן אינדוסטריעלער און באַקאַנטער געזעלשאַפטלעכער טוער אין קאָווגע.

ער האָט באַראַיקט די דעפּאָנענטן און האָט דערגרייכט זייער הסכמה צו אַ מאָראַטאָריום. עס איז דערגרייכט געוואָרן אַן אָרדנונג מיט די גרופּן צווישן וועלכע עס זיינען געווען דער דזשאָינט, די יידישע קאָלאָניאַל־באַנק אין לאָנדאָן, פאַרשיידענע בענק אין דייטשלאַנד, און דער עיקר, די דרעזדנער באַנק.

לויט דער ביטע פון געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט האָט די דרעזדנער באַנק אינגעלאַדן קיין קאָווגע איר פאַרטרעטער ד״ר קרעווער (יידישער באַנקיר פון רוסלאַנד) אויפצוקלערן, אויב עס איז פאַראַן אַ מעגלעכקייט געזונט צו מאַכן די באַנק און פאַרצוזעצן די טעטיקייט.

לויטן געזונטמאַכונג־פלאַן, וועלכער איז אויסגעאַרבעט געוואָרן דורך ד״ר קרעווער, איז נייטיק געווען:

א) פאַרקלענערן דעם ווערט פון דער אַקציע פון באַנק (די מערהייט האָט געהערט צו די פאָלקס־בענק) אויף 2/3 פון זייער ווערט.

ב) מבטל מאַכן די גרינדער־אַקציעס.

ג) אַריבערצופירן די באַנק אויף אַ געווויינלעכע אַקציע־געזעלשאַפט, און די קרעדיטאָרן זאָלן מסכים זיין צו באַקומען אַקציעס אַנשטאָט זייער חוב.

ד) צו פאַרגרעסערן דעם אייגענעם קאַפּיטאַל פון באַנק ביז 3.000.000 ליט.

דער פלאַן איז אָנגענומען געוואָרן דורך אַלע פאַראינטערעסירטע צדדים.

דער פינפטער צוזאַמענפאָר פון די פאָלקס־בענק

דער קריזיס אין דער צענטראַל־באַנק האָט שטאַרק באַירט דאָס ווירטשאַפטס־לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג און אויף אַ קורצער צייט אים אָפילו פאַראַליזירט, ווייל די שנעלע פאָדערונג פון די דעפּאָזיטן האָט זיך אויך פאַרשפרייט אויף די פאָלקס־בענק אין גאַנצן לאַנד.

די צענטראַל־באַנק האָט דאָן צוריקגעגעבן 30% פון די דעפּאָזיטן און דאָס איבעריקע געלט איז אָפּגעשטופט געוואָרן אויף אַ משך פון 2 יאָר.

די פאָלקס־בענק זיינען געווען געצווואונגען אָפּצוגעבן אין פאַרלויף פון די לעצטע 3 חדשים פון יאָר 1925 47.5% פון זייערע דעפּאָזיטן, אויסער דעם האָבן זיי געדאַרפט פאַרקלענערן מיט איבער אַ מיליאָן ליט זייערע חובות צו דער צענטראַל־באַנק און צו אַנדערע בענק.

אויפן צוזאַמענפאָר פון די פאָלקס־בענק, וועלכער איז זיך צעזאַמענגעקומען אין נאָוועמבער 1925, האָבן זיך אַנטזאגט די מיטגלידער פון די פאַרוואַלטונגס־אָרגאַנען פון פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק (אַ טייל פון זייערע מיטגלידער האָט דאָן פאַרלאָזן ליטע און איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל) און עס זיינען איבערגעווויילט געוואָרן נייע לייטונגס־אָרגאַנען.

אויף דעם צוזאַמענפאָר זיינען צוגעצויגן געוואָרן צו דער קאָאָפּעראַטיוווער באַוועגונג 2 חשובע געזעלשאַפטלעכע טוער פון ליטע, וואָס האָבן אָנגערקענט די וויכטיקייט פון די פאָלקס־בענק און מסכים געווען זיך צו שטעלן בראש פון דער נייער פאַרוואַלטונג פון פאַרבאַנד: אַדוואָקאַט ל. גאַרפונקעל, אַ סיים־מיטגליד, וועלכער איז אויסגעווויילט געוואָרן אַלס פאָרזיצער פון ראַט, און דער אַדוואָקאַט ר. רובינשטיין, רעדאַקטאָר פון דער צייטונג „אידישע שטימע״, אַלס פאָרזיצער פון פאַרוואַלטונג.

דער פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק איז געווען פאַראינטערעסירט צו באַנייען די נאָרמאַלע טעטיקייט פון דער צענטראַל־באַנק און וויידער אויפשטעלן דעם צוטרוי צו איר מצד דער געזעלשאַפט. אויך נאָכדעם ווי די באַנק איז אַרויס פון די הענט דער יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע, וויייל דער אַנשטאַלט איז דאָך געבליבן דער עיקר קרעדיטאָר פון די פאָלקס־בענק, אָבער די הויפּט־דאגה פון דעם פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק איז געווען געזונט צו מאַכן די פאָלקס־בענק גופא.

דער פינאַנסיעלער מצב פון די פאָלקס־בענק האָט זיך פאַרגרעסערט צוליב דער פאַרקלענערונג פון זייערע אָפּפאַראַציעס און זייער גרויסן שאָדן צוליבן פאַלן פון ווערט פון די אַקציעס פון דער צענטראַל־באַנק. די אַקטיוון

זיינען מיינסטנס פּאַרפּרוירן געוואָרן און מען האָט געדאַרפט איבערקוקן יעדן ייד באַזונדער, נאָכזען די קוואַליטעט פון די הלוואות און זייערע זיכערהייטן און אַריבערפירן דעם „פּאַרפּרוירענעם קרעדיט" אין אַ „לויפנדן קרעדיט", וועלכער איז געזיכערט דורך לויפנדע וועקסלען.

נאָך אַ גרינטלעכן קאָנטראָל פון מצב פון די פּאָלקס־בענק האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דורכן שוועבן פּינאַנסיעלן דרוק האָט אַ טייל פון די פּאַרוואָלטונגען און ראַטן פון די אַנשטאַלטן זיך לייכטער געמאַכט צום צוטרוי פון זייערע וויילער, און מען האָט געדאַרפט אַריינברענגען אויסבעסערונגען אין די רעכטן און פליכטן פון די פּאַרוואָלטערס פון די בענק און אַרויפלייגן אויף זיי דעם וועטאָ פון פּאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק.

אַ באַזונדערער שריט איז באַשטאַנען אין דעם, אַז אין יעדע פּאָלקס־באַנק האָט געדאַרפט באַשטימט ווערן אַ באַאַמטער פּאַרוואָלטער און ניט קיין געוויילטער, וועלכער זאָל, אגב, באַשטעטיקט ווערן דורכן פּאַרבאַנד.

אַזוי זאָל צו דער באַשטימונג פון הלוואות פּאַר די פּאַרוואָלטונגס־אָן ראַט־מיטגלידער פון יעדער פּאָלקס־באַנק זיין פּאַרבונדן מיט אַ פּריערער באַשטימונג פון פּאַרבאַנד. אַז די פּאַרוואָלטערס זאָלן באַקומען אַ באַפּרידיקונג אין זייער אַרבעט — איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז דאָס אויסצייכענען זיך אין ראַנג פון זייער אַרבעט זאָל פּאַרקומען אין דער פּאַרם פון אַריבערפירן פון איין אָרט צו אַ צווייטן, ד. ה., פון אַן אַנשטאַלט מיט אַ קלענערן טעטיקייטס־געביט צו אַ גרעסערן טעטיקייטס־געביט.

אַזוי איז אויך אויפגעשטעלט געוואָרן אַ פּענסיע־קאַסע פּאַר די מיטאַרבעטער אין נעץ פון די פּאָלקס־בענק.

בכדי צו פּאַרלייכטערן די אַרבעטס־לאָסט, איז דאָן באַשלאָסן געוואָרן צו פּאַרגרעסערן די פּאַרוואָלטונג פון פּאַרבאַנד און עס איז צוגעצויגן געוואָרן צו אים אויך ה' ש. קעלזאָן, וועלכער איז פּריער געווען דער רעוויזאָר און אינספּעקטאָר פון פּאַרבאַנד.

די דירעקטאָרן פון „פּונדיישן" אין אייראָפּע — ד"ר בערנאַרד כהן, ד"ר ל. אונגער און דער געשעפטס־פּירער פון אַנשטאַלט, ה נח אהרונוביצי, האָבן זייער אָפּגעשאָצט די אַנשטרענגונגען, וואָס דער פּאַרבאַנד האָט געטאָן אויף צו פּאַרפּעסטיקן אוך געזונט מאָכן די פּאָלקס־בענק און זיינען זיי געקומען צו הילף מיט באַדייטנדע קרעדיטן און בייטראָגן.

די קעגנזייטיקע קרעדיטירונג פון די פּאָלקס־בענק און די פּאַרקלענערונג פון די צינדזן

נאָכדעם ווי די צענטראַל־באַנק האָט אויפגעהערט צו זיין דער איינציקער אַנשטאַלט צו קרעדיטירן די קאָאָפּעראַציע, איז נייטיק געווען צו שאַפן אַ מכשיר פּאַר אַ קעגנזייטיקער הילף צווישן די פּאָלקס־בענק. צו דעם צוועק האָט דער 7־טער צוזאַמענפּאָר פון די פּאָלקס־בענק באַשלאָסן צו שאַפן אַ קאָאָפּעראַטיוון־פּאָנד און אַרויפגעלייגט אויף יעדער באַנק צו באַשטימען פּאַר דעם פּאָנד 10% פון די רווחים און די רעשטלעך פון די פּקדונות. דער פּאָנד זאָל זיין באַשטימט פּאַר אַן אויס־נאָמצייט, ווי דאָס אַרויספּאָדערן פון דעפּאָזיטן, דעקונג פון הפסדים און א. וו.

אַזאַ דירעקטע קרעדיטירונג צווישן די קאָאָפּעראַטיוון אַנשטאַלטן האָט נאָך ביז דאָן ניט עקזיסטירט אין קיין שום אַנדערער קאָאָפּעראַטיוער באַוועגונג. דאָס איז געווען אַ פּרעצעדענס.

דער פּאָנד האָט זיך געפּירט אין אַ גרויסן פּאַרנעם און האָט געהאַט אַ גוטע השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון די פּאָלקס־בענק אין דער צוקונפט.

דער עקאָנאָמישער מצב פון יידישן ישוב האָט געפּאָדערט די פּאַרקלענערונג פון די צינדזן. ס'איז קלאָר געווארן, אַז די תשובה אויף דעם וועט קאָנען געגעבן ווערן איבערהויפט מיט דער הילף פון דער צענטראַל־באַנק.

דער הויפּט־דירעקטאָר פון דער צענטראַל־באַנק איז דאָן געווען ד"ר קרעווער און ער האָט זיך קעגנגעשטעלט קעגן דעם קאָנטעגאָריש, ער איז ניט איינגעגאַנגען אויף קיינע אונטערהאַנדלונגען און אויף קיין פּשרה. ער האָט בכלל געקוקט מיט אַ שלעכטן אויג אויפן פּאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק און האָט דאָ געפּונען אַ גוטן וועג דורכצואוואַרפן זיין איניציאַטיוו צו פּאַרקלענערן די צינדזן און צוגלייך אויך פּטור צו ווערן פון פּאַרבאַנד, וועלכער האָט אים געשטערט צו באַהערשן די פּאָלקס־בענק.

ד"ר קרעווער האָט זיך דאָן געוועגדעט צו די פּאָלקס־בענק דירעקט און האָט זיי פּאַרגעלייגט נייע געשעפּטס־באַדינגונגען, זיך ניט רעכענענדיק מיט דעם פּאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק.

ער האָט זיי פּאַרגעלייגט צו ליקווידירן דעם פּאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק, וועלכער האָט געקאָסט זיי כלומרשט צו טייער, און האָט זיי פּאַרגעלייגט אינסטרואירן אויפן חשבון פון דער צענטראַל־באַנק — אומזיסט אָן געלט.

דער שריט פון ד"ר קרעווער האָט ניט מצליח געווען. דאָס האָט נאָר אַרויסגערופן כעס און פּאַרביטערונג, און די פּאָלקס־בענק האָבן זיך נאָך קאָמפּאַקטער פּאַראייניקט אַרום פּאַרבאַנד, עס זיינען נאָך אַנטשטאַנען פּאַדערונגען זיך אָפּצורייסן אין גאַנצן פון דער צענטראַל־באַנק און צו אַרגאַניזירן אַ קלירינג דורכן פּאַרבאַנד.

אין דעם שוועבן קאָמף צווישן דער צענטראַל־באַנק און די פּאָלקס־בענק איז די צענטראַל־באַנק געווען די אַנגרייפּערין, דאָקעגן, דער פּאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק איז געווען קעגן דראַסטישע מיטלען קעגן צענטראַל־באַנק, און האָט פון זיין זייט זיך באַמיט צו באַווירקן די אייגנטימער פון די אַקציעס פון דער צענטראַל־באַנק, זיי זאָלן זיך אַריינמישן אין סכסוך און זאָלן ניט דערלאָזן צו אַ ריס צווישן די פינאַנסיעלע אַנשטאַלטן פון יידישן ישוב. און אַט איז די הצלחה געקומען פון צווייזייטיקע קוועלן: די אַקציאָנערן פון דער צענטראַל־באַנק, פון אייך

זייט, און די ליטווישע מלוכה־באַנק, פון דער אַנדערער זייט, האָבן זיך אַרײַנגעמישט אין דעם סכסוך און האָבן אים מכריע געווען צו גונסטן פון די פּאָלקס־בענק.

דאָס געזונטמאַכונג פון די פּאָלקס־בענק איז פּאַרגעזעצט געוואָרן און דער צוטרוי צו זיי האָט זיך פּאַרשטאַרקט. דאָס איז צו זען פון די פּאָלגנדע ציפערן:

אין יאָר 1928 איז דער אייגענער קאַפּיטאַל פון די פּאָלקס־בענק געוואַקסן אויף 200.000 ליט, דער סכום פון די דעפּאָזיטן איז געוואַקסן אויף 3.000.000 ליט. זייער חוב צום צ. ב. האָט זיך פאַרקלענערט אויף 600.000 ליט. די אינקאַסאָ דאָקומענטן, וועלכע זיינען דורך זיי דורכגעגאַנגען, האָבן דערגרייכט צו 6.600.000 ליט (פּאַרגרעסערונג מיט 2 מיליאָן ליט), דאָס אַלץ האָט מיטגעבראַכט צו אַ באַדייטנדער פאַרלייכטערונג אויך אין דער צינדזן־פראַגע.

דאָ איז די טאַבעלע פון דער ענדערונג, וואָס איז פאַרגעקומען אין דעם צינדזזאָץ פאַר הלוואות אין די פּאָלקס־בענק:

דער צינדזזאָץ	צום 1 יאַנואַר 1928 צאָל בענק	צום 1 יאַנואַר 1929 צאָל בענק
21 — 26%	63	27
10 — 20%	22	58

די בולטע ענדערונג אין דער פאַרקלענערונג פון צינדזזאָץ איז אַזאָ געווען קלאָר, עס איז געשאַפן געוואָרן כאילו אַ מין קאָנקורענץ צווישן די פּאָלקס־בענק צום פאַרקלענערן די צינדזן און עס איז דער־גאַנגען דערצו, אַז דער פאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק האָט זיך געמוזט אַרײַנמישן און זאָרגן אַז די פאַר־קלענערונג זאָל דורכגעפירט ווערן פֿלאַנמעסיק, לויט די מעגלעכקייטן פון יעדן אַנשטאַלט, און אַז די פאַר־קלענערונג פון די הכנסות זאָל ניט ברענגען קיין פאַר־לוסטן און צו דעפיציטן אין בודזשעט.

כדי צו פאַרקלענערן די צינדזן ביז 18% יערלעך, האָבן אַ טייל פּאָלקס־בענק געדאַרפט געהאָלפן ווערן מיט ביליקן קרעדיט פון „פאַנדיישן.“

די פּעדעראַציע פון די ליטווישע יידן אין אַמעריקע

צום סוף 1928 איז אייניגעאַרדנט געוואָרן אין אַמעריקע אַ צוזאַמענפאַר פון די יידן פון ליטע, אין צוזאַמענאַנג מיט דער שלעכטער גערעטענישׂ און שווערן קריזיס, וועלכע האָבן זיי געטראָפן אין דער זעלבער צייט, און צו דעם צווינג איז אויפגעשטעלט געוואָרן די פּעדעראַציע פון די ליטווישע יידן אין אַמעריקע. די פּעדעראַציע האָט אַנגעהויבן זיך צו באַשעפטיקן מיטן ענין און האָט זיך גלייך פאַרבונדן מיטן פאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק. נאָכדעם איז אויפגעשטעלט געוואָרן די דעלעגאַציע פון דער פּעדעראַציע, וועלכע איז ארויס־געפאָרן קיין ליטע, כדי צו לערנען די פּראָבלעמען אויף אַן אָרט.

וועז זיי זיינען אַנגעקומען אויפן אָרט, זיינען זיי אויפגענומען געוואָרן דורכן פאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק. זיינע פאָרשטייער האָבן זיך פאַרבונדן מיט די פאַרטרעטער פון דער פּעדעראַציע און צוזאַמען האָבן זיי באַזוכט די הויפּטצענטרען פון די יידן אין ליטע.

נאָכן גרויסן באַזוך, וועלכער האָט געדויערט אייניקע וואָכן, איז מען צוגעטראָטן אויסצוארבעטן אַ פלאַן פאַר הילף, און נאָכדעם, ווי ער איז פאַרטיק געוואָרן, האָבן די הערן פון דער פּעדעראַציע זיך צוריקגעקערט קיין אַמעריקע פאַר דער וויטערדיקער טעטיקייט, און אָט דאָן האָט פאַסירט דער קריזיס אויף דער ניו־יאָרקער בירזשע, וועלכע האָט צוגענומען פון דער פע־דעראַציע די מעגלעכקייט צו זאַמלען געלט. צוליב דעם טעם איז דער גאַנצער פלאַן אַראָפּ פון סדר־היום, און די פּעדעראַציע איז זיך צעפאַלן.

די אַנשטרענגונגען צוצוגרייטן אַ פלאַן פון אַ גרע־סערן פאַרנעם און די גרויסע האָפענונגען, וועלכע מען האָט אַן דעם אָנגעבונדן, זיינען אַלזאָ צעפאַלן געוואָרן.

דער פאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק האָט געמאַכט אַלע אַנשטרענגונגען צו באַקומען אַ וועלכע עס איז הילף פאַרן יידישן ישוב פון דער ליטווישער מלוכה־באַנק, און איצט האָבן די אַנשטרענגונגען אין אַ געוויסער מאָס מצליח געווען. די ליטווישע מלוכה־באַנק האָט ניט געקענט שוין ווייטער אָפּזאָגן צו העלפן די יידישע פּאָלקס־בענק און האָט זיי באשטימט אַ קליינעם רעדיסקאָנט פון די וועקסלען פון זייערע קונדן, וועלכע איז אויך דורכגעפירט געוואָרן אין לעבן.

די דריסיקער יאָרן

אַנטקעגן דעם יאָר 1928 איז דאָס יאָר 1929 געווען פאַר דער מדינה אַן אויסערגעווײנלעכס יאָר פון ברכה. עס איז געווען אַ גוטע געראָטענישׂ אויף די פעלדער, און אַ באַזונדערע הצלחה אויך אין די אַנדערע געביטן פון דער ווירטשאַפט. עס איז ניט נאָר פאַרפאַלן געוואָרן דער דעפיציט אין צאָלונגסבאַלאַנס פון ליטע, נאָר עס האָט זיך נאָך באַקומען אַן עודף פון 23.4 מיליאָן ליט, און אין יאָר 1930 איז דער עודף געווען אויף נאָך 21.3 מיליאָן ליט. עס איז אין לאַנד געשאַפן געוואָרן אַ מצב־רוח פון שפע. אין דעם מצב־רוח פון דער אַלגעמיינער פּראָספּעריטע איז אויך בעסער געוואָרן דער אַלגעמיינער מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער תקופה. דער אייגענער קאַפּיטאַל פון די פּאָלקס־בענק איז געוואַקסן אין יאָר 1929 אויף 400.000 ליט. און די דעפּאָזיטן און אָפשפּאָרונגען זיינען גרעסער געוואָרן אויף 4.500.000 ליט.

דער חוב צו דער צענטראַל־באַנק האָט זיך פאַרקלע־

10טער צוזאַמענפֿאַר פון די יידּ. פֿאָלקס־בענק אין ליטע

נערט אויף 2.500.000 ליט. דער סכום פון די הלוואות צו די חברים האָט זיך פֿאַרגרעסערט אויף 1½ מיליאָן ליט, און דעם סכום פון דעם רעזערוו, וועלכן די פֿאָלקס־בענק האָבן געהאַלטן פֿאַר זייערע דעפּאָזיטן, איז שוין דערגאַנגען צו 25% פון זייערע דעפּאָזיטן. אין דעם יאָר זיינען אויך ליקווידירט געוואָרן די דעפּיציטן פון די פֿאָלקס־בענק פֿאַר די פֿאַריקע יאָרן און עס איז שוין אָפּילו דערגרייכט גע־וואָרן אַ ריינער ריווח פון קרוב 1½ מיליאָן ליט.

מיט אָזאַ באַלאַנס איז זיך דעם 30—28 מאַי 1930 צונויפגעקומען דער צענטער צוזאַמענפֿאַר פון די פֿאָלקס־בענק — דער צען־יאָריקער יוביליי־צוזאַמענפֿאַר.

אין צוזאַמענפֿאַר האָבן זיך באַטייליקט 119 דעלעגאַטן און איז דורכגעגאַנגען אין אַ געהויבענער שטימונג. ס׳איז מיט צופֿרידנקייט אָנערקענט געוואָרן די גרויסע אויפ־גאַבע, וועלכע די פֿאָלקס־בענק האָבן אויסגעפֿירט אין ווירטשאַפֿטלעכן לעבן פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין ליטע און באַזונדערס אין ווידעראויפֿשטעלן זיינע ווירט־שאַפֿטלעכע פֿאָזיציעס נאָך דער מלחמה.

די יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַציע האָט באַווּיזן זיך צו באַפֿעסטיקן און איז געווען גרייט מיט מער פּעסטקייט צו שטיין צו הילף דעם יידישן ישוב אין זיין ווירטשאַפֿט־לעכן קאַמף, וועלכער שטייט אים פֿאָר אין דער צוקונפֿט.

דאָן האָט דער פֿאַרבאַנד פון די פֿאָלקס־בענק אויך אַרויסגעלאָזן אַ געוויסע דין־וחשבון איבער די פֿאָלקס־בענק צום סוף פון 1930 יאָר. ליידער איז דער גאַנצער מאַטעריאַל און דער דו״ח פֿאַרלוירן געגאַנגען אין דער צייט פון מלחמה און צעשטערונג פון יידישן ישוב אין ליטע דורך די רוסן און היטלעריזם, און מיר קאָנען ליידער ניט ברענגען קיין שום ידיעות פון דאָרט.

דעם 31 דעצעמבער 1930 איז די פֿאַרטיילונג פון די דעפּאָזיטן אין די פֿאָלקס־בענק געווען פֿאָלגנדע: —

פון די חברים	36%	ס״ה	4.327.513 ליט
פון אַנשטאַלטן	16%	„	979.723 „
פון ניט־חברים	48%	„	8.106.178 „
ס״ה	100%	„	13.809.413 „

די אָפּשפּאָרונגען האָבן באַטראָפֿן 1.087.426 ליט און האָבן זיך פֿאַרטיילט:

די גרויס פון אָפּשפּאָרונג

	% אָפּשפּאָרער
ביז 100 ליט	56.7%
„ 300 „	20.2%
„ 500 „	11.4%
„ 1000 „	6.8%
„ 3000 „	4.2%
העכער פון 3000 ליט	0.7%
	100%

די צאָל חברים פון די פֿאָלקס־בענק האָבן זיך פֿאַר־טיילט אויפן פֿאָלגנדיקן אופן:

1.	אינדוסטריעלער	639
2.	בעלי־מלאכות	3819
3.	סוחרים און קרעמער	10279
4.	לאָנדווירטן	1701
5.	אַרבעטער	1818
6.	אָנגעשטעלטע	1226
7.	פרייע פֿראָפֿעסיעס	894
8.	אָן אַ באַשטימטע פֿראָפֿעסיע	1886
	ס״ה	22262

ווי געזאָגט, זיינען די יאָרן 1929 און 1930 געווען יאָרן פון שפּע, אָבער עס איז שוין דאָן קלאָר געווען, אַז די גוטע יאָרן זיינען נאָר צייטווייליקע, עס איז קלאָר געווען, אַז עס איז אוממעגלעך אַ פּראָספּעריטי אויף אַ לאַנגער צייט אין אַן אָפּגעזונדערט לאַנד, דאָן וועט אין דער גאַנצער וועלט הערשט אַן אַלגעמיינער קריזיס, וואָס גייט און פאַרברייטערט זיך. דער קריזיס אויף דער בירזשע פון ניו־יאָרק האָט געבראַכט קאַלאָסאַלע שאָדנס אין די וווירטשאַפטן פון אַמעריקע, און נאָכדעם זיינען צוגעקומען די באַנקראָטן פון גרויסע בענק (דנט באַנק א. אַ. וו.) אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער אין אייראָפּע, און צום סוף דאָס פאַרלאָזן פון שטערלינג זיין גאָלד־באַזע. נאָך ענגלאַנד זיינען געגאַנגען אַנדערע לענדער אין אייראָפּע, וועלכע האָבן אָפּגעריסן זייער מטבע פון גאָלד־באַזיס. אָזעלכע ווירטשאַפטלעכע שטערונגען, אין אָזאַ פאַרמאָס, ברייט און טיף, האָבן ניט געקאָנט אַזוי פּשוט פאַרבייגיין ליטע, ניט באַרירנדיק איר. די מטבע פון ליטע איז, אמת, געבליבן פעסט, אָבער די מדינה האָט אָנגעהויבן צו ליידן פון אַלגעמיינעם וועלט־קריזיס.

אין יענער תקופה איז צוגעקומען נאָך אַ סיבה, וואָס האָט גורם געווען צו דער פאַרערגערונג פון ווירטשאַפט־לעכן מצב אין דער מדינה.

ביי דער מלוכה־מאַכט איז געזעסן די פאַרטיי פון די טאוטיניקעס (די נאַציאָנאַליסטן אין ליטע), וועלכע האָט געשטרעבט צו פאַרשטאַרקן די ליטווישע יסודות אין דער גאַנצער מדינה און מיט איר פּאָליטיק האָט זי שטאַרק אָנגעריירט דאָס געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן פון מעמל־געביט, אַ געביט, וואָס האָט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געהערט צו דייטשלאַנד.

דאָס אָנריירן דורך די ליטווינער די רעכט פון די דייטשן אין מעמל האָט געהאַט אַ שטאַרקן ווידערקלאַנג אין דייטשלאַנד, וואָס האָט מיטגעבראַכט צו ווירטשאַפטלע־כע סאַנקציעס, צווישן זיי דער פאַרבאָט צו באַנוצן זיך מיט פראָדוקטן פון ליטווישן אימפּאָרט; דער פאַרבאָט האָט אין גאַנצן פאַראַליזירט די ליטווישע פראָדוקציע.

אויך אין יאָר 1931 איז דער עקספּאָרט פאַרקלענערט געוואָרן מיט 60 מיליאָן ליט און איז אַראָפּ ביז 273.1 מיליאָן ליט. און אין יאָר 1932 האָט ער זיך פאַרקלענערט מיט נאָך 84 מיליאָן ליט און איז דערגאַנגען ביז 189.1 מיליאָן ליט. בסך הכל האָט זיך אין די צוויי יאָר פאַר־קלענערט דער עקספּאָרט פון ליטע אויף 144 מיליאָן ליט, ד. ה. ווייניקער מיט 43% פון אַלגעמיינעם עקס־פּאָרט אין יאָר 1930.

דער מצב האָט געצוואונגען די ליטווישע רעגירונג צו פאַרשנעלערן די סטרוקטורעלע ענדערונג אין דער לאַנדווירטשאַפט פון דער מדינה, וועלכע האָט זיך שוין פריער אָנגעהויבן, ד. ה. איר איבערפירן צו אַן אינטענ־סיווע ווירטשאַפטלעכער פראָדוקציע.

די רעגירונג האָט געזאָרגט פאַרן ליטווישן פויער און אָפּגעהיט זיינע אינטערעסן דורך כל מיני באשטימונ־גען און סובסידיעס.

נאָר דער ייד אַליין איז געבליבן אָן וועלכער עס איז שטיצע.

אויף וויפל די מדינה איז מצליח געווען צו געפינען נייע מערק פאַרן עקספּאָרט (ענגלאַנד און אַמעריקע), האָט זי דאָס אויסגעפירט דורך די ליטווישע קאָאָפּעראַטיוון, אין וועלכע די יידן האָבן דאָרט ניט געהאַט קיין שום צוטריט.

דאָס האָט זייער אָנגערירט די יידן, וועלכע האָבן גע־שעפט זייער גאַנצע פרנסה נאָר פון אויסן־האַנדל, און די אַרבעטסלאָזיקייט ביי זיי איז געגאַנגען און געוואַקסן.

דאָס פאַלן פון די גרויסע בענק אין דער וועלט האָט געווירקט אויך בנוגע דער באַציאונג צו די בענק אין ליטע.

עס האָט זיך אָנגעהויבן די נערוועזע אַרויספאָדע־רונג פון די דעפּאָזיטן און, פארשטענדלעך, די דער־שיינונג האָט ניט געקאָנט אַריבערגיין און אַריבערהיפן אויך די יידישע פּאָלקס־בענק. פון זיי האָט מען דאָסמאָל אַרויסגעפאָדערט נאָר 39% פון די דעפּאָזיטן, אין דער צייט וואָס פון אַלע איבעריקע בענק אין דער מדינה האָט מען איצט אַרויסגעפאָדערט 60%—50 פון די דעפּאָזיטן.

און צווי סיבות האָבן געבראַכט דערצו:

א) דער פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק האָט איצט געהערשט אויפן מכשיר פון קעגנזייטיקער קרעדיטירונג אין נעץ פון זיינע בענק און האָט אַריבערגעפירט צו די בענק, וועלכע זיינען געווען באַרירט דורך דער נער־וועזער אַרויספאָדערונג פון די דעפּאָזיטן, די מאַקסימאַלע סכומים, וועלכע זיינען זיי נייטיק געווען צו באַצאָלן די געפאָדערטע דעפּאָזיטן. דער מיטל האָט מיטגעבראַכט צו דער בעסטער באַרואיקונג אויף די בעלי־פּקדונות און די אַרויספאָדערונג האָט זיך גלייך אָפּגעשטעלט.

ב) די מיטלען האָבן דערמעגלעכט די פאָלקס־בענק צו בלייבן רואיק אויך אין דער שטורעם־צייט בנוגע דער צינדזן־פראָגע, ד. ה. זיי האָבן אויך ניט געפאָדערט קיין העכערע צינדזן פאַר זייערע הלוואות.

אין יאָר 1932/1931 האָט די רעגירונג פאַרעפנטלעכט נייע געזעצן, וועלכע האָבן באַרירט די קאָאָפּעראַציע אין דער מדינה.

א) דאָס געזעץ וועגן שטייערן:

לויט דעם געזעץ זיינען אין גאַנצן באַפרייט געווארן פון שטייערן די קאָאָפּעראַטיוון, וועמענס אייגענער קא־פּיטאַל איז געווען וויניקער פון 50.000 ליט, און די קאָאָפּעראַטיוון, וועמענס אייגענער קאַפּיטאַל האָט אַריבער־געשטיגן דעם סכום, האָבן באַדאַרפט באַצאָלן שטייערן נאָר 8% פון זייער ריינעם ריווח. דאָן וועלן די ני־קאָאָפּעראַטיוון אונטערנעמונגען האָבן געצאָלט שטייערן אין די ראַמען פון 16%—11 פון זייער ריווח.

דאָס געזעץ איז אַלזאָ געווען צו גונסטן פון דער קאָאָפּעראַציע.

אָבער ניט לייכט האָט די מאַכט מסכים געווען, אַז דאָס געזעץ זאָל אויך זיין חל אויף די אַנשטאַלטן פון דער יידישער קאָאָפּעראַציע.

פיל מי האָט דער פּאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק געדאַרפט אָנווענדן ביז עס איז דערגרייכט געוואָרן די אויטענטע דערקלערונג, לויט וועלכער אויך די יידישע פּאָלקס־בענק האָבן געקאָנט נהנה זיין פון דעם געזעץ.

ב) דאָס געזעץ פון אויפזיכט איבער די קאָאָפּעראַטיוון

איז לכתחילה געווען קעגן די פּאַרטייאישע קאָאָפּעראַטיוון און אָפּאָזיציאָנערן צו דער רעגירונג, און האָט באַאויפטראָגט די רעגירונגס־רעוויזאָרן צו שטראָפן יעדן קאָאָפּעראַטיוו פאַר די קלענסטע עבירה ביז 2500 ליט, אָן אַ וועלכע עס איז רעכט זיך צו קלאָגן אויף דעם.

וועגן דאָס געזעץ איז אָבער פאַרעפנטלעכט געוואָרן, איז ער אָנגעוועגדעט געוואָרן, אויסשליסלעך, נאָר קעגן יידישע אָנשטאָלטן.

ג) דאָס געזעץ וועגן דער שפּראַך צו פירן די ענינים פון דער קאָאָפּעראַציע.

לויטן געזעץ האָבן די ענינים פון די קאָאָפּעראַטיוון זיך געדאַרפט פירן נאָר אין ליטוויש (אָנשטאָט ווי פריער — יידיש). אין דעם פרט איז דאָס געזעץ אָפּילו האַרבער געווען פאַר דעם רוסישן געזעץ פון די צייטן פון „צאַר", וועלכער האָט דערלויבט אין פוילן און אין קאָוונער גובערניע צו פירן די ענינים פון די קאָאָפּעראַטיוון אין דער שפּראַך פון דער אָפּיציעלער מינדערהייט, וועלכע זיינען געווען דאָן די מערהייט אין די קאָאָפּעראַטיוון. דאָס געזעץ איז אויך געווען קעגן דעם מנהג, וועלכער האָט זיך געפירט אין אַלע פריערדיקע יאָרן. עס איז געווען אין אים ניט נאָר אַ שטאַרקע פגיעה אויף די רעכט און כבוד פון יידישן ישוב, נאָר אויך אַ באַליידיקונג פאַר די אַנשטאַלטן און פערזאָנאַל, וויל די פאַרוואַלטונגען און ראָט־מיטגלידער פון זיי האָבן ניט באַהערשט געניגנד די ליטווישע שפּראַך. די יידן האָבן ניט מצליח געווען, ניט קוקנדיק אויף אַלע באַמיאונגען, מבטל צו מאַכן דעם געזעץ.

אמת, די יידישע קאָאָפּעראַציע איז געווען נאָר אַ טייל פון דעם אָנגריפס־פּראָגט, וואָס די רעגירונג האָט אָנגעהויבן צו פירן קעגן יידישן ישוב. אַזוי איז אויך אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ רעגירונגס־באַפעל, וועלכער האָט פאַרבאָטן אַרויסהייבן אַ געלט־תביעה קעגן אַ פויער, וועלכער איז געווען אויף אַ געוויסער ווירטשאַפט־לעכער מדרגה. דער באַפעל איז געווענדט קעגן יידישן קרעמער.

דער ליטווישער קאָאָפּעראַטיוו פלעגט פאַר־קויפן דעם פויער נאָר קעגן מזומנים. צוליב דעם איז ער געווען געצוואונגען צו מאַכן אַ טייל פון זיינע קניות אויך ביי יידן, וועלכע פלעגן אים פאַרקויפן אויך אויף באַרג. וועגן דער באַפעל איז אָבער פאַרעפנטלעכט געוואָרן, איז דער יידישער קרעמער שוין געוואָרן געצוואונגען אויפצוהערן זיין האַנדל מיטן פויער. דער ציל צו באַזייטיקן דעם יידישן קרעמער איז אַלזאָ פון זיך אַליין דערגרייכט געוואָרן.

צוזאַמען מיטן אַרויסשטויסן דעם יידישן קרעמער פון מסחר און פון אַנדערע מקורות פון פרנסה, האָט די רע־גירונג שוועכער געמאַכט דעם שטייערן־דרוק אויף די יידן. עס איז אויף זיי אַרויפגעלייגט געוואָרן צו דעקן דעם גרעסטן טייל פון רעגירונגס־בודזשעט. דאָן וועגן די ליטווישע באַפעלקערונג האָט באַקומען אַלערליי פאַר־לייכטערונגען צו באַצאָלן די שטייערן, האָבן יידן דאָס ניט באַקומען.

צו די אַלע צרות האָט אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג פערזעלעך אָנגעהויבן נאָך צו ליידן צוליב דעם, וואָס עס האָט אויפגעהערט צו באַקומען די שטיצע פון זייערע קרובים פון יענער זייט ים. די שטיצע האָט אויסגעפירט אַ ספּעציעלע אויפגאַבע אין לעבן פון דעם יידישן שטעטל. די שטיצע פלעגט דערגיין ביז 40% און אָפטמאָל אָפּילו ביז 70% פאַר אַ יידישער פאַמיליע אין ליטע.

דאָס איבעררייסן פון באַקומען שטיצע האָט אָנגעזירט ניט נאָר דעם יידישן פּרט, נאָר עס זיינען אויך אָנגעזירט געוואָרן יידישע מוסדות, וואָס זייער בודזשעט האָט זיך באַזירט אויף דער שטיצע פון דער יידישער געזעלשאַפט־לעכקייט אין אַמעריקע.

פון 1932 יאָר איז דער ווירטשאַפּטלעכער מצב פון די יידן אין ליטע אַלץ שוועכער געוואָרן.

אין יאָר 1933 האָבן די נאַציס דערגרייכט צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד, און אין פוילן האָט געהערשט דער פאָלקאָוויניק בעק, וואָס זיין רעגירונג האָט אונטערגע־גראָבן דעם יידישן ישוב. אויך אין לאַטוויע איז געווען אַן ענלעכער מצב. ליטע איז אַלזאָ געווען אַרומגערינגלט דורך מדינות, וואו דאָס אָנטיסעמיטישע שטריק איז געווען זייער פאָליטישע ליניע אין זייער פאָליטיק.

אין ליטע איז דער ווירטשאַפּטלעכער מצב געוואָרן אַלץ ערגער. אין צווישנצייט איז אויפגעשטאַנען אַ ליט־ווישער מיטלשטאַנד, וועלכער האָט פאַרלאָזן דעם דאַרף און געשטרעבט זיך צו באַזעצן אין שטאָט. די אַבסאָל־וועטן פון מיטלע שולן, דער קלאַס פון ליטווישע קרע־מער און סוחרים, די אַבסאָלוועטן פון העכערע שולן: אַדוואָקאָטן, דאָקטוירים און אינזשעניערן, — די אַלע האָבן געזוכט פרנסה אין שטאָט און די ווירטשאַפּטלעכע פאָזיציעס זיינען געווען פאַרנומען דורך די יידן אַלס שטאָטישע איינוואוינער פון שטענדיק. דאָס אַרויסשטויסן די יידן פון זייערע פאָזיציעס און זיי איבערגעבן די ליטווינער איז געוואָרן אַ פאָפולערער לאָזונג, און די רע־גירונג האָט פאַרעפנטלעכט שאַרפע געזעצן קעגן אַד־וואָקאָטן, האָנטווערקער, אָנגעשטעלטע און יידישע סוחרים, ניט דערמאָנענדיק אָפּילו דעם נאָמען ייד.

אויך אין יאָר 1934 איז דער ווירטשאַפּטלעכער מצב אין ליטע ניט בעסער געוואָרן, כאָטש עס איז געווען אין דעם יאָר אַ גוטע גערעטעניש. אויך אין דעם יאָר איז דער

עקספּאָרט קלענער געוואָרן אויף 13 מיליאָן ליט, אין פֿאַרגלייך מיטן פֿאָריקן יאָר.

די עיקר סיבה איז געווען דאָס פֿאַלן פון די פּריייזן אויף די לאַנדווירטשאַפֿטלעכע פּראָדוקטן אין אויסלאַנד.

אין יאָר 1933 איז דער אימפּאָרט דערגאַנגען צו 142 מיליאָן ליט און אין 1934 האָט ער אַראָפּגענידערט צו 138 מיליאָן ליט.

די סיסטעם פון פּרעמיעס, קאָנטיגענטן און שוץ־צאָל זיינען געווען די מיטלען, וועלכע האָבן געהאָלפן דער ליטווישער רעגירונג אונטערגראָבן אונטער דער השפּעה פון די יידן אויף דער ווירטשאַפֿט פון דער מדינה און האָט זיי דערמעגלעכט מיט מער לייכטקייט די יידן צו באַזייטיקן פון זייערע פּאָזיציעס און זיי אַריבערפירן צו ליטווישע קאָאָפּעראַטיוון און פּריוואַטע ליטווישע פירמעס.

אין 1933 האָט דער קאָאָפּעראַטיוו „ליעטוקיס" אָנגעהויבן צו האַנדלען מיט תבואה און אין 1934 זיינען שוין אַריבער אין זייַע הענט 56.4% פון דעם מסחר־צוויג.

אויך דער מסחר מיט כעמישע באַמיסטיקונגען, וועלכער איז פריער געווען אויסשליסלעך אין יידישע הענט, איז אַריבערגעגאַנגען אין די הענט פון „ליעטוקיס" און דערגרייכט אין 1932 יאָר צו 44%, אין יאָר 1933 — צו 50% און אין 1934 יאָר — צו 88% פון גאַנצן האַנדל מיט כעמישע באַמיסטיקונגען.

אין 1934 יאָר האָט די רעגירונג קאָנצענטרירט אין די הענט פון „ליעטוקיס" 60% פון האַנדל מיט צוקער, 70% פון האַנדל מיט זאַלץ, 60% פון האַנדל מיט צעמענט, און דער עקספּאָרט פון די אייער, פון וועלכן ס׳האָבן פריער געלעבט טויזנטער יידישע משפּחות, איז אין גאַנצן אַריבער אין די הענט פון ליטווישן קאָאָפּעראַטיוו.

אין יענעם יאָר איז פון די הענט פון די יידן אויך אַרויסגענומען געוואָרן דער האַנדל מיט פלאַקס און איז אין גאַנצן און פולקאָם אַריבער צו „ליעטוקיס". דער האַנדל מיט פלאַקס האָט געפּאַדערט פאַכמענישע קענטענישן און אויף וויפל די ליטווינער האָבן נאָך די קענטענישן ניט געהאַט, האָבן זיי צייטווייליק אויך באַשעפטיקט יידישע אָנגעשטעלטע און ביי דער ערשטער מעגלעכקייט זיי אַלעמען אָפּגעזאָגט, ניט באַצאָלנדיק אַפילו קיין שום קאָמפּענסאַציע.

זוכנדיק נייע וועגן פון פרנסה, האָבן די יידן אין יענער תקופה אייגעפּירט דעם צווייג פון טראַנספּאָרט מיט אויטאָמאָבילן, ד. ה. דעם טראַנספּאָרט פון מענטשן און סחורה. אַלס פּיאָנערן אויף דעם געביט האָבן זיי געהאַט צו איבערווינדן זייער גרויסע שוועריקייטן.

אין 1933 יאָר האָט די רעגירונג באשטימט, אַז מען דאַרף דערצו האָבן דערלויבענישן אויף די וועגן פון טראַנספּאָרט. דער סיסטעם האָט גורם געווען, אַז די באַטיילונג פון די יידן אין צווייג פון פירן מיט אויטאָס איז פון 70% אַרונטער אויף 40% אין 1936 יאָר.

אָנהייב 1934 יאָר האָבן ליטווישע פירמעס אָנגעהויבן צו פּאַרשפּרייטן מאַרקעס מיטן לאָזונג „קויפט ביי ליטווינער און ניט ביי יידן". דאָס האָט געהאָלפן אַ ווירקונג. אין זעלבן יאָר האָבן איבערגעריסן זייערע געשעפטן באַציאונגען מיט יידן 37 פירמעס.

אָבער אין אַפּריל 1935 איז זייער צאָל שוין אויסגעוואַקסן ביז 1360.

ווי געזאָגט, זיינען אַממייסטן האַנדלס־צווייגן אַרויסגענומען געוואָרן פון די יידישע הענט און דאָן זיינען די יידן אַריבער צו דער אַנטוויקלונג פון דער אַרטיקער אינדוסטרי. אַ דאַנק זייער אינטעליגענץ, איניציאַטיוו און געלט האָבן די יידן אין דער קורצער צייט מצליח געווען צו אַנטוויקלען די אינדוסטריעס פון טעקסטיל, גאַלאַנטעריע, גומי, כעמיקאַלין, שפּייז, פּאַרמאַצעווטיק, קאָסמעטיק, קאָנסערוון, און אויך דאָ האָבן די ליטווינער שוין לכתחילה געזאָרגט אַזוי צו ריכטן די ענינים, אַז ביי דער ערשטער מעגלעכקייט זאָל די אינדוסטריי, וועלכע וועט מצליח זיין, אַריבערגיין אין זייערע הענט.

אמת, די זאַך איז געווען קלאָר אויך פאַר די יידן, אָבער באין ברירה האָבן זיי זיך באַגנוגנט מיט דער חייהשעה.

פון דער אַנדערער זייט, האָט די רעגירונג באַשוועדט איר יאָך אויף די יידישע פינאַנסיעלע אַנשטאַלטן. אַזוי האָט זי אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, לויט וועלכן עס האָט זיך געפּאַדערט אַ רעגירונגס־דערלויבעניש ביים אַנענעמען נייע באַאַמטע אויף אַרבעט אין די קאָאָפּעראַטיוון, ניט רעכענענדיק זיך מיט וועלכער מדרגה עס זאָל ניט זיין.

אַזוי האָבן אויך די רעגירונגס־אויפזעער געדאַרפט באַשטעטיקן דעם יערלעכן בודזשעט פון יעדן קאָאָפּעראַטיוו. באַזונדערס האָט עס באַשוועדט אויף די קרעדיט־קאָאָפּעראַטיוון, וויייל עס איז לכתחילה געווען באַשטימט, אַז דער יערלעכער בודזשעט זאָל ניט אַריבערשטייגן מער ווי מיט 2.5% פון אַלע הכנסות פון די הלוואות, וואָס דער אַנשטאַלט פאַרלייט, דאָן וועט דער צינדזאַץ איז געווען באַשטימט לויטן געזעץ אַלס ניט מערער ווי 8% יערלעך.

די פאַראַדענונגען האָבן באַזונדערס אָנגעריבט די יידישע פאָלקס־בענק, וויייל זייערע פּקדונות זיינען געווען פריוואָטע און ניט קיין מלוכהשע, פון וועלכע עס האָבן געגאָסן נאָר ליטווישע אַנשטאַלטן. אויסער דעם האָבן די פאָלקס־בענק פונקציאָנירט אַלע טעג פון יאָר, וואָס ס׳איז ניט געווען דער פאַל מיט די ליטווישע אַנשטאַלטן.

די אַלע באַגרענעצונגען, פון איין זייט, און די שוערע לאָגע פון ווירטשאַפֿטלעכן מצב פון די יידן אין ליטע, פון דער אַנדערער זייט, האָבן שטאַרק געווירקט אויפן אומפאָנג פון דער טעטיקייט פון די פאָלקס־בענק און האָבן קלאָר געוויזן, וואָס עס שטייט זיי פאָר אין דער צוקונפט.

צום ביישפּיל, ווען מיר נעמען די אָפּעראַציע פון אינקאַסאָ פון די פאָלקס־בענק דאָקומענטן, זעען מיר, אַז זייער סכום איז ביי די פאָלקס־בענק געפאַלן פון 8.5

מיליאָן ליט ביז 4.5 מיליאָן ליט. אין אַזאַ לאַנג האָט דער פּאַרבאַנד פון די פּאָלקס־בענק פיל געהאָט צו אַרבעטן, בכדי צו באַזייטיקן די יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַציע פון פיל געפֿאַרן.

דער 15־טער צוזאַמענפֿאָר פון די פּאָלקס־בענק האָט באַשלאָסן צו גרינדן אַ ווירטשאַפֿטלעכן ראַט ביי די יידישע פּאָלקס־בענק. דער ראַט איז פֿאַרפּליכטעט גע־ווען צו זוכן ווענן, בכדי אויסצובעסערן דעם ווירטשאַפֿט־לעכן מצב פון יידישן יישוב. עס איז אויך באַשלאָסן געווען צו שאַפֿן אַ פֿאַנד פֿאַר זשירעס פֿאַר די הלוואות, וועלכע ווען געגעבן ווערן צו בעלי־מלאכות.

נאָכדעם ווי ס׳איז קלאָר געווען, אַז די פּאָליטישע ליניע פון דער ליטווישער רעגירונג איז געווען אַן אַנטי־יידישע, און נעמענדיק אין באַטראַכט דעם פּאָלי־טישן מצב, וועלכער האָט דאָן געהערשט אין די לענדער, וועלכע גרענעצן זיך מיט ליטע, וואָס איז אויך געווען ניט צו גונסטן פון די יידן, איז קלאָר געווארן, אַז דער מצב פון די יידישע פּאָלקס־בענק אין ליטע וועט וואָס ווייטער ווערן ערגער, אַן וועלכע ס׳איז פֿאַראויסזעאונגען צו אַ בעסערער צוקונפט.

דאָן האָב איך באַשלאָסן צו פֿאַרלאָזן ליטע און אַרי־בערפֿאָרן קיין ארץ־ישראל.

אין אַ געוויסער הינזיכט האָב איך אין דעם באַשלוס באַקומען די שטיצע פון מיין פרוי, וועלכע איז לויט איר פּאַך געווען אַן אַרצטין און האָט די גאַנצע צייט גע־שטרעבט צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל.

דווקא איז אין דער צייט פֿאַרעפנטלעכט געווארן פון דער מאַנדאַט־רעגירונג אין ארץ־ישראל אַ געזעץ, לויט וועלכן דאָקטוירים, וועלכע וועלן אָנקומען קיין ארץ־ישראל נאָכן 1.2.35, וועט מען זיי מאַכן שוועריקייטן צו באַקומען אַרבעטס־דערלויבענישן.

אין ארץ־ישראל האָב איך זיך געטראָפן מיט ה׳ האָפּיען, דעם געניראַל־דירעקטאָר פון דער באַנק „אַנגלו־פלשתינה בע״מ״ (איצט באַנק לאומי לישראל) און איך בין איינגעלאַדן געווארן דורך אים אַלס פֿאַרוואַלטער פון דער קאָאָפּעראַטיווער אָפּטיילונג פון דער באַנק, וועלכע איז דאָן געגרינדעט געווארן.

אין פֿאַרבאַנד פון די יידישע פּאָלקס־בענק אין ליטע איז דאָן פֿאַרבליבן אַלס איינציקער דירעקטאָר הער שלמה קעלזאָן. זיין גורל איז געווען ווי פון אַלע איבעריקע יידן אין ליטע. ער און זיין גאַנצע פֿאַמיליע און כמעט אַלע מיטאַרבעטער פון דעם פֿאַרבאַנד זיינען אומגעקומען אין די קאָנצענטראַציאָנס־לאַגערן אין דייטשלאַנד. זכרונם לברכה.

דער ווירטשאַפֿטס־ראַט האָט אָנגעפֿאַנגען זיין אַרבעט אין אַ גרויסן אומפֿאַנג און פֿאַרנעם. אַלס ערשטער ציל האָט ער באַשלאָסן צו מאַכן אַ ציילונג פון די יידישע האַנטווערקער און אינדוסטריי־אונטערנעמונגען אין ליטע.

מען האָט באַשטימט אַ נעץ פון אַגענטן אין אַלע פונקטן פון יידישן ישוב, וועלכע האָבן געדאַרפט אויספילן פראַגע־בויגנס און אָנמערקן זייער מיינונג, וואָס מען קען טאָן לטובת די אָנגעפרעגטע יידן, און צושטעלן דאָס אין צענטראַל־ביורא.

די אַרבעט איז געווען פיל קאָמפּליצירטער ווי מען האָט לכתחילה זיך געקענט פֿאָרשטעלן.

נאָכן צונויפזאַמלען דעם מאַטעריאַל איז אַרויסגע־געבן געווארן אַ בראָשור, וועלכע האָט מער־ווייניקער פעסטגעשטעלט דעם מצב פון די יידישע בעלי־מלאכות און יידישע קליין־אינדוסטריי־אונטערנעמונגען, און עס זיינען אָנגעצייכנט געווארן די אַלגעמיינע שטריכן פֿאַר הילף אויף אַ לענגערער צייט פֿאַר זיי. ליידער האָט די צייט שוין דאָן ניט געפּאַסט פֿאַר אַזעלכע אונטערנע־מונגען.

אין יאָר 1936, צוליבן אויפגאַנג פון דער נאַצישער השפּעה אין מעמל־גביט, זיינען די יידן געצוואונגען געווארן צו פֿאַרלאָזן דעם גביט. דאָס מערסטע זיינען אַריבערגעפֿאָרן קיין קאָווגע.

אין יענער צייט איז אויך בעסער געווארן דער אַלגע־מיינער ווירטשאַפֿטלעכער מצב אין לאַנד, ווייל עס האָט זיך אָנגעהויבן די פֿאַרגרעסערונג פון די פּאָדערונגען אויפן וועלט־מאַרק אויף די סחורות, דער אימפּאָרט פון וועלכע איז מייסטנס געווען פון ליטע.

צייטווייליק איז אַלזאָ ביי די יידן געווארן אַ בעסערע שטימונג פון אַ שפע, און דאָס האָט מיטגעבראַכט אויך צו דער פֿאַרגרעסערונג פון די אונטערנעמונגען, וועלכע זיינען אַריבערגעפּירט געווארן פון מעמל־גביט.

זינט עס זיינען אָפּגעשאַפט געווארן דורך דער ליט־ווישער רעגירונג די אָנשטאָלטן פון דער יידישער אויטאָ־נאָמיע, זיינען איבערגעבליבן נאָר צוויי וועגן צו באשיצן די געזעלשאַפֿטלעכע טעטיקייט פון די יידן אין ליטע: דאָס זיינען געווען די יידישע צייטונגען און די אַרענע פון די יערלעכע צוזאַמענפֿאָרן פון די יידישע פּאָלקס־בענק.

אויף די צוזאַמענפֿאָרן, וועלכע האָבן געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג און האָבן קאָנצענטרירט פיל באַזוכער, האָט שטענדיק די צענטראַל־רעדע געהאַלטן דער פֿאָרזיצער פון פֿאַרבאַנד ה׳ ר. רובינשטיין, דער רעדאַקטאָר פון דער פֿאַרשפֿרייטסטער יידישער צייטונג אין ליטע.

זיין רעדע פלעגט שטענדיק האָבן אַ ווידערקלאַנג אין יידישן ציבור און אויך ביי אַ טייל פון די פירנדע ליטווישע פֿערזענלעכקייטן, הגם דאָס האָט על פי רוב ניט געווירקט אויף זיי צו ראַדיקאַל ענדערן זייער אַנטי־יידישע ליניע.

די צווייטע וועלט־מלחמה

אין סעפּטעמבער 1939 האָבן די דייטשן אַריינגעמאַר־שירט קיין פוילן.

פיל פון די יידישע פּליטים זיינען פון פוילן געקומען קיין ליטע, וואו זיי האָבן געטראָפן אַ וואַרעמע און ברי־דערלעכע אויפנאַמע.

אין דער צייט האָבן די רוסן פאַרנומען ווילנע און האָבן זי אָפגעגעבן צו די ליטווינער.

דאָס איז געווען פון זייער זייט אַ קלוגער פּאָליטישער שריט, ווייל ווילנע האָט זיך די גאַנצע צייט גערעכנט אַלס הויפטשטאָט פון ליטע.

אָנשטאָט דעם האָבן די רוסן באַקומען פון ליטע מיליטערישע באַזעס. עס איז אַלזאָ דאָן געשאַפן געוואָרן אַ צופרידנקייט הן ביי די ליטווינער, — הן ביי די יידן. ליטע האָט דאָן באַשטימט אַלס איר זיץ־אָרט פון דער רעגירונג, ווילנע.

דאָס האָט אויך מיטגעווירקט, אַז עס זאָל פאָרקומען אַ פאַראיניקונג פון יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע אין ווילנע און די פּאָלקס־בענק פון ליטע.

ס׳האָט זיך אַלזאָ געשאַפן אַ מין סברה, אַז אין דער וועלט־מלחמה וועט ליטע כלומרשט בלייבן אַ מין נייטראַלער ווינקל.

אָבער די סברה האָט שוין אין 1940 יאָר געפלאַצט. אין מיטן יאָר זיינען די רוסן אַרויסגעגאַנגען פון זיערע מיליטערישע באַזעס, וועלכע זיי האָבן פריער באַקומען פון דער ליטווישער רעגירונג, און האָבן אינגאַנצן באַזעצט ליטע.

ווען די רוסן האָבן באַהערשט די מאַכט, האָבן זיי אַנגעהויבן צו רעקווויזירן דעם פערזענלעכן און געזעלשאַפטלעכן פאַרמעגן פון דאָן האָבן זיי באַפוילן אויך די יידישע פּאָלקס־בענק, וועלכע האָבן באַדינט די יידישע באַפעלקערונג ביזן לעצטן מאָמענט, צו ליקווידירן זייער טעטיקייט און דעם פאַרמעגן איבערצוגעבן דער רוסישער מלוכה־באַנק.

די יידישע קאָאָפּעראַציע — דער שטאָלץ פון יידישן ישוב אין ליטע — וועלכער איז די גאַנצע צייט געווען פאַרקניפט און פאַרבונדן מיטן יידישן ישוב דאָרט, האָט געמוזט פאַרשטומט ווערן, ווען עס האָבן זיך דערהערט די שריט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אַזוי האָט זיך געענדיקט די תקופה פון קאַמף פון יידישן ישוב אין ליטע פאַר זיין ווירטשאַפטלעכער עקזיסטענץ, דער קאַמף, וואָס זיין פאָן איז געווען די יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַציע אין דער מדינה.

יעקב אַלייסקי

„אַרט" אין ליטע

די געזעלשאַפט „אַרט" איז געווען טעטיק אין ליטע פון יאָר 1920 ביז 1941. זומער 1940, נאָכן אַנשליסן ליטע צום ראַטן־פאַרבאַנד, זיינען די „אַרט"־שולן אין שאַוול, ווילקאָווישקי, מאריאַמפּאָל און די „אַרט"־קאָמיטעטן אין אַנדערע ערטער געשלאָסן געוואָרן. בלויז די האַנטווערקער־מיטלשול פון „אַרט" אין קאָווּנע איז נאָציאָנאַליזירט געוואָרן און איז נאָך געווען טעטיק אין משך פון אייַן יאָר — ביז 1941, ווען ליטע איז אָקופּירט געוואָרן דורך די דייטשן. די שול האָט אין לערן־יאָר 1941/1940 וויייטער פאָרגעזעצט איר טעטיקייט מיטן זעלבן דירעקטאָר, די זעלבע אינסטרוקטאָרן און לערער. בלויז אַ פאָר מיטאָרבעטער זיינען באַזייטיקט געוואָרן פון דער אַרבעט, לויט דער פאָדערונג פון צענטראַל־קאָמיטעט פון דער ליטווישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. אויך דער לערן־פּלאַן איז מיט גאַנץ קליינע ענדערונגען געווען דער זעלבער. אין דער שול האָבן געלערנט בלויז יידישע קינדער, און די אונטערריכט־שפּראַך איז געווען יידיש. אויך דער נאָמען פון דער שול איז געבליבן דער זעלבער: 4־טע מלוכהשע האַנטווערקער מיטלשול „אַרט" אין ליטע. דאָס יאָר 1941 איז אַלזאָ געווען דאָס יאָר פון דער עקזיסטענץ פון לעצטן רעשט פון „אַרט" אין ליטע, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס אויך די פאַכשול אין געטאָ, האָבן די געטאָ־יידן באַטראַכט אַלס אַ המשך פון „אַרט", וויייל די לייטונג, אינסטרוקטאָרן און לערער זיינען אַלע געווען פון דער קאָוונער „אַרט"־שול.

פון די 21 יאָר, וואָס „אַרט" איז געווען טעטיק אין ליטע, איז במשך פון 14 יאָר (1927—41) דער שרייבער פון די שורות געווען דירעקטאָר פון „אַרט" אין אָט דעם לאַנד, טראָצדעם איז אים זייער שווער צו געבן אַ ענויע אָפּהאַנדלונג וועגן דער געשיכטע פון „אַרט". דער גאַנצער אַרכיוו פון קאָוונער „אַרט" איז פאַרשוואונדן. עס גלייבט זיך קוים, אַז ערגעץ וואו אין ליטע איז נאָך פאַרבליבן אַ וועלכער ניט איז מאַטעריאַל וועגן „אַרט". שוין זייענדיק אין געטאָ סלאָבאָדקע איז מיר אין מאָל אויסגעקומען צו באַזוכן די „אַרט"־שול אין קאָוונע אויף יאַנאָוער גאָס. דאָרט האָט געאַרבעט אַ יידישע בריגאָדע ביים רעפּערירן אויטאָמאָבילן פאַר דער דייטשער אַרמיי, און איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין דער בריגאָדע, כדי צו זען די שול, אין וועלכער עס איז אַרײַנגעלייגט געוואָרן אַזוי פיל יידישע מי און אַרבעט. אַ דערשיטערטער, מיט טערן אין די אויגן, בין איך געשטאַנען און צוגעקוקט ווי אויפן הויף פון דער שול און נעבן איר האָבן זיך געוואָלגערט דאָקומענטן און מאַטעריאַלן פון דער שול. אַ טייל פון אָט די דאָקומענטן האָב איך צונויפגעקליבן און געבראַכט אין געטאָ. שפּע־

טער אַבער, ווען ז'אַס געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן, זיינען אויך די מאַטעריאַלן פאַרלוירן געגאַנגען. אויך דער אַרכיוו פון דער וועלט־צענטראַלע „אַרט" איז אין זיין וויט גרעסטן טייל פאַרלוירן געגאַנגען. אַ טייל ביים אַריבערפירן די צענטראַלע פון בערלין קיין פאַריז, און דער אַנדערער טייל איז פאַרניכטעט געוואָרן בעת דער דייטשער אָקופּאַציע פון פאַריז. עס בלייבט בלויז איבער זיך צו קאָנצענטרירן, אויפצופרישן דעם זכרון, כדי צו שאַפן כאָטש טיילווייז אַ בילד פון דעם, וואָס „אַרט" האָט אויפגעטאָן אין ליטע און וואָס אָט די אַרגאַניזאַציע האָט געגעבן דעם יידישן קיבוץ אין דעם לאַנד.

עס פאַרשטייט זיך, אַז אָט די אָפּהאַנדלונג קאָן באַטראַכט ווערן בלויז ווי אַ בייטראָג צו אַ קאָפּיטל „אַרט"־ליטע, אַ קאָפּיטל, וואָס הייבט זיך אָן, ווי געזאָגט, אין יאָר 1920.

יידישע עקאָנאָמישע לאַגע אין ליטע פאַר דעם אָנהייב פון דער „אַרט"־טעטיקייט

די „אַרט"־טעטיקייט אין ליטע איז דורכגעגאַנגען אַ ריי אָנטוויקלונגס־פאַזעס. אָבער איידער מיר ווילן זיי באַהאַנדלען, איז כדאי צו דערמאָנען, ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין ליטע ערב דעם אָנהייב פון דער „אַרט"־טעטיקייט אין אָט דעם לאַנד, ווייל די „אַרט"־טעטיקייט איז געווען פאַרבונדן מיט דער אָנטוויקלונג פון דער עקאָנאָמישער און סאָציאַלער לאַגע פון די ליטווישע יידן און אַ רעזולטאַט פון איר.

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין ליטע איז אין די סאָמע ערשטע פאַר יאָר פון דער אומאָפּהענגיקייט פון אָט דער מדינה ניט געווען קיין שלעכטע, אָבער שוין אין יאָר 1920 האָט זיך די לאַגע פון די יידן שטאַרק געענדערט.

די וויכטיקסטע סיבות פון דער דערשיינונג זיינען געווען: דער פאַרשטאַרקטער אָנגריף פון די ליטווינער אויף די יידישע עקאָנאָמישע פאָזיציעס, די נאָציאָנאַל־עקאָנאָמישע פאָליטיק פון דער רעגירונג, וועלכע האָט געשטיצט אָט דעם אָנגריף, און די שינויים אין עקאָנאָמישן לעבן פון ליטע בכלל.

אָנגריף אויפן יידישן האַנדל און אינדוסטרי

דער קאַמף פון די ליטווינער צו פאַרכאַפן די עקאָנאָמישע פאָזיציעס אין לאַנד האָט זיך שוין אָנגעהויבן נאָך איידער ליטע איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע מדינה. אָבער ממשותדיקע פאַרמען פון אָן אמתער אָפענסיווע אויף די יידישע פאָזיציעס אין די שטעט און שטעטלעך האָט דער קאַמף אָנגענומען אַ יאָר נאָכן פראָקלאַמירן די זעלבשטענדיקייט פון ליטע. די ליטווישע רעגירונג האָט מיט איר גאַנצן אַפּאַראָט און מיט איר פאָליטיק שטאַרק געשטיצט אָט דעם אָנגריף.

די ליטווישע רעגירונג, וואָס האָט זיך געשטעלט אַלס ציל צו ליטוויניזירן די שטעט און שטעטלעך, האָט מיט אַלע מיטלען זיך באַמיט אונטערצוגראָבן די יידישע עקאָנאָמישע פאָזיציעס אין לאַנד. די רעגירונג האָט גע־האַלפן שאַפן און האָט געשטיצט אַ נעץ פון קאָאָפּעראַטיוון און דורכגעפירט אַ שטייער־פאָליטיק, וועמענס ציל עס איז געווען צו רואינירן די יידישע ווירטשאַפטלעכע פאָזיציעס. זי האָט אויך גענוצט דורך דער נייַ־געשאַפענער „באַנק פון ליטע", אַן עמיסיע און קרעדיט־פאָליטיק, וואָס האָט געשטיצט די קאָאָפּעראַטיוון און די ליטווישע אונ־טערנעמער און איז געווען געוועדעט קעגן יידן.

אין לאַנד גופא איז אויך געפירט געוואָרן אַ גרויסע אַגיטאַציע קעגן יידישן האַנדל. אפילו פאַרשטייער פין כלומרשט דעמאָקראַטישע פאַרטייען (סאָציאַל־דעמאָקראַטן און „ליאודינינקעס") האָבן זיך ניט געשעמט, בעת דער וואַל־קאַמפּאַניע צום צווייטן סיים, אַרויסטרעטן אָפן מיט דערקלערונגען, אַז „מיר וועלן אַרויפלייגן אויף יידן אַזעלכע שטייערן, אַז זיי וועלן מוזן אַנטלויפן פון לאַנד". און צו אָט דעם אָנגריף מצד דער רעגירונג, צו די הויכע שטייערן, צו דער קאָנקורענץ מצד די קאָאָפּעראַטיוון, זיינען נאָך צוגעקומען ענדערונגען אין סאָציאַלן צוזאַמענשטעל פון יידישן קיבוץ, וואָס האָט נאָך פאַרשוווערט די לאָגע, נאָך מער פאַרשאַרפט דעם קריזיס.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך שטאַרק געענדערט דער פראָפּעסיאָנעלער באַשטאַנד פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ליטע. דער פראָצענט יידן, וואָס האָט זיך באַשעפטיקט מיט מסחר, איז באַדייטנדיק געוואָקסן לגבי דעו' צייט פון פאַר דער מלחמה. אויב לויט דער פאָלקס־ציילונג פון 1897 האָבן זיך בלויז 31% פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ליטע באַשעפ־טיקט מיט מסחר, האָט די צאָל באַשעפטיקטע מיט האַנדל, נאָך דער מלחמה, באַטראָפן כמעט 60%. דאָס האָט בלי ספק אַרויסגערופן אומנאַרמאַלע דערשיינונגען און גורם געווען קאָטאַסטראָפאַלע רעזולטאַטן. כל זמן דער מסחר איז געגאַנגען אין דייטשע מאַרקן, וועמענס ווערט עס האָט געהאַלטן אין איין פאָלן, האָט זיך די סוחרים און קרעמער אויסגעדאַכט, אַז זיי ווערן נתעשר. באַלד איז אָבער געקומען די סטאַביליזאַציע פון דער וואָלוטע און מיט איר — דער קראַך. אָבער איידער דער קראַך איז געקומען, האָט די צאָל קרעמער כסדר געהאַלטן אין איר וואַקסן, און אין אַ שטאָט, אָדער אַ שטעטל, וואו עס זיינען, למשל, פאַר דער מלחמה געווען 10—5 קראָמען פון מאַנופאַקטור, זיינען דערפענט געוואָרן 40—30 אַזעלכע געשעפטן, און אַזוי אויך אין אַנדערע בראַנשעס. די געשעפטן האָבן שטאַרק קאָנקורירט צווישן זיך און זיי אַלע צוזאַמען האָבן באַדאַרפט אויסשטיין די קאָנקורענץ פון די קאָאָפּעראַטיוון און געמוזט צאָלן הויכע שטייערן, ווי אויך פירן זייער טעטיקייט אין אַן אָטמאָספער פון שאַרפער אַגיטאַציע צווישן דער ליטווישער באַפעלקערונג קעגן זיי. דאָס אַלץ, ווי געזאָגט, האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן קריזיס אין יידישן האַנדל און אינדוסטרי, וואָס איז שפּעטער

נאָך מער פאַרשאַרפט געוואָרן, בעת די וואַלוטע איז סטאַ־ביליזירט געוואָרן.

לאַגע פון די האַנטווערקער

אַ סך בעסער איז צו יענער צייט געווען דער מצב פון דער יידישער מלאכה און האַנטווערק. אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דער אָנגריף פון די ליטווינער געגאַנגען, דער עיקר, אויפן יידישן האַנדל און יידישער אינדוסטרי. די קאָנקורענץ פון די ליטווינער אויפן געביט פון האַנטווערק איז געווען אַ סך קלענער ווי, למשל, אין פּוילן, וואו גרויסע מאַסן פון שטאָטישן בירגערטום האָבן שוין פאַר דער מלחמה זיך פאַרנומען מיט האַנטווערק און זיינען אפילו אין געוויסע פאַלן געווען בעסער אויסגעשולט ווי יידן.

צוליב דעם, וואָס עס איז ניט געווען קיין שטאַרקער אָנגריף מצד די ליטווינער אויף די יידישע פּאָזיציעס אין האַנטווערק, האָט דער יידישער האַנטווערקער געקאָנט רואיק אַרבעטן און ציען זיין פרנסה, און די רעגירונג האָט נאָך ניט געפירט קעגן אים קיין ספּעציעלע דיסקרי־מינאַציע־פּאָליטיק.

די יידישע מלאכה איז אָבער אין אַ גרויסן טייל ניט געשטאַנען אויפן געהעריקן פאַכמענישן ניוואָ.

נאָכן גירוש פון יידן אין ליטע, אין יאָר 1915, איז אַ געוויסער טייל פון די יידישע האַנטווערקער פאַרבליבן אין רוסלאַנד. אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע האָט די יוגנט ניט געהאַט וואו צו לערנען אַ פאַך, דער יונגער דור בעלי־מלאכות האָט ניט געהאַט קיין געהעריקע פאַכ־מענישע אויסבילדונג, איז דעריבער די צאָל פאַכמעניש אויסגעבילדעטע יידישע האַנטווערקער געווען אַ נישטיקע.

עס האָט זיך געשאַפן אַן אייגנאַרטיקע לאַגע. אין דער צייט, וואָס פאַרן יידישן האַנטווערקער איז נאָך געווען אָפן אַ פעלד פאַר טעטיקייט, איז ער אָבער פאַכ־מעניש ניט געווען דערצו צוגעגרייט, און דאָס אויסשולן געהעריקע קאַדרען בעלי־מלאכות איז געווען איינס פון די וויכטיקסטע פּראָבלעמען, וואָס איז געשטאַנען פאַרן יידישן קיבוץ אין ליטע.

יידישע לאַנדווירטשאַפט

ביים באַהאַנדלען די עקאָנאָמישע לאַגע פון יידן אין ליטע ערב דעם אָנהייב פון דער „אָרט"־טעטיקייט, מוז דערמאָנט ווערן אויך די יידישע לאַנדווירטשאַפט, ווייל אין דער יידישער לאַנדווירטשאַפט אין מזרח־אייראָפּע האָט ליטע פאַרנומען אַ ספּעציעלן און גאַנץ באַדייטנדיקן פּלאַץ.

לויט אַ סטאַטיסטיק פון יאָר 1897 זיינען אין קאָוונער גובערניע געווען באַשעפטיקט ביי ערד־אַרבעט 5,5 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג. דער הויפּט־צווייג פון יידישער אַגריקולטור איז געווען גערטנעריי. די יידישע לאַנדווירטשאַפט אין ליטע האָט אַרומגענומען צענדליקער טויזנטער דעסיאַטין פון אייגענעם יידישן באָדן און צענדליקער טויזנטער דעסיאַטין אַרענדירטן באָדן. די יידישע באַפעלקערונג, וועלכע האָט געלעבט פון ערד־אַרבעט, האָט באַטראָפן ביי אַ 12 טויזנט נפשות. אַן ערך אַ העלפט פון אָט דער צאָל האָט זיך באַשעפטיקט מיט גערטנעריי. די איבעריקע האָבן זיך פאַרנומען מיט מילך־ווירטשאַפט, תבואה־ווירטשאַפט און אַנדערע צווייגן פון אַגריקולטור.

די מלחמה און דער גירוש האָבן צעטרייסלט דאָס גאַנצע יידישע לעבן אין ליטע, און אויך, נאַטירלעך, די יידישע לאַנדווירטשאַפט. יידישע הויפן־ווירטשאַפטן און גערטנעריי זיינען חרוב געוואָרן. ספּעציעל האָט געליטן די גערטנעריי, פאַר וועמען די מלחמה איז געווען אַ טויט־קלאַפּ, ווייל זי האָט אָפּגעריסן די גערטנער פון די גרויסע מערק אין רוסלאַנד און אויך אין דייטשלאַנד. אָבער גלייכצייטיק איז, דווקא אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, געוואַקסן דער דראַנג צו לאַנדווירט־שאַפט ביי דער פאַרבליבענער יידישער באַפעלקערונג פון דער אָקופּירטער ליטע.

אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע האָבן הונגער און נויט געהערשט ביי די יידן, וואָס זיינען פאַרבליבן אין ליטע, און אָט די נויט האָט געשטויסן די יידן, וואָס האָבן פאַרלוירן זייערע באַשעפטיקונגען און אַפילו די יעניקע, וואָס האָבן יאָ עפּעס־וואָס פאַרדינט, זיך צו נעמען צו ערד־אַרבעט. אָט דער דראַנג האָט אָנגעהאַלטן ביי די יידן אין די ערשטע יאָרן פון דער ליטווישער אומאָפּהענגיקייט.

לויט אַן אויספאָרשונג, וואָס עס האָט דורכגעפירט דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט אין קאָוונע וועגן דער יידישער לאַנדווירטשאַפט אין ליטע, זיינען אין 59 שטעט און שטעטלעך פון ליטע — אויסער קאָוונע — געווען 12,3 פּראָצענט פּראָפעסיאָנעל זעלבשטענדיקע יידן־לאַנד־ווירטן. אין צענדליקער שטעטלעך האָט כמעט יעדער ייד געהאַט אַ גאָרטן. פאַמיליעס, וועלכע האָבן פריער קיינמאָל ניט געהאַט קיין שום שייכות צו לאַנדווירטשאַפט, האָבן מיט אייגענע כוחות פאַרזייט גערטנער און פעלדער פאַר אייגענעם געברויך. און געווען איז אַ גרויסע האָפענונג ביי יידן, אַז ביי ערד־אַרבעט וועלן פאַרבלייבן אַן ערך 12—15 פּראָצענט פון דער פּראָפעסיאָנעל־באַשעפטיקטער יידישער באַפעלקערונג.

עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז די האָפענונג איז געווען אַן אומזיסטע. די געזעצגעבונג פון דער נייער ליטע האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז די יידישע באַפעלקע־רונג זאָל ניט צוגעלאָזט ווערן צו לאַנדווירטשאַפט. די אַגראַר־רעפאָרם, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן, האָט קוים געקאָנט באַפרידיקן דעם דוחק אין באָדן פאַר אָרעמע פּויערים, און עס איז קלאָר, אַז יידן האָט מען בכלל צו לאַנדווירטשאַפט ניט צוגעלאָזט.

נאָכמער, די יידישע באַפעלקערונג האָט פאַרלוירן גרויסע שטחים, וואָס זי האָט קולטיווירט אין די איבער־גאַנגס־יאָרן. אַ סך יידן האָבן זיך געמוזט אָפּזאָגן פון זייער נייעם פּרנסה־מקור — לאַנדווירטשאַפט. אַ געוויסער קליי־

נער טייל אָבער פון די יידן איז דאָך געבליבן ביי דער לאָנדווירטשאַפט און אויף וויפל די יידן זיינען פאַרבליבן ביי לאַנדווירטשאַפט, איז דער הויפּט־צווייג געבליבן ווי פריער — געטנערייַ. כדי אָבער אויפצוהאַלטן אַפילו דעם קליינעם פּראָצענט יידן ביי לאַנדווירטשאַפט, איז נייטיק געווען גרויסע הילף אין אַלע פאַרמען, ווי: מאַשינען, זרעיה, לעבעדיקער אינוואָנטאַר, לאַנדווירטשאַפטלעכע באַראַטונג א. א. וו.

סומירנדיק אין קורצן די יידישע עקאָנאָמישע לאָגע אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע, פאַרן אָנהייב פון דער „אָרט"־טעטיקייט, באַקומען מיר פאָלגנדיק בילד: שאַרפער קריזיס אין האַנדל און מעגלעכקייטן פון אַרבעט פאַר בעלי־מלאכות, אָבער גלייכצייטיק א נויטוועندיקייט פון הייבן זייער פאַכמענישן ניוואָ, א נויטוועندיקייט אויפצוהאַלטן די יידישע לאַנדווירטשאַפט, אויף וויפל זי איז געבליבן אין ליטע.

אַנטשטייאונג פון „אָרט"

אין אָנבליק פון אָט דעם אַלגעמיינעם עקאָנאָמישן מצב, און זוכענדיק וועגן צו באַפעסטיקן יידישע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס אין לאַנד, זיינען יידישע געזעלשאַפטלעכע קרייזן געקומען צום אויספיר, אַ חוץ עמיגראַציע איז די איינציקע מעגלעכקייט לייזונג אין די געגעבענע באַדינגונגען — צו העלפן וואָס גרעסערע יידישע מאַסן איבערגיין צו פּראָדוקטיוויזיר אַרבעט און צו פאַרפעסטיקן די פּראָדוקטיווע פאָזיציעס, וואָס יידן האָבן פאַרנומען.

אין אָקטאָבער 1920 האָט אַן איניציאַטיוו־גרופּע פון געזעלשאַפטלעכע טוער געגרינדעט א קאָמיטעט פון „אָרט" אין ליטע. אויף דער וועגונג פון דער איניציאַטיוו־גרופּע האָט זיך זייער וואַרעם אָפּגערופן דער גרעסטער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע. עס האָבן אויסגעדריקט זייער גרייטקייט צו העלפן „אָרט" אין איר טעטיקייט די אינטעליגענץ, פאַרשטייער פון אַרבעטס־גרופירונגען, פון בעלי־מלאכות, די פאָלקס־בענק, דער נאַציאָנאַל־ראַט פון די קהילות. אַלע זיינען געווען גרייט העלפן „אָרט" אין איר וויכטיקער מיסיע.

אין משך פון א קורצער צייט איז „אָרט" געוואָרן איינע פון די פאָפולעַרסטע און סאָמע פאַרצווייגטע יידישע אינסטיטוציע. „אָרט" איז געוואָרן א וויכטיקער ערשטראַנגיקער פאַקטאָר אין עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין ליטע, און די איינציקע אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט זיך באַשפעטיקט מיט פאַרשפרייטן פאַכבילדונג צווישן יידן אין ליטע.

די „אָרט"־טעטיקייט האָט פאַרנומען פאָלגנדיקע גביטן: 1) פּראָפעסיאָנעלע שולן, 2) לערן־וואַרשטאַטן אין דער פּראָווינץ, 3) פאַטראָנאַט (אויפזיכט איבער יוגנטלעכע, וואָס אַרבעטן אין פּריוואַטע וואַרשטאַטן, 4) פאַכקורסן פאַר האַנטווערקער, 5) אַרבעטס־עלעמענטן אין די פאָלקס־שולן און קינדער־גערטנער (אַרגאַניזירונג פון שול־גערטנער), 6) הילף פאַר האַנטווערקער, 7) לאַנדווירטשאַפט, 8) פּראָדוציר־קאָאָפּעראַטיוון און 9) אויפבוי־פאַנד.

אָט די גרויסע טעטיקייט קאָן כראָנאָלאָגיש איינגעטיילט ווערן אין דריי פּעריאָדן:

דער ערשטער פּעריאָד האָט פאַרנומען דעם צייט־אָפּשניט פון די יאָרן 1920—1925. דער אָנגעווייזענער צייט־אָפּשניט פון „אָרט" איז געשטאַנען אונטערן צייכן פון אויסבאַרייטערונג און פערמאָנענטן וואוקס.

פון דעם יאָר 1925 ביז אָן ערך 1928 איז געקומען א פּעריאָד פון געווייסער סטאַגנאַציע און ירידה אין דער טעטיקייט פון „אָרט", און פון יאָר 1929 ביזן יאָר 1940 האָט געדויערט די דריטע פאַזע פון דער „אָרט"־טעטיקייט אין ליטע, א פאַזע, וועמענס כאַראַקטעריסטישער שטריך עס איז — גרויסער וואוקס, אויסברייטערונג און פאַרטיפונג פון דער טעטיקייט אַריינצוציען און באַדינען אַלץ ברייטערע שיכטן פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ליטע.

ערשטע פאַזע פון דער „אָרט"־טעטיקייט אין ליטע

ווי שוין דערמאָנט, איז די ערשטע פאַזע פון דער „אָרט"־טעטיקייט אין ליטע געווען א פּעריאָד פון אויפהערלעכן וואוקס און אויסברייטערונג. אין צענטער פון אָט דער טעטיקייט איז, פונקט ווי במשך פון אַלע יאָרן פון דער „אָרט"־אַרבעט, געשטאַנען די פּראָפעסיאָנעלע אויסבילדונג. אין יענער צייט זיינען אין קאָוונע און אין א ריי פּראָווינץ־שטעט געפּנט געוואָרן פּראָפעסיאָנעלע שולן און לערן־וואַרשטאַטן.

אין קאָוונע איז אין יאָר 1920 געפּנט געוואָרן די פּראָפעסיאָנעלע מיטלשול. דער אָנהייב איז געווען א מענער־שנייַדעריי־וואַרשטאַט מיט 30 שילער און צוויי אינסטרוקטאָרן, די עפענונג איז פאַרגעקומען אין נאָוועמבער 1920. אין דעצעמבער 1920 איז געפּנט געוואָרן א דאַמען־שנייַדעריי־שול. די לערן־צייט אין ביידע שולן איז געווען פאַראויסגעזען אויף דריי יאָר צייט. אין דער מענער־שול האָט מען אין דריטן לערן־יאָר געאַרבעט כמעט אויף באשטעלונגען, און אין דער שול פאַר דאַמען־שנייַדעריי האָט מען אויף באַשטעלונגען שוין געאַרבעט פון צווייטן־לערן־יאָר. גלייכצייטיק איז געפּנט געוואָרן א שטעפּעריי־וואַרשטאַט מיט 16 שילער, אַלס צווייריקע שול.

אין יאָר 1921 איז געפּנט געוואָרן די מעכאַנישע שול מיט א דריי־יאָריקן פּראָגראַם, בראש מיטן הויפּט־אינסטרוקטאָר ה. נאַמבערג, און אין יוני 1923 — א שוסטעריי־וואַרשטאַט מיט 13 שילער. צוליב דער קליינער צאָל שילער האָט די אָפּטיילונג עקזיסטירט נאָר א קורצע צייט.

די שילער האָבן געלערנט פּראָקטישע און טעאָרעטישע לימודים. די פּראָקטישע לימודים פלעגן פאָרקומען אין די פאַרמיטאָג־שעהן, צו 6 שעה א טאָג, די טעאָרעטישע לימודים פלעגן פאָרקומען נאָך מיטאָג.

די פּראָפּעסיאָנעלע שול פון „אָרט" אין קאָווּנע, ניט געקוקט אויף פאַרשיידענע שטערונגען, אין דער ערשטער ריי צוליב מאַנגל אין אַ געהעריקן בנין, האָט זיך שנעל אַנטוויקלט, און די צאָל שילער געהאַלטן אין איין וואָקסן. ספּעציעל גרויס איז געווען דער דראַנג צו דער מכאַניק אָפּטיילונג. די שול איז אין יאָר 1929 פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ 4־יאָריקער האַנטווערקער מיטלשול, מיט פולע רעכט פון אַ מלוכהשער האַנטווערקער־שול.

במשך פון דערמאָנטן פּעריאָד זיינען אויך געגרינדעט געווָאָרן „אָרט"־שולן און וואַרשטאַטן אין אַ רייַ אַנדערע שטעט פון ליטע.

אין שאַוול איז אין סעפּטעמבער 1921 געגרינדעט געוואָרן אַ סטאַלעריי־וואַרשטאַט. לכתחילה האָבן אין אים געלערנט 12 שילער אין עלטער ביז 16 יאָר. דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען געווען פאַרוואָרלאָזטע קינדער, אָן עלטערן. דער שאַוולער „אָרט"־קאָמיטעט האָט באַזאָרגט די קינדער מיט עסן און קליידונג. דער וואַרשטאַט האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1925 און איז דערנאָך, צוליב מאַטעריעלע שוועריקייטן געשלאָסן געוואָרן. אויסער דעם סטאַלעריי וואַרשטאַט איז אין שאַוול געגרינדעט געוואָרן אַ שול פאַר דאַמען־שניידעריי. די לימודים האָבן געדויערט 9 שעה אַ טאָג — 6 שעה פּראַקטישע אַרבעט און 3 פאַר טעאָרעטישע לימודים.

פּאָנעוועזש. אין יאָר 1922 איז אין פּאָנעוועזש געעפנט געוואָרן אַ סטאַלעריי־וואַרשטאַט, וועלכער האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1927.

טעלזש. ביי דער פאָלקס־שול פון דער קולטור־ליגע איז אין 1921 געעפנט געוואָרן קורסן פאַר דאַמען־שנייַדעריי. אין מערץ 1922 איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ שול פאַר דאַמען־שנייַדעריי אין ווילקאָמיר. די אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן מיט 30 שילערינס און די שול האָט זיך גוט אַנטוויקלט. זי האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1926.

פּאַטראָנאַט. כדי צו דערמעגלעכן יוגנטלעכע דערלערנען אַ פאַך, אויסער די ראַמען פון אַ פאַכשול, איז דורך „אָרט" געשאַפן געוואָרן די אינסטיטוציע פון פּאַטראָנאַט, ד. ה. „אָרט" האָט איבערגענומען די השגחה איבער די יוגנטלעכע, וואָס האָבן געלערנט אַ פאַך ביי פריוואָטע בעלי־מלאכות. דער פּאַטראָנאַט האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט אין יאָר 1922.

אין משך פון זיין טעטיקייט איז דער פּאַטראָנאַט געוואָרן זייער פּאָפולער אין ליטע. די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען האָבן אונטערשטיצט אָט די „אָרט"־אינסטיטוציע. די האַנטווערקער האָבן זיך איבערצייגט, אַז דורך דער פאַרמיטלונג פון „אָרט"־פּאַטראָנאַט קאָנען זיי באַקומען די פּאָסיקע לערן־יינגלעך, און זיי האָבן זעלטן אָנגענומען יוגנטלעכע צו לערנען אַ פאַך, אויסער דעם „אָרט"־פּאַטראָנאַט. אויך די עלטערן האָבן זיך איבערצייגט, אַז בלויז „אָרט" קאָן אויסגעפינען פאַר זייערע קינדער דעם פּאָסיקן בעל־מלאכה און אויסדינגען פאַר זיי די בעסטע

באַדינגונגען. אין מיטן יאָר פון 1923 זיינען געווען באַשפּטיקט 67 יוגנטלעכע אין זיבן פאַכן אין די פּראָווינץ־שטעט פון ליטע.

דער לערן־טערמין, וואָס דער פּאַטראָנאַט האָט פעסטגעשטעלט, איז געווען פון 1½ ביז אייַן יאָר. די לערן־יינגלעך האָבן באַלד, נאָכן אָנהייבן אַרבעטן, באַקומען אַ געוויסן לוין, יעדנפאַלס, ניט שפּעטער ווי פון צווייטן חודש.

פאַרן שיקן אַ יוגנטלעכן זיך לערנען אַ פאַך, פלעגט ער אונטערזוכט ווערן אין אַ ספּעציעלער פסיכאָ־טעכנישער לאַבאָראַטאָריע, בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען פריוואָט־דאָצענט דר. לאַזערסאָן און דער „אָרט"־לערער קושעלעוויטש. יעדער וואַרשטאַט, וואו עס האָט זיך געלערנט אַ לערן־יינגל, איז לכל־הפּחות צווישן מאָל אין חודש באַזוכט געוואָרן דורך אָן אינספּעקטאָר. אַלע לערן־יינגלעך, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער דער השגחה פון פּאַטראָנאַט, האָבן אין די אָונטן באַקומען אין „אָרט" אַלגעמיינע און ספּעציעל טעכנישע אויסבילדונג.

אויסער קאָווּנע זיינען נאָך געווען פּאַטראָנאַטן אין ראַקישאַק, ווילקאָמיר און אין אַ רייַ אַנדערע פלעצער.

קורסן פאַר דערוואַקסענע

איינע פון די הויפּט־אויפגאַבן וואָס „אָרט" האָט זיך געשטעלט באַלד ביי זיין אָנטשטייַן אין ליטע, איז געווען דאָס עפענען קורסן פאַר דערוואַקסענע, אויסצולערנען אַ פאַך, וו׳ אויך פאַר האַנטווערקער, כדי צו דערווערבן דערגאַנצונגס־קענטענישן אין זייערע פאַכן.

ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, איז דער פּראָפּעסיאָנעלער ניוואָ פון יידישן בעל־מלאכה אין ליטע אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה געווען אַ נידעריקער, און זיינע טעכנישע קענטענישן זייער פּרימיטיוו. כדי צו העלפן דעם יידישן בעל־מלאכה און אַרבעטער זיך צו פאַרפולקאָמען אין זיין פאַך, אים געהעריק צו באַהערשן, און כדי אים צו באַקענען מיט די נייַע אַרבעטס־מעטאָדן און מיט די מאָדערנע מאשינען, איז נייטיק געווען צו עפענען אַ רייַ פאַרפולקאָמונגס־קורסן פאַר האַנטווערקער און אַרבעטער.

אין יאָר 1921 זיינען אין קאָווּנע אָרגאַניזירט געוואָרן צושניידעריי־קורסן פאַר שניידער. דעם קורס האָבן באַזוכט 20 שילער און ער האָט געדויערט 4 חדשים. אין 1922 זיינען געעפנט געוואָרן צווי אַזעלכע קורסן, אויף וועלכע עס האָבן זיך געלערנט 46 שילער. די צושניידעריי־קורסן פון „אָרט" זיינען געווען זייער פּאָפולער, און עס האָבן זיי פאַרענדיקט עטלעכע הונדערט פערזאָן — כמעט אָלע יידישע שניידער אין ליטע.

אין יאָר 1923 זיינען אָרגאַניזירט געוואָרן אָונטקורסן פאַר מעכאַנישער שלאָסעריי, מיטן ציל צו געבן די שלאָסער אַ מעגלעכקייט זיך צו פאַרפולקאָמען אין זייער פאַך און זיך צו באַקענען מיט די נייַע אַרבעטס־מעטאָדן און מאַשינען. די קורסן האָבן געדויערט 1½

יאָר. אַזעלכע קורסן זיינען אויך אַרגאַניזירט געוואָרן פאַר שוסטער, שטעפער און בלעכער.

פּרואוו אויסצובילדן טעכניקער

רייַדנדיק וועגן דער טעטיקייט פון „אָרט" אויפן גע־ביט פון פאַכבילדונג, איז אינטערעסאַנט אָנצוואוויזן אויף אַ דרייסטן פּרואוו אויסצובילדן יידישע טעכניקער. ביים ליטווישן רעגירונגס־טעכניקום איז דערעפנט געוואָרן אַ פאַראַלעלער קלאַס מיט דער יידישער אונטערריכט־שפּראַך. דער קלאַס, אין וועלכן עס האָבן זיך געלערנט 67 שילער, האָט עקזיסטירט בלויז צוויי יאָר — אין די לערן־יאָרן 1921—1922 און 1922—1923. דאָן איז ער געשלאָסן געוואָרן, ווייל די רעגירונג איז געווען קעגן אַ פאַראַלעלן קלאַס אין טעכניקום מיט יידיש אַלס אונטערריכט־שפּראַך. 40 פון די 67 שילער זיינען אַריבער אין דריטן קלאַס אין אַלגעמיינעם טעכניקום.

אַרבעטס־עלעמענטן אין די פאַך־שולן און שול־געריטנער

דער ציל פון „אָרט" איז געווען פאַרשפּרייטן ליב־שאַפט צו פיזישער אַרבעט, דעריבער האָט „אָרט" גלייך ביים אָנהייב פון איר טעטיקייט זיך באַמיט אייַנצופיר; עלעמענטן פון פאַכבילדונג אין די פאַלקס־שולן. „אָרט" האָט מיטגעהאָלפן איינפירן פאַך־אויסבילדונג אין די פאַלקס־שולן פון קאָוונע, שאַוול, ווילקאָמיר און אַנדערע. עס זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן וואַרשטאַטן אין די קינדער־קלובן, וועלכע „אָרט" האָט מיטגעהאָלפן מיט אינסטרוק־טאָרן, מאַטעריאַלן און ווערקצייג. אין יאָר 1921 האָט „אָרט" אויך אַרגאַניזירט קורסן פון האַנט־אַרבעט פאַר די לערער פון די פאַלקס־שולן.

„אָרט" האָט אויך מיטגעהאָלפן צו אַרגאַניזירן שול־געריטנער, כדי געבן דעם יונגן דור אַ מעגלעכקייט זיך צוגעוואוינען צו לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט און זיך דערנענטערן צו דער נאַטור.

אין יאָר 1921 זיינען אין 11 פונקטן געגרינדעט גע־וואָרן 17 שול־געריטנער, אויף וועלכע עס האָבן געאַרבעט 1240 קינדער. אין יאָר 1927 זיינען שוין געווען 37 געריט־נער אין 27 פונקטן, אויף וועלכע עס האָבן געאַרבעט 4400 קינדער. אין יאָר 1923 איז שוין דורך די קינדער באַאַרבעט געוואָרן אַ שטח פון 60 טויזנט קוו. מעטער, און אין די ווייטערדיקע יאָרן איז די צאָל קינדער גע־וואַקסן ביז איבער 5100. די קינדער האָבן מיט גרויס ליבשאַפט באַאַרבעט די געריטנער, און די רעזולטאַטן פון זייער אַרבעט זיינען געווען זייער גוטע. אויף דער מלוכהשער לאַנדווירטשאַפטלעכער אויסשטעלונג האָבן די קינדער פון די יידישע שולן באַקומען פאַר זייערע עקספּאָנאַטן אַן אויסצייכענונג פון דער צווייטער מדרגה.

„אָרט" האָט אויך געהאָלפן גרינדן אַ גרעסערן שול־גאָרטן ביי די יידישע לערער־קורסן אין קאָוונע, וועמענס ציל עס איז געווען צוצוגרייטן לערער, אַז זיי זאָלן שפּעטער אַליין אָנפירן מיט דער אַרבעט אויף די שול־געריטנער.

הילף פאַר האַנטווערקער און לאַנדווירטן

ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, האָט „אָרט" זיך געשטעלט אַלס ציל צו הייבן דעם פאַכמענישן ניוואָ פון יידישן האַנטווערקער און צו דעם צווועק זיינען אָר־גאַניזירט געוואָרן פאַרשיידענע קורסן. אָבער עס איז געשטאַנען אויך אַ צווייטע אויפגאַבע — פאַרזאָרגן די האַנטווערקער מיט געצייג, און דאָס איז טאַקע געווען איינע פון די ערשטע און וויכטיקסטע טעטיקייט פון „אָרט". עס איז דורכגעפירט געוואָרן אַ מאַשינען־אָקציע, און אין אַלע כמעט שטעט און שטעטלעך האָבן האַנטווערקער באַ־קומען פון „אָרט" מאַשינען און געצייג. די מאַשינען זיינען געגעבן געוואָרן אויף לאַנגטערמיניקע קרעדיטן און אַ סך האַנטווערקער זיינען געשטעלט געוואָרן אויף די פיס אַ דאַנק דער אָקציע פון „אָרט". אַ באַזונדער קא־פּיטל איז די הילף פון „אָרט" פאַר די יידישע לאַנדווירטן. ווי שוין געזאָגט, האָט די מלחמה און די דייטשע אָקו־פאַציע געצוואונגען נייע שיכטן פון דער יידישער באַ־פעלקערונג זיך צו באַשעפטיקן מיט לאַנדווירטשאַפט. פון דער אַנדערער זייט, זיינען אָבער אַ סך יידישע לאַנד־ווירטן פון פאַר דער מלחמה אַרויסגעשטויסן געוואָרן פון זייערע ווירטשאַפטן. די נייַ־געשאַפענע יורידישע און פאָליטישע לאַגע האָט ניט דערלויבט אויסצובערייטערן די טעטיקייט אויף דעם געביט און צו פאַרגרעסערן די צאָל יידישע לאַנדווירטן, זיינען דעריבער אַלע אָנשטרענ־גונגען געגאַנגען אין דער ריכטונג אויף איינצוהאַלטן די עקזיסטירנדיקע ווירטשאַפטן. די נויט פון די יידישע לאַנדווירטן האָט זיך בולט אַרויסגעוויזן אויף זייער צו־זאַמענפאַר אין 1921. „אָרט" האָט זיך באַמיט מיטהעלפן די לאַנדווירטן אויף וויפל דאָס איז געווען אין אירע מעגלעכקייטן. „אָרט" האָט אַרויסגעשיקט אייניקע אָגראָ־נאָמען צו באַזוכן די יידישע לאַנדווירטן, און זייערע באַ־ריכטן האָבן אָנגעוויזן, אַז מ'מוז די לאַנדווירטן דריגנגד העלפן מיט מאַשינען, זריעות, באַמיסטיקונג און קרעדיטן אויף אייַנצושאַפן לעבעדיקן און טויטן אינוואָנטאַר, ווי אויך צוריק אויפבויען די צעשטערטע דורך דער מלחמה בנינים.

אין יאָר 1921 האָבן 128 יידישע ווירטשאַפטן אין 43 פונקטן באַקומען 223 לאַנדווירטשאַפטלעכע מאַשינען. „אָרט" האָט אויך באַזאָרגט די גערטנער מיט ערשט־קלאַסיקער זריעה און כסדר געשיקט אין די פונקטן אָגראָ־נאָמען, וועלכע האָבן געבראַכט צו די לאַנדווירטן הילף דורך פאַכמענישע אַנווייזונגען.

רעזומירנדיק אין קורצן די אַרבעט פון „אָרט" אין דער ערשטער פאָזע פון איר טעטיקייט אין ליטע, קאָן אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז דאָס איז געווען אַ פאָזע פון אומאויפהערלעכן וואוקס אויף אַלע געביטן און אַ גרויסע שפּעריש אַרבעט.

צווייטע פאַזע פון דער „אָרט"-טעטיקייט

נאָך דעם פּעריאָד פון גרויסן וואוקס האָט זיך אין יאָר 1925 אָנגעהויבן די צווייטע פאַזע פון דער „אָרט"-טעטיקייט אין ליטע, וועלכע איז געשטאַנען אונטערן צייכן פון ירידה. במשך פון אָט דעם פּעריאָד, וואָס האָט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1928, האָט זיך די „אָרט"-טעטיקייט באַדייטנד פאַרקלענערט. במשך פון אָנגעווייזענעם פּעריאָד איז געשלאָסן געוואָרן די סטאַלעריי אין שאַוול (1925), דער סטאַלעריי-וואַרשטאַט אין פּאָנעוועזש (1927), די קורסן פאַר דאַמען-שניידעריי אין טעלזש. די ווילקאָמירער שול פאַר דאַמען-שניידעריי (1926). עס איז אויך געפאַלן די צאָל שילער אין דער קאָוונער שול. צווישן אָנדערע סיבות פון אָט דער דערשיינונג דאַרף מען נעמען אין אָכט דעם מאַנגל אין פינאַנסיעלע מיטלען, שוועריקייטן צו באַקומען דעם ריכטיקן שילער-מאַטעריאַל, און אויך שוועריקייטן צו באַקומען געהעריקע אינסטרוקטאָרן. דאָס האָט געדויערט ביז 1928/29.

דער דריטער פּעריאָד פון דער „אָרט"-טעטיקייט אין ליטע

דער פּעריאָד איז כאַראַקטעריסטיש מיט אומאויפהערלעכן וואוקס, וואָס האָט אָ סך אַריבערגעשטיגן דעם וואוקס פון דער צייט פון ערשטן פּעריאָד. אין יאָר 1928 איז פאַרגרעסערט געוואָרן די שול אין קאָוונע, וועלכע האָט במשך פון די וויִטערדיקע יאָרן אַלץ מער צוגעכּוואַקסן בריִטערט איר טעטיקייט און איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דער קרוין פון דער „אָרט"-טעטיקייט אין ליטע, ווי אויך דער שטאָלץ פון אַלוועלטלעכן „אָרט". במשך פון דערמאָנטן צייט-אָפשניט זיינען ווידער געעפנט געוואָרן שולן אין אָ ריי פּראָווינץ-שטעט. אין יאָר 1931 זיינען ווידער געעפנט געוואָרן די פאַכשולן פון שלאָסעריי און דאַמען-שניידעריי אין שאַוול מיט אָ דריי-יאָריקן לערן-פּראָגראַם. אין 1930 איז געעפנט געוואָרן אָ פאַכשול אין ווילקאָווישק און אין 1937 זיינען געעפנט געוואָרן קורסן פאַר פּליטים אין מאַריאַמפּאָל. במשך פון דערמאָנטן פּעריאָד איז שטאַרק אויסגעבריִטערט געוואָרן די נעץ פון קורסן פאַר דערוואַקסענע, ספּעציעל אין קאָוונע. עס זיינען דורכגעפּירט געוואָרן קורסן פאַר דאַמען און מענער-צושניידעריי, פאַר הוט-פּוצעריי, גאַרסעטן-אַרבעט, דאַמען-פּריזיעריי. עס זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן קורסן פאַר אָנפאָנגער און אויך דערגאַנצונגס-קורסן פאַר האָנט-ווערקער אויפן געביט פון עלעקטראָטעכניק, בלעכעריי, גאַלוואַנאָפּלאַסטיק, אָנקער-וויקלעריי און אָנדערע. די קורסן זיינען באַזוכט געוואָרן דורך טויזנטער שילער און שילערינס. אָ ספּעציעל וויכטיקע ראָל האָבן די קורסן געשפּילט, ווען די רעגירונג האָט אָנגעהויבן צוגרייטן אָ געזעץ, וואָס האָט געפּאָדערט, אַז יעדער האָנטווערקער זאָל באַזיצן אָ מייסטער דיפּלאָם. די שילער און שילערינס, וואָס האָבן דורכגעמאַכט אַזאַ דערגאַנצונגס-קורס אין „אָרט", האָבן דערנאָך באַלייגט אַן עקזאָמען אין דער אָנווענדונג פון אָ קאָמיסיע, וואָס איז באַשטאַנען פון פאַרשטייער פון האָנטווערקער-פאַרבאַנד און עקספּערטן, וועלכע זיינען צום עקזאָמען דעלעגירט געוואָרן דורכן בילדונגס-מיניסטעריום. עס פאַרשטייט זיך, אַז אַזאַ דיפּלאָם פון „אָרט" איז ווי געהעריק אָפּגעשאַצט געוואָרן דורך דער געהעריקער מאַכט ביים אָנערקענען מייסטער-רעכט פאַר האָנטווערקער. די צאָל אָבסאָלוועַנטן פון די „אָרט"-שולן און פאַרשיידענע קורסן אין ליטע האָבן דערגרייכט אין די טויזנטער.

„אָרט" האָט באַזאָרגט אירע אָבסאָלוועַנטן מיט אָרבעט אין פאַרשיידענע אינדוסטריע-צענטערן, וואו זיי האָבן פאַרנומען דעם פּלאַץ פון טעכנישע ספּעציאַליסטן.

עס איז פאַרגעזעצט און אויסגעבריִטערט געוואָרן די טעטיקייט פון „אָרט" אויפן געביט פון באַזאָרגן מיט מאַשינען און געצייג די יידישע האָנטווערקער. דער אייגקויף פון מאַשינען איז אין ערשטן פּעריאָד דורכגעפּירט געוואָרן דורך דער אייגקויף-שטעלע ביי דער צענטראַלע אין בערלין. אין די לעצטע יאָרן איז געגרינדעט געוואָרן דורך „אָרט" אָ פאַרקויף-שטעלע מיטן נאָמען „רוימאַש". עס זיינען באַזאָרגט געוואָרן מיט מאַשינען אַלע צווייגן פון האָנטווערק און אָפּילו טיילן פון דער קליין-אינדוסטרי.

עס איז וויִטער געפּירט געוואָרן די אָרבעט פאַר דער יידישער לאַנדווירטשאַפט און עס זיינען געמאַכט געוואָרן באַמיאונגען אויסצושולן יוגנטלעכע אין דער לאַנד-ווירט-שאַפט, וועמענס צוקונפט עס האָט געדאַרפט זיין, אין דער ערשטער ריי, אין די אויסוואַנדערונגס-לענדער, דער עיקר, — ארץ-ישראל.

אין יאָר 1928 האָט „אָרט" געגרינדעט די ערשטע יידישע לאַנדווירטשאַפטלעכע שול אין ליטע. די שול איז געגרינדעט געוואָרן צוזאַמען מיטן יידישן לאַנדווירטן-פאַרבאַנד. די שול האָט עקזיסטירט בלויז צוויי יאָר און איז געשלאָסן געוואָרן צוליב מאַנגל אין געלט-מיטלען.

שפּעטער, אין מערץ 1934, האָט „אָרט" געגרינדעט צוויי לאַנדווירטשאַפטלעכע שולן, ספּעציעל פאַר יוגנט-לעכע פּליטים, אין אונגארינאַ און די צווייטע אין קאַלי-נאָווא. אין די דערמאַנטע שולן האָבן געלערנט, בעיקר, יידיש יוגנטלעכע פון דייטשלאַנד און אויך פון ליטע, וואָס האָבן זיך געגרייט צו ווערן לאַנדווירטן אין די לענ-דער, וואוהין זיי האָבן זיך געקליבן אויסצואוואַנדערן.

די לאַנדווירטשאַפטלעכע שולן זיינען געפּירט געוואָרן דורך אַגראַנאָם י. ראַסיין, וואָס האָט אויך פאַרעפנטלעכט אָ ספּעציעלע בראָשור אונטערן נאָמען: „מיר ווערן פויערים".

די טעטיקייט פון „אָרט" האָט געהאַלטן אין איין שטייגן ביזן יאָר 1940, ווען ליטע איז געוואָרן סאָוויעטיש, דע-מאָלט, ווי שוין דערמאָנט, זיינען געשלאָסן געוואָרן אַלע שולן און קורסן פון „אָרט" אויסער דער מיטלשול אין קאָוונע, וואָס האָט ממשיך געווען איר עקזיסטענץ ביזן אויסברוך פון דער דייטש-רוסישער מלחמה אין יאָר 1941.

„אָרט"־מיטלשול אין קאָוונע

אַ באַזונדער קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון „אָרט" אין ליטע האָט פאַרנומען די מיטלשול אין קאָוונע, וואָס איז געווען דער שטאָלץ הן פון וועלט־פאַרבאַנד „אָרט", הן פון ליטווישן יידנטום. די שול האָט זיך זינט 1932 געפונען אין אַ ספּעציעלן גרויסן בנין, וואָס האָט גע־טראָגן דעם נאָמען „הויז פאַר אַרבעט" (אויפן נאָמען פון פּרעזידענט פון „אָרט"־פאַרבאַנד ד"ר לעאָנטי מאָיסעיע־וויטש בראַמסאָן — אַ זון פון דער באַוואוסטער משפּחה בראַמסאָן אין קאָוונע).

פון יאָר 1921 ביזן יאָר 1932 האָט זיך די שול גע־פונען אין אַן אַלטער אָפּגעלאָזענער געביידע (אַמאָל געווען אַ חסידיש שטיבל) אויף מאלונו־גאַס (שפּעטער איטאליאס) נומער 4. די וואַרשטאַטן זיינען געווען אין אַ קעלער, קוים־קוים באַלויכטן. די קלאַסן — אויפן ערשטן און צווייטן שטאָק אין ענגע צימערן. די אַרבעטס־באַדינגונגען זיינען געווען אויסערגעוויינלעך שווערע, און דאָך איז דער בנין געווען איבערפולט מיט יוגנטלעכע פון אַכט אַזייגער אין דער פרי ביז 4 אַזייגער נאָך מיטאָג, און פון 5 אַזייגער ביז 10 אין אָוונט, מיט דערוואַקסענע, וואָס האָבן געשטרעבט זיך אויסצולערנען אַ פאַך, אָדער זיך פאַרפולקאָמען אין זייער פאַך.

לכתחילה איז די שול געווען אַ דריי־יאָריקע, אָבער פון יאָר 1929 איז זי געוואָרן אַ 4 יאָריקע. אין די ערשטע יאָרן האָט מען אין דער שול געלערנט שלאָסעריי, מענער־און דאַמען־שניידעריי. שפּעטער, ווען די שול איז געוואָרן אַ 4 יאָריקע האַנטווערקער־שול, זיינען צוגעקומען אָפּ־טיילונגען פאַר עלעקטראָמעכאַניק, אויטאָ־מעכאַניק, מע־טאַל־גיסעריי און גאַלוואַנאָפּלאַסטיק. עס איז דערביי כדאי אָנצואווייזן, אַז בעת דער דריטער פאַזע פון דער „אָרט"־טעטיקייט איז פאָרגעקומען אַ פאַרקלענערונג פון דער צאָל שילער אין די אָפּטיילונגען פון מענער־שניידעריי, שטעפּעריי און שוסטעריי, וועלכע האָבן זיך געמוזט שליסן, דאַקעגן האָט זיך זייער גוט אַנטוויקלט די מעכאַנישע אָפּטיילונג און עס האָבן זיך געפאָדערט פאַראַלעלע קלאַסן.

אין יאָר 1929, נאָכדעם ווי עס זיינען אָנגעקומען אַ סך שילער אין דער אָפּטיילונג פון מעכאַנישער שלאָסעריי, ווי אויך אין דער אָפּטיילונג פאַר דאַמען־שניידעריי, איז „אָרט" געווען געצוואונגען צו דינגען נייע לאָקאַלן און אַריבערפירן די טעאָרעטישע לימודים אין אַ געדונגענער פאָלקס־שול.

דער מאַנגל אין בנינים האָט געשטערט דער וויי־טערדיקער אַנטוויקלונג פון דער שול. די אַלטע אָפּגע־לאָזענע געביידע האָט ניט געקאָנט צוציען פעאיקע שילער פון מיטלשטאַנד, אין דער צייט ווען אין צענטער פון שטאָט זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן מאָדערנע גע־ביידעס פאַר גימנאַזיעס, ווי די העב. רעאַל־גימנאַזיע (פון קאַרלעבאַך) און די העב. גימנאַזיע פון שוואַבע — חוץ דעם אַ רוסישע און אַ דייטשע. דאָס אויפבויען אַ נייע געביידע פאַר „אָרט" איז געווען דאָס געבאָט פון דער שעה.

אַרויסלאָז פון צושניידער־קורס ביי קאָוונער „אָרט"

אייגנטלעך, נאָך אין יאָר 1922 איז געשאַפן גע־וואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט בראש מיטן באַקאַנטן געזעלשאַפטלעכן טוער לעאָן אָזשינסקי, וואָס האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל אויפצובויען אַ מאָדערנע יידישע האַנטווערקער־שול אין קאָוונע, און אין יאָר 1923 איז שוין אַפילו איינגעקויפט געוואָרן אַ פּלאַץ פאַר אָט דער שול, אָבער צווישן די מיטגלידער פון בוי־קאָמיטעט זיינען געווען חלוקי־דעות אין דער פראַגע, צי דער פּלאַץ איז צוגעפּאַסט פאַר דער שול. אַ טייל מיטגלידער פון קאָ־מיטעט האָט געהאַלטן, אַז דער פּלאַץ אויף יאַנאָווער גאַס איז צו ווייט, ווייל ער ליגט אויסערן שטאָט, און אַז די שול דאַרף זיך געפינען אין צענטער פון שטאָט. אַן אַנדער טייל פון די קאָמיטעט־מיטגלידער, מיט ה. אַזשינסקי בראש, האָט געהאַלטן, אַז די שול דאַרף מען אויפבויען אויף דעם באַשטימטן פּלאַץ, וואָס איז געלעגן אויסערן שטאָט.

נאָך לאַנגע וויכוחים איז דער קאָמיטעט ענדלעך צוגעטראָטן צו בויען די פאַכשול אויף יאַנאָווער גאַס, און אין יאָר 1932 זיינען די בנינים אויסגעפערטיקט גע־וואָרן. די פאַכשול מיט אַלע אירע אָפּטיילונגען איז אַריבערגעגאַנגען אין ליכטיקע רחבותדיקע בנינים און האָט באַקומען אַ מעגלעכקייט צו פירן אַ נאָרמאַלע יסודות־

פֿאַרוואַלטונג, לערער־פּערסאָנאַל און מיטאַרבעטער פון קאָוונער „אָרט"

דיקע אַרבעט אויפן געביט פון פאַכבילדונג, סיי פראַקטיש און סיי טעאָרעטיש.

אין דער שול אויף יאַנאָווער גאַס, אין דעם „הויז פאַר אַרבעט", האָבן זיך געלערנט 400 יוגנטלעכע (יינג־לעך און מיידלעך) אין מעטאַל־פאַכן, עלעקטריק, אויטאָ־מעכאַניק, דאַמען־שניידעריי א. א. די שילער האָבן גע־לערנט פון 8 אַזייגער אין דער פרי ביז 4 נאָך מיטאָג, און פון 5 אַזייגער פלעגן אין די בנינים פאַרקומען די לימודים פון פאַרשיידענע קורסן פאַר דערוואַקסענע, וועל־כע זיינען אויבן דערמאָנט געווארן. דירעקטאָר איז געווען אַגראָנאָם יעקב אַלייסקי, דער שרייבער פון די שורות. אַנפירער מיט די פאַרשיידענע וואַרשטאַטן איז געווען ה. נאָמבערג.

דאָס „הויז פאַר אַרבעט" מיט זיינע געוועמע און באַקוועמע בנינים האָט זייער געהויבן דעם פּראָפיל פון אַנגעזעהענע יידישע שולן אין ליטע.

אין דער שול אויף יאַנאָווער גאַס, אין דעם „הויז פאַר אַרבעט", האָבן זיך געלערנט 400 יוגנטלעכע (יינג־לעך און מיידלעך) אין מעטאַל־פאַכן, עלעקטריק, אויטאָ־מעכאַניק, דאַמען־שניידעריי א. א. די שילער האָבן גע־לערנט פון 8 אַזייגער אין דער פרי ביז 4 נאָך מיטאָג, און פון 5 אַזייגער פלעגן אין די בנינים פאַרקומען די לימודים פון פאַרשיידענע קורסן פאַר דערוואַקסענע, וועל־כע זיינען אויבן דערמאָנט געווארן. דירעקטאָר איז געווען אַגראָנאָם יעקב אַלייסקי, דער שרייבער פון די שורות. אַנפירער מיט די פאַרשיידענע וואַרשטאַטן איז געווען ה. נאָמבערג.

דאָס „הויז פאַר אַרבעט" מיט זיינע געוועמע און באַקוועמע בנינים האָט זייער געהויבן דעם פּראָפיל פון אַנגעזעהענע יידישע שולן אין ליטע.

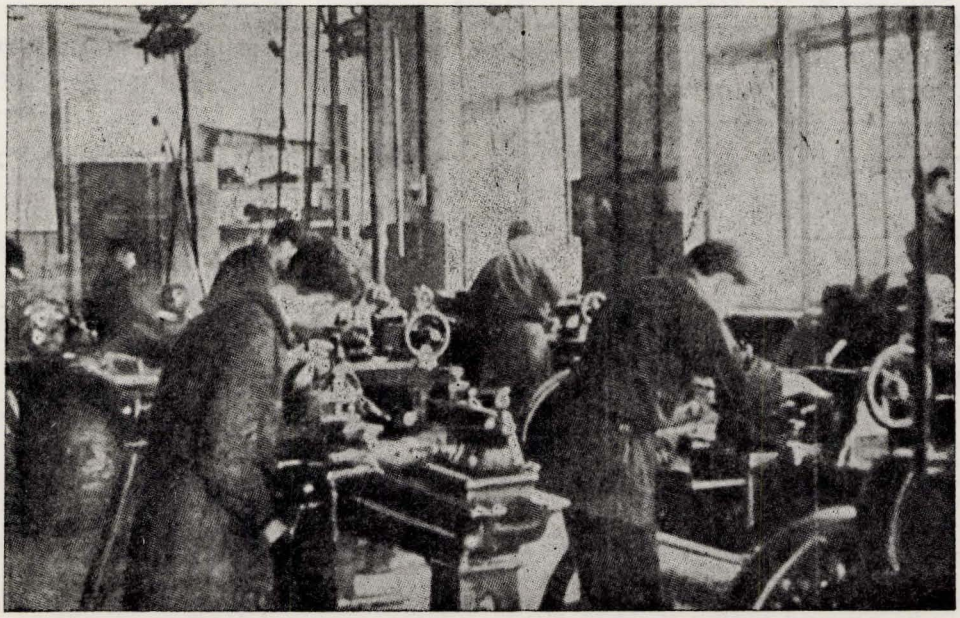

מעכאַנישע וואַרשטאַטן פון קאָוונער „אָרט"

„אַרט"-קאָמיטעט

„אַרט" איז געווען אַרומגערינגלט מיט דער סימ־פּאַטיע פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע. אין געזעלשאַפטלעכן „אַרט"־קאָמיטעט זיינען געווען פאַרטרעטן פּאַרשטייער פון אַלע ריכטונגען, פּאַר־טייען און גרופּירונגען.

דער געזעלשאַפטלעכער קאָמיטעט פלעגט אויסקלייבן דעם דירעקטאָר פון דער האַנטווערקער־שול, וואָס אי־ז גלייכצייטיק געווען דער דירעקטאָר פון „אַרט" אין ליטע. דער קאָמיטעט פלעגט אויסגעקליבן ווערן אויף דער יער־לעכער פאַרזאַמלונג דורך די מיטגלידער פון דער געז. „אַרט".

די לאַגע פון דירעקטאָר, וואָס פלעגט באַשטימט ווערן דורכן געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט, איז געווען אַ שווערע אין דאָפלטן זין. פון איין זייט — די שווערע אויפגאַבן פון אָנפירן מיט דער שול און מיט די אַלגעמיינע „אַרט"־ענינים, וואו אַ היפּשע צאָל דאגות זיינען געקומען פון שטענדיקן מאַנגל אין פינאַנסיעלע מיטלען, פון דער אַנדערער זייט, האָט ער געדאַרפט קאָאַרדינירן די צו־זאַמענאַרבעט פון די פאַרשיידענע גרופּירונגען אין גע־זעלשאַפטלעכן קאָמיטעט. אָט די שוועריקייטן האָבן גורם געווען דערצו, אַז די דירעקטאָרן פון „אַרט" האָבן זיך זייער אָפט געביטן. במשך פון 1920 ביז 1927 האָבן זיך זעקס מאָל געביטן די דירעקטאָרן פון דער קאָוונער פאַכשול און פון „אַרט" אין ליטע. דאָס האָט, פאַרשטייט זיך, זייער שווער זיך אָפּגערופן אויף דער אַנטוויקלונג פון דער שול און אויף דער גאַנצער טעטיקייט.

דער שרייבער פון די שורות איז אייגנגלאַדן געווארן אַלס דירעקטאָר פון „אַרט" אין יאָר 1927 און איז געבליבן אויף זיין פּאָסטן ביז דער ליקווידאַציע פון „אַרט" אין ליטע.

די פאַרזיצער פון „אַרט" זיינען געווען — אין אַנהייב ד"ר מאטוויי סאַלאָוויטשיק, שפּעטער ד"ר סודאַרסקי און צום סוף אַ. ידידיה.

ד"ר מענדל סודאַרסקי, וועלכער איז געווען איינער

פון די הויפּט־גרינדער פון „אַרט" אין ליטע און וועלכער האָט פון אָנהייב פאַרנומען דעם אַמט פון וויצע־פאַרזיצער און שפּעטער דעם אַמט פון פאַרזיצער, איז באַטראַכט געווארן אַלס פאַטער פון „אַרט" אין ליטע. אַלס רעדאַק־טאָר פון „פאַלקס־בלאַט" האָט ד"ר סודאַרסקי ניט בלויז אָפּגעגעבן פיל פלאַץ אין דער צייטונג פאַר „אַרט"־פּוב־ליקאַציעס און רעפּאַרטאַזשן וועגן דער „אַרט"־טעטיקייט, נאָר ער האָט אויך אַליין, אַלס אידעאַלאָג פון „אַרט", פאַרעפנטלעכט צענדליקער אַרטיקלען, אין וועלכע ער האָט כסדר פּראָפּאַגאַנדירט די אידייען פון אומשיכטונג און פּראָדוקטיוויזאַציע און די וויכטיקייט פון פּראָפעסיאָנעלער בילדונג. „אַרט" איז פאַר ד"ר מ. סודאַרסקי געווען דער אַני מאַמין במשך פון 17 יאָר. ער איז במשך פון דער צייט געשטאַנען אין דער שפּיץ פון ליטווישן „אַרט" און אים געטרויי געדינט.

ער האָט אין יאָר 1937 פאַרלאָזן ליטע און אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע און האָט גיך אויך דאָרטן זיך ענג פאַר־בונדן מיט „אַרט" און געווידמעט פיל צייט, געזונט און ענערגיע פאַר דער אינסטיטוציע, וואָס איז אים געווען אַזוי נאָענט. ביים געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט פון „אַרט" איז אויך געווען אַ ספּעציעלער דאַמען־קאָמיטעט, וואָס האָט געזאָרגט פאַר די שילער מיט דורכפירן פאַרשיידענע זאַמל־אַקציעס און אַקטיוו געהאָלפן צו פאַרשפרייטן די „אַרט"־אידייע. די פאַרזיצערין פון דאַמען־קאָמיטעט איז געווען צוערשט די פרוי פון ד"ר שלאָפאַבערסקי און שפּעטער פרוי אַ. סודאַרסקי. זי האָט געהאָלפן איר מאַן אין זיין טעטיקייט אין פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און אויך אין „אַרט", און זייער הויז איז פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ הויז פון „אַרט".

ווען ליטע איז אָנגעשלאָסן געווארן צום ראַטנפאַרבאַנד, איז פאַרבאָטן געווארן יעדע יידישע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, וואָס האָט געטראָגן אַ וועלכן ניט איז יידיש־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יידישע אָרגאַניזאַציעס אין ליטע איז אויך „אַרט" געשלאָסן גע־ווארן, דער „אַרט"־קאָמיטעט איז געווארן אויפגעלייזט און דער רכוש פון „אַרט" איז געווארן נאַציאָנאַליזירט.

שול און

בילדונג

העברעאיש שול־וועזן און קולטור־באוועגונג אין ליטע

(1939—1919)

אין דער תקופה צווישן די ביידע וועלט־מלחמות האָט דאָס ליטווישע יידנטום געשאַפן אַ פאַרצווייגטע נעץ פון העברעאישע קינדער־גאָרטנס, פאָלקס־און־מיטלשולן, גימנאַזיעס און לערער־סעמינאַרן, ווי אויך אַנדערע דערציאונגס־און קולטור־מוסדות. דאָס איז געווען אַ גרויס וווערק, מיט וועלכן דאָס ליטווישע יידנטום איז געווען שטאָלץ. דאָס איז אָבער אויך געווען אַ פענאָמענאַלע קולטור־דערשיינונג אין גלות, אַ מוסטער פאַר אַנדערע יידישע קיבוצים. מיט רעכט האָט מען געזען אין ליטע דאָס „צווייטע ארץ־ישראל" אין זין פון העברעאישן רענעסאַנס.

ליטע אַלס היסטאָרישע אַכסניה פון תורה

ס׳איז ניט קיין צופאַל, וואָס דווקא אין ל י ט ע האָט זיך געפונען דער פאַסנדער באָדן פאַר אַזאַ עקספערימענט פון אַ העברעאישער מאָדערנער שול אין אַ גלותדיקער סביבה. ליטע איז דאָך געווען אַ היסטאָרישע אכסניה פון תורה און חכמה אין משך פון דורות. אירע ישיבות זיינען באַקאַנט געווען איבער דער גאַנצער יידישער וועלט. איר אָרט לערנען, ווי אירע גרויסע רבנישע אויטאָריטעטן, האָבן געצויגן תלמידים קיין ליטע פון נאָענטע און ווייטע לענדער. אירע רבנים און למדנים האָבן מיט זייער חכמה, טיפקייט, שאַרפזיניקייט און בקיאות, ווי אויך מיט זייערע מידות און מעשים, געשאַפן דעם „קלימאַט" פון דער „ליטווישער" יידישקייט און דעם „קולט פון לערנען", אין וועלכן אפילו דער טרוקענער פלפול האָט ניט אויסגעלאָשן דעם הייסן געפיל, אַזוי אַז וועג ביים „וואָלינער" אָדער „פאָדאָליער" איז די „תפילה" געווען אַן אָרט פון „לערנען", איז ביים „ליטוואַק" דאָס „לערנען" געווען אַן אָרט פון „תפילה", אַ פאַרם פון „עבודת הבורא".

אמת, אויך אַנדערע יידישע קיבוצים האָבן פאַרמאָגט גרויסע יידישע אינטעלעקטן, אָבער אין ליטע זיינען די יידישע מאַסן געווען דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון „אהבת תורה" און מיט כבוד פאַרן ספר. זיי, די פשוטע בעלי־עגלות, בעלי־מלאכות און אָרבעטער, וואָס פלעגן פאַרברענגען זייערע שעהן ביי אַ בלאַט גמרא אָדער אַ פּרק משניות, זיינען געווען די טרעגער פון יידישקייט. ניט צופעליק האָט די הויפטשטאָט פון ליטע — ווילנע זוכה געווען צו איר טיטל: ירושלים דליטא. דער יידישער קיבוץ האָט געגעבן דער יידישער וועלט גאונים און גדולים כמעט אויף אַלע געביטן פון דעם מענטשלעכן גייסט: דעם „ווילנער גאון", ר׳ ישראל סאַלאַנטער, ר׳ יצחק אלחנן, אברהם מאַפו, יל״ג, ליליענבלום, מינקאָווסקי, אַנטאַלסקי, לעוויטאַן, הערמאַן שאַפּירא און אַ סך אַנדערע, וועלכע האָבן געשאַפן אַ לאַנגע גאַלדענע קייט פון גדולים אין תורה, וויסנשאַפט, פילאָסאָפיע, ליטעראַטור און קונסט, פירער און לערער פון נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע באַוועגונגען. זיי אַלע האָבן באַרייכערט דעם יידישן גייסט און פאַרברייטערט זיינע האָריזאָנטן. אָבער דער אמתער כוח פון דער יידישער ליטע איז באַשטאַנען, ווי שוין געזאָגט, אין די טויזנטער פשוטע יידן, וועלכע האָבן אין זייער טאָג־טעגלעכן לעבן געטראָגן דאָס ליכט פון יהדות און געבילדעט דעם גייסטיקן באָדן, אויף וועלכן ס׳זיינען שפּעטער אויסגעוואַקסן „גאונים".

די השכלה־תקופה

שפּעטער, וען אויף דער יידישער גאַס איז אַריין־געדרונגען די „השכלה"־באַוועגונג און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער גראָנגל צווישן „צווויי וועלטן", האָט אויך דאָס דאָס ליטווישע יידנטום געהאַלטן די העגעמאָניע פון טראַדיציאָנעלער יידישקייט. דאָרט האָט זיך אויך דער משכיל ניט אָפּגעריסן פון די מקורות און האָט געפונען אַ וועג פאַר אַ סינטעז פון יידישקייט און השכלה.

ישיבה־בחורים פלעגן לערנען אין דער שטיל וועלט־לעכע לימודים, דערגרייכן העכערע בילדונג, ניט אויפ־געבנדיק אין דער זעלבער צייט זייער ליבע און טרייקייט צו זייער „גירסא דינקותא". די יוגנט, וועלכע האָט זיך דערצויגן אין פרעמדע גימנאַזיעס, האָט זיך אָבער אויך ניט דערווייטערט פון דעם „חדר" און „ישיבה", וואו פיל פון זיי האָבן באַקומען זייער יידישע דערציאונג.

די ערשטע וועלט־מלחמה

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט געבראכט צום גירוש פון צענדליקער טויזנטער יידן פון ליטע (ערב שבועות 1915). לויט דעם באַפעל פון צורר ניקאָלאַי ניקאָלאַיע־וויטש, האָט די רוסישע מיליטער־מאַכט פאַרטריבן אַלע יידן פון קאָווענער גובערניע (חוץ ראסיינער און טעלזשער קרייזן) אין די וויטע רוסישע גובערניעס אין דרום, אָדער אויף דער וואָלגא און סיביר. ליטע אַליין איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַרמע פון שלאַכטן. דאָס הייפל איבער־געבליבענע יידן האָט געהאַט אויך דאַן אויסצושטיין פון די דייטשן שווערע נגישות, צוואַנגס־אַרבעט און נויט. עס זיינען רואינירט געוואָרן אַלע יידישע מוסדות און שולן, די יידישע אינטעליגענץ איז געוואָרן פאַרטריבן און פאַר־שיקט. די דייטשן האָבן זיך געפילט ווי די בעלי־בתים פון לאַנד און געשטרעבט שוין דאַן אויסצורָאטן די השפּעה פון דער רוסישער שפּראַך און קולטור און איינפלאַנצן זייערע.

די דייטשן האָבן געזוכט אין דעם הייפל ליטווישע יידן אַ ווערקצייג פֿאַר זייער קולטור־פּאָליטיק. די דייטשע יידן, וועלכע האָבן געדינט אין דייטשן מיליטער, האָבן געהאַלטן פֿאַר זייער פּאָטריאָטישן חוב צו העלפֿן זייער פּאָטערלאַנד אין דער אויפֿגאָבע. זיי האָבן געעפֿנט אין ליטע יידישע שולן מיט דער דייטשער אונטערריכט־שפּראַך, קורצע סע־מינאַרן פֿאַר לערער (אַ מין בליץ־הכשרה פון אַ מאָנאַ־צווויי) צו אונטערריכטן אַלע אַלגעמיינע לימודים אין דער דייטשער שפּראַך. אין קאָוונע האָבן זיי געעפֿנט אַ רעאַל־גימנאַזיע פֿאַר יידישע קינדער (שפּעטער באַקאַנט מיט דעם נאָמען „קאַרלעבאַך־גימנאַזיע") און אַ רייַ פּאָלקס־שולן פֿאַר יידישע קינדער אין דער ליטווישער פּראָווינץ.

אין דער באַפֿרייטער ליטע

מיט דער באַפֿרייאונג פון ליטע פון פרעמדן אָק־פּאַנט און מיט דער אי־פשטעלונג פון אַ זעלבשטענדיקער ליטע האָבן זיך צוריקגעקערט פון רוסלאַנד אַ סך פון די פֿאַרטריבענע יידן. זיי זיינען געקומען צוריק אַהיים נײַ שוועכע איבערלעבענישן פון דעם קריג און רעוואָלוציע, הונגער, נויט און עפּידעמיעס. די יידן האָבן מיט התלהבות געשטיצט דעם אויפבוי פון אַ פרייער דעמאָקראַטישער ליטע, וועלכע האָט זיי פייערלעך פֿאַרשפּראָכן ניט נאָר גלייכע בירגער־רעכט, נאָר אויך רעכט פֿאַר אַ נאַציאָ־נאַלער און קולטור־אויטאָנאָמיע. דאָס „מיניסטעריום פֿאַר יידישע ענינים" איז געווען פֿאַר זיי אַ לעבעדיקער און ממשותדיקער סימבאָל פון דער נייער ערא, אין וועלכער יידן האָבן געגלייבט און אויף וועלכע זיי האָבן געלייגט פיל האָפֿענונגען. די ליטווישע רעגירונג האָט אָפּגעשאָפט אַלע געווען צאַרישטישע אַנטי־יידישע געזעצן. זי האָט געוויזן איר גוטן ווילן צו דערפילן אירע הבטחות לגבי דער יידישער מינדערהייט. די רעגירונג האָט אָנערקענט די יידישע קהילות און זייער אַרגאַניזאַציע, האָט געגעבן אַ בריוו שטיצע פֿאַר יידישע רעליגיעזע און סאָציאַלע הצטרכותן, אָנערקענט די רעכט פון נאַציאָנאַלע שפּראַכן פון די מינדערהייטן אין די ערטער, וואו זיי האָבן גע־בילדעט ניט ווייניקער פון 20 פּראָצענט פון דער אָרטיקער באָפֿעלקערונג. אָבער אַ גאַנץ באַזונדערן אינטערעס האָט זי אַרויסגעוויזן אין די ערשטע יאָרן פֿאַרן פֿראָבלעם פון יידישן נאַציאָנאַלן שול־וועזן. זי האָט דערביי געהאָט אירע פּאָליטישע כוונות: זי האָט געשטרעבט צו פֿאַרטרייבן די השפּעות פון דער דייטשער און רוסישער קול־טור, וועלכע האָבן באַדראָט דעם גייסטיקן אויפקום פון ליטווישן פֿאָלק. זי האָט געוואוסט, אַז די ליטווישע שפּראַך און קולטור זיינען נאָך צו אָרעם, כדי צו קאָנקורירן מיט זיי, זי האָט געוואָלט אויסמיידן, אַז יידישע עלטערן זאָלן שיקן זייערע קינדער אין דייטשע אָדער רוסישע שולן. זי האָט דעריבער געהאָט אַ גרויסן אינטערעס אין אַ שול מיט אַן אייגענער אונטערריכטס־שפּראַך פֿאַר די קינדער פון דער יידישער מינדערהייט.

טעג פון גרויסע האָפֿענונגען

ס׳איז אָבער געווען נאָך אַ פאַקטאָר, וועלכער האָט באַגינסטיקט די אַנטוויקלונג פון דער העברעאישער שול. ס׳זיינען דאָן געווען די ערשטע יאָרן נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע, די צייטן פון „סאָן רעמאָ" און וועלסאַל, יאָרן פון גרויסע האָפֿענונגען אויף דעם גיכן אויפבוי פון דעם יידישן היימלאַנד און אויף אַ גרויסער עליה. די האָפֿענונגען האָבן באַהערשט די הערצער און געדאַנקען פון יידישע מאַסן. די לעצטע זיינען נאָך ניט געווען איי־געוואָרצלט אין דער נייער ליטווישער מדינה און אין איר ווירטשאַפֿטלעכן לעבן. פיל יידן האָבן געשטרעבט בויען זייער צוקונפֿט אין א״י, אָדער עמיגרירן אַנדערשוואו.

ס׳איז געווען אַ הערלעכער פרילינג אויף דער יידי־שער גאַס אין ליטע. מען האָט געזען אין דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אַ גרויסע דערגרייכונג, אַ מיטל צו אָרגא־ניזירן דאָס לעבן אויף פרייַע דעמאָקראַטישע יסודות און גרייטן זיך צו דער אויפֿגאָבע פון בויען אַן אייגענע מדינה אין א״י. עס האָט געשיינט, אַז ס׳זיינען געקומען צייטן, ווען די שענסטע אידעאַלן און האָפֿענונגען וועלן פֿאַרווירקלעכט. די מאַסן זיינען געווען גרויס־טיש גע־שטימט. די ציוניסטישע פירער האָבן געהערשט איבער די קהילות און מוסדות פון דער אָרטיקער אָדער צענטראַ־לער אויטאָנאָמיע־אָרגאַניזאַציע. די אויטאָריטעט פון די פֿערזאָנען, ווי ד״ר מ. סאָלאָוויטשיק און ד״ר ש. ראָזענ־בוים, האָבן געשטאַרקט דעם צוטרוי צו דער אויטאָנאָמיע.

ס׳איז געווען אַ צייט פון ספֿאָנטאַנעם אויפבוי פון די קהילות, פֿאָלקסבענק, רעליגיעזע מוסדות, סאָציאָלע אַנ־שטאָלטן. ספֿאָנטאַן איז אויך אויסגעוואַקסן אַ גרויסע נעץ פון יידישע שולן, צווישן וועלכע די העברעאישע („תר־בות"־שולן) האָבן פֿאַרנומען דעם דאָמינירנדיקן אָרט אין משך פון 20 יאָר פון דער ליטווישער זעלב־שטענדיקייט.

„תרבות"־שולן, קינדער־גערטנער

צו דער נעץ פון די העברעאישע „תרבות"־שולן האָבן געהערט „גני ילדים" (קינדער־גערטנער), פֿאָלקס־שולן, מיטלשולן, גימנאַזיעס און דער העברעאישער לערער־סעמינאַר.

„גני ילדים" זיינען געווען באַשטימט פֿאַר קין־דער אין עלטער פון 4—6 יאָר. חוץ זייער אַלגע־מיינעם סאָציאָלן און דערציאונגס־באַדייט, האָבן זיי נאָך געהאַט אַ ספּעציעלע אויפֿגאָבע פון דערלערנען קינדער די העברעאישע שפּראַך און שאַפֿן אַ באַזיס פֿאַר אַ העב־רעאישער נאַרמאַלער פֿאָלקס־שול. דער קינדער־גאָרטן איז געווען אַ יסוד פֿאַרן גאַנצן העברעאישן שול־וועזן אין ליטע.

דער קיום פון „גן" איז אָבער געווען אָפּ־הענגיק כמעט אויסשליסלעך פון די עלטערן אָדער פון דער שטיצע פון דער „תרבות"־צענטראַלע (מרכז „תר־בות"). ליידער האָבן די עלטערן ניט שטענדיק געקענט אָפּשאַצן ריכטיק דעם ווערט פון „גן" און „תרבות" האָט

ניט שטענדיק געהאַט די נייטיקע מיטלען צו שטיצן די ק״ג. אַזוי איז זייער קיום ניט געווען געזיכערט און די צאָל ק״ג איז געווען אַ וואַקלדיקע. אין שול־יאָר 1925/6 איז זייער צאָל געווען — 4, אין שול־יאָר 1926/7 — 10, אין 1930/31 — 18, אין 1938/9 — 16. די צאָל קינדער אין זיי האָט זיך געוואַקלט צווישן 140 אין שול־יאָר 1925/6 ביז 450 אין שול־יאָר 1938/9 (זע טאַבעלע 1). באַזונדער שווער איז געווען מיטן צוגרייטן העבר. דערציערינס. אין שול־יאָר 1926/7 האָט ליטע אָנגעהויבן צו באַקומען פרעבליסטינס פון דעם העבר. פרעבל־אינסטיטוט אין ריגע (פון דער „המוריה״־ אַרגאַניזאַציע). דאָרט האָבן פיל יידישע מיידלעך פון ליטע, אַביטוריענטינס פון די העבר. גימנאַזיעס, באַקומען זייער ספּעצ. פּעדאַג. הכשרה. דער ריגער אינסטיטוט האָט געגעבן ליטע אייניקע צענדליק טיכטיקע העבר. פרעבליס־ טינס, וועלכע האָבן דערמעגלעכט אויסצובויען דעם העבר. „גן״ אין ליטע.

די פאַלקס־שולן

אין די העברעאישע פאַלקס־שולן האָט זיך דער־ צויגן דאָס גרעסטע טייל יידישע קינדער פון שטאָט און שטעטל. די פ״ש האָבן געדאַרפט, לויט זייער מהות, בילדן דאָס האַרץ און הויפּט־אינהאַלט פון דעם גאַנצן העבר. שול־בנין. אַזוינע שולן האָבן עקזיסטירט אין 82 פונקטן. אין אייניקע פון זיי האָבן עקזיסטירט 2—3 פ״ש (קאָוונע, פּאָנעוועזש, שאַוול א. א.). על פי רוב זיינען זיי געווען די אייניציקע יידישע שולן אין דעם אָרט. די צאָל „תרבות״־ פ״ש איז געווען אין יאָר 1926/7 — 86, מיט 241 לערער, און די צאָל שולן איז אַרונטער ביז 78 אין שול־יאָר 1938/9, אָבער די צאָל קינדער אין די שולן האָט זיך פאַרגרעסערט ביז 9969.

די ליטווישע רעגירונגס פאַלקס־שולן זיינען, לויטן געזעץ, געווען פיר־יאָריקע. זייער פּראָגראַם איז, בדרך כלל, געווען צוגעפּאַסט צו די באַדינגונגען פון ליטווישן דאָרף און האָט זיך ניט גערעכנט מיט די ספּעציעלע פאָדערונגען און באַדינגונגען פון דער שטאָטישער יידישער באַפעלקערונג און מיט דעם קולטור־ניוואָ פון די ליטווישע יידן. דאָס געזעץ האָט זיך ניט גערעכנט מיטן קולט. אונטערשייד צווישן יידישן און זיין ליטווישן שכן. ער האָט זיך אויך ניט גערעכנט מיט דעם וואָס די העבר. שול האָט אַ דאָפּלטן פּראָגראַם פון אַל־ געמיינע און יידישע לימודים (העבר. שפּראַך, תנ״ך, גע־ שיכטע א. א. וו.). אַ פיר־יאָריקע פ״ש פאַר יידישע קינדער האָט אין זיך געטראָגן א סכנה פון עם־הארצות און פון גייסטיקער ירידה. זי איז געווען עלול צו ברענגען צו אַ פולשטענדיקער קאָמפּראָמיטאַציע פון דער שול אין די אויגן פון די ליטווישע יידן.

די עלעמענטאַרע פּעדאַג. פאָדערונגען האָבן געגייט צו פאַרלענגערן דעם קורס פון דער פ״ש, באַזונדער אין די ערטער, וואו ס׳האָבן ניט עקזיסטירט קיין העכערע העבר. שולן. דאָס איז געווען אַ האַרבע פּראָבלעם אין אַ סך הינזיכטן. פון 5־טן יאָר אָן זיינען די לימודים אין פ״ש געווען אומלעגאַלע. אָפּיציעל האָבן זיי עקזיסטירט ווי אַ 4־יעריקע פ״ש. די רעגירונג האָט, פאַרשטייט זיך, פאַר די ניט לעגאַלע שול־יאָרן ניט באַשטימט קיין לערער און ניט געשטיצט זיי פינאַנסיעל. דערצו מוז אויך געֿ נומען ווערן אין באַטראַכט, אַז דער שכר־לימוד אין אַ פ״ש איז געווען פאַרבאָטן. לערער, ניט רעגיסטרירטע דורך רעגירונג, האָבן ניט געטאָרט אַרבעטן אין אַ שול.

די פראַקטיק האָט אָבער געמוזט בייקומען אָלע פאַר־ מעלע און מאַטעריעלע שוועריקייטן, כדי דערמעגלעכן די פ״ש צו דערפילן זייערע דערציערישע אויפגאַבן*.

עס מוז נאָך באַצייכנט ווערן, אַז די צאָל באַשטימטע דורך רעגירונג לערער פאַר די פ״ש איז געווען אָפּהענגיק פון די צאָל שול קאָמפּלעטן (32—40 קינדער אַ קאָמפּלעט). אין די ערטער וואו די צאָל קינדער איז געווען וויניקער פון 32 האָט מען ניט געקאָנט עפענען אַ שול, אָבער אויך אַ שול מיט 60—70 תלמידים האָט געהאַט נאָר איין באַשטימטן דורך רעגירונג לערער. דער איינציקער לערער האָט געדאַרפט אונטערריכטן אין אָלע קלאַסן פון דער שול אָלע לימודים. איינלאַדן אַ צו־ גאָב־לערער אויף דעם חשבון פון די עלטערן איז געווען אוממעגלעך. אין בעסטן פאַל איז עס געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן פון פאָרמעלן און מאַטעריעלן כאַראַקטער.

דאָס פּראָגראַם פון די פאַלקס־שולן האָט אָנט־ האַלטן: תנ״ך, עברית, ליטווויש, חשבון, האָנט־אַרבעט, געזאָנג און גימנאַסטיק.

די ערשטע יאָרן פון דעם העבר. שול־וועזן איז די לע־ רער־פּראָגע (באַזונדערס אין די פ״ש) געווען אַ שווערע. „תרבות״ האָט געעפנט אַ לערער סעמינאַר, כדי צו צו־ גרייטן לערער פאַר די פ״ש, לויט דער פאָדערונג פון בילדונגס־מיניסטעריום. דער לערער־סעמינאַר האָט עק־ זיסטירט ביז דעם שול־יאָר 1932/3 און האָט אַרויסגעלאָזן 164 לערער, וועלכע האָבן געבילדעט דעם הויפּט־קאָדער פון די העבר. לערער אין די „תרבות״פ״ש. (זיי האָבן געבילדעט איבער 60 פּראָצענט פון אָלע העבר. פ״ש־לע־ רער). פון יאָר 1930 האָט דער לערער־סעמינאַר עק־ זיסטירט אַלס 2־יעריקער פּעדאַגאָגיום און האָט אָנגענומען שילער נאָר מיט גימנאַזיע־בילדונג. די אַביטוריענטן פון פּעדאַגאָגיום האָבן געהאַט דאָס רעכט צו אונטערריכטן הן

* אין יאָר 1936 האָט די ליט. רעגירונג פאַרלענגערט דאָס פּראָגראַם פון די פ״ש אויף נאָך 2 יאָר, אָבער דאָס עפענען דעם 5 און 6 שול־יאָר איז געווען פאַרבונדן מיט אַזוינע שווערייטן, אַז די יידישע שולן האָבן ניט געקאָנט אויסנוצן די הנחה פון געזעץ. דאָס געזעץ האָט צ. אַ. געפאַדערט ניט ווייניקער פון 40 שילער אין 5־טן שול־יאָר, אַ צאָל, וואָס די העבר. שולן אין דער פּראָ־ וינץ האָבן ניט געקאָנט אָנפילן. די שול־רעפאָרם האָט אַפילו שפּע־ טער געהאָלפן צו רואינירן די העבר. פ״ש, ווי עס וועט נאָך דער־ ציילט ווערן.

אין די פ״ש און הן אין די ערשטע 4 קלאַסן פון די מיטל־שולן און גימנאַזיעס. אין די לעצטע נאָר די יידישע לימודים. דער פּעדאַגאָגיום האָט געלייגט זיין הויפּט־אויפמערק־זאַמקייט אויף דער פּעדאַג. פּאַרבעררייטונג פון זיינע שילער, ווי אויך אויף זייער פּאַרפולקאָמונג אין די לימודים פון יהדות און אין דער העברעאישער שפּראַך, אין דער אַלטער און נייער העברעאישער ליטעראַטור. דער לערער־סעמינאַר האָט זיך געפונען די ערשטע צייט אונטער דער לייטונג פון ד״ר טשארנא ז״ל, יהושע מאַרגאָלין און ד״ר א. סעגאַל. פון 1925/6 ביז 1931/2 האָט געלייטעט דעם סעמינאַר (און פּעדאַגאָגיום) ד״ר רפאל ראַבינאָוויטש. דעם לעצטן יאָר — ד״ר א. בערמאַן.

די העברעאישע מיטלשולן

די צווייטע מדרגה האָבן געבילדעט די מ י ט ל ש ו ל ן („וויידורינעס") וואָס זיינען געווען גלייך צו די ערשטע 4 גימנאַזיע־קלאַסן. זיי זיינען געווען „פּריוואַטע" שולן און האָבן עקזיסטירט אין די גרעסערע שטעטלעך, וואו ס׳זיינען ניט געווען קיין גימנאַזיעס. זייער צאָל איז געווען ביז דעם שול־יאָר 1932/3 — 11 און איז שפּעטער ארונטער ביז 3 (זע טאַבעלע 1). דער טיפּ פון א מיטלשול האָט געהאַט דעם פּאַרצוג, וואָס האָט דערמעגלעכט דעם יידישן קינד צו באַקומען אַן 8־יאָריקע שול־אויסבילדונג. די שול איז געווען פריי פון דעם רעגירונגס־קאָנטראָל, וועלכע האָט געשטערט די פ״ש זיך אַנטוויקלען און האָט גע־קאָנט לענגער אינהאַלטן זייער נאַציאָנאַלן כאַראַקטער. די שוואַכע זייט פון דעם טיפּ שול איז געווען, וואָס די לערער זיינען געווען אָנגעוויזן אויף דער הכנסה פון שכר־לימוד. די מייסטע מ״ש האָבן ניט באַקומען קיין שטיצע אַן א זייט. דער מצב פון די עלטערן אין די שטעטלעך איז געווען א שווערער (די רייכערע פלעגן אַריבערפאָרן אין די גרעסערע שטעט, וואו די לעבנס־באַדינגונגען זיינען געווען לייכטער), די צאָל שילער איז דעריבער אין די מ״ש געווען זייער א באַגרענעצטע און געווען קלענער פון יאָר צו יאָר. דאָס האָט געשאַפן שווערע מא־טעריעלע באַדינגונגען פאַר דעם קיום פון דער מ״ש. אין אינצלנע פונקטן זיינען די מ״ש מיט דער צייט פאַר־וואַנדלט געווארן אין גימנאַזיעס (ווי אין טאוריג, למשל), דאָקעגן אַנדערשוואו זיינען די גימנאַזיעס פאַרוואַנדלט גע־ווארן אין מ״ש (ווירבאלן).

דאָס פּראָגראַם אין די מ״ש האָט אַנטהאַלטן: תנ״ך, משניות, עברית, ליטווויש, דייטש (אָדער ענג־ליש), חשבון, אַלגעברע, געאָמעטריע, נאַטורוויסנשאַפט, געאָגראַפּיע (ספּעצ. ליטע), געשיכטע (ספּעצ. ליטווישע), האַנטאַרבעט, מאָלן, זינגען און ספּאָרט.

העברעאישע גימנאַזיעס

די העברעאישע גימנאַזיעס זיינען געווען דער רוקן־ביין פון דעם גאַנצן העבר. שול־וועזן. זיי האָבן עקזיס־טירט אין 11 פונקטן. זייער צאָל איז געווען 12. כמעט אַלע פון זיי זיינען געווען פון 8 שול־יאָרן. אייניקע פון זיי האָבן אפילו געהאַט ביי זיך אויך די ערשטע שול־יאָרן (פּאַלקס־שול־קלאַסן), אַזוי אַז דער גאַנצער קורס האָט גע־דויערט — 12 יאָר. אַזאַ שול־קורס, ביי אַן איינהייטלעכער פּעדאַגאָגישער אויפזיכט און קאָאָרדינירטן פּראָגראַם, האָט געגעבן דער שול גרויסע מעגלעכקייטן פון דערציאונג און סיסטעמאַטישער שול־אויסבילדונג.

די גימנאַזיעס זיינען אויך געווען „פּריוואַטע" שולן. זייער מאַטעריעלער קיום איז געווען ס׳רוב אָפּהענגיק פון שכר־לימוד. די שטאַטישע עלטערן, ווי אויך די באַמיטלטע עלטערן אין די שטעטלעך, האָבן באַפּאַרצוגט דעם טיפּ פון דער העבר. שול. די ג. האָבן געקאָנט, גלייך ווי די מ״ש מיט מער הצלחה אָפּהיטן די רעכט פון דער העבר. אונטערריכט־שפּראַך, ווי אויך זייער נאַצ. אינהאַלט און

לערער־פּערסאָנאַל פון קאָוונער העב. רעאַל־גימנאַזיע

האָט געשטערט די פ״ש זיך אַנטוויקלען און האָט גע־קאָנט לענגער אינהאַלטן זייער נאַציאָנאַלן כאַראַקטער. די שוואַכע זייט פון דעם טיפּ שול איז געווען, וואָס די לערער זיינען געווען אָנגעוויזן אויף דער הכנסה פון שכר־לימוד. די מייסטע מ״ש האָבן ניט באַקומען קיין שטיצע אַן א זייט. דער מצב פון די עלטערן אין די שטעטלעך איז געווען א שווערער (די רייכערע פלעגן אַריבערפאָרן אין די גרעסערע שטעט, וואו די לעבנס־באַדינגונגען זיינען געווען לייכטער), די צאָל שילער איז דעריבער אין די מ״ש געווען זייער א באַגרענעצטע און געווארן קלענער פון יאָר צו יאָר. דאָס האָט געשאַפן שווערע מא־טעריעלע באַדינגונגען פאַר דעם קיום פון דער מ״ש. אין אינצלנע פונקטן זיינען די מ״ש מיט דער צייט פאַר־וואַנדלט געווארן אין גימנאַזיעס (ווי אין טאוריג, למשל), דאָקעגן אַנדערשוואו זיינען די גימנאַזיעס פאַרוואַנדלט גע־ווארן אין מ״ש (ווירבאלן).

גייסט. די ג. האָבן געהאַט די מעגלעכקייט אינצולאַדן קוואַליפיצירטע לערער, ווי אויך איינשאַפן זיך א פּאַסנדיק אינוונטאַר און שול־מכשירים. אויך זייערע געבויידעס זיינען געווען צוגעפּאַסטע צו זייערע שול־אויפגאַבן. כמעט אַלע פון זיי האָבן געהאַט אייגענע בנינים, ספּעציעל גע־בויטע פאַר די שולן, מיט אַלע מאַדערנע איינריכטונגען. אין די גימנאַזיעס איז די דערציאונגס־אַטמאָספער געווען א נאָרמאַלערע, פיל פרייער פון אַדמיניסטראַטיוון דרוק פון בילדונגס־מיניסטעריום און וויניקער אָפּהענגיק פון דער רעגירונגס־שטיצע. דאָס אַלץ האָט פאַרשטאַרקט די צוציאונגס־קראָפט פון דער העבר. גימנאַזיע, וואָס איז מיט דער צייט געווארן דער מרכז פון דער העבר. שול־יצירה. די ערשטע יאָרן פון איר קיום זיינען געווען איינגעלאַדן צו אונטערריכטן אין די גימנאַזיעס פיל לערער מיט אַקא־דעמישער בילדונג פון דייטשלאַנד. אייניקע פון זיי זיינען געווען אין ליטע אין צייט פון דער דייטשער מיליטערישער

אָקופּאַציע אין די יאָרן 1915—1918. צווישן זיי דאַרפן באַ־זונדערס דערמאָנט ווערן: ד״ר שוואַבע, ד״ר מאיר, ד״ר קאַלוואַריע, ד״ר לעווענהערץ, ד״ר נ. מעלמאַן א. אַ. ס׳זיינען געווען צווישן די לערער אויך אַקאַדעמיקער פון רוסישע אוניווערזיטעטן, וועלכע זיינען דורך פּאַרשיידענע צופאַלן געקומען קיין ליטע, אָדער זיך אָפּגעשטעלט אין ליטע אויף זייער וועג אין ווייטערדיקע לענדער. דאָס זיינען געווען אַלע פּערזאָנען מיט אַ גרויסער קולטור, פּעדאַגאָ־גישער דערפאַרונג, אָדער געניטע אַדמיניסטראַטאָרס, וועלכע האָבן פיל מיטגעהאָלפן אין דעם אויפבוי פון דער העברעאישער מאָדערנער דערציאונג.

שפּעטער האָבן די העבר. גימנאַזיעס ווערבירט לערער פון זייערע געוועזענע תלמידים, וועלכע האָבן שוין פאַר דער צייט אַבסאָלווירט הויכשולן אין ליטע אָדער אַנדערש־וואו, אַ טייל פון זיי אין דייטשלאַנד, פראַנקרייך אָדער אַמעריקע.

פון גרויס באַדייטונג פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער העבר. גימנאַזיע איז געווען דער פאַקט, דאָס די אַביטור־יענטן פון די העבר. גימנאַזיעס האָבן געהאַט די זעלבע רעכט, ווי די אַביטוריענטן פון די ליטווישע רעגירונגס־גימנאַזיעס. אין די אַרויסלאָז־עקזאַמענס פלעגט זיך באַ־טייליקן אַ פאָרשטייער פון בילדונגס־מיניסטעריום און די אַטעסטאַטן פון העבר. גימנאַזיעס פלעגן באַשטעטיקט ווערן פון דעם בילדונגס־מיניסטער, אַזוי אַז זיי פלעגן אָנגענומען ווערן אין אַלע אוניווערזיטעטן אין אייראָפּע, אָדער אַמעריקע.

דאָס לערן־פּראָגראַם פון די ג. האָט אַנטהאַלטן: תנ״ך, משנה, תלמוד, אגדה, העברעאישע שפּראַך און ליטעראַ־טור (די אַלטע, פון מיטלאַלטער און נייע), ליטוויש, לאַטיין, דייטש (אָדער ענגליש), געשיכטע (אַלגעמיינע און יידישע), געאָגראַפיע, מאַטעמאַטיק, נאַטורוויסנשאַפט, פיזיק, כעמיע, צייכענען און ספּאָרט.

דער געזעצלעכער מצב פון די שולן און דער פּאָליטישער געראַנגל פאַר זייער קיום

די העבר. שולן אין ליטע זיינען געווען אַ טייל (און אַ וויכטיקער טייל) פון דעם בנין פון יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. דער רעכטלעכער מצב פון דער העבר. שול האָט זיך דעריבער באַזירט אויף די רעכט, וועלכע האָבן געזיכערט די אויטאָנאָמיע, דהיינו, אויף די פּאַראַ־גראַפן 73, 74 פון דער ליטווישער קאָנסטיטוציע פון 1.8.22 (שפּעטער אויף די פּאַראַגראַפן 74, 75 (15.6.28).

דער פּאַראַגראַף 73 דערקלערט אַז: „בירגער פון אַ נאַציאָנאַלער מינדערהייט, וועלכע בילדעט אַן אָנגעזעענעם טייל פון דער באַפעלקערונג, האָבן דאָס רעכט, אין ראַמען פון געזעץ, אָנפירן אויטאָנאָם מיט די ענינים פון זייער נאַצ. קולטור, פאָלקס־בילדונג, וואוילטעטיקייט, קעגנזיי־טיקער הילף, און פאַר דער לייטונג פון די אַלע ענינים צו וויילן רעפּרעזענטאַטיווע מוסדות אין אַ באַשטימטער דורך אַ געזעץ אָרדענונג״.

פּאַראַגראַף 74 גיט די נאַצ. מינדערהייטן דאָס רעכט צו באַשטייערן זייערע מיטגלידער פאַר די צוועקן, דער־מאָנטע אין פּאַראַגראַף 73, ווי אויך צו באַקומען פון דער רעגירונג און פון די זעלבסטפאַרוואַלטונגען אַסיגנירונגען פאַר די ענינים, אין פאַל ווען זייערע מיטלען וועלן ניט זיין גענוגנד.

לויט דעם וואָלטן די שולן, ווי אויך אַלע אַנדערע קולטור־אינסטיטוציעס פון דעם יידישן מיעוט, געדאַרפט געהערן צו די אָרגאַנען פון דער ייד. נאַצ. אויטאָנאָמיע. די לעצטע וואָלטן געדאַרפט זאָרגן פאַר זייער קיום (מיט דער הילף פון דער רעגירונג), באַשטימען דאָס פּראָגראַם פון די שולן, אָרדענען זייער אינערלעכן לעבן, — מיט איין וואָרט, זיין די „בעלי־בתים״ פון די מוסדות און טראָגן די פולע פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר זיי.

אָבער די געזעצן וועגן די פאָלקס־שולן פון 23.11.22 און וועגן די מיטלשולן און גימנאַזיעס פון 23/4/25 שאַפן אַ גאַנץ אַנדער בילד פון דעם רעכטלעכן מצב פון

העברעאישע („תרבות״) שולן אין ליטע

טאַבעלע 1.

שול־יאָר 1926/7

	שולן	לערער	שילער
קינדער־גערטנער	10	18	323
פאָלקס־שולן	86	241	6217
מיטלשולן	11	51	644
גימנאַזיעס	12	154	3182
לערער־סעמינאַר	1	9	40
סך הכל . .	120	473	10406

שול־יאָר 1930/1

	שולן	לערער	שילער
קינדער־גערטנער	18	29	476
פאָלקס־שולן	81	* 312	10941
מיטלשולן	11	45	549
גימנאַזיעס	12	150	3450
לערער־סעמינאַר	1	7	30
סך הכל . .	123	543	15446

1938/9

	שולן	לערער	שילער
קינדער־גערטנער	16	31	450
פאָלקס־שולן	78	* 346	9699
מיטלשולן	3	16	180
גימנאַזיעס	12	154	2620
לערער־סעמינאַר	—	—	—
סך הכל . .	109	547	12949

* מיט די רעליגיע־לערער

די יידישע שולן. דער אויבנדערמאַנטער געזעץ וועגן די פ״ש שטעלט פּאַלגנדע פּרינציפּן: א) די פ״ש וועלן אויסגעבויט לויט דער צאָל קאָמפּלעטן שילער. (א קאָמפּלעט באַדייט 32—60 שילער). אויף יעדן קאָמפּלעט באַשטימט די רעגירונג אין לערער, וועמענס געהאַלט וועלן דירעקט אויסגעצאָלט פון דער רעגירונג. ב) שכר־לימוד אין די שולן וועלן בטל, ג) אין די פ״ש פון דער יידישער מינדערהייט קען די אונטערריכטס־שפּראַך זיין יידיש, אָדער העברעאיש. דאָס געזעץ וועגן די מיטל־שולן און גימנאַזיעס רעגולירט די אַלגעמיינע אָרדענונג פון דעם טיפּ שולן און נאָר אין פּאָראַגראַף 54 וועלן בעזאָגט, אַז די אַטעסטאַטן פון די פּריוואַטע שולן וועלן געחתמעט פון דעם בילדונגס־מיניסטעריום, וועלכעס נעמט אָנטייל אין די אָרויסלאָז־עקזאַמענס, און זיי האָבן די זעלבע רעכט ווי די אָביטוריענטן פון די רעג. שולן. ווי עס איז צו זען, דערמאָנען ניט די ביידע געזעצן וועגן די פ״ש און וועגן די מ״ש און גימנ. אָפילו מיט אין וואָרט די שול־אויטאָנאָמיע פון די מינדערהייטן. זיי זעען פּאָר זיך נאָר שולן, וועלכע אונטערשיידן זיך לויט דער אונטערריכטס־שפּראַך לגבי די אָנדערע.

די פ״ש פון דער יידישער מינדערהייט זיינען אַזוי אָרום פון ערשטן טאָג אָן אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויף אַ באַזיס פון אַ רעגירונגס־שול.

דאָס איז געווען, אין אַ געוויסן הינזיכט, אַ גרויסע דערגרייכונג, צוליב וועלכער פיל יידישע קיבוצים האָבן „מקנא" געווען די ליטווישע יידן. די ליטווישע רעגירונג האָט איבערגענומען אַזוי אָרום די גאַנצע אחריות פאָר דעם ביודזשעט פון די פ״ש און געזיכערט זייער קיום, אין דער צייט, וועלן אין פּוילן אָדער רומעניע האָבן יידן געדאַרפט פירן אַ שטענדיקן קאַמף פאָר דער מאַטעריעלער עקזיסטענץ פון זייערע שולן און פאָר אַ מינימאַלער שטיצע פאָר זיי מצד די רעגירונגס־אָרגאַנען. אָבער אין דער ווירקלעכקייט האָט די פ״ש פון יידּ. מיעוט אין ליטע טייער באַצאָלט פאָר איר „געזיכערטן קיום". דער, וואָס האָט געגעבן די „מאה" האָט געוואָלט האָבן אויך די גאַנצע „דעה". די שטעלונג איז געווען, אַז די יידן האָבן זיך ניט צו מישן אין דער פּאָרטיילונג פון די אַסיגנירטע סכומים פאָר די שולן, אַז זי אַליין האָט צו זאָגן וועגן זייער פּראָגראַם און אַז די דעה פון די יידן איבער די אָנגעלעגנהייטן פון די שולן זיינען פאָר איר ניט מאָס־געבנד און ניט בינדנד. די ליטווישע אינספּעקטאָרן פון בילדונגס־מיניסטעריום באַזוכן די העבר. שולן (הגם זיי פאָרשטייען ניט זייער אונטערריכטס־שפּראַך) און די יידן האָבן ניט געקאָנט פועלן במשך פון 20 יאָר, אַז עס זאָל באַשטעטיקט ווערן אַ יידישער אינספּעקטאָר (די לעצטע יאָרן האָט די ליט. רעגירונג געשיקט אירן אַ באַאַמטן קיין ירושלים, וועלכער האָט באַזוכט איניקע יאָר דעם העבר. אוניוועזיטעט און זיך פאָרפולקאָמט אין דער העבר. שפּראַך, כדי אים שפּעטער באַשטימען אַלס משגיח אויף די העברעאישע שולן אין ליטע!). די רעגירונג איז גרייט

געווען אָפט צו שטיצן העבר. קולטור־מוסדות, זי האָט אָבער קיינמאָל ניט אַרויסגעוויזן דעם רצון צו באַטייליקן יידן אין דער לייטונג און אויפזיכט איבער די יידישע שולן. די רעגירונג באַטראַכט די שולן, באַזונדערס די פ״ש, אַלס אירע שולן, וועלכע זי האַלט אויס און זי קען זיי רעפאָרמירן לויט איר וואונטש און אין גייסט פון איר שול־פּאָליטיק לגבי די נאַצ. מינדערהייטן.

דאָס מיניסטעריום פאָר יידישע ענינים און דער נאַציאָנאַל־ראַט האָבן אין זייער ציייט ניט געהאַט קיין רעכט איבער די שולן פון יידישן מיעוט. אין יאָר 1920 איז איינגעלאָדן געוואָרן אַ יידישער „וויזיטאַטאָר", וועלכער האָט געהאַט די אויפגאַבע צו באַזוכן די יידישע שולן (ה׳ משה פראַנק) און צושטעלן אַ באַריכט דעם לייטער פון די פ״ש ביים בילדונגס־מיניסטעריום. די האָפענונג, אַז דער פּאָסטן וועט מיט דער צייט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ יידישע „רעפערענטור" אָדער אינספּעקטאָראַט, איז אינגיכן פאָרשוואונדן. נאָך אַ 6 מאָנאַטלעכער פּראַקטיק איז דער פּאָסטן בטל געוואָרן און פון דאַן אָן האָט קיין אינציקער יידישער באַאַמטער ניט געהאַט קיין רעכט צו איבערטרעטן דעם שוועל פון ליט. בילדונגס־מיניסטעריום.

די ליקווידאַציע פון די אָרגאַנען פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע

דאָס האָט פאַסירט אין דער צייט, וועו אַ יידישער מיניסטער איז געווען אַ מיטגליד אין דער רעגירונג, יידן האָבן געהאַט זייערע קהילות און אַ נאַציאָנאַלן־ראַט. אָבער אין 1924 איז בטל געוואָרן דאָס מיניסטעריום פאָר יידישע ענינים. אין זעלבן יאָר האָט די רעגירונג אויך ליקווידירט דעם נאַצ.־ראַט פון די קהילות. אין 1925 זיינען בטל געוואָרן אין ליטע די קהילות און ס׳איז צעפאַלן געוואָרן די גאַנצע קהילה־אָרגאַניזאַציע פון ליט. יידן, וועלכע ס׳האָט עקזיסטירט אין משך פון פיל יאָרהונדערטער. דאָן איז געקומען דער באַקאַנטער פרוש פון דעם ליט. וואָל־געזעץ, וועלכער האָט פאַרשמעלערט די יידישע רעפּרעזענטאַנץ אין סיים. אָן די יידישע צענטראַלע מוסדות און נאַצ. רעפּרעזענטאַנץ איז עס פיל געווען לייכטער צו באַקעמפן דעם יידישן יחיד.

די שול אַלס לעצטער רעשט פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע

דער לעצטער רעשט פון דער יידישער אויטאָנאָמיע איז געבליבן די שול אין וועלכער די גאַנצע ליטווישע יידישע באַפעלקערונג (מיטן אויסנאַם פון איניקע הונדערט יידיש אַסימילאַטאָרן) האָט געשיקט אירע קינדער. די פיילן פון דער אַנטיסעמיטישער פאָליטיק זיינען איצט פריי געווען געווענדעט קעגן זיי. אַ לאַנגע ריי פון נייע געזעצן און פרושים צו די עקזיסטירנדיקע, זיינען געווען געווענדעט קעגן די שולן פון די נאַצ. מינדערהייטן און יידישער בפרט.

די הכנה פון ליטוויניזירונג

אין אַפּריל 1925 האָבן די ליטווישע ק. ד. (קריסטלע־כע דעמאָקראַטן) אַריינגעטראָגן אין סיים אַ געזעץ־פּראָ־יעקט, וועלכער שלאָגט פאָר, אַז ליטוויש איז די איינציקע אונטעררישטס־שפּראַך אין די שולן, וואָס די רעג. האַלט אויס אָדער אונטערשטיצט. דער פּראָיעקט איז ניט אָנגע־נומען געוואָרן, אָבער ער האָט אָנגעזאָגט דעם אָנהייב פון דעם געראָנגל, וועלכער האָט געדויערט 15 יאָר, פאָר און קעגן דער ליטוויניזירונג פון די שולן פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן.

דאָס ליקווידירן פון די שולן דורך זייער ליטוויני־זירונג איז געווען נאָר אַ טייל פון דער אַלגעמיינער אינער־לעכער פּאָליטיק, וואָס האָט געשטרעבט אַרויסצושטויסן די מינדערהייטן בכלל און די יידן בפרט פון אַלע זייערע עקאָנאָמישע, סאָציאַלע און קולטורעלע פּאָזיציעס דורך אַ שטילן און לאַנגזאַמען פּאָגראָם. די ליט. מדינה האָט זיך שוין געשפּירט דעמאָלט שטאַרק און האָט געהאַלטן, אַז די מינדערהייטן האָבן שוין זייער אַרבעט אָפּגעטאָן און „קאָנען זיך אָפּטראָגן"...

די שול־פּאָליטיק לגבי די שולן פון דער יידישער מינדערהייט איז געווען אַ פּאָליטיק פון אַ שטילער, קאָנ־סעקווענטער און בהדרגהדיקער ליקווידאַציע פון דעם אינהאַלט פון דער נאַצ. שול. דער חשבון איז דאָך געווען אַן אייגפּאַכער: אַז דעם אינהאַלט וועלן שוין במילא די „כלים" זיין איבעריק און די יידן אַליין וועלן מוותר זיין אויף זיי.

אין די ראַמען פון דעם אַרטיקל איז אוממעגלעך אָפּצושטעלן זיך אויף די איינצלנע עטאַפּן פון דעם פּראָ־צעס. איך וועל דאָ באַצייכענען נאָר די לעצטע שטופן פון אים, וועלכע ווייזן, צו וואָס פאָר אַ מצב זיינען דערגאַנגען די העברעאישע שולן אין ליטע אין זייער רעכטלעכן צושטאַנד. אין דער הינזיכט איז כאַראַקטעריסטיש דער געזעץ וועגן די פ״ש פון 29/7/36, וועלכער איז געקומען פאַרבייטן דעם פריער דערמאַנטן געזעץ פון 1922.

דער נייער געזעץ וועגן די פ״ש

אין קעגנזאַץ צו דעם פאַראַגראַף 9 פון פריערדיקן געזעץ, וואָס דערקלערט, אַז אין די פ״ש וועלן אונטער־ריכט אויף דער מוטער־שפּראַך, דערמאַנט דער נייער געזעץ עס בכלל ניט. נאָר אין פאַראַגראַף 11, צווישן די אַלע לימודים, דערמאַנט ער די מוטער־שפּראַך. דאָקעגן וועלן געזאָגט אין פאַראַגראַף 26 פון נייעם געזעץ, אַז די אונטעררישטס־שפּראַך אין די פ״ש איז ליטוויש, נאָר אויב ס׳וועלן זיך געפינען אין ראַיאָן פון דער פ״ש ניט וויניקער פון 30 קינדער ניט פון ליט. נאַציאָנאַליטעט, קאָן מען גרינדן אַ פ״ש מיט דער אונטעררישטס־שפּראַך ניט אין ליטוויש. ביי באַשטימטע באַדינגונגען קאָן מען אויך איינפירן אין פּראָגראַם פון די פ״ש דעם אונטעררישט פון דעם קינדס מוטער־שפּראַך, אָבער זי איז ניט אָבלי־גאַטאָריש. דער פאַראַגראַף 14 פון נייעם געזעץ זאָגט,

אַז אויב אין פ״ש וועלן זיך געפינען ניט וויניקער פון 20 קינדער פון אַ נאַצ. מינדערהייט, וועלן דער אונטער־ריכט פון זייער מוטער־שפּראַך אַ ספּעציעלער לימוד. פאַראַגראַף 58 דערלויבט אָפילו די עלטערן פון אַ נאַצ. מינדערהייט אויסצוואויילן אַ באַזונדערן עלטערן־ראַט. די אויבנדערמאַנטע פאַראַגראַפן שטרעבן צו שאַפן אַ סוראַגאַט פאָר דער נאַצ. שול, אַ מין פּראָוויזאָריום, אין דעם איבער־גאַנגס־פעריאָד, ביז מען וועט מבטל מאַכן אינגאַנצן די שולן פון די נאַצ. מינ. דאָס געזעץ באַגונגט זיך אָבער ניט מיט מבטל מאַכן די מוטער־שפּראַך אָלס אָבליגאַט. לימוד אין די פ״ש. דער פאַראַגראַף 26 פון דעם נייעם געזעץ זאָגט, אַז אין די פ״ש, וואו די אונטער. שפּראַך איז ניט ליטוויש, וועלן אונטעררישט פון דריטן שול־יאָר אָן לאַנד־קענטענישן, געשיכטע און געאָגראַפיע אין דער ליט. שפּראַך. לויט דעם פאַראַגראַף זאָלן:

אין 3־טן שול־יאָר אונטעררישט וועלן אין ליטוויש 28% פון אַלע לימודים, אין 4־טן שול־יאָר אונטעררישט וועלן אין ליטוויש 32% פון אַלע לימודים, אין 5־טן שול־יאָר אונטעררישט וועלן אין ליטוויש 31% פון אַלע לימו־דים. פאַראַגראַף 36 פירט איין אַ 6 יאָריקן פּלאָן פאָר צוואַנגס־בילדונג. אין 5־טן שול־יאָר פאָדערט זיך אַ מינימום פון 30 קינדער. אין די ערטער, וואו די יידישע שול קאָן ניט עפענען דעם 5־טן שול־יאָר צוליב מאַנגל אין קינדער, דאַרפן אירע קינדער באַזוכן דעם 5־טן שול־יאָר אין די ליט. שולן (כדי אויסצומיידן דעם איבערגאַנג צו אַ פרעמ־דער אונטעררישט שפּראַך, וועלן די עלטערן לכתחילה אָפּ־געבן זייערע קינדער אין די ליט. פ״ש — דאָס איז געווען דער חשבון פון די מחברים פון געזעץ). טיפּיש איז אויך דער פאַראַגראַף 29, וועלכער פירט איין ליטוויש אין דער געשעפּטספּירונג פון דער שול.

נייער געזעץ וועגן די מיטלשולן און גימנאַזיעס

אויך דער נייער געזעץ פון זעלביקן יאָר וועגן די מיטלשולן און גימנאַזיעס, וועלכע זיינען געווען „פּרי־וואַטע" שולן, אַנטהאַלט די זעלבע טענדענצן.

אַזוי אַנטהאַלט ניט אויך דער געזעץ (§14) די מוטער־שפּראַך אָלס לימוד צווישן אַנדערע לימודים. נאָר פאַרא־גראָף 15 דערלויבט צו אונטעררישטן די מוטער־שפּראַך אָלס צווייטע פרעמדע שפּראַך. פאַראַגראַף 86 פירט איין דאָס ליט. אונטעררישט שפּראַך פאָר פאָלגנדע לימודים: ליטוויש, אַלג. ליטעראַטור, געשיכטע, געאָגראַפיע פון ליטע, ליט. געשיכטע, ספּאָרט און מיליט. אויסבילדונג.

אַ וויכטיקע ענדערונג האָט דער געזעץ אַריינגעבראַכט לגבי די שול־אַטעסטאַטן פון די גימנאַזיעס. לויט דעם פריערדיקן געזעץ פלעגן די אַביטור־עקזאַמענס אין די העבר. גימנאַזיעס פּאַרקומען מיט דער באַטיליקונג פון אַ פּאָרשטייער פון בילד. מיניסטעריום און דאָס מיניס־טעריום פלעגט דאַן באַשטעטיקן די אַטעסטאַטן. דער נייער געזעץ (§52) זאָגט, אַז די אַביטוריענטן פון די ניט רעג. גימנאַזיעס באַקומען די רעכט פון די רעג. גימנאַזיעס

נאָר דאָן וועז דאָס ב״מ וועט פּרואווז זייערע ידיעות אוז באַשטעטיקן עס אין אַטעסטאַט, אַדער אין אַ באַזונדערן דאָקומענט.

דאָ שטעקט די כוונה צו עקזאַמענירן די אַביטור־יענטן פוז די העברעאישע גימנאַזיעס דורך אַ באַזונדערער קאָמיסיע, אַדער דורך אַ ליט. רעג. גימנאַזיע. זעלבסט־פֿאַרשטענדלעך, אַז דאָז וועלן אַלע עקזאַמענס פֿאָרקומען אין דער ליט. שפּראַך.

אויך אין די מיטלשולן אוז גימנאַזיעס פּירט איין דער געזעץ די ליטווישע שפּראַך אַלס שפּראַך פוז זייער געשעפּטספּירונג (§8).

רעגירונגס־אינסטרוקציעס פוז 1938

עס קומען נאָך צו די אינסטרוקציעס פוז 1938, וועלכע באַשטימען, אַז די אַביטוריענטן פוז די העבר. גימנאַזיעס דאַרפן עקזאַמענירט ווערן אין 11 לימודים (קעגן 6 אין די רעג. גימנאַזיעס). אין די העבר. אַדער יידישע שולן נעמט אָנטייל אַ פֿאַרשטייער פוז ב״מ אויך ביי די אייג־טריטס־עקזאַמענס. בעת די עקזאַמענס דאַרפן די איינטרע־טנדע שילער אויסהאַלטן אַלע עקזאַמענס. קיין נאָכפֿרוא־וואונגען דאַרפן ניט געגעבן ווערן. דאָס זיינען אַלץ נגישות אויסגערעכנט אויף צו באַשוווערן דעם יידישן שילער אַריינצוטרעטן אין אַ העבר. (אַדער יידישער) גימנאַזיע, אַדער איר ענדיקן, אוז אַזוי אַרום צונעמען דעם רצון צו לערנען אין אַן אייגענער שול.

דערפֿאָלגן פוז דער ליטווייניזאַציע

וועז מיר זאָלן סומירן די ליטווייניזאַטאָרישע פֿא־ליטיק פוז ב״מ אין משך פוז 15 יאָר קאָנען מיר באַצייכע־נען אירע פֿאָלגנדיקע „דערגרייכונגען״:

1) דאָס שליסן דעם העבר. לערער־סעמינאַר אוז פּעדאַגאָגיום, וועלכע האָבן געהאַט צו פֿאַרבעריטן לערער פֿאַר די פ״ש לויט די פֿאָדערונגען פוז דער רעג;

2) דאָס ניט רעגיסטרירן נייע שולן;

3) די פֿאַרקלענערונג פוז יידיש קאָמפּלעקטן אין די פ״ש אוז אַנשליסונג פוז יידיש קאָמפּלעקטן אין ליט־ווישע שולן (ד. ה. איבערגעגעבן די לייטונג איבער יידישע קאָמפּלעקטן די מנהלים פוז די ליט. שולן), אַזוי זיינען פוז 365 יידישע קאָמפּלעקטן — 45 (12%) געווען אָנגע־שלאָסן אין ליט. שולן אין שול־יאָר 1937/8. אין זיי האָבן זיך געלערנט 2106 תלמידים (13% פוז אַלע יידי. תלמידים);

4) שטענדיקע רעדוצירונג פוז דער שטיצע פֿאַר יידישע פֿאָלקס־שולן. אין שול־יאָר 1936/7 האָט די רעג. אויסגעגעבן אויף ייד. פ״ש 1.540.000 ליט (5.4% פוז איר גאַנצן ביודזשעט פֿאַר פ״ש). אין שול־יאָר 1937/8 — 1.350.000 ליט. דערבייַ מוז באַצייכנט ווערן, אַז אויך אין שול־יאָר 1936/7 האָבן די יידן באַקומען 300.000 ליט וויניקער, זוי זיי האָבן געדאַרפט באַקומען לויט זייער פֿראַצענט פוז דער באַפֿעלקערונג (7,1%);

די מיטלשולן אוז גימנאַזיעס האָבן באַקומען פוז דער רעג. אין יאָר 1936/7 — 153.000 ליט קעגן 360.000 ליט אין יאָר 1925/6;

5) וואַקסנדע שטרענגע פֿאַדערונג לגבי דער קענטע־ניש פוז דער ליט. שפּראַך, הן פוז די לערער הן פוז די שילער, ווי אויך פוז ספּעצ. ליט. לימודים (געשיכטע, לאַנד־קענטעניש א. ד. גל.);

6) דער איבערגאַנג פוז דער העבר. אונטערריכטס־שפּראַך צו דער ליטווישער אין אַ ריי לימודים;

7) פֿאַרבאָט פוז יידישע שילדן, בילדער אוז סימבאָלן אין די העבר. פ״ש אוז אַ פֿאַראַדענונג צו פֿאַרבייטן זיי מיט ליטווישע;

8) דער ליטווישער אינספּעקטאָר איז געוואָרן דער גאַנצער בעל־הבית איבער דער העבר. שול אוז העבר. לערער, וועלכע זיינען געווען געצוואונגען זיך צוצופּאַסן צו אים אוז מיטהעלפן דער ליטווייניזירונג פוז דער שול.

יידישע קינדער אין פּרעמדע שולן

די אויסגערעכנטע פֿאָליטיק פוז ליט. ב״מ האָט גע־בראַכט „פּרוכט״. דער ערשטער רעזולטאַט איז געווען דער פֿאַקט, אַז יידישע קינדער האָבן אַנגעהויבן באַזוכן ליטווישע שולן. אויב ביז 1930 איז עס געווען אַ זעלטענע אוז קוריאָז דערשיינונג, האָבן שוין אין שול־יאָר 1938/9 באַזוכט ניט ווייניקער ווי 2000 ייד. קינדער אין ליטווישע פֿאָלקס־שולן. צוזאַמען מיט ייד. שילער אין אַלע אַנדערע ליט. שולן איז די צאָל איבערגעשטיגן 2500, ד. ה. 20% (אומגעפֿער) פוז אַלע יידישע קינדער אין די העבר. שולן. (!) אַ פּראָצענט, וועלכער האָט באַדראָט די צו־קונפט אוז אַנטוויקלונג פוז דער העבר. שול, עס איז אַבער געווען אַ נאַטירלעכער פּועל יוצא פוז אַן עקשנות־דיקער פֿאָליטיק פוז די ליטווישע הערשער צו פֿאַרניכטן דעם לעצטן רעשט פוז דער יידישער נאַציאָנאַלער אוי־טאָנאָמיע.

פּרואווז צו מאַכן אַ געמיינזאַמען פּראָגט קעגן דער ליטווייניזאַציע

אין קאָמף פֿאַר דער נאַצ. שול האָבן זיך פֿאַראייניקט אַלע יידישע ריכטונגען: „תּרבות״, „יבנה״ (די „אגודה״־ריכטונג) אוז די יידישיסטן. צו זיי האָבן זיך שפּעטער אָנגעשלאָסן פֿאַרטרעטער פוז אַנד. נאַצ. מינדערהייט אין ליטע (פֿאָליאָקן, דייטשן אוז רוסן), וועלכע האָבן געהאַט אויסצושטיין ענלעכע, אַדער נאָך ערגערע רדיפות אויף זייערע שולן. דער פֿאַראייניקטער פּראָגט פוז די נאַצ. מינדערהייטן אין קאָמף פֿאַר זייערע רעכט האָט אַבער ניט לאַנג עקזיסטירט צוליב דער טאַקטיק פוז די דייטשע אוז פּוילישע פֿאַרטרעטער, וועלכע זיינען געווען אינספּירירט אוז אינסטרואירט פוז אויסלענדישע פֿא־ליטישע אַרגאַניזאַציעס. די אַלגעמיינע יידישע אינטערעסן האָבן ניט דערלויבט מיטצומאַכן מיט יענע אַ געמיינזאַמע פֿאָליטיק.

אויך דער יידישער פראָנט איז ניט געווען קיין שטאַר־קער. דער אָפּאָרטוניזם פון די „אַגודה"־פירער, וועלכע האָבן געפירט אין ליטע שטענדיק אַ „מה־יפית"־פאָליטיק, האָט ניט דערמעגלעכט אַ לענגערע בשותפותדיקע פאָליטי־שע אַקציע. „תרבות" האָט געהאַט צו פירן דעם קאַמף אַליין. זי, אין וועמענס שולן האָבן זיך דערצויגן מער ווי 75% פון אַלע יידישע קינדער, האָט געשפירט די גרויסע אחריות, וואָס ליגט אויף איר פאַר דעם גורל פון דעם גאַנצן העבר. שול־וועזן אין לאַנד.

די פאָליטישע אַקציע פון „תרבות"

„תרבות" האָט זיך געווענדעט פיל מאָל צום פרע־זידענט סמעטאָנאַ דורך מעמאָראַנדומס און דעלעגאַציעס, אויך דורך פּראָמינענטע גענסט, וועלכע האָבן אין יענער צייט באַזוכט ליטע, און פרובירט באַאיינפלוסן די פירער פון דער מדינה. „תרבות" האָט זיך אויך געווענדעט צו יידישע אַרגאַניזאַציעס אין אַמעריקע און פאַריז, וועלכע האָבן אינטערוועניրט ביי דעם ליטוי. אַמבאַסאַדאָר אין וואַ־שינגטאָן און ביים ליטווישן פאָרשטייער ביים פעלקער־בונד. דער קאָמיטעט פון די ייד. דעלעגאַציעס אין פאַריז האָט זיך געווענדעט דירעקט צו דער ליט. רעגירונג. פון צייט צו צייט פלעגט די לעצטע פובליקירן מעלדונגען, אין וועלכע זי האָט געלייקנט די מאַסמיטלען קעגן די נאַצ. שולן פון די מינדערהייטן, אָדער זי האָט זיך געהאָט פאַרנטפערט דורך פאַרשיידענע טענות און תירוצים. די אַלע מאַסמיטלען און אַקציעס פון „תרבות" האָבן ניט געבראַכט צו אַן איבערברוך אין דער שול־פּאָליטיק פון דער ליטוי. רעגירונג. דאָס איניציקע נוצן, אפשר, איז געווען, וואָס איר פאָליטישע אַקציע האָט געבראַכט צו אַ פאַר־לאַנגזאַמערונג פון דער ליטוויניזאַציע.

די פינאַנציעלע לאַגע פון די שולן

דאָס העבר. שול־וועזן אין ליטע איז פינאַנסיעל אויס־געהאַלטן געווארן, צום גרעסטן טייל פון זיין ביודזשעט, דורך 3 מקורות: א) די רעגירונג, ב) שכר־לימוד, ג) „תרבות".

1) די קינדער־גאַרטנס. ווי עס איז שוין דערמאָנט געווארן, האָט זיך זייער פיל. קיום באַזירט אויף דעם שכר־לימוד פון די עלטערן און אויף דער שטיצע פון „תרבות". די רעגירונג האָט זיך מיט די ק"ג ניט אינטע־רעסירט און זיי ניט געשטיצט. די לעצטע יאָרן, וועז די רעגירונג האָט שוין יאָ זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט דעם פאַר־שול־בילדונג און האָט יאָ אַסיגנירט באַשטימטע סכומים פאַר זיי, זיינען אויך דאָן די העבר. ק"ג געבליבן מחוץ דער שטיצע פון דער רעגירונג. די שטיצע פון „תרבות" איז געגעבן געווארן על פי רוב אויף גרינדן אַ ק"ג, אים איינארדענען, באַזאָרגן מיט די נייטיקע, אָדער פעלנדע מכשירים. אין איניקע פאַלן איז די שטיצע געגעבן געווארן דאָן, וועז די עלטערן פלעגן זיכערן אַ באַשטימטן פּראָצענט פון ביודזשעט. דורכשניטלעך איז געווען די שטיצע פון „תרבות" פאַר די ק"ג 500 ליט אַ חודש. ס'זיינען אָבער געווען צייטן, וועז די שטיצע האָט דערגרייכט 1200 ליט. (פרטים זע טאַבעלע 2.)

2) פאַלקס־שולן. די סכומים, וועלכע די רעגירונג (מיט די זעלבסטפאַרוואַלטונגען) פלעגט אַסיגנירן פאַר די פ"ש פון יידישן מיעוט, זיינען געווען פאַרשיידענע אין משך פון דער תקופה. זיי זיינען געווען אָפהענגיק פון דעם אַלגעמ. ביודזשעט, פון דער צאָל יידישע שול קאַמפּלעקטן, ווי אויך פון דער אַלגעמ. פאָליטיק לגבי די מינדערהייטן. אין שול־יאָר 1936/7 האָט די רעג. אַסיגנירט 1.450.000 ליט אויף אויסצוהאַלטן די יידישע קאַמפּלעקטן.

פון דעם דערמאָנטן סכום האָבן די „תרבות" פ"ש באַקומען 935.000 ליט. די רעגירונג פלעגט אויסצאָלן פון דעם סכום דעם געהאַלט פון די לערער (רע־גיסטרירטע און באַשטעטיקטע דורך איר, לויט דעם קאַמ־פּלעקטן־סיסטעם). די מוניציפאַליטעטן פלעגן דעקן די ווירטשאַפטלעכע הוצאות פון די שולן (דירה־געלט, באַ־הייצונג, באַלייכטונג און באַדינונג) און אויך צוצאָלן די לערער אַ קליינע הוספה. דאָס געהאַלט פון אַ טייל פ"ש־לערער איז געווען אָפהענגיק פון זיין צענז, סטאַזש, ווי אויך פון זיין פאַמיליען־לאַגע. דאָס מינימום פון מא־נאַטלעכן געהאַלט איז געווען (אומגעפער) 150 ליט און איז דערגאַנגען ביז 450 ליט דורכשניטלעך: 300 ליט, דאָס איז אפשר געווען גענוג פאַר אַ ליטוי. לערער אין דאָרף, אָבער וווייט ניט גענוג פאַר אַ יידישן לערער אין שטאָט. כל זמן עס האָבן עקזיסטירט אין ליטע די קהילות, פלעגן די לעצטע צוצאָלן די לערער אַ געוויסע הוספה צו זייער געהאַלט. די קהילות פלעגן אויך צאָלן געהאַלט די לערערס, וועלכע זיינען ניט געווען באַשעפטיקט פון דער רעגירונג (צוליב „קאַמפּלעקט"־סיבות אָדער אַנדערע). די שטיצע פלעגט דערמעגלעכן אויסצובעסערן די לאַגע פון לערער און פון דער שול. מיטן בטול־מאַכן די קהילות איז אויך בטל געווארן זייער שטיצע. די עלטערן זיינען געווען פריי, לויט דעם געזעץ, פון שכר־לימוד. מאַנען שכר־לימוד פון עלטערן איז געווען פאַרבאָטן, און עלטערן, וועלכע האָבן געוואָלט אויסמיידן אַ באַשטייערונג, וואָס דער עלטערן־ראַט פון דער שול פלעגט אויף זיי ארויפלייגן, האָבן געהאָט דערצו די פולע מעגלעכקייט. דער שכר־לימוד וועלכער האָט דאָך נאָך עקזיסטירט (ניט לע־גאַל) האָט אויפגעהערט צו זיין אַ זיכערער מקור פאַר דעם שול־ביודזשעט. דאָס האָט אָבער אויך געפירט צו אַן אָפּגעשוואַכטער השפּעה פון די עלטערן און פון דער געמיינדע אויף דער שול. דער קאָנטאַקט מיט די לערער איז אָפּגעשוואַכט געווארן. די לעצטע זיינען געבליבן אָפהענגיק נאָר פון ליטווישן שול־אינספעקטאָר, וועלכער איז געווען זייער איניציקער ברויט־געבער און פּעדאַגאָגי־שער אויפזעער.

שטיצע פון „תרבות"־ביודזשעט

„תרבות"־צענטראַלע האָט געשטיצט אין משך פון

1926—1932 82 פ״ש מיט אַ סכום פון 3000 ליט (דורכ־שניטלעך) אַ מאָנאַט (ס׳זיינען געווען צייטן, וועו די מאַ־נאַטלעכע שטיצע איז דערגאַנגען ביז 8000 ליט). הגם די שטיצע האָט באַטראָפן נאָר 3.5% פון דעם אַלגעמיינעם ביודזשעט פון די פ״ש, האָט דאָך די שטיצע פון „תרבות״ געהאָט אַ גרויסע באַדייטונג: א) דאָס איז געווען די איינציקע געזעלשאַפטלעכע שטיצע פאַר די פ״ש, ב) זי האָט דערמעגלעכט אַ געוויסן קאָנטראָל פון „תרבות״ איבער די לערער, ג) האָט געשאַפן דעם איינציקן גע־זעצלעכן קאָנטאַקט מיט דער שול, ד) „תרבות״ האָט געשטיצט אויך שולן, וועלכע זיינען ניט געווען רעגיסטרירט און געשטיצט פון דער רעגירונג (צוליב דעם, וואָס עס האָבן געפעלט שילער צו אַ קאָמפּלעקט). „תרבות״ פלעגט אויך פאַרטיילן צווישן די שולן לערנמיטלען, פאַרשיידענע שול־מכשירים און ביבליאָטעקן.

3) מיטלשולן און גימנאַזיעס. זיי זיינען געווען אַנגעווויזן, הויפּטזעכלעך, אויף דעם שכר־לימוד. אין די מיטלשולן איז דער שכר־לימוד געווען כמעט 79% פון דער גאַנצער הכנסה; אין די גימנאַזיעס — 86%—70%.

דער שכר־לימוד אין די מ״ש איז געווען צווישן 150—250 ליט אַ יאָר. אין די גימנאַזיעס — פון 180 — 500 ליט (אין געוויסע פאַלן — ביז 800 ליט). די העבר. מיטלשולן און גימנאַזיעס זיינען געווען אין פּרט פון דער רעג. אונטערשטיצונג נאָך מער באַוואוסט, ווי די פ״ש. די שטיצע, וועלכע זיי האָבן דערהאַלטן פון דער רעגירונג, אין שול־יאָר 1936/7, אין סכום פון 153.000 ליט, האָט באַטראָפן נאָר 3% פון דעם אַלג. ביודזשעט פאַר מיטל־שול און גימנאַזיעס אַנשטאָט 7%. לויט דער צאָל יידן אין לאַנד און לויט דער צאָל יידישע שילער אין די מ״ש און ג. וואָלט די שטיצע נאָך געדאַרפט זיין פיל העכער.

(ס׳מוז אָבער באַצייכנט ווערן, אַז די שטיצע פאַר די העבר. מ״ש און ג. איז געווען פיל העכער ביז 1930 און איז דערגאַנגען ביז 400.000 ליט אַ יאָר).

די רעג. שטיצע האָט אויסגעמאַכט 15% פון דעם בי־דזשעט אין די מ״ש און 12% אין די גימנאַזיעס (געווען צייטן, וועו ס׳האָט אויסגעמאַכט קרוב צו 35%). די מ״ש און ג. זיינען געשטיצט געווען פון „תרבות״ אין פאַלגנדע פאַלן: 1) וועו די עקזיסטענץ פון דער שול איז געווען וויכטיק דעם אַלגעמיינעם העבר. שול נעץ אין ליטע, אָדער פון אַ געוויסן קריזיז, 2) וועו די שול האָט דורכגעמאַכט אַ שווערן אינערלעכן קריזיס, 3) פאַר באַשטימטע וויר־שאַפטלעכע צוועקן (ווי איינשאַפן זיך אַ פאַסנדן בנין, רעמאָנט פון אַן אייגענעם בנין, אינווענטאַר). הגם די שטיצע פון „תרבות״ פאַר די שולן האָט באַטראָפן, דורכ־שניטלעך, 31.000 ליט אַ יאָר און עס האָט אויסגעמאַכט נאָר 3% פון זייער הוצאה, אָבער אין ביודזשעט פון די געשטיצטע שולן, האָט די שטיצע אויסגעמאַכט מאַנכעמאָל ביז 25% און איז געווען דעציידירנד פאַר זייער קיום.

4) דער העבר. לערער־סעמינאַר איז אויסגעהאַלטן געווארן הויפּטזעכלעך אויף די געלטער פון „תרבות״ (60—70%). אַ געוויסע צייט האָט דער מרכז הציוני גע־שטיצט דעם לערער־סעמינאַר מיט 1000 ליט אַ חודש. די רעגירונגס־הילף האָט אויסגעמאַכט 30—40% פון דער הוצאה.

בדרך כלל האָט די רעגירונגס־שטיצע פאַר דעם גאַנצן העבר. שול־וועזן אויסגעמאַכט צייטנווייז צווישן 5—6 פּראָצענט פון דעם גאַנצן שול־ביודזשעט. דאָס איז געווען פיל וויניקער פון דעם סכום אויף וועלכן די יידן האָבן געהאַט רעכט צו באַקומען, לויט זייער פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג און צאָל פון זייערע שילער.

דער פינאַנציעלער מצב פון די „תרבות״־שולן אין ליטע

טאַבעלע 2.

(דורכשניטלעכער יערלעכער ביודזשעט אין ליטן)

הכנסה־קוואַלן	קינדער־גערטנער	פאַלקס־שולן	מיטלשולן	גימנאַזיעס	לערער־סעמינאַר	ס״ה
שכר־לימוד	58.000	50.000	18.000	135.000	9.600	1.097.600
רעגירונגס־שטיצע	—	935.000	90.000	950.000	—	1.148.000
„תרבות״־שטיצע	6.000	36.000	6.000	25.000	15.000	88.000
סך הכל	64.000	1.021.000	114.000	1.110.000	24.600	2.333.600

פּעדאַגאָגישע דערגרייכונגען

ווי מיר האָבן שוין געזאָגט, זיינען די צוואַנציק יאָר, די תקופה פון קיום פון „תרבות״־שול־וועזן אין ליטע, ניט געווען אַ תקופה פון רואיקן אויפבוי און אומגע־שטערטער קאָנסטרוקטיווער שאַפונג. די מאַדערנע העבר. שול אין ליטע האָט ניט געהאַט פאַר זיך אַ מוסטער פון ענלעכן שאַפונג אין גלות. זי איז געווען אַן דערפאַרונג. איר האָבן געפעלט גענוגיטע לערער און דערפאַרענע אַד־מיניסטראַטאָרן, אַן אייגהייטלעכע פּראָגראַם, פאַסנדע בג־ינים, אַ גענוגנדער ביודזשעט, נייטיקע שול־מכשירים, א. ד. גל.

די אַלע שוועריקייטן זיינען נאָך קאָמפּליצירט גע־

וואָרן דורך דער אויבנדערמאַנטער שול־פּאָליטיק פון ליט. בילדונגס־מיניסטעריום. און דאָך איז די העברע. שול אין ליטע, אין פּאַרלויף פון די 20 יאָר, געווען אַ גרויסע קולטור־דערגרייכונג און אַ גרויסער נצחון פּאַר דעם געדאַנק פון העברע. דערציאונג אין גלות.

העברעאיש איז געווען די אונטערריכטס־שפּראַך אין אַלע טיפּן שולן און פון אַלע לימודים, יידישע און אַלגעמיינע, כל זמן דער דרוק פון אויסן האָט ניט געגייט אַריינפּירן געוויסע שנויים אין דער ריכטונג פון דער אונטערריכט־שפּראַך. הגם העברעאיש איז ניט געווען די מוטער־שפּראַך פון די קינדער, האָט דאָס אונטערריכטן אויף העברעאיש ניט געשטערט זייער נאָרמאַלער אַנטוויקלונג און דערציאונג. די העבר. שולן אין ליטע, באַזונדער די מיטלשולן און גימנאַזיעס, זיינען געשטאַנען אויף אַ ניט נידעריקערער שטופע פון די שולן, וואו דער אונטערריכט האָט זיך געפּירט אויף דער מוטער־שפּראַך, און אַפילו אויף ניט קיין נידעריקערער שטופע פון די רעגי־רונגס־שולן, וועלכע זיינען געווען אויסגעהאַלטן דורך דער רעגירונג מיט אַ ברייטער האַנט. די העבר. שולן זיינען אויך ניט אָפּגעשטאַנען פון די דייטשע אָדער רוסישע שולן אין ליטע, וועלכע האָבן געהאַט אין זייער רשות אַ קאָדר פון דערפּאַרענע לערער און אַ לאַנגע פּעדאַגאָגישע טראַדיציע. דאָס איז געווען די מיינונג פון אָביעקטיוו מומחים און פון באַאַמטע פון ליטוו. בילד. מיניסטעריום, וועמען מען האָט געוויס ניט געקאָנט חושד זיין אין באַוונדערע סימפּאַטיעס צו אַ יידישער שול.

אויך די רעזולטאַטן פון די אַרויסלאַז־עקזאַמענס פּלעגן יעדן יאָר באַשטעטיקן די דאָזיקע מיינונג (די רע־זולטאַטן פּלעגן פּובליקירט ווערן אין דעם אָפּיציעלן אָרגאַן פון בילד. מיניסטעריום „שוועטימא דארבאס"). אויך די מיינונג פון די לערער אין ליט. אוניווערזיטעט און פון אויסלענדישע הויכשולן איז געווען, אין גרעסטן טייל, אַ פאַזיטיווע, בנוגע די קענטענישן פון די אַביטוריענטן פון די העבר. גימנאַזיעס.

וויכטיק איז אָבער צו באַצייכענען די פרייהייט און די שאַפונגס־פרייד, וועלכע האָבן געהערשט אין די העבר. שולן, די האַרציקע אַטמאָספער און פריינדלעכקייט אין וועלכער די קינדער פּלעגן אויסוואַקסן, זיי האָבן ניט געדאַרפט זיין געדולדעט דורך פרעמדע דערציער און ניט געוואוסט פון צוזאַמענשטויסן, באַליידיקונגען און שיקאַנעס פון ניט יידישע „חברים", ווי די יידישע קינדער, וועלכע האָבן געלערנט אין די פרעמדע שולן. אויך די ספּעציפּישע פּאעיקייטן פון ייִד. קינד, זיין מאַראַל, זיטן, כאַראַקטעריסטישע פּלייסיקייט און התמדה ווי אַלע אַנדערע זיינע אייגנשאַפטן, האָבן ניט געדאַרפט געשטערט ווערן אָדער באַקעמפט ווערן דורך פרעמדע. קיינע פיינד־לעכע בליקן האָבן ניט פאַרסמט זיין נשמה. דאָס יידיש קינד האָט זיך געשפּירט אין זיין משפּחה, אין קרייז פון אייגענע, באַהעפט מיט זיין אייגענער קולטור, פאַרגאַנ־גענהייט און אידעאַלן פון דער צוקונפט.

דאָס מיינט אָבער ניט צו זאָגן, אַז דער פּעדאַגאָגישער מצב איז געווען אַן אידעאַלער. באַזונדערס האָט פאַרדינט גרויס קריטיק די פּאָלקס־שול. די סיבות פון איר אומ־צופרידנשטעלנדיקן פּעדאַג. מצב זיינען שוין דערמאַנט געוואָרן נאָר אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין דעם רעכטלעכן מצב און איר אַוועקשטעלונג אונטער אַ יידישן געזעל. קאַנטראָל, וואָלט געקאַנט ענדערן די לאַגע און אויסמיידן איר דעגענעראַציע. אויך די איבעריקע טיפּן פון דער העבר. שול אין ליטע האָבן געהאַט פאַר זיך אַ ברייטן פּעלד פון רעפאָרמירן די מעטאָדן פון אונ־טערריכטן די העבר. לימודים, ווי אויך די אַלגעמיינע לימודים. די שולן האָט בכלל געפּעלט אַ באַשטימטע ריכ־טונג פון פּראַקטישער אויסבילדונג. זיי זיינען מיינסטנס געווען קלאַסישע שולן און האָבן ניט געגעבן די תלמידים אַ צוגרייטונג צום טאָג־טעגלעכן לעבן און קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ.

שוואַכע זייטן אין שול־וועזן

ס׳האָבן געפּעלט אין דעם נעץ העבר. פאַך־שולן. חוץ איין העבר. פאַך־שול אין ווילקאָווישקי, וועלכע האָט עקזיסטירט ביי דער דאַרטיקער העבר. גימנאַזיע, זיינען אין ליטע ניט געווען קיין פאַך־שולן אין דער העבר. שפּראַך. ס׳האָט אויך געפּעלט דער טיפּ פון אַ העברעאי־שער קאָמערץ־שול, וועלכע זאָל פאַרבעריטן אירע שילער צו באַנק־אָדער ביוראָ־אַרבעט, האַנדל־אָדער אינדוסטרי־טעטיקייט. אויך דער אונטערריכט פון נאַטורוויסנשאַפטס־לימודים איז נאָך ניט געשטאַנען אויף דער נייטיקער הייך פון אַ מאָדערנער שול. אָבער, לעצטנס האָבן די העבר. שולן באַקומען לערער, אַבסאָלוונטן פון ליטוו. אוניווערזיטעט, אָדער אויס־לענדישע אוניווערזיטעטן, וועלכע האָבן זיך פאַרפולקאָמט אין דעם אונטערריכט פון נאַטורוויסנשאַפטלעכע לימודים און זיי האָבן אויפגעהויבן דעם ניוואָ פון פאַך. אַ ריי אַבי־טוריענטן פון ליטוו. העבר. גימנאַזיעס האָבן אויך שטו־דירט אין ירושלים און זיך פאַרבעריטעט פאַר אַ ווי־טערדיקער פּעדאַג. טעטיקייט אין ליטע. דאָס אַלץ האָט געגעבן אַ יסוד צו האָפן, אַז אויך די פּעלערן וועט מען בייקומען און אַז אויך די ווירקלעכקייט און די פּראַק־טיק פון דער העבר. דערציאונג וועט העלפן אויסקריס־טאַליזירן דעם פאַסנדן טיפּ פון דער העבר. שול.

אַלגעמיינע קולטור־דערגרייכונגען

די דערגרייכונגען פון דער העבר. באַוועגונג אין ליטע זיינען אָבער ניט נאָר געווען אויף דעם שול־גביט אַליין.

די טויזנטער יונגטלעכע, וועלכע זיינען דערצויגן געוואָרן אין די העבר. שולן, האָבן געהאַט זייערע קולטור־הצטרכותן און גייסטיקע פאָדערונגען: אַ העבר. צייטונג, אַ העבר. בוך, העבר. קונסט און קולטור סביבה. די באַ־וועגונג, וועלכע האָט זיי דערצויגן אין העברעאיש, האָט

אויך געמוזט זאַרגן פאַר זייער גייסטיקער שפּייז מחוץ דער שול און נאָך דער שול.

דאָס העברעאישע בוך אין ליטע

א באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט איז געלייגט געוואָרן אויף דער פאַרשפּרייטונג פון העבר. בוך. אין ליטע האָבן עקזיסטירט 110 יידישע געזעלשאַפטן, מחוץ 120 וועלכע זיינען געווען ביי די שולן. כדי צו באַזאָרגן די ביבליאָטעקן און דעם איינצלנעם לייענער פון בוך מיט די נייעסטע העבר. ביכער, האָט „תרבות" געגרינדעט א ביכער־קאָאָפּעראַטיוו („עזרה") וועלכער האָט געדינט אַלס הויפּט אַגענטור פון אַלע העבר. בוך־פאַרלאַגן אין א"י און פוילן. אין משך פון 1927—1932 זיינען דורך „עזרה" פאַרשפּרייט געוואָרן אין ליטע ביכער אויף א סכום פון 375.000 ליט.

„עזרה" האָט אַראַנזשירט פאַר דער צייט פון איר קיום 8 גרויסע בוך אויסשטעלונגען, וועלכע זיינען באַזוכט געוואָרן דורך העכער 50.000 מענטשן. 10.000 ביכער זיינען דורך „עזרה" פאַרטיילט געוואָרן לויט ביליקע פרייזן און לאָטעריין. „עזרה" פלעגט אויך פובליקירן אָפט קאָטאַלאָגן פון די נייעסטע העבר. ביכער, ווי אויך רעצענזיעס איבער ביכער אין דער אַרטיקער פרעסע.

די שטעלונג פון „תרבות" צו דער רעליג. פראַגע

א גאַנץ באַזונדערן אָרט אין אונדזער קורצן איבערזיכט איבער די לייסטונגען פון „תרבות"־וועזן אין ליטע, פאַרדינט די שטעלונג פון „תרבות" צו דער רעליגיעזער פראַגע אין דער שול.

חוץ דער „תרבות"־ריכטונג זיינען געווען נאָך צוויי יידישע שול־ריכטונגען: די יידישיסטישע און „יבנה".

די יידישיסטישע ריכטונג איז געווען פאַר א וועלט־לעכער דערציאונג מיט יידיש אַלס אונטערריכטס־שפּראַך. אירע לערער זיינען געווען, על פי רוב, מענטשן מיט א לינקער וועלט־אַנשויאונג (סאָציאַליסטישער אָדער קאָמוניסטישער) און אַנטי־ציוניסטישער שטימונג. אין זייער שול־פּראָגראַם האָט די רעליגיע איבערהויפּט ניט פאַרנומען קיין פלאַץ.

„יבנה" אין ליטע איז געווען די שול־אָרגאַניזאַציע פון דער „אגודה". די אונטערריכטס־שפּראַך אין אירע שולן איז געווען העברעאיש (אין קעגנטייל צו די „אגודה" שולן אין פוילן, וואו די אונטערריכטס־שפּראַך איז געווען יידיש, אָדער פויליש). דער שווער־פונקט אין דער ריכטונג איז געווען די רעליגיעזע דערציאונג. די פירער פון „יבנה" זיינען געווען אויסגעשפּראָכענע אַנטי־ציוניסטן און באַקעמפט יעדע ציוניסטישע שטרעבונג צווישן זייערע לערער און שילער.

די „תרבות"־שולן זיינען געווען ציוניסטישע שולן, וועלכע האָבן געשטרעבט צו פאַרשטאַרקן דאָס היסטאָרישע יידנטום דורך: א) דערציאונג צו רעספּעקטירן די נאַצ. און רעליגיעזע טראַדיציע, ב) אַנטוויקלונג פון חלוצישן גייסט פאַר דעם אויפבוי פון א יידישער מדינה אין ארץ־ישראל און רענעסאַנס פון העבר. קולטור און שפּראַך.

די שטעלונג פון „תרבות" צו דער רעליגיע איז ניט נאָר געווען א פאַזיטיווע. זי האָט אויך געפאָדערט אַן אַקטיוע באַציאונג און אַנטוויקלונג פון רעל. גייסט פון די שילער. דאָס פראָגראַם פון די „תרבות"־שולן האָט געווידמעט א בכבודיקן פלאַץ פאַר דער רעליג. דערציאונג און פאַר די „לימודי קודש".

די שטעלונג פון „תרבות" צו רעליגיע האָט געבראַכט דערצו, אַז אין די ערטער, וואו די „יבנה"־לערער זיינען ניט געווען אַנטי־ציוניסטיש און די „פירער" זייערע האָבן ניט געשטערט (אָדער ניט געקאָנט שטערן) איז קיין אונטערשייד צווישן די „תרבות"־שולן און „יבנה"־שולן ניט געווען. אין אַזעלכע פאַלן איז אויך געקומען צו דער פאַראיניקונג פון די שולן (ווי עס איז געווען אין ווילקאָמיר, למשל) ביי דער צופרידנקייט פון די עלטערן און מיט דער ברכה פון „תרבות".

„מזרחי" אין ליטע האָט ניט אַנטייל געגנומען אָפּיציעל אין מרכז „תרבות" (אויך ניט אין מרכז „יבנה"), אָבער אויף די ערטער האָט געהערשט א פולשטענדיקע האַרמאָניע צווישן די „תרבות"־שולן און די רעליגיעזע פירער (די רבנים פלעגן אָפט באַזוכן די שולן און אויפּפאַסן אויף זיי). ס'זיינען געווען אויך אויסנאַם־פאַלן, ווען די רבנים זיינען ניט געווען צופרידן מיט דער אויפּפירונג פון לערער אָדער מיט דעם ניוואָ פון רעליגיעזן אונטערריכט. אין די פאַלן פלעגט קומען א באַלדיקע אינטערווענץ פון „תרבות" און מאַסמיטלען אויסצובעסערן דעם מצב. דער מרכז „מזרחי" אין ליטע פלעגט אָבער שטענדיק אונטערשטיצן די פאָליטישע, געזעל. און פינאַנציעלע אַקציעס פון „תרבות". (באַזונדערס דאַרף באַצייכנט ווערן די הילף פון „מזרחי" פאַר דער „תרבות"־אַקציע אין ענגלאַנד אין יאָר 1931 א דאַנק וועלכער די פירער פון ענגל. „מזרחי" האָבן אַקטיוו מיטגעהאָלפן די שליחים פון „תרבות" אין ענגלאַנד. אין שפּיץ פון דאַרטיקן קאָמיטעט פאַר „תרבות" איז געשטאַנען אַזא פראָמינענטע פערזענלעכקייט, ווי הויפּט־ראַבינער צ. י. הערץ, און אויף דעם אויפרוף פון קאָמיטעט האָבן זיך געצייכנט אַנדערע פראָמינענטע רעליגיעזע פירער, צווישן זיי אויך הרב מאיר בערלין).

העברעאישע פרעסע

ליטע האָט אויך געהאַט איר העבר. פרעסע. ס'זיינען דערשינען „הצופה", אַרויסגעגעבן דורך דעם העבר. וועטעראַן א. א. פרידמאַן, „הד ליטא", אַרויסגעגעבן דורך דעם ציונ. מרכז, „נתיבות" און „עולמנו" אַרויסגעגעבענע דורך „תרבות" און א ריי אַנדערע פעריאָדישע אויסגאַבן, אַרויסגעגעבענע דורך יוגנט פאַראיינען און פריוואָטע פערזאָנען. די מיינסטנס העבר. אַרגאַנען זיינען רעדאַגירט

געוואָרן דורך די ה״ה משה כהן און נתן גרינבלאַט. אין די אַלע צייטשריפטן פלעגן נעמען אָנטייל אָרטיקע ליטע־ראַרישע קרעפטן ווי אויך פון אויסלאַנד. אין די אַלע צייטשריפטן האָבן חוץ סופרים פון עלטערן דור מיט־געאַרבעט אויך יונגע קרעפטן, וועלכע האָבן זיך אַנט־פּלעקט במשך פון די לעצטע 10 יאָר. פון זיי דאַרפן באַזונדערס באַצייכנט ווערן די יונגע דיכטערין לאה גאָלד־בערג, דניאל פּראָכאָווניק, ד. א. שאַפּיראָ, ש. גענס, אַ. היימאַן און אַ ריי אַנדערע — אַלע געוועזענע תלמידים פון די העבר. שולן אין ליטע. אָפט זיינען אין ליטע איינגע־לאַדן געוואָרן העבר. ליטעראַרישע און קינסטלערישע קרעפטן פון ארץ־ישראל. עס דאַרפן באַזונדערס באַצייכנט ווערן די 2 באַזוכן פון „הבימה״ און דער באַזוך פון „אהל״ אין ליטע, ווי אויך די באַזוכן פון איינצלנע קינסטלער, ווי ורדי און יואלית, שושנה אביבית, מרים אליאס, ח. גראבער, ברוך אגדתי, ב. בערנשטיין־כהן, מ. קליאַצקין א. אַ. די באַזוכן פון „הבימה״ זיינען געווען אַ גרויסער יום־טוב פאַר דעם ליטוו. יידנטום. אַזאַ ענטוזיאַסטישן קבלת פּנים און אַזאַ דאַנקבאַרע פּובליק האָט „הבימה״ אויף איר לאַנגער טורנע איבער אַלע גלות־־לענדער געקענט געפינען נאָר אין ליטע.

די באַזוכן פון זלמן שניאור, שאול טשערניכאָווסקי און אַנדערע פּראָמינענטע העבר. שריפטשטעלער זיינען געבליבן אין זכרון פון דעם ליטוו. יידישן עולם לאַנגע יאָרן. אָבער אַ גאַנץ באַזונדערע געשעעניש איז געווען די באַזוכן פון נחום סאָקאָלאָוו און ביאַליק, דאָס זיינען געווען היסטאָרישע איבערלעבענישן פאַר יידן אין ליטע. ביאַליק האָט באַזוכט ליטע 2 מאָל: אין האַרבסט 1931 און אין ווינטער 1932. דער ערשטער באַזוך איז געקומען לויט דער איינלאַדונג פון „תרבות״. ביאַליק האָט דאַן פאַר־בראַכט אין ליטע אַ וואָך צייט און איז אַרויסגעטראָטן מיט דריי עפנטלעכע פאָרטראַגן אין קאָוונע. ביאַליק איז געווען אַליין זייער איבערראַשט פון דער העבר. ליטע, אַזוי, אַז ער האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און געקומען דעם קומענדיקן יאָר אַ צווייטן מאָל קיין ליטע. דאָס מאָל האָט ער פאַרבראַכט אין ליטע מער ווי אַ חודש צייט (אַ קורצע צייט איז ער געווען דאָרט קראַנק) און האָט באַזוכט אויך די ליטוו. פּראָווינץ (שאַוול און פּאָנעוועזש). ביאַליקס ביידע באַזוכן זיינען געווען אַ טריאומפאַלער צוג פון גרויסן דיכטער און אַ גרויסער יום־טוב פאַר דער העבר. באַוועגונג. זיינע פאָרטראַגן האָבן געמאַכט אַן אומ־פאַרגעסלעכן איינדרוק אויף די יידישע מאַסן און זיינען געווען פון גרויסער ווירקונג. ביאַליקס באַזוכן האָבן אויך אַרויסגערופן אַ גרויסן אינטערעס ביי דער ליט. געזעל־שאַפט און רעגירונג. די באַזוכן זיינען געווען די קולמי־נאַציאָנס־פּונקטן פון דער העבר. שטימונג און באַגייסטע־רונג אין ליטע.

העברעאישע טעאַטער־סטודיע

אַ באַזונדערן אָרט אין העבר. לעבן פון ליטע האָבן פאַרנומען די העבר. טעאַטער־סטודיעס, וועלכע האָבן עקזיסטירט פון 1923—1925 און פון 1927—1934. די לעצטע איז געווען אַ קאָלעקטיוו פון 16 חברים, וועלכע האָבן זיך אייפערזיכטיק אָפּגעגעבן דער עבודה פון העבר. טעאַטער־קונסט און אין משך פון די יאָרן האָבן זיי, דורך זייער אומדערמידלעכער, איבערגעגעבענער און פול מיט באַגייסטערונג אַרבעט, דערוואָרבן אַ נאָמען פון אַן „ערנסטן טעאַטער־מוסד*. די סטודיע איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע טעאַטר. אויפטואונגען אין דער פרייער ליטע. אונטער דער לייטונג פון מ. גאַר, ר. צבי, אַ. זשי־לינסקי און מ. גראָמאָוו (די לעצטע צוויי פון מאָסקווער קונסט־טעאַטער) האָט די סטודיע זוכה געווען צו גרויסע טעאַטר. דערגרייכונגען, אָנערקענטע דורך די אָרטיקע און אויסלענדישע טעאַטר. קריטיקער (אַלס אָנערקענונג פאַר אירע לייסטונגען, האָט די ליטוו. רעגירונג באַשטע־טיקט אַ יערלעכע שטיצע פאַר דער סטודיע).

די אַרויסטרעטונגען פון דער סטודיע אין קאָוונע און אין פּראָווינץ זיינען געווען שטענדיק אַ יום־טוב פאַר דעם יידישן עולם, ביחוד פאַר דער יוגנט, און לאַנג האָט אָפּגעהילכט זייער עכאָ צווישן די ווענט פון די שולן.

העברעאישער „ענגעל־כאָר״

אַ צווייטער וויכטיקער קונסט־אויפטו איז געווען דער „ענגעל־כאָר״ אונטער דער לייטונג פון ש. בליאַכעראַוויטש און פרוי א. וואַרשאַווסקי. דער כאָר איז באַשטאַנען פון 40—50 חברים, מיינסטנס אַרבעטער און לערן־יוגנט, וועלכע האָבן באַקומען אין כאָר אַ דויערנדע און גרינדלעכע וואָ־קאַלע און מוזיקאַלישע אויסבילדונג. די פּראָגראַם פון די קאָנצערטן האָבן אַנטהאַלטן אָראַטאָריעס, ווי אויך פאָלקס־לידער אין העברעאיש און יידיש. דער כאָר פלעגט אַרויס־טרעטן מיט באַזונדערע קאָנצערטן, ווי אויך ביי פאַרשיי־דענע פייערלעכע געלעגנהייטן. דער כאָר האָט געהאַט אַ געלט־שטיצע פון דער רעגירונג.

ליידער, האָט דער קריזיס אין די יאָרן 1932/34 פאַר־אורזאַכט די ליקווידאַציע פון דער סטודיע און פון „ענגעל־כאָר״, וועלכע האָבן פיל מיטגעהאָלפן שאַפן אַ העבר. קולטור סביבה און קונסט־אַטמאָספער אין דער אָרעמער ליטע.

העברעאישע פאָרטראַגן און דיסקוסיעס

העבר. פאָרטראַגן, דיסקוסיעס, ליטעראַרישע אָוונטן פלעגן אָפט אָרגאַניזירט ווערן אין אַלע שטעט און שטעט־לעך. זיי פלעגן פאָרקומען מיט דער באַטייליקונג פון אָר־טיקע קרעפטן, אָדער מיט געסט פון אויסן. אין יאָר 1938, למשל, זיינען אין קאָוונע אַליין פאָרגעקומען 80 העבר. פאָרטראַגן.

---

* אַ טייל ח״ח געפינען זיך אין ישראל, צווישן זיי דער באַ־קאַנטער אַרטיסט פון „קאַמערי״ זלמן לעביוש און דער שרייבער און קולטור־טוער, דער רעד. פון 2־טן באַנד „ליטע״ — ח. לייקאָוויטש.

די העבר. שולן אין ליטע זיינען געווען ניט נאָר דער־ציאונגס־מוסדות פּאָר די קינדער. זיי האָבן אויך געדינט אַלס קולטור־צענטערן פֿאַר דער אַרטיקער יידישער באַפֿעלקערונג. די שול־ביבליאָטעק, דער שול־זאַל, די שול־אָוונטן האָבן געדינט אויך דעם ברייטן קרייז פון דער אַרטיקער ייד. געזעלשאַפט. די העבר. שול יוגנט און אַביטוריענטן האָבן אַרייַנגעבראַכט נייע פֿאַרבן אין דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט. די אַרגאַניזירטע יוגנט האָט געשאַפֿן אַ נייעם כוח און אַ שטאַרקן פֿאַקטאָר אין געז. און קולטורעלן לעבן.

העברעאישע יוגנט־באַוועגונג

די העבר. יוגנט איז געווען אַרגאַניזירט אין פֿאַר־שידענע פֿאַליטישע, חלוצישע, סטודענטישע און קולטור פֿאַראיינען. זיי האָבן פֿאַרגעזעצט די העבר. דערציאונג אויף מחוץ די וועגט פון די שולן. אין זייערע רייען האָבן זיך געפונען פיל חברים וועלכע האָבן באַקומען זייער דערציאונג אין שולן פון אַנדערע ריכטונגען, אָדער אויך אין פרעמדע שולן.

די פֿאַלגנדע טאַבעלע גיט אַ קורצן איבערבליק איבער דער גרויס און פֿאַרצווייגונג פון דער יוגנט־באַוועגונג פֿאַר די יאָרן 1929 אוו 1931. ליידער באַזיץ איך ניט קיין דאַטן פֿאַר דער שפּעטערדיקער תקופה (ביז 1940). דערצו מוז אויך צוגעגעבן ווערן, אַז די טאַבעלע אַנטהאַלט ניט קיין ידיעות איבער לאָקאַלע יוגנט־פֿאַראיינען, וועלכע זיינען ניט געווען אַנגעשלאָסן אין די לאַנד פֿאַראיינען.

העברעאישע יוגנט פֿאַראיינען אין ליטע*

טאַבעלע 3.

	1929		1931	
	סניפים	חברים	סניפים	חברים
השומר הצעיר	32	1400	**93	4.150
החלוץ	15	700	15	1.000
בית״ר	19	730	38	1.500
הנוער הציוני	—	—	4	155
גורדוניה	11	300	28	700
מכבי	47	1880	32	1.120
סטודענטישע פֿאַראיינען				
ביתריה	—	—	1	90
הרצליה	1	15	1	38
ירדניה	1	40	1	80
על המשמר	1	199	1	129
סך הכל	127	5264	214	8.962

* די טאַבעלע אַנטהאַלט ניט ידיעות וועגן דער יוגנט, אַנגעשלאָסענע אין די פֿאַליטישע פֿאַרטייען.

** אין דעם זיינען שוין אייַנגעשלאָסן אויך די 34 סניפים פון „השומר הצעיר" צופֿי־חלוצי מיט אַ צאָל פון 1.350 חברים.

פון די יוגנט־פֿאַראיינען, וועלכע האָבן זיך אַנטוויקלט די לעצטע יאָרן, איז כדאי צו דערמאָנען דעם „ארגון הבוגרים העברים" (אַביטוריענטן פֿאַרבאַנד), וועלכער האָט געציילט אין קאָוונע אין 1938 איבער 300 חברים אוו „הפועל" — ספּאָרט־קלוב מיט זיינע 800 חברים אין גאַנץ ליטע.

די בוגרים פון די העברעאישע גימנאַזיעס

די העבר. גימנאַזיעס האָבן אַרויסגעלאָזן אין משך פון זייער קיום כמעט 6000 אַביטוריענטן, פון וועלכע ניט וויניקער פון 2500 האָבן פֿאַרגעזעצט זייער שטודיום אין ליטווישן אוו אויסלענדישע אוניווערזיטעטן, אָדער העכערע טעכנישע שולן. אַ טייל זיינען אַרייַנגעטראָטן אין הכשרה קיבוצים בכדי עולה זיין קיין ארץ־ישראל, אַ טייל איז געווען טעטיק אויף פֿאַרשיידענע געביטן פון האַנדל אוו אַרבעט. 2500 האָבן עמיגרירט. פון זיי — 1500 קיין ארץ־ישראל. ליידער האָב איך ניט קיין ענויע ציפערן איבער דער פֿאַרטיילונג פון די אַביטוריענטן לויט זייערע פֿאַכן אין לעבן אָדער אין לערנען, וועלכע זיי האָבן אויסגעוויילט. דאָקעגן האָב איך פֿאַר זיך די רעזולטאַטן פון אַ סטאַטיסטישער אויספֿאַרשונג, וועלכע איז געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1932/3 צווישן די אַבסאָלווענטן פון 30 „תרבות" פֿאָלקס־שולן. די אויס־פֿאַרשונג נעמט אַרום 150 אַרויסלאָזן, וועלכע האָבן גע־ציילט 7200 שילער. פון זיי זיינען דערהאַלטן געוואָרן ידיעות נאָר וועגן 1640 (ד. ה. 22.7%). די פֿאַרטיילונג פון 1640 אַבסאָלווענטן ווערט אילוסטרירט דורך פֿאל־גנדער טאַבעלע:

צאָל פון די שילער	זעצן פֿאר זייער שטודיום	אַרבעטן	עמיגרירט	אַרבעטסלאָז
1640 (22,7%)	448 (27%)	946 (57,6%)	72 (4,4%)	188 (11%)

עמיגרירט קיין א״י	אַנדערשוואו	זעצן פֿאַר זייער שטודיום: אין העבר. מיטלשולן	אין ליטווישע	סך הכל
50(10,4%)	22(4,3%)	376(71,3%)	72(14%)	520(100%)

בעלי־מלאכה	אַרבעטער	אַרבעט: אַנגעשטעלטע	אין פרייַע פראָפ.	סך הכל
368 (40%)	44 (4%)	404 (43%)	130 (13%)	946 (100%)

אין הכשרה פֿאַר עליה

די דאַטן אַנטהאַלטן ניט קיין ציפערן איבער דער צאָל יוגנט וועלכע האָבן באַקומען זייער הכשרה אין פֿאַרשיידענע אַרטיקע קיבוצים און זיך פֿאַרבריטעט פֿאַר אַ פֿראָדוק־טיוון לעבן אין ארץ־ישראל. ניט וויניקער פון 90% פון אַלע בחורים און בחורות, וועלכע האָבן אין ליטע באַקומען הכשרה צו דער עליה זיינען געווען חניכים פון די העבר. שולן.

עמיגראַנטן

צווישן די לעצדער וואוהין ס׳האָט עמיגרירט די העבר. יוגנט דאַרף אויך באַצייכנט ווערן דרום־אַפריקע, צפון־אַמעריקע. אַ טייל האָט אויך אויסגעוואַנדערט קיין דרום־אַמעריקע. די יונגע עמיגראַנטן זיינען טיילווייז אַרײַנגעטראַטן אין דאַרטיקע הויכשולן אַדער זיך אײַנגע־אַרדנט ביי קרובים אין פאַרשיידענע בראַנזשעס.

לערער־פאַראײַן „המורה"

אין די לעצטע יאָרן פון דער העבר. באַוועגונג אין ליטע איז געווען טעטיק די העבר. לערער פראַפ. אַרגא־ניזאַציע „המורה", וואָס האָט אונטער דער לייטונג פון ד״ר אַ קיסין א. אַ. חברים אַנטוויקלט אַן ענערגישע טעטיקייט.

זיי האָבן אַרויסגעגעבן אַ מאַנאַטלעכע צייטשריפט „במשעולי החינוך", געזאַרגט פאַר אײַנהרדענען קורצע סעמינאַרן און קורסן פאַר די לערער, ווי אויך געווען טעטיק אויף באַשיצן די פראַפ. אינטערעסן פון די לערער. דער „המורה" האָט מיטגעאַרבעט מיט „תרבות" און האָט אַרײַנגעבראַכט פיל לעבן אין דער באַוועגונג אין משך פון די לעצטע 5—6 יאָר. די צאָל מיטגלידער איז געווען איבער 300.

אַרגאַניזאַציאַנעלע דערגרייכונגען

צום סוף פון מײַן איבערזיכט איבער די דערגרייכונגען פון דער העבר. באַוועגונג וויל איך נאָך דערמאָנען די אַרגאַניזאַציאַנעלע. ווי עס איז שוין דערמאָנט געוואָרן איז דאָס העבר. שאָפונג אין ליטע געווען על פי רוב אַ פראָדוקט פון אַ ספּאָנטאַנער יצירה. יידן אויף די ערטער האָבן געגרינדעט שולן אַדער פאַרשידענע קולטור־מוס־דות און זיך ניט אַלע מאָל אָפגעגעבן אַ דו״ח ווי וועלן זיי להבא עקזיסטירן. דער פראַקטישער ליטוי. יידן, וואָס איז אויסגערעכנט אויף יעדן טריט אין זיין פריוואַטן לעבן, האָט ניט געזוכט קיין וווייטגייענדן תכלית און ניט געמאַכט לאַנגע חשבונות, ווען ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן „יידישקייט". ער האָט ניט געטראַכט, אַז ס׳וועט נאָך דער ערשטער תקופה פון גרינדונג און התלהבות פון דער התחלה קומען אַ טאָג פון פראַזישער ווירקלעכקייט און גרויע דאגות פון ביודזשעט, מענטשן, מאַטעריאַלן א. ד. גל. די זאָרגן האָבן געבראַכט צו דער נויטוועندיקייט פון שאַפן אַ צענטראַלן מוסד, וועלכער זאָל איבערנעמען אויף זיינע שולטערן די אַחריות פאַר זייער פאָליטישן מצב, מאַטעריעלער און גייסטיקער נויט. דאָס אָפשאָפונג פון די אַרגאַנען פון דער נאַצ. אויטאָנאָמיע און פון די קהילות האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די נויטווענדיקייט אין קיום פון אַ צענטראַלן מוסד, וואָס זאָל זאָרגן פאַר די העבר. שולן. אַזוי אַרום איז אויף דעם מרכז „תרבות" אַרויפ־געלייגט געוואָרן ערנסטע און שווערע זאָרגן פאַר די באַדראָטע רעכט פון די שולן, אַדער פון די לערער, פאַר צוגרייטן לערער פאַר די שולן, אויסהעלפן די מוסדות אין זייער נויט, אויסבעסערן דעם אינערלעכן מצב. רעגו־לירן סכסוכים, אויסברייטערן דעם שול־נעץ, שאָפן נייטיקע מוסדות און מכשירים פאַר אַ העבר. קולטור אַרבעט מחוץ דער שול, יוגנט באַוועגונג, בוך און פרעסע, קונסט און מוזיק א. אַ. וו.

דער מרכז „תרבות" פלעגט געווײַלט ווערן אויף די יערלעכע לאַנדעס־קאָנפערענצן וועלכע זיינען פאַרגעקומען אין קאָוונע מיט דעם אַנטייל פון דעלעגירטע פון די „תרבות" סניפים, שולן און פאַרשידענע געזעלש. אַרגאַניזאַציעס. די קאָנפערענצן פלעגן על פי רוב באַהאַנדלען דעם אינערלעכן און אויסערלעכן מצב פון דער העבר. קולטור־באַוועגונג ווי אויך דיסקוטירן איבער דעם יערלעכן מצב פון באַריכט פון מרכז. ספּע־ציעלע קאָנפערענצן פלעגן געפון ווערן צו באַהאַנדלען פּעדאַג. פראָבלעמען אַדער אויסערגעווײַנלעכע פאָליטישע אַדער אַרגאַניזאַציע פראַגן. אין משך פון 1926 ביז 1938 זיינען פאַרגעקומען 14 אַלג. קאָנפערענצן, 2 — פון פרעבליסטינס, 1 — פאַר ביבליאָטעק־ענינים, 1 — פון די עלטערן־ראַטן, 5 לאַנדעס־קאָנפערענצן און 2 עקסטרע צוזאַמענפאַרן (איינער אין 1926 — אַלס פראָ־טעסט קעגן די טענדענצן פון דער דעמאָלטיקער רעגירונג, די צווייטע צום 10 יאָריקן יובילי פון „תרבות" מיט דעם אַנטייל פון נ. סאָקאָלאָוו). חוץ דעם פלעגן פאַרקומען רא־יאָן־קאָנפערענצן צו באַהאַנדלען פּעדאַג. פראַגן. „תרבות" האָט אויך איינגעאַרדנט אַ גרויסע פּעדאַג. אויסשטעלונג פון די העבר. שולן אין ליטע אין יאָר 1929, וועלכע האָט אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס.

„תרבות"־אינוועסטיציעס

גרויס זאָרג האָט פאַרשאַפט „תרבות" די דאגה איבער דעם ביודזשעט פון די מוסדות. די אייגענע מיטלען זיינען געווען זייער באַגרענעצטע. „תרבות" האָט זיך געמוזט וועגדן אָפט צו שטיצע פון אויסלאַנד. גרויס הילף האָט „תרבות" באַקומען פון אַמעריקאַנער „דזשאָינט". „תרבות" האָט אויך דורכגעפירט געלט־זאַמלונגען אין אַמעריקע, ענגלאַנד און דרום־אַפריקע. די אַלע מקורות האָבן געגעבן „תרבות" אין משך פון 6 יאָר אַ סכום קרוב צו אַ האַלבן מיליאָן ליט, וועלכע האָט איר דערמעגלעכט אַ פילזייטיקע טעטיקייט אין משך פון יענער צייט. פון דעם סכום איז 470.032 ליט אינווסטירט געוואָרן אין דער שטיצע פאַר 50 פאַלקס־שולן, 16 קינדער־גאַרטנס, 6 מיטלשולן, 5 גימנאַזיעס, 1 לערער־סעמינאַר, טעאַטער־סטודיע, ענגל־כאַר, העבר. אַרגאַן, ווי אויך פאַר שטיצע פאַר יוגנט פאַראײַנען און פאַרשידענע אַנדערע העבר. קולטור אונטערנעמונגען.

טעטיקייט פון דער אַלג. העבר. אַרגאַניזאַציע

די „תרבות" אַרגאַניזאַציע אין ליטע איז געווען טעטיק אויך אויפן פעלד פון דער אַלגעמיינער העבר. באַוועגונג. דורך איר איניציאַטיוו איז געפון געוואָרן אין האַרבסט

1927, אין ריגע, אַ באַלטישע „תרבות"־קאָנפערענץ, וואו ס'האָט זיך געשאַפן אַ באַלטישער העבר. פאַרבאַנד (ליטע, לעטלאַנד און עסטלאַנד). שפעטער האָט ליטע אויך מיטגעווירקט ביים שאַפן אַ פאַרבאַנד פון די „תרבות" אַרגאַניזאַציעס אין מזרח־אייראָפּע (אויף דער קאָנפערענץ אין דאַנציג, אין 1928). לסוף מוז באַצייכנט ווערן די איניציאַטיוו פון „תרבות" אין ליטע ביים בילדן דעם העבר. וועלט־פאַרבאַנד („ברית עברית עולמית") אויף דער קאָנפערענץ אין בערלין, אין יולי 1931.

איך וויל נאָך דאָ דערמאָנען אייניקע טייערע נעמען פון חברים וועלכע האָבן פיל צייט, ענערגיע, ליבע און טרייסקייט געווידמעט דער „תרבות" אָרגאַניזאַציע און דעם אויפבוי פון דעם העבר. שול־וועזן אין ליטע לאַנד. זייער צאָל איז פיל הונדערט. אַ סך פון זיי זיינען אומגעקומען אין גרויסן בלוטיקן מבול, וועלכער האָט אָפגעווישט דעם יידישן קיבוץ. זייערע נעמען וועלן בלייבן הייליק ביי זייערע חברים און תלמידים, וועמען דער גורל האָט געשאַנעוועט. איך וועל דאָ נאָר דערמאָנען די צענטראַלע פערזענלעכקייטן פון דער העבר. באַוועגונג אין ליטע: ד״ר בנימין בערגער ז״ל, זיין ברודער ד״ר יוסף בערגער ז״ל, ד״ר א. בערמאַן (א״י) פ. גאָלדפּאַרב (ז״ל), נ. גרינבלאָט (ז״ל), ד״ר דאַנסקי (ז״ל), י. דימענטמאַן (ז״ל), ד״ר פ. דובראָוויטש (פאַרשיקט אין רוסלאַנד), ד״ר משולם וואָלף (ז״ל), א. חריט, משה כהן (ז״ל), ד״ר סעגאַל (ישראל) ד״ר נ. מעלמאַן, ד״ר יהושע פרידמאַן (ז״ל), ד״ר צ. פעלדשטיין (ז״ל), נ. פרחובניק (ז״ל), א. קיסין (ז״ל), י. ריזין (ז״ל), — לעצטער לייטער פון מרכז, ד״ר ר. ראַבינאָוויטש (ישראל), ד״ר י. ראַבינזאָן, (איצט אין אַמעריקע), ד״ר שוואַבע (ז״ל), ד״ר א. ראָזענפעלד, דאָצענט, ד״ר ח. נ. שאַפּיראָ (ז״ל), י. ל. שיינהויז (ז״ל), נ. שאַפּירא (ישראל), ד״ר י. ברוצקוס (ז״ל), יצחק שאַלטופער (ז״ל), א. ביליס (ישראל), ז. טרויב (ישראל).

וועָן מיר קומען הייַנט, נאָך דעם גרויזאַמען חורבן פון ליטוו. יידנטום, אָפּשאַצן דעם העבר. קולטור־ווערק, פאַרשווינדן אַלע דעפעקטן און שאָטנס, וואָס זיינען נאָטירלעך פאַר יעדער מענטשלעכער שאַפונג. מיר זעען פאַר זיך דאָס ווערק אין גאַנצן און גרויסן, אַלס אַן אימפּאָזאַנטן פאַרזוך צו פאַרווירקלעכן דעם געדאַנק פון אַ יידישער קולטור אויטאָנאָמיע אין גלות, און דעם אידעאַל פון אַ העבר. דערציאונג און אויפלעבונג פון דער העבר. שפּראַך אין אַ פרעמדער סביבה. די געבראָכטע דאָ אינפאָרמאַציע וועט אפשר קאָנען דינען אַלס מאַטעריאַל פאַר די, וועלכע דענקען, אָדער וועלן דענקען איבער דעם פראָבלעם און וועלן אַרויספירן זייערע מסקנות אויף דעם גרונט פון טעאָרעטישע באַטראַכטונגען אָדער אַנאַליזן פון פאַקטן.

דער העברעישער רענעסאַנס אין ליטע און די אַפּשאַצונג פון זיינע דערגרייכונגען קאָן געוויס ניט באַטראַכט ווערן אָן דעם היסטאָרישן הינטערגרונט, ווי אויך ניט מחוץ די לאָקאַלע פאַרהעלטענישן.

מען מוז אָבער זען די העבר. שאַפונג אין ליטע אין אַ בריי־טערע פערספּעקטיוו פון דעם אַלגעמיינעם קולטורעלן און גייסטיקן צושטאַנד פון די יידן אין אייראָפּע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. פון דעם שטאַנדפונקט דערשיינט די העברעאישע ליטע אַלס „אייניקע העברעאישע פעסטונג אין גלות" (ביאַליק), אָדער אַלס „לייכטנדער טורעם פאַר דעם גאַנצן יידישן דור" (שניאור).

אליהו שולמאַן

די יידיש־וועלטלעכע שולן אין ליטע

א.

דעם 16־טן פעברואַר 1918, איידער די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך נאָך פאַרענדיקט האָבן די ליטווי־נער דערקלערט זייער אומאָפּהענגיקייט. די נייע ליט־ווישע רעפּובליק, וואָס איז אויפגעקומען, איז באַשטאַנען פון דער פריערדיקער קאָוונער גובערניע, פון אַ גרויסן טייל פון דער פריערדיקער סואָוואַלקער גובערניע און פון קליינע טיילן פון ווילנער גובערניע און פון קורלאַנד — און שפּעטער איז צוגעקומען מעמל.

אויף דער דאָזיקער טעריטאָריע, חוץ ווילנע גופא, האָבן לויט דעם רוסלענדישן צענזוס פון 1897 געלעבט 257.000 יידן וואָס האָבן דעמאָלט אויסגעמאַכט 12.9% פון דער גאַנצער באַפעלקערונג. לויט דעם ליטווישן צענזוס פון דעם יאָר 1923 האָבן אין ליטע געלעבט 153.743 יידן, וואָס האָבן אויסגעמאַכט 7.6% פון דער גאַנצער באַפעלקערונג. לויט אָפשאַצונגען האָבן אין ליטע אין 1939, ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה געלעבט אַרום 158 טויזנט יידן. די מערסטע יידן האָבן געלעבט אין די שטעט און שטעטלעך פון דער נייער רעפּובליק. די גרעסטע יידישע קהילות זיינען געווען קאָוונע (25044 יידן), פּאָנעווועזש (6845) און שאָוול (5335).

דעם 5־טן אויגוסט 1919 האָט די ליטווישע דעלגאַציע צו דער פּאָריזער שלום־קאָנפערענץ, וואָס איז אַנ־

געפירט געוואָרן פון פּראָפ. וואַלדעמאַראַס, איבערגע־געבן אַ דערקלערונג דעם קאָמיטעט פון יידישע דעלע־גאַציעס. אין דער דאָזיקער דערקלערונג איז גאַראַנטירט געוואָרן פאַר די יידן פּראָפּאָרציאָנעלע פאַרטרעטערשאַפט אין די געזעצגעבנדיקע קערפּערשאַפטן, פולע אויטאָנאָמיע אין זייער אינערלעכן לעבן, פולע אנערקענונג פון די אָר־גאַנען פון דער אויטאָנאָמיע, פולע אנערקענונג פון זייער מוטער־שפּראַך און דאָס רעכט צו אָרגאַניזירן אַ יידישן מיניסטעריום, וואָס זאָל זיין פאַרטראָטן אין דעם רעגי־רונגס־קאַבינעט.

די קאָנסטיטוציע פון 1922 האָט אָפיציעל און לעגאַל אנערקענט נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע צו יענע נאַציאָנאַלע מיעוטים, „וואָס האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ באַ־דייטנדיקע פּראָפּאָרציע פון דער באַפעלקערונג".

די אָפיציעל־אָנערקענטע יידישע אויטאָנאָמיע איז געווען באַזירט אויף דער קהילה, און אַלע קהילות צו־זאַמען האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ ועד הקהילות. די גרינדונג און אָנערקענונג פון די קהילות איז באַגרינדעט געוואָרן אין אַ ספּעציעלן געזעץ, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דעם 4־טן מערץ 1920. לויט דעם נייעם סטאַטוט האָבן די קהילות זיך אָפּגעגעבן ניט נאָר מיט רעליגיעזע פונקציעס, נאָר זיי האָבן זיך אויך אָפּגעגעבן מיט דער־ציאונג און ענלעכע סאָציאַלע פונקציעס. די קהילות האָבן געהאַט דאָס רעכט אַרויפצולייגן און אויפמאָנען שטייערן. דאָס זעלביקע געזעץ וואָס האָט אָנערקענט די איינצלנע קהילות ווי די אָרגאַנען פון דער יידישער אויטאָנאָמיע, האָט ניט דערמאָנט קיין צענטראַלע קערפּערשאַפט פון די קהילות, אָבער דער יידישער נאַציאָנאַלער ראַט, וואָס איז אויסגעקליבן געוואָרן אויף דעם צוזאַמענפאָר פון די ליטווישע קהילות איז אָנערקענט געוואָרן, הגם אומאָ־פיציעל, ווי די פאַרטרעטערשאַפט פון ליטווישן יידנטום. אין אַלע קאַבינעטן וואָס האָבן פונקציאָנירט אין ליטע צווישן דעצעמבער 1918 און 1924, איז געווען אַ מיניס־טער פאַר יידישע ענינים.

אָבער ווען די קריסטלעכע דעמאָקראַטישע פּאַרטיי האָט איבערגענומען די מאַכט אין 1924, זיינען אַריינגע־בראַכט געוואָרן גרויסע שינויים אין דעם קהילה־לעבן. אַ נייער געזעץ האָט פאַרוואַנדלט די קהילות אין רעלי־גיעזע אינסטיטוציעס, האָט אָפּגעשאַפט דעם נאציאָנאַל־ראַט און האָט צוגענומען דאָס רעכט אַרויפצולייגן שטייערן. אָנשטאָט דעם נאַציאָנאַל־ראַט זיינען אויפגע־קומען צוויי צענטראַלע קערפּערשאַפטן: „עדת ישראל" — וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן מיט רעליגיעזע ענינים, און „עזרה", וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן מיט סאָציאַלער הילף.

פון די אַלע אויטאָנאָמע יידישע אינסטיטוציעס אין ליטע איז די סאַמע דערפאָלגרייכסטע געווען די יידישע שול — אויף יידיש און העברעאיש. אַזוי, למשל, האָבן אין 1923 עקזיסטירט אין ליטע 300 יידישע דערציאונגס־אַנשטאַלטן מיט יידיש אָדער העברעאיש, ווי די שפּראַך פון לימוד. אין דער זעלביקער צייט האָבן עקזיסטירט 20 מיטל־שולן און גימנאַזיעס און אַ העברעאישער לערער־סעמינאַר. אין 1924 און 1925 האָבן 97% פון יידישע קינ־דער פון שול־עלטער זיך געלערנט אין פאַרשיידענע יידישע און העברעאישע שולן. אין דער זעלביקער צייט האָבן זיך 78% פון די יידישע קינדער, וואָס האָבן זיך גע־לערנט אין גימנאַזיעס אָדער מיטל־שולן, געגאַנגען אין אין יידישע מיטל־שולן און גימנאַזיעס. אין 1934 — 1935 איז די צאָל יידישע קינדער אין שול־עלטער אין די יידי־שע שולן געפאַלן ביז 79.6 פּראָצענט. די איבעריקע יידישע קינדער האָבן זיך שוין געלערנט אין רוסישע, דייטשישע אָדער ליטווישע שולן. די פאַרשיידענע יידישע און העברעאישע שולן זיינען אָנגעפירט געוואָרן פון צענ־טראַלע אָרגאַניזאַציעס. די שולן זיינען טיילווייז אויסגע־האַלטן געוואָרן פון פּריוואַטע פאָנדן, און אין געוויסע צייטן זיינען זיי סובסידירט געוואָרן פון דער רעגירונג.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען אַ סך יידן אַרויסגעשיקט געוואָרן דורך דער צאַ־רישער מאַכט פון ליטע. אָבער אַ טייל איז געבליבן. די דייטשישע אָקופּאַציע־מאַכט האָט דעמאָלט איינגעשטעלט דייטשישע שולן און אַ סך יידישע קינדער האָבן זיך געלערנט אין די דאָזיקע דייטשישע שולן. נאָך דער מלחמה, — ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָזט ליטע און ליטע איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיק לאַנד, — האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען נייע יידישע שולן. די אַלטע חדרים האָבן שוין אין מלחמה־צייט דורכגעמאַכט אַ ירידה — און עס איז געוואָרן פריי דער אָרט פאַר אַ מאָ־דערנעם יידישן שול־וועזן.

דער באַקאַנטער יידישער שול־בויער אין ליטע, יודל מאַרק, שילדערט אַזוי דעם אָנהייב פון דער יידישער שול אין ליטע: „דאָס איינציקע לאַנד מיט אַ ברייט פאַר־צווייגטן אַפּאַראַט פון יידישער אויטאָנאָמיע איז געווען ליטע. אין יעדער שטאָט און שטעטל איז געווען אַן אָרגאַניזירטע, אַ געקליבענע קהילה, וואָס איז געווען די בעל הביתטע איבער לאָקאַלע אינסטיטוציעס, און פאַרן גאַנצן לאַנד האָט פונקציאָנירט אַ נאַציאָנאַל־ראַט, אין די ערשטע יאָרן אויך אַ מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים... ווען דאָס מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים איז געווען אין פּראָצעס פון אָרגאַניזירן זיך, זיינען שוין געווען אויפגעקומען שולן מיט דער יידישער לימודים־שפּראַך און אויך שולן מיט דער העברעאישער לימודים־שפּראַך, ערגעץ וואו זיינען געבליבן רעשטן פון אַלטע חדרים און די אָרטאָדאָקסישע אָרגאַניזאַציע „אחדות" האָט גענומען מאַכן די ערשטע פּרואוון צו שאַפן אַ פרומע שול־סיס־טעם. עס האָבן זיך געהאַלטן אין אויספורעמען דריי מינים שולן. די אָרגאַנען פון דער יידישער אויטאָנאָמיע וואָלטן געקאָנט ווירקן אויף דעם, אַז עס זאָל נעמען וואַקסן אַ שול וואָס זאָל ליגן אין די הענט פון דער גאַנצער קהילה, אָדער דעם גאַנצן קיבוץ, אַ שול וואָס זאָל ווערן

דער זינען און דער תוכן פון דער אויטאָנאָמיע, וואָס זאָל ווערן דאָס וויכטיקסטע פעלד פאַרן אויטאָנאָמען לעבן פון יידן אין דער אומאָפהענגיקער ליטע, דאָס וואָלט פון אָנהייב געשטעלט די יידישע אויטאָנאָמיע אין ליטע פאַר אַ שווערן נסיון, אָבער דאָס וואָלט אויך איר צוגעגעבן אַ רוח־חיים, לעבנס־עסענץ". (יודל מאַרק: „די אידעע פון דער אינהייטלעכער שול אין ליטע און „נייע יידישע שול". יאָרבוך נומער 4, מעקסיקע, 1953). עס וואָלט געוויס געווען ניט מער ווי נאָטירלעך, אַז אין דער נייער ליטע, וואָס האָט געגעבן די יידן אַ פולע אויטאָנאָמיע — זאָל אויפקומען אַן אינהייטלעכע יידישע שול, מיט יידיש ווי די שפּראַך פון די לימודים, און אַז די שול זאָל אַרומנעמען אַלע יידישע קינדער אין שול־עלטער. די דאָזיקע שול וואָלט באמת געווען אַ נאָרמאַלע יידישע שול, ווייל אין ליטע האָבן „גאָנצע הונדערט פּראָצענט געהערט יידיש" (יודל מאַרק: „די ווילקאָמירער יידישע רעאַל גימנאַזיע" און „נייע יידישע שול", יאָרבוך נומער 3, מעקסיקע, 1958). אָבער דאָס וואָס עס איז נאָרמאַל ביי אַנדערע פעלקער איז ניט נאָרמאַל ביי אונדז. אָזוי זיינען אָנשטאָט איין אייניִיטלעכער יידישער שול אויפגעקומען דריי ריכטונגען. עס זיינען אויפגעקומען יידישע שולן מיט יידיש ווי די שפּראַך פון די לימודים, העברעאישע „תרבות"־שולן און רעליגיעזע — די „יבנה"־שולן. די „יידישע פאָלקס־פּאַרטיי" איז געווען די איינציקע יידישע אָרגאַניזאַציע אין ליטע, וואָס האָט זיך דעמאָלט איינגעשטעלט פאַר דער אינהייטלעכער יידישער שול. די פאָלקס־פּאַרטיי האָט געהאַלטן, אַז די מלוכה און די יידישע אויטאָנאָמיע זאָל גרינדן און אויסהאַלטן אַן אינהייטלעכע יידישע שול. די דאָזיקע אידעע איז אויסגעדריקט געוואָרן קלאָר אין אַ בוך וואָס יודל מאַרק האָט אַרויסגעגעבן (יודל מאַרק: „אינהייטלעכע פאָלק־שול", פאַרלאַג „ליכט", קאָוונע, 1922). אין דעם בוך האָט מאַרק אָנטוויקלט דעם גערמאַנק אַז „די באַגרינדונג פון די נאַציאָנאַלע פאָדעראַציעס פאַרנעמט אין דער שול־פראַגע דעם אויבנאָן. די מדינה איז מחויב צו זאָרגן וועגן שולן פאַר אַלע אירע קינדער. שולן קען מען שאַפן נאָר אין דער מוטער־שפּראַך, זיך פאַרשטענדיקן מיט דעם קינד, ווירקן אויף זיין צאַרטער נשמה, זיך פאַרשטיין און זיך צופאַסן צו איר קאָן נאָר אַ מיטגליד פון דער זעלביקער נאַציאָנאַלער געמיינדע: די מאַדערנע שול דארף שאַפן דעם פרייען אַלזייטיק־אָנטוויקלטן מענטשן, וואָס קען ניט זיין אַ סתם מענטש, אַן אָפּגעריסן בלעטל, נאָר דווקא אַ טיילכל, אַ חבר פון דער קולטור און כאַראַקטער אייניִיטלעכקייט, וואָס מען רופט עס נאַציע. בויען אַזאַ שול, זיין פאַראינטערעסירט אין דעם קאָן נאָר די נאַציע גופא". („אייניִיטלעכע פאָלק־שול", ז״ז 11—12). ווייטער האָלט מאַרק, אַז די וויכטיקסטע אינסטיטוציע פון דער אויטאָנאָמיע איז די שול, און אַז אַן דער שול האָט די אויטאָנאָמיע ניט קיין זין.

מאַרק שרייבט ווייטער, אַז „די יידישע אויטאָנאָמיע באַזירט זיך אויף יידיש. דאָס איז איר פונדאַמענט. דאָס איז די באַרעכטיקונג, די איינציקע קלאָרע און פאַר־שטענדלעכע כלפי חוץ, און דאָס איז דער איינציקער וועג אויף זי צו פאַרווירקלעכן אין אינעוויניקסטן יידישן לעבן. די אויטאָנאָמיע האָט פאַר זיך אַ ציל צו פעסטיקן, אָפּצוהיטן, באַרייכערן די אייגנאַרטיקע קולטור פון פאָלק, און קולטור פון פאָלק איז נאָר מעגלעך אויף דער שפּראַך פון פאָלק" („אייניִיטלעכע פאָלק־שול", ז״ז 23—24). יודל מאַרק האָט אויסגעדריקט קלאָר דעם געדאַנק, אַז כדי די יידישע אויטאָנאָמיע זאָל קאָנען פונקציאָנירן אויף אַ נאָרמאַלן אופן — מוז די אָרגאַניזאַציע פון דער אויטאָנאָמיע אָנפירן מיט דער אייניִיטלעכער יידישער שול, וויל: „האָבן מיר ניט קיין פרייהייט פאַר די ריכטונגען, פאַרמעגן מיר ניט קיין אויטאָנאָמיע מער, וויל דעמאָלט זאָגן מיר זיך אָפּ פון דעם מדינהשאַפּטלעכן פרינציפּ אין דעם וויכטיקסטן צווייג פון דער אויטאָנאָמיע — אין דער שול־פראַגע. מיר האָבן דאָן די פריוואַטע שול־פאַרבאַנדן, וואָס בשעתם האָבן עס פאַרגעלייגט די ס. ס. אַלס אַ קעגן־געוויכט קעגן דער אידעע פון אויטאָנאָמיע. אויטאָנאָמיע אין אויטאָנאָמיע איז אַן אומזין, אַ סתירה אין זיך" (דאָס זעלביקע בוך, ז׳ 35). אין זעלביקן בוך (זייט 37) שרייבט מאַרק: „אַלע פעלקער האָבן פאַרטייען, קלאַסן, ריכטונגען און דאָך האָבן זיי אַיין פאָלק־שול, און ווילן מיר ווערן מיט לייטן גלייך, דאַרפן מיר זיך לערנען פון לייטן, אַוועקוואַרפן די אתה־בחרתנושאַפּט... עס זיינען געזעצלעך דערלאַזבאר און אפשר אומפאַרמיידלעך געוויסע קלענערע ניואַנסן, מינדערוואַרטיקע שנויים, ביי פאַרשיידענע טיפּן שולן. אָבער דער פונדאַמענט, די אונטערריכט שפּראַך און דאָס ממשותדיקסטע אין דער שול מוז זיין אינהייטלעך. אַן דעם האָט מען ניט קיין נאַציאָנאַלע שול... ס׳זיינען אין דער שול ניט דערלאַזבאַר אַזוינע קאָנטראַסטן, ווי די פאַרשיידנאַרטיקייט אין דער אונטערריכט־שפּראַך אדער דער חילוק פון אַמאָליקן חדר ביז אַ היינטוואָלטיקער שול".

די דאָזיקע ערנסטע באַגרינדונג פון אַן אייניִיטלעכער יידישער שול פאַר אַלע יידישע קינדער אין דער מוטער־שפּראַך, האָט אָבער ליידער ניט געהאָט די ווירקונג, וואָס עס האָט געדאַרפט האָבן. די „יידישע פאָלקס־פאַרטיי" האָט אונטערשטיצט דעם דאָזיקן געדאַנק און אַזוינע וויכטיקע געזעלשאַפּטלעכע טוער ווי יוסף טשער־ניכאָוו־דניאלי און ד״ר מענדל סודאַרסקי האָבן געאַרבעט פאַר אַזאַ שול, אָבער די אַנדערע פאַרטייען און אַרגאַני־זאַציעס האָבן ניט דערלאָזט דערצו. אי די ציוניסטן פון אַלע ריכטונגען, אי די יידישע אַרטאַדאָקסיע האָבן ניט געקאָנט שלום מאַכן מיטן געדאַנק פון אַ נאַרמאַלער וועלטלעכער שול מיט יידיש ווי די לערן־שפּראַך. אי די ציוניסטן, אי די אַרטאַדאָקסן האָבן אויפגעבויט זייערע אייגענע שול־סיסטעמען, וואו עס האָבן געלערנט די מערסטע יידישע קינדער.

דער שטאַנדפונקט פון די ציוניסטן איז געווען, אַז

די יידישע פאָלק־שול אין ליטע דאַרף זיין אַ ציוניסטישע און די שפּראַך פון די לימודים דאַרף זיין העברעאיש. אַ געוועזענער לערער פון די העברעאישע תרבות־שולן אין ליטע, בערל כהן, שרייבט אַז די נאָרמאַלע וועלט־לעכע יידישע שול, סיי פון דער „קולטור־ליגע", סיי שפּעטער פון דער „בילדונגס־געזעלשאַפט" האָט „ניט געהאַט קיין אחיזה אין דער יידישער ליטע" (ברל כהן, „החינוך העברי בליטה העצמאית" אין באַנד „החינוך והתרבות העברית באירופּה בין שתי מלחמות העולם", ניו־יורק, 1957, ז"ז 143—145).

אי די ציוניסטן, אי די אָרטאָדאָקסן, וואָס האָבן גע־שטרעבט צו אַ פולער העגעמאָניע איבערן יידישן לעבן אין ליטע, האָבן געוויס אויך געשטרעבט אַריינצונעמען אין זייערע שולן אַלע יידישע קינדער, און די וועלטלעכע יידישע שול, מיט יידיש ווי די לערן־שפּראַך, איז זיי געוויס ניט געווען צום האַרצן. אָבער זיי האָבן זיך גע־מוזט רעכענען מיט דער ווירקלעכקייט און זיי האָבן געמוזט אָנערקענען די עקזיסטענץ פון אַלע דריי ריכ־טונגען, אַזוי, אַז סיי דאָס יידישע מיניסטעריום, סיי די יידישע קהילות האָבן אָנערקענט די עקזיסטענץ פון אַלע דריי ריכטונגען. און די ליטווישע רעגירונג האָט אין די ערשטע יאָרן זיך אין גאַנצן ניט געוואָלט אַריינמישן אין דעם אינערלעכן קאַמף אַרום דער יידישער שול און זי האָט אַלע דריי שול־סיסטעמען אָנערקענט און גע־שטיצט. דאָס לייקנט אָפּ בערל כהנס מיינונג, אַז די יידישע שול האָט ניט געהאַט קיין אַחיזה אין דער יידישער ליטע. אויב די וועלטלעכע יידישע שול האָט נאָך די אַלע קאַמפן און פאַרפאָלגונגען פאָרט געקאָנט עקזיס־טירן, ווייזט אַז זי האָט שוין גאָר געהאַט אַן אַחיזה אין יידישן לעבן. די יידיש־וועלטלעכע שול, מיט יידיש ווי די שפּראַך פון די לימודים, איז געווען די נאַטירלעכע יידישע שול — ווייל וואָס קאָן זיין נאַטירלעכער ווי אַ פאָלק־שול אויף דער מוטער־שפּראַך? און וואָס קאָן זיין נאַטירלעכער ווי אַ שול, וואו מען לערנט די אייגענע ליטעראַטור אין דער אייגענער שפּראַך? און וואָס קאָן זיין נאַטירלעכער ווי, ווען דער לערער הייבט גלייך אָן ריידן מיט די קינדער אויף זייער לשון? אָבער וואָס ס'איז אומעטום נאָרמאַל — איז ביי אונדז אַנדערש — און דעריבער איז אַפילו אין ליטע, וואו הונדערט פּראָ־צענט פון אַלע יידן האָבן גערעדט אויף יידיש — אַפילו אין ליטע האָט נאָר אַ קליינער פּראָצענט פון די יידישע קינדער זיך געלערנט אין די יידישע שולן. אָבער דאָס האָט שוין ניט צו טאָן מיט „אחיזה" — נאָר מיט דער מאָדנער לאַגע אונדזערער.

ב

די וועלטלעכע יידישע שול אין ליטע איז אויפגעקו־מען, ווי מיר האָבן פריער דערמאָנט, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די דייטשישע אָקופּאַציע־מאַכט האָט אויפגעשטעלט דייטשישע שולן פאַר די יידישע קינדער. אַ צאָל לערער האָבן מיט די קינדער גערעדט און אַפילו געלערנט אויף יידיש — אַזוי אַז די דאָזיקע שולן זיינען געווען האַלב־דייטש און האַלב־יידיש. ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָזן ליטע, זיינען די מערהייט פון די דאָזיקע שולן אַריבער אויף יידיש. די דאָזיקע שולן האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט דעם אָנ־הייב פון דער וועלטלעכער יידישער שול אין ליטע. צו די דאָזיקע שולן זיינען צוגעקומען נאָך ניי־געגרינדעטע שולן אין פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך פון דער נייער רעפּובליק — אַזוי איז אַנטשטאַנען די מאָדערנע יידישע שול אין ליטע.

כדי צו שאַפן אַ געזעלשאַפטלעכע באַזע פאַר דער יידישער שול, כדי געזעלשאַפטלעך צו שטיצן די שולן און כדי צו העלפן גרינדן נייע יידישע שולן, איז אין קאָוונע אָרגאַניזירט געוואָרן אין דעם יאָר 1919 די „קולטור ליגע". די „קולטור ליגע" האָט אויך געדאַרפט פאַרבינדן די אַלטע שולן אין איין צענטראַלער אָרגאַ־ניזאַציע. צום ערשטן זיינען די אַקטיווסטע עלעמענטן אין דער „קולטור ליגע" געווען די פאָלקיסטן און יידי־שיסטן. אָבער צוליב דער ספּעציפישער לאַגע דעמאָלט אין מזרח־אייראָפּע, צוליבן זיג פון באָלשעוויזם אין רוסלאַנד, איז די „קולטור ליגע" געוואָרן לינקער און לינקער. אין יולי 1921 איז פאָרגעקומען אַ קאָנפערענץ פון דער „קולטור ליגע" — און דעמאָלט איז די „קול־טור ליגע" איבערגענומען געוואָרן פון די קאָמוניסטן. די זעלביקע קאָנפערענץ האָט דעמאָלט אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז מען זאָל קיין העברעאיש אין גאַנצן ניט לערנען אין די שולן און מען האָט אַפילו נאַטוראַליזירט דעם אויסלייג פון די העברעאישע ווערטער אין יידיש. די דאָזיקע באַ־שלוסן האָבן גורם געווען אַן אמתע קאַטאַסטראָפע. יידישע עלטערן וואָס האָבן זיך ניט געוואָלט אידענטיפיצירן מיט די קאָמוניסטן האָבן אָפּגענומען זייערע קינדער פון די יידישע שולן. במשך פון עטלעכע יאָר 1921—1922 האָבן זיך געשלאָסן ניט נאָר אַ טייל שולן וואָס זיינען געווען אָנגעשלאָסן אָן דער „קולטור ליגע", נאָר עס האָבן זיך אויך געשלאָסן יידישע שולן וואָס האָבן צו דער „קולטור ליגע" ניט געהערט.

די פאָלקיסטן און יידישיסטן האָבן אָבער מיט אַלע כוחות פּרובירט אויפהאַלטן די פאַרבליבענע יידישע שולן. זיי האָבן עס אַרויסגעלאָזן דעם לאָזונג פאַר אַן איינהייט־לעכער יידישער שול (יודל מאַרק האָט דעם רוף טע־אָרעטיש באַגרינדעט אין זיין פריער דערמאָנטן בוך).

כדי צו ראַטעווען די יידישע שול האָבן די יידישיסטן און פאָלקיסטן אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן דער „קולטור־ליגע". אין דער יידישער פּרעסע זיינען דעמאָלט געווען געדרוקט אַ גרויסע צאָל אַרטיקלען, וואו שרייבער האָבן באַקעמפט דעם באַגריף „פּראָלעטאַרישע קולטור" און קעגן דעם פּאַרטייאישן און סעקטאַנטישן כאַראַקטער פון דער „קולטור־ליגע". די יידישיסטן האָבן פּרובירט ווירקן אַז די „קולטור־ליגע" זאָל זיך באַפרייען פון דעם

קאמוניסטישן אינפלוס. אזוי האָט „זשעני ד.“ פאַרעפנט־לעכט אַן ארטיקל אין קאָוונער „נייס“, וואו ער האָט געשריבן: „ס׳מוז איבערגעביטן ווערן טאַקע צום גונסטן די „קולטור־ליגע“ גופא, דער ביז איצטיקער קורס. דאָס דאַרף נעמען אין אַכט די צענטראַלע פאַרוואַלטונג פון „קולטור ליגע“ און צוגרייטן אויף די נאָענטסטע חדשים אַ קולטור־ליגע־קאָנפערענץ וועלכע דאַרף אומבאַדינגט רעווידירן די פריערדיקע באַשלוסן, וואָס דריקן ווי אַ שוערע משא די גאַנצע ברייטע קולטורעלע ארבעט אירע. ס׳מוז שוין די פראַגע דעבאַטירט ווערן אין די פראָווינץ אָפטיילונגען. ס׳האַנדלט זיך אום דער גאַנצער לעבעדיקער אַקטיוויטעט און עקזיסטענץ פון „קולטור ליגע“ אין ליטע. קלאָר, די חתימה פון כשרות מוז אַרונטערגעריסן ווערן, און די טירן ברייט געעפנט ווערן פאַר אַלע לעבעדיקע פעאיקע עלעמענטן אויף דער יידישער אַרבעטנדיקער גאָס“ („נייס“, קאָוונע, 27־טער אַפּריל 1923).

יודל מאַרק האָט אין דער זעלביקער וואָכנבלאַט געשריבן: „ניט נאָכגיין דאַרף מען, נאָר גיין מיט דעם אייגענעם וועג, ניט פאַרדעקן די פרעמדע חטאים, נאָר אַנטפלעקן דעם אייגענעם שטאַנדפונקט און קעמפן פאַר אים. אַדער אינגאַנצן איבערבייטן אויף 90 גראַד דעם קורס פון דער „קולטור ליגע“, איבעראַנדערשן איר פרצוף וואָס שרעקט אפּ — אַדער אַוועקגיין פון איר, זיך באַציען צו איר ווי צו קעגנער. מיט דעם וועט מען אַפילו מער אויפטאָן פאַר דער יידישער קולטור און יידישער שול“ („נייס“, קאָוונע, 13־טער אַפּריל 1923).

דער באַקאַנטער פעדאַגאָג י. י. גלאָס, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט די יידישע שולן ווי אַ לערער פון העברעאיש האָט דעמאָלט פאַרעפנטלעכט עטלעכע ארטיקלען, וואו ער האָט געשריבן „אַז אונדזער גאַנצער שול־וועזן איז קראַנק, ניט נאָר די „קולטור־ליגע“ שולן, און אַז ער וועט נאָר דעמאָלט געזונט ווערן, וען ער וועט זיך באַפרייען פון יעטוועדער פאָליטיק, וואָסער זי זאָל ניט זיין, און פון יעטוועדער פאַרטייאישקייט“ („נייס“, 24־טער מאַי 1923). דער זעלביקער י. י. גלאָס איז אויך אַרויסגעטראָטן בכלל קעגן דער טעאָרעטישער איינשטעלונג פון דער „קולטור־ליגע“ און אירע טעאָריעס פון פּעדאַגאָגיע וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיטן „דיאַלעקטישן מאַטעריאַליזם“ („נייס“, 10־טער אויגוסט 1923).

אָבער סיי ווי סיי זיינען צוליב דעם פאָליטישן קורס אין לאַנד פאַרגעקומען גרויסע שינויים, די יידישע אויטאָנאָמיע איז פאַרשמעלערט געוואָרן, עס איז אָפּגעשאַפט געוואָרן דאָס יידיש מיניסטעריום. אי די „קולטור־ליגע“, אי אירע אינסטיטוציעס זיינען אויסגעשטאַנען רדיפות מצד דער פאָליציי און אין 1924 איז זי אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן צוזאַמען מיט אירע שולן, אַוונט־שולן און ביבליאָטעקן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַן אַנדער געזעלשאַפט, „ליבהאָבער פון וויסן“, וואָס האָט פרובירט אויפהאַלטן די שולן וואָס זיינען פאַרבליבן. די דאָזיקע געזעלשאַפט וואָס האָט איבערגענומען די טעטיקייט פון דער „קולטור־ליגע“, האָט אָבער ניט געקאָנט טראַכטן וועגן בויען נייע שולן. זי האָט זיך צופרידנגעשטעלט מיט די שולן וואָס זי האָט שוין געהאַט. ערשט אין יאָר 1925 איז געשאַפן געוואָרן די יידישיסטיש־פאָלקיסטיש „יידישע בילדונגס געזעלשאַפט“. די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט פאַראייניקט די דעמאָלט עקזיסטירנדיקע יידישע שולן וואָס האָבן ניט געהאַט קיין שייכות צו דער ריכטונג פון דער ליקווידירטער „קולטור־ליגע“. די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט אויפגעבויט די קאָוונער יידישע קאָמערץ גימנאַזיע און זי האָט אויך אַרגאַניזירט צווייי מיטל־שולן (פראָגימנאַזיעס).

די ערשטע קולטור־קאָנפערענץ פון דער „יידישער בילדונגס געזעלשאַפט“ איז דערעפנט געוואָרן דעם 18־טן יוני 1926. אין דער קאָוונער „נייס“ (25־טער יוני 1926) לייענען מיר: „געעפנט די קאָנפערענץ האָט ד״ר מ. סודאַרסקי, ער האָט אויפגעוויזן דעם חילוק פון פאַראַיאַרן, וועלן די „בילדונגס געזעלשאַפט“ האָט זיך גרינדעט און איצט, וועלן מיר קאָנען שוין צונויפרופן אַ קאָנפערענץ מיט פאַרשטייער פון דער פראָווינץ. דאָן האָט געשוועבט איבער אונדז די קאדעקישע שול־גזירה און איצט האָבן מיר די בעסטע אויסזיכטן פאַר אונדזער ארבעט“. עס האָט באַגריסט דער סיים־דעפוטאַט ע. פּינקלשטיין, וואָס האָט געזאָגט, אַז: „מיר ווילן בויען יידישע שולן ניט נאָר פאַר איין קלאַס, נייערט פאַר די ברייטע יידישע שיכטן, וואָס זיינען נאָך היינט צו טאָג ניט אַראַנגאַזירט. מיר דאַרפן אויך זאָרגן דערפאַר, אַז ביים ליטווישן אוניווערזיטעט זאָל זיך עפענען אַ יידישע קאַטעדרע. די פערספעקטיוון זיינען גוטע און אַלץ הענגט אָפּ פון אונדזער ענערגיע“.

די קאָנפערענץ איז באַגריסט געוואָרן פון אַ סך אינסטיטוציעס, ווי: „אָזע“, האַנטווערקער־פאַראיין, אַליטווישער פאַרבאַנד פון מלאכה און אינדוסטריע, פון פאָלקס־אוניווערזיטעט און פון „ליבהאָבער פון וויסן“. די באַגריסונג פון דער געזעלשאַפט „ליבהאָבער פון וויסן“ קומט אויס אַביסל אויסטערליש — וועלן מען נעמט אין אַכט, אַז די אַרגאַניזאַציע איז געגרינדעט געוואָרן ווי אַ סובאינסטיטוט פון דער „קולטור־ליגע“. אויף דער קאָנפערענץ איז אָבער אויסגעדריקט געוואָרן קלאָר, אַז „מיטאַרבעטן מיט דער אַמאָליקער „קולטור־ליגע“ וועט זיין זייער שווער, אויב די „קולטור־ליגע“ וועט ניט אָנגענומען אונדזערע גרונט־פרינציפּן“.

דעם הויפּט־רעפעראַט אויף דער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פון דער בילדונגס־געזעלשאַפט האָט געלייענט פרוי ד״ר אסתר עליאַשעוו. איר רעפעראַט גיט אַ טעאָרעטישע באַגרינדונג פון דער וועלטלעכער, איינהייטלעכער יידישער שול. עס איז אַ היסטאָרישער דאָקומענט און מיר גיבן אים איבער ווי ער איז פאַרעפנטלעכט אין דער קאָוונער „נייס“ (25־טער יוני 1926).

ד״ר אסתר עליאַשעוו האָט אַנטוויקלט די פאָלגנדיקע טעזיסן, וואָס מיר גיבן איבער וואָרט אין וואָרט:

1) „די פאָלקס־בילדונג" שטרעבט צו דערהייבן אַלע גלידער פון פאָלק צו אַזאַ מדרגה פון קולטור, וואָס מאַכט מעגלעך גרעסערע פלאַכן פון קאָלעקטיווער צוזאַמענאַרבעט און העלפט יעדן איינצלנעם וויטער צו אַנטוויקלען די פעאיקייטן וואָס ער באַזיצט;

2) „כדי דעם צוועק צו פאַרווירקלעכן מוז די פאָלקס־בילדונג זאָרגן א) פאַר די קינדער וואָס בלייבן צוליב סאָציאַלע סיבות מחוץ דער שול און ב) פאַר דערוואַקסענע, וואָס זיינען קיין נאָרמאַלע שול ניט דורכגעגאַנגען און באַזיצן ניט דאָס נייטיקע מינימום פון וויסן און קענען;

3) בנוגע צו קינדער מוזן די אָרגאַנען פון דער פאָלקס־בילדונג שאַפן פאָלקס־שולן אין דער מוטער־שפראַך פאַר די אָרעמסטע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, בנוגע צו דערוואַקסענע מוז די פאָלקס־בילדונג אַזוי וויייט געפירט ווערן, אַז אין יעדן איינצלנעם פאַל זאָל אַזאַ גראַד פון זעלבשטענדיקייט געווענקט ווערן, דאָס ער זאָל אויף דעם וועג פון זעלבסט־בילדונג זיין ביכולת זיין וויסן כסדר צו באַרייכערן און באַנייען;

4) כדי דאָס צו דערגרייכן מוז די פאָלקס־בילדונג אָרבעטן אין פינף פאַרשיידענע ריכטונגען: א) אַלס אויפקלערערישע טעטיקייט דאַרף זי דעם אינטערעס צו בילדונג און דעם ווילן עס צו דערגרייכן ערשט פראַפאַגאַנדיסטיש ווענקן, ב) אַלס אָריענטירנדיקע אָרבעט מוז זי זוכן באַקאַנט צו מאַכן די ברייטע מאַסן מיט די וויכטיקסטע ציל־פראַגן וואָס באַשטימען דעם פאָליטיש־סאָציאַלן און עקאָנאָמישן גורל פון פאָלק, ג) אַלס ריינע קולטור־אָרבעט איז זי באַרופן צוצופירן יעדן איינצלנעם צו די קוואַלן פון דעם אַלגעמיין־מענטשלעכן פאָרשן און וויסנשאַפט, קונסט און פילאָזאָפיע, ד) אַלס פאַרטיידיקערין פון העכערע פאָרמען פון מענטשלעכן לעבן מוז די פאָלקס־בילדונג אין יעדן פאַכמאַן ווענקן דאָס שטרעבן זיך אויסבילדן צו אַ בעסערן ספּעציאַליסט, ה) און ענדלעך מוז די פאָלקס־בילדונג אַלס די אָנטדעקערין פון עכטער אָריגינאַליטעט העלפן אַלע שפּעריש נאָטורן, וואָס האָבן ביז איצט ניט פאַרשטאַנען, זיך צו אָנטדעקן און דעם ווערן פון זייער ריכטיקער אָנטוויקלונג צו געפינען;

5) כדי צו פאַרווירקלעכן די אַלע צילן פון דער פאָלקס־בילדונג מוזן אָרגאַניזירט ווערן א) פאָלקס־שולן, ב) פאָרלעזונגען, שמועסן איבער איינצלנע פראָגעס, ג) סיסטעמאַטישע ציקלען לעקציעס, וואָס פירן אָריין אין געוויסע צווייגן פון וויסן, ד) אויסנוצן די קאָוונער פאָלקס־אוניווערזיטעטן און שאַפן נייע און גרעסערע פונקטן אין ליטע, ה) אָרגאַניזירן אַ וואָנדער־פאָלקס־אוניווערזיטעט, וואָס זאָל באַזוכן די קלענערע ישובים.

6) די פאָלקס־בילדונג דאַרף געפירט ווערן אין דער יידישער שפּראַך;

7) די טעטיקייט פון דער פאָלקס־בילדונג טאָר זיך ניט לאָזן פאַרפירן פון די צווויי קעגנזייטיקע טענדענצן, וואָס הערשן אין דעם יידישן קולטור־לעבן — אָדער העברעאיזירן די גאַנצע יידישע גלות־ווירקלעכקייט, ווי דאָס טוען די ציוניסטן, אָדער אידענטיפיצירן די יידישע מאַסע מיט דער אָרבעטער־מאַסע און לאָזן די איבעריקע ברייטע שיכטן פון פאָלק אָן יעדער קולטור־השפּעה, ווי דאָס טוען די לינקע. ביידע קעגנזעצלעכע ריכטונגען קוקן אויף פאָלקס־בילדונג ווי אויף אַ מיטל כדי צוצופירן דאָס פאָלק צו געווייסע צוקונפטס־אידעאַלן, בעת דאָס אמתע ציל פון דער פאָלקס־בילדונג איז צו באַפרייען דעם מענטשן פון אָנגענומענע מיינונגען און פאַרטיקע צילן, און מיט עפענען דעם גאַנצן רייכטום פון וויסן און קענען, כדי ער זאָל זיך מיט אייגענע כוחות אַליין קאָנען זיינע צילן און איבערצייגונגען באַשטימען;

8) שטייענדיק אויסערהאַלב פון דעם פאָליטישן קאַמף אויף דער יידישער גאַס, מוזן די בויער פון די אָרגאַנען פון דער פאָלקס־בילדונג שטרעבן צו פאַראייניקן אָרום זייער ריין קולטורעלער פלאַטפאָרם די גאַנצע יידישע אינטעליגענץ אויף וויי וועלט זי איז גרייט צו אָרבעטן אויף דער יידישער שפּראַך און שטרעבן נאָר ניט אויפצוצווינגען דעם פאָלק, נייערט צו ווענקן די שלומערנדיקע קרעפטן אין אים;

9) די פאַראייניקונג פון דער אינטעליגענץ איז באַזונדערס וויכטיק, ווייל עס פעלן אונדז די העכערע צענטרען פון בילדונג, ווי יידישע אוניווערזיטעטן און אַקאַדעמיעס, אַן אָריגינעלע וויסנשאַפטלעכע ליטעראַטור אויף יידיש, גוטע הילפס־ביכער אאז"וו;

10) די „בילדונגס־געזעלשאַפט", וואָס שטרעבט צו האַלטן זיך גלייך וויייט פון דער ריין העברעאיסטישער טענדענץ, איז באַרופן צו שאַפן צוזאַמען מיטן יידישן פאָלקס־אוניווערזיטעט און אַלע נאָענטע קולטורעלע כוחות אין ליטע די אָנשטאַלטן פון פאָלקס־בילדונג, ווי אויך צו זוכן מיטלען, ווי אויפצובויען פאָרן יידנטום אין ליטע די אָנשטאַלטן פון פאָלקס־בילדונג, ווי אויך צו זוכן די מיטלען ווי אויפצובויען פאָרן יידנטום אין ליטע דאָס נאָרמאַלע, אָפּאָליטישע און געזונטע שול־סיסטעם".

אויף דער זעלביקער קאָנפערענץ האָט געהאַלטן אַ רעפעראַט ל. לאַמפּערט, דער דירעקטאָר פון דער ווייל־קאָמירער גימנאַזיע. לאַמפּערט האָט אָנטוויקלט די פאָלגנדיקע טעזיסן:

1) „די העברעאיסטישע און די יידישיסטישע שול זיינען קאַמפּס־שולן, מען דאַרף איצט בויען די יידישע שול;

2) די יידישע שול איז ניט יידישיסטיש און ניט העב־רעאיסטיש, נייערט יודאַאיסטיש;

3) די דאָזיקע יידישע שול מוז זיך בויען אויף פאַל־גנדיקע פרינציפן: א) יידישע אונטערריכט שפראַך; ב) וועלטלעכקייט; ג) נאַציאָנאַלער אינהאַלט;

4) דער לימוד פון העברעאיש און יידיש געשיכטע מוז אומבאַדינגט האָבן אַ באַדייטנדיקן אָרט שוין אין דער פאַלקס־שול;

5) די באַזע אַרום דער יידישער שול מוז ווערן פאַר־ברייטערט, עס דאַרף אַרייַנגעצויגן ווערן די קליינ־בירגערלעכע מאַסע, וואָס איז פאַראינטערעסירט אין דער יידישער שול;

6) קיין פראַלעטאַרישע קולטור איז בכלל ניטאָ אַלס אַזאַ; ס׳איז דאָ אַ סאָציאַליסטישע דערציאונג, וואָס הענגט אָפּ פון מעטאָדן אין אונטערריכט און פון דער פּערזענלעכקייט פון לערער;

7) מיטאַרבעטן מיט דער אַמאָליקער „קולטור־ליגע" וועט זיין זייער שווער, אויב די „קולטור־ליגע" וועט ניט אַנגענומען אונדזערע גרונט־פרינציפן;

8) די „בילדונג געזעלשאַפט" טאָר זיך אויף ניט אידענ־טיפיצירן מיט דער פאַלקס־פּאַרטיי: זי מוז ווערן די אָרגאַניזאַציע וואָס זאָל אַריינגענעמען אַלע, וואָס שטייען אויפן שטאַנדפונקט „פון דער נאַציאָנאַלער יידישער שול".

די גרינדונגס־קאָנפערענץ פון דער „בילדונגס־געזעלשאַפט" איז אָנגעפירט געוואָרן פון אַ פּרעזידיום, וואָס איז באַשטאַנען פון פּרוי ד״ר א. עליאשעוו, ד״ר מענדל סודאַרסקי, ז. שוואוואל, ווייגשטיין און שאדאַוויטש.

די דאָזיקע טעזיסן זיינען פאַרמולירט געוואָרן אין רעזאָלוציעס, ווי אַזוי די יידישע פאַלקס־שול דאַרף גע־פירט ווערן. אַזאַ סאָרט שול, פריי פון פּאַרטייאישקייט און פּאָליטיק, וועלטלעך אין כאַראַקטער, מיט דער מוטער־שפּראַך ווי די שפּראַך פון לימודים — האָט באמת אויס־געדריקט די באַדערפענישן פון די יידישע מאַסן אין ליטע, אי פון די אַרבעטער, אי פון די אַנדערע קלאַסן. אַזאַ שול האָט געהאַט די אמתע אחיזה אין יידישן לעבן, אָבער אויב זי איז ניט געוואָרן די פאַלקס־שול פאַר אַלע אַדער אפילו פאַר די מערסטע יידישע קינדער אין שול־עלטער — איז דאָס געווען צוליב די ניט־נאַרמאַלע אומ־שטענדן וואָס האָבן געהערשט אויף דער יידישער גאַס אין ליטע, און אָנשטאָט אַן איינהייטלעכער פאַלקס־שול אין דער מוטער־שפּראַך — זיינען אין ליטע געגרינדעט געוואָרן דריי סאָרטן; און די יידישע פאַלקס־שול האָט דערגרייכט די קלענסטע צאָל קינדער.

אין דעם זעלביקן נומער „נייס" וואו עס זיינען פאַר־עפנטלעכט דער באַריכט און די „טעזיסן" וואָס מיר האָבן דאָ געגעבן, איז פובליקירט אַ בריוו פון אַ שרייבער וואָס

שרייבט זיך אונטער „ל. מ." דער בריוו־שרייבער זאָגט, אַז די „העכערע" יידישע שיכטן זעען ניט קיין תכלית פאַר זייערע קינדער אין יידיש — און דעריבער שיקן זיי זייערע קינדער אין העברעאישע אַדער רוסישע און דייטשישע שולן און גימנאַזיעס. „ל. מ." מיינט, אַז די „יידי־שיסטישע ניט־פראַלעטאַרישע אינטעליגענץ זאָל זיך אָפּ־געבן אַ קלאַרן חשבון־הנפש און פאַרשטיין, אַז כדי צו אַרבעטן פאַר יידיש דאַרף מען גיין צו די אַרבעטער מאַסן, ווייל נאָר זיי, און די וואָס גייען מיט זיי, זיינען די טרעגער און בויער פון דער נייער יידישער קולטור".

די יידישע שול אין ליטע, צי זי איז אָנגעפירט ge־וואָרן פון דער „קולטור־ליגע", אַדער שפּעטער פון דער „בילדונגס־געזעלשאַפט", אַדער אַנדערע אָרגאַניזאַציעס, איז געבליבן די שול פון די פאַלקס־מאַסן, פון די אַרבעטער, קליינבירגער און פון דער קליינער שיכט יידישיסטישער אינטעליגענץ; און, ווי געזאָגט פריער, האָט זי דערגרייכט נאָר אַ קליינעם טייל פון דער יידישער יוגנט אין שול־עלטער.

ג

די מערסטע פאַליטישע און געזעלשאַפטלעכע טוער אין ליטע זיינען געווען די ציוניסטן פון די פאַרשיידענע ריכטונגען. ווי ציוניסטן, זיינען זיי אַלע געווען פאַר העב־רעאיש און האָבן געאַרבעט פאַר דעם העברעאישן שול־וועזן. און עס איז געווען ניט מער ווי נאַטירלעך פאַר זיי צו באַקעמפן די יידישע שול וואָס איז געווען וועלטלעך, האָט זיך אָריענטירט אויפן לעבן אין גלות און האָט איינ־געפירט יידיש ווי די שפּראַך פון די לימודים. אָבער אין דער זעלביקער צייט האָבן די ציוניסטישע טוער ניט געקאָנט אַרויסטרעטן קעגן דעם עצם באַגריף פון אַ נאַר־מאַלער פאַלקס־שול אויף דער מוטער־שפּראַך. דעריבער האָבן זיי געמוזט אָנערקענען אַלע דריי ריכטונגען: די העברעאיסטישע, די רעליגיעזע „יבנה"־שולן און די יידישע פאַלקס־שולן. די טעאָרעטיקער און פּראַקטישע טוער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג האָבן דעריבער „אָנערקענט" די יידישע פאַלקס־שול און די קהילות האָבן די שולן געשטיצט.

אַזוי לייענען מיר אַ באַריכט פון דער קאָוונער קהילה, אַז:

„איינזעענדיק, אַז ס׳איז אוממעגלעך צו שאַפן אַן אייג־הייטלעכע קאָמפּראָמיס־שול פאַר אַלע ריכטונגען, בא־שליסט די קאָמיסיע צו אָנערקענען די שולן פון אַלע דריי ריכטונגען. „תרבות", „קולטור־ליגע" און „אח־דות", און אַרויסגעבן זיי סובסידיעס לויט דער צאָל תלמידים, וואָס געפינט זיך אין זיי. יעדע שול שטעלט צו איר פּראָגראַם, וועלכע זי איז מחויב אויסצופירן. די קאָמיסיע האָט אָנגענומען מיטלען צו פאַררעגיס־טרירן אייניקע שולן, וואָס האָבן פון דער רעגירונג קיין סובסידיע ניט באַקומען. און דעריבער איז אָנגע־

נומען געווארן דער פרינציפ אז די רעגירונגס געל־
טער גייען אריין אין דער קהילה, וועלכע פארטיילט
זיי די פאלקס־שולן...“

וויכטיק איז דער באשלוס וועלכער איז דורכגעפירט געווארן פון אפריל אן: „אזעלכע פאלקס־שולן, וועלכע ווערן סובסידירט פון ועד הקהילות מוזן זיין אומזיסטע“. (דין וחשבון פון דער טעטיקייט פון ועד הקהילות אין קאוונע פאר דער צייט פון זיין אנטשטייאונג, פון יולי 1919 ביז סוף דעצעמבער 1920, קאוונע, 1921 ז׳ 5).

דער יידישער נאציאנאל־ראט אין ליטע, וואס איז געווען די צענטראלע ארגאניזאציע פון די קהילות אין ליטע, האט געהאט דעם זעלביקן צוגאנג צו דעם פראב־
לעם פון פאלקס־שול, ווי די קאוונער קהילה. דער נא־
ציאנאל־ראט האט אנערקענט אלע דריי ריכטונגען, האט געשטיצט אלע שולן און האט געזען אז די שולן פון אלע ריכטונגען זאלן איינגעשלאסן ווערן אין דער רעגירונגס־
שולן סיסטעם, און אז זיי זאלן טאקע סובסידירט ווערן פון דער רעגירונג.

דער יידישער נאציאנאל־ראט האט זיך געזארגט אז אלע שולן זאלן רעמאנטירט ווערן, אז די לערער זאלן קריגן זייער געהאלט — און בכלל צו אנטוויקלען דעם פארשיידנארטיקן יידישן שול־ווזן אין ליטע. דער נא־
ציאנאל־ראט האט דערציילט, אז אין דעם יאר תר״פ (1920) האבן נאר 61.8% יידישע קינדער פון שול־
עלטער באקומען וועלכע עס איז דערציאונג, די איבעריקע האבן זיך גארניט געלערנט. אין 45 פון 116 קהילות זיינען גאר קיין שולן ניט געווען. דער נאציאנאל־ראט האט אפילו באשלאסן אויפצובויען דריי רעגירונגס לערער־סעמינארן, כדי צוצוגרייטן לערער פאר אלע דריי ריכטונגען. דער נאציאנאל־ראט האט אפילו אנערקענט די אזוי גערופענע פשרה־שולן, וואו מען האט א טייל לימודים געלערנט אויף יידיש, און א טייל אויף העברעאיש.

לויט דעם זעלביקן באריכט פון דעם נאציאנאל־ראט האבן זיך אין ליטע אין די יארן 1920—1922 געפונען פאלגנדיקע שולן:

„יבנה“ — 30 פאלקס־שולן, 3360 קינדער
„תרבות“ — 46 פאלקס־שולן, 4339 קינדער
„קולטור־ליגע“ — 16 פאלקס־שולן, 1754 קינדער
פשרה־שולן — 68 פאלקס־שולן, 4120 קינדער

אזוי זעען מיר אז אין די יידישע פאלקס־שולן האבן זיך געלערנט וויניקער קינדער ווי אין די רעליגיעזע אדער תרבות־שולן. אבער מען קאן צו דער צאל קינדער וואס האט געקראגן איר דערציאונג אויף יידיש צורעכענען די 4120 קינדער פון די פשרה־שולן, וואו מען האט געלערנט אויף יידיש און העברעאיש. (אלע מאטעריאלן ענגומען פון דעם „יידישן נאציאנאל־ראט“ אין ליטע, באריכט וועגן זיין טעטיקייט 1920—1922, קאוונע, 1922).

די דאזיקע פשרה־שולן זיינען אין די ערשטע יארן פון דער ליטווישער רעפובליק ניט געווען אנגעשלאסן

אין קיינער פון די צענטראלע ארגאניזאציעס. וועגן די דאזיקע פשרה־שולן האט יודל מארק געשריבן: „צו דער צייט פון צווייטן קהילות־צוזאמענפאר זיינען געווען אן ערך 70 שולן, וואס זייער צאל האט זיך מסתמא ניט פארקלענערט, וואס מען רופט זיי פשרה־שולן און וואס שטייען ניט צו מחמת די פארשידנארטיקסטע טעמים צו קיין איינער פון די דריי אנערקענטע (אפיציעלע) ריכ־
טונגען. אט די שולן זיינען ניט פאראיניקט צווישן אנאנד, זיי האבן ניט קיין געמיינשאפטלעכע פראגראם, ניטא קיין השגחה איבער זיי. זיינען זיי טאקע שטארק אפגעשטאנען, אפט פארווילדעווט, און די לערערס פון די פשרה־שולן זיינען אפט הילפלאז, אן אנווייזן, אן מיט־
הילף מן הצד. די שולן לעבן זיך אפגעשלאסן, איטלעכע אין די ד׳ אמות פון אירע וועגט. דער גרעסטער טייל פון אט די שולן געהערט צו די קהילות, נאר זיי ווערן ניט אנגעפירט פון קיין שום צענטער, קיין צענטראלע אינ־
סטיטוציע דאגהט ניט וועגן זיי. איז דער ערשטער טריט, וואס דער נאציאנאל־ראט דארף מאכן בכדי די אויטא־
נאמיע זאל קומען צו איר שול, באשטייט אין דעם שאפן א צענטער פאר די אלע שולן, וואס געהערן ניט צו קיין ריכטונג“ („נייס“, קאוונע, 6־טער אפריל 1923).

אין זעלביקן ארטיקל האט יודל מארק פארגעשלאגן, אז א ספעציעלע קאמיסיע וואס באשטייט פון עלעמענטן „וואס האבן קיין שום שייכות ניט צו די פארטיי־ריכ־
טונגען אין דער שול פראגע, פון אזוינע מענטשן וואס זיינען פרינציפיעלע קעגנערס פון אלע דריי ריכטונגען“ זאלן אזא צוזאמענפאר צוזאמענרופן און זאלן די שולן צענטראליזירן. אבער ווי עס ווייזט אויס איז די דאזיקע פ ע ר ט ע ריכטונג קיינמאל נישט אויפגעקומען. מיט דער צייט האבן זיך די פשרה־שולן אנגעשלאסן אדער אן די „יבנה“־שולן, אדער אן די „תרבות“־שולן. מען דארף אבער צוגעבן, אז הגם יידיש און די יידישע ליטעראטור זיינען אין די „יבנה“־שולן ניט געלערנט געווארן, איז אבער יידיש באנוצט געווארן ווי די שפראך פון לימודים, פון די רעליגיעזע לימודים. אזוי האט מען אין די „יבנה“־
שולן געלערנט תנ״ך און גמרא אויף יידיש. די אלגעמיינע לימודים אין די „יבנה“־שולן האט מען געלערנט אויף העברעאיש.

די יידישע פאלקס־שולן האבן געמוזט אנפירן א שווערן קאמף פאר זייער עקזיסטענץ: די יידישע שולן האבן געליטן פון דעם וואס א סך יידישע עלטערן האבן די דאזיקע שולן אידענטיפיצירט מיטן באלשעוויזם, — הגם די שולן זיינען שפעטער, נאך דעם אונטערגאנג פון דער „קולטור־ליגע“, אנגעפירט געווארן פון יידישיסטן און פאלקיסטן, און זיי זיינען געפירט געווארן אין גייסט פון די טעזיסן וואס ד״ר א. עליאשעוו האט אנטוויקלט. דער רעזשים פון לאנד, וואס האט זיך שפעטער געביטן, האט געקוקט קרום אויף די יידישע שולן פון אלע ריכ־
טונגען — אבער נאך קרימער אויף די יידישע שולן. אין אלע קאמפן ארום דער פראגע פון דער מוטער־שפראך

האָבן אייניקע יידישע דעפוטאַטן, ספּעציעל די פאָל־קיסטן, אָנגעפירט אַ קאַמף לטובת יידיש און פאַר די רעכט פון יידיש אין דער יידישער שול (באַריכט פון דער יידישער סיים־פראַקציע פון צווייטן ליטווישן סיים, 1923—1926, קאָווּנע, 1926). אָבער די רעגירונג האָט כלומרשט אין די אינטערעסן פון די שולן גופא, געמוטשט פאַראייניקן פאַרשיידענע יידישע שולן מיט די „תרבות" אָדער „יבנה"־שולן. וועג אַז פאַראייניקונג איז פאַרגרעקומען פלעגט מען געווייגלעך באַשטימען ווי אַ דירעקטאָר אָדער פאַרוואַלטער אַ לערער אָדער טוער פון דער „תרבות"־געזעלשאַפט, און די שול איז געווייגלעך פאַרהעבראַיזירט געוואָרן. אַן אָנדערש מאָל איז אָלס פאַרוואַלטער באַשטימט געוואָרן אַ טוער פון „יבנה" און אַזוי איז די יידישע שול דורך דער רעגירונג פאַרוואָנדלט געוואָרן אין אַ רעליגיעזער שול. אָבער להכעיס אָלע שטערונגען האָט די יידישע שול פאָרט עקזיסטירט און איז געווען אַ פאַקטאָר אין יידישן קולטור לעבן אין ליטע.

די צאָל יידישע שולן, און די צאָל קינדער אין די יידיש־וועלטלעכע שולן האָט זיך געהאַלטן אין אייך בייטן. עס זיינען צווישן די יאָרן 1920 אוּן 1935 למשל, אויפגעקומען שולן און עס האָבן זיך פאַרמאַכט שולן. אָבער אין 1935 זיינען אין ליטע געווען 16 יידישע פאָלקס־שולן, אין 14 שטעט. די שולן האָבן געהאַט 36 קלאַסן מיט 1555 קינדער, פון זיי האָבן מיידלעך אויסגעמאַכט 75% און יינגלעך 25%. חוץ דעם האָבן אין דער זעלבי־קער צייט עקזיסטירט צווי מיטל־שולן (פּראָגימנאַזיעס) מיט זעקס קלאַסן און 120 קינדער. עס האָט אויך עקזיסטירט די יידישע קאָמערץ־גימנאַזיע אין קאָווּנע מיט 10 קלאַסן און 300 קינדער, עס זיינען אויך אָנגעהאַלטן געוואָרן 5 קינדער־גערטנער מיט 124 קינדער (ב. ג. „דאָס יידישע שול־וועזן אין ליטע" אין שול אַלמאַנאַך, פילאַדעלפיע, 1935). אַז מען פאַרגלייכט די דאָזיקע ציפערן מיט די קינדער וואָס האָבן זיך געלערנט אין די העברעישע אָדער רעליגיעזע „יבנה"־שולן, זעט מען אַז אין די יידיש־וועלטלעכע שולן האָבן זיך געלערנט לערך 15% פון די יידישע קינדער אין שול־עלטער (צבי שאַרפשטיין, „תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים", כרך שלישי, ניו־יורק, 1949 און בערל כהן: „החינוך העברי בליטא העצמאית", געדרוקט אין „החינוך ותרבות העברית באירופה בין שתי מלחמות העולם", ניו־יורק, 1957).

די פאָלקס־שולן זיינען געווען געבויט אויף דעם זעלביקן אופן ווי די רעגירונגס אָדער העברעישע פאָלקס־שולן. דאָס זיינען געווען עלעמענטאַרע שולן, מיט אַ פיר־יאָריקן קורס. אַז מען האָט פאַרענדיקט די פאָלק־אָדער עלעמענטאַר־שול האָט מען געקאָנט אַרייגטרעטן אין אַ פראָגימנאַזיע און שפּעטער אין אַ גימנאַזיע. די שול האָט זיך געמוזט האַלטן ביי אַן אָבליגאַטאָרישער רעגירונגס־פראָגראַם — אַזוי אַז מען האָט געדאַרפט אָפּגעבן אַ סך צייט פאַרן לימוד פון ליטוויש. אַזוי ווי מען האָט די יונגע קינדער ניט געקאָנט באַשווערן מיט לערנען דריי שפּראַכן, האָט מען העברעאיש ניט גענלערנט אין די יידישע עלעמענטאַר־שולן, מען האָט אָבער גענלערנט העברעאיש אין די יידישע פראָגימנאַזיעס און גימנאַזיעס.

פאַרן לימוד פון יידיש און יידישער ליטעראַטור האָט מען זיך באַנוצט אין די יידישע שולן מיט טעקסט־ביכער וואָס מען האָט אַריינגעפירט פון פוילן. אַ קאָווּנער פאַר־לאָג האָט אַרויסגעגעבן אין עטלעכע אויפלאָגעס יודל מאַרקס „שול גראַמאַטיק, אין ביישפילן און אויפגאָבעס". חוץ דעם האָט דער יידישער נאַציאָנאַל־ראָט אַרויסגעגעבן פאַר די יידישע שולן 1) אַ העברעאיש־יידיש־ליטווישע וועריטערביכל צו דער כרעסטאָמאַטיע „קעליאָס אי שוועסטא"; 2) דער קליינער בעל חשבון, ערשטער שול־יאָר נאָך בעהמע, באָארבעט פון ליווישין; 3) דער קליינער בעל־חשבון, צווייטער שוליאָר, באָארבעט פון סילמאַן; 4) דער יונגער בעל־חשבון, 3־טער שוליאָר, באָארבעט פון פונער און פראָקער.

זייער באַליבט און פאָפולער זיינען געווען ביי די קינדער העלענע כאַצקעלעס ביכער „די נאַטור אַרום אונדז", „די נאַטור אַרום אונדז און מיר אַליין" און „די ערד און די וועלט". די ביכער זיינען געווען געדרוקט אין בערלין און זיינען אַריינגעפירט געוואָרן קיין ליטע.

אין די יידישע פאָלקס־שולן האָט געהערשט אַ גייסט פון אידעאַליזם און איבערגעגעבנקייט, גראַדע דערפאַר וואָס די וועלטלעכע שולן זיינען געווען אין דער מינדער־הייט, האָבן זיי זיך במילא אויסגעצייכנט מיט אַן אידע־אַליזם וואָס מען געפינט נאָר ביי איינגעשפּאַרטע מינ־דערהייטן. די לערער האָבן אַרויסגעווייזן גרויס איבער־געגעבנקייט צו די שולן — און די קינדער האָבן געהאַט אַ פעולה.

די יידישע וועלטלעכע שולן האָבן כמעט יעדן יאָר אַראַנזשירט אויסשטעלונגען וואָס האָבן צוגעציוגן גרויס אויפמערקזאַמקייט. די אויסשטעלונגען זיינען געווען אי באַזונדערע, אי געמיינזאַמע מיט די ליטווישע שולן.

כדי צו באַזאָרגן די יידישע שולן מיט לערער, — ווי מיר האָבן פריער דערמאָנט — האָט מען גערעדט וועגן אַ געמיינזאַמען סעמינאַר פאַר אַלע דריי ריכטונגען, אָדער

ייד. עספּעראַנטיסטן־גרופּע אין גאָרזד

וועגן דריי באַזונדערע סעמינאַרן. דאָס האָט זיך ניט אײַנגעגעבן. קיין יידישער סעמינאַר איז ניט געגרינדעט געוואָרן — אָבער אין אַ געוויסער צייט האָבן עקזיסטירט לערער־קורסן מיט אַ צוויי יאָריקן קורס. צוזאַמען האָבן די לערער־קורסן אַרויסגעלאָזן 75 לערער. (אין דער פריער דערמאָנטער אַרבעט אין שול־אַלמאַנאַך, פילאַדעלפיע, 1935). עס האָט אין ליטע עקזיסטירט אַ פאָלקסוניווערזיטעט, אָבער וועגן דעם וועט זיין די רייד שפּעטער.

די צוויי יידישע גימנאַזיעס

אין ליטע האָבן עקזיסטירט צוויי יידישע גימנאַזיעס, די ווילקאָמירער יידישע רעאַל־גימנאַזיע און די קאָמערץ־גימנאַזיע אין קאָווענע.

ביי דער עטאַבלירונג פון דער ליטווישער רעפובליק, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן אין ווילקאָמיר אין 1920 און צוזאַמען מיט די לערער ל. לאַמפּערט, מאַקס גאָלדבערג, נ. לאבקאָווסקי און די טוער פּ. פּיק, ב. צ. גאָלדבערג און ראכמיל, האָבן זיי געגרינדעט די גימנאַזיע און זי געמאַכט פאָר אַ יידישער גימנאַזיע. עס איז אַפילו דורכגעפירט געוואָרן אַ פּלעביסציט צווישן די עלטערן וואָס האָבן געשטימט, אַז די לערן־שפּראַך פון דער גימנאַזיע זאָל זיין יידיש.

די ווילקאָמירער גימנאַזיע האָט עקזיסטירט 13 יאָר, אין משך פון דער צייט האָבן 230 תלמידים געענדיקט די גימנאַזיע און האָבן באַקומען דיפּלאָמען וואָס האָבן זיי באַרעכטיקט אַרייַנגענומען צו ווערן אין אוניווערזיטעט. אַ טייל האָט נאָך דעם שטודירט אין ליטווישן אוניווערזיטעט אין קאָווענע און אַ טייל אין מערב אייראָפּאַישע אוניווערזיטעטן.

די גימנאַזיע איז אויסגעשטאַנען רדיפות מצד דער מאַכט. דער אמת איז געווען, אַז די גימנאַזיע איז געווען

ווילקאָמירער יידּ. רעאַל־גימנאַזיע

מיר געלעבט אַרום זעקס טויזנט יידן. אַ טייל פון די ווילקאָמירער יידן האָט אין דער צייט פון דער מלחמה פאַרבראַכט אין טיף רוסלאַנד, וואו די קינדער האָבן זיך געלערנט אין די רוסישע שולן אָדער אין די וועלטלעכע יידישע שולן, וואָס זיינען געגרינדעט געוואָרן פאָר די קינדער פון די פּליטים. די קינדער, וואָס האָבן געוואוינט אין ווילקאָמיר אין דער מלחמה־צייט האָבן זיך געלערנט אין דייטשישע שולן. שוין אין 1918 איז אין ווילקאָמיר געגרינדעט געוואָרן אַ יידישע פאָלקסשול.

אַרום דעם יאָר 1920 האָט מען אָנגעהויבן ריידן אין ווילקאָמיר וועגן גרינדן אַ יידישע גימנאַזיע — עס איז אָבער ניט געווען קלאָר, וואָס עס וועט זיין די לערן־שפּראַך אין דער גימנאַזיע. יודל מאַרק איז אָנגעקומען זייער ווייט פון קאָמוניזם, זי איז געווען פאָלקיסטיש־יידישיסטיש אין גייסט, הגם מען האָט געלערנט העברעאיש און תנ"ך. די ווילקאָמירער גימנאַזיע האָט זיך פאָרבונדן מיט דער „בילדונגס־געזעלשאַפט" וואָס האָט די גימנאַזיע אונטערשטיצט. ד"ר מענדל סודארסקי האָט, פּריוואַט, זייער אַ סך געשטיצט די גימנאַזיע. די רעגירונג האָט אויך, פון צייט צו צייט, פינאַנסיעל געשטיצט די גימנאַזיע — און זי האָט אויך געקראָגן הילף פון אַמעריקאַנער „פּיפּלס רעליף קאָמיטעט".

דער אָפּיציעלער דירעקטאָר פון דער גימנאַזיע איז געווען דער לערער ל. לאַמפּערט, אָבער דער פאַקטישער דירעקטאָר איז געווען יודל מאַרק.

די ערשטע צייט איז די גימנאַזיע געווען געבויט אויפן מוסטער פון די קלאַסישע רוסישע גימנאַזיעס, אָבער

אַ ביסל שפּעטער האָט מען די גימנאַזיע איבערגעפֿורעמט אויפֿן מוסטער פון די רוסישע רעאַל־גימנאַזיעס, וואו מאַטעמאַטיק און נאַטורוויסנשאַפֿט זיינען געווען דער עיקר. די גימנאַזיע האָט זיך אָבער געמוזט ראַנגלען מיט דער גרויסער צאָל שפֿראַכן, וואָס מען האָט געדאַרפֿט לערנען. חוץ יידיש און העברעאיש האָט מען אין דער גימנאַזיע געלערנט ליטוויש, רוסיש און דייטש.

יידיש און יידישע ליטעראַטור זיינען גרינדלעך געלערנט געוואָרן הן לויט טעמעס, הן לויט שרייבערס. מען האָט געלערנט מענדעלעס „ווינטשפּינגערל", „פּישקע דער קרומער", „די קליאַטשע", „מסעות בנימין השלישי" און „שלמה ר' חיימס", אָפּאַטאָשוס „פּוילישע וועלדער", בערגעלסאָנס „נאָך אַלעמען" און לייוויקס „גולם". מען האָט אויך אַ סך געלערנט פּרצן, שלום עליכמען און שלום אַשן. מען האָט גרינדלעך געלערנט גראַמאַטיק פון יידיש, שטיצנדיק זיך אויף יודל מאַרקס גראַמאַטיק. מען האָט אויך געלערנט סיסטעמאַטיש די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור.

אין דער גימנאַזיע זיינען געשאַפֿן געוואָרן קרייזלעך אָדער קלובן, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט שטודירן גערוויסע באַוועגונגען אָדער אידעען. אַזוי האָט איין קרייזל זיך פֿאַרנומען מיט שטודירן די געשיכטע פון דער רוסישער אינטעליגענץ און אַנדערע קלובן האָבן זיך פֿאַרנומען מיט שטודירן פילאָזאָפֿיע, פּסיכאָלאָגיע און מאַטעמאַטיק.

שווער איז געווען מיט לערנען די אַלגעמיינע לימודים, ווייל עס זיינען ניט געווען קיין טעקסט־ביכער אין ליטע אויף יידיש וועגן פּיזיק, כעמיע, נאַטורוויסנשאַפֿט. האָבן די לערער געשאַפֿן „קאָנספּעקטן" — וואָס האָבן פֿאַרביטן די טעקסט־ביכער. די לערער פלעגן צוגרייטן די נייע מאַטעריאַלן און עס העקטאַגראַפֿירט — אַזוי איז געשאַפֿן געוואָרן אַ וויסנשאַפֿטלעכע ליטעראַטור אויף יידיש.

אין דער גימנאַזיע האָט עקזיסטירט אַ קרייזל פֿאַר דראַמע, וואָס פלעגט אײַן מאָל אַ יאָר אויפֿפֿירן אַ פֿאַרשטעלונג. אַזוי איז אין דער ווילקאָמירער גימנאַזיע אויפֿגעפֿירט געוואָרן מאָליערס „דער סוחר דער אַדעלמאַן", וואָס איז ספּעציעל איבערגעזעצט געוואָרן פֿאַר דער אויפֿפֿירונג.

ווי דערמאָנט פריער, האָט מען געלערנט העברעאיש אין דער גימנאַזיע זעקס שעה אַ וואָך, מען האָט דריי שעה אַ וואָך געלערנט תנ"ך און דריי שעה אַ וואָך שפּראַך און ליטעראַטור. די לערער פון העברעאיש זיינען געווען י. י. גלאָס און ע. גאלענפּאל.

מען האָט אין דער גימנאַזיע געלערנט יידישע געשיכטע, אי ווי אַ טייל פון וועלט־געשיכטע, אי ווי אַ ספּעציעלער קעגנשטאַנד.

די תלמידים זיינען געווען זייער צוגעבונדן צו זייער גימנאַזיע. זיי האָבן פֿאַרשטאַנען וואָס פֿאַר אַ התחייבות עס איז אויף זיי אַרויפּגעלייגט געוואָרן. זיי האָבן שטענדיק

גוט אויסגעהאַלטן די עקזאַמענס, וואָס זיינען דורכגעפֿירט געוואָרן אונטערן אויפזיכט פון ליטווישן בילדונגס־מיניסטעריום.

די גימנאַזיע האָט זיך געשלאָסן אין 1933. סיבות זיינען געווען פֿאַרשיידענע, אי פּאָליטיש־געזעלשאַפֿטלעכע, אי עקאָנאָמישע. אָבער אין דער געשיכטע פון דער וועלט־לעכער יידישער שול פֿאַרנעמט די ווילקאָמירער גימנאַזיע אַ וויכטיקן אָרט. (אַ פּולע באַשרייבונג פון דער ווילקאָמירער גימנאַזיע האָט געגעבן יודל מאַרק אין זיין אַרבעט: „די ווילקאָמירער יידישע רעאַל־גימנאַזיע", אין „נייע יידישע שול", בוך דריי, מעקסיקע, 1952, ז"ז 13—21).

די יידישע קאָמערץ־גימנאַזיע אין קאָוונע

די ווילקאָמירער יידישע גימנאַזיע איז געווען די פּיאָנערין און האָט צוגעגרייט דעם באָדן פֿאַר דער קאָוונער יידישער גימנאַזיע. אי די טוער, אי די לערער האָבן זיך געקאָנט באַנוצן מיט די פּרואוון און דערגרייכונגען פון דער ווילקאָמירער גימנאַזיע, וואָס האָט באַווויזן, אַז מען קאָן בויען אַ גימנאַזיע אויף יידיש.

אָט ווי ד"ר מענדל סודאַרסקי הייבט אָן זיין שילדערונג וועגן דער קאָוונער קאָמערץ־גימנאַזיע:

„אונטער ניט קיין גאָר גליקלעכן שטערן איז געבוירן געוואָרן די יידיש־וועלטלעכע שול. שווער און דערנער־פול איז געווען, און איז נאָך אויך איצט, איר וועג. און פיל ווילדע און משונהדיקע אַטאַקעס האָט זי געמוזט אָפּשלאָגן פון פֿאַרשיידענע זייטן, איידער זי איז אַרויפּגעגאַנגען אויפן בריטן שליאָך פון איר פּולער, פרייער אַנטוויקלונג. די יידיש־וועלטלעכע שול, ווי די מאָדערנע יידישע קולטור־באַוועגונג בכלל, וואָס האָט זיך געשטעלט אַ גרויסן און דערהויבענעם ציל — צו דינען די קולטורעלע אינטערעסן פון דער בריטער, פֿאַרוואָרלאָזטער און אָפּגעשטאָסענער יידישער פֿאָלקס־מאַסע — איז רייך מיט ערלעכע און שיינע מעשים, מיט רירנדע מענטשלעכע טאָטן, וועלכע רייסן אַזוי נאָענט צום האַרצן און דערציילן וועגן ליבע, אומבאַגרענעצטער מסירות־נפש און קרבנות־גרייטקייט פֿאַר דעם אידעאַל צו וועלכן מ'האָט געשטרעבט" (ד"ר מ. סודאַרסקי, „די יידישע קאָמערץ־גימנאַזיע — אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין אונדזער קולטור־געזעלשאַפֿטלעכן לעבן", אין „10 יאָר יידישע קאָמערץ־גימנאַזיע אין קאָונאס, 1926—1936". אַלע פאָקטן וועגן דער קאָוונער קאָמערץ־גימנאַזיע זיינען געמומען פון דאָזיקן זאַמלבוך).

איינע פון די ערשטע זאָכן וואָס די „בילדונגס־געזעלשאַפֿט" האָט אונטערגענומען איז געווען צו גרינדן אַ יידישע קאָמערץ־גימנאַזיע אין קאָוונע. אַ דעלעגאַציע פון דער בילדונגס־געזעלשאַפֿט וואָס איז באַשטאַנען פון ד"ר לאַזאַרסאָן, ל. מייזראָוויטש און ד"ר מ. סודאַרסקי, האָט באַזוכט דעם בילדונגס־מיניסטער און אים דערקלערט וויכטיק עס איז אַזאַ גימנאַזיע פֿאַר דער יידישער יוגנט. דער בילדונגס־מיניסטער האָט אַזאַ דערלויבעניש

געגעבן. עס איז גלייך אַנאָנסירט געוואָרן אַז אַזאַ גימ־נאַזיע וועט דערעפנט ווערן און עס האָבן זיך געמאָלדן אי לערער, אי תלמידים. ד״ר מ. סודאַרסקי און ל. מייע־ראָוויטש האָבן זיך צוזאַמענגעלייגט מיט אַ סומע — און מען האָט געדונגען אַ לאָקאַל. שווער איז געווען דאָס ערשטע יאָר, אָבער מען איז איבערגעקומען אַלע שווע־ריקייטן און די גימנאַזיע האָט זיך אַנטוויקלט. זי איז געוואַקסן פון יאָר צו יאָר. די אַטמאָספער אין שול איז געווען אַ יידיש פאָלקסטימלעכע, די קינדער האָבן זיך גע־פונען אין אַ שול וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט זייער היים, מיט זייער מוטער־שפּראַך, ווי עס שרייבט דער 2־טער דירעקטאָר פון דער שול ש. לעווין: „די גימנאַזיע האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע, אַז די שול זאָל

אין דער גימנאַזיע האָט מען געלערנט: יידיש, יידישע ליטעראַטור, העברעאיש און העברעאישע ליטעראַטור, ליט־וויש, ענגליש, לאַטיין, דייטש, געזאַנג, מאָלן, געאָגראַפיע, כעמיע, אַריטמעטיק, בוכהאַלטעריע, מאַטעמאַטיק, גע־שיכטע, פּאָליטישע עקאָנאָמיע, פיזיק, יידישע און אַלגע־מיינע געשיכטע און קאָמערציעלע קעגנשטאַנדן.

די שול האָט זיך זייער גוט אַנטוויקלט. דער ערשטער שול־יאָר האָט זיך אָנגעהויבן מיט 38 שילער, דעם צווייטן יאָר האָט די צאָל תלמידים דערגרייכט 91, און אַזוי איז זי בהדרגהדיק געוואַקסן אַז אין לערן־יאָר 1937—1938 האָט זי פאַרמאָגט 370 שילער. אין 1936, ווען די שול האָט געהאַט 316 שילער, האָט זי געהאַט אַ פּערסאָנאַל פון 26 לערער.

לערער־פּערסאָנאַל פון קאָוונער ייד. קאָמערץ־גימנאַזיע

ניט אָפּרייסן דאָס קינד פון זיין נאַטירלעכער פאָלקס־סביבה מיט איר שפּראַך פון לעבן פון די פאָלקס־מאַסן. די גימנאַזיע האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע גרייטן די קינדער צום לעבן מיט די פאָלקס־מאַסן, צו דער פאָלקס־סביבה, אין וועלכער זיי וועלן שפּעטער אַנט־וויקלען זייער טעטיקייט, שוין אַלס געבילדעטע מענטשן, אַלס מענטשן, וואָס האָבן אַליין געשעפּט פון פאָלקס־קולטור קוואַל, און זיינען גרייט די קולטור־אוצרות אַריינ־צוטראָגן אין די פאָלקס־מאַסן, וואָס זיינען נאָענט צו זיי, לויט זייער שפּראַך, לויט דער פּסיכאָלאָגיע". (אין דעם דערמאָנטן זאַמלבוך, זייט 7).

אין דער גימנאַזיע האָט מען זיך באַנוצט מיט די פּראָגרעסיווע מעטאָדן פון לערנען. מען האָט אויסגע־אַרבעט ספּעציעלע מעטאָדעס, מען האָט אַראַנזשירט אויס־שטעלונגען. די גימנאַזיע האָט געהאַט ספּעציעלע קאַבי־נעטן פאַר וויסנשאַפטלעכע קעגנשטאַנדן, מכשירים וואָס די קינדער האָבן אַליין אויסגעאַרבעט, מען האָט אויס־געאַרבעט פּלאַקאַטן, קאַרטעס, דיאַגראַמען, טאַבעלעס, סכעמעס. מען האָט די קינדער דערמוטיקט צו טאָן זעלב־שטענדיקע אַרבעטן.

די גימנאַזיע האָט געגעבן די תלמידים אַ געלעגנהייט פאַר זעלבסטטעטיקייט און דאָס האָט געפונען אַן אויס־דרוק אין די פאָלגנדיקע געביטן: נאָכמיטאָג־אַרבעט, אָוונטן און פאַרוויילונגען, סעקציעס און קרייזלעך, ספּאָרט, זומער־לאַגער, קאָאָפּעראַטיוו, ביבליאָטעק, שול־צייטונג. די קינ־דער פלעגן יעדן יאָר אויך געבן אַ דראַמאַטישע פאָר־שטעלונג. די דראַמאַטישע גרופּע האָט אויסגעפירט שלום עליכמס „ביים קעניג אחשוורוש", „בום און דריידל", „די פאַרכישופטע בת־מלכה" און לכבוד דעם 100 יאָריקן געבוירנטאָג פון מענדעלען איז געגעבן געוואָרן אַ „מענ־דעלע פאָרשטעלונג"*. די גימנאַזיע האָט אָנגעפירט מיט זייער אינטערעסאַנטע און וויכטיקע פּסיכאָלאָגישע אויס־פאָרשונגען.

די גימנאַזיע איז אָנגעפירט געוואָרן פון אַ פאַרוואַל־טונג וואָס איז באַשטאַנען פון פאַרטרעטער פון דריי קער־פּערשאַפטן: פון דער „בילדונגס־געזעלשאַפט", פון פּע־דאַגאָגישן־ראַט און פון עלטערן־קאָמיטעט.

* רעזשיסירט האָט דער געוו. אַרטיסט פון ייד. טעאַטער־סטודיע קלמן קאַפּלאַן. ער איז געשטאָרבן מיט אייניקע יאָר צוריק אין ווילנע. — רעד.

די גימנאַזיע האָט אויך געפירט אַ גרויסע אַרבעט צווישן די עלטערן. די אַרבעט איז אָנגעפירט געוואָרן:

1) דורך אינדיווידועלע שמועסן פון לערער־דער־ציער מיט די עלטערן, אין עקסטרא פֿאַלן, וועו די עלטערן וועלן אַרויסגערופן אין שול;

2) דורך רעגולערע אינפֿאָרמאַציע־שעהן אין באַשטימטע טעג;

3) פֿאַרזאַמלונג פון עלטערן פון די קינדער פון אַ באַשטימטן קלאַס און

4) דורך אַלגעמיינע עלטערן פֿאַרזאַמלונגען. (דאָס דערמאָנטע זאַמלבוך, ז׳ 65).

אויך די עלטערן פֿאַרזאַמלונגען זיינען אויך געהאַלטן געוואָרן רעפֿעראַטן וועגן ענינים וואָס האָבן אַ שייכות צו דערציאונג, ווי למשל, „דאָס פֿאַרעקשנטע קינד", „אָפּ־געשטאַנענע קינדער", „שול און שטוב" אאז״וו.

אַזוי האָט די גימנאַזיע באַשאַפֿן אַן אינטימע פֿאַר־בינדונג צווישן דער היים, שול, סביבה, עלטערן און קינדער.

די קאָמיסיע האָט עקזיסטירט ביז דער דייטשישער אינוואַזיע, יוני 1941.

דער יידישער טעכניקום

צו די וועלטלעכע יידישע שולן קאָן מען אויך צו־רעכענען דעם טעכניקום ביי די העכערע יידישע קורסן. דער טעכניקום האָט זיך געשטעלט דעם ציל צו געבן יידישע יונגעלייט אַ טעכנישע אויסבילדונג. ביי דעם טעכניקום האָבן עקזיסטירט 2 אָפּטיילונגען: 1) מאַשינען־טעכניק, 2) בוי־טעכניק. דעם ערשטן סעמעסטער, זומער 1923, האָט מען שוין אין טעכניקום געלערנט די פֿאָל־גנדיקע קעגנשטאַנדן:

מאַשינען צייכענונג, — אינזשיניער ראָזענגאַרד;
מאַטעמאַטיק — אינזשיניער בויער, י. כארנאס;
פיזיק — אינזשיניער ראָגינסקי;
פעסטקייט טעאָריע — אינזשיניער בויער;
מעכאַניק — אינזשיניער אַבראַמסאָן;
טעכנאָלאָגיע פון מעטאַלן — אינזש. ראָזענגאַרד;
בוי־מאַטעריאַלן קענטעניש — אינזשיניער אָזשינסקי;
כעמיע — לערער ד״ר ח. יפה *;
בוי־קאָנסטרוקציע־טעאָריע, — אינזש. בלאָך.
ליטוויש שפּראַך;

אין דעם טעכניקום האָבן זיך געלערנט יונגעלייט אי פון קאָוונע גופא, אי פון דער פֿראָווינץ. די שפּראַך פון די לימודים איז געווען יידיש.

אַ לערן אינסטיטוציע פון אַ גרויסן פֿאַרנעם איז געווען דער פֿאָלקס־אוניווערזיטעט, וואָס האָט זיך אָפּגע־געבן מיט פֿאַרשפֿרייטן בילדונג צווישן דערוואַקסענע. אין פֿאָלקס אוניווערזיטעט האָט מען געגעבן סיסטעמא־טישע קורסן וועגן יידישע און אַלגעמיינע וויסנשאַפֿטן.

אַזוי למשל, זיינען אין דעם יאָר 1926 געגעבן גע־וואָרן די פֿאָלגנדיקע קורסן:

1) אַריינפֿיר אין די מאַדערנע ווירטשאַפֿט־פֿראָב־לעמען, לערער — אינזשיניער אַבראַמסאָן;
2) יורידיש־סאָציאָלאָגישע שמועסן, לערער — פֿראָפֿ. בעליאַצקין;
3) קונסט געשיכטע, לערער — אַרכיטעקט בלאָך;
4) די מאַדערנע יידישע און העברעאישע ליטע־ראַטורן, לערער — נתן גרינבלאַט;
5) ביאָלאָגיע, — פֿראָפֿ. וואָגנער;
6) דאָס געהיימנישפולע נשמה־לעבן, — ד״ר לאָ־זאַרסאָן;
7) וועלט־ליטעראַטור, — ד״ר אסתר עליאַשעוו;
8) נייע געשיכטע, — ד״ר פעלדשטיין;
9) עקאָנאָמישע געאָגראַפֿיע, — אַגראָנאָם פרידמאָן;
10) געשיכטע פון ליטע, — ד״ר גאטצעל;
11) פיזיק און כעמיע, — ד״ר שאַפּירא;
12) סאָציאָל־פילאָזאָפֿיע און עטיק, — ד״ר א. ראָ־זענפעלד;
13) צייכענען און מאָלן, — פרוי פרידמאָן־מאַר־גאָלין;
14) יידישע געשיכטע, — ה. פראָאָוויק;

חוץ דעם זיינען געלערנט געוואָרן פֿאַרשיידענע שפּראָכן. דער פֿאָלקס־אוניווערזיטעט פלעגט אויך געבן איינצלנע לעקציעס און רעפֿעראַטן און פלעגט אַראַנזשירן וויסנ־שאַפֿטלעכע עסקורסיעס אויף אויסשטעלונגען, קונסט־גאַלעריין און פאַבריקן.

עס איז באמת צו באַוואונדערן וואָס די קליינע יידישע ליטע האָט געהאַט אַזאַ פייע יידישע אינטעליגענץ, וואָס האָט געקענט אָנפירן מיט אַזאַ פֿאָלקס־אוניווערזיטעט. די זעלביקע גרופּע, וואָס האָט אָנגעפירט מיטן פֿאָלקס־או־ניווערזיטעט, האָט אין 1935 אַרויסגעגעבן דעם זייער וויכטיקן פילאָזאָפישן זאַמלבוך „געדאַנק און לעבן".

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 האָט דייטשלאַנד אָנ־געהויבן די צווייטע וועלט־מלחמה. די דייטשישע אַרמיי האָט אָנגעהויבן די אַטאַקע אויף פוילן — און האָט גלייך פֿאַרנומען גרויסע טיילן פון דער פוילישער רעפובליק.

דעם 17־טן סעפּטעמבער 1939 האָט די רויטע אַרמיי אָנגעהויבן איר מאַרש אויף פוילן און זי האָט גלייך פֿאַרנומען די מערב־טיילן פון אוקראינע, וווייסרוסלאַנד און ליטע וואָס האָבן געהערט צו פוילן. רוסלאַנד האָט דעמאָלט פֿאַרנומען ווילנע. אָבער רוסלאַנד האָט געשלאָסן

* דער באַקאַנטער פּעדאַגאָג ד״ר ח. יפה איז געווען דירעק־טאָר פון טעכניקום. — רעד.

אַן אָפמאַך מיט ליטע און ווילנע איז איבערגעגעבן געווָארן צו ליטע. די ווילנער יידיש־וועלטלעכע שולן זיינען דעמאָלט געווָארן אַ טייל פון דער נעץ פון די יידיש־וועלטלעכע שולן אין ליטע. די ליטווישע מאַכט האָט זיך באַצויגן זייער פרייַנדלעך דעמאָלט צו די יידישע שולן, און די פערספעקטיוון פאַר די יידישע שולן זיינען געווען זייער גוטע.

דעם 14־טן יוני 1940 האָט רוסלאַנד אָקופירט גאַנץ ליטע און ליטע איז דערקלערט געווָארן ווי די 16־טע סאָוויעטישע רעפובליק. די יידיש־וועלטלעכע שולן זיינען מיט דער גאַנצער ליטווישער שול סיסטעם סאָוויעטיזירט געווָארן. אָבער דאָ איז געשען אַ מאָדנע זאַך. בשעת אין רוסלאַנד גופא האָבן שוין ניט עקזיסטירט קיין יידישע שולן, ווייל די צענטראַלע מאָסקווער רעגירונג האָט זיי אַלע ליקווידירט אויף אַן אַדמיניסטראַטיוון אופן, נאָך אין יאָר 1938, האָט זי, די רעגירונג, דאָ דערלויבט אָנצוהאַלטן די יידישע שולן און זיי נאָך אויסברייטערן. אַזוי זיינען אין אַ קורצער צייט אַלע העברעאישע שולן אי אין ווילנע, אי אין גאַנץ ליטע, איבערגעגאַנגען פון העברעאיש אויף יידיש. עס זיינען דעמאָלט אָפּגעהאַלטן געווָארן עלטערן פאַראַמלונגען, וואָס האָבן אויסגעדריקט דעם פאַרלאַנג, אַז די העברעאישע שולן זאָלן איבערגיין אויף יידיש — דער דירעקטאָר פון דער העברעאישער גימנאַזיע, ד"ר ד. פעלדשטיין, האָט געזופן אַן אסיפה פון די עלטערן און האָט פאַרגעשלאָגן אַז די גימנאַזיע זאָל איבערגיין אויף יידיש — אָבער העברעאיש איז געלערנט געווָארן פיר שעה אַ וואָך.

ג. זימאַן, וואָס האָט אָנגעפירט מיט די מיעוטים אין אָנהייב פון דער סאָוו. מאַכט האָט דאַן דערקלערט, אַז „די קאָמוניסטישע פאַרטיי האָט ניט פיינט קיין שפראַכן, במילא האָט זי ניט פיינט העברעאיש. אויב די יידישע מאַסן אין ליטע וואָלטן געוואָלט העברעאיש וואָלטן מיר געפאָדערט שולן מיט העברעאיש ווי די שפראַך פון די לימודים"... אָבער אַזוי ווי די יידישע מאַסן האָבן ניט געוואָלט קיין העברעאיש — האָט מען די העברעאישע שולן יידישיזירט. די לערער פון די העברעאישע שולן זיינען געבליבן אויף זייערע פאָסטנס, נאָר אָנשטאָט אויף העברעאיש האָבן זיי געלערנט אויף יידיש. און ווי געזאָגט פריער, אין דער צייט ווען אין רוסלאַנד גופא איז שוין ניט געווען קיין סימן פון אַ יידישער שול — איז דער יידישער שול־וועזן אין ליטע אויסגעברייטערט געווָארן און איז אַריינגענומען געווָארן אין דער רעגירונגס־סיסטעם. די לאָגע האָט אַזוי אָנגעהאַלטן אַן ערך אַ יאָר צייט. דעם 21־טן יוני 1941 האָט דייטשלאַנד אָנגעהויבן די מלחמה קעגן רוסלאַנד — און גאַנץ ליטע איז אָקופירט געווָארן פון די נאַצי־אַרמייען אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה. די נאַציס האָבן גלייך אָנגעהויבן אומצוברענגען די יידישע אינסטיטוציעס און בתוכם די יידישע שולן *.

די וועלטלעכע יידישע שולן האָבן עקזיסטירט אין ליטע עפּעס מער ווי צוויי צענדליק יאָר. דורך דער צייט איז דערצויגן געווָארן אַ יידישע פאָלקס־אינטעליגענץ וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט יידיש, מיט יידישער ליטעראַטור און מיטן יידישן פאָלקס־לעבן און וואָס האָט אָנגעהויבן פאַרנעמען וויכטיקע פאָזיציעס אין יידישן לעבן. דער גרויזאַמער שונא האָט פאַרניכטעט די דאָזיקע יידישע פאָלקס־אינטעליגענץ צוזאַמען מיט די יידישע מאַסן. דאָ און דאָרטן באַגעגנט מען אַ תלמיד פון דער יידישער שול אין ליטע, און מען קאָן גלייך דערשפּירן דעם איינפלוס וואָס די יידיש־וועלטלעכע שול האָט געהאַט אויף דער יידישער יוגנט — און מען קאָן גלייך זען וואָס די יידישע שול האָט אויפגעטאָן אין ליטע.

---

* בערל כהן: החינוך העברי בליטא העצמאית, און החינוך והתרבות העברית באירופה, בעריכת צבי שארפשטיין, ניו־יאָרק, 1957.

יצחק רפאל הלוי עציון (האלצבערג)

„יבנה"־שולן אין ליטע

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האט זיך די רע־ליגיעזע דערציאונג פון יידישע יינגלעך אין ליטע קאנ־צענטרירט אין די חדרים, תלמוד־תורהס און אין קליינע און גרעסערע ישיבות. רעליגיעזע שולן פאר מיידלעך האבן דאן בכלל ניט עקזיסטירט. אויך פאר יינגלעך זיינען נאך דאן ניט געווען קיין רעליגיעזע דערציאונגס אנ־שטאלטן, ווי אויך ניט אלס פארשטענדיקונגס־שפראך צווישן די תלמידים. אין אלע „יבנה" שולן אין ליטע איז עברית געווען אבליגאטאריש פאר די שילער אין דער אשכנזישער אדער ספרדישער הברה. די פרומע זיינען אויך גע־וען טאלעראנט לגבי וועלטלעכע לימודים אין די רע־ליגיעזע שולן, אויב אפילו ס׳איז דורכדעם, אין א געוויסער מאס, פארקירצט געווארן די באשטימטע שעהן פאר רע־ליגיעזע לימודים.

וועגן שולן פאר מיידלעך האט זיך פריער דאס רעלי־גיעזע יידנטום אין ליטע ניט געקימערט. „יבנה" שולן זיינען ניט געווען קיין געמישטע, אחוץ עטלעכע אויס־נאם־פאלן אין קליינע שטעטלעך. וואס שייך יינגלעך האט זיך „יבנה" פארנומען אין די ערשטע יארן פון איר עק־זיסטענץ — אחוץ צוגרייטן לערער קאדרען — דער עיקר מיט עלעמענטארער שול בילדונג — 4־יעריקע שולן וואו דער איינטריטס־עלטער איז געווען 6 יאר. פון דארטן פלעגן די תלמידים דאס רוב אריבערגיין אין קליינע ישיבות. בלויז אין יאר 1928 איז אין קאוונע געעפנט געווארן א 10־יעריקע „יבנה" מיטלשול פאר יינגלעך — „אוניווערסאלע שול פאר תורה און וויסנשאפט" — א פארזעצונג פון דער 4־יעריקער עלעמענטאר־שול (די גע־ווינלעכע מיטלשולן אין ליטע זיינען געווען 8־יעריקע). פאר דער דאזיקער שול זיינען געווען פארויסגעזען ספעצ־יעלע צוגאב־שעהן פאר רעליגיעזע לימודים, דער עיקר גמרא.

אין די 30־קער יארן, בעת די ליטווישע פאלקס־שול איז פארלענגערט געווארן אויף 6 יאר, האט „יבנה" געעפנט אין פארשיידענע שטעטלעך פון ליטע חדרים און תלמוד־תורהס, מיט וועלטלעכע לימודים. גמרא פלעגט מען דארטן לערנען אין די צוגאב־שעהן, וואס זיינען געווען אבליגאטאריש פאר „יבנה" תלמידים. ס׳איז כדאי צו בא־מערקן, אז די ליטווישע רעגירונג האט ארויסגעוויזן פאר־שטענדניש פארן באזונדערן רעליגיעזן כאראקטער פון די „יבנה"־שולן און זיי געגעבן מער שעהן פאר רעליגיע, ווי אין די שולן פון אנדערע ריכטונגען.

אין ליטע האבן נאך עקזיסטירט, אחוץ „יבנה"־שולן, די ליטווישע און יידישע רעגירונגס־שולן, ווי אויך דאס לערנען די לאנדשפראך אלס קעגנשטאנד.

אין די חדרים און תלמוד־תורהס איז די אונטערריכט שפראך, נאטירלעך, געווען יידיש. אבער אפילו דער עקס־טרעם פרומער טייל פון ליטווישן יידנטום האט ניט ארויס־געוויזן קיין קעגנערשאפט צו העברעאיש אלס אונטערריכט שפראך, ווי אויך ניט אלס פארשטענדיקונגס־שפראך צווישן די תלמידים. אין אלע „יבנה" שולן אין ליטע איז עברית געווען אבליגאטאריש פאר די שילער אין דער אשכנזישער אדער ספרדישער הברה. די פרומע זיינען אויך גע־וען טאלעראנט לגבי וועלטלעכע לימודים אין די רע־ליגיעזע שולן, אויב אפילו ס׳איז דורכדעם, אין א געוויסער מאס, פארקירצט געווארן די באשטימטע שעהן פאר רע־ליגיעזע לימודים.

וועגן שולן פאר מיידלעך האט זיך פריער דאס רעלי־גיעזע יידנטום אין ליטע ניט געקימערט. „יבנה" שולן זיינען ניט געווען קיין געמישטע, אחוץ עטלעכע אויס־נאם־פאלן אין קליינע שטעטלעך. וואס שייך יינגלעך האט זיך „יבנה" פארנומען אין די ערשטע יארן פון איר עק־זיסטענץ — אחוץ צוגרייטן לערער קאדרען — דער עיקר מיט עלעמענטארער שול בילדונג — 4־יעריקע שולן וואו דער איינטריטס־עלטער איז געווען 6 יאר. פון דארטן פלעגן די תלמידים דאס רוב אריבערגיין אין קליינע ישיבות. בלויז אין יאר 1928 איז אין קאוונע געעפנט געווארן א 10־יעריקע „יבנה" מיטלשול פאר יינגלעך — „אוניווערסאלע שול פאר תורה און וויסנשאפט" — א פארזעצונג פון דער 4־יעריקער עלעמענטאר־שול (די גע־ווינלעכע מיטלשולן אין ליטע זיינען געווען 8־יעריקע). פאר דער דאזיקער שול זיינען געווען פארויסגעזען ספעצ־יעלע צוגאב־שעהן פאר רעליגיעזע לימודים, דער עיקר גמרא.

אין די 30־קער יארן, בעת די ליטווישע פאלקס־שול איז פארלענגערט געווארן אויף 6 יאר, האט „יבנה" געעפנט אין פארשיידענע שטעטלעך פון ליטע חדרים און תלמוד־תורהס, מיט וועלטלעכע לימודים. גמרא פלעגט מען דארטן לערנען אין די צוגאב־שעהן, וואס זיינען געווען אבליגאטאריש פאר „יבנה" תלמידים. ס׳איז כדאי צו בא־מערקן, אז די ליטווישע רעגירונג האט ארויסגעוויזן פאר־שטענדניש פארן באזונדערן רעליגיעזן כאראקטער פון די „יבנה"־שולן און זיי געגעבן מער שעהן פאר רעליגיע, ווי אין די שולן פון אנדערע ריכטונגען.

אין ליטע האבן נאך עקזיסטירט, אחוץ „יבנה"־שולן,

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האט זיך די רע־ליגיעזע דערציאונג פון יידישע יינגלעך אין ליטע קאנ־צענטרירט אין די חדרים, תלמוד־תורהס און אין קליינע און גרעסערע ישיבות. רעליגיעזע שולן פאר מיידלעך האבן דאן בכלל ניט עקזיסטירט. אויך פאר יינגלעך זיינען נאך דאן ניט געווען קיין רעליגיעזע דערציאונגס אנ־שטאלטן, ווי אויך וועלטלעכע לימודים האבן פארנומען א בא־דייטנדן פלאץ.

די ערשטע וועלט־מלחמה, וואס איינע פון אירע בא־גלייט־דערשיינונגען איז געווען דער גירוש פון א גרויסן טייל ליטווישע יידן, האט צעשטערט די חדרים. במשך פון דייטשן כיבוש, האבן די דייטשן אין באשטימטע טיילן פון ליטע איינגעפירט צוואנגס בילדונג. פאר יידישע קינדער האבן זיי געגרינדעט באזונדערע שולן מיט דייט־שער אונטערריכט שפראך און וועלטלעכע לימודים. די דא־זיקע אנשטאלטן זיינען נאך דער מלחמה פארוואנדלט געווארן אין שולן מיט העברעאישער אדער יידישער אונ־טערריכט שפראך.

א דאנק דער איניציאטיוו פון יידישע עסקנים און ארטיקע דערציאונגס אויטאריטעטן זיינען געגרינדעט געווארן אין שטעט און שטעטלעך נייע שולן אבער אן אן אייגהייטלעכער פראגראם. בלויז שפעטער ווען עס זיינען געשאפן געווארן די יידישע קהילות אין ליטע און דאס געזעלשאפטלעכע לעבן האט זיך רעארגאניזירט לויטן שטייגער פון דער נאציאנאלער אויטאנאמיע וואס איז געגעבן געווארן דעם ליטווישן יידנטום, האבן זיך אויס־געקריסטאליזירט דריי פארשיידענע ריכטונגען: „תרבות" (וועלטלעכע לימודים אין עברית); קולטור־ליגע (וועלט־לעכע לימודים אין יידיש) און „יבנה" (רעליגיעזע דער־ציאונג אין עברית).

„יבנה" האט דאן פיגורירט אלס נאטירלעכער יורש פונעם רעליגיעזן דערציאונגס ווען אין די חדרים און תלמוד־תורהס. זי האט בלויז צוגעגעבן צו איר טעטיקייט 4 נייע געביטן: עלעמענטאר בילדונג פאר מיידלעך; מיטל־בילדונג פאר יינגלעך; צוגרייטונגס־קורסן פאר לערער און לערערינס און, אין א באגרענעצטער מאס, קינדער־גערטנער.

אחוץ דעם אויסגעברייטערטן פארנעם פון רעלי־גיעזער דערציאונג האט „יבנה" איינגעפירט נאך צווי חידושים אין רעליגיעזן אונטערריכט אין ליטע: א) עברית אלס אונטערריכט שפראך פאר אלע קעגנשטאנדן, ב) א גרויסע מאס וועלטלעכע לימודים לויטן מאסשטאב פון

קעלמער תלמוד־תורה

פריוואַטע חדרים, ווי „אגודת־ישראל", „יגדיל תורה" אין קאָוונע א. א. וו.

די וועלטלעכע לימודים אין די „יבנה"־שולן אין ליטע זיינען ניט געווען אַ מין צוגאָב צו די רעליגיעזע לימודים פונקט אַזוי ווי די רעליגיעזע זיינען ניט געווען קיין צוגאָב צו די וועלטלעכע. אַלע לימודים זיינען געווען דורכגעדרונגען מיט יידישן גייסט, מיט גאָטטספאָרכטיקייט, מיט אויפריכטיקער ליבע צו תורה, צום פאָלק ישראל און צו ארץ־ישראל און האָבן געשאַפן איין האַרמאָנישע איינהייט. „יבנה" האָט געפאָדערט פון אַלע לערער פון וועלטלעכע לימודים, זיי זאָלן זיין רעליגיעז און דורך זייער אנשויאונג און מעשים אין זייער פריוואַטן לעבן זאָלן זיי קאָנען דינען אַלס ביישפיל פאַר די שילער.

די דערציאונגס ריכטונג „יבנה" אין ליטע איז געשאַפן און אַרגאַניזירט געווארן דורך „צעירי־ישראל" און אַלס צייכן פון „כיבוד־אב" איז נייטיק אַז אין דער פאַרצייכעניש וועגן „יבנה" אין ליטע זאָל געווידמעט ווערן אַ באָזונדער פלאַץ פאַר דער שילדערונג פון דער דאָזיקער אַרגאַניזאַציע, וועמענס טעטיקייט אין ליטע איז געווען דער עיקר אויפן דערציאונגס געביט.

אין אַנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין 1915, האָט זיך געשאַפן אין ווילנע אַ קרייז ישיבה־בחורים, תורה לערנער. די דאָזיקע יונגע לייט — אַנט־לאָפענע פון פראָנט־שטעטלעך — האָבן געציילט בייַ 300 מאָן. צווישן זיי זיינען געווען אַזעלכע, וועלכע זיינען געווען געניגט צום ציוניזם און אַזעלכע וועלכע זיינען געווען קעגן ציוניזם. נאָכדעם ווי צו דער גרופּע איז צוגעשטאַנען ר' יצחק שמואלאָוויץ — אַ תלמיד פון הרב ריינעס ישיבה אין לידא, איז געגרינדעט געווארן אַן אגודה פון ישיבה־בחורים „צעירי־מזרחי". זיי פלעגן זיך צונויפקומען אַלע שבת הערן פאָרטראָגן (אין עברית) אויף תנכישע טעמעס, וועגן דער אַנטשטייאונג פון חיבת ציון, געשיכטע פון ציוניזם און ענלעכעס. אייניער פון דער דאָזיקער גרופּע ר' יצחק קאָפילאָוויץ איז שפעטער געווארן דער לייטער פון דער „יבנה" צענטראַלע אין ליטע.

וועז דער גאון הרב ר' ברוך הורביץ — אב"ד דאל־קסוט און דער שוואָגער פונעם גאון ר' משה־מרדכי עפשטיין האָבן צוריקגעעפענט די ישיבה „כנסת ישראל" אין סלאָ־באָדקע, זיינען אַ סך פון דער גרופּע אַריבער קיין סלאָ־באָדקע און צווישן זיי אויך ר' יצחק שמואלאָוויץ. דאָ איז געגרינדעט געווארן, אין יאָר תרע"ט, אין געהיים, די גרופּע „בית־ישראל". איר ציל איז געווען צו דערציען אַ נייעם דור פון גייסטרייכע, גאָטספאָרכטיקע יידן, וועלכע זאָלן מיט ליבע און מסירת־נפש צום פאָלק און צו זיינע הייליקטימער פאַרשפרייטן תורה און יידישקייט, זאָרגן פאַר דער אחדות פונעם יידישן פאָלק און זיין פולער אויפלעבונג אין זיין לאַנד (פון די „תקנות" פון דער דאָזיקער גרופּע).

בכדי צו דערגרייכן דעם דאָזיקן ציל האָבן די „בית־ישראל" מיטגלידער אַנגעווויזן די פאָלגנדע מיטלען:

1) ברייטער און טיפער וויסן אין תורת־ישראל אין אַלע אירע אָפּצווייגן, ווי תנ"ך, ש"ס, פוסקים,

אגדה און חכמת ישראל (יידישע פילאָזאָפיע — קבלה, חסידות און ענלעכעס);

2) פולער וויסן אין יידישער געשיכטע און ברייטע ידיעות אין דער געשיכטע פון די אַנדערע פעלקער;

3) אַ גרויסע מאָס וויסן פון אַלגעמיינער השכלה.

עבֿרית איז געווען פֿאַרפֿליכטנד פֿאַר יעדן מיטגליד פון „בית־ישראל" אין וואַרט און אין שריפט.

ווי ס׳איז צו זען איז שוין אין פֿראַגראַם פון „בית־ישראל" און אין אירע תקנות געווען די שפּראַך פון דער „יבנה" דערציאונגס־שיטה אין ליטע.

די דאָזיקע גרופּע, וואָס דער שאַפּנדער כוח פון איר איז געווען ר׳ יצחק שמואלאוויץ, האָט אויסגעביל־דעט אַ קאָדער יונגע רעדנער, וועמענס אויפגאַבע איז געווען זיך צו איבן אין רעדעס און פֿאַרטראָגן.

אין אָנהייב פון תרע״ט זיינען די אַקטיוּוע מיטגלידער פון דער דאָזיקער גרופּע צוריקגעפֿאָרן קיין ווילנע און מיט דער הסכמה פונעם גאון ר׳ חיים עוזר גראָדזענסקי ז״ל האָבן זיי דאָרט געגרינדעט — חשון תרע״ט — די הסתדרות „צעירי ישראל", וואָס האָט איבערגענומען דאָס פֿראָגראַם פון „בית־ישראל".

די גרינדער פון „צעירי־ישראל" זיינען געווען: ר׳ יצחק שמואלאוויץ, ר׳ יצחק קאפילאוויץ, ר׳ ישראל קרו־מער ז״ל (אַ זון פון פֿאַרשטאָרבענעם רחבותער רב ר׳ שלמה־יהושע קרומער זצ״ל) און צו לעצגערע יאָר ה׳ יהודה היילפֿערן (מיטגליד פון „הפועל מזרחי" אין עפּולה, פון וועמען איך האָב, אַגב, באַקומען אַ סך פּרטים וועגן „צעירי־ישראל" און וועמען איך דריק אויס מיין טיפֿסטן דאַנק ביי דער געלעגנהייט); ה׳ יצחק־לייב בערקסאַן, (איצט חבר פון „הפועל־המזרחי" אין כפר־אברהם, ביי פּתח־תקוה) און דער רב ר׳ יוסף ליפמאַן גורעוויץ (היינט רב אין מעלבורן — אויסטראַליע).

„צעירי־ישראל" האָבן אין יאָר תרע״ט זיך באַטייי־ליקט אין ווילנער ועד הקהילה וואַלן. צוויי פֿאַרשטייער זיינען אויסגעוויילט געווארן: ר׳ יצחק שמואלאוויץ און הרב גורעוויץ. אויף דער פייערלעכער דערעפֿענונגס־זיצונג פון ועד הקהילה האָט ר׳ יצחק שמואלאוויץ געהאַלטן אַ רעדע אין עבֿרית.

אין יאנואַר 1919, בעת ווילנע איז פֿאַרנומען געווארן דורך די באָלשעוויקעס, איז די אַרגאַניזאַציע „צעירי־ישראל" אַריבער קיין קאָווּנע. זי האָט זיך ניט בלויז באַ־גנוגנט מיטן צענטער אין קאָווּנע און האָט געגרינדעט אַ סך אָפּטיילונגען אין פֿאַרשיידענע שטעטלעך אין ליטע.

צווישן די אַקטיוּוע מיטגלידער פון „צעירי־ישראל" אין ליטע זיינען געווען, אָנהויב די אויבן־דערמאָנטע, הרב אברהם־אליהו קאפלאן ז״ל (וועלכער איז שפּעטער געווען דאָצענט אין וואַלדעסהיימער ראַבינער סעמינאַר אין בער־לין. אַ פֿראָמינענטער תלמיד־חכם, אַ דענקער, אַ שרייבער און דיכטער, דער מחבר פון „צעירי־ישראל" הימנון „לדור", וואָס „יבנה" האָט שפּעטער איבערגענומען אַלס

איר הימנון); הרב חיים־זלמן קרון הי״ד (ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער מיידלשער גימ־נאַזיע „יבנה" אין טעלזש, איר לערער און פֿאַקטישער דירעקטאָר פון דער העברעאישער מיידל־גימנאַזיע „יבנה" אין קאָווּנע; שפּעטער איז ער געווען רב אין פֿאַקרוי, וואו ער, זיין גאַנצע משפּחה און די גאַנצע יידישע קהילה זיינען אומגעקומען בעתן דייטשן כיבוש אין ליטע), הרב ישראל סתם ז״ל אין קעלם, ד״ר שמואל־ליאו דויטש־לענדער ז״ל, ר׳ יהודה סאמונאוו, דער גאון ר׳ אליהו מאיר בלאָך זצ״ל, צו לעצגערע יאָר דער גאון ר׳ מרדכי קאַטץ — שליט״א (היינט צו טאָג ראש־ישיבה „טעלזש" אין קליוולאנד) און ר׳ ש. שעראָשעווסקי ז״ל — אַ געזעל־שאַפּטלעכער עסקן, אַ מיטגליד פון נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע.

אין חודש אלול תרע״ט איז אין קאָווּנע פֿאַרגעקומען די ערשטע קאָנפֿערענץ פון „צעירי־ישראל" אין ליטע. אויב אין ווילנע האָט זיך די טעטיקייט פון „צעירי־ישראל" אויסגעדריקט אין די וואַלן צום ועד הקהילה, האָט זי זיך אין קאָווּנע קאָנצענטרירט, דער עיקר, אויפן געביט פון דערציאונג, הגם אויך דאָ האָט זי ניט פֿאַרלאָזן אינגאַנצן איר געזעלשאַפּטלעך־פּאָליטישע טעטיקייט, באשר „צעירי־ישראל" איז געווען דער איינציקער ווירק־זאַמער כוח צווישן דעם רעליגיעזן יידנטום אין ליטע, אָבער אויף איר ערשטער קאָנפֿערענץ האָט דאָס דערצי־אונגס־פּראָבלעם פֿאַרנומען דעם ערשטן פּלאַץ. דער דראַנג צו רעליגיעזע שולן איז דאָן געווען גרויס, נאָר דער מאַנגל אין רעליגיעזע לערער איז ניט געווען קלענער. די קאָנפֿערענץ האָט דעריבער אָנגענומען אַ באַשלוס צו עפענען קורסן כדי צוצוגרייטן אַזעלכע לערער. „צעירי־ישראל" האָט דעריבער תיכף געעפנט לערער־קורסן, נאָך אַיידער ס׳איז געגרינדעט געווארן „יבנה" — ט״ו בשבט תר״פ. די קורסן האָבן געדויערט ביז פסח תרפ״א.

די באַזוכער פון די קורסן זיינען געווען ישיבה־בחורים, וועלכע האָבן באַשלאָסן אַז — „דאָס געבאָט פון טאָג" — איז זיך צו מאָביליזירן אַלס לערער אין די רע־ליגיעזע שולן. צווישן זיי זיינען געווען עטלעכע מיט סמיכות אויף רבנות. דער לייטער פון די קורסן איז געווען ד״ר ל. דויטשלענדער. אָבער דער פאַקטישער מנהל איז געווען ר׳ יצחק שמואלאוויץ. די לעקטאָרן פון די דאָזיקע לערער־קורסן זיינען געווען: ד״ר דויטשלענדער — פסי־כאָלאָגיע און פּעדאַגאָגיק; ד״ר יוסף קאַרלעבאַך ז״ל — געאָגראַפֿיע פון ארץ־ישראל; הרב אברהם־אליהו קאפ־לאן — תלמוד און היסטאָריע; ר׳ יצחק שמואלאוויץ — תנ״ך און עברית; ד״ר האלבערשטאט ז״ל — טבע (ד״ר האלבערשטאט איז שפּעטער געווען לערער אין לערער־סעמינאַר „מזרחי" און געשטאָרבן אין ירושלים); ד״ר נ. שלעזינגער — מאַטעמאַטיק און פיזיק. זעקס און צוואַנציק יונגע לייט האָבן געענדיקט די דאָזיקע קורסן און האָבן באַקומען לערער־אַטעסטאַטן. עטלעכע פון זיי זיינען איצט לערער אין ישראל.

לויט דער איניציאַטיוו פון „צעירי־ישראל" איז געפֿרופן געוואָרן אין קאָוונע חול המועד פּסח תר"פ די גרינדונגס־פֿאַרזאַמלונג פון „יבנה". די הויפּט אָנטיילנעמער פון דער דאָזיקער פֿאַרזאַמלונג זיינען געווען: הרב הראשי אב"ד אין קאָוונע, דער גאון אברהם דובער כהנא שפירא זצ"ל; הרב הגאון ברוך הורביץ זצ"ל מאלקסוט; הרב ר' ישראל־ניסן קוק זצ"ל; ד"ר נחמן ראכמילעוויץ — וויצע מיניסטער פון מסחר ותעשיה, שפּעטער ליטווישער קאָנסול אין תל־אביב; אלחנן אָלטענבערג הי"ד (מזרחי); הרב פּייוול ראזען הי"ד (אגודת ישראל); ר' ש. שערע־שעווסקי — אָגודת־ישראל; ר' שמואל־חיים לעווין הי"ד (מזרחי); ר' לייב בלום; די אָקטיוויסטן פון „צעירי־ישראל": ר' יצחק שמואלאוויץ, ר' י. קרומער, ר' סאמואל און אָנדערע.

אויף דער פֿאַרזאַמלונג איז דעקלאַרירט געוואָרן די אָנטשטייאונג פון דער צענטראָלע „יבנה", וועלכע האָט איבערגענומען די לערער־קורסן פון „צעירי־ישראל" און אויך די רעליגיעזע שולן וואָס האָבן עקזיסטירט אין פֿאַרשיידענע שטעטלעך אין ליטע. מען איז אויך תיכף צוגעטראָטן צו שאַפֿן נייע „יבנה" שולן אין פֿאַרשיידענע ערטער.

אינעם ערשטן יאָר פון דער „יבנה"־צענטראָלע עקזיסטענץ זיינען אין ליטע געפֿונט געוואָרן 40 שולן. אינעם צווייטן יאָר האָט דער צענטער באַקומען פֿאָדערונגען פון פֿאַרשיידענע ערטער צו עפֿענען נאָך 80 שולן. איך האָב ניט קיין גענויע סטאַטיסטישע ציפֿערן, אָבער ס'וועט באַשטימט ניט זיין קיין גוזמא אויב כ'וועל זאָגן, אַז מער ווי אַ דריטל פון אַלע שולן אין ליטע האָבן געהערט צו „יבנה".

די פֿאָדערונג פֿאַר אַ שול פון אַ באשטימטער ריכטונג פלעגט זיין, בעצם, מצד די עלטערן. זיי פלעגן אָנגעבן אַ בקשה צום בילדונגס־מיניסטעריום, אַז זיי זיינען געניגט צו דער אָדער יענער ריכטונג — דאָס מיניסטעריום פלעגט זיך דעכענען מיטן ווילן פון די עלטערן און באַשטעטיקן די געוואונטשענע ריכטונג, בתנאי אַז זיי זיינען געווען אימשטאַנד צוצושטעלן די נייטיקע לערער. בלויז אין די דרייסיקער יאָרן האָט אָנגעהויבן די ליטווישע רעגירונג צו פֿאַראיניקן צוויי קליינע שולן פון קעגנגעזעצטע ריכטונגען. אָבער כמעט אין אַלע פֿאַלן איז געלונגען דעם רעליגיעזן יידנטום צו פֿאַרמיידן די פֿאַראייניקונג פון „יבנה" שולן מיט אַ שול פון אַן אָנדער ריכטונג.

ווי מיר האָבן געזען, האָבן זיך באַטייליקט אין דער גרינדונג פון „יבנה" אין ליטע הן אגודת־ישראל, הן מזרחי. „צעירי־ישראל" האָט געשאַפֿן די מיטן פֿאַרטיי. און די ערשטע 10—12 יאָר פון איר עקזיסטענץ איז „יבנה" געווען אַן אומפֿאַרטייאישע, רעליגיעזע דער־ציאונגס־ריכטונג. ערשט אין די דרייסיקער יאָרן האָט זיך אין איר ווי אויך אין הסתדרות „צעירי־ישראל" פֿאַרשטאַרקט די השפּעה פון אגודת־ישראל.

דער לייטער פון „יבנה", כמעט די גאַנצע צייט פון עקזיסטענץ, איז געווען ר' יצחק קאפילאוויץ הי"ד. ער האָט מיט גרענעצלאָזן פלייס און מסירות־נפש געאַרבעט פֿאַרן רעליגיעזן דערציאונגס־וועזן, וואָס איז אים זייער טייער געווען. בכלל האָט ער פֿאַר געזעלשאַפּטלעכער טעטיקייט מקריב געווען זיין פּריוואָט לעבן. בכדי צו כאַראקטעריזירן זיין טיפע איבערגעבנהייט דער רעליגיעזער דערציאונג, איז כדאי צו דערמאָנען פֿאַלגנדן פֿאַקט. נאָך דעם ווי ד' באַלשעוויקעס האָבן געשלאָסן די „יבנה"־אָנשטאַלטן איז ר' יצחק קאַפילאָוויץ צוריק אַריבער אין זיין געבורט־שטאָט ווילנע. אין די טעג פון די שרעקלעכע נאַצישע „אַקציעס" אין קאָוונער געטאָ האָט ער איבער־געשיקט אַ בריוול קיין קאָוונע, אָנפֿרעגנדיק, צי איז פֿאַראַן אַ וועלכע ניט איז מעגלעכקייט פֿאַר דערציאונגס טעטיקייט, אויב יאָ, איז ער גרייט, ניט געקוקט אויף דער גרויסער לעבנס־געפֿאָר, אַריבערצוקומען קיין קאָוונע. (בעת דאָס בריוול איז דערגאָנגען צום געטאָ, איז שוין ליידער ר' יצחק שמואלאוויץ, צו וועמען דאָס בריוול איז געווען אַדרעסירט, ניט מער געווען צווישן די לעבעדיקע).

„יבנה" איז געשטיצט געווען דורך אַלע רבנים אין ליטע. אין איר צענטראָלער פֿאַרוואַלטונג זיינען געווען באַטייליקט די גרעסטע רבנים, ווי הרב הראשי ואב"ד דקובנה: הרב אברהם דובער כהנא שפירא; הרב ר' ברוך הורביץ מאלקסוט — דער פֿאַרזיצער פון אגודת הרבנים אין ליטע; הרב שלמה הלוי פּיינזילבער פון קיידאָן; הרב א. פ. פּייוולזאָן זצ"ל פון קופּישאק; הרב י. א. הירשאוויץ זצ"ל הי"ד פון ווירבאלן; הרב ברוך גינזבערג זצ"ל הי"ד פון יאַנאָווע און קיבארט; הרב זאקס זצ"ל א. א. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות האָלט פֿאַר גרויס כבוד פֿאַר זיך, וואָס ער איז געווען אַ מיטגליד פונעם דאָזיקן צענטער צוזאַמען מיט די פּראָמינענטע דערציער און געזעלשאַפּטלעכע עסקנים ווי ר' יצחק שמואלאוויץ, הרב ח. ז. קרון, ר' מאיר גורעוויץ זצ"ל, ר' דוד לעווין הי"ד, ר' נתן בלאך, ר' ש. שערעשעווסקי, ד"ר זאלצבערג זצ"ל און אַנדערע.

בעת „יבנה" האָט זיך אַרגאַניזירט איז באַשטאַנען איר הויפּט־פּראָבלעם אין צוגרייטן לערער און לערערינס. נאָכן פֿאַרמאַכן די לערער־קורסן פון „צעירי־ישראל" (פּסח תרפ"א) האָט זיך געעפֿנט אין קאָוונע דער לערער־סעמינאַר „יבנה". זיין ערשטער לייטער איז געווען דער באַוואוסטער געלערנטער ה' פ. גענץ, וועלכער האָט אויך אָנגעפירט מיט די קורסן פון „צעירי־ישראל", נאָך דעם ווי ד"ר דויטשלענדער האָט פֿאַרלאָזן ליטע. דער דאָזיקער לערער־סעמינאַר אין קאָוונע האָט עקזיסטירט ביז תרפ"ג. ער האָט אַרויסגעלאָזן אייַן לערער־אַרויסלאָז.

כדי צו פֿאַרשטאַרקן דעם רעליגיעזן דערציאונגס־גייסט אין סעמינאַר האָט „יבנה" באַשלאָסן אים דירעקט צו שטעלן אונטער דער השפּעה פון דער באַוואוסטער טעלזשער ישיבה און זיין ראש ישיבה הרב הגאון ר' יוסף־לייב בלאך זצ"ל איז מסכים געווען צו דעם.

אין תרפ"ג איז דער לערער־סעמינאַר אַריבער קיין

די רבנים פון טעלזשער ישיבה

טעלזש אונטער דער אָנפירונג פונעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות.

איך האָב אָנגעפירט מיטן סעמינאַר (מיט אַן איבערריס פון 8 יאָר — פון תרפ"ו ביזן יאָר תרצ"ג), ביז כ'בין געקומען אַהער קיין א"י. אין מיין אָפּוועזנהייט און אויך שפּעטער, נאָך מיין פאַרלאָזן ליטע, האָבן געלייטעט דעם סעמינאַר ד"ר י. זאַלצבערג, ה' ש. שאכאט, ה' שניידער און ה' שלמה טראַכטנבערג הי"ד.

דער סעמינאַר „יבנה" איז אייגנטלעך געווען דער איינציקער אין ליטע פאַר יידישע לערער, ווייל ביי „תרבות" זיינען בלויז געווען 2-יאָריקע פּעדאַגאָגישע קורסן, און אין „קולטור-ליגע" איז בכלל ניט געווען קיין לערער-סעמינאַר.

דער „יבנה" לערער-סעמינאַר איז געווען אַ 4-יאָריקער. אין 1-טן קלאַס האָט מען אָנגענומען תלמידים וועלכע האָבן געענדיקט 4 קלאַסן גימנאַזיע אַדער אויסגעהאַלטן אַן אָנטשפרעכנדן איינטריטס-עקזאַמען.

היות ווי די איבערווי־גנדע מערהייט פון די סעמינאַר שילער זיינען געווען ישיבה־בחורים איז ביים סעמינאַר געווען אַ צוגרייטונגס קלאַס — אַ מכינה — כדי צו העלפן די תלמידים זיך צוגרייטן צום איינטריטס עקזאַמען.

3 שעה טעגלעך — פאַרמיטאָג — זיינען געווען געווידמעט תלמוד, וואָס האָבן אונטערריכטעט באַרימטע ר"מ־ים, זיי האָבן אויך געדינט אַלס גייסטיקע פירער פונעם סעמינאַר, אינספּירירנדיק אַזוי אַרום די ישיבה־אַטמאָספּער.

דער ערשטער ר"מ איז געווען הרב הגאון ר' יצחק־אייזיק הירשאוויץ זצ"ל, ווער ס'איז שפּעטער געווען רב אין ווירבאלן. זיין פלאַץ האָט פאַרנומען דער טעלזשער ראש ישיבה — ר' יוסף־ליב בלאכס איידעם — הרב וועסלער זצ"ל. ער און זיין גאַנצע משפּחה זיינען אומגעקומען אין יאָר 1941.

דער אַדמיניסטראַטאָר פון סעמינאַר, און שפּעטער, בעת הרב וועסלער האָט פאַרלאָזן טעלזש, אויך ר"מ — איז געווען הרב ש. ה. דייניס — ר' יצחק בלאָכס שוואָגער און דער זון פונעם באַקאַנטן כאַרקאָווער נדבן ר' בנימין־בייניש דייניס ז"ל, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין תל־אביב.

די נאָכמיטאָג־שעהן אין סעמינאַר זיינען געווען געווידמעט תנ"ך, עברית, אַלגעמיינע לימודים (פון אַ רעאַלן מיטלשול־קורס), פּעדאַגאָגיק, פּסיכאָלאָגיע, געשיכטע פון פּעדאַגאָגיק און מעטאָדיק. אַחוץ דער לאַנד־שפּראַך ליטוויש האָט מען אויך געלערנט דייטש אַלס פרעמדשפּראַך, ווי אין די איבעריקע מיטלשולן אין ליטע.

ביי אַרויסלאָז־עקזאַמענס פון „יבנה"־סעמינאַר זיינען געווען רעגירונגס־בחינות מיט דער באַטייליקונג פון אַ פאַרשטייער פון בילדונגס־מיניסטעריום. דער „יבנה" אַטעסטאַט איז געווען אָנערקענט פון דער רעגירונג און געגעבן ס'רעכט אָנגענומען צו ווערן אין אוניווערזיטעט, צו אונטערריכטן אין יידישע רעגירונגס פאַלקס־שולן און זיי צו לייטן. (אגב, אַלע יידישע פאַלקס־שולן זיינען געווען רעגירונגס־שולן).

דער „יבנה"־סעמינאַר האָט עקזיסטירט אין טעלזש ביזן סאָוויעטישן כיבוש און אַרויסגעגעבן 10 אַרויסלאָזן. די מערהייט פון די „יבנה" סעמינאַריסטן איז טריי געבליבן דער רעליגיעזער דערציאונג און אירע פּרינציפּן.

גלייכצייטיק מיט דער צוגרייטונג פון לערער האָט „יבנה" אויך געזאָרגט פאַר צוגרייטן לערערינס. אין תרפ"ג זיינען געעפּנט געוואָרן אין טעלזש 1-יאָריקע קורסן פאַר לערערינס אונטער דער לייטונג פונעם שרייבער פון

די דאָזיקע שורות. 12 תלמידות פון די דאָזיקע קורסן האָבן אין יאָר תרפ"ד אויסגעהאַלטן די רעגירונגס־עקזאַמענס און האָבן באַקומען לערער־צייגנישן.

אין די יאָרן תרפ"ה און תר"ץ האָב איך אָנגעפירט אין טעלזש מיט אן איניאַריקן „יבנה"־פּעדאַגאָגיום פאַר אָביטורינטינס פון העברעאישע מיטלשולן. ביי 60 לע־רערינס האָבן געענדיקט דעם פּעדאַגאָגיום אין פאַרלויף פון זיין 2־יאָריקער עקזיסטענץ. אָלע זיינען אָן שווערי־קייטן איינגעאָרדנט געוואָרן דורך דער „יבנה"־פאַרוואַלטונג אויף שטעלעס. די נאָכפראָגע אויף „יבנה"־לערערינס איז גע־וען אַ גרויסע.

אין אָנפאָנג פון לערן־יאָר תרצ"ח איז געפּענט גע־וואָרן ביים לערער־סעמינאַר אין טעלזש אַ באַזונדער קלאַס פאַר לערערינס אונטער דער לייטונג פונעם רב ר' חיים נוסבוים (היינט לייטער פון ת"ת אין טאָראָנטאָ, קאַנאַדע). אין יאָר תרצ"ט האָבן 31 לערערינס אַבסאָל־ווירט דעם דאָזיקן קלאַס. אָבער זיי זיינען ליידער ניט זוכה געווען לאַנג צו אונטערריכטן אין „יבנה"־אַנשטאַלטן.

אויך צווישן די יידישע מיטלשולן אין ליטע איז געווען דער פּראָצענט פון „יבנה" באַדייטנד. צווישן 14 מיטלשולן זיינען 4 געווען „יבנה": די העברעאישע מיידל־גימנאַזיע אין טעלזש, אין קאָווּנע און אין פּאָנעווועזש און די העברעאישע יינגל־גימנאַזיע אָדער „די אוניווער־סאָלע שול פאַר תורה און וויסנשאַפט" אין קאָווּנע.

די עלטסטע און באַדייטנדסטע פון די אָלע גימנאַ־יעס איז געווען די טעלזשער, געגרינדעט אין יאָר תרפ"א.

דערציילנדיק וועגן דער גימנאַזיע אין טעלזש און בכלל וועגן דער דערציאונג אין טעלזש, טאָר איך ניט פאַרשווייגן די גרויסע געשטאַלט פון הרב הגאון ר' יוסף־לייב בלאָך זצ"ל, דער רב פון טעלזש און איר ראש־ישיבה, איינער פון די גרעסטע רבנים אין ליטע, איז ער געווען דער ערשטער וועלכער האָט געהאַט פאַרשטענדע־ניש פאַר דער באַדערפעניש פון מאָדערנער רעליגיעזער דערציאונג הן פאַר יינגלעך, הן פאַר מיידלעך. נאָך אין יאָר תרע"ה, 6 יאָר פאַר דער אנטשטייאונג פון „יבנה", בעת די דייטשן האָבן פאַרנומען צפון ליטע, אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, און האָבן איינגעפירט צוואַנגס־בילדונג, האָט ר' יוסף לייב בלאָך געפאָדערט צו גרינדן אַ מא־דערנע רעליגיעזע שול, וואָס זאָל אַנטשפרעכן די רעגירונגס תקנות, אָבער זאָל געפירט ווערן אינעם גייסט פון תורה און יראת־שמים.

לויט דער דאָזיקער פאָדערונג זיינען דאָן געגרינדעט געוואָרן אין טעלזש צוויי שולן פאַר יינגלעך: איינע פאַר אָנפאַנגער און די צווייטע פאַר יינגלעך פון 9 יאָר אָלט. אין יאָר תר"פ זיינען די צוויי שולן פאראייניקט געוואָרן און דער אָזוי גערופענער „בית־חינוך" אונטער דער אָ־פירונג פון ר' יהושע גאלאב ז"ל. די דאָזיקע שול איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דער רעגירונג־שול „יבנה" פאַר יינגלעך אין טעלזש. מיט אַ יאָר שפּעטער איז געפּענט געוואָרן אין טעלזש אַ „יבנה" רעגירונג־שול פאַר מיידלעך. איר ערשטער מנהל איז געווען ר' שלמה טראַכטנבערג הי"ד.

הרב הגאון ר' יוסף לייב בלאָך זיך ניט אָפּגע־שטעלט אייניצופירן וועלטלעכע לימודים אין דער מכינה פון טעלזשער ישיבה. בעת די ליטווישע רעגירונג האָט באַשלאָסן צו באַפרייען ישיבה־בחורים פון מיליטער־פליכט, בתנאי אַז זיי זאָלן באַקומען 4־קלאַסיקע מיטל־שול בילדונג, האָט הרב בלאָך מסכים געווען אַז די תל־מידים פון דער מכינה זאָלן לערנען וועלטלעכע לימודים אין די נאָכמיטאָג־שעהן און אין אָוונט.

אין תרפ"ד האָב איך אָנגעפירט מיט די דאָזיקע לימודים.

מוט און בטחון אינעם כוח פון דער תורה האָט ר' יוסף לייב בלאָך אַרויסגעוויזן דאָן, ווען ער האָט מסכים גע־וען אַרונטערצונעמען אונטער דער השפּעה פון טעלזשער ישיבה דעם לערער־סעמינאַר „יבנה". הגם פון אָנהייב האָט ער זיך געהאַלטן אַ ביסל אין רעזערוו און געשיקט אין סעמינאַר בלויז אַזעלכע תלמידים אויף וועמען ער האָט ניט געלייגט קיין גרויסע האָפענונג אַלס תלמידי חכמים. נאָר שפּעטער, ווען ער האָט איינגעזען אַז ס'איז דווקא נויטיק די „יבנה" לערער זאָלן איינוואַרצלען דעם ישיבה־גייסט אין די פאָלקס־שולן פון „יבנה", האָט ער מאָביליזירט די בעסטע בחורים און זיי געשיקט לערנען אין סעמינאַר.

דורך זיין השפּעה איז אויך געגרינדעט געוואָרן אין טעלזש די ערשטע „יבנה" מיידל־גימנאַזיע, די ערשטע רעליגיעזע מיטלשול אין ליטע.

אין דער שפּיץ פון דער דאָזיקער גימנאַזיע זיינען געשטאַנען די עסקנים ר' אבנר אוקולינסקי, ר' מאיר גורעוויץ, ר' לייב געראַוויץ, ר' אליעזר מרדכי דא־ווידאָוו, ר' פּנחס חלפן, די ברידער י. און משה פאליוניק (דער לעצטער איז געווען אַ לאַנגע צייט דער סעקרעטאַר פון גימנאַזיע), ר' אליעזר ראַבינאָוויץ ז"ל, הרב ר' אליהו מאיר בלאָך זצ"ל און, צו לענגערע יאָר, הרב מרדכי קאַטץ שליט"א. די אָלע זיינען געשטאַנען ביים רודער די גאַנצע צייט פון דער עקזיסטענץ פון דער גימנאַזיע.

אַלס מנהלים פון דער גימנאַזיע זיינען געווען ד"ר י. לוי (איצט אין ישראל), ה' שמואל צוקערמאַן אבינועם (איצט אין תל־אביב), דער שרייבער פונעם דאָזיקן אַרטיקל (10 יאָר. בס"ה האָט די גימנאַזיע עקזיסטירט 18 יאָר), פרוי ד"ר לעוויטאַן־שעראשעווסקי (ר' שמואל שערא־שעווסקיס פרוי, איצט אין אַמעריקע), ד"ר זאַלצבערג ז"ל, ה' ש. שוחט ז"ל און ה' י. שניידער.

צווישן די לערער איז כדאי צו באַצייכענען דעם רב ח. ז. קרון הי"ד, ר' יצחק שמואלאָוויץ, ר' צבי יהודה שאַפּאָזניקאָוו, דעם רב ד"ר מ. בורר (שפּעטער רב אין גאַלינגען) פרוי גוטה־ריטל ברוידע (נפטר געוואָרן אין ישראל), פרוי פּאָגירמאַנסקי ז"ל (די שוועסטער פונעם גאון ר' מרדכי פּאָגירמאַנסקי), פרוי הינדע ראַבינאָוויץ (די שוועסטער פון ר' אליהו קאָפלאַן און די פרוי פונעם רב

ר׳ חיים פוהן, אומגעקומען אין ברין, אין סעפטעמבער 1941), און די פרוי שרה־לאה חלפן (אומגעקומען פון די רוצחישע הענט, צוזאַמען מיט די איבעריקע פרויען אין טעלזש, אין אלול תרצ״א). די לעצטע צוויי זיינען געווען אַביטוריענטינס פונעם ערשטן מחזור פון דער „יבנה" מיידל־גימנאַזיע אין טעלזש. אויך ד״ר עמנואל שערע־שעווסקי (איצט דאָקטאָר אין בת־ים), זיין ברודער ד״ר יעקב שערעשעווסקי — לערער אין דער רעליגיעזער שטאָטישער מיטלשול אין תל־אביב, ה׳ יהודה וואַלגע־מוט (איז שפּעטער געווען דירעקטאָר אין דער העב־רעאישער רעליגיעזער גימנאַזיע אין ריגע), ד״ר אליעזר בלאַך (איצט אין ירושלים) און די פרוי ח. אַקסעלראַד — איצט לערערין אין „בית־יעקב" (ניו־יאָרק). די דאָזיקע גימנאַזיע איז געשטאַנען אויף אַ זייער הויכן ניוואָ פון פּעדאַגאָגישן שטאַנדפונקט — דאָס איז געווען אַ רעאַלע מיטלשול מיט פּרעמדע אונטערריכט־שפּראַכן: ענגליש און דייטש — ווי אויך פון רעליגיעזן כאַראַקטער. זי איז געווען זייער באַקאַנט אין ליטע און אויסער אירע גרענעצן. דער ערשטער אַרויסלאָז איז געווען אין 1926. בס״ה זיינען געווען 12 מחזורים.

די העברעאישע מיידל־גימנאַזיע „יבנה" (אין קאָוונע) איז געגרינדעט געוואָרן דורכן שרייבער פון די דאָזיקע שורות אין יאָר תרפ״ה און האָט אַרויסגעלאָזן 8 מחזורים. דער ערשטער אין יאָר תר״ץ. זיינע מנהלים זיינען געווען, אַחוץ מיר; הרב ד״ר דוד קאַרלעבאַך ז״ל, ווער ס׳איז שפּעטער געווען רב און לייטער פונעם לערער־סעמינאַר אין קעלן און לערער אינעם „מזרחי" סעמינאַר אין ירושלים; הרב ח. ז. קרון, ד״ר י. זאַלצבערג און ה׳ אליהו שאַץ הי״ד. צווישן אירע לערער איז צו פאַרצייכענען: ה׳ היילפערן, פנחס נייַמאַרק, פרוי חיה חוס־לוין — אַבי־טוריענטין פון דער ערשטער מיידל־גימנאַזיע „יבנה" אין טעלזש, פרוי גיטה יפה־מושקאַט, אויך אַביטוריענטין פון „יבנה" אין טעלזש (איצט אין אַמעריקע) און פרוי

קאָוונער רעליגיעזע סטודענטן־אַרגאַניזאַציע „מוריה"

טאָכטער פונעם גאון ר׳ ברוך הורביץ פון אַלעקסאט), פרוי אסתר ניילים־שיבוץ — אַ בוגרת פון דער טעלזשער „יבנה" מיידל־גימנאַזיע און סעמינאַר, פרוי שושנה יפה־האלצבערג — אַ בוגרת פונעם ערשטן מחזור פון דער אויבנדערמאָנטער גימנאַזיע (איצט מנהלת פון אַ שול אין ירושלים).

אין די ערשטע יאָרן פון זייער עקזיסטענץ האָבן „יבנה"־מיטלשולן אין ליטע דורכגעמאַכט גרויסע שוו־ריקייטן צוליבן מאַנגל אין רעליגיעזע לערער מיט הע־כערער בילדונג. זיי האָבן געמוזט אַנקומען צו לערער פון דייטשלאַנד, וועלכע זיי האָבן בעיקר ווערבירט צווישן די אַקאַדעמיקער, וועלכע פלעגן קומען לערנען אין די ליטווישע ישיבות. איבערהויפט האָט זיי געצויגן טעלזש.

אין משך פון דער צייט איז אין ליטע גופא אויפ־געוואַקסן אַ דור ליטווישע אַקאַדעמיקער; פרומע יונגע לייט און פרויען, אַביטוריענטן פון „יבנה" שולן. אינעם איינציקן אוניווערזיטעט אין קאָוונע האָבן זיך גרופירט

בתיה העלער — איצט מפקחת פון קערפּער־קולטור אין ישראל.

„יבנה" גימנאַזיע אין פּאָנעוועזש איז געגרינדעט געוואָרן דורך הרב כהנמן אין 1928. אירע לערער: ד״ר קובער — איצט לערער אין „בית־יעקב" — לערערינס־סעמינאַר אין ירושלים און דער אויבנדערמאָנטער ד״ר אליעזר בלאַך.

די העברעאישע יינגל גימנאַזיע „יבנה" אין קאָוונע, וואָס איז געעפנט געוואָרן אין 1928 אַלס אַ ספּעציעלע מיטלשול, אַ צען יאָריקע, האָט באַווייזן בלויז אַרויס־צולאָזן 2 מחזורים. איר פאַקטישער לייטער איז געווען ר׳ יצחק שמואלאוויץ. צווישן אירע לערער איז כדאי צו באַ־צייכענען דעם ד״ר זאַלצבערג (ער איז געווען דער אָפּי־ציעלער לייטער פונעם אַנשטאַלט), דעם ה׳ י. א. סוריצקי, ה׳ צבי גיטלזאן, ה׳ צבי גליק, ה׳ משה לוין (דער מאַן פון דער לערערין חיה חוס), פרוי צילה הורביץ (די

אַ גרויסע צאָל פרומע סטודענטן און האָבן געבילדעט אַ באַדייטנדן פאַראיין פון רעליגיעזע אַקאַדעמיקער אונטערן נאָמען „מוריה". לויט דער איניציאַטיוו פונעם דאָזיקן פאַראיין איז אין יאָר 1932 צוזאַמענגערופן געוואָרן אין ריגע אַ קאָנפערענץ פון אַקאַדעמיקער פון די באַלטישע לענדער. אַזוי איז געגרינדעט געוואָרן דער באַלטישער פאַרבאַנד פון יידיש־רעליגיעזע אַקאַדעמיקער. און אַ דאַנק דער השפּעה פון „יבנה"־דערציאונג איז אין ליטע אַנטשטאַנען אַ רעליגיעזע אינטעליגענץ, וואָס האָט אַרגאַניזירט און געשאַפן דעם קערן פון אַזאַ אינטעליגענץ אין אַלע באַלטישע לענדער.

אָחוץ די „יבנה"־שולן גופא האָט נאָך די „יבנה"־צענטראַלע געגרינדעט אַ ריי אַנשטאַלטן, וועלכע האָבן מיטגעווירקט צו פאַרפעסטיקן די „יבנה" דערציאונגסיסטעם.

חנוכה תרפ"א איז פאַרגעקומען די ערשטע לאַנדקאָנפערענץ פון „יבנה"־לערער אין ליטע. דאָרטן איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן דעם „יבנה" לערער־פאַראיין. דעם שטויס דערצו האָט געגעבן דער דריטער מחזור פון טעלשער לערער סעמינאַר. די תקנות פונעם דאָזיקן פאַראיין זיינען באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער רעגירונג אין יאָר תר"ץ. די אויפגאַבע פון פאַראיין איז ניט געווען בלויז אַ פראָפעסיאָנעלע, נאָר אויך אַ רעליגיעז־פעדאַגאָגישע: העלפן די „יבנה"־לערער זיך צו פאַרטיפן אין יידישקייט און זיך פאַרפולקאָמענען אַלס לערער.

די „יבנה"־צענטראַלע צוזאַמען מיטן לערער־פאַראיין האָבן פון צייט צו צייט אינגעאָרדנט פאַרפולקאָמונגלעקציעס פאַר „יבנה"־לערער. אַזוי, למשל, האָט מען אין זומער תר"ץ אינגעאָרדנט אין פאָלאַנגען (אַ דער־הוילונגס פּלאַץ אויפן ברעג פון באַלטישן ים) זומער קורסן אונטער דער לייטונג פון ד"ר יוסף קאַרלעבאַך הי"ד פון האַמבורג. די קורסן האָבן באַזוכט 52 לערער און לערינס. ס'האָבן זיך אין זיי באַטייליקט אַלס לעקטאָרס: הרב הגאון ר' אהרן באַקשט פון שאַוול הי"ד, ד"ר דויטש לענדער ז"ל.

אויסער אין פאָלאַנגען האָט „יבנה"־צענטראַלע אינגעאָרדנט אין קאָלאָטאָווע (אַ דאָטשע־פּלאַץ אויף די ברעגעס פון ניעמאַן, האָרט ביי קאָוונע) אַ זומער אָפּרו פאַר „יבנה"־לערער און אויך דאָרטן זיינען געפירט געוואָרן פאַרפולקאָמונגס קורסן.

כדאי צו דערמאָנען, אַז אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון ה' דוד איציקאָוויץ, אַן אָביטוריענט פונעם ערשטן אָרויסלאָז פון קאָוונער „יבנה" לערער־סעמינאַר, דער לייטער פון דער מיידלשער פאָלקס־שול אין קאָוונע און סעקרעטאַר פון „אגודת הרבנים" אין ליטע, איז געעפנט געוואָרן אין 1932 אין קאָלאָטאָווע דער אָפּרו־פּלאַץ „ישורון" פאַר „יבנה"־שילער, ווי אויך פאַר ישיבה־בחורים פון גרעסערע און קלענערע ישיבות. דאָרטן האָט זיך אויך געפירט אַ קורס פון פעלד־אַרבעט און שטאָטישער געריטנעריי.

כדי מכשיר צו זיין יונגע לייט און מיידלעך צו זיין חלוצים און אַריינגעבן אין זיי דעם ישראל־געדאַנק אין אַ רעליגיעז־אומפאַרטייאישער ראָם, איז באַשלאָסן געוואָרן אויף אַ צוזאַמענקום, חול המועד פּסח תרצ"ג, ביי מיר אין הויז, צו גרינדן דעם רעליגיעזן החלוץ, וועלכער האָט תיכף אויפגעשטעלט עטלעכע הכשרה־ווירטשאַפטן.

דער אַקטיווסטער טוער אינעם רעליגיעזן החלוץ איז געווען אין אָנהייב פון זיין אַנטוויקלונג דער פראָמינענטער תלמיד־חכם, דער ברודער פון ר' אברהם־אליהו קאַפּלאַן און דער איידעם פונעם רב הגאון אהרן באַקשט פון שאַוול, ר' אייזיק ראַבינאָוויץ הי"ד (אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים אין אָנהייב פונעם ליטווישן כיבוש, צוזאַמען מיט זיין שוועסטער).

דער רעליגיעזער החלוץ, וואָס איז ביי זיין אנטשטייונג געווען אומפאַרטייאיש, איז שפּעטער געוואָרן „אגודת־ישראל" געשטימט. כדאי צו באַצייכענען, אַז שוין אין יאָר 1921 איז עולה געווען קיין ארץ ישראל אַ קליינע גרופּע פון „צעירי־ישראל" חלוצים.

די „יבנה"־ריכטונג אין ליטע איז געווען זייער פאָפּולער ניט נאָר צווישן די אויסגעשפראָכן פרומע. ווען אין יאָר תר"ץ איז אַנטשטאַנען דער „יבנה"־הילפס־אַנשטאַלט פאַר דערציאונג אין ליטע, זיינען געשטאַנען אין שפּיץ פונעם דאָזיקן אַנשטאַלט, צוזאַמען מיטן רב ר' אברהם דובער כהנא־שפירא זצ"ל, אויך ה' מ. ווייצמאַן ז"ל (שפּעטער אינהאָבער פונעם שוועבל־פאַבריק „גור". נפטר געוואָרן אין חיפה), ר' פישל בער מראסיין, ר' איסר בער וואלף, ה' ל. אַזשינסקי א. א.

אין יוני 1941, בעת ליטע איז פאַרנומען געוואָרן דורך די סאָוויעטן, זיינען אַלע דערציאונגס־אַנשטאַלטן פון „יבנה", ווי אויך אַלע אַנדערע העברעאישע שולן און דערציאונגס אַנשטאַלטן, געשלאָסן געוואָרן. (חנוכה 1938 איז פאַרגעקומען די לעצטע לאַנדעס־קאָנפערענץ פון „יבנה"־לערער). און בעת דער נאַצישער הערשאַפט אין ליטע זיינען אומגעקומען די גרעסטע צאָל „יבנה"־לערער.

זאָל מיר דאָ דערלויבט ווערן אויסצוקריצן אויף אָט דער מצבה פון „יבנה" אין ליטע, אָחוץ די נעמען פון לערער און לערערינס, וואָס זיינען שוין פריער דערמאָנט געוואָרן, אויך דעם טראַגישן גורל פון לערער און לערינס אין קאָוונער געטאָ. די ידיעות וועגן זיי זיינען דערגאַנגען צו אונדז, דער עיקר, דורכן זשורנאַל „דער לעצטער חורבן", וואָס איז דערשינען נאָך דער מלחמה אין מינכען. רעדאַגירט דורך ישראל קאַפּלאַן — אַן אָביטוריענט פון די לערער־קורסן „צעירי־ישראל" אין תרפ"א, איצט לערער אין תל־אביב. איך דריק אים אויס, ביי דער געלעגנהייט, מיין טיפסטן דאַנק פאַר די פילע פּרטים וואָס ער האָט מיר דערציילט, פון וועלכע כ'האָב געמאַכט געברויך אין דער דאָזיקער רשימה, הן וועגן דער אנטשטייאונג פון דער ריכטונג „יבנה" איידער איך בין געקומען קיין ליטע, הן וועגן איר שרעקלעכן סוף.

אין די ערשטע מלחמה טעג איז דערהרגעט געוואָרן

ה׳ אברהם הירשאָוויץ, אַ בוגר פון יורידישן פאַקולטעט, דער לייטער און לערער פון סלאָבאָדקער תלמוד־תורה.

אין 1941 זיינען אומגעקומען, בעת דער מאַסן־שחיטה פון יידן אין אָנהייב יולי, ר׳ שרגא־פייוול היילפערן, ר׳ שלמה טראָכטנבערג, ה׳ מנחם קליפּ — דער לייטער פון „יבנה"־שול אין יתומים־הויז — און בנימין שאַבסלבאן. אין דער סעפּטעמבער־אַקציע פון 1941 זיינען דערהרגעט געוואָרן ר׳ יצחק שמואלאָוויץ — דער גרינדער פון דער־ציאונגס־סיסטעם אין ליטע, זיין פרוי עלא־שוואַרץ שמוא־לאָוויץ — די לייטערין פון „בית־יעקב" אין ליטע — און זייערע קינדער, (די קינדערס מוטער־שפּראַך, ווי אויך די שפּראַך פון זייערע עלטערן צווישן זיך, איז געווען עבֿרית), שרה גיטעלעוויץ־היילפּערן, די טאָכטער פון ראש ישיבה ר׳ שמחה גיטעלעוויץ הי״ד, אַ בוגרת פון „יבנה"־פּעדאַגאָגיום אין טעלזש, ר׳ שלמה סידערער, ר׳ יצחק אַניקשט — אַ תלמיד־חכם און אַ שרייבער, איינער פון די עלטסטע העברעאישע לערער אין ליטע.

ערב ראש השנה תש״ב איז נפטר געוואָרן אין קאָוונער געטאָ ד״ר יואל זאַלצבערג — דער לייטער פון „יבנה"־גימנאַזיעס און דער פאַרפאַסער פון אַ מעדיצינישן בוך (אין ליטוויש) קעגן געזונץ פון שחיטה־פאַרבאָט, וואָס האָט געזאָלט אָנגענומען ווערן אין ליטע.

אין דער חשון אָקציע תש״ב זיינען דערהרגעט געוואָרן: ר׳ י. א. סוריצקי, ר׳ שרגא־פייוול לופיאַנסקי, ר׳ חיים־נחום סטרעליץ — איינער פון די באַרימטסטע מלמדים אין קאָוונע — ר׳ משה נאוויכאָוויץ — פון מזרחי עסקנים — און ר׳ דוד לוין — אַן עסקן פון „אגודת־ישראל" (ביידע האָבן זיי זיך מטפל געווען אין אַרגאַניזירן חדרים אין קאָוונער געטאָ). ר׳ פּנחס נייַמאַרק — דער לערער פון מיידל־גימנאַזיע „יבנה" אין קאָוונע — איז אַרויסגעשיקט געוואָרן דעם 6־טן פעברואַר 1942 אין לאַגער קיין ריגע און פון דאָרטן מער נישט צוריק־געקומען.

דעם 26־טן אָקטאָבער 1943, בעת דער פאַרשיקונגס־אַקציע פון ליטווישע יידן קיין עסטלאַנד, זיינען אומגעקומען חיה חוס־לוין מיט איר מאַן — משה לוין — און זייער טאָכטער.

אין אָנהייב יולי 1944, בעת דער ליקווידאַציע פּח קאָוונער געטאָ, זיינען אומגעקומען ר׳ שרגא־פֿייוול ראָזען, איינער פון די „יבנה" גרינדער און די לערערין פייגע פיבלסון־שלאָפאבערסקי, די טאָכטער פונעם גאון א. מ. פיבלסון פון קופישאק, אַ בוגרת פון לערער־סעמינאַר „יבנה" אין טעלזש.

אין לאַגער שטוטהאָף, אַוואו ס׳זיינען פאַרטריבן געוואָרן אַ טייל פון די יידישע פרויען נאָכן ליקווידירן פון קאָוונער געטאָ, זיינען אומגעקומען חנה הורביץ־סניעג, (די טאָכטער פונעם גאון ר׳ ברוך הורביץ — אַלעקסאָט און די פרוי פונעם מיליטעריסן רב אין ליטע ר׳ א. סניעג — איצט הויפּט־רב אין מינכען), די לערערין אסתר גאַליס־שוואַרץ.

אין פאַרלויף פון יולי 1943 ביז מאַי 1945 זיינען אומגעקומען אין פאַרשיידענע לאַגערן: ר׳ דוד איציקאָוויץ, דער לערער חיים גליק, ה׳ אליהו טיץ — דער לייטער פון דער העברעאישער מיידל־גימנאַזיע „יבנה" אין קאָוונע, אהרן פונק (בוגר פונעם ערשטן אַרויסלאָז פון „יבנה"־סעמינאַר אין קאָוונע, דער מנהל פון פאַלקס־שול „יבנה" אין טעלזש און שפּעטער אויך אין שאַוול), די לערערין הדסה הירשאָוויץ (בוגרת פון „יבנה" פּעדאַגאָגיום אין טעלזש. זי האָט געשריבן אַ טאָג־בוך אין צייט פון נאַצישן כיבוש. נפטר געוואָרן אין מינכען נאָכן קאָנצענטראַציזם. זי האָט מצליח געווען צו ראַטעווען איר זון און אַריבערברענגן אים קיין ארץ־ישראל) און נאָך און נאָך...

זייער בלוט זאָל ניט פאַרשוויגן ווערן!

* * *

די דערציאונגס־ריכטונג „יבנה" אין ליטע איז געווען איינע פון די שענסטע דערגרייכונגען פון ליטווישן יידנטום. זי האָט געשטרעבט און מצליח געווען צו פאַראייניקן די תורה מיט דאָס שענסטע און בעסטע פון דער מענטשלעכער קולטור, דערביי ניט מוותר זייענדיק אויף די ווערטן פון דער תורה, ווי אויך ניט אויף די דערהויבענע שאַפונגען פון מענטשלעכן גייסט. זי האָט אָפּגעהיט די האַרמאָניע צווישן די מצוות פון דער תורה און צווישן די נאַציאָנאַלע שטרעבונגען פונעם יידישן פאָלק.

זאָל ווירדיק דערמאָנט ווערן דער נאָמען פון „יבנה" אין ליטע צוזאַמען מיט די טייערע פּערל פון תורה, חכמה און יראת־שמים, וואָס דאָס ליטווישע יידנטום האָט בייגעטראָגן דעם פאָלק ישראל.

א. בן־אפרים (אפרימטשיק)

די יידישע סטודענטנשאפט אין ליטע

1־טער פעריאד

אין יאנואר 1919 זיינען אין קאוונע, אויף מיצקיע־וויטש־גאס, אין א געביידע פון א געוו. רוסישער גימ־נאזיע, דערעפנט געוואָרן די אזוי גערופענע „ליטווישע העכערע קורסן", פון וועלכע עס האט זיך שפעטער אנט־וויקלט דער ליטווישער אוניווערזיטעט. די קורסן האבן געהאט בלויז דריי אפטיילונגען: א טעאלאגיש־פילאזא־פישע, הומאניטארע און מאטעמאטיש־נאטורוויסנשאפטלע־כע. די סיבה דערפון איז געווען דער מאנגל אין לערער־פערסאנאל און לערן־מכשירים פאר אנדערע אפטיילונגען. די אונטערריכט־שפראך אויף די „העכערע קורסן", וועל־כע זיינען דעמאלט געווען דער העכסטער לערן־אנשטאלט אין ליטע, איז געווען ליטוויש, — א שפראך, וואס אפילו פיל שטעטישע ליטווינער האבן ניט באהערשט ליטע־ראריש. איניקע לעקטארן, ביחוד וועלכע האבן זיך צו־ריקגעקערט פון רוסלאנד, האבן זייערע לעקציעס גע־לייענט אויף רוסיש, איין לעקטאר (אויפן הומאניטארן פאקולטעט) האט געלייענט אויף דייטש. דעם ערשטן יאר זיינען אנגעקומען 180 צוהערער אויף אלע אפטיילונגען, צווישן זיי בלויז 6 יידן. די צוהערער האבן זיך קאנטי־גענטירט פון דער אמאליקער פארפוילישטער ליטווישער אינטעליגענץ, פון ליטווינער, צוריקגעקערטע פון רוס־לאנד, דייטשלאנד, שווייץ. אלס צוהערער פלעגן אנגענומען ווערן פערזאנען מיט רייף־צייגענישן פון גימנאזיעס (אן אונטערשייד פון וועלכן לאנד) און פון גלחים־סעמינארן און שולן. די קליינע צאל יידישע צוהערער דערקלערט זיך דערמיט, וואס:

א) די ליטווישע אונטערריכט־שפראך איז געווען פרעמד און שווער־צוגענגלעך פארן יידישן צוהערער, וועלכער האט על־פי־רוב געשטאמט פון א רוסישער גימנאזיע;

ב) די יידן זיינען אין דעם פעריאד צופיל געווען פארנומען מיט פארהיילן די מלחמה־וואונדן, דאגות־פרנסה א. א., און ביי א פוסטן מאגן זיינען קיינע תורות ניט געקראכן אין קאפ;

ג) די „העכערע קורסן" האבן טיילווייז געמאכט אן איינדרוק פון א קאטולישן סעמינאר. כמעט 75% פון די צוהערער און 10% פון די לעקטארן זיינען געווען גייסט־לעכע. אויך האט די באשרענקטקייט פון די אפטיילונגען ניט געצויגן דעם יידישן אביטוריענט.

אלע יידישע צוהערער זיינען געווען פארשריבן אויף דער הומאניטארער אפטיילונג, וואו מ'האט אונטערריכט פילאלאגישע לימודים. ענדיקנדיק דעם קורס האבן די צוהערער געקאנט באקומען לערער־רעכט פאר מיטל־שולן אין ליטע.

במשך פון די יארן 1920 און 1921 איז געוואקסן די יידישע באפעלקערונג און אויך די צאל צוהערער אויף די קורסן. לויט פאראנענע ידיעות איז די צאל יידישע צוהערער אויף די „העכערע קורסן" סוף לערן־יארן 1920/1921 (אין יולי 1921) געווען ארום 60 פערזאן, פון וועלכע ביי 3/4 אויף דער הומאניטארער אפטיילונג און 1/4 — אויף דער מאטעמאטיש־נאטורוויסנשאפטלעכער.

אין די זעלביקע יארן איז געגרינדעט און פאר־שפרייט געוואָרן איבער גאנץ ליטע א נעץ פון נאציאנאלע יידישע שולן און גימנאזיעס, מיינסטנס מיט דער העברע־אישער אונטערריכט־שפראך. די פראקלאמירטע היסטא־רישע באלפור־דעקלאראציע, 2־טן נאוועמבער 1917, האט אין דער קליינער ליטע געהאט א זייער שטארקן אפקלאנג און פיל יידישע שילער, וואס האבן אין אנהייב פון דער ליטווישער אומאפהענגיקייט געלערנט אין דייטשי־שע אדער רוסישע שולן, זיינען דורך די עלטערן אריבער־געפירט געוואָרן אין העברעאישע אדער יידישע שולן. די רעאל־גימנאזיע אין קאוונע, וואס איז געגרינדעט געוואָרן דורך די דייטשן אין 1917 פאר יידישע שילער, וואו די אונטערריכט־שפראך איז געווען דייטש (דירעקטאר רא־בינער ד"ר קארלעבאך) האט אין 1919 אנגעפאנגען ארי־בערגיין אויף העברעאישער אונטערריכט־שפראך. דער זעלביקער פראצעס, אבער לאנגזאמער און מיט א פאר־שפעטיקונג פון 4 יאר, איז פארגעקומען אין דער בא־קאנטער העברעאישער (שוואבעס) גימנאזיע אין קאוונע, וואו דער אונטערריכט איז פריער פארגעקומען אויף רוסיש.

פון די און אנדערע גימנאזיעס אין ליטע, האבן זיך שפעטער קאנטיגענטירט די יידישע סטודענטן פארן ליט־ווישן אוניווערזיטעט. אטעסטאטן פון די אלע גימנאזיעס איז דורכן אוניווערזיטעט אנערקענט געוואָרן צוגלייך מיט די צייגענישן פון די ליטווישע מלוכה־גימנאזיעס. בעת די ארויסלאז־עקזאמענס אין די העברעאישע אדער יידישע גימנאזיעס פלעגט אויך דארפן בייזיין א פאר־טרעטער פון בילדונגס־מיניסטעריום.

אין דעם 1־טן פעריאד זיינען די יידישע צוהערער פון די „העכערע קורסן" נאך ניט געווען קיין ארגאניזירטע קערפערשאפט און ניט געווען קיין פאקטאר ניט אין די וועלט פון די „קורסן" גופא, ניט אויסער זיי.

2־טער פּעריאָד

אין פעברואר 1922 זיינען די „ליטווישע העכערע קורסן" דורך אַ געזעץ פון ליטווישן סיים (פּאַרלאַמענט) פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אוניווערזיטעט, מיט רעכט צו געבן אַקאַדעמישע טיטלען פאַר געענדיקטע צוהערער. דאָס ערשטע לערן־יאָר פון קאָוונער אוניווערזיטעט, וואָס האָט אָפיציעל געהייסן „ליטווישער אוניווערזיטעט" האָט זיך אָנגעהויבן דעם 15־טן סעפּטעמבער 1922. דער ערשער רעקטאָר איז געווען קאַנאָניק בוטשיס, אַ קאַטוילישער גייסטלעכער.

אין אוניווערזיטעט זיינען געשאַפן געוואָרן יורידישער, מעדיצינישער און טעכנישער פאַקולטעטן, און די געוועזענע טעאָלאָגיש־פילאָזאָפישע, הומאַניטאַרע און מאַטעמאַטיש־נאַטורוויסנשאַפטלעכע אָפּטיילונגען פון די „ליטווישע העכערע קורסן" זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין גלייכנאָמענדיקע פאַקולטעטן.

דאָס יידישע לעבן האָט זיך עטוואָס סטאַביליזירט. יידן האָבן זיך געשאַפן פעסטערע פּרנסות. די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע מיטן נאַציאָנאַל־ראַט און דאָס מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים — האָט געגעבן די יידן אַ געפיל פון זיכערקייט און פיל יידישע יונגע מענער און פרויען, אַביטוריענטן פון העברעאישע אָדער יידישע שולן אין ליטע, אָדער געקומענע פון אויסלאַנד, האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אין אוניווערזיטעט. די צאָל יידישע סטודענטן און פרייע צוהערער (וואָס האָבן ניט געהאַט קיין גימנאַזיע־אַטעסטאַטן, האָבן געדאַרפט אַזאַ צושטעלן ביזן ענדיקן דעם אוניווערזיטעט), איז שוין אין יאָר 1925 געווען ביי 500 פון דער אַלגעמיינער צאָל 3000 סטודענטן, ד. ה. 1/6 פון דער אַלגעמיינער צאָל.

דעם הויכפּונקט, וואָס שייך דער צאָל און אַנטוויקלונג אַלס פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכער כוח אין אוניווערזיטעט און אין אַלגעמיינעם יידישן לעבן, האָט די יידישע סטודענטנשאַפט דערגרייכט אין לערן־יאָר 1931/1930. דאָס יאָר וועלן מיר נעמען אַלס גרונדלאַגע צו אילוסטרירן דעם וועזן און לעבן פון דער יידישער סטודענטנשאַפט אין דעם 2־טן פּעריאָד.

אין דעם 1931/1930 יאָר זיינען אין ליטע געווען:

איינוואוינער — 1.800.000, דערפון יידן 154.000
אָדער אַרום 7%

סטודענטן — 4.000, דערפון יידן 1.000 אָדער 25% (1/4).

ווי מיר זעען איז די צאָל יידישע סטודענטן געווען כמעט פיר מאָל אַזוי פיל, ווי די פּראָפּאָרץ פון דער יידישער באַפעלקערונג לגבי דער אַלגעמיינער. דער יידישער דראַנג צו הויכער בילדונג, צו וויסנשאַפט, צו פאַרפולקומען־זיך, וואָס איז אויסגעדריקט דורך די געבראַכטע ציפערן, האָבן ניט איין מאָל געדינט אַלס אַנטיסעמיטישע אַרגומענטן, אַז יידן ווילן פאַרכאַפּן די בעסטע פּרנסות און אַרויסשטופּן די ליטווינער פון שטאָט.

די 1000 יידישע סטודענטן האָבן געהאַט די פאָלגנדיקע סאָציאַלע אָפּשטאַמונג (לויט סטאַט. ידיעות, פאַרעפנטלעכט אין זשורנאַל דער „אידישער סטודענט", איינמאָליקע אויסגאַבע פון עקאָנ. פאַראייניקונג, קאָוונע, 1933):

32 % — פון בעל־מלאכות און אַרבעטער,
26 % — פון קליינקרעמער,
17 % — פון סוחרים און אינדוסטריעלער,
12 % — פון אָנגעשטעלטע און באַאַמטע,
9 % — פון לאַנדווירטן און ערד־פּאַכטער און
4 % — פון פרייע פּראָפעסיעס.

100 %

אַלזאָ, די איבערוויגנדע מערהייט זיינען געווען קינדער פון אַרבעטער, אָנגעשטעלטע אָדער קליינקרעמער (70%), וואָס האָבן קוים געמאַכט חיונה. די סטאַטיסטיק איז בשעתו מיט אַ מעמאָראַנדום איבערגעגעבן געוואָרן דעם סענאַט פון אוניווערזיטעט, אַלס תשובה אויף די ליטוויש־שאָוויניסטישע אַרגומענטן, אַז אַלע יידן זיינען קאַפּיטאַליסטן, און דעריבער דאַרפן די יידישע סטודענטן ניט באַפרייט ווערן פון אָפּצאָל אין אוניווערזיטעט. דער דאָזיקער אָפּצאָל איז געווען 200 ליט (דאַן 20 דאָלער) אַ יאָר, צאָלבאַר אין צוויי האַלביאָריקע ראַטעס. די דאָזיקע סומעס זיינען געווען ניט לויט די כוחות פאַר פיל יידישע סטודענטן. צום בולטסטן פלעגט זיך דאָס פילן ביים אָנהייב פון יעדן סעמעסטער, ווען אין דער הלואה־קאָמיסיע פון דער עקאָנאָמישער פאַראייניקונג פלעגן אַריינפליסן הונדערטער בקשות פון סטודענטן זיי צו העלפן באַצאָלן דעם שכר־לימוד. דער אוניווערזיטעט־סענאַט פלעגט פון אָפּצאָל באַפרייען בלויז אַ קליינעם טייל פון זיי. ס׳פלעגן אויך זיין איינער אָדער צוויי יידישע סטיפּענדיסטן. די סטיפּענדיעס פלעגט מען אויסטיילן צווישן די פעאיקסטע סטודענטן, און אויך יידן זיינען שטענדיק געווען צווישן זיי.

פון די יידישע סטודענטן האָבן:

40% געלעבט פון אייגענער אַרבעט בעתן שטודירן,
25% געלעבט פון שטיצע פון עלטערן,
15% געלעבט פון שטיצע פון קרובים פון אַמעריקע, אַפריקע א. אַנד.
12% געלעבט פון סאָצ. מוסדות, סטיפּענדיעס וכדומה,
8% געלעבט פון ניט־רעגולערע שטיצעס, אין האַלבהונגער.

אין 1930 האָט די עקאָנאָמישע פאַראייניקונג פון די יידישע סטודענטן געגרינדעט אין קאָוונע, מיט דעם וואַרעמען אָפּרוף פון דער יידישער געזעלשאַפט, אַ ביליקע סטודענטן־קיך, וואו אַ ווייניק באַמיטלטער סטודענט פלעגט פאַר אַ קליינעם אָפּצאָל (אומגעפער 50% ביליקער ווי דער מאַרק־פּרייז) עסן אַ זעטיקן מיטיק. פיל סטודענטן פלעגן דעם מיטיק באַקומען אומזיסט און ביי אַ טייל איז דער מיטיק געווען דער איינציקער מאָלצייט במשך פון גאַנצן טאָג.

די קיך און די הלוואות־קאַסע פון דער עקאָנ. פאַראייניקונג האָט פיל פאַרלייכטערט דאָס לעבן פון אומבאַמיטלטן יידישן סטודענט.

די יידישע סטודענטן זיינען געווען אַרגאַניזירט אין פאַראייניגן, אַרגאַניזאַציעס און קאָאָפּעראַציעס.

1. די עקאָנאָמישע פאַראייניקונג פון די יידישע סטודענטן אין ליטווישן אוניווערזיטעט איז געווען די גרעסטע סטודענטן־אַרגאַניזאַציע. זי האָט פאַראייניקט אַלע יידישע סטודענטן אָן אונטערשייד פון פּאָליטישער ריכטונג. זי איז געווען אַ מין דאַך־אַרגאַניזאַציע פאַר אַלע יידיש־סטודענטישע גרופירונגען. זי האָט זיך געגרינדעט אין 1924 דורך ח. טאָקער, ש. יפה, א״א אַלס „אקאַ־דעמישע״ פאַראייניקונג. אין 1925 איז דער נאָמען און אויך איר אַרבעטס פעלד געענדערט געוואָרן. אָנשטאָט „אקאַ־דעמישע״ האָט זיך די פאַראייניקונג גערופן „עקאָנאָמישע״ און האָט במשך פון איר וויי־טערדיקער עקזיסטענץ באַ־רעכטיקט דעם נאָמען. אין דעם זעלביקן יאָר האָבן די פאַראייניקונג איבערגענומען די חברים אסתר בלאָך, דוד קריוואָשעעוו און חיים בראכמאן, וואָס זיינען געבליבן דער „פאַראייניקונג״ געטרייַ לאָנג נאָך דעם ווי זיי האָבן פאַרענדיקט דעם אוניווערזיטעט. פון די דריי — זיינען בלאָך און קריוואשעעוו געשטאָרבן אין סאָוויעט־רוסלאַנד, און חיים בראכמאן איז אומגעקומען אין קאָוונע, איינער פון די מיליאָנען ייִדישע נאַצי־קרבנות.

די טעטיקייט פון דער עקאָנאָמישער פאַראייניקונג פלעגט אָנגעפירט ווערן פון אַ פאַרוואַלטונג, וואָס פלעגט געווײלט ווערן יעדן סעמעסטער לויט דעמאָקראַטישע, גלייכע, געהיימע, אָדער אָפענע וואָלן. עס פלעגן צווישן זיך קעמפן רעכט־געשטימטע, צוזאַמען מיט רעליגיעזע, קעגן צ. ס. (ציוניסטן־סאָציאַליסטן) און לינק־געשטימ־טע גרופירונגען. מען פלעגט זיך אָבער שטענדיק אייניקן אויף אַ קאַנדידאַטור פון די טעטיקסטע חברים און בשעת־מעשה פאַרגעסן אַן זייער פּאָליטישער אָנשויאונג. די וואָלן פלעגן באַווייזן, אַז די דאָמינירנדיקע מערהייט זיינען נאַ־ציאָנאַל־געשטימט.

צווישן די טעטיקסטע חברים איז כדאי צו דערמאָנען אויסער די ח״ח בלאָך, קריוואשעעוו און בראכמאן, אויך די ח״ח ראדין (איצט אין ישראל), רבקה מינסקי, (אומ־געקומען אין קאָוונער געטאָ), ראובן בערנשטיין (אין אָמע־ריקע) חיים בלאָשטיין (אין אָמעריקע), ש. גאָלדשמיט (אין לאָנדאָן) און ב. דזימיטראָווסקי־פונק (אומגעקומען אין קאָשעדאָר, ביי קאָוונע, ווערנדיק פאַרברענט לעבע־דיקערהייט מיט אַלע יידן אין בית־המדרש).

די מאַטעריעלע מיטלען פון דער „פאַראייניקונג״ האָבן זיך געשאָפן פון:

א. מיטגליד־אָפּצאָלן פון חברים־סטודענטן,

ב. שטיצעס פון מעצענאַטן און אונטערשטיצער און

ג. אונטערנעמונגען (פאַרווייַלונגען, בעלער, וכדומה).

כמעט 85% פון אַלע יידישע סטודענטן זיינען גע־וועזן מיטגלידער פון דער עקאָנ. פאַראייניקונג. גלייכ־צייַטיק זיינען זיי געווען מיטגלידער אין אַנדערע אָר־גאַניזאַציעס, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין עקאָנאָמישע צילן. דער מיטגליד־אָפּצאָל איז געווען 1 ליט, און מערער,

אַ סעמעסטער. די סטודענטן פלעגן צאָלן דירעקט אַדער דורך אַנדערע אָרגאַניזאַציעס.

כדי צו אָרגאַניזירן די מאַטעריעלע שטיצע מצד דער יידישער געזעלשאַפט, איז אין 1928 אין קאָוונע געגרינ־דעט געוואָרן די „געזעלשאַפט צו שטיצן די יידישע סטו־דענטן פון ליטווישן אוניווערזיטעט״, וואו ס׳האָבן זיך באַטייליקט מענטשן פון פאַרשיידענע פּאָליטישע ריכ־טונגען. אָקטיוו האָבן מיטגעאַרבעט: פּראָפ. בעליאָצקין, וועלכער איז גלייכצייטיק געווען פאָרזיצער פון דער גע־זעלשאַפט (אומגעקומען אין קאָוונער געטאָ אין מערץ 1944), ר. רובינשטיין, שעף רעד. פון „אידישער שטימע״, (אין ישראל), די פאָרשטאָרבענע ד״ר מ. סודאַרסקי (רעד. פון „פאָלקס־בלאַט״) און פרוי ד״ר סודאַרסקי, ד״ר ח. נ. שאַפּירא, דאָצענט פון אוניווערזיטעט און זון פון קאָוו־נער רב (אומגעקומען אין קאָוונע אין 1943), מ. בראמסאָן, און פרוי, באַקאַנטע געז. טוער אין קאָוונע (אומגעקומען אין 1941), ד״ר ז. וואלפערט און פרוי, באַקאַנטע אינ־דוסטריעלער, (איצט אין אַמעריקע) א. אַנד.

די גרעסטע פאָזיציע פון די הכנסות איז אָבער גע־וועזן דער פאָפולערער באַל פון דער עקאָנאָמישער פאַר־אייניקונג, וואָס פלעגט פאָרקומען יערלעך, דעם 31־טן דעצעמבער, אין איינעם פון די שענסטע זאָלן אין קאָוונע. דעם 31/12/1930 האָט דער באַל צ. ב. געגעבן ריינעם ריווח 7000 ליט. דער גאַנצער בודזשעט פון דער „פאַר־אייניקונג״ פאָרן קומענדיקן יאָר האָט באַטראָפן אַרום 12.000 ליט.

די עקאָנאָמישע פאַראייניקונג איז ליקווידירט גע־ווארן ענדע 1940, ווען ליטע איז געוואָרן אַ סאָוויעטישע רעפּובליק.

2. „על המשמר״. קולטורעלער פאַרבאַנד מיט העב־ראַיש אַלס אומגאַנגס־שפּראַך. געגרינדעט אין 1924; געלייענט לעקציעס וועגן קולטורעלע פראָגן, ציוניזם, ארץ־ישראל. געציילט אַ 70 חברים.

3. „מוריה״. פאַרבאַנד פון רעליגיעז־געשטימטע יידישע סטודענטן. געגרינדעט גמרא־קורסן פאַר יידישע סטודענטן. געציילט אַ 30 מיטגלידער.

4. צ. ס.־סטודענטן־פאַרבאַנד. באַשטאַנען פון ציו־ניסטן־סאָציאַליסטן; געווען אַ צווייג פון אַלגעמיינעם צ. ס.־פאַרבאַנד אין קאָוונע; געציילט אָן 80 חברים.

5. „אוראַ״ — פאַרבאַנד פון ניט־ציוניסטישע סטודענטן, איינגעשלאָסן קאָמוניסטן, צייטנווייז אויך ניט־יידן. געציילט אַ 50 מיטגלידער.

6. „ביתריה״. נאַציאָנאַלע קאָרפּאָראַציע. געגרינדעט 1923 דורך אפרים בוך, פנחס שולמאָן, ליודווינאָווסקי (אַלע אומגעקומען אין ליטע). אונטערהאַלטן קאָנטאַקט מיט יידישע סטודענטן קאָרפּאָראַציעס אין ריגע („בי־תוליה״) און אין דאַרפּאַט („לימוביה״). געציילט אָן 80 מיטגלידער.

7. „ירדניה״ — רעוויזיאָניסטישע קאָרפּאָראַציע,

זיך אפגעשפאלטן פון „ביתריה" אין 1926, שפעטער גע־ווארן „גראסמאניסטיש". געציילט א 40 מיטגלידער.

8. „אל־על". עקסטרעם־רעוויז. קאַרפאַראַציע, גע־גרינדעט אין 1926. ארום 20 מיטגלידער.

9. „הרצליה". אלגעמיין־ציוניסטישע קאַרפאַראַציע; געגרינדעט 1928; ארום 30 מיטגלידער.

10. „בר־גיורא". באשטאנען פון אסימילירטע עלע־מענטן, ארום 15 מיטגלידער.

11. „בת־עמיה". רעוויזיאניסטישע פרויען־קאַרפא־ראַציע, געגרינדעט אלס פיליע פון „ירדניה", געהאט ארום 30 מיטגלידער.

12. „אוניטאס פעמינארום". אומפארטייאישע פרויען־קאַרפאַראַציע. ארום 20 מיטגלידער.

א קליינע צאל יידישע סטודענטן האבן געהערט צו אלגעמיינע ארגאניזאציעס, ווי צ. ב. פון יוריסטן, פון מעדיקער, פון ספארטלער־סטודענטן א. אנד.

יעדע סטודענטן־ארגאניזאציע אדער קארפארא־ציע האט אין די אוניווערזיטעט־קאריդארן געהאט איר וויט־רינע, וואו מען פלעגט אויסהענגען מעלדונגען אין העב־רעאיש, יידיש און ליטוויש צו די חברים וועגן פארזאמ־לונגען א. א. וו. אין 1933 איז דאס באנוצן יידיש אדער העברעאיש אין אוניווערזיטעט פארבאטן געווארן.

אין אנדערע הינזיכטן זיינען די יידישע סטודענטן געווען גלייכבארעכטיקט מיט די ניט־יידישע. די יידישע קארפארא־נטן האבן געהאט דאס רעכט עפנטלעך צו טראגן זייערע נאציאנאלע היטעלעך מיט מגן־דוד און אנדערע אפצייכענונגען. אין ריגע איז דאס צ. ב. דורך דער מאכט אפיציעל געווען פארבאטן אויף אן אינטערוועניץ פון די לעטישע און דייטשע סטודענטן־קארפארא־ציעס.

די יידישע סטודענטן האבן זיך אויך באטייליקט אין דער אלגעמיינער סטודענטישער פארשטייערשאפט („אטסטאוויבע") דאס איז געווען א קליינער פארלאמענט, וואס האט געדארפט זיין דער אויסדרוק פון דער, אין דער גאנצער וועלט אנערקענטער, סטודענטישער אוי־טאנאמיע און פרייהייט. פאקטיש אבער האט די רעאק־ציאנערע מערהייט (שאוויניסטיש געשטימטע ליטווינער) שטענדיק באנוצט די דאזיקע עפנטלעכע טריבונע, כדי צו באקעמפן און קריטיקירן די יידישע קאלעגן. איבער־הויפט האט זיך די טעטיקייט זייערע פארשטארקט נאך 1933, וועו היטלער האט באקומען די מאכט אין שכנות־דיקן דייטשלאנד, און אין דער קליינער ליטע האט אנגע־פאנגען ארייגדרינגען די טעאריע פון ראסן־האס.

אין 1930 זיינען די יידישע סטודענטן צו די וואלן געגאנגען, ווי כמעט שטענדיק, מיט צוויי רשימות: אן אלגעמיין־ יידישע רשימה, וואס האט איינגעשלאסן רע־ליגיעזע, ציוניסטישע און אומפארטייאישע סטודענטן, די צווייטע — א רשימה פון די ציוניסטן־סאציאליסטן. די אלגעמיינע רשימה האט דורכגעפירט 7 קאנדידאטן (אשר שמיט, ראטשקאווסקי, קאצנעלבאגן — אלע דריי אומגע־

קומען אין ליטע, — ר. בערנשטיין אין אמעריקע, ש. גאלדשמידט, אין ענגלאנד, מ. עפשטיין און א. אפרימטשיק (איצט בן־אפרים, אין ישראל). די צ. ס. האט דורכגעפירט 2 (מ. גוטמאן און מ. יפה — ביידע אין ליטע), נאך 1 יידישער קאנדידאט איז אריין דורך דער לינקער (קאמוניס־טישער), ניט־יידישער רשימה (מ. גאפאנאוויטש — איצט אין ליטע). אזוי ארום זיינען אין פארשטייערשאפט געווען 11 יידן פון דער אלגעמיינער צאל 32. די יידן זיינען אבער ניט אין אלע פראגן געווען אייניק. די פארשטייער פון דער אלג. רשימה פלעגן האבן נאר יידישע צילן, די אנדערע פארשטייער — פאליטישע צילן. אין אלגע־מיינע פראגן פלעגן זיך אלע יידישע פארשטייער אנשליסן אן די פראגרעסיווע ליטווישע פארשטייער און פיל מאל צונישט מאכן פארשלאגן פון רעאקציאנערע פארשטייער („טאוטיזינקעס" אדער „אטייטיזינקעס"), וועלכע האבן כמעט שטענדיק געהאט די מערהייט. א געווייסע צייט איז אין יידישער פארשטייער (אשר שמיט) אפילו געווען א מיטגליד פון פרעזידיום, וואס איז באשטאנען פון 5 מאן. ער האט פיל אויפגעטאן פאר דער יידישער סטודענטנשאפט.

נאך 1933 האט די סטודענטן פארשטייערשאפט דורכ־געפירט פארשיידענע אנטי־יידישע רעזאלוציעס, וואס דער אוניווערזיטעט־סענאט, גייענדיק מיטן שטראם, האט זיי פארוואנדלט אין באפעלן. עס איז פארבאטן געווארן דאס באנוצן אנדערע שפראכן אין אוניווערזיטעט, ס'איז באשרענקט געווארן ביז מינימום דאס אננעמען יידישע קאנדידאטן אויף מעדיצין, יידישע סטודענטן פלעגן קיין סטיפענדיעס מער ניט באקומען, און די צאל פון בא־פרייטע פון שכר־לימוד איז פארקלענערט געווארן אויף 90%. דער יוסטיץ־מיניסטער (דער באקאנטער אנטיסע־מיט באראן שילינגאס) האט פון זיין זייט פארבאטן אויפ־נעמען יידישע יוריסטן אין אדוואקאטן־קאמער. יידישע פארמאצעווטן פלעגן מער ניט באקומען קיין רעכט צו עפענען אפטייקן. יידישע אגראנאמען און לערער פלעגן ניט באקומען קיין מלוכה־פאסטנס.

צוליב די פארשטארקטע אנטיסעמיטישע שטימונ־גען אין גאנצן לאנד און אין אוניווערזיטעט און צוליב דער פארערגערטער יידישער מאטעריעלער לאגע, האט זיך די צאל יידישע סטודענטן פון יאר 1933 פאר־קלענערט:

אין יאר 1934 האט מען געציילט אן ערך 820 יידישע סטודענטן

אין יאר 1935 — אן ערך 780 יידישע סטודענטן

אין יאר 1937 — אן ערך 600 יידישע סטודענטן

אין יאר 1939 — אן ערך 500 יידישע סטודענטן.

פיל יידישע סטודענטן האבן פארלאזן די הויכשול און זיך „אומגעשאלטעט" אויף פארשיידענע פרנסות, כדי צו פארלייכטערן דעם מאטעריעלן יאך פון דער משפחה. אנדערע האבן אויסגעוואנדערט קיין א"י, אמעריקע א. א. די יידישע סטודענטנשאפט האט געשפילט א גרויסע

ראל אין אלגעמיין יידישן עפנטלעכן לעבן. אין די ליי־טנדיקע ארגאנען פון אלע פארטייען זיינען געווען סטו־דענטן, אין די רעדאקציעס פון די דריי טעגלעכע יידישע צייטונגען („אידישע שטימע", „פאלקסבלאט" און „דאס ווארט") האבן מיטגעארבעט סטודענטן. אין 1933 איז אין לאנדאן פארגעקומען אן אלוועלטלעכער קאנגרעס פון יידישע סטודענטן, וואו די יידישע סטודענטנשאפט פון ליטע איז אויך געווען פארטראטן (דעלעגאט א. אפרימ־טשיק). אויך אין דער אלבאלטישער סטודענטן־קאנפערענץ פון פינלאנד, עסטלאנד, לעטלאנד און ליטע (אין קאוונע, 1933) זיינען די יידישע סטודענטן פארטראטן דורך 2 פארשטייער (א. שמיט און א. אפרימטשיק). מיט די יידישע סטודענטן פון די באלטישע לענדער איז אונטער־געהאלטן געווארן א לעבעדיקער פערזענלעכער קאנטאקט (דורך קעגנזייטיקע באזוכן א. א. וו.), וואס האט פאר־לייכטערט דעם געמיינזאמען קאמף פאר גלייכבארעכטי־קונג.

דער יידישער לערער־פערסאנאל פון ליטווישן אוני־ווערזיטעט איז דאן באשטאנען פון:

פראפ. ש. בעליאצקין, פאר ציווילע רעכט אויפן יורידישן פאקולטעט.

דאצ. ח. נ. שאפירא, פאר סעמיטאלאגיע, אויפן הו־מאניטארן פאקולטעט.

פראפ. וו. לאזארסאן, פאר נערוון־קראנקייטן, אויפן מעדיצינישן פאקולטעט.

פראפ. ע. לאנדאו, פאר פאטאלאגישער אנאטאמיע, אויפן מעדיצ. פאקולטעט.

די ערשטע דריי זיינען אומגעבראכט געווארן דורך די נאציס אין ליטע, דער פערטער איז באצייטנס אפגע־פארן אין דער שווייץ, לויט אן איינלאדונג פון אוני־ווערזיטעט אין לאזאן.

די יידישע פראפעסארן פלעגן שטענדיק מיטהעלפן די יידישע סטודענטן אין אקאדעמישע און עקאנאמישע ענינים, געווען מיטגלידער־שטיצער פון דער עקאנאמ. פאראייניקונג און געצאלט רעגולערע אפצאלונגען.

3־טער פעריאד

דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 האט היטלער אנגעפאנ־גען דעם קריג קעגן פוילן. אפגעריסן דעם מעמעלער גע־ביט פון ליטע האט היטלער נאך פריער, אין מערץ 1939, אויף א „פריינטלעכן" אופן. די מעמלער יידן האבן דורך נאכט געמוזט פארלאזן זייערע וואוין־און פרנסה־ערטער און זיך איבערקלייבן אין אנדערע ערטער פון ליטע. אין סעפטעמבער, באלד ביים אויסברוך פון דער מלחמה, האבן אנגעהויבן שטראמען קיין ליטע צענדליקער טויזנטער יידישע פליטים פון פוילן. אנדערע האבן געשטרעבט דורך ליטע, איבער רוסלאנד, זיך ראטעווען קיין אמע־ריקע, ארץ־ישראל און אנדערע לענדער. די יידישע ליטע האט זיך געפילט, ווי אויף א פולווער־פאס.

אנפאנג לערן־יאר 1939/40 (דעם 15־טן סעפט.

1939) זיינען אין אוניווערזיטעט געווען אימאטריקולירט בלויז 360 יידישע סטודענטן. פיל סטודענטישע ארגאני־זאציעס זיינען זיך פאנאנדערגעפאלן. די עקאנאמישע פאר־אייניקונג האט זיך געראנגלט מיט די לעצטע כוחות אויפ־צוהאלטן די סטודענטן־קיך. אלע הכנסה־קוואלן זיינען פארשטאפט געווארן און דער נויט צווישן די פארבליבענע יידישע סטודענטן איז געוואקסן.

דעם 17־טן סעפטעמבער 1939 האט רוסלאנד פאר־נומען די מזרחדיקע טיילן פון פוילן, צווישן דעם ווילנע מיטן געביט. סוף דעם זעלביקן חודש איז ווילנע מיטן געביט איבערגעגעבן געווארן ליטע, וואס האט איבער 20 יאר געווארט אפצוקריגן איר הויפטשטאט פון דער פארכאפערישער פוילן. צוזאמען מיט דעם געביט זיינען צו ליטע צוגעקומען ביי א האלבער מיליאן אייניווינער, צווישן זיי ארום 100 טויזנט יידן, פון וועלכע 75 טויזנט אין דער שטאט ווילנע אליין.

צוזאמען מיט די סאוויעטישע גארניזאנען, וואס האבן, לויט א הסכם מיט ליטע אנגעפאנגען סטאציאנירן אין פארשיידענע טיילן פון ליטע, האבן אנגעפאנגען בלאזן נייע ווינטן. דער פרעזידענט סמעטאנא איז אנטלאפן, זיין רעגירונג האט דעמיסיאנירט און דער באקאנטער זשור־נאליסט און געז. טוער פאלעצקיס האט געשאפן א פאלקס־רעגירונג. די שאוויניסטישע און אנטי־יידישע געזעצן און באפעלן האבן פארלארן דעם באדן. די ווילנער יידישע יוגנט האט פלייסיק אנגעפאנגען לערנען ליטוויש, כדי אנצוקומען אין קאונער אדער ווילנער אוניווערזיטעטן. דער גענו. פוילישער סטעפאן־באטארי אוניווערזיטעט איז ווילנע איז געווארן א ליטווישער.

די געשעענישן אין ליטע האבן זיך זייער גיך אנטווי־קלט. דעם 15־טן יוני האבן סאוויעטישע טיילן באזעצט גאנץ ליטע און באלד איז ליטע אנגענומען געווארן אלס 16־טער מיטגליד אין פארבאנד פון סאציאליסטישע ראטן־רעפובליקן.

ביים אנפאנג פון לערן־יאר, דעם 15־טן סעפטעמבער. 1940, זיינען אין קאונער און ווילנער אוניווערזיטעטן געווען אימאטריקולירט ביי 700 יידישע סטודענטן. אין ווילנער אוניווערזיטעט זיינען אויך געווען יידישע לעק־טארן: פראפ. נח פרילוצקי, אויף סעמיטישע וויסנשאפטן און דאצ. ד"ר מאושאוויטש (דער ערשטער אומגעבראכט דורך די דייטשן, דער צווייטער איצט אין ליטע, געראי־טעוועט פון ווילנער געטא).

אנשטאט דער פריערדיקער סטודענטן־פארשטייער־שאפט, וועלכע איז אפגעשאפט געווארן, איז געווארן טעטיק א סטודענטן־קאמיטעט. אלע יידישע סטודענטישע ארגאניזאציעס, אזוי ווי די ניט־יידישע, זיינען פאנאנ־דערגעפאלן אדער ליקווידירט געווארן פון דער מאכט. דאס אייגנטום פון די יידישע ארגאניזאציעס, וועלכע זיינען ליידער געווען באהאנדלט גלייך מיט אלע רעאקציאנערע גרופעס, איז קאנפיסקירט געווארן. עס האט אויפגעהערט וועלכע ניט איז געזעלשאפטלעכע טעטיקייט פון דער

יידישער סטודענטנשאפט אלס אזעלכע. אין אוניווערזיטעט האט עקזיסטירט נאר איין קאמוניסטישע סטוד. ארגאניזאציע, וואס איז געווען די דעה־זאגערין ניט נאר אויף די סטודענטן, נאר אפילו אויף די פראפעסארן.

אין דער זעלבער צייט איז פארגעקומען א גרויסע וואנדערונג פון פוילישע פליטים, וועלכע האבן געפונען א צייטווייליקן אזיל אין ליטע, פון וואנען א טייל איז אפגעפארן דורך רוסלאנד קיין אמעריקע, א״י און אנדערע לענדער מעבר לים. ס׳זיינען אויך ארויסגעפארן פיל יוגנט, שילער, סטודענטן א. אנד. אין די טעג פון מיטן יוני 1941, 14—16, זיינען פיל יידן פון ליטע דורך דער סאוויעטן־מאכט ארויסגעשיקט געווארן קיין מזרח, אלס קאפיטאליסטן א. א. וו. די הייזער, גרויסע אונטערנעמונגען זיינען אין גאנצן לאנד נאציאנאליזירט געווארן. דאס האט אין דער ערשטער ריי געטראפן די יידן, וואס האבן אין איין טאג פארלוירן זייער אייגנטום און פרנסה; קינדער פון „נאציאנאליזירטע״ זיינען באזייטיקט געווארן פון די היכשולן אדער זיי אליין האבן פארלאזן; די צאל יידישע סטודענטן קורץ פארן צווייטן וועלט־קריג איז געפאלן ביז ארום 400.

דעם 22־טן יוני 1941 האבן היטלערס מחנות פלוצלונג אנגעגריפן אויפן גאנצן פראנט פון מערב און אלס ערשטער קרבן איז געווען ליטע, וועלכע ליגט הארט ביי דער גרענעץ. במשך פון צווי טעג איז ליטע געווארן באזעצט.

גאנץ אומדערווארט האבן די ליטווינער זיך ארויסגעוויזן פאר גרעסערע יידן־פרעסער, ווי מיר האבן זיי געהאלטן. אין פיל ערטער האבן די תושבים, אפילו אן אויסדריקלעכע באפעלן פון די דייטשן, אנגעפאנגען פארניכטן די יידן, זיי פשוט אויסשיסנדיק אדער פארברענטיק. נאך גרעסער איז די רציחה געווען אין פראווינץ, וואו מיט אלע יידן־אקציעס האט אנגעפירט דער באוואוסטער שונא־ישראל פלעקאוויטש. במשך פון איין מאנאט איז פארניכטעט געווארן דאס פראווינץ־יידנטום. אין קאונע, ווילנע און שאוול זיינען געבליבן יידישע געטאס, וועלכע זיינען פארניכטעט געווארן קורץ פארן באפרייען ליטע. אין די געטאס האבן זיך געפונען יידישע סטודענטן, וועלכע האבן ניט באווייזן צו פארלאזן ליטע צוזאמען מיטן אפטרעטנדיקן רויטן מיליטער. אין קאונער געטא זיינען, לויט אן ערכדיקער שאצונג, געווען 50 סטודענטן, אין ווילנער — 20. די יידישע סטודענטן האבן זיך אקטיוו באטייליקט אין די פארטיזאנער־באוועגונגען ארום קאונע און ווילנע.

עס דארף באצייכנט ווערן, אז אין צייט פון געטא־לעבן האבן אייניקע ליטווישע פראפעסארן און טוער געהאלפן יידישע טטודענטן. אזוי האט די אנגעשטעלטע פון ווילנער אוניווערזיטעט שימייטע געזאמלט געלט צווישן ליטווישע פראפעסארן און עס געבראכט אין ווילנער געטא פאר ארעמע יידישע סטודענטינס. די זעלביקע שימייטע האט באהאלטן א יידיש מיידל און איז פאר דעם דורך דער געשטאפע פארשפארט געווארן אין טורמע. דורך א צופאל האט זי אויסגעמיטן דעם טויט און, אנט־לויפנדיק פון א קאנצנטראציע־לאגער, האט זי זיך אריבערגעכאפט קיין פראנקרייך, וואו זי געפינט זיך איצט. דער געוו. רעקטאר פון ווילנער אוניווערזיטעט פראפ. מ. בירזשישקא האט מאטעריעל געשטיצט יידישע סטודענטן און מיט זיי אונטערגעהאלטן א קאנטאקט. פראפ. יאנאלייטיס האט אין קאונע א קורצע ציים אויסבאהאלטן ביי זיך א יידישן סטודענט. פראפ. ענגערט, וואס האט געהאט א יידישע פרוי *, האט געווען זי ראטעווען פון ווילנער געטא, מען האט אבער די פרוי דערשאסן און אים ארעסטירט. ער האט געהאלפן פיל אנדערע יידישע ליידנדע. א מענטשלעכע באציאונג צו זייערע געוו. יידישע תלמידים האבן אין דעם גרויל־פעריאד ארויסגעוויזן פראפ. זשעמייטיס אין קאונע און פראפ. רעמעריס אין ווילנע.

אין יולי 1944 האט זיך אנגעפאנגען דער באפרייאונגס־קאמף פאר ליטע. די דייטשן מיט זייערע ליטווישע העלפער האבן זיך אונטערגעאיילט צו פארניכטן די רעשטן יידן אין געטאס, בלאקן און ארבעטס־לאגערן.

דעם 13־טן יולי 1944 איז באפרייט געווארן פון די דייטשן ווילנע, דעם 28־טן יולי — קאונע. אנפאנג אויגוסט 1944 איז געווען באפרייט גאנץ ליטע. פון א פערטל מיליאן יידן זיינען געבליבן ביים לעבן ניט מער ווי צוויי טויזנט, ד. ה. קוים 1% פון אלע יידן, צווישן וועלכע עס זיינען געווען א 12—15 סטודענטן.

די אוניווערזיטעטן אין ווילנע און קאונע האבן זיך באלד ווידער געעפנט. פיל פון די אלטע ליטווישע פראפעסארן און פון פריערדיקע ליטווישע סטודענטן האבן ווידער אנגעפילט די וועטן פון „אלמא מאטער״, אבער יידן זיינען ניט געווען. קיין איין יידישן סטודענט האט מען ניט געטראפן אנפאנג לערן־יאר, אין סעפטעמבער 1944 — ניט אין ווילנער און ניט אין קאונער אוניווערזיטעט.

צו ביסלעך האבן אנגעפאנגען צוריקקערן זיך פון רוסלאנד געווען יידישע סטודענטן אדער יונגווארג. פיל פון זיי האבן געהאט בדעה אנצופאנגען שטודירן. דער יידישער חורבן אין ליטע, דאס פעלן פון די עלטערן און בני־משפחה האט אבער אין די מערסטע פאלן, פון אנפאנג, אפגענומען פון יוגנטלעכן די מוט און ענערגיע צו שטרעבן צו העכערער בילדונג, באזוכן לעקציעס, האלטן עקזאמענס א. א. וו. עס האט געפעלט ביים יידישן יוגנט־לעכן דער מאמענט פון אמביציע, נאכדעם ווי ער האט זיך איבערצייגט, אז מיט זיינע דערגרייכונגען וועט ער קיינעם קיין נחת ניט פארשאפן, ווייל ער האט קיינעם ניט.

אין פרילינג 1945 האט זיך געמערקט אן אויסטשוכען זיך פון דער אנגעקומענער יידישער יוגנט. עס האט זיך געמערקט א שטרעבונג גובר־זיין די איינפלוסן פון די שוידערלעכע זכרונות אדער איבערלעבונגען צווישן די

(המשך אויף זייט 381)

* א געוו. שילערין פון ווילקאמירער ייד. גימנאזיע, לאפין. (רעד.)

מ. גינזבורג

דער ווילנער יידישער לערער־אינסטיטוט

איך האָב עטלעכע יאָר שטודירט אין ווילנער יידישן לערער־אינסטיטוט, וועלכער איז דאָן געווען דער אײנ־צי־קער אַנשטאַלט אויסצובילדן יידישע לערער פאַר די יידישע רעגירונגס־שולן. איך האָב באַווײַזן אַרײַנ־צודרינגען אין דעם מהות פון אינסטיטוט, אין זײַן ספע־ציפישן „„קאַזיאָנעם" כאַראַקטער, און איך פיל זיך גליק־לעך צו קאָנען בייטראָגן אַ קאַפּיטל זכרונות וועגן דעם לערער־אינסטיטוט, וועלכער איז שוין אין יענע טומל־דיקע יאָרן, פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג, געווען דער איינציקער לערער־אַנשטאַלט פאַרן גאַנצן רוסישן יידנטום.

אַ דאַנק דעם לערער־אינסטיטוט איז ווילנע געווען די צוציאונגס־קראַפט פון הונדערטער יידישע בחורים, וואָס פלעגן קומען פון אַלע עקן רוסלאַנד, צו שטודירן און ווערן „קאַזיאָנע" לערער, וואָס דאָס אַליין איז דאָן באַטראַכט געווארן ווי אַ באַזונדערע „שליחות" פאַר אַ יידישן אינטעליגענטן בחור. די צווייטע מעלה איז געווען, וואָס דער אינסטיטוט האָט באַפרייט פון מיליטער־דינסט די גראַדואירטע לערער, זיי פלעגן נאָכן ענדיקן דעם אינסטי־טוט באַשטימט ווערן אַלס לערער אין די יידישע רעגירונגס־שולן, און נאָכן אָפּאַרבעטן אַכט יאָר, פריי זיין פון מילי־טער, און האָבן געקאָנט פאַרזעצן זייער שטודיום אין אוניווערזיטעט. אין די אַכט יאָר האָט די צאַרישע רעגי־רונג באַווײַזן צוריקצוקריגן פון די לערער די געלטער, וואָס זי האָט אויף זיי אויסגעגעבן במשך פון די 4 יאָר שטודיום אין אינסטיטוט. זייערע שכירות זיינען אין די 8 יאָר געווען גאַנץ קליינע, און אַ פאַמיליע־מענטש איז געווען שווערלעך זיך דורכצולעבן. צום גרעסטן טייל פלעגט מען שיקן די לערער אין קליינע שטעטלעך, וואו עס

(המשך פון זייט 380)

געווענען געטאָ־אָדער לאַגער־יוגנט. יידישע יוגנטלעכע האָבן אָנגעפאַנגען זיך אינטערעסירן מיט די הויכשולן. סוף 1945 זיינען אין קאָוונער און ווילנער אוניווערזיטעטן געווען אַרום 60 יידישע סטודענטן.

אין ווילנע זיינען אויך באַשטימט געווארן יידישע לעקטאָרן אין אוניווערזיטעט: ד"ר מאָוושאָוויטש — נאַ־טורוויסנשאַפט און זשירנאָוואסקי — מאַטעמאַטיק. שפּעטער זיינען אייניקע יידישע קאַנדידאַטן אויפגענומען געווארן אויף דאָצענט־פּאָסטנס, ווי קיבאַרטסקי, מיצעלמאַכער, לאמפערט א. אַנד.

די ניט־יידישע ליטע האָט אָנגעפאַנגען זיך בויען. די יידישע ליטע ליגט אין חורבות; איר אויפבויען וועט שוין קיינער ניט קענען!

זיינען געווען בלויז יידישע אָנפאָנגס־שולן, אָדער ווי זיי האָבן געהייסן אין רוסיש „יעוורעיסקאָיע נאַטשאַלנאָיע אוטשילישטשע".

די תלמידים פון לערער־אינסטיטוט זיינען אַלע יאָרן געווען אין דער בחינה פון „האָלב־אָרעסטירטע", ווייל זיי האָבן געלעבט אין דעם אינטערנאַט, און פלעגן פריי זיין בלויז איין שעה אין טאָג, פון 3 ביז 4 אַ זייגער נאָך די לעקציעס, אַרויסצוגיין און זיך אײַנקויפן עפּעס, אָדער זען זיך מיט עלטערן, פריינד און באַקאַנטע. דער גרעס־טער טייל סטודענטן איז ניט געווען קיין אָפּשטאַמיקער פון ווילנע. געווען יידישע בחורים אפילו פון קאָווקאַז, סיביר, וואָלגע און נאַטירלעך פון פּוילן, ליטע, די באַלטי־שע געגנטן, פינלאַנד א. אַ. וו.

דער רעזשים אין לערער־אינסטיטוט איז געווען כמעט אַ פאָליציאישער, אַ העכסט שטרענגער, ווייל יענע יאָרן, וועו איך האָב דאָרט געלערנט, זיינען שוין געווען „אַנ־געשמעקט" מיט רעוואָלוציע, עס האָבן געבלאָזן פריי־הייטס־ווינטן, וועלכע די צאַרישע רעגירונג האָט געזוכט צו פאַרהאַלטן מיט אַלע אָפענע און פאַרשטעלטע מיטלען... דער דירעקטאָר פון אינסטיטוט, וואָסילי פּעטראָוויטש ספאַסקי, וועלכער האָט געהאַט דעם ראַנג פון אַ גענעראַל און מען האָט אים געמוזט טיטולירן „וואשע פרעווא־סכאדי־טעלסטוואָ", האָט געקוקט אויף יעדן אינסטיטוטשיק מיט צען פאַר אויגן, צי ער איז, חלילה, ניט געכאַפּט אין דער מעשה...

איך דערמאָן זיך דעם מאָמענט, וען איך בין גע־שטאַנען צום עקזאַמען ביים אַרײַנטריט אין אינסטיטוט. דער דירעקטאָר פלעגט זיצן אויבנאָן, כמעט ניט ריידן קיין וואָרט, און לאָזן די לערער „בודק זיין" די „פאָלי־טישע כשרות", אויסער נאַטירלעך, די קעגנשטאַנדן, בנוגע וועלכע מען האָט זיך באַצויגן זייער שטרענג און פיל געפאָדערט. אָן עקזאמען האָבן געקענט אַרײַנגענומען ווערן נאָר אַזעלכע, וואָס האָבן געענדיקט אַ רעגירונגס־גימנאַזיע, אָדער אַ רעאַל־שולע. וועו איך בין דאָן, אין עלטער פון קנאַפּע 16 יאָר, צוגעקומען צום לאָנגן טיש מיט דער גרינער פלושענער צודעק, האָט מיך דער דירעקטאָר אַ פרעג געטאָן:

„זאָג מיר, בחור, וואָס איז דער אונטערשייד צווישן „בונד" און „בונט"?

דערמיט האָט ער געוואָלט דערשמעקן, צי איך בין עפּעס באַקאַנט מיטן „בונד", וועלכער האָט אין יענע צייטן געהאַט אַ זייער שטאַרקע אָחיזה אויף דער ווילנער גאַס... דער קלענסטער חשד, אַז איך וויים עפּעס וועגן

„בונד", וואלט מיך אפגעקוילעט אן א מעסער, און איך וואלט שוין די וועגט פון אינסטיטוט אויף געארגיעווסקי פראספעקט נומער 7 קיינמאל מער ניט געזען...

בכלל, זיינען די פראגן געווען זייער שפיציק און שטעכעדיקע, און מען האט געדארפט האבן א קאפ אויף שרויפן, צו קאנען גלייך ענטפערן...

איך דערמאן זיך נאך א פראגע פון דעם רוסישן לע־רער: „פיאט לאשאדיע וו אגראד" — איך זאל אים זאגן, וואו איז דא דער פרעדיקאטיוו און וואו איז דער סוביעקט?

עס האט זיך מיר גארניט געלייגט אויפן שכל אזא אויסדרוק: ווי קאנען עס זיין פינף פערד אין גארטן? וואלט דאך געדארפט זיין „וו אגראדיע", ניט „וו אגראד"? איך האב אבער פארשטאנען, אז דא ליגט א „טריק", א גראמאטישע קונץ־שטיק, און געמוטן צעקייען יעדעס ווארט, ביז איך האב זיך געכאפט, אז דאס מיינט עפעס אנדערש: פיאט לאשאדיע וו אגראד" — שטופ די פערד אין גארטן אריין, ווי מען זאגט, למשל, „ראק פיאטיסיא נאזאד". מיט אנדערע ווערטער, דער „פיאט" האט ניט געמיינט „פינף" נאר שטופן, שטויסן, פון שורש „פיאטיט" — שטופן.

ענלעכע פראגן און זייער שווערע אויפגאבן פלעגט מען געבן אין מאטעמאטיק, און ניט יעדן איינעם האט זיך איינגעגעבן מאכן די אויפגאבן צו דער באשטימטער צייט. דעריבער פלעגן פון 100 קאנדידאטן אויסהאלטן נאר 10—12, וועלכע זיינען געווען פשוטע זוכה־בגורל־ניקעס... מהאי־טעמא פלעגט מען קוקן אויף יעדן אינ־סטיטושיק אין ווילנע, ווי אויף אן „אויסדערוויילטן", און יעדער תלמיד פון אינסטיטוט האט פארנומען א בא־זונדער חשובע פאזיציע אין שטאט, איז געווען ממש א פריווילעגירטער בחור...

שפעטער, אין יאר 1908—1909, וען דער אינטערנאט איז בטל געווארן, און יעדער תלמיד פלעגט קריגן פון דער רעגירונג 20 רובל א חודש אויף אויסקום, פלעגט מען שוין ניט דארפן זיין איינגעשלאסן אין די וועגט פון דעם בנין. תיכף נאך די לערן־שטונדן, ארום 3—4 אזייגער, פלעגט מען פארלאזן דעם בנין און צעגיין זיך יעדער צו זיך, ווער צו עלטערן, צו קרובים, און ווער צו זיין גע־דונגענעם צימער...

דאך האט דער רעזשים אנגעהאלטן זיין שטרענגן טאן, און יעדער איז געווען אויפן אויג... אגב, די צאל אינסטיטוטשיקעס איז שטענדיק געווען א קליינע, ווייל מען פלעגט ארייננעמען ארום 10 בחורים אין יאר, און דעריבער האבן דער דירעקטאר און די לערער זייער גוט געקענט יעדן איינעם און געווארפן פון אלע זיינע גענג, אויפפירונג, פאליטישע כשרות, וכדומה...

דער זעלבער רעזשים האט אנגעהאלטן ביזן אויס־ברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וען ווילנע איז אקופירט געווארן פון די דייטשן, און שפעטער נאכן קריג איז געבוירן געווארן גאר אן אנדער ווילנע, וואס האט

געקראגן דאס פנים פון א „סיאמער צווילינג", ווייל ליטע און פוילן האבן ביידע ניט געווואלט אפלאזן ווילנע. דער פוילישער ענערגיע זשעליגאווסקי האט מיט זיין איבער־מאכט פארכאפט ווילנע, און די ליטווינער האבן בשום אופן ניט געווואלט מוותר זיין. נאטירלעך, האט פוילן מנצח געווען מיט איר מאכט, אבער די ליטווינער האבן קיינמאל ניט אויפגעגעבן אין זייער הארצן ווילנע, און אוודאי האבן יידן קיינמאל אנדערש ניט געטראכט ווי, אז ווילנע מוז פארבלייבן ירושלים דליטא, ווי זי איז איינגעווארצלט געווארן אין דער יידישער נשמה און אין דער יידישער ליטעראטור.

יוזף פילסודסקי, דער באפרייער פון פוילן, האט זיך אין די צוואנציקער יארן געטראפן מיטן ליטווישן פרעמיער וואלדמאראס און אים צוגעדריקט צו דער וואנט מיט דער פראגע: „פאניע וואלדעמארס, וואס ווילט איר, קריג צו פרידן?". נאטירלעך האט וואלדעמארס געענטפערט: „פרידן"! „אויב אזוי איז אלץ דערליידיקט, זאלן אונדזערע דיפלאמאטן דורכקומען צווישן זיך"...

אבער וואלדעמארס האט ניט געמיינט „דורכקומען" — רעזיגנירן פון ווילנע. דעריבער איז די פאסט־פאר־בינדונג צווישן ווילנע און קאוונע, די הויפט־שטאט פון ליטע, געווען פארעליזירט, און אז מען האט געווואלט פון ווילנע שיקן א בריוו קיין קאוונע, האט מען עס געמוזט טאן דורך דער שווייץ, אדער אן אנדערע פרעמדע מלוכה...

נאכן ערשטן וועלט־קריג האט ווילנע פארלארן איר יידישן שטעמפל און כארקטער... פוילן האט געפענט אן אוניווערזיטעט אין ווילנע, אנטוויקלט דארט א גרויסן פוילישן דערציאונגס־וועזן, אבער דאס פריערדיקע יידישע פנים האט ווילנע פארלארן אויף אייביק!

ניט נאר איז דער יידישער לערער־אינסטיטוט אויס־גערונען געווארן, צוזאמען מיט אים איז אויך די יידישע נשמה, דאס הארץ פון ליטווישן יידנטום אויסגעגאנגען!

די יידישע לערער פון דעם פריערדיקן אינסטיטוט זיינען צעזייט און צעשפרייט געווארן איבער דער גארער וועלט. א סך זיינען אומגעקומען בעת און נאך דעם קריג, אנדערע זיינען ארויבער אין נייע פראפעסיעס. א טייל האט זיך געראטעוועט אין אמעריקע, וואו זיי האבן פארנומען זייער חשובע שטעלעס ווי קולטור־טוער און בויער פון דער יידישער שפראך און ליטעראטור.

עס לאזט זיך ניט אריינגיין אין פרטים וועגן פיל פון די געווועזענע סטודענטן פון לערער־אינסטיטוט, וועל־כע האבן דערפילט גרויסע שליחותן אין יידישן סאציאלן און קולטור־לעבן, און געשפילט אין געוויסע מאמענטן גאר גרויסע ראלן. אויך צווישן די עטלעכע ביז היינט פארבליבענע אינסטיטוטשיקעס, זיינען פארן אייניקע, וואס האבן זיך פארדינט א חשובן פלאץ אין אונדזער לי־טעראטור און פרעסע, און וועלכע זיינען געווען אקטיוו אין יידישן קולטור־לעבן, ווי, למשל, הירש אבראמאוויטש, וועלכער האט אנגעשריבן אייניקע וויכטיקע ביכער, חיים פופקא, וועלכער איז טעטיק אין „צוקונפט", אלס פארוואל־

טער. אויך איך האָב באַוויזן אַרויסצוגעבן אַ צאָל אייגענע צייטשריפטן אין דעם פאַרמלחמהדיקן פּוילן, געשריבן אַ דראַמע א. נ. „אין תהום פון עלנט", אַרויסגעגעבן אַ לידער־זאַמלונג (אין לאָדזש) צוזאַמען מיט יצחק קאַצענעל־סאָן, משה בראָדערזאָן, ראדאָשיצקי, באַרוכין א. א. (ע"ה).

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען די 2 העברעאישע לערער פון אינסטיטוט, פון וועלכע איך האָב גענאָסן זייענדיק זייער תלמיד. דאָס איז דער געוועזענער זייער באַקאַנטער פּעדאַגאָג און מחבר פון אַ צאָל לערן־ביכער, מיכאיל וואָלפער, אינספּעקטאָר פון אינסטיטוט זינט דעם יאָר 1904, און ה' לאזארעוו, וועלכער האָט גע־לערנט תנ"ך.

מיכאיל וואָלפער איז געווען דער „אוטשאָני יעוורעי" אין ווילנע ביים גענעראַל־גובערנאַטאָר. ער האָט איבער־גענומען זיין אַמט נאָך דעם פריערדיקן גרויסן געלערנטן און לעקסיקאָגראַף יהושע שטיינבערג, מחבר פון „משפט האורים" און אַ צאָל העברעאיש־רוסישע און רוסיש־העברעאישע, כאַלדעאישע און אַנדערע לעקסיקאָנען.

יהושע שטיינבערג איז פריער אַליין געווען אַ תלמיד פון דער ווילנער ראבינער־שול, וועלכע ער האָט גענע־דיקט, און איז נאַכהער געוואָרן דער ערשטער ראַבינער אין ביאַליסטאָק, וואו ער האָט אָנגעהאַלטן דעם אַמט 6 יאָר, פון 1860—1866. יהושע שטיינבערג איז געווען אַ גע־בוירענער פּעדאַגאָג, און האָט כמעט זיין גאַנץ היפּשלעך לאַנג לעבן (78 יאָר) געוויידמעט דער פעדאַגאָגיק און דער־ציאונגס־פּראָבלעמען. ער האָט אויך אין יאָר 1863 באַ־איינפלוסט די צאַרישע רעגירונג צו עפענען אַ צאָל אָנ־פאַנגס־שולן פאַר יידישע קינדער. שטיינבערג איז אין יאָר 1867 באַשטימט געוואָרן אַלס העברעאישער לערער און עקספּערט פון כאַלדעאיש (תרגום) אין דער ראַבינער־שול, און ווען די לעצטע איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ לערער־אינסטיטוט, איז ער געוואָרן דער אינספּעק־טאָר און אָנגעהאַלטן דעם אַמט ביזן יאָר 1904. ער איז גלייכצייטיק געווען אויך דער צענזאָר פון יידישע און העברעאישע ביכער און ספרים ביים ווילנער גענעראַל־גובערנאַטאָר, וואָס האָט געהאַט די מאַכט איבער 3 גו־בערניעס — קאָוונער, גראָדנער און ווילנער.

דער פּרק יהושע שטיינבערג איז ממש אַ לעגענדע, ער האָט אונדז איבערגעלאָזט אַ קאָלאָסאַל־רייכע ירושה אויפן געביט פון לעקסיקאָגראַפיע און אַנדערע ספרים, ווי אַ העברעאישן דיקדוק (מערכי לשון עבר), תולדות השפה בתורת הלשון, און זייער פיל אַרטיקלען אין „השי־לוח", „וואסכאד" און אַנדערע ליטעראַרישע שאַפונגען, ווי זיין בוך „משלי יהושע", „אור לישרים", זיין איבער־זעצונג פון תורה אויף רוסיש א. א. וו. זיין קרוין־ווערק איז דער „משפט האורים".

אויך מיכאיל וואָלפער האָט געשאַפן זייער פיל אויפן געביט פון לערן־ביכער פאַר יידישע אָנפאַנג־שולן, ביכער, וועלכע זיינען פון דעם בילדונגס־מיניסטער אָנערקענט

געוואָרן פאַר צוגעפּאַסט צו די יידישע אָנפאַנגס־שולן. אויך וואָלפער איז, ווי שטיינבערג, געבוירן געוואָרן אין ווילנע (1851), געלערנט אין חדר, ישיבות, און געענדיקט די ראַבינער־שול אין ווילנע אין יאָר 1872. ער איז אָבער געוואָרן אַזאַ עקספּערט אין רוסיש, אַז די צארישע רע־גירונג האָט אים אויפגענומען אַלס לערער פון רוסיש און שפּעטער באַשטימט אַלס לערער אין דער אָנפאַנג־שול פאַר יידישע קינדער, וואָס איז געשאַפן געוואָרן ביים לערער־אינסטיטוט, ווי אַ פּלאַץ, וואו די סטודענטן פון אינסטיטוט זאָלן קאָנען פּראַקטיצירן און געבן זייערע ערש־טע לעקציעס. ווען יהושע שטיינבערג האָט זיך אין יאָר 1904 צוריקגעצויגן פון זיין אינספּעקטאָר־אַמט, אין עלטער פון 74 יאָר, האָט מיכאיל וואָלפער פאַרנומען זיין אַמט, האָבנדיק שוין געדינט 13 יאָר אַלס „אוטשאני יעוורעי" ביים גענעראַל־גובערנאַטאָר, ווי שטיינבערג איז דאָס גע־ווען פיל יאָרן פאַר אים.

צווישן די ווערק, וועלכע מיכאיל וואָלפער האָט אַרויסגעגעבן, זיינען שטאַרק פּאָפּולער געוואָרן זיין „רוס־קאיא רעטש" אין 4 טיילן, לערן־ביכער פאַר די יידישע שולן. די „רוסקאיא רעטש" איז איבערגעדרוקט געוואָרן אין צענדליקער אויפלאַגעס. וואָלפער האָט אויך פאַרפאַסט אַ רוסישע גראַמאַטיק אין טאַבליצעס, וואָס האָט באַקומען דעם אַלגעמיין באַקאַנטן נאָמען „טאבליצי וואָלפערא". עס איז ניט געווען כמעט קיין יידיש קינד אין געוועזענעם תחום־המושב, וואָס האָט ניט געלערנט וואָלפערס „רוס־קאיא רעטש" און די „טאַבליצעס".

מיכאיל וואָלפערס „רוסקאיא רעטש" האָט מען אַפילו געלערנט אין דער רוסישער שול אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

דער צווייטער יידישער לערער איז געווען ה' לאזא־רעוו, — אַ שטילער און העכסט אינטעליגענטער ייד, אַ שטארק געבילדעטער. ער האָט זייער גוט געקענט די רוסי־שע ליטעראַטור. איך דערמאָן זיך ווי ער האָט פאַר אונדז איינמאָל געהאַלטן אַ לעקציע וועגן רעליגיע, און אָנגע־שלאָגן אין אַ העכסט־סענטימענטאַלן טאָן, ווען ער האָט ציטירט לערמאָנטאָווס „מאָליטוואַ", אונטערשטרייכנדיק די שורות: „אי וועריטסיאַ, אי פּלאַטשעטסיאַ, אי טאַק לעכקאָ, לעכקאָ!" — עס גלייבט זיך און עס וויינט זיך, און אויף דער נשמה ווערט אַזוי גרינג, אַזוי לייכט...

אין יענער צייט האָבן מיר געהאַט אַ באַרימטן לע־רער פון געשיכטע מיטן נאָמען מעדוועדיעוו. חברה האָט געוואוסט, אַז ער איז אַ געשמדטער, און אַז זיין אמתער נאָמען איז געווען בערמאַן. ער האָט זיך „אָפּגעטובלט", כדי צו קריגן אַ העכערע שטעלע, און וואו איז אים באַ־שערט געווען צו קריגן אַזאַ שטעלע? ניט אין אַ רעגי־רונגס־גימנאַזיע, אָדער רעאַל־שול אָדער האַנדלס שול, נאָר דווקא אין יידישן לערער־אינסטיטוט. מיר, אינסטי־טוטשיקעס, האָבן געוואוסט וועגן אים אַלץ, אָבער ריידן „צו הויך" וועגן זיין שמד האָט מען ניט געטאָרט... אַ לערער איז ער געווען „פּאַר עקסעלענץ", און זיינע לעק־ציעס פון געשיכטע פון אַלטערטום, איבערהויפּט וועגן

דער גריכישער מיטאַלאַגיע, וועגן דעם אַמאָליקן רוים און אַנדערע עפֿאָכעס, זיינען געווען אויסגעצייכנט...

אָלע לערער, אינשליסנדיק די 2 יידן, זיינען געווען רוסישע פֿאַטריאָטן און האָבן געדינט דעם קיסר מיט אָלע זייערע רמ"ח איברים ושס"ה גידים, ווייל די רעגירונג האָט גוט מקפּיד געווען אויף די לערער און תלמידים פון לערער־אינסטיטוט...

לאָמיר דאָ פֿאַרצייכענען אין קורצן די סיבות, וואָס האָבן אַרויסגערופן צום לעבן די גרינדונג פון דעם לע־רער־אינסטיטוט אין יאָר 1873. פֿאַקטיש האָט די רעגירונג געגרינדעט דעם סאָמע ערשטן אינסטיטוט פֿאַר ראַבינער און לערער אין וואַרשע; אין די יאָרן 1826 און 1844 — זיינען אין ווילנע און זשיטאָמיר געעפֿנט געווארן ראַבי־נער־שולן, וועלכע זיינען געווען די „פֿאַרגייער" פון די לע־רער־אינסטיטוטן ביזן יאָר 1873. אָבער דער זשיטאָמירער לערער־אינסטיטוט האָט זיך אין יאָר 1885 פֿאַרמאַכט, און זינט יענעם יאָר איז פֿאַרבליבן דער איינציקער יידישער לערער־אינסטיטוט פֿאַר גאַנץ רוסלאַנד אין ווילנע.

דער לערער־צוזאַמענשטעל איז לכתחילה באַשטאַנען פון נייַנציק פּראָצענט — ניט־יידן. בלויז די יידישע קעגנ־שטאַנדן, און אָפּטמאָל מאַטעמאַטיק, זיינען אָנפֿאַרטרויט געווארן יידישע לערער. דער יידישער אינספּעקטאָר האָט געווייַנטלעך אונטערריכטעט די ביבל און העברעאיש, און געהאָט, אַווי צו זאָגן, די „השגחה" איבער די תלמידים, וואָס האָט דערמאָנט אין אַ געוויסער מאָס די משגיחים אין די אַלטע ישיבות... די צאָל לעקציעס פֿאַר די יידישע קעגנשטאַנדן פלעגט געווייַנטלעך זיין אַ דריטל פון דער אַלגעמיינער צאָל אונטערריכטס־שטונדן. דאָך איז דער יידיש־העברעאישער „באַגאַזש" פון די אינסטיטוטשיקעס ניט געווען „צו־גרויס", און די ווילנער קהלה־לייט, וואָס זייער גרעסטער טייל איז געווען אַ העכסט־געבילדעטער, אַ משכילישער, האָט ניט פיל געהאַלטן פון העברעאיש, וואָס דער אינסטיטוט גיט זיינע שילער. און לאָמיר דאָ טאָקע צוגעבן: עס איז געווען אַן אַסימילאַטאָרישער צו־גאַנג צו די יידישע לימודים, און די לערער, וואָס פלעגן ארויסקומען פון אינסטיטוט, און האָבן געקראָגן מעשענע קנעפּ אויף די מונדירן, זיינען אויך געווען היפּשלעך אַסי־מילירט, האָבן ניט געוואָלט רייַדן קיין וואָרט יידיש, און זיך באַטראַכט, צום גרעסטן טייל, ווי אמתע „טשינאָוו־ניקעס". דערפֿאַר אָבער זיינען זיי אָלע געווען גוטע „רו־סאָקעס", געקענט רוסיש פיל בעסער, ווי געבוירענע רוסן.

די צאָל גראַדואירטע יעדעס יאָר איז ניט געווען גע־נוג, צו קאָנען פֿאַרפֿילן אָלע לייַדיקע לערער־שטעלעס, וואָס זיינען געווען לרוב אין צפון־מערב פון רוסלאַנד.

דער מאַנגל אין לערער איז ענדלעך געווארן אַזוי גרויס, אַז די יידישע פירערשאַפט אין רוסלאַנד, הויפּט־זעכלעך די „געזעלשאַפט פֿאַר פֿאַרשפֿרייטן בילדונג און ווייסנשאַפט צווישן יידן", האָט זיך געזען געצוואונגען צו עפענען באַזונדערע לערער־קורסן אין גראַדנע, צוזוגרייט נייַע קאַדרען לערער, הגם מיט ניט אַזאַ הויכן ניוואָ, ווי דער לערער־אינסטיטוט אין ווילנע האָט אַרויסגעגעבן. נאַ־טירלעך, האָבן אויך די גראַדנער לערער־קורסן אַרויסגע־געבן טאַלאַנטפולע און באַגאַבטע לערער, מענטשן מיט אַ סך וויסן, אָבער דאָס זיינען שוין געווען איינצלנע, יחידים.

ערשטנס, איז דער קורס אין גראַדנע געווען נאָר אַ 2־יאָריקער, בעת אין ווילנע — אַ פיר־יאָריקער. צווייטנס, די רעגירונג האָט די גראַדנער קורסן ניט גע־שענקט אַזאַ אויפמערקזאַמקייט, און זיי ניט אויסגעהאַלטן אויף איר רעכענונג, ווי דאָס איז געווען דער פֿאַל מיטן אינסטיטוט. די גראַדנער קורסן זיינען אייגנטלעך גע־גרינדעט געווארן לויטן סטאַטוט פון 31־טן מערץ 1900, וואָס דאָס בילדונגס־מיניסטעריום האָט דאַן בכלל באַ־שטימט פאַר אזעלכע לערער. אין יאָר 1910 האָט די צאַ־רישע רעגירונג אַוועקגענומען אַפֿילו די קליינע רעכט און פריווילעגיעס פון די גראַדנער לערער־קורסן. די גראַדו־אירטע פון די דאָזיקע קורסן זיינען געווען געצוואונגען צו האַלטן צוגאַב־עקזאַמענס ביי די שטאַטישע שולן, כדי צו קריגן אַ לערער־צייגעניש...

פונדעסטוועגן איז געגנג שווער געווען אָנצוקומען אויף די גראַדנער לערער־קורסן. עס איז אינטערעסאַנט דער פֿאַקט, אַז אין יאָר 1910 זיינען פון 72 קאַנדידאַטן צוגענומען געווארן נאָר 31, ווייל די איבעריקע האָבן ניט באַווייזן אויסצוהאַלטן געהעריק דעם עקזאַמען... אין דעם זעלבן יאָר האָבן גראדואירט פון די גראַדנער קורסן 26 לערער, און דאָס האָט געקאָסט דער „געזעלשאַפט פאַר פֿאַרשפֿרייטן וויסנשאַפֿט" די סומע פון 28.000 רובל, פון וואָס אַ העלפט פון דער סומע איז געגעבן געווארן אַלס סטיפּענדיעס די אומפֿאַרמעגלעכע סטודענטן. די זעלבע געזעלשאַפֿט האָט אויך סובסידירט אַ צאָל סטודענטן, וואָס האָבן געלערנט אין פֿראַנקפורט אַ/ מיין אין דאַרטיקן לערער־סעמינאַר. דער חילוק צווישן די שילער אין אינ־סטיטוט און אויף די „קורסן" איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס די לעצטע האָבן געדאַרפט האָבן אַ גרעסערע ידיעה אין יידיש און העברעאיש. געווייַנטלעך פלעגט זיך די גע־זעלשאַפֿט אָפּגעבן מיט אירע אַבסאָלוונטן, געפּינען פֿאַר זיי שטעלעס און זען זיי איינצוארדענען אין לעבן.

אין יאָר 1910 האָט די געזעלשאַפֿט זיך געווענדעט צו דער רעגירונג מיט אַ בקשה צו דערלויבן עפענען נאָך אַזעלכע קורסן, אָבער זי איז אָפּגעזאָגט געווארן, הגם די רעגירונג האָט ניט געדאַרפט ביישטייערן אַ גראָשן פון אירע קאַסטן...

אין ליכט פון דער צאַרישער באַציאונג צום ענין „יידישע דערציאונג" זעט מען קלאָר, אַז די רעפֿאָרם פון בילדונג האָט די רעגירונג אינגעפירט נאָך אין יאָר 1840, וועו זי האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו ענדערן דעם רעליגיעז־געזעלשאַפֿטלעכן סטאַטוס פון יידישן לעבן, און אין סך־הכל — אויסוואַרצלען דעם יידישן אָלטן לעבנס־שטייגער, ריכטיקער געזאָגט — דעם יידישן פֿא־נאַטיזם. דאָס האָט געפירט צו דעם, אַז ראשית־כל האָט

די רעגירונג באַשלאָסן צו שאַפן אַנטשפּרעכנדיקע לערער פאַר די רעגירונגס־שולן פאַר יידישע קינדער, און גלייכ־צייטיק — ראַבינער־שול, אַרויסצוגעבן די אַזוי גערו־פענע „קאַזיאַנע ראַבינער", וועלכע זאָלן זיין פאַרמיטלער צווישן דער יידישער באַפעלקערונג און דער רעגירונג...

דער ענין פון ענדערן דעם דערציאונגס־וועזן, צו־צוגרייטן סיי לערער, סיי רבנים, איז אַנפאַרטרויט געווען דעם דעמאָלטיקן בילדונגס־מיניסטער אוואַראָוו, וועלכער האָט זיך דערמיט קיין עצה ניט געקאָנט געבן. ער האָט באַרעכנט, אַז עס וועט קאָסטן אַ סך ביליקער איינצולאָדן פון דייטשלאַנד, אָדער בכלל פון אויסלאַנד פאַרטיקע לע־רער און רבנים, און איבערלאָזן די פראַגע אפן אויף אַ געווויסער צייט. דער עיקר האָט געשראָקן דעם רוסישן מיניסטער דאָס, וואָס די רבנים־שול (ראַבינער־סעמינאַר), געעפנט אין וואַרשע אין יאָר 1826, האָט ניט דערגרייכט דעם ציל, אויך אַנדערע פרואוון אויף דעם געביט פון לייזן די דערציאונגס־פראַגע פאַר יידן, זיינען געבליבן פרוכטלאָז. אויב ווידער מען זאָל פאַראייניקן לערער־סעמינאַרן מיט ראַבינער־סעמינאַרן, וואָס זשע זאָל זיין דער קורס, דער קוריקולום פון אַזעלכע לערן־אַנשטאַלטן ?...

דער פינאַל איז געווען, אַז דאָס איינלאָדן לערער און ראַבינער פון אויסלאַנד האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ מער קאָמפּליצירטערן ענין, ווי דאָס שאַפן אייגענע אַזעל־כע אינסטיטוטן.

אַ גרויסע בילדונגס־קאָמיסיע, מיט פאַרשטייער פון יידישן צד, ווי ר׳ מענדל לובאָוויטשער און ר׳ יצחק וואָ־לאָזשינער, האָט באַשלאָסן, אַז אין אַזאַ קערפערשאַפט, וואָס ווערט אַנפאַרטרויט אַ קריסטלעכן אינספּעקטאָר, מוז זיך געפינען כאָטש איין ייד.

דער פּלאַן איז געווען, אַז אין די סעמינאַרן זאָל די מאַטעריע השגחה אַנפאַרטרויט ווערן דעם רעקטאָר, און אָפּהיטן די געזעצן פון דער יידישער רעליגיע זיינען פאַרפליכטעט ניט נאָר די תלמידים, נאָר אויך די לערער און מדריכים... דעם קאָמיטעט האָט ניט געשמעקט דער דאָזיקער פּלאַן, ווייל ער האָט הויפּטזעכלעך געצילט אויסצוּאַרבעטן דעם קוריקולום פאַר וואַרצלדיקער דער־ציאונג און קערנדיקער אויסבילדונג פון יידן...

מיניסטער אוואַראָוו האָט אייגנעזען, אַז מען קאָן ניט פאַרגרעסערן דעם סכום פון וועלטלעכע לימודים און קעגנשטאַנדן אין די רבנים־סעמינאַרן, וואָס זאָל ניט זיין אין סתירה מיט דער יידישער קאָמיסיע, וועלכע האָט גע־מאָלדן, אַז „דער אונטערריכט פון סעקולאַרע קעגנשטאַנדן אין די העכסטע רבנישע שולן איז קעגן דעם יידישן דין",— האָט ער דעריבער באַשלאָסן, אַז לויט דער פאַראַרדנונג פון יאָר 1844, זאָלן געשאַפן ווערן ראַבינער־שולן, צוצוגרייטן רבנים לויטן יידישן דין, און לערער פאַר די יידישע שולן, און אויסגלייכן זייער קוריקולום מיט דעם קורס פון גימנאַזיעס.

די סטודענטן פון דער ראַבינער־שול האָבן געגאָסן פון די זעלבע פריווילעגיעס, ווי די פון אַנדערע מיטל־שולן, און האָבן געקאָנט ווערן לערער אין יידישע אַנפאַנגס־שולן. אין דער ראַבינער־שול האָבן יידישע לע־רער געהאַט צו טאָן נאָר מיט יידישע לימודים, אָנגע־פירט פון דעם אינספּעקטאָר פון דער שול און אַלע אַנדערע לימודים זיינען געלערנט געוואָרן פון קריסטלעכע לערער. עס איז אויך קלאָר געווען, אַז די 4 יאָר לערנען אין רא־בינער־שול, זיינען געווען גלייך צו די לעצטע 4 יאָר אין די גימנאַזיעס.

די געענדיקטע פון דער ראַבינער־שול פלעגן בא־קומען אטעסטאַטן אַלס קאַנדידאַטן אויף ראַבינער. דאָס איז געוואָרן דער יסוד פון די צוויי ראַבינער־שולן, אין זשיטאָמיר און ווילנע, וואָס זיינען פאַקטיש געעפנט געוואָרן, ווי פריער באַמערקט, אין יאָר 1847, מיט פאָר־בעריטונגס־קלאַסן אין ביידע אַנשטאַלטן. אין דער ווילנער ראַבינער־שול זיינען אַריינגענומען געוואָרן דאָס ערשטע יאָר 44 תלמידים, און אין זשיטאָמירער — 23. פון די גראַדואירטע זיינען שפּעטער אייניקע אנערקענט געוואָרן פאַר „געלערנטע יידן" (אוטשאָניע יעוורעי).

דאָס האָט אָבער ניט געזיכערט דעם פרעסטיזש פון די „מוסמכים", אויף וועלכע די רעגירונג האָט געקוקט ווי אויף עפּעס ניט פולשטענדיק „זיכערע", און אויך די יידישע קרייזן האָבן באַטראַכט די אַבסאָלוועטן, אַז זיי זיינען ניט ווי געהעריק צוגעגרייט פאַר קאָזיאָנע ראַבי־נערס, און ניט געגנוג מסוגל אויסצופירן אָזאַ קאָמפּליצירטן אָמט, וואָס דאָרף דינען פאַר אַ בריק צווישן דעם יידישן קהל און דער רעגירונג... די יידן האָט זיך געדוכט, אַז די געענדיקטע קענען פיל מער „גוייש" ווי יידיש...

אין ווילנער ראַבינער־שול האָבן דאָן אונטערריכ־טעט הירש קאַצענעלבאָגען (תלמוד), וועלכער איז געווען אייגער פון די פּיאָנערן פון יידישער אויסבילדונג אין ליטע. ער איז געבוירן געוואָרן אין ווילנע, און דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1868 אין עלטער פון 72 יאָר. ער איז געווען אייגער פון די גרעסטע משכילים פון זיין דור. וועג אַלעקסאַנדער דער ערשטער האָט אין יאָר 1820 באַזוכט ווילנע, האָט קאַצענעלבאָגען אים צוגעטראָגן אין נאָמען פון דער ווילנער קהלה אָן אָדע א. נ. „שיר תפילה", וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין אַ רוסישער איבער־זעצונג. ער האָט אויך געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין דער צייט, וועג משה מאָנטעפיאָרע און ליליענטאָל האָבן אין די סערציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט באַזוכט ווילנע. ער איז פאַרבליבן אינספּעקטאָר פון ראַבינער־שול ביזן סוף פון זיין לעבן...

אויסער די אַנדערע יידישע לערער איז אין דער ראַ־בינער־שול געווען טעטיק אויך שמואל יוסף פין, וועלכער איז געווען דער קרייז־אינספּעקטאָר פון די יידישע שולן אין ווילנער גובערניע. ער האָט אויך געהאַט דעם אויפ־זיכט איבער די קינדער פון ניט־יידישן גלויבן אין די עלעמענטאַר־שולן.

אין יאָר 1858 האָט דער צאָר אַלעקסאַנדער דער 2־טער באַזוכט דעם ראַבינער־אַנשטאַלט, כדי צו איבער־

צייגן זיך צי עס זיינען ריכטיק די מסירות, אַז יידן פֿאַר־שפֿרייטן דעם תלמוד מיט דעם באַוואוסטזיין פון אַן „אתה בחרתנו"־פֿאַלק...

די יידישע מאַסן האָבן באַטראַכט די גראַדואירטע פון ראַבינער־שול פֿאַר אַפּיקורסים, פֿאַר רעגירונגס־טשי־נאָוניקעס, און איבערהויפּט פֿאַר אַפּגעפֿרעמדטע פון די יידישע אינטערעסן... עס איז אויך געווען אַ גרונט פֿאַר אַזאַ נעגאַטיווער באַציאונג: פיל פון די גראַדואירטע פֿלעגן רייַדן מיט ביטול וועגן אַלטע יידישע טראַדיציעס און מנהגים. פלעגן, נאָטירלעך, אַזעלכע „מוסמכים" ניט אויס־געקליבן ווערן פון די פרומע קהילות אַלס קאַזיאָנע ראַבינער. אַפילו די, וואָס פלעגן קריגן אַזעלכע שטעלעס, האָבן זיך אויך זייער אָפט געפילט אומבאַקוועם, ווייל אַפּיציעל האָבן זיי רעפֿרעזענטירט די רוסישע רעגירונג און אירע פֿאַרשריפטן, בעת שכירות האָבן זיי באַקומען פון די קהילות, וואָס זיינען ניט געווען צופֿרידן מיט אַזעלכע קאַזיאָנע באַאַמטע...

דאָס האָט מיט דער צייט אָפּגעשוואַכט דעם „אָפּעטיט" פון קאַנדידאַטן צו שטודירן אויף קאַזיאָנע ראַבינער, ניט געקוקט אויף דער פריווילעגיע פון פריי זיין פון מיליטער־פֿליכט.

די געענדיקטע, וואָס האָבן קיין ראַבינער־שטעלעס ניט באַקומען, האָבן געמוזט גיין אין מיליטער, אויב זיי האָבן קיין אַנדערע פריווילעגיעס ווי ווייטערדיקער סטודיום אין אוניוועזיטעט, אַדער עפּעס אַנדערש... ניט געהאָט. צוליב אָט־דעם אומבאַשטימטן מצב פון די גראַדואירטע, האָבן געוויסע יידישע שתדלנים זיך געוענדט צו דער רעגירונג מיט אַ ביטע, אַז ראַבינערס זאָלן ניט דאַרפן געקליבן ווערן פון די קהילות, נאָר באַשטימט ווערן פון דער רעגירונג מיט אַ געוויסער שכירות.

אין יאָר 1862 איז אַרויס אַ געזעץ אויסצוטיילן הילף צווישן 75—100 רובל פֿאַר געענדיקטע ראַבינער, אַדער מיטן טיטל „לערער".

דאָס האָט פֿאַרבעסערט די מערכה פון די ראַבינער און זייער צאָל איז געוואקסן, כאָטש די אויסזיכטן אויף אַ גוטער שטעלע זיינען ניט בעסער געווארן... אַ געזעץ צוצולאָזן גראַדואירטע פון ראַבינער־שול צו די אוניווער־זיטעטן, מיט אַ צוגאַב־עקזאַמען אין לאַטיין און פראַנ־צויזיש, האָט שוין אייגנטלעך עקזיסטירט זינט דעם יאָר 1856. דאָס באַווייזט, אַז די צאָרישע רעגירונג האָט גע־גלויבט אין די פּאַזיקייטן פון אַזעלכע גראדואירטע, און אַ צאָל סטודענטן איז טאַקע אַריבער אין די אוניווערזיטעטן.

בסך־הכל האָט די ווילנער ראַבינער־שול — אין די יאָרן 1863—1864 ביזן יאָר 1872—1873 — אַריינ־גענומען 1050 קאַנדידאַטן, דורכשניטלעך צו 105 יער־לעך. די ראַבינער־שולן האָבן אָפּיציעל עקזיסטירט ביזן יאָר 1873, ווען זיי זיינען פֿאַרוואַנדלט געווארן אין יידישע לערער־אינסטיטוטן.

דאָס איז די פֿאַרגעשיכטע פון די לערער־אינסטיטוטן אין ווילנע און זשיטאָמיר, און ווייזט, ווי די צאָרישע רע־גירונגען האָבן זיך שטאַרק געראַנגלט מיט דעם פּראָבלעם, ווי צו באַאַרגן יידישע לערער פֿאַר יידישע תלמידים אין די אָנפֿאַנגס־שולן אין גאַנצן תחום המושב... דער ווייל־נער לערער־אינסטיטוט איז שפּעטער־צו געווארן דער איינציקער אַנשטאַלט, וואָס האָט צוגעגרייט יידישע רע־גירונגס־לערער, די שפּעטערדיקע וועגווייזער, מחנכים און מוסטערהאָפּטע לערער פון יונגן יידישן דור...

ווילן מיר ביי דער געלעגנהייט דערמאָנען בלויז אייניקע פינקלענדיקע שטערן אויפן יידישן האָריזאָנט, וואָס זענען אַרויסגעקומען פון דעם ווילנער יידישן לערער־אינסטיטוט: אב. קאַהאַן, לעוואַנדע, א. י. פאפערנאָ, י. ל. קאַנטאָר, שמואל יוסף פין, קאַצענעלבאָגען, אייזיק מאיר דיק, שלמה באַסטאָמסקי און פיל אַנדערע, וועלכע האָבן מיט זייער וויסן און דענקען געשאָפן אַ מין אייגנ־אַרטיקן „נוסח ווילנע", וואָס איז פֿאַרבליבן אויף אייביקע צייטן אין דער פסיכיק פון יידישן פֿאָלק, כאָטש די אַמא־ליקע ווילנע עקזיסטירט ניט מער און וועט שוין קיינמאָל מער ניט אויפקומען...

אויב די ווילנע־של־מטה איז אַוועקגענומען געווארן פון אונדזער פֿאָלק, וועט אָבער די ווילנע־של־מעלה, די גייסטיקע, קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן ווערן פון קיינעם, וואָס האָט נאָר געלעבט און געאַטעמט אין ווילנע אַ געוויסע צייט, ווי דער שרייבער פון די שורות, וואָס בלאָנדזשעט שוין אויף דעם ערד־קיילעך היפּשע צענדליקער יאָרן, און גלויבט באמונה שלמה, אַז ער טראָגט אין זיך אַ ניצוץ פון דער ווילנער יידישער נשמה, צי דאָס איז די אַלטע משכילישע ווילנע, צי די „יונג ווילנע", וואָס האָט זיך אין די שפּעטערע יאָרן אויסגעפּיקט, און אַריינ־געבראַכט אַ נייעם טאָן אין דער יידישער ליטעראַטור און אין דעם טעאַטער.

א. גאלאמב

שעפער און בויער פון שול־וועזן אין ווילנער פראווינץ

(נאטיצן פון זכרון)

דער אונטערגאנג פון די קליינע שטעטלעך אין ווילנער גענט האט זיך אנגעהויבן א לאנגע צייט פריער נאך פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. די אויסגעבעסערטע וועגן האבן נענטער גמאכט די שטעטלעך און די דערפער צו דער גרעסערער שטאט, דער פריצישער הויף האט זיך באפרייט פון דעם יידישן פאכטער, די קרעטשמע האט פארלארן איר טראדיציאנעלע ראל אויף די וועגן פון ליטע, די אלטע פאסט מיט די פערד איז אונטערגעגאנגען, אין די שטעטלעך האבן זיך געעפנט גויישע קראמען, אין די דערפער האבן זיך איינגעארדנט גויישע בעלי־מלאכהס — שמידן, שניידער, שוסטער. יידישע פרנסות זיינען אייגנעשרומפן געוואָרן, די יוגנט האט גענומען בענקען נאך דער גרויסער שטאט; אמעריקע איז געשטאנען אן אפענע, קיינע וויזעס. אזוי ארום האבן זיך שטעטלעך אויסגעליידיקט. וואס קלענער דאס שטעטל, אלץ גיכער איז דער פראצעס פארגעקומען. דער חדר האט נישט געקאנט זיך צופאסן צו די נייע באדינגונגען און איז גיך אונטערגעגאנגען.

עס האט זיך אנגעהויבן א ויצעקו, בריוו און ווענדונגען צו ארגאניזאציעס אין ווילנע. אז איך פלעג קומען אויף יום־טוב אהיים צו מיינע עלטערן, פלעגן מיך די שטעטלשע יידן באפאלן מיט טענות: „ביסט אן אונדזער ריקער, — און א לערער זיין פארסטו אין מרחקים, און אונדזערע קינדער וואקסן פויערים"... אום חול־המועד פסח 1912 איז געקומען צו מיר א דעלעגאציע פון צוויי שירווינטער יידן, איך זאל דארטן ארגאניזירן א שול. אין אייניקע שטעטלעך זיינען טאקע ארגאניזירט געוואָרן קליינע שולן און שולכעלעך מיט מאדערנערע לערער. אין ווילנע, לעבן דעם שולהויף, איז געווען אין יענע צייטן א „לערער־בירזשע". אהין פלעגן זיך וועגדן ישובניקעס, קליינע ישובים נאך א לערער. די לערער זיינען געווען „עקסטערנס" (ישיבה בחורים וואס האבן זיך גענומען צו וועלטלעכער בילדונג און געלערנט אליין כדי זיך צו עקזאמינירן שפעטער), וואס פלעגן פארן אויף א זמן צו אויף צוויי אויף א „קאנדיציע" אין א דארף, צי אין א שטעטל אפענסן א ביסל, אנקלייבן א פאר גראשן אויף וויטער. צווישן די קאנדיציע־לערער זיינען געווען א סך טויגעניכצן, אבער אויך אזוינע וואס האבן זיך שפעטער דערווארבן א נאמען ביי יידן.

ווי א מאסן־דערשיינונג זיינען די שולן אויסגעוואקסן אין די שטעטלעך פון ווילנער פראווינץ אין מיטן דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין דער זעלביקער צייט אייגנטלעך ווען עס זיינען אויפגעקומען די יידישע שולן אויך אין רוסלאנד (איבערהויפט מיט די קינדער פון די „בעזשענצעס" — די וואס דער צורר ניקאלייי ניקאלאיעוויטש האט ארויסגעטריבן פון מלחמה־ראיאן), אזוי אויך אין פוילן אונטער דער דייטשישער אקופאציע. עס איז אויך דעם גאנצן געביט פון דעם געווען תחום־המושב אויפגעקומען א קאכיקע באווענונג פון יידישער שול־בויאונג. דער אידעאל פון יידישע לערער פון אנהייב דעם יארהונדערט אן איז מקוים געוואָרן. אויך די קליינע שטעטלעך פון ווילנער געגנט האבן פון דער באווענונג גענאסן.

איך קאן ניט שרייבן קיין גענויע געשיכטע פון דעם אויפקום פון די שולן אין דער ווילנער פראווינץ, וויל מיין ארבעטס־פלאץ איז דעמאלט געווען רוסלאנד און אוקראינע, און פון ווילנע זיינען מיר געווען אפגעריסן; די הויפט־שעפער און אקטיוויע טוער אויף דעם געביט זיינען אלע, דאכט זיך, אומגעקומען מיט דעם יידישן ישוב אין דער פראווינץ. צי זיינען געבליבן מאטעריאלן ערגעץ, ווייס איך ניט. קאן איך בלויז פארצייכענען דאס, וואס איך ווייס פון דער צייט ווען איך האב זיך אומגעקערט צוריק קיין ווילנע, ד. ה. אין אנהייב 1922.

איך האב אנגעשריבן אויבן די ווערטער „שעפער און בויער פון שול־וועזן", און קאן ניט גיין ווייטער, ניט צו דערמאנען דעם הייליקן נאמען פון א באשיידענעם דונילאוויטשער בחור, אורי קליאנסקי ז"ל, שפעטער א מיטארבעטער אין דער יידישער באנק אין ווילנע, אן אויפזעער איבער די קליינשטעטלדיקע ליי־ און שפאר־קאסעס, וואס האט זיין לעבן אוועקגעגעבן פאר אט די שול פון דער פראווינץ. א שטילער, באשיידענער פאלקסמענטש, ניט קיין רעדנער און ניט קיין כיבודים־זוכער, איז ער די גאנצע יארן, וואס די ווילנער פראווינץ האט געהאט שולן, געווען די נשמה פון די שולן.

קליאנסקי איז געווען אלע אוונט אין ביורא פון דער פראווינצער שול־ארגאניזאציע. קליאנסקי גייט ארום צטראגן, רויכערט א סך, איז אויפגערעגט: זיכער איז אנגעקומען א שלעכטער בריוו פון א שטעטל; קליאנסקי לאכט — אוודאי א גוטער גרוס פון א שול. מען פלעגט זאגן: גאט! וואו וואקסן אזוינע קליאנסקיס און צי ווילן מיר נאך האבן אזעלכע?

דער פארזיצער פון דער דאזיקער „צענטראלער שול־ארגאניזאציע פאר דער ווילנער פראווינץ" איז געווען, דאכט זיך, די גאנצע צייט ניט אורי קליאנסקי, נאר

דער ווילנער לערער ברוך לובאָצקי ז״ל, וואָס איז אויך אומגעקומען מיט זיין גאַנצער משפחה. זיינע צוויי זין — ווי פאַרטיזאַנער.

לכתחילה האָט געהאָלפן די אָרעמע שטעטלעך אויפֿצוהאַלטן זייערע שולן די ״יעקאפא״ (א רוסישער ראשי־תיבות. פון די ווערטער ״יידישער קאָמיטעט צו העלפן די מלחמה־גליטענע״); שפּעטער פלעגט מען פון צייט צו צייט אויסווייזן א סובסידיע פון דעם דזשאָינט, און דאָס איבעריקע... פלעגט מען זיך מאַטערן. אין די גאָר קליינע שטעטלעך האָבן זיך די שולן ניט לאַנג געהאַלטן: שרעקלעכע אָרעמקייט, קנאַפּ קינדער פאַר א שול, מאַנגל אין לערער וואָס זאָלן וועלן זיך פאַרקלייבן אין א העק מיט א פאָר מנינים יידן, און ועל כולם — נגישות פון דער ״דעמאָקראַטישער״ פּוילישער מאַכט, זאָל איר מיין וואָרט נ י ט צו גרינג זיין אין איר קבר. דערצו איז נאָך צוגעקומען די ליבהאָרציקע מחלוקת — יידיש־העברעאיש: ציש״א (צענטראַלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע) און ״תרבות״. אָלץ צוזאַמען האָט אונטערגעשניטן די יאָרן פון אייניקע שולן און אָנגעמאַכט געוג צרות די אָנדערע, שטאַרקערע שולן אין גרעסערע שטעטלעך.

פאַרשיידן איז געווען דער אויסזען און דער אינהאַלט פון אָט די שולן:

וועו איך בין אַראָפּגעקומען פון קיעוו, וואו די יידישע שולן זיינען דעמאָלט געווען מלוכהשע, רייך באַזאָרגט מיט גוטע לערער, א סעמינאַר אאז״ו, קיין ווילנע, האָט מען מיך געבעטן צופאָרן קיין לאָנדווערעוע אינספּעקטירן די שול. מען מוז פאָרן מיט א פור — די באַן איז נאָך געווען צעשעדיקט. געקומען אַריין אין שטעטל מיט ברילן און מיט א טעקע, האָב איך גלייך דערהערט פון אַלע זייטן:

— אוי, מאַמעלעך, א דעלעגאַט! (פון אַמעריקע)...

און מען איז גלייך באַפאַלן דעם כלומרשטן דעלעגאַט, וואָס ברענגט מן־הסתם אַמעריקאַנער דאָלאַרן פאַר קרובים... אזא אַנטוישונג, נעבעך! מיר איז באַלד אויסגעקומען צו הערן ווי א מאַמע שרייט אויפן לערער דורכן פענצטער, פאַר וואָס ער מאַנט שכר־לימוד, און מיר איז שפּעטער געווען פּריקרע צו קריטיקירן דעם לערער און זיינע מעטאָדן: ער האָט שוין געוג אָן מיר...

אַזוינע שולן זיינען גיך אונטערגעגאַנגען. אין דער גאַנצער ווילנער פראָווינץ האָבן עקזיסטירט אַרום צוואַנציק פעסטערע שולן אין גרעסערע שטעטלעך. איך געדענק די שולן וואָס מיר איז אויסגעקומען צו באַזוכן: נייווילייקע, נייסוועניאַן, שטאָט סוועניאַן (א שטיקל צייט האָט דאָרט אויך עקזיסטירט א יידישע גימנאַזיע), דוקשט, אינגאַלינע, ווידז, אָשמענע, פאָסטאָוו, דונילאָוויטש, הייליקע, לידע, איוויע, באָראָנאָוויטש, האָראָדיטש. עס זיינען אָבער געווען שולן נאָך אין אָנדערע שטעטלעך, וואָס איך קאָן זיך נ י ט דערמאָנען.

א טייל שולן האָבן געהאָט אייגענע געביידעס. עס איז געגאַנגען א ווערטל: א שול האָט ניט פון וואָס צו צאָלן דירה־געלט, — בויט מען אַן אייגענע געביידע. איין עפּיזאָד פון דעם מין וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן.

איך בין געפאָרן באַזוכן די שול אין דונילאָוויטש, וואו עס איז פאַרגעקומען עפּעס א סיכסוך און מען האָט געדאַרפט פאַרמיטלען פון צענטער. וואו זשע נעמט מען אָבער אויף הוצאות־הדרך? — וועט דער וואָס פאָרט שוין, פאַר איין וועגס, האָלטן שבת־צו־נאַכטס א רעפעראַט, און דאָס וועט דעקן די הוצאות פון באַן און פורן. קיין האָטעלן דאַרף ניט א ווילנער ייד צווישן יידן, און עסן — איז מען דאָך עפּעס א גאַסט, און מען וועט ניט פאַרפאַלן... דער־פאַר האָבן אַלע אַזוינע באַזוכן געדאַרפט אַריינגענעמען א שבת.

פאַר איך פון ווילנע אַרויס מיט דער באַן דאַנער־שטיק ביינאַכט ביז דוקשט כדי ווייטער צו פאָרן מיט א פור פינף מייל אין גוטע בלאָטעס ביז דונילאָוויטש. קומט די באַן אַראָפּ קיין דוקשט אין מיטן נאַכט, עס רעגנט, אָבער אויפן פּערָאן דרייען זיך אַרום מענטשן אין שפּסענע פּעלצלעך מיט הילצערנע לאַמטערנעס אין די הענט.

— איר זייט גאָלאָמב? טאָ קומט מיט אונדז.

אין דער הויפט־גאַס איז א בלאָטע, אַז אַן לאַנגע שטיוול קאָן מען ניט דורכגיין, פירט מען מיך איבער גערטנער, איבער פלויטן, און מיר קומען אַרויס פון דער צווייטער זייט שטעטל צו א הילצערנער געביידע, וואָס האָלט זיך נאָך אין בויען. א לעמפּל שמעלקלט אינעווייניק, און א הובל הערט זיך אַרבעטן... אין מיטן נאַכט.

— דאָס איז אונדזער שול.

און מען פירט מיך אַריין אין די רויע וועגט פול מיט שפּענער און סטרוזשקעס. מען צעזעצט זיך אויף בענקלעך, וואָס מען האָט משמעות אָנגעגרייט פון פריער און מען הייבט אָן דערציילן:

— א חלום געווען צו האָבן אַן אייגענע שול־געביידע, אָבער וואו נעמט מען געלט, אַז מען קאָן קיין דירה־געלט אויך ניט צאָלן? גיבן זיך יידן אַן עצה. דעם ערשטן הונדערטער האָט מען אויסגעבעטן פון א לאָנדסמאַן אין אַמעריקע, זאָל אים גאָט דערפאָר בענטשן, נאָך דעם האָט מען זיך געגומען צוגויפלייגן, דער — א פאָר קלעצער, און דער — עטלעכע ברעטער, און יענער — גאָר א פאָר גילדן, — און מען בויט. איר זעט? שוין באַלד פאַרטיק. איז אָבער געווען א צרה: די רעגירונג האָט אַלץ געזוכט טענות, האָט זיך עס פאַרשלעפּט. דערווייל זיינען געקומען די בלאָטעס, וואַרטן אויף א שליטן־וועג איז צו לאַנג, און אין די בלאָטעס קאָנען די ״יידישע״ פערד (פערד פון די יידישע פורמאַנעס) ניט אַרויסשלעפּן די קלעצער פון וואַלד. א גליק: דער וואַלד איז ניט ווייט, האָבן מיר אויף די פּלייצעס געבראַכט צו שלעפּן כמעט אַלע קלעצער...

... זיצט א קופּקע יידן אין האָלב טונקלקייט, א נאַסע קעלט יאָגט דורך די פענצטער־לעכער, און איך שטעל

זיך פאָר ווי אָט די פשוטע פעלץ־יידן מיט די גרויסע שטיוול שלעפן פון וואַלד קלעצער צו בויען זייער שול... עס האָט מיר פאַרקוועטשט אין האַרצן, און מסתמא האָבן זיך מיר געשטעלט טרערן אין די אויגן, ווייל איך האָב דערהערט:

— וואָס איז דאָס, חבר גאָלאָמב? מיר פרייען זיך דאָך! זעט, שוין באַלד פאַרטיק...

און פון א בוזעם־קעשענע האָט זיך באַוויזן א פלעשל בראַנפן און א פאָר „המוציאס" ראזאוו ברויט צום פאָר־בייסן. — אָט אַזוי האָבן דוקשטער יידן מקבל־פנים געוען א גאַסט פון צענטער אין זייער ניט־פאַרענדיקטער שול, וואָס זיי האָבן געבויט... א כפרה אַלע באַנקעטן, אַלע פאַראַדנע מיטאָגן און וועטשערעס מיט קאָניאַק און שאַמפאַניער, וואָס מיר איז אויסגעקומען אויסצושטיין שפעטער, פאָר יענעם גלעזל בראַנפן אין דער ניטפאַרענדיקטער דוקשטער שול אין מיטן פון א קאַלטער נאַכט. איך האָב זיי געמוזט צוזאָגן, אַז איך וועל קומען צו דער חנוכת־הבית.

אַז עס האָט געמוען ווערן עטוואָס ליכטיקער, איז צוגעקומען א יונג מיט א בייטש:

— חבר גאָלאָמב, קומט, מיר פאָרן, עס איז פרייטיק. איך דאַרף נאָך אומקערן זיך אויף שבת אַהיים!

אַז מיר זיינען אַרויסגעפאָרן אין גרויסן וואָגן שטרוי, איינגעפלעכט אין א בורקע (אַזא מין בריייטער מאַנטל), האָט מיר דער פורמאַן דערציילט נאָך און נאָך פון דער עפּאָפּייע ווי אַזוי א יידיש שטעטל בויט א שול. איין זאַך געדענק איך:

„אָט די „יאַזדע" (רייזע) מיינע גייט אויך פאָר דער שול: איך האָב אויך אונטערגעשריבן א וועקסעלע אויף א פינף־און־צוואַנציקער (25 גילדן — אַן ערך 5 דאָלאָר), און מיר ביידע, איך מיט מיין פערדל, צאָלן דאָס אויס ביסלעכווייז"...

ווער פון די יידישע מיליאָנערן קאָן זיך פאַרגלייכן מיט יענעם פורמאַן און מיט זיין פינף־און־צוואַנציקער?

די שולן אין ווילנער פראָווינץ האָבן געהאַט אַן אמתן פאָלקס־כאַראַקטער, זיי זיינען געבויט געווען פון פאָלקס־מענטשן און ווייט פון פאַרטיי־אַמביציעס. אין פוילן האָבן זיך אַרום די יידישע שולן גרופּירט מער די פאַרטייען „בונד" און לינקע „פועלי־ציון", זיינען די שולן גופא אויך געווען מער פאַרטייאיש. אין ווילנער פראָווינץ אָבער איז דאָס געווען כמעט אוממעגלעך. דערפאַר זיינען ניט אין מאָל ארויסגעקומען רייבונגען אויף די פּלענום־זיצונגען פון דער צישׂ"א אין וואַרשע: די פאַרשטייער פון ווילנער פראָווינץ (על פי רוב פלעגט עס זיין ברוך לובאַצקי) פלעגן אָפטמאָל האָבן אויסצושטיין פאָר דער ניט־אויסגעשפראָכענער וועלטלעכקייט, כלומרשט, און פאַרקערט, פלעגן די שולן קיין מאָל ניט זיין צופרידן מיט די צו שארפע רעזאָלוציעס וואָס מען פלעגט אָננעמען אויף די צוזאַמענפאָרן.

אין יעדער שטעטל מיט אזא שול זיך געפונען אייניער אָדער עטלעכע פשוטע פאָלקס־מענטשן, וואָס פלעגן פאָר דער שול זייערער אַוועקגעבן אַלע כוחות און דעם לעצטן ביסן פון מויל.

עס זיינען אויך געווען שולן פון „תרבות". פאַרשטייט זיך, אַז מען פלעגט זיך קריגן. צו מאָל פלעגט עס אין אַזא קריגעריי אַוועק צו ווייט, ווי עס טרעפט זיך ביי יידן. מען פלעגט מוזן פון ווילנע דערליידיקן אַזוינע ענינים: פאַרכאַפן געביידעס, איבערכאַפן קינדער פון אויף שול אין דער צווייטער... זאָל בעסער ניט אויסגערעדט זיין, וואָס יידן קאָנען אין דער צייט פון א מחלוקת... איך דערמאָן זיך ווי אויף א סיום־יום־טוב אין א שול האָט אַיין קינד פון ערשטן קלאַס געשריען צו א צווייטן קינד:

— וואָס טוסטו דא? דו ביסט דאָך גאָר א תרבו־תיסטקע. גיי אין דיין שול. איך וועל אויף דיין יום־טוב ניט קומען...

דא אין דער ווילנער פראָווינץ האָבן די יידישע שולן אין גאַנצן געשרשנט דעם חדר, וואָס איז אַראָפּ פון דער סצענע נאַטירלעך, אָן גוואַלט — ער איז פאַרעלטערט און ניט צוגעפאַסט געווען. דער איבערגאַנג צו די נייע יידישע שולן איז אויך געווען א נאַטירלעכער. די שולן זיינען געווען אויף אַזוי פיל פאַלקיש און פאַלקסטימלעך ווי דער חדר בשעתו.

עס דערמאָנט זיך מיר נאָך אָן עפּיזאָד, וואָס עס ווילט זיך אים דערציילן:

אין ווילנער יידישן לערער־סעמינאַר איז געווען א טראַדיציע: חמשה־עשר בשבט פלעגט מען מאַכן א גרעסערע עקסקורסיע צו פוס, א ווינטער־שפּאציר אויסערן שטאָט. איין מאָל האָבן מיר עס געמאַכט קיין נייווילייקע (10 קילאָמעטער) צו גאַסט צו דער יידישער שול. געקומען, פאַרמאַטערט א ביסל, אָנגעפראָרן זיך, וואַרט מען אויף א גלעזל טיי. דער עולם דערווייל זינגט — סעמינאַריסטן און קינדער צוזאַמען. איך האָב זיך צוגעלייגט אויף א שולבאַנק אָפּצורוען, און לעבן מיר — א בינטל סעמינאַריסטן, וואָס האָבן נאָך ניט געענדיקט זייערע א דיסקוסיע, גאָט וויים וועגן וואָס. עס זיינען געקומען עטלעכע שול־טוער. צווישן זיי דער בעקער רודאַשעווסקי (זאָל דא דערמאָנט ווערן א נאָמען פון א ייִד!) מיט א היפש שטיקל גמרא אין זכרון, מיט א גאַנצער ביבליאָטעק אין קאָפּ און מיט א גאָר גרויסן פּאַק מיט צרות און ארעמקייט.

ער בעט א וואַרט, און ער באַגריסט אין נאָמען פון שטעטל, פון שול. ער רעדט וועגן דער קרובה־שאַפט פון אינטעליגענץ און פאָלק, וועגן דער אינטעליגענץ וואָס איז מרביץ תורה אפילו ווען מען ליגט אויף א האָרטער באַנק פאַרמאַטערט... איך דאַרף ענטפערן, אָבער איך בין מיד, בעט איך דעם תלמיד פרענקל ער זאָל אָנשטאָט מיר ענטפערן. אָט דער שניפישקער שטילער, פאַרחלומטער בחורל מיט טיפע פילאָזאָפישע נייגונגען (גאָט מיינער! ווי שוידערלעך, זיי זיינען דאָס אַלע פאַרשניטן געווארן!) — ער הייבט אָן עקספראָמט אין זעלביקן

גייסט, און רעדט וועגן דער נאָענטקייט פון של־ראש מיטן של־יד, וועגן יוחנן וואָסערטרעגער מיט דעם אורח חיים און וועגן די „באַפּעלצטע" יידן, וואָס טראָגן אונטער די קאָלטע פּעלצן זייערע וואַרעמע יידישע הערצער, און וועגן דעם אַז אָן אָט די פּעלץ־יידן מיט די יידישע הערצער זיינען אויך די אינטעליגענטן גאָרניט...

אָט אַזוי קאָן זיך צעריידן אַ ווילנער בחורל גאָר ניט־געגרייט זיך... און ער איז געווען געכטט: ווילנע און ווילנער פּראָווינץ האָט אין וועג פון קולטור־רענעסאַנס ניט געמאַכט קיינע שפּרונגען. עס איז געווען אַ נאַטירלעכער און בהדרגהדיקער איבערגאַנג, אַן אָנווואוקס אַ נאָרמאַלער און מער ניט. און וויל אין ווילנע איז דער איבער־גאַנג געווען אַזוי נאַטירלעך, דערפאַר האָט ווילנע קיין מאָל ניט אויפגעהערט צו זיין שפּעריש.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז די לערערשאפט פון די שול. עס איז גאָר ניט געווען פון די גרינגע זאַכן צו באַ־זאָרגן עטלעכע און צוואַנציק שולן אין קליינע פאַרוואָר־פענע שטעטלעך מיט לערער. צום אַנהייב זיינען עס געווען בלויז טיילווייז פּראָפּעסיאָנעלע לערער פון די פּריער־דיקע יידישע לערער אין די פאַרשיידענע רוסישע שולן. די איבעריקע זיינען געווען אַ נייער עלעמענט: געווען עקסטערנס, אייניקע „קאַנדיציע־לערער", מיידלעך מיט גימנאַזיע־בילדונג וכדומה. פאַרשטייט זיך, אַז דער וואָ־גיקסטער טייל זיינען געווען די לערער פון די פּריער־דיקע רוסישע שולן. דאָ איז געווען דערפאַרונג, וויסן און אויך גוטער שעפּערישער ווילן. דער עלעמענט האָט זיך דאָך געהאַדעוועט ניט אויף דעם „קאַזיאָנעם" רוסיש, נייערט אויף דער ליבעראַלער געזעלשאַפטלעכקייט פון צאַרישע צייטן, און זיי זיינען געווען אָנגעזעטיקט מיט די מוטערשפּראַך־לאָזונגען וואָס האָבן געהערשט אין רוסלאַנד.

שפּעטער זיינען געקומען די תלמידים פון דעם ווילי־נער יידישן לערער־סעמינאַר, און זיי האָבן פאַרנומען דעם הויפּט־אָרט אין די שולן ווי בכלל אין די יידישע שולן אין פוילן.

אַ שווער געמאַטערט לעבן האָבן געהאַט די שולן. קיין פרייער גראָשן צו צאָלן די לערער איז קיינמאָל ניט געווען, אָבער די הויפּט־צרה האָט ניט דערין גע־שטעקט, אַן ערגערע צרה איז געווען די פּוילישע מלוכה מיט די יעזואיטישע שפּיצלעך, וואָס זי האָט אָנגענומען כסדר מיט דער כוונה אומצוברענגען די שולן. אייניער פון די יעזואיטישע מיטלען פון דער רעגירונג איז געווען צו פּסלען די לערער פּאָליטיש: דער־און־דער איז פּא־ליטיש ניט כשר און קאָן ניט זיין מער קיין לערער. דאָ האָט די רעגירונג ניט געדאַרפט געבן קיינע באַווייזן, קיינע באַשלוסן פון געריכט, — עס איז געווען גענוג אַ קליין בריוועלע, און לית־דין ולית־דיין, קיינע אַפּעלאַציעס זיינען אויף דעם ניט מעגלעך געווען. דער מאָנגל אין לערער האָט געדריקט די שולן ניט ווייניקער ווי די אָרעמ־קייט. און די לעצטע האָט געהאַלטן אין שטייגן אויך אַ דאָנק דער פינצטערער אַנטיסעמיטישער רעגירונג, וואָס האָט אַלץ געהאַלטן אין איין טראָכטן, ניט ווי צו בויען אַ געזונט פּוילן, נאָר ווי חרוב צו מאַכן דעם יידישן ישוב אין לאַנד.

דאָס פּסלען די לערער האָט אין לעצטן סך־הכל געהאַט פּאָר אונדז אויך אַ מעלה. ווי זאָגן די רוסן: ניטאָ קיין שלעכטס אָן גוטס. און דאָס גוטס אין דער גזירה איז געווען אָט וואָס:

די יידישע לערער פון פּוילן האָבן זיך ניט געאיילט צו עמיגרירן, אַפילו ווען שולן אין אַמעריקע און קאָנאַדע האָבן זיי געמאַכט אַלע נייטיקע פּאַפּירן. איך האָב פּאָר דער מלחמה געבעטן זיך ביי אייניקע געוועזענע תלמידים פון סעמינאַר זיי זאָלן קומען קיין קאָנאַדע אין די יידישע שולן, און זיי פלעגן ענטפערן: „כל־זמן מען קאָן נאָך דאָ אַרבעטן, בלייבן מיר דא"... דער קדוש ראובן ליכטשטיין, וואָס איז געווען אַזוי פרום אין זיין גלויבן ווי זיין טאַטע, דער רב אין מאלאריטע — דער וואָס איז אומגע־קומען אין ווילנע נאָך פּאָר דעם געטאָ, דערפאַר וואָס ער איז געגאַנגען ניט אויף דעם פּאַרוועג, ווי יידן זיינען געווען געצוואונגען, נייערט דווקא אויף דעם טרא־טואָר ווי אַלע מענטשן, און דערמיט האָט ער מקיים געווען די גמרא, אַז אין צייטן פון גזירות דאַרף זיך אַ ייד לאָזן אומברענגען (יהרג ולא יעבור) אפילו צוליב אַ שוך־בענדל פּאָר דעם קלענסטן מנהג — אָט דער זעלביקער האָט מיר אַ חודש פּאַרן אויסברוך פון דער מלחמה אַזוי געזאָגט: „די יידישע שולן אין פּוילן זיינען וויכטיקער איידער די יידישע שולן אין אַמעריקע". די לערער האָבן ניט געוואָלט אָפּטרעטן פון פּראָגט.

אָבער ווען אַ לערער האָט פאַרלאָרן די מעגלעכקייטן צו זיין אַ לערער, וויל די רעגירונג האָט אים געפּסלט, דער האָט בלית־ברירה זיך געלאָזט עמיגרירן, — און אַ דאָנק דעם האָבן מיר אין די אַמעריקעס געקראָגן אַ צאָל געטרייע, איבערגעגעבענע און גוטע לערער.

אָבער דאָס איז שוין ניט צו דער טעמע.

זאָלן די נאָטיצן זיין אַ זכרון נאָך די שולן אין ווילנער פּראָווינץ, נאָך זייערע געטרייע און איבערגע־געבענע שול־טוער און לערער. איך האָב זיי געשריבן פון זכרון ווי אייניער וואָס האָט די שולן אַ ביסל געקענט און עטוואָס אפשר אויך צוגעהאַלפן מן הצד. און ווידער, איך בין פון ווילנע אָפּגעפּאָרן מיט אַן אָכט יאָר פּאָרן חורבן. אָבער גאָט ווייסט צי עס איז ערגעץ וואו פּאַרבליבן עמעצער וואָס קען די שולן בעסער און וויס מערער, ער זאָל געבן אַ בריטערן און אַ ריכטיקערן בילד.

הלוואי זאָלן זיין אַזעלכע, און זאָלן זיי פּאַרשעמען מיינע נאָטיצן, הלוואי!

שרייבער,

פרעסע,

ייִוואָ

מרדכי יפה

העברעאישע דיכטער פון ליטע

ווי באַוואוסט האָט ליטע אַרויסגעגעבן גאָר אַ גרויסע צאָל פערזענלעכקייטן אין אַלע געביטן פון דער יידישער און העברעאישער ליטעראַטור און קולטור. אין דער דאָזיקער אָפּטיילונג גיב איך אָפּהאַנדלונגען, אין וועלכע עס ווערן מער־ווייניקער כאַראַקטעריזירט אַ ריי באַדייטנדיקע העברעאישע דיכטער, וועלכע זיינען געבוירן געווארן און דערצויגן געווארן אין ליטע. טייל פון זיי האָבן דאָרט פאַרבראַכט דאָס גאַנצע לעבן, באַקומען דאָרט זייער אַנטוויקלונג, פרצוף און באַדייט. אַנדערע האָבן דאָרט אָנגעהויבן זייער דיכטערישע טעטיקייט, אָבער אויסגעוואַקסן און אָנטוויקלט זיך ווי אייגנטימלעכע דיכטער האָבן זיי אין אַנדערע לענדער, דאָס רוב אין ישראל און אַמעריקע.

איך וועל דאָ אויסרעכענען בלויז אייניקע פון די דיכטער וועלכע שטאַמען געאָגראַפיש פונעם סאַמע האַרץ פון ליטע, פון די עטלעכע פראָווינצן וואָס האָבן פאָרגעשטעלט מיט זיך דעם אָרגאַניזם פון דער יידיש־ליטווישער באַזונדערקייט. דהיינו: אברהם דוב לעבענזאָן, מיכה יוסף לעבענזאָן, יהודה־לייב גאָרדאָן, בנימין נחום סילקינער, אברהם שמואל שוואַרץ, הלל בבלי, י. ד. קמזון, אברהם קריב, אברהם ברוידעס, משה בסוק, גבריאל פרייל און לאה גאָלדבערג.

יעדער דיכטער, וואָס איז דאָ אויסגערעכנט, צייכנט זיך אויס אויף זיין באַזונדערן אופן; און זייער דיכטונג שטעלט מיט זיך פאָר פאַרשיידענע שטאַפלען אין דער העברעאישער פאָעזיע. ביי אַלע פון זיי פיגורירט ניט צופיל, אָדער כמעט אינגאַנצן ניט דער אייגנטלעכער ליטווישער מאָטיוו. אָבער עס קענטיקן זיך פאָרט אַרויס ביי זיי געוויסע שטריכן פון ליטווישן כאַראַקטער: דער מעלאַנכאָליש־עלעגישער טאָן, די רעזאָנאַציע, דער אינטעלעקטואַליזם אין זיין גאַנצער גאמע פון גריבלענישן, פקחות און סקעפטיציזם, די צניעות, די צוגעבונדנקייט צום שטאָם און צו דער משפחה, און די נשמהדיקע אידעאַלי־זאַציע פון אַלדאָס גייסטיק־יידישע.

יהודה־לייב גאָרדאָן

י. ל. ג. איז געבוירן אין יאָר 1830 אין ווילנע. צו 5 יאָר אָנגעהויבן צו גיין אין חדר, צו 11 יאָר געשמט פאָר אַן עילוי, צו 16 — געקענט גאַנץ ש"ס. באַקומען אַ גרינטלעכע וועלטלעכע בילדונג. געענדיקט ווילנער ראַבינער־שול און אָנגעשטעלט געווארן אַלס לערער אין דער רעגירונגס־יידישער פאָלקס־שול אין פאָנעווועזש, דערנאָך אין שאַוול און טעלז. אין 1872 געווארן סעקרע־טאַר פון דער „חברה מפיצי השכלה" און אויך פון דער קהילה אין פעטערבורג. געווען געהילפס־רעדאַקטאָר אין „המליץ". באַטייליקט זיך אין פאַרשיידענע העברעאישע, יידישע, רוסישע און דייטשישע צייט־שריפטן, וואו ער פאַרעפנטלעכט שירים, דערציילונגען, פעליעטאָנען, פובליציסטישע און קריטישע אַרטיקלען א. ד. גל. געשטאָרבן אין פעטערבורג אין יאָר 1892. זיינע ווערק זיינען דערשינען אין פיר בענדער א. נ. „כל כתבי יל"ג". זיי נעמען אַריין לידער, דערציילונגען, משלים, בריוו און אַנד. אויך אין יידיש איז דערשינען זיינס אַ בוך לידער א. נ. „שיחות חולין".

מיכה יוסף לעבענזאָן

מ. י. ל. דער זון פון אדם הכהן לעבענזאָן, איז געבוירן אין יאָר 1822 אין ווילנע. געשטאָרבן פון שווינדזוכט אין 1852. האָט באַקומען אַ פילזייטיקע יידישע און וועלטלעכע דערציאונג. דווקא אין די לעצטע יאָרן פון זיין קראַנקייט אַרויסגעווייזן אַן אומגעהייערע שעפעריש־קייט אין דעם געביט פון דער העברעאישער פּאָעזיע, אין וועלכן ער רעכנט זיך אַלס דער פּיאָנער פון דער קינסטלעריש־מאָדערנער עפּיק און ליריק. זיינע לידער זיינען דערשינען אין צוויי בענדער: „שירי בת ציון", אַ זאַמלונג פאָעמען פון ביבליש־היסטאָרישן כאַראַקטער, און „כנור בת ציון", לירישע לידער און איבערזעצונגען, צווישן וועלכע עס טיילט זיך באַזונדערס אויס זיין איבערזעצונג פון אַ טייל ווירגילס „ענעאידא", א. נ. „הריסת־טרויה".

אברהם שמואל שוואַרץ

א. ש. ש. איז געבוירן אין יאָר 1876 אין זשעזמער, אַמאָליקער ווילנער גובערניע. באַקומען אַ טראַדיציאָנעל־יידישע דערציאונג ביי זיין פאָטער הרב יצחק אייזיק ז"ל. אין פעטראשון, לעבן קאָווענע, וואו זיין פאָטער איז אָנגעקומען פאַר אַ רב, האָט דער דרייצן יאָריקער יינגל אָנגעהויבן שרייבן לידער אין יידיש און העברעאיש. זיינע ערשטע לידער זיינען געדרוקט געווארן אין „דער יוד" און „הדור". אין יאָר 1900 געקומען קיין אַמעריקע, וואו ער האָט געענדיקט דאָקטאָר מעדיצין. זיינע שירים האָבן זיך געדרוקט אין פאַרשיידענע ליטעראַרישע אויסגאַבעס. אין תל־אביב איז דערשינען אַ זאַמלונג פון זיינע שירים.

בנימין נחום סילקינער

ב. נ. ס. איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1882 אין ווילקי, קאָוונער גובערניע. אין אָדעס אָנגעהויבן שרייבן זיינע ערשטע לידער. געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1907. געענדיקט ניו־יאָרקער אוניווערזיטעט, דעם יורי־דישן פאַקולטעט. אָנגעפירט אין נ. י. מיט אַ העברעאישער שול. אונטערריכטעט תנ"ך אין שעכטער־סעמינאַר. זיינע ווערק: אַ פאָעמע „מול אוהל תמורה", אַ בוך לירישע שירים, איבערזעצונג פון שעקספירס „מאַקבעט" און אַנד. באַטייליקט זיך אין צונויפשטעלן אַן ענגליש־העב־רעאישן ווערטער־בוך, צוזאַמען מיט יהודה קויפמאַן; פאַרפאַסט העברעאישע לערן־ביכער און מיטרעדאַקטירט דעם „התורן". געשטאָרבן אין יאָר 1933.

הלל בבלי

ה. ב. איז געבוירן אין יאָר 1893 אין פילווישאָק, קאָוונער גובערניע. זיין יידישע דערציאונג באַקומען אין חדר, ישיבה און ביי זיין פאָטער הרב זלמן דוב ראש־גאָלין ז"ל. אין 1908 געקומען קיין ווילנע, וואו ער האָט דריי יאָר געלערנט וועלטלעכע לימודים. אין 1911 געקו־מען קיין אַמעריקע. שטודירט און באַקומען זיין A. M. אין קאָלאָמביא־אוניווערזיטעט. פון יאָר 1918 געווען אָנגע־שטעלט אַלס פראָפעסאָר פון העברעאישער שפראַך און ליטעראַטור אין שעכטערס לערער־סעמינאַר. פאַרעפנט־לעכט לידער און קריטישע עסייען אין פאַרשיידענע צייטשריפטן פון אַמעריקע, אייראָפּע און ארץ־ישראל. זיינע ווערק: „שירים", אין צוויי בענדער, אַ קלייניע זאַמ־לונג פון זיינע שירים א. נ. „נגינת ארץ", איבערזעצונג פון דיקענס „אָליווער טוויסט" און אָנד. רעדאַקטירט די זאַמלביכער „ניסים" און „מסד".

אברהם ברוידעס

א. ב. איז געבוירן אין יאָר 1907 אין ווילנע. פון 1923 געפינט ער זיך אין ארץ־ישראל, וואו ער האָט געאַרבעט אין די קבוצות און די לעצטע יאָרן איז ער דער סעקרעטאַר פון דעם העברעאישן שרייבער־פאַראיין. זיינע ווערק: די לידער־זאַמלונגען „בתלם", „אשנב", „מבית", „אמונים", „קול", „לקט שירים לבתי הספר", „בצר" א. א.

גבריאל פרייל

ג. פ. איז געבוירן אין יאָר 1910 אין דאַרפאַט, עס טאָניע. דערצויגן אין ליטע. יידישע און אַלגעמיינע ביל־דונג באַקומען אין די העברעאישע גימנאַזיעס אין וויר־באַלן און מאַריאַמפאָל. אין 1922 געקומען קיין אַמע־ריקע. געלערנט אין „האי־סקול" און אין לערער־סעמינאַר ביי דער ישיבת רבנו יצחק אלחנן. 1935 דעביוטירט אויף יידיש אין „ניו־יאָרקער וואָכנבלאַט", מיט אַ יאָר שפעטער אויף העברעאיש אין „הדואר". זיך באַטייליקט אין אַ ריי יידישע און העברעאישע אַרגאַנען. 1942 באַקומען די צווייטע לואיס לאַמעד־פרעמיע פאַר העברעאישער ליטע־ראַטור, פאַרן בוך לידער „נוף שמש וכפור".

לאה גאָלדבערג

ל. ג. איז געבוירן אין יאָר 1910 אין קאָוונע. גע־ענדיקט דאָרט אַ העברעאישע גימנאַזיע. זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל אין 1934. באַטייליקט זיך אין די פאַר־שיידנסטע העברעאישע אַרגאַנען מיט לידער, קריטישע אָפּהאַנדלונגען און אָנד. אירע ווערק: לידער־זאַמלונגען „טבעות עשן", „שבולת ירוקת העין", „מכתבים מנסיעה מדומה", אַ ראָמאַן „והוא האור" און איבערזעצונגען פון דער יידישער און אייראָפּעאישער ליטעראַטור. זי איז פראָפ' פון ליטעראַטור אין ירושלימער אוניווערזיטעט.

דניאל טשאַרני

קאָוונער ליטע האָט אַרויסגעגעבן איבער הונדערט יידישע שרייבער

(קורצע רשימה לויט זלמן רייזענס „לעקסיקאָן" און אַנדערע קוועלן)

פאַר אונדז, יידיש־וועלטלעכע מענטשן, איז ליטע שוין לאנג ניט מער קיין געאָגראָפישער באַגריף, נאָר אַן עט־נאָגראָפישער.

ווילנע — ניו־יאָרק, קאָוונע — יאָהאַנעסבורג, פּאָ־נעוועזש — תל־אביב, שאָוול — ביראָבידזשאַן, מאַר־יאמפאָל — מעלבורן, זיינען פאַר אונדז אײַן מלוכה, אײַן יידיש לאַנד.

אונדזער „ירושלים ד'ליטא" וואָלט קיינמאָל ניט גע־קאָנט ווערן אַ „ירושלים ד'פולין", ווען אַפילו די פאָליאַקן וואָלטן ניט צוואַנציק יאָר, נאָר גאַנצע צוויי הונדערט געהאַלטן ווילנע אונטער זייער ממשלה.

ווען ווילנע אַבער ווילן מיר ניט שמועסן. ווײַל ווילנע איז שוין פאַראַן אַ גאַנץ רייכע ליטעראָטור אין אַלע שפראַכן. די ווילנער פנקסים שטייען שוין איצטער ווי מצבות צוקאַפּנס פון אונדזער הייליקער מוטער־שטאָט. (אגב, איז ווען ווילנע פאַראַן אַ גרויס בוך, רעדאַגירט

פון י. ישורין, אַרויסגעגעבן פון ווילנער ברענטש אַרבעטער־רינג אין 1935).

וועלן מיר היינטיקס מאָל גיין אויף קבר־אבות צו דער אַזויגערופענער „קאָוונער ליטע", וואָס איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געוואָרן אַ מלוכה פאַר זיך.

די אַמאָל געוועזענע קאָוונער גובערניע איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געוואָרן אַ מלוכה פאַר זיך, אָבער כמעט אָן גרענעצן.

די צוויי שכנותדיקע לענדער, וואו ס׳האָט געהאַט געלעבט דער רוב מנין און רוב בנין פון דעם יידישן פאָלק — סאָוויעט־רוסלאַנד און פּוילן זיינען פאַר דער זעלבשטענדיק־געוואָרענער ליטע געוואָרן אָפּגעשלאָסן אויף זיבן שלעסער.

צוואַנציק יאָר נאָכאַנאַנד האָט די קליינע איינגעקלאַמערטע ליטע ניט געקאָנט האָבן קיין שום האַנדלס־באַציאונגען און קיינע שום קולטור־פאַרבינדונגען מיט די נאָענטסטע צוויי שכנים, מיט וועלכע ליטע איז געווען פריער אָזוי ענג געקניפּט און געבונדן.

קאָוונע האָט געמוזט וועלן די צייטווייליקע הויפּט־שטאָט פון ליטע (אָנשטאָט ווילנע) און די אינצייקע צוויי גרענעצן, וואָס האָבן געהאַט פאַרבונדן קאָוונער ליטע מיט דער גרויסער דרויסנדיקער וועלט, זיינען געווען די אָפענע גרענעצן צו דייטשלאַנד און צו לעטלאַנד.

די קאָוונער ייד. שרייבער־גרופּע „מיר אַליין"

די יידישע ליטע האָט נאָר געקאָנט באַאיינפלוסן און באַאיינפלוסט ווערן פון דעם קליינעם יידישן קיבוץ אין לעטלאַנד, און דער „ריגער „פרימאָרגן", אונטער דער רעדאַקציע פון ו. לאַצקי־בערטאָלדי, ע״ה, און — יעקב העלמאַן ע״ה, איז געוואָרן די טעגלעכע ביילאָגע צו דער קאָוונער „אידישער שטימע" אונטער דער רעדאַקציע פון ר. רובינשטיין.

און די שפּעטער־אויפגעקומענע פאָלקיסטישע צייטונג „פאָלקסבלאַט", געגרינדעט פון ד״ר מ. סודאַרסקי ע״ה, און עוזר פינקלשטיין ע״ה, האָט געזוכט אירע שטענדיקע מיטאַרבעטער אין דער יידיש־שרייבנדיקער קאָלאָניע פון בערלין.

דאָס הייסט אָבער ניט, אַז די קאָוונער ליטע האָט ניט געהאַט פאַרמאָגט קיין אייגענע ליטעראַרישע כוחות און קיין אייגענע יידיש־העברעאישע פאָלקס־אינטעליגענץ.

אדרבא, אין משך פון די צוואַנציקער יאָרן, צווישן די ביידע וועלט־מלחמות, האָט זיך אויסגעקריסטאַליזירט אין ליטע אַ ברייט־פאַרצוויגטע יידיש־העברעאישע פרעסע און ליטעראַטור, אַ ברייט־פאַרצווייגטער יידיש־העברעאישער שול־וועזן און אַ שטאַרקע פּאַרטיי־געזעלשאַפט־לעכע טעטיקייט, אָבער אַלץ אין די ענגע דלת־אמות פון איין גובערניע, פון איין גרענעצלאָז־באַגרענעצטן ליטע־לאַנד.

ניט אומזיסט טאַקע האָבן די יונגע ליטעראַרישע כוחות פון ליטע־לאַנד אים אַ נאָמען געגעבן „מיר אַליי־ניקעס".

די ליטעראַרישע אויסגאַבעס פון די „מיר אַלייניקעס" פלעגן זעלטן — זעלטן דערגיין צו דער שכנותדיקער מו־טער־שטאָט ווילנע און נאָך זעלטענער — צו דער שכנות־דיקער שוועסטער־שטאָט מינסק.

די „מיר אַלייניקעס" פון קאָוונע זיינען אויפגעקומען כמעט אינצייטיק מיט דער גרופּע „יונג־ווילנע", אָבער איינע פון דער אַנדערער האָט ניט געוואוסט און במילא שוין קיין האָבן זיי איינע פון די אַנדערע ניט געקאָנט באַאינפלוסט ווערן.

און ווי אַנדערש ס׳איז אויך געווען דער טראַגישער גורל פון אָט די צוויי נייַ־אויפגעקומענע ליטעראַרישע גרופּירונגען:

פון די „יונג־ווילניאַנער" זיינען, לכל הפחות, פאַרבליבן די וויכטיקסטע רעפּרעזענטאַנטן פון דער דאָזיקער גרופּע — חיים גראַדע, א. סוצקעווער, אלחנן וואָגלער, וואָס קאָנען באַזינגען און באַווייזען דעם אויפקום און דעם אומקום פון זייער גרופּע, בעת פון די קאָוונער „מיר אַלייניקעס" איז כמעט קיינער ניט פאַרבליבן. דער דיכטער און עסיי־איסט יעקב גאָטליב איז, ווי אַ פאַרגעסענער, יונגערהייט געשטאָרבן אין דער סאָוויעטישער טורקמעניע, דער בע־לעטריסט אליעזר היימאן איז פאַרברענט געוואָרן לע־בעדיקערהייט אין קאָוונער געטאָ און אָזוי אויך — די אַנדערע.

פון דער גאַנצער דיכטער גרופּע „מיר אַליין" איז פאַר־בליבן איינער אַליין דער דיכטער נח יצחק גאָטליב, וואָס

איז אוועק קיין קאַנאַדע, וואו ער האָט לעצטנס פאַרעפנט־לעכט אַ יזכור־בוך מיט לידער געהייליקט דעם אָנדענק פון זיין אומגעקומענער משפחה: מאַמע, שוועסטער און 4 ברידער, צווישן זיי — אויך זיין דיכטער־ברודער יעקב גאָטליב.

גייען מיר איצטער אויף קבר־אָבות צו אונדזערע קברימלאָזע פריינט און קאָלעגן פון ליטע־לאַנד, וואו יעט־וועדער שטיין פון ברוק איז אַ שטילע מצבה איבער דעם אומגעקומענעם יידישן קיבוץ פון ליטע.

אומזיסט האָב איך געזוכט אין זלמן רייזענס „לעק־סיקאָן" די נעמען פון די „מיר אַלייניקעס" אין קאָוונע און פון די „יונג־ווילניאַנער" אין ווילנע.

ווען זלמן רייזען האָט מיט אַ סך יאָרן צוריק געהאַט צונויפגעשטעלט זיין „לעקסיקאָן", זיינען נאָך די דאָזיקע נייע ליטעראַרישע גרופירונגען ניט געווען געקומען צום ווארט.

אָבער בלעטערנדיק זלמן רייזענס „לעקסיקאָן", וואָס גוטע פיר פינפטל פון זיינע „אומשטערבלעכע" זיינען שוין, לייִדער־לייִדער, אויפן עולם האמת, האָב איך זיך אָנגעי־שטויסן אויף איבער הונדערט יידישע שרייבער און קול־טור־טרעגער, וואָס אַלע שטאַמען זיי פון דער קאָוונער ליטע. און פאַר מיר אַליין איז געווען אַ גרויסע איבער־ראַשונג, וואָס די אַמאָל געווענע קאָוונער גובערניע אַליין האָט אַרויסגעגעבן פון זיך אַזויפיל וויכטיקע פערזענלעכ־קייטן, וואָס האָבן גרויס געמאַכט ליטע, און ליטע האָט זיי גרויס געמאַכט.

מיר וועלן דאָ צוערשט אַנרופן די נעמען פון יענע פאַרשטאַרבענע שרייבער און קולטור־טרעגער פון קאָוו־נער ליטע, וועלכע האָבן זיך שוין לאַנג איינגעבירגערט אין אונדזער פאָלקס־קולטור.

אברהם אידעלסאָן, געבוירן אין וועקשנע, קאָוונער ליטע, אינעם יאָר 1865, געשטאָרבן אין בערלין, אינעם יאָר 1922. א. אידעלסאָן איז געווען דער רעדאַק־טאָר פון די יידיש־רוסישע ציוניסטישע זשורנאַלן: „ראַז־סוויעט", „יעוורעיסקאַיא זשיזן", „יעוורעיסקי נאַראָד" און פונעם העבר. וואָכנבלאַט „העולם".

אין דער ציוניסטישער באַוועגונג האָט אידעלסאָן פאַרנומען איינעם פון די ערשטע אָנפירנדיקע פלעצער.

יעקב דינעזאָן — פרצעס אינטימער פריינט און חבר. געבוירן אין ניי־זשאַגער, לעבן קאָוונע, אינעם יאָר 1856 און געשטאָרבן אין וואַרשע אין 1919. יעקב די־נעזאָן האָט זיך קונה שם געווען אין דער יידישער ליטע־ראָטור מיט זיינע ראָמאַנען „אבן נגף", „הערשעלע", „יא־סעלע" און אַנדערע.

מאָריס ווינטשעווסקי, (פסעודאָנים פון בן־ציון נאָוואָאָוויטש), געבוירן אין דעם זעלבן יאָר, וואָס דינעזאָן — 1856, אין יאַנאָווע, קאָוונער ליטע, און גע־שטאָרבן אין ניו־יאָרק, אינעם יאָר 1929.

פראָפ׳ געצל זעליקאָוויטש, געבוירן 1863 אין ריטאָווע, קאָוונער ליטע און געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אינעם יאָר 1926.

נאָך יינגלוויז האָט זעליקאָוויטש געשמט אַלס „געצל־קע ריטעווער דער עלוי", וואָס האָט שוין געקענט אויף אויסווייניק 500 בלעטער גמרא. אָבער צו 16 יאָר האָט ער שוין אויסגעוואַנדערט קיין פאַריז, וואו ער איז געווארן לערער פון העברעאיש ביים פילאַנטראָפּ מיכאל ערלאַנגער, שטודירט אַריענטאַלישע שפראַכן: אַלט עגיפטיש, עטיאָ־פיש, אַראַביש, סאַנסקריט. אין 1885 זיך באַטייליקט אַלס אַראַביש־ענגלישער דאָלמעטשער מיטן טיטל ערן־לויטע־נאַנט פון דער ענגלישער מיליטעריישער עקספעדיציע אין מצרים, צו באַפרייען דעם גענעראַל גאָרדאָן פון כאַרטום. אָבער צוליב דער באַשולדיקונג פון לאָרד קיטשענער, אַז דער ערן־לויטענאַנט זעליקאָוויטש סימפאַטיזירט מיט די אַפריקאַנער, האָט ער פאַרלאָזט די ענגלישע עקספעדיציע און דורך אַביסיניע האָט ער זיך אומגעקערט קיין פאַריז, וואו ער האָט אין דער סאָרבאָן באַקומען דעם דאָקטאָר־טיטל אַלס עגיפטאָלאָג. קיין אַמעריקע איז ער געקומען אינעם יאָר 1887, וואו ער איז באַלד געוואָרן פראָפעסאָר פון עגיפטאָלאָגיע אין דער פענסילוואַניע־אוניווערזיטעט פון פילאָדעלפיע און אויך, ווי ס׳איז אונדז אַלעמען באַ־קאַנט, איינער פון די פיאָנערן פון דער ייד. פרעסע אין אַמעריקע.

שמואל יעקב יאצקאן, געבוירן 1874 אין וואַבאַלנעק, קאָוונער ליטע, געשטאָרבן אין פאַריז און ג־ראַכט געוואָרן צו קבורה אין וואַרשע אינעם יאָר 1936. צו 18 יאָר האָט ער שוין געהאַט סמיכה אויף רבנות. געווען אַ געוויסע צייט אַ וואַנדערנדיקער מגיד און פאַרפאַסט אַ ספרל „פניני היהדות". אין 1906 האָט ער צוזאַמען מיט נ. פינקלשטיין געגרינדעט אין וואַרשע די ערשטע יידישע קאָפיקענע צייטונג „אידישעס טאָגבלאַט" און אין 1908 — דעם „היינט". אין 1925 האָט יאַצקאַן אויך געגרינדעט דעם „פאַריזער היינט".

יהואש (פסעודאָנים פון יהואש — שלמה בלומ־גאַרטען), געבוירן אין ווירבאַלן, קאָוונער ליטע, אינעם יאָר 1871, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אינעם יאָר 1927.

יהואש האָט זיך געמאַכט אומשטערבלעך דורך זיין פולער איבערזעצונג פון דעם תנ״ך.

יוסף יפה, געבוירן 1865 אין סאלאנט, קאָוונער ליטע. 1892 געקומען קיין אַמעריקע און אָנגעהויבן שרייבן לידער, וואָס האָבן אים געמאַכט זייער פאָפולער צוליב זיין פאָלקסטימלעכן נוסח. איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין 1936.

יוסף לוריא, געבוירן אין פומפיאַן, קאָוונער ליטע, אינעם יאָר 1871, געשטאָרבן...

ער איז געווען דער רעדאַקטאָר פון דעם באַרימטן וואָכנבלאַט „דער יוד", שפעטער אויך מיטרעדאַקטאָר פון

דער ערשטער יידישער צייטונג אין רוסלאַנד „דער פרײַנד" און אויך רעדאַקטאָר פון דעם וואָכנבלאַט „דאָס אידישע פאָלק" (אין ווילנע).

משה ליב לילינבלום, געבוירן אין קיי־דאָן, קאָוונער ליטע, אינעם יאָר 1849, געשטאָרבן 1910 אין אָדעס. צו 6 יאָר איז ער שוין געווען אַ בקי אין די נביאים ראשונים. צו 9 יאָר געקאָנט אָפּזאָגן אַ בלאַט גמרא, צו 14 יאָר געווארן אַ חתן פון אַן 11־יעריקער מיידל אין ווילקאָמיר, צו 16 יאָר זיך צוגעריסן צו די חקירה־ספרים, געווען אַ לערער פון העברעאיש, אַ ביבליאָטעקאָר, אַ מוכר־ספרניק, איז געמסרט געווארן פאַר זיין אָפּיקורסות און אויפן 26־טן יאָר פון זיין בונטאַריש לעבן זיך אָפּגע־טראָגן קיין אָדעס, וואו ער איז געווארן דער פּיאָנער פון דער חיבת־ציון באַוועגונג.

פסח מאַרעק — געבוירן 1862 אין שעדוואוע, קאָוונער ליטע. געשטאָרבן 1920 אין סאַראַטאָו. האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט די זאַמלונגען פון יידישע פאָלקס־לידער אין רוסלאַנד, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן אינאיינעם מיט דעם פאַרשטאַרבענעם שאול גינזבורג.

יהושע הלוי מזח (פסעודאָנים פון יהושע סגל), געב. 1834 אין ניי־זשאַגער, קאָוונער ליטע (וואו דינעזאָן), געשט. 1917 אין ווילנע.

מזח איז אַ ראשי תיבות פון מזגר חדש (ניי־זאָגער). ער האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיינע ראַמאַנען און תחינות, וואָס זיינען פאַרשפרייט געווארן בכל תפוצות ישראל אין הונדערטער טויזנטער עקזעמפלאַרן.

דר. איזידאָר (ישראל) עליאָשעוו, באַרימט געווארן אונטערן פסעודאָנים בעל־מחשבות, געבוירן 1873 אין קאָוונע, געשטאָרבן 1924, אויך אין קאָוונע. ערשטער ייד. ליטעראַטור־קריטיקער. זיין ערשטער אַרטיקל אין „יוד" (1899) איז געווען וועגן מאָריס ראָזענפעלד.

זיין לוויה, וואָס די יידישע קהילה פון קאָוונע האָט דורכגעפירט, איז פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ פאָלקס־לוויה. אַלע יידישע געשעפטן און אַנשטאַלטן זיינען גע־שלאָסן געווארן. זיין קבר געפינט זיך אין שכנות מיטן קבר פון ר' יצחק אלחנן.

קאַרל פאַרענבערג (פסעודאָנים פון ישעיה ראָזענבערג), געב. 1871 אין סלאָבאָדקע — קאָוונע. גע־שטאָרבן... אין ניו־יאָרק.

שוין צו 17 יאָר האָט פאַרענבערג אָנגעהויבן שרייבן פובליציסטישע אַרטיקלען אוו טעאַטער־רעצענזיעס אין רוסיש („וואָסכאָד", „ווילענסקי וויעסטניק" אוו אין די קאָוונער רוסישע צייטונגען). 1903 געקומען קיין אַמעריקע אוו געווארן אַן אַקטיוואר מיטאַרבעטער פון דער יידישער פרעסע („פאָרווערטס", „וואַרהייט", „טאָג"). איז אויך גע־ווען רעדאַקטאָר פון די זשורנאַלן „צוקונפט", „ליטעראַטור

און לעבן" אוו אַנדערע. האָט געגרינדעט אוו געפירט אין ניו־יאָרק דעם „אידישן ליטעראַרישן פאַרלאָג".

עוזר פינקלשטיין, געבוירן אין קאָוונע, 1863, געשטאָרבן אין קאָוונע אין 1923. באַוואוסטער אַדוואָקאַט אוו כלל־טוער. גרינדער פון דער ייד. פאָלקס־פאַרטיי אין ליטע, אַרויסגעבער פון דער פאָלקיסטישער צייטונג „נייס". שפעטער, אינאיינעם מיטן דר. מענדל סודאַרסקי, אַרויסגעגעבן דעם „פאָלקסבלאַט", וואָס האָט פאַרבונדן די יידישע ליטע אויך מיט דער ניט־ציוניסטישער יידישער וועלט.

אפרים קאַפלאַן, געבוירן 1878 אין שאט, קאָוו־נער גובערנע, דעביוטירט מיט אַרטיקלען אין „המליץ" אוו „הצפירה", שפעטער אָנגעהויבן שרייבן יידיש אין „יוד". 1904 אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, וואו ער איז געווארן מיטאַרבעטער צוערשט אין „טאגעבלאַט" אוו שפעטער אין „מאָרגען־זשורנאַל". איז געווען אַ וויכטיקער טוער אין אַרטאַדאָקסיש־ציוניסטישע קרייזן פון ניו־יאָרק. איז גע־שטאָרבן אין ניו־יאָרק אין 1945.

מיר האָבן דאָ פון די איבער הונדערט יידיש־העב־רעאישע שרייבער, קולטור־טרעגער אוו כלל־טוער, וואָס זיינען געבוירן געווארן אין קאָוונער ליטע, אַרויסגענומען נאָר יענע גוט־באַקאַנטע יידישע פערזענלעכקייטן, וואָס האָבן געלעבט אוו געווירקט אויך נאָך אין אונדזער צוואַנ־ציקסטן יאָרהונדערט.

איצטער וועלן מיר פון דער זעלבער קאָוונער ליטע אַרויסנעמען נאָך אַ פאָר צענדליק וויכטיקע יידישע שרייי־בער אוו קולטור־טרעגער, וואָס שאָפן אוו ווירקן פאָר מיין צייט (ביז 120 יאָר) אין אַלע עקן וועלט.

מיר וועלן זיי געבן לויט דעם זעלבן אַלף־בית סדר, ווי זיי פיגורירן אין זלמן רייזענס „לעקסיקאָן".

בנימין יעקב ביאַלאָסטאָצקי, געב. 1892 אין פומפיאַן, קאָוונער ליטע. געקומען קיין אַמעריקע 1911. דעביוטירט מיט אַ ליד אין „לעבן אוו וויסנשאַפט" (ווילנע). דיכטער, עסייאיסט אוו רעדנער. שטענדיקער מיטאַרבעטער פון „פאָרווערטס".

הירש בלאָשטיין, געבוירן 1895 אין קיידאָן, קאָוונער ליטע. דעביוטירט מיט לידער אוו דערציילונגען אין 1912 — אין „לעבן אוו וויסנשאַפט", טעטיק אין דער יידיש־סאָוויעטישער ליטעראַטור.

א. בערגער, געבוירן אין בירזש, קאָוונער ליטע. געקומען 1904 קיין אַמעריקע. דעביוטירט מיט אַ ליד (1910) אין „צייט גייסט".

יוליוס ברוצקוס, געבוירן 1870 אין פאַלאַנ־גען, קאָוונער ליטע. 1921 געווען מיניסטער פאַר יידישע ענינים אין ליטע. אָנפירער פון דער געזעלשאַפט „אָזע", וויסנשאַפטלעכער מיטאַרבעטער פון „ייוא" אוו אַנד. וויסנשאַפטלעכע אַרגאַנען.

מ. גערץ, גרשון מאָוושאָוויטש, געבוירן 1892 אין היקעל, קאָוונער געגנט, איז געווען שטענדיקער מיטאַרבעטער פון ריגער „פרימאָרגן" און ניו־יאָרקער „מאָרגנשורנאַל". אין דער צייט פון דער נאַצי־אָקופּאַציע אין לעטלאַנד זיך געראַטעוועט.

נתן גרינבלאָט, געבוירן 1886 אין ווידז, קאָוונער געגנט. ביז 16 יאָר געלערנט אין סלאָבאָדקער ישיבה. דעביוטירט 1903 מיט נאָוועלן אין רוסיש אין די קאָוונער רוסישע צייטונגען. פון 1911 אָנגעהויבן שרייבן לידער און נאָוועלן אין יידיש. איז געווען שטענדיקער מיטאַרבעטער פון קאָוונער „אידישע שטימע". ערב דער 2־טער וועלט־מלחמה עולה געווען קיין ארץ־ישראל, וואו ער איז געווען פאָרזיצער פון העבר. שרייבער־פאַראיין.

יודיקא, פסעודאָנים פון יהודית צוק, געבוירן 1898 אין גאַרזד, קאָוונער ליטע. אַרויסגעגעבן עטלעכע לידער־ביכער אין קאָוונע און אין קאָנאַדע, וואו די דיכטערין געפינט זיך.

מרדכי יפה, געבוירן 1894 אין דוסיאַט, קאָוונער ליטע. דעביוטירט 1917 מיט אַ ליד אין אַדעסער זאַמלבוך „אונטערוועגס". אַרויסגעגעבן צוזאַמען מיט דעם פאָרשטאַרבענעם ב. עפעלבוים דעם ערשטן יידישן „דעק־לאַמאַטאָר" פון 20 דרוקבויגן. אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער פון דער ליטעראַרישער זייט אין ניו־יאָרקער מאָרגן־זשורנאַל.

העלנע כאַצקעלס, געבוירן אין ...188 אין קאָוונע. געענדיקט גימנאַזיע און בעסטוזשעוו־קורסן אין פעטערבורג, וואו זי האָט באַזונדערס שטודירט געשיכטע, שפעטער זיך פאַרפולקאָמט אין נאַטור־וויסנשאַפט. איז געווען טעטיק אין „בונד" און שפעטער געוואָרן אַנפירערין פון דער קולטור־און שול־באָוועגונג אין קאָוונער ליטע. האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע שול־ביכער וועגן נאַטור־וויסנשאַפט און געאָגראַפיע. זי לעבט אין קאָוונע.

פערי לאַנג, געבוירן אין 1888 אין שקוד, קאָוונער ליטע. געלערנט אין ישיבות. אין 1904 געקומען קיין אַמעריקע און איז שפעטער געוואָרן אַ טויער אין טרעיד־יוניאָן און סאָציאַליסטישער באָוועגונג. אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער פון „פאָרווערטס".

„ליבעטשקע דער סטאָליער", פסעודאָנים פון מ. בערמאַן, געבוירן 1882 אין קאָוונער ליטע. וויכטיקער טויער פון „בונד", זיך באַטייליקט אין אַלע בונדישע אויסגאַבעס. 1935 אַרויסגעגעבן אַ וויכטיקן מאָנאָגראַפיע וועגן דער קולטור־און שול־באָוועגונג אין קאָוונער ליטע. איז אין 1945 דערשינען אין אַ צווייטער פאַרגרעסערטער אויפלאַגע אין ניו־יאָרק. זיך געראַטעוועט קיין אַמעריקע אין די יאָרן פון דער 2־טער וועלט־מלחמה.

יודל מאַרק*, געבוירן אין 1897 אין פאַלאַנגע, געווען. קורלאַנד, שפעטער קאָוונער ליטע. פילאָלאָג, פעדאַגאָג און פאָלקסטישער פובליציסט און טויער. האָט אַרויסגעגעבן די ערשטע יידישע שול־גראַמאַטיק (2 אויפלאַגעס — 1921 און 1923) און אַנדערע אַרבעטן. האָט גענדעט די יידישע גימנאַזיע אין ווילקאָמיר און געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין די קאָוונער דעמאָקראַטישע צייטונגען „נייס" און „פאָלקסבלאַט"; שפעטער פון דער פאָלקסטישער פאַרטיי. איצט אין ניו־יאָרק, פון די אַנפירער אין „ייוואָ", רעדאַקטאָר פון זשורנאַל „די יידישע שפראַך".

לעאָן סאָווידזש, פסעודאָנים פון ל. שאַבאַשעוויטש, געבוירן 1888 אין קאָוונע, שטודירט אין פאַריז יוריספרודענץ און עקאָנאָמישע וויסנשאַפט. האָט זיך אין 1915 געראַטעוועט קיין אַמעריקע, וואו ער האָט שטודירט אין קאָלומבער אוניווערזיטעט און איז געווארן אַן אַדוואָקאַט. שטענדיקער מיטאַרבעטער פון ניו־יאָרקער „טאָג".

יענטע סערדאַצקי, געבוירן 1879 אין אַלעקסאט, פאָרשטאַט פון קאָוונע. דעביוטירט מיט אַ דערציילונג אין 1905 אין וואַרשעווער „וועג". 1907 אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, וואו זי איז שפעטער געוואָרן שטענדיקע מיטאַרבעטערין פון „פאָרווערטס". 1913 איז דערשינען איר בוך „גאַקליבענע שריפטן".

אַלטער עפשטיין, געבוירן 1879 אין פאָנעמונעק, קאָוונער געגנט. 1908 אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע. 1910 דעביוטירט אין „פאָרווערטס" מיט אַ דערציילונג. 1921 אַרויסגעגעבן זיין ערשטן בוך דערציילונגען. שטענדיקער מיטאַרבעטער פון „טאָג".

ישראל עפרוסין, געבוירן 1884 אין וועקשנע, קאָוונער ליטע. געווען איינער פון די גרינדער פון דער „ס"ס."־באַוועגונג, שפעטער — דער מיטגרינדער פון דער ייד. פאָלקספאַרטיי. דעביוטירט מיטן ערשטן אַרטיקל אין „פרייַנד" (1904) אונטערן פסעודאָנים רפאל זאָן. געווען מיטרעדאַקטאָר פון דער „אידישער וועלט" (פעטערבורג), פון „די וואָך" (ווילנע) פון „אויפן שיידוועג" (פאַריז). אין דעם מלחמה־יאָר 1941 זיך געראַטעוועט פון פראַנקרייך קיין אורוגוויי, וואו ער האָט אַרויסגעגעבן אַ בוך עסייען „אין חלום און אויף דער וואָר".

דוד פראָם, געבוירן 1903 אין פאָנעוועזש, קאָוונער ליטע, דעביוטירט מיט לידער אין דער קאָוונער „אידישע שטימע". אויסגעוואַנדערט קיין דרום־אַפריקע אין 1927. אַרויסגעגעבן לידער־ביכער.

יעקב דוד קאַמזאָן, געב. 1900 אין וואַרנע, קאָוונער געגנט. דעביוטירט מיט העברעאישע לידער (1920) אין דער העבר. ייד. אָפּטיילונג פון דער בערלינער „ייד. פרעסע", וואָס איז דערשינען אין דייטש. שפעטער אָנגעהויבן שרייבן לידער אין יידיש. לעבט אין ארץ־ישראל, וואו ער האָט אַרויסגעגעבן זיין ערשטן לידער־ביכל מיט אַ הקדמה פון דוד האָפשטיין.

---

* רעדאַקטאָר פון איצט דערשינענעם יידישן וועכנטלעכן וועלט־ספיגל.

י. קיסין, פּסעווד. פון יקותיאל גאַרניצקי, געב. 1886 אין קאָוונע. געקומען קיין אַמעריקע 1904. האָט זייער יונג אָנגעהויבן צו שרייבן לידער, שפּעטער אויך עסייען און רעצענזיעס. האָט איבערגעזעצט אַ סך וויכטיקע ווערק פון דער וועלט־ליטעראַטור. אַרויסגעגעבן אַן אַנטאָלאָגיע פון מלחמה־לידער. שטענדיקער מיטאַרבעטער פון „פאָרווערטס".

ישראל יעקב שוואַרץ, געב. אין פּעטראַשון, פאָרשטאָט פון קאָוונע. 1885 דעביוטירט מיט אַן איבער־זעצונג פון ח. נ. ביאַליקס פּאָעמע „אין פעלד" אין יוסף לוריעס „דאָס אידישע פאָלק", ווילנע, 1908. אין דעם זעלבן יאָר אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע. 1925 דערשיינט זיין באַרימט־געוואָרענע פּאָעמע „קענטאָק". 1943 דערשיינט זיין אַנטאָלאָגיע פון העברעאישער דיכטונג, וואָס געווינט דעם ליטעראַטור־פּריז פון לואיס־לאַמעד־פאָנד.

חיים בנימין שויס, געב. 1884 אין גאַרזשד, קאָוונער געגנט. דעביוטירט מיט לידער און פּראָזע אין אַ. ליטווינס „לעבן און וויסנשאַפט", ווילנע, 1910. אין דעם זעלביקן יאָר אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, וואו ער האָט אָנגעהויבן צו פאַרעפנטלעכן אַרטיקלען וועגן דער יידישער געשיכטע און יידישער ליטעראַטור. ער האָט אויך פאַרפאַסט אַ ייד. געשיכטע פאַר די שולן פון „אַר־בעטער־רינג". אין „ציקא"־פאַרלאַג דערשינען זיין בוך „מעשיות פון בראשית".

מיט אַלע אויבנדערמאָנטע פאַרשטאָרבענע און — זיי צו לאַנגע יאָר — לעבעדיקע יידיש־העברעאישע שרייבער און קולטור־טוער ווערט נאָך ווייט ניט אויסגעשעפּט די רשימה פון די, וואָס שטאַמען פון דער קאָוונער ליטע. אין רייזענס „לעקסיקאָן" קאָן מען זיך באַקענען מיט די ביאָגראַפיעס און מיט די אויפטואונגען פון נאָך אַ ריי שרייבער און קולטור־טוער אויף אַלע געביטן פונעם יידיש־העברעאישן קולטור־לעבן אין גאָר דער וועלט, וואָס שטאַמען פון דער קאָוונער ליטע.

אָט זיינען זיי לויטן אלף־בית: אהרן איינהאָרן, בן ציון אלפס, דוד אפּאָטהעקער, שבתי אראָנסאָן, אבא בוך, לוי בערמאַן, הערמאַן בערנשטיין, צבי בערנשטיין, הירש בריל, דוד גאָלדבלאַט, מ. גאַנצער, משה גוטמאַן (באַלטי־קאַקליס), מרדכי אהרן גינזבורג, יוסף זעליק גליק, א. י. גראָדזענסקי, י. ע. דאַווידזאָן, רחל האַלטמאַן, נחמיה דוד האָפמאַן, פּראָפ. הירש פּסח ליבמאַן, שפרה ווייס, אברהם שמחה זאַקס, משה זייפערט, קלמן זינגמאַן, סענדער זעל־דאָוו, אברהם יפה, יעקב שמואל יפה, מרדכי כ"ץ, ר. ל. לאַקסאָן, רחל לוריע, יעקב הלוי ליפשיץ, ז. לעווין, מ. יאַנאָסאָוויטש, לאַזאַריס מאַנפריד, יעקב צבי סאָבעל, אסתר עליאַשעוו, י. ש. פרענאַוויטש, ניסן פראַנק, הערי קאַפּע־לאַנסקי, הירש ראַבינאָוויטש, יצחק ראַבינאָוויטש, עקיבא ראַבינאָוויטש, אנא ראַפּאָפּאָרט, איסר מאיר רובין, רעד. ראובן רובינשטיין, בערנאַרד ריטשאַרדס, אליעזר שולמאַן, וו. שולמאַן, אבא הלל שקאָלניק, משה שמואל שקליאַרסקי, און נאָך פיל אַנדערע, וואָס זייערע נעמען האָבן ערשט געדאַרפט פאַרצייכנט ווערן אין דעם 5־טן הוספה־באַנד פון זלמן רייזענס „לעקסיקאָן", וועלכער איז ערב דער 2־טער וועלט־מלחמה שוין געווען פאַרטיק צום דרוק.

— די קייט פון דער יידיש־העברעאישער שרייבער־משפּחה, אָפּשטאַמיקע פון קאָוונער ליטע האָט זיך אָבער געצויגן ווייטער. דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען אין דער גרויליקער קאַטאַסטראָפע אומגעקומען און פאַר דער צייט געשטאָרבן, אָבער די לעבנפאַרבליבענע זעצן פאָר ווייטער זייער ליטעראַרישע טעטיקייט.

לאָמיר זיי דערמאָנען: שרה אייזין[3], ה. אָשעראָ־וויטש[5], דוד אומרו[1], אבא באלאשער[1], ז. באק[4], י. גאָט־פאַרשטיין[7], אהרן גאָלדבלאַט[7], י. גאַר[4], ארי גלאַזמאַן[1], דוד גלאָבוס[8], יהודית גלאַז[1], ל. גאַרפינקל[6], לייב גליצ־מאַן[1], עזריאל גראָס, אפרים גרינבערג[2], לאה גרינשטיין[1], י. גרינשפּאַן, ראָזע גוטמאַן[4], עקיבא גאָלענפאַל[2], דר. ש. רפאל כאַסמאַן[6], ז. טרויב[6], חיים יעלין[1], מ. יעלין[5], י. יאַסאַדע[5], אַ. ירושלמי[2], ש. כוכב[1], עדה כהן, בערל כהן[4], רחביה מאָגיליוקער[4], פּסח מאַרקוס[4], י. לאַצמאַן[5], ח. ליי־קאָוויטש[6], י. מהיפית[2], רעד. מ. סודאַרסקי[2], כאַצקל פראַ־קער[9], מנוח פּראַגער, דניאל פּרוחובניק[6] פריידל צעפע־לאָוויטש־דאַרסקי[1], ישראל קאַפּלאַן[6] אוריה קאַצענעלבאָגן[4], א. קלאַוס[2], ד"ר י. ראָבינזאָן[4], ח. ראַפאַלאָוויטש[2], לאה רודניצקי[1], א. שאבאן, ל. שבלת[1], ד. א. שפּיראָ[6], ד"ר ח. נ. שפּיראָ[1], און אַנדערע, וואָס איך געדענק שוין ניט זייערע נעמען און וואָס דער גורל זייערער איז אומבאַקאַנט.

אַרום און אַרום האָבן מיר אַ היפּשע צאָל יידיש־העב־רעאישע שרייבער, קולטור־טרעגער און פּען־מענטשן, וואָס אַלע שטאַמען זיי פון דער קאָוונער ליטע. וועגן אַ טייל פון זיי קאָן מען זיכער זאָגן, אַז יעדער פון זיי איז געווען אַ גאַנץ קאַפּיטל יידישע קולטור־געשיכטע און יידישע מאַרטיראָלאָגיע.

יעדער איינער פון זיי האָט „מיר־אַלייניק" געלעבט און געשטרעבט צוליב אונדז אַלעמען און ניט איינער פון זיי איז „מיר אַלייניק" אומגעקומען על קדוש השם, אויך צוליב אונדז אַלעמען.

זאָל זיין געהייליקט דער אָנדענק פון די, וואָס זיינען געשטאָרבן און אומגעקומען און זאָל זיין געבענטשט דאָס לעבן און שאַפן פון די וואָס זאַמלען צונויף דאָס ביסל אַש פון דער אומגעקומענער קאָוונער ליטע אין אורנעס, וואָס עס שטעלן מיט זיך פאָר די זאַמל־ביכער „ליטע" און אַנדערע ענלעכע ווערק.

ח. ל.

---

1 — אומגעקומען ; 2 — געשטאָרבן ; 3 — אַפריקע ; 4 — אַמעריקע ; 5 — ראטן־פאַרבאַנד ; 6 — ישראל ; 7 — פראַנקרייך ; 8 — געווען אַרעסטירט אין סאָוו. פאַרבאַנד, זיין גורל אומבאַוואוסט. 9 — שיפנדיק זיך דערטרונקען אין 1923 יאָר.

יוסף גאר

די קאוונער טאגצייטונג „פאלקסבלאט"

א

אין דער אומאפהענגיקער ליטווישער רעפובליק צווישן ביידע ווועלט־מלחמות האט עקזיסטירט א פאר־צווייגטע יידישע פרעסע, וואס האט געשפילט א וויכטיקע ראל אינעם לעבן פון ליטוויש־יידישן קיבוץ. אין דער קליינער ליטע, וואו די יידישע באפעלקערונג האט בסך־הכל געציילט א 160 טויזנט נפשות, זיינען אין די דרייסיקער יארן ארויס פינף יידישע טאגצייטונגען און א קאנטיקע צאל יידישע און צום טייל אויך העברעאישע פעריאדישע און ניט־פעריאדישע אויסגאבעס. כמעט אלע פון זיי האבן געטראגן א געזעלשאפטלעכן כאראקטער און האבן געפריידיקט דעם אידאאלאגישן אני־מאמין פון די גרופירונגען, וואס האבן זיי ארויסגעגעבן. מען מוז אבער צוגעבן, אז יעדע פון אט די צייטשריפטן באזונדער און זיי אלע צוזאמען האבן אויך געפירט אן עקשנותדיקן קאמף פארן רעכט פון דער יידישער באפעלקערונג זיך צו שפירן

יידישע פרעסע אין ליטע

אין לאנד ווי פרייע, פולבארעכטיקטע ליטווישע בירגער צו גלייך מיטן מערהייט־פאלק, די ליטווינער; א קאמף פארן רעכט פון יידן זיך אויסצולעבן אין זייער אייגענער נאציאנאלער קולטור אויף העברעאיש און יידיש; א קאמף קעגן די אפענע און פארמאסקירטע שונאי־ישראל, וואס האבן מיט כלערליי מיטלען געזוכט ארויסצושטויסן יידן פון זייערע דורות־אלטע ווירטשאפטלעכע פאזיציעס אין לאנד. אזוי ארום האבן די דאזיקע צייטונגען און פעריאדישע אויסגאבעס געהאלפן פארמירן דעם דעת־הקהל פון ליטווישן יידנטום כלפי־פנים און אויך כלפי־חוץ.

אין דער געשיכטע פון דער יידישער פרעסע אין דער אומאפהענגיקער ליטווישער רעפובליק פארנעמט א גאנץ באזונדער ארט די קאוונער טאגצייטונג פאלקסבלאט. דאס איז געווען א צייטונג, וואס איז געווארן ארויסגעגעבן פון ניט קיין צו גרויסער אבער א זייער אנגעזעענער אידאאלאגישער גרופירונג אויף דער יידישער גאס אין ליטע — די פאלקיסטן און זייערע סימפאטיקערס. דאס איז געווען א בלאט, וואס האט אן וואקלענישן און אן קאמפראמיסן מיט איר געזעלשאפטלעכן „איך" זיך געלאזן אויפן שווערן און דערנערפולן וועג פון גיין קעגן דעם שטראם. און אט דער גאנג אירער קעגן דעם שטראם איז געווען א טאפלטער: ערשטנס, קעגן דעם שטראם אויף דער יידישער גאס, וואו עס האבן צוליב כמה טעמים דאמינירט די פארשיידענע ציוניסטישע גרופירונגען און אסימילאציע; והשנית, קעגן דעם שטראם אויף דער אלגעמיינער גאס, וואו עס האבן — מיטן אויסנאם פון קורצע הפסקות — תמיד געהערשט ליטווישע רעאקציאנערע גרופירונגען, וואס זיינען געווען אומפריינדלעך צו יידן.

ווי די טריבונע פון דער יידישער פאלקס־פארטיי אין ליטע האט פאלקסבלאט געלייגט דעם טראפ אויף „דאאיקייט", להיפוך צו דער ציוניסטישער „דארטיקייט"; אויף יידיש, ווי דאס לעבעדיקע און שעפערישע לשון פון פאלק; אויף דער יידיש־וועלטלעכער קולטור אין אלע אירע התגלותן, בפרט אויף דער יידישער שול וואו די לימודים־שפראך איז געווען יידיש.

עס האט זיך געפאדערט ניט ווייניק אידאאליזם אויפצוהאלטן אין משך פון לאנגע יארן אזא צייטונג. די קרייזן, וואס האבן ארויסגעגעבן פאלקסבלאט, אירע מיט־ארבעטער און נאענטע פריינד, האבן טאקע שווער און ביטער געקעמפט פאר איר קיום. זייער אפט איז אויס־געקומען בייצוקומען כלערליי מכשולים. געווען זיינען עס ניט בלויז פינאנציעלע שוועריקייטן, רדיפות מצד דער מאכט אד"גל, נאר אויך אינעווייניקסטע קריזיסן, געזעל־שאפטלעכע קאמפן, וואס האבן, ווי מיר וועלן עס זען שפעטער, אנגענומען שארפע פארמען און האבן אין לעצטן סך־הכל דערפירט צו פאטאלע רעזולטאטן.

ב

איידער מיר טרעטן צו איבערצוגעבן א ריי פרטים צו דער געשיכטע פון פאלקסבלאט איז כדאי זיך אפצו־

שטעלן אויף דער צייטונג ניט, וואָס קאָן מיט רעכט באַ־
טראַכט ווערן ווי די „מאַמע“, די פֿאַרגייערין פון „פֿאָלקס־
בלאַט. דאָס איז נייטיק כדי בעסער צו פֿאַרשטיין די פֿאַר־
געשיכטע און געשיכטע פון פֿאָלקסבלאַט.

געווען איז עס אָנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן. דער יידישער ישוב אין ליטע האָט דעמאָלט אַדורכגעמאַכט איינעם פון זיינע מערקווערדיקסטע און שטורמישסטע קאַפּיטלעך — די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע. אויף דער יידישער גאָס האָט פולסירט אַן אָקטיוו און אַ ברויזנדיק געזעלשאַפטלעך לעבן. אין לאַנד האָבן עקזיסטירט רעכט־לעך־אנערקענטע יידישע קהילות. אָנגעפירט מיט דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע האָט אַ יידישער נא־ציאָנאַל־ראַט און אַ ספּעציעלער מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים. די צוגעהעריקייט צו דער קהילה איז געווען פאַר יידן אַבליגאַטאָריש. די וועדי הקהילות האָבן געהאַט רעכט אַרויפצולייגן אויף די מיטגלידער צוואָנג־שטייער און האָבן געזאָרגט וועגן די נאַציאָנאַלע, קולטורעלע און רעליגיעזע הצטרכותן פון דער יידישער באָפעלקערונג.

צוליב די גרויסע שוועריקייטן, וואָס זיינען פאַר־בונדן מיטן אַרויסגעבן אַ טעגלעכע צייטונג, האָט דער יידישער ישוב אין ליטע דאָן פאַרמאָגט בלויז אין טאָג־צייטונג — די אידישע שטימע. די צייטונג האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגיין אין יולי 1919. כאָטש די אידישע שטימע איז געווען דער אָרגאָן פון די אַלגעמיינע ציוניסטן (רעדאַק־טאָר — ר. רובינשטיין), האָבן אַרום איר זיך גרופּירט אויך אָנהענגערס פון די אַנדערע ציוניסטישע גרופּירונגען, אויך די ניט־ציוניסטן און אָפילו די אַנטי־ציוניסטישע עלעמענטן האָבן געמוזט לייענען די אידישע שטימע. זיי האָבן פּשוט ניט געהאַט קיין ברירה, ווייל עס איז ניט געווען קיין אַנדער טאָגצייטונג אויף יידיש. צופרידן פון דעם זיינען זיי אָבער, פאָרשטייט זיך, ניט געווען. אָזאַ מצב האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע יאָר.

אין 1921 האָט אַ גרופּע יידישע שרייבערס פאַר־לאָזן סאָוויעט־רוסלאַנד, וואו עס האָט אָנהויב הונגער און נויט אויך געבושעווען דער קאָמוניסטישער טעראָר. זיי האָבן געוואָלט אָנקומען קיין מערב־אייראָפּע אָדער אַמע־ריקע, אָבער זייער ערשטער אָפּשטעל־אָרט איז געווען אין ליטע. צווישן די שרייבערס, וואָס זיינען געקומען קיין קאָווגע, זיינען געווען: בן־אדיר, (אברהם ראָזין), דוד בערגעלסאָן, יעקב לעשצינסקי, ד״ר א. מוקדוני, דער נסתר (פּנחס כהנאָוויטש), זעליג קאַלמאָנאָוויטש, נחום שטיף (בעל־דמיון) א״א.

קומענדיק קיין קאָווגע האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי וועלן אָזוי גיך ניט קאָנען פאָרן וויטער און וועלן מוזן אין ליטע פאַרבלייבן אַ לענגערע צייט. ס׳רוב פון אָט די געקומענע שרייבערס האָבן ניט געהאַט קיין חשק צו דער ציוניסטישער צייטונג די אידישע שטימע. זיינען אָט די שרייבערס צוגעטראָטן אַרויסצוגעבן אין קאָווגע אַ נייע יידישע צייטונג, און דעמאָלט איז עס געבוירן גע־ווארן די טאָגצייטונג ניט, אונטער דער רעדאַקציע פון ד״ר אַ. מוקדוני. אָחוץ אים זיינען אין דער רעדאַקציע געווען: בן־אדיר, נחום שטיף, ז. קאַלמאָנאָוויטש, י. סלאָנים (א. נאָדל), דער נסתר. די געקומענע שרייבערס האָבן ווייניק זיך אַריינטירט אינעם לעבן פון לאַנד. די מלוכה־שפראַך ליטווש האָבן זיי ניט געקענט. זיי האָבן דעריבער זיך מער אָפּגעגעבן מיטן שרייבן אויף אַלגעמיין־יידישע טעמעס, ווי נעמען אַ שטעלונג צו די אַקטועלסטע פראָב־לעמען פון ליטווש־יידישן ישוב. קיין מעלה פאַר דער צייטונג איז עס, פאַרשטייט זיך, ניט געווען.

ביסלעכווייז האָט אָט דער מצב זיך גענומען פאַר־בעסערן. צו דער צייטונג זיינען קאָאָפּטירט געווארן פּער־זאָנען פון די פאָלקיסטישע קרייזן אין ליטע. עס האָבן אָנגעהויבן מיטצוארבעטן אָדוו. עוזר פינקלשטיין, יודל מאַרק, אוריה קאַצענעלנבאָגן, חיים ראָפאַלאָוויטש, יוסף טשערניכאָוו א. א. אָדוו. פינקלשטיין האָט לכתחילה גע־שריבן אויף רוסיש און אין דער רעדאַקציע האָט מען זיינע אַרטיקלען איבערזעצט אין יידיש. מיט דער צייט איז ער אַליין אַריבער צו שרייבן אויף יידיש. שטענדיקע מיטאַרבעטערס זיינען אויך געווארן: דער זשורנאַליסט ד״ר רודאָלף ווּאָלסאָנאָק, דער פּעליעטאָניסט ראובן צרפת, דער בעלעטריסט פּסח מאַרקוס א. א.

די פינאַנסיעלע מערכה פון דער צייטונג איז געווען אַ קלאָגעדיקע. די צאָל אַבאָנענטן איז געווען ניט קיין גרויסע. קיין אָנאָנסן פון האַנדל־פירמעס האָט זי ניט געהאַט. פרילינג 1922 האָט ניט זיך אָפּגעשטעלט.

אָבער אין אַ קורצער צייט אַרום, זומער 1922, האָט ניט ווידער אָנגעהויבן אַרויסצוגיין. דאָס מאָל איז די צייטונג געווארן רעדאָגירט פון אָדוו. יוסף טשערניכאָוו (דניאלי), וואָס האָט דאָן זיך געפונען אין ליטע, און פון יודל מאַרק. ס׳רוב שרייבערס געקומענע פון סאָוועט־רוסלאַנד האָבן אין משך פון דער צייט פאַרלאָזן ליטע און די צאָל מיטאַרבעטערס איז געפאַלן. די טאָגצייטונג ניט אין איר צווייטער סטאַדיע האָט אָנגעהאַלטן בלויז עטלעכע חדשים און אין סעפּטעמבער 1922 האָט זי זיך געשלאָסן.

ג

אין אַ זיבן חדשים אַרום, אָנהייב אַפּריל 1923, הייבט ניט ווידער אַ מאָל אָן אַרויסצוגיין, אָבער ניט ווי אַ טאָג־צייטונג, נאָר ווי אַ וואָכנבלאַט. דאָס יאָר האָבן אין לאַנד געדאַרפט פאַרקומען וואָלן צו די וועדי הקהילות און אויך צו דער יידישער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג — דער „יידישער סיים“ אין ליטע. די פאָלקיסטן, וואָס האָבן געמומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אָט די אָרגאָנען פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, האָבן אין אַזאַ קאָכיקער צייט ניט געקאָנט בלייבן אַן אַן אייגענער טרי־בונע אויף דער יידישער גאָס. זיי זיינען געווען שטאַרק פאַראינטערעסירט צו קומען צום ווילער מיט זייער פּראָגראַם.

דאָס וואָכנבלאַט ניט איז געווארן רעדאָגירט פון עזור

פינקלשטיין, יוסף טשערניכאָוו, ר. צרפת, א. קאַצענעלנ־באָגן, ח. ראַפאַלאָוויטש, נ. שטיף א. א. די צייטשריפט איז אַרויס ביז אָקטאָבער 1923.

אין א דריי יאָר אַרום, פרילינג 1926, האָט ווידער א מאָל אָנגעהויבן אַרויסצוגיין דאָס וואָכנבלאַט ניי. אין ליטע איז דעמאָלט געווען א צייט, ווען אין לאַנד זיינען געקומען צו דער מאַכט די דעמאָקראַטישע עלעמענטן. די וואַלן צום 3־טן סיים — דעם לעצטן דעמאָקראַטיש־געקליבענעם סיים אין ליטע — האָבן געבראַכט א מפלה פאַר די רעאַקציאָנערע „קריסטלעכע דעמאָקראַטן" און זיי ערע שותפים, וואָס זיינען יאָרן לאַנג געזעסן ביים מלוכה־רודער. עס איז געשאַפן געוואָרן א קאָאַליציע־רעגירונג פון די „ליאָודיזינקעס" (פאָלקיסטן) און סאָציאַל־דעמאָקראַטן. די נייע רעגירונג האָט אָנגעהויבן אָפצו־שאַפן די אַנטידעמאָקראַטישע חומרות, וואָס די פריער־דיקע רעגירונג האָט געהאַט איינגעפירט אין לאַנד. דאָס איז געווען א צייט פון א פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן פרי־לינג אין לעבן פון דער יונגער ליטווישער רעפובליק. אויך אויף דער יידישער גאָס האָבן געזונטן בלאָזן נייע ווינטן. דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן איז געוואָרן שטאַרק אָקטיוויזירט.

אָנגעהויבן אַרויסצוגיין האָט דאָס וואָכנבלאַט ניי אין מאַי 1926. די צייטשריפט איז געוואָרן רעדאַגירט פון עוזר פינקלשטיין און יודל מאַרק. א זייער אָנגעזע־נעם אָרט אין ניי האָט פאַרנומען ד״ר מענדל סודאַרסקי, וואָס האָט געהאָלפן באַנייַען די צייטשריפט און איז געווען איינער פון אירע הויפט־מיטאַרבעטערס. ניט געקוקט אויף אַלע אָנשטרענגונגען האָט ניי ניט געקאָנט בייַ־קומען די פינאַנציעלע שוועריקייטן און סוף אויגוסט 1926 האָט דאָס וואָכנבלאַט זיך אָפגעשטעלט.

די עטלעכע באַמערקונגען וועגן ניי אין אירע פאַר־שיידענע סטאַדיעס וועלן מיר פאַרענדיקן מיטן ברענגען צוויי אָפרופן אויף אָט דער צייטשריפט. אין אָפרוף איז פון איר ערשטן רעדאַקטאָר ד״ר א. מוקדוני, דער צווייי־טער — פון יודל מאַרק, איינער פון אירע שפעטערדיקע מיטרעדאַקטאָרן.

ד״ר א. מוקדוני האָט אין יאָרן אַרום כאַראַקטעריי־זירט ניי בזה הלשון:

...עס איז געווען א שיין, ליכטיק, ערנסט און פיקאַנט צייטונגל... איר ריכטונג — יידיש־פאָלקיסטיש... אַרום אונדזער צייטונג ניי האָבן זיך קאָנצענטרירט די רא־דיקאַלע און האַלב ראַדיקאַלע יידן און סתם יידיש־פראָגרעסיווע יידן... קיין גאָר גוט לעבן צווישן דער ציוניסטישער צייטונג [די אידישע שטימע] און אונדזער צייטונג איז ניט געווען...

יודל מאַרק האָט אינעם ערשטן נומער פאָלקסבלאַט, ריידנדיק וועגן די אויפגאַבעס פון דער נייער צייטונג, גע־שריבן וועגן ניי אָט וואָס:

...עס איז געווען א ניי אין צווייַ גילגולים, א טעגלעכע צייטונג, אין צווייַ אָפבייטן א וואָכנבלאַט. אָבער אין אַלע פאַרמען איז דאָס געווען פריער פון אַלץ אַן ערלעך און פיין בלאַט מיט א קלאָרן פרצוף, מיט א שפירעוו־דיקן געזעלשאַפטלעכן געוויסן, מיט אומרואיקע מא־נעניש און טענות. ניי האָט שטענדיק געהאַט נייס, א נייעם צוגאַנג, נייע פאָרלייגן, א ניי וואָרט. ניי האָט זיך ניט פאַרזינדיקט קיין באַשיידנקייט, אויב מען זאָל בפה־מלא זאָגן, אַז ניי איז א שיין בלעטל אין דער געשיכטע פון דער יידישער פרעסע און זשורנאַליסטיק ניט נאָר אין ליטע, נאָר אויך אין דער גאַנצער יידישער וועלט...

ניי איז אָבער געווען צו בייז. אפשר צו פיל אויס־געהאַלטנקייט און גראָדליניקייט פאַר אונדזערע ענגע ד׳ אמות. און ניי האָט, אָפילו אין דער צייט פון טעגלעכן דערשיינען, זיך צו פיל פאַרנומען צו זיין אָבסטראַקט, אינטעליגענטיש. ניי האָט זיך צו פיל פאַרנומען מיט טעאָריע, צו ווינציק מיט די קליי־ניקייטן און טשיקאַווע נישטיקייטן פון טאָג־אין, טאָג־אויס. הכלל, ניט שטענדיק איז ניי געווען צוגעפאַסט פאַר א ברייטן עולם לייענערס. ניי איז געווען פאָלקס־טימלעך מער אין דער אידעע, ווי אין מהות און אין איר שפראַך...

ד

עס קומען אַן שוועריקייטן אין לעבן פון ליטע. אין דעצעמבער 1926 קומט פאַר אין לאַנד א פאַשיסטישע מלוכה־איבערקערעניש. דורך א מיליטעריש פוטש ווערט באַזייטיקט די דעמאָקראַטישע קאָאַליציע־רעגירונג. די עקסטרעם־נאַציאָנאַליסטישע „טאָוטיזינקעס" (נאַציאָנאַליס־טן) פאַרכאַפן די מאַכט און אין ליטע ווערט איינגעפירט א פאַשיסטישע דיקטאָטור. עס ווערן אָפגעשאָפט אַלע דעמאָקראַטישע פרייהייטן אין לאַנד. די נייע מאַכט הערשט ביד חזקה און זי רודפט אומברחמנותדיק אירע פאָליטישע קעגנערס. אויף דער יידישער גאַס טוט זיך חושך. די נייע מאַכטהאָבערס פראָטעזשירן די אגודה־קרייזן און טאָלע־רירן די בירגערלעכע ציוניסטישע עלעמענטן. אַלע אַנדע־רע יידישע געזעלשאַפטלעכע גרופירונגען טאָרן ניט אויפ־הייבן דעם קאָפ.

עס זיינען אַריבער עטלעכע יאָר. דער דיקטאָטור־רעזשים האָט גענפילט, אַז ער זיצט פעסט אין זאָטל און אַז אים דראָט ניט קיין שום ערנסטע סכנה מצד דער אָפאָזיציע אין לאַנד. מחמת דעם האָט פון צייט צו צייט א ביסעלע נאָכגעלאָזן דער דרוק פון דער דיקטאָטור. אין אַזא פרייען מאָמענט האָבן די יידישיסטיש־דעמאָקראַטישע עלעמענטן אין ליטע אַרויסבאָקומען ביי דער רעגירונג א דערלויבעניש אַרויסצוגעבן א טאָגצייטונג א״נ פאָלקס־בלאַט.

די הויפט איניציאָטאָרן פון פאָלקסבלאַט זיינען גע־וועז: אַדוו. עוזר פינקלשטיין, ד״ר מענדל סודאַרסקי און זיין פרוי אַלטע, יודל מאַרק, ד״ר משה מאַטיס, ד״ר מתתיהו סאַלאָוויטשיק (א ברודער פון געוועזענעם מי־

ניסטער פאַר יידישע ענינים ד״ר מאַקס סאָלאָוויטשיק) א״א. אַ סך, גאָר אַ סך מניעות האָט מען געדאַרפט גובר זיין, כדי די נייע צייטונג זאָל דערזען די ליכטיקע שיין. געזאָלט האָט זי אָנהייבן אַרויסצוגיין דעם 1־טן יאַנואַר 1930, אָבער דאָס האָט זיך פאַרצויגן אויף אָנדערטהאַלבן חדשים, ענדלעך איז פרייטיק, דעם 14־טן פעברואַר 1930, אַרויס דער ערשטער נומער פאָלקסבלאַט.

דער אָפיציעלער אַרויסגעבער פון פאָלקסבלאַט איז געווען די „יידישע בילדונג־געזעלשאַפט אין ליטע“. אין 1926, אין דער קורצער תקופה פון דער דעמאָקראַטישער קאָאַליציע־רעגירונג, האָבן די פאָלקיסטן געשאַפן די דאָזיקע אַרגאַניזאַציע מיטן ציל צו זאָרגן וועגן די יידישיסטישע קולטור־מוסדות. אָחוץ די פאָלקיסטן האָבן אַרום דער נייער צייטונג זיך אויך גרופּירט לינקע פועלי־ציניסטן (אין ליטע איז עס געווען אַן אומלעגאַלע פאַרטיי), אונפאַרטייישע, אָבער דעמאָקראַטיש־געשטימטע עלעמענטן, אַ היפש ביסל מענטשן פון די קרייזן פון די קליין־קרעמערס, בעלי־מלאכות, פּראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ.

פאָלקסבלאַט איז די ערשטע צווויי יאָר געווארן רעדאַגירט פון אַ קאָלעגיע. טעכנישער רעדאַקטאָר איז געווען ל. שבולת, וואָס האָט פריער אַן ענלעכן פאָסטן פאַרנומען אין די אידישע שטימע. עס האָבן מיטגעאַרבעט: אַדוו. ע. פינקלשטיין, ד״ר מ. סודאַרסקי, י. מאַרק, ד״ר אסתר עליאַשעוו, ד״ר י. איפּ., נ. ביינושעוויטש, ע. גאָלענפאָל, ד״ר י. ווייסבאַרט, ל. ווערזשבאָוויטש, ש. זאַק (אונטער די פסעוודאָנימען ד״ר סימפּלטאָן, דער פּיטשינקער), א. י. סטוטשינסקי, חיים קלאַצקין א״א. שפּעטער זיינען צוגעקומען: לייזער קאָפּעלאָוויטש, י. אַלטפעלד,

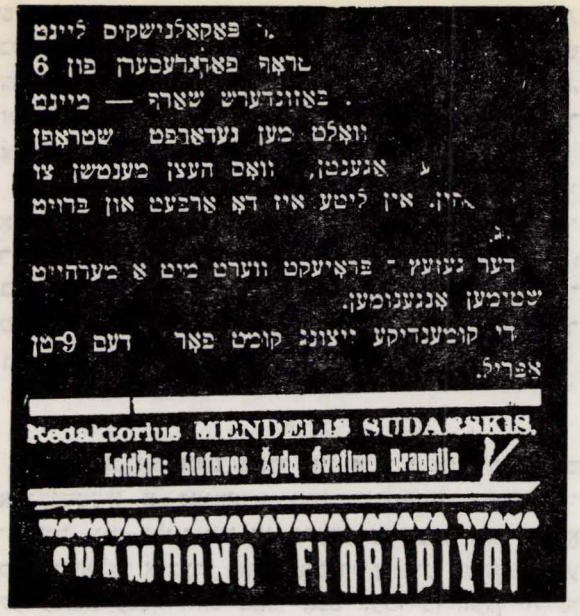

פאַקסימיליע פון דער לעצטער זייט „פאָלקסבלאַט“ מיט די נעמען פונעם רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער אין ליטוויש

אַגר׳ י. אָלייסקי, יוסף גאָר, חיים יעלין, ד. וו. מאיראָוויטש, דוד אומרו א״א. אינעווייניקסטע רעדאַקציע־מיטאַרבעטערס זיינען לכתחילה געווען: יעקב גאָטליב, דוד גלאָבוס, זעליק באַק, שמואל מאַץ (שמואליק), ש. בינדער. שפּעטער זיינען טייל פון זיי אַוועק און עס זיינען צוגעקומען נייע מענטשן. פון אויסלאַנד האָבן מיטגעאַרבעט: אַבאַ גוטעס (פסעוודאָנים פון לייבל חיין־ראַבינאָוויטש), ארץ־ישראל; ברוך שעפּנער, פּוילן; ב. מער, שוועדן; יוסף גאָטפּאָר־

רעדאַקציע און מיטאַרבעטער פון קאָוונער „פאָלקסבלאַט“

שטיין, פראַנקרייך; דוד לעהרער, בעלגיע; דניאל טשאַרני, בערלין; וולאַדימיר גראָסמאַן, ל. מלאך א״א. פון צייט צו צייט האָבן מיטגעאַרבעט: בן־אדיר, ש. ניגער, ד״ר ח. זשיטלאָווסקי, פראָפ׳ ל. הערש, מלך ראָוויטש, און אַ סך אַנדערע אַנגעזעענע שרייבערס פון אויסלאַנד *.

אין דער אַדמיניסטראַציע פון פאָלקסבלאַט האָבן גע־ אַרבעט: בלומאַן, מאַרגאָליס, קאַץ א״א; אין דער זעצע־ ריי — גראָאוואָ, עדלשטיין, ראָטנשטיין, ראָפע א״א.; ביים לינאָטיפ — סעגאָל, פינקל א״א.; ביי דער קאָרעק־ טור — לכתחילה זעליק באק, יעקב גאָטליב, שפּעטער בערל לאָנדאָן און ד. באק.

ה

פאָלקסבלאַט האָט באַלד פון אָנהייב אָן זיך באַמיט אייניצושטעלן אַ קאָנטאַקט מיט די יידישע פראָווינץ־ ישובים. ניט בלויז אין די גרעסערע שטעט נאָר אין אַ סך שטעטלעך איבערן לאַנד האָט די צייטונג געהאַט אירע קאָרעספּאָנדענטן, וואָס האָבן אָפט געשריבן וועגן יידישן לעבן אין זייערע קהילות. דאָס האָט דער צייטונג צוגעגעבן אַ סך לעבן און קאָלאָריט.

פאָלקסבלאַט האָט אויך פאַרמאָגט ספּעציעלע בייי־ לאָגעס, וואָס זיינען געווען זייער פאָפולער ביי די לייענערס פון דער צייטונג. פון די ביילאָגעס איז כדאי צו דער־ מאָנען:

קינדערבלאַט (האָט אויך געהייסן: אונדזער קינדער־ בלאַט). — דאָס איז געווען דער ווינקל פון אָן פאַר די הונדערטער תלמידים און תלמידות פון די יידיש־וועלט־ לעכע שולן אין ליטע. אין קינדערבלאַט זיינען געווען גע־ בראַכט די בעסטע מוסטערן פון דער אַלגעמיינער און יידי־ שער קינדער־ליטעראַטור. אָחוץ דעם זיינען דאָרט גע־ וואָרן פאַרעפנטלעכט קאָמפּאָזיציעס א״א שאַפונגען פון די תלמידים פון די יידישע שולן. צו ערשט איז דאָס קינדערבלאַט געוואָרן רעדאַגירט פונעם פּעאיקן פּעדאַגאָג פון די קאָונער יידישע שולן, משה ליווישין. נאָך זיין פּריצייטיקן טויט, סוף יוני 1931, איז קינדערבלאַט געוואָרן רעדאַגירט פון דער פּראָמינענטער לערערין און מחברטע פון נאַטוראָוויסנשאַפטלעכע לערנביכער אויף יידיש, העלענע כאַצקעלס. אין משך פונעם יאָרצענדליק, וואָס פאָלקסבלאַט איז אַרויס, זיינען געווען געדרוקט אַ דרייצן הונדערט ביילאָגעס פון קינדערבלאַט. זיי שטעלן מיט זיך פאָר אַ ווויכטיקן מקור צו דער געשיכטע פון יידישער פּעדאַגאָגיק בכלל און פון דער יידיש־וועלטלעכער דערציאונג אין ליטע צווישן ביידע וועלט־מלחמות בפרט.

אין דער וועלט פון ליטעראַטור און קולטור. — באַלד פון אָנהייב אָן האָט פאָלקסבלאַט אָפּגעגעבן אויף אירע שפאַלטן אַ סך אָרט פאַר ענינים פון דער יידישער ליטע־ ראַטור און קולטור. קיין ספּעציעלע ביילאָגע פאַר דעם

* אָפּט האָט זיך אין „פאָלקסבלאַט" געדרוקט ד. מאַטיס (אַמעריקע), אויך ח. לייקאָוויטש האָט דאָרט פאַרעפנטלעכט אייניקע אַרטיקלען. — רעד.

איז אָבער לכתחילה ניט געווען. ערשט זומער 1934 האָט דער שרייבער פון די שורות זיי איינגעפירט און אַ געוויסע צייט אויך רעדאַגירט. (אונטערן פסעודאָנים י. גאָמאָ). אָחוץ רעצענזיעס אויף ניי־אַרויסגעגאַנגענע יידישע ביכער זיינען אין דער ביילאָגע געווען ידיעות פון דער גאָרער יידישער ליטעראַטור־ און קולטור־וועלט. אין דער ביילאָגע איז לכתחילה געווען אַ שטיקל חידוש: אַן אָפּטייל פאַר דער ליטווישער ליטעראַטור. עס זיינען געוואָרן רעצענזירט ליטווישע ביכער און די לייענערס האָבן זיך באַקענט מיט דער ליטווישער ליטעראַרישער שאַפונג. מען האָט אין דעם איינגעזען אַ התחלה פון אַ שטיקל דער־ נענטערונג צווישן די יידישע און ליטווישע קולטור־קרייזן. אַן אָפּטער מיטאַרבעטער אין דער ביילאָגע איז געווען דער יונגער טאַלאַנטפולער דיכטער און עסייאיסט יעקב גאָטליב, וואָס האָט דאָן געאַרבעט אין פאָלקסבלאַט ווי אַ קאָרעקטאָר.

וועכנטלעכע ביילאָגע פאַרן עסטאָנישן יידנטום. — די דאָזיקע ביילאָגע איז געוואָרן איינגעפירט אָנהייב 1934. דער יידישער ישוב אין עסטלאַנד האָט געציילט ניט מער ווי פיר אַ האַלב טויזנט נפשות. די יידן אין עסטלאַנד האָבן אָבער, צו גלייך מיט די אַנדערע נאַציאָנאַלע מיעוטים אין לאַנד, געגאָסן פון דער קולטור־אויטאָנאָמיע, וואָס איז אין עסטלאַנד אין אַ סך פּרטים געווען ליבעראַלער און דעמאָקראַטישער ווי אין די אַנדערע צוויי באַלטישע רע־ פובליקן: ליטע און לעטלאַנד. אַרום דער ביילאָגע האָבן זיך גרופּירט די יידישיסטישע עלעמענטן אין עסטלאַנד. עס איז כדאי צו ברענגען דעם ווייטערדיקן אויסצוג פון אַן אַרטיקל, וואָס די פאַרוואַלטונג פון דער יידישער שול־ אַרגאַניזאַציע אין עסטלאַנד האָט געשריבן וועגן דער ביילאָגע (פאָלקסבלאַט, פעברואַר, 15, 1935):

...מיט אַ קנאַפּן יאָר צוריק האָט פאָלקסבלאַט אויך אונדז, עסטישע יידן, אַריינגענומען אין איר שויס אין דער פאָרעם פון אַן עסטישער ביילאָגע... וועט האָט פון אונדז געהערט און געוואוסט? איצט גיסט זיך אַריין אויך אונדזער קליין טייכל אין דעם גרויסן ים, וואָס רינגלט אַרום די גאָרע יידן־וועלט. אויך אונדזער פאַר־ וואַרפן ווינקל איז פאַרצייכנט אויף דער אַלגעמיינער יידישער געאָגראַפישער קאַרטע. דורך דעם שפּיל פונעם גורל האָט דער קלענסטער יידישער קיבוץ אין דער וועלט באַקומען די מעגלעכקייט צו געניסן פון דעם גרעסטן רעכט אויף וואָס יידן האָבן דורות לאַנג געווארט — קולטור־אויטאָנאָמיע. די עסטישע ביילאָגע ביים פאָלקסבלאַט שאַפט דעם פאַרבינדונגס־פאָדעם, דעם קאָנטאַקט מיט די גרעסערע יידישע קיבוצים, מיט וועלכע מיר קאָנען זיך טיילן וועגן דעם אופן ווי יידן נוצן אויס דאָס געגעבענע רעכט, מיט אַלע אונדזערע פאַרשיידענע טענות און מענות. אונדזער אייגנאַרטיקער יידישער לעבן קריגט די נייטיקע אָפּשאַצונג צו וועל־ כער עס הערט זיך אויפמערקזאָם צו די ברייטע יידישע וועלט...

אין דער עסטישער ביילאַגע האָבן מיטגעאַרבעט: אַ. ראָכלין, י. האַלברייך, ה. באַנד, ד"ר נתן גענש, ד"ר יוסף מאַרקאָוויטש, י. דובראָווסקי, ה. דרוק, י. פאַיענסאָן, ש. פּערלמאַן.

שפּאַס־ווינקל עמך. — די דאָזיקע וועכנטלעכע ביילאַגע איז געוואָרן צוזאַמענגעשטעלט פון דוד גלאָבוס. ער איז געווען אַ פעאיקער פּען־מענטש און האָט געשריבן גאַנץ שאַרפזיניקע הומאָריסטיש־סאַטירישע פעליעטאָנען און שפּאַסערייען פונעם יידישן און אַלגעמיינעם לעבן.

אַחוץ אַזעלכע ספּעציעלע ביילאַגעס זיינען אין פאָלקס־בלאַט אויך געווען ווינקלען פאַר פּאָפּולער־מעדיצינישע אויפקלערונגען פון ד"ר מ. סודאַרסקי, יורידישע הילף, אַדוו. ווערבלאָווסקי און ל. ווערזשבאָוויטש, שאָך א. א. ענינים, וואָס האָבן געקאָנט זיין פון אַ באַזונדערן אינטערעס פאַרן לייענער.

ו

פאָלקסבלאַט, ווי אַלע אַנדערע אָפּאָזיציאָנעלע צייטונגען, איז באַלד פון אירע ערשטע טעג געוואָרן גערודפט פון דער מאַכט. די פאַשיסטישע צענזור האָט איר אָנגעטאָן צרות שוין פון ערשטן טאָג אָן. נאָך דעם ווי עס זיינען אַרויס די ערשטע דרייצן נומערן פון דער צייטונג איז זי דורך דער מאַכט געוואָרן געשלאָסן.

לויטן פּרעסע־געזעץ, וואָס איז דעמאָלט געווען גילטיק אין ליטע, האָט מען ניט געדאַרפט האָבן אין פאָרויס קיין דערלויבעניש פון דער מאַכט אַרויסצוגעבן אַן איינמאָליקע אויסגאַבע. טאָמער האָט נאָכן דערשיינען פון דער אויסגאַבע דער צענזאָר איינגעפונען, אַז דער מאַטעריאַל איז דאָרט פּאָליטיש אומכשר, האָט מען דעם רעדאַקטאָר אָדער אַרויסגעבער באַשטראָפט מיט געלט. אין פאַל פון אַ שווערערן חטא לגבי די צענזור־כללים האָט געדראָט תפיסה און מען האָט אויך קאָנפיסקירט די אויסגאַבע.

אין דער האָפענונג אַז עס וועט זיך איינגעבן אָפּצושרייען די גזירה און מען וועט ווידער באַנייען דאָס אַרויסגעבן די צייטונג, האָט פאָלקסבלאַט אָנגעהויבן יעדן טאָג אַרויסצוגיין ווי אַן איינמאָליקע אויסגאַבע אונטער פאַרשיידענע נעמען. אין די טעג פון 3־טן — 13־טן מערץ 1930 זיינען אַרויס איינמאָליקע פאָלקסבלאַט־אויסגאַבעס אונטער די ווייטערדיקע נעמען: יידישע פאָלקסבלאַט, אונדזער פאָלקסבלאַט, אַלגעמיינע פאָלקסבלאַט, אמתע פאָלקסבלאַט. נאָך דעם האָט די מאַכט ווידער דערלויבט פאָלקסבלאַט אַרויסצוגיין אונטער איר פריערדיקן נאָמען.

דעם 22־טן יולי 1934 האָט די מאַכט צוליב עפּעס אַ פּרעסע־חטא געשלאָסן אויף דריי חדשים צייט פאָלקסבלאַט. אויך דער אָרגאַן פון צ"ס דאָס וואָרט און דער רעוויזיאָניסטישער אונזער מאָמענט זיינען דעמאָלט געוואָרן געשלאָסן.

מער ווי אַ וואָך צייט איז פאָלקסבלאַט בכלל ניט אַרויס. פון 31־טן יולי ביזן 13־טן אויגוסט איז זי יעדן טאָג אַרויס ווי אַן איינמאָליקע אויסגאַבע אונטער די ווייטערדיקע נעמען: מאָרגנבלאַט, יידיש בלאַט, אונדזער בלאַט, ערב־שבת־בלאַט, זונטיק־בלאַט, מאָנטיק־בלאַט, דינסטיק־בלאַט, דאָנערשטיק־בלאַט, פרייטיק־בלאַט, יידיש פאָלקסבלאַט, אונדזער פאָלקסבלאַט.

דאָס אַרויסגעבן די צייטונג יעדן טאָג אונטער אַן אַנדערן נאָמען איז געווען זייער אומבאַקוועם און מען האָט געזוכט אויסצופּועלן ביי דער מאַכט אַ דערלויבעניש אַרויסצוגעבן אַ נייע טאָגצייטונג א"נ דאָס פאָלק. נאָך דעם ווי מען האָט אַזאַ דערלויבעניש באַקומען, איז דאָס פאָלק אַרויס פון 14־טן אויגוסט ביזן 1־טן נאָוועמבער 1934. בינתים האָט זיך געענדיקט די שטראָפצייט פאַר פאָלקסבלאַט. אָנשטאָט דאָס פאָלק האָט ווידער אָנגעהויבן אַרויסצוגיין פאָלקסבלאַט.

פאַרן עובר זיין אויף די שטרענגע כללים פון דער צענזור האָט, ווי געזאָגט, דעם רעדאַקטאָר און אָפּטמאָל אויך דעם אַרויסגעבער פון דער צייטונג געדראָט ניט בלויז אַ געלטשטראָף, נאָר זייער אָפּט אויך תפיסה. מחמת דעם האָט מען אין צייטונגען געקאָנט זען, אַז אַלס אָפּיציעלער רעדאַקטאָר איז אָנגעגעבן ניט די פּערזאָן, וואָס רעדאַגירט פאַקטיש די צייטונג, נאָר גאָר אַן אַנדערער מענטש, וואָס איז געווען גרייט אָפּצוקומען די עווענטועלע תפיסה־שטראָף פאַרן רעדאַקטאָר. דאָס האָט געהייסן אַ זיצרעדאַקטאָר (ער איז דאָך געווען גרייט צו זיצן אין תפיסה...)

אין פאָלקסבלאַט איז אַ לענגערע צייט געווען אָנגעגעבן ווי אַ זיצרעדאַקטאָר נתן יאָנעס, אַ פּשוטער פאָלקסמענטש וואָס איז בלב ובנפש געווען איבערגעגעבן פאַר דער צייטונג און האָט אָנגענומען פאַר ליב אָפּצוקומען איטלעכע שטראָף צוליב פאָלקסבלאַט. אַחוץ אים זיינען אין געוויסע פּעריאָדן אויך אַנדערע מענטשן, ווי למשל, דער זעצער פון פאָלקסבלאַט נ. ראָטנשטיין און לייזער גורוויטש, דער בעל־הבית פון דרוק, געווען אָנגעגעבן ווי דער אָפּיציעלער רעדאַקטאָר פון דער צייטונג.

פון מערץ 1932 ביז דעצעמבער 1934 איז די צייטונג געוואָרן רעדאַגירט פון יודל מאַרק, וואָס איז אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע וואָרטזאָגערס פון דער פאָלקיסטישער באַוועגונג און דער פאַקטישער דירעקטאָר פון דער ווילקאָמירער יידישער רעאַל־גימנאַזיע. ער האָט נאָך דעם פאַרלאָזן ליטע און האָט זיך באַזעצט אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

נאָך י. מאַרקן איז בראש פון דער פאָלקסבלאַט־רעדאַקציע געשטאַנען ד"ר מענדל סודאַרסקי, וואָס איז צוזאַמען מיט זיין פרוי אַלטע געווען פון די גרינדערס פון דער צייטונג. זיי ביידע האָבן די גאַנצע צייט זייער אַ סך געטאָן פאַרן קיום פון פאָלקסבלאַט. די פילצאָליקע לייענערס און פריינד פון פאָלקסבלאַט האָבן עס גוט געוואוסט און זיי האָבן עס שטאַרק אָפּגעשאַצט. די דאָזיקע פריינדשאַפט און דרך־ארץ צו די סודאַרסקיס איז געקומען צום אויסדרוק אין 1936, ווען די צייטונג פאָלקסבלאַט און די

לעגיטימאַציע פון ד"ר מ. סודאַרסקי אַלס הויפּט־רעדאַקטאָר פון „פאָלקסבלאַט"

יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אין ליטע האָבן געפייערט דעם 50־יאָריקן יובל פון ד"ר מענדל סודאַרסקי.

אין יענער תקופה האָט מיט דער רעדאַגיר־אַרבעט אין פאָלקסבלאַט זיך אָפּגעגעבן אויך לייזער קאָפּעלאָוויטש, וואָס איז שוין פון פריער געווען אַן אָפּטער מיטאַרבעטער פון דער צייטונג. ער האָט זיך גוט אַריינטירט אין פראָבלעמען פון אינטערנאַציאָנאַלער פּאָליטיק, בפרט אין ענינים פון ווייטן מזרח.

ז

אין פעברואַר 1935 האָט פאָלקסבלאַט געפייערט דעם 5־יאָריקן יובל פון איר עקזיסטענץ. צו דער געלעגנהייט האָט ד"ר מ. סודאַרסקי צוגעשריבן:

...אין זייער שווערע צייטן האָט פאָלקסבלאַט אָנגעהויבן איר עקזיסטענץ און ביי נאָך שווערערע באַדינגונגען האָט זי אָנגעהויבן איר אַרבעט, מוטיק און שטאָלץ אויפגענומען דעם קאַמף פאַר יידיש, פאַר יידיש־וועלטלעכער קולטור, פאַר אַרבעט און רעכט אויף אַרבעט. דער פרייער דעמאָקראַטישער געדאַנק האָט באַפליגלט די גרופּע מענטשן אַרום פאָלקסבלאַט פאַר הערשאַפט אויפן געביט פון שווערע רעגלענישן פאַר די רעכט פון דער יידישער נאַציאָנאַלער מינדערהייט, און אָפּוועגן די אַטאַקעס אויף יידישע עקאָנאָמישע, סאָציאַלע און קולטורעלע פאָזיציעס, פון וועלכע מיר ווערן בהדרגהדיק אַרויסגעשטויסן.

גרויזאַם איז דער אַלגעמיינער קריזיס איצט, וואָס נאָגט אַלעמען ביים ביין, אָבער באַזונדערס ביטער שווער איז די לאַגע פון דעם יידישן אַרבעטער, אָנגעשטעלטן, האַנטווערקער, קליינהענדלער און דער עיקר די יוגנט, וואָס בלאָנקעט אַרום פאַריאושט, אָן אַרבעט און אָן אַן אויסקום אויף בעסערס אין דער צוקונפט. און זייערע אַלעמענס אינטערעסן האָבן אַרויסגערופן אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג אויף די שפּאַלטן פון פאָלקסבלאַט. און מיר האָבן זיי פאַרטיידיקט לויט די מעגלעכקייטן און כוחות. זייערע נויטן, זייער וויגעשרייַ, זייער גערעגל פאַר אַ בעסערן און מענטשלעכערן לעבן האָבן צו יעדער צייט געפונען די געהעריקע אָפּשפּיגלונג אין אונדזער צייטונג, וואָס האָט אַלעמאָל געגעבן אויספּירלעכע אָפּהאַנדלונגען פון די וויכטיקסטע דערשיינונגען אין זייער לעבן... און וועט מען זאָל נאָך צוריקענען די טאָג־טעגלעכע פראָפאַגאַנדע פאַר פראָדוקטיוויזירונג און געזונט־שוץ פון די יידישע מאַסן, דער עיקר פון דער יידישער יוגנט, פאַר די רעכט אויף מענטשלעכער עקזיסטענץ און פרייער נאַציאָנאַלער אַנטוויקלונג אויף די ערטער, וואו מיר וואוינען, וועט זיך באַקומען אַ בולט בילד פון דעם אַלעם וואָס מיר האָבן אָפּגעטאָן אין די פינף יאָר אין געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן פון די יידן אין ליטע.

...און נאָר אַ דאַנק דעם אומבאַשרייבלעכן אידעאַליזם פון פאָטערלעכער זאָרג פון אַ קליינער גרופּע פריינד,

וואָס מיינט ערנסט מיטן יידישן פרייען וואָרט, מיט דער נייטיקייט און וויכטיקייט פון דער יידישער קולטור, וואָס שטרעבט געמיינזאַם מיט דער יידישער האָרעפאַשנער פאָלקסמאַסע צו אַ שענערער און בעסערער מענטשלעכער עקזיסטענץ; אַ דאָנק דער אירער בערגעגעבענער אַרבעט פון גאַנצן פאָלקסבלאַט-פּערסאָנאַל ביי דעם מאָגערן געהאַלט, וואָס זיי קריגן און קריגן ניט; אַ דאָנק דער אויסערארדנטלעכער אָפּפּערווילליקער מיטאַרבעט און מיטהילף פון אונדזערע אלע פריינד-מיטאַרבעטער סיי דאָ אין לאַנד גופא און סיי אין אַלע לענדער פון דער גאַנצער וועלט, איז אונדז געלונגען דורכצופירן די שוואַך געשיצטע שיף דורך די ברויזנדיקע כוואַליעס פון אונדזער לעבנס-ים... אַ דאָנק זיי, צוזאַמען מיט אונדזערע געטרייע לייענער, איז פאָלקסבלאַט אין משך פון דער גאַנצער שטורמישער צייט געבליבן פעסט אויף איר פּאָסטן, געטריי און מיט דערפאָלג געדינט די קולטורעלע און סאָציאַלע אינטערעסן פון אונדזער ברייטער יידישער פאָלקסמאַסע...

ח

ווי געזאָגט, איז די אָפּיציעלע אַרויסגעבערין פון פאָלקסבלאַט געווען די „יידישע בילדונג-גזעזלשאַפט“. די הכנסות פון דער צייטונג האָבן אָבער ניט געקאָנט דעקן די הוצאות און וואָס ווייטער איז דער דעפּיציט געוואָקסן אַלץ מער און מער. די אַזוי גערופענע מצענאַטן פון פאָלקסבלאַט איז שוין געווארן דערגעסן אלע ווייל צו געבן געלט-ביישטייערונגען און עס האָט געהאַלטן דערביי די צייטונג זאָל זיך אָפּשטעלן.

אין יענער צייט, סוף 1934, האָבן די זעצערס, רעדאַקציע-מיטאַרבעטערס און אַדמיניסטראַציע-אָנגעשטעלטע באַשלאָסן צו שאָפן אַ קאָאָפּעראַטיוו (זיי האָבן עס גערופן: קאָלעקטיוו) אַרויסצוגעבן די צייטונג מיט די אייגענע כוחות. כדי כאָטש ווי ניט איז צו באַלאַנסירן דעם בודזשעט, האָט דער פּערסאָנאַל ניט געהאַט קיין אַנדערע ברירה ווי מסכים צו זיין אויף אַ רעדוקציע פון די שכירות. פאָרמעל האָט עס געהייסן אַז „דערווייל“ נעמט מען בלויז צוויי אַ האַלב, העכסטנס דריי וואָכן פון די חודשלעכע שכירות און דעם חוב וועט מען אָפּגעבן „שפּעטער“... אָבער אָפּילו אָט דעם הונגער-לוין האָט מען באַקומען ניט פינקטלעך און מחמת דעם האָט זייער אָפּט געפֿלאָצט דאָס געדולד פון די מענטשן און עס האָט ניט איין מאָל געדראָט, די צייטונג זאָל זיך שליסן. דער מאַמענט פון געזעלשאַפטלעכער אַחריות פלעגט אָבער גובר זיין און פאָלקסבלאַט איז אַרויס אַן איבערריס.

סוף 1936 האָט דער פאָלקסבלאַט-קאָלעקטיוו זיך געווענדעט צו מיר, איך זאָל איבערנעמען דעם אָמט פון אַדמיניסטראַטאָר. כאָטש איך האָב זייער גוט געוואוסט מיט וואָס דאָס שמעקט, בין איך אויף דעם איינגעגאַנגען. נאָך דעם ווי איך האָב נענטער זיך באַקענט מיט די ענינים פון דער אַדמיניסטראַציע, האָב איך געפֿרובירט פאַרגרעסערן דעם טיראָזש פון דער צייטונג; איינשטעלן אַ פינקטלעכערע און גיכערע אָפּרעכענונג מצד די אַבאָנענטן אין שטאָט און דער עיקר אין דער פראָווינץ; געזוכט צו געפינען אַ שטיקל פשרה מיט די קרעדיטאָרן, וואָס האָבן ניט אָפּגעלאָזן און געמאַנט זייערע חובות. אַחוץ דעם אַלעמען האָט מען געמוזט קומען צו אַ הסכם מיטן שטייער-אינספּעקטאָר, וואָס האָט געמאַנט פון דער צייטונג גרויסע סכומים ניט-אייגנעצאָלטע שטייערן פאַר די פאַרגאַנגענע יאָרן. אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק פלעגט די שטייער-אינספּעקציע שיקן אַ באַאַמטן צו ליציטירן עפּעס פון דער אַדמיניסטראַציע אויפן חשבון פון חוב, וואָס מען קומט דער רעגירונג. וועגן דעם דעמאָלטיקן פינאַנציעלן מצב אין פאָלקסבלאַט זאָגט עדות דער וויטערדיקער פאַקט: פאַפּיר צו דרוקן די צייטונג האָט מען געמוזט קויפן יעדן טאָג באַזונדער, ווייל עס איז פשוט ניט געווען קיין געלט איינצוקויפן פאַפּיר לכל הפחות אויף אַ וואָך צייט...

אויב דאָס איז געווען נאָך וויניק, זיינען בשעתו אין פאָלקסבלאַט צוגעקומען נייע און גרויסע צרות. עס האָט זיך געהאַנדלט אָט וועגן וואָס: לכתחילה האָבן די יידישע קאָמוניסטן זיך באַצויגן צום פאָלקסבלאַט ווי צו אַלע אַנדערע „בורזשואַזע“ צייטונגען אויף דער יידישער גאַס. זיי האָבן זי באַקעמפט און זייער אָפט אָפּילו שאַרפער ווי אַן אַנדערע צייטונג. ווען עס האָט זיך אָבער אָנגעהויבן די מעשה „פאָלקספראָנט“ און די קאָמוניסטן האָבן געזען זיך אַרײַנרייסן אומעטום, וואו עס האָט זיך נאָר געלאָזן, האָבן די „יעווסעקן“ געוואָרפן אַן אויג אויך אויף פאָלקסבלאַט. מיט אַלע זייערע יעזואיטישע מיטלען האָבן זיי געזוכט אַ וועג ווי אַזוי אַרײַנצושטעלן אַ פוס אין דער צייטונג.

ס'רוב מיטגלידער פון פאָלקסבלאַט-קאָלעקטיוו זיינען געווען קעגן די קאָמוניסטן. די יעווסעקן האָבן גוט געוואוסט, אַז עס איז ניטאָ פאַר זיי קיין שום האָפענונג אויפצורייסן דעם קאָלעקטיוו פון אינעווייניק. זיי האָבן דעריבער אָנגענומען אַן אַנדערע סטראַטעגיע: צו באַהערשן די פאַרוואַלטונג פון דער יידישער בילדונג-גזעלשאַפט און דורך איר — די צייטונג צוזאַמען מיטן קאָלעקטיוו.

די דאָזיקע קאָמוניסטישע אַמביציעס זיינען געווארן נאָך מער פאַרשטאַרקט אין שייכות מיט די בלוטיקע רייניקונג-פראָצעסן, וואָס סטאָלין האָט דעמאָלט דורכגעפירט קעגן די אַלטע קאָמוניסטישע פירערס. ווי אַלע אַנדערע דעמאָקראַטישע צייטונגען אין דער גאָרער פרייער וועלט האָט אויך פאָלקסבלאַט געטאָדלט די סטאָליניסטישע בלוטבעדער. מער האָט מען ניט געדאַרפט. די יעווסעקן האָבן אָנגעהויבן אַ „הייליקע מלחמה“ צו פאַרכאַפּן פאָלקסבלאַט, וואָס געפינט זיך כלומרשט אין די הענט פון טראָצקיסטן א"א „פאַשיסטן“... עס איז דערגאַנגען צו סקאַנדאַלן און געשלעגן אויף פאַרזאַמלונגען פון דער בילדונג-

געזעלשאַפט, וואו קעמפערישע מיטגלידער פון ביידע צדדים האָבן זיך באַגעגנט פנים אל פנים.

די יעווסעקן האָבן דורך שאַנטאַזש־מיטלען געפרואווט אַריבערצייגן אויף זייער צד די אומפאַרטייאישע מענטשן. זיי האָבן אויך אויסגענוצט דעם פאַקט, וואָס דער שאָטן פון סאָוועט־רוסלאַנד האָט דעמאָלט זיך שוין געלאָזט שפּירן אויף די באַלטישע לענדער, און געגעבן אָנצוהערנישן אַז עס לוינט בעסער צו גיין מיט זיי, די קאָמוניסטן, וואָס קאָנען אפשר אין גיכן עולה לגדולה ווערן... אויף ניט וויניק מענטשן, בפרט אויף קאַריריסטישע עלעמענטן און מענטשן אָן אַ פעסטן געזעלשאַפטלעכן חוט־השדרה, איז עס ניט געבליבן אָן אַ השפּעה. אַזוי האָט זיי זיך ביסלעכווייז איינגעגעבן צו באַקומען אַ מערהייט אין דער פאַרוואַלטונג פון דער יידישער בילדונג־געזעלשאפט. זיי האָבן קודם־כל אַרײַנגעזעצט אין פאָלקסבלאַט זייערן אַ מענטש (אַדוו. ווערבלאָווסקי) ווי דעם אָפּיציעלן רעדאַקטאָר. עס האָט זיך נאָך מער צעפלאַקערט דער קאָמף צווישן דעם קאָלעקטיוו, דעם פּאַקטישן אַרויסגעבער פון פאָלקסבלאַט און דער בילדונג־געזעלשאַפט, דער אָפּיציעלער אַרויסגעבערין פון דער צייטונג. אויפן צד פון דעם קאָלעקטיוו איז די גאַנצע צייט געשטאַנען דער פאַרזיצער פון דער בילדונג־געזעלשאפט, ד״ר מ. סודאַרסקי, דער באַקאַנטער קולטור־טוער ד״ר משה מאַטיס א״א אַנגעזעענע פאַרוואַלטונג־מיטגלידער. מחמת דעם האָט די יעווסעקיש־באַהערשטע פאַרוואַלטונג פון דער בילדונג־געזעלשאַפט ניט געקאָנט איינברעכן דעם קאָלעקטיוו.

דאָס פאַרביסענע געראַנגל האָט אַנגעהאַלטן אַ היפשע צייט. מיטן דעמאָקראַטישן צד זיינען אויך געגאַנגען אַ רײַ אַנפירנדיקע פערזאָנען פון די קרייזן פון די קלייניקרעמערס, האַנטווערקערס, פּראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ, ווי אַ שטייגער: מאַלניק, זוסמאַנאָוויטש, מילער, ראָזענבלום, די ברידער באָלעל, נ. פונער א״א. די פאַרוואַלטונג פון פאָנעווזשער אָפּטייל פון דער בילדונג־געזעלשאַפט (ד״ר ברק, וו. גוויטש, ש. ראָגאָוו, אַדוו. שאַץ א״א). אַדוו. ה. לאַנדאו און ס׳רוב יידישיסטישע קולטור־טוערס אין די אַנדערע פּראָווינץ־ישובים זיינען געגאַנגען מיט אונדז. בראש פון יעווסעקישן צד זיינען געשטאַנען: ה. זימאָן, אינזש. א. קאָלאָדני, ל. מאיראָוויטש, אינזש. פ. לאָמדאַנסקי, אַדוו. ד. ווערבלאָווסקי א״א.

האַרבסט 1937 פאַרלאָזן די סודאַרסקיס ליטע און פאָרן אָפּ קיין ניו־יאָרק. דער קאָמף ווערט פאַרגעזעצט אויך נאָך זייער אָוועקפאָרן.

די פּראָיעווסעקישע מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג פון בילדונג־געזעלשאַפט האָבן ניט דערלאָזן, אַז אין פאָלקסבלאַט זאָל זיין געשריבן ווערן דעם אָוועקפאָרן פון די סודאַרסקיס. נאָך מער, זיי האָבן אַפילו זיך אָפּגעזאָגט אָפּצודרוקן ד״ר מ. סודאַרסקיס געזעגן־אַרטיקל, וואָס ער האָט אין אָקטאָבער 1937 געשריבן פון שיף אויפן וועג קיין אַמעריקע. ערשט נאָך דעם ווי די אידישע שטימע און דאָס וואָרט האָבן פאַרעפנטלעכט ד״ר סודאַרסקיס אַרטיקל

און זיי האָבן אויך געטאָדלט די האַנדלונג פון דער פאָלקסבלאַט־רעדאַקציע לגבי ד״ר סודאַרסקי, האָט פאָלקסבלאַט נעבעך שוין געמוזט פאַרעפנטלעכן דעם אַרטיקל.

וועגן די יעווסעקן האָבן געזעגן אַז זיי קאָנען גאָרניט מאָכן מיטן קאָלעקטיוו, האָבן זיי אין איינער אַ נאָכט, אין אַפּריל 1938 אויפגעבראָכן די טיר פון דער דרוקעריי פון פאָלקסבלאַט און האָבן אַרויסגענבעט דעם לינאָטיפּ... אויף מאָרגן אין דער פרי, וועגן דער קאָלעקטיוו האָט זיך דערוואוסט, איז ער געשטאַנען פאָר דער בריר: אַדער מעלדן וועגן דעם ענין צום פראָקוראָר, אַדער עס אַראָפּשלינגען און רעזיגנירן, ווייל אָן דעם לינאָטיפּ קאָן מען דאָך די צייטונג ניט אַרויסגעבן.

אונדזער צד האָט געהאָט אַ שווערן ישוב־הדעת. געווען אַזוינע וואָס האָבן געהאַלטן, אַז מען טאָר די יעווסעקן ניט פאַרשווייגן און מען מוז מיט זיי זיך באַגיין אַזוי, ווי זיי באַגייען זיך מיט אַנדערע. סוף כל סוף האָט מען אָבער באַשלאָסן ניט צו מעלדן וועגן דעם דער פּאָליציי, ווייל דאָס וועט אָן ספק דערפירן צו אַרעסטן און צו אַ גרויסן געזעלשאַפטלעכן סקאַנדאַל. די יעווסעקן האָבן געקאָנט מיט טריאומף פייערן זייער נצחון. דער שרייבער פון די שורות און דער מיטאַרבעטער דוד באַק — די „האַרטסטע ניס" פון קאָלעקטיוו — זיינען תיכף באַזייטיקט געוואָרן פון פאָלקסבלאַט. עלף טעג האָט אַנגעהאַלטן דער שטרייק פון די איבערגעבליבענע קאָלעקטיוו־מיטגלידער קעגן די נייע באַלעבאָטים פון פאָלקסבלאַט. פאָר דער צייט איז פאָלקסבלאַט אַרויס אין אַן אַנדערער דרוקעריי מיט אַ נייעם פערסאָנאַל.

ט

כדי די לייענער פון פאָלקסבלאַט זאָלן כאָטש וויפל ניט איז זיך דערוויסן, וואָס עס איז געשען אין צייטונג, האָט דער קאָלעקטיוו דעם 27־טן אַפּריל 1938 פאַרעפנטלעכט אין די אַנדערע קאָונער יידישע צייטונגען די וויטערדיקע דערקלערונג:

אויפפאָדערונג פון פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו צו דער יידישער בילדונג־געזעלשאַפט אין ליטע.

דער פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו וועגדט זיך דערמיט צו דער ברייטער יידישער עפנטלעכקייט אין ליטע מיט פאָלגנדיקער אויפקלערונג:

ענדע 1934־סטן יאָר, ווען דער אַרויסגעבער פון פאָלקסבלאַט, די יידישע בילדונג־געזעלשאַפט אין ליטע, איז צוליב פינאַנסיעלע שוועריקייטן ניט געווען ביכולת וויטער אַרויסצוגעבן פאָלקסבלאַט, האָט די בילדונג־געזעלשאַפט איבערגעגעבן אַרויסצוגעבן די צייטונג דעם בשעתו געשאַפענעם פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו מיטן תנאי, אַז די ווירטשאַפטלעכע זייט פון דער צייטונג געהערט דער בילדונגס־געזעלשאַפט. אויף אַזוינע תנאים האָט דער קאָלעקטיוו געפירט די צייטונג במשך פון דריי אַ האַלב יאָר.

איצט האָט די נייע פאַרוואַלטונג פון דער בילדונג־גע־

זעלשאַפט אייגנוויליק פאַרכאַפט אַלע געלט־רעסורסן פון דער צייטונג, זיך אָפּזאָגנדיק פון אויבן דער־מאָנטן אָפּמאַך, גיט ניט די מעגלעכקייט ווייטער אַרויס־צוגעבן די צייטונג און זאָגט זיך אָפּ אָפּצורעכענען [פינאַנסיעל] מיט די קאָלעקטיוו־מיטגלידער.

מיר זיינען דעריבער געצוואונגען זיך צו ווענדן דורך דער עפנטלעכקייט צו דער יידישער בילדונג־געזעל־שאַפט אין ליטע, אויפפאָדערנדיק זי צו דערליידיקן די אַלע שטרייט־ענינים לויט אַ קעגנזייטיקער פאַר־שטענדיקונג אָדער דעם ענין איבערגעבן צו אַ בוררים־געריכט.

פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו

לכתחילה האָט פאָלקסבלאַט אָנגענומען אַ פול מויל מיט וואָסער און האָט פאַרשוויגן די אויפפאָדערונג פון קאָלעקטיוו. ערשט נאָך דעם ווי די אָנדערע יידישע צייי־טונגען האָבן געמוסן רעאַגירן אויף דעם, איז פאָלקסבלאַט אַרויס מיט אַ „תשובה“ אָבער ניט אין נאָמען פון בילי־דונג־געזעלשאַפט אָדער רעדאַקציע, נאָר כלומרשט אין נאָמען פון די פאַרבליבענע קאָלעקטיוו־מיטגלידער. כדי צו דעמאַסקירן די שקרים פון דער „תשובה“ האָבן די געוועזענע מיטגלידער פון פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו פאַר־עפנטלעכט אין די יידישע צייטונגען די ווייטערדיקע אויפקלערונג:

אויפקלערונג ווענן קאָנפליקט צווישן דער יידישער בילדונג־געזעלשאַפט און פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו.

בשייכות מיט דער מעלדונג אין פאָלקסבלאַט נומ׳ 2251, אַז דער קאָנפליקט צווישן דער יידישער בילי־דונג־געזעלשאַפט און פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו איז ליקווידירט געוואָרן אויף אַ פרידלעכן אופן, מוזן מיר דערקלערן, אַז דער קאָנפליקט צוליב ווענס דער קאָ־לעקטיוו איז געווען געצוואונגען במשך פון עלף טעג ניט אַרויסצוגעבן די צייטונג, און די בילדונג־געזעל־שאַפט האָט אַרויסגעגעבן פאָלקסבלאַט אין אַן אָנדע־רער דרוקעריי מיט ניי־געשטעלטע מענטשן, — איז גאָרניט פרידלעך רעגולירט געוואָרן. צוויי קאָלעקטיוו־מיטגלידער, וואָס זיינען געשטאַנען בראש פון דער קאָלעקטיוו־אַרבעט, זיינען באַזייטיקט געוואָרן פון דער אַרבעט פאַר זייער געזעלשאַפטלעכער שטעלונג צו די געשעענישן אין און אַרום פאָלקסבלאַט. דאָס קען באַשטעטיקט ווערן פון דער רעזאָלוציע פון דער אָלגע־מיינער קאָלעקטיוו־פאַרזאַמלונג, אַז דער קאָלעקטיוו האָט ביזן לעצטן מאָמענט געהאָט דעם פולן צוטרוי צו די באַזייטיקטע מיטגלידער, און אַז זייער אָפּזאָג איז געשען ניט לויטן פאָרלאָנג פון קאָלעקטיוו.

ווי מיר ווערן געווויר, איז די מעלדונג אין פאָלקס־בלאַט, וואו עס ווערט צווישן אָנדערן כלומרשט בא־דויערט דאָס פאַרעפנטלעכן די דערקלערונגען פון קאָלעקטיוו אין דער היגער פרעסע, געגעבן געוואָרן לחלוטין אָן דעם וויסן פון די אין וועמענס נאָמען די מעלדונג איז אונטערגעשריבן... אָט דער פאַקט

אַליין זאָגט שוין עדות וועגן די מעטאָדן, וואָס ווערן אָנגעוועדעט פון די היינטיקע בעלי־הדעות אין דער בילדונג־געזעלשאַפט און פאָלקסבלאַט.

געוועזענע מיטגלידער פון
פאָלקסבלאַט־קאָלעקטיוו

,

אויך ד״ר סודאַרסקי, וואָס איז נאָר וואָס אָנ־געקומען קיין ניו־יאָרק, האָט ניט פאַרשוויגן די איבערקע־רעניש אין פאָלקסבלאַט. אין אַפּריל 1938 האָט ער פאַר־עפנטלעכט אין די אידישע שטימע און דאָס וואָרט אַ וועגדונג, וואו עס איז צוו. אָנדערן געוועזענע מיטגלידער פון פאָלקסבלאַט

צו די לייענער פון פאָלקסבלאַט

חשובער רעדאַקטאָר!

היות פאָלקסבלאַט האָט ביז איצט דעם בריוו ניט גע־דרוקט, בעט איך אים צו פאַרעפנטלעכן אין אייער צייטונג.

געטרייע פריינד לייענער!

פון פאַרשיידענע זייטן און פון פאַרשיידענע פריינד אין ליטע ווערט מיר געשטעלט די פראָגע, פאַרוואָס איך שרייב ניט מער אין פאָלקסבלאַט, אין דער צייטונג, אין וועלכער איך און אויך מיין פרוי האָבן אַרייגעלייגט פון ערשטן טאָג פון איר דערשיינען אַזוי פיל מי, ליבע און איבערגעגעבנקייט. אמת, עס איז געווען אין די לעצטע טעג פון יאָנואַר פאַרעפנטלעכט [אין פאָלקס־בלאַט] אַ רשימה פון מיטאַרבעטער צווישן וועלכע עס איז געווען אויך מיין נאָמען. אָבער דאָס איז געטאָן געוואָרן אָן מיין וויסן און אָן מיין הסכמה, איבער וואָס איך דריק אויס מיין פאַרוואונדערונג.

...אויב איר געדענקט נאָך, האָב איך אין מיין געזעגן־בריוועלע צו אייך פאַרענדיקט בערך מיט פאָלגנדיקע ווערטער: „נאָר אויף דעם וועג, דאָס הייסט אויפן וועג פון געמיינזאַמער אמת־זוכעריי, קענען מיר זיך ווייטער געפינען, קענען מיר ווייטער בשותפותדיק שטרייטן פאַר די בלוטיקסטע אינטערעסן פון אונדזערע אונ־טערדריקטע מאַסן...“ און דער דאָזיקער וועג איז: „דאָס פריַיע אומאָפּהענגיקע וואָרט, וואָס דאַרף קומען צום אויסדרוק אין דער פולער מאָס“... אויף דעם וועג זיינען די גרינדערס און די איבערגעגעבנסטע מיטאַרבעטער פון פאָלקסבלאַט געגאַנגען די גאַנצע צייט... ליידער איז לעצטנס פאָלקסבלאַט אָפּגעטראָטן פון דעם וועג און האָט זיך שטאַרק פאַרקערעוועט אָן אַ זייט... עס איז אָנטשוויגן געוואָרן דאָס פלאָמיקע אומאָפּהענגיקע וואָרט, די הילכיקע קעמפערישע שטים פון פאָלקסבלאַט... אָזאַ מין איינשטעל באַרויבט פון פאָלקסבלאַט איר אייגנאַרטיקן פרצוף, פאַרמינערט די צילן, וואָס עס האָבן זיך געשטעלט אירע גרינדערס...

פאָלקסבלאַט מוז ווייטער אַרויפגיין אויף איר פריערדיקן ערלעכן וועג פון ברייטער דעמאָקראַטישקייט און ניט בלייבן שטעקן אין איר איצטיקער אַטמאָספער פון שאַדן־ברענגנדיקע קליינלעכקייטן... וואָס פאַרסמען די לופט און מאַכט ענג יעדן וואָס וויל אויפריכטיק און ערלעך מיטאַרבעטן. נאָר אויף אַזאַ אופן איז דענקבאַר מיין מיטאַרבעט... ביז די לופט אין און אַרום פאָלקס־בלאַט וועט זיך ניט אויסלייטערן, איז מיין מיטאַרבעט ניט דענקבאַר.

מיט גרוס צו אַלע איבערגעבענע פריינד
פון אויפריכטיקן אומאָפהענגיקן וואַרט
ד״ר מ. סודאַרסקי

ד״ר סודאַרסקיס וועגדונג האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. די אַנדערע קאָוונער יידישע צייטונגען האָבן ווי געהעריק רעאַגירט אויף דעם.

יא

באַלד נאָך אָט דער איבערקערעניש האָט פאָלקסבלאַט פאַקטיש אויפגעהערט צו זיין דאָס, וואָס זי איז געווען ביז דאַן: אַ יידישע דעמאָקראַטישע צייטונג. פון די שפאַלטן פון פאָלקסבלאַט זיינען נעלם געוואָרן אַרטיקלען און ידיעות, וואָס זיינען אומגינסטיק פאַר סאָוועט־רוסלאַנד. עס איז אָפגעשטעלט געוואָרן די מיטאַרבעט פון אַלע די, וואָס די רעדאַקציע האָט זיי באַטראַכט ווי קעגנערס פון קאָמוניזם בכלל און פון סטאַליניזם בפרט. למראית־עין האָבן אָבער די יעווסעקן געזוכט צו שאַפן דעם איינדרוק, אַז אין פאָלקסבלאַט זיינען כלומרשט גאָרניט פאַרגעקומען קיין שינויים אָן אַלץ איז דאָרט ווי געווען פריער...

אין דעם פּרט איז כאַראַקטעריסטיש דער וויטערדיקער עפּיזאָד. סוף 1939 האָט די יעווסעקישע רעדאַקציע פון פאָלקסבלאַט געפלאָנט אַרויסצוגעבן אַנהייב 1940 אַ יובילייי־נומער אין שייכות מיטן צען־יאָריקן קיום פון דער צייטונג. כדי אַנצוהאַלטן דעם שקר, אַז פאָלקסבלאַט איז דאָס וואָס איז געווען, האָבן זיי נאָך דעם אַלעמען, ווי זיי זיינען זיך באַגאַנגען מיט ד״ר סודאַרסקין, זיך ניט געשעמט צו וועגדן זיך צו אים אין ניו־יאָרק, ער זאָל זיי געבן אַן אַרטיקל פאַרן געפלאָנטן יובל־נומער. אַזוינע פאַרשטאַכענע אויגן האָבן זיי געהאַט... די רעדלפירערס פון דער פאָלקסבלאַט־רעדאַקציע. ה. זימאַן (היינט הויפט־רעד. פון צ״ק אָפּיציאַ „טיעסאַ") און א. קאָלאָדני האָבן דעם 26־טן אָקטאָבער 1939 געשריבן צו ד״ר סודאַרסקין דעם וויטערדיקן בריוו (געפינט זיך אין ניו־יאָרקער ייוואָ־אַרכיוו):

חשובער ד״ר סודאַרסקי!

ווי איר ווייסט מסתמא, דערנענטערט זיך בקרוב דער צען־יאָריקער יובל פון פאָלקסבלאַט. מיר גרייטן זיך צו פייערונגען אוּן מיר האָבן אויך בדעה אַרויס־צולאָזן אַ פאַרגרעסערטן יובל־נומער. אין דעם נומער, האָלטן מיר, וואָלט זייער געווען געוואונטשן, פאַסיק און נייטיק אויך אייערער אַ וואָרט. מיר זיינען זיך פונאַנדערגעגאַנגען ניט בשלום און האָבן געהאַט איינער צום אַנדערן ניט וויניק טענות און פאַרוואורפן. מיר ווייסן ניט, ווי אין איצט אייער באַציאונג צום פאָלקס־בלאַט און צו דער בילדונג־געזעלשאַפט. מיר קאָנען אייך אָבער פאַרזיכערן, אַז אין דער בילדונג־געזעל־שאַפט שפּירט איצט קיינער ניט צו אייך קיין שום שנאה. פאַרקערט, עס וועלן אָפּגעשאַצט אייערע גרויסע פאַרדינסטן פאַר פאָלקסבלאַט און דער בילדונג־געזעל־שאַפט. אין דער בילדונג־געזעלשאַפט זיינען שוין לאַנג, לאַנג אויפגעגעבן געוואָרן אַלע „צדדים" און קאָנ־פליקטן... [אוודאי! די אַנדערע צדדים האָט מען דאָך פאַרטריבן. — י. ג.]

עס וואָלט אפשר ניט ריכטיק געווען צו זאָגן, אַז אונדזער שטרייט איז געווען אַ ריין פערזענלעכער און האָט איצט דעריבער זיך פולשטענדיק אויסגע־לעבט. צו גלייך מיט אַ סך פערזענלעכעס האָט אונדזער מחלוקת אויך געהאַט אַ געזעלשאַפטלעך־אידעאָלאָגישן גרונט. קאָן זיין, אַז דער מאָמענט איז אָקטועל נאָך היינט אויך. מיר מיינען אָבער ניט, אַז די דאָזיקע אָנגעלעגנהייט דאָרף זיין פאַר אייך אַ שטער אָנטייל צו נעמען אין די יובל־פייערונגען פון פאָלקסבלאַט. פאָלקסבלאַט איז צום מאָמענט אַן אומפאַרטייאישע, אומאָפהענגיקע יידישע פראָגרעסיווע [לייען: קאָמוניס־טישע. — י. ג.] צייטונג און אַרום איר אַרבעטן מענ־טשן מיט גאַנץ פאַרשיידענע פאָליטישע איינשטעלונגען. [דאָס איז איינער פון די יעווסעקישע שקרים. — י. ג.] מיר בעטן אייך דעריבער צוצושיקן אונדז צום יובל־נומער אַן אַרטיקל, און אויב מעגלעך, אַ ביסל זכרונות.

עס איז אַוודאי איבעריק צו זאָגן, אַז ד״ר סודאַרסקי האָט זיי קיין אַרטיקל פאַרן יובל־נומער ניט געשיקט.

יב

ווען די רויטע אַרמיי האָט דעם 15־טן יוני 1940 אַרייַנגעמאַרשירט קיין ליטע און אין פינף וואָכן אַרום איז ליטע פראָקלאָמירט געוואָרן ווי די 16־טע סאָוועטישע רעפּובליק, איז געקומען אַ סוף צום גאַנצן „בורזשואַזן" יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אוּן, פאַרשטייט זיך, אויך צו דער יידישער פרעסע. די רעדאַקציע פון די אידישע שטימע איז געוואָרן איבערגענומען פון קאָמוניסטן. אַלע אַנדערע יידישע צייטונגען זיינען געוואָרן געשלאָסן אַדער זיי האָבן צוליב דעם געשאַפענעם מצב זיך אַליין אָפּגע־שטעלט. בלויז אין דער רעדאַקציע פון אין און איינציקער יידישער צייטונג, אין פאָלקסבלאַט, זיינען בשעתו ניט פאַרגעקומען קיין שינויים. אין אָט דער רעדאַקציע איז אַלץ געבליבן בייַם אַלטן. און עס איז אויך פאַרשטענד־לעך פאַרוואָס דאָס איז אַזוי געשען: אין פאָלקסבלאַט איז ניט נייטיק געווען עפּעס איבערצובייטן, ווייל די לעצ־טע צוויי יאָר האָבן דאָך דאָרט ממילא קאָמוניסטן אָנגע־פירט מיט דער צייטונג. זיינען טאָקע אין פאָלקסבלאַט

געבליבן אויף אַן אַרט אַלע פריערדיקע מיטאַרבעטערס בראש מיטן אָפּיציעלן רעדאַקטאָר אינזש׳ פ. לאַמדאַנסקי. נאָך מער, ער, לאַמדאַנסקי, איז אַפילו געווארן דער אָפּיציעלער רעדאַקטאָר אויך פון דער קאָמוניסטיש־געווארענער די אידישע שטימע. אי פאָלקסבלאַט, וואָס האָט שוין געהאַט הינטער זיך אַ קאָמוניסטישן סטאַזש פון איבער צוויי יאָר, אי די אידישע שטימע, וואָס איז פלוצעם געווארן אַ קאָמוניסטישע צייטונג, האָבן אַנגעהאַלטן זייער קיום בלויז ביזן סוף נאָוועמבער 1940, ווען אין קאָווּנע האָט אַנגעהויבן אַרויסצוגיין אַ נייע „יידישע" טאָגצייטונג: דער עמעס, אַרגאַן פון צק קפ (ב) פון ליטע. איןווילנע האָט אין אויגוסט 1940 אַנגעהויבן אַרויסצוגיין דער וילנער עמעס אונטער דער רעדאַקציע פון דוד אומרו.

*

איבער 3 צענדליק יאָר טיילן אונדז אָפּ פון דער צייט, ווען עס האָט אין דער יידישער ליטע אַנגעהויבן אַרויסצוגיין די צייטונג פאָלקסבלאַט. און מער ווי 2 צענדליק יאָר זיינען שוין אַריבער זינט דער ליטווישׁ־יידישער קיבוץ איז, צוזאַמען מיט די אַנדערע יידישע ישובים אין איראָפּע, פאַרשניטן געווארן אין די בלוטיקע חורבן־יאָרן. טייער האַלטנדיק דעם זכר פון דער חרוב געווארענער יידישער ליטע, וועלן מיר אויך ניט פאַרגעסן דעם אַנדענק פון דער אַזוי פיל אויסגעשטאַנענער ליטווישׁ־יידישער טאָגצייטונג — פאָלקסבלאַט.

ביבליאָגראַפיע:

1. אַ טייל עקזעמפלאַרן פון גייס און פאָלקסבלאַט געפינען זיך אין דער ייוואָ־ביבליאָטעק און אינעם „בונד"־אַרכיוו פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג א״נ פון פראַנץ קורסקי, ניו־יאָרק.

2. מאַרק, יודל: „יידיש פעריאָדיש אויסגאַבעס אין ליטע", זאַמלבוך לכבוד דעם 250סטן יובל פון דער יידישער פרעסע, 1686—1936, רעדאַגירט פון ד״ר יוסף שאַצקי, ניו־יאָרק, אָפּטייל פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, 1937.

3. גאַר, יוסף: „ווידערקלאַנגען, אויטאָביאָגראַפישע פאַרצייכענונגען", תל־אביב, פאַרלאַג י. ל. פרץ, 1960.

ח. שולמאַן

יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט (ייוואָ) אין ליטע

גלייך פונעם ערשטן יאָר אָן — 1925 — ווען ס׳איז אין ווילנע געגרינדעט געווארן דער ייוואָ — האָט קאָווּנער ליטע זיך געמומען ענערגיש אַרבעטן פאַר זיינע אידייען און צילן, מיטהעלפן אים סיי אין זיין וויסנשאַפטלעכער פאָרשערישער טעטיקייט, סיי אויפן געביט פון שאַפן פיזנאַציעלע שטיצע. דאָס איז אַנגעקומען נישט אַזוי לייכט.

ווילנע האָט דאָן געהערט צו דער ניי־געשאַפענער (נאָך דער ערשטער ווועלט־מלחמה) פוילישער רעפובליק. די ליטווינער אָבער האָבן געהאַלטן, אַז די שטאָט פון געדימינען און וויטאָווטן, וואָס איז אַמאָל געווען די רעזידענץ פון אַ זעלבשטענדיקער ליטווישער מלוכה, מוז אויך איצט געהערן צו ליטע און זיין די הויפטשטאָט פון דער ניי־אויפגעשטאַנענער ליטווישער רעפובליק. אָט צוליב דעם באַנייטן היסטאָרישן סכסוך האָבן צווישן פוילן און ליטע ניט עקזיסטירט קיין נאָרמאַלע דיפּלאָמאַטישע און ווירטשאַפטלעכע גוטשכנישע באַציאונגען. די גרענעץ צווישן ביידע מלוכות איז געווען הערמעטיש פאַרמאַכט; קיין שום דירעקטע באַן־קאָמוניקאַציע, קיין שום דירעקטע פאָסט־און טעלעגראַף־פאַרבינדונג האָט ניט עקזיסטירט. פון ווילנע קיין קאָווּנע (און פאַרקערט) האָט מען געמוזט פאָרן מיט אומוועגן — איבער לעטלאַנד און דייטשלאַנד,— הגם אַ דירעקטע באַן־קאָמוניקאַציע וואָלט געמומען ניט מער ווי אַ שעה צייט.

און אָט ביי אַזעלכע שוועריקייטן האָט זיך אויסגעהאַלטן געווארן אַ שטענדיקער קאָנטאַקט צווישן די פריינט פון ייוואָ אין ליטע און צענטער אין ווילנע.

אינעם יאָר פון זיין גרינדונג (1925) האָט ייוואָ פאַרמאָגט זיינע צוויי־אַרגאַניזאַציעס אין 18 לענדער פון איראָפּע און אַמעריקע; אַזאַ צווייג־אַרגאַניזאַציע — פריינט פון ייוואָ — האָט אויך אין נאָוועמבער 1925 זיך געבילדעט אין קאָווּנע.

אין יאָנואַר 1926 איז אַרויס אַ ספּעציעלע אויסגאַבע געווידמעט דעם ייוואָ א. נ. „דער וועג צו יידישער וויסנשאַפט", מיט פאַלגנדיקע אַרטיקלען: 1) ד״ר מ. סוראַרסקי — לאָמיר העלפן שאַפן; 2) ש. לעווין — יידישע מאַסן־קולטור־שאַפונג אין ייוואָ; 3) ד״ר אסתר עליאַשעוו — צום יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט; 4) יודל מאַרק — אויפגאַבעס פון דער פילאָלאָגישער סעקציע; 5) אוריה קאַצענעלענבאָגן — ביי אונדז און אַרום אונדז, פון קולטורעלן לעבן אין ליטע, פון פאָלק מיטן פאָלק פאַרן פאָלק.

מיטן צוועק צו פאָפולאַריזירן דעם ייוואָ צווישן די ברייטערע שיכטן פון דער יידישער באָפעלקערונג האָבן די פריינט פון ייוואָ איינגעאָרדנט אין לאָקאַל פון דער קאָווּנער יידישער רעאַל־גימנאַזיע אַן אויסשטעלונג (אַפּריל 1928, צום 3טן יאָר פון עקסיסטענץ פון ייוואָ). באַזונדערס

איז געווען אויף דער אויסשטעלונג פאַרטראָטן דאָס יידישע צייטונגס־וועזן, די יידישע פּרעסע פאַר דער צייט 1928 — 1686, אַ דאַנק די מאַטעריאַלן, וועלכע ס׳האָט צוגעשטעלט דער צענטער פון ייוואָ אין ווילנע. די אויס־שטעלונג האָט צוגעצויגן אַ גרויסן עולם באַזוכער פון דער יידישער פאַלקס־אינטעליגענץ; ס׳האָט זיך מיט איר פאַראינטערעסירט אויך די ליטווישע אינטעליגענץ; זי האָט אַ סך מיטגעהאָלפן צו הייבן דעם אינטערעס צום ייוואָ און זיין אָנזען אין ליטע.

צו דער ערשטער אַלגעמיינער קאָנפערענץ פון ייוואָ (1929) איז שוין געקומען אַ דעלעגאַט פון קאָווענע — אַדוו. עוזר פינקלשטיין. דורך אומווגן (איבער בערלין און ריגע) האָבן די פריינט פון ליטע געשיקט טעלעגראַפישע באַגריסונגען צו דער קאָנפערענץ אין ווילנע. „מיר ווינטשן הצלחה דער קאָנפערענץ, פאַרפעסטיקונג פון די יסודות פון דער שפּעפּרישער יידישער קולטור". אונטערגע־שריבן: ייוואָ, — קאָווענע, אַזע, ד״ר מאַטיס, קאַנטאָר, ראָ־זאָווסקי, כאַצקעלעס, לעווין, טרומפּיאַנסקי. אַ צווייטע דע־פעשע: „מיר זיינען מיט אייך אויף אונדזער געמיינזאַמען יום־טוב פון דער יידישער קולטור" — אונטערגעשריבן „געזעלשאַפט ליבהאָבער פון וויסן", יידישע לערער, פּריוו. דאָצענט לאָזאַרסאָן. „איך ווינטש אייך דעם גרעסטן דער־פאָלג אין אייער העכסט וויכטיקער אַרבעט פאַר דער יידישער קולטור און יידישער וויסנשאַפט; געטריבן פון יצירה־אימפּעט וועלן די בויער און טויער פון ייוואָ דער־לאַנגען צו הויכע קולטור־דערגרייכונגען" — טעלעגרא־פירט ר. רובינשטיין, רעדאַקטאָר פון „יידישער שטימע".

דער דעלעגאַט עוזר פינקלשטיין האָט געבראַכט מיט זיך אַ באַגריסונג פון פּראָפּ. מיכאל בירזשישקאָ (רעקטאָר פון ליטווישן אוניווערזיטעט אין קאָווענע, שפּעטער פון ווילנער אוניווערזיטעט — ו. ש.) פון אים פערזענלעך און אויף פון דער געזעלשאַפט פאַר ליטווישׂ־יידישער פאַרשטענדיקונג, וואָס ער איז געווען איר פאָרזיצער. אַ באַגריסונג האָט אויך צוגעשיקט דער פּעדאַגאָגישער ראַט פון דער יידישער גימנאַזיע אין ווילקאָמיר.

דער רעיון פון ייוואָ איז געווארן אַלץ מער פאַר־שפּרייט אין ליטע. אויף אַ גרויסער פאַרזאַמלונג האָט דער דעלעגאַט עוזר פינקלשטיין אָפּגעגעבן אַ באַריכט וועגן דער 1טער אַלגעמיינער קאָנפערענץ; מיט רעדעס זיינען אַרויסגעטראָטן: ד״ר סודאַרסקי, אסתר עליאַשעוו, ווייס־בערד, ראובן רובינשטיין, ד״ר לאַמפּערט, נ. גרינבלאַט. אַלע רעדנער האָבן אונטערגעשטראָכן זייער סימפּאַטיע צו ייוואָ פאַר זיין אַרבעט. קאָווענע האָט זיך אונטערגענומען צו שאַפן 50 דאָלער אַ חודש פאַרן צענטער. אין די גרעסערע שטעט האָבן זיך געבילדעט גרופּעס „פריינט פון ייוואָ". אין פאָנעוועזש — שטרייכט אונטער דער באַריכט פון דער צענטראַל־פאַרוואַלטונג — האָט אַ באַזונדער אינ־טערעס אַרויסגערופן די עקאָנאָמישע סעקציע פון ייוואָ; די גרופּע האָט אַסיגנירט אַן איינמאָליקע שטיצע פון 40 דאָלער און זיך פאַרפליכטעט צו שיקן חודשלעך 20 דאָלער

אויף צענטראַלע הוצאות; פאַרזיצער פון דער פאָנעוועז־זשער גרופּע איז געווען ד״ר ה. לאַנדוי. אין ווילקאָמיר האָט אויף אַ פאַרזאַמלונג פון 300 פערזאָנען יודל מאַרק (מיטגליד פון פאַרוואַלטונג) געהאַלטן אַ רעפעראַט וועגן ייוואָ; דאָ האָט דער ייוואָ געשלאָגן טיפע וואָרצלען; שירווינט — די ערשטע געלט־שטיצע 10 דאָלער פאַרן ייוואָ. בעת דער אָרגאַניזיר־קאָמיטעט איז נאָך געווען אין בערלין איז צוגעשיקט געוואָרן פון די תלמידים פון ווילּ־קאָמירער גימנאַזיע זייער אויפגעזאַמלטע געלט. דאָס קליין שטעטעלע קיבאָרט האָט פאַרגעלייגט (שפּעטער איז דאָס אין דער טעטיקייט פון ייוואָ טאַקע אויסגעפירט געוואָרן) אַ גוטן פּלאַן: חוץ אַקטיווע שטיצע זאָל געשאַפן ווערן אויך פּאַסיווע — אַזעלכע, וואָס צאָלן יערלעך אַ באַשטימטע סומע און דערפאַר באַקומען זיי אַלע אָדער אַ טייל אויס־גאַבעס פון ייוואָ פאַר אַ קלענערן פּרייז. „אין יעדער פּראָ־וינץ־שטעטל — שרייבט אַ סימפּאַטיקער פון קיבאָרט — וועט זיך געפינען געוויס עמעצער, וואָס זאָל נעמען אויף זיך די עובדה צו שאַפן אַזעלכע אַבאָנענטן; דאָס איז באַ־זונדערס וויכטיק אין ליטע, ווייל די יידיש־ליבהאָבער זיינען דאָ ניט אַרגאַניזירט".

פרילינג 1926 האָט זיך געבילדעט אַ היסטאָריש־עקאָנאָמישע סעקציע, וועלכע האָט געפירט אַן אַקציע פאַר זאַמלען היסטאָרישע דאָקומענטן און מאַטעריאַלן; צו דער אַקציע איז צוגעטיילט געוואָרן אַ ספּעציעלער מענטש; אַ סך מאַטעריאַל וועגן דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע איז צונויפגעזאַמלט געוואָרן און אָפּגעשיקט קיין ווילנע.

ס׳זיינען אויך געזאַמלט געוואָרן פאַרשיידענע עט־נאָגראָפישע, ביבליאָגראָפישע, טערמינאָלאָגישע און היס־טאָרישע מאַטעריאַלן וואָס זיינען צוגעשיקט געוואָרן פאַר די געהעריקע קאָמיסיעס פון ייוואָ.

אַ ספּעציעלע אַקציע פאַרן ייוואָ איז געפירט געוואָרן אין ליטע אין חודש מאַי 1931. חוץ די אָרטיקע טוער ווי ד״ר מ. און א. סודאַרסקי, ד״ר מאַטיס, ד״ר געשטיין, אַדוו. פינקלשטיין, י. ראָזאָווסקי, האָבן נאָך מיט דער אַק־ציע אָנגעפירט די דעלעגאַטן פון צענטער, (ווילנע) ד״ר מ. וויינרייך און ב. קלעצקין. חוץ זיצונגען און פאַרזאַמלונגען זיינען צוזאַמענהאָנג מיט דער אַקציע, איז נאָך פאַרגעקומען אַ גרויסע פאַלקספאַרזאַמלונג, אויף וועלכער עס זיינען אַרויסגעטראָטן ד״ר מ. וויינרייך (צענטער) עוזר פינקל־שטיין, ד״ר עליאַשעוו, העלענע כאַצקעלס, יודל מאַרק. די גאַנצע יידישע פּרעסע אין ליטע האָט פיל געשריבן וועגן ייוואָ און דער אַקציע. ס׳איז געזאַמלט געוואָרן אַ גרעסערע סומע געלט. די טוער פון ייוואָ האָבן זיך באַמיט צו באַקענען אויך די נישט יידישע געזעלשאַפט אין ליטע מיט די ציל־ און אויפגאַבעס פון ייוואָ. די יידישע ביל־דונג־געזעלשאַפט האָט פאַרבעטן אַ קרייז ליטווישע פּרא־פעסאָרן, זשורנאַליסטן אַדוואָקאַטן און כלל־טוער; ס׳האָט רעפעריט פאַר זיי ד״ר מ. וויינרייך און אַדוו. עוזר פינ־קלשטיין. ביידע גרויסע ליטווישע צייטונגען: „לעטואוואס

איידאָס" און „לעטואוואָס זשיניאָס" האָבן געגעבן גרע־סערע אַרטיקלען און אינפאָרמאַציעס וועגן ייוואָ.

אַ גאַנץ געלונגענע אַקציע איז געפירט געוואָרן פאַר שאַפן דעם פאָנד אויף אויסצובויען דעם אייגענעם בנין פון ייוואָ אין ווילנע — דעם פאַלאַץ פון יידישער וויסנ־שאַפט. די קאָוונער בילדונג־געזעלשאַפט האָט דעקלאַרירט צו שאַפן 500 דאָלער ניט געקוקט אויפן קריזיס, וואָס האָט דאַן געהערשט אין לאַנד. דער פערסאָנאַל פון דעם יידישן צענטראַל־באַנק האָט זיך באַשטייערט מיט 100 דאָלער און זיך איינגעשריבן ווי אַ גרינדער פון ייוואָ־הויז. „ניט קיין זאַמלונג פון נדבות", שרייבט דער פערסאָנאַל אין בריוו צום צענטער — „נאָר אַ באַשטייערונג פון סימפּאַ־טיקער, וואָס האָבן אַ וואַרעמען געפיל פאַר ייוואָ. אָפּגעריסן אינגאַנצן פון אייך — שפירן מיר נאָך מיט באַגייסטערונג און וווּנדער יעדן אייער טראָט און יעדע פאַזע פון אייער אַרבעט. וועלכע איז אונדז נאָענט, טייער און ליב".

די דעלעגאַטן פון צענטער ד"ר מ. וויינרייך און ב. קלעצקין האָבן באַזוכט אַ ריי פּראָווינץ־שטעט, ווי שאַוול, פּאָנעוועזש, קיבאַרט און אַנד. ס'זיינען איינגעאָרדנט גע־וואָרן עפנטלעכע אַרויסטרעטונגען, אומעטום האָבן זיך געשאַפן אַקטיווע גרופּעס צו שטיצן דעם ייוואָ. די אַקציעס האָבן אַרויסגעוויזן, אַז אין ליטע האָט זיך געשאַפן אַ גינ־ציקער באָדן פאַר יידישער קולטור־אַרבעט בכלל און פאַרן ייוואָ בפרט. הגם די פאַרבינדונגען מיט ווילנע זיינען אָנגעהאַלטן געוואָרן די גאַנצע צייט און ליטע האָט כסדר געשטיצט דעם צענטער מיט רעגולערע באַשטייערונגען און זאַמל־אַקציעס, איז דאָך צוליב די אַלגעמיינע אומ־שטענדן —די פאָרמעלע לעגאַליזאַציע פון דער „געזעל־שאַפט פריינט פון ייוואָ אין ליטע" אַדורכגעפירט געוואָרן ערשט אין פעברואַר 1934; אויף דער ערשטער גרינדונג־פאַרזאַמלונג איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג פון פאָלגנדיקע אַקטיווע טוער פון ייוואָ: ד"ר מ. סו־דארסקי, ד"ר וו. מאַטיס, י. ראָזאָווסקי, אַדוו. ווערבלאָווסקי, העלענע כאַצקעלס, ב. קאַנטאָר, ש. לעווין, ש. זיידעלסאָן. אין צענטראַלן ראַט פון ייוואָ, וואָס איז באַשטאַנען פון פאָרשטייער פון אַלע לענדער, זיינען אַריין פון ליטע 3 מיטגלידער: ד"ר מ. סודארסקי און ד"ר מ. מאַטיס (קאָוו־נע), ד"ר ה. לאַנדוי (פּאָנעוועזש). דער לעצטער איז אויך געווען מיטגליד פון דער צענטראַלער עקאָנאָמיש־סטאַ־טיסטישער סעקציע.

צום 10 יאָריקן יובל־צוזאַמענפאָר פון ייוואָ (אויגוסט 1935) איז געקומען פון ליטע אַ גרעסערע דעלעגאַציע פון קאָוונע: ד"ר מ. סודארסקי, פרוי אַלטע סודארסקי, יודל מאַרק, י. ראַדולאַנסקי, פון פּאָנעוועזש — ד"ר ה. לאַנדוי. אין זיין באַגריסונג־רעדע האָט ד"ר סודאַרסקי באַטאָנט די שווערע פּאָליטישע באַדינגונגען, אונטער וועלכע די פריינט פון ייוואָ אין ליטע האַלטן אונטער די באַציאונגען מיטן צענטער.

דער באַריכט־אָפּגעבער אויפן צוזאַמענפאָר, דער פאַרפּייניקטער דורך די נאַצי־רוצחים אין ווילנער געטאָ ז. קאַלמאַנאָוויטש, האָט באַזונדערס אונטערגעשטראָכן, אַז „די געז. פריינט פון ייוואָ אין קאָוונע האָט סיסטעמאַטיש געאַרבעט, געגעבן אַ מאַקסימאַלע מאַטעריעלע הילף דעם ייוואָ סיי דורך רעגולערע חודשדיקע אָפּצאָלן, סיי דורך לפי ערך אָפּטע אַקציעס".

אַלטע סודארסקי (איינע פון די געטרייסטע ייוואָ טו־ערינס אין ליטע — ווי ס'האָט זי פאָרגעשטעלט דער פאָר־זיצער פון צוזאַמענפאָר ד"ר מ. וויינרייך) האָט באַגריסט אין נאָמען פון דער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער געזעל־שאַפט.

מיט גרויס דערפאָלג איז דורכגעפירט געוואָרן (1937) די אַקציע פאַרן ייוואָ דורך דעם שליח פון צענטער ה. גילישענסקי, די בעסטע יידישע אינטעליגענץ פון ליטע האָט מיטגעאַרבעט ביי דער אַקציע; אין קאָוונע, ווילקאָ־מיר, שאַוול, פּאָנעוועזש, מאַריאמפּאָל, ווילקאָווישק, ניי־שטאָט, קיבאַרט, אַליטע, — אומעטום האָבן די גרופּעס פריינט פון ייוואָ אַרויסגעוויזן די גרעסטע אַקטיווקייט. „די פריינט פון דער יידישער קולטור אין דעם דאָזיקן אַקטיווסטן יידישן ישוב (ליטע) — שרייבן די ידיעות פון ייוואָ נ. נ. 6, 8, 1937 — האָבן זיך אין שטאָט און שטעטל מאָביליזירט פאַר דער שליחות פון ייוואָ און אַן איבעריקן מאָל אַרויסגעוויזן זייער גרייטשאַפט בלב ונפש פאַר דער יידישער קולטור און וויסנשאַפט". די צענטראַלפאַרוואַל־טונג פון ייוואָ האָט איבערגעשיקט אַ האַרציקן יישר־כוח די גרופּעס „געזעלשאַפט פריינט פון ייוואָ אין ליטע" און אונטערגעשטראָכן, אַז זייער שטענדיקער וואַרעמער אָפּרוף אויף די נויטן פון ייוואָ איז אַ טרייסט אין אונדזערע שווערע צייטן". אַ באַזונדערס וואַרעמען דאַנק האָט די צ. פ. אויס־געדריקט דער גאַנצער יידישער פּרעסע אין ליטע פאַר דער ברייטער רעגולערער שטיצע, וואָס זי האָט געגעבן דעם ייוואָ־שליח ה. גילישענסקי (ידיעות פון ייוואָ, 8, 12, 1937).

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען ווילנע איז פאַראייניקט געוואָרן מיט ליטע, האָבן זיך איינ־געשטעלט גאָר ענגע באַציאונגען מיטן ווילנער צענטער. „די ערשטע חדשים נאָך דעם ווי ווילנע איז אַריבער צו ליטע" — שרייבן די ידיעות פון אַן אָפּטייל, נ. 1־2 1940 „— איז דער ייוואָ, מאַטעריעל און געזעלשאַפטלעך, געווען אין גאַנצן אויסגעשטעלט אויף דער הילף פון די ליט־ווישע יידן. זייער אויסגעפּרואווטע געטריישאַפט צום אינ־סטיטוט האָט דאָס מאָל אויך ניט אָפּגענאַרט". דאָס אויס־פיר־פיוראָ פון ייוואָ האָט געפירט האַרבסט 1940 אונטער־האַנדלונגען מיטן רעקטאָר פון ווילנער אוניווערזיטעט, פּראָפ. מ. בירזשישקאָ וועגן איינשטעלן ביים אוניווער־זיטעט אַ קאַטעדרע פאַר יידישער שפּראַך און ליטע־ראַטור. אַזאַ קאַטעדרע איז באַשטימט געוואָרן; דעם קאַנ־דידאַט אויף דאָצענט האָט געדאַרפט צושטעלן דער ייוואָ. פאַר די אָרטיקע באַדערפענישן, ספּעציעל פאַר דער וויל־

נער לערערשאַפט האָט דער ייוואָ אין ווילנע באַנייט די ציקלען וויסנשאַפטלעכע לעקציעס אויף די טעמעס: יידישע שפראַך, יידישע ליטעראַטור, אויך עטנאָגראַפיע, יידישע געשיכטע, דעמאָגראַפיע און עקאָנאָמיק; לעקטאָרן זיינען געווען: נ. פּרילוצקי, ז. קאַלמאַנאָוויטש, ש. מענ־דעלסאָן, ח. ש. קאַזשדאַן, פּ. קאָן, ד״ר מ. אַלעקסאַנדראָ־וויטש, ד. ווייניק, מ. העלער. די לעקציעס האָבן צוגע־ציגן הונדערטער צוהערער אויך פון די פּליטים, וועלכע האָבן דעמאָלט געשטראָמט פון פוילן קיין ליטע. א דאַנק די לעקציעס האָבן פיל פון דער יידיש־פוילישער אינטעלי־גענץ, וועלכע זיינען געווען אינגאַנצן שוין אָפּגעפּרעמדט פון יידישן לעבן, — זיך צוריק דערנענטערט צום יידישן פאָלק.

דער ייוואָ האָט אין ווילנע דורכגעפירט אויך אימפּא־זאַנטע פּרץ־פּייערונג צו זיין 25־טן יאָרצייט. ס׳איז אויך־געלאָדן געווארן פּראָפ. ש. דובנאָוו פון ריגע, וועלכער האָט געהאַלטן דורך ראדיא א גרויסע רעדע וועגן פּרצן. די אייגלייטונג צו דער ראַדיא־אויפיציע וועגן פּרצן האָט

געהאַלטן דער רעקטאָר פון אוניווערזיטעט פּראָפ. מ. בירזשישקע. די געזעלשאַפט פּריינט פון ייוואָ אין ליטע האָט אייגעאָרדנט פּאָרלעזונגען פון ש. מענדעלסאָן וועגן פּרצן אין קאָווגע, שאָוול און פּאָנעווועזש. די פּאָרלעזונגען האָבן אומעטום צוגעציגן א גרויסע צאָל צוהערער.

א גרויסן דערפאָלג האָט אויך געהאַט די זאַמלונג פונעם שליח פון ייוואָ מ. מאַנדעלמאַן, וועלכער האָט פיל מאָל באַזוכט די גרעסערע פּראָווינץ־שטעט פון ליטע, געשאַפן גרעסערע געלט־סומעס פאַרן ייוואָ און אַבא־נענטן פאַר זייערע אויסגאַבעס. אין יענער שווערער צייט, וועו אַלע הכנסה־קוואַלן און בכלל באַציאונגען מיט אויס־לאַנד זיינען איבערגעריסן געוואָרן האָט די אַקציע פון מ. מאַנדעלמאַן פיל מיטגעהאָלפן צו פאַרפעסטיקן דעם קיום פון ייוואָ און די המשכדיקייט פון זיין טעטיקייט, ביז די היטלער־רוצחים זיינען באַפאַלן אויך ליטע און גע־ברַאכט דעם חורבן פון דער קולטור־שעפערישער און פאַרבנרייכער יידישער ליטע.

קולטור־
אינסטיטוציעס
און
אָרגאניזאציעס

אַלטע ארש־סודאַרסקי

אונדזער קולטור־געזעלשאפטלעכע טעטיקייט

געווידמעט מיינע עלטערן ז״ל, — מיין מוטער יענטע, מיין פאַטער ירחמיאל ארש — דעם דוינסקער כלל־טוער און למדן, און מיין זון, — רפאל מה־יפית ז״ל.

וועגן ביידע בענד „ליטע״

דער געדאַנק צו פאַראייביקן דאָס ליטווישע יידנטום אין בוך־פאָרם איז געבוירן געוואָרן אין קאָוונע, זומער 1937, אויף אַן עקזעקוטיוו־זיצונג פון דער היסטאָריש־עטנאָגראָפישער געזעלשאַפט. די מוראדיקע דונערן און בליצן פון שכנותדיקן „קולטורעלן״ דייטשלאַנד האָבן דערציטערט אונדזערע הערצער. מיר האָבן דערפילט, אַז אַ שטראָם פון מיטלאַלטערלעכער שנאה גייט אויסרייסן די וואָרצלען פון אונדזערע גייסטיקע געדענער. דאָן האָט מען נאָך ניט באַגריפן, אַז דאָס מיינט אויך אַן אָנהייב פון פיזישער אויסראָטונג פון גאַנצע 6 מיליאָן יידן אין דער וועלט.

ס׳האָט אונדז פאַרכאַפט אַ פיבער פון טאָן רעטונגס־אַרבעט: זאַמלען מאַטעריאַלן, דאָקומענטן, פאַרשרייבן וואָס נאָר מען קאָן, כדי צו פאַרהיטן די גלאָרייכע געשיכטע פון ליטווישן יידנטום, זי זאָל ניט אָפגעווישט ווערן אינ־גאַנצן; די גאָלדענע קייט פון המשך זאָל ניט איבערגעריסן ווערן; דער אָנגעזאַמלטער אוצר פון דורות זאָל איבער־גיין צו זיינע געזעצלעכע יורשים — די וויטערדיקע דורות פון יידישן פאָלק.

די ערד פון ליטע איז צו יענער צייט הייס געוואָרן, באַזונדערס פאַר יידישע טריט. אַ העליש פייער האָט אַרומגעכאפט דאָס קליינע לענדעלע פון ביידע זייטן. דער אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט שוין לאַנג געענדיקט אין ליטע און געמאַכט אַ תל פון דער יידישער אויטאָנאָמיע, האָט זיך נאָכמער צעפלאַקערט צוליב די נייעווינטן פון פאַשיזם אין איטאַליע און נאַציאָנאַל־סאָציאַליזם אין דייטשלאַנד.

ס׳איז ניט נייטיק געווען קיין סך אויפרייס־שטאָף דער רעאַקציאָנערער ליטווישער רעגירונג מיט איר שוואַכן פרעזידענט אַנטאָנאס סמעטאָנא, מיט די 2 „שטאַרקע״ וויי־בער, זיין אייגענער זאָפיע סמעטאָניענע און איר שוועס־טער, דעם פרעמיערס וויב, טובליאַליענע און די עטלעכע שוואַרצמאהדיקע גלחים, אויפצוועקן דאָס „שטיל, גוט־מוטיק״ ליטווויש פאָלק פון זיין דרעמל. אויפן וואונק פון אויבן און מיט דער הילף פון פאָליציי זיינען אין מיטן אַ פינצטערער נאַכט, נאָך אין יאָר 1923, אין דער הויפטשטאָט קאָוונע און פראָווינץ פאַרשמירט געוואָרן אַלע שילדן מיט יידישע אויפשריפטן, און גאָר אין קורצן איז דורכגעפירט געוואָרן אַ פראָבע־פאָגראָם אין סלאָבאָדקע, אַ פאַרשטאָט פון קאָוונע. נאָך דעם זיינען געקומען „נייע״ אויסטייטשונגען פון געזעצן, וואָס האָבן זיי געמאַכט געזעצלאָז. די מאַכט האָט געזוכט פגימות אויף דער דע־מאָקראַטישער יידישער אינטעליגענץ. כדי צו באַזייטיקן ד״ר מ. סודאַרסקי פון דער קראַנקן־קאַסע האָט מען אין אים אויסגעפונען אַ חטא, ער זאָל כלומרשט האָבן גע־זשאַלעוועט אַ שטיקל וואַטע פאַר אַ פּאַציענט.

אויך די יידישע קאָמוניסטישע נאָכלויפער האָט זיך פלוצלונג פאַרוואָלט באַקומען די מאַכט איבער אונדזערע יידישיסטישע אינסטיטוציעס, ווי די טעגלעכע יידישע צייטונג „פאָלקסבלאַט״, „אָרט״־געזעלשאַפט, פריינד פון „ייוואָ״־קאָמיטעט, פון ענציקלאָפעדיע אין יידיש, יידישע קאָמערץ גימנאַזיע, יידישע פאָלקסשולן, פאָלקס־אוני־ווערזיטעט, ספאָרט־אָרגאַניזאַציע „יאק״, בילדונגס־גע־זעלשאַפט א. א.

אָלע די אינסטיטוציעס זיינען געשאַפן געוואָרן מיט גרויס מסירת־נפש דורך דער פאָלקס־פאַרטיי, דערנאָך „יידישע בילדונגס־געזעלשאַפט״, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ קליינער צאָל אינטעליגענץ — ענטוזיאַסטן־אידעאַליסטן, ווי די סודאַרסקיס, עוזר פינקלשטיין, ד״ר משה מאטיס, ד״ר מ. סאָלאָוויייטשיק און עטלעכע מענטשן אויף דער פראָווינץ, ווי ל. טאָדעס פון שאָוול, אַדוואָקאַט ה. לאַנדאו און סאָוויטש פון פאָנעוועזש, די ברידער גאָלדבערג פון ווילקאָמיר, די לערער פון דער ווילקאָמירער יידישער גימ־נאַזיע, דירעקטאָר ל. לאַמפערט, און נאָך עטלעכע גע־צייטלט, — אין גרעסטן טייל אומגעקומען דורך היטלערן ימח שמו, אָדער פאַרוואָגלט אין סאָוויעט־רוסלאַנד. די אָלע האָבן דאָס לעבן אַוועקגעגעבן פאַר יידישע אינטערעסן, יידישער קולטור און דערציאונג.

ס׳זיינען טעטיק געווען אויך עטלעכע לינק־געשטימטע אין אונדזערע אינסטיטוציעס, וואָס האָבן אָפן זייערע פנימער ניט באַוויזן. מיר האָבן זיי אָבער געטרויט, גלוי־בנדיק, אַז זיי האָבן ניט קיין שלעכטע כוונות. מיר האָבן געהאַלטן, אַז זיי זיינען פאַרפירטע, אָבער ניט קיין פאַרפירער.

די קאָמוניסטישע פאַרטיי אין ליטע איז געווען אַן אומלעגאַלע אַרגאַניזאַציע, אַזוי, אַז קאָמוניסטן אַליין האָבן ניט געקאָנט פיגורירן אין די פריער־אויסגערעכנטע אר־גאַניזאַציעס. זיי האָבן נייטיק געדאַרפט האָבן די דע־מאָקראַטן אַלס שוץ־מאַנטל. מיך מיט מיין גאַנצן פרויען־קאָמיטעט פון „אָרט״ האָבן זיי שוין געהאַט פריער באַזיי־טיקט. זיי האָבן אויף אַ יערלעכער פאַרזאַמלונג פון „אָרט״

אַריינגעלאָזן ניט־מיטגלידער און געצוואונגען זיי שטימען פאַר זייערן אַ צעטל פון אַ פארוואַלטונג „אן בלאָק". מיין נאָמען האָבן זיי אויסגעשטראָכן און אַזוי אַרום זיינען זיי פטור געוואָרן פון די פרויען, וועלכע האָבן געטאָן אַ גוואַל־דיק פאָזיטיווע אַרבעט.

ד״ר משה מאטיס, ז״ל, איז געווען אַ גרויסער אידע־אַליסט, אָבער האָט ניט געוואָלט מיט קיינעם אייננייסן. ד״ר מ. סודאַרסקי איז דאָך אויך געווען גאָר אַ גוטער, האָבן זיי געמיינט, אַז אויך אים וועט זיי לייכט זיין צו בייגן. ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגע־וויזן, אַז ד״ר סודאַרסקי, דער „וויכער", האָט זיך ניט געלאָזט בייגן, וועָן עס איז געגאַנגען אין לעבנס־פרינציפן פון אונדזערע שווער אויסגעקעמפטע אינסטי־טוציעס. אין יולי 1937 האָט ער געוופן אַן אלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון דער בילדונגס־געזעלשאַפט אין ליטע, זי זאָל אויסגלייכן די סכסוכים. פאַרשטייט זיך, אַז ביי דע־מאָקראַטישע וואָלן וואָלטן זיי, די קאָמוניסטן, ניט געזיגט, זיינען זיי אַוועק אויף זייער אויסגעטראָטענעם וועג פון מסירה און פאַרלוימדונג.

שבת צוויי אַזייגער בייטאָג האָט געזאָלט פאָרקומען די פאַרזאַמלונג, און 12 אַזייגער האָט דער ווירשינינקאס (שטאָטישער פאָליצייי־שעף) געפופן ד״ר מ. סודאַרסקין צום טעלעפאָן און אים געמאָלדן, אַז ער זיט צוריק די דער־לויבעניש אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג דערפאַר, ווייל „אונדזערע חברים" ווילן מער ניט ד״ר סודאַרסקין פאָרן פאַרזיצער, ווייל ער איז אַ קאָמוניסט.

די רעגירונג האָט אפילו געוואוסט, אַז מיר זיינען ניט קיין קאָמוניסטן. זיי האָבן געהאָט אַפילו אַ באַווייז: וועָן ס׳זיינען פאָרגעקומען די באַרימטע מאָסקווער פראָצעסן פון די קאָמוניסטישע פירער, איז ד״ר מ. סודאַרסקי אַרויס וועגן דעם מיט אַ לייט־אַרטיקל אין „פאָלקסבלאַט", מיט אַזאַ שאַרפקייט, ווי ס׳איז נאָך ניט געווען אין קיין שום צייטונג. אָבער פאַר דער ליטווישער רעגירונג איז עס געווען אומגעוואונטשן, ווייל זי האָט אָקאָרשט געהאָט געמאַכט אַן אָפמאַך מיט די סאָוויעטן צו קויפן ביי זיי ווייכע קוילן פאַר אַ ביליקן פרייז, און ווי אַ רעגירונג פון אַ שוואַך און קליין לענדל — האָט זי בכלל מורא געהאַט זיי צו פאַרטשעפען, מען האָט גע־וואָלט האָבן גוטע שכנישע באַציאונגען. וועָן דער אַרטיקל איז דערשינען, האָט דער ליטווישער רעגירונגס־פרעסע־שעף אַרויסגערופן ד״ר סודאַרסקין און אים געגעבן אַ וואַרנונג, אַז אַזעלכעס זאָל מער ניט פאָסירן, אַנדערש וועט מען פאַרמאַכן די צייטונג, און דער רעדאַקטאָר אַליין וועט זיין אומגעוואונטשן.

מיר האָבן דאָן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן ליטע. מיר זיינען אָפגעפאָרן קיין פאַריז און פון דאָרט קיין אַמעריקע.

אַזוי אַרום האָבן מיר זיך אומגעריכט באַצייטנס גע־רַאטוועט פון היטלעריזם מיטן באַלשעוויזם צוזאַמען. וועָן די נייע „פירערלעך" האָבן זיך געכאַפט, אַז די סודאַרסקיס, וויי מען האָט אונדז דאָרטן גערופן, האָבן זיך אַרויסגע־

קבלת־פנים פאַר מ. און א. סודאַרסקי אין פאַריז

גליטשט פון זייערע הענט, זיינען זיי אַוועק צו טוביה שערעשעווסקי, זייער אַן אַנשטענדיקער מענטש, אָבער ניט קיין געני. אַנפירנדיקע פערזאָן און האָבן אים געמאָלדן, אַז ער איז דער פאַרזיצנדער פון דער „בילדונגס־גע־זעלשאַפט". זאָל ער קיין שטיק ניט מאַכן, „אים וועט מען ניט לאָזן אַנטלויפן".

מיט ידידיהן האָבן זיי, מסתמא, אויך אַזוי געטאָן, אים האָבן זיי געקרוינט פאַרן פאַרזיצער פון „אַרט" אויף סודאַרסקיס פלאַץ.

דעם 15־טן אָקטאָבער 1937 זיינען מיר מיט דער האָלענדישער שיף „אַמסטערדאַם" אָנגעקומען בשלום קיין ניו־יאָרק.

* * *

די וועלט האָט געברענט פון אַלע עקן, און יידן האָט מען געבראָטן אין גאַז־קאַמערן. ווי האָט מען געקאָנט טראַכטן וועגן זיך? מען האָט געמוזט זוכן וועגן ווי צו ראַטוועון יידן, אייגענע משפחה און אַנדערע.

מיט דער הילף פון קאָוונער „ברענטש" אַרבעטער־רינג 83 אין ניו־יאָרק, וואָס האָט שוין דאָן געציילט 500 מיטגלידער, און זיין ענערגישן פאַרזיצער פרענק עפשטיין ע״ה און אַ דאַנק פאַרבינדונגען מיט אַנדערע לענדער, האָט זיך אייניגעגעבן צו גרינדן אַ פעדעראַציע פון אַמעריקאַנער ליטווישע יידן, וועלכע האָט פאַרבונדן די ליטווישע יידן פון אַמעריקע מיט די ליטווישע יידן פון אַפריקע, אויס־טראַליע, דרום־אַמעריקע, אַפילו מיט די ליטוואַקעס, וואָס זיינען פאַרוואָגלט געוואָרן אין דער צייט פון ביידע וועלט־מלחמות אין יאַפאַן און כינע.

דאָס איז געווען אַ גוואַלדיקער אויפטו. געווים האָט דער „האַיאָס" און דער „דזשאָינט" געאַרבעט אומעטום. דאָס אומגליק איז אָבער געווען אַזוי גרויס, אַז וואָס מער הענט עס האָבן זיך אויסגעשטרעקט נאָך הילף, אַלץ מער האָט זיך געפאָדערט אַ גרעסערע אַקטיוויטעט. ניט נאָר אַר־גאַניזאַציעס האָבן געטאָן אַ ריזיקע אַרבעט, נאָר אויך פּרי־וואַטע, איינצלנע פערזאָנען האָבן אויפגעטאָן וואונדער מיט זייער הילף פאַר די לעבן־געבליבענע פון די לאַגערן אין פּרט פון באַזאָרגן מיט שפייז, קליידער און עמי־

גראַציע־מעגלעכקייטן, אין פאַלן, ווען דער „האיאַס" און דער „דזשאָינט" זיינען געווען הילפלאָז צוליב געוויסע פונקטן אין זייערע אָפמאַכן מיט די רעגירונגען.

יוני 1943 האָט ד״ר סודאַרסקי אָנגעהויבן אַרויס־צוגעבן דעם זשורנאַל „ליטווישער ייד". ער איז געווען דער רעדאַקטאָר, דער שרייבער, דער אַרויסגעבער און וואָס ניט? פאַר אַלץ האָט ער געזאָרגט. עס זיינען אַרויס, ביז יאַנואַר 1947, 9 נומערן. מער איז פשוט ניט מעגלעך געווען. די גאַנצע פעדעראַציע איז צוזאַמענגעבראָכן געוואָרן. אין אָנהייב איז פרעזידענט פון דער יידיש־ליטווישער פעדעראַציע געווען ד״ר סודאַרסקי. שפּעטער אָבער זיינען אויך אַריינגעדרונגען די לינקע און האָבן געבונדן די הענט פון די שפּעפער און טויער... מ׳האָט אויפגעטאָן אַ סך, אָבער ווייט ניט אַזוי פיל וויפל מען וואָלט געקאָנט. אין גיכן האָט מען געמאַכט פאַר פרעזידענט אַן אַמעריקאַנער גביר: אפשר ווען ער געבן געלט. אים האָט זיך אָבער פאַרוואָלט נאָך מער כבוד — פאַרנעמען אַ הויכע פאָזיציע אין „ראשען וואָר רעליף" צוליב זיין הויכן אַמט ביי די ליטווישע יידן, און אַזוי ווי די סאָוויעטן זיינען ניט געווען זייער „פאַראינטערעסירט" צו העלפן יידן, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס סאַבאָטירן די פעדעראַציע מיט דער הילף פון אַ לא־יוצלחדיקן דירעקטאָר און נאָך עטלעכע קאָמוניסטישע נאָכלויפער.

די פעדעראַציע האָט אויך געזאָלט אַרויסגעבן דאָס בוך „ליטע".

נאָכן אָפמאַטערן זיך אומזיסט עטלעכע יאָר זיינען מיר אַוועק פון דער פעדעראַציע, פאַרענדיקט מיטן זשורנאַל, געגרינדעט דעם „קאָונסיל" פון ליטווישע לאַנדסמאַנשאַפטן און זיך אָפגעגעבן מיטן אַרויסגעבן דאָס בוך „ליטע". אויך געגרינדעט אַ 2־טע אָרגאַניזאַציע — דער יידיש־ליטווישער קולטור־פאַרבאַנד („סאָסייטי ליטע אינ־קאָרפאָרייטעד").

אין „קאונסיל" האָבן ווידער אַריינגעדרונגען די לינקע. מיר זיינען אויך פון זיי אַוועק. פיל אַרבעט פאַר די געראַטעוועטע האָבן מיר געפּירט אויף אַ פּריוואַטן אופן און אויפגעטאָן מער ווי אונדזער גרויסע פעדעראַציע. אין אַרכיוו פון „יוואָ" געפינען זיך בריוו און דאָקומענטן פון זייער אַ וויכטיקער אַקציע, וואָס איז דורכגעפּירט געוואָרן אין שאַנכיי, אין צוזאַמענאַנג מיט דער איינוואַנדערונג פון די פּליטים קיין אויסטראַליע, ישראל און אנדערע לענ־דער. וועגן אַ סך אַנדערע זאַכן האָבן מיר ניט געפּירט קיין רעגיסטראַציע און געטאָן איבערן גאַנצן ערד־קוגל, וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. די הויפּט־אַרבעט איז געווען — באַזאָרגן מיט „אפּידייוויטס" די פּליטים, זיי זאָלן קאָנען עמיגרירן. וועו זיי האָבן אָפילו קיין וויזעס ניט באַקומען, האָבן די „אפּידייוויטס" געגעבן אַ רעכט אַרויסצופאָרן פון שאַנכיי קיין ישראל אָדער אין אַנדערע לענדער.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די אינטענסיווע אַרבעט פאַר די צוויי בענדער „ליטע".

אַלע קולטור־אינסטיטוציעס, ווי „ייוואָ", טעאַלאָגי־שער סעמינאַר, אַלע יידישע שרייבער, היסטאָריקער האָבן בריית געפּענט זייערע אַרכיוון, צוגעשטעלט מאַטעריאַלן, געשריבן וואָגיקע אַרטיקלען. אַ גרויסן טייל פונעם מא־טעריאַל האָבן מיר מיטגעבראַכט פון ליטע. אַ סך האָבן ביי דעם בייגעטראָגן נ. יאנוסעוויטש, סעקרעטאַר פון דער קאָוונער קהילה און אבא באלאָשער, געז. עסקן און ביבליאָטעק־אינהאָבער. צוליב דעם שוידערלעכן חורבן פון אייראָפּע איז דער מאַטעריאַל אומגעהייער גע־וואָקסן, און די אַרבעט פאַרן רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער איז געווען אַ גרויסע. פינאַנס. הילף איז גע־געבן געוואָרן זייער ווייניק. י. קיסין, דער צווייטער רעד., איז באַלד געשטאָרבן, ער האָט אַפילו זיין צוגעזאָגטע אַרבעט ניט באָוויזן צו מאַכן. ס׳איז געווען צרות מיט דער קאָרעקטור, דער בודזשעט איז געוואָקסן. מען האָט זיך ניט געקאָנט משער זיין וויפל עס וועט קאָסטן אַרויס־צוגעבן דעם 1־טן באַנד. ס׳איז געווען „שיט מעל און גיס וואַסער". מען האָט געדונגען געלטזאַמלער, האָבן זיי געקאָסט מער וויפל זיי האָבן אַריינגעבראַכט. ס׳איז קיין אַנדער ברירה ניט געווען ווי אַליין זיך לאָזן „קאַמפּיי־נעווען". ס׳איז ווייניק געווען צו פאַרנאַכלעסיקן די פּראַק־טיק. די וואַרט־צימערן פון ד״ר סודאַרסקי זיינען פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין מיטינג־צימערן (דאָס איז אָפילו אַלע מאָל געווען אַזוי). מען האָט געמוזט אַרומפאָרן איבער פאַר־שיידענע שטעט און לענדער. איך בין אָפילו אַוועקגע־פאָרן אויף 3 חדשים קיין דרום־אַפריקע. עס האָבן געגעבן הילף עטלעכע לאַנדס־סאָסייטיס, ווי: יאַהאַנעסבורג, מאַנ־טרעאָל, טאָראָנטאָ (קאַנאַדע), מעקסיקע, מאַנטעווידעאָ (אורוגוואַי), אויסבאָרנדיק באַדייטנדע סומעס פאַר ביכער, וואָס זיי וועלן שפּעטער באַקומען; ס׳האָבן געהאָלפן פּרי־

קבלת־פּנים פאַר מ. סודאַרסקי און פרוי אין האַוואַנע (קובא)

וואָטע מענטשן, הויפּטזעכלעך אונדזערע קרובים, ווי: אפרים סודארסקי, וואָס האָט ניט נאָר געלט, נאָר אויך אַרבעט און זאָרג אַריינגעלייגט אין זיין ברודערס ווערק, זיין שוועסטער ברינה גרינגאַרד, זיין פּלימעניצע אינגא נתן אין תל־אביב, און נאָך אַנדערע פון דער משפּחה, ווי: מענדל לאדסקי, די ברידער קאַפּלאַן, ד״ר ראָזענפעלד, וועלכע האָבן מיר געהאָלפן קאַמפּיינעווען אין מאָנטרעאָל; אויך מיינע פּלימעניקעס, די דאָקטוירים: האַרי נתן, ראובן דעניעל זעלדין, זייער שוועסטער אסתר, איר מאַן ד״ר דושאָו אָקוּן, וועלכע העלפן מיר אויך איצט, — אַנדערש וואָלט איך דעם צווייטן באַנד ניט געקאָנט אַרויסגעבן.

אַזוי אַרום איז מיט אומגעהייערע שוועריקייטן געבוירן געוואָרן דער 1־טער באַנד פון איבער טויזנט זייטן — דאָס בוך „ליטע״.

ד״ר סודאַרסקי האָט אָבער צוזאַמענגעבראָכן. ער איז קראַנק געוואָרן אויף אַ ראַק. דעם 6־טן נאָוועמבער 1950 איז ער אָפּגעפירט געוואָרן, און דעם 30־טן דעצעמבער 1951 געשטאָרבן. נאָך אַ נס, וואָס ער האָט דעם 12־טן אָקטאָבער 1951 זוכה געווען צו זען אַ טייל פון זיין אויסגעטרוימט ווערק אין די טאָוולען, ווי אויך די ענטוזיאַסטישע אָפּרופן פון דער גאַנצער יידישער פּרעסע פון דער גאַרער וועלט, און פון כּמעט אַלע יידישע שרייבער דורך פּריוואָטע בריוו. דער גרויסער ליטעראַטור־קריטיקער שמואל ניגער, ע״ה, האָט וועגן 1־טן באַנד „ליטע״ געזאָגט: „ס׳איז ניט קיין גמרא, וואָס מען לערנט אויס און מען שטעלט אַריין אין שאָפע, ס׳איז אַ ש״ס...״.

דער 1־טער באַנד „ליטע״ איז געווען מיין מאַנס לעצטע פּרייד אויפן טויטן בעט. זיין הויפּט זאָרג איז געווען דער צווייטער באַנד. זיינע לעצטע ווערטער זיינען געווען: „גיב אַרויס דעם צווייטן באַנד״. דאָס טו איך איצט מיט פּרייד און ליידּ, און מיט דער הילף פון י. ל. פּרץ־פאַרלאַג און אַנדערע פּריינד קאָן איך עס פאַרווירקלעכן.

דער ערשטער באַנד „ליטע״ איז געדרוקט געווען אין 3500 עקזעמפּלאַרן און אויספאַרקויפט געוואָרן בינז לעצטן. באַשטעלונגען קומען אָן ביזן היינטיקן טאָג. ס׳איז ניט געווען קיין זאָרג צו פאַרשפּרייטן ס׳בוך נאָך אַזאַ גוטן אָפּרוף פון דער פּרעסע. ליטווישע און ניט־ליטווישע יידן האָבן געקויפט דאָס בוך, צוגעפּרעסט צום האַרצן און געטראָגן אַהיים ווי אַ הייליקטום. וועגן די לעצטע ביכער האָבן זיך פאַרקויפט אין דער צייטונג „דער טאָג״, האָט מען אין דריי טעג פאַרקויפט 720 עקזעמפּליאַרן. מען איז געשטאַנען אין ריי. ס׳איז באמת געווען אַ הערלעך בילד. אַלע חובות (אויסער דעם חוב צו מיר, פאַר וועלכן איך האָב געקראָגן נאָר 50%. דאָס איבעריקע איז מיין פּערזענלעכע קאָנטריבוציע, אויסער מיין מאַנס און מיינע צען יאָר שוועדע אַרבעט) זיינען באַצאָלט געוואָרן.

מיטן צווייטן באַנד טראָג איך זיך אַרום שוין באַלד 10 יאָר און האָב שוין געהאָט אין גאַנצן די האָפענונג פאַרלוירן. איז אָבער באַשערט געווען, אַז די פּריינד יעקב פאָאַ און לאָזאַר עפשטיין זאָלן מיך צונויפּפּירן מיטן געוו. פאַרוואָלטער פון „פּרץ״־פאַרלאַג, יוסף ראָטנבערג, ע״ה, מיט וועלכן איך האָב געשלאָסן אַן אָפּמאַך וועגן אַרויס־לאָזן דעם 2־טן באַנד אין ישראל. ביי דער געלעגנהייט אַ יישר־כוח די פּריינד י. פאָאַ און ל. עפשטיין און אחרון אחרון — דעם חשובן כלל־טוער פון ליטע ראובן רובינשטיין פאַר זיין פּריינדלעכקייט און אַקטיוווער מיטהילף ביים אַרויסגעבן דאָס 2־טע בוך „ליטע״ און ח. לייקאַ־וויטש — פאַר זיין איבערגעבנהייט און הויך־קוואַליפּיצירטער רעדאַגירונג, אַ דאַנק אַלע אַנדערע, וואָס האָבן מיר געהאָלפן ביים ערשטן באַנד און דערמוטיקט מיך אַרויס־צוגעבן דעם צווייטן.

איך וויים — אַז די הענט פון ד״ר מענדל סודארסקי, דעם אַרכיטעקט און שעפער פון דעם דענקמאָל „ליטע״, וועלן פעלן. וואָס קאָן מען טאָן? די וועגוס פון מילאָס האָט מען אויך געפונען מיט אָפּגעבראָכענע אַרעמס, פון דעסטוועגן איז זי נאָך אַלץ אַ קונסט־ווערק.

דאָס איז אומגעפער אין קורצן די געשיכטע פון אַרויסגעבן דאָס בוך „ליטע״. זאָלן מיר און די שפּעטערדיקע דורות שרייבן אין רואיקערע און גליקלעכערע צייטן אונדזער געשיכטע פון שלום אויף דער וועלט און רענעסאַנס פון פאָלק ישראל!

די פּרויען־אַרגאַניזאַציעס און דאָמען־קאָמיטעטן

מיט אַ הייליקן ציטער אין האַרצן טרעט איך צו שרייבן די קאַרגע שורות וועגן דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון אונדזערע יידישע פּרויען אין ליטע, די שטילע, באַשיידענע שרה בת־טובימס, וועלכע האָבן געטראָגן דעם יאָך פון שווערער, קרבנותפולער הילפּס־אַרבעט ביי זייערע אַנשטאַלטן און אַרגאַניזאַציעס מיט ערנסטקייט, ליבע און מסירת־נפש, טאָקע לשמה, ניט וואַרטנדיק און האָפּנדיק אָפּילו, אַז מען זאָל ווען עס איז דער־מאָנט וועלן אין מיט וואָס־עס־איז באַלוינט ווערן. עס איז אָפּילו ניט איינגעפאַלן, אַז מען האָט עפּעס פאַרדינט, אָדער זיך אויסגעדינט אַ כבוד, צי אָפּילו אַ גוט וואָרט.

זיין אַ פאָרזיצערין אין אַ קאָמיטעט, אָדער אַרגאַניזאַציע האָט געמיינט — זיין די גרינדערין, טוערין, איניציאַטאָרין און אויספירערין, דאָס שיק־מיידל, די שווערע שוואַרץ־אַרבעטערין. ווייל אויב זי זאָל ניט געבן דעם ביישפיל פון בוכשטעבלעכער זעלבסט־אָפּפערוויליקייט, וויאַזוי אַנדערש וואָלט זי געקאָנט די שוואַכערע, וויניקער באַוואוסטזיניקע, וויניקער אידעאַליסטישע מיטרייסן און באַווירקן? זי, די פאָרזיצערין, דאַרף זיין אַ מוסטער, וועמען די אַנדערע זאָלן נאָכטאָן.

דערצו האָט מען געדאַרפט האָבן געוג אינטעליגענץ צו באַנעמען די אידייען (באַזונדערס ווען עס האָט זיך געהאַנדלט ניט נאָר וועגן צדקה, נאָר אויך וועגן קולטור־און פאָליטישע ענינים), ענערגיע, מוט, אידעאַליזם און פראַקטישע פעאיקייט, וויי אויך אויטאָריטעט. דאָס פאַרמאָגן דאָך ניט אַלע מענטשן אין אַ גלייכער מאָס.

זייענדיק זייער ערלעך אָפצושאַצן די אייגענע אייגנשאַפטן, האָט זיך קיינער ניט געריסן צו פאַרנעמען דעם פּאָסטן, און יעדע אָרגאַניזאַציע האָט פאַר אָט דער שווערער און פאַראַנטוואָרטלעכער אַרבעט אויסגעקליבן די בעסטע פון איר קריז. די וואָלן פלעגן זיין געהיימע, און ביים ציילן פּלעגט זיך אָפט אַרויסשטעלן, אַז די אייניציקע ניין־זאָגערין איז געווען די נאַמינירטע פאָרזיצערין אַליין. דערמיט דערקלערט זיך, וואָס דאָס רוב פאָרזיצערינס זיינען געווען פּערמאַנענט אָן סך יאָרן. עס איז זייער שווער געווען צו געפינען אַן אַנדערע, סיי צוליב די גע־פאָדערטע מעלות, סיי צוליב דעם, וואָס ניט יעדע איז גרייט געווען צו נעמען אויף זיך די שווערע לאָסט פון אַרבעט און אחריות. די פירערשאַפט איז בא־טראַכט געוואָרן ווי אָן פליכט, פון וועלכער מען קאָן ניט און מען טאָר זיך ניט באַפרייען, ניט ווי אָן כבוד.

דאָס איז געווען דער צוגאַנג צו געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. דערפאַר זיינען אויך געווען די רעזולטאַטן און אויפטוען אַזוי דערפאָלגרייך. עס האָבן ניט דעצידירט קיין פערזענלעכע אַמביציעס. עס איז געווען אַן ערלעכער פאַרמעסט אין כוחות מיט דעם ווילן וואָס מער אויפצו־טאָן פאַר דער זאַך, וועלכער מען האָט געדינט ווי טרייע סאָלדאַטן. עס איז קיין זאַך ניט שווער, ניט צו פיל געווען פאַר דער פאָרזיצערין און די איבעריקע מיטגלידער פון קאָמיטעט. די מיזאַמע מוראַשקע — די פרוי — האָט אַריינגעטאָן איר גאַנצע מאַמישקייט, אינטימיטעט, גע־שמאַק און קונסט אין איר געזעלשאַפטלעכער שליחות.

דער כאַראַקטער פון דער פרוי איז מער עמאָציא־נעל, און ווען זי ווערט אָקטיוו אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, ווערט זי אויך דער מאָראַלישער וועגווייזער אין דער משפחה. ניט נאָר זי קומט צו הילף איר מאַן דעם כלל־טוער מיט פראַקטישער אַרבעט, אויף וועלכער ער האָט ניט געניג צייט, נאָר שאָפט די גאַנצע אָטמאָספער צווישן אירע אייגענע און פריינד. זי גיט אויך אָפט אינ־ספיראַציע איר מאַן און ווערט זיין ראָטגעבער. זי דינט אים אָפילו אַמאָל ווי אַ פוס־בענקל, צוליב וועלכן ער ווערט העכער. אַן אָלטער כלל: מען פאַרזעט דעם פערל־טויכער, וועלכער ריזיקירט מיט זיין לעבן, אַרונטערלאָ־לאָזנדיק זיך נאָר די פערל אין די טיפענישן פון ים, און מען שפּיגלט זיך נאָר אינעם צויבער־גלאַנץ פון די פערל.

די אָלע שטריכן קאָן מען געפינען ביי אַ סך געזעל־שאַפטלעך־טעטיקע פרויען, ספּעציעל ביי יידישע. די ליטווישע יידישע פרוי איז זיי אָבער נאָך מער אַריבער־געשטיגן אין די אָלע מעלות צוליב איר צניעותדיקייט, וואָס מאַכט איר אָנטייל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן באַדיי־טנדיקער און הייליקער.

דערפאַר איז נאָך ווייטיקדיקער דער גרויסער פאַר־לוסט, בפרט אַז ס׳זיינען כמעט אָלע אומגעקומען דורך היטלערן אויף קידוש־השם צוזאַמען מיט זייערע אינסטי־טוציעס.

זייער ווייניק זיינען נאָך די גאַז־קאַמערן און צוואַנג־לאַגערן געבליבן ביים לעבן און האָבן געהאָט דאָס גליק צו עמיגרירן אין בריטיש אַמעריקעס, קאַנאַדע און ישראל. לאָמיר זיי אָלע דערמאָנען מיט גרויס ערפורכט, הייליק האָלטן זייערע נעמען מיט זייערע טעטיקייטן, וואָס האָבן געלאָזן טיפע שפּורן און אויסגעטראָטענע וועגן אין אונ־דזער היימלאַנד ישראל, וואו די אָרט־שולן און טעכניקומס און די אָזע־אַנשטאַלטן, וועלכע זיינען פשוט אַ רעטונג פאַר די אומגליקלעכע יידן פון די אַראַבישע לענדער און פון פוילן, און גיט זיי מוט און האָפענונג אויף אַ געזונט און פראָדוקטיוו לעבן.

ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, אויף ווי וויים איך וויים, זיינען אין ליטע געווען פיר געזעלשאַפטלעכע אינ־סטיטוציעס:

1. א צוויי־קלאַסיקע פאָלקס־שול מיט יידיש אַלס אונטערריכטס־שפּראַך, געגרינדעט פון ד״ר ראָזאַליא אבראמסאָן ע״ה.

2. א שניידער־שול פאַר מיידלעך, גע־גרינדעט און אָנגעפירט לאַנגע יאָרן פון אַננאַ סיעמיאָנאָוו־נאַ מאַטיס. זי און איר מאַן, דער באַקאַנטער כלל־טוער ד״ר משה מאטיס, זיינען אומגעקומען אין קאָוונער געטאָ אין סלאָבאדקע.

3. יידישער פרויען־פאַראיין, אָנגעפירט פון רחל כוואָלעס. דער פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן מיט אַ 30 יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. זיין טעטיקייט איז באַשטאַנען אין העלפן אָרעמע פרויען, אל־מנות, אָדער פרויען, וואָס האָבן קראַנקע מענער, צי גלאַט ניט פאַרדינער, ווי אויך חתונה מאַכן אָרעמע כלות. וואָס האָבן די פרויען ניט צוגעטראַכט אַריינצוקריגן געלט־מיטלען פאַר זייער טעטיקייט. זיי פלעגן פאַרדינגען אַ חופה פאַר רייכע כלות, כדי צו האָבן געלט פאַר די אָרעמע. דאָס איז געווען אַ גלענצנדיקער איינפאַל. עס איז געוואָרן ווי אַ געזעץ צו נעמען אַ חופה אויף „פּראָקאַט״ ביים פרויען־פאַראיין. אָנדערש האָט מען קיין חתונה ניט גע־קאָנט מאַכן. זיי האָבן געהאָט אָפטיילונגען איבערן גאַנצן לאַנד, מיט אַ גרויסער צאָל מיטגלידער.

דאָס געלט, וואָס זיי פלעגן געבן די אָרעמע פרויען צו מאַכן „געשעפט״, איז געווען אַ מין גמילת־חסד אָן פּראָ־צענט, ביסלעכווייז אָפּצוצאָלן. אָזוי ארום האָבן זיי געגעבן די מעגלעכקייט אַ יונג פּאָרפּאָלק צו האָנדלען, אָדער צו קויפן אַ ניי־מאַשין צום נייען, אָדער אַ שטריק־מאַשין צום שטריקן זאָקן און סוועטערס. טויזנטער יידישע פרויען האָבן אַ דאַנק דעם באַקומען די מעגלעכקייט צו פאָר־דינען אויף ברויט.

עס זיינען אויך געווען אָרגאַניזאַציעס וואָס האָבן געגעבן אָרעמע מענטשן אומזיסטע מעדיצינישע הילף.

4. א רעליגיעזע פרויען־אָרגאַני־

קאָונער יידישער קינדערהיים

זאַציע „בית־יעקב". די אַרגאַניזאַציע האָט אָפילו געהאָט אַן אייגענע ציטונג. די רעדאַקטאָרין איז געווען פרוי ע. שמולעוויטש.

די דאָזיקע אינסטיטוציע האָט עקזיסטירט ביז ליטע איז געוואָרן אומאָפהענגיק. פאַר מיין צייט (איך בין געקומען קיין ליטע אין 1921) איז נאָך די פרויען־אַרגאַניזאַציע געווען טעטיק. די צוויי שולן זיינען שוין ניט געווען. עס איז געווען די צייט ווען די יונגע מלוכה האָט זיך אָנגעהויבן בויען. דאָס אַלטע, אַרעמע ליטע איז געווען רואיניירט פון דער מלחמה, דאָס נייע האָט געדאַרפט געשאָפן ווערן. דאָס יידישע לעבן האָט געדאַרפט נאָרמאַליזירט ווערן און זיך אייניבירגערן אין די נייע דעמאָקראַטישע באַדינגונגען, ווי אויך אויסנוצן אונדזערע רעכט פון דער יידישער אויטאָנאָמיע.

די נויט איז געווען קאָלאָסאַל גרויס, אַ וועלט מיט פראָבלעמען האָבן געמוזט געלייזט ווערן. די וואונדן פון גירוש און פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט מען ווי עס איז געמוזט היילן. עס זיינען אָנטשטאַנען געזעלשאַפטן ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן. מען האָט געמוזט באַזאָרגן אָרעמע, קראַנקע, אַלטע און יתומים. מען האָט געבויט נייע אָנשטאַלטן און אויסגענוצט אַלטע. אומעטום זיינען געווען דאָמען־קאָמיטעטן, וואָס זיינען געווען דער הויפט־נערוו פון אַלע אינסטיטוציעס. פאַרשטייט זיך, אַז דער אָמערי־קאָנער „דזשאָינט" איז געווען דער גרונטלייגער פון די אַלע אינסטיטוציעס. די נויט אָבער איז געווען אַזוי גרויס, אַז אַן דעם אָרטיקן געלט וואָלט בלויז די הילף פון „דזשאָינט" באַדייט זייער וויניק.

מען האָט געדאַרפט אַ קינדערהיים פאַר יתומים, האָט זיך געפונען אַ ד"ר לעהמאַן, וואָס אַ דאָנק זיין איניציאַטיוו, דערפינדעריישקייט און אומבאָגרענעצטן מסירת־נפש האָט מען אַלטע איינגעפאַלענע באָד פאַרוואָנדלט אין א מאָדערנעם קינדער־אָנשטאַלט, וואָס טוריסטן פון דער וועלט פלעגן באַוואונדערן. דאָס איז געווען אַ מיניאַטור פון די קינדערהיימען פון די נייע־באָוטן אין ווין.

„אָזע"־הויז

די צענטראַלע געזונט־אינסטיטוציע וואָס האָט אָנגעפירט מיט אַזוי פיל טעטיקייטן, האָט געקאָנט זיין אַ מעדיקאַל־דעפּאַרטאַמענט אין אַ גרויסער מלוכה: מעדיצינישע קאָבינעטן מיט ספעציאַליסטן אויף אַלע קראַנקהייטן, מוטער־שוץ, קינדער־שוץ, מילך און אַלע אָנדערע זאָכן פאַר קינדער, שול־מעדיצין, סאָציאַלע און סאַניטאַרע הילף פאַר שול־קינדער, אולטראַ־וויאָלעט־שטראָלן און

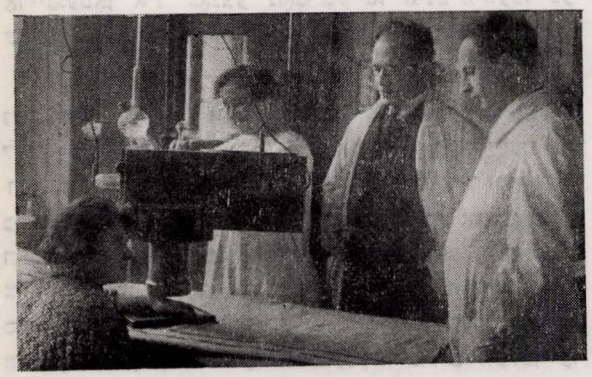

רענטגען־און עלעקטרע־מעד. קאָבינעט פון ד"ר סודאַרסקי

רענטגען־אָפּאַראַט *, זומער־קאָלאָניעס פאַר פיזיש שוואַכע קינדער, באַהאַנדלונג פאַר פסיכיש צוריקגעשטאָנענע קינדער, קראַנקן־שוועסטער־קורסן, לעקציעס פון פאָפולערער מעדיצין און גימנאַסטיק, היגיענע און פראָפילאַקטיק און גלאָז אַ בנין פאר גרויסע פאַראַמלונגען און באַנקעטן.

עס איז געווען דער יידישער קולטור־צענטער אין ליטע.

---

* די רעפּאַטריאַנטן האָבן מיטגעבראַכט פון זייערע וואַנדערונגען אַלערליי הויט־קראַנקהייטן. אונדזער פּריוואַטער רענטגען־קאָבינעט האָט דורכגעפירט איבער 2000 קעפּ־באַשטראַלונגען, ביז „אָזע" האָט זיך אַליין איינגעשאַפט אַ רענטגען־אַפּאַראַט.

א. ס.

כמעט אַלע יידישע דאָקטוירים פון ליטע זיינען געווען אַקטיווע טוער אין „אָזע", צי פון קאָוונע, צי פון דער פּראָווינץ. זייער איבערגעבן איז געווען פּאַר „אָזע" ד״ר י. איפּ.

ד״ר י. איפּ, — קאָוונער געז. טוער און לעקטאָר אין „אזע".
באַגאַנגען זעלבסטמאָרד ווען די דייטשן האָבן פּאַרנומען קאָוונע (1941)

דער דאָמען־קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון כמעט דער גאַנצער יידישער פּרויען־אינטעליגענץ. אַלע פּרויען־דאָקטוירים און אַלע פּרויען פון די דאָקטוירים. עס איז געווען אַ גרויסע אַרמיי, וואָס האָט געטאָן אַ גוואַלדיקע אַרבעט אויף אַלע טעטיקייטס־געביטן. די לעצטע עטלעכע יאָר איז די פּאָרזיצערין געווען לינא סאָלאָוויטשיק (איצט אין פּאַריז).

איך געדענק ניט, אַז עס זאָל האָבן פּריער געווען אַ דאָמען־קאָמיטעט, מען האָט געאַרבעט צוזאַמען מיט די מענער. דער פּאָרזיצער איז געווען ד״ר לאזאר אברא־מאָוויטש פינקעלשטיין, שפּעטער ד״ר בנימין בלודז און ד״ר סודאַרסקי — וויצע־פּאָרזיצער.

„א ר ט"

דער דאָמען־קאָמיטעט ביים „אָרט" איז געגרינדעט געוואָרן ביי מיר אין הויז אין 1923. ד״ר לעאָנטי מאַי־סעיעוויטש בראָמסאָן איז דאָן געקומען אויף אַ באַזוך צו זיינע קרובים אין קאָוונע. זיכער האָט ער אויך געהאַט אַ מיין עפּעס צו טאָן פּאַר זיין „אָרט"־אָרגאַניזאַציע. „אָרט" האָט דאָן געהאַט אַ קלאָגעדיקע פּאָך־שול (מענער־שניידעריי און שלאָסעריי), אין אַ האַלב אייגנעפּאַלענעם הויז, וואָס עס איז פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַ תלמוד־תורה. אַזוי ווי די געבוידע איז אויך געווען די שול — נאָס, פינצטער און אומעטיק. אויסער דעם האָט די שטאָט־פּאַרוואַלטונג געשיקט אַלע טאָג „פּאָוועסטקעס", מען זאָל אַרויסנעמען די שול פון דאָרטן, ווייל דאָס הויז קאָן יעדע מינוט איינפּאַלן און עס קאָן, חלילה, אומברענגען די לערער מיט די קינדער, רעקרוטירט פון דער גרעסטער אָרעמקייט און בית־יתומים־הייזער.

„אָרט" האָט געהאַט אַ שוואַכן קאָמיטעט, וואָס האָט אַ סך געזיפצט אויף די אומשטענדן. די טוער זיינען גע־ווען פּאַרטאָן אין אַנדערע געזעלשאַפּטלעכע, קולטורעלע און פּאָליטישע אַרבעטן און זיך ניט געקאָנט ווידמען דער שול. ד״ר ל. מ. בראָמסאָן האָט מיך געבעטן, איך זאָל אויף זיך נעמען די אַרבעט און אָרגאַניזירן אַ דאָמען־קאָמיטעט. האָב איך צוזאָמענגערופן אַ זיצונג פון באַקאַנטע פּרויען און אויפגעקלערט די וויכטיקייט פון אַן „אָרט"־באָוועגונג ניט נאָר פּאַר אָרעמע קינדער, צו געבן זיי אַ פּאַך אין האַנט צו קאָנען פּאַרדינען פּרנסה, נאָר ווי אַן אידייע פון איבערקוואַליפּיצירן יידן און זיי פּאַרוואַנדלען אין פּראָדוקטיוו־נוציקע אַרבעטער און פּאַך־קענער. עס איז גלייך געגרינדעט געוואָרן אַ קאָמיטעט פון אַ 10—12 פּרויען מיט מיר אַלס פּאָרזיצער. אָבער אַזוי ווי איך

אַרויסלאָז פון די קראַנקן־שוועסטער קורסן ביי „אזע"

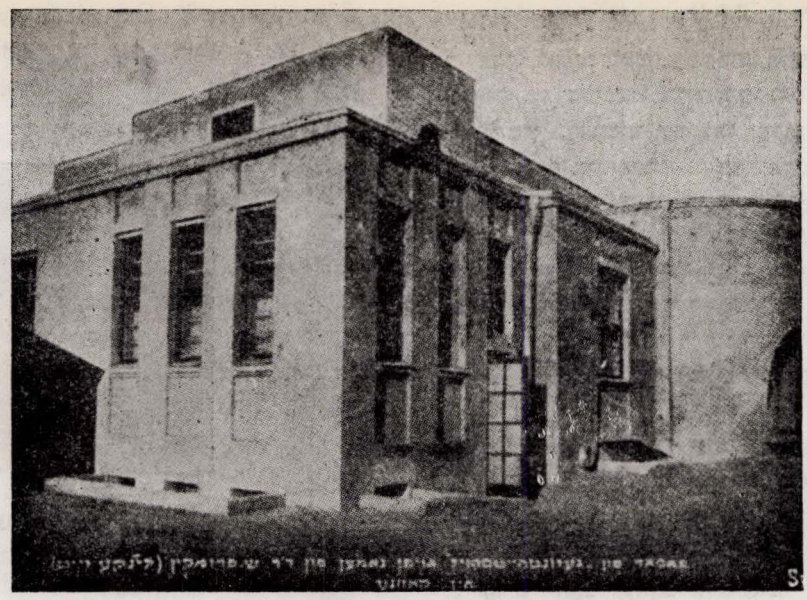

דער בנין פון קאָוונער „אזע"

האָב געהאַלטן ביים אָוועקפאָרן אויף אַ רייזע קיין רוס־לאַנד, האָב איך מיינע פולמאַכטן איבערגעגעבן אַנגאַ וואַר־שאָווסקי, זייער אַן אַקטיוווע נאַטור מיט אַ סך איניציאַטיוו. זי האָט זייער פיל אויפגעטאָן ביי די ערשטע שריט, און וועז איך בין צוריקגעקומען, האָבן מיר צוזאַמען האַרמאָ־ניש געאַרבעט נאָך צוויי יאָר.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען אויך די אַנדערע מיטגלידערינס, וויל אַן זיי וואָלטן די בעסטע פאַרזיצערינס גאָר וווייניק געקאָנט אויפטאָן. דאָס זיינען: פרוי ד״ר פיינבערג, לאה בראַמסאָן, פריילין וואָלפע, פרוי ראסיענסקי, בלומע באַבראָוו, פרוי מאַרגאַלין, פ׳ ווער־בלאָווסקי, פרוי גאָלדבערג, רבקה גורוויטש, און ד״ר לידיא אַראָנאָוונא שלאפאבערסקי.

עס זיינען ווידער פאַרגעקומען וואָלן. מען האָט מיך ווידער אויסגעוויילט אַלס אָנפירערין פון קאָמיטעט. אָבער איך בין דעמאָלט נישט דרייסט געווען וויי אַ יונגע פרוי, אָנצופירן די אַרבעט מיט אַ סך עלטערע פרויען פון מיר, האָב איך איבערגעגעבן דעם פאַרזיץ צו ד״ר ל. שלאפא־בערסקי און אָנגענומען דעם פאָסטן פון וויצע־פאַרזיצע־רין. זי איז געווען פאַרזיצערין במשך פון 10 יאָר, ביז זי איז אָוועקגעפאָרן קיין ישראל. לייַדער איז פאַר איר די אַרבעט פאַרן „אָרט" געווען אוממעגלעך. איר מאַן איז יאָרן לאַנג געווען קראַנק, זי אַליין איז געוואָרן אַלט און קראַנק און דערצו געמוזט פראָקטיצירן אַלס דאָקטאָר. איך האָב איר אומעטום פאַרטראָטן. מיינע קאָלעגינס זיינען געווען זייער טיכטיק און טריי זייער פליכט, און די אַרבעט איז אָנגעגאַנגען מיטן פולן טעמפּאָ. צוערשט האָבן מיר געשאָפן געלט צו פאַרריכטן די צרהדיקע געביידע און געעפנט אַ דאָמען־שנייַדעריי־שול און הוטן־מאַכעריי פאַר מיידלעך פון 12—13 יאָר. עס זיינען געווען גרויסע און וויכטיקע פראָיעקטן צו פאַרבריייטערן די ארבעט, אָבער וואו? דאָס איינגע־פאַלענע הויז איז ניט געווען קיין פלאַץ פאַר דעם, אַפילו אָנצוגיין מיט דער דעמאָלטיקער אַרבעט איז אויך געווען אוממעגלעך. מען האָט געמוזט אָנהייבן בויען אַ געביידע, עס זאָל זיין אָרט פאַר אַלץ. לעבן זאָל אַמעריקע! מיט עטלעכע יאָר פריער האָט זי געגעבן 8.000 דאָלאָר אויף אַן „אָרט"־געביידע. צוליב פאַרשיידענע חלוקי־דעות איז קאָמיטעט האָט מען דאָס בויען אָפגעלייגט פון יאָר צו יאָר. אַזוי האָט זיך עס געצויגן יאָרן, ביז מיט אַן אַנט־שלאָסענעם קאַמף קעגן די ניין־זאָגער, מיטן ענערגישן אָנטייל פון דאָמען־קאָמיטעט, האָט מען טעלעגראַפיש אַרויסגערופן ד״ר אהרן סינגאַלאָווסקי ע״ה, און ער האָט געעפנט די קאַמפאָניע פאַרן בוי.

די 80.000 ליט פון אַמעריקע איז וויַיט ניט געווען גענוג פאַר די צוגעגרייטע בריייטע פלענער. מען האָט גע־שאָפן נאָך 170.000 ליט און אויפגעשטעלט אַ פאַלאַץ פאַר אַרבעט אויפן נאָמען פון דעם גרינדער און וועלט־פרע־זידענט פון „אָרט", ד״ר לעאָנטי מאָיסעיעוויטש בראַמסאָן צו זיין 60־יאָריקן געבורטסטאָג.

מען האָט געעפנט, אָחוץ די קינדער־שולן, קורסן פאַר דערוואַקסענע פרויען און מענער: צושניידער פאַר מענער־און דאָמען־קליידער, גאַרסעטן, שווייסער־און אויטאָ־מאָביל־מעכאַניקער. די קורסאַנטן האָבן פאַר זייער לערע געצאָלט, אַ סך פאַרלייכטערנדיק דערמיט דעם בוד־זשעט, זיך אויסגעלערנט אַ פאַך און געקאָנט פאַרדינען. נאָך שפּעטער, וועז דאָס געזעץ האָט צוגענומען ביי די אַלטע האַנטווערקער דאָס רעכט אָנצוגיין מיטן פאַך אַן אַ דיפלאָם פון אַ פאַך־שול, זיינען אויך זיי געקומען אויף די קורסן, כדי ניט צו פאַרלירן זייער מקור־חיונה. דאָס

איז געווען פשוט ווי אַ נס צוגעגרייט פאַר זיי, זיי זאָלן קאָנען בלייבן ביי זייערע פרנסות.

די פעאיקע קורסאַנטן פלעגן מיר נאָך זייער פאַרענדיקן די שולן שיקן קיין פאַריז זיך צו פאַר־פולקאָמען אין זייערע פאַכן אין דאַרטיקן „אַרט". צוריק־קומענדיק קיין ליטע, פלעגן זיי ווערן אינסטרוקטאָרן און לערער אין אונדזערע „אַרט"־שולן.

אין די ערשטע יאָרן איז אָפילו דאָס אַריינקריגן די קינדער אין די פאַך־שולן ניט אָנגעקומען לייכט. מען כלעגט אַרומקריכן אין אַלע פינצטערע, נאַסע קעלערן און איינריידן די אָרעמע מאַמעס, אַז די קינדער נייטיקן זיך אין פאַך־בילדונג, כדי צו קאָנען בכבודיק פאַרדינען אויפן לעבן. די נויטבאַדערפטיקע פלעגט מען באַשוכן, באַקליידן, שפייזן און געבן וואו צו וואוינען. די מאַמעס כלעגן קלאָגן, אַז „אין זייערע משפחות זיינען נאָך קיין בעלי־מלאכות ניט געווען"... אין די שפעטערדיקע יאָרן, ווען זיי האָבן געזען, אַז די אַרבעטער פון די „אַרט"־שולן ווערן אָנגענומען אויף די פאַבריקן מיט גוטע גע־האַלטן, פלעגן זיי שוין גערן אָפגעבן זייערע קינדער.

דאָס הויז פון אַרבעט, די שולן, די קורסן, געשאַפענע אויף דער פראָווינץ, ווי: מעמעל, שאוול, פאָנעוועזש (אַ שול פון סטאַלעריי) און אָנדערע איז געווען אַ צירונג און אַ שטאָלץ פאַרן גאַנצן איידאָפּאישן יידנטום. אויף די וועלט־אויסשטעלונגען אין פאַריז אין יאָר 1937 און אין ניו־יאָרק אין יאָר 1938 האָבן די עקספּאָנאַטן פון ליטווישן „אַרט" פאַרנומען דעם אָנגעזעענסטן פלאַץ.

אין 1933, ווען היטלער, ימח שמו, איז געקומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד, האָט אונדז די „אַרט"־צענ־טראָלע אין דייטשלאַנד אַריינגעשיקט 130 יונגעלייט און פרויען זיך צו לערנען נייע פאַכן, וועלכע זאָלן פאַסן מער פאַר אימיגראַציע־לענדער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פיבערהאַפטע אַרבעט זיי איינצואַרדנען אויף די קורסן און שאַפן פאַר זיי פריוואַטע און קאָלעקטיווע היימען.

די ערשטע היים איז געשאַפן געוואָרן אין סלאָבאָדקע ביי איסר בער וואָלף אין בירזשי. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ לויפענדיש איבערן שטאָט צו קריגן בעטן, מעבל, קיך־און טיש־געשיר. פאַרשטייט זיך, אַלץ אָן געלט פאַר אַזאַ גרויסער צאָל מענטשן. אונדזערע פרויען האָבן ניט געוואוסט פון קיין טאָג און נאַכט מאַנאַטן לאַנג, ביז מען האָט דאָס הויז איינגעאָרדנט מיט אַלע באַקוועמלעכ־קייטן און ראַציאָנעלער ווירטשאַפט.

מיר זיינען געשטאַנען אין די גרעסטע פרעסט אין דרויסן און געוואָשן און געשייערט די צוזאַמענגעקליבענע בעטן פון דער גאַנצער שטאָט — איך וועל דאָס קיינמאָל ניט פאַרגעסן.

נאָך דעם זיינען געגרינדעט געוואָרן 2 ערד־אַרבע־טער־קאָלאָניעס, אָנגעפירט פון אַגראָנאָם יעקב ראסיין, אין אונגאַרינע און קאָלינאָווא. ווידער אויפגעשטעלט ווירטשאַפטן, צוגעפאַסט געוועזענע שטאָלן פאַר וואוינונ־גען. אַרגאַניזירט פרויען־קאָמיטעטן פון דערבייאיקע

שטעטלעך צו זאָרגן פאַר די ניי־געקומענע, זיי זאָלן אַ היימישע סביבה און זיך ניט פילן עלנט. עס איז גראָד געווען ערב פסח, און די ניי־געשאַפענע דאָמען־קאָמיטעטן האָבן איינגעאָרדנט סדרים אַלגעמיינע און פריוואַטע אין אליטע (פאַרזיצערין איז געווען ד"ר מעדאַליע) און קאָוונע. די גרעסטע טייל פון די דייטש־יידישע קורסאַנטן האָבן עמיגרירט אין אָנדערע לענדער: קיין ארץ־ישראל און דרום־אַמעריקע.

אַזוי איז די אַרבעט אָנגעגאַנגען ביז יולי 1937, ווען איך מיט ד"ר מענדל סודאַרסקי, דאָן „אַרט"־פאָר־זיצער, זיינען געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן ליטע מיט אַלץ וואָס מיר און אָנדערע האָבן געשאַפן דאָרטן.

עס זיינען געווען: אַ בית־יתומים, אַ בית־יתומות מיט פרוי אָננא וואָלף אַלס פאָרזיצערין; אַ געזעלשאַפט פאַרן הונגעריקן קינד, אַ פסיכיש־פיזישע געזעלשאַפט אָנגעפירט פון ד"ר וו. לאָזאַרסאָן; אַ מושב־זקנים, אַ יידישער שפּיטאָל און אָנדערע אינסטיטוציעס. די אָרגאַניזאַציעס „אָע" און „אַרט" האָבן זיי אַ סך געהאָלפן אין זייער טעטיקייט.

די הויפּט־אַרבעט איז באַשטאָנען אין שאַפן געלט־מיטלען. מען האָט וועריבירט מיטגלידער מיט אַ יאָריקן אָפּצאָל. דערנאָך האָט מען פון זיי פאַרלאָנגט חנוכה־געלט, שלח־מנות, און מתנות אויף אָנדערע יום־טובים. מען האָט געמאַכט „קייטן" דורך די צייטונגען, בעלער, לאָטעריעס, באַזאָרן, מאַסקאַראַד־בעלער, טעאַטער־אונטערנעמונגען, באָנקעטן. און אַז עס האָבן שוין פאַרפעלט נעמען פאַר אונטערנעמונגען, האָט מען פאַרקויפט בילעטן „אַנשטאָט בלומען" און „געשענקען" ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן. די געזעלשאַפטן האָבן אָפּ־געדרוקט אַ שיינעם בריוו מיט אַ בוקעט בלומען און גוטע מענטשן האָבן געשיקט געלט צו די אינסטיטוציעס אַנ־שטאָט פריוואָט־מתנות. אַזוי האָבן געטאָן אַלע. און טאָמער האָט עמעצער אויסגעטראָכט עפּעס אַ נייעם טריק, האָבן די אָנדערע נאָכגעטאָן, און קיינער האָט ניט פּרעטענ־דירט אויף דעם פּאָטענט.

די אַלע, אָפילו נאָר פילאַנטראָפישע געזעלשאַפטן, האָבן געהאָט אַ גרויסן מאָראַליש־דערציעריש איינפלוס ניט נאָר אויף די קינדער, נאָר אויך אויף די עלטערן. די היגיענישע און מאָראַלישע געוואוינהייטן, וואָס זיי פלעגן ברענגען פון די זומער־קאָלאָניעס און אָנשטאַלטן, פלעגן זיך איינפלאַנצן אין זייערע אָרעמע היימען און גע־זינטער און ריינער מאַכן די אָטמאָספער.

די הונגעריקע קינדער פלעגט מען צוזאַמענעמען פון גאַס און זיי געבן איין מאָל אַ טאָג אַ גוטן נאָר־האָפטיקן, וואָרעמען מאָלצייט, מיט פלייש און אָלדאָס גוטס. מיר, די דאָמען, פלעגן זיי באָדינען און אָפט מיט־געבן וואָס אָנצוטאָן, וועז דאָס איז געווען נייטיק — אָכטונג געבן זיי זאָלן עסן מיטן גאָפל־מעסער. מיר פלעגן באַ־מערקן, אַז אַ טייל קינדער עסן ניט דאָס פלייש, באַהאַלטן עס אין קעשענע, גנבענען אויך ברויט. האָבן מיר זיי שטי־

לערהייט אַרויסגערופן אין אַן אַנדער צימער און געפרעגט פאַרוואָס זיי טוען דאָס. דער ענטפער איז געווען: אין דער היים זיינען דאָ קלענערע קינדער — הונגעריקע. האָבן מיר גלייך געהייסן: זאָלן די קינדער אויפעסן אַלץ, און ווער עס האָט עמעצן אין דער היים, וואָס האָט ניט צו עסן, זאָל ער נאָכן עסן קומען אין קיך און מען וועט אים מיטגעבן פאַר דער היים. די קינדער זיינען געווען גליק־לעך, וואָס זיי דאַרפן ניט גנבענען.

אויסער די וואויילטעטיקע קאָמיטעטן האָבן מיר אויך געהאַט פּאָליטישע פרויען־אַרגאַניזאַציעס, ווי די ציוניס־טישע „וויצאָ" — אַ צאַלרייכע געזעלשאַפט מיט אַ סך מיטגלידער. פאַרזיצערין איז געווען ווערַ וואָלף.

עס זיינען געווען ביי אונדז פיל אינסטיטוציעס: די בילדונגס־געזעלשאַפט מיט אירע אָפּצווייגן; די רע־ליגיעזע שול־באַוועגונג „יבנה", וואָס האָט פאַרמאָגט 2 פולע גימנאַזיעס און אַ סך פּאָלקס־שולן, און די אונטער־ריכט־שפּראַך איז געווען יידיש און העברעאיש — עס איז מיר ניט באַקאַנט צי זיי האָבן געהאַט אַ דאַמען־קאָמיטעט, אָבער פרויען מיטאַרבעטערינס האָבן זיי זיכער געהאַט. אומעטום האָבן די יידישע ליטווישע פרויען גע־נומען אַן אַקטיוון אַנטייל און ניט געווען הינטערשטעליק לגבי די מענער.

אויך די פראַגראַמען פון די אונטערנעמונגען זיינען געשטאַנען אויף אַ הויכן קולטורעלן ניוואָ. ווען מיר האָבן איינגעלאַדן זינגער (יידן), ווי דעם באַריטאָן שולגין פון דער קאָוונער מלוכה־אָפּערע, פלעגט מען די אַריע איבערזעצן אויף יידיש. די טעאַטער־פאַרשטעלונגען זיינען געווען פון די בעסטע, ניט קיין „כינקע פינקעס". די ליטווישע רעגירונג האָט געהאַט זייער אַ הויכע מיינונג וועגן אונדזערע קולטור־טעטיקייטן, געשטיצט מיט שטענדיקע סובסידיעס די „אַרט"־שולן, און אויסגעהאַלטן די יידישע, העברעאישע און רעליגיעזע פאָלקס־שולן.

פאַרשטייער פון בילדונגס־מיניסטעריום פלעגן קומען באַזוכן די שול־אויסשטעלונגען און די „אַרט"־אַרויסלאָזן, אויך באַזוכן די אויסשטעלונגען פון קאָמערץ־גימנאַזיע און אַנדערע מוסדות.

בעת דער פאַרפליצונג אין פרילינג פון יאָר 1926 האָט די סעקרעטאַרין פון דער מלוכה־פרעזידענטין, סאָפיע סמעטאָניעניע, טעלעפאָניש אַרויסגערופן 4 אַ זייגער פאַר־טאָג מיך און אַנדערע יידישע כלל־טוערינס, אונדזערע קאָמיטעטן זאָלן אַרגאַניזירן הילף פאַר דער באַפעלקע־רונג. מיר האָבן אַלץ געטאָן. דעם צווייטן טאָג איז אין אַ האָטעל צוזאַמענגערופן געוואָרן אַ גרויסער מיטינג פון יידישע און ליטווישע פרויען מיט מאַדאַם סמעטאָניע־ניע און איר שוועסטער טוביאַלעניע בראש. מען האָט גע־האַלטן רעדעס, אָפּגעלירט צו אַלעמען מען זאָל אַרגאַניזירן גרויסע געלט־זאַמלונגען צו העלפן די געליטענע באַפעלקע־קערונג, וויל געליטן מער פון אַלעמען האָבן די אַרעמע געגנטן אין די נידעריקע טיילן פון לאַנד, ווי סלאָבאָדקע,

אַלעקסאָט, מאַרוויאַנקע, די אַרומיקע קליינע שטעטלעך און אויך די שטאָטישע וואָס האָבן געוואָינט אין קעלערן. צוליב די פאַרטרונקענע קעלערן האָבן שטאַרק געליטן אויך די הויכע שטאָקן, וויל די צענטראַלע באַהייצונג, די עלעקטריציטעט, די טעלעפאָנען זיינען אויך פאַרטרונ־קען געוואָרן. מען האָט ניט געקאָנט אַרויסגיין פון די הייזער. מען איז געגאַנגען דורך די פענצטער, צו וועלכע מען האָט צוגעשטעלט לייטערס פון די פייערלעשער. עס איז געווען אַ חורבן און אַרבעט איבערן קאָפּ. מען האָט געמוזט העלפן ניט נאָר מיט געלט, נאָר אויך מיט אי־־זערנע אויוועלעך צו הייצן, קוילן, האָלץ, ליכט און שפּייז.

עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז די פרויען־קאָמיטעטן זאָלן שטיין אין אַלע גאַסן־ווינקלען — די ליטווישע באַ־זונדער און די יידישע באַזונדער — און אַפּעלירן צו די פאַר־בייגייער און זאַמלען געלט אויף הילף. אָבער דער באַ־שלוס איז געווען ניט קיין ריכטיקער: די באַציאונגען צווישן די יידן און דער ליטווישער רעגירונג זיינען דאָן געווען ניט קיין צו גוטע און באַזונדערע קאָמיטעטן וואָלטן אויסגעזען ווי אַ קאָנקורענץ. מען האָט דאָס באַ־דאַרפט אויפקלערן. אָבער קיין ליטוויש האָב איך ניט גע־קאָנט, און רוסיש צו רעידן איז געווען ניט פאַטריאָטיש. דאָך האָב איך זיך אָנגענומען מיט מוט, געבעטן אַ וואָרט און גערעדט רוסיש. אַלע האָבן פארשטאַנען, און די הויכע דאַמען האָבן מיין רעדע זייער גוט אויפגענומען. איך האָב אָנגעהויבן מיטן פסוק: „אין אייניקייט ליגט דער כוח". דערציילט אַן אַלטע קינדער־מעשה וועגן אַ רייכן פאָטער, וואָס האָט געהאַט צוועלף זין, וועלכע האָבן זיך שטענדיק געקריגט. ווען ער האָט געפילט, אַז עס דערנענטערט זיך זיין סוף, האָט ער גערופן זייער זין און צו זיי געזאָגט: „גייט, קינדער, אין וואַלד און זאָל יעדער פון אייך אָפּרייסן אַ רוט פון אַ בוים און ברענגען צו מיר". זיינען זיי געגאַנגען אין וואַלד און געבראַכט די ריטלעך. זאָגט דער פאָטער: „זאָל יעדער נעמען זיין ריטל און אויסקערן דערמיט דעם הויף, דעם שטאַל און דעם שייער". די זין האָבן געשטוינט און גענטאָן וואָס דער פאָטער האָט געהייסן. אויסגעמאַ־טערט און פאַרשוויצטע זיינען זיי צוריקגעקומען. פרעגט דער פאָטער: „האָט איר אַלץ געמאַכט ריין און שיין?" זאָגן זיי: „ווי האָבן מיר דאָס געקאָנט מאַכן מיט איין ריטל"? „אַזוי, זאָגט דער פאָטער, ברענגט אַ שטריקל, בינדט די ריטלעך צוזאַמען, וועט שוין זיין גוט...". די זין האָבן אַזוי געטאָן. „איצט, — זאָגט דער פאָטער, — קינדער מיינע, זעט איר, אַז יעדעס ריטל פאַר זיך קאָן גאָרניט אויפטאָן, וועט איר לעבן צוזאַמען, אַר־בעטן צוזאַמען, וועט איר אַ סך דערגרייכן. וועט איר זיין צעריסן, וועט אַלץ גיין פאַרלאָרן". די מעשה האָט שטאַרק אויסגענומען. די קאָמיטעטן האָבן געאַרבעט צוזאַמען און די געלט־זאַמלונג איז אַדורכגעגאַנגען מיט דערפאָלג. די געמיינזאַמע קאָמיטעטן זיינען געווען אַ דעמאָנסטראַציע פון שלום צווישן גויים און יידן.

די מעשה איז אָבער באַלד פאַרגעסן געוואָרן. די

צעריסנקייט איז געווארן אַלץ גרעסער, און די גאַנצע וועלט ווייסט שוין דעם סוף פון סמעטאַנאַס ממשלה.

זאָל מיר פאַרגעבן ווערן וואָס איך שטעל זיך אָפּ אויף דעם „אַרט" מער ווי אויף אַנדערע אַרגאַניזאַציעס, ווייל דאָס איז געווען איינע פון די גרעסטע און אַממערסטן פאַרצווייגטע אַרגאַניזאַציע, און ווייל איך אַליין בין 14 יאָר אַקטיוו געווען אין איר און וויס אַלע אייניצלהייטן. וועגן די אַנדערע דאַמען־קאָמיטעטן האָב איך ניט מער קיין מאַטעריאַל. אויב עמעץ קאָן מיין אַרבעט דערגענצן, וועל איך זיין זייער צופרידן.

איך וויל פאַרענדיקן מיינע דערינערונגען מיט מיין מאַנס, ד"ר מ. סודאַרסקי ז"ל, אָ פאָר ווערטער וועגן ליטע:

„קיין גרויסע מאַנומענטן האָט דאָס ליטווישע יידן־טום ניט אויפגעשטעלט. זיין גרעסטער און וויכטיקסטער אויפטו איז געלעגן אין דעם, וואָס עס האָט אויסקריס־טאַליזירט פון זיך אַן אייגנארטיקן טיפּ יידן — אָ יידן אָ חכם, אָ למדן, אָ לערנער און אַן אויפריכטיקן וואָרעמען מענטש".

אַלץ וואָס איז ביי יידן אין ליטע געשאַפן געווארן האָט געקאָסט דינען וויי אָ מוסטער פאַרן גאַנצן יידנטום, און מען האָט זיך טאַקע פון זיי געלערנט. עס איז גאָר־נישט צו באַשרייבן, וואָס די יידן פון אַלע עקן וועלט, אַנטלאָפענע פון היטלערן, ימח שמו, קיין ליטע, דער־ציילן זיך אַן וועגן דער וואַרעמער בריידערלעכקייט און דעם מסירת־נפש, וואָס בוכשטעבלעך אַלע ליטווישע יידן האָבן ארויסגעוויזן צו זיי, ניט טראַכטנדיק וועגן זייער אייגענעם מאַרגן, וואָס איז אויך געשטאַנען אין פייער און פלאַם.

דער דיכטער ז. סעגאַלאָוויטש ע"ה האָט געשריבן וועגן ליטע:

אויב גאָט וועט טיילן מעדאַלן,
דאָס ערשטע פאָר ליטווישע יידן.

און אויף אָ צווייט אָרט:

געוועדט האָט מען האַרציק ביז גרייטקייט
און טאַקע אין פשוטן יידיש,
איך טראַכט זיך אַריין אין דער סיבה:
צי גייט ניט די שפּראַך פון דער מאַמען
צוזאַמען מיט עלנט און ליבע?

די אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע אין יידיש

אין יאָר 1931 איז אין בערלין, וואו עס האָבן צו יענער צייט געלעבט אָ גרויסע צאָל יידישע שרייבער, קול־טור־און כלל־טוער, — אַריבערגעקומענע פון סאָוויעט־רוסלאַנד אין די יאָרן 1921—1922, פאַרטראַכט געווארן צו גרינדן אָ „דובנאָוו־פאָנד" צום 70־טן געבורטסטאָג פון גרויסן היסטאָריקער און דענקער פּראָפעסאָר שמעון דובנאָוו. מען האָט געוואָלט ארויסגעבן אַן אַלגעמיינע ענ־ציקלאָפּעדיע אין יידיש אין 20 בענדער פון זיין כבוד וועגן. ס'האָט זיך געגרינדעט אָ קאָמיטעט מיט לעאָנטי ב־אַמסאָן בראש אַלס פאָרזיצער, און אברהם קין אַלס סעקרעטאַר. אויסער זיי זיינען אַריין אין דעם קאָמיטעט:

רפאל אַבראַמאָוויטש־ריין, בן־אדיר (אברהם ראָזין) אַלס רעדאַקטאָר, נ. גערגעל, ד"ר מאַרק ווישניצער, אליהו טשערי־קאָווער, יעקב לעשטשינסקי, אברהם מענעס, ז. קאַל־מאַנאָוויטש א"א.

זיי זיינען באַלד צוגעטראָטן צו דער ארבעט: באַ־שטימט אָ רעדאַקציע, צוגעצויגן וויסנשאַפטלער, יידן און קריסטן. די ארבעט איז אַזוי אָנגעגאַנגען ביזן יאָר 1933, וען היטלער ימח שמו איז געקומען צו דער מאַכט. אַזוי וויי זיין הערשאַפט האָט געמאַכט אוממעגלעך יעדע וויי־טערדיקע טעטיקייט און בכלל באַדראָט די לעבנס־עק־זיסטענץ פון יידן, זיינען די מיטאַרבעטער, די רעדאקציע און דער קאָמיטעט אַריבערגעפאָרן קיין פאַריז.

דאָס אינציקע פאַרמעגן וואָס דער דובנאָוו־פאָנד האָט פאַרמאָגט איז געווען די קאַרטאָטעק.

אין פאַריז זיינען צוגעקומען נייע מיטגלידער: י. יעפרויקין, ז. סאַלאָמאָן, ד"ר באנטשעווסקי און נאָך קול־טור־טוער. אָבער דאָס איז געווען וויניק. מען האָט זיך גענייטיקט אין געלט צו קאָנען פאָרזעצן די ארבעט.

דער דובנאָוו־פאָנד האָט באָוויזן אָפּצודרוקן נאָר אָ פראָספּעקט, וואָס האָט געדאַרפט אויפווייזן, וואָס ער האָט געזאָלט זיין. מען האָט ניט געווואוסט וואָס אַנצוהייבן צו טאָן. מען מוז אַרויסלאָזן כאָטש דעם ערשטן באַנד. אָבער מיט וואָס?!...

וויי אָ בליץ דורך אָ געדיכטן חושך האָט אָ שטראָל געטאָן די קליינע ליטע: כאָטש זי איז געלעגן אויפן ראַנד פון דער דייטשישער גרענעץ, איז דאָן נאָך קיינעם ניט געקומען אויפן געדאַנק, אַז זי וועט באַלד אויך ברענען. נאָך אָ ישוב־הדעת האָט מען באַשלאָסן צו שיקן אָ שליח קיין ליטע, דאָס איז געווען דניאל טשאַרני, ע"ה. ער איז דאָן געווען אין ריגע. ער איז געקומען צו אונדז מיט אַן אַלאַרם: ראַטעווט! ראַטעווט יידן, די ענציקלאָפּעדיע, דעם דובנאָוו־פאָנד, מיר גייען אונטער!... דער ערשטער באַנד איז פאַרטיק צום דרוק. עס איז אָבער ניטאָ קיין פאַפּיר און מיט וואָס צו דרוקן. און ליטע — איין קליי־ניקייט ליטע! — זי איז דאָך עפעס אָ מעטראָפּאָליע מיט אָ הויפן שטעט און שטעטלעך. קאָוונע אַליין פאַרמאָגט אָ 30.000 יידן.

וויי געווייגלעך ביי יעדן רוף פון אָ יידישער קולטור־אינסטיטוציע, פלעגן זיך צוזאַמענקומען אונדזערע ערשטע 5 אין דער סודאַרסקי־היים. דאָס זיינען געווען: אַדוואָקאַט עוזר פינקעלשטיין, ד"ר משה מאַטיס, ד"ר מאטוויי אַל־בערטאָוויטש סאָלאָוויייטשיק און מיר, די סודאַרסקיס. מען האָט זיך באַראַטן און באַשלאָסן דורכצופירן אָ געלט־אַקציע. ניט האָבנדיק קיין אַנונג וויפל די 20 בענד דאַרפן קאָסטן, האָבן מיר באַשלאָסן צו שאַפן אַבאָנענטן אויף אַלע 20 בענד מיט איין מאָל און באַשטימט דעם פרייז צו 500 ליט.

די ערשטע 2.000 ליט זיינען גלייך געזאַמלט געוואָרן פון אונדז אַליין. נאָך דעם איז שוין געווען גרינגער צו נעמען ביי אַנדערע. אין משך פון אַ פאָר טעג האָבן מיר געזאַמלט 6 טויזנט ליט, געפראָווט דניאלן אַ פאַראַדנעם באַנקעט, און ער איז פון אונדז אַוועקגעפאָרן אַ גליקלעכער.

ד״ר מ. און א. סודאַרסקי אויף אַ באַזוך אין טאַלין

נאָך זיין אַוועקפאָרן האָבן מיר אָנגעשטעלט אַ פאַרטרעטער צו שאַפן אַבאָנענטן פאַרן 1־טן באַנד און, אויב גאָט וועט העלפן, פאַר די וויטערדיקע בענד.

דניאל טשאַרני איז געפאָרן צוריק קיין ריגע, האָט אַרויסגערופן אַהין ד״ר צמח שאַבאַד און דאָרט האָט מען געשאַפן 800 לאָט, ד״ה אויף אונדזער וואָלוטע 1.600 ליט. עס איז געווען אַ פאַרדרוס וואָס ריגע האָט געגעבן אַזוי וויניק אין פאַרגלייך מיט קאָווגע. בין איך אַוועקגעפאָרן אַהין און געזאַמלט נאָך 2.000 לאָט, וואָס האָט געהייסן נאָך 4.000 ליט.

אין דער פראַנצויזישער וואָלוטע איז עס געווען אַ גרויסע סומע, און מען האָט זיך אויף אַ געוויסער צייט באַגנוגנט און באַרואיקט.

אין יאָר 1934 איז מיט מזל אַרויס דער ערשטער באַנד. מען דאַרף דאָך אַבער אַרבעטן וויטער. אויך פאַר־שפרייטן דעם 1־טן באַנד. איז צוליב דעם צווענק געקומען צו אונדז אַברהם קין פון פאַריז. וואו נעמט מען נאָך געלט, אַז מען האָט שוין ביים עולם געגומען צו 500 ליט פאַר דער גאַנצער ענציקלאָפּעדיע? האָט מען זיך געקליגט און צוגעטראַכט: אַזוי ווי די יידן האָבן שוין אַריינגעלייגט אין דעם געשעפט אַזוי פיל געלט, וועלן זיי דאָך עס ניט לאָזן פאַלן צוליב נאָך אַ פאָר הונדערט ליט. האָט מען זיי טאַקע געזאַגט, אַז מען האָט זיך פאַררעכנט — די 20 בענד און צו קריגן דאָס געלט פאָרויס. און מערקווירדיק, דערלייגן, כדי צו זיין זיכער מיטן קרן.

איך מיט קינען זיינען אַרויסגעפאָרן קיין מעמעל און שאָוול. דאָרטן האָבן מיר זיך געלאָזט אַ ביסל דינגען, און מען האָט געזאַמלט נאָך 2.000 ליט. מיט דער הוספה פון די אַבאָנענטן האָט מען צוזאַמען געמאַכט 8.000 ליט. היות ווי דער פריערדיקער פאַרטרעטער איז ניט געווען פאַסיק, האָט מען אָנגעשטעלט יוסף גאַרן, און כדי אים

צו דערמוטיקן, בין איך מיט אים געפאָרן קיין אַליטע, וואָס איז שווער געווען אייגצונעמען פאַרן יידישן וואָרט, וייל די רייכע האָבן ניט געהאַלטן פון קיין ענציקלאָפּעדיע אויף יידיש, און די אָרעמע האָבן קיין געלט ניט געהאַט דערויף. אונדזער ציל איז געווען צו פאַרקויפן 4 בענד און צו קריגן דאָס געלט פאָרויס. און מערקווירדיק, אַז מיר האָבן ניט געהאַט קיין דערפאָלג ביי די רייכע יידן, זיינען מיר אַוועק צו עטלעכע ליבהאַלע גויים, וואָס האָבן געהאַט יידישע וויבער, און זיי זיינען געוואָרן די ערשטע אַבאָנענטן אויף 4 בענד מיטאַמאָל. מיט זייערע טשעקן זיינען מיר אַוועק צו די יידישע נגידים, און זיי האָבן שוין נעבעך געמוזט נאָכטאָן דעם ביישפיל פון די גויים.

אין דער קליינער אליטע האָבן מיר געזאַמלט 2.200 ליט פאַרן דובנאָוו־פאָנד.

אַזוי האָט אונדזער קליינע ליטע געלייגט דעם יסוד פאַר דעם ייוואָ, פאַר דער ענציקלאָפּעדיע און אַנדערע קולטור־אונטערנעמונגען פון אוניווערסאַלן באַטייט.

אונדזער אינטעליגענץ האָט אויך געגעבן אַרטיקלען פאַר דער ענציקלאָפּעדיע, בתוכם ד״ר מענדל סודאַרסקי ע״ה.

די יידישע פאָלקס־פאַרטיי אין ליטע

דער אידעאָלאָג פון דער יידישער פאָלקס־פאַרטיי איז געווען, ווי באַוואוסט, פראָפ. שמעון דובנאָוו ז״ל.

זי איז געגרינדעט געוואָרן נאָך דער פעברואַר־רע־וואָלוציע אין רוסלאַנד אין 1917—1918. במשך פון אַ קורצער צייט נאָך איר אַנטשטיין האָט די פאָלקס־פאַרטיי אַרויסגעגעבן 6 צייטונגען:

1. „דאָס יידישע פאָלקסבלאַט", רע־דאַגירט פון ישראל עפרויקין און נחום שטיף;
2. „ידיעות צום אַלרוסישן צוזאַ־מענפאָר", דערשינען אין פעטערבורג אין דרוקעריי — „טאָגבלאַט";
3. „פאָלקס־ווילן", אָרגאַן פון דער נאַ־וואָסטראילווער ייד. קהילה, רעדאַגירט פון א. ז. זשיטניק. דערשינען אין אָק־טאָבער 1917 — צוויי נומערן;
4. „דאָס פאָלק", וואָל־בלאָט צום יידישן צוזאַמענפאָר (2 נומערן אין אָקטאָבער 1917);
5. „דאָס וואָרט", אַרויסגעגעבן פון קיע־ווער עגגנט פון דער פאָלקס־פאַרטיי, אין פאָלטאַווע, דעם 3־טן אָקטאָבער 1917;
6. (איך דערמאָן זיך נישט דעם נאָמען).

די דירעקטע פֿאַרגייערין פון דער יידישער פֿאָלקס־פֿאַרטיי איז געווען די „יידיש דעמאָקראַטישע פֿאַראיינ־קונג", וואָס האָט זיך געבילדעט ספּאַנטאַן נאָכן 17 פּעב־רואַר 1917 אין יעדער שטאָט און שטעטל פון דער יידישער צעשפּרייטקייט איבערן גרויסן רוסלאַנד.

וואו עס זיינען נאָך שטעקן געבליבן עטלעכע מענטשן פון פֿאַרשיידענע יידישע רעוואָלוציאָנערע פֿאַרטייען צו יענער צייט, האָבן זיי זיך ארגאַניזירט אונטער דעם נאָמען. אָפּילו אין כאַרבין, וואו איך האָב צייטווייליק געלעבט, איז אויך אָנטשטאַנען אַזאַ גרופּע, צוזאַמענגעשטעלט פון סיי־מיסטן, ציוניסטן־סאָציאַליסטן, טעריטאָריאַליסטן (ס. ס.) און אָנפּאָנגס אויך בונדיסטן.

אָלע „געווען" זיינען צו שוואַך געווען און צו קליין אין צאָל צו פּיגורירן ווי אַ באַזונדערע פֿאַרטיי. אָבּ, זיינען מיר שוין געוואוינט געווען צו אַרבעטן צוזאַמען אויפן יידישן קולטור־פראָנט, וואו מיר האָבן געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע. פּאַר די עטלעכע יאָר האָבן מיר גרויסע זאַכן אויפגעטאָן אין דער שטאָט פון אַ סך צוזאַמענגעלאָפענע: געעפנט אַ יידישע ביבליאָטעק ביים יידישן קאָרטן־קלוב; אויסגעשריבן די יידישע טעאַטער־טרופּע פון פישזאָנען, וועלכע האָט דאַן געוואַנדערט אין סיביר און זאבאַיקאַליע; אייגענפּירט קולטור־אָוונטן מיט לעקציעס אין זעלביקן קלוב; זיך פֿאַרמאָסטן אָפּילו אַרויס־צוגעבן אַ צייטונג, וואָס איז שפּעטער דערשינען אונטערן נאָמען „דער ווייטער מזרח", רעדאַגירט פון קירזשענעץ און מאיר בירמאַן. די צייטונג האָט עקזיסטירט נאָר 5־6 חדשים (1921־1922), ביז די רעדאַקטאָרן זיינען זיך צע־פֿאָרן; אייגער קיין רוסלאַנד, דער אַנדערער קיין שאַנכאַי... ווי געזאָגט, איז דאָס געווען אַ גרופּע פון אַלערלייַ „איסטן" אָן אַ נאָמען.

די אייניקע פֿאַרטיי, וועלכע האָט עקזיסטירט צו יענער צייט אין כאַרבין איז געווען פון די אַלגעמיינע ציוניסטן, וועלכע האָבן געווירקט במשך פון פיל יאָרן נאָך פֿאַר דער מלחמה און אָנגעפירט מיטן גאַנצן געזעל־שאַפטלעכן לעבן אין דער געגנט... ווען עס איז אָנגע־קומען די ידיעה וועגן דער פּעברואַר־רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, האָבן מיר דערפילט, אַז מיר מוזן אויך האָבן אַ נאָמען, און זיך אַ נאָמען געגעבן „די יידישע דעמאָקראַטישע פֿאַראיניקונג", ניט האָבנדיק קיין אַנונג, אַז אַנדערע אַזעלכע גרופּעס אין אַנדערע שטעט האָבן זיך אויך אַזוי אָנגעגרופּן.

אינגיכן האָבן מיר געקראָגן אַ בריוו פון י. עפרויקין צו אונדזער דעמאָלטיקן פירער יהודה בייניער, (לעבט היינט אין ירושלים), אַז עס גרייט זיך אַן אַלרוסי־שער צוזאַמענפאָר פון יידן אין פּעטערבורג, מיר זאָלן דורכפירן אַ ציילונג פון אַלע יידן אין כאַרבין און אויך שיקן דעלעגאַטן פון זייערע גרופּירונגען.

דורך די ציוניסטן און בונדיסטן צוזאַמען איז אַזאַ ציילונג דורכגעפּירט געוואָרן, נאָר צו די וואָלן זיינען די בונדיסטן געגאַנגען באַזונדער און די „פֿאַראיניקטע" באַזונדער. די ציילונג האָט באַויזן, אַז כאַרבין פֿאַרמאָגט

10.000 וואָל־באַרעכטיקטע יידן, און עס זיינען געשיקט געוואָרן צוויי דעלעגאַטן: ד״ר קויפמאַן פון די אַלגעמיינע ציוניסטן און איך פון די „פֿאַראיניקטע".

אין פּעטערבורג, טרעפּנדיק זיך מיט אַלע חברים פון ס. ס., האָב איך זיך שוין דערוואוסט, אַז עס גייט זיך גרינדן אַ נייע פֿאַרטיי מיטן נאָמען „פֿאָלקס־פֿאַרטיי".

די פירער זיינען געווען: דער באַרימטער אַדוואָקאַט ג. ב. שלאָסבערג, דער פֿאַרטיידיקער פון יידישע רעכט אין צאַרישן רוסלאַנד; קרייניז, אַ גרויסער כלל־טוער פון די דאָסטיזשענצעס; ווילהעלם לאָצקי־בערטאָלדי און יוסף טשערניכאָוו־דאַניעלי פון דער פֿאַרטיי ס. ס.; נחום שטיף (בעל דמיון) און י. עפרויקין פון די סיימאָוו־צעס, און אַנדערע.

נאָכן צוזאַמענפאָר אין פּעטערבורג זיינען אָלע פי־רער און די ניי־צוגעקומענע געפֿאָרן קיין מאָסקווע צום קהילות־צוזאַמענפאָר, וואו די פֿאָלקס־פֿאַרטיי איז אָפּיציעל פֿראָקלאַמירט געוואָרן. די אידעע איז באַשטאַ־נען אין דעם: אַזוי ווי אונדזערע יידישע רעוואָלוציאָנע־רע פֿאַרטייען אַנטשפּרעכן ניט די געזעצן פון מאַרק־סיזם, און די פּראָלעטאַריזאַציע פון די יידישע מאַסן גייט אויך ניט לויט דעם „היסטאָרישן פּראָצעס", ווי עס האָט געלערנט קאַרל מאַרקס, זיינען מיר אפשר אויך „ראוי" צו ברענגען די ישועה פון סאָציאַליזם אויף דער וועלט; אין גלייכהייט און גערעכטיקייט נייטיקן זיך ניט נאָר אַרבעטער, נאָר דער גרעסטער טייל פון דער יידישער אָרעמקייט: האַנטווערקער, קליינע קרעמער, מענטשן אָן פּראָפּעסיעס, און פֿאַרוואָס ניט דאָס גאַנצע יידישע פֿאָלק, וואָס ווערט געפֿיניקט פון ניט־יידן טויזנ־טער יאָרן נאָר דערפֿאַר, ווייל זיי האָבן ניט קיין אייגן לאַנד און זיינען איבערהויפּט אַנדערש ווי די אַנדערע „געזעצלעכע" נאַציאָנאַליטעטן?...

מערקווירדיק איז טאָקע דער „היסטאָרישער פּרא־צעס", וועלכער רעכנט זיך גאָרניט מיט די דאָגמעס פון דעם אָדער יענעם טעאָרעטיקער, נאָר גייט מיט זיין אייג־נעם וועג...

אין יולי אָדער אין אויגוסט 1921 בין איך פון אַמעריקע געקומען קיין קאָוונע און אַריינגעפֿאָלן אויף אַ צוזאַמענפאָר פון דער פֿאָלקס־פֿאַרטיי. דאָן איז אויך געגרינדעט געוואָרן די פֿאַרטיי אין ליטע. געטראָפן דאָרט אָלע אָלטע און אַ סך נייע חברים, אויסער שלאָסבערגן און קרייניזען. אַ גרויסער טייל פון זיי איז אַנטלאָפן פון סאָוויעט־רוסלאַנד און געבליבן צייטווייליק אין קאָוונע צו וואַרטן אויף וויזעס קיין אַמעריקע, אָדער אַנדערשוואו. אַנדערע האָבן זיך באזעצט אין ריגע און ווילנע. דאָס זיינען געווען:

אברהם ראָזין (בן־אדיר), אָלעקסאַנדער מוקדוני, ווייל־העלם לאצקי־בערטאָלדי, נחום שטיף (בעל־דמיון), ז. קאַלמאַנאָוויטש, יוסף טשערניכאָוו, מישא ראָזענבערג און אַנדערע.

זיי האָבן בינתיים געשאַפן די פֿאָלקיסטישע צייטונג

„נייס", וואָס האָט זיך אין קורצן פֿאַרמאַכט צוליב מאַנגל אין געלט. שפּעטער איז זי דערשינען ווי אַ וואַכנבלאַט. זיי האָבן אויך געגרינדעט די יידישע טעאַטראַלע סטודיע.

מיט אַ פּאָר חדשים שפּעטער איז ד"ר מענדל סודאַרסקי געקומען פון בערלין. האָט מען אים געוויילט אַלס פֿאַרזיצער פון דער פֿאַלקס־פֿאַרטיי אין ליטע. עס זיינען דאָן גראָד פֿאַרגעקומען וואַלן צום ליטווישן סיים. די פֿאַלקס־פֿאַרטיי האָט געמוסן אַן אַקטיוון אַנטייל אין זיי. מען האָט אויך געדאַרפט אויסקלייבן אַן אַנפֿירונג פון דער יידישער סיים־פֿראַקציע און עס זיינען אויסגעוויילט גע־ווארן: אַדוואָקאַט עוזר אַבראַמאָוויטש פינקעלשטיין אַלס איר פֿאַרזיצער, אַ מיטגליד פון דער פֿאַלקס־פֿאַרטיי, אַדוו. יעקב ראַבינזאָן, אַן אַלגעמיינער ציוניסט, און אַדוו. ל. גארפינקעל, פון צ. ס.

אַזוי ווי די האָניק־חדשים פון די ליטווישע יידן מיט דער ליטווישער רעגירונג האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטן, האָט אויך די פֿאַלקס־פֿאַרטיי אַלס אַזעלכע אויפגעהערט צו קונקציאָנירן און איר גאַנצע טעטיקייט איז אַריבער צו דער ייד. „בילדונגס־געזעלשאַפט", וואָס האָט געפירט אַ בריט־פֿאַרצווייגטע טעטיקייט. פֿאַרמאָגט גרויסע אינסטי־טוציעס, ווי ווילקאָמירער גימנאַזיע, קאמערץ־גימנאַזיע אין קאָווגע, 33 פֿאַלקס־שולן איבער גאַנץ ליטע, אַ מיטל־שול אין פּאָנעווועזש, אַ ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע „יאק", צווויי טעאַטער־סטודיעס; אַ דראַמאַטישע און אָפּערע־סטודיע.

אין יאָר 1930 איז אַרויס די טעגלעכע יידישע צייי־טונג „פֿאַלקסבלאַט" אונטער דער רעדאַקציע פון ד"ר מענדל סודאַרסקי, וואָס האָט פֿאַר דער עקזיסטענץ פון כמעט 8 יאָר אָפּגעשפּיגלט כמעט אַלע אָספּעקטן פון דער טעטיקייט פון דער פֿאַלקס־פֿאַרטיי, די געזעלשאַפט פריינט פון ייוואָ, יידישע ענציקלאָפּעדיע, „אָרט" א. א.

מען האָט געהאַלפן אַרויסגעבן ביכער פון די יונגע שרייבער און דיכטער פון „מיר אַליין", 2 ביכער פון פריידל צעפּעלאָוויטש, 2 ביכער פון דער דיכטערין יודיקא, אַ ביכל לידער פון בעליצקי פון ישראל.

די היסטאָריש־עטנאָגראַפּישע געזעלשאַפט אין ליטע

ווינטער, אין יאָר 1930 זיינען אַ גרופּע כלל־טוער פון קאָווגע איינגעלאָדן געוואָרן צו אַ גלעזל טיי אין דער געמיטלעכער היים פון פרוי און ד"ר ד. מ. שוואַרץ אויף לייסוועס־אַלעע מיטן ציל צו שאַפן אַ מוזיי און אַן אַרכיוו אויפן נאָמען פון פּראָפ. שמעון דובנאָוו צו זיין 70־טן געבורטסטאָג.

די איניציאַטאָרן זיינען געווען: נ. יאַנוסעוויטש, סעקרעטאָר פון „עדת־ישראל", אַ מענטש פול מיט וויסן, ווי אַ מילגרוים מיט קערנער, אַ „גייענדיקע ענציקלאָפּעדיע", ווי מען האָט אים גערופן, אַ הייסער ייד מיט גרויס פּאָר־שטענדניש פּאָר יידישער געשיכטע, א מענטש וואָס צייי־כנט זיך אויס מיט איבערמענטשלעכער אַרבעטסזאַמקייט, אַ שטילער באשייידענער ליטוואַק; אַזוי ווי ער, איז אויך געווען דער צווייטער איניציאַטאָר — אבא באַלאַשער, פול מיט תורה, חכמה, אַ מענטש מיט אַן אויסערגעווייניעכן זכרון.

זיי ביידע האָבן אויפגעקלערט דעם ענין: ליטע איז אַ קליין לאַנד, רואינירט פון גענויסערן, שרפות, מגפות, דייטשע באַמבעס, אָקופּאַציע, גירוש (פון דער ערשטער וועלט־מלחמה). די יידן פון די פריערדיקע דורות האָבן ניט געהאַט קיין גרויסן חוש פּאָר זייער געשיכטע, מען האָט ניט אָפּגעהיטן, ניט פֿאַרשריבן קיין וויכטיקע גע־שעענישן. אין בעסטן פֿאַל האָט מען עפּעס פֿאַרצייכנט אויף אַ ספּר. מיר אַליין וויסן ניט קיין סך פון דעם וואָס עס איז געשען מיט הונדערטער יאָרן צוריק. עס וואַקסט אַ יונגער דור, וואָס וועט שוין גאָרניט וויסן פון וואָנען מיר האָבן זיך גענומען. אין משך פון הונדער־טער יאָרן האָבן זיך זיכער אָנגעזאַמלט אוצרות פון מאַטער־יאַלן פון גייסטיקן וועלט. אגב דאַרף מען שוין זוכן אַ היים פּאָר די זאַמלונגען פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט און מען מוז זאַמלען און אָפּהיטן אַלץ וואָס עס איז נאָך דאָ. עס טאָר ניט אַלץ אָפּגעווישט ווערן.

„עדת ישראל" אַליין האָט אַ שלל מאַטעריאַלן, וואָס מיט זיי איז גענוג צו עפענען אַ מוזיי מיט אַן אַרכיוו. דערצו קאָן מען אין יעדער יידישער היים געפינען בילדער. ספּרים, כתב־ידן, אַלטע חפּצים אויף די ביידעמער, אין די קעלערס, אין די אַלטע בתי־מדרשים אין די שטעטלעך. אַז מען וועט זוכן, וועט מען געפינען. אַז מען וועט זיך דערצו נעמען, וועט מען צוריק אויפשטעלן דעם יידיש־ליטווישן יחוס.

הגם די אַנוועזנדע זיינען געווען פֿאַרנומען מיט אַ סך אַנדערע געזעלשאַפטלעכע ענינים, איז באַשלאָסן גע־ווארן אַנצונעמען דעם פּאַרשלאָג וועגן אַ מוזיי און צו טאָן וואָס מען וועט קאָנען. אַלע אַנוועזנדע האָבן זיך דערקלערט פּאָר די גרינדער פון דער „היסטאָריש־עט־נאָגראַפּישער געזעלשאַפט" אין ליטע, וואָס איז געווען אַ מין פֿאַרזעצונג פון דער פּעטערבורגער געזעלשאַפט אויף דעם זעלבן נאָמען, געגרינדעט פון פּראָפ. שמעון דובנאָוו אַליין, און איצט, ווי אַ מתנה צו זיין 70־יאָריקן געבורטס־טאָג, אויף זיין נאָמען.

כדי דאָס זאָל ניט טראָגן קיין פּריוואַטן כאַראַקטער, איז דעם 10־טן דעצעמבער 1930 צוזאַמענגערופן געוואָרן אין דער מאַפּו־ביבליאָטעק אַ גרויסע פֿאַרזאַמ־לונג, וועלכע האָט אָנגענומען די זעלביקע רעזאָלוציע און אויסגעוויילט אַ קאָמיטעט, אין וועלכן עס זיינען אַריין די פֿאָלגנדע פערזאָנען:

ד"ר ד. מ. שוואַרץ (פֿאַרזיצער) ד"ר א. לאַפּין (ויצע־פֿאַרזיצער), נ. יאנוסעוויטש (סעקרעטאָר), אַד־וואָקאַט ש. כאראנזשיצקי, ד"ר מענדל סודאַרסקי (רעד. פון „פֿאַלקסבלאַט"), פרוי אַלטע סודאַרסקי, ד"ר ר. רובינ־שטיין (רעדאַקטאָר פון דער „יידישער שטימע"), ד"ר ח. נ. שאפירא, נ. לידסקי (העברעאישער לערער), י. ראָזאָווסקי, מ. ראָזענבערג, הרב ראָזענסאָן א. א.

עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ פּאַרוואַלטונג פון די

גרינדער צו וועלכע עס זיינען נאָך צוגעקומען: אַרכיטעקט מ. בלאָך, נתן גרינבלאַט (לערער און העבר. שריפט־שטעלער), ל. גורוויטש, ד״ר י. דאנסקי (וויסנשאַפטלער), מ. ליוושין (לערער פון יידישער קאָמערץ־גימנאַזיע), שטרייכמאַן, ד״ר נ. שאַפּיראָ, ישראל קאַפּלאַן (היסטאָרי־קער), ז. טראוב, אַדוואָקאַט ד. ווערבלאָווסקי, רחביה מאָגי־ליוקער און י. קאָפּעלאָוויטש.

אין אַ קורצער צייט אַרום האָט די געזעלשאַפט פאַראינטערעסירט כמעט די גאַנצע יידישע אינטעליגענץ פון ליטע. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט פאַרשיידענע קולטור־אינסטיטוציעס אין לאַנד, ווי די אוניווערזיטעט־ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון וויטאוט דעם גרויסן.

אַ דאַנק פּראָפ. וו. בירזשישקאָ און ביבליאָגראַף י. קיסין* האָבן מיר באַקומען פון אוניווערזיטעט אַ דער־לויבעניש זיך צו בייטן מיט מאַטעריאַלן און אויסצולייען זאַכן צום קאָפּירן. מיר האָבן אויך באַקומען פון זיי אַ ריי דובליקאַטן. די פאַרוואַלטונג אַליין האָט געשענקט כתב־ידן, ביכער, ספרים, קונסט־בילדער, חנוכה־לאָמפּן, וואָס האָבן געהאַט אַ היסטאָרישן ווערט. מען האָט אויך געקראָגן אַ סך חפצים פון פּריוואַטע מענטשן. אַזוי האָט מען באַקומען פון דער משפּחה פון הרב יצחק אלחנן, ביי די ראַבינאָוויטשעס, זיין רבנות־שטול, זיין גאַרטל, די יאַרמלקע און חנוכה־לאָמפּ.

אין אַפּריל, יאָר 1935, אַ דאַנק די באַמיאונגען פון נ. יאנוסעוויטש, האָט די „עדת־ישראל" אונדז אָפּגעגעבן פאַרן מוזיי אַ הויז אויף ראַטושעס־פּלאַץ 14, וואו מען האָט אויסגעשטעלט אַלע מאַטעריאַלן, געזאַמלטע פאַר 5 יאָר.

3 מאָל אַ וואָך: זונטיק, דינסטיק און דאָנערשטיק, איז דער מוזיי געווען אָפן פאַר באַזוכער. עס זיינען גע־קומען באַזוכן דעם מוזיי די גרעסטע פּערזענלעכקייטן פון קאָוונע און דער פּראָווינץ, ווי אויך שילער־גרופּעס פון גאַנצן לאַנד. עס זיינען אויך געקומען זייער חשובע געסט פון אַנדערע לענדער, פאַר וועלכע מיר האָבן גע־מאַכט גרויסע קבלת־פּנימס.

אין יוני 1935 איז געקומען פּראָפעסאָר ש. דובנאָוו פון ריגע (וואו ער האָט דאַן געוואוינט). דער דאָזיקער באַזוך האָט שטאַרק דערמוטיקט אין דער אַרבעט. פּראָפ. דובנאָוו האָט אונדז אויסגעדריקט גרויסע אָנערקענונג. עס זיינען געקומען ישראל מאַץ פון ניו־יאָרק, אַ מעצענאַט פון יידישער קולטור; לאָרד מאַרלי, וויצע־פאָרזיצער פון ענגלישן לאָרדן־הויז און פאָרזיצער פון פאַרלאַמענטאַרישן קאָמיטעט פאַר מיעוטים־פּראַגעס, כדי זיך צו באַ־קענען מיט דער יידישער מינדערהייט אין ליטע, מיטן „אָרט" און „אָזע". ער האָט זיך געזען מיטן פּרעמיער־מיניסטער און סיים פאָרזיצער, מיט וועלכן ער, דער גרוי־סער יידן־פריינד, האָט פאַרהאַנדלט וועגן דער לאַגע פון די יידן אין ליטע און וועגן מעגלעכן אַריינלאָזן יידישע פּליטים כאָטש צייטווייליק קיין ענגלאַנד. מען האָט אים אויפגענומען מיט גרויס פייערלעכקייט מיטן אָנטייל פון אַלע פאָרשטייער פון דער יידישער געזעלשאַפט.

קינסטלער מאַנע קאַץ צו גאַסט אין קאָוונער עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט א״נ פון ש. דובנאָוו

אין אָקטאָבער 1938 איז געקומען דער גרויסער שרייבער יוסף אָפּאַטאָשו, מחבר פון די „פּוילישע וועל־דער", „טויזנט יאָר יידיש" א. א.;

מאַנע קאַץ, מאָלער פון פּאַריז;
ד״ר פּאַול גודמאַן פון לאָנדאָן;
ניקאָלאַי עליאַשעוו (זון פון בעל־מחשבות) פון בערלין;
דיכטער י. ד. קמזון פון ירושלים;
וויצע־בירגערמייסטער פון תל־אביב, דב הוז;
אינזשעניר פרענקל, פון פּאַריזער „אָרט";
אפרים עפּשטיין, פון ניו־יאָרקער אַרבעטער־רינג;
שרייבער הירש מעלאַמוד פון ריגע;
לערער־גרופּן, דעלעגאַטן צום צוזאַמענפאָר „המורה";
ווילנער זשורנאַליסטן א. אַ.

מען האָט זיך פאַרבונדן מיט דער גאַנצער יידישער און ניט־יידישער פּרעסע פון אַלע פרייע לענדער.

די היסטאָריש־עטנאָגראַפישע געזעלשאַפט האָט גע־זאַמלט פאָלקלאָר, היסטאָרישע מאַטעריאַלן פון ליטע. מ׳האָט פאָטאָגראַפירט אַלטע הייזער, בתי־מדרשים. מען

* געווען אַן אַביטוריענט פון העבר. גימנאַזיע. שפּעטער זיך געשמדט. מיט אייניקע יאָר צוריק געשטאָרבן אין ווילנע. — רעד.

האָט אויך געפֿראָווען יובילייען פון מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט: דעם 70־טן געבורטסטאָג פון יוליוס בלוי־מענטאָל, רעדאַקטאָר פון דער ערשטער טעגלעכער צייטונג אין רוסיש („קאָוועַנסקי וועסטניק") אין ליטע; דעם 75־טן געבורטסטאָג פון ד"ר אבא לאַפּין; דעם 50־טן געבורטס־טאָג פון מתתיהו לאַפּין, איניציאַטאָר און איינער פון די

ווילנער זשורנאַליסטן אויף אַ באַזוך אין קאָווענע

גרינדער פון דער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער סעקציע ביים יידישן נאַציאָנאַל־ראַט. דעם 70־טן געבורטסטאָג פון ד"ר משה מאַטיס (געב. 18־טן דעצעמבער 1868), ד"ר פון נאַטורוויסנשאַפטן, געווען־זענער נאַראַדאָוואַלעץ פון קרייזל בערנשטיין־דעמבאַ. זיינע אַלע יאָרן געווען אַקטיוו אין דער רוסישער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אין קאָווענע ניט געווען קיין איין יידישע קולטור־אינסטיטוציע, אָדער סאָציאַלע אָרגאַניזאַציע, וואו ער איז ניט געווען באַטייליקט אין דער אַרבעט. אומגעקומען אין סלאָבאָדקער געטאָ דורך די נאַציס.

מען האָט אויך געפייערט דעם 60־טן געבורטסטאָג פון אסתר עליאַשעוו־וויינסבאַרד, שוועסטער פון בעל־מחשבות, אויטאָר פון בוך „דער קאַמף מיט דעם פסי־כאָלאָגיזם"; דעם 50־טן געבורטסטאָג פון ד"ר מ. סודאַרסקי, רעדאַקטאָר פון „פאָלקסבלאַט", פאָרזיצנדער פון פאָלקס־פאַרטיי, פון דער בילדונגס־געזעלשאַפט, וויצע־פאָרז. פון „אָרט" און „אָזע", „האָאָס" און איינער פון די גרינדער און פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער פון דער יידישער היסטאָריש־עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט, פאָרזיצער פון „פרייַנד פון ייוואָ" און דער ענציקלאָפּעדיע אין יידיש;

דעם 50־טן געבורטסטאָג פון אַלטע סודאַרסקי, פאָר־זיצערין פון דאַמען־קאָמיטעט פון „אָרט" און פאַרוואַל־טונגס־מיטגליד פון אַלע אויבנדערמאָנטע אינסטיטוציעס, וואו ד"ר מענדל סודאַרסקי איז געווען טעטיק.

דעם 13־טן נאָוועמבער 1937 האָט מען געפייערט דעם 60־טן געבורטסטאָג פון אַדוואָקאַט שלמה כאַראַנזשיצקי,

וויכטיקער טוער — צוזאַמען מיט פּראָפּ. ש. דובנאָוו, ד"ר זאַלקינד און מ. קריינין, גרינדער פון דער יידישער פאָלקס־פּאַרטיי, — אין די מלחמה־יאָרן געווען אַקטיוו אין „יעקאָפּאָ" אין פּעטערבורג; נאָך דער רעוואָלוציע פון 1917 זיך באַטייליקט צוזאַמען מיט דעם קאָוונער דעפו־טאַט נ. פרידמאַן און גריגאָרי וואָלף אין ליטווישן קאָ־מיטעט אין רוסלאַנד אַלס פּאַרשטייער פון ליטווישע יידן; שפּעטער — יידישער פּאַרשטייער פון ליטווישן פּליטים־קאָמיטעט.

אין 1935 האָט די היסטאָריש־עטנאָגראַפישע גע־זעלשאַפט אַרויסגעגעבן אַ געדרוקטן באַריכט, אין פּאָרם פון אַ בראָשור פון 16 זייטן מיט פּראָפּ. שמעון דובנאָוס פּאָרטרעט אויפן שער־בלאַט, וועגן איר טעטיקייט פּאַר די ערשטע 5 יאָר.

אין 1939, נאָך אונדזער אָפּפּאָרן פון ליטע, איז דערשינען אַ „יאָרבוך־קאַלענדאַר" „יאָר־איין יאָר־אויס", מיט פיל וויכטיקע אינפאָרמאַציעס, ווי: היס־טאָרישע דעקרעטן וועגן יידן אין רוסלאַנד און ליטע פון 14־טן יאָרהונדערט אָן; געשיכטע פון די יידן אין ליטע; כראָנאָלאָגיע; היסטאָרישע דאַטעס פון פאָלקס־ליד; אַנקעטע וועגן יידישע יום־טובים; יידישער פאָל־קלאָר, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין ליטע; יידּ. פאָל־קלאָר אין ליטוויש; צונעמענישן פון שטעט און שטעטלעך אין ליטע; דאָס יידישע לעבן אין ליטע אין 1938;

קבלת־פּנים פאַר דער אַרטיסטין אידאַ קאַמינסקי
צו אירע גאַסטשפּילן אין קאָווענע

דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן; הזכרות; אויס־שטעלונגען; פּרעסע; טעאַטער; קאָנצערטן; ביבליא־גראַפיע; סטאַטיסטיק; פּובליציסטיק; זכרונות; באַריכט וועגן דער טעטיקייט פון דער היסט.־עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט פאַר די יאָרן 1936—1938 און די האָפענונגען פאַר נאָך רייכערע באַריכטן אין יאָר 1940, וואָס זיינען שוין, ליידער, ניט געקומען...

ד. שוואַרץ

די „מאפו"־ביבליאטעק אין קאוונע

יעדע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציע איז שטאַרק פאַרבונדן מיט דער געזעלשאַפט, פון וועלכער זי איז אַרויסגעוואַקסן. נאָך מער איז דאָס געווען די מאַפּו־ביבליאָטעק אין קאָוונע. די ראָל און חשיבות פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע, וואָס האָט עקזיסטירט באַלד צוויי און דרייסיק יאָר, ווייזט זיך אַרויס נאָך בולטער, ווען מיר דערמאָנען זיך דעם צושטאַנד פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט אין קאָוונע אין דער צייט, ווען די ביבליאָטעק איז געגרינדעט געוואָרן.

דער פּלאַן צו גרינדן די ביבליאָטעק איז אויפגעקומען ביי אירע גרינדער אין דער תקופה, ווען עס האָט געקיניגט דער צאַר ניקאָלאַי דער צווייטער, אין דער פינצטערסטער צייט פון זיין רעזשים — נאָך דער רוסישיאַפּאַנישער מלחמה. אין רעזולטאַט פון דער מיליטערישער מפּלה איז אויסגעבראָכן די ערשטע רעוואָלוציע. די צאַרישע רעגירונג האָט אָנגעהויבן איר אַרבעט — צו פאַרטיליקן און אויסרייסן מיטן וואָרצל די „קראַמאָלע", די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג אין רוסלאַנד. עס איז ניט קיין וואונדער, וואָס יעדער פּרואוו צו פאַראייניקן און אָרגאַניזירן די מאַסן האָט זיך אָנגעשטויסן אין אַ שטאַרקער קעגנערשאַפט מצד דער רעגירונג, באַזונדערס אויף דעם קולטורעלן געביט. פון די רריפות האָבן, נאַטירלעך, מער געליטן די פּראָגרעסיווע יידן.

די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט האָט זיך אין יענער צייט דעריבער קאָנצענטרירט אַרום די צדקה־אינסטיטוציעס, ווי: „מושב־זקנים", „בית־חולים", „סומך־נופלים" און אַנדערע, צו וועלכע די רעגירונג האָט אַרויסגעוויזן אַ בעסערע באַציאונג. אירע פּרואוון צו אָרגאַניזירן זיך, דערהויפּט פאַר קולטור־און בילדונגס־צוועקן, האָבן זיך גערעכנט פאַר אומלעגאַל. עס איז, דוכט זיך, נישט געווען קיין איינציקע קולטור־אָרגאַניזאַציע, וועלכע זאָל אַרבעטן אויף אַ לעגאַלן אופן — חוץ די תלמוד־תורהס און ישיבות. צו זיין פּינקטלעכער, דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז עס האָט אויך עקזיסטירט אַ „מוזיקאַליש־דראַמאַטישע געזעלשאַפט", וועלכער עס איז דערלויבט געוואָרן, פאַרשטייט זיך, אונטער אַ שטרענגער צענזור, אויפצופירן יידישע פּיעסן און זינגען יידישע פאָלקס־לידער. די יידישע פּעטערבורגער „געזעלשאַפט פאַר פאַרשפּרייטן בילדונג" (אָפּ"ע) האָט געהאַט אין קאָוונע מיטגלידער־ביישטייערער, אָבער ניט געפירט קיין קולטורעלע טעטיקייט. ערשט אַ סך שפּעטער, אין יאָר 1912, איז געלונגען, נאָך גרויסע שוועריקייטן, צו עפענען אַן אָפּטיילונג פון דער געזעלשאַפט פאַרן יידישן געזונט (אָז"ע) — אין די פריערדיקע יאָרן האָבן אין קאָוונע ניט עקזיסטירט קיין שום לעגאַלע קולטורעלע אָרגאַניזאַציעס.

אָבער „וואָס פינצטערער די נאַכט, אַלץ ליכטיקער די שטערן". צוויי גרויסע אָרגאַניזאַציעס זיינען אויפגעקומען אויף דער יידישער גאַס אין איין יאָר, און ביידע האָבן אַרומגעכאַפּט די ברייטע שיכטן פון דער יידישער געזעלשאַפט, בעיקר די יוגנט. דאָס זיינען געווען: דער „בונד" און די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. דער „בונד" האָט צוגעצויגן די אַרבעטער, און די מענטשן פון מיטלשטאַנד זיינען פאַרכאַפּט געוואָרן פון דעם ציוניזם. זייער טעטיקייט איז געפירט געוואָרן אין דער שטיל, האָבן זיך אָבער שטאַרק אויסגעברייטערט און פאַרטיפט. דער נאַציאָנאַלער געדאַנק האָט באַקומען אַ סך אָנהענגער, וועלכע האָבן געפירט די אַרבעט געהיים אין קליינע שולן און פּריוואַטע וואוינונגען, אויסשטעלנדיק דורך דעם זיך אַליין און די אייגנטימער אויף דער געפאַר פון „אָביסקעס" און אַרעסטן. אויסערלעך האָט זיך זייער טעטיקייט אויסגעדריקט אין דער פאָרם פון ליטעראַרישע אָדער מוזיקאַלישע אָוונטן, מיט אַן עכט נאַציאָנאַלן פּראָגראַם, טיילמאָל אונטער דעם אויסרייד פון כלומרשטע חתונות און געבורטס־פייערונגען.

אָט אין יענער צייט פון באַגרענעצונגען און פאַרפאָלגונגען האָבן צוויי ציוניסטישע טוער: דער באַוואוסטער כלל־טוער און הייסער ציוניסט, דער פאַרשטאָרבענער ד"ר אבא לאַפּין און דער שרייבער פון די שורות, צוזאַמען מיט נאָך אַ פּאָר חברים באַשלאָסן צו גרינדן אין קאָוונע אַ יידישע ביבליאָטעק. דורך דעם העברעאישן און יידישן בוך און דער צייטונג האָבן מיר געוואָלט פאַרשאַפן אונדזער שטודירנדיקער יוגנט און בכלל אַלע וואָס דאָרשטן נאָך וויסן — די גייסטיקע שפּייז, וואָס איז געווען אוממעגלעך צו דערגרייכן אויף אַן אַנדער וועג. מיט דעם צוועק האָבן מיר גענומען צונויפזאַמלען פריער פאַר אַלץ אַלטע ביכער, וואָס וואַלגערן זיך אויף די בוידעמער און אין די קעלערס. מיר זיינען אַליין געקראָכן אין די דאָזיקע פּלעצער און געזוכט און גענישטערט. אויף אַזאַ אופן איז אונדז געלונגען אויפצוזאַמלען אַ היפּשע צאָל ביכער, צייטונגען און זשורנאַלן, טייל פון זיי — זייער ווערטפולע. מיר האָבן זיך אויך געווענדט צו פאַרשיידענע מענטשן און באַקומען פון זיי ביישטייערונגען אויף איינצושאַפן נייע ביכער.

אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געמאַכט אַלע באַמיאונגען אויף צו באַקומען די דערלויבעניש אויפצועפענען די ביבליאָטעק. אייגנטלעך האָבן מיר דאָס געהאַט

שוין געטאָן מיט יאָרן צוריק, געווענדט זיך אַ פּאָר מאָל צו צוויי גובערנאַטאָרן, אָנווייזנדיק אויף דער וויכטיקייט פון אַזאַ ביבליאָטעק און איר נייטיקייט פאַר דער אויפ־קלערונג און אַנטוויקלונג פון די יידישע מאַסן. אָבער די ווענדינגען זיינען אין משך פון צוויי־דריי יאָר געבליבן אָן רעזולטאַט. די מאָטיוון זיינען געווען אויבנאויף: די רעגירונגס־באַאַמטע האָבן דעמאָלט געזען אַ סכנה אין לערנען און אויפקלערן דאָס פאָלק, און באַזונדער ניט געוואָלט דערלויבן גרינדן אַ ביבליאָטעק פון ביכער אין שפּראַכן, וואָס זיי קאָנען ניט קאָנטראָלירן, — זיי קאָנען נאָך, חלילה, פאַרשפּרייטן שעדלעכע און אפילו שרעק־לעכע סאָציאַליסטישע אידייען...

ווען עס איז צו אונדז אָנגעקומען דער נייער גובער־נאַטאָר וועריאָווקין, אַ גוטער, אויפריכטיקער און הומאַ־ניטאַרער מענטש, האָט דער אַלטער ד"ר פיינבערג, דעם גובערנאַטאָרס הויז־דאָקטאָר, צוגעגרייט דעם באָדן, שמו־עסנדיק מיט אים וועגן דאָזיקן ענין. און באַלד איז צום גובערנאַטאָר אַוועקגעגאַנגען אַ דעפּוטאַציע, אין באַשטאַנד פון דעם באַקאַנטן ציוניסט ר' איסער בער וואָלף, ד"ר לאַפּין און דעם שרייבער פון די שורות. דער גובערנאַטאָר האָט אונדז פריינדלעך אויפגענומען, און דורכלייענענדיק אונדזער מעמאָראַנדום, דערקלערט: „איר אַלע דאָ זייט פאַר מיר אַ גענוגנדיקע גאַראַנטיע, אַז די ביבליאָטעק וועט זיך פירן אויף אַ לאָיאַלן אופן און אַז קיין שום פאַרבאָטענע זאַך וועט זיך אין איר ניט געפינען". ער האָט אונדז אויפן אָרט געגעבן די דערלויבעניש.

דער דאָזיקער פאַקט האָט אַרויסגערופן גרויס פרייד צווישן די קאָוונער יידן. אָבער באַזונדערס האָבן זיך גע־פילט גליקלעך אירע ערשטע גרינדער: ר' איסער־בער וואָלף, ד"ר לאַפּין, יוסף מאַרגאָלין, אבא באַלאַשער, הרב ראָזנסאן און זיין ברודער, צערנעס, שערשענאָווסקי און דער שרייבער פון די שורות. אַלס אנערקענונג און דאַנק־באַרקייט פאַר זייער באַמיאונג צו באַקומען די דערלויבע־ניש פאַר דער ערשטער יידישער ביבליאָטעק אין קאָוונע האָבן מיר באַשלאָסן אויפצוהענגען אויף די ווענט פון דער ביבליאָטעק די בילדער פון ד"ר פיינבערג און ר' איסער־בער וואָלף.

מיט גלאַנץ און מיט אַ געפיל פון דערהייבנקייט איז געפייערט געוואָרן די דערעפענונג פון דער ביבליאָטעק אין דער אָנוועזנהייט פון די פאָרשטייער פון קאָוונער יידישער אינטעליגענץ, בראש מיט ד"ר פיינבערג און ר' איסער־בער וואָלף און מיט דער באַטייליקונג פון אונדזער באַ־רימטן קריטיקער בעל־מחשבות און דעם באַוואוסטן ציו־ניסטישן מטיף י. ניסנבוים.

די ביבליאָטעק איז געוואָרן דער איינציקער גייסטי־קער צענטער פאַר אַלע נאַציאָנאַלע יידן און ציוניסטן אין קאָוונע. צו אים האָבן זיך געווענדט אַלע קאָוונער יידן, וועלכע האָבן געגאַרט נאָך אַ לעבעדיק יידיש און העב־רעאיש וואָרט, דער עיקר, די יוגנט, פאַר וועלכער עס זיינען פאַרמאַכט געווען אַלע אַנדערע קוואַלן. אויך די בחורים פון די אָרטיקע ישיבות האָבן אין דער ביב־ליאָטעק פאַרפולקאָמט זייער יידיש וויסן דורך די ביכער און צייטונגען, וועלכע זיינען אָנגעקומען מכל תפוצות ישראל. אין די צימערן פון דער ביבליאָטעק פלעגן מיר דורכפירן פאַרשיידענע פאַרזאַמלונגען, צונויפקומען, רע־פעראַטן און לעקציעס. דאָ פלעגן מיר אויפנעמען אויף דעם שענסטן אופן באַוואוסטע געסט פון אַנדערע לענדער און אויך אונדזערע נאַציאָנאַלע מנהיגים. דאָ פלעגן מיר זיך צוגרייטן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן. טאָג־טעגלעך פלעגט די ביבליאָטעק זיין געפּאַקט מיט באַזוכער, וואָס טייל פלעגן נעמען ביכער אויף צו לייענען אין דער היים און אַ סך — זיך אויפהאַלטן גאַנצע שעהן אין לייען־זאַל.

עטלעכע ציפערן וועלן אילוסטרירן דעם וועזן און וואוקס פון דער ביבליאָטעק:

ווען די ביבליאָטעק האָט זיך דערעפנט, האָבן זיך אין איר געפונען בלויז 3.500 ביכער. פון זיי: 46 פּראָ־צענט אין העברעאיש, 29 אין יידיש און 25 אין אַנדערע שפּראַכן;

אין פיר יאָר אַרום האָבן זיך אין איר געפונען שוין העכער 4.600 ביכער;

אין דעם צווייטן יאָר פון איר גרינדונג זיינען גע־לייענט געוואָרן 7672 ביכער; אין דריטן יאָר — 9495, און אין פערטן יאָר — 11783 ביכער;

די צאָל פון די באַזוכער פון לייען־זאַל האָט דעם פערטן יאָר דערגרייכט ביז 10.606

די דאָזיקע ציפערן באַווייזן קלאָר, ווי ווייט די דאָ־זיקע קולטור־אינסטיטוציע האָט געדינט די קאָוונער יידן.

שוין גלייך אין אָנהייב, ווי די ביבליאָטעק איז דער־עפנט געוואָרן, האָט די פאַרוואַלטונג געהאַט בדעה אָנ־צורופן די ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון אברהם מאַפּו, צו פאַראייביקן דעם נאָמען פון דעם ערשטן העברעאישן ראָמאַניסט, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין קאָוונע, האָט דאָ פאַרבראַכט אַלע זיינע יאָרן, געווען אַ לערער אין שולן און געשאַפן זיינע בעסטע ווערק. אָבער די דאָזיקע שיינע כוונה האָט זיך גלייך אָנגעשטויסן אויף נישט פאָרויס־געזעענע שוועריקייטן: דער גובערנאַטאָר, צו וועמען מיר האָבן זיך געווענדט מיט אַ בקשה וועגן דעם, האָט דעם „ענין" איבערגעגעבן צום בילדונגס־דעפּאַרטאַמענט אין פּעטערבורג. פון דאָרטן איז געקומען אַן ענטפער, מען זאָל חוקר־ודורש זיין, ווער און וואָס איז דער שרייבער אַברהם מאַפּו. די איניציאַטאָרן, בראש מיט ד"ר לאַפּין, האָבן געמוזט געבן אַן אויספירלעכע כאַראַקטעריסטיק פון מאַפּוס אַלע ווערק. עס איז אָנגעפרעגט געוואָרן אין קאָוונער פּאָליציי־דעפּאַרטאַמענט וועגן מאַפּוס פּאָליטישן סטאַטוס. און ערשט אין אַ יאָר אַרום איז דערהאַלטן גע־וואָרן פון פּעטערבורג די דערלויבעניש אָנצורופן די ביב־ליאָטעק אויף מאַפּוס נאָמען.

די ביבליאָטעק האָט זיך אויסגעהאַלטן פון מיטגליד־אָפּצאָל און סובסידיע פון קאָוונער מוניציפּאַליטעט. די ברייטע שיכטן פון קאָוונער יידנטום האָבן זיך פאַרהאַלטן

צו איר מיט גרויס סימפּאַטיע. מען קאָן זאָגן, אַז די פאַר־וואַלטונג פון דער ביבליאָטעק האָט נישט געהאַט קיין שוועריקייטן זי אויסצוהאַלטן. עס האָט זיך בלויז געפילט אַ מאַנגל אין מיטלען איינצושאַפן נייע ביכער. צו דעם צוועק האָט די פאַרוואַלטונג איטלעכס יאָר איינגעאָרדנט טראַדיציאָנעלע חנוכה־אָוונטן. איין מאָל איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ חנוכה־אָוונט אין שטאָטישן טעאַטער מיט דער באַטייליקונג פון דעם באַוואוסטן פּאָעט ש. פרוג, מיט אַ מוזיקאַליש־קינסטלערישן פּראָגראַם, מיט שטומע און לע־בעדיקע בילדער פון ארץ־ישראלדיקן לעבן. די קאָוונער יידישע מאַסן האָבן צום ערשטן מאָל באַקומען אויף דעם דאָזיקן אָוונט אַ גרויסן נאַציאָנאַל־קינסטלערישן גענוס.

די ראָל, וואָס די ביבליאָטעק האָט געשפּילט אין דער צייט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, באַווייזן די פאָל־גנדיקע שטעלן פון דעם לעצטן באַריכט וועגן איר טעטי־קייט אין יאָר 1913: „מיט גרויס צופרידנקייט קאָנסטאַ־טירט די פאַרוואַלטונג די רירנדיקע באַציאונג, וואָס די יידישע יוגנט ווייזט אַרויס צו דער דאָזיקער אינסטיטוציע; די יוגנט, וואָס איז געקריוודעט אין אירע בעסטע געפילן און באַגרענעצט אין אירע וואַרעמסטע שטרעבונגען צו בילדונג, זוכט מיטלען, דורך וועלכע זי זאָל זיך קאָנען גייסטיק אויסלעבן, אויסגיסן איר באַגער נאָך ליכט, אויפ־קלערונג און וויסן, נאָך בילדונג מחוץ דער שול. דער פאַר־וואַלטונג איז, בכן, באַזונדערס אָנגענעם צו באַטאָנען, אַז איין אויסוועג, צווישן אַ סך אַנדערע, פירט אונדזער יוגנט צו דעם שויס פון אַ רואיק־פליסנדיקן טייך, וואָס איז פול מיט יידישע ביכער און דורכגעזאַפּט מיטן יידיש־נאַציאָנאַלן גייסט, מיטן עכט יידישן געדאַנק". דער זעלבער באַריכט דערציילט אין אַן אַנדער אָרט, ווי ווייט די ביב־ליאָטעק און לייען־זאַל זיינען שטענדיק געווען פול געפּאַקט מיט לייענער: „די גרעסטע טייל פון די באַ־זוכער און לייענער פון די ביכער און צייטונגען איז געווען די וואַקסנדע יוגנט, די תלמידים פון סלאָבאָדקער און קאָוונער ישיבות. די דאָזיקע דערפרייענדיקע דערשיינונג איז נאָך באַדייטנדיקער, ווען מיר נעמען אין באַטראַכט, ווי שטאַרק די ישיבה־בחורים זיינען גערודפט געוואָרן דורך די מנהלים פאַר לייענען זייטיקע ביכער; און בלי־ספק וועלן זיין באמת צופרידן יענע געזעלשאַפטלעכע טוער, וועלכע זיינען זייער פאַראינטערעסירט אין דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון די צוקונפטיקע פירער פון פאָלק".

אין יאָר 1914 האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, און עס האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן אַלע צעשטערנ־דיקע כחות. דער ביבליאָטעק האָט געדראָט די געפאַר פון פאַרניכטונג, ווי עס האָט געטראָפן מיט אַ סך אַנדערע קולטורעלע אוצרות און קנינים. אויף אַ באַפעל פונעם מיליטער־אָנפירער פירשט ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש האָבן כמעט אַלע איינוואוינער פאַרלאָזן די פעסטונג־שטאָט קאָוונע; עס זיינען דאָרט איבערגעבליבן נאָר די מענטשן, וועלכע האָבן געהאַט אַ וועלכע־ניט־איז שייכות צום מיליטער. דער שרייבער פון די שורות איז דעמאָלט געווען מאָביליזירט אַלס מיליטער־דאָקטאָר, און אויף מיר איז אויסגעפאַלן דער גורל אָפּצוראַטעווען די ביבליאָטעק פון פאַרניכטונג: איידער איך בין אַוועק אויף דער מלחמה, איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק אַריבערצופירן אין קעסט־לעך דאָס גאַנצע פאַרמעגן פון דער ביבליאָטעק אין דער „עזרת נשים" פון דער גרויסער שול „אהל יעקב", (כאָר־שול), טאַקע אויף דער זעלבער גאַס. מיין אויסרעכענונג, אַז דער שונא וועט שאַנעווען די שולן, האָט זיך באַרעכ־טיקט. און צוליב דעם איז אויך אָפּגעראַטעוועט געוואָרן די ביבליאָטעק. די דייטשע מאַכט האָט אַרויסגעגעבן אַ דערלויבעניש זי ווידער אויפצועפענען; און אין משך פון דריי שווערע יאָר, וואָס די שטאָט האָט זיך געפונען אונטער די דייטשן, איז די ביבליאָטעק געווען דער איינציקער קוואַל, פון וועלכן די קאָוונער יידישע באַפעלקערונג האָט געשעפּט איר גייסטיקע שפּייז און געפונען אַ טרייסט אין דער שווערער צייט.

עטלעכע יאָר נאָך דער מלחמה האָט די ביבליאָטעק נאָך אַלץ אויסגעפילט אירע אויפגאַבן — פאַרשפּרייטן יידיש וויסן צווישן דער שטודירנדיקער יוגנט. אָבער אין די לעצטע יאָרן איז איר טעטיקייט שטאַרק איינגעשרומפּן געוואָרן. פאַרשיידענע פאַקטאָרן האָבן גורם געווען צו דעם צושטאַנד. ערשטנס, האָט יעדע שול שוין געהאַט אַן אייגענע ביבליאָטעק פאַר די תלמידים, צווייטנס, האָט זיך די יידישע יוגנט געהאַט צעטיילט אין פאַרטייען, וועלכע האָבן פאַרשפּרייט זייערע אידייען דורכן בוך און דער בראָשור: די פאַרטייאישקייט האָט, פאַרשטייט זיך, גורם געווען אָפּצושוואַכן די פריערדיקע סימפּאַטישע באַ־ציאונג צו דער ביבליאָטעק, און עס האָט זיך צוליב דעם פאַרקלענערט די צאָל פון אירע לייענער און באַזוכער. אַחוץ דעם, האָבן זיך אויך געעפנט ביבליאָטעקן אין די פאָרשטעטלעך פון קאָוונע: שאַנץ, סלאָבאדקע און אנדערע. די אַלע פאַקטאָרן האָבן גורם געווען, אַז עס זאָלן ווייניקער ווערן די מאַטעריעלע מיטלען פאַר דער ביבליאָטעק. דערצו נאָך האָט אויך די מוניציפּאַליטעט פאַרקלענערט איר סובסידיע און ענדלעך אינגאַנצן אויפגעהערט זי צו געבן.

די מאַפּו־ביבליאָטעק האָט שוין מער ניט געקאָנט אויספירן אירע פריערדיקע אויפגאַבן, ניט געקאָנט איינ־שאַפן זיך נייע ביכער און אויך ניט אַבאָנירן טייל ציי־טונגען און זשורנאַלן. איר צושטאַנד איז געוואָרן קריטיש. די פריינט פון דער ביבליאָטעק האָבן זיך כסדר געוואָנדן צו דער יידישער געזעלשאַפט נאָך שטיצע, אַ פּאָר מאָל אויך צו דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און דער קולטור־אָרגאַניזאַציע „תרבות". קליינע ביישטייערונגען האָבן עטוואָס געהאָלפן, אָבער דאָס האָט זי שוין מער ניט געקאָנט אוועקשטעלן אויף איר פריערדיקער הויך. אין דעם פּעריאָד פון איר אויפבלי האָט זי טאַקע געהאַט אַ סך פריינד, אָבער ווי נאָר איר מצב איז געוואָרן שלעכט, זיינען אויך ווייניקער געוואָרן אירע סימפּאַטיקער און פריינד.

אָבער אַפילו אין די שווערסטע מאָמענטן פון איר עק־זיסטענץ האָט זי אויף אַ רגע ניט פאַרלאָזן קיין איינער פון אירע גרינדער, וועלכע האָבן ניט אויפגעהערט צו זאָרגן פאַר איר און אָפּגעבן איר די בעסטע מאָראַלישע כוחות. באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט ד"ר לאַפּין ז"ל. — וואויל איז צו דיר, מיין אומפאַרגעסלעכער פריינט, וואָס דו האָסט זוכה געווען נ י ט צו זען דעם חורבן פון דיין שווערער אַרבעט, דעם חורבן פון דער וויכטיקער אינסטיטוציע! זאָל געהייליקט זיין דיין אָנדענק! —

אַ „גליקלעכער" צופאַל האָט געהאָלפן דער ביבליאָ־טעק, זי זאָל ווידער קומען צו זיך: מיט זיבן יאָר פריער איז אין דער ביבליאָטעק אויסגעבראָכן אַ שרפה, און עס איז פאַרברענט געוואָרן אַ באַדייטנדיקע צאָל אַלטע ביכער און זשורנאַלן. טאַקע ד"ר לאַפּין האָט, איידער ער איז אַוועקגעפאָרן באַזוכן ארץ־ישראל, געגעבן אַ באַ־דייטנדע סומע פון זיינע אייגענע מיטלען צו דעקן דעם שאָדן. אַ דאַנק דעם האָט מען געקאָנט איבערראַמאָנטירן די צימערן, קויפן אַ היפּשע צאָל נייע ביכער, אויסשרייבן נייע צייטונגען — און די ביבליאָטעק האָט ווידער אויפ־געלעבט.

איינער פון די גרינדער, דער באַקאַנטער ביבליאָטעקאָר און ציוניסטישער טוער אבא באַלאַשער, האָט אויך דעמאָלט אַ סך כוחות אָפּגעגעבן אויפצוריכטן די ביבליאָטעק; און אַחוץ, וואָס ער האָט אַריינגעבראַכט אַן אַרדענונג אין די קאַטאַלאָגן, האָט ער אויך צונויפגעשטעלט אַ „קאַרטאַ־טעק" (קאַרטל־סיסטעם), וואָס איז זייער נייטיק אין יעדער גוט־איינגעאָרדנטער ביבליאָטעק.

אין אַזאַ צושטאַנד האָט זיך די ביבליאָטעק געפונען, ווען איך האָב פאַרלאָזט מיין געבורטס־שטאָט קאָוונע און זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל. אין משך פון יענע פאַראַנגענע יאָרן האָב איך עטלעכע מאָל באַזוכט מיין געבורטס־שטאָט און מיין ערשטער באַזוך דאָרט איז, פאַר־שטייט זיך, געווען אין דער מאַפּו־ביבליאָטעק. דאָס לעצטע מאָל בין איך געווען דאָרט אין יאָר 1938. זי האָט דאַן פאַרמאַגט אַ פופציק טויזנט ביכער. בראש פון דער פאַר־וואַלטונג איז געשטאַנען דער באַוואוסטער העברעאישער שרייבער, דער מחבר פון „אברהם מפו" און „די גע־שיכטע פון דער העברעאישער ליטעראַטור", פריוואַט־דאָצענט פון קאָוונער אוניווערזיטעט, ד"ר נחמן שאַפּירא. די ביבליאָטעק איז געשטאַנען אויף איר פריערדיקער הויך און האָט נאָך אַלץ געדינט ווי אַ וויכטיקער פאַקטאָר פאַר יידיש וויסן.

די טעטיקייט פון דער מאַפּו־ביבליאָטעק אין משך פון די צוויי און דרייסיק יאָר פון איר עקזיסטענץ קאָן מען אײַנטיילן אין צוויי תקופות: די ערשטע הייבט זיך אָן פון יאָר 1908 און ציט זיך ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, דער דייטשישער אָקופּאַציע און די ערשטע יאָרן פון ליטעס זעלבשטענדיקייט. זי פאַלט זיך צונויף מיט דער אויפבלי־תקופה פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אוי־טאָנאָמיע אין ליטע. די צווייטע תקופה הייבט זיך אָן

פון דער צייט, וועו די יידיש־נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע איז אָפּגעשאַפט געוואָרן, ביז דער 2־טער וועלט־מלחמה.

אין דער ערשטער תקופה האָט די מאַפּו־ביבליאָטעק געהאַט צו שטאָלצירן מיט איר טעטיקייט. זי איז געווען די ערשטע דערציאונג־שול פון יידיש וויסן. האָט גע־שפּייזט אונדזער יוגנט מיט דער גייסטיקער שפּייז פון ערשטקוואַליקער העברעאישער און יידישער קולטור. אין יענער צייט — פאַר און בעת דער 1־טער וועלט־מלחמה — איז זי געווען די איינציקע, וואָס האָט פאַרזייט אין די הער־צער און אין די מוחות פון דעם יידישן לייענער ליבשאַפט און איבערגעגעבנקייט צו זיין פאָלק, זיין געשיכטע, זיין אַלטער שפּראַך און צו זיין היסטאָריש פאָטערלאַנד. אַרום איר האָט זיך קאָנצענטרירט דער יידיש־נאַציאָנאַלער גע־דאַנק, וואָס האָט געדייעט אין קאָוונע, און פון איר האָבן אַרויסגעשטראָמט אַלע נאַציאָנאַלע טעטיקייטן. לויט מיין מיינונג איז גאָר ניט אָפּצושאַצן דעם נאַציאָנאַלן ווערט, וואָס עס האָט געהאַט די מאַפּו־ביבליאָטעק אין קאָוונע.

אין דער צווייטער תקופה פון איר עקזיסטענץ האָט די מאַפּו־ביבליאָטעק בסלעכווייז פאַרלוירן איר פריער־דיקע פונקציע — צו פאַרשפרייטן דעם נאַציאָנאַלן גע־דאַנק אין קאָוונע. אָבער וויפל עס האָבן דערלויבט אירע מאַטעריעלע מיטלען, איז זי פאָרט פאַרבליבן די אייניקע ערנסטע ביבליאָטעק, אין וועלכער יעדער פאָר־שער אָדער ערנסטער לערער האָט געקאָנט געפינען דעם פאַר אים נייטיקן מאַטעריאַל. זי איז געווען אַן איינציק־אַרטיקער אוצר פון ספרים: אין איר האָבן זיך געפונען אַלטע צייטונגען און זשורנאַלן נאָך פון דער „השכלה"־תקופה און אויך ספרים יקר־המציאותן פון אונדזער אַלטער ליטעראַטור. שוין איר לייען־זאָל אַליין האָט מיט זיך פאָר־געשטעלט דערהייבנקייט פון גייסט: זיינע וועגט האָבן בא־צירט די בילדער פון אונדזערע שרייבער, פאָעטן, פילא־זאָפן, קינסטלער, שטאַטס־לייט, פילאַנטראָפן און געזעל־שאַפטלעכע טוער... צווישן זיי — אַ גרויס בילד פון אברהם מאַפּו... אָט — אין דער אינטימער סביבה זיינען געזעסן טאָג־טעגלעך אַרום פערציק־פופציק לייענער (שבת און יום־טוב איז דער זאָל געווען פולגעפאָקט מיט מענטשן) און האָבן באקומען גייסטיקע שפּייז און געגנוס.

אין משך פון צווי און דרייסיק יאָר האָט די מאַפּו־ביבליאָטעק טריי אויסגעפילט אירע אויפגאָבן, וואָס זי האָט אויף זיך גענומען, וועו זי איז געגרינדעט געוואָרן, האָט געטראָגן די פאָן פון דער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג פון אונדזער פאָלק און שפּראַך, די פאָן פון איבערגעגע־בנקייט צום פאָלק, צו זיינע גייסטיקע קיניגים און טרא־דיציעס.

און איצט... די מאַפּו־ביבליאָטעק עקזיסטירט ניט... די נאַציס האָבן זי פאַרברענט... פון דער ליכטיקער אינ־סטיטוציע איז ניט געבליבן קיין שום זכר.

זאָל אָט די פאַרצייכענונג זיין פאַר איר אַ מצבה, געשטעלט פון איינעם פון אירע גרינדער!

יעקב יאזעליט

ספארט־ארגאניזאציעס

„מכבי", „י. א. ק." און „הפועל"

פיל יידישע ספארט־פאראיינען איבער דער גאנצער וועלט זיינען באקאנט אונטערן נאמען „מכבי". די ערשטע מכבי־ארגאניזאציע איז געשאפן געוואָרן אין יאָר 1895 אין בערלין בייַ דער מיטווירקונג פון הייניריך לעווע. שפעטער זיינען צוגעקומען מכבי־אפטיילונגען סוף 19־טן און אנפאנג 20־טן יאָרהונדערט אין קאנסטאנטינאפאל, בוקארעשט און אין פעטערבורג (לענינגראד).

דער אויפשטייג פון דער אמתער ספארט־באוועגונג איז געגאנגען האנט בייַ האנט מיטן אויפשטייג פון דער נאציאנאלער באוועגונג, אזוי בייַ די אומות העולם, אזוי אויך בייַ אונדז יידן. די פירער פון דער ציוניסטישער באוועגונג זיינען גלייכצייטיק געווען די ערשטע פיאָנערן פון דער יידישער ספארט־באוועגונג בראש מיט ד"ר מאקס נארדוי און פראפעסאָר עמנואל מאנדעלשטאם. א דאנק זייער אויפקלערונגס־פראפאגאנדע האבן זיך טויזנטער דייטשע יידן אנגעשלאסן אין די מכבי־טורנשאפט פארייניען. די גאנצע צייט איז די צענטראלע פון מכבי געווען אין בערלין. שפעטער, וען די נאציס זיינען געקומען צו דער מאכט, איז די צענטראלע איבערגעפירט געוואָרן פון בערלין קיין לאנדאן. פאָרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האט מכבי אנטהאלטן 38 ארגאניזאציעס, ד"ה מכבי־אפטיילונגען אין 38 פארשיידענע לענדער. די צאָל פון די חברים־מכביסטן איבער דער וועלט האט דערגרייכט ביז אן ערך 200.000. מכבי־פארייניען זיינען געווען כמעט אין יעדן לאנד אין אייראפע, ארץ־ישראל, טערקיי, עגיפטן, אויסטראליע, ארגענטינע, בראזיל און דרום־אפריקע.

דער ציל פון מכבי איז געווען צו דערציען דורך פיזישע איבונגען א געזונטן יונגן יידישן דור. ד"ר הייניריך לעווע, ד"ר מאקס נארדוי און פראפעסאָר עמנואל מאנדעלשטאם האבן פארשטאנען, אז די יוגנט בכלל און די יידישע יוגנט בפרט זיינען די בלומען פון לעבן, און אזוי ווי די בלומען דארפן רעגן און זונשיין, אזוי די יוגנט — פרישע לופט־איבונגען און זונשיין, אז עס זאל אויסוואקסן א געזונטער דור און זאל באזיצן „מענס סאנא אין קארפארע סאנא" (א געזונטע נשמה אין א געזונטן גוף).

די מכבי־באוועגונג איז געווען ענג פארבונדן מיט דער אידעאלאגיע פון ציוניזם און דורך איר השפעה איז יעדער מכבי־טור־און ספארט־פאריין געווען אויך א שול פאָרן ציוניסטישן געדאנק, פאר ארץ־ישראל און אויך פאר דער העברעאישער קולטור.

ד"ר זעליג בראָדעצקי ז"ל, איז געווען פרעזידענט פון וועלט־מכבי ביז 1942 און ד"ר וו. מייזל ז"ל, — סעקרעטאר.

ס'איז כדאי צו כאפן א בליק, ווי מיר האבן געקוקט אויף גימנאסטיק, ספארט אין די גאָר אלטע צייטן, אין צייט פון תלמוד. עס ווערט געברענט אין סנהדרין צ"ב „אמר ר' יוחנן... שבשעת שהגלה נבוכדנצר הרשע את ישראל היו בהן בחורים שהיו מגנין את החמה ביופין" (האט ר' יוחנן געזאגט, ווען נבוכדנצר הרשע האט ארויס־געטריבן די יידן פון ארץ־ישראל, זיינען דאָרטן געווען יונגע לייט, וואס האבן פארשעמט די זון מיט זייער שיין־קייט). פון דעם מאמר קען מען דרינגען, אז די כשדים זיינען אנטציקט געווען פון שיינעם קערפער־בוי פון די יידישע יונגע לייט; און עס ווערט געברענט נאך א ציטאטע אין נדרים ל"ח: „אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור" (אז ג־ט ברוך הוא מאכט די שכינה רוען נאָר אויף א גבור). מיר געפינען אויך אין קידושין כ"ט: „האב חייב בבנו... ללמדו תורה להשיאו אשה וללמדו אומנות ויש אומרים אף להושיטו במים! (דער פאָטער איז מחויב צו לערנען זיין זון תורה, חתונה מאכן אים, און צו לערנען אים א מלאכה — און אנדערע גיבן צו — לערנען אים אויך שווימען). רש"י גיט דאָרטן צו: „אף להושיטו בנהר שמא יפרוש בספינה ותטבע ויסתכן אם אין יודע לשוט" (אויך צו לערנען זיין זון שווימען, אפשר ווען אים אויס־קומען אין זיין לעבן צו פאָרן אויף א שיף און זי ווען זיך האלטן ביים טרינקען, דעמאלט ווען ער זיין לעבן שטעלן אין סכנה אויב ער קען ניט שווימען).

פון די אויבנדערמאנטע ציטאטן זעען מיר, אז מיר יידן האבן געהאט א פאזיטיוון קוק אויף ספארט אין די גאָר אלטע צייטן.

אונדזער לעבן אין גלות האט דורכגעמאכט פאר־שיידענע מעטאמארפאזעס און פאר א לאנגע, לאנגע צייט איז דער בליק אויף ספארט בייַ אונדז יידן געווען א נעגאטיווער. מיר האבן נאָר געשאפט דעם מוח און פאר־נאכלעסיקט דעם קערפער. ס'איז טאקע געווען „הקול קול יעקב והידים ידי עשו", אבער מיטן מכבישן קוק אויפן יידישן לעבן אין אנפאנג פון 20־טן יאָרהונדערט בייט זיך די אויפפאסונג פון יידישן בליק אויף קערפער בוי. ס'איז טאקע הקול קול יעקב, אבער די ידים ווערן אויך ידי יעקב.

אין דער דעמאָקראַטישער ליטע האָבן יידן באַקומען נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, און דאָס האָט געגעבן די יידן אַ מעגלעכקייט אין ליטע צו אַנטוויקלען מכבי ספֿאָרט־פֿאַראיינען איבער אַלע ליטווישע ישובים. געווייגלעך, די צענטראַלע פון ליטווישן מכבי איז געווען אין קאָוונע. אין אַנפֿאַנג פון די 20־קער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט האָט זיך אַנגעפֿאַנגען צו אַנטוויקלען דער מכבי ספֿאָרט־פֿאַראיין אין קאָוונע. צום ערשטן אין אַ קליינעם טורן זאָל, אָבער שפּעטער, אין די יאָרן 1925—1924, אין אַ סך אַ גרעסערן זאָל מיט אַ צוגאַב פון אַ מכבי סטאַדיאָן, וועל־כער האָט געהאַט 1000 זיץ־פּלאַץ זיינען געווען 2 רייען בענק מיט 1500 זיץ־פּלעצער. דער לויף־וועג פֿאַר לייכט־אַטלעטיק איז געווען פון די בעסטע און עס האָט אַנטהאַלטן 400 מעטער די לענג. שפּעטער זיינען צוגעקומען מכבי־פֿאַראייגען אין פֿאַנעוועזש, שאַוול, ווילקאָווישק, קיידאָן און אין פּיל אַנדערע ליטווישע ישובים. די יידישע ליטע האָט ניט נאָר געטראַכט וועגן גייסט, זי האָט אויך געטראַכט וועגן קערפּער.

די אויפגאַבע פון די מכבי־קלובן אין ליטע איז געווען צו פֿאַרשפּרייטן קערפּער־קולטור צווישן דער יידישער יוגנט אין לאַנד און צו הייבן דעם נאַציאָנאַלן כבוד פון יידישן קיבוץ אין ליטע. די מכבי־פֿאַראייגען אין ליטע האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט גימנאַסטיק, לייכט־אַטלעטיק און פוטבאָל שפּילן. אין 1924 האָט מכבי אין קאָוונע אויפגענומען אַלס איר טרענירער פון פוטבאָל מ. גאָלדן, וועלכער איז געווען אייגער פון די בעסטע בעקן פון וויגער „הכח". פון דעמאָלט אָן ווערט די קאָוונער פוט־באָל־קאַמאַנדע איינע פון די בעסטע אין ליטע. די פּראָוויינץ פלעגט דאָס רוב אַנגאַזשירן פֿאַר זייערע מכבי־קלובן ספֿאָרטלער פון קאָוונער מכבי אַלס גימנאַסטיק־און פוט־באָל־אינסטרוקטאָרן. פֿאַנעוועזש, וועלכע האָט זיך אויס־געצייכנט אַלס בעסטער טורן־פֿאַראיין פון ליטווישן מכבי, האָט אַראָפּגעבראַכט איר טורן־אינסטרוקטאָר פון פּראָג (טשעכאָסלאָוואַקיע) — הער טענדלערן — אין יאָר 1922—1923, און שפּעטער איז הער טענדלער, אין די יאָרן 1924—1925, געווען דער גימנאַסטיק־אינסטרוקטאָר אין קאָוונער מכבי־פֿאַראיין. דער ערשטער אינסטרוקטאָר אין קאָוונער מכבי איז געווען ווייגשטאָק, ע"ה.

אַזוי זיינען פיל מכבי חברים פון קאָוונע צעשפּרייט געוואָרן איבער אַלע ליטווישע ישובים אַלס גימנאַסטיק און פוטבאָל־אינסטרוקטאָרן. אין די זומער־חדשים פלעגן קאָוונער מכבי קאַמאַנדעס אַרויספֿאָרן אויף פּראָוויינץ ווי אין יורבאָרג, קיידאָן און אין פיל אַנדערע ליטווישע שטעט און שפּילן פוטבאָל־מאַטשן, וועלכע פלעגן פֿאַר־ברידערן די מכבי־חברים פון ליטע. די צאָל חברים מכביער אין ליטע האָט דערגרייכט אייניקע טויזנטער.

צווישן די גרינדער פון ליטווישן מכבי זיינען גע־וועז: נ. יקר, י. קאָלטונסקי, שיפּער, ברידער העלערמאַן, פ. און וו. ראָבינאָוויטש און אַנד.

פֿאַרזיצער פון ליטווישן פֿאַרבאַנד מכבי איז צ. א. געווען ד"ר א. ראָזענפעלד, שפּעטער — ר. רובינשטיין. פֿאַרזיצער פון קאָוונער מכבי זיינען געווען: קאָלטונסקי, נאָכדעם ב. פרידמאַן.

דער וועלט־פֿאַרבאַנד מכבי, וואָס האָט אַנגעפֿירט מיט דער גאַנצער יידישער ספֿאָרט־באָוועגונג אין דער גאַנצער וועלט, איז געגרינדעט געוואָרן אין אויגוסט 1903 אויף דער איניציאַטיוו פון באַזעלער קאָנגרעס, און איז געווען באָוואוסט אַלס „הסתדרות העולמית מכבי" (מכבי וועלט־פֿאַרבאַנד).

די מערהייט מכבי־מיטגלידער זיינען געווען תלמידים פון די העברעאישע גימנאַזיעס אין ליטע. אין די מכבי קלובן האָבן זיי געפונען אַ דערגענצונג צו זייער אידע־אַלאָגיע — די טורן־שפּראַך אויף העברעאיש, די סביבה אַ ציוניסטישע און דער אַלגעמיינער כאַראַקטער פון דער גאַנצער אַטמאָספער אַ נאַציאָנאַל־ציוניסטישער.

אָבער מען דאַרף ניט פֿאַרגעסן, אַז אין ליטע איז געווען אַ האַרעפֿאַשנע יידישע יוגנט, וועלכע האָט זיך ניט געקאָנט אַריינפּאַסן אין די ראַמען פון מכבי־קלובן און דעמאָלט האָט דער גענדאַנק, וואָס צו טאָן אָן וויי אַזוי אַריינצופּאַסן די האַרעפֿאַשנע יוגנט אין ספֿאָרט־פֿאַראיינען אַנגעפֿאַנגען צו מאַנען אַן ענטפער אָן זוכן אַ לייזונג. אָן אַז מען זוכט, געפינט מען, יגעת ומצאת. מיט דעם געדאַנק וועגן שאַפן אַן אומפֿאַרטייאישן יידישן ספֿאָרט־קלוב האָט זיך צו ערשט אָפּגעגעבן אַן איניציאַטיוו־גרופּע פון יונגע ספֿאָרטס־מענער. מיט דער צייט האָט זיך דער גרופּע איינגעגעבן צו פֿאַראינטערעסירן אייניקע יידישע געזעלשאַפֿטלעכע טוער, מיט וועמענס מיטהילף דער ספֿאָרט־קלוב יי. א. ק. (יידישער אַטלעטיק־קלוב) איז געגרינדעט געוואָרן.

יי. א. ק. איז געווען דער ספֿאָרש־פֿאַראיין, וואו עס האָט זיך גרופּירט די האַרעפֿאַשנע יידישע יוגנט, וואָס האָט אַלס אַזעלכע ניט געפונען קיין היימישןווינקל אין די עקזיסטירנדיקע מכבי טורן און ספֿאָרט־פֿאַראיינען.

יי. א. ק. איז געגרינדעט געוואָרן אין אַנפֿאַנג 1923. אין די ערשטע יאָרן האָט זיך יי. א. ק. פֿאַר־

דער טורן־לערער ל. מירסקי מיט אַ גרופּע ספֿאָרטלער פון יי. א. ק.

נומען נאָר מיט גימנאַסטיק אין ד׳ אמות פון אַ טורן־זאַל. אָבער שפּעטער, ווען יי. א. ק. איז געווארן באַקאַנט דעם ליטוויש־יידישן האַרעפאַשנעם עולם, האָט דער יי. א. ק. פונאַנדערגענומען די ספּאָרט ידים און איז אַרויסגע־גאַנגען פון ד׳ אמות פון ספּאָרט־זאַל און האָט זיך איינגע־שאַפן אַ שיינעם ספּאָרט־פלאַץ ניט ווייט פון דעם מכבי סטאַדיאָן אין קאָוונע. אויך יי. א. ק. האָט געהאַט פוטבאָל־מאַנשאַפטן, אָבער זיי זיינען געווען פון צווייטן און דריטן קלאַס — ניט ווי די ערשטע פוטבאָל־מאַנשאַפטן פון „מכבי", „ל. פ. ל. ס." „ק. ס. ק." און „קאָוואס" (די לעצטע דריי פוטבאָל־מאַנשאַפטן פון ליטווישע קלובן; „ק. ס. ק." (אַ דייטשער קאָוונער ספּאָרט־קלוב). אַזוי האָט דער יי. א. ק. זיך אויסגעשפּרייט איבער דער לענג און איבער דער ברייט פון ליטע און אויפגעבויט אַ נעץ פון יי. א. ק.־קלובן איבערן לאַנד, ווי למשל אין ווילקאָמיר, פּאָנעוועזש, יורבאָרג, מאַריאַמפּאָל, ווירבאַלן, קיבאַרט און ווילקאָווישק (דאָרטן איז ער געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „יי. ס. ק.", יידישער ספּאָרט־קלוב) און אין פיל אַנדערע ליטווישע ישובים.

די ספּאָרט־לערער פון יי. א. ק. זיינען געווען לייב מירסקי און ש. קאַפּעלושניק ע״ה. (פריער ביידע מיטגליד בעט אין קאָוונער מכבי). יאָ, אַזוי האָט געבליט די שיינע יידישע ליטע, ס׳איז געווען גייסטיקע און פיזישע קולטור, מכבי־אידעאַלאָגיעס, יי. א. ק.־אידעאַלאָגיעס, אָבער איצט ?...

אין קאָוונע זיינען געווען קרוב 400 יי. א. ק.־מיט־גלידער. יי. א. ק. האָט געפירט זיינע איבונגען לויט דער שוועדישער סיסטעם. די אַלגעמיינע צאָל מיטגלידער פון יי. א. ק. איבער גאַנץ ליטע האָט געציילט אייניקע טויזנט.

דאָס בילד פון ספּאָרט אין ליטע וואָלט ניט געווען קאָמפּלעט, ווען מיר וואָלטן אַרויסגעלאָזן דאָ דעם „הכח" און דעם „הפועל". דער עכא פון ווינער „הכח" האָט אָפּגע־קלונגען אויפן גאַנצן כדור הארץ. און עס איז נאָטירלעך, אַז ספּאָרט־קלובן האָבן זיך אָנגעפּאָנגען צו אַרגאַניזירן מיט דעם פול קלינגענדיקן נאָמען „הכח" אין פיל לענדער אויף דעם אייראָפּעאישן קאָנטינענט און אויך אין פיל לענדער אויף אַנדערע קאָנטינענטן. אַזוי איז „געבוירן" געווארן דער „הכח" ספּאָרט־קלוב אין קאָוונע. דער „הכח" איז אַרויסגעקומען ספּאָנטאַן פון אַ גרופּע ־ענ טוזיאַסטן פוטבאָל־שפּילער, אָבער האָט ניט געהאַט אונ־טער זיך קיין שטאַרקע ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָל זיין בבחינת אַ פּאָטער און אַ מוטער, וואָס זאָלן זאָרגן פּאַר דעם „הכח" ספּאָרט קלוב. ביי די אומשטענדן האָט דער „הכח" געהאַט נאָר כח צו עקזיסטירן דריי יאָר (פון יאָר 1927 ביז 1930).

אין יאָר 1930 קומט אַראָפּ אין קאָוונע חבר ישראל כרמי פון דער הסתדרות (לייטער פון שרות תעסוקה) מיטן ציל צו גרינדן ספּאָרט־קלובן אין ליטע, וואָס זאָלן זיין אידאָאַלאָגיש פאַרבונדן מיטן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. און אַזוי ווערט געגרינדעט אַ הפועל ספּאָרט־קלוב אין קאָוונע און 12 ספּאָרט־צווייגן איבער ליטע: אין יאַנאָווע, קיידאַן, פּאָנעוועזש, שאַוול, יאנישאָק, זשאַגער, ווילקאָווישק, מעמעל און אין אַנדערע ליטווישע ישובים. פון דעמאָלט אָן, ד. ה. פון 1930 ווערט דער „הכח" ספּאָרט־קלוב אין קאָוונע איינגעגלידערט אין דעם הפועל ספּאָרט־פּאַראיין. דער הפועל אין ליטע האָט זיך אָפּגעגעבן מיט פוטבאָל, לייכט־אַטלעטיק, באַסקעט־באָל, באָקס, שווער־געוויכט. הפועל האָט אויך געהאַט אַ פּיין אויסגעבילדעטן כאָר און אַ מאַנדאָלין־אָרקעסטער.

אין יאָר 1935 איז צונויפגערופן געווארן אַ לאַנדעס־קאָנפערענץ פון אַלע צווייגן פון הפועל אין קאָוונע. די דערעפענונג איז פאָרגעקומען אין מלוכה־טעאַטער און דער גימנאַסטישער יום־טוב אויף דעם „מכבי"־סטאַדיאָן.

די צאָל פון די חברים־מיטגלידער פון הפועל האָט געציילט 650 אין קאָוונע, און איבערן גאַנצן לאַנד אַרום 2000. דער ערשטער פאַרזיצנדער פון הפועל איז געווען פון 33—1930 אפּרים גרינבערג ע״ה, דער סעקרעטאַר — אליהו וואַלדבערג ע״ה, ד״ה פון 1939—1930, 1935—1933 איז געווען פּאַרז. פון הפועל לייב סירקין. נאָכדעם ווי לייב סירקין איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין 1935, האָט פאַרנומען דעם אָמט צבי בריק 1939—1935 (לעבט אין ירושלים).

די יידישע ספּאָרטלער פון ליטע האָבן געטיילט דעם זעלבן גורל, וואָס אַלע ליטווישע יידן — דער רוב זיינען אומגעקומען. צווישן זיי די באַקאַנטע מכבי־ספּאָרטלער: ליאָלא אראָנאָווסקי, אַ. גאָלדבערג („בערציק"), זאב און ד. העלערמאַן, נ. בלאָט און ד. שוואַרץ.

אין ווילנע וואוינען די ברידער שימענס, ב. קאַגאַן, אין דווינסק — י. ליפשיץ, אין מינסקע — ב. פרידמאַן.

אין ישראל זיינען געשטאַרבן די איבערגעבענע מכביסטן יוסף העלערמאַן, וואָלף ראָבינאָוויטש, ח. בעקער, אלחנן ראָזנטאָל.

אין תל־אביב געפינען זיך די ברידער בורשטיין, גא־לוב (תורי), ל. העלערמאַן, ליבערמאַן, פּסח ראָבינאָוויטש, פעקער א. אָנד. אין חולון גורוויטש („מאָנאַרך").

קונסט, טעאטער

און מוזיק

יצחק ליכטנשטיין

מארק אנטאקאלסקי און זיין צייט

איצט דאַרף מען אפשר איבערחזרן אַ סך אַלטע אמתן — מען דאַרף אויך די אַלטע אמתן אויפסנייַ רע־ווידירן.

שוין ניט איינמאָל איז אונדז אויסגעקומען צו באַ־הויפטן אַז יעדעס מאָל, ווען עס קומט אויס צו באַטראַכטן די פראַגע וועגן יידישער קונסט, מוז מען גאָר אויפסנייַ אַנהייבן פון דער שפּאָגלנייַער, אַלטער פראַגע: איז פאַראַן אַ יידישע קונסט אָדער גאָר יידן קינסטלער?

דער אמת איז: עס איז פאַראַן איין קונסט אין אַל־געמיין. מען דאַרף אָבער אויך געדענקען אַז די אַלגעמיינע קונסט האָט אַרייַנגעזאַפּט אין זיך שאָפונגען פון פאַר־שידענע פעלקער. יעדעס פאָלק האָט זיך אירע אייגע־שאַפטן, וואָס באַרייכערן די אַלגעמיינע גרויסע קונסט פון דער וועלט.

אייגנשאַפטן זיינען אָבער ניט שטענדיק אָבסאָלוט כאַראַקטעריסטיש פאַרן גאַנצן פאָלק, נאָר פאַר געוויסע גרופּן. דער בעסטער ביישפּיל זיינען דאָך מיר אַליין. עס איז פאַראַן אַ גרויסער אונטערשייד צווישן אונדזערע פאַר־שיידענע צאָלרייכע יידישע גרופּן. עס איז אונדז באמת אויסערגעווינלעך שווער צו באַשטימען, וועלכע פון אונד־זערע עדות זיינען מער יידיש, וועלכע וויניקער יידיש — באמת, אָבער אינאיינעם זיינען מיר גאַנץ אויסגעשפּראָכן יידיש, צי מיר ווילן עס אָדער ווילן ניט.

אפשר האָבן זיך גאָר וועגן סטיל, דעם יידישן כאַראַקטער, יידישע אנשויאונג, באַגריפן וועגן קונסט.

ווען מען רעדט וועגן נאַציאָנאַלן סטיל, שטעלט מען זיך פאָר אַ געוויסן פעסטגעשטעלטן כאַראַקטער.

ווען מען טראַכט וועגן אייגנארטיקייט, טראַכט מען אויך וועגן טעמפּעראַמענט, ליידנשאַפט און פאַרשידנאַר־טיקע קרעאַטיוויטעט אייגנשאַפטן. גיט מען אַ טראַכט וועגן יידישן סטיל איז עס אונדז שווערלעך פאַרצושטעלן אַ געוויסע פאָזיטיוו־פעסטגעשטעלטע פאָרם. מיר געפינען זיך אין אַזוי פיל קלימאַטן, אַרומגערינגלט מיט פאַר־שידנארטיקע לאַנדשאַפטן, אונדזערע סביבות זיינען אַזוי פאַרשידנארטיק.

ווען עס אויך ניט זיין איבערגעטריבן צו באַצייכ־נען דאָס יידישע שאַפן, דעם יידישן סטיל, גאַנץ פשוט (און אין דער זעלבער צייט אַביסל ניט אינגאַנצן קלאָר און איינפאַך) — מיר דאַרפן זאָגן אַז אונדזער סטיל איז אַ סינטעטישער.

שוין ניט איינמאָל איז עס אויסגעקומען צו באַ־הויפטן, אַז עס ווען זיך איבערגעטריבן צו באַצייכ־נען דאָס יידישע שאַפן, דעם יידישן סטיל, גאַנץ פשוט (און אין דער זעלבער צייט אַביסל ניט אינגאַנצן קלאָר און איינפאַך) — מיר דאַרפן זאָגן אַז אונדזער סטיל איז אַ סינטעטישער.

איינגנשאַפטן זיינען אָבער ניט שטענדיק אָבסאָלוט כאַראַקטעריסטיש פאַרן גאַנצן פאָלק, נאָר פאַר געוויסע גרופּן. דער בעסטער ביישפּיל זיינען דאָך מיר אַליין. עס איז פאַראַן אַ גרויסער אונטערשייד צווישן אונדזערע פאַר־שיידענע צאָלרייכע יידישע גרופּן. עס איז אונדז באמת אויסערגעווינלעך שווער צו באַשטימען, וועלכע פון אונד־זערע עדות זיינען מער יידיש, וועלכע וויניקער יידיש — באמת, אָבער אינאיינעם זיינען מיר גאַנץ אויסגעשפּראָכן יידיש, צי מיר ווילן עס אָדער ווילן ניט.

אפשר האָבן זיך גאָר וועגן סטיל, דעם יידישן כאַראַקטער, יידישע אנשויאונג, באַגריפן וועגן קונסט.

ווען מען רעדט וועגן נאַציאָנאַלן סטיל, שטעלט מען זיך פאָר אַ געוויסן פעסטגעשטעלטן כאַראַקטער.

ווען מען טראַכט וועגן אייגנארטיקייט, טראַכט מען אויך וועגן טעמפּעראַמענט, ליידנשאַפט און פאַרשידנאַר־טיקע קרעאַטיוויטעט אייגנשאַפטן. גיט מען אַ טראַכט וועגן יידישן סטיל איז עס אונדז שווערלעך פאַרצושטעלן אַ געוויסע פאָזיטיוו־פעסטגעשטעלטע פאָרם. מיר געפינען זיך אין אַזוי פיל קלימאַטן, אַרומגערינגלט מיט פאַר־שידנארטיקע לאַנדשאַפטן, אונדזערע סביבות זיינען אַזוי פאַרשידנארטיק.

וועט עס אויך ניט זיין איבערגעטריבן צו באַצייכ־נען דאָס יידישע שאַפן, דעם יידישן סטיל, גאַנץ פשוט (און אין דער זעלבער צייט אַביסל ניט אינגאַנצן קלאָר און איינפאַך) — מיר דאַרפן זאָגן אַז אונדזער סטיל איז אַ סינטעטישער.

שוין ניט איינמאָל איז עס אויסגעקומען צו באַ־הויפטן, אַז עס וועט זיך אפשר אויסאַרבעטן ביי אונדז אַזאַ מין סטיל, וואו עס וועלן זיך צונויפֿזאַמלען די הויפּט

כאַראַקטער־שטריכן פון לענדער אין וועלכע מיר האָבן זיך דערצויגן.

היינט איז שוין עפּעס פאַראַן איינעם יידישן שאָפן, וואָס ווייזט אַן אויף אַ גענוג ברייטן סינטעטישן כאַ־ראַקטער.

גאַנץ אָפט איז אונדז שוין אויסגעקומען צו באַהויפּטן אַז קיין פאָלק האָט ניט געהאַט אַזעלכע גרויסע מעגלעכ־קייטן און אויך שווערייקייטן אין זיין אַנטוויקלונג, ווי יידן.

מיר ווייסן דאָך, מיר געדענקען עס זייער גוט, אַז אין דער צייט פון אונדזער אָפּגעשלאָסנקייט אינעם גע־טאָ האָבן מיר געהאַט גרויסע מעגלעכקייטן צו קריסטאַליזירן, סטיליזירן און פאַריידישן פאַרשידענע דרויסנדיקע איינ־פלוסן.

אָ, וועגן דעם איז אַ סך פאַראַן צו דערציילן, אונדזערע קינסטלער דערציילן עס גענוג בולט.

מאָרק אַנטאָקאָלסקי איז איינער פון די, וואָס דער־ציילן עס אין דער בולטסטער פאָרם פון אַ סקולפּטור.

אַנטאָקאָלסקי האָט געלעבט אין אַן אינטערעסאַנטער יידישער צייט. די צייט איז געווען אַ ברויזנדיקע, אַ געגוג שווערע, ווי אַלע יידישע צייטן. עס איז אָבער געווען אויך אַ ליכטיקער מאָמענט פון גרויסער יידישער שאָפונג.

דאָס יידישע ווילנע האָט זיך אין יענער צייט געפילט שטאַרק פאַרבונדן מיטן רוסישן דראַנג צו באַפרייַען זיך פון אומוויסן און נויט, אַ דראַנג צו פרייַען געדאַנק, פרייַען שאָפן. דאָס איז געווען די עפּאָכע פון די „פּערעדוויזשני־קעס" — אַ גוט באַקאַנטע רוסישע קינסטלערישע ריכטונג, דאָס איז געווען אַ ראָמאַנטישע עפּאָכע פון רעאַליסטן, פון ליטעראַריש־„גזאָגטע" קינסטלער — אויב מען קאָן זיך אַזוי אויסדריקן — די פאָבולע איז געווען אַ ליטע־ראַרישע, דער געדאַנק, אַזוי צו זאָגן, פובליציסטיש, די פאָרם — אַ דערציילערישע. אַלץ אינאיינעם איז געווען, אויב מען ווייל, הומאַניסטיש. מער פראָפאַגאַנדע ווי שילדע־רונג. אַ סך מאָראַליזירט, געפּרעדיקט, וויניקער פאַר־מירט, שוואַך געשילדערט.

מאָרק אַנטאָקאָלסקי האָט זיך, פאַרשטענדלעך, אָנגע־שלאָסן אין דער הומאַניסטישער ריכטונג, ער האָט דאָך געוואָלט דערציילן דער ברייטער וועלט וועגן די שרעק־לעכע ליידן פון זיין אָרעם פאָלק.

אַנטאָקאָלסקי האָט זיך דערצויגן אינעם ווילנער געטאָ און געטרוימט וועגן אַ ליכטיקער וועלט. זיין ערשטלינג איז געווען אַ ווערק וואָס האָט אַ סך שייכות מיט זיין סביבה, מיטן דראַנג צו ליכטיקייט. דאָס איז אַ באַרעליף פון אַן אַלטן שניידער, וואָס זוכט ליכטיקייט איינצופּעדעמען

זיין נאָדל. אַ גאַנץ פֿשוטער געטאָ־מאָטיוו, אַ זיטן־בילד פון האַרעפֿאַשנעם יידישן לעבן.

אָנגעהויבן האָט אַנטאָקאָלסקי מיט זיין היימישער סביבה, ער איז אָבער אָוועק אויף גאָר אַן אַנדערן שליאַך.

אין אַנהייב קאָן זיך דאַכטן אַז אַנטאָקאָלסקי איז אַרויס פונעם געטאָ און געלאָזט זיך אויף אַ ברייטן וועג. אַזוי קאָן עס זיך אויסדאַכטן, פּראַקטיש איז פֿאַרגעקומען גאָר עפּעס אַנדערש — דער קינסטלער האָט גאַנץ פֿשוט פֿאָר־בלאָנדזשעט, עס איז געשען דאָס, וואָס פלעגט אויך פּריער געשען מיט אונדזערע געטאָ־טרוימער. מען פֿלעגט זיך אַרויסרייסן פון דער געטאָ־סביבה און לאָזן זיך מיט אַן אימפּעט איבער די ברייטע ליכטיקע וועגן. מען האָט זיך פֿאַרמאָסטן צו רעאַליזירן דעם וואונדערלעכן חלום. מען האָט געשטרעבט צו יענע אויסגעטרוימטע ווייטע האָריזאָנטן און געגאַנגען איז מען אַהין גאַנץ אָפּט אויף פּרעמדע קאָנווענציאָנעלע דרכים.

אין אַנטאָקאָלסקיס צייט האָט די קונסט־וועלט שוין געהאַט אַ סך אויפגעטאָן און געווען אַוועק אויף געוויסע רעוואָלוציאָנערע וועגן. נעאָ־קלאַסיזיזם, פֿאַלשער רעאָ־ליזם און אַ מין רעליגיעזער מיסטיציזם האָט אין יענער צייט שטאַרק באַאיינפלוסט און געווירקט אויף ברייטע אינטעלעקטועלע און קינסטלערישע קריזיז. קונסט און פֿאַרשידענע עסטעטישע פֿראַבלעמען זיינען דעמאָלט גע־וען אַן אָוואַנגאַרד פון פֿאַרשריטלעכסטע פּיאָנערן.

פון אין זייט איז דעמאָלט געשטאַנען רוים, פון דער אַנדערער זייט — פּאַריז. לויט דער טראַדיציע פלעגט מען זיך אַוועקלאָזן קיין רוים שטודירן קלאַסישע אַנטיק, אַנזאַפּן זיך מיט אַלטערטימלעכקייט. פון רוים פלעגט דעמאָלט דער וועג פירן דעם קינסטלער קיין פּאַריז. אַנטאָ־קאָלסקי האָט אַדורכגעמאַכט דעם טראַדיציאָנעלן וועג פון דעמאָלטיקע קינסטלער. דאָס איז געווען אַ פֿאַרצויבער־טער וועג.

פון ווילנע קיין פּאַריז — וויא ראָמא — איז אין יענער צייט געווען אַ דערגרייכונג, אַ קונסט אַליין פֿאַר זיך. געווען פֿאַרבונדן מיט מעצענאַטן, קאָנקורסן, פּרע־מיעס און אַ סך זייטיקע זאַכן, וואָס האָבן באמת קיין שום שייכות צו דער אַבסאָלוטער קרעאַטיווער קונסט — גליק און פֿאַרשידענע פֿעאיקייטן האָבן דאָ געשפּילט אַ גרויסע ראָל.

מאַרק אַנטאָקאָלסקי איז געבוירן געווארן אין ווילנע 1842, געשטאַרבן אין דייטשלאַנד 1902.

אין זיין יוגנט האָט ער אויספֿרובירט פֿאַרשידענע פֿאַכן, ענדלעך איז ער געוואָרן אַ גראָווירער, פֿאַרנומען זיך מיט האָלץ־שניצעריי, דאָס איז געווען זיין בעסטער, באַליבסטער פֿאַך.

אַנטאָקאָלסקיס פֿאָטער איז געווען אַ שענקער, אַ טאַטע פון אַ סך קינדער, מאַרק איז געווען אייניער פון זיבן.

מען דערציילט זייער אַ סך וועגן דעם ווי אַזוי דער ווילנער געגעראָל־גובערנאַטאָר האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם יידישן בחור, וואָס האָט אויסגעשניצט אַ מערקווירדיקן קריסטוס־קאָפּ. דער ווילנער געגעראָל־גובערנאַטאָר נאָ־זימאָוו איז געוואָרן דער מעצענאַט פון מאַרק אַנטאָקאָל־סקי; מען האָט אים געשיקט קיין פּעטערבורג אין דער קונסט־אַקאַדעמיע. אַנטאָקאָלסקי איז דעמאָלט געווען אַ 22 יאָר אַלט.

אין דער פּעטערבורגער אַקאַדעמיע האָט זיך אַנטאָקאָלסקי באַפֿריינדעט מיט ריעפּין און קראַמסקאָי. די צוויי קינסטלער האָבן שפּעטער געהאַט אַ גרויסן אייג־פלוס אויף דער רוסישער קונסט. זייער מאָלעריי האָט אויך געווירקט אין געוויסער מאָס אויף אַנטאָקאָלסקיס סקולפטור. איצט האָט די דאָזיקע קונסט גאָר אַן אַנדער פּנים ווי דעמאָלט. אין אמתן איז עס נאָך אַלץ געניג שווער איצט אָפּצואוואַרפֿן די אַמאָליקע סענטימענטן, די אַמאָליקע פֿאָרמען פון קינסטלערישן אויסדרוק. פונקט ווי קראַמס־קאָי, ריעפּין און אַ סך אַנדערע רוסישע קינסטלער, האָט אויך אַנטאָקאָלסקי אַנגענומען די ליטעראַריש־שילדערישע אַדער דערציילערישע פֿאָרם.

רוסישע קינסטלער האָבן באַנוצט זייער קונסט פֿאַר אַזעלכע נאָבעלע צוועקן, ווי באַלייכטן די פּינצטערע מאַסן, סטימולירן גערעכטיקייט, דער רוסישער קינסטלער האָט זיך דערנענטערט צו זיין פֿאָלק. גאָר עפּעס אַנדערש זעען מיר ביי אַנטאָקאָלסקי — אַוועק איז ער פון זיין שורש, פונעם געטאָ־מאָטיוו, פון דער יידישער טעמע, אַוועק פון דער היימישער ווילנער־טעמאָטיק, פונעם האַרציקן יידישן סענטימענט, אויסגעביטן אוממיטלבאַרקייט פון אַ ווילנער בחור אויף טעמעס פון רוסישער געשיכטע (פּא אילא — וואיסקאמו).

דער יידישער עמאַנציפּאַטאָר פון יענער צייט האָט אַנגעקוואָלן פון דער מערקווירדיקער קאַריערע. אַנטאָ־קאָלסקי איז געוואָרן אַ סימבאָל פון גרויסע מעגלעכקייטן. דער געטאָ־טרוימער האָט דערזען אין דעם אַ פֿאַרווירק־לעכטן חלום — אַ ווילנער האָלצשניצער קאָן קומען קיין סאַנקט־פּעטערסבורג, שטודירן אין דער צאַרישער קונסט־אַקאַדעמיע, ווערן באַערט מיט מעדאַלן, ווערן אַ פּרא־פעסאָר...

אמת, דער אַמאָליקער ווילנער האָלצשניצער האָט באַקומען דעם טיטל פּראָפעסאָר — אַנטאָקאָלסקי, דער יידישער קינסטלער, האָט אָבער ניט באַקומען די פּרא־פעסור פון סקולפטור אין דער צאַרישער אַקאַדעמיע.

אין די יאָרן 69־1863 האָט אַנטאָקאָלסקי געשאַפֿן ווערק אויף יידישע טעמעס („אינקוויזיציע", „תלמודישער דיספוט"). עס איז גענוג פיינלעך צו באַמערקן, אַז דער קינסטלער איז געוואָרן שטאַרק אַנטוישט פון דעם מערק־ווירדיקן, אין גענוסן זין, צווייפלהאַפֿטן דערפאָלג: באַקו־מען מעדאַלן, טיטולירט געוואָרן, אָבער די אַקאַדעמיע וויל אים ניט האָבן.

1870 איז דאָס יאָר פֿון אַנטאָקאָלסקיס איבערגאַנג פון דער יידישער טעמע צו דער רוסישער געשיכטלעכער טעמאָטיק. דעמאָלט האָט ער געשאַפֿן דעם מאָנומענט: „איוואַן גראָזני" (איוואַן דער גרויזאַמער). סטאַסאָוו, דער

דעמאָלטיקער אויטאָריטעט און גרויסער פריינד פון אַנטאָקאָלסקי האָט פּראָקלאַמירט דעם אָנהייב פון דער רוסישער סקולפּטור.

אַנטאָקאָלסקי איז געוואָרן אַן אַקאַדעמיקער. דער צאַר אַלעקסאַנדער דער 2־טער האָט געקויפט די סטאַטוע און אַוועקגעשטעלט אין „ערמיטאַזש", באַרימטן מוזיי פון רוסלאַנד.

נאָך דעם גרויסן דערפאָלג פאָרט אַנטאָקאָלסקי קיין איטאַליע, די העלדן פון דער רוסישער געשיכטע פאַר־פאָלגן אים אויך דאָרט ווען ער איז ווייט אַוועק פון רוס־לאַנד, איצט איז עס פּעטער דער גרויסער, עס קאָן אויך זיין, דער קינסטלער האָט פאַרשטאַנען אַז די געשטאַלטן האָבן פאַקטיש גאָרניט וואָס צו טאָן מיט אים פּער־זענלעך.

מען זעט בולט, אַז די געשטאַלטן פון דער אָפּיציעלער צאַרישער געשיכטע האָבן גאָרניט וואָס צו טאָן מיט קינסטלערישער קרעאַציע! דאָס איז דאָך אַ גענוג באַנאַלער שאַבלאָן, אַזוי ווי אַלע „מאַיעסטעטישע" מאָנומענטן דאַרפן אין אַלגעמיין אויסזען.

אַנטאָקאָלסקי האָט זיך אויך אָפּגעגעבן צו אַן אַנדער זשאַנער; אַזעלכע געשטאַלטן ווי קריסטוס, סאָקראַטעס, שפּינאָזא, האָבן באמת פאַרכאַפּט דעם ייד פון ווילנע. דאָ האַנדלט זיך שוין ניט וועגן פּאָרטרעטירן העלדישקייט, באַזינגען, שאַפן אַ מאָנומענט פון אַ מעכטיקן הערשער. דאָ רעדט דער גייסט אַליין פאַר זיך. דער קינסטלער דאַרף בלויז אַריינדרינגען אין די טיפֿקייטן, אין די פֿאַרבאָר־גנקייטן פון נשמה, די אויסערלעכקייט איז דאָ שוין איבע־ריקע דעקאָראַציע און אַ נעבן זאַך. וויזיע, געפיל, אידעע, שפּילן דאַן די הויפּט־ראָל.

אין 1876 קומט אַנטאָקאָלסקי קיין פּאַריז. דאָס איז שוין פּאַריז פון ראָדען, דאָס איז אויך פּאַריז פון די אימ־פּרעסיאָניסטן. אַנטאָקאָלסקי האָט יענע פּאַריז ניט פאַר־שטאַנען, ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין מיטלמעסיקן קאָנ־ווענציאָנאַליזם, ער שאַפט דעם קאָפּ פון יאָהאַנעס דער טויפער, שטעלט עס אויס אויף דער פּאַריזער וועלט־אויסשטעלונג, באַקומט אַ מעדאַל, דעם „לעזשיאן ד'אנער". אַנטאָקאָלסקי איז שוין אַזוי גוט ווי קאַנאָניזירט, אָבער ווען ער באַקומט אין 1880 דעם טיטל פּראָפעסאָר, וויל אים ניט האָבן די צאַרישע קונסט־אַקאַדעמיע. דער טיטל קלינגט גאַנץ פיין, דער גערוך איז אָבער אַן אומדער־טרעגלעכער.

דאָס האָט ניט געשטערט דעם קינסטלער צו שאַפן מער אויפן זעלבן געביט, צו מאָנומענטאַליזירן די רוסישע געשיכטע — געשאַפֿן „נעסטאָר" און „יערמאַק", צוויי קעגנ־זייטיקע כאַראַקטערן, צוויי פאַרשיידנאַרטיקע פּיטאַרעסקע־געשטאַלטן: יערמאַק, אַ קאָזאַקישער אַטאַמאַן, אַ דעראָ־בערער פון סיביר. נעסטאָר איז אַ כראָניקער, דערציילער וועגן די העלדן און זייערע פּאַטריאָטישע אויפטוען.

צו אַ יערמאַק האָט דאָך ניט אַזאַ קינסטלער ווי אַנטאָקאָלסקי קיין דירעקטע שייכות — גאָר אַנדערש איז עס מיט אַזאַ געשטאַלט ווי נעסטאָר.

אַנטאָקאָלסקי איז דאָך פאַקטיש געווען אַ געפיל־רייכער, ער האָט ניט זעלטן, אַפילו גאַנץ אָפט, אַרויסגעוויזן דאָס אין זיינע ווערק: אין דער „אינקוויזיציע", אין „אַלטן שניידער", אין „געבונדענעם קריסטוס", אויך אין דער טראַגישער געשטאַלט פון איוואַן, דעם שרעקלעכן צאַר. דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף זיינע צאָלרייכע נאָכ־פאָלגער און די נאָכפאָלגערשאַפט איז געווען אַ באַדייטנדע, אַ גאַנצע פּלעיאַדע.

ניט אַלע האָבן נאָכגעפאָלגט דירעקט, ניט אַלע האָבן זיך באַנוצט מיט געשיכטע, אויך ניט אַלע האָבן אָפּע־רירט מיט די זעלבע קינסטלערישע מיטלען.

איינער פון די נאָענטסטע איז געווען איליא גינצבורג. ער האָט אַממיינסטן פּאָרטרעטירט קינדער, אָפּגעגעבן זיך מיט דער איינפֿאַכקייט פֿון דער יוגנט, מיט אוממיטל־באַרקייט פון יוגנטלעכן געמיט. גינצבורג איז אַ שאַפער פון קינדער־סטאַטוען.

אַנטאָקאָלסקי האָט אויך געהאַט אַן איינפלוס אויף באָריס שאַץ, ער האָט עס אָפט אַליין אונטערגעשטראָכן מיט אַ טיפן געפיל פון פאַרערונג צו דעם מייסטער.

אַז נחום אַראנסאן איז געווען אַן עפּיגאָן פון אַנטאָ־קאָלסקי, וועט קיינער ניט אָפּלייקענען. ער האָט אָבער געוואָלט אַוועקגיין אויף אַנדערע וועגן, מער גענייגט צו אַ ראָדענישער קאָנצעפּציע. פאַקטיש איז ער אַ סך נעענטער צו אַנטאָקאָלסקי ווי צו ראָדען. אַזוי איז עס אויך געווען מיט אַנדערע עפּיגאָנען וואָס האָבן געצויגן זייער יניקה קודם כל פון אַנטאָקאָלסקי.

עס האַנדלט זיך אָבער ניט וועגן דירעקטער נאָכ־פאָלגערשאַפט. וויכטיק איז דער איינפלוס, קינסטלערישע ווירקונג. אין זיין צייט האָט אַנטאָקאָלסקי געווירקט, באַאיינפלוסט — עס האָט זיך אָבער שנעל אויסגעוועפּט.

אַנטאָקאָלסקי איז ניט פאַרבליבן קיין ווירקנדיקע קרע־אַטיווע קראַפט. דער יונגער דור איז אַוועק אויף מער שעפערישע דרכים.

י. קיסין (נאָרן)

איסאק לעוויטאן

די יידישע געטאָ האָט געשאָנקען דעם צאָרישן רוס־לאַנד אין נייַנצנטן און אָנהייב צוואַנציקסטן יאָר־הונדערט אַ גאַנצע רייַ גרויסע קינסטלער אין מאָלעריי און סקולפטור. פיר פון זיי, — די סקולפטאָרן מאַרק אַנטאָקאָלסקי און איליאַ גינצבורג און די מאָלער איסאָק לעוויטאַן און לעאָניד פאָסטערנאָק, — האָבן געהערט צו דער עלטערער טראַדיציע פון דער רוסישער קונסט. זייער גאַנץ לעבן און קאָריערע זיינען נאָך אין זייער צייט געווען אַ לעבעדיקער באַוויַיז, ווי אומזיניק עס איז די אַנטיסעמיטישע „טעאָריע", אַז יידן זיינען אַן אומקינסט־לעריש פאָלק און דורכאויס אומפעאיק צו קונסט. זיי זיינען אָלע אַרויס פון אַן עכט־יידישער סביבה, און פון קינדווייז אָן האָבן זיי אַרויסגעוויזן קינסטלערישע נייגונגען און פעאיקייטן.

דריי פון זיי, אַנטאָקאָלסקי, גינצבורג און לעוויטאַן, האָבן געשטאָמט פון ליטע, און דאָס אַליין ווייַזט אויס, אַז אַ צווייטע „טעאָריע", וואָס מען הערט אַ מאָל צווישן אונדז, אַז ליטווישע יידן זיינען ניט פעאיק צו קונסט, האָט ניט דעם מינדסטן גרונט. אָלע דריי זיינען אַרויס־געקומען פון דער גרעסטער ליטווישׁ־יידישער אָרעמקייט, וואָס מען קאָן זיך נאָר פאָרשטעלן, און די קונסט, וואָס זיי האָבן אונדז געגעבן, איז געווען די פיינסטע אין זייער צייט.

אַנטאָקאָלסקי און גינצבורג זיינען געבוירן געווארן אין דער גרויסער יידישער שטאָט ווילנע, אין ירושלים־דליטא; און לעוויטאן — אין קיבארט, קאָוונער גובערניע, לעבן ווירבאלן, ביי דער פרייסישער גרענעץ. זייער סביבה אין דער קינדהייט איז געווען די אומקינסטלערישסטע, וואָס קאָן נאָר געבן, און קיין שום דרויסנדיקע אָנרע־גונג און דערמוטיקונג צו קונסט איז דאָרטן פאָר די צו־קונפטיקע קינסטלער ניט געווען.

אָלע דריי האָבן פאָרבראַכט זייער קינדהייט אין שרעקלעכער יידישער אָרעמקייט און עלנט, און צוויי פון זיי, גראָד די „גרויסשטאָטישע": אַנטאָקאָלסקי און גינצ־בורג, האָבן אין זייערע קינדערשע נייגונגען צו קונסט באַגעגנט אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד פון די עלטערן. אָבער דאָס קינסטלערישע אין זיי איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז עס האָט אָלצדינג בייגעקומען און האָט זיך דורכגעשלאָגן אַ וועג צו זייער לעבנס־באַרוף. נאָר לעוויטאַן איז פון זיין פאָטער דערמוטיקט געוואָרן צו אַ לעבנס־וועג פון אַ קינסטלער.

אָלע פיר גרויסע קינסטלער האָבן שפעטער באַקומען די בעסטע אָנערקענונג ביי די רוסן, זיינען געוואָרן אָקא־דעמיקער, און זייערע ווערק זיינען אַריינגענומען געוואָרן אין די גרויסע רוסישע מוזייען. אָלע פיר זיינען געווען אי טיף־רוסיש, אי טיף־יידיש. ביים סקולפטאָר אַנטאָ־קאָלסקי, וועלכער האָט געשטאָמט פון ווילנע, און נאָך מער ביים מאָלער פאָסטערנאָק, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין דרום־רוסלאַנד, האָט דאָס יידישע אין זיי באַ־קומען אַן אויסדרוק אין אַ רייַ קונסטווערק פון יידישן לעבן. אַנטאָקאָלסקין האָט די בענקשאָפט נאָך יידישן שורש געבראַכט צו אַ טראַגישן אינערלעכן קאָנפליקט. פאָסטער־נאָק איז געוואָרן אַ יידישער נאַציאָנאַליסט און ער האָט זיך טיף אינטערעסירט מיט ארץ־ישראל און מיט יידישע קונסט. ביי איינעם נאָר פון די פיר איז דאָס יידישע גע־בליבן אַ טיפער טראַגישער אונטערשטראָם, וועלכער האָט זיך אויסערלעך אינגאַנצן צוזאַמענגעגאָסן מיטן רוסישן. דאָס איז איסאָק לעוויטאַן.

די רוסן האָלטן לעוויטאַנען פאָר איינעם פון די נאַציאָנאַלסטע קינסטלער, וואָס זיי האָבן געהאַט. אונדז, יידן, איז לייכט צו דערקענען דעם יידן ניט נאָר אין לעוויטאַנס עכט־יידישן אויסזען, נאָר אין זיינע עכט־רוסישע נאַטור־בילדער.

*

איסאק אילימיטש לעוויטאַן איז געבוירן געוואָרן דעם 18־טן אויגוסט 1860. זיין זיידע איז געווען אַ רב. זיין פאָטער איז געווען אַ יידישער לערער, אַ וועלטלעך־גע־בילדעטער מענטש, האָט געענדיקט אַ ראַבינער־שול און האָט גוט געקענט פראַנצויזיש און דייטש.

לעוויטאַן האָט קיינמאָל ניט ליב געהאַט צו רעידן וועגן זיין קינדהייט און וועגן דער סביבה, אין וועלכער ער איז אויסגעוואַקסן. זייער ווינציק איז באַקאַנט וועגן זיין קינדהייט און יוגנט; עס איז אָבער זיכער, אַז דאָס איז געווען אַ זייער טרויעריקע קינדהייט און פריידלאָזע יוגנט, פול מיט שוועריקייט, אומגליק און נויט, נויט אַן אַ סוף. די נויט האָט אים ניט אָפגעלאָזן אַ לאַנגע צייט נאָכדעם אָפילו, ווען ער איז שוין געווען אַ באַ־וואוסטער קינסטלער.

אין דער משפחה זיינען געווען פיר קינדער, צוויי זין און צוויי טעכטער. דער פאָטער האָט געגעבן לעקציעס אין פאָרמעגלעכע יידישע הייזער, אָבער ער האָט קוים געהאַט ענוג דורכצוקומען. די פאָמיליע האָט געלעבט אין דחקות. לעוויטאַנס פאָטער האָט געלערנט מיט זיינע אייגענע קינדער אין דער היים, וויייל שיקן זיי אין אַ גימנאַזיע האָט ער, ביי זיין אָרעמקייט, ניט געקענט.

לעוויטאַן האָט זייער פרי דערפילט אין זיך דעם קינסטלער. אין ווערמעלס ביאָגראַפיע פון לעוויטאַנען ווערט דערציילט, אַז יינגלווייז פלעגט ער קאָנען גאַנצע שעהן אָפּשטיין ביים פענצטער, קוקנדיק אויף אַ זון־אונטערגאַנג. ער האָט אויך ליב געהאַט גיין אַליין איבער פעלדער און וועלדער און באַאָבאַכטן און אַריינגעמען אין זיך די וואונדער פון דער נאַטור, וועלכע לעוויטאַן האָט אַלעמאָל ליידנשאַפטלעך ליב געהאַט.

זיין פאָטער האָט איינגעזען, אַז דער זון האָט אַ טיפע נייגונג און גרויסע פעאיקייטן צו קונסט. ער איז דעריבער מיט דער משפּחה אַריבערגעפאָרן קיין מאָסקווע, וואו ער האָט זיך ווייטער באַשעפטיקט מיט פּריוואַט־לערעריי. די פאַמיליע האָט דאָ אויך געלעבט זייער אָרעם, אָבער דער קליינער איסאַק האָט באַקומען אַ מעגלעכקייט צו לערנען זיך זיין אַ קינסטלער. צו צוועלף יאָר איז ער אָנגעקומען אין דער מאָסקווער שול פון מאָלעריי, סקולפּטור און אַר־כיטעקטור, וועלכע ער האָט געענדיקט אין 1884.

ווען לעוויטאַן איז אָפּגעווען אַ פּאָר יאָר אין דער קונסט־שול, איז געשטאָרבן זיין מוטער, און אין נאָך צוויי יאָר אַרום דער פאָטער. די לאַגע פון דעם 16 יאָריקן קונסט־שילער איז געוואָרן אַ פאַרצווייפלטע. ער האָט איצט אַליין געמוזט זאָרגן וועגן זיך. ער האָט ניט געהאַט מיט וואָס איבערצוקומען אַ טאָג, האָט כראָניש געהונ־גערט, אָבער ער האָט געאַרבעט אין דער שול פלייסיק און אָן אויפהער. זיין לערער איז געווען דער מאָלער סאַווראסאָוו.

נעסטעראָוו דערציילט אין זיינע זכרונות אָט וואָס וועגן דעם אַמאָליקן לעוויטאַנען: „אַ שיין יידיש יינגל, ענלעכער צו די איטאַליענישע יינגלעך, וואָס מען טרעפט אַזוי אָפט אויף די סקווערס אין נעאַפּאָל און ווענעציע. ער האָט געצויגן אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט אויך מיט דעם, וואָס מען האָט אים אין דער שול געהאַלטן פאַר אַ טאַלאַנט. אָנגעטאָן איז ער געווען גאָר־גאָר באַשיידן — איך געדענק אים ווי איצט אין אַ קעסטלדיקן רעקל. ער פלעגט געדולדיק אָפּוואַרטן די מיטאָג־שעה, ביז זיינע גליקלעכע חברים פלעגן זיך אָנעסן זאַט ביי „מאָיסע־איטשן" און פלעגן זיך פאַנאַדערגיין אין זייערע קלאַסן. דעמאָלט פלעגט לעוויטאַן שעמעוודיק צוגיין צו מאָי־סעאיטשן און אים בעטן וואַרטן נאָך אַביסל מיט זיין חוב פון 39 קאָפּיקעס און באַקומען נאָך עפּעס אויף באָרג, אויף אַ סומע ביז 5 קאָפּיקעס. דאָס איז דעמאָלט פאַר לעוויטאַנען געווען זיין פרישטיק, מיטאָג און וועטשערע".

אויסער אָט דער כראָנישער נויט און הונגער, איז דער יונגער לעוויטאַן נאָך געווען אין הוילע ציטערניש, טאָמער נעמט די מאָסקווער פּאָליציי און שיקט אים אַרויס, וואָרום ווי אַ ייד האָט ער אין דער הייליקער רוסישער שטאָט ניט געטאָרט וואוינען. מען האָט אים טאַקע עטלעכע מאָל געוואָלט אַרויסשיקן, — איין מאָל, ווען ער איז שוין געווען אַ גאָר באַרימטער קינסטלער.

נעסטעראָוו דערציילט ווייטער, אַז לעוויטאַן האָט דעמאָלט זייער אָפט ניט געהאַט וואו צו נעכטיקן. ער פלעגט נאָך דער אַרבעט אין שול זיך באַהאַלטן דאָרטן ערגעץ אין אַ טונקעלן ווינקל און אַליין אין דער פינצטער אָפּזיצן דעם לאַנגן ווינטער־אָוונט און נאַכט ביז אין דער פרי. אָבער ער האָט געאַרבעט, געאַרבעט פאַרעקשנט, אָן אויפהער.

נאָך זייענדיק אין דער שול, האָט ער שוין אויס־געשטעלט בילדער ביי די באַרימטע רוסישע „וואַנדער־אויסשטעלונגען". איין גרויסע אַרבעט זיינע געהערט צו יענער צייט, 1880, ווען ער איז געווען 19 יאָר אַלט. דאָס בילד, „אַ האַרבסט־טאָג אין סאָקאָלניקי", האָט אָפּגע־קויפט טרעטיאַקאָוו פאַר זיין באַרימטער קונסט־גאַלעריי אין מאָסקווע.

לעוויטאַן האָט שוין איצט געקאָנט פאַרקויפן אַלערליי קלייניקייטן און באַקומען אַרבעט אין אילוסטרירטע אויס־גאַבעס. דערנאָך האָט די שול אים אויך אָנגעהויבן העלפן. דאָס האָט אים דערמוטיקט ביז גאָר און פאַרשטאַרקט זיין ענערגיע אין דער קונסט־אַרבעט. ער האָט ניט אויפ־געהערט צו שטודירן די נאַטור. געוואוינט האָט ער דע־מאָלט אין אַ מאָסקווער פאָרשטאָט, צוזאַמען מיט אַ קראַנ־קער שוועסטער.

די שרעקלעכע נויט האָט לעוויטאַנען נאָך לאַנג ניט אָפּגעלאָזן, אַפילו יאָרנלאַנג נאָכדעם ווי ער האָט אין 1884 געענדיקט דעם קורס אין דער שול און האָט אין 1886 געצויגן אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט מיט אַ בילד „פרילינג", ביי אַן אויסשטעלונג פון די „פּערעדוויזש־ניקי". עס פלעגן זיין טעג, ווען ער האָט ניט געגעסן קיין מיטאָג. ער האָט ניט אויפגעהערט צו אַרבעטן, אָבער שרעקלעכע צווייפלען פלעגן אים באַפאַלן, און אָפט פלעגט ער אַריינפאַלן אין אַ טיפן יאוש. ווי זיין ביאָגראַף ווערמעל דערציילט, פלעגט ער אָפטמאָל וויינען ווי אַ קינד, ווען עס פלעגט זיך אים אויסווייזן, אַז זיינס אַ בילד איז אַרויסגעקומען ניט געראָטן.

פון אָנפאַנג אָן האָט לעוויטאַן זיך אַוועקגעשטעלט די שטרענגסטע פאָדערונג אין קונסט, די פאָדערונג פון ערלעכקייט און אויפריכטיקייט, פון קיין פּשרות מיטן קינסטלערישן געוויסן. אַ בילד האָט געמוזט זיין פּער־פעקט. לעוויטאַן פלעגט אויף זיינע באַליבטע טעמעס אַר־בעטן אין עטלעכע וואַריאַנטן, ביז ער פלעגט באַקומען עפּעס אַזוינס, מיט וואָס ער איז געווען צופרידן.

לעוויטאַן האָט קיינמאָל ניט געטאָן עפּעס, כדי גע־פעלן צו ווערן דעם עולם. ער האָט אויסגעמיטן יעדן עפּעקט, יעדע סענסאַציע, יעדע ביליקייט. וואָס ווייטער, אַלץ ווינציקער האָט ער אין די בילדער געגעבן מעשה, אידייע, טעמע. ער האָט געוואָלט האָבן נאָר בילד, דאָס פולקאָמע בילד. ווי שווער עס האָט אים ניט געדריקט די נויט, האָט ער קיינמאָל ניט געוואָלט האָבן קיין בי־ליקן דערפאָלג. ער וואָלט לייכט געקאָנט ווערן זייער דער־פאָלגרייך, ווען ער וואָלט זיך נאָר אַ ביסל צוגעפּאַסט צו די

געשמאַקן און געוואוינהייטן פון עולם; אָבער ער האָט דאָס קיינמאָל ניט געוואָלט טאָן.

אין 1884 האָט לעוויטאַן זיך באַקאַנט און זיך באַפרײַנדעט מיט דער משפחה פון גרויסן שריפטשטעלער אַנטאָן טשעכאָוו. לעוויטאַן און טשעכאָוו זײַנען געוואָרן זייער נאָענטע פרײַנט, און די פרײַנדשאַפט האָט אָנגעאַלטן ביז לעוויטאַנס טויט. עטלעכע זומערס האָט לעוויטאַן פאַרבראַכט מיט די טשעכאָווס אין זייער זומערהיים אויפן לאַנד.

דעם שריפטשטעלערס שוועסטער מאַריאַ פּאַוולאָוונאַ דערציילט, אַז דעמאָלט איז ביי לעוויטאַנען געווען די גליקלעכסטע צייט פון זיין לעבן. צייטנווייז פלעגט ער זיין פול מיט לעבנספרייד. ער פלעגט ווערן גאָר אַן אָנדערער לעוויטאַן, אַזאַ יונגער און לעבנסלוסטיקער. אָבער דער־נאָך פלעגט אים באַפאַלן אַ טיפער אומעט און אומצופֿרידנקייט מיט זיך. איין מאָל האָט ער אָפילו געפֿרואווט באַגיין זעלבסטמאָרד. טשעכאָווס שוועסטער דערציילט וועגן לעוויטאַנען:

„איסאַק איליטש פלעגט האַרציק שפּאַסן און שטיפן מיט אַלעמען, זיך נאַריש מאַכן, ווי אַ קינד. אָט פלעגט מען אויפן טיר פון זיין אָטעליע, — אַ געוועזענער שטאָל, — אויפהענגען אַ שילד: „די ליי־קאַסע פון דעם סוחר איסאַק לעוויטאַן", און מען פלעגט אָנהייבן באַשולדיקן אים אין אַלערלײ ניט־געשטויגענע פֿאַרברעכנס. לעוויטאַן פלעגט זיך פֿאַרטיידיקן מיט אַזוי פיל שאַרפזין, אַזוי וויציק, אַז אַלע פלעגן זיך קייקלען פֿאַר געלעכטער. און אָט פלעגט לעוויטאַן גאָר אַרויספֿאַרן רייטנדיק אויף אַ קליינעם אייזל און אָנגעטאָן אין וויסע ליילעכער, ווי אַ בעדואין. ער פלעגט אַוועקרייטן אויף אַ לאָנקע אַריבערן טייך, צו אַ מאַכמעדאַנישער אָוונט־גאַטעס־דינסט. אָנטאָן פֿאַוולאָוויטש, דער שריפטשטעלער, פלעגט זיך באַהאַלטן הינטער קוסטעס און פון דאָרטן שיסן אויף לעוויטאַנען פון אַ לײדיקן רעוואָלווער".

נאָך אַזעלכע צייטן פלעגן ביי לעוויטאַנען אָנקומען טעג פון געדריקטער שטימונג, פינצטערן יאוש און פֿאַרניכטנדיקע אומצופֿרידנקייט מיט זיך. דעמאָלט פלעגט ער אַוועקגיין פון מענטשן. מיט אַ ביקס אין האָנט פלעגט ער אויף גאַנצע טעג אַוועקגיין אין פעלדער און וועלדער. נאָך די אָנפֿאַלן פון פינצטערער שטימונג פלעגט ער זיך ווידער אַרײַנווארפן אין דער אַרבעט.

אַ געשעניש, וואָס האָט געהאָט אַ גרויסע ווירקונג אויף זיין ווייטערדיקער קינסטלערישער אָנטוויקלונג, איז געווען אַ רייזע אין 1889 צו דער וועלט־אויסשטעלונג אין פֿאַריז. אין 1892 האָט זיינס אַ בילד „אָוונט־דעמער" באַקומען אַ פּרעמיע אויף דער אויסשטעלונג פון דער געזעלשאַפט פון „ליבהאָבער פון קונסט". פון דעמאָלט אָן שטייגט זיין באַרימטקייט אַלץ מער און מער. מען קויפט גערן זיינע בילדער און עֹר געווינט אַ סך פריינט. דאָס איז געווען די בעסטע צייט אין זיין פֿערזענלעכן און קינסטלערישן לעבן. ער האָט זיך באַזעצט ביי די מאַראָזאָוס

אין מאָסקווע, וואו מען האָט אים איינגעאָרדנט אַן אויס־געצייכנטע סטודיע. ער איז געווען אַ לערער אין דער שול, וואו ער האָט זיך פריער אַליין געלערנט.

אינמיטן פון די ניינציקער יאָרן האָט לעוויטאַן זיך דערווייטערט פון דער גרופּע „פֿערעדוויזשניקי", אַ קינס־טלער־גרופּע, וואָס פלעגט מאַכן וואַנדערנדיקע אויס־שטעלונגען. ער האָט זיך פאַרבונדן מיט אַ גרופּע יונגע קינסטלער אַרום דעם זשורנאַל „מיר איסקוסטווא" („די קונסט־וועלט"). דער הויפּט־פריינציפּ פון דער נייער גרופּע איז געווען: פולע פרייהייט פאַר דער אָנטוויקלונג פון יעדן באַזונדערן טאַלאַנט, אָן די פּענטעס פון שול און טראַדיציעס. לעוויטאַן האָט געגלויבט אַ שטאַרקן אָנטייל אין די אויסשטעלונגען פון „מיר איסקוסטווא".

אין 1897 האָט די מינכענער קינסטלער־געזעל־שאַפט „סעצעסיאָן" אויסגעקליבן לעוויטאַנען פאַר אַ מיטגליד. אין דעם זעלביקן יאָר האָט מען אים געמאַכט פאַר אַ מיטגליד פון דער רוסישער אַקאַדעמיע פון קונסט. אין דעם זעלביקן יאָר האָט ער אָבער באַקומען אַ האָרץ־קראַנקהייט, פון וועלכער ער איז געשטאָרבן אין דרײַ יאָר אַרום, דעם 22־טן יוני 1900.

*

די רוסן האַלטן לעוויטאַנען פאַר דעם „פּאָטער פון רוסישן נאַציאָנאַלן פייזאַזש". אָזוי האָבן דערקלערט פאַר־שיידענע באַרימטע רוסישע קינסטלער און קונסט־קריי־טיקער אָמאָל. אָזוי ווערט אויך געזאָגט אין אַ לעוויטאַן־אַלבאָם, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פון דער מלוכה־שער טרעטיאַקאָוו־גאַלעריע אין סאָוועט־רוסלאַנד. דאָרטן לייענען מיר אין דעם אַריינפיר: „מיט פולן רעכט קאָן מען לעוויטאַנען אָנרופן דער גרעסטער מייסטער פון דעם רוסישן נאַציאָנאַלן פייזאַזש. אָט דאָס באַשטימט זיין אָרט אין דער געשיכטע פון דער רוסישער קונסט".

אין די 39 יאָר פון זיין לעבן און 21 יאָר פון רייפער קינסטלערישער אַרבעט, ביי באַדינגונגען פון גרויסער נויט און דערדריקטקייט, האָט לעוויטאַן באַוויזן אַ וואונדערלעכן אויפטו. ער האָט איבערגעלאָזן איבער טויזנט בילדער און פאַרענדיקטע עטיודן. און זיי שטעלן אַלע מיט זיך פאַר דאָס דינסטע, צאַרטסטע און מייסטער־האַפטע, וואָס די קונסט פון יענער צייט האָט געקאָנט געבן.

זיי זיינען אַלע לאַנדשאַפטן פון צענטראַל־רוסלאַנד. לעוויטאַן איז געווען אין פֿינלאַנד, אין קרים, אין מערב אייראָפּע, אָבער אין ערגעץ האָט אים די נאַטור ניט אָנגערעגט אָזוי ווי אין צענטראַל־רוסלאַנד, אין דער מאָסקווער געגנט, צי ביי דער וואָלגע.

ער איז געווען דער פּאָעט אין מאָלעריי, אָזוי ווי טשעכאָוו אין דער דערציילונג. וואָס ווייטער, אַלץ וויניצי־קער „טעמע" האָט ער גענומען פאַר זיינע בילדער. ער האָט זיך געצויגן צום ריינעם בילד, אָן ביליקע סענסאַצ־

יעס און עפעקטן, אַן זייטיקע עלעמענטן פון „אינהאַלט" און אַן „אידייען".

ער איז אַריבערגעוואָקסן דעם נאַטוראַליזם פון די רוסישע מאָלער פאַר אים. האָט ניט איבערגעגעבן אין אַ בילד אַווינקל פון דער נאַטור געגוי מיט אַלע פּיטשעווקעס. ער האָט געזוכט איבערצוגעבן דאָס כאַראַקטעריסטישע, וויכטיקע אין דער נאַטור, איר לעבן, איר נשמה. אין זיינע בילדער פילט איר, ווי אַ ווינטל בלאָזט, ווי אַ בלעטל ציט זיך צו אַ שטראַל ליכט. אין קינסטלעריש מעטאָד איז לעוויטאַן געווען צווישן רעאַליזם און אימפּרעסיאָניזם, ווי טשעכאָוו אין ליטעראַטור.

ניטאָ ביי לעוויטאַנען קיין סוזשעטן אין די בילדער אָן פאַראַן ווינציק מענטשן. ניטאָ אויך ביי אים קיין צו ראַשיקע פֿרייד. פֿאַראַן ביי אים אָן אַ שיעור לעבן. ער האָט געוואוסט די סודות פון דער נאַטור און האָט געקאָנט אין שטריכן און פאַרבן זיי איבערגעבן. ער האָט געקאָנט געבן אין בילד רו און נאָך מער טרויער און אומעט. טרויער איז זיין גרונד־טאָן.

ענג איז געווען דעם גרויסן קינסטלער ביי די „פּעדעוויזשניקי", מיט זייערע אַלטע רוסישע איידיען און טעאָריעס. זיין לעבן איז געווען ריינע קונסט. און ווען עס האָט זיך געגרינדעט דער „מיר איסקוסטוווא", אונטער דער אָנפֿירונג פֿון מאַמאָנטאָוו און דיאַנילעוו, איז לעוויטאַן באַלד צוגעשטאַנען צו אָט דער מאָדערניסטישער קינסטלער־גרופּע.

אין דעם זשורנאַל „מיר איסקוסטווא", וואָס האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין דער אַנטוויקלונג פון רוסישער קונסט, האָבן זיך באַטייליקט די מערסטע באַדייטנדיקע רוסישע פּאָעטן־סימבאָליסטן, — די מעראַזשקאָווסקיס, מינסקי, וואָלערי בריוסאָוו, באלמאָנט, פיאָדאָר סאָלאָגוב, אַנדרעי ביעלי, — און די פאָרגעשריטענע רוסישע קינסטלער.

לעוויטאַן האָט זיך זייער טיכטיק באַטייליקט אין די אויסשטעלונגען פון „מיר איסקוסטווא", אָבער ניט לאַנג, סך הכל איין יאָר. די רוסישע קונסט האָט געקאָנט דערוואַרטן נאָך זייער אַ סך פון לעוויטאַנען, ווי די רוסישע ליטעראַטור פון טשעכאָווס. דער טויט האָט פאַרשניטן לעוויטאַנען צו 39 יאָר. אָבער דאָס וואָס ער האָט איבערגעלאָזן, איז געווען אַ רייכע ירושה פאַר שפּעטערדיקע דורות

און אָט די רייכע ירושה האָט דער רוסישער קונסט געגעבן אַ ליטווישער ייד.

פֿרעמיערע פון ווילנער ייד. טעאַטער־קאָלעקטיוו „גאָלדגרעבער" — שלום עליכם

אין ליט. מלוכה־טעאַטער, 1947

1טער אַקט — אויפן מאַרק

אויפפֿירונג און רעזשי — ח. לייקאָוויטש

ליעוו שובין

וויקטאר ד. ברענער

(געבוירן אין שאַוול דעם 12־טן יוני 1871, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק דעם 5־טן אַפּריל 1924).

צום סוף פון 19־טן יאָרהונדערט איז אין דעם ליטווישן שטעטל שאַוול געבוירן געוואָרן וויקטאָר דוד ברענער. ער איז שפּעטער באַרימט געוואָרן אַלס אַמעריקאַנער יידישער סקולפּטאָר, גראַווירער און מעדאַליסט, וואָס האָט געשאַפן די „לינקאָלן פּעני". ברענער האָט באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע יידישע דערציאונג און איז ביז בר־מצווה געגאַנגען אין חדר. פון קינדווייז אָן האָט שוין דודלען געצויגן צו זיין פאָטערס וואַרשטאַט, וואו ער האָט זיך גוט אויסגעלערנט די מלאכה פון אַ שטעמפּל־מאַכער און גראַווירער.

צו 16 יאָר האָט ער אָנגעהויבן אַרומפאָרן איבער די שכנותדיקע שטעטלעך מאַכן שטעמפּלען. כדי פאַרפולקאָמען זיך אין דער אַרבעט, איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ריגע אַרבעטן אַלס יואוועליר, און שפּעטער קיין מיטאַווע, וואו ער האָט באַקומען אַ שטעלע אין אַ פאַבריק פון גומי־שטעמפּלען. דאָרט האָט ער זיך ספּעציאַליזירט אין גראַווירן אילוסטראַציעס און קונסט־אַנאָנסן. אויף אַ קורצע צייט האָט ער זיך באַזעצט אין קאָוונע און איז דאָרט באַרימט געוואָרן אַלס גראַווירער.

ברענער האָט געטרוימט צו ווערן אַ קינסטלער, ער האָט דאָס געשטעלט אַלס זיין לעבנס־ציל און, כדי דאָס צו דערגרייכן, האָט ער מיט אַ ברענענדיקן אימפּעט און פול מיט האָפענונגען פאַרלאָזט זיין היימלאַנד ליטע און אין 1890 געקומען קיין אַמעריקע. ער האָט ניט געהאַט ניט קיין געלט און ניט קיין פריינד. אָבער דאָס האָט אים ניט אַנטמוטיקט, ער האָט גענומען דעם גורל אין זיינע אייגענע הענט. קודם־כל האָט ער געזוכט צו פאַרדינען אויף חיונה. זיין ערשטע אַרבעט אַלס פּעדלער מיט שוועבעלעך האָט אים ניט געגעבן גענוג אויף צום לעבן. ער האָט דעריבער געליטן דחקות און נויט. ענדלעך, נאָך לאַנגע מאַטערנישן, האָט ער געקראָגן אַ שטעלע אין זיין פאַך אַלס גראַווירער. אָבער אויך דאָ האָט ער קיין גליקן ניט געמאַכט.

ניט קוקנדיק אויף די לאַנגע און אויסמאַטערנדיקע שטונדן פון דער אַרבעט, האָט ברענערן געשטויסן אַן אינערלעכע קראַפט פאָרצוזעצן זיין בילדונג אין די קונסטשולן פֿון „קופּער יוניאָן", אין דער ניישאָנעל אַקאַדעמי אָף דעזיין" און אין דער „אַרט סטודענטס ליג" אין ניו־יאָרק. פון אָנהייב איז אים געווען זייער שווער צו באַנעמען די לימודים אין דעם נייעם לשון. אַ דאַנק אָבער זיינע לינגוויסטישע פעאיקייטן, האָט ברענער שנעל באַהערשט די ענגלישע שפּראַך אין אַזאַ מאָס, אַז אין אַ קורצער צייט האָט ער שוין פליסיק געלייענט אַלץ, וואָס איז געדרוקט געוואָרן וועגן קונסט.

אין 1893 האָט ברענער באַשלאָסן צו ווערן אַ בעל־הבית פאַר זיך און האָט געעפנט אַ ליטאָגראַפיע און גראַוויר־געשעפט אויף עסעקס גאַס. ער ווערט גוט באַקאַנט אַלס אַ פיינער מייסטער פון זיין פאַך, הייבט אָן צו פאַרדינען און קריגט אַ מעגלעכקייט אַראָפּצוברענגען קיין אַמעריקע זיין גאַנצע משפּחה.

אויסער דער אַרבעט אין דער ליטאָגראַפיע, האָט ברענער געווידמעט די גאַנצע פרייע צייט זיין באַליבטער קונסט. צווישן אַנדערע, האָט ער געשאַפן אַ קליין מינ־יאַטור־קעפּל פון דעם באַרימטן קאָמפּאָזיטאָר — בעט־האָווען, וואָס האָט געזאָלט דינען ווי אַן עמבלעם פון אַ געזאַנג־פאַראיין. די אַרבעט האָט צופעליק צוגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון דעם גוט־באַוואוסטן נומיזמאַטיקער פּראָפעסאָר עטינגער, וועלכער האָט דעם עמבלעם באַמערקט אין אַ שויפענצטער, שפּאַצירנדיק אויף דער איסט־סייד. ער האָט זיך זייער שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט דעם קליינעם מעדאַליאָן און זיין שעפער. דער יונגער אימיגראַנט פון ליטע, זיינע שאַפונגען און זיין באַציאונג צו קונסט האָבן אויף דעם פּראָפעסאָר עטינגער געמאַכט אַ טיפן איינדרוק. און דורך דער באַקאַנטשאַפט איז ברענער פאָרגעשטעלט געוואָרן צו דער „אַמעריקאַנער נומיזמאַטישער געזעלשאַפט" (אַ געזעלשאַפט וואָס אינטערעסירט זיך מיט מעדאַליאָנען און מטבעות).

אַ גאַנץ נייע וועלט האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר דעם יונגן קינסטלער ברענער, ווען ער האָט זיך נאָענט באַקאַנט מיט די גרויסע קאָלעקציעס פון מטבעות און מעדאַלן, וואָס די געזעלשאַפט האָט אים געוויזן. און טאַקע אַ דאַנק זייער רעקאָמענדאַציע האָט ברענער באַקומען באַשטעלונגען און האָט געשאַפן אַ סך קונסט־ווערק, ווי למשל, דעם מעדאַל פון „אַמעריקען געאָגראַפיק סאָסייטי", וואָס מען האָט געשאָנקען די באַרימטע פאָרשער פון די נאָרד־געגנטן — נאַנסען און פּערי. זיין נאָמען איז שנעל געוואָרן באַוואוסט און באַרימט אין די ברייטסטע קרייזן אין אַמעריקע, און ווען נאָר עס האָט זיך געפאָדערט קינסטלערישע שאַפונג, האָט מען זיך קודם־כל געווענדעט צו וויקטאָר ברענער.

ברענער איז אָבער ניט געווען באַפרידיקט בלויז מיט זיין מאַטעריעלן דערפאָלג אין זיין ליטאָגראַפיע. דער דורשט נאָך קונסט־אויסבילדונג האָט אים געשטויסן צו פאַרלאָזן אַמעריקע און פאָרן קיין פּאַריז, וואו עס איז

דעמאָלט געווען דער צענטער פון מאָדערנער סקולפטור און מאָלעריי. אין 1898 איז ער אָנגעקומען קיין פּאַריז. ער האָט דאָרט פיל געאַרבעט און אָנטוויקלט זיינע פּעאַקייטן אונטער דער אויפזיכט פון דעם בּאָרימטן אייראָפּעאישן מעדאָליסט אָסקאָר ראָט און דעם ראָדיקאַלן סקולפּטאָר אָלעקסאַנדער שאַרפּענטיער — פון דער ראָדען גרופּע.

אין 1900 און 1904 האָט זיך ברענער זייער שטאַרק אויסגעצייכנט מיט זיינע אויסשטעלונגען אין „פּאַריז עקספּאָזיציאָן" און „פּאַריז סאַלאָן" און נאָך אַ ריי דער־פּאָלגן איז ער אַרויסגעהויבן געוואָרן אויפן ערשטן אָרט צווישן די באַדייטנדסטע אָמעריקאַנער פּלאַסטיק־קינסטלער.

נאָכן אָרומרייזן איבער איטאַליע און דייטשלאַנד, באַוואָנט מיט אַ מערקווירדיקער און פּאָרפולקאָמטער טעכניק, איז ברענער אין 1906 צוריקגעקומען קיין אָמעריקע. ער האָט זיך גלייך אַריינגעוואָרפן מיט זיין גאַנץ ווען אין קאָמף, וואָס די אָמעריקאַנער נומיזמאַטישע געזעלשאַפט האָט דאָן געפירט צו רעפּאָרמירן און פּאָר־בעסערן דעם פּנים פון דער אָמעריקאַנער מטבע.

ווען ברענער האָט מאָדעלירט דעם פּרעזידענט טעאָדאָר רוזוועלט פּאָר דעם פּאַנאַמאַ־קאַנאַל־מעדאַל, האָט ער באַ־וויזן דעם דעמאָלטיקן פּרעזידענט אַ צייכענונג פון דעם עמאַנציפּאַטאָר אייבראָהאם לינקאָלן. דער פּרעזידענט איז אָזוי אָנטציקט געוואָרן פון דעם קונסט־ווערק, אַז ער האָט גלייך רעקאָמענדירט דעם יידישן מעדאַליסט צו זיין סעק־רעטאָר מיט דעם פּאָרשלאָג, אַז די צייכענונג זאָל גענוצט ווערן פּאָר דער נייער „לינקאָלן פּעני". צום 100 יאָריקן געבורטסטאָג פון אייבראָהאם לינקאָלן, אין 1909, איז די „לינקאָלן־פּעני" דערשינען מיט די איניציאַלן ו. ד. ב. (וויקטאָר דוד ברענער) און האָט אַרויסגערופן גרויס באַגייסטערונג און באַוואונדע־רונג ביי די מבינים און קינסטלער. טויזנטער מענטשן פלעגן יעדן טאָג שטיין אין דער ריי און שטורעמען די געביידע פון טרעזשורי־דעפּאַרטאַמענט צו באַקומען די „לינקאָלן פּעני". מען האָט שוין אָפּילו אָנגעהויבן צו ספּעקולירן מיט דער מטבע. ברענערס טריאומף איז געווען אַ פּולשטענדיקער, ער איז אָנערקענט געוואָרן אַלס זשעני אין זיין פּאַך. אַזוי אַרום זיינען מקויים געוואָרן די ווערטער פון גרויסן סקולפּטאָר ראָדען וועגן ברענערס טאַלאַנט. ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס די צירקולאַציע פון דער „לינקאָלן פּעני" איז געווען העכער פון 22 מיל־יאָן, איז די שמחה עטוואָס צעשטערט געוואָרן דורך דעם פאַקט, וואָס אונטער דעם דרוק פון אַ טייל פון דער געזעלשאַפּטלעכער מיינונג האָט מען געמוזט באַזייטיקן פון דער „לינקאָלן פּעני" די אותיות ו. ד. ב. די איני־ציאַלן פון אַ פּריוואַטן מענטשן, האָט מען געטענהט, טאָרן ניט פּיגורירן אויף אַ רעגירונגס־מטבע.

די קריטיקער פון סקולפּטור און מעדאַליאָן־קונסט האָבן אָבער געוואוסט, אַז די „לינקאָלן פּעני" איז בלויז אַ קליינע טייל פון ברענערס צאָלרייכע שאַפונגען. דער גאָטגעבענטשטער קינסטלער האָט מאָדעלירט און גע־קלעפט, צווישן אַנדערע, די מערקווירדיקע סטאַטוען און באַרעליעפן פון זשאָן העי, דעם באַרימטן דיפּלאָמאַט, וואַלדא עמערסאָן, דעם באַוואוסטן שרייבער־פילאָזאָף, וויליאַמס עווארטס, דעם יוריסט, און די אַמעריקאַנער פרעזידענטן לינקאָלן און טעאָדאָר רוזוועלט.

צווישן זיינע גרעסטע שאַפונגען דאַרפן דערמאָנט ווערן דער באַרעליעף פון דזשאָרזש וואַשינגטאָן אויף דער געביידע פון פעדעראַל־קאָרט אין פּיטסבורג, און דער באַרעליעף פון אייבראהאם לינקאָלן אויף דער וואַשינגטאָן אירווינג הייַ־סקול אין ניו־יאָרק. נאָבעלקייט און פער־פעקציע זיינען פאַרקערפּערט אין אָט דער נאָציאָנאַל־באַוואוסטער קאָלעקציע פון די באַרימטע אַמעריקאַנער פערזענלעכקייטן. און דורך זיי האָט ברענער אויסגעדריקט ריכטיק און טריי דעם אמתן דעמאָקראַטישן גייסט פון אַמעריקע.

אין 1910 האָט ברענער אַרויסגעגעבן אַ בוך אילוס־טראַציעס „די קונסט פון מעדאַל", וואָס האָט געמאַכט אַן אויסערגעווייַנלעכן אייַנדרוק אין דער וועלט פון מע־דאַליאָן־קונסט.

אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ברענער אַ סך געקרענקט. נאָר זיין ליבע און הייראַט מיט עק ריד אין 1913 איז פול געווען מיט צופּרידנהייט און גליק. אַ קוואַל פון גרויסער באַפּריידיקונג איז געווען פּאָר אים זיין פּאָר־בינדונג און מיטגלידערשאַפט פון דער „אַמעריקען נומי־זמאַטיק סאָסייטי", „אַרכיטעקטוראַל ליג" און „ניישאַנאַל סקולפּטור סאָסייטי" אין ניו־יאָרק, וואו ער איז געווען טיף געאַכטעט און געשעצט, און וואו זיין קינסטלערישע רעפוטאַציע איז געשטאַנען אויף גאָר אַ הויכע שטופּע.

ברענער איז רעפּרעזענטירט מיט זיינע שאַפונגען אין די גרעסטע מוזאומס פון פּאַריז, באָסטאָן און ניו־יאָרק. ער איז אויך געווען אַן אָפּטער אָנטיילנעמער אין די אויסשטעלונגען אין „פּאַריז סאַלאָן" און אין דער לאָנדאָנער „ראָיאַל אַקאַדעמי". ברענערס בעס־טע שאַפונגען זיינען רעפּראָדוצירט אין דעם קאָטאַלאָג פון דער „אַמעריקאַנער נומיזמאַטישער געזעלשאַפט", ניו־יאָרק, 1920.

ווי אַ מאָדערנער קינסטלער פון אַ ברייטן אינטע־לעקטועלן פּאָרנעם, האָט ברענער איינגעזאָפּט אין זיך פון אַלע מעגלעכע קונסט־קוועלן. דאָס האָט אים אָבער ניט געשטערט צו אָנטוויקלען זיין מערקווירדיקן טאַלאַנט און געפינען דעם פערזענלעכן אויסדרוק אין זיינע שאַ־פונגען, וועלכע פאָרמאָגן אַן אָריגינעלן כאָראַקטער און אייגנאָרטיקן סטיל.

לויט דער צאָל פון זיינע שאַפונגען און לויט זייער קינסטלערישן ווערט פאָרנעמט וויקטאָר דוד ברענער איינעם פון די באַדייטנסטע ערטער צווישן די סקולפּטאָרן און מעדאָליסטן אין אַמעריקע.

גרינדונגס־זיצונג פון דער קאָוונער העברעאישער טעאַטער־סטודיע

פון רעכטס: ד. ליפּעץ (לייטער פון ליטוי. מרכז „תרבות"), נ. שאַפּירא, נ. גרין, ח. לייקאָוויטש, ד"ר י. פרידמאַן, א. נ. פראכאוויניק (פרחיהו), ל. וואלאוויצקי

קאָוונער העב. טעאַטער־קאָלעקטיוו ביי „טיש־אַרבעט"

1טע רייה: ח. פּז, צ. ראַיזעק, נ. שאַפּירא, ח. לייקאָוויטש (ח. ל. אלבימון), ל. וואלאוויצקי (א. אנקורירון), ס. ראיזעק
2טע רייה: נ. גוטמאַן, ד. בונק, ו. לייבאשיץ (גוריוני), ע. יודעלעוויטש, גילדע און בלאָך

יעקב קאָזלאָווסקי

יידישע קינסטלער פון ליטע

ווער האָט דען אין אַמעריקע אַ השגה, וואָס דאָס איז אַזוינס אַ קליין שטעטל אין מזרח־אייראָפּע? אַ קליין שטעטל אין ליטע, מיט זיינע בלאָטעס אין פרילינג, אין וועלכע מען פֿאַרלירט ניט נאָר די קאָלאָשן, נאָר אָפּטמאָל אויך די שטיוול; וואו די קינדער מוזן געטראָגן ווערן פון זייערע מאַמעס אָדער טאַטעס אויף די פלייצעס אין חדר אַריין; אַ שטעטל מיט קרומע הייזלעך, מיט פֿאַרלאָטע־טע דעכער, באַוואָקסענע מיט מאָך; הייזלעך אַנגעוואָרפענע איינס אויף דעם צוויי־טן, אַנגעשפּאַרטע איינס אויף דעם אַנדערן ווי מחנות קאַליקעס; מיט הינקעדיקע באַראַקן, מיט צעקרומטע פענצטערלעך; מיט שילדן, אויף וועלכע ס׳איז מיט קרומע שורות פון אַ צעבראָכענער שריפּט אויסגערעכנט די סחורות, וואָס דער יידישער קרעמער פֿאַרקויפט אין זיין קרעמל.

אָט אין אַזאַ שטעטל איז דער יידישער גאון געבוירן און אויסגעוואַקסן:

סוטין, לעוויטאַן, אַנטאָקאָלסקי, גינצבורג.

מערקווירדיק, וואָס די קליינע ליטע האָט געגעבן פֿראָפֿאָרציאָנעל אַזאַ גרויסע צאָל וועלט־באַרימטע קינסט־לער. איך וועל זיך דאָ אָפּשטעלן אויף די קינסטלער פון מיין עפּאָכע, די קינסטלער, וועלכע איך האָב פּער־זענלעך גוט געקענט, געזען די בעסטע פון זייערע שאַ־פונגען.

וועגן לעוויטאַן, אַנטאָקאָלסקי און גינצבורג איז פיל געשריבן געוואָרן אין דער רוסישער און יידישער פּרעסע. די רעפֿראָדוקציעס פון זייערע שאַפונגען זיינען געדרוקט אין רוסישע און יידישע כרעסטאָמאַטיעס. זיי פֿאַרנעמען אַ גרויסן אָרט אין דער רוסישער נאַציאָנאַלער קונסט.

לעוויטאַן האָט געטראָגן דעם נאָמען: קינסטלער פון דעם רוסישן נאַציאָנאַלן פייזאָזש. אַנטאָקאָלסקי האָט גע־קראָגן אַ פּרעמיע פֿאַרן ביוסט: „איוואַן דער גרוי־זאָמער", קיינעם פון די רוסישע סלאָווישע סקולפּטאָרן איז ניט געלונגען אַזוי איבערצוגעבן דעם כאַראַקטער פון אַזאַ קאָמפּליצירטן גייסט ווי דער רוסישער אַבסאָליו־טער הערשער, צאָר איוואַן דער פּערטער, מיטן צונאָמען „איוואַן דער גרויזאָמער".

חיים סוטין

איך וויל דערציילן וועגן אַ קינסטלער, וואָס אים איז באַשערט געווען צו פֿאַרנעמען אַ פּלאַץ צווישן די וועלט־באַרימטע קינסטלער פון אייראָפּע, און וועלכער איז פּריצייטיק אומגעקומען אין דער צייט פון צווייטן וועלט־קריג אין פֿאַריז.

זיין נאָמען איז חיים סוטין. דער פֿאָטער זיינער, אַן אָרעמער פֿאָנאַטישער סמילאָוויטשער שניידער, געבויגן אונטער דער משא פון זיין ביטערן גורל, האָט געוואָלט מאַכן פון זיין זון אַ שוסטער.

עס איז אינטערעסאַנט, אַז סמילאָוויטש האָט געלאָזן אויף חיים סוטינען אַן אייביקן שטעמפּל. דאָס ערשטע מאָל האָב איך זיך מיט אים באַקאַנט אין אַ פֿאַריזער קאָפֿע. אַ פֿאַריזער יידישער קינסטלער האָט מיר, אויף מיין ביטע, צוגעזאָגט צו באַקענען מיר מיט אים. איינ־מאָל האָט מיר דער קינסטלער צוגערופן צו זיין טישל און געזאָגט:

— זייט באַקאַנט. דאָס איז חיים סוטין.

איך האָב געמיינט, אַז ער טרייבט שפּאָס. פּויל, כמעט איבער גוואַלט, האָב איך אויסגעשטרעקט די האַנט.

איך בין געווען אַנטוישט. ניט אַזאַ האָב איך זיך פֿאָרגעשטעלט דעם גרעסטן יידישן מאָלער. און זיין יידיש! ער האָט געזאָגט „ס" אַנשטאָט „ש" און „ש" אַ־שטאָט „ז".

וועג איך האָב באַגליייט אַהיים דעם קינסטלער, וואָס האָט מיר באַקאַנט מיט סוטינען, האָט ער מיר אין וועג דערציילט סוטינס גאַנצע ביאָגראַפיע. ער האָט נאָך סוטי־נען געקענט, וועג סוטין האָט נאָך ניט געקענט פֿאַר־קויפן זיינס אַ בילד אַפילו פֿאַר אַן אייניציקן מיטאָג. סוטין פלעגט אָפט קומען אין דעם זעלבן קאָפֿע מיט צעריסענע הויזן, דורך וועלכע עס האָט זיך אַרויסגעזען זיין נאַקעטער לייב. צו פֿאַרטרייבן דעם הונגער פלעגט ער אָפט טרינקען זעלצער וואַסער פון אַ סיפאָן. דאָס האָט ניט געקאָסט קיין גרויש, און איז תמיד געשטאַנען אויף די טישלעך.

סוטינס ביאָגראַפיע קלינגט פֿאַנטאַסטיש.

די תשוקה צו אַ קאָלירטן בליישטיפטל האָט גע־שפּילט אַן אַנטשיידנדיקע ראָל אין סוטינס קינדהייט. דאָס איז דער פּתרון צו זיין לעגענדע.

זיין אַ מאָלער, — וואָס הייסט דאָס? דער דאָזיקער באַרוף, וואָס אַ פּראָנצוויז אָדער איטאַליענער וואָלטן גע־פונען פֿאַר גאָנץ נאַטירלעך, געפּינט זיך אָבער מחוץ דעם פּסיכישן לעבן פון אַ ייד. זיין אַ מאָלער ביי יידן הייסט — איבערטרעטן די נאָרמעס פון אַ לעבנסשטייגער, וואָס איז פֿאָרהייליקט דורך אַ דורות־לאַנגער טראַדיציע. אַ פֿאָר־ביסענע אומגלייכע מלחמה הייבט זיך אָן צווישן קינד, אין וועלכן עס לעבט דער דעמאָן פון מאָלערײַ, און דעם פֿאָטער, וועלכער פֿאַרקערפּערט די יידישע אָרטאָדאָקסישע פּרומקייט אין איר פּרימיטיוווסטער באַגרענעצטער פֿאָרם. דאָס געזודפּטע קינד חיימל גנבעט בסוד אַ חפץ פון

דער היים, פאַרקויפט אים בחצי־חינם און קויפט זיך דעם אַזוי לאַנג באַגערטן קאָלירטן בליישטיפט. ער ווערט דערפאַר שפּעטער אַרויסגעטריבן פון חדר און געשלאָגן פון אַלעמען, דערצו באַקומט ער נאָך אַ באַזונדערן פּסק פאַרן באַדעקן מיט משונהדיקע צייכענונגען די צאַמען און ווענט אין שטעטל.

אַ פּשוטער ייד פון שטעטל דערלויבט צו מאָלן זיין פּאָרטרעט. ער באַקומט מוט און גייט מאָלן אַ חשובן זקן מיט אַ שיינער גראָער באָרד. דער זקן הייסט אים קומען צו זיך אין הויז. אָבער קוים באַוויזן איבערצוטרעטן די שוועל, ווערט ער באַפאַלן פון די זין, וועלכע קאָנען אים ניט מוחל זיין די העזה צו וועלן מאָלן דאָס בילד פֿון זייער פאָטער, נאָכדעם ווי ער האָט אויך געצייכנט יענעם פּשוטן יידן, דעם שטעטלשן נאַר.

מער טויט ווי לעבעדיק קומט ער אַרויס פון די דאָזיקע קלעפּ. ער מוז גיין אין שפּיטאָל. פאַר אָט דעם דאָזיקן פּרייז קומט ער צו זיין אויסלייזונג. אויס מורא פאַר אַ מסירה צו דער פּאָליציי, פאַרן האַלטן ס׳מויל האָט סוטין געקראָגן 25 רובל. אָט מיט דער סומע לאָזט ער זיך אַוועק איבער דער ווייטער וועלט. און דאָ ערשט הייבן זיך אָן די שבעה מדורי גיהנום.

ער גייט אָפּגעבן אַן עקזאַמען אין ווילנער קונסט־שול. די טיר פון דער שול עפנט זיך ניין אַזייגער. סוטין קומט פיר אַזייגער ביינאַכט און מאַרשירט ווי אַ וועכטער אַהין און צוריק ביז עס עפנט זיך די טיר.

ער פאַלט אָבער דורך. ער בעט זיך שפּעטער רחמים, מען זאָל אים לאָזן האַלטן דעם עקזאַמען נאָך אַ מאָל. מיט דער הילף פון די פּראָפעסאָרן גופא געלינגט אים צו מאַכן מער־ווייניקער אַן אַקאַדעמישע צייכענונג.

די 25 רובל ענדיקן זיך. ער גייט ווידער אַרום אַ הונגעריקער. ביז ענדלעך דערבאַרעמט זיך אויף אים אַ ווילנער דאָקטאָר און גיט אים שטיצע. דער זעלבער דאָקטאָר שיקט אים אויך קיין פּאַריז, וואו ער קומט אין יאָר 1911, אין עלטער פון 17 יאָר. דאָ קומט ער אָן אין דער קונסט־אַקאַדעמיע.

איך קען זייער גוט די קונסט־אַקאַדעמיע. איך האָב אין איר פאַרבראַכט אַ פינף־זעקס יאָר. און דאָס פאַר־וואונדערט מיר אַמערסטנס. פון די אַקאַדעמישע צייכע־נונגען און מאָלערייען ביז זיינע לעצטע בילדער איז אַ שפּרונג צו דער לבנה אויף אַ באַפליגלט פערד... פון אַ קלאַסישער, אַקאַדעמיש באַאַרבעטער צייכענונג ביז — אַ קאָמפּלעטע צעשטערונג פון טראַדיציאָנעלער פאָרם און ליניע; ביז צעשטערונג פון יעטוועדער שפּור פון אָנ־גענומענע כללים פון קאָמפּאָזיציע; ביז צעשטערונג פון יעטוועדער שפּור פון מענטשלעכער אַנאַטאָמיע. איין ברויזנ־דע כוואַליע פון פאַרבן. און ריכטיק האָט באַמערקט איינער פון זיינע קריטיקער: „סוטינס אַ בילד קוקט אויס ווי ער וואָלט אויסגעשפּיגן אויפן לייוונט זיין נשמה צו־זאַמען מיט זיין בלוט".

עס איז שווער צו דעפינירן די טיפּישע שטריכן פון יידישן זשעני. פיל מערב קינסטלער האָבן איבערגעטרעטן די פּרינציפּן פון מאָלעריי, נאָר אויף אַזוי פיל האָט עס נאָך ניט געטאָן קיינער. דאָס איז די פּערזענלעכע טראַגעדיע פון סוטינס לעבן און זיין גאַנץ פאָלק, וואָס האָט ניט קיין רענעסאַנס, האָט ניט זיין פּרימיטיוו, ניט זיין אַרכיטעק־

אַ גרופּע באַקאַנטע קאָוונער יידישע קינסטלער

פון רעכטס אויף לינקס: יאָפע, בעקער, צעסלער, מאַרקוס, קאזלאָווסקי, שטרייכמאַן און ליפשיץ

טור; אַ פּאָלק וואָס איז געווען אַן אַ פּאָטערלאַנד, אַן אייביקער וואַנדערער, דערווייל פון גאָט און געהאַסט פון אַלע זיינע באַשעפענישן.
אָט דאָס איז דער ענטפער וועגן סוטינס מאָלעריי.

מעסענבליום

פון סוטינען גיי איך אַריבער צו מעסענבליומען. אויך ער איז פריצייטיק פון אונדז אַוועק, אין מיטן פון זיין שעפערישן וואוקס. ער איז אַ לאַנגע צייט געווען אַ לערער אין אַ העברעאישער גימנאַזיע אין קאָוונע. האָט דערצויגן אַ יונגן דור קינסטלער, האָט אויך דאָ אין אַמעריקע אַ היפּשע צאָל שילער, וואָס פאַרנעמען אַן אָרט אויף אַלערליי געביטן.

מעסענבליום האָט אויך אין אָנהייב שטודירט אין ווילנער קונסט־אַקאַדעמיע. קיין קאָוונע איז ער געקומען שוין מער־ווייניקער אַ רייפער קינסטלער. ניט געהאַט די מעגלעכקייט אויסצונוצן דעם מאַמענט. נאָר דאָס איז ניט געווען אין זיין כאַראַקטער. אַפילו די פּליכטן פון אַ לערער פון צייכענען איז געלעגן אויף זיינע פּלייצעס ווי אַ יאָך. און אייניקע יאָר נאָכן ערשטן וועלט־קריג, ווען עס האָט זיך נאָר אַ ביסל אייגעשטעלט און מען האָט זיך געקענט אַ ריר טאָן פון אָרט, האָט מעסענבליומס ברייטע נשמה געזוכט פרייהייט, שפּייז פאַר זיינע שאָפּונגען. ער האָט זיך געלאָזט פאַרן אין דער ברייטער וועלט אַריין, אין די גרויסע קונסט־צענטערס, וואָס האָבן גראָד טאָקע אין יענער צייט, נאָך לאַנגן מלחמה־שלאָף, געברויזט מיטן גאַנצן אימפעט. און מעסעבליום מיט זיין הייסן טעמפּעראַמענט האָט ניט געקענט אויסקלייבן קיין בעסערן פלאַץ ווי פאַריז.

אין יאָר 1924 האָט מען שוין געקענט טרעפן מעסענבליומען אַרומשפּרייזן מיט זיינע ברייטע טריט איבער די פּאַריזער בולוואַרן, קלייבנדיק שטאָף פאַר נייע קאָמפּאָזיציעס.

זיין ברויזנדיקע נאַטור האָט ניט געוואָלט קיין מינוט. ער האָט געאַרבעט אין די מוזייען, אין אָטעליעס און אויף דער גאַס. אויך בייגאַנץ האָט מען אים געקאָנט טרעפן אין די קינסטלער־קאַפענעס מיט אַ בלאָקנאָט אין דער האַנט. דאָרט האָט ער זיך באַקענט מיט סוטינען, מיט שאַגאַלן און פיל אַנדערע באַרימטע קינסטלער פון אונדזער עפּאָכע.

אין יאָר 1926 האָט מען שוין געקאָנט זען זיינע בילדער אויף די וועלט פון די גרעסערע סאַלאָנען, צוגלייך מיט די בילדער פון פראַנצויזישע באַקאַנטע קינסטלער.

וואָס עס האָט פון פריער געקענט מעסענבליומען מיט זיינע צייכענונגען אויף ספּעציפּישע יידישע טעמעס, דער וועט אפשר באַדויערן דעם קינסטלער פאַר זיין „אַסימילאַציע". ניטאָ כּמעט מער די יידישע פּנימער מיט די געדרייטע פּאות; ניטאָ אויך דער בית־עולם פון דער ליטווישער פראָווינץ; ניטאָ די דרייפּאַכיקע ספּעציפּישע יידישע קרומע בית־מדרשים. אַנשטאָט זיי באַווייזן זיך טיפּן פון דער פאַריזער אונטערוועלט אין זייערע ספּעציפּישע לאָקאַלן.

דאָס פאַסירט מיט קינסטלער פון פאַרשיידענע נאַציאָנאַליטעטן. ווי איך האָב שוין געזאָגט, זיי האָבן זייער פּרימיטיוו, זייער רענעסאַנס. וואָס קאָן דער ייד פאַרלירן? ער צעמישט זיך אין דעם בבל פון אונדזער צייט און וויל זיך אַפילו ניט אומקערן צוריק.

מעסענבליום איז געשטאַרבן זייער יונג. איך צווייפל ניט, אַז ווען ער וואָלט דערלעבט בײַן היינטיקן טאָג, וואָלטן מיר געהאַט אין אים אַ גרויסן יידישן קינסטלער. ליטע וואָלט געקאָנט שטאָלצירן מיט אים. זיינע פיל אַרבעטן זיינען געבליבן בײַ זיין פרוי, די אַרטיסטין קאַרנאָווסקאַיאַ, וועלכע איז שפּעטער אומגעקומען אין דער נאַצישער קאַטאַסטראָפע און זיינע שאָפונגען זיינען צערויבט געוואָרן.

מאַקס באַנד

מאַקס באַנד איז געבוירן געוואָרן אין ניישטאָט. ווי מעסענבליום, איז ער געווען אַ לערער פון צייכענען אין די העברעאישע גימנאַזיעס.

ער האָט געקראָגן אַ סטיפּענדיע צו פאָרן שטודירן אין בערלין. און ווי פּעאיק ער איז ניט געווען, פאַלט ער אַרונטער אונטער דעם אייגפלוס פון די מאָדערנע דייטשישע קינסטלער.

ער פאַרלאָזט בערלין און פּאָרט, ווי אַלע שטרעבנדיקע קינסטלער, קיין פאַריז. פאַריז איז אין לעצטן יאָרהונדערט די בעסטע שול, דער בבל, וואו עס זאַמלען זיך צונויף קינסטלער פון אַלע פעלקער און לשונות פון דער גאַנצער וועלט. פאַריז איז פאָרן לעצטן יאָרהונדערט דאָס זעלבע ווי פלאָרענץ און וועניציע אין דער רענעסאַנסצייט. יעטוועדער, וואָס איז געקומען אין יענער צייט קיין איטאַליע, האָט געמוזט באַצויבערט ווערן פון דעם ריזיקן איטאַליענישן גייסט, און היינט, ווער עס קומט קיין פאַריז און טרעפט זיך צונויף מיט דער פראַנצויזישער קולטור בכלל און מיט דער קונסט בפרט, פאַרשטייט, אַז ניט די פראַנצויזישע סאַלאָנען, ניט אירע גיטער האָבן זי געמאַכט אַזוי גרויס, נאָר אירע גרויסע אידייען. און פאַרשטיין און אָפּשאַצן אָט דעם באַהאַלטענעם אוצר, קאָן נאָר דער אויסלענדער, וועלכער קומט קיין פאַריז מיט זיינע זוכונגען. דאָס גיפּיל פון אונדזערע גרויסע מענטשן אין פאַריז דערמאָנט אין דעם וואָס אַלבערט דירער האָט געשריבן אין זיין ווערק וועגן וועגיציע — דעם פאַריז פון יענער צייט: „אָ, ווי איך וועל פריין זיך אונטער דער זון! דאָ בין איך אַ האָר, אין דער היים בין איך אַ פאַראַזיט".

איז ניט קיין וואונדער, וואָס מאַקס באַנד האָט באַקענדיק זיך מיט דער קונסט און די באַרימטע קינסטלער פערזענלעך, אַ לאָז געטאָן זיך פליען ווי אַ בין פון איין שיינעם בלומען גאַרטן צום צווייטן, קלייבנדיק דעם האָניק

פאַר זיין בינשטאָק. זיינע ערשטע אויסשטעלונגען זיינען אונטער אַ שטאַרקן פרעמדן איינפלוס, אָבער צוגלייך באַפרייט ער זיך שנעל און באַקומט אַן אייגן פנים. ער מאָלט אָפט, און זייער געלונגען, פֿאַרטרעטן פון זיין פרוי און קינד. להפך סוטינען, האָט באַנד ליב אַ שיינע ליניע, אַ שטרענגע פֿאָרם. ער מאָלט ווייך מיט אַ זייער שיינער גאַמע פון קאָלירן.

ער מאָלט אָפט בילדער פון יידישן לעבן. אַ יידישע חתונה מיט די קלעזמאָרים. ער האָט אייניקע מאָל געמאָלט דעם ליטווישן יידישן יתום. דאָס לעצטע בילד וואָס מיר איז אויסגעקומען זען אין פּאַריז אין סאַלאָן דע אָטאָמן איז אַ גרויסע קאָמפּאָזיציע, אַ פּראָטעסט קעגן דעם נאַציטעראָר: די נאַצי־כוליגאַנעס שלעפּן געוריבטע לייכטער פון אַ שול; פון אַ צווייטער טיר זעט מען אַ יידן, ראַטעווענדיק אַ ספֿר־תורה פון דער שוין אונטערגעצונדענער שול. — זייער אַ געלונגענע קאָמפּאָזיציע אין טונקעלע, פיין האַרמאָנירטע קאָלירן.

פיל פון מאַקס באנדס בילדער געפינען זיך אין מוזייען און פּריוואַט־קאָלעקציעס. ער האָט זייער גוטע קריטיק אין דער פראַנצויזישער און אַמעריקאַנער פּרעסע.

אַרביטבלאַט

אַרביטבלאַט איז געבוירן געוואָרן אין קאָווּנע. האָט שטודירט אין פּאַריז ביים באַרימטן פראַנצויזישן קינסטלער לאָט (אַ קוביסט), אונטער וועלכנס איינפלוס ער האָט געמאָלט זיינע ערשטע בילדער.

אַרביטבלאַט הייבט זיך אַן אויסצושטעלן זייער יונג. זיין יעטוועדע נייע אויסשטעלונג טראָגט אויף זיך דעם חותם פון אַ נייער ווירקונג פון איינעם פון די באַרימטע פראַנצויזישע מאָדערנע קינסטלער.

מען דאַרף זיין אַן אָקאַאַן, זאָגט ניטשע, אַז מען זאָל אַריינגענעמען אַלע טייכן און בלייבן ריין. אָבער אַרביטבלאַט האָט צייט. איז גענוג יונג. ווען מיר זאָלן זיך מאָכן פאַרגעסן אין די איינפלוסן, זיינען אַרביטבלאַטס געמעלן אַזוי פיין געצייכנט, אין אַזאַ רייכער פאַרבן־שפּיל, אַז מען קען זיי שטעלן אין איין ריי מיט די בילדער פון די גרעסטע אַמעריקאַנער קינסטלער. ס׳איז קיין ספק ניט, אַז אין דעם טאָג, ווען ער וועט זיך אויסקריסטאַליזירן, שאָפן זיין אייגענע פאַליטרע, זיין אייגענע וועלט, וועט ער פאָרנעמען אַ גרויס אָרט צווישן די קינסטלער.

אַרביטבלאַט איז באַשאַנקען, וואָס עס איז זייער וויכטיק, מיט אַן אייזערנעם ווילן, מיט אומגעהערטער ענערגיע און איז גרייט אַלץ צו אָפּפֿערן פאַר דער קונסט. זיינע בילדער געפינען זיך אין פיל פּריוואַטע קאָלעקציעס.

מאַרקוס

מאַרקוס, אַ געבוירענער אין קאָווּנע, וועלכער געפינט זיך היינט אין פראַנקרייך, איז אַרביטבלאַטס אַ חבר. געשטודירט ביי דעם זעלבן באַקאַנטן פראַנצויזישן קובּיסט לאָט. אונטער זיין אייגפלוס האָט ער אַ לאַנגע צייט געמאָלט. ער איז געווען עקסטרעם מאָדערן. האָט ניט אָנערקענט — ניט אָנאָטאָמיע, ניט פּאָרם. האָט געמאָלט מערסטנס קאָמפּאָזיציעס, ניט נוצנדיק קיין מאָדעל, אין זייער טונקעלע טאָנען, שטאַרק אונטערשטרייכנדיק דעם קובּיסטישן סטיל.

ער האָט געוונצט זיין זעלבסט פּרעפּאַרירטן גראָבן לייוונט מיט אַ ספּעציפּיש גלאַנצנדיקן אייל־פאַרב. מיט איין ווּאַרט, ניט געקוקט אויף דעם גרויסן אינפלוס אויף אים מצד זיין פראָפעסאָר, האָט ער שוין דאָן געהאָט עטוואָס אייגנס אין דער טעכניק פון מאָלעריי. און דאָס איז זייער וויכטיק.

שטודירנדיק און וואוינענדיק אין איין צימער צוזאַמען מיט אַרביטבלאַטן, איז ער אָבער אין זין פון „קינסטלער־קאָריערע" דער הפך פון אים. עס איז אים קיינמאָל ניט אָנגעגאַנגען די קונסט אויף טויט און לעבן.

לעווינסאָן און שטרייכמאָן

די נעמען לעווינסאָן און שטרייכמאָן זיינען זייער באַקאַנט. ביידע — קאָוונער. ביידע — שילער פון פּלאָרענצער קונסט־אַקאַדעמיע. איינער, שטרייכמאָן, איז גוט באַקאַנט אין ישראל, וואו ער געפינט זיך אויך היינט; דער צווייטער, לעווינסאָן, איז קענטיק אומגעקומען אין קאָווּנע.

עפּעס האָט פאַסירט אין לעווינסאָנס פּריוואַטן לעבן. זאָל עס זיין דער אינפלוס פון זיין פרוי, אָדער זיינע עלטערן, נאָר ער האָט זיך אָפּגעשטעלט גלייך אין אָנפאַנג פון זיין קאַריערע. ער האָט באַוויזן אָנטיילצונעמען עטלעכע מאָל אין אַן אויסשטעלונג פון אַ גרופּע יונגע קינסטלער און דאָס איז געווען דער סוף.

איך וועל ניט איבערטרייבן, ווען איך וועל זאָגן, אַז ער איז געווען צו זיינע 25 יאָר אייגער פון די טאַלאַנטפולסטע קינסטלער אין ליטע. אַ ווירטואָז אין צייכענען. אַ גלענצנדיקער קאָמפּאָניסט. עס האָבן אים באַוווּנדערט אַלע זיינע מיטשילער און זיין באַרימטער מאַעסטראָ.

שטרייכמאָן האָט געענדיקט די פלאָרענצער קונסטאַקאַדעמיע און זיך באַזעצט אויף אַ קורצער צייט אין פּאַריז. איז אָבער זייער שנעל אַרונטערגעפאַלן אונטער דעם אינפלוס פון די פראַנצויזישע מאָדערנע קינסטלער, ניט באַמיענדיק זיך אַפילו צו זוכן זיין אייגענעם וועג. מעגלעך, אַז היינט האָט ער שוין אַן אויסגעאַרבעטן אייגענעם סטיל. ער האָט זייער א גוטן פונדאַמענט, און איך בין איבערצייגט, אַז ער וועט זיך, פריער אָדער שפּעטער, באַפרייען פון זיין אומזיכערקייט.

אַ קינסטלער־גרופּע

אַ גרופּע פון צוויי מאָלער און אַ סקולפּטאָר, וועלכע זיינען געווען גוט באַקאַנט דעם קאָונער פובליקום, זיינען: בעקער, ליפשיץ און יאָפּע.

זיי האָבן אין איין צייט געשטודירט אין דער ליט־

ווישער קונסט־שול. געלעבט אינאיינעם און געשאַפן צוזאַמען. זיי זיינען אַלע דריי אומגעקומען — מעגלעך אויך צוזאַמען. איך שטעל זיך אָפּ אויף זיי, ניט ווייל זיי האָבן שוין עפּעס אַ גרויסן באַדייט אין דער קונסט־מאָלעריי, הגם בעקער האָט אַרויסגעוויזן גרויס טאַלאַנט און זייער שנעל זיך באַפרייט פון דער ווירקונג פון דער ליטווישער שול.

מיט וואָסער עקשנות זיי האָבן געשטרעבט צו דער־גרייכן דעם ציל. איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן מיין ערשטן וויזיט ביי זיי אין זייער „סטודיאָ". איך בין דע־מאָלט אָפּגערשט געווען אָנגעקומען, נאָך מיין פאַרענדיקן די פּאַריזער קונסט־אַקאַדעמיע. מיר איז אויסגעקומען צו זען אויסערגעווינלעכע נויט און פּיין ביי די יונגע קינסטלער. איך האָב עס געקענט געפּינען אין מיינע אייגענע גרענעצן. נאָר זייער לאַגע האָט אָפּילו מיך פאַר־וואונדערט.

זיי האָבן געוואוינט אויפן בוידעם פון דער רעדאַק־ציע „אידישע שטימע". עס איז געווען פינצטער. בלויז דאָס פייער פון אַ ספּירט־מאַשינקע, אויף וועלכער עס האָט זיך געפּרעגלט אַ פּיינקוכן, האָט געווארפן אַ בינטל העלע שטראַלן אויף זייערע פּנימער.

קיין שפּור פון מעבל. בלויז אַ פּאָר הינקעדיקע שטולן און אַ טיש, געמאַכט פון אַ קאַסטן.

*

איידער איך פאַרענדיק, וויל איך דערמאָנען נאָך אייניקע נעמען פון ליטווישע יידישע קינסטלער און סקולפּטאָרן, דאָס זיינען: שרה גאָרשיין, משה צעסלער, שערמאַן, פּיינשטיין, כהן, גינזבורג און ליפשיץ, קענסקי־שאַלטופער און יאָסימאָס*.

---

* שרה גאָרשיין און קענסקי־שאַלטופער לעבן אין ישראל; סקולפּטאָר משה צעסלער געשטאָרבן איינזאַם דעם 2־טן יולי 1963 אין תל־אביב; די איבעריקע אומגעקומען.

פּראָפּ. שמעון דובנאָוו אין קאָוונע (1936)

אַ צונויפטרעף מיט קאָוונער פּאָלקס־מענטשן.

לויב קאַדיסאָן (שוסטער)

קאוונער דראמאטיש־מוזיקאלישע געזעלשאפט און די „ווילנער טרופע"

(אַ ביסל זכרונות)

קאוונע האָט פון שטענדיק געהאַט אַ נאָמען פון אַ מוזיקאַלישער שטאָט. די גרעסטע זינגער פון די קייזער־לעכע טעאַטערס און די בעסטע סימפאָנישע אָרקעסטערס פון די צאַרישע צייטן פלעגן געבן קאָנצערטן אין קאָוונע. איטאַליענישע און רוסישע אָפּערע־טרופּעס פלעגן קומען קיין קאָוונע יעדעס יאָר און שפילן פאַר געפּאַקטע הייזער. די גרעסטע צאָל באַזוכער האָבן צוגעשטעלט יידן — פאַר־שטייט זיך, נאָר פאַרמעגלעכע.

די אָרעמערע באָפעלקערונג האָט אָבער אויך ליב געהאַט מוזיק און טעאַטער, פלעגט זי טאָקע אָנפילן דעם „נאַראַדני דאָם", וווּ יידישע טרופּעס פלעגן שטענדיק שפילן; איבערהויפּט האָבן אויסגענומען גאָלדפאַדענס הארציקע אָפּערעטעס מיט די זיסע יידישע ניגונים.

די טעאַטער־לידער פלעגן נאָכדעם געזונגען ווערן אין די וואַרשטאַטן ביי דער אָרבעט, און שבת נאָכמיטאָג, ווען בחורים מיט מיידלעך פלעגן זיך צונויפקומען פאַר־ברענגען אין וואַלד אויף פּעטראָווקער באַרג, אָדער אין „וואַסעלוואווקע", אין אָלעקסאָט. אויך די עלטערע און פרומערע יידן האָבן ליב געהאַט געזאַנג. דעריבער האָט קאָוונע פאַרמאָגט גוטע חזנים, אפילו די קליינע „שניי־דערשע" שול האָט געהאַט דעם „גראָדנער" חזן־מגיד וועלכער איז געווען אַ געשמאַקער „זאָגער". זייַנע תפילות און ניגונים פלעגן אַרײַנדרינגען טיף אין האַרצן.

דער גראָדנער חזן האָט געהאַט דריי זין, אָלע מיט פיינע שטימען, זיינען זיי טאָקע אין צייט געווען זייַנע משוררים. זיי זיינען איצט די פאַמיליע גאָרין אין ניו־יאָרק. אייַנער פון זיי איז געווען דער פאַרשטאַרבענער „פאַרווערטס"־מיטאַרבעטער י. קיסין (גאָרן).

איך האָב געוואוינט אויף דעם זעלביקן הויף, וואו דער גראָדנער חזן. פאַר ימים נוראים פלעגט דער הויף קלינגען מיט די האַרציקע געשמאַקע געזאַנגען.

איך בין געוואָרן מיט דעם חזנס זון גאָר נאָענטע חברים, און אַ דאַנק אָט דער חברשאַפט איז שפעטער אַרויסגעקומען די דראַמאַטישע מוזיקאַלישע געזעלשאַפט.

וועז דעם גראָדנער חזנס עלטערער זון, ניסן גאָרניצקי, האָט חתונה געהאַט, איז זיין הויז געוואָרן דער זאַמל־פונקט פאַר אַ גרופּע בחורים אוז מיידלעך מיט אַ נייגונג צו מוזיק. יעדן שבת פלעגט זיך די גרופּע דאָרט פאַר־זאַמלען, זינגען לידער, שמועסן וועגן מוזיק, אימפּרא־וויזירן אַ כאָר אוז איבערזינגען שטיקער פון באַוואוסטע אָפּערעס, אָפּערעטעס, קלאַסישע לידער.

יידישע לידער האָט די גרופּע אין מויל ניט גענומען, דאָס איז אַן עסק פאַר באַלמעלאָכעס, ניט פאַר אינטע־ליגענטע מענטשן. ערשט וועז פּעטערבורגער אָפּערע־זינגער פון דער „הזמיר"־אַרגאַניזאַציע האָבן געגעבן אין קאָוונע אַ קאָנצערט פון יידישע פאָלקס־לידער, האָט די גרופּע זיך געזונען אינטערעסירן מיט יידישע פאָלקס־מוזיק. מען פלעגט שוין אין די שבתים צוזאַמען זינגען גאָלדפאַדענס לידער. אוז אַזוי איז אויפגעקומען דער געדאַנק, אַז די גרופּע זאָל אויספירן אַ יידישע אָפּערעטע, טאָקע גאָלדפאַדענס „שולמית", אוז אויב דער פרואוו וועט זיך איינגעבן, וועט די גרופּע זען צו וועלן אַ שטענדיקע מוזיקאַלישע געזעלשאַפט.

דער פלאַן איז אַלעמען געפעלן געוואָרן, אָבער צו פאַרווירקלעכן אים איז ניט געווען אַזוי לייכט. עס האָט זיך געוואָלט געבן אַ פאַרשטעלונג מיט אַ פאַרנעם, מיט אַ גרויסן כאָר, אָרקעסטער, גוטע סאָליסטן פאַר די הויפּט־ראָלן, מיט קינסטלעריש דעקאָראַציעס, קאָסטיו־מען אוז טעכנישער אויסשטאַטונג. כדי דאָס אַלץ דורכ־צופירן האָט מען געדאַרפט האָבן אַ פאַר מענטשן מיט פּאַיקייטן, מוט אוז ענערגיע.

צום גליק האָבן זיך די פאַר מענטשן באַלד געפונען. נתן גאָרניצקי, אַן איבערגעבענער מיט לייב אוז לעבן צו יידישער מוזיק, דערצו אַ פּאַיקער, פאַרמעגלעכער געשעפּטס־מאַן, האָט איבערגענומען די אָנפירונג פון דער זאַך. די מוזיקאַלישע זייט האָט איבערגענומען דער כאָר־מייסטער פון קאָוונער כאָר־שול, יעלאָווצין, די רעזשי־סערישע אַרבעט, ווי איינצולערנען מיט די שפילער די דראַמאַטישע מאָמענטן אוז די גאַנצע דעקאָראַטיווע זייט האָב איך איבערגענומען, ווייל זייענדיק פאַרבונדן אַ לענגערע צייט מיטן רוסישן טעאַטער ווי אַ דעקאָראַציע־מאָלער, איז מיר ניט פרעמד געווען די קונסט פון רעזשי־סירן אוז אויפפירן אַ פיעסע.

פאַר די מענער־ראָלן האָבן מיר שנעל געפונען די פאַסיקע פערזאָנען: מאָטל מאַנדעלבערויט, מיט זיין שיינער דראַמאַטישער טענאָר־שטימע — אָלס אָבשלום; דער פּא־טאָגראָף אָראָן מיט זיין באַס־באַריטאָן — אָלס מנוח; דער פריילעכער ח. צעסלער — אָלס צינגיטאַנג, א. א. וו. די צוויי פרויען פאַר שולמית אוז אביגיל איז שוין שוועלער געווען צו קריגן. מען האָט געמוזט זוכן איבער דער שטאָט, ביז מ׳האָט געפונען צוויי גימנאַזיסט־קעס, בערקמאַן אוז סלאָבאַדסקאַיאַ. טאָקע ניט קיין קאָוו־נער, אָבער ביידע — שיינע, יונגע אוז מיט גוטע שטימען. אַ כאָר האָבן מיר געוואָלט האָבן פון 30—40 פערזאָנען, ווי עס פירט זיך אין די אָפּערעס, אָבער וואו קריגט מען אַזוי פיל זינגער? איז גאָרניצקין איינגעפאַלן צו גיין אין

די שניידער־וואַרשטאַטן און זוכן שטימען... איז ער טאַקע געגאַנגען פון וואַרשטאַט צו וואַרשטאַט און האָט אויס־געקליבן בחורים און מיידלעך מיט גוטע שטימען. אַזוי איז געשאַפן געוואָרן אַ גרויסער און גוטער כאָר.

די פאַרשטעלונג איז געווען אַ גרויסער יום־טוב פאַר גאַנץ קאָוונע. דער שטאָטישער טעאַטער איז געווען איבערפולט, די יידישע אַריסטאָקראַטיע איז געווען פאַרטראָטן מיט פראַכט און גלאַנץ. די מאַסן האָבן אַנגע־פילט די גאַלעריע. אויך פיל קריסטלעכע געסט זיינען געקומען. אַפילו דער יידן־פריינדלעכער גובערנאַטאָר וועריאָווקין מיט זיין סוויטע האָט ניט געפעלט אין זיין לאָזשע.

דער דערפאָלג איז געווען גאָר אַ גרויסער, וויל די פאַרשטעלונג איז געווען אַן אמת קינסטלעריש. צום ערשטן מאָל האָט מען געזען אַ יידישע אָפּערעטע מיט אַזאַ רייכן פּאָרנעם, אַזאַ גרויסן כאָר און אָרקעסטער, אַזעלכע ספּעציעל־געבויטע דעקאָראַציעס און נייע קאָסטיומען, אויסגעהאַלטן אין סטיל און פּאָרם.

די רוסישע צייטונג „קאָוונסקי טעלעגראַף" איז אַרויס מיט אַ באַגייסטערטער קריטיק, געלויבט די שפּי־לערס און די גאַנצע אויפּפירונג און פאַרגעלייגט, אַז די צופעליקע גרופּע זאָל ווערן אַ שטענדיקע טעאַטער־ גע־זעלשאַפט.

עס האָבן זיך באַלד פאַראינטערעסירט מיט דער גרופּע די געזעלשאַפטלעכע טוער ד"ר פיינבערג, פּראָווי־זאָר עליאַשעוויטש, אַדוואָקאַט ווידוצקי, א. א. עס האָט ניט לאַנג גענומען, און די צופעליקע גרופּע האָט געקראָגן דעם נאָמען: „קאָוונער יידישע דראַמאַטיש־מוזיקאַלישע געזעלשאַפט", מיט אַ דערלויבעניש פון פּעטערבורג און געדרוקטע סטאַטוטן.

די נייע געזעלשאַפט האָט געקראָגן פיל מיטגלידער און איז באַלד צוגעטראָטן צו פּראָבעס פון אַ צווייטער פיעסע, אויך גאַלדפאַדענס „דאָקטאָר אַל־מאַסאַדאָ". אָט די פאַרשטעלונג האָט געהאַט נאָך מער דערפאָלג ווי די ערשטע, וויל אויסער וואָס די שפּילער און זינגער האָבן שוין געהאַט מער ענטיקייט און דער־פאַרונג, האָט די פיעסע אַליין זייער אויסגענומען מיט איר נאַציאָנאַלן דראַמאַטישן אינהאַלט.

וויל דער גרעסטער טייל מיטגלידער זיינען געווען מוזיקאַלישע מענטשן, איז צום דריטן מאָל באָשטימט געוואָרן צו שפּילן גאַלדפאַדענס היסטאָרישע אָפּערעטע „בר־כוכבא". די הויפּט־ראָל איז געשפּילט געוואָרן פון דעם געשולטן באַריטאָן מילנער. די אויפּפירונג האָט איבערגעשטיגן די ערשטע צוויי מיט דעם פאַרנעם, סיי מיטן גוטן שפּילן און זינגען פון דעם גאַנצן פערסאָנאַל און סיי מיט דער פרעכטיקער קינסטלערישער אויס־שטאָטונג.

די ריינע פראָפיטן פון די פאַרשטעלונגען פלעגט מען אָפּגעבן פאַר די געליטענע פון די פאָגראָמען אין ביא־

ליסטאָק און קישענעוו און פאַר די קאָוונער הילפס־אינסטיטוציעס.

דערווייל איז די געזעלשאַפט געוואַקסן, האָט שוין געהאַט אַ פאַר הונדערט מיטגלידער, שפּילער און זינגער און געסט. צווי וויכטיקע פערזאָנען זיינען צוגעקומען אין דער פאַרוואַלטונג: אַדוואָקאַט גידאָני און דענטיסט ראַבינאָוויטש. לויט זייער איניציאַטיוו האָט מען געדונגען קלוב־צימערן, וואו עס פלעגן פאָרקומען שבת־צו־נאַכט קאָנצערטן פאַר די מיטגלידער און געסט. מען האָט אויך געשאַפן אַ סטרונע־אָרקעסטער, וועלכער האָט זיך באַ־טייליקט אין די קאָנצערטן.

אין יענער צייט איז געקומען אין זיין היים־שטאָט קאָוונע דער באַוואוסטער קריטיקער און עסייאיסט בעל־מחשבות (ד"ר עליאשעוו), וועלכער האָט זיך באַלד פאַר־אינטערעסירט מיט אונדזער געזעלשאַפט. עס האָט ניט לאַנג גענומען, און ער איז געוואָרן איר פאָרזיצער און גייסטיקער פירער.

מיט זיין אַריינקומען האָט די געזעלשאַפט געקראָגן אַ מער ליטעראַרישן כאַראַקטער.

ער האָט געהאַלטן פאַר אונדז לעקציעס וועגן ליטע־ראַטור און דראַמאַטישער קונסט. אַדאַנק בעל־מחשבותעס איינפלוס האָבן מיר זיך גענומען אויפצופירן ערנסטע דראַמעס.

די ערשטע איז געווען דוד פינסקיס „פאַמיליע צבי", די צווייטע — גאָרדינס „דער מטורף", די דריטע — פינסקיס „די מוטער".

עס זיינען צוגעקומען נייע דראַמאַטישע טאַלאַנטן, ווי די שוועסטער פיקעלטשיק, די מענער שטיינבאַך און וועבער, וועלכע זיינען שפּעטער געוואָרן פראָפעסיאָנעלע שוישפילער. אין רוסלאַנד.

איך האָב די פיעסן רעזשיסירט, און מיט דער הילף פון בעל־מחשבותעס ליטעראַרישע אַנווייזונגען האָבן זיך באַקומען קינסטלערישע פאַרשטעלונגען אין צוזאַמען־שפיל און אין איבערגעבן רעאַליסטיש די באַזונדערע ראָלן.

די קריטיק האָט פאַרגליכן די פאַרשטעלונגען מיט די בעסטע רוסישע ספּעקטאַקלען.

די געזעלשאַפט איז זייער פאָפולער געוואָרן ניט נאָר אין קאָוונע, נאָר איבער דער גאַנצער גובערניע. און האָט אפילו דערגרייכט ביז ווילנע. פון אומעטום האָט מען אונדז איינגעלאַדן, מיר זאָלן קומען שפּילן. אָבער מיר זיינען אין ערגעץ ניט געפאָרן, וויל אַלע מיטגלידער זיינען געווען פאַרנומענע מענטשן מיט פריוואַטע געשעפטן אַדער מלאכות.

די געזעלשאַפט איז געוואָרן די הויפּט־קולטור־אינ־סטיטוציע אין קאָוונע. די מיטגלידערשאַפט איז געוואַקסן ביז איבער 500. די פאָר קלוב־צימערן אויפן „נייעם פלאַן" זיינען געוואָרן צו קליין, האָט מען געדונגען ריטס גרויסן חתונה־זאָל, אויסגעבויט דאָרט אַ בינע, אַריין־געשטעלט 500 שטולן און קאָוונע האָט צום ערשטן מאָל געהאַט אַן אייגענעם יידישן טעאַטער, מיט אַ לייען־זאָל,

מיט שאַפּעס יידישע ביכער, מיט בילדער פון יידישע שרייבער און קינסטלער אויף די וועגן, ווי עס פאַסט פאַר אַ יידישן קולטור־צענטער.

צו דער עפענונג האָט מען אַראָפגעבראַכט שלום־אַשן, וועלכער האָט מיט באַגייסטערונג באַגריסט קאָוונער יידן מיט זייער אייגענער יידישער היים.

אויף דער קליינער בינע פלעגן אויפגעפירט ווערן קינסטלערישע פראָגראַמען: ליטעראַרישע איינאַקטערס, סצענעס, מאָנאָלאָגן, פאָלקס־לידער און יידישע מוזיק.

באַזונדער האָבן זיך אויסגעצייכנט די פּראָגראַמען אין די יידישע ימים־טובים: פּסח, סוכות, חנוכה און פורים, וואָס מיר פלעגן געבן פאַר קינדער און דערוואַקסענע.

דער וואַרשעווער „הזמיר" פלעגט יעדעס יאָר דורכפירן אַ פורים־מאַסקע־באַל. צו דעם צווועק בין איך געפאָרן קיין וואַרשע צו זען דעם „הזמיר"־מאַסקאַראַד. צום באַדויערן, איז ניט געווען וואָס צו זען... עטלעכע יינגלעך מיט מיידלעך האָבן זיך אַרומגעדרייט אין אַ קליינעם זאַל מיט אַרעמע, געשמאַקלאָזע מאַסקעס.

עס האָט אָבער זיך געלוינט צו פאָרן און זען זיך מיט דעם גרויסן י. ל. פּרץ.

ער האָט מיך אויפגענומען מיט פיל פריינדשאַפט און וואַרעמקייט, געגעבן מיר זיינע אייגאַקטערס אויפצופירן ביי אונדז און פיל נוצלעכע אָנווייזונגען פאַר דער געזעל־שאַפט.

דעם נאָענטסטן פורים האָבן מיר דורכגעפירט אַ פורים־מאַסקע־באַל אין טילמאַנס גרויסן טעאַטער, מיט דריי פּריזן פאַר די בעסטע יידישע מאַסקעס.

אַלע אין שטאָט, אַרעם און רייך, האָבן זיך געגרייט צום מאַסקאַראַד. די נאָכט פון פורים זיינען די גאַסן פאַר־פלייצט געווארן מיט אַלערליי מאַסקעס. ווייל די דראָש־קעס זיינען געווען פאַרנומען האָבן די מאַסקעס געמוזט גיין צו פוס דורך דעם „נייעם פלאַץ" צו דער פאַרשטאָט קאַרמעליטע. די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט באַ־וואונדערט דעם מאַדנעם יידישן קאַרנאַוואַל.

דער פורים־באַל איז געווען די לעצטע גרויסע אונ־טערנעמונג, וואָס די געזעלשאַפט האָט געהאַט.

אין עטלעכע חדשים אַרום, סוף יולי 1914, האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, און באַלד איז אַרויסגעגאַנגען געווארן דער באַרימטער באַפעל פון דעם צורר ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, אַז אלע קאָוונער יידן מוזן פאַרלאָזן די שטאָט אין 24 שעה.

מיר זיינען געלאָפן פון קאָוונע, איבערלאָזנדיק האָב־און־גוטס. מען האָט אַלע יידן פאַרפאַקט אין פראָכט־וואַ־גאָנען און פאַרשיקט אין טיף־רוסלאַנד, אַנדערע אַפילו ביז סיביר.

איך מיט מיין פאַמיליע בין געווען פון די גליקלעכע, וועמען עס האָט זיך איינגעגאַנגען אַראָפצוכאַפּן זיך קיין ווילנע. און דאָ קום איך צו דעם, ווי אַזוי די „ווילנער טרופּע" איז באַשאַפן געווארן.

אין ווילנע פלעגט שטענדיק שפילן אַ יידיש טע־אַטער. ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, האָט די מי־ליטערישע מאַכט פאַרבאָטן יידיש טעאַטער, ווייל די שפּראַך איז ענלעך צו דייטש... דער דירעקטאָר פון יידישן טעאַטער ליפּאָווסקי מיט דער גאַנצער טרופּע זיינען אַוועקגעפאָרן קיין שאַנכיי, צו שפילן דאָרטן טעאַטער פאַר די אַנגלאָאַפענע פּליטים.

אין ווילנע איז אויך געווען אַן אַמאַטאָרן־גרופּע, וועלכע פלעגט דורכפירן דראַמאַטישע פאָרשטעלונגען.

אַ פאָר מיטגלידער פון דער גרופּע, אַלעקסאַנדער עזרא און חיים שניאור, האָבן זיך דערוואוסט וועגן מיין קומען קיין ווילנע (דער דערפאָלג פון די קאָוונער קינסט־לערישע פאָרשטעלונגען האָט שוין פון לאַנג געהאַט אַ שם אין ווילנע), זיינען זיי באַלד געקומען צו מיר מיט אַ פאָרשלאָג, איך זאָל אויפפירן מיט זייער גרופּע עטלעכע פיעסן.

אויף מיין פראָגע, ווי אַזוי וועלן זיי קאָנען שפילן, ווען יידיש טעאַטער איז פאַרווערט פון דער רוסישער רעגירונג, האָבן זיי מיר דערקלערט: ביז מיר וועלן פאַרטיק ווערן מיט די רעפּעטיציעס, וועלן שוין אין ווילנע זיין די דייטשן, און מען וועט דאָן קאָנען עפענען אַ שטענ־דיקן קונסט־טעאַטער, צו וועלכן זיי שטרעבן שוין פון לאַנג, נאָר דער אַלטער אָפּערעטן־טעאַטער האָט זיי גע־שטערט. איצט וועט ניט זיין ווער ס'זאָל שטערן...

איך האָב ניט פיל געהאַלטן פון זייערע פלענער, ווייל איך בין געווען זיכער, אַז היינט־מאָרגן וועלן די רוסן צעשמעטערן די דייטשן, ס'וועט ווערן שלום, און איך וועל זיך קאָנען אומקערן צוריק אין מיין געבורטס־שטאָט קאָוונע, זיך פאַרנעמען מיט מאַלעריי וווי מיין פראָפעסיע, און מיין פרייַע צייט ווידער אָפּגעבן דער דראַמאַטישער געזעלשאַפט, וועלכע איז מיר געווען אַזוי ליב און טייער.

דאָך האָב איך מסכים געווען צו רעפּעטירן מיט זיי אַ פיעסע, ווי לאַנג איך בין געצוואונגען צו זיין אין ווילנע.

מען האָט מיך באַקענט מיט דער גאַנצער גרופּע, וועלכע איז באַשטאַנען פון אַ פופצן יונגע אינטעליגענטע בחורים און מיידלעך. צווישן זיי: סאַניאַ עלמית, פאַלי וואַלטער, נח נאַכבוש, שלום טאנין א. א.

מיר זיינען צוגעטראָטן צו רעפּעטירן צוויי פיעסן מיטאַמאָל: „דער לאַנדסמאַן" פון שלום אַש און „אַ פאַר־וואַרפענער וינקל" פון פרץ הירשביין.

פאַרשיידענע פּראוון צו שאַפן אַ בעסער יידיש טע־אַטער האָט געמאַכט י. ל. פרץ, אַ. וויטער און אַנדערע שרייבער. דער דערפאָלגרייכסטער פון זיי איז געווען פרץ הירשביין. אים האָט זיך איינגעגעבן צו שאַפן אַ קינסטלערישן דראַמאַטישן טעאַטער, וועלכער האָט צוליב געוויסע סיבות עקזיסטירט נאָר אַ קורצע צייט.

אָבער, דאָס וואָס ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר כמעט אוממעגלעך אין דער שלום־צייט, איז באַשאַפן געוואָרן אונטערן דונער פון האַרמאַטן, צווישן די חורבות פון פאַרברענטע און צעשמעטערטע מויערן פון ירושלים דליטא, ווילנע.

די דייטשן האָבן גאָר גיך פאַרנומען קאָוונע און זייערע אַרמייען האָבן גענומען זיך דערנענטערן צו ווילנע. מיר האָבן אָנגעהויבן ענערגישער אָנגיין מיט די רעפּע־טיציעס, זייענדיק זיכער, אַז באַלד קומען די דייטשן, און מיר וועלן קאָנען עפענען דעם נייעם יידישן טעאַטער.

גלייכצייטיק האָבן מיר געזען צו פאַראינטערעסירן די געזעלשאַפטלעכע טוער פון ווילנע מיט אונדזערע פּלענער. צו דעם צוועק איז גערופן געוואָרן אַ גרינדונגס־פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער עס זיינען געווען איינגעלאַדן די כלל־טוער: ד״ר וויגאָדסקי, ד״ר שאַבאַד, די ליטע־ראַטן ד״ר אָלשוואַנגער, זלמן רייזען, דן קאַפּלאַנאָוויטש, י. שאַליט, פּלודערמאַכער, א. א.

דאָס איז געווען דער ערשטער אָוונט, וואו צוקונפטיקע יידישע אַקטיאָרן און ליטעראַטן האָבן זיך צונויפגעטראָפן אָן קנאה־שנאה, מיט ליבע און איבערגעבנקייט צו איין זאַך, פאַר איין צוועק.

די לאַגע אין ווילנע איז געוואָרן ערגער פון טאָג צו טאָג, די דייטשע עראָפּלאַנען האָבן געוואָרפן באָמבעס, עס זיינען שוין געווען געהרגעטע און פאַרוואונדעטע, די שרעק איז געוואָרן גרויס, די באַפעלקערונג האָט זיך באַהאַלטן אין די קעלערס, און די גאַסן זיינען געוואָרן טויט און פּוסט.

די רוסן האָבן דערפילט, אַז באַלד וועלן זיי מוזן פאַרלאָזן די שטאָט, האָבן זיי דעם כעס אויסגעלאָזן צו די יידן... געשלאָגן, גערויבט און אונטערגעצונדן הייזער. יום־כיפּור ביינאַכט זיינען זיי אַוועק, אויפרייסנדיק אַלע אַמוניציע־סקלאַדן און בריקן.

באַלד האָבן אַריינמאַרשירט די דייטשן מיט גרויס פּאַראַד און זיך צעלייגט אויף די ווילנער שמאָלע גאַסן מיט די האַרמאַטן, מאַשין־ביקסן און קיכן. די שטאָט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מיליטערישן לאַגער.

עס איז באַשטימט געוואָרן אַ דייטשער בירגער־מייסטער, וועלכער האָט באַפוילן, עס זאָלן זיך פאָר־שטעלן פאַר אים די פאָרשטייער פון אַלע געזעלשאַפטן און אָרגאַניזאַציעס.

איך, עזרא און שניאור האָבן זיך אויסגעפּוצט אין די יום־טובדיקע קליידער און געגאַנגען צו אים זיך פאָר־שטעלן ווי די אָנפירער פון דעם נייעם יידישן טעאַטער אין ווילנע.

מיר האָבן דאָרט געטראָפן וואַרטנדיק אַלערליי דעפּוטאַציעס פון די פּני פון ווילנע, — יידן, פּאָליאַקן, ליטווינער און רוסן, אַלע חשובע מענטשן, באַוואוסטע כלל־טוער. און צווישן אָט די אַלע סאָלידע דעפּוטאַציעס זיינען געשטאַנען דריי יונגע־לייט, — אַ שניידער, אַ מאַלער און אַזוי אַ בחור, — וועלכע זיינען געקומען קריגן אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ דראַמאַטישן יידישן טעאַטער.

אונדזער ריי איז געקומען. דער בירגערמייסטער, — אַ דיקער דייטש מיט אַ צעשניטן פּנים, האָט אונדז אויסגעפרעגט וועגן דעם נייעם יידישן טעאַטער, וואָס מיר ווילן עפענען, אונדז צוגעפירט צום פענצטער, געוויזן ווי די סאָלדאַטן ליגן אויסגעלייגט אויפן גאַס, און גע־זאָגט: „זעהען זי״, מיינע סאָלדאַטן ליגן נאָך אויף דער גאַס, האָבן ניט קיין קוואַרטיר, דער ציווילער באַפעל־קערונג פעלט ברויט צום עסן, און אייך פעלט נאָר אַ יידיש טעאַטער?

נאָר ווען מיר האָבן אים אויפגעקלערט, אַז יידיש טעאַטער איז געווען פאַרווערט פון די רוסן, ווייל די שפּראַך איז ענלעך צו דער דייטשער, איז ער ווייכער געוואָרן: „אָך, זאָ־אָ״, — האָט ער געזאָגט, באַלד עפּעס פאַרנאָטירט און געהייסן אונדז קומען אין אַ פּאָר וואָכן אַרום, ווען די שטאָט וועט אַריין אין איר נאָרמאַלן לעבן.

דאָס נאָרמאַלע לעבן איז אַזוי גיך ניט געקומען. אמת, די דייטשן האָבן גענומען מאַכן אָרדענונג אין שטאָט אויף זייער שטייגער. רעקוויזירט אַלץ וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזן: בהמות, פערד, הינט, קופּער, מעש, אייזן, מעבל, אַפילו... די גאַסן־פרויען. זיי צונויפגענומען פון די „הייזלעך״ און פון די גאַסן, איינגעטיילט אין דריי קלאַסן און אויפגעהאָנגען גרויסע שילדן אויף די „באָרדעל־אַנשטאַלטן״ מיט די אויפשריפטן: „נור פיר אָפיצירן״, „נור פיר סאָלדאַטן״ און „נור פיר ציווילע״...

דער דיקער בירגערמייסטער האָט זיך ניט געאיילט: און נאָר אַדאַנק דער באַמיאונג פון ד״ר וויגאָדסקי און ד״ר שאַבאַד, וועלכע זיינען באַשטימט געוואָרן פאַר ראַט־מענער, האָבן מיר ענדלעך באַקומען די דערלויבעניש צו עפענען אַ יידישן טעאַטער אין ווילנע.

איצט איז אויפגעקומען די וויכטיקע פראַגע: וואו נעמט מען אַ טעאַטער־געביידע? די פּאָר ווילנער טעאַטערן זיינען גלייך פאַרנומען געוואָרן פון די דייטשן, וועלכע האָבן דאָרטן געשפּילט ביליקע אָפּערעטן און פאַרסן.

אין די גוטע צייטן האָט ווילנע ניט געהאַט קיין אָנ־שטענדיקע געביידע פאַר דעם יידישן טעאַטער. די יידישע טרופּעס האָבן געמוזט געפינען פאַר זיך אַ מקום־עבודה אין דעם זאַל פון דער „יידישער ביליקער קיך״, אויף „נאָוויגאָראָד״, כמעט הינטער דער שטאָט, וואוהין קיין אָנשטענדיקער מענטש פלעגט ניט וועלן קומען.

שפּעטער האָט דער טעאַטער־דירעקטאָר ליפּאָווסקי זיך באַזעצט אין דער הילצערנער צירק־געביידע אויף לוקישקי־פּלאַץ.

ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, האָבן די רוסן אַריינגעשטעלט מיליטערישע פערד אין דעם צירק, און דער יידישער קונסט־טעמפּל איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פערד־שטאַל. אויך די דייטשן האָבן אַהין אַריינ־געשטעלט פערד, ווען זיי האָבן פאַרנומען ווילנע. און אַזוי ווי זיי זיינען איידעלער פון די רוסן — פאַרטראָגן ניט קיין קעלט — האָבן זיי אַריינגעשטעלט אייזערנע אייוונס און געהייצט מיט די שטולן, מעבל, דעקאָראַציעס און אַלץ וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזן ברענען...

דער באַלעבאָס פון צירק — הורוויטש — דער־ווײַסנדיק זיך, אַז מיר האָבן געקראָגן אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ יידישן טעאַטער, איז געקומען צו אונדז מיט אַ פּאַרשלאָג: ער גיט אונדז אָפּ דעם צירק אומזיסט, און וועט נאָך מאַכן דעם נייטיקן רעמאָנט, מיר זאָלן נאָר פּועלן בײַ די דייטשן, זיי זאָלן אַרויסנעמען די פערד.

אונדז איז דער צירק געווען גאָר ניט צום האַרצן: אַ שרעקלעכע בינע און אַ שלעכטע אַקוסטיק, קאַלט און ניט געמיטלעך. אָבער אַ ברירה האָבן מיר געהאַט! מיר זײַנען געווען אפשר זייער רײַך אין גייסט, אָבער זייער אַרעם אין קעשענע. אַפילו אויפן טעגלעכן ברויט האָט אונדז געפעלט, און ניט איינמאָל איז אונדז אויסגעקומען, אַנשטאָט אַ גוטן מיטאָג, זיך צו זעטיקן מיט אַ גוטער רעפּעטיציע. און קיין אַנדערע געבּיידע האָט מען בכלל ניט געפונען.

פּועלן בײַ די דייטשן אַרויסצונעמען די פערד פון צירק האָט געקאָסט מער מי, ווי צו באַקומען די דער־לויבעניש צו שפּילן. זיינען אונדז ווידער געקומען צו הילף די האַרציקע כלל־טוער: ד״ר שאַבאַד און ד״ר ווי־גאָדסקי. אַדאָנק זייער מי, האָט זיך איינגעגעבן צו פּועלן, מען זאָל אָפּרייניקן דעם צירק און לאָזן מאַכן פון פערד־שטאַל אַ יידישן קונסט־טעמפּל.

מיר האָבן געמוסט זיך גרייטן צו דער עפענונג, די אַרבעט האָט אָנגעהויבן ברענען. אַ גאַנצן טאָג מאַכט מען פּראָבעס אין קאַלטן צירק, די הענט זײַנען געשוואָלן פון קעלט. בײַנאַכט פלעגן מיר אַליין צוגרייטן די דע־קאָראַציעס, באַזאָרגן מעבל, רעקווויזיטן און קאָסטיומען.

די טרופּע האָבן מיר אַ נאָמען געגעבן: „פּאַראיין פון יידישע דראַמאַטישע אַרטיסטן אין ווילנע", אָדער פּאַרקירצט: „פּאַדאַ". (דעם נאָמען „ווילנער טרופּע" האָט אונדז געגעבן שפּיעטער ה. ד. נאָמבערג, ווען מיר זײַנען געקומען קיין ווארשע).

נעמען האָבן מיר אויך אונדזערע אייגענע פּאַרביטן אויף אויסגעטראַכטע טעאַטער־נעמען. ווייל טאָמער קומען די רוסן צוריק און וועלן אונדז באַשטראָפן דערפּאַר, וואָס מיר האָבן געבראָכן זייער פּאַרבאָט צו שפּילן יידיש טע־אַטער.

ענדלעך, דעם 16־טן פעברואַר 1916, איז פּאַרגעקומען די פּייערלעכע עפענונג, מיט שלום אַש „דער לאַנדסמאַן"; און אויף מאָרגן, דעם 17־טן פעברואַר מיט פּרץ הירש־ביינס „אַ פּאַרוואַרפענער ווינקל".

די גרויסע, קאַלטע הילצערנע צירק־געבּיידע איז געווען אָנגעפּילט מיט אַ פּאַרשיידנפּאַרביקן עולם: יידישע „אַריסטאָקראַטן", וועלכע פלעגן באַזוכן נאָר דעם רוסישן טעאַטער, און אויף „זשאַרגאָנישן טעאַטער" געקרימט מיט דער נאָז; די האַרציקע יידישע אינטעליגענץ, כלל־טוער, שרייבער, קינסטלער; און עמך: באַלמעלאָכעס, אַרבעטער, קרעמער און הענדלער.

דעם אויבן־אָן האָבן פּאַרנומען אַ גרופּע דייטש־יידישע אָפּיצירן, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפּונען אַזעלכע וויכטיקע פּערזענלעכקייטן, ווי די שריפטשטעלער אַרנאָלד און סטעפאַן צווייג, גראָנעמאַן, דער קינסטלער הערמאַן שטרוק, א. א.

דער דערפּאָלג איז געווען אַ געוואַלטיקער, צו די

„הבימה" אין קאָווגע — 1937

אַ באַגעגעניש פון „הבימה"־אַנסאַמבל מיט קאָוונער שרייבער, זשורנאַליסטן, קינסטלער און ליטוי.
מלוכה־טעאַטער קאָלעקטיוו אויף אַ באַנקעט לכבוד די געסט
פון קאָוונער ייד. קולטור־און פּען־מענטשן: ד״ר ח. נ. שאַפּירא, ר. רובינשטיין, ח. לייקאָוויטש, א. גלאַזמאַן, נ. י. גאָטליב, א. ד. שאַפּירא, קאַמאַראָוו (רעפּעס), י. קאַפּלאַנאַס, מ. גלוך, ש. בינדער א. א.

אָוואַציעס האָט גאָר קיין סוף ניט גענומען. מיר זיינען געשטאַנען אויף דער בינע צעשראָקענע און פאַרלאָרענע, ניט געגלייבט אונדזערע אויגן און אויערן.

די פרעסע (דייטשע און יידישע) איז אַרויס מיט באַגייסטערטע אַרטיקלען. נאַטירלעך, האָבן זיי געגומען אין אַכט, אַז מיר זיינען נאָך אנפאַנגער, און ס׳פעלט אונדז די נייטיקע טעכניק. אָבער אַלע האָבן אָנערקענט, אַז די פאַרשטעלונגען זיינען אויפגעפירט געוואָרן מיט קינסטלעריש געשמאַק; דער צוזאַמענשפיל, די דעקאָראַציעס, קאָסטיומען, — אַלץ שמעקט מיט טעאַטער־קולטור און אינטעליגענץ, וואָס מען פלעגט אַזוי זעלטן געפינען אין אַלטן יידישן טעאַטער, כאָטש טאַלאַנטן־שוישפילער האָבן דאָרטן קיינמאָל ניט געפעלט.

די גרופּע יידיש־דייטשע אָפיצירן זיינען באַלד געוואָרן אונדזערע פריינד און וועג־וויזער. זיי האָבן געזען אין אונדזער טעאַטער אַ גוט מיטל אָפצושוואַכן דעם אַנטיסעמיטיזם, וועלכער האָט זיך פאַרשפרייט אין דער דייטשער פרעסע, מיט בלבולים אויף די „אָסט־יודען", אַז זיי זיינען פאַרדאָרבענע מענטשן — שווינדלער, שמוגלער און גנבים.

און אַזוי ווי וועגן אונדזערע פאַרשטעלונגען האָבן די דייטשע צייטונגען געשריבן, אַז מיר ווייזן אַרויס פיל קולטור און אינטעליגענץ, האָבן אונדזערע דייטשע פריינד געבראַכט צו אונדז אין טעאַטער קאָרעספאָנדענטן פון די גרעסטע דייטשע צייטונגען און זשורנאַלן. די קאָרעספאָנדענטן האָבן געשיקט באַגייסטערטע אַרטיקלען אין זייערע רעדאַקציעס, ווי אַ גרופּע אָסט־יידן האָבן געשאַפן אַ קינסטלערישן טעאַטער, וועלכער קאָן פאַרגליכן ווערן מיט די בעסטע דייטשישע טעאַטערס.

די „פאָסישע צייטונג" האָט אַרויסגעגבן אַ ספּעציעלע קונסט־ביילאָגע מיט אונדזערע בילדער. באַלד זיינען מיר געוואָרן באַוואוסט איבער גאַנץ דייטשלאַנד, אונדזער נאָמען איז פאַרשפרייט געוואָרן ווייט איבער די גרענעצן פון ליטע און פוילן.

אין ווילנע האָבן מיר געשפילט איבער ווינטער, שאַפנדיק אַ רעפּערטואָר פון 25 פיעסן פון די בעסטע יידישע און פרעמד־שפראַכיקע דראַמאַטורגן.

די דייטש־יידישע פריינד אונדזערע פלעגן ברענגען צו די פאַרשטעלונגען אָפיצירן כדי זיי איבערצייגן, אַז די בלבולים אויף די אָסט־יידן, אַז זיי זיינען שווינדלער און שמוגלער, זיינען פאַלשע. אָט האָבן די אָסט־יידן געשאָפן אין צייט פון הונגער און נויט אַזאַ קונסט־טעאַטער.

און ווען עס האָבן זיך אַ שאָט געטאָן אייגלאַדונגען, און ספּעציעלע שליחים זיינען געקומען צו אונדז בעטן מיר זאָלן קומען אויף גאַסטשפילן קיין קאָוונע, גראָדנע, ביאַליסטאָק, סואוואַלק, און אָפילו אַזש קיין וואַרשע, האָבן אונדזערע דייטשע פריינד צוגערעדט, מיר זאָלן פאָרן אומעטום געבן די קינסטלערישע פאַרשטעלונגען און ווירקן ווי אַ קעגן־גיפט צו דעם אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט זיך פאַרשפרייט צווישן די דייטשע סאָלדאָטן און אָפיצירן.

אין מאַי 1917 האָבן מיר געגומען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און זיך אַרויסגעלאָזן איבער דער וועלט, און דער נאָמען „ווילנער טרופּע" איז גאָר אינגיכן געוואָרן אַ וועלט־נאָמען.

קבלת־פּנים פאַרן דיכטער און רעזשיסער יעקב שטערנבערג און שוישפילערין סידי טאַל
אין קאָוונער ייד. טעאַטער־גרופּע.

1טע ריי: ד. אומרו ר. צרפת, ל. רודניצקי, ח. יעלין, י. שטערנבערג, סידי טאַל, א. היימאַן, ח. לייקאָוויטש
שטייען צ. א.: ק. קאַפּלאַן, מאַקס האַלם, יאַסאַדע, מ. יעלין, ד. גלאָבוס, נ. י. גאָטליב, קאַמאַראָוו (רעפּעס),
א. ד. מאיראָוויטש, י. גלעזער, ח. מ. פּיינשטיין

ל ו י ב נ א ד ל

די יידישע אפערע־סטודיע

אַ זאַך, וואָס האָט ניט עקזיסטירט אין קיין אייַנער פון די באַלטישע לענדער, וואָס האָט ביי פיל אויסגעקוקט ווי אַ שיינער חלום, איז דורך דער גרויסער איבערגעבנ־קייט און געוואָגטקייט פון די יידישע קולטור־טוער אין ליטע געוואָרן אַ פֿאַקט און באַקומען אַ רוח חיים! און עס האָט געשראָקן זיי, וויפל געלט און אַרבעט עס דאַרף ביי אַזאַ באמת קאָלאָסאַלער קולטור־אונטערנעמונג פֿאַר־וועגדעט ווערן. אין אייַן טאָג פון אַ ווינטערדיקן פרי־מאָרגן האָבן די קאָוונער יידישע צייטונגען אַנאָנסירט, אַז עס איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער יידישער בילְ־דונגס־געזעלשאַפט אַ יידישע אָפּערע־סטודיע. באַזונדערס האָבן אויף דעם טרוים צו פֿאַרווירקלעכן זייער ענערגיש געאַרבעט די דעמאָלטיקע אַקטיוויסט טוער פון דער קאָוונער „בילדונגס־געזעלשאַפט" — ד״ר מענדל סודאַרסקי און זיין אשת־חייל, אַלטע.

דורך זיי און נאָך אַנדערע איבערגעבענע קולטור־טוער איז געשאַפֿן געוואָרן די יידישע אָפּערע־סטודיע, וואָס איז געווען אַוועקגעשטעלט אויף דער נויטיקער מדרגה. אַלס דירעקטאָר איז געוואָרן איינגעלאָדן דער פֿראָפעסאָר פון קאָוונער רעגירונגס קאָנסערוואַטאָריע, דער מוזיקער זיידמאַן, אַלס לעקטאָר איבער טעאַטער־קונסט — דער רעזשיסער פון קאָוונער רעגירונגס־אָפּערע אַלעקאַ, אַלס שטימבילדונגס־לערער — דער באַקאַנטער אי־טאַליענישער פראָפעסאָר מאַריני. שוין אין די ערשטע טעג האָבן זיך אָפּגערופן די בעסטע יידישע זינגער פון שטאָט, צווישן זיי אייניקע, וועלכע האָבן געענדיקט קאָנ־סערוואַטאָריעס אין אייראָפּע. מען האָט זיך מיט פיל ענ־טוזיאַזם און איבערגעבנקייט געגומען צו דער ארבעט, עס ווערט אויך ביי דער אָפּערע־סטודיע געשאַפֿן אַ סימפאָנישער אָרקעסטער פון די יידישע שילער פון דער קאָוונער קאָנסערוואַטאָריע. אין גיכן הייבט אָן קלינגען די גאָס, וואו ס׳ארבעט די סטודיע, מיט שיינער מוזיק און געזאַנג. אָפּאַרבעטנדיק דריי מאָנאַטן, טרעט די סטודיע אַרויס מיט איר ערשטן אויפטריט פאַר דער עפנטלעכקייט אין קאָוונער פֿאָלקס־הויז. שוין אַ פאַר טעג פאַר דער אויפטרעטונג זיינען אַלע בילעטן אויספֿאַרקויפט. מען האָט געמוזט צושטעלן שטולן אין די דורכגענג פון טע־אַטער, וויייל דער עולם איז פשוט ניט אָפּגעטרעטן, זיי ווילן אויך בייזיין ביי דער גרויסער געשעענישׂ פון דער דערעפענונג פון אַ יידישער אָפּערע. מען איז פשוט אייַנע אויף די אַנדערע געשטאַנען. דער ערשטער טייל פון פֿראָגראַם איז געווען דער פֿראָלאָג פון דער אָפּערע „פאוסט", אויסגעפירט דורכן גראַדואירטן פון קאָוונער מלוכה־קאָנסערוואַטאָריע גלעזער, וועלכער האָט געהאַט אַ זעלטן שיינעם באַספֿאָנדאַ. יעקב זאַקס, אויך אַ גראַדואירטער פון קאָוונער מלוכה קאָנסערוואַטאָריע, וועלכער האָט פֿאַרמאָגט אַ זעלטן שיינעם לירישן טענאָר, וועמען די פראָפעסאָרן האָבן צוגעזאָגט גאָר אַ גרויסע צוקונפט. אינעם צווייטן טייל פירט אויס דער כאָר ביי דער סטודיע די ראַפסאָדיע פון הענדל און לידער פון דער אָפּערע „קאַרמען" און „טאָסקא". אין דריטן טייל ווערט אויסגעפירט דער צווייטער אַקט פון דער אָפּערע „יעווגעני אניעגין", דורך די באַקאַנטע פרויען זינגערינס: שיינזאָן און זיידמאָן. דער דערפֿאָלג איז אויסערגעווייַנלעך, דער עולם האָלט אין איין אָפּלאָדירן און דער כאָר מוז נאָך אַ מאָל אויס־פירן אייניקע נומערן. דערמוטיקט פון גרויסן דערפֿאָלג, נעמען זיך די לערער מיט די סטודיאַנטן נאָך ענערגישער צו דער ארבעט. עס ווערט גרינדלעך געלערנט סאלפע־דזשיאָ, שטים־בילדונג, מוזיק־היסטאָריע, מימיק און ריטם פון באַוועגונג. ס׳ווערט אויך אָנגעהויבן צו רעפעטירן די פולע אָפּערע „פֿאוסט". אין דער צייט קומען פאַר אייניקע קאָנצערטן מיט גרויס דערפֿאָלג, אָבער די סטודיע האָט קאָלאָסאַלע אויסגאַבן און די מאַטעריעלע לאָגע איז אַ שווערע. ניט איין מאָל, אין שווערע מאָמענטן, איז געלאָפן די פאָרוואָלטונג צום טאַטן פון סטודיע, צום חשובן ד״ר סודאַרסקי נאָך געלט צו באַצאָלן פראָפּ. מאַריני, ווייל דער לעצטער האָט זיך מיט קיין זאַך ניט געריכטן, אויב מען האָט אים ניט באַצאָלט פאַראויס, פלעגט ער זיך ניט זעצן צו דער פיאַנא און ניט אָנהייבן די ארבעט. דאָך האָט מען געזען ווי עס איז צו איבערווינדן. מען האָט זיך געגריייט צו גרויסע אונטערנעמונגען, ליידער איז צוליב פערזענלעכע פאַמיליע־אָנגעלעגנהייטן פון די־רעקטאָר פראָפּ. זיידמאָן די סטודיע געווען געצוואונגען זיך צו שליסן, ווייל קיין אָנדערן אַזאַ איבערגעבענעם ענערגישן מענטשן און גרויסן מוזיקער האָט מען ניט געקראָגן. זייער פיל האָט מען דערוואָרט פון דער סטודיע.

שפּעטער האָט מען געמאַכט נאָך אַ מאָל אַ פּראוו פון שאָפן אַ יידישע אָפּערע און אויפגעפירט אַריעס פון אייַ־ניקע אָפּערעס.

דער איניציאָטאָר איז געווען דער היינט באַרימטער זינגער מיכאיל אַלעקסאַנדראָוויטש.

דער „ענגעל־כאָר" אין קאָוונע

אייַנע פון די טעטיקסטע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געהאָלפן פאַרשפרייטן געזאַנג־קולטור אין ליטע, איז גע־

וועלן דער כאָר אויפֿן נאָמען פֿון יואל ענגעל אין קאָוונע. ווייניק אָרגאַניזאַציעס זיינען אַזוי באַליבט געווען בייַ דעם ליטווישן יידנטום, ווי דער כאָר. ווי איצט, געדענק איך: עס איז געווען אַנהייב ווינטער, וועלן די באַקאַנטע און באַליבטע זינגערין פון יידישן פֿאָלקס־ליד פֿרוי אַנא ווארשאַווסקי האָט מיר אָנגעקלונגען און געבעטן קומען צו איר אין הויז אָבט אַזייגער אין אָוונט. וועלן איך בין צו דער באַשטימטער צייט געקומען, האָב איך דאָרטן געטראָפֿן זיצן אַ בלייכן יונגן מאַן מיט אַ פֿאַרחלומטן בליק, וועלכן זי האָט פֿאָרגעשטעלט אַלס דיריגענט בלע־כאָראָוויטש — איינער פון די פֿעאיקע, יונגע דיריגענטן פון פּוילן, וועלכער איז מגולגל געוואָרן אַלס פֿליט אין ליטע. שפּעטער זיינען צוגעקומען נאָך אייניקע: ווי אַל־פּעראָוויטש (דאָן אַסיסטענט פון באַקאַנטן דאָקטאָר בנימין בערגער), יצחק ראָטנער, (נאָכן 2־טן וועלט־קריג געאָרבעט אַלס לייטער פון קרן־קימת אין די לאָגערן פון די יידישע פֿליטים אין דייטשלאַנד), פּראָפעסאָר בעליאַ־קין (באַוואוסטער רעכטקענער, אומגעקומען אין קאָוונער געטאָ), דאָקטאָר לעוויטאַן (אַ באַקאַנטער גינעקאָלאָג) און דער מאַן פון אַנא וואַרשאַווסקי — לעאָן. (געווען דירעקטאָר פון לאָמבאַרד און יידישער פֿאָרשטייער אין שטאַט־ראָט).

די שטענדיק פּריילעכע אַנא וואַרשאַווסקי לאָדט אונדז איין צום טיש און צובייסנדיק, רופט זי זיך אַן: — „מיינע געערטע הערן, וואָס מיינט איר האָב איך אייך איינגעלאָדן, איר זאָלט מיר העלפן עסן די קוכנס? ניין, מיינע טייערע, דאָס קאָן איך אַליין. זויב עס וואָלט מיר עס שווער געווען, האָב איך אַ מאַן מיט קינדער, זאָלן געזונט זיין, און זיי וועלן מיר העלפן. איך האָב פֿאַר אייך זייער אַ וויכטיקע נייס, מיר האָבן בייַ אונדז זייער אַ באַקאַנטן דיריגענט. איז בייַ מיר געשאָפן געוואָרן אַ פֿלאָן, מיר זאָלן אָרגאַניזירן אַ כאָר „און זאָל זיין פּריילעך אין שטאָט". ניט וואָרטנדיק אויף קיינעמס ענטפֿער, נעמט זי גלייך דערקלערן וויי אַזוי דאָס קאָן דורכגעפֿירט ווערן. אַ לאָקאַל וועט פֿאַרזאָרגן דאָקטאָר לעוויטאַן, ער וועט דורכפֿירן מען זאָל דערלויבן מאָכן די פּראָבעס אין לאָקאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אויף לוקשיא, וועל־כער איז אין די אָוונטן פריי; פּראָפעסאָר בעליאַקין וועט זען צו שאַפֿן פֿאַסיוועס מיטגלידער צווישן דער אינטעלי־גענץ און צווישן די פֿאַראינטערעסירטע אין דעם יידישן פֿאָלקס־ליד און וועט אַ ביסל אַ טרייסל טאָן זינגען רייכע קליענטן. אַלפֿעראָוויטש און ראָטנער וועלן אַלס אָנפֿירער פון זייערע סטודענטישע קאָרפֿאָראַציעס ברענגען זייערע חברים, וועלכע האָבן שטיפֿער. און אויף מיר איז געווען די אויפֿגאָבע אויפֿצוואָמלען די זינגער, וועלכע האָבן געזונגען אין דער יידישער אָפּערע־סטודיע, וועלכע האָט זיך צוליב געוויסע סיבות געשלאָסן. „קיינער פון אייך, מיינע הערן, — זעצט פֿאָר פרוי וואַרשאַווסקי — מאָר ניט און קאָן זיך ניט אָנטזאָגן פון די אויפֿגאָבן, ווייל מיר גייען שאָפן אַ זאָך פון גרויסער קולטורעלער באַדייטונג, און מיין מאַן, זאָל לעבן, וועט זיין אַזוי גוט און מיר דערלויבן אויסהאַלטן דעם דיריגענט ביז דער כאָר וועט האָבן אייגענע מיטלען. און איצט, „לחיים", און מיר זאָלן דערלעבן נחת פון אונדזער ניי געבורן קינד!"

דער כאָר האָט אָנגעהויבן זיינע פֿראָבעס אין דער געביידע פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, אַדאָנק דאָקטאָר לעוויטאָנס פֿאַרמיטלונג. דער לאָקאַל האָט זיך געפונען אויף לוקשיא גאָס, אויפן צווייטן שטאָק. אויפן ערשטן שטאָק האָט זיך געפונען דער 2־טער פֿאַליצייי־באַצירק. די ערשטע צייט, ווי לאַנג מען האָט געלערנט יעדע שטימע באַזונדער איז די אַרבעט געגאַנגען נאָרמאַל, אָבער אין פֿאַרלויף פון אַ פּאָר מאָנאַטן, ווען דער כאָר האָט גענומען מאָכן די פּראָבעס צוזאַמען, אויסזינגענדיק שוין גאַנצע לידער, האָט זיך אָנגעהויבן צרות מצד דער פֿאַליצייי. די אָרעסטירטע שיכורים, וועלכע האָבן זיך געפונען פֿאַרשפֿאַרט אין דער פֿאַליצייי־תפיסה, פלעגן נאָר דערהערן ווי דער כאָר נעמט זינגען, פלעגט זיך אין זיי צעפלאַקערן דער אָפּעטיט צו געזאָנג (איבערהויפּט האָבן שיכורע אַ טבע צו זינגען), פלעגן זיי נעמען שרייַען אויף די העכסטע טענער, ברעכן טירן, טישן און בענק, און מען פלעגט זיי מיט קיינע מיטלען ניט קאָנען איינ־שטילן. ניט איין מאָל האָט געטראָפֿן אַז די פֿאַליצייי איז אָרויף צו אונדז אינמיטן אַ פּראָבע און אונדז געהייסן אויפֿהערן זינגען, ווייל מען קאָן ניט באַרואיקן די שיכו־רים. אָפֿאַרבעטנדיק אין דער געביידע מער ווי אַ יאָר, ווערן מיר געצוואונגען פון דאָרט זיך אָרויסצוקלייבן און גייען אָריבער אין דער אינטעליגענטן גאר־קיך אויף מאָפּו גאָס. דאָ גייט אָווק די אָרבעט באמת אינטענ־סיוו. שוין ביים ערשטן אויפטריט פון כאָר אין קאָוונער ראָט־הויז באַקומט ער אנערקענונג פון קאָוונער עולם. פיל לידער מוזן ביסירט ווערן אייניקע מאָל, איבערהויפּט האָט דער כאָר געזען וואָס מערער צו קולטיווירן און פֿאַרשפֿרייטן דאָס יידישע פֿאָלקס־ליד.

ניט אין מאָל האָט געטראָפֿן, פֿאַרבייגייענדיק אַ יידישן ווערקשטאָט האָט איר געהערט די האָרציקע יידישע און העברעאישע פֿאָלקס־לידער, וואָס דער כאָר פלעגט זינגען אויף זיינע קאָנצערטן און אָרויסטרעטונגען אויף פֿאַר־שיידענע קולטור־אונטערנעמונגען. בכלל איז אין כאָר געווען אַ שטימונג פון אומפֿאָרטייאישקייט. אין פֿאַר־וואָלטונג פון כאָר זיינען געווען גפן, אַ פֿאַרברענטער רע־וויזיאָניסט און קוניגאָס*, — אַן אָנפֿירער ביי אַ לינקער יוגנט־גרופּע — „די וואָנדער פּיגל". צווישן אַנדערן וויל איך באַמערקן: דער כאָר איז אויפגעטראָטן אויף קאָנצערטן ווען אין ליטע זיינען געווען געקומען די באַוואוסטע פֿאָעטן ביסטריצקי, לייב יפה ז"ל און חיים נחמן ביאַליק ז"ל. עס איז כדאי דאָ איבערצוגעבן אַן עפּיזאָד. לכבוד ח. נ. ביאַליקס קומען האָט דער כאָר איינגעלערנט זיינס באַ־וואוסטע ליד „שם בארץ הצבי". ווען דער כאָר האָט דאָס

* דער ערשטער געשטאַרבן אין ווילנע, דער צווייטער אין קרים.

ליד אויסגעזונגען, האָט דאָן ביאַליק אויסגערופן: ליבע און טייערע קינדער, איך דאַנק אייך פֿאַרן געבן אַ תיקון מיין ליד. ערשט איצט האָב איך דערשפּירט די עשמאַקקייט וואָס עס ליגט אין אַ האַרציק געזונגען ליד, הלוואי זאָלן מיר זוכה זיין אין גיכן אייך צו הערן זינגען אין אונדזער אייגענער מדינה. איין טייל פון זיין וואונטש איז מקוים געוואָרן. נאָר ליידער, איז דער גרויסער ביאַליק ווי אויך כמעט אַלע מיטגלידער פון כאָר ניטאָ מער צווישן די לעבעדיקע. די ליטווישע באַנדיטן צוזאַמען מיט די דייטשן האָבן זיי אומגעבראַכט.

אויפן געזאַנג יום־טוב, וואָס עס איז אייגנאַרדנט געוואָרן בשעתו דורך דער ליטווישער רעגירונג, אויף וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט הונדערטער כאָרן פון גאַנץ ליטע, איז דער ענגעל־כאָר אויך אייגעלאַדן געוואָרן אַלס אָפּיציעלער פאַרטרעטער פון יידישן געזאַנג. אַלע כאָריסטן האָבן דאָן באַקומען מעדאַלן מיט דיפּלאָמען פון ליטווישן געזאַנג־קאָמיטעט. אויך פלעגט דער כאָר אויפטרעטן מיט קאָנצערטן אין מלוכהשן ראַדיאָפאָן. הונדערטער דאָנק־בריוו פלעגן אָנקומען פון די פאַר־וואַרפנסטע יידישע שטעטלעך אין ליטע פאַרן גרויסן נחת־רוח וואָס דער כאָר האָט זיי פאַרשאַפט. כדאי צו באַמערקן אַזאַ פאַל: איין מאָל איז דער כאָר געווען אַרויסגערופן אויף אַ קאָנצערט אין שאַוול, וואו מען האָט צוליב דעם געדונגען דעם גרויסן „קאָפּיטאָל"־טעאַטער און געדאַרפט באַצאָלן פֿאַרן זאַל טויזנט ליט, אַחוץ די הוצאות פאַרן פאַרן און פיאַניסט. ס׳איז געווען דאָן זייער אַ גרויסע סומע. אַדאַנק דעם וואָס דער כאָר איז געווען באַליבט און באַוואוסט ביי אַלעמען האָט די שאַוולער יידישע בילדונגס־געזעלשאַפט דאָס אָרגאַניזירט, און וען מיר זיינען דאָרט געקומען אין זעלבן אָוונט, זיינען אויך געקומען געבן אַ קאָנצערט אַרטיסטן פון דער ליטווישער מלוכה־אָפּערע. נאָטירלעך, מען האָט פריער פון דעם ניט געוואוסט, ווייל מען וואָלט געוויס דעם אָוונט אָפּגעליגט. אָבער אַז מיר זיינען שוין געקומען, זיינען די אָרגאַניזאַטאָרן געווען ביי זיך זייער דערשלאָגן, אַ קליניקייט, גיין קאָנקורירן מיט דער מלוכה־אָפּערע. אָבער ווי דערשטוינט זיינען אַלע געוואָרן: וען מען האָט נאָר געעפנט די טירן פון טעאַטער און גענומען פאַרקויפן בילעטן, האָבן זיך באַלד געמומען שאָפן רייען מיט מענטשן, וועלכע האָבן זיך געשטופט צו דער קאַסע כדי וואָס שנעלער צו קויפן אַ בילעט. צו דער באַשטימטער צייט איז דער טעאַטער געווען איבערפולט מיט מענטשן. וען איך האָב אייגעם געפרעגט, וואָס איז די סיבה, וואָס דער עולם גייט בעסער דאָ ווי אין אָפּערע, האָט מען מיר געענטפערט, אַז האָבנדיק אַ געלעגנהייט צו הערן אַזאַ גוטן כאָר און ניט אויסנוצן, ווי קאָן מען עס? די גויים וועט מען באַווייזן צו הערן אַן אַנדערן מאָל.

עס איז באמת שווער צו איבערגעבן מיט וואָס פאַר אַ פרייַנדשאַפט און האַרציקייט מען פלעגט אונדז אויפ־נעמען ביים באַזוכן די ליטווישע פראָווינץ־שטעט. איך געדענק, איין מאָל, נאָך אַ קאָנצערט אין קליינעם שטעטעלע זשעזמער איז צוגעקומען צו אונדז דער רב פון שטעטל און אונדז האַרציק געדאַנקט פאַרן שיינעם זינגען און גלייך נאָך אים אַ דעלעגאַציע פון דער אַרבע־טערשאַפט, וואָס האָט אונדז איינגעלאַדן אויף אַ באַנקעט. קומענדיק דאָרט האָבן מיר דאָס גאַנצע שטעטל יידן גע־פונגן, אַנהייבנדיק פון זאַנווּל דעם בונדיסט, ביז די פרומס־טע כלי־קודש. אַלע זיינען געזעסן צוזאַמען ביי די טישן און מען האָט זיך האַרציק פאַרבראַכט. עס איז פאַרגעסן געוואָרן די שטענדיקע שנאה וואָס עס האָט געהערשט צווישן זיי. ס׳איז ניט געווען קיין גרעסערע שטאָט אָדער שטעטל אין ליטע, וואו דער כאָר איז ניט געפֿאָרן. אין שאַוול, ווילקאָמיר, טאַוריק, איז ער געווען עטלעכע מאָל, שוין ניט ריידנדיק וועגן קאָוונע, וואו דער כאָר פלעגט אויפטרעטן כמעט יעדע וואָך אין ראַדיאָ, אָדער אויף אַנדערע קולטור־אונטערנעמונגען. עס איז ניט געווען קיין גאַסטראָליער, וועלכער זאָל קומען קיין ליטע, און זאָל ניט קומען באַזוכן דעם כאָר, און ניט אויפטרעטן צוזאַמען. אַזוי זיינען אויפגעטראָטן אויף אַ מוזיק־פעסטי־וואָל צום אַנדענק פון גאָלדפאַדען די באַוואוסטע אַמע־ריקאַנער אַרטיסטן היימי דזשייקאָבסאָן און מרים קרעסין. אויך דער באַרימטער חזן משה קוסעוויצקי, ביי זיין באַ־זוכן ליטע, איז געווען אַ גאַסט אין כאָר. דער כאָר איז אויפגעטראָטן אויף אַ קאָנצערט אין דער ליטווישער מלוכה־אָפּערע צוזאַמען מיטן באַוואוסטן זינגער שלום בלעכאַראָוויץ (אַ ברודער פון דיריגענט) אין אַריעס און לידער פון די אָפּערעס „קאַרמען" און „די יידין".

דער דיריגענט פון כאָר פון דער ליטווישער מלוכה־אָפּערע, שטאַרקאָס, און דער באַוואוסטער זינגער קיפראס פּעטראָוסקאָס האָבן נאָכן ענדיקן דעם קאָנצערט הערצ־לעך געדריקט דעם דיריגענט בלעכאַראָוויטשן די האָנט און גראַטולירט אים מיטן גרויסן דערפֿאָלג, וואָס דער כאָר האָט געהאַט, זאָגנדיק אים, אַז די יידן מעגן באמת שטאָלץ זיין, ווען זיי האָבן געקאָנט שאָפן אַזאַ שיינעם גוט מוזיקאַלישן כאָר. ביז דער לעצטער צייט, פאַרן אָנהייב פון דער 2־טער וועלט־מלחמה, כל־זמן ס׳האָט נאָך פולסירט אַ פריי קולטורעל לעבן אין ליטע, האָט דער כאָר עקזיסטירט און געהאַלפן אַרײַנפלעכטן אַ רינג נאָך אַ רינג אין דער גרויסער קייט פון דער קולטורעלער אַרבעט, מיט וואָס ליטע איז אַזוי רייך און געבענטשט געווען.

ערשטער „איקוף"־קאָנגרעס אין פּאַריז — 1937

פּאַרשטייער פון ליטע: ד"ר מ. און א. סודאַרסקי, ש. לעווין, ח. לייקאָוויטש, ח. יעלין, ש. ראָזענטאָל און ל. מעעראָוויטש

רעדאַקציע פון „די אידישע שטימע"

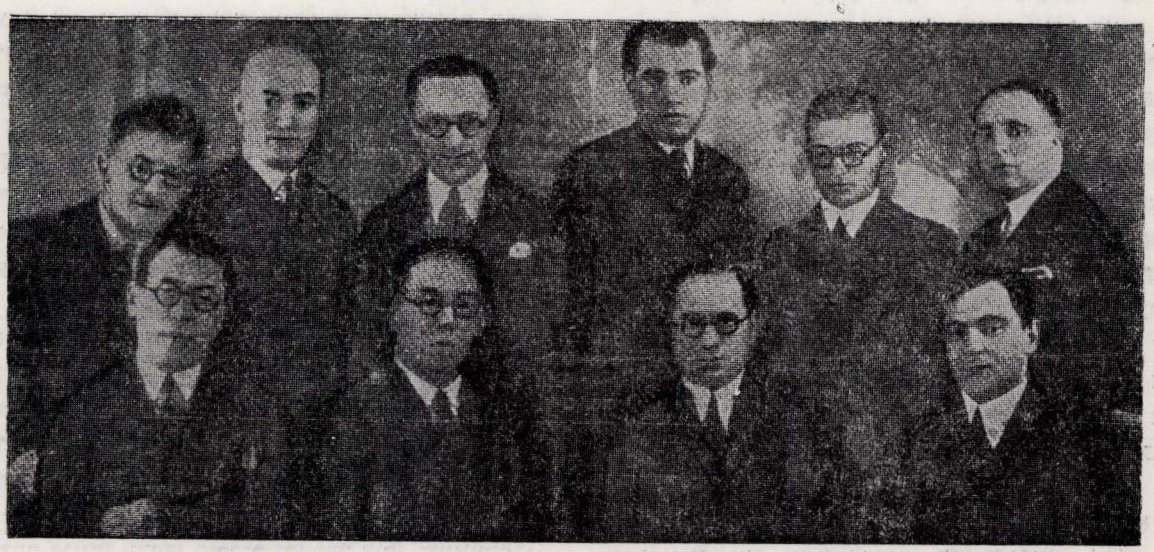

זיצן (פון רעכטס אויף לינקס): ז. טראוב, ר. רובינשטיין (שעף־רעדאַקטאָר), נ. גרינבלאָט (גורן), ר. כאַסמאַן
שטייען: מ. ראַבינאָוויטש, א. פּאַרטנאָוי, ח. לייקאָוויטש, י. זאַקס, י. זשאָפער, און פּרעסע־פּאַטאָגראַף — ש. באַיער

יאשא חפץ

אַ גרויסע צאָל פון די באַרימטע פּיאַניסטן פון דער לעצטער צייט און די גרעסטע צאָל פידל־ווירטואָזן זיינען יידן. אין די פאַרשיידענע ענציקלאָפּעדיעס און ביכער וועגן מוזיק זיינען די יידישע קינסטלער פאַרצייכנט לויט דעם לאָנד, אין וועלכן זיי זיינען געבוירן געוואָרן. אויב אַ יידישער מוזיקער איז געבוירן געוואָרן אין אַ שטאָט, וווּ וויילנע, וואָס האָט אין דער לעצטער צייט געהערט צו פאַרשיידענע מלוכות, געפינען מיר אין די לעקסיקאָנען, אַז דער יידישער קינסטלער ווערט צוגערעכנט צו איין „נאַציאָנאַליטעט" אין איין ענציקלאָפּעדיע, און צו אַן אַנדערער אין אַ צווייטן וועלטערבוך. דאָ פעלן אויך ניט קיין קוריאָזן. אַזוי, צום ביישפּיל, ווערט דער פּיאָניסט לעאָפּאָלד גאָדאָווסקי, אַ געבוירענער אין ווילנע, אָנגערופן פוילישער פּיאָניסט־ווירטואָז, און יאשא חפץ, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין דער זעלביקער ווילנע, איז פאַרצייכנט אַלס רוסישער פידל־שפּילער און אין אַ צוויייט וועלטערבוך — ליטוויישער. נאָר וועגן דעם גרויסן נאַציאָנאַל־יידישן קאָמפּאָזיטאָר ערנסט בלאָך, וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין דער שווייץ, ווערט אָנגעגעבן, אַז ער איז אַ יידישער קאָמפּאָזיטאָר.

אַ היפּש צאָל באַרימטע פידל־קינסטלער אין נייַנצנטן יאָרהונדערט זיינען געקומען פון אונגאָרן, און די מערסטע פון זיי זיינען יידן — פון דעם גרויסן יאָזעף יאָאַכים און די איצט כמעט אינגאַנצן פאַרגעסענע וואונדערלעכע ווירטואָזן מיסקא פּאָזנער, עדוארד רעמעני, טיוואָדאָר נאשעז און ביז באַנדאָר בארסאש, יאָזעף סיגעטי, און אַנדערע. פון אונגאָרן האָט געשטאַמט אויך דער פידל־וירטואָז און באַרימטער פּעדאַגאָג לעאָפּאָלד אָוער, אויך אַ ייִד, וועלכער האָט זיין קאַריערע דורכגעמאַכט אין דער פּעטערבורגער קאָנסערוואַטאָריע און האָט פּאַרבראַכט זיינע לעצטע יאָרן אין אַמעריקע, וואו ער איז געשטאָרבן.

אין דער גאָר לעצטער צייט האָט רוסלאַנד פאַרנומען דעם ערשטן אָרט מיט דער צאָל גרויסע פידל־קינסטלער, אָבע יידן און כמעט אָבע תלמידים פון דעם זעלביקן לעאָפּאָלד אָוער אין דער פּעטערבורגער קאָנסערוואַטאָריע. אָוער איז געוואָרן פידל־פּראָפעסאָר אין דער קאָנסערוואַטאָריע פון דער פריערדיקער רוסישער הויפּטשטאָט אין 1868, וועו ער האָט דאָרטן פאַרנומען דעם אָרט פון דעם גרויסן יידישן פידל־קינסטלער אורי וויעניאָווסקי. אָוער איז געבליבן אין דער פּעטערבורגער קאָנסערוואַטאָריע גאַנצע פופציק יאָר, ביז דער רעוואָלוציע פון 1918, וועו ער האָט פאַרלאָזן רוסלאַנד. אין 1920 האָט ער זיך באַזעצט אין ניו־יאָרק.

אָוערס תלמידים זיינען געווען יאשא חפץ, מישאַ עלמאַן, אפרים צימבאַליסט, סאשאַ זיידל, די ברידער פּיאַסטראָ, יוסף אחרון, פּאול סטאַשעווויטש, מאַקס ראָזען און אַנדערע יידישע פידל־וירטואָזן, און ענלעכע ניט־יידישע, ווי קעטלין פּאַרלאָו און פרענסיס מעקמילין. דער באַרימטסטער פון זיי איז יאשא חפץ, דער גרעסטער פידל־וירטואָז פון אונדזער צייט.

יאשא חפץ איז געבוירן געוואָרן אין ווילנע דעם 2־טן פעברואַר 1901. זיין פאָטער איז געווען אַ פידל־שפּילער אין טעאַטער, און ער איז געווען זיין זונס ערשטער לערער. צו דריי יאָר האָט ער באַקומען פון פאָטער אַ קליין פידעלע און האָט אָנגעהויבן לערנען מוזיק. ווען ער איז נאָך ניט אַלט געווען קיין זעקס יאָר, איז ער אַריינגענומען געוואָרן אין דער קייזערלעכער מוזיק־שול פון ווילנע, וואו ער האָט געלערנט מיט איליא מאַלקין. און ער איז נאָך ניט געווען קיין פולע זיבן יאָר, וועו ער האָט געמאַכט זיין ערשטן אויפטריט פאַר אַן עולם אין קאָוונע, וואו ער האָט געשפּילט מענדעלסאָנס קאָנטשערטאָ פאַר פידל. ער האָט אומעטום באַגייסטערט דעם עולם, ווי איינער פון די גרעסטע וואונדערקינדער.

פאַר אַ יונגן געניאַלן פידל־קינסטלער אין רוסלאַנד אין יענער צייט איז געווען אוממעגלעך אויסצומיידן דעם באַרימטסטן דעמאַלטיקן פידל־פּעדאַגאָג לעאָפּאָלד אָוער. אָבער צו אָוערן איז ניט געווען זייער לייכט צוקומען. ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס דורך אוערס קלאַסן אין פּעטערבורגער קאָנסערוואַטאָריע זיינען דורכגעגאַנגען אַזוי פיל גרויסע קינסטלער פון פידל, האָט אָוער אַליין געהאַט אַ שטאַרקן און פולשטענדיק באַרעכטיקטן פאָר־אורטייל קעגן וואונדערקינד. און אַז עס האָט זיך געמאַכט, אַז אָוער איז מיט דער פּיאַניסטקע אָסיפּאָוואָ אָנגעקומען אויף אַ קאָנצערט אין ווילנע, און מאַלקין, יאשא חפצס לערער און געוועזענער תלמיד פון אָוערן, איז געקומען בעטן דעם מייסטער אויסהערן דעם קליינעם יאשאן, האָט אוער צוערשט ניט געוואָלט הערן פון אים. מאַלקין האָט זיך קוים איינגעבעטן ביי אוערן, און יאשא חפץ האָט געשפּילט פאַרן באַרימטן פראָפעסאָר און האָט אים באַלד טיף פאַראינטערעסירט.

יאשא האָט געשפּילט פאַר אוערן אַ קאַפּריטשיאָ פון פאָגאַניני און מענדעלסאָנס קאָנטשערטאָ. אוער איז נשתומם געוואָרן פון דעם יינגלס שפּילן, און ער האָט גלייך דערקלערט, אַז ער נעמט יאשאן אַריין אין זיין קלאַס אין דער פּעטערבורגער קאָנסערוואַטאָריע. דאָס איז געווען דאָס גרעסטע גליק, וואָס אַ יונגער טאַלאַנטפּולער

פידל־שפילער האָט זיך אין יענער צייט געקאָנטווינטשן. יאשאָס פאָטער האָט באַלד אויספאַרקויפט אַלצדינג, וואָס ער האָט פאַרמאָגט, האָט אויפגעגעבן זיין שטעלע אין טעאַטער און איז מיטן זון אַוועקגעפאָרן קיין פּעטערבורג.

מיט דער הילף פון אָוערן און פון דעמאָלטיקן דירעקטאָר פון דער קאָנסערוואַטאָריע, א. ק. גלאַזונאָוו, האָט זיך די גאָנצע חפץ משפחה באָזעצט אין פּעטערבורג. אין זייַנע זכרונות, „מיין לאַנג לעבן אין מוזיק", דערציילט וועגן דעם לעאָפּאָלד אָוער אָט וואָס:

„יאשא חפץ איז דעמאָלט אַלט געווען אַרום צען יאָר. אים האָט מען באַלד אָנגענומען אין קאָנסערוואַטאָריע צוליב זיין טאַלאַנט, און אַ יידישן תלמיד פון דער קאָנסערוואַטאָריע האָבן די דעמאָלטיקע צאָרישע געזעצן דערלויבט צו וואוינען אין פּעטערבורג. וואָס אָבער טוט מען מיט יאשאָס פאַמיליע? עמיצן איז אינגעפאַלן דער גליקלעכער געדאַנק, אַז איך זאָל אין מיין קלאַס אַרייַנ־נעמען יאשאס פאָטער, אַ פידל־שפילער פון אַ יאָר פער־ציק. איך האָב אָזוי געטאָן, און יאשאס גאָנצע משפחה האָט געקאָנט בלייבן אין דער הויפּטשטאָט. אָבער אַלע תלמידים האָבן געמוזט באַזוכן די קלאַסן אין סאָלפעדזשיאָ, פּיאַנאָ און קאַמפּאָזיציע, און אָזוי ווי יאשאס פאָטער האָט דאָס ניט געטאָן און האָט אויך ניט געשפּילט ביי די עקזאַמענס, האָב איך געהאָט צרות און געמוזט שטענדיק פירן צוליב אים אַ קאַמף מיט דער אַדמיניסטראַציע. ערשט ווען גלאַזונאָוו איז געוואָרן דירעקטאָר, האָבן זיך די צרות געענדיקט, און יאשא האָט געקאָנט רואיק בלייבן מיט זיינע עלטערן ביז זומער 1917, וועו די פאַמיליע האָט אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע".

די עלטערן איז קיינמאָל ניט איינגעפאַלן צו עקס־פלואַטירן זייער טאַלאַנטפולן זון, ווי דאָס טוען אָפטמאָל עלטערן פון וואונדערקינדער. זיי האָבן נאָר געטראַכט וועגן זייער זונס צוקונפט און האָבן זיך געמיט אים צו געבן אַ וואָס בעסערע אַלזייטיקע בילדונג.

נאָך פאָרן אָנקומען צו אָוערן האָט יאשא חפץ גע־האָט אַ סך קאָנצערטן און איז אומעטום אויפגענומען געוואָרן, ווי דער צוקונפטיקער גרויסער מייסטער פון דער פידל.

דערנאָך האָט יאשא חפץ געהאָט אַ סך קאָנצערט־רייזעס איבער אייראָפּע, מערסטנס צוזאַמען מיט זיין רבין לעאָפּאָלד אָוער. אין 1914 האָט חפץ געהאָט זיין ערשטן אויפטריט אין בערלין מיט דעם דאָרטיקן פילהאַרמאָניש־אָרקעסטער אונטער דער אָנפירונג פון אָרטור ניקיש. דער גרויסער דיריגענט האָט דערקלערט, אַז ער האָט נאָך אַזאַ שפילן פידל קיינמאָל ניט געהערט.

די וועלט־מלחמה האָט אָפּגעשטעלט יאשא חפצעס קאָנצערט־רייזעס און ער האָט זיך אומגעקערט צו שטו־דירן אין דער קאָנסערוואַטאָריע. נאָר אין 1916 איז ער מיט אָוערן געקומען שפילן אין כריסטיאַניע, נאָרוועגיע.

אין 1917 איז חפצעס פאַמיליע געקומען קיין אַמע־ריקע. זיין ערשטער אויפטריט אין ניו־יאָרקער האָל, דעם 27־טן אָקטאָבער פון יענעם יאָר איז געווען אַ גרויסע סענסאַציע. זעקס קאָנצערטן האָט ער יענעם ווינטער־סעזאָן געגעבן אין ניו־יאָרק, און צו יעדן קאָנצערט האָט ער צוגעגרייט אַן אַנדער פּראָגראַם. אַלע ניו־יאָרקער מוזיק־קריטיקער האָבן אין איין קול דערקלערט, אַז ער איז אַ גרויסער מוזיקער, אַזוי גוט ווי דער וואונדער־לעכסטער פידל־ווירטואָז פון זיין דור.

חפץ איז דער וואונדער פון דער קאָנצערט־בינע פון אונדזער צייט. ווען מען וויל זיך פאָרשטעלן אַ שפילן אויף אַן אינסטרומענט, וואָס איז פולקאָם, קומט אויפן זינען באַלד דער נאָמען יאשא חפץ. ער שפילט אַן פעלערן, און דאָס קומט אָפטמאָל פאָר כמעט ניט־מענטשלעך. עס זיינען פאָראַן מוזיק־ליבהאָבער, וואָס וועלן זיך באַקלאָגן, אַז חפץ איז צו קאַלט, ווייזט גאָר כמעט ניט אַרויס קיין ליידנשאַפט ביים שפילן. דאָס איז, פאַרשטייט זיך, ניט אַזוי.

חפץ איז איינער פון יענע אמת גרויסע וואונדער צווישן געווענע „וואונדערקינדער", וואָס האָבן אין משך פון זייער גאָנצער קאָריערע געהאַלטן אין אייַן רייַכער וועלט און וואַקסן. די גרעסטע טעכנישע פולקאָמקייט, וואָס מען קען זיך פאָרשטעלן גייט ביי אים אַלעמאָל אינאיינעם מיט טיפער מוזיקאַלישער פאָרשטענדעניש און גרויסער ערודיציע.

אַ ניו־יאָרקער מוזיק־קריטיקער שרייבט וועגן אים: „טעכניש האָט יאשא חפץ זיך קיין סך ניט פאָר־בעסערט פון דער צייט פון זיין דעביוט אין ניו־יאָרק, אין 1917, צוליב דער פשוטער סיבה, וויל שוין דעמאָלט איז ניט געווען קיין זאַך, וואָס ער האָט ניט געקאָנט דורכפירן אויף דער פידל. מוזיקאַליש אָבער האָט ער זיך געענדערט אומגעהויער. זיין שפילן, למשל, פון בעט־האָווענס קאָנטשערטאָ אין 1919 איז געווען אינגאַנצן אַנדערש פון דעם שפילן די זעלביקע קאָנטשערטאָ אין פאַריז אין 1926 און ווידער גאָר אַנדערש אין ניו־יאָרק אין 1940. אַלע דריי מאָל האָט ער געשפילט וואונדער־לעך שיין. אין 1918 איז ער דאָ געווען דער גוט־געשולטער מייסטער פון דער פידל, וואָס איז, קענטיק, שוין געווען אָנגעכאַפּט מיט טראַדיציע. אין 1926 איז ער געווען דער קינסטלער, וואָס האָט געפונען אין דער אַלטער, אָפט־געשפילטער קאָמפּאָזיציע דעם אויסדרוק פון טיפער טראַדיציע. אין 1940 האָט זיך אין זיין שפילן אַרויס־געווויזן אַ לויטערער און דורכאויס אַריסטאָקראַטישער טעמפּעראַמענט (הערי א. סאימאָן אין „יוניוואוירסעל דזשואיש ענסיקלאָפּעדיע").

חפץ האָט געמאַכט אַ ריי פיינע אַראַנזשירונגען פון ווערק פון דעביוסי, אַלבעניז, קאַסטעלנואָווא־טערעסקא, גאָדאָווסקי און דזשאַרדזש גוירשווין, וואָס אָנדערע פידל־קינסטלער שפילן אָפט.

יוסף אחרון

יוסף אחרונס נאָמען וועט אַלעמאָל זיין פאַרבונדן מיט דער באַוועגונג צו אַנטוויקלען און פאַרשפרייטן מוזיק אין יידישן גייסט. זיין פאָפולערסטע קאָמפאָזיציע פאַר פידל איז די פייגע „יידישע מעלאָדיע". ער האָט אויך געשריבן יידישע ליטורגישע מוזיק, וואָס איז דורכאויס אין גייסט פון דער יידישער מוזיק־טראַדיציע, ווי מיר האָבן זי איצט צווישן יידן אין דער מערב־וועלט.

די פראָגע וועגן יידישער מוזיק איז אַ קאָמפליצירטע, אָבער ווען מען וויל געבן ביישפילן פון מוזיק, וואָס איז איראָפעאיש און מאָדערן, אָבער אין גייסט יידיש, קאָנען אָנגערופן ווערן אַ ריי נעמען פון פייגע מאָדערנע מוזיקער, וואָס זיינען באַוואוסטזיניק יידיש, און צווישן אָט די נעמען וועט דער נאָמען פון יוסף אחרון קיינמאָל ניט פעלן. ער איז צווישן די אַלע באַוואוסטזיניק־יידישע מוזיקער געווען אפשר דער באַוואוסטזיניקסטער, און די יידישקייט פון זיינע קאָמפאָזיציעס אויף יידישע טעמעס וועט קיינער ניט אָפּפרעגן.

יוסף אחרון איז געבוירן געווארן דעם 1־טן מאַי 1886, אין שטעטל לאזדיי, קאָוונער גובערניע. זיין פאָטער איז אין שטעטל געווען אַ סוחר, אָבער אַ גרויסער מנגן, וואָס האָט פאַרמאָגט באַדייטנדיקע מוזיקאַלישע פעאיקייטן. דער שריפטשטעלער פסח מאַרקוס, אַליין אַ לאָזדייער, דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז יוסף אחרונס פאָטער איז געווען „דער מתיקותדיקסטער הפטורה־זאָגער און נעילה־דאָוונער אין לאזדי. אין די שבת־צונאַכטן, ווען ער פלעגט זיך צעשפּילן אויף זיין פידעלע, האָט גאַנץ לאָזדי אַריינגעצויגן דעם אָטעם טיף אין זיך און געפרייט זיך, וועז דאָס פידל האָט זיך צעהוליעט, וועז דאָס פידעלע האָט געווויינט".

דער מוזיק־קריטיקער ישראל ראַבינאָוויטש באַמערקט וועגן דעם אין אַן אַרטיקל וועגן אַחרונען: „דאָס גיט אונדז, גלייב איך, אַ גאָר נאָענטע באַקאַנטשאַפט מיט דעם שורש, פון וועלכן יוסף אחרון איז אַרויסגעקומען. דאָס וואָס דער פאָטער זיינער איז געווען אַ „מתיקותדיקער הפטורה־זאָגער און נעילה־דאָוונער", מאַכט אונדז קלאָר אַ טיף־אייגענוואַרצלטן כאַראַקטער־שטריך אין אחרונס יידישע קאָמפאָזיציעס, וועלכע זיינען פול מיט אָפּקלאָנגען און ווידערקלאָנגען פון די אָלטע ביבלישע טראָפּ־נגינות און אַנדערע סינאַגאָגאַלע נוסחאות".

„מען דאַרף אָבער פאָרשטיין", — שרייבט ווייטער ראַבינאָוויטש, — אַז דאָ רעדט זיך טאַקע בלויז וועגן אָפּקלאָנגען און ווידערקלאָנגען און ניט וועגן וועלכע עס איז קאָפּירטע טראַדיציאָנעלקייטן. אָט, למשל, זיין וואונדערלעכע קינדער־סיוויטע, וואָס איז, לויט אחרונס אייגענער פאַרזיכערונג, באַזירט אויפן טראָפּ; זאָל אָבער קיינעם ניט איינפאַלן, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ סטערעאָטיפישער רעפּראָדוקציע פון מעביר סדרה זיין אָדער פון הפטורה־לייענען, אָדער פון וועלכער עס איז אַנדערער טראָפּ־נגינה. די פאַרם — ניט בלויז די האַר־מאָנישע, נאָר אויך די מעלאָדישע — איז דורכאויס אַחרונס יחידישע שאַפונג. אָבער דאָס, וואָס האָט גע־זונגען ביי אים אין האַרצן, בעת ער האָט די דאָזיקע זייער אָריגינעלע קאָמפּאָזיציע געשריבן, איז געווען דער אוראַלטער טראַדיציאָנעלער געזאַנג, וואָס ער האָט אין זיך אַריינגעזויגן, ווי אַ שוואָם, פון פריערדיקע דורות".

דער יידישער שורש איז אין יוסף אחרונען געבליבן קרעפטיק דורך זיין גאַנצן לעבן. ער האָט פאַרמאָגט דאָס, וואָס דער גרויסער נאַציאָנאַל־יידישער קאָמפּאָזיטאָר ערנסט בלאָך האָט ניט געהאַט: די נאָענטקייט און אינ־טימע באַקאַנטשאַפט מיטן יידישן טראַדיציאָנעלן פאָלקס־לעבן. און יוסף אחרון איז געווען איינער פון יענע גליק־לעכע יידישע קאָמפּאָזיטאָרן, ביי וועלכע דאָס יידישע און דאָס אייראָפּאַישע האָבן זיך צונויפגעשמאָלצן האַר־מאָניש און דערצו אַזוי, אַז דאָס יידישע ווערט באַלד דערקענט.

שוין צו צוויי יאָר האָט יוסף אחרון אַרויסגעוויזן אומגעווייגלעכע פעאיקייטן צו מוזיק. זיין פאָטער האָט אים אַליין געמאַכט אַ פידעלע און אים געלערנט דעם אָלף־בית פון מוזיק. צו פינף יאָר האָט זיך די פאַמיליע אַרי־בערגעצויגן קיין וואַרשע, און יוסף האָט שוין ערנסט געלערנט פידל־שפּילן, צוערשט ביים פאָטער און דער־נאָך ביי דעם באַוואוסטן סלאַווישן מוזיקער עדמונד מיכאַלאָוויטש, דעם תלמיד פון האופטמאַן און פאַן בילאָוו. צו זיבן יאָר האָט שוין אחרון אָנגעשריבן אַ פידל־קאָמ־פאָזיציע. אין אַ יאָר אַרום איז ער אויפגעטראָטן ביי אַ קאָנצערט, וואָס די גראָפן ראַדזיווילאָוו און טישקעוויטש האָבן אײנגעאָרדנט פאַר אַ וואויל־טעטיקן צוועק.

דערנאָך האָט אחרון שטודירט אין דער פּעטער־בורגער קאָנסערוואַטאָריע, פידל האָט ער דאָרט שטודירט ביי דעם באַרימטן אונגאַריש־יידישן פידל־ווירטואָז און פּעדאַגאָג לעאָפּאָלד אָוער און האָט גראַדואירט מיט אַ גאָלדענעם מעדאַל. אין האַרמאָניע איז דאָ זיין לערער געווען ליאדאָוו, און אין אָרקעסטרירונג — מאַקסימיליאַן שטיינבערג.

צו עלף יאָר האָט ער געהאַט אַ ריי קאָנצערטן אין פאָרשיידענע שטעט פון רוסלאַנד. אין די יאָרן 1913—1916 איז ער געווען הויפּט־פראָפעסאָר פון פידל און קאָמער־מוזיק אין דער קייזערלעכער קאָנסערוואַטאָריע פון כאַרקאָוו. דערנאָך האָט ער אָנדערהאַלבן יאָר געדינט אין דער צאַרישער אַרמיי בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין 1918 האָט ער אַרויסגעבראַכט אַ סאָנאַטע פאָר פידל און פּיאָנאָ, וואָס איז געווארן באַרימט. שפּעטער איז ער אַרומגעפאָרן מיט קאָנצערטן איבער אייראָפּע, האָט באַזוכט אָרץ־ישראל, וואו דער באַרימטער רוסיש־יידישער מוזיקער יואל (יוליוס) ענגעל און אָנדערע האָבן

זיך אין יענער צייט באַזעצט. אין 1925 איז אחרון געקומען קיין אַמעריקע און האָט זיך באַזעצט אין ניו־יאָרק, און די לעצטע יאָרן האָט ער געוואוינט אין האָליוואוד, וואו ער איז אין 1943 געשטאָרבן אין עלטער פון 57 יאָר.

יוסף אחרונס פאָרבינדונג מיט דער באַוועגונג צו פאַרשפרייטן יידישע מוזיק האָט זיך אָנגעהויבן אין 1911. מיט דריי יאָר פריער איז אין פעטערבורג געגרינדעט געווארן אַ געזעלשאַפט צו פאַרשפרייטן יידישע פאָלקסמוזיק. די געזעלשאַפט האָט געהאט צוויישן זיך אַ גאַנצע ריי גוטע, טאַלאַנטפולע מוזיקער, וואָס זיינען דערצויגן געווארן אין דער פעטערבורגער אָדער לייפציגער קאָנסערוואַטאָריע, און זי האָט אַנטוויקלט אַ היפשע זייער פרוכטבאַרע און פיל־צוזאָגנדיקע טעטיקייט, וועלכע די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אָבער איבערגעריסן.

צווישן די מיטגלידער פון דער פעטערבורגער געזעלשאַפט זיינען געווען אַזעלכע יידישע מוזיקער, ווי יואל ענגעל, גנעסין, קריין, מילנער, לאַזאַר מאַמינסקי, דער שפעטערדיקער פאַרשער פון יידישער מוזיק, פראָפעסאָר שלמה ראָזאָווסקי, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל, זשיטאָמירסקי, צייטלין, לוואָו, שאלט, קיסעלגאָף, שולמאַן, קאָפלאַן, קאָפיט, גורעוויטש, שקלאר און אַנדערע.

אין 1922 האָבן מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט באַגייט די אַרבעט און געגרינדעט דעם „יובל"־פאַרלאַג אין בערלין. דער פאַרלאַג האָט עקזיסטירט עטלעכע יאָר און האָט אַרויסגעגעבן אַ ריי אַראַנזשירטע יידישע פאָלקסלידער און זאַמלונגען. אין 1918 האָט זיך אין פעטערבורג געגרינדעט אַ קאַמער־מוזיק אַנסאַמבל „זמרה". די מיטגלידער פון דעם אַנסאַמבל זיינען געווען: מעסטעקין — ערשטע פידל; בעזראָדני — צווייטע פידל; מאָלדאַוואַן — וויאָלאַ; יוסף טשערניאַווסקי — וויאָלאָנטשעל; סימעלין בעליסאַן — קלאַרנעט, און בערדיטשעווסקי — פיאַנאָ. דער אַנסאַמבל האָט געמאַכט לאַנגע קאָנצערט־רייזעס דורך סיביר, כינע, יאַפאַן און אַמעריקע ביז ארץ־ישראל.

יוסף אחרון איז מיטן גאַנצן האַרצן געווען מיט אָט דער באַוועגונג צו באַלעבן און קולטיווירן יידישע מוזיק. אין דער ענדלאָזער דיסקוסיע וועגן דעם, וואָס מען דאַרף אַנערקענען פאַר יידישע מוזיק, צי זי דאַרף זיין באַזירט דורכאויס אויפן אַלט־טראַדיציאָנעלן טראָפּ, אָדער אויפן יידישן פאָלקס־ליד און חסידישן ניגון, אָדער אויף ביידע עלעמענטן צוזאַמען, איז אחרון געווען מיט די, וואָס האָבן געהאַלטן פון אַלע דריי עלעמענטן. אין קונסט איז דער פאַקט אַליין, וואָס מען האָט פאַר זיך אַ דערפאַלגרייך ווערק, מנצח אַלע טעאָרעטישע איינוועגדונגען און חקירות. און יוסף אחרונס ווערק אויף ריין־יידישע טעמעס זיינען דער בעסטער באַוויז, אַז יידישע מוזיק קאָן זיין וואונדערלעך־יידיש, האָבנדיק אין זיך וועלכן עס איז פון אָט די מוזיק־עלעמענטן, וואָס לעבן אין יידישן פאָלק.

יוסף אחרון האָט איבערגעלאָזן אַ היפשע צאָל אַלגעמיינע קאָמפאָזיציעס פאַר אָרקעסטער, כאָרן, קוואַרטעטן, סאָנאַטעס, סיואיטעס, און קלענערע קאָמפאָזיציעס פאַר פידל און פיאַנאָ, וויאָלאָנטשעל און לידער. אין גדאל זאַלעסקיס בוך וועגן יידישע מוזיקער ווערן גערעכנט באַגייסטערטע אָפרופן וועגן די קאָמפאָזיציעס פון יוסף אחרון פון די באַרימטע רוסישע מוזיק־קריטיקער איגאָר גליעבאָוו, קאָראָטיגין, סאבאניעיעוו און בראודאָ.

קאָראָטיגין האָט געשריבן: „ווי אַ פידל־שפילער און קאָמפאָזיטאָר פון מוסטער קאָמער־מוזיק, איז לודוויג שפאָר געווען אַ גרויסער אויסנאַם (אויסשליסנדיק, נאָטירלעך, די אַלטע מייסטערס קאָרעלי און מאָרטיני). אַ צווייטער אויסנאַם איז איצט יוסף אחרון. אחרון דער פידל־קינסטלער איז אַ וירדיקער קאָנקורענט פון אחרון דעם קאָמפאָזיטאָר".

דער מוזיק־היסטאָריקער יעווגעני בראודאָ האָט געזאָגט וועגן אחרונען: „ווי אַ שאָפער און אַן אויסטייטשער פון מוזיק, פאַרנעמט אחרון אַ גאָר באַזונדערן אָרט אין אונדזער מוזיק־לעבן. זיין קונסט איז טיף און קאָנצענטרירט".

גליעבאָוו זאָגט וועגן אחרונען, אַז ער איז צווישן לירישע קאָמפאָזיטאָרן אַ זעלטנקייט מיט דעם, וואָס ער איז עמאָציאָנעל דראַמאָטיש. וועגן אחרונס צווייטער פידל־סאָנאָטע זאָגט גליעבאָוו, אַז ער האָט זעלטן באַגעגנט אַזאַ גרויסע מייסטערשאָפט, ווי אין אָט דער קאָמפאָזיציע.

און ל. סאבאניעיעוו רעזומירט אַזוי יוסף אחרונס קאָמפאָזיטאָרישע אָרבעט: „איך זע אין אחרונען אַ רייפן און באַדייטנדיקן מוזיקער אין זיין קינסטלערישער מייסטערשאָפט. ער גייט אינצייטיק אויף צוויי וועגן: ער אָרבעט אויפן יידישן פאָלקלאָר, באַרייכערנדיק דעם יידישן מוזיק־רעפּערטואָר מיט גלענצנדיקע און אינדיווידואליסטישע קאָמפאָזיציעס, און ער שרייבט אויך באַדייטנדיקע מוזיק, וואָס האָט גאָרניט צו טאָן מיט יידישער טאָנאַליטעט. די צוויי וועגן באַגעגענען זיך אין דעם לעצטן פעריאָד פון זיין טעטיקייט".

שילער־קאָרטע פון יידישן טעכניקום ביי די יידישע העכערע קורסן אין קאָוונע

אונטערשריפטן: ז. קאַלמאַנאָוויטש — סעקרעטאָר; (פראָפ.) י. גראָסמאַן — פאָרזיצער פון לעקטאָרן־ראָט

לעאָפאלד גאדאווסקי

צווישן די גרויסע פיאַניסטן פון ניינצנטן און צוואַנ־
ציקסטן יאָרהונדערט פאַרנעמט לעאָפאָלד גאָדאָווסקי
אַ גאָר באַזונדערן אָרט מיט זיין אייגנאַרטיקער קאָריערע.
ער טיילט זיך אויך אויס פון אַנדערע גרויסע מוזיקער
פון זיין צייט מיט דעם אָריגינעלן קוק, וואָס ער האָט
געהאַט אויף דער קונסט פון פיאַנאָ־שפילן און מוזיק־
קאָמפאָזיציע, אין וועלכער ער האָט זיך אַזוי שטאַרק
אויסגעצייכנט.

גאָדאָווסקי איז געבוירן געוואָרן אין ווילנע דעם 3־טן
פעברואַר 1870. ווען ער איז אַלט געוואָרן דריי יאָר, האָט
ער שוין אָרויסגעוויזן אויסערגעווײנלעכע פעאיקייט אין
מוזיק. צו ניין יאָר איז ער צום ערשטן מאָל אויפגע־
טראָטן פאָר אַן עולם אין אַ קאָנצערט.

צו דרייצן יאָר איז ער אַנגעקומען אין דער בערלינער
הויכשול לערנען מוזיק. ווי יונג ער איז אָבער ניט געווען,
האָט ער באַלד איינגעזען, אַז ער האָט דאָ ניט וואָס צו
טאָן, אַז ער וועט פון די פּעדאַנטישע קאָנסערוואַטיוּע פּרא־
פעסאָרן קיין שום ניי וואָרט ניט דערהערן און וועט זיך
פון זיי גאָרניט אויסלערנען. ער האָט פאַרבראַכט
אין דער הויכשול עטלעכע מאָנאַטן און האָט זי פאַרלאָזן.

ווען ער איז אַלט געווען פערצן יאָר, האָט ער גע־
מאַכט אַ קאָנצערט־רייזע איבער אַמעריקע, ווי אַ „וואונ־
דערקינד"־פּיאַניסט, צוזאַמען מיט די באַוואוסטע אַמע־
ריקאַנער סאָפראַנאָס קלארא לואיז קעלאָג און עמא סע־
סיליאַ טוירבער און מיט דעם בעלגישן פידל־ווירטואָז
אָויד מיזען. ער איז אויך אויפגעטראָטן אין ניו־יאָרקער
קאַסינאָ.

גאָדאָווסקי האָט דעמאָלט שטאַרק געוואָלט זיין אַ
תלמיד בײַם גרויסן פיאַנאָ־ווירטואָז פראַנץ ליסט, וועלכער
האָט אין יענער צייט געוואוינט אין ווײַמאַר, דייטשלאַנד.
מיט אָט דער האָפענונג האָט ער זיך אומגעקערט קיין
אייראָפּע. אָבער ווי גרויס איז געווען זיין אַנטוישונג,
ווען ער האָט זיך דערוואוסט, אַז דער גרויסער ליסט איז
נאָר וואָס געשטאָרבן.

שפּעטער איז געקומען אַ צווייטע ביטערע אַנטוישונג,
ווען ער האָט געהאָפט צו לערנען בײַם באַרימטן קאָמ־
פאָזיטאָר קאַמיל סען־סאַנס. מען האָט אים פאָרגעשטעלט
פאָר סען־סאַנסן, וועלכער האָט שוין געהערט, ווי גא־
דאָסקי האָט געשפּילט זיינע קאָמפאָזיציעס. סען־סאַנס איז
געוואָרן באַגייסטערט פון דעם יונגן פיאַניסט און האָט
זיך שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט זיין מוזיקאַלישער
בילדונג. סען־סאַנס איז אָבער געווען אַ זייער אומרו־
איקער און ער פלעגט נאָכאַנאַנד אַרומפאָרן אין אויסלאַנד.
גאָדאָווסקי האָט דריי יאָר פאַרבראַכט אין פאַריז, און אין
די דריי יאָר האָט ער געהאַט זייער ווינציק געלעגנהייטן
צו לערנען בײַ סען־סאַנסן.

מיט דעם האָט זיך געענדיקט גאָדאָווסקיס לערע.
ווייטער איז ער שוין געווען אָנגעוויזן אויף זיך אַליין.
ער האָט זיך געלערנט אַליין, און ער האָט דאָס קיינמאָל
ניט אויפגעהערט.

אין 1890 איז לעאָפאָלד גאָדאָווסקי צום צווייטן מאָל
געקומען אין די פאַראיניקטע שטאַטן אויף אַ קאָנצערט־
רייזע. אין אַ יאָר אַרום האָט ער חתונה געהאַט מיט
פרעדעריקאָ סאקס פון ניו־יאָרק. ער איז מיט זיין פרוי
אָפּגעפאָרן קיין אייראָפּע און האָט זיך אומגעקערט אין
עטלעכע חדשים אַרום. עטלעכע אויפטריטן, וואָס ער האָט
געמאַכט דערנאָך בײַ די אַרקעסטער־קאָנצערטן אין ניו־
יאָרקער לעאָקס לאיסיאום, וואָס זיינען געווען דירי־
זשירט פון טעאָדאָר טאָמאַס, זיינען געווען אַ גאָר אום־
געוויינלעכער דערפאָלג, און פאַרשיידענע אָנבאָטן זיינען
געמאַכט געוואָרן גאָדאָווסקין פון אַלע זייטן.

אַרום יענער צייט איז ער געוואָרן פּיאַנאָ־לערער
אין דער בראָז סטריט קאָנסערוואַטאָריע אין פילאָדעלפיע.
דאָס איז געווען דער אָנהייב פון אַ לאָנגער און גלענצנדי־
קער קאָריערע. די אַרבעט פון אַ לערער איז בײַ לעאָפאָלד
גאָדאָווסקין אַלע מאָל געגאַנגען צוזאַמען מיט קאָנצערט־
רייזעס. אין יאָר 1894 איז ער געוואָרן דער לייטער פון
דער פּיאַנאָ־אָפּטיילונג אין דער קאָנסערוואַטאָריע פון
שיקאַגאָ, פאַרנעמענדיק דעם אָרט פון דעם באַרימטן אַמע־
ריקאַנער פּיאַניסט וויליאָם ה. שעוואוד. גאָדאָווסקי איז
דעמאָלט אַלט געווען 24 יאָר און זיין רעפוטאַציע אין
אַמעריקע איז שוין געווען זייער גרויס. די שטעלע אין
דער קאָנסערוואַטאָריע פון שיקאַגאָ האָט ער אָנגעהאַלטן
ביזן יאָר 1900.

אין 1900 האָט לעאָפאָלד גאָדאָווסקי באַשלאָסן זיך
אומצוקערן קיין אייראָפּע און איינגעמען דעם מוזיק־עולם
פון דער אַלטער וועלט. ער האָט זי טאַקע איינגענומען
מיט שטורעם.

דעם 6־טן דעצעמבער 1900 האָט גאָדאָווסקי גע־
געבן זיין ערשטן קאָנצערט אין בערלין, און איבערנאַכט
איז ער געוואָרן איינער פון די באַרימטע פיגורן אין דעם
אייראָפּעאישן מוזיק־לעבן. ער האָט פאַרבראַכט אין בער־
לין ביז 1909, און ער איז אין די יאָרן אַ סך אַרומגעפאָרן
איבער דער וועלט מיט פּיאַנאָ־קאָנצערטן. אומעטום,
וואו נאָר גאָדאָווסקי האָט געשפּילט, האָט ער געוואונען
די העכסטע אָנערקענונג און באַוואונדערונג.

אין 1909 ווערט ער ווידער דער פּעדאַגאָג, באַזעצ־
דיק זיך דאָס מאָל אין ווין. ער איז דאָרטן באַשטימט
געוואָרן אַלס דירעקטאָר פון דער מייסטער־שול פאָר פּיאַנאָ־
שפּילן בײַ דער קייזערלעכער קאָנסערוואַטאָריע. די הויכע
שטעלע האָבן ביז אים פאַרנומען די גרויסע פּיאַניסטן
עמיל זואָער, אַ ייִד און פּרופעסאָר בוזאָני, אַ האָלבער ייִד,
ביידע געבוירענע אין דייטשלאַנד. דער ווילנער ייִד

לעאָפּאָלד גאָדאָווסקי האָט דאָ זיינע פאָרגייער ניט פאַר־שעמט.

גאָדאָווסקי האָט די שטעלע אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1912. ער האָט אָנגעפירט מיט די העכערע קלאַסן אין פּיאַנאָ־שפּילן, וואו יונגע טאַלאַנטפולע פּיאַנאָ־קינסטלער האָבן זיך פאַרפולקאָמט אין זייער קונסט. גאָדאָווסקי האָט געהאַט זיין אייגענעם אָריגינעלן קוק אויף דער אַרבעט און קונסט פון לערנען אַנדערע, און ער האָט געהאַט די פולע מעגלעכקייט אָנצואווענדן זיין טעאָריע.

שפּעטער איז לעאָפּאָלד גאָדאָווסקי קיינמאָל ניט געווען פולשטענדיק צופרידן מיט דער פּעדאַגאָגישער אַרבעט. ניט ווייל ער האָט פון דעם ניט געהאַלטן, פאַר־קערט, ער האָט די אַרבעט פון דעם מוזיק־לערער גע־שטעלט זייער הויך, אָבער ער האָט אויך געשטעלט דעם לערער זייער שטרענגע פאָדערונגען. גאָדאָווסקי איז גע־ווען אַ קינסטלער־אַ־דענקער. ווי דערפאָלגרייך מען האָט אים ניט געהאַלטן, ווי אַ לערער פון יונגע טאַלאַנטפולע מוזיקער, האָט ער אַליין געפונען אין זיין אַרבעט גרויסע אַנטוישונגען.

אין זיין בוך וועגן יידישע מוזיקער גיט איבער דער וויאָלאָנטשעליסט גדאל זאַלעסקי אַזעלכע שפּעטערדיקע רייד פון דעם גרויסן פּיאַנאָ־קינסטלער: „איך האַלט, אַז די יאָרן, וואָס איך האָב אין דער ערשטער צייט פון מיין קאַריערע געווידמעט אויף לערנען אַנדערע זיינען געווען אַ פאַרלוסט פון צייט. לערנען אַנדערע איז, פאַרשטייט זיך, אַ נאָבעלע פּראָפעסיע, אָבער פון מיין אייגענער דער־פאַרונג ווייס איך, אַז די רעזולטאַטן זיינען נישטיק, אין פאַרגלייך מיט דער צייט און דער ענערגיע, וואָס ווערן פאַרווענדט. עס איז דורכאויס אַן אַרויסגעוואָרפענע אַר־בעט צו לערנען עמיצן, וואָס פאַרמאָגט ניט דאָס ריינע גאָלד, — דאָס איז ווי פּריידיקן אין מדבר. גרויסע זשעניען זיינען, נאַטירלעך, זייער זעלטן, איך האָב נאָך ניט געפונען קיין זייער גרויסע טאַלאַנטן. עס אַנטמוטיקט באמת זייער שטאַרק, ווען מען זעט איין, אַז היינט צו טאָג האָבן מיר ניט קיין איינציקן שאָפּען אָדער ליסט, וואָס זאָל באַשאַפן אַ נייע קונסט אין פּיאַנאָ־שפּילן".

אַזוי ווי די מערסטע תלמידים פון מוזיק־שולן פון קאָנסערוואַטאָריעס זיינען מיטלמעסיקייטן, האָט גאָדאָווסקי געהאַלטן, אַז די בעסטע זאך איז לערנען זיי צוזאַמען אין קלאַסן. דאָס איז אי אַ סך בעסער פאַר זיי, אי דאָס שפּאָרט איין אַ סך צייט פון דעם לערער. אין אַ גרופּע וועט דער תלמיד האָבן פאַר זיך קאָנקורענץ פון אַנדערע תלמידים און זייער גוטן ביישפּיל, וועט ער מאַכן גרעסערע אָנ־שטרענגונגען צו באַנעמען דעם ענין, וואָס ער לערנט. דעריבער, ווען גאָדאָווסקי איז געווען דירעקטאָר פון דער מייסטער־שול ביי דער קייזערלעכער קאָנסערוואַטאָריע אין ווין, האָט ער אַלעמאָל געלערנט מיט תלמידים אין קלאַסן. גאָדאָווסקי האָט פון זיינע תלמידים געוואָלט מאַכן ניט נאָר גוטע פּיאַניסטן, נאָר אויך גוטע מוזיקער און קינסטלער.

עס איז דעריבער גאָר קיין חידוש ניט, וואָס אָט דער גרויסער מוזיקער און קינסטלער און לערער פון אַנדערע האָט געהאַט אַ טיפן איינפלוס אויף אַ גאַנצן דור יינגערע פּיאַנאָ־ווירטואָזן, וועמען ער האָט איבער־געגעבן אי זיין פעאיקייט אַריינצודרינגען טיף אין אַ מוזיק־ווערק, וואָס ווערט געשפּילט, אי די גרויסע ווירטואָזיטעט פון זיינע הענט און פינגער.

פון 1912 אָן האָט לעאָפּאָלד גאָדאָווסקי געוואוינט מערסטנס אין אַמעריקע, אָבער ער איז נאָכאַנאַנד אַרומ־געפאָרן מיט קאָנצערטן אין די פאַראייניקטע שטאַטן און אין אויסלאַנד.

פון דעמאָלט אָן און ביז זיין טויט (1938) איז גאָדאָווסקי געווען פּראָמינענט אין דער מוזיק־וועלט ווי אַ לערער, ווי אַ קאָנצערט־פּיאַניסט און ווי אַ קאָמפּאָזיטאָר.

ווי אַ פּיאַנאָ־ווירטואָז, האָט גאָדאָווסקי געהאַט ווינ־ציק אמתע קאָנקורענטן אויף דער קאָנצערט־בינע. מען דערציילט, אַז ווען מען האָט געפרעגט דעם באַרימטן יידישן פּיאַניסט וולאַדימיר דע פאַכמאַן, וועמען ער האַלט פאַרן גרעסטן פּיאַנאָ־ווירטואָז פון אונדזער צייט, האָט יענער געענטפערט: „נאָך מיר איז דער גרעסטער פּיאַ־ניסט פון אונדזער צייט לעאָפּאָלד גאָדאָווסקי".

אין די לעצטע יאָרן האָט אָבער גאָדאָווסקי ניט גע־קאָנט אויפטרעטן אויף דער קאָנצערט־בינע צוליב אַ לייכטן פּאַראַליז פון דער לינקער האַנט.

גאָדאָווסקי איז אויך געווען אַ גלענצנדער קאָמפּאָ־זיטאָר, באַזונדערס פאַר דער פּיאַנאָ. מען האָט וועגן גאָדאָווסקין געזאָגט, אַז זינט פראַנץ ליסט האָט קיינער אַזוי פיל ניט פאַרגרעסערט די מעגלעכקייטן פון פּיאַנאָ־קאָמפּאָזיציע, ווי ער האָט דאָס געטאָן. ער האָט איבער־געלאָזן אַ סך זייער אָריגינעלע קאָמפּאָזיציעס, וואָס זיינען אין רעפּערטואַר פון ווירטואָזן. ער האָט געמאַכט זייער אַ סך גלענצנדיקע אַראַנזשירונגען און פּאַראַפראַזן פון די ווערק פון פּיאַנאָ־קלאַסיקער: באַך, שאָפּען, וועבער, שובערט, שומאַן, יאָהאַן שטראוס, ריכאַרד שטראוס, קאַרל באָם, אַלבעניז און אַנדערע. באַזונדערס באַרימט זיינען זיינע שאָפּען עטיודן, אַ פּיאַנאָ סאָנאַטע, אַ טאָקאטא, אַ קאַפּריטשיאָ, „טריאקאָטאמעראָן" — דרייסיק שטימונגען פון סצענעס פאַר פּיאַנאָ, אַ „יאווא סיואיטע", „רענע־סאַנס" — אַ פרייע טראַנסקריפּציע פון אַלטער מוזיק פאַר פּיאַנאָ, אַ גאַנצע ריי „אַדאָפּטאַציעס", „פאָנאָגראַ־מעס", „טאָן־רייזעס", „מיניאַטורן", טענץ און אַ סך אַנ־דערע. אין אַלע זיינע פּיאַנאָ־קאָמפּאָזיציעס ווייזט ער זיך אַרויס ווי איינער פון די גרעסטע מייסטערס פון פּיאַנאָ, און גאָר גרויסע ווירטואָזן נעמען זיך אונטער זיי צו שפּילן.

נתן סטאלניץ

וועגן חזנים און חזנות - ליטא

(זכרונות)

ווען איך האָב אַנגעהויבן שרייבן מיינע זכרונות וועגן חזנים און חזנות, האָט אין מיין דמיון אויפגעטויכט דאָס אויסגעלאָשן בילד פון דער נאָענטער פֿאַרגאַנגענ־ הייט; אין געדאַנק שיינען אויף די אומפֿאַרגלייכלעכע חזנות־צענטערן פון מזרח־ און מערב־אייראָפּע, וואָס זיינען ליידער צוזאַמען מיט די דאָרטיקע קהילות חרוב ונחרב געוואָרן, אָבער זייער גייסטיקע השפּעה און רייכע קולטור־ירושה וועט פֿאַרבלייבן לדורות.

וועלנדיק דער עיקר קאָנצענטרירן זיך אויפן חזנות־ געביט אין ליטע, וועלן מיר מוזן פֿאַרביילאָזן די באַדיי־ טנסטע חזנות־צענטערן פון דרום־רוסלאַנד און אוקראינע, ווי אָדעס מיט אירע באַרימטע חזנים פון אַ ניסן בלומענ־ טאָל, פנחס מינקאָווסקי, יעקב ספּיוואַק (יאַנקל סאַראָקער), אפֿרים זלמן ראָזומני, בצלאל אָדעסער, יעקב באַכמאַן, פּיצע אַבראָס און אַנדערע גרויסע עמוד־קינסטלער; ווי אויך די מייסטערהאַפֿטע סינאַגאָגאָלע דירעגענט־ קאָמפּאָניסטן: נאָוואַקאָווסקי, דונאַיעווסקי, יאַקאָווקין; קישענאָו מיט אירע גדולי התפילה: קאָלאָכניק און קילעמניק; בערדיטשעוו מיט איר זעלטענעם חוט־ המשולש: ניסן בעלזער, ירוחם הקטן און זיידל ראָווגער; אָדער לעמבערג, די איינפֿלוסריכע חזנות־פֿאָזיציע אין גאַליציע, פון וואַנען ס׳האָט אַמשטאַרקסטן משפּיע געווען די פֿערזענלעכקייט פון חזנישן נעסטאָר ברוך שאָר; וואַרשע, די קעניגרייך פון חזנות אין פּוילן; ווין, בודא־ פּעשט און בוקאָרעשט, די צענטערן פון חזנות אין עסט־ רייך־אונגאָרן און רומעניע, וועלכע האָבן אריינגעשריבן קאָליראָפֿולע קאַפּיטלעך אין דער געשיכטע פון אונדזער ליטורגיע.

מיר וועלן זיך האַלטן דורכאויס ביי דער געשטעל־ טער אויפגאַבע און באַמיען זיך אַרויסצורעכענען, כאָטש אין אַ קאָנדענסירטער פֿאָרם, אַ טייל פון די פיל איינדרוקן, וואָס זיינען מיר אַמנאָענטסטן און אַמשטאַרקסטן פֿאַר־ בליבן אין זכרון וועגן חזנים אין ליטע, וואו איך האָב מיין יוגנט פֿאַרבראַכט.

א.

בדרך כלל זאָל דאָ לשבח באַמערקט ווערן: הגם דאָס ענין־ותדיקע ליטווישע יידנטום האָט לגמרי זיך ניט געריסן פֿאַר גייסטיקער העגעמאָניע, האָט דאָך איר השפּעה דערגרייכט צו די וויטסטע ווינקלען פון דער ערד; אויב די גייסטיקע יידישע ליטע האָט אין אַ גרויסער מאָס געדינט ווי אַ מוסטער אין פיל הינזיכטן פֿאַר דעם רוב יידישע קיבוצים, איז עס אויך אינעם פּרט פון יידיש־מוזיקאַלישן וועזן. כאָטש די יידישע ליטע איז צאָלמעסיק קליין געווען, איז זי אָבער, כידוע, גאָר גרויס געווען אין איכות, גייסטיק שטאַרק כמעט אויף אַלע געביטן פון קולטור און קונסט, איינשליסנדיק אויך חזנות. ליטורגיע שעפּער פון ליטע האָבן דעם גרעסטן חלק בייגעטראָגן צו אונדזער אַלגעמיינעם יידישן נגינה־ אוצר.

דאָס ליטווישע חזנות, אין תוך געמומען, האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט אַן אייגנאַרטיקע טראַדיציאָנעלע פֿאָרם, לחלוטין אָן איבעריקע „דריידלעך און פּליטערלעך". אָבער אין לויף פון דער צייט, אַ דאַנק דער ווירקונג פון די עמוד־קינסטלער פון אָנדערע געגנטן, — צום מיינסטנס פון אוקראינע, וואָלין, בעסאַראַביע, רומעניע און אָנדערע מקומות — איז דאָס חזנות־ליטע שפּעטער געוואָרן אַ שפּרודלדיקער קוואָל פֿאַר פֿאַרשיידנאַרטיקע מוסטערהאַפֿטע חזנישע פֿאָרמען. זי איז מער ניט פֿאַר־ בליבן איינגעשלאָסן און באַגרענעצט ביי איר אלטער שטרענגער ליטווישׁ־חזנישער שיטה. חזנות־ליטע איז פֿאַקטיש געוואָרן אַ וויכטיקער רעזערוואואר פֿאַר אַ סך אָנדערע יידישע קיבוצים אין פֿאַרשיידענע וועלט־ טיילן. דאָס איז אָגב אַן און פֿאַר זיך אַ גאַנץ רייך קאַפּיטל חזנות־געשיכטע.

וועלנדיק באַלייכטן דעם דאָזיקן קאַפּיטל וועט אונדז אויסקומען הויפּטזעכלעך זיך אָפּשטעלן אויף דער ליט־ווישער מעטראָפּאָליע, זוילנע — „ירושלים־דליטא", וואָס איז ווירקלעך אין פיל פּרטים געווען די מוסטער־ שטאָט פון חזנות פֿאַר מערסטע קהילות.

וועגן דער באַדייטנדיקער חזנות־ראָל פון ווילנע האָט חזן גרשון סיראָטע ז״ל, אין זיינע פֿאַרעפנטלעכטע מעמוארן, געהאַט זיך אויסגעדריקט, אַז דער ווילנער עמוד איז פֿאַר אים געווען די בעסטע קאָנסערוואָטאָריע. עס בלייבט אַן אומבאַשטרייטבאַרער פֿאַקט, אַז ראָוי צו טראָגן דעם נאָמען „ווילנער חזן" האָט ווירקלעך געמיינט דער בעסטער אנערקענטער דיפּלאָם צו דערגרייכן שפּע־ טער די חשובסטע חזנות־שטעלעס אין די גרעסטע צענטערן. אַ דאַנק אירע גרויסע עמוד־קינסטלער, האָט ווילנער חזנות באַקומען אַ שם אין דער גאַנצער וועלט. דערמאָנענדיק וועגן ווילנער חזנות, וואָס האָט דורות־ לאַנג פֿאַרנומען אַזאַ וויכטיקע פֿאָזיציע אינעם אָרטיקן גייסטרייכן יידישן לעבן, דאַרפן דער עיקר באַצייכנט ווערן אירע צוויי דאָמינירנדיקע נגינה־צענטערן: די ווילנער כאָר־שול — „טהרת הקודש" (געבויט אין צווייטן העלפט פון פֿאָריקן יאָרהונדערט) און די ווילנער שטאָט־ שול (געבויט אין 73־1572). ביידע דערמאָנטע שולן האָבן אגב אויף אַן אומדירעקטן אופן, אין פֿאַרשיידענע צייטן, אַרויסגעגעבן באַרימטע חזנים פֿאָרן אַלוועלטלעכן יידנ־

טום. אָט די ביידע נגינה־צענטערן האָבן מיט זייער השפּעה אַרויסגעשיינט ווייט אריבער די גרענעצן פון ליטע. פון זייערע קאַדרען באַגאַבטע צאַלרייכע משוררים זיינען שפּעטער אויסגעוואַקסן חזנים גדולים, ערשטראַנגיקע קאָנצערט־זינגער, אָפּערע־אַרטיסטן, קאָניגלעכע קאַמער־זינגער און דיריגענטן־קאָמפּאָזיטאָרן מיט גרויסע וועלט־נעמען.

די כאָר־שול „טהרת הקודש", וואָס עס האָבן געדאַוונט די פּניי־העיר פון ווילנע, די אַרטיקע רייכע אַריס־טאָקראַטיע, ווי די משכילים פון שטאָט, איינשליסנדיק די רייך־פֿאַרצווייגטע ליטעראַרישע משפּחה, וואָס האָט געשמט בריייט און ווייט אין דער יידישער וועלט, האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט אן אמתער היכל הנגינה. אויס־געפּילט האָט מען די מערסטע תפילות מיט שיינער מאָדערנער קלאַסישער חזנות, אַדאַפּטירט אַמיינסטנס פון מערב־אייראָפּע, וואו צוזאַמען מיטן אויפשטייגנדיקן קולטור־רענעסאַנס האָט אויך חזנות באַקומען אַ נייע געשטאַלטונג.

דער פּאָפולערסטער און לאַנגיאַריקסטער פון די חזנים, וועלכע האָבן פֿאַרטראָטן דעם חשובן עמוד פון „טהרת הקודש", איז געווען דער וועלט־באַרימטער חזן־קאַמפּאָזיטאָר און משכיל, אברהם משה בערנשטיין ע"ה. געוויסע יאָרן בין איך געווען ביי חזן בערנשטיין אַ בן־בית און גייסטיק אַ סך געגאָסן פון זיין נאָענטער פריינטשאַפט. מיר איז אויך אויסגעקומען אַנטיילנעמען מיט אים אויף אַוונטן געווידמעט דעם יידישן ניגון, אַראָנזשירט דורך דער היסטאָריש־עטנאָגראָפישער גע־זעלשאַפט א. נ. פון ש. אנסקי. זיינע באַלערנדע מוזיקא־לישע לעקציעס האָבן אַרויסגערופן גרויס אינטערעס אין דער יידישער וועלט און צוגעצויגן אויך אַ סך פון דער שטודירנדיקער יוגנט. פיל צייט און מי האָט חזן בערנשטיין אָפּגעגעבן אויך פֿאַר דער געהעריקער מוזיקאַלישער אויסבילדונג אין אַרטיקע יידישע לערן־אַנשטאַלטן, וואו ער האָט איינשטודירט זיינע אייגענע קאַמפּאָנירונגען אויף טעקסטן פון א. ריי קלאַסישע העברעאיש־יידישע דיכטער. אין לערער־סעמינאָר האָט ער אויפגעשטעלט אַ גרויסן מענער־כאָר, וואָס איז געוואָרן אַ שם־דבר אין גאַנצן אומגעגנט, און די דער־פאָלגרייכע קאָנצערט־אויפטריטן פלעגן אַרויסרופן די וואַרעמסטע לויב־קריטיק. צו דער זעלבער צייט האָט בערנשטיין געשאַפֿן אַ רייכע צאָל פֿאָפולער געוואָרענע סינאַגאָגאַלע קאָמפּאָזיציעס, וועלכע וועלן נאָך עד היום אומעטום געזונגען. אַ טייל פון זיינע שאָפונגען זיינען פאַראייביקט געוואָרן אויף פליטן פון די גרעסטע חזנים און קאָנצערט־זינגער.

חזן בערנשטיין איז אויך געווען אַן אידעאַלער קאַמ־פּילאָטאָר פון חסידישע זמירות, וואָס זיינען דורות געזונ־גען געוואָרן פון טויזנטער יידן און שפּעטער אָנגעהויבן פֿאַרגעסן ווערן. אַ לענגערע צייט האָט ער זיי געזאַמלט און באַאַרבעט. לסוף איז אין 1927 פֿאַרעפנטלעכט געוואָרן דורך דער אויבנדערמאָנטער היסטאָריש־עטנאָגראָפישער געזעלשאַפט דער „מוזיקאַלישער פּנקס" פון א. מ. בערנ־שטיין, וואָס אָנטהאַלט אַ רייכן ניגונים־קוואַל פון יידישן פֿאָלקס־אוצר. (לעצטנס איז דער זעלבער פּנקס איבער־געדרוקט געוואָרן דורך דער „קאָנטאָרס אָסעמבלי אָוו אַמעריקא).

אָבער חוץ קאָמפּאָזיטאָר און מוזיקאַלאָג איז חזן בערנשטיין אויך געווען אַן אומדערמידלעכער פֿאָרשער פון העברעאישער ליטעראָטור. כמעט טאָג־אין טאָג־אויס האָט מען אים געקאָנט טרעפן אין „סטראָשון ביב־ליאָטעק" אויפן ווילנער שול־הויף פֿאַרטיפט אין אַלטע ספרים, מאָכנדיק נייטיקע נאָטיצן. מען האָט אין פֿאַר־שיידענע צייטשריפטן, העברעאישע און יידישע געקענט באַגעגענען זיינע באַלערנדע אַרטיקלען און אָפּהאַנדלונ־גען איבער יידישער מוזיק און אויך מעמוארן וועגן באַרימטע חזנים און יידישע מוזיקער. מען האָט אים באַצייכנט ניט נאָר אַלס אַ לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע, נאָר אויך אַלס פֿאַרדינסטפולן פֿאָרשער פון דער לי־טורגיע. ער האָט אויסגעבעסערט, וואָס די פֿאַרגענגער האָבן פֿאַרגרייזט.

אין 1921, וועלן בערנשטיין האָט נאָך 30 יאָר עבודת הקודש אויפגעגעבן זיין חזנות־אמט אין „טהרת הקודש", איז זאָלודקאָווסקי אויפגענומען געוואָרן אַלס זיין ממלא מקום. גאָר גיך האָט זאָלודקאָווסקי געוואונען אנערקענונג און גרויס אַכטונג מצד דער גאַנצער געמיינדע, אַ דאַנק זיין פילזייטיקער קענטעניש און באַגאַבטקייט ניט נאָר אויפן נגינה־געביט. ער איז באַוואָפנט געווען מיט טיפן יידישן וויסן און וועלטלעכער בילדונג. ווי זיין פֿאַרגענגער בערנשטיין האָט אויך זאלודקאָווסקי זיך ניט באַגרענעצט בלויז מיט זיין עבודת הקודש ביים עמוד. זיין ראָל אַלס אַלגעמיינער מוזיקאַליש־ליטעראָרישער כוח און אויך אַלס אַקטיוואָר קולטור־עסקן האָט געלייגט אַ חותם אויפן יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין די גרויסע קהילות, וואו ער האָט זיינע חזנות־אַמטן אָנגעהאַלטן אויף ביידע זייטן ים. ער האָט אַלעמאָל נעווענקט און געפרופן מונדלעך און שריפטלעך זיינע חזנים־קאַלעגן צו לערנען און זיך פֿאַרטיפן ניט נאָר אין מוזיקאַלישער אויסבילדונג, נאָר אויך באַקרעפטיקן זיך גייסטיק וואָס מער מיט די נייטיקסטע יידישע לימו־דים, וואָס אַ שליח־ציבור דאַרף און מוז וויסן. אויף חזונישע לאָנד־קאָנפערענצן איז ער, אַפריער אין אייראָ־פע, דערנאָך אין אַמעריקע, פאַקטיש געווען צווישן די טאָן־געבער אריינצוברענגען אַ רוח־חיים אין חזנים־לאָגער.

נאָך זאָלודקאָווסקיס פֿאַרלאָזן ווילנע האָבן אַ קורצע צייט פֿאַרטראָטן דעם עמוד פון „טהרת הקודש" די חזנים טייכטעל און קאָמענעצקי.

אין משך פון 8 יאָר האָט דערנאָך אָנגעהאַלטן דעם חזנות־אמט אין דער זעלביקער כאָרשול יעקב גאָלדשטיין, וועלכער איז נאָכדעם אַוועקגענומען געוואָרן אַלס שליח ציבור פון דער גרויסער „סטעמפֿארד־היל"־סינאָגאָגע אין לאָנדאָן, און מיט 17 יאָר שפּעטער איינגעגלידערט

געוואָרן אין דער ניו־יאָרקער חזנים־משפחה, וואו ער איז ממשיך זיין מלאכת הקודש.

און איצט אַ בליק אויף דער גרויסער חזנות־ראַל פון ווילנער שטאָט־שול, וואָס איז געשטאַנען ברומו של עולם. דאָ האָט שוין דאָס חזנות און אויך דאָס כאָר־געזאַנג פאַרגעשטעלט מיט זיך אַ גאַנץ אַנדער נוסח: ניט דאָס קלאַסישע חזנות, נייערט „געפיל חזנות", פריי פון וועלכע עס איז געצאַמטע פאַרמען, דורכאויס דורכגעדרונגען מיט רגש און התעוררות. דער עולם מתפללים, מייסטנס „עמך" און סתם געווייגלעכע בעלי בתים, וואָס פלעגט אָנפילן די גיגאַנטישע שול מפה אל פה יעדן שבת מברכים (דער שטאָט־חזן האָט ניט געדאַוונט יעדן שבת אַזוי ווי אין כאַרשול), האָט יעדעס מאָל מיט גרויס נייגער אוֹן דורשט דערוואַרט פון חזן חידושים און זיך געקוויקט פון זיינע אימפּראָוויזירונגען. מ׳איז געשטאַנען ממש פאַרצויבערט און געשלונגען יעדעס וואָרט און יעדן טאָן פונעם חזן.

צו האָבן אַ באַגריף וועגן דעם גרויסן באַדייט פונעם עמוד אין ווילנער שטאָט־שול, איז געגוג אָנצוואוייזן אויף דעם רייסטער פון די גדולי התפילה, וואָס האָבן דאָרט פאַרטראָטן און מיט וועלט־רום געקרוינט געוואָרן. פון פאַרשיידענע שטעט האָט מען אין פאַרשיידענע צייטן זיך געריסן אַרויסצוקריגן פון ווילנע אירע שטאָט־חזנים, ניט אָפשטעלנדיק זיך פאַר קיין פריין. אפילו די ניט יידיש־מוזיקאַלישע וועלט האָט אָפט געהאַלטן אַ וואַכזאם אויג אויף די אויסגעצייכנטע ווילנער שטאָט־חזנים, זוכנדיק תרופות ווי אַזוי צו קאָנען אַריבערגיין נעמען זיי פאַר דער אָפערע־בינע. איז דאָך באַוואוסט דער פאַל מיט דעם לעגענדאַרן „ווילנער בעל הביתל", חזן יואל דוד סטראַשונסקי (1850—1816), וועלכער איז דורך דער באַווירקונג פון באַרימטן פּוילישן קאָמפּאָזיטאָר מאָניושקאָ, וואָס האָט בשעתו געלעבט אין ווילנע, אריינגעצויגן געוואָרן אין דער פּוילישער אָפערע אין וואַרשע. לייַדער האָט דער דאָזיקער עקסטרעמער איבערגאַנגס־פּראָצעס געבראַכט פאַטאַלע פאָלגן — י. א. סטראַשונסקי האָט זיך גייסטיק צוזאַמענגעבראַכן און איז פריצייטיק, אין עלטער פון 34 יאָר, אַוועק פון דער וועלט.

אויך זיין שפּעטערדיקער נאָכפאָלגער, חזן חיים וואַסערצוג (באַקאַנט מער אונטערן נאָמען ר׳ חיימל לאָמזשער) האָט מען פרובירט שטאַרק באַווירקן, ער זאָל איבערגיין צו דער אָפערע־בינע. די איטאַליענישע אָפערע־קאָמפּאָניע אין פּעטערבורג האָט אים געהאָט פאַרגעלייגט אַ גאָר הויכן האָנאָראַר. אָבער ביי אים האָט שוין געהאָט גובר געווען די טיף אייגענווואָרצלטע רעליגיעזיטעט צו דערדריקן אין זיך דעם באַגער צו דער רייכער אָפערע־בינע און האָט אָפגעווארפן די פאַרגעשלאָגענע פרעמד קינסטלעריש גלאַריע.

דערפאָלג און וועלט־רום דערגרייכן אויך די גאַנצע נאָכפאָלגנדיקע פלעיאַדע ווילנער שטאָט־חזנים: יהושע פיינזינגער, ישראל קופּער, יוסף צבי כהנא, גרשון סיראָטע, דוד משה שטיינבערג, דוד רויטמאַן, מרדכי הערשמאַן,

און ויבדלו לחיים, די געווענטע שטאָט־חזנים פון ווילנע — משה קוסעוויצקי און יוסף איידעלסאָן, וועלכע האָבן זיך פון היטלער־חורבן על פּי נס גערעטעוועט און, מיט פריידּ צו זאָגן, באַשיינען איצט דאָס חזנות אין אַמעריקע.

אַ פּאָר מערקווירדיקע ווילנער עפיזאָדן וועט דאָ כדאי זיין אַרויסברענגען וועגן די חזנים רויטמאַן און הערשמאַן.

דוד רויטמאַנס אָנקומען פון באַכמוט פּאָרן ווילנער שטאָט־חזן, געדענקט זיך מיר עד היום. עולם האָט אַרויס־געווייזן אַ גוואַלדיקן ענטוזיאַזם בעת זיין ערשטן שבת דאָוונען. די גאַנצע יידישע און אויך די שכנותדיקע דייטשישע גאָס זיינען געדיכט געוואָרן מיט יידן, וואָס האָבן פון אַלע זייטן זיך געריסן מיטבאַגלייטן חזן רויטמאַנען פון שול. אָנקומענדיקע רייטער־פאָליציי האָבן געמוזט איינהאַלטן דעם שטאַרקן געדראַנג אין וועלכן מענטשן זיינען שיער ניט צעדריקט געוואָרן אַזוי שטאַרק איז מען געריט און מיטגעריסן געוואָרן פון זיין דע־מאָלטיקן מתיקותדיקן דאָוונען. זיין שפּעריישער כוח ביים עמוד און מוזיקאַלישער טאַלענט איז באמת געווען אין לשער. ד׳י מתפללים האָבן אים ממש פאַרגעטערט. אָבער ניט לאַנג איז די ווילנער יידן באַשערט געווען צו גענישן פון רו־טמאָנס וואונדערבאַרער נגינה. די רייכערע קהילה אין פּעטערבורג האָט אים שפּעטער אויסגעכאַפּט פאַר איר גרויסער כאַרשול, וואו ער איז געבליבן ביז נאָכן אויסברוך פון דער באַלשעוויסטישער רעוואָלוציע.

מרדכי הערשמאַן, וועלכער איז אָנגעקומען אַלס שטאָט־חזן אין ווילנע אין 1913, איז מיט אַ יאָר שפּע־טער, ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווי אַ „זאַפּאַסנער" סאָלדאָט מאָביליזירט געוואָרן אין דער אַרמיי און געזאָלט אָפּגעשיקט ווערן צום פראָנט. דאָס האָט שטאַרק אויפגערודערט די שול־גבאים און זיינע דערוואָרבענע פיל פאַרערער. צום גליק איז דאָן פאַרגעקומען אין ווילנער שטאָט־שול אַ ספּעציעלע גא־טעסדינסט פאַרן נצחון פון רוסלאַנד, וואו עס זיינען בייגעווען די אַרטיקע העכסטע מיליטער־לייט. חזן הערש־מאָן האָט מיט זיין פענאָמענאַלער שטימע און געטלעך גע־זאַנג אַזוי שטאַרק נושא חן געווען ביים אָנווועזנדיקן קריגס־קאָמאַנדיר רעגענקאַמף, אַז ער האָט אים גלייך באַפרייט פון מיליטער. זיין אויסערגעווייגלעכע באַגייסטערונג האָט דער קריגסמאַן עפּנטלעך אויסגעדריקט אין געריטע ווערטער, אַז אַזאַ גאָט־געבענטשטער זינגער טאָר ניט אויסגעשטעלט ווערן צו דער סכנה פון קריגס־פראָנט און זאָל ער ווייטער אָנגיין מיט זיין הייליקער שליחות.

פאַרשטייט זיך, אַז די ווילנער יידן האָבן זיך געפילט גליקלעך פון דאָזיקן נאָבעלן זשעסט און געהאָט דעם זכות צו האָבן הערשמאָנען פאַר זייער שטאָט־חזן ביז ענדע קריג.

אַ פּאָר יאָר שפּעטער איז חזן הערשמאָן אַוועק קיין אַמעריקע.

ביידע דערמאָנטע ווילנער שטאָט־חזנים זיינען פרי־צייטיק געשטאָרבן אין ניו־יאָרק: מרדכי הערשמאן — אין 1940 און דוד רויטמאַן — אין 1944.

זייערע צאָלרייכע פּליטן וועלן יאָרן־לאַנג באַגייסטערן און באַוואונדערן נגינה־ליבהאָבער בכל התפוצות.

ב.

פּיל בייגעטראָגן צו חזנות־ליטא האָט אויך דער באָרימטער גייסטרייכער יידישער צענטער — קאָוונע און אייניקע קהילות פון קאָוונער קריין. זיי האָבן פאַרמאָגט וואונדערבאָרע עמוד־קינסטלער, וועמענס נעמען זיינען נאָך עד זיום איינגעקריצט אין זכרון פון עלטערע חזנים און מעלאָמאַנען.

מיר וועלן דאָ פאַרצייכענען אייניקע פון זיי, וועלכע פאַרדינען לכל הדעות פאַראייביקט צו ווערן אינעם רייסטער פון אונדזערע ליטורגישע זיילן.

דעם חזנישן אויבנאָן אין קאָוונע האָט פאַרנומען די כאָרשול, וואו עס האָבן פאַרטראָטן דעם עמוד די באָוואוסטע חזנים: רפאל יהודה ראַבינאָוויטש, יהודה פערלמוטער, לאַכמאַן, אָסטראָווסקי, דאָרפמאַן און, צו לעצט, מיכאל אלעקסאַנדראָוויטש.

אָבער קודם כל וועלן מיר זיך אָפּשטעלן ביי אַ פּאָר פון די פּריערדיקע אויסגעצייכנטע חזנים אין בית המדרש הגדול, וועלכע זיינען שטאָרק מפורסם געווען אויך ווייט אַריבער דעם גבול פון ליטע: ברוך קאָרלינער און יצחק לייב „קודרע" (אַ צוגאַמען).

חזן קאָרלינער, וועלכער איז געווען פון די באַרימטסטע חזנים אין 19־טן יאָרהונדערט, האָט, אָגב, אַרויסגעגעבן אַ באַדייטנדע צאָל תלמידים, וואָס האָבן פאַרנומען וויכטיקע חזנות־פּאָזיציעס אין גרויסע קהילות פון פּאַרשיידענע מדינות. פון צייט צו צייט פלעגט ער אַרומפאָרן אין אַן אייגענער בויד מעיר לעיר מיט אַ קאָפּעליע משוררים, באַגייסטערנדיק אומעטום מיט זיין אייגנאַרטיקן וואונדערבאַרן דאָוונען.

ברוך קאָרלינער איז נפטר געווארן אין בריסק אין 1871.

די איינציקע פאַרצייכנטע אינפאָרמאַציע, וואָס געפינט זיך וועגן קאָוונער חזן „קודרע", וועלכער האָט אין זיין צייט זייער פיל בייגעטראָגן צום וואוקס פון ליטווישער חזנות, איז אַ קורצע אויטאָביאָגראַפיע פון חזן אליהו וויימאַן, פאַרעפנטלעכט אין „די געשיכטע פון חזנות*. אליהו וויימאַן, וועלכער האָט אין דער יוגנט געזונגען אין קאָוונע ביים חזן „קודרע" און שפּעטער עמיגרירט קיין אַמעריקע, דערמאָנט מיט גרויס פּיעטעט זיין ערשטן חזנישן רבין.

חזן „קודרע" איז בכלל געווען אַ שם דבר אין זיין צייט ביי די קאָוונער יידן, ביי וועלכע ער האָט זיך שטאַרק באַליבט געמאַכט אַלס זעלטענער אימפּראָויזאַטאָר און אויך מיטגעזאַלפן אויסבילדן אַ רייַ זיינע אויסגעצייכנטע משוררים צו זייער שפּעטערדיקן דרך החזנות.

רפאל יהודה ראַבינאָוויטש, איינער פון די דריי ברידער, וואָס זענען מפורסם געווען אין דער חזנים־וועלט ווי געבענטשטע עמוד־קינסטלער, שטרענגע מאָדערניסטן און ערנסטע אידעאַלע נאָכפאָלגער פון זייער גרויסן מורה־דרך וויינטרויב, איז געווען 15 יאָר חזן אין קאָוונער כאָרשול און איבער 20 יאָר שטאָט־חזן אין דווינסק. דאָרט איז 4 יאָר געווען ביי אים כאָר־דיריגענט יוסף רומשינסקי און צוזאַמען האָבן זיי אויך אויפגעפירט העברעאישע אָראַטאָריעס מיט גרויס דער־פאָלג.

ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז חזן ראַבינאָוויטש אַנטלאָפן קיין באַקו צו זיין זון, אַן אינזשעניער, און איז דאָרט געשטאָרבן.

חזן ראַבינאָוויטש האָט אויך דערציגן אַ צאָל תלמידים, וואָס האָבן שפּעטער געשמט אין דער יידיש־מוזיקאַלישער וועלט.

איינער פון זיי, דוד מרדכי כאַינאָווסקי, וועלכער האָט זיין ערשטע נגינה־יניקה באַקומען אין קאָוונער כאָרשול ביי ראַבינאָוויטשן, איז שפּעטער געווארן חזן אין מאָסקווע, האָט געשמט פאַר איינעם פון די פּראָמינענטסטע חזנים אין דער צווייטער העלפט פון פאָריקן יאָרהונדערט. זיין פענאָמענאַלע טענאָר־שטימע און אויסגעצייכנטער פאָרטראָג האָט אַרויסגערופן באַוואונדערונג ביי די גרעסטע אָפּערע־זינגער. מ'האָט געפּראָווט אים באַווירקן איבערגיין צו דער אָפּערע־בינע, אָבער צוליב זיין טיפער ליבע צו חזנות האָט ער אפילו ניט געוואָלט הערן וועגן דעם. אין 1891 האָט חזן כאַינאָווסקי געמוזט פאַרלאָזן מאָסקווע צוליב דער גירוש־גזירה און איז אַנטלאָפן קיין אָדעס. מיט 4 יאָר שפּעטער וועלט ער אויפגענומען פאָרן שטאָט־חזן אין מעליטאָפּאָל, וואו ער איז באַליבט געווארן ניט נאָר ביי דער יידישער געמיינדע, נאָר אויך ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג. וועגן די מעליטאָפּאָלער קהילה האָט אין 1920 געפייערט דעם 25 יאָריקן יובילייַ פון זיין חזנות־אָמט, איז דער אַקט פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ גרויסן מוזיקאַלישן יום־טוב פאַר דער גאַנצער שטאָט. אַ קורצע צייט שפּעטער איז ער פלוצלונג קראַנק געווארן און געשטאָרבן אין עלטער פון 61 יאָר.

חזן כאַינאָווסקי האָט שטייענדיק אין זיין חזנישער דינסט אויך טריי אויפגעהאַלטן די איבערגענומענע טראַדיציע פון זיין ערשטן חזנישן רבין אין קאָוונע און מדריך געווען אַ גרויסע צאָל חזנים און דיריגענטן, וואָס האָבן באַשיינט און באַרייכערט מיטן נגינה־קולט דאָס יידישע לעבן אין פאַרשיידענע קהילות.

יהודה פערלמוטער, וועלכער האָט אַ צייט פאַרטראָטן דעם עמוד פון קאָוונער כאָרשול, איז אויך באַרימט געווען פאַר אַ זייער מוזיקאַלישן חזן. שפּעטער אָנגעקומען קיין לאָנדאָן, דערנאָך קיין פאָריז.

חזן פּעו'למוטער פאַרדינט זיכער צו באַצייכנט ווערן

* דערשינען אין ניו־יאָרק, 1924, צום 30 יאָריקן יובילייַ פון „אגודת החזנים באַמריקה וקנדה".

אַלס איינער פון די באַווירקנדיקע ליטורגישע קולטור־טרעגער, וואָס האָבן אויף אַ ממשותדיקן אופן פאַר־שפּרייט חזנות־ליטא אויך אין מערב־אייראָפּע.

בייגעשטייערט צום חזנות־געביט אין רוסלאַנד האָט אויך דער קאָוונער חזן אָסטראָווסקי, וועלכער איז אינעם גירוש קאָוונע (אין 1915) פאַרוואָגלט געוואָרן צוזאַמען מיט די מערסטע יידישע פּליטים פון ליטע אין דער געגנט אַרום דעם טייך וואָלגאַ, וואו ער איז גלייך מפורסם געוואָרן צווישן דאָרטיקע יידישע קיבוצים. נאָכן ערשטן וועלט־קריג איז ער אָנגעקומען אין סאַראַטאָווער כאָרשול און מיט יאָרן שפּעטער זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל.

דער לעצטער פון די חזנים אין קאָוונער כאָרשול איז געווען מיכאל אלעקסאַנדראָוויטש, וועלכער האָט אַ ריי יאָרן שטאַרק באַגייסטערט די דאָרטיקע יידן מיט זיין שיינער געשולטער שטימע און וואונדערבאַרן מוזי־קאַלישן אַרט דאָוונען. ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך געראַטעוועט קיין רוסלאַנד, וואו ער האָט געדאַוונט אַ געוויסע צייט אין מאָסקווער כאָר־שול. לעצטנס קאָנצערטירט ער מיט דערפאָלג איבערן גאַנצן לאַנד און איז „פאַרדינסטפולער אַרטיסט". באַזונ־דער פּאָפּולער איז ער געוואָרן דורך זיינע געזאַנג־פּליטן און ראַדיאָ־אוידיציעס.

עס געדענקט זיך מיר נאָך וואויל ווי ער איז באַוואוסט געוואָרן אַלס שטאַרק רעקלאַמירטער 9 יאָ־ריקער וואונדערקינד, מאַכנדיק אַ טריאומפאַלן קאָנצערט־טורנע איבער די באַלטישע לענדער און פּוילן. זיינער אַ קאָנצערט אין ווילנער גרויסן שטאָט־זאַל אין 1925 האָט בשעתו אַרויסגערופן גאָר וואַרעמע לויב־קריטיק פון אָרטיקע מוזיקער. יענער קאָנצערט־אויפטריט פון 9 יאָריקן אַלעקסאַנדראָוויטש האָט אגב אינספּירירט מיין דעמאָלט 9 יאָריקן זונעלע שמואל (צו יענער צייט געזונ־גען אין כאָר פון ווילנער „טהרת הקודש" אונטער דער לייטונג פון חזן גלעזער הי"ד *), וועלכער האָט מיט גרויס פלייס און ענטוזיאַזם זיך גענומען איינשטודירן אַ קאַנצערט ־פּראָגראם און שפּעטער אין באַגלייטונג פון גלעזערן אויפגעטראָטן אין פיל שטעט פון ליטע און פּוילן.

כ׳וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן דעם רושם פון מיין זונס ערשטן מעריב־קאָנצערט אין איינער פון די ווילנער שולן אין איינעם מיטן יונגיטשקן פּיאַנאָ־קינסטלער, זאַב דורמאַשקין, וועלכער האָט אים באַגלייט אויף אַ פיסהאר־מאָניע. דערנאָך האָבן ביידע יונגע חברים צוזאַמען זיך באַטייליקט אין אַ ריי קאָנצערטן ביז מיין זונס אָפּפאָרן קיין קאַנאַדע (1927). איצט איז מיין זון חזן אין טאָראָנ־טער טעמפּל.

פון יידישע וואָקאַליסטן אין קאָוונע, וועלכע זיינען באַקאַנט געווען אויפן געביט פון אַלגעמיינעם געזאַנג, פאַרדינען צו דערמאָנט ווערן די באַגאַבטע זינגער:

ח. שולגין, יעקב זאַקס און יעקב גלעזער. שולגין** האָט געזונגען ביזן 2־טן וועלט־קריג אין דער ליטווישער מלוכה־אָפּערע.

פיינע יידישע מוזיקער אין קאָוונע זיינען געווען דער קאַפּעלע־מייסטער יעלאָווצין (שפּעטער געוואָרן שול־דיריגענט אין ביאַליסטאָק) און גערבער הי"ד.

אַ געוויסן פּלאַץ פאַרדינט זיכער אָפּצוגעבן די באַ־וואוסטע חזנים אין אייניקע קהילות פון קאָוונער קרייז.

אַ גאָר פּראָמינענטע פיגור אין חזנים־לאַגער אין ערשטן העלפט פון פאָריקן יאָרהונדערט איז געווען ישראל שקודער, געבוירן אין 1804. שוין אין זיין פריסטער יוגנט האָט מען אים באַוואונדערט ווי אַ ניי־אויפגייענ־דיקן מוזיקאַלישן שטערן, וועלכער האָט ליידער ניט לאַנג געלויכטן. חזן שקודער איז איינגעלאַדן געוואָרן צו דאַוונען אין ווילנער שטאָט־שול אויף אַ שבת, בעת משה מאָנטעפיאָרע איז געווען אויף אַ באַזוך. בעתן דאַוונען איז דער חזן אַרויס לצרכיו, און ווען ער האָט געוואָלט צוריק אריין אין שול איז דער דחק ביי דער טיר געווען אַזוי גרויס, אַז די אַרויסגערופענע פּאָליציי איז נישט אומשטאַנד געווען איינצוהאַלטן אָרדענונג. אין גרויסן געדראַנג האָט ער באַקומען אַ קלאַפּ אין האַרצן און איז אין דריי טעג אַרום געשטאָרבן אין עלטער פון 36 יאָר.

ישראל שקודער איז שטאַרק מפורסם געווען אויך דורך זיין איינפלוסרייכער באַטייליקונג אינעם באַוואוסטן חזנים־ויכוח צווישן סענדער מינסקער און אייניקע באַ־רימטע וואָלינער חזנים בנוגע דעם יסוד און מקור פונעם נוסח התפילה. די ליטורגישע אויטאָריטעטן פון יענער צייט האָבן געוואָלט געפינען אַ געהעריקן דרך צו אַן איינהייטלעכער פאָרם אינעם חזנות־שטייגער, וואָס זאָל דינען פאַר אַ מוסטער פאַר די יינגערע חזנים. צוליב דער גרויסער מיינונגספאַרשיידנהייט און מחלוקת איז דער ענין געבליבן ניט געלייזט.

אויך ערסלער פון שקוד, געבוירן אין 1884, איז געווען איינער פון די געבילדעטסטע חזנים פון דער אַלטער גענעראַציע. חזן ערסלער האָט פאַרפאַסט ליטור־גישע ווערק אונטערן נאָמען „מנגינות לתפילות ר"ה ויה"כ" און „תהלה וזמרה" אין 2 טיילן, מאָדערנע כאָר־קאָמפּאָזיציעס און רעטשיטאַטיוון. חוץ דעם זיינען פאַר־בליבן פיל סינאַגאָגאַלע שאַפונגען זיינע אין מאַנוסקריפּט.

חזן ערסלער איז נפטר געוואָרן אין 1923 אין וואַרשע אין עלטער פון 69 יאָר.

אַ גרויסן שם האָט אויך געהאַט דער פּאָנעוועזשער חזן שמואל פרידמאן, וועלכער האָט זיין ערשטע נגינה־יניקה באַקומען פון חזן גדול ר׳ ישראל מינסקער. שפּעטער עמיגרירט קיין אַמעריקע, וואו ער איז לכתחילה אויפגע־נומען געוואָרן אין סט. לואיס און דערנאָך אין קליוו־לאַנד. חזן פרידמאן איז געשטאָרבן אין איין טאָג מיט

---

* חיים גלעזער איז אומגעקומען אין ווילנער געטאָ. — רעד.

** שולגין לעבט אין ווילנע, איז אַ פּענסיאָנער און באַשעפ־טיקט זיך מיט זייגערמאַכעריי. זאַקס און גלעזער זיינען אומגע־בראַכט געוואָרן. — רעד.

זיין פרוי פון אַן עפּידעמיע. צווישן זיינע פאַרבליבענע שאָפונגען געפינט זיך אויך אַ פאַרפאַסטע האַרמאָניע־טעאָריע אין יידיש, וועלכע איז דערשינען אין דרוק אין טאָג פון זיין לויה.

אין פּאָנעוועזש איז אויך געווען חזן משה ראָגאָוו, וועלכער איז שפּעטער, אָנקומענדיק קיין אַמעריקע, אויפֿגענומען געוואָרן אין דעטראָיט אין דער באָוואוסטער שול „שערי צדק" און צו לעצט אין קליוולאַנד. ער איז באָקאַנט געווען אַלס גרויסער משכיל און טיכטיקער פאָכמאַן.

איינער פון די אויסגעצייכנטע חזנים אין ליטע איז געווען דער קיידאַנער חזן אברהם אליהו אייסישקין, אַ גרויסער מוזיקער, למדן אין בעל מידות טובות.

זיין געוועזענער תלמיד, חזן ש. א. מאַנשעסטער, מיט וועמען איך שרייב זיך איבער פון צייט צו צייט, איז פול מיט לויב וועגן זיין מדריך אין חזנות. חזן מאנשעסטער, וועלכער געפינט זיך שוין יאָרן אין אַמעריקע, האָט אַרויסגעגעבן אַ חזניש וועלק „קול רנה ותפלה" און איז באָקאַנט אַלס אַקטיוויער ציוניסט.

שטאַרק באָרימט געווען איז דער ליטווישער חזן משה יונה ברוידא, אַ געבוירענער אין גאָרזד, קאָוונער גובערניע, אַ דאַנק זיינע צאָלרייכע פאַרפאַסטע לידער. אַ טייל פון זיי פאַרעפנטלעכט אין מאָגעלניצקיס קובץ „שירי ציון". אין דער יוגנט געזונגען אין כאָר פון ווילנער „טהרת הקודש", לערנענדיק צו דער זעלבער צייט אין פּאָפּלאָווער קלויז. שפּעטער פאָרט ער שטודירן אין קעניגסבערגער קאָנסערוואַטאָריע און זינגט אייניקע צייטיק בייַם באָוואוסטן קאָנטאָר עדואַרד בירנבוים. דערנאָך עמיגרירט קיין אַמעריקע, וואו ער איז 5 יאָר חזן אין באָלטימאָר און שפּעטער אַרויסגערופן אַלס חזן ומטיף קיין סיראַקוז אויף אַ לעבנסלענגלעכער שטעלע.

פיל פּרסום האָט זיך אויך דערוואָרבן חזן יעקב סימאַנאָף, אַ געבוירענער אין ראַסיין (קאָוונער גובערניע), דורך זיין ווערק „שירי הלל" פאַר חזן און כאָר און אַ רייַ אַנדערע ליטורגישע קאָמפּאָזיציעס.

סימאַנאָף איז 9 יאָר געווען חזן אין ליטע, דערנאָך אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, וואו ער האָט ממשיך געווען זיין מלאכת הקודש.

זייער פּאָפולער איז געווען דער טעלזער חזן מאיר בער סקאָבעליאָוו, וועלכער איז אַ סך יאָרן אַרומגעפאָרן אויף קאָנצערט־נסיעות. געשטאָרבן אין אַמעריקע אין 1904. זיין פאָמיליע־נאָמען איז אַבעליאָוו, אָבער ווייל ער איז שטאַרק ענלעך געווען מיט זיין גרויסער בארד צום רוסישן גענעראַל סקאָבעליאָוו, האָט מען אים אין די חזנישע קרייזן געפרופן סקאָבעליאָוו. ער איז געווען אַ ברודער פון דעם זייער באָרימטן טראָקער חזן מאיר בער, וועלכער האָט געשאָפן אַ גרויסע צאָל קאָמפּאָזיציעס און אויך פאַרפאַסט אַ העברעאישע האַרמאָניע־טעאָריע.

שנעלע אנערקענונג האָט אויך אין אַמעריקע באָקומען דער קאָלוואַריער חזן, יעקב גאָלדסמיט, וועלכער איז געקומען קיין ניו־יאָרק אין 1908. מיט אַ יאָר שפּעטער געווען איינער פון די סאָליסטן ביים גראַנד־דיעזן חזנים־קאָנצערט אין „קארנעגי האַל". ער האָט דאָן אַלעמען באָגייסטערט מיט זיין זינגען די עבודה און די חזנים האָבן אים פאָר זיין זעלטענעם פאָרטראָג באָטיטלט מיטן נאָמען דער „כהן גדול".

נאָך אַ קאָלוואַריער חזן, וואָס האָט זיך שטאַרק באַרימט געמאַכט אין אַמעריקע, איז געווען שלום צבי צמחזאָן, געבוירן אין זשעזמער, וואו זיין פאָטער איז געווען חזן. נאָך זיין מוזיקאָלישן שטודיום אין ווילנע און אין וואַרשע איז צמחזאָן אייניקע יאָרן געווען חזן אין האָמעל דערנאָך 12 יאָר שטאָט־חזן אין קאָלוואַריע. פון דאָרט עמיגרירט קיין אַמעריקע, וואו ער איז אויפגענומען געוואָרן פון דער קאָלוואַריער שול אין שיקאָגאָ און שפּעטער — אין טאָלידאָ. געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין 1928. ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ ריי שאָפונגען, פאָר וועלכע אַ סך חזנים האָבן אים צו פאַרדאַנקען דעם דערפאָלג אין זייערע קאָריערעס.

איינער פון די געבוירענע אין ליטע חזנים, וועלכער איז עולה לגדולה געוואָרן און פאַרטראָטן דעם עמוד פון דער גרויסער סינאַגאָגע „די דע לא וויקטאָר" אין פאַריז, איז געווען אברהם (אַדאָלף) בעהר. געבוירן אין 1840, אין אַ דאָרף פון קאָוונער געגנט. אין דער יוגנט געזונגען ביי חזן וואָסערצוג אין ווילנע, וואו ער האָט אויך בהתמדה געלערנט ש״ס און פוסקים. פאָרט דערנאָך קיין וואַרשע צום באָרימטן חזן און מוזיקער ד״ר וויס, שטודירט גלייכצייטיק גרינדלעך אלגעמיינעם מוזיקאַלישן וויסן. דערוויסנדיק זיך פון דער פריי־געוואָרענער חזנישער וואקאנסיע אין פאַריזער „די דע לא וויקטאָר סינאַגאָגע", פאָרט ער אַהין פּראָבע האַלטן און ווערט איינשטימיק אויפֿגענומען אַלס אויבערקאָנטאָר, אַנ־האַלטנדיק מיט גרויס כבוד דעם אָמט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן. ער איז נפטר געוואָרן אין 1913, איבער־לאָזנדיק אַ שם־טוב אין גאָר דער חזנישער וועלט.

אין פראַנקרייך האָט זיך אויך קונה שם געווען דער ליטווישער חזן ישראל מיכאילאָווסקי, מער באָקאַנט אונטערן נאָמען „ישראלקע פאַריזער", וועלכער איז אַ געוויסע צייט געווען דער שליח־ציבור פון דער פּוילישליטווישער שול אין פאַריז. געשטאָרבן איז חזן מיכאַי־לאָווסקי אין 1914 אין ניו־יאָרק, וואו ער האָט זיינע לעצטע יאָרן פאַרטראָטן דעם עמוד אין איינער פון דאָרטיקע גרויסע שולן.

פון די באָרימט־געוואָרענע ליטווישע חזנים אין אַנדערע מערב־איראָפּעאישע מדינות זאָלן דאָ באַזונדער פאַרצייכנט ווערן די גרויסע עמוד־קינסטלער: אהרן פרידמאַן, נתן יעקב זיסקינד, איזידאָר בלומענטאָל, יצחק היימאַן, נחום ווילקאָמירסקי, דוד שטאָבינסקי און פּיוול אגוז.

אהרן פרידמאַן, אַ געבוירענער אין שאַקי (אין 1855), איז אין 1882 אויפגענומען געוואָרן אַלס אויבער־קאָנטאָר פון דער יידישער געמיינדע אין בערלין, וואו

ער באַקומט אין 1907 דעם טיטל „קעניגלעכער מוזיק־דירעקטאָר". ס׳זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן זיינע אַ באַדייטנדע צאָל מוזיקאַלישע ווערק ובתוכם אויך אַ חזנישער סידור, וואָס האָט באַקומען גרויס אַנערקענונג אין דער חזנים־וועלט. ער איז אויך געווען ליטעראַריש־שעפעריש אַלס לעקסיקאָגראַף און פאַרעפנטלעכט אַ גרעסער ווערק אין דייטשישער שפּראַך וועגן לעבן און שאַפן פון באַרימטע חזנים.

נתן יעקב זיסקינד, אַ געבוירענער אין וואַלאָזשין (אין 1831), האָט זיין ערשטע נגינה־יניקה באקומען ביים ווילנער שטאָט־חזן יהושע פיינזינגער. זיין דורשט נאָך אַ העכערן מוזיקאַלישן שטודיום ברענגט אים קיין דייטשלאַנד. ער קומט אָן אין האַמבורגער קאָנסערוואַטאָריע, וואו ער רופט אַרויס שטוינונג מיט זיין אָנט־ווילקלטער שטימע און אַלגעמיינעם מוזיקאַלישן וויסן. מיט אייניקע יאָרן שפּעטער ווערט ער אויפגענומען אַלס אויבערקאַנטאָר פון דער הויפּט־סינאַגאָגע פון האמבורג און זיינע דערפאָלגן שטייגן מיט אַ שנעלן טעמפּאָ. עס קומען אים הערן דאָוונען די גרעסטע מוזיקער פון שטאָט און קענען זיך גאָר ניט אָפּלויבן פון זיין פּראַכטפולער שטימע און זעלטענער וואָקאַלער קונסט.

48 יאָר איז חזן זיסקינד מיט גרויס כבוד געווען אין האמבורג, וואו ער איז געשטאָרבן אין 1914 אין עלטער פון 83 יאָר.

איזידאָר בלומענטאָל, וועלכער האָט די ערשטע שטעלע אַלס חזן פאַרנומען אין ביאַליסטאָקער כאָרשול, איז שפּעטער געוואָרן אויבערקאַנטאָר אין קעלן (דייטש־לאַנד), וואו ער האָט אַנטוויקלט אַ ברייטע מוזיקאַלישע טעטיקייט אויפן ליטורגישן און אַלגעמיינעם געביט. ער האָט אויך אָנגעפירט מיטן באַרימטן „קעלנער גע־זאַנגס־פאראיין" און איז בכלל שטאַרק באַליבט געוואָרן ביי דער גאַנצער באָפעלקערונג אַ דאַנק זיינע פאַרדינסט־פולע לייסטונגען.

אויך בלומענטאָל האָט ווירדיק גאָנצע 48 יאָר געדינט מיט זיין ערשטראַנגיקער חזנות דער יידישער געמיינ־דע אין קעלן. ער איז דאָרט געשטאָרבן אין 1924 ביי זיין 80 יאָריקן עלטער.

נאָך אַ חזן, וואָס האָט זיך שטאַרק באַרימט געמאַכט אין דייטשלאַנד, איז געווען נחום ווילקאָמירסקי, ביי וועמען כ׳האָב, אָגב, יינגלווייז, אַ קורצע צייט געזונגען אין ביאַליסטאָקער כאָר־שול אונטער דער לייטונג פון גרויסן מוזיקער יעקב בערמאן (1860—1932). נ. ווילקאָמירסקי, אַ געבוירענער אין דוואָרץ, גראָדנער גו־בערניע (אין 1884), איז שוין אין דער יוגנט געווען אַ שם־דבר אין דער חזנים־וועלט. בעת סיראָטע איז ארויסגערופן געוואָרן קיין ווילנע צו פאַרנעמען דעם פּאָסטן אַלס שטאָט־חזן, האָט מען אין אָדעס גלייך אויפגענומען ווילקאָמירסקין אויף סיראָטעס אָרט. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער האָט זיך ביאַליסטאָק פאַר אים שטאַרק געריסן. אין 1903 ווערט ער אויפגענומען אַלס חזן־ראשי פון ביאַליסטאָקער כאָר־שול, וואו ס׳איז בשעתו געווען דער ראַבינער דר. יוסף מאהילעווער (אַן אייניקל פון ר׳ שמואל מאָהילעווער).

ווילקאָמירסקיס נאָמען ווערט שנעל מפורסם אויך אַריבער די גרענעצן פון ליטע און פוילן און מיט 14 יאָר שפּעטער ווערט ער איינגעלאָדן קיין פרייסן צו פאַר־נעמען די שטעלע אַלס הויפּטקאַנטאָר פון דער גרויסער סינאַגאָגע אין פויזן און דערנאָך קומט ער אָן אין דער הויפּט־סינאַגאָגע אין לייפּציג, שאַפּנדיק זיך אַ שם־טוב אַלס איינער פון די סאַמע פאָפולערסטע חזנים אין דייטשלאַנד. פון צייט צו צייט ווערט ער אויך אייר־געלאָדן פון חזנים־סעמינאָר אין וואַרשע צו קומען האַלטן לעקציעס. זיינע באַלערנדע רעפעראַטן רופן אַרויס גרויס לויב אויף די שפּאַלטן פון חזנים־זשורנאַל, וואָס איז דערשינען אין וואַרשע ביז דער 2־טער וועלט־מלחמה. אין 1939, ביים אויסברוך פון שרעקלעכן בלוט־מבול, האָט זיך חזן ווילקאָמירסקי על פי נס געראַטעוועט קיין לאָנדאָן, וואו ער האָט גלייך באַקומען אַ חזנות־שטעלע. מיט 6 יאָר שפּעטער ווערט ער אַרויסגעפאָדערט קיין אמעריקע צו פאַרנעמען דעם עמוד פון „בני ישורון"־טעמפּל אין פילאדעלפיע.

חזן ווילקאָמירסקי איז געשטאָרבן צו 70 יאָר אין קאַליפאָרניע אין 1954.

זיינע ליטורגישע שאַפונגען, וואָס האָבן שטאַרק אויסגענומען ביי חזנים און שול־דיריגענטן, זיינען טייל־ווייז פאַרשריבן געוואָרן אויף פליטן. באַזונדער באַרימט געוואָרן איז זיין „תפנת שבת", וואָס חזן הערשמאַן האָט אַרייַנגעזונגען אויף אַ פליטע.

אַ סך געירשנט פון זיין נגינה האָט זיין יינגסטער זון אברהם, דער גוט באַקאַנטער חזן און זינגער אין מדינת ישראל.

אַ שטאַרקע השפּעה אויף חזנות אין האָלאַנד האָט געהאַט יצחק היימאן (1834—1906), אַ זון פון ביאַליסטאָקער שטאָט־חזן פנחס היימאן, ביי וועמען ער האָט באַקומען זיין ערשטע מוזיקאַלישע און אַלגעמיינע קולטורעלע דער־ציאונג. שוין צו דער בר־מצוה זיינער שטעלט ער די ערשטע חזנישע טריט, ארויסרופנדיק גרויס באַוואונדע־רונג מיט זיין דאָונען פאַרן עמוד אין דאָרטיקער שטאָט־שול. ער באַרייזט פיל שטעט אין מערב־אייראָפּע מיט גרויס דערפאָלג. זיין גרויסער פּרסום צעוואַקסט זיך ערשט אין 1906. ווען דער באַרימטער האָלענדישער חזן שלום פרידע פון אַמסטערדאַם שטאַרבט, באַקומט חזן היימאַן אַן איינלאַדונג פון דער אַמסטערדאַמער קהלה צו קומען האַלטן פּראָבע אויף אַ שבת און פאַרבלייבט דאָרט אויבערקאַנטאָר כל ימיו.

זיין נאָמען ווערט גיך באַרימט איבער גאַנץ מערב־אייראָפּע און זיינע געשאַפענע קאָמפּאָזיציעס ווערן מיט דערפאָלג געזונגען אין אַלע סינאַגאָגעס אין האָלאַנד. זיין ווערק „שיר ותודה לאל" געווידמעט דער האָלענדישער קייזערין ווילהעלמינע, האָט געוואונען אַנערקענונג אַלס

זעלטענע מוזיקאַלישע שאַפונג. עס זיינען אויך באַרימט זיינע פּסאַלמען און פיל אַנדערע ליטורגישע שאַפונגען.

דעם 24־טן מאי 1906 האָט די אמסטערדאַמער יידישע געמיינדע געפייערט מיט גרויס פּאַראַד זיין 50־יאָריקן אַמט־יוביליי, און אין זעלביקן יאָר, דעם 16־טן אויגוסט, איז ער געשטאָרבן אין עלטער פון 72 יאָר.

אויך יאָרן שפּעטער, נאָך זיין טויט, זיינען אין האָלאַנד ביי פאַרשיידענע רעליגיעזע צערעמאָניאַלן געזונגען גע־וואָרן היימאַנס באַליבטע מעלאָדיעס, וועלכע זיינען באַ־טראַכט געוואָרן ווי אַ סקאַרבאָווע נאַציאָנאַלע אייגנטום.

דוד שטאַבינסקי, אַ געבוירענער אין גראָדנער גובערניע (אין 1858), איז אין דער יוגנט געווען אַ משורר ביי באַרימ־טע חזנים, דערנאָך, שטודירנדיק אין אויסלאַנד, ווערט ער אַ דערפאָלגרייכער אָפּערע־אַרטיסט. אָבער די איינגע־וואָרצלטע תשוקה פון קינדווייז אָן צו חזנות לאָזט אים ניט רוען און ער ווערט שפּעטער חזן אין דער „אהבת שלום"־שול אין בערלין. אין 1898 ווערט ער אויפגענומען אַלס אויבערקאַנטאָר אין דער גרויסער סינאַגאָגע אויף ריקע שטראַסע, וואו ער האָט מיט גרויס כבוד אָנגעהאַלטן זיין אַמט 21 יאָר. געשטאָרבן אין בערלין אין 1919 אין עלטער פון 61 יאָר.

באשיינט און באַרייכערט דאָס חזנות אין דייטשלאַנד האָט אויך דער ליטוויש־געבוירענער חזן פייוול אָגוז, וועלכער איז אין 1883 אָנגעקומען אין פראַנקפורט, וואו ער האָט גלייכצייטיק מיט זיין חזנישן אַמט אויך פאָרגע־זעצט שטודירן העכערע מוזיק־קענטעניש. זיינע 2 פאַר־עפנטלעכטע חזנישע ווערק האָבן זיך זייער קונה שם געווען און דער מחבר ווערט באַקאַנט אונטערן נאָמען „דער פראַנקפורטער פאָרבעטער".

געשטאָרבן אין 1922 אין עלטער פון 77 יאָר.

אויפן חזנות־געביט אין פּוילן האָט גאָר אַ סך משפּיע געווען דער ליטווישער באַרימטער חזן ר׳ נח לידער (זאלודקאָווסקי), אַ גרויסער תלמיד חכם און מנגן בחסד עליון, וועלכער איז געווען קאַלישער שטאָט־חזן במשך פון איבער 40 יאָר. זיין נאָמען נח לידער איז פאַרבליבן כל ימיו, זינט ער איז אין דער יוגנט געווען שטאָט־חזן אין לידע, וואו ער איז זייער שטאַרק באַליבט געווען ביי דער גאַנצער קהלה. אַ געוויסע צייט געווען שטאָט־חזן אין בריסק־דליטא. זייענדיק אין קאַליש האָבן צו ר׳ נחן געשטראָמט פון נאָענט און ווייט יונגע־לייט מיט שטי־מען און נייגונג צו נגינה, צו לערנען פון אים די יסודות פון חזנות. ער איז פאַקטיש געווען דער רבי פון אַלע יונגע חזנים אין די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. פיל פון זיינע תלמידים מובהקים האָבן שפּעטער דערגרייכט צו גרויס כבוד, ווי: דער וועלט באַרימטער חזן אריה לייב רוטמאַן (געשטאָרבן אין ניו־יאָרק), אברהם יוסף לע־ווינסקי, אויבערקאַנטאָר פון דער גרויסער סינאַגאָגע אין האַאַג (געשטאָרבן אין קאַנאַנדע אין 1934); די חזנים־קאָמפּאָזיטאָרן יעקב וואַסילקאָווסקי און אהרן קאַטשקאָ (ביידע געשטאָרבן אין ניו־יאָרק — וואַסילקאָווסקי אין 1944, צו 58 יאָר און קאַטשקאָ אין 1958); מנחם מענדע־לעוויטש, איינער פון די פּאָפּולערסטע חזנים אין פּוילן; דיריגענט־קאָמפּאָזיטאָרן דוד אייזענשטאַט און אברהם צבי דאווידאָוויטש (ביידע אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ הי"ד); לייב סאָקאָלאָווסקי, לאַנגיאָריקער כאָר־דיריגענט אין לאָדזש און נאָך אַנדערע באַרימט־געוואָרענע חזנים און דיריגענטן.

ר׳ נח לידער איז נפטר געוואָרן אין קאַליש אין 1936, אין עלטער פון 77 יאָר. ער האָט געלאָזן זייער אַ סך קאָמפּאָזיציעס און רעטשיטאַטיוון וואָס ווערן געזונגען אין פיל שולן כמעט איבער גאָר דער וועלט. אויך זיינע צאָלרייכע העברעאישע לידער־קאָמפּאָזיציעס, זיינען שטאַרק פּאָפּולער געוואָרן. למשל, דאָס ליד „שאו ציונה נס ודגל", וואָס די גאַנצע יידישע וועלט זינגט יאָרן לאַנג און זייער ווייניק ווייסן, אַז דאָס איז ר׳ נחס. אויך די לידער, „היהודי הנע ונד נצח" און „מה לך נפשי כי נרדמת" און נאָך אַנדערע זיינען שטענדיקע געזאַנג־נומערן ביי נאַציאָנאַלע צוזאַמענקומען.

אַ ברודער זיינער, שאול ברוך זאלודקאָווסקי, וועלכער האָט פון קינדווייז אָן געזונגען ביי אים אין כאָר, האָט שפּעטער חזנות־ליטא אריינגעבראַכט קיין בעלגיע, וואו ער איז יאָרן לאַנג געווען חזן אין בריסל.

צוויי פון ר׳ נחס זין, יעקב און יוסף, זיינען חזנים אין ענגלאַנד. אַ דריטער זון, דר. שאול זאלודקאָווסקי, וועלכער איז דער אייגנטימער פון אַ קינדער־קליניק אין רמת־גן, איז אויך אָנגעזאַפּט מיט חזנישן גייסט און באַלאָדן מיט אלגעמיינעם מוזיקאַלישן וויסן.

אויסצורעכענען די גאַנצע פּלעיאדע ליטווישע חזנים, וואָס האָבן אַזאַ קאָלאָסאַלן בייטראַג געבראַכט אונדזער ליטורגישער קולטור, וואָלט אונדז דאַרפן צו ווייט פאַר־פירן. עס וואָלט אָבער פאַרבליבן אַ גרויסער בלויז ניט צו דערמאָנען כאָטש נאָך אייניקע, געציילטע נעמען פון באווירקנדיקע עמוד־קינסטלער, וועלכע וועלן לאַנג לעבן אינעם זכרון פון אוהבי נגינה: יאָשע סלאָנימער (אלטשולער), אַ יליד ווילנע, געווען ניט נאָר אַ מנגן גדול, נאָר אויך אַ בקי אין ש"ס און פּוסקים. 18 יאָר געווען חזן אין סלאָנים און 20 יאָר אין גראָדנע, וואו ער איז געשטאָרבן אין 1908 אין עלטער פון 69 יאָר. ברוך לייב ראָזאָווסקי (1841—1919), געשטאַמט פון וויל־נער געגענט. נאָענט פון אַ האַלבן יאָרהונדערט געווען הויפּט־חזן אין ריגע, וואו ער האָט מיט זיין הויך־אקא־דעמישן מוזיקאַלישן וויסן (אַ גראדואירטער פון פּעטער־בורגער קאָנסערוואַטאָריע) דערצויגן וואונדערבאַרע תלמי־דים, וועלכע זיינען שפּעטער געוואָרן וועלט־באַרימט, אַ טייל אַלס חזנים אָדער דיריגענטן און אייניקע אלס אויסגע־צייכנטע אָפּערע־קינסטלער, ווי יאָזעף שוואַרץ, הערמאַן יאדלאָווקער א.א. אַרנאָלד מאַרקסאָן (1839—1900), אין דער יוגנט געזונגען ביי די באַוואוסטע חזנים ישראלקע יפה אין סואוואַלק און ביי חיים וואַסערצוג אין ווילנע. 38 יאָר געווען חזן אין בערלין און באַרימט געווען אַלס איינער פון די מוזיקאַלישסטע חזנים אין דייטשלאַנד. משה לעווינסאָן (1872—1955), אין דער יוגנט געזונגען

אין ביאַליסטאָקער כאָרשול, שפּעטער, גראדואירנדיק פּעטערבורגער קאָנסערוואַטאָריע, ווערט ער חזן אין אָדעס אויף ראַזומניס פּלאַץ. מ׳רופט אים אַרויס קיין וואַרשע און ער איז דאָרט 4 יאָר חזן אין נאָזשיקס שול, ביז ער ווערט איינגעלאַדן פון דער כאָרשול אין מינסק, וואו ער איז אויך אייניקע יאָר געזאַנג־פּראָפעסאָר אין דער דאָר־טיקער רעגירונגס־קאָנסערוואַטאָריע. נאָך דער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד געלונגט אים קומען קיין אַמעריקע. ער ווערט אויפגענומען פון אַ פּראָמינענטער שול אין ניו־יאָרק. דאָ גיט ער זיך אָפּ מיט מוזיקאַלישן אונטערריכט, שאַפנדיק אַן אייגענע סטודיע פאַר מוזיק און געזאַנג; ער שרייבט באַלערנדע אַרטיקלען וועגן יידישער און אַלגעמיינער מוזיק און שאַפט ליטורגישע קאָמפּאָזיציעס.

די לעצטע יאָרן האָט חזן לעווינסאָן זיך אויסגעלעבט אין כבוד ביזן טיפן עלטער אין מדינת ישראל, וואו ער איז געווען דער יושב־ראש פון אגודת החזנים און פּראָפע־סאָר אין מוזיק־קאָנסערוואַטאָריע.

אַברהם באַרקין (1882—1939), אַ שוואָגער פון חזן לעווינסאָן, אַ יליד פון בריסק־דליטאָ. גראדואירט קאָנ־סערוואַטאָריע אין וואַרשע, וואו ער איז געוואָרן צוערשט חזן שני אין נאָזשיקס שול און דערנאָך חזן ראשי אויפן אָרט פון לעווינסאָן. שפּעטער איז ער אַנגאַזשירט געוואָרן קיין אומאַן (רוסלאַנד), וואו ער איז געשטאַנען אויף זיין חזנישן פּאָסטן 17 יאָר. אין 1924 געקומען קיין קאַנאדע, געווען חזן אין דער טאָראָנטער „גואל צדק" שול. גע־שטאָרבן פון אַ בלוט־שטורץ אין עלטער פון 57 יאָר.

געירשנט אין חזנות האָט אים איינער פון זיינע 4 זין, יעקב באַרקין, איצט חזן אין פּיטסבורג.

יואל זעליג סטראד, אין דער יוגנט געזונגען אין ווילנער שטאָט־שול. יאָרן לאַנג געווען שטאָט־חזן אין פּינסק, וואו ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 75 יאָר. באַוואוסט געוואָרן אין דער וועלט אונטערן נאָמען יואל זעליג פּינסקער. געווען זייער שעפעריש אויף דעם ליטור־גיש־מוזיקאַלישן געביט. א סך חזנים האָבן זיך באַנוצט מיט זיינע קאָמפּאָזיציעס און רעטשיטאַטיוון.

עס דאַרפן דאָ אויך פאַרצייכנט ווערן די באוואוסטע ליטווישע חזנים משה באס (ראַבינאָוויטש), יהודה לייב בייבטשיק, משה לייב טוביאנסקי, לייב חסיד, מנחם לייב זיפאָוויטש, שמחה פּאָנעוויעזשער, זימל סמאַרגאָנער, זיסל ראָזשינאָיער (פאָטער פון באַרימטן מוזיקער רוסאָטאָ).

ג.

פון ליטע וועלן מיר איבערגיין צום חזנים־לאַגער אין אַמעריקע, אָנווייזנדיק אויף דער ווירקונג פון חזנות־ליטא. ס׳דאַרף באַטאָנט ווערן, אַז אינעם אויספורעמען און באַלעבן דאָס חזנות־געביט אין אַמעריקע האָבן אַ גאָר גרויסן חלק געהאַט אַריבערגעקומענע באַרימטע חזנים און ליטורגיש־שעפערישע כאָר־דיריגענטן פון ליטע. זיי האָבן באַרייכערט דעם סינאַגאָגאַלן רעפּערטואַר ובכלל אָנגערעגט מער וואַרעמע באַציאונג און יראת הכבוד צו אונדזער נגינה־וועזן אויף דעם היגן מאַטעריאַליזירטן באָדן. אייניקע פון זיי האָבן פיל בייגעשטייערט צו דער אַנטוויקלונג פון דער אַלגעמיינער יידישער פאָלקס־מוזיק.

אַ דאַנק זייער מוזיקאַלישער פּיאָנערן־אַרבעט איז קולטיווירט און פּאָפּולאַריזירט געוואָרן צווישן די מאַסן יידיש כאָר־געזאַנג, וואָס האָט צוגעגעבן קאָלאָריט און גייסטיקן אינהאַלט אינעם לעבן פונעם וואַקסנדיקן יידישן קיבוץ אין נייעם וועלט־טייל. ס׳וועט גענוג זיין אָנווייזן בלויז אויפן מוזיקאַליש־שעפערישן דרייליגנ, די ווילנער דיריגענטן און פאַרדינסטפולע קאָמפּאָניסטן לעאָ ליאָוו, מאיר מאַכטענבערג און יוסף רומשינסקי, וועלכע האָבן געשפּילט לאַנגע יאָרן אַן ערשט ראַנגיקע ראָל אין דער קולטיווירונג פון אונדזער נגינה אויפן אמעריקאַנער באָדן און פאַרנומען דעם סאַמע אויבנאָן אין די יידיש־מוזיקאַלישע רייען.

אין משך פון די איבער דריי צענדליק יאָר וואָס כ׳געפין זיך אויפן אַמעריקאַנער קאָנטינענט, זייענדיק אַקטיוו אויפן חזנות־געביט און באַטייליקט כמעט אויף אַלע לאַנד־צוזאַמענפאָרן, האָב איך געהאַט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט די פאַרשיידענע זיג־זאַגן, עליות און ירידות אין דער היגער חזנות.

ביי מיין אָנקומען אַהער, אין 1926, איז חזנות געווען אין סאַמע בלי־פּעריאָד. דער פאַרשטאַרקטער אימיגראַ־ציע־שטראָם אינעם ערשטן פערטל פון דעם יאָרהונדערט פון די איינגעוואָרצלטע יידישע קיבוצים אין אייראָפּע האָט אויך אַריבערגעבראַכט די דאָרטיקע גרעסטע עמוד־קינסטלער, וואָס האָבן משפּיע געווען צו דערהייבן דאָס חזנות אין נייעם וועלט־טייל צו אַ הויכן ניוואָ. אַמעריקע איז פאַקטיש געוואָרן דער גרעסטער חזנישער צענטער, וואָס האָט געלאָקט און געצויגן חזנים פון פאַרשיידענע וועלט־ווינקלען. עס האָבן בשעתו באַרייכערט דעם אַמע־ריקאַנער חזנים־לאַגער די גרעסטע חזנים פונעם דור, ווי: יאָסעלע ראָזענבלאַט, זבולון קוואַרטין, אלתר קאַרניאָל, מרדכי הערשמאַן, דוד רויטמאַן, אליהו קרעטשמאַר, אריה לייב רוטמאַן, אפרים שלעפּאַק, דוד משה שטיינבערג, ישעיהו מייזעלס, יוסף מאָרגענשטערן, בערעלע חגי, משה יהושע זאיעץ, פּינטשוק, גלאַנץ, וויגאָדא און אַנדערע חזנים גדולים.

ליידער אָבער, מיט די שפּעטערדיקע עקאָנאָמישע קריזיסן אין לאַנד, האָט דער רום פון חזנות אָנגעהויבן פאַרשווינדן. במילא האָט דאָס גורם געווען צו אַ ירידה, וואָס האָט אריינגעבראַכט באַאומרואיקונג און דיסהאַר־מאָניע אין די חזנישע רייען, דערפירנדיק שפּעטער אפילו צו אַ כאַאָטישן צושטאַנד.

עס דערמאָנט זיך וואויל די שטורמישע חזנים־קאָנפערענץ אין אַטלאַנטיק־סיטי אין 1938, בעת דער מצב החזנות איז דערגאַנגען צו אַזאַ פאַרצווייפלטער מדרגה, אַז מ׳האָט געפּרואווט זיך ווענדן נאָך שוץ צו דער „אַמעריקאַנער פעדעריישאָן אָוו לייבאָר" (אַמעריקאַנער אַרבעטער־פעדעראַציע), צו וועלכער די אגודת החזנים האָט

זיך דעמאָלט אָנגעשלאָסן. אין 1944 איז מיר ווידער אויס־געקומען בייזיין ביי אַ חזנים־צוזאַמענפאָר אין אַטלאַנטיק־סיטי. דאָסמאָל איז דער באַשטאַנד פון די דעלעגאַטן שוין געווען אַ צונויפמיש פון אַלע דריי ריכטונגען: אָרטאָדאָקסיע, קאָנסערוואַטיזם און רעפאָרם. דאָסמאָל איז בולט געקומען צום אויסדרוק טיילווייזע ענדערונגען צום בעסערן אינעם מצב החזנות. אין דער צייט וועז דער צוזאַמענקום אין 1938 האָט זיך כמעט אויסשליסלעך באַשעפטיקט מיט אָנגעווייטיקטע מאַטעריעלע פראַבלעמען, איז די קאָנפערענץ פון 1944 געווען באַהערשט שוין פון אַ גאַנץ אַנדער גייסט. עס זיינען ערנסט און זאַכלעך באַהאַנדלט געווָארן אַ ריי וויכטיקע פראַבלעמען לטובת הרמת קרן החזנות, וואָס האָבן געדאַרפט און געקאָנט האָבן וויטגייענדיקע פאָלגן. צוליב ניט פאַראויסגעזעענע סיבות האָט אָבער די דרייאיקע איניקונג לאַנג ניט געקאָנט הויזן. ס׳איז צוריק לויז געווָארן די האַרמאָנישע גאַנצקייט און קאָלעגיאַלע סאָלידאַריטעט אין די חזנישע ריינען, וואָס האָט, ליידער, ניט וויניק שפּיכת דמים און שנאת חינם פאַרשאַפט ביי חזנישע פראָבעס בעת אָנגעמען אַ וועלכן עס איז פאָסטן.

אַ ראַדיקאַלע ענדערונג האָט געבראַכט די גרינדונג מיט יאָרן צוריק פון דער קאָנסערוואַטיווער חזנישער אינסטאַנץ — „קאָנטאַרס אַסעמבלי אָוו אַמעריקא". די אַסעמבליי האָט אונטער איר פייאיקער לייטונג בהדרגה געמומען אַריינברענגען סדר און דיסציפלין אין דער חזנישער פראָפעסיע. פריערדיקע עקשנותדיקע קעגנער, וואָס האָבן זיך ניט געוואָלט לכתחילה רעכענען מיט די ניי־אַרויסגערופענע שטימונגען פון דער צייט, איז די „אַסעמבלי" געווָארן דער פאַקטיש אָנפירנדיקער כוח און דער צענטראַלער חזנישער אָדרעס, צו וועלכן עס זיינען איצט געווענדעט די בליקן פון דעם רוב חזנים אויפן גאַנצן קאָנטינענט. היינט צו טאָג זיינען ביי אונדז קאָנצענטרירט די בעסטע שעפערישע כוחות פון דער יידישער ליטורגיע און די גרעסטע עמוד־קינסטלער פון אונדזער צייט, אינשליסלעך אַ באַדייטנדע צאָל מוזיקאַליש־באַגאַבטע חזנים, אָפגעראַטעוועטע פון נאַצישן יאָמער־טאָל ובתוכם אייניקע געבענטשטע יונגע טאַלאַנטן פון דער חרוב געווָארענער ליטע.

עס בלייבט נאָר צו האָפן און האַרציק ווינטשן, אַז די אַלע ערנסטע אָנשטרענגונגען צו דערפירן דאָס חזנות צו דער נייטיקער הויך, זאָל געקרוינט ווערן מיט דערפאָלג.

צו פיל פלאַץ וואָלט דאַרפן פאַרנעמען מאריך צו זיין מיט נאָך מערערע דעראינערונגען, וואָס כ׳האָב געהאַט בדעה דאָ אַרויסברענגען. אָבער צום סוף ווילט זיך טיילן מיט נאָך איין דערמאָנונג פון מיין ערשטן באַזוך אין ניו־יאָרק אין 1934, ווען כ׳בין איינגעשטאַנען ביי אליהו זאַלודקאָווסקי. ער איז דעמאָלט געווען חזן אין דער פראָמינענטער „שערי צדק" שול. ביי אים אין הויז, וואו ס׳איז שטענדיק געווען אַ חזנישער זאַמלפונקט, האָב איך געהאַט די געלעגנהייט זיך צו טרעפן מיט אַ ריי ניו־יאָרקער חזנים. צו יענער צייט האָב איך זיך נאָענט באַפריינדעט מיט זיינע חזנים־קאָלעגן, יהושע ווייסער, יעקב וואָסילקאָווסקי און פנחס יאסינאָווסקי, אַלע דריי פאַרדינסטפולע ליטורגישע קולטור־טרעגער; זייער וואָגיקער בייטראָג צום רעליגיעז־מוזיקאַלישן שאַפונגס־וועזן אין אַמעריקע וועט זיכער תמיד אָפגעשאַצט ווערן מיט גרויס אָנערקענונג.

עס דאַרף באַטאָנט ווערן די באַזונדערס וויכטיקע ראָל פון יהושע ווייסער, אויסער זיין פראָדוקטיוון שעפּע־רישקייט אַלס קאָמפּאָזיטאָר און טיכטיקער זאַמלער פון חסידישע נגינה, ביים אויסבילדן קאַדערן יונגע חזנים אין אַמעריקע, וואָס וואָלטן אפשר געווען פאַרלוירן גע־גאַנגען מיט זייער טאַלאַנט. מיר דאַרפן געדענקען, אַז דער חלום פון אַ חזנים־סעמינאַר, אין אַמעריקע איז רעאַליזירט געווָארן ערשט די לעצטע יאָרן. צווישן וויי־סערס אויסגעצייכנטע תלמידים אין חזנות וועט ווינטשנס־ווערט זיין אָנצוואוייזן אויף דעם איצטיקן גרויסן אָפערע־אַרטיסט און חזן ריטשאַרד (ראובן) טאַקער, אַ שוואָגער פון פראָמינענטסטן יידישן אָפערע־זינגער יאָן פירס (פנחס פערלמוטער); אַן אָפשטאַמיקער פון ליטע, וועלכער דערמאָנט מיט טיפן יראת הכבוד ביי פאַרשיידענע געלעגנ־הייטן זיין חזנישן רבין.

נאָך אַ פאָל ווילט זיך מיר דערמאָנען, וואָס איז שוין היסטאָריע. דער חזנישער אָנטייל אין דער ציון־דעמאָנסטראַציע אין וואַשינגטאָן אין 1945 קעגן דער ענגלישער מאַנדאַטן־מאַכט, וואָס האָט פאַרבאָטן יידן, אָפּגעראַטעוועט פון די נאַצישע טויט־לאָגערן אַריינצולאָזן קיין ארץ ישראל. דער פראָטעסט־מאַרש פון די חשובסטע רבנים און חסידישע רביים, וואָס האָט בשעתו אויפגעשטורעמט די עפנטלעכע מיינונג פון גאַנץ אַמע־ריקע, איז באַגלייט געווָארן מיט האַרץ־רירנדע רעליגיעזע כאָר־געזאַנגען פון די גרעסטע חזנים, דיריגירט פון יהושע ווייסער, וואָס האָבן הילכיק פאַרקלונגען דעם גאַנצן אָרום פון „וויין הויז" און פון דער בריטישער אַמבאַסאַדע...

ד.

עטוואָס זאָל דאָ אויך פאַרצייכנט ווערן וועגן חזנות־געביט אינעם גרעסטן און שפרודלדיקסטן יידישן ישוב פון די לאַטיין אַמעריקאַנער לענדער, אַרגענטינע, זואו די ערשטע חזנישע שפּראַצונג איז געקומען אַ דאַנק דעם פיאָנערן־גייסט פונעם ליטווישן משכיל ומנגן און פאָר־דינסטפולער ליטורגישער חקרן יהודה לייב חדקל — מחבר פונעם ווערק „נגינות און תפילות ביי יידן" אין 4 בענדער.

קומענדיק באַלאַדן מיט אַ פיינעם מוזיקאַלישן און למדנישן באַגאַזש אין אַרגענטינע אין 1908, אַ צוואַנציק יאָריקער יונגערמאַן, פול מיט ענערגיע און גרויסע אַמ־ביציעס, האָט ער זיך מיט ברען אריינגעוואָרפן אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. אין משך פון איבער אַ האַלבן יאָרהונדערט האָט חדקל מיט זיין פילזייטיקער טעטיקייט באַוויזן ממשותדיקע דערגרייכונגען הן אויפן מוזיקאַלישן, הן אויפן יידיש־קולטורעלן געביט.

באַזונדערס דאַרף דאָ אַרויסגעהויבן ווערן דער פאַקט פון גרינדן דורך אים אין בוענאָס איירעס אין 1913 די ערשטע מוזיק־קאָנסערוואַטאָריע. אַ גרויסער פלוס צו זיינע אויפטוען זיינען די אַרויסגעגעבענע מוזיקאַלישע אַלבאָמען „שירי ציון" מיט אַ טיראַזש פון 55 טויזנט עקזעמפלאָרן. חדקל איז אויך געווען דער גרינדער פון דער בית־הכנסת „ובנה" ביים ציוניסטישן פאָלקס־פאַר־באַנד, וואו ער איז געווען פרעזידענט און גלייכצייטיק דער חזן (שלא על מנת לקבל פרס). בכלל איז חדקלס פרוכטבאַרע טעטיקייט אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די יידן אין אַרגענטינע אַ גאָר וואָגיקע. דער דאָרטיקער ישוב ווייסט עס וויי געהעריק אָפצושאַצן.

אין 1955, ביי זיינעם אַ באַזוך אין מדינת ישראל, איז אויף אַ פייערלעכן אופן דורכגעפירט געוואָרן די צערעמאָניע פון „יער חדקל"־פלאַנצונג ביי דער אַנווענדונג פון זיין נשפחה און פראָמינענטע פערזענלעכקייטן פון ישוב.

אַן אַנגעזעענעם אָרט אין דער אַרגענטינער חזנים־משפחה פאַרנעמט איצט נאָך אַ יליד־ליטע, אברהם בלעכאַ־ראָוויטש, געבוירן אין אַראַן, (ווילנער געגנט), געוועזענער פרעזידענט פון אגודת החזנים אין בוענאָס איירעס. חזן בלעכאַראָוויטש * האָט זיך אויך אויסגעצייכנט מיט זיינע קאָנצערט־נסיעות אין דרום־אַפריקע, אין גאַנץ צפון־אַמעריקע און אויך אין מעקסיקע און קובא.

פיל מיטגעווירקט אין פאַרשפרייטונג פון אונדזער נגינה אין דרום־אַמעריקע האָט אויך מ. זאלקינד, אַ געווע־זענער משורר פון ווילנער שטאָט־שול, אַ דאַנק זיינע צאָלרייכע יידישע פליטן, וואָס האָבן באַקומען אַ גרויסן אַפּגאַנג און אריינגעבראַכט יידיש געזאַנג אין די היימען פון די פאַרוואָרפנסטע ווינקלען פון דאָרטיקע לענדער.

---

* זיין ברודער יעקב בלעכאַראָוויטש איז אַ באַקאַנטער דיריי־גענט אין ליטע. ער, אין איינעם מיט זיין טאָכטער, אַ גראַדואירטע דיריגענטין פירן אַן מיטן כאָר אין ווילנע. זיין זון איז אַ פיאַניסט.
רעד.

ה.

צולעצט זאָל דאָ אויך אַ וואָרט געזאָגט ווערן וועגן די חזנות־פערספעקטיוון און די ליכטיקע האָפענונגען בשייכות מיט דער איצטיקער גאולה־תקופה, וואָס קאָן עלול זיין צו אַ געהעריקן תיקון און דערהייבן אונדזער רעליגיעזן געזאַנג צו דער העכסטער מדרגה. אונדזער מדינת ישראל, וואָס האָט אויפגעברויזט און אויפגערודערט דאָס גאַנצע יידישע לעבן, וועט זיכער ממשותדיק באַווירקן אויך אויפן ליטורגיש־מוזיקאַלישן געביט, וואָס איז פון קדמונים אָן געווען צווישן די דאָמינירנדיקע גייסטיקע פאַקטאָרן ביים פאָלק. אָן ערנסטע התחלה אין דאָזיקן פרט איז שוין געמאַכט געוואָרן מצד דעם נייי־געגרינדעטן מוזיק־אינסטיטוט אין ירושלים ביים רעליגיע־ און ביל־דונגס־מיניסטעריום. דער מוזיק־אינסטיטוט האָט בדעה אָפצוהאַלטן ספעציעלע קאָנפערענצן פון חזנים, קאָמפּא־זיטאָרן און נגינה־חקרנים פון ישראל און די תפוצות מיטן ציל צו שאַפן נאַציאָנאַלע ישראל־מוזיק און אָן איינהייט־לעכן נוסח אין דער חזנות, וואָס זאָל צוריק דערהייבן אונדזער עבודת הקודש כתיקונה.

הלוואי זאָל דעם קיבוץ גלויות אין ישראל פון פאַר־שיידענע קולטורן געלונגען בהדרגהדיק פאַראייניקן און אויספורעמען איין נגינה־נוסח, וואָס זאָל באמת זיין: לתהלה, לכבוד ולתפארת.

דראַמאַטישער אַנסאַמבל ביי דער ליטוו. דיוויזיע נאָך אַ פאַרשטעלונג

אנטיילנעמער (זיצן פון רעכטס צו לינקס): ק. קאַפּלאָן (געשט. אין ווילנע), י. קרעמער (אַקטיאָר פון געוו. ייד. קאָוונער מלוכה־טעאַטער, לעבט אין ווילנע)
שטייען: די ערשטע 3 — ליטווינער, ד. מילנער (קמחי; אַקטיאָר פון געוו. קאָוונ. ייד. מלוכה־טעאַטער, אומגעקומען ביי אומבאַוווסטע אומשטענדן)
ח. לייקאָוויטש (אַרגאַניזאַטאָר און רעזשיסער פון געוו. קאָוונ. ייד. מלוכה־טעאַטער)

חורבן ליטע

יזכור

זעקס מיליאָן

געדענק די טויטלאגערן

געדענק די קרעמאטאריעס

געדענק דעם 7טן און 9טן פאָרטן

געדענק פאָנאַר

געדענק די מאסן־קברים
פון די אומגעבראכטע ליטווישע יידן

קיינמאל ניט פארגעסן

און ניט מוחל זיין

דעם נאצישן עמלק און זיינע מיטהעלפער!

ישראל קאפלאן

פעדער־מענטשן אין די נאציי־נעגל

„ציגיינער וויזן"

לאה גרינשטיין פלעגט פון צייט צו צייט זיך באַווייזן מיט אַ ליד אין דער פרעסע אָדער אין ליטעראַרישע זאַמל־ביכער. ניט פיל געדרוקט. אָבער יעדעס ליד אירס איז געווען געשריבן שטימונג־פול, מיט שפילעוודיקן טאָן, צאַרט. יעדע שורה פון אירע שאַפונגען האָט געאָטעמט מיט פיינפילעוודיקייט, באַהויכט פון שיינגייסט. אַ באַזונדערן האַרציקן חן האָבן געהאַט אירע קינדער־לידער, אַלץ ווי אַ מאַמע דערציט און צערטלט אירע קינדערלעך. אַליין אַ מאַמע, זיינען דאָס געווען די איבערלעבטע געפילן צו די צוויי אייגענע קינדערלעך אירע.

אין דער ערשטער צייט פון דער סאָוויעטישער אָרדנונג אין דער ליטע, אָנהייב 1941, איז איר אויסגעקומען צו אָנשטויסן זיך אויף אַ ניט געווײַנלעך בילד. ווי אַ קראַנקן־שוועסטער פון פאַך, האָט זי איין טאָג, אַריינקומענדיק אין געבורט־פאַלאַטע פון געוועזענעם יידישן שפיטאָל, באַמערקט ווי אַ ציגיינערין ליגט דאָרט אין קימפעט. ציגיינער !... בויד, פעלד, ווינט, נאַכט, רעגן, ענגשאַפט, אָפּגעלאָזנקייט, שמוץ, פאַרשטויסנקייט, הונגער. און דאָ — מאָדערנער שפיטאָל, בלאַנקעזדיקע פאַלאַטע, שניי־ווייס בעט; וואַרעם, ליכטיק, זויבער; פול־בירגערשאַפט, רחבות, זאָל... אָט אויף דער טעמע האָט לאה גרינשטיין אָנגעשריבן אַ ליד „אַ ציגיינערין אין קימפעט" און עס פאַרעפנטלעכט אין דער סאָוויעטיש־יידישער פרעסע צום יום־טוב פון דער אַרבעטנדיקער פרוי. דאָס ליד איז געווען שיין געבויט, דורכגעדרונגען מיט דערהייבענע מענטשלעכע געפילן, מוטערלעכער פרייד און ליבע צו יעדן ניי געבוירן קינד. אַז מען האָט אין די שרייבער קרייזן געזומען רייַדן וועגן אויסטיילן פרעמיעס פאַר די בעסטע ליטעראַרישע שאַפונגען פאַר דעם יאָר איז באַלד אויפגעשוואומען דאָס ליד פון לאה גרינשטיין.

דער דייטש איז אָבער גאָר גיך אַריין קיין קאָוונע. איינע פון די ערשטע נאַצישע פאַראַרדענונגען איז געווען דאָס פאַרבאָטן יידן צו גיין אויף די טראָטוּאָרן. ניט אַזוי די אינערלעכע שטאַלץ פון אַ פרייען בירגער, ווי די אַלטע געוואוינהייט האָט זיך דאָ דעם יידן געפֿאַלנטערט ביי די פיס און זיי פון מאָל צו מאָל פאַרשלעפּט דווקא אויפן טראָטוּאָר, וואָס איז דער טראַקט פון דורות ביים שטאָטישן איינוואוינער. דאָ זיינען שוין אָבער געשטאַנען אויף דער וואַך די אַרטיקע גויים. דאָס „אַרישע" יחסנות, וואָס די דייטשן האָבן אין זיי אַריינגעבלאָזן, פלעגט ניט לאָזן רוען זייער אויג, צונג און עלנבויגן, ביים דערזען אַ יידן פאַרבלאָנדזשענדיק אויפן טראָטוּאָר. פלעגן שוין יידן זיצן נאָך מער אײַנגעשפאַרט אין די הייזער.

אין די טעג איז געקומען לאה פון גאָס מיט אַן אָנ־שפּילעוודיקן שמייכל, צעשפרונגען איבער איר ענערגיע־געלאָדענעם פנים.

— איך האָב טאַקע געקראָגן די פרעמיע פאַר מיין ציגיינער־ליד !

— מיינסט געווי׳ס, אַז אַזאַ פרעמיע איז דיר געגעבן געוואָרן אַידער די דייטשן זיינען אַריין ?

— ניין, טאַקע היינט, אַ ווילע פריער, ווען איך בין אַרויס פון הויף, צום ערשטן מאָל נאָך דער פאַראַרדענונג, האָט מיך גלייך אַ קללה און זידלעריי אַרונטערגעיאָגט פון טראָטוּאָר — אַ ציגיינערין מיט אַ פּיצל קינד אין פאַטשיילע.

ת ש ל י ך

אליעזר היימאַן, אייגער פון די שענסטע שרייבערס אין דער געוועזענער יידישער ליטע. אור־קרעפטיק אין שילדערן, באַגאַבט מיט די אַלע זיבן חנען פון אויפכאַפן דעם פֿרימיטיוו אין נאַטור און מענטשן. דער גרעסטער טייל זיינע דערציילונגען זיינען געווען דורכגעוועבט מיט וואַלד און פעלד, דאַרף און פויער. דער ליטווישער פויער, -- היימאן האָט אין זיינע שאַפונגען זיך ניט אויפגעהערט צו שפיגלען און זיך צאַצקענען מיט אים. אין אייגער פון זיינע דערציילונגען (דאָכט זיך, „שלאַנגען") וואַרפט זיך דורך אַ בילדל, ווי דער פויער הערט זיך צו פון ווייטן צום קלויסטער־גלאָק און איז פול מיט פחד, ווייל דאָס רעדט דאָך דאָס צינגל פון גאָט.

דעם ערשטן טאָג ראש השנה תש״ב, אין צווייטן חודש פון קאָוונער געטאָ, שלייכן מיר זיך ביידע — היימאן און איך — דורך די געטאָ־געסלעך, ווי פאַרבע־טענע יום־טוב־געסט צום אַלטן ר׳ אבא באלאשער. ר׳ אבא איז אַ למדן און גרויסער משכיל, עסקן פון מאָדער־נעם שניט, מיט פיינער שרייבערישער באַגאַבונג, באַזונ־דער אויף דעם געביט פון קאָוונער יידישער היסטאָריא־גראַפיע. — באלאשער האָט זיך זיין באַזונדערן צוגאַנג צו די פאַרשיידענע יידישע מנהגים. ראש השנה וויל ער ניט גורס זיין ווי די טעג פון געווײַן און דורכאויס תפילות און תהילים זאָגן. אויך דאָס גיין צום תשליך קומט ליט זיין קוק אויס ניט גאָר גלייך. ראש השנה, האַלט ער, איז יידיש ניי־יאָר, וואָס דאַרף מיט אַ פריידיקן אינהאַלט שטעלן אין שאָטן אפילו דעם גויישן סילווועסטער.

ר׳ אבא באלאשער ווינט ערגעץ אויף פאַדזשיו גאָס,

הינטער דעם קאטוילישן בית־עלמין, וואָס שניידט זיך אריין אין געטאָ. רינגלען מיר דעם שטעכיק אַרומגעצוימטן הייליקן מקום, וואו אַזויפיל קריסטן צינדן ליכטלעך און זיינען ווי פאַרטאָן ביים פּוצן די אַלטע קברים, און ליט־ווישע זעלנערס דרייען זיך ארום מיט זייערע ביקסן אויף דער וואַך, די יידן פון געטאָ זאָלן אקאַרשט דורכן צוים ניט כאַפן אַ האַנדל טאָן מיט די גלויביקע.

פלוצלונג, שוין קעגן באלאשערס שטוב — יידן לויפן, אַלץ אין געאייל און אָפשרעק פונעם בית־עלמין זייט. מיטן אויגפינטל איז שוין קיינער, אויסער אונדז ביידן, אויף דער גאַס ניטאָ, און אַ ליטווישער סאַלדאַט מיט צילעווידיקן ביקס ריטשעט: שטיין, די הענט אין דער הויך!

טריט געציילטע, שטייט ער דערבי און צילעווועט זיך שוין אין אונדז ביידן. אז ניט מיר זיינען עס געווען ביים פאַרקאָן און ניט מיר זיינען עס געלאָפן — איז גאָר אומזיסט און ווייט צו שפעט צו דערקלערן דעם צעיושעטן שגיא.

— גאָטלאָזער, וואָס דו ביסט! — שרייט היימאן מיטאַמאָל אויס אויף פראָסט פויערשן לשון — זיבן מאָל א שעה וועלן דאָך די גיהנום־רוחות פיקן פון דיר דאָס הארץ און אויגן!

— גאָטלאָזער, וואָס ווילסטו פון אומשולדיקע מענטשן?! — איז באַלד פון בית־עלמין אהינטערן יוון אפגע־שפרונגען אַ הייזע־יקע גאָטס־פאַרכטיקע שטים פון אַן אַלטיטשקער, וואָס האָט זיך מיט כוונה געפאַרעט וואו ביי אַ קבר.

די ביקס איז לויז געוואָרן אין זעלנערס האַנט, און היימאַן מיט מיר זיינען גלייך אַן אָטעם אריינגעשפרונגען צו אבא באלאשערן אין שטוב. ווי מיין אייגן פנים האָט אין די ערשטע מינוטן אויסגעזען וויס איך ניט. נאָר קוקנדיק אויף היימאַנען האָט זיך פון מיר אַרויסגעריסן:

— תשליך, ר׳ אבא, האָבן מיר היינט דאָך מקיים געווען; די שרעק האָט פון אונדז אַרויסגעטרייסלט די זינד מיט די נשמות צוזאַמען...

— דעם פויער, וואָס איז נאָר פאַרהעצט געוואָרן, קען מען נאָך אָבער נעמען מיט אַ הארב וואָרט, לויט זיין פרימיטיוון דענקען — טרייסט זיך היימאַן.

— נאָר שטעל אים יעדן מאָל צו הינטערן רוקן אַ בית־עלמין מיט אַ גאָטספאַרכטיקן בת־קול... — באַשטרייט באלאשער היימאַנט פויערים־אפאָלאָגיע, נאָך דעם זי ער הערט אויס בריייטער דעם פאַרלויף פון דער גאַנצער זאַך.

דאָ קומט אַרויס די פרוי באלאשער מיט דער „פשוטער געווויינטלעכער" פראַגע אין יענע טעג:

— וועלן מיר נאָך אַרויסקריכן אָט פון דעם גאַנצן אומגליק?..

— געוויס!.. — נעמט זיך אָן באלאשער מיט מוט קעגן אונדז און זין אַליין — געוויס, און טאַקע גאָר אין גיכן!.. און די ביידע היינטיקע געסט צוזאַמען מיט זייערע פרויען זיינען געלאָדן צו מיר איבערַאיאָר ראש השנה, ראש השנה תש״ג, אין מיין שטאָטישער דירה, אין דער פרייער קאַוונע. און אָט העט: איבער 3 יאָר ראש השנה, ראש השנה תש״ה, גייען מיר די זעלבע אַלע צו תשליך אין תל־אביב, צום טיך ירקון, מעג אויך דאָרטן צווישן פּעוויסע משכילים ניט גילטן דער מנהג... אָפּגעמאַכט?

— הלוואי, און אָפּגעמאַכט! — זיינען מיר אַלע מסכים.

אַ מין באַגעגעניש אין 3 יאָר אַרום איז יאָ פאַרגעקומען. ניט אָבער ביים ירקון אין תל־אביב, נאָר אַרום לאַנדסבערג, ביים טייך לעך, אין דרום בייערן. — אויף מאַרגן נאָך יום־כיפור תש״ה איז מיר געלונגען פון „מיין" לאַגער 2 אריינקומען אויף שעהן געציילטע אין דער־בייאיקן לאַגער 1, וואוהין ר׳ אבא באלאשער איז דאָן מגולגל געוואָרן, און נאָך אַ הפסקה פון איבער צוויי אַ האַלב יאָר טרעפן זיך דאָ מיט אים. שוין האַרבסט, איז ער צוזאַמען מיט נאָך צענדליקער געבראָכענע און קראַנקע, כמעט אַלע פונעם לעצטן רעשטל פון דער שיינער אַלט־יידישער קאַוונע — געלעגן האַלב נאַקעט, צונויפגעפרעסט אויף שלעכט צוזאַמענגעקלאַפּטע געשטעלן מיט שיטערע ברעט־לעך, אין אַ ברעזענטענעם שוינונג־צעלט.

ביי זיין איבער 70 יאָריקן עלטער איז באלאשער דאָ געווען מיט זיין געזונט שוין כמעט אין גאַנצן חריב. ביים מוט איז ער אָבער געווען. ער האָט געערעדט פון זיינע היסטאָרישע ארבעטן אין קאַוונער געטאָ און וועגן פּלענער אויף להבא, דאָ אין לאַגער גופא, עס זאָל זיך נאָר לאָזן, און דער עיקר, נאָך דער באפרייאונג, וואָס זעט זיך שוין אָט־אָט. פלוצעם האָט ער אַ וואַרף געטאָן אין וויטאָגדיקן דערמאָנען זיך:

— פון אונדזער אָפּגעמאַכטן תשליך־צוזאַמענטרעף דעם ראש השנה האָט זיך גאָר ביטער אויסגעלאָזט...

און דער גאַנצער שמועס האָט זיך אַ דריי געטאָן אין אַ בלוטיקן חשבון. זיין ווייב, פרוי באַלאשער, איז שוין געווען לענגער אַרויסגעפירט ביי אַן אָקציע אויף „קינדער און אלטע". זיין טאַכטער איז פאַרוואָגלט געוואָרן וואו אין אַ קאַצעט אין פרייסן. דער גורל פון אליעזר היימאן מיט זיין פרוי איז שוין דאָן געווען כמעט באַוואוסט; זיי ביידע, צוזאַמען מיט נאָך פיל יידן זיינען געוואָרן לעבעדיק פאַר־ברענט מיט עטלעכע חדשים צוריק, ארום מיטן יולי 1944, ביים ליקווידירן קאַוונער געטאָ. אין די זעלבע טעג איז אויך דאָרט אומגעקומען מיין פרוי, לאה גרינשטיין.

— און מיר ביידע זיינען היינט, דורך פאַרשיידענע וועגן, פאַרוואָרפן געוואָרן ביים טייך לעך, ערגעץ אין בייערן. — פרואוו איך פאַרקערעווען דעם שמועס. — ביי דעם אַ וואָסער און אין אַ מחנה ווי פאָר מצורעים האָט אונדז די ציוויליזירטע וועלט אָפּגעוואָרפן פון זיך, אַרויסגעטרייסלט. פאַרפּלאַנטערט זיך ניט דערביי אייער געדאַנק עפעס אויף מיט אַ מין תשליך?...

— יאָ, אויך אַ היימאן איז דאָ היינט מיט אונדז!.. — גיט זיך אַ כאַפּ באַלאשער און ער ווייזט מיר אויף אַ צונויפגעקאַרטשעטער טרייסלדיקער פיגור עטלעכע טריט

פון זיין געלעגער. ר׳ יצחק היימאן, דער פאָטער פון אליעזרן, איז דאָרט געלעגן מיט העכערער טעמפּעראַטור. ער האָט מיך באַלד דערקאָנט און איז אַרויס מיט אַ געוויין: טאָ וואו איז מיין לייזער? איר ביידע פלעגט זיך דאָך פון שטענדיק חברן... — —

אויף איבערמאָרגן איז שוין דער אַלטער היימאן אויך געווען טויט, און אין נאָך אַ טאָג אַרום, ערב סוכות תש״ה, האָט מען באַלאַשערן אַרויסגעפירט מיט אַ פּאַרטיע „אַר־בעטס־אומפּעאיקע״ קיין אוישוויץ.

זשורנאַליסטיש בלוט

פון דער יינגערער גענעראַציע זשורנאַליסטן אין ליטע זיינען פון די סאַמע אָנגעזעענע געווען ארי גלאזמאן און מאַקס וואולפאָוויץ, די מיטאַרבעטער פון קאָוונער „יידישע שטימע״, ביידע ביי די דרייסיקער יאָרן, פון פּרעכטיקן וואוקס; ביידע טעמפּעראַמענטפולע, מיט שוואונג און מיט בעלעטריסטישער באַגאבונג. זיי האָבן אויך שטו־דירט אין אוניווערזיטעטן, און יעדער פון זיי האָט פאַר־מאָגט אַ שיינעם באַגאַזש וויסן.

העכסט אָנשטענדיק און שטענדיק אויפגעלייגט איז געווען וואולפאָוויץ. וועלכע טעמע ער האָט ניט באַרירט אין זיין שרייבן, האָט געמעגט זיין אויך אַ טאָג־רעפּאָר־טאַזש, איז עס געווען ליריש באהויכט, מיט אייגנארט, טיפערער דענקלעכקייט; ליכטיק און שמייכלדיק. עטלעכע יאָר האָט ער פאַרבראַכט אין נאָרוועגיע; סאַראַ שיינע באַ־שרייבונגען ער האָט געגעבן דעם יידישן לייענער וועגן אָט דעם לאנד!

מיט זיין טונקל ברונעטן געזיכט, גרויסע שוואַרץ פלאַקערדיקע אויגן און פּעך־שוואַרץ געקרייזלטע האָר, האָט דער גאַנצער גלאזמאן אויסגעקוקט ווי איין פעסטער גוס פון אַנטשלאָסנקייט, טעמפּעראַמענטפולער עקשנות און אַמביציעס. טאַלאַנט איז אים אויף זיין גענומענעם וועג בייגעשטאַנען. ער האָט געשריבן דערציילונגען פון פסיכאָ־אַנאַליטישן זשאַנער. גלאזמאנס בוך נאָוועלן „אַ פענצטער צו דער וועלט״ האָט אין ליטעראַרישע קרייזן אַרויסגערופן אינטערעס. גלאזמאן האָט אויך געהאַט געלערנט אין אַ טעאַטער־סטודיע, און אַ געוויסע צייט איז ער אויפגע־טראָטן מיט דערפאָלג אויף דער העברעאישער בינע. בעיקר האָט ער זיך מיט געשפּאַנטן פאַרמעסט אריינגעוואָרפן אין דער טאָג־טעגלעכער פּרעסע, און מיטן פאַנאַנדער־וואוקס פון זיין ספּעציעלער רובריק „טאָג־בלעטלעך״ אין דער „יידישער שטימע״ איז פון טאָג געוואָקסן אויך די צאָל פון די לייענערס זיינע. פּאָליטיק, געזעלשאַפטלעכע ענינים, קולטור, ליטעראַטור, טעאַטער — אין די אַלע פּראָבלעמען איז גלאזמאן געוואָרן אַ בן־בית, איז דאָ גע־שוואומען מיטן ברייטסטן פאַרנעם.

די ביידע יונגע טאַלאַנטפולע זשורנאַליסטן האָבן פיין געדייעט און געשוואומען מיט פאַרמעסט, צוזאמען מיטן גאַנצן מעכטיקן שטראָם פון דעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין ליטע. און מיט דעם גאַנצן כלל צוזאַמען דער־שוואומען צו די סאַמע נעגל פון די נאַציס.

אין „קאָמיטעט צו אַריבערפירן די קאָוונער יידן אין געטאָ״ זיינען מיר זיך אין צווייטער העלפט יולי 1941 צוזאַמענגעקומען, גלאזמאן, וואולפאָוויץ און איך. אין אַ ווינקל צימער פון דער געוועזענער יידישער פאָלקסשול אויף דאוקשאס 24, וואו דער קאָמיטעט איז געווען, איז געשטאַנען פאַר אונדז שולמית ראבינאָוויץ, איינע פון די קולטורעלסטע פרויען אין דער יידישער קאָוונע, און האָט מיט פאַרשטיקטן צאַפּל גערעדט וועגן אָרגאַניזירן אין שטילסטן געהיים אַ היסטאָרישע קאָמיסיע. אונדזערע שאַנסן אויף אַרויסגיין לעבעדיקע פון די דייטשן זיינען כמעט נול; טאָ זאָל זיך נאָך אונדז אָפּשטעלן, האָט זי געטענהט, כאָטש אַ „יוון מצולה״, וואָס־ענלעכס צו יענעם באַרימטן ספר פון די היידאמאקישע שחיטות אין די יאָרן ת״ח און ת״ט!

געוויס האָבן מיר מסכים געווען. זאַלבעדריט האָבן מיר זיך באַלד גענומען צו אָנוואַרפן אַ פּלאַן פון דער אַרבעט. עס איז אָבער געווען אונדזער ערשטע באַגעגעניש זינט דעם אריינמאַרש פון די דייטשן: יעדער פון אונדז איז אָקערשט ארויסגעקראָכן פון זיין ווינקל. האָט מען זיך דאָ אָנגעהויבן צו איבערגעבן די איבערלעבענישן פאַר דעם חודש צייט. — וויפל „לעבעדיקע״ איינדרוקן, איבער־בליקן, לויפנדיקע רעפּאָרטאַזשן זיינען פון אָט די ביידע ניט־אויסגעלעבטע צייטונגס־מענטשן געוואָרן פאַר דער פּאָר שעה אָנגעוואָרפן! און כאָטש דער שמועס האָט גע־דאַרפט זיין לשם ולשמה וועגן פארצייכענען טעגלעכע כראָניק איז צום ענרע אומדערוואַרט געקומען גלאזמאנס פאָרלייג: אַ יידישע צייטונג אין געטאָ מוז זיין! און ער פאַרנעמט זיך אונדז צו דערקלערן, אַז אין אַזאַ צייט טאָרן מיר זיך ניט באַגנוגענען נאָר מיטן פאַרצייכענען געשיכ־טע; מיט אַ צייטונג אין געטאָ וועלן מיר אויך שאַפן געשיכטע. ער אליין האָט שוין פאַרטיק פאַרטראכט דעם ערשטן לייט־ארטיקל.

ווי דאָס געטאָ וועט אויסזען, די וואַך אַרום און די לויערנדיקע אריינבליקן פון די שונאים, האָט מען זיך שוין דאַן געקענט ניט ווייניק פאָרשטעלן, און דאָ — ניט אַנדערש, אַ יידישע צייטונג! ווולפאָוויץ האָט זיך אָבער באַלד דער ערשטער אָנגעכאַפּט אָן דעם געדאַנק, און מיט דער מינוט זיינען די ביידע געוואָרן פאַרוועבט מיט דעם נייעם געהיימען און מוטיקן פּלאַן.

צו דער זעלבער צייט האָבן אָבער אויך די נאַצישע גזירות און ווילדע ודיפות גענומען שטראָמען נאָך העפ־טיקער אויף די יידישע קעפּ. ווידער פלעגן מיר זיך פאַר־לירן אויף טעג. יעדעס מאָל אָבער, ביי נאָר אַ באַגעגעניש, האָט זיך דייטלעך געלאָזט מערקן פון די פיבערדיקע בליקן זייערע אַ ניט אויסגעלאָשענע אַנטשלאָסנקייט. און גלאזמאן פלעגט נאָך צופליסטערן פון אַדורך זיינע דין־פאַרפעסטע ליפּן: אַ צייטונג אין געטאָ וועט זיין, וועט דאָך זיין!

אויסגעלאָשן האָט זיך אָבער דאָך דער געדאַנק פון אַ צייטונג אין קאָוונער געטאָ און גאָר גיך — צוזאַמען מיט די יונגע לעבנס פון זיינע ביידע אייפערדיקע טרע־גערס, גלאזמאן און ווולפאָוויץ. אויפן פערטן טאָג פון

אפשליסן די געטא, דעם 18־טן אויגוסט 1941, זיינען זיי ביידע אוועק מיט דעו׳ „אינטעליגענטן־אקציע״, און שוין אין אוונט פון זעלבן טאג זיינען די שטורמיש־בליענדיקע דעמבן געווארן אונטערגעהאקט, צוזאמען מיט די לעבנס פון די אלע 534 יידישע אינטעלעקטואלן, אויפן פערטן פארט ביי קאוונע.

איך שעם זיך

מיט זיין שרייבן פונעם לייכטן זשאנער, מיט זייער לעבעדיקע גראמען, שיין קלינגענדיקע פערזן און אייך אקטועלע פעליעטאנען איז אין דער באלטיש־יידישער פרעסע געווען אנגעזען ראובן צארפאס. מאסן פסיידאני־מען האט ער געהאט. ברייט באקאנט איז ער געווען אונ־טערן נאמען רופאני, „רופאני־פעליעטאן״ איז געווען א גאר אנציעוודיק קעפל אין די שפאס־ווינקלען פון ניט איין צייטונג און זשורנאל; און באדייט האט עס — א פיקחותדיק צוגעשפיצט שארזש אין פליסיקן עמק־סטיל אויף א צאפלדיקער טעמע. ראובן צארפאס האט אויך געשריבן טעאטער־קריטיק. א מייסטער איז ער געווען אין דער יידישער שפראך; זיינע איבערזעצונגען פון לידד־לעך, קופלעטן, זיינען געווען א שם־דבר.

אין האדבסט 1944 טרעף איך אים אין לאגער 1 ביי לאנדסבערג. זיין ניט הויכע און שטענדיק דארע פיגור איז איינגעשרומפן ביז קינדערישן אנבליק, וואס פאלט אזוי ניט צוזאמען מיט זיין צעאקערטן און קרוב 50 יאריקן פנים. מיט שמחה און טרערן וואלפט ער זיך אויף מיר:

— אהא, אויף איך וואלט איך!...

אין קאצעטלער־מלבושים און מיט א רידל אין האנט איז ער געשטאנען מיט נאך יידן און געארבעט ביי א גראבן. ער ווייזט אן אויך די אנדערע ארבעטער אויף מיר, אז איך, הייסט עס, קאן דא העלפן, טאקע פיל, פיל...

— אט דער מענטש, רבותי, דאס איז א קוואליפי־צירטער קאצעטלער. „אוניפארמירט און נומערירט״ שוין פון יארן... צייט מען האט אים פארשלעפט פון אונדזער קאונער געטא איז ער שוין אדורכגעגאנגען א וועלט מיט קאצעטן... מיר, אקערשט פון אונדזער „אידילישער״ געטא, ארייניגעפאלענע אין אזא הארבן לאגער, — מיר זיינען דאך קיין לערנייניגלעך אויך ניט קיגן אזא קלאסישן קאצעטלער מיט זיך סטאזש!...

דער מייסטער, אן עלטערער צעקראכענער דייטש, האט זיך ערגעצווא אוועקגעדרייט, און די יידן ארום זיינען געבליבן שטיין אויף די רידלען. צארפאס איז אלץ מער ארויס אין זיין אלטער פארעם און זיך געלאזט אין פעל־ע־טאנעווען אויף זיין שטייגער.

— קאפלאן, יום־כיפור איז שוין טאקע פארבי, אבער מיר שטייען נאך פאר הושענא־רבא, — שפאלט אקארישט אייער מויל און וואלפט זיך ארויס מיטן גוטן קוויטל; גיט אונדז דעם רעצעפט, די עצה טובה, ווי אזוי צו אדורכשלעפן דאס שטיקל חזירשע לעבן דורכן מאיעסטע־טישן קאצעט... און בפרט ווען די גאנצע חד־גדיא איז דאך א געשיכטע נאר פון מאנאטן געציילטע, און אפשר גאר וואכן... לכן, טא זאלן מיר דא גלייך אין אויגנפינטל הערן דעם ריכטיקן פינטלדיקן וואלט, אין פינטל אריין, פון א געפינטלטן און נומערירטן יידן, וואס איז אויך א מזיק אין די „פינטעלעך״!..

דאס איינציקע, וואס איך האב דא אין די פאר מינוטן געקענט זאגן איז געווען נאר די פראגע צו צארפאסן, הלמאי ער ארבעט אין לאגער גופא, וואו עס בלייבן נאר די שוואכערע, און גייט ניט מיט אן אויסנקאמאנדע.

— דאס האט מיר א באקאנטער דאקטאר די טובה געטאן — זאגט צארפאס. — אויף מארגן האט ער מיר צוגעזאגט געבן שוינונג, אינגאנצן אפלאזן פון דער ארבעט אויף עטלעכע טעג.

— אט דאס טויג ניט! — האב איך אויסגערופן — פונעם ארויסגיין פון „סטרוי״ אין א קאצעט ביזן אהעק־גיין מיט א סעלעקציע איז נאר איין טראט...

— אפגערעדט, הערט איר פון מיר א וואלט! — שטרעקט מיר אויס צארפאס זיין הארן הענטל. — אויס חלוש פון היינט, אויס „סלאבאסילנע״ קאמאנדעס, מוחל די שוינונג; איך בין דאך טאקע נאך אין די כוחות — און וועל זיך האלטן!...

אין א חודש ארום בין איך מיט אן ארבעטס־קאמאנ־דע, און וידער נאר אויף א וויילע, ארייניגעפאלן אין לאגער 1. ביי אונדזער פארלאדן בארקאן־טיילן באמערק איך פון ווייטן, ווי צארפאס דרייט זיך ארום לאגער־קיך מיט א הילצערנער עס־שיסל און מיט הונגער־ברענענדיקע בליקן, ער האט אויסגעזען שוין אינגאנצן צוזאמענגעבראכן. אין מינוטן ארום האט ער אויך מיר באמערקט און געגומען זיך דערנענטערן שלאבערדיק און ווי מיט אומגערן.

— איך שעם זיך פאר אייך, איך האלט ניט קיין וואלט — לאזט ער די אויגן ארונטער. — שוין א וואך ווי איך בין אויף שוינונג.

מיר האבן זיך ענארוקט אין א זייט. מיט איינצלנע אפגעריסענע ווערטער האט ער געפרואווט אויסגיסן פאר מיר זיין בלוטיק הארץ. דאס געזונט, דאס געזונט! ער גיט אבער באלד צו, אז אויף זיין וואלט — באשטייט ער. וואלעם א קרעכץ אהער, א מיחוש אהין — ער איז נאך ביי די כוחות. היינט — מארגן, אוך ער נעמט זיך אין די הענט אריין. און די באפרייאונג אליין איז דאך איצט א פראגע טאקע נאר פון טעג. — מירן דערלעבן!... — נעמט ער מיך פעסטער ארום. אלס „קאמפענסאציע״ פאר זיין היינטיקער ניט אויסגעהאלטנקייט זינגט ער מיר אויף זיינס א לידל „מיין פידעלע״, וואס ער האט אויפגעשריבן אין קאונער געטא און איז דאלט פון פיל געזונגען געווארן.

טיפער אין ווינטער, שוין זייענדיק אין לאגער 11, פאלט מיר אריין א פארלאגן צעטעלע פון צארפאסן, אדרע־סירט צו מיר און געשריבן מיט צעווארפענע אותיות אויף צעקנייטשטן צעמענט־פאפיר:

„איך שעם זיך — איך שטארב״.

קענן מיר האט שוין דאן צארפאס ניט געהאט זיך פיל צו שעמען. נאך אן אפערציע אוי ף פוס, וואס איך

סוף אויף שפ׳ 603

ל. חיין

ז. קאלמאנאוויטש דער ל"וואוניק פון דער ייד. קולטור

1.

געציילטע שורות אין דער פרעסע האבן אונדז בשעתו דערמאנט, אז זעליק קאלמאנאוויטש איז אומגעקומען ערגעץ אין א קאנצענטראציע־לאגער אין עסטאניע, נאכ־דעם ווי מען האט אים דארטן פארשלעפט פון ווילנער געטא.

קיינער איז נאך ניט פארציטערט געווארן פון אט דער אבידה פאר דער יידישער קולטור, פאר דער יידישער שפראך־וויסנשאפט און פארן יידישן פאלק, ווייל באגרענעצטע קרייזן אינעם יידישן לעבן האבן געוואוסט, ווער זעליק קאלמאנאוויטש איז געווען, און ניט קיין סך ווייסן פון זיין וויסנשאפטלעכן אויפטו פאר אונדזער קולטור.

וועגן זעליק קאלמאנאוויטש האט מען ווייניק גע־שריבן, ווייל ער איז געווען א ל"וואוניק. א רואה ואינו נראה, א סימבאל פון דער העכסטער באשיידנקייט אין אונדזער קולטור־וועלט.

קאלמאנאוויטיש איז זייער שטארק באקאנט געווען אין ליטע, וואו ער האט געווירקט די לעצטע 20 יאר פון זיין לעבן; דערפאר איז קאלמאנאוויטש דערהויבן ג־ווארן — אן שום מליצה — צו דער מדרגה פון „נביא און טרייסטער פון ווילנער געטא", וואו זיין לויטערע פער־זענלעכקייט האט געשטראלט מיטן הייליקן שיין פון א קדוש און מארטירער. דאס איז געווען זיין ווילנע, זיין

סוף פון שפ' 602

האב זיך שווער פארוואונדעט ביי דער ארבעט, בין איך שוין וואכן לאנג געלעגן אין קראנקענבאו; דערצו געווען אינגאנצן געשוואלן פון הונגער. אויך איך בין שוין א רעכט ביסל געווען ארויס פון „ריי". — שפעטער, ערשט מיט עטלעכע חדשים ווייטער, ווען די באפרייאונג איז באמת געקומען, און איך האב זיך געזויגער דערוואוסט פון צארפאס געמאטערטן טויט (1.12.44), און גלייך באלד האט בכלל א פלייץ געטאן מיט ידיעות פון דעם אומקום פון פיל און מאסן נאענטע, טייערע און באגאבטע, מיט וועלכע איך האב צוזאמען דורכגעמאכט קאפ ביי קאפ און אקסל ביי אקסל אין די פארשיידענע קאצעטן, — און איך אליין, ניט צו פארשטיין פאר וועלכן זכות און מעשים טובים, בין דאך ארויסגעקראכן מיט די בייגער, — דאן ערשט האט זיך צעשפילט אין מיר אלץ שארפער און טיפער א פרעסיק געפיל, וואס צופט שטיקער הארץ און סמט דעם געמיט. —

איך שעם זיך — איך לעב!

„ירושלים דליטא", די שטאט פון ז י י ן ייוו"א, וואו ער האט אינוועסטירט זיינע אלע לעבנס־זאפטן מיט דער גאנצער קראפט פון זיין אינטעלעקט, און דארטן, אויף די חורבות פון יידישן לעבן, האט ער געטראגן און ג־בראכט טרייסט, מוט און האפענונג פאר די אויסגעלי־פערטע ברידער זיינע אויפן מזבח פון דער וועלט. און געגליכן איז ער צו א זכריה הנביא, וואס איז אויך ג־פיניקט געווארן דורך זיינע „אייגענע", ווי דורך די קרעציקע תליינים, וואס הייסן דייטשן.

דערציילט דער גראטעוועטער ד"ר דווארזשעצקי:

„זאל איך דערציילן, אז די יידישע משגיחים פונעם קאנצענטראציע־לאגער אין עסטאניע האבן קיין פאסיקערע ארבעט ניט געפונען פאר דעם קאפ פון ייוו"א — ווי קלאזעטן? און ער, זעליק קאלמאנאוויטש, האט עס אנ־געזומען באהבה, און האט די דאזיקע ארבעט געטאן מיט התלהבות און אויסגערופן צו די ארומיקע: — „איך קוש די יידישע צוקה, די צוקה פון הייליקן פאלק!".

ווערן אונדזערע הערצער ניט פארלאפן מיט בלוט פון אט־דעם לעצטן גרוס פונעם ל"וואוניק און גרויסן מארטירער אונדזערן?

2.

און אז ווייניק אין דער ברייטער יידישער וועלט האבן געוואוסט פון קאלמאנאוויטשן — טא לאמיר ווידמען א פאר ווערטער זיין ביאגראפיע פאר אונדזערע ברידער אין ארץ־ישראל*.

זעליק־הירש קאלמאנאוויטש איז געבוירן געווארן דעם 30.10.81 אין גאלדינגען, קורלאנד, אין א ארעמער יידישער משפחה. ביזן 15־טן לעבנס־יאר האט ער פאר־ברענגט אין חדר און ישיבה. דורך זעלבסטבילדונג, ווי אן עקסטערן, האט ער דורכגעמאכט א פולן גימנאזיע־קורס און באקומען מאטורע אין ליבאוו אין 1901. פון 1901 ביז 1905 שטודירט ער אין בערלינער אוניווערזי־טעט, און דערנאך, ביז 1910, אין קעניגסבערג. ער האט שטודירט סעמיטישע פילאלאגיע, פאליטישע עקאנאמיע, פסיכאלאגיע און געשיכטע פון אלטערטום. צווישן 1906 — 1909 מיטגעארבעט אין דער יידישער ארבעטער־באווע־גונג. זיין ליטעראריש טעטיקייט אנגעהויבן 1906, אלס איבערזעצער פון בראשורן פאר די סיימיסטן (י. ס. פ.) און אלס שרייבער אין דער סיימיסטישער „פאלקס־

---

* א קורצע ביאגראפיע פון קאלמאנאוויטשן קענט איר ג־פינען אין זלמן רייזענס „לעקסיקאן" און אין זאמלבוך „אידיש", כארקאוו, געשריבן פון א. זארעצקי.

שטימע". אין 1919 אָפּגעגעבן מלוכה־עקזאַמען אין פּע־טערבורג. איבערזעצט העברעאישע ביכער פאַר מאַר־גאָלינס פאַרלאָג, מיטגעאַרבעט אין מאַרגאָלינס „יידישע צייטונג" און אין ליטווינס חודש־זשורנאַל „לעבן און וויסנשאַפט". שפּעטער געוואָרן מיטאַרבעטער און מיט־רעדאַקטאָר אין קלעצקינס ביכער־פאַרלאָג, — פריער אין ווילנע, דערנאָך אין פּעטערבורג.

1921 לעקטאָר פון יידיש אויף די לערער־קורסן אין מינסק, וואו ער האָט זיך אָנטפּלעקט אַלס איינער פון די גרויסע קענער פון דער יידישער שפּראַך־וויסנשאַפט און ליטעראַטור. זיינע לעקציעס זיינען פאַרצייכנט געוואָרן אין קאָנספּעקטן, און אין 1922 זיינען אָזעלכע קאָנספּעקטן „וועגן דער יידישער גראַמאַטיק" דערשינען אין בוך־פאָרם.

אָנהייב 1922 קומט ער קיין ליטע, וואו די יידן האָבן געפֿראַוועט דעם „האָניק־חודש" פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. ליטע איז דעמאָלט געווען אַ קולטור־צענטער. אין קאָוונע האָט זיך יענע יאָרן געפונען שמעון דובנאָוו, ד"ר פרומקין, ד"ר יאָפע, ד"ר מוקדוני, מאַרק שאַגאַל, דער מוזיקער זיידמאַן, דער סקולפּטאָר קאַגאַנאָוויטש, צבי הירשקאַן, בן־אַדיר, דער „בעל דמיון", בעל מחשבות, טשערניכאָוו (דניאלי), יודל מאַרק, ד"ר יוליוס ברוצקוס און די אייגענע קאָוונער.

דאָ האָט קאַלמאַנאָוויטש געפונען זיין גייסטיקע היים, וואו ער האָט געאַרבעט אין יידישן לערער־סעמינאַר פון קולטור־ליגע („לערער־קורסן"), געלייענט זיינע באָוואוסטע לעקציעס איבער יידישער גראַמאַטיק אין די „העכערע קורסן", געלייענט לעקציעס אין דער „געזעלשאַפט צו פאַרשפּרייטן העכערע בילדונג", געלייענט לעקציעס אין דער „יידישער טעאַטער־געזעלשאַפט", סטיליסטיש רעדאַ־גירט די טאָג־צייטונג „נייס" און וויי אַ טרייער געלערנטער געיעטעט און גערייניקט די יידישע זשורנאַליסטישע און צייטונגס־שפּראַך.

פון ליטע איז ער ווידער אַוועק אין בערלין, וואו ער האָט געאַרבעט פאַרן „כלל"־פאַרלאָג. פון בערלין געקומען קיין ריגע אַלס לערער אין די יידישע שולן און רעדאַק־טאָר פון די „לעצטע נייס". שפּעטער צוריק קיין ליטע, אין פאָנעווועזש, אַלס לערער פון העברעאיש, אין דער דאָרטיקער העברעאישער גימנאַזיע. ער ווערט איינגעלאָדן פון „אינווייסקולט" קיין מינסק, ווי איינער פון די וויכ־טיקסטע פאַרשטייער פון דער נייער יידישער פילאָלאָגיע, אָבער ער קאָן זיך ניט אַוועקרייסן פון זיין ליטע.

דעמאָלט אַרבעט ער מיט אין די „ליטעראַרישע מא־נאַטשריפטן" און פאַרעפנטלעכט אַ טייל פון זיינע פילא־לאָגישע אַרבעטן, וועלכע ס'איז כדאי צו פאַרצייכענען: „ניי־יידיש", געדרוקט אין אַ ריי נומערן „ליטעראַרישע בלעטער", און דער „יידישער דיאָלעקט אין קורלאַנד", געדרוקט אין „לאַנדוי־בוך".

ווי אַ גרויסער קענער פון יידיש האָט ער גלייכצייטיק אָפּגעגעבן יעדע פּריי שעה אויף אַ פונדאַמענטאַל ווערק: — אַ יידיש ווערטער־בוך.

ז. קאַלמאַנאָוויטש איז אויך געווען אַ מייסטער־איבערזעצער אין יידיש פון דער העכסטער מדרגה. ער האָט איבערזעצט: ש. דובנאָוס יידישע געשיכטע, עמיל שירערס „די געשיכטע פון יידישן פֿאָלק אין דער צייט פון בית שני". ער האָט איבערזעצט בשלמות אין יידיש „די יידישע מלחמות" פון יוסיפוס פלאַוויוס. באַזונדערע קאַפּיטלען פון אָט דעם ווערק זיינען דערשינען אין קלעצ־קין־פאַרלאָג אין יאָר 1914: „די לעצטע טעג פון ירוש־לים" און „די לעצטע קנאים".

ז. קאַלמאַנאָוויטש האָט אויך איבערזעצט אין יידיש פראָפעסאָר וויפּערס „לערן־בוך פון דער אַלטער גע־שיכטע", עמערסאָנס עסיי „וואָס איז קונסט", וו. וואַגנערס מעשיות וועגן „פייער און ליכטקייט", ד"ר האוזערס „אורמענטש און וועלדער", דוד קאָיגענס „אין שטורעם פון געשיכטע", און ראָמאַנען פון מאָקס בראָד און דזשעק לאָנדאָן. איר האָט אויך זיינע אַרטיקלען אויף היסטאָרישע און פילאָלאָגישע טעמעס, צעשפּרייט אין דער יידישער וויסנשאַפטלעכער ליטעראָטור, ווי אין די „שריפטן", אין די „ייוו"אָ־בלעטער", אין דער „יידישער וועלט" אא"וו.

ער האָט אויך איבערזעצט פאָליאָקאָוו־ליטאָווצעס „שבתי צבי", מיטגעאַרבעט אין דער ריגער „וואָך".

זיין רעפעראַט וועגן אַן „אייגהייטלעכער יידישער שול" אויפן צווייטן קהלות־צוזאַמענפאָר אין ליטע (1922) איז אויך דערשינען אין אַ ספּעציעלן ביכל (פאַרלאָג „ליכט" אין קאָוונע), ווי אַ צושטייער דעם יידישן שול־פראָבלעם.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז זיין לעבן און אַרבעט די לעצטע 10 יאָר אין ייוו"אָ, אַלס איינער פון די וויכטיקסטע זיילן און שעפּער פון אונדזער וויסנשאַפטלעכער ליטע־ראָטור און זיין אָרט און אַרבעט אין דער „יידישער ענ־ציקלאָפּעדיע", וואו ס'זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן זיינע אַרבעטן, באַזונדערס אין „יידן" באַנד ב', וועגן העברעאיש און אַראַמעאיש, אָדער זיין אַרבעט איבער פערלס כתבים און די איבערזעצונג פון „מגלה טמירין". אָבער מיין פע־דער איז צו אָרעם צו פאַרצייכענען אָט די דאָזיקע לעבנס־ווערק פון קאַלמאַנאָוויטשן, פונקט ווי איך בין ניט אימ־שטאַנד צו באַשרייבן זיינע לעצטע יאָרן אונטער דער האָקנקרייציקער טומאה; דאָס מוזן טאָן מומחים, וויל אָזא אַרבעט וועט באַשיינען אונדזער קולטור און באַריי־כערן די געשיכטע פון דער יידישער וויסנשאַפט, צוזאַמען מיט דער הערשאָפט פון אונדזער פאָלק.

3.

אין קאָוונע האָב איך זיך באַקענט מיט ז. קאַלמאַנא־וויטשן באַלד, ווי ער איז געקומען אין ליטע. מיר זיינען געווען שכנים און האָבן געוואוינט אין איין געסל, ניט וויית פון אַלטן שלאָס, אין דער געגנט, וואו די וויליע גיסט זיך אַריין אין ניעמאַן. דער ווינטער 1922 איז געווען אַ

בייזער און קאַלטער. אָבער אונדז, ליטווישע יידן, איז געווען וואַרעם און לייכט אויף די הערצער: פון ווייטן האָט אונדז געלאַקט דאָס ווידערגעבורט פון ארץ־ישראל, און אין דער היים — די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע. איך דערמאָן זיך דעם פייערלעכן צוויטן קהילות־צוזאַמענפאָר (פעברו־אַר 1922), דעם פרעכטיקן זאַל, די יום־טובדיקע גע־הויבענע שטימונג, די מאַיעסטעטישע פיגור פון דעם יידישן מיניסטער ד"ר סאָלאָוויייטשיק אין אַ שטאָן־ראָק, הויכע מלוכה־באַאַמטע, חשובע געסט, בתוכם ד"ר לעאָ מאָצקין. אויפן קהילות־צוזאַמענפאָר האָט זיך אָפגעשפילט דער זעלבער פאַליטישער קאַמף, ווי אין אַלגעמיינעם יידישן לעבן, און פון די אַרבעטער־פראַקציעס האָבן זיך אויסגעצייכנט צוויי פיגורן: משה ערעם, פון לינקע פועלי־ציון, און אינוש. אַבראַמסאָן, פון דער „יידישער סעקציע" — צווישן די אַרבעטער און ציוניסטן, אין מיטן האָב איך געפונען די „פאָלקיסטן" און ז. קאַלמאַנאָוויטש בתוכם. אין נאָמען פון די „פאָלקיסטן" האָט אויף דעם צוזאַ־מענפאָר רעפעריירט ז. קאַלמאַנאָוויטש וועגן דער שול־פראַגע. איך זע אים פאַר מיינע אויגן אויף דער העל־באַלויכטענער טריבונע צווישן פייערלעך געקליידעטן עולם, אין זיין פשוטן אַנצוג. אַ ביסל צעטומלט, הייבט ער אָן זיין רעפעראַט. קיין רעדנער איז ער ניט געווען; גיכער אַ כבד־פה. אָבער גאָר גיך שמידט ער צו צו זיך די אויפמערקזאַמקייט פון דער גאַנצער אוידיטאָריע. ער פאַר־געסט אין אַנהייב זיין טעמע און שווימט אַוועק ערגעץ ווייט אין דער יידישער געשיכטע, רעדט מיט היסטאָרישע פאַראַלעלן און קעמפט ווי אַ לייב פאַר אַן א י י נ ה י י ט ל ע־כ ע ר י י ד י ש ע ר ש ו ל. מיט יידיש אַלס די אָנערקענטע נאַציאָנאַלע שפּראַך, און העברעאיש ווי אַ שוועסטער, „כדי צו פארשפרייטן די יהדות אין דער יידישער קולטור און דערנענטערן די יוגנט צו די וואָרצלען פון נאַציאָ־נאַלער יידישקייט"...

ער וואָרנט דעם צוזאַמענפאָר, ניט אַרויסצוטרייבן יידיש פון דער שול, „וויל אויב העברעאיש אַלס אונטער־ריכטס־שפּראַך, — וועלן מאָרגן קומען די ליטווינער און טענהן: „יידיש איז אייער מוטער־שפּראַך, און אויב ניט יידיש — איז גלייכער ליטווישׁ"...

נאָך האַלבער נאכט, אין דער טרוקענער פראָסטיקער לופט, וועט מיר זיינען געגאַנגען אַהיים בחברותא און פאָרגעזעצט דעם וויכוח אין גאַס, האָט קאַלמאַנאָוויטש, ווי זיין שטייגער, אונדז יונגווארג אַוועקגעלייגט אַ לעק־ציע... וועגן יבנה, פומבדיתא און... „ועד ארבע הארצות"...

איך געדענק זייַנע לעקציעס אין די „העכערע קורסן", אין „טעאַטער־געזעלשאַפט", לעקציעס מיט אַזאַ פאַרנעם און וויסנשאַפטלעכער ערודיציע, וואָס מיר האָבן קיינמאָל ניט געהערט אין ליטע.

כ'האָב געהאַט דעם זכות צו זיין זיין תלמיד צוויי יאָר צייט אויף די לערער־קורסן אין קאָוונע, וואו ער האָט אונטערריכט יידישע ליטעראַטור. די דאָזיקע צוויי יאָר צייט וועלן בלייבן אייגעקריצט אין מיין לעבן ביזן לעצטן אָטעם־צוג.

מיטן אויפקום פון יידישן שול־וועזן אין ליטע האָט מען זיך אַרומגעזען, אַז ס'זיינען ניטאָ קיין קוואַליפיצירטע פאָלקס־שול־לערער. אמת, קאָוונער יידישע שולן האָבן געמעגט שטאַלצירן מיט זייערע לערער, באַרימטע אין דער יידישער פעדאַגאָגיק; אָבער מען האָט געפילט, אַז די מענטשן וועלן לאַנג אין ליטע ניט בלייבן. ס'רוב ניט קיין ליטווישע בירגער. די רעגירונג וועט זיי אַרויסשיקן. דע־ריבער איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצומאַכן דעם לערער־סעמינאַר (וואָס איז לעגאַליזירט געוואָרן ווי „לערער־קורסן" מיט מלוכה־רעכט). אָפּגעקליבן האָט מען קנאַפּע דרייסיק בחורים און מיידלעך פון גאַנץ ליטע. אַלע — לינקע עלעמענטן, לינקע פועלי־ציון און קאָמוניסטן, אָדער סימפּאַטיקער פון ביידע צדדים. אָנגענומען האָט מען ניט וויניקער ווי מיט 6 קלאַסן מיטל־שול־בילדונג, און ס'איז געווען באַשלאָסן: פאַראַלעל מיט די סעמינאַר־לימודים צו דערגאַנצן די עלעמענטאַרע ידיעות ביז „מאַטורע", גלייכצייטיק מיטן לערער־דיפּלאָם.

אַ שטראָם וואָרעמקייט נעמט אַדורך, וועט מ'דערמאָנט זיך יענע צוויי שיינע יאָרן פון „תורה ועבודה" פון אַ צוזאַמענגעזונגענעם קאָלעקטיוו סעמינאַריסטן און לעק־טאָרן, מענטשן מיט גאָר הויכער בילדונג, סטודענטן, ישיבה בחורים און פייערדיקע רעוואָלוציאָנערן.

אַרום דעם פראָגראָם פון די לימודים האָט זיך צע־פלאַקערט אַ גרויסער וויכוח: צי אין לערער־סעמינאַר זאָל אַריינגענומען ווערן העברעאיש אַלס אַ דריטע לערן־שפּראַך, צי ניט. און דאָ איז דער צענטער פון אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט געוואָרן ז. קאַלמאַנאָוויטש, ווייט אויסער די וועגט פון אַנשטאַלט.

אַלע האָבן געוואָרט, וואָס וועט ע ר זאָגן, דער פייער־דיקער אָנהענגער פון דער „אייניהייטלעכער יידישער שול". קאַלמאַנאָוויטש, דער שטילער, געמיטלעכער, צניעות־דיקער געלערנטער, דער בנעימותדיקער לעקטאָר איז אינעם אינערלעכן וויכוח, ווי איבערגעוואַנדלט געוואָרן אין אַן אָנדערן מענטש, ביז ניט צו דערקענען: ביי אים איז די פראָגע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ לעבנס־פראָב־לעם פון קאַמף קעגן... עם־הארצות! „ס'איז דאָך דער־שיטערט צו ווערן אפילו הערנדיק אַזאַ מחשבה, אַז יידישע לערער זאָלן ניט קענען קיין העברעאיש! העברעאיש מיט אַלע אירע אוצרות זאָל אַוועקגענומען ווערן פונעם יידישן קינד, און ווי קען אַ לערער לערנען יידישע ליטעראַטור, ניט קענענדיק העברעאיש? און ווי קען מען בכלל פאַר־שטיין מענדעלען, פרצן און שלום־עליכם?" א. אַ. וו.

איך דערמאָן זיך קאַלמאַנאָוויטשעס לעקציעס — מיט וואָס פאַר אַ שפּאַנונג מיר פלעגן זיי אויסהערן. איך דער־מאָן זיך, ווי די לעקטאָרן פלעגן — פריער כלומרשט צופעליק, און דערנאָך בכוונה — קומען בייזיין זייַנע שעהן. וויפל מאָל פלעגט ער פאַרלירן די טעמע און ווי אין אַ וווייטן טיפּן ים זיך לאָזן שווימען אין דער יידישער

אַלטער ליטעראַטור און געשיכטע, אַרויסגעבער בעל־פּה אוצרות מאַטעריאַלן, קוועלן, ציטאַטן און אַלץ מיט אַזויפיל בקיאות און גרינטלעכקייט, מיט זיין אייגנאַרטיקן, פיינעם איידעלן הומאָר. א מאָל פלעגן מיר שעהן לאַנג ווידמען איין אינציק וואָרט. למשל, פון וואַנען קומט צו פּרצן דער „יאַמשעווער שטעקן"; וואָס איז אַזוינס „יאַמשעווע"? וואָס איז עס פאַר א ווערטעלע? איין מאָל איז א סעמינאַריסט אַרויס מיט א פראַגע: ווי זאָל מען אויף יידיש „אוכאַזשעווען"? ס'האָבן זיך געשאַטן צענדליקער תשובות פון צענדליקער קוועלן. קאַלמאַנאָוויטש איז געזעסן א פאַרטראַכטער במשך פון דעם גאַנצן וויכוח, ביז ער האָט זיך אויפגעכאַפּט און מיט זיין מילדן שמייכל געפּסקנט: „הערט, חברה. ביי יידן איז בכלל געוומען ניטא קיין „אוכאַזשעווען"; ביי יידן האָט מען חתונה און פּטור"...

4.

„דער נביא פון געטאָ", „דער „טרייסטער" — האָט מען קאַלמאַנאָוויטשן געדרופן אין ווילנע, אין דער פינצטערער האַקנקרייציקער תקופה. איך געדענק, אַז די אייגנשאַפט האָט אַר שוין געהאַט מיט א סך יאָרן פריער, וען די ליטווישע „זשוואַלגיבע" האָט מקדים געווען די היטלעריסטן און געשניטן שטיקער לייב פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג, געמאַרדעט, אינקווייזירט און מיט תליות געפּוצט דעם גרינעם באַרג, וואו מיצקיעוויטש פלעגט זינגען, און מאָפו — שפּאַצירן.

וען מען האָט מיך אַרעסטירט אויף דער באַרימטער מאַי־דעמאָנסטראַציע אין יאָר 1924, אין סאָמע ברען פון מיין עקזאַמען, בין איך א געשלאָגענער און נידערגעשלאָגענער, א צעבלוטיקטער געלעגן אין דער „געלער טורמע". ווי זיינעם א תלמיד און פריינד האָט ער מיך באַזוכט און אונטער דער צענזור פון א זשאַנדאַרם געזאָגט (רוסיש): „מיין ווייב מאַכט פון רעטעך אינגעמאַכטס, מען דאַרף עס נאָר קאָנען פאַרזיסן"... און ס'איז מיר ליכטיק געוואָרן אויף דער נשמה. ערשט אין 1938, ביי מיין באַזוך אין ווילנע, האָט מיך קאַלמאַנאָוויטש מיטגענומען צו זיך אויף מיטאָג, און זיין פרוי האָט מיך באמת מכבד געווען מיט אַזא רעטעך־אינגעמאַכטס. מיר האָבן זיך ביידע אָנגעקוקט און צעלאַכט...

5.

פסח 1938 האָב איך געהאַט די זכיה צו פאַרברענגען א פאָר מעת־לעת אין זיין מחיצה אין ייוו"א, אין ווילנער גאַסן און אין זיין היים, אין דער געזעלשאַפט פון זיין פרוי און זיין אינציקן זון שלום (לעבט אין מרחביה).

ז. קאַלמאַנאָוויטש האָט מיך אַרומגעפירט פון שטאָק צו שטאָק, פון צימער צו צימער אין הויז פון ייוו"א און מיך פאָרגעשטעלט פאָר די מיטאַרבעטער. ס'איז אים ניט שווער געווען צו דערציילן וועגן פאַרשיידענע אַנטיקספּרים, וועגן מאַפּעס, וועגן כתב־ידן, און וועגן ער האָפּ מיט ציטערדיקע הענט געטאַשט די באַרימטע פּערל־באַשרי־בענע קאַרטלעך פונעם גרויסן ד"ר לאַנדוי, האָט ער געשטראַלט: „ייוו"א האָט דערוואַרבן אַזא אוצר" — מען האָט געפילט, אַז די דאָזיקע קאַרטלעך זיינען אים געווען שטאַרק צום האַרצן, אים, דעם מענטשן, וואָס האָט יאָרן־לאַנג געאַרבעט איבערן יידישן וועלטערבוך. דערנאָך: שלום עליכם אין יאָפאַניש, הערצלס טאָגביכער, דאָס פּרץ־ווינקל, די גרויסע פּרעסע־פּאַליאַנטן, אַלץ האָט ווי אויפגעלעבט אין זיינע שילדערונגען, און פאַרוואָס האָב איך זיך געשעמט כאָטש א שמינית־שבשמינית צו פאַרציי־כענען פון זיינע רייד פון יענע פאָר מעת־לעתן אין ווילנע? ווי קאָן מען עס זיך מוחל זיין?

6.

ז. קאַלמאַנאָוויטש האָט פון שטענדיק ליב געהאַט ארץ־ישראל, כאָטש ער איז געווען א „פאָלקיסט". ביי מיין לעצטן באַזוך אין ווילנע (1938) האָב איך געמוזט שעהן לאַנג אים דערציילן פון ארץ־ישראל און פאַרענטפערן אַנצאָליקע פראַגן וועגן היגן לעבן, וועגן דער הסתדרות, וועגן דער פּרעסע. באַזונדערס האָט אים אינטערעסירט דער „חכמת־ישראל"־פאַקולטעט פון ירושלימער אוניווערזיטעט און די נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק.

ערב דער מלחמה, יולי 1939, גלויב איך ניט מיינע אייגענע אויגן: קאַלמאַנאָוויטש שפּאַצירט ארום אין חיפה — ער איז געקומען באַזוכן ניט בלויז זיין איינציקן זון שלום מיט דער משפּחה — יוכבד און זלמן טראוב, (זיין שווע־גערין און שוואָגער), נאָר אויך ארץ־ישראל. און ווי באַגיסטערט ער איז געווען פאָרן לאַנד, באַזונדערס פאָר עמק יזרעאל, וואָס האָט פאַר אים געלעבט ווי איין ניט איבער־גערייסענע איינהייט פון פאָר צוויי טויזנט יאָר ביז היינט. פון זיינע רייד האָט מען געפילט, ווי ער איז געווען דער אחד־העם אין פולן זין פון וואָרט, א קינד פון יידישן פאָלק און צוזאַמען מיטן בלוט האָט אין זיינע אָדערן געשטראָמט אהבת־ישראל אן א מאָס. ווי ליב ער האָט געהאַט דאָס לאַנד, מיט אַלע פיבערן פון זיין נשמה, און דא האָט ער צום סוף געזאָלט אַנקערן, נאָך אַזא וואַנדער־לעבן. די דאָזיקע ארץ־ישראל־ליבע שפּיגלט זיך גאָר בולט אָפ אין זיינע בריוו, וואָס זיין שוואָגער האָט פאָר־שטאַנען אויפצוזאַמלען און אָפּצוהיטן — היינט א גאַנצער אוצר!

ער האָט זיך אָבער צו יענער צייט ניט געקאָנט אַוועקרייסן פון ווילנע. צו שווער איז געווען די אחריות פאָר די אוצרות פון ייוו"א, וואָס ער האָט אָפּגעהיט, און גרענעצלאָז איז געווען זיין ליבע פאָר די יידישע מאַסן, וואָס האָבן געשמאַכט אין דלות און נויט אין ווילנע, קאָוונע און וואַרשע. צו שווער איז גראָד אין יענע טעג געווען זיך אָפּצורייסן פון זיי, בעת די שווערד איז געלעגן אויפן האַלדז, און דעם נאַענטן חורבן פון דער מלחמה האָט ער געפילט און די אימה געטראָגן אין זיך...

זיין טיפע גרענעצלאָזע אהבת ישראל האָט אים אויך אַזוי אָפט אָפּגעריסן פון זיין וויסנשאַפטלעכער שאָפונג

א. י.

מרדכי רודניק ז"ל

געבוירן ביי אַ טאַטן אַ בן־תורה און משכיל. אין פּרעמ, סואוואַלקער גובערניע, האָט מרדכי רודניק באַ־קומען אין זיין היים אַן אַלזייטיקע יידישע און אַלגעמיינע דערציאונג. געלערנט אין חדר און ישיבה און גלייכצייטיק זיך געבילדעט אין דער רוסישער און העברעאישער שפּראַך.

נאָך עקזאַמענס און פּראַקטיק איז ער געוואָרן אַ גע־הילפס־פּראָוויזאָר. אין ערשטן וועלט־קריג איז ער מאָ־ביליזירט געוואָרן און איז אָפּגעלעגן דריי יאָר אין דער אָקאָפּעס אויף דער ערשטער פראָנט־ליניע.

נאָך דער קערענסקי רעוואָלוציע האָט ער זיך באַפּרייט פון מיליטער דינסט און איז אַריבערגעפּאָרן קיין פּעטער־בורג (שפּעטער לענינגראַד), וואו ער האָט זיך פּאַרנומען מיט זיין פּאַך.

גלייכצייטיק האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן אין דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און איז געוואָרן סעקרעטאַר פון דער פּעטערבורגער קהילה.

נאָך דער צווייטער איבערקערעניש, וועו די קהילה איז געשלאָסן געוואָרן, האָט ער זיך אינגאַנצן איבער־געגעבן דער ערשט אַנטשטאַנענער החלוץ־באַוועגונג. צו־זאַמען מיט יוסף טרומפּעלדאָר האָט מ. ר. דורכגעמאַכט די גאַנצע ראָמאַנטיק פון דער ערשטער תקופה פון החלוץ.

זיי האָבן אין אַן עקשטאָט אין פּעטערבורג באַאַרבעט אַ פּאָרם און געלייגט דעם יסוד פאַר דער באַוועגונג, וואָס האָט שפּעטער אויסגעטראָגן די גאַנצע ציוניסטישע באַ־וועגונג אויף אירע פּלייצעס. פון יענער צייט איז דאָ אַ בילד אין בוך „חולמים ולוחמים" אויף וועלכן טרום־פּעלדאָר מיט זיינע חברים פון פּעטערבורג זיינען פאָטאָ־גראָפּירט. אויף אים איז דאָ אויך מרדכי רודניק.

קומענדיק אין ליטע האָט מ. ר. פאַרוואָרפן זיין פּאַך. עס איז דאַן געווען אַ שטורמישע צייט פון קולטורעלן אויפשוואונג און שאַפונג: די ליטווישע רעגירונג האָט געגעבן די יידן אַ מעגלעכקייט צו עפענען יידישע און העברעאישע מלוכה־שולן.

עס איז געווען אַ שעת הכושר, וואָס מ׳האָט ניט געטאָרט פאַרפאַסן. יידישע קהילות האָבן אויסגענוצט דעם מאָמענט און אויסגעבויט אַ געדיכטן נעץ פון נאַציאָנאַלע העברעאישע און יידישע שולן. עס האָבן זיך געפאָדערט אינטעליגענטע לערערס. אַזעלכע זיינען געווען וויניק. דעריבער האָט יעדער יידישער אינטעליגענט, לערער, סטודענט און סתם געבילדעטער מענטש, געפונען פאַר זיין חוב צו אָפּגעבן זיך דער שול. מ. ר. האָט דערפילט זיין שליחות און האָט צוזאַמען מיט זיין חבר אהרן זייגאר־ניק געגרינדעט די העברעאישע מלוכה־פאָלקס־שול אין פּרעמ.

דאָ האָבן זיי זיך אָנגעטראָפן אויף אַ פאַרצווייפלטן וויידערשטאַנד פון די פרומאַקעס און אַלערליי קלעריקאַלן. די האָבן געווואָלט באַנייען דעם אַלטן „חדר" און זיי האָבן געשטורעמט די אפּיקורסים וואָס פירן אַראָפּ דעם יונגן דור פון וועג מיט „שקאָלעס". דער רב האָט זיי געלייגט אין חרם, האָט געשאָטן אויף זיי פּעך און שוועבל און גערופן אַלע שלומי אמוני ישראל צו דערווייטערן זיך פון זיי.

עס האָבן זיך געפונען נאָך פאַנאַטיקער וואָס האָבן געמסרט די לערער פאַרן אינספּעקטאָר פון די מלוכה־שולן, אַז זיי זיינען גאָטלאָזע מענטשן. דאָס האָט זיך געריכט פאַר אַ גוואַלדיקן חסרון אין דער קאָטוילישער ליטע.

די מוטיקע לערער האָבן זיך אַבער געמאַכט ניט וויסנדיק פון דעם ליאַרם און האָבן געטאָן וועלטער זייער אַרבעט. אין משך פון אַ יאָר צייט האָבן זיי אויסגעבויט איינע פון די בעסטע שולן אין ליטע.

אַרום דער שול האָבן זיי קאָנצענטרירט די גאַנצע

סוף פון זייט 611

און פאַרטראָגן אויף די כוואַליעס פון דער פּרעסע און זשורנאַליסטיק. פון דעם דאָזיקן שטאַנדפונקט אויס, האָט ער טיף באַגערט צו דערלאַנגען זיין פּאָלק דאָס בעסטע פון דער ליטעראַטור און קולטור־וויסנשאַפט. און דעריבער האָט ער געאַרבעט און אַזויפיל טייערע צייט אָפּגעגעבן אויף כלערליי פאַרשיידנפּאַרביקע איבער־זעצונגען און צייטונגס־אַרטיקלען, וואָס זיינען צעשפּרייט איבער דער וועלט, אַזוי ווי דאָס יידישע לעבן איז צע־שפּרייט — און ניט וויניק פון זיינע אַרבעטן זיינען אומ־געקומען צוזאַמען מיט די יידן, פאַר וועלכע ער האָט אַזוי פיל געשאַפן.

*

אייביק וועט בלייבן לייכטן דער נאָמען פון זעליק־הירש קאַלמאַנאָוויטש אינעם פאַנטאָן פון דער יידישער געשיכטע, וויסנשאַפט און מאַרטיראָלאָגיע. ער, דער ל"וואוניק, דער קדוש, דער „נביא און טרייסטער פון געטא", וואָס האָט געשאַפן און געלעבט בצניעות, ווי אַ נסתר און איז נתגלה געוואָרן מיט אַזוי פיל האַרץ און דערהייבונג אין די טעג פון אונדזער אומגליק אויפן גולגותא־וועג פונעם געטא.

יוגנט, געגרינדעט אַ ביבליאָטעק, אַ קלוב, אַ צעירי ציון אַרגאַניזאַציע, אַ החלוץ און פֿאַרוואַנדלט אַ פֿאַרגרעסערט שטעטל אין אַן אָרט פון נאָכאָנאַלער קולטור, וואָס האָט שפּעטער געגעבן דער ציוניסטישער באַוועגונג פיל איבערגעגעבענע בויער פון ארץ־ישראל.

שפּעטער איז מ. ר. אַריבער קיין קאָוונע צו אַרבעטן אין נאַציאָנאַל־ראַט אַלס סעקרעטאַר. אין דער צייט האָט זיך געעפנט דער קאָוונער אוניווערזיטעט און מ. ר. איז אַריינגעטרעטן אין פֿאַרמאַקאַלאָגישן פאַקולטעט צו דערגעבן זיין פאַכקענטעניש אַקאַדעמיש.

עס האָט אים אָבער געצויגן צו פּעדאַגאָגישער טעטיקייט. נאָך אַלס סטודענט נעמט ער אָן די שטעלע פון אַ לערער פון געאָגראַפּיע און נאַטורוויסנשאַפט אין ווילנער באַליסער העברעאישער גימנאַזיע.

מ. ר. האָט געדאַרפט האַרעווען, ווייל חוץ זיין שטודיום האָט ער געאַרבעט אין גימנאַזיע אַ פולן אַרבעטס־טאָג און אין די נעכט זיך געגרייט צו די לעקציעס. און דאָך פלעגט ער אויך געפינען צייט פאַר געזעלשאַפט־לעכער אַרבעט. צוזאַמען מיטן שרייבער פון די שורות האָט מ. ר. געגרינדעט אַוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע, אַ פאָלקס־אוניווערזיטעט אויף וועלכן ער האָט געלייענט זייער אינטערעסאַנטע לעקציעס איבער דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע.

ענדיקנדיק זיין שטודיום אויף דעם פאַרמאַקאַלאָגישן פאָקולטעט, האָט ער ביי זיין פאָך ניט געוואָלט בלייבן. צו פיל רירעוודיק און געזעלשאַפטלעך איז ער געווען, כדי ער זאָל זיך קאָנען איינשפּאָנען אין אַ געשעפט אַ גאַנצן מעת לעת. ער בלייבט ביי זיין פריערדיקן פאָך אַלס לערער פון נאַטורוויסנשאַפט און געאָגראַפּיע אין דער שאָוולער העברעאישער גימנאַזיע. גלייכצייטיק שטודירט ער אין אוניווערזיטעט יוריספרודענץ, עס איז געווען מער תורה לשמה ווי אַ מיטל צו קאַריערע.

דאָ האָט ער פונאַנדערגעוויקלט אַן אַלזייטיקע טעטיקייט ווי נאָך קיינמאָל. ערשטנס, האָט ער זיך מיט לייב און לעבן אָפּגעגעבן זיין פעדאַגאָגישער טעטיקייט. ער פלעגט נעכט זיצן גרייטנדיק זיינע לעקציעס. צוגרייטן פאַר זיי וואַנטקאַרטעס, בילדער, בלומען, שטייגער, כדי וואָס אָנשויליקער צו מאַכן זיינע דערקלערונגען. אויסער די לעקציעס פלעגט ער איינאָרדענען פאַר זיינע שילער סעאַנסן פון נאַטורוויסנשאַפט אין ליכט־בילדער, שפּאַציירגענג, זאַמלונגען פון נאַטורוויסנשאַפטלעכן עקסקאָנאַט, דערנאָך פלעגט ער מיט זיי צוגרייטן דיאַגראַמעס און קאַרטעס, באַשרייבונגען און סכעמעס. ער פלעגט אַ מאָל איבערטרייבן אין זיין פלייס און לערער פלעגן פֿראָטעסטירן וואָס ער עקספּלאָאַטירט די שילער צופיל פאַר זיינע לימודים.

אויסער די לימודים איז געגאַנגען דערציאונגס־אַרבעט. ער פלעגט מיט זיין קלאַס איינאָרדענען די פאַר־שיידענע פאַראַנשטאַלטונגען: אַוונטן,שמועסן, משפּטים, עקסקורסיעס. אויף דעם איז ער געווען אַ בריה. זיינע שילער פלעגן ווערן מיטגעריסן און ווי ער, מיט זייער גאַנצן מהות, אַריינוואַרפן זיך אין קלאַסן־לעבן.

זיין קרוין־אַרבעט אין גימנאַזיע איז געווען די קרן הקימת לייטונג. ער איז די גאַנצע צייט פון זיין אַרבעט אין שאָוולער גימנאַזיע געווען דער מורשה פון קרן קימת און, ווי אין אַלץ, האָט ער אין דער טעטיקייט אַריינגעטאָן אַ שלל מיט ענערגיע. ער האָט די קרן קימת זאַמלונג דערפירט צו אַזאַרט. ער פלעגט אײַנשפּאָנען דעם ווילן פון די שילער צו געבן פאַרן קימת מתנות דורך פייערונגען, דיאַגראַמעס. ער האָט דערפירט די דיאַגראַ־מעס ביז צו קונסט־דיאַגראַמעס מיט פאַרשיידנסטע המצאות. די אַרבעט פאַרן קרן קימת איז געווען אַ ספּאָרט און פאַרוויילונג פאַר פיל שילער. זי איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז שאָוולער גימנאַזיע האָט אַריינגעבראַכט פאַרן קרן קימת מער ווי אַלע אַנדערע שולן אין דער גאַנצער וועלט. אַלע יאָר פלעגט די גימנאַזיע פאַרן געזאַמלטן געלט איינשרייבן איינע פון די באַרימטע פערזענלעכקייטן אין ספר הזהב.

ער האָט אין גימנאַזיע זיך ניט באַגרענעצט מיט געוויסע געביטן, אָדער קלאַסן, ער איז געווען דער רוח החיים אין דעם גאַנצן אַנשטאַלט. ביים פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון די לערער קעגן די עלטערן, ביים בויען אַ בנין פאַר דער גימנאַזיע — איז ער געווען דער ראש המדברים און אויספירער.

אַז דער פריערדיקער דירעקטאָר ד״ר יוסף בערגער האָט פאַרלאָזן די גימנאַזיע און איז אַריבערגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָבן אַלע עלטערן און לערער איינשטימיק אויסגעקליבן מרדכי רודניק אַלס דירעקטאָר. אויף דעם פאָסטן איז ער פאַרבליבן ביז די גימנאַזיע איז סאָוויע־טיזירט געוואָרן.

די גימנאַזיע איז נאָר געווען איין טייל פון זיין פילפאַרצוויגטער טעטיקייט. חוץ דער גימנאַזיע איז נאָך דאָ געווען אַ סירקין געזעלשאַפט (אַ מאַסקירטער נאָמען פאַר דער צ. ס. פאַרטיי — וואָס איז געווען אין דער פאַשיסטישער ליטע האַלב לעגאַל), אַ החלוץ, אַ קהילה, אַ שטאָטראָט, אַן „אָרט״־געזעלשאַפט, געלט אַקציעס — אין וועלכע רודניק איז געווען פון די הויפּט־טוער.

ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער סירקין־געזעלשאַפט אין שאָוול. די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט קאָנצענטרירט אַרום זיך די אַלע באַוועגונגען פונעם אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. זי האָט די גאַנצע צייט פון איר עקזיסטענץ געפירט אַן אָוונט־שול פאַר דערוואַקסענע, וואָס האָט געהאָט אַפּילו אַרויסלאָזן מיט עקזאַמענס, מיט דער באַטיילונג פון מיניסטעריום פאַרשטייער, אַ מין פאָלקס־אוניווערזיטעט און פאַרטייאישע פאַרזאַמלונגען.

אַרום סירקין־געזעלשאַפט האָט זיך געשאַפן דער החלוץ — די שטאָטישע סעקציע און אַ קיבוץ פון אויסער־שטאָטישע חברים, וואָס האָט צעציילט הונדערטער מיט־גלידער. אַרום איר האָבן זיך געטוליעט די יוגנט באַוועגונגען פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל, וואָס האָט

אַרומגענומען כמעט די מערהייט פון דער אונטערוואָקסנדיקער יוגנט.

חוץ דעם פלעגן כמעט אַלע וואָך איינגעאָרדנט ווערן פאַראַנשטאַלטונגען, פאָרלעזונגען, ליטעראַרישע שמועסן, געזעלשאַפטלעכע משפטים א. א. וו. אויף דעם האָט זיך געפאָדערט אַ גאַנצער רעגימענט פון פאָרטיי־טויער און דערציער. מ. רודניק איז אין דעם אַלעם געווען דער הויפטאָרגאַניזאַטאָר און איינפאַכער אַרבעטער צוגלייך.

ער איז אַרויסגעטראָטן אויף פאָרלעזונגען און געזעלשאַפטלעכע משפטים, האָט אָרגאַניזירט די אַרבעט, דעם לאָקאַל, די אַדמיניסטראַציע. געשאפן די געלטער און געאַרבעט אַליין די שוואַרצע, פשוטע אַרבעט. ער איז שטענדיק געגאַנגען מיטן גוטן ביישפיל פאָרויס.

יאָרנלאַנג האָט די פראָגרעסיווע געזעלשאַפט געפירט אַ קאַמף קעגן דער אגודה און סתם באַלעבאַטישע עלעמענטן וואָס האָבן פאַרכאַפט די מאַכט אין דער יידישער קהילה און געבאַלעבאַטעוועט אין איר אַן קאָנטראָל. רודניק איז געשטאַנען בראש פון די פראָגרעסיווע און האָט געבראַכט צו אָרדענונג אין דער קהילה.

ער איז געווען אַ קעמפער ניט נאָר כלפי חוץ, נאָר אַפילו צווישן זיינע אייגענע חברים. ער האָט געפאָדערט פון אַנדערע, דאָס וואָס ער אַליין האָט געטאָן — איבערגעגעבנקייט, אויפריכטיקייט און אחריותפולקייט. ער פלעגט ניט שאַנעווען אַפילו קיין אייגענע חברים אויב ער האָט זיי געפונען פאַר אומגערעכט. ניט איינער האָט פון אים אויסגעהערט ביטערע באַמערקונגען. אָבער קיינער האָט אים ניט באַשולדיקט, אַז ער איז אומגערעכט. אַלע האָבן געוואוסט זיין איבערגעגעבנקייט פאַר דער געזעלשאַפט און זיינע חברים.

אַ האַרטער אין קאַמף און אין אַמט, איז ער אָבער געווען אַ האַרציקער חבר און אַן איבערגעגעבענער פריינט יעדן מיט וועלכן ער האָט מיטגעאַרבעט.

אָפט פלעגט ער פאַרוואַרפן אַלע זיינע אַרבעטן און אַוועקזעצן זיך אויף אַ נאַכט ביי אַ קראַנקן חבר, אַדער אַוועקלאָזן זיך וואָס אונטערנעמען פאַר אַ נייטיקער חברס משפחה. ער האָט עס געטאָן מיט חלוצישער פשטות, ווי דאָס וואָלט געווען זעלבסטפאַרשטענדלעך.

ער איז געווען אַ חלוץ אין בעסטן זין פון וואָרט.

עס איז געווען זעלבסטפאַרשטענדלעך אַז מ. ר. זאָל פאָרן קיין ארץ־ישראל. ער האָט עס טאָקע געטאָן. ער איז געווען אין ארץ־ישראל און האָט באַשלאָסן דאָרט צו בלייבן. פאַמיליע שטערונגען, קראַנקייטן אין זיין משפחה און אַ קינד אַן אינוואַליד האָבן זיין ציל אָפגעלייגט.

ער האָט אָבער ניט באַווייזן צו דערגרייכן זיין לעבנס־ציל. די באַרבאַרישׂ־פאַשיסטישע הערשאַפט פון די דייטשן און ליטווינער האָט אַרויפגעלייגט איר האַנט אויף אים. ער איז געווען פון די ערשטע אַרעסטירטע אין סוף יוני, און ער איז שוין פון תפיסה ניט אַרויס. צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער מענער פון שאָוול איז ער דערשאָסן געוואָרן אין קוזשינער וועלדער.

און אַוועקגעריסן איז געוואָרן פון ליטווישן יידנטום איינער פון די איבערגעגעבנסטע, אידעאַלסטע, ענערגישסטע און פעאיקסטע זין אירע.

א. ירושלמי

רוצחים פון ווילקאמירער ייִדן

(איבערזעצט פון אַן אָפשניט פון אַ ליטווישער צייטונג, וועמעס נאָמען * און דאָטע איך האָב ניט געקאָנט פעסטשטעלן. עס איז דאָ דאָס קעפל און דאָטע פונעם געריכט־באַשלוס).

א קללה באַגלייט די רוצחים

פונעם געריכטזאָל.

30־טן יולי 1959.

אין נאָמען פון דער סאָציאַליסטישער סאָוויעטישער רעפובליק... האָט דער קרימינאַל־אָפטייל פונעם העכסטן געריכט אין דער רעפובליק באַשלאָסן:

זאָמאוסקאס פאָווילאס, דער זון פון יואָזאס, איז שולדיק און ווערט פאַרמשפט צו דער העכסטער שטראָף — צום שיסן, זיין אייגנטום ווערט קאָנפיסקירט.

מעדישאוסקאס פאָווילאס, דער זון פון פראנאס, איז שולדיק, ווערט פאַרמשפט צו דער העכסטער שטראָף, צום שיסן, זיין אייגנטום ווערט קאָנפיסקירט... דער פסק־דין איז ענדגילטיק און ווערט ניט קאַסירט ווערן — אַזוי האָט געמעלדעט דער פאָרזיצער פונעם העכסטן געריכט אין ווילנע לעאָנאס מיעזשינאס.

די פאַרמשפטע האָבן פאַרביסן זייערע ליפן. זאָמאוסקאַסעס הענט האָבן זיך געטרייסלט, מעדישאוסקאס האָט געציטערט ווי אַ ווערבע־בלאַט...

ד י 1 1 7 ...

דאָס איז געווען אינעם חודש יולי 1941... די זון האָט געוואָרעמט, אָבער אירע שטראָלן האָבן די אַרעסטאַנטן פונדע ר ווילקאָמירער תפיסה מיט געפילט. דאָ

* וואַרשיינלעך — „טיעסא" — רעד.

האָט געהערשט טרויער און אומעט — דאָ האָבן די ליט־ווישע פאַשיסטן געפיניקט רואיקע סאָוויעטישע בירגער...

אין איין פרימאָרגן האָט מען אָנגעקלאַפּט אין טיר און אין תפיסה זיינען אַריין וואָלאָוואס דעווייקיס, מעטשיס פאַסקעוויטשיוס און פּאָווילאַס זאַמאָוסקאַס.

— אין דער נאַכט וועט זיין אַרבעט — האָט זיך גע־וענדעט דער אוניפאָרמירטער געשטאַפּאָ־אָפיציר צום קאָ־מענדאַנט פון תפיסה פראנאַס קוזמיצקאַס. דער שעף פון קריי־זיכערהייטס־דינסט בראָזוקייטיס באַפעלט דיר איבערגעבן מיר 100 אַרעסטאַנטן. אָבער צו דער וואַכדינסט זאָלסטו מיר אויסקלייבן באַגלויביקע מענער און ניט קיין ווייכהאַרציקע. עס איז דאָ אַ שוועדע און פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט. כ׳האָב פאַר זיי צוגעטראָכט אַ שפּאָגל נייעם טויט, אַ טאָפּלטן. מיר וועלן זיי אויסלאָדן אויף דער גאַס אַנטאַקאַלניס 2. מיר וועלן מאַכן אַן אומוועג, עס זאָלן זיין וויניקער עדות... מיטן אייגנטום וועלן מיר זיך צעטיילן... פאַרשטאַנען?

מ׳דאַרף אויסווייזן די וואַך גלייך אויפן אָרט — האָט דער שעף פון דער פּאָליציי פאַשקעוויטשיוס באַשלאָסן מיט אַ טאָן פון אַ באַפעלגעבער...

„צען וועלן מיר געבן" — האָט צוגעגעבן דער שעף פון ווילקאָמירער זיכערהייטס־דינסט זאַמאָוסקאַס, רייבנ־דיק נערוועז זיינע בייגערדיקע הענט — „און די איבערי־קע צען וועט איר געבן"...

קוזמיצקאַס האָט אָנגעהויבן רופן זיינע מענטשן.

וועז איך בין אַריין אין צימער פון קאָמענדאַנט זיינען דאָרט געווען פאַשקעוויטשיוס, זאמאוסקאַס, דע־ווייקיס, באטווילא און שופאס — אַזוי האָט דערציילט דער תפיסה־אויפזיער פּאָווילאַס מעדישאוסקאס. דעווייקיס איז צוגעגאַנגען צו מיר, האָט מיר איבערגעגעבן אַן אויס־געפילטן בויגן פאַפּיר און מיר באַפּוילן: שרייב זיך אונטער! כ׳האָב זיך אונטערגעשריבן. אין דעם האָב איך זיך פאַרפליכטעט צו האַלטן בסוד אַלץ וואָס איך וועל זען אויף אנטאַקאַלניס 2.

נאָכמיטיק איז אַרויס דורכן טויער פון דער ווילקא־מירער תפיסה אַ קאַלאָנע פון מענטשן: מענער, פרויען, יינגלעך... צווישן זיי איז געווען אַ פרוי מיט אַ קינד אויף די הענט. די מענטשן זיינען געגאַנגען שטיל מיט אַראָפ־געלאָזטע קעפּ. ביי די זייטן האָבן זיי באַגלייט אויף יעדע דריי טריט די וואַכלייט, באַוואָפנטע ביז די ציין.

וואוהין פירט איר אונדז? — האָט איינער געוואָגט צו פרעגן. — אויף אַרבעט אין אַ ווירטשאַפט, רייסן גראָזן — האָט עמעצער פון די פאַשיסטישע באַגלייטער געענטפערט איראָניש. און ווירקלעך האָט אויסגעזען די תשובה ווי ווארשיינלעך — די מענטשן זיינען געפירט געווארן דורכן תפיסה־געסל אין דער ריכטונג פון דער עלעקטרע־גאַס, זיינען דורך דעם בריק אויף דער שווע־נטא, דורכגעקרייצט דעם ספּאָרטפלאַץ און דערגרייכט דעם דאָרף אנטאקאלניס 1. פון דאָרט זיינען זיי אַריין אַ ווירטשאַפט, וואָס האָט זיך געפונען אויף אנטאַקאלניס 2.

די קאַלאָנע איז דערגאַנגען ביז אַ שייער, געבויט פון ציגל. דאָ האָט זיי אָפּגעווארט פאַשקעוויטשיוס. האַלט! — האָט באַפּוילן דעווייקיס.

דאָ האָט קוזמיצקאַס איבערגעציילט נאָך אַ מאָל די מענטשן. זייער צאָל איז געווען 117, אין שייער אַריין — האָט אָנגעוויזן פאַשקעוויטשיוס.

אַלע אַרעסטירטע זיינען אריינגעשפּאָרט געווארן אין ענגן שייער, וועלכן די וואַך האָט אַרומגערינגלט מיט אַ באַוואָפנטן קאָרדאָן.

עס האָט זיך געקוקט דער אָוונט. קוזמיצקאַס האָט צונויפגעזאַמלט זיינע מענטשן און זיי באַפּוילן אויסצו־פילן אַלע באַפעלן פון דעווייקיסן.

די אַרעסטירטע האָבן גאָרניט געקריגן צו עסן. אָבער די פאָליציאַנטן און די געשטאַפּאָ־מיליטערלייט האָט דעווייקיס געטיילט צו ליטער שנאַפּס, כדי צו „שטאַרקן" זייערע הערצער צו די פאַרשטייענדיקע „גבורה"־מעשים.

אַז די זון איז אונטערגעגאַנגען, האָט דעווייקיס פאַר־טיילט די וואַך, יעדערן אָנגעוויזן זיין אָרט און אָנגעזאָגט וואָס ער האָט צו טאָן. מעדישאוסקאַס איז געשטאַנען וואַך.

קוזמיצקאַס און פאַשקעוויטשיוס זיינען אַריין אין שייער. דער קאָמענדאַנט פון תפיסה האָט אַרויסגענומען די ליסטע און אַרויסגעלייענט די נעמען.

די ערשטע זיינען געווען: פרייד, פריילין אורווין, קאַגאַן, גאָלדבערג. קוזמיצקאַס האָט באַפּוילן: פאַרויס, מאַרש!

דאָ, אויפן אָרט, האָבן די תליינים זיי צוגעבונדן די אויגן און אַרויסגעפירט פון שייער.

דער מרחק פון שייער ביז צום עקזעקוציע־פּלאַץ איז געווען בלויז 180 מעטער, אָבער די אויסגעפיניקטע און אויסגעהונגערטע מענטשן זיינען קוים דערגאַנגען, שלע־פּנדיק די פיס. — שנעל, שנעל — האָבן זיי געשטופט די וואַכלייט — אויב איר קאָנט ניט גיין אַליין, האַלט זיך איינער דעם אַנדערן ביי די אָרעמס, אַזוי שרייענדיק, האָבן די וואַכלייט אריינגעפירט פריילין אורווין מיט אירע מיטאָרעסטירטע אין אַ קליין שטעלכל. דאָ האָט אַ קליין נאַפּטלעמפּל באַלויכטן 4 תליות, וואָס זיינען אַראָפּגע־האָנגען פון באַלקן. ביי יעדער תליה איז געשטאַנען אַ בענקל. ביי די זייטן פון די תליות זיינען געשטאַנען די תליינים.

וועז די ערשטע גרופּע איז אריינגעפירט געווארן, האָבן דעווייקיסעס אויגן אויפגעבליצט ווי ביי אַ רויב־חיה.

— אַ, וועמען זע איך דאָ? אַלטע פריינד און באַקאַנטע! דאָקטאָר פרייד! לערערין אורווין! סאָוויעטישער אַקטי־ויסט גאָלדבערג און שניידערמייסטער קאָגאַן! וואָס פאַר אַן אָנגענעמע געזעלשאַפט!... ביי אַזאַ זעלטענער געלעגנ־הייט וועל איך פריוויליק אָנהייבן דער ערשטער וויזן פאַר אַנדערע אַ ביישפּיל...

און דער חיה־מענטש האָט פאַרוואָרפן די שטריק אויפן האַלדז פון גאָלדבערגן, אַרויסגעצויגן דאָס בענקל...

דער אויפגעהאָנגענער איז געבליבן הענגען אין דער לופט...

— אַלעמען וועלן מיר האַלטן צען מינוט. פאַר די וועט זיין גענוג 5 מינוט... — האָט דעווייקיס באַפוילן.

דער פעלדשער גיעדרייטיס האָט געקוקט אויפן זייגער, האָט נאָכדעם אַראָפגענומען דעם קרבן פון שטריק און אים אַראָפגעווארפן אויף דער ערד. דער מענטש האָט אָבער נאָך האַלב געלעבט.

— זאָמאָוסקאס, שטעך אים דורך דאָס האַרץ! דו ווייסט דאָך ווי מ׳מאַכט עס — האָט זיך געוועדעט צו אים פאַשקעוויטשיוס, וואָס האָט שוין געהאָנגען און געשטאָכן. זאמאוסקאס האָט אַרײַנגעשטאָכן זיין קינזשאַל אינעם האַרץ פון געהאָנגענעם גאָלדבערגן, וועלכער האָט נאָך געלעבט און דאָס נאָך וואַרעמע בלוט פון קרבן האָט אַ פליַיץ געטאָן פון האַרצן... דערנאָך האָט דער רוצח אַרײַנגעשטאָכן אינעם האַרץ פון דער לעצטער אורווין...

סוף־כל־סוף איז דער רוצח זאמאוסקאס מיד געוואָרן, זיינע אויגן האָבן געפינקלט ווי ביי אַ טיגער. האָט אַרויסגעשטעקט זיין האַלבפליכיקן קאָפּ פון שטאָל, אַרומגעקוקט זיך און באַמערקנדיק דעם וואָכמאַן פראנאס וואַרנאס, אַ זאָג געטאָן: כ׳האָב שווער געאַרבעט. כ׳בין מיד. כ׳ווייל מיך אָפרוען. איך וועל איצט דאָ שטיין וואָך און דו גיי אַריין אין שטעלכל „אַרבעטן״... וואַרנאס האָט זיך אָבער אַנטזאָגט.

טיפע קנייטשן האָבן זיך איינגעקריצט אויפן מאָגערן בלוטדורשטיקן פרצוף פון רוצח. זאמאוסקאס האָט זיך צוריקגעקערט אין שטעלכל.

אויך מעדישאוסקאָס איז שוין מער ניט געשטאַנען וואָך, ער האָט ליבער אויסגעפילט די אַרבעט פון אַ תלין: אַראָפגעוואָרפן די נאָך האַלבלעבעדיקע געהאָנגענע פון דער תליה, רואיק אַראָפגענומען פון זיי די זאָכן און זיי באַגראָבן אין דער צוגעגרייטער גרוב...

פונעם שייער האָט מען אַלץ געפירט נייע קרבנות... איצטער שיקט שוין צום טויט פאַשקעוויטשיוס. ער שטעקט אַריין די האַנט אין זיין קעשענע, וועלנדיק אַרויסנעמען די ליסטע פון די קרבנות, אָבער באַמערקט ניט ווי עס פאַלן אַרויס פון דאָרט דריי אָפּגעהאַקטע פינגער מיט די גאָלד־פינגערלעך, וואָס זיינען אויף זיי, און שלאָגן זיך אַן אַן שטיינערנעם באָדן. מיט זיי פאַלן נאָך אַרויס גאָלדענע ציין, אַרויסגעצויגענע פון די מיילער פון די קרבנות. אין דער מינוט האָט איינער פון די תלייַנים געגרייט פאַרוואַרפן די שטריק אויפן האַלדז פון אַדוואָקאַט גאָלאָמב און געוואָלט אים פאַרבינדן די אויגן. — „פאַרבינדט מיר ניט די אויגן, כ׳האָב אַלץ געהערט און געזען, הגם איר האַלט אונדז אין פינצטערניש״ — האָט ער אויסגערופן. — „נייַן, כ׳ווייל ניט, איר זאָלט מיר פאַרבינדן די אויגן. כ׳ווייל אַרויף אויף דער תליה מיט אָפענע אויגן. איר רוצחים, דאַרפט פאַרבינדן אייערע אויגן כדי איר זאָלט ניט אָנקוקן די פיינטלעכע בליקן פון פאָלק און ניט זען די נקמה, וואָס דערווארט אייך!״ און וועגדיק זיך צו זיינע גורל־מענטשן האָט ער צוגעגעבן: „שרעקט אייך ניט. זאָלן זיי זיך שרעקן און ציטערן. לאָמיר באַגעגענען דעם טויט רואיק. עס וועלן זיך געפינען מענטשן, וועלכע וועלן נקמה נעמען פאַר אונדזער בלוט!״...

ער האָט ניט באַוויזן צו ענדיקן זיינע ווערטער און פאַשקעוויטשיוס האָט אים דערלאָגגט מיט דער קאָלבע פון זיין ביקס...

אין גע׳ריכט האָט זאמאוסקאס דערציילט וועגן פאַשקעוויטשיוסעס „גבורה״־מעשים: פאַשקעוויטשיוס איז געווען צעפלאַמט. די אַרבל פון זיין העמד זיינען געווען פאַרקאַטשעט. זיין פּרצוף און קליידער זיינען געווען אייגנעריכט אין בלוט. די הענט אויך... ער האָט זיך ניט באַגנוגנט מיט דעם, וואָס ער האָט אָנגעפירט מיט דער שחיטה, ער האָט אַליין מיט די אייגענע הענט געשטאָכן מיט זיין קינזשאַל אין די צאַפּלדיקע גופים פון די גע־האָנגענע. ער האָט אין דעם מאָמענט געפילט דעם גרעסטן תענוג. דאָס האָט מען געקאָנט אָנזען פון זיין בלוט־תאוהדיקן פרצוף... מיטן מאָרגנאויפשיין האָט מיך עמעצער געוועקט אין זייט פון שטעלכל — האָט דערציילט פראָנאָס וואַרנאס וויטער — וועט איך בין צוגעגאָנגען, האָב איך געזען אַ פולע גרוב מיט קערפערס. אויף וויפל איך געדענק, האָבן אַלע געבלוטיקט, צווישן די צאַפּלדיקע גופים זיינען נאָך פיל געווען לעבעדיק. לעבן דער גרוב איז געלעגן אַ באַרג מיט בגדים. דערביי זיינען געשטאַנען: זאָמאָוסקאס, פאַשקעוויטשיוס, דעווייקיס, פאָליציאַנטן און געשטאָפּ־לייט. דער פאָליציי־שעף פאַשקעוויטשיוס האָט מיר באַפוילן צו פאַרשיטן די גרוב. ביים אָנבליק פון די פאַרבלוטיקטע קערפערס און פון די נאָך לעבעדיקע מענטשן איז מיר ניט גוט געווארן. דאָן האָט מיר פאַשקעוויטשיוס באַפוילן צו גיין אין שטעלכל. אָבער ווען איך בין אַריין אינעווייניק, האָב איך דערזען אַ שרעק־לעכערן בילד: אויף די תליות האָבן קאָנוואולסיוו געצאַפּלט די געהאָנגענע און אונטער זיי קאָלוזשעס בלוט... כ׳האָב ניט באַווּיזן אַלץ אָנצוקוקן, ווייל עס איז מיר גע־ווארן ניט גוט. כ׳האָב מיך דערווייטערט. כ׳האָב נאָר דער־הערט הינטער מיין רוקן דעם שפּאַט פון גבירישן זונדל וואצלאוואס דעווייקיס: „אַ פאָליציאַנט און איז ווי אַ באָבע״...

אָבער אַ זומערדיקע יולי־נאַכט איז קורץ. דעווייקיס האָט אויסגערעכנט אַז ביזן פרי־מאָרגן וועט ער ענדיקן די שחיטה. אָבער עס איז נאָך דאָ אַ טייל לעבעדיקע פון די הונדערט און זיבעצן. דאָן האָט ער באַפוילן צו האַלטן די געהאָנגענע אויף די תליות בלויז פינף מינוט.

אָבער דאָס האָט אויך ניט געהאָלפן. מיר האָבן ניט געקאָנט באַווייזן. דער מאָרגנשטערן איז שוין אויפגע־גאַנגען, די שטערן האָבן זיך אויסגעלאָשן איינער נאָכן אַנדערן, עס האָט אָנגעהויבן צו טאָגן.

— וויפל זיינען נאָך פאַרבליבן? — האָט דעווייקיס געפרעגט קוזמיצקאַסן, וועמ ער איז אַריין אין שייער.

— אָט באַלד צייל איך זיי אויס... 34, דאָס רוב פרויען.

— זאָל זיי נעמען דער טייוול — האָט דעווייקיס ג׳ע־

שאלטן מיט די ערגסטע זידלווערטער. אויסשטעלן זיי און פירן זיי קיין פיוואניע... *

די ארעסטירטע זיינען איינגעטיילט געווארן אין דריי גרופעס. עס האבן זיי געפירט דעווייקיס, פאשקעוויטשיוס, קוזמיצקאס, שאפיס, וואליקא, מעדישאוסקאס און אנדערע. זיי האבן צוגעפירט די פארמשפטע צו די גריבער. צוויי האבן געפרואווט אנטלויפן, אבער דעווייקיס האט זיי נאכגעיאגט און זיי דערשאסן אויפן ארט.

מעדישאוסקאס האט זיך געפלייסט פאר זיינע חברים און עלטסטע, אויפן פעטן פרצוף פונעם קצב האבן זיך ארויסגעשלאגן בלוטיקע אדערן, זיינע רשעותדיקע אייגלעך האבן געפינקלט פון בלוטדורשטיקייט און תאווה. ער האט געשאסן אן אויפהער אויף די פרויען.

אויף אזא אופן האבן זיי צוגעפירט די לעצטע פון דער דריטער גרופע. דא איז געווען די פרוי מיטן קינד אויף די הענט. דאס קינד האט ארומגענומען דער מוטערס האלדז און האט זיך איינגעגעסן אין אים. עס האט א קנאל געגעבן א שאס, און די מוטער איז געפאלן מיטן שרייענדיקן קינד צוזאמען אויף דער ערד... דאס קינד וויינט, הייסט עס, עס לעבט, דאס האט דער תלין שאפיס ניט פארטראגן און האט ארייגעשאסן אין קינד א סעריע קוילן...

ווען עס האט זיך געענדיקט דאס הענגען און שיסן — האט געשריבן אין זיין עדות־זאגן דער קאמענדאנט פון תפיסה פראנאס קוזמיצקאס — האט מיר דעווייקיס ארויסגעגעבן א קוויט מיט די נעמען פון די הונדערט און זיבעצן ארעסטירטע.

אזוי האט זיך געענדיקט די טראגעדיע פון 117 אויף אנטאקאלניס 2.

אויף מארגן האבן די תליינים איינגעארדנט א הול־יאנקע. זיי האבן אנגעטראגן אין ביורא פון תפיסה גוטע זאכן מיט א פעסעלע פון 30—40 ליטער ספירט. עס זיינען אויך געווען זאמאוסקאס און מעדישאוסקאס. נאך די רעדעס פון די שיכורע דעווייקיס און מעדישאוסקאס האבן די מערדער זיך אנגעהויבן טיילן מיטן רויב.

— נא דיר, מעדישאוסקאס, א מאה — האט געזאגט דעווייקיס, דו האסט כשר פארדינט, פריינד! מעדישאוסקאס האט צוגענומען דאס געלט און האט א שאקל געטאן מיטן קאפ דאנקנדיק. אזוי האט ער פארקויפט זיין געוויסן.

ווער זיינען די רוצחים? ווען דעם דערציילן די מערדער אליין. פאווילאס זאמאוסקאס: געבוירן אין יאר 1905 אין פעטערבורג. געענדיקט 6 קלאסן גימנאזיע. צוריקגעקערט קיין ליטע, אין דארף פאבערזשינע לעבן אוטיאן. געדינט אין ליטווישן מיליטער, דערדינט זיך צום ראנג פעלדפעבל. באפרייענדיק זיך פון מיליטער איז ער אנגעקומען אין פאליציי. געווען שעף פון גרענעץ־פאליציי ביזן 1940. אין דער צייט פון דער סאוויעטישער הערשאפט, אפגעזאגט געוואלן פון זיין שטעלע, ארויסגעטרעטן אין דער אונטערערדישער פאשיסטישער ארגאניזאציע. בעת דער נאצי־הערשאפט געדינט אין דער זיכערהייטס־דינסט, אין דער קרימינאלאפטיילונג פון ווילקאמיר, געווען שעף פון דער ווילקאמירער שטאטס־פאליציי... אין זיין אויטאביאגראפיע, וואס ער האט געשריבן נאך דער באפרייאונג, האט ער זיך אנגעגעבן ווי א מוזיק־לערער. ביז מ׳האט אים דערטאפט.

פאווילאס מעדישאוסקאס: פון יאר 1922 ביז דער סאוויעטן־הערשאפט געדינט אין דער ווילקאמירער תפיסה פאר קאטארזשניקעס. פלעגט דאן שלאגן די ארעסטירטע מיט די שווערע שליסלען פון תפיסה, מיטן שטעקן און מיט וואס עס איז אים ארויסגעפאלן אין האנט. אין דער צייט פון דער נאצי־הערשאפט האט ער אזוריותדיק געשלאגן און געטויט די סאוויעטישע געפאנגענע.

די עדות אנאסטאסיע קירילאווא האט דערציילט, אז איין מאל האט ער זיך אריינגעריסן אין תפיסה־באד, ווען עס האבן זיך געוואשן די ארעסטירטע פרויען און האט געשמיסן מיט זיין גורט ביז בלוט. נאך דער באפרייאונג האט ער זיך באהאלטן אין א קאלכאז ביז מ׳האט אים געכאפט.

אבער די הויפטארגאניזירער פון דער אויבנבאשריבענער שחיטה ווי וואצלאוואס דעווייקיס און מעטשיס פאשקעוויטשיוס, (פאליציי־שעף פון ווילקאמיר און קרייז און אנדערע) באהאלטן זיך אויס אין מערב־לענדער. מעטשיס פאשקעוויטשיוס האט אין אמעריקע געענדערט זיין נאמען אויף מיקאס פאווילאניס. דעווייקיס באהאלט זיך אויס אין אמעריקע.

דעווייקיס איז דער זון פון אינהאבער פון דער גרויסער עלעקטרישער מיל און פיל הייזער אין ווילקאמיר, וועלכער איז געווען שטארק באפריינדעט מיטן פרעזידענט סמעטאנא. זיין זון, דער דערמאנטער וואצלאוואס דעווייקיס פלעגט זיך בארימען אז זיין „אלטער" וואלט אפט ארויס א קוילישל קאניאק מיטן „פירער". ער פלעגט זיך אויך בארימען מיט זיין שוועסטער, וועלכע האט חתונה געהאט מיטן גובערנאטאר פון קלייפעדע ד״ר נאוואקאס. פאר דער צייט פון סמעטאנא איז וואצלאוואס דעווייקיס געווען אן אפיציר אין דער ליטווישער ארמיי. אין יאר 1940 איז ער מיט זיין טאטן אנטלאפן קיין דייטשלאנד. מיט די נאצים איז ער ווידער צוריקגעקומען און געדינט אויף א הויכן פאסטן אין געשטאפא. ער האט אנגעפירט מיט דער שחיטה פון 12 טויזנט יידן פון ווילקאמיר און אומגעגנט. די שחיטה איז פארגעקומען אין פיוואניע.

ווער זיינען די הויפט־רוצחים פון שאוול און ארומיקע שטעטלעך

איבערזעצט פון דער וילנער צייטונג „רויטע פאן" פון 18־טן אקטאבער 1960 און פון די פארזעצונגען

אין שאוולער יינגל־גימנאזיע האבן געלערנט די שילער יאנאס שאבלינסקיס און ויטאוטאס איוואנאוסקאס.

* א דאטשע ארט אויפן ברעג פון טייך שווענטא, וואס פאלט ארויין אין ניעמאן. — רעד.

זיי האָבן געהערט צו דער פאַשיסטישער יוגנט־אָרגאַני־זאַציע „יונגליטע". יאָנאַס שאַבלינסקי פלעגט אָפט גע־שיקט ווערן פון זיין אָרגאַניזאַציע קיין איטאַליע, וואו ער פלעגט צוזאַמען מיט דער היטלעריוגנט לערנען די פאַ־שיסטישע תורה פון מוסאָלינים מענטשן.

וויטאוטאַס איוואַנאַוסקאַס איז נאָך אין גימנאַזיע געפעלן געוואָרן דעם אָנפירער פון די ליטווישע פאַשיסטן ווירביצקאַס, וועלכער האָט אים באַשטימט פאַרן געהילפס־פירער פון די שאַוליסטן אין גימנאַזיע. שפּעטער איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס פירער פון די „ווייסבענדל־דיקע" קאָלאַבאָראַנטן אין שאַוול. זיין געהילף איז געווען דער אויבן דערמאָנטער יאָנאַס שאַבלינסקי. צו אָט דעם קעמערל האָבן געהערט:

די ברידער לעאָנאַס און וויטאוטאַס טאמאשאוסקאַס פון טילזיטער גאַס 160, די ברידער אַלעקסאַס און ווי־טאוטאַס גאבעץ פון ווענצלאוסקאַס גאַס 92, וויטאוטאַס פומפוטיס פון שליופאַס גאַס 5, אַלעקסאַס שאַבלינסקיס פון אונטערבארג־גאַס 11, בוליוס וואלאדקא פון גלייכער גאַס 32, אַלעקסאַס דובאוסקאַס, יאָנאַס סמילגעוויטשיוס, אַנטאָנאַס כלעבינסקאַס פון טילזיטער גאַס 184, די ברידער יאָנאַס און וויטאוטאַס סטאַקסאַס און ווילטראַקיס (אָן פאָרנאָמען).

דאָס איז געווען דאָס קעמערל פון דער פאַשיסטישער אונטערערדישער גרופּע אין דער צייט פון סאָוויעטישער הערשאַפט.

אין אָט דער צייט האָט זיך אין שאַוול אָרגאַניזירט אַ פינפטע קאָלאָנע פון פאַשיסטן און ליטווישע נאַציאָ־נאַליסטן מיטן נאָמען „אַבווערשטעללע אָסטלאַנד".

איר טרעף־אָרט איז געווען אין שאַוול אויף ווילנער גאַס 249 און אויף סטאַנציע גאַס 20. בראש פון אָט דער געהיימער פינפטער קאָלאָנע איז געשטאַנען אַלגירדאַס בוטשעקאַס, זיינע געהילפן: קימעריס אַנטאָנאַס (ביי די נאַציס געווען געהילף־שעף פון דער ליטווישער פּאָליציי, שפּעטער דערמאָרדעט געוואָרן פון אַ געהיימער האַנט), יואזאס פּאַקוליס, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן שעף פון דער ליטווישער פּאָליטישער פּאָליציי, סטאַסיס טרינקא פון פּאָפּעליאַן.

אַלגירדאַס בוטשעקאַס האָט געהאַט אַ גוט אַרום פּאָפּעליאַן. פאַר סמעטאָנאַס צייטן געהערט צו די פאַ־שיסטישע אָרגאַניזאַציעס. פלעגט אָפט פאָרן אין שליחות פון די פאַשיסטן קיין דייטשלאַנד. אין די צייטן פון דער סאָוויעטן־הערשאַפט זיך אַרומגערינגלט מיט פינצטערע טיפּן, מיט וועלכע ער פלעגט כלומרשט גיין אויף יאַגד, אין דער אמתן מאַכן שפּיאָנאַזש־אויסשפּירונגען. זיי האָבן גענוי אויסגעלערנט די געגנט און אָרגאַניזירט פאַשיס־טיש־פאַרטיזאַנישע דיווערסיע־גרופּן, וואָס זיינען שפּעטער, ווען די נאַציס זיינען באַפאַלן ראַטנפאַרבאַנד, אָנגעפאַלן אויף דער רויטער אַרמיי אין רוקן. זייערע מענטשן זיי־נען געווען דער אָפּפאַל פון דער געזעלשאַפט: מעסער־שטעכער, קרימינעלע פאַרברעכער און פּראָפעסיאָנעלע מערדער. בראש פון אָט די מענטשן איז געשטאַנען אַנ־טאָנאַס דובאוסקאַס (זיין געהיימער נאָמען איז געווען „רעגן"). ער איז רייך געוואָרן פונעם אָנגערויבטן יידישן גוטס און האָט געעפנט אַ בירברויעריי; ער איז דאָ געווען דער הויפּטצושטעלער פון בראָנפן און ביר אויף די הוליאַנקעס פון די מערדערס. זיין געהילף איז געווען קאַזיס ווייטיעקונאַס. אים האָט מען געכאַפּט או זאָט וואָס ער האָט אין געריכט דערציילט: פאַר סמעטאָנאַן איז ער געווען אַ שאוליסט. ווען די דייטשן זיינען אַריין קיין ליטע, האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין די „ווייסבענדל־דיקע". עדות האָבן דערציילט, אַז פינף מאָל איז ער געפאָרן קיין זשאַגער צו שיסן יידן. די געשעענישן אין זשאַגער זיינען באַשריבן אין „פּנקס שבלי" און 1־טן בוך „ליטע". אין אויגוסט 1941 זיינען אין זשאַגער קאָנצענטרירט געוואָרן די רעשטן יידן פון 20 שטעטלעך, צווישן זיי: באַזיליאַן, שוקיאן, פּאָפּעליאַן, טרישקי, טירשקלי, קור־שאַן, ראדוויליישאק, פאָסוואַל און נאָך אַנדערע פון שאַוו־לער קרייז — און אַ טאָג אָדער צוויי נאָך יום־כיפּור תש"ב, אַרום 2—3־טן אָקטאָבער 1941 זיינען זיי אַלע אויסגעשאָסן געוואָרן אויפן מאַרק און הינטער דעם גראַפּס פּאַרק באַגראָבן געוואָרן. ער אַליין האָט מודה געווען אַז ער האָט געשאָסן יידן, וואָס זיינען אַנטלאָפן אויפן מאַרק. ער האָט צוגעגעבן: „כ'האָב געזען ווי די לאַסט־אויטאָס, וואָס זיינען געקומען פון זשאַגער, זיינען פאַרבלוטיקט און אָנגעלאָדן מיט די קליידער פון די אויסגעמאָרדעטע יידן". ער האָט אויך דערציילט אַז מיט אים צוזאַמען האָבן געשאָסן דובאוסקאַס, ווייידיליאוסקאַס, פאַליקאר־פאַס וואַצלאַוואַס און סאפקא יואזאס. „איך האָב גענומען פאַר זיך די פאָלגנדיקע זאַכן: פרויען שיך, אַן אויבער־העמד, אַ מאָרגנראָק, הויזן, אונטערוועש, דריי פּאָר זאָקן, די ווערטפולע זאַכן האָבן גענומען אַנדערע". דער מערדער ווייטעקונאס האָט באַקומען זיין שטראָף.

זיין חבר, אַ מיטפאַרברעכער, בעניוס גארליאוסקאס האָט בעסער געטאָן — ער איז אַוועק צוזאַמען מיט אַ גרופּע ליטווישע רוצחים אין דער רוסישער שטאָט פּסקאָוו, דאָרטן האָבן זיי געמאָרדעוועט פאַר דער צייט פון די דייטשן. איצט געפינט ער זיך אין די פאַראייניקטע שטאַטן, האָט צוגעגעבן נאָך אַ נאָמען און הייסט איצט — מאַטשע־ניוס גארליאוסקאס.

אויסגעמאָרדעט דעם יידישן קינדערהיים

אין שאַוול האָט עקזיסטירט אַ בית־יתומים. ער האָט געהאַט זיין הויז אויף ווישינסקי גאַס. אין דער צייט פון די נאַציס האָבן אין אים געלעבט 47 קינדער און דער פּערסאָנאַל.

שבת, דעם 7־טן סעפּטעמבער, 7 אַזייגער אָוונט איז צוגעפאָרן צום קינדערהיים אַן אויטאָ און פון אים זיינען אַרויסגעשפּרונגען קולואָקשא מיט זיין באַנדע „ווייס־בענדלדיקע" און האָבן זיך אַריינגעריסן אין הויז. פון דאָרט האָבן זיך געטראָגן הילפרופן פון קינדער. די רוצחים האָבן געטריבן די קינדער אין אויטאָ אַריין. די קינדער, וואָס האָבן ניט באַוויזן אַרויפצוגיין אויף דער מאַשין,

האָבן זיי געוואָרפן ווי פֿילקעס. די מיידלעך אָבער האָבן זיי אַרויפגענומען אייניציקוויז און זיי... געשענדעט. די מאַשין, פול מיט קינדער, מיט דעם לייטער כּץ, דער ווירט־שאַפֿטסלייטערין און נאָך אַ פּרוי, איז אַפֿגעפֿאָרן אין וואַלד פון גובערניא, אומגעפֿער 3—2 ק״מ פון שטאָט. דאָרט זיינען אַלע אויסגעשאָסן און באַגראָבן געוואָרן אין די ברידער־קברים.

נאָך יעדער שחיטה פלעגן די מערדער אייגנאַרדענען הוליאַנקעס. דער שרייבער פון די שורות האָט געזען מיט איינער אַ גאַסנפֿרוי, וועלכע פלעגט אָנטיילנעמען אין די דאָזיקע „שמחות״. די דאָזיקע פרוי יעלענא ק. האָט געלעבט מיט די רוצחים. זי און אירע חברטעס פון איר גלייכן זיינען געווען שטענדיקע אָנטיילנעמערינס פון אָט די הוליאַנקעס. זיי פלעגן פֿאַרקומען אין דער געבייד פון דער געוועזענער קראַנקנקאַסע. קולאָקשאַס „פּרייַנדין״ ק. דערציילט:

„איך און אַלדאָנאַ און נאָך מיידלעך פלעגן זיך פֿאַר־זאַמלען פרי אָוונט אין געביידע פון דער זיכערהייטס־דינסט (פּריערדיקע געביידע פון קראַנקענקאַסע). אין זאָל זיינען שוין די טישן געווען געגרייט מיט ווייַן, בראָנפן און אָנדערע גוטע זאַכן. דאָס אַלץ פלעגט מען קויפן פֿאַר דעם גאַלט, וואָס מ׳האָט אָפּגעלייזט פֿאַר די זאַכן פון די דערמאָרדעטע. מיינע חברטעס פלעגן העלפן ביים פֿאַר־קויפן די זאַכן, וואָס איוואַנאוסקאָס, דובאוסקאָס און שטאַב־לינסקיס פלעגן זיי געבן. דאָס זיינען געווען קליידער, שיך און זאָקן פון פרויען... אָפט פלעגט דובאוסקאָס זידלען איוואַנאוסקאָסן און זאָגן: „וואָס טרינקסטו ניט, דו זשאָ־לעווסט דען קאָמוניסטיש און יידיש אייגנטום?״ די רוצ־חים פלעגן רופן איינער דעם אַנדערן מיט אַ פֿאַרקירצטן ליבעסנאָמען: איוואַ, שאבלי, דער סאָמע באַליבסטער געזאָגט איז ביי זיי געווען: „מיר וועלן איינעמען די גאַנצע וועלט״. נאָך די הוליאַנקעס פלעגן די פֿאַרלעך אַוועקגיין אין באַזונדערע צימערן.

איוואַנאוסקאָס און זיינע חברים פלעגן שענקען זייערע געליבטע די קליידער פון די דערמאָרדעטע פרויען: מאַנטלען, קליידער, גאָלדענע רינגלעך, זיגערלעך און אַנדערע וועלט־זאַכן.

אין דער צייט פון די רציחות האָט די פֿאַשיסטישע פֿאָגראָם־צייטונג „טעוויישקע״ („היימלאַנד״) געשריבן: „אונדזערע פֿאָלקסמענטשן האָבן דערשפּירט אַז די ערד איז דורשטיק נאָך בלוט און אַז אינגיכן וועט זיין אַ בלוט־באָד. די פּראָכטפולע פעלדער פון היימלאַנד האָבן זיך אויסגעפּוצט לכבוד די אורחים. ווען אין דער לופט האָבן געשומעט די עראָפּלאַנען, דאָן זיינען אַרויס אונדזערע פֿאַרטיזאַנער״. — אַרויס צו מאָרדן פרויען און קינדער...

איוואַנאוסקאָס, שאבלינסקיס און די גאַנצע בלוטיקע קאָמפּאַניע איז אַנטלאָפן קיין דייטשלאַנד, פון דאָרט זיי־נען זיי אַוועק אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע. דאָרט, אין די צענטערן פון טשיקאַגאָ און באָסטאָן, זיינען דאָ גרויסע ליטווישע קאָלאָניעס. צווישן זיי לעבן די רוצחים... וועגן דער „טעטיקייט״ פון אָט די אַלע מערדער דער־ציילט דער באַריכט פון „דער קאָמיסיע אויסצופֿאָרשן די גרויל־מעשים פון די דייטשן און זייערע העלפֿער״ פונעם 16־טן אָקטאָבער 1944, אָט וואָס:

„אין וואָלד פון גובערניא, אויפן אָפּשניט פון אייגואוא, אַ האַלבן קילאָמעטער פון גרוזדער וועג, אויפן פּעלד פון וואָלד־וועכטער פּראָנאַס באַגראָבן זיינען אַנטדעקט געוואָרן 4 גריבער פול מיט גופים פון די אויסגעמאָר־דעטע. קבר 1: די גרויס פון דער גרוב איז: 3×22 מעטער, קבר 2 איז: 3×19,5, קבר 3: 3×22, קבר 4: 3×21. דער אָרט איז אַ פּלאַכער, ווייט פון די וואוינ־הייזער, אָרום וואָקסן קוסטעס און לינדבייַמער, טענע־ביימער, וווייטער ציען זיך בלאָטס.

לויטן עדות־זאָגן פונעם וואָלד־וועכטער פּראָנאס באגדאנאס זיינען אין די טעג צווישן 7־טן און 15־טן סעפּטעמבער 1941 (אין אָט די טעג זיינען פֿאָרגעקומען די „אַקציעס״ און עס זיינען אָרויסגעפּירט געוואָרן — אַלע, וואָס זיינען געווען איינגעשפּאָרט אין מושב־זקנים, אין לאַנדקרעמערשער שול אויף ווילנער גאַס, ווי אויך וואָס זיינען געזעסן אין שטאָט; צווישן די טעג 11—13 זיינען אָרויסגעפּירט געוואָרן: פון טראָקער געטאָ ביי 500 אַלטע און פֿאַמיליעס מיט קליינע קינדער און פון קאָווקאָזער געטאָ — איניקע צענדליק אַלטע, ווי אויך פון דער גרויסער תפיסה אויף טראקער גאַס — דער איבערזעצער) דאָ געבראַכט געוואָרן שאָוולער יידן: מע־נער, פרויען און קינדער, בסך הכל 25 גרויסע לאַסטאוי־טאָס, וואָס האָבן אַנטהאַלטן ביי 40 מאַן יעדערער. בס״ה ביי אַ 2.000 קרבנות. פיל האָט געפּירט דער העלגעלער לאַסטאוויטאָ נומ׳ 6. איין נאָכט איז ער איינגעזונקען אין זאָמד און האָט זיך געשלעפּט אַ גאַנצע נאָכט ביזן מאָרגן. די שיסונגען פלעגן פֿאָרקומען טעגלעך נאָכמיטיק צווישן 16—17 אַזייגער. די שיסער זיינען געווען שכורע פאַ־שיסטישע פֿאַרטיזאַנער, זיי האָבן געשאָסן פון אויטאָמאַטן. די מערדער פלעגן קומען פריער און פֿאַרשטעקן זיך אין די קוסטעס און לויערן אויף זייערע קרבנות. זיי פלעגן רופן איינער דעם אַנדערן מיטן נאָמען פון שטאָט — „איי דו, ראָסיינער, מאַזשייקער!... אַנגעפּירט מיט די פֿאַר־טיעס האָבן די דייטשן. זייערע עלטסטע פלעגן קומען אויף מאָטאָציקלען. די געבראַכטע קרבנות פלעגן די פֿאַרטיזאַנער אַרומרינגלען און אַריינשטויסן זיי אין די גריבער. די דייטשן פלעגן בלויז אַכטונג געבן. ווען די מערדער פלעגן אַוועקגיין, פלעגן אָרטיקע איינוואוינער קומען און געפּינען קאָלוזשעס מיט בלוט און אַנדערע סימנים... עס זיינען עד היום דאָ שפורן פון דער שלאַכט. עס וויזיט אויס אַז די קרבנות פלעגן אַוועקגעשטעלט ווערן פֿאַרן גרוב און דאָ דערשאָסן ווערן, נאָכדעם פלעגן זייערע קערפערס אַריינגעוואָרפן ווערן אין די גריבער...

אין די גריבער ביי 60 סענטימעטער טיף ליגן די גופים צוזאַמענגעדריקט אויף אַ משונהדיקן אופן: איינע ליגן לענג־אויס, אַנדערע אין דער בריַיט פון דער גרוב, אַנ־דערע זיצן און אַנדערע זיינען אַריינגעוואָרפן געוואָרן מיטן קאָפּ אַראָפּ; מענער, פרויען און קינדער, אַלע קער־

פּערס זיינען בלויז אין אונטערוועש, ווייניקע האָבן אויף זיך שיך. אַלע האָבן געקריגן זייער קויל אין קאָפּ. די קויל איז געקומען פון גאַנץ נאָענט.

אין דער גרוב נומ׳ 2, אין דער טיף פון 60 סענ־טימעטער זיינען די קערפּערס צוזאַמענגעוואָרפן.

דער גרעסטער טייל האָט געקראָגן די קויל אין קאָפּ. צווישן זיי זיינען דאָ פיל קינדער. 2 קינדער פון אַרום 10 חדשים ליגן מיט צעשמעטערטע קעפּלעך, ביי איינעם איז דאָס קעפּל גאַנץ — ווייזט אויס דאָס קינד האָט גע־קראָגן זיין טויט פון אַ האַרטן כלי. ביי אַ דריי־יעריקן קינד זיינען ניטאָ קיינע סימנים פון קלעפּ — ווייזט אויס דאָס קינד איז לעבעדיק באַגראָבן געוואָרן״...

דאָ ליגן נאָך אַ טייל פון די קרבנות. עס זיינען נאָך דאָ גריבער אין קוזשי אויפן וועג צו ריגע און אין בובי, אויפן וועג צו קעלם. נאָר גענוג, די דאָזיקע באַ־שרייבונג גיט אונדז אַ באַגריף וועגן גרויס פון אומגליק.

דער אומקום פון די יידן אין מאַזשייקער קרייז

אונטערן קעפּל „מיר וועלן ניט פאַרגעסן״ פאַרעפנט־לעכט פריילין ערסלאווא די דאָקומענטן פון דער טע־טיקייט פון די פאַשיסטן און קאָלאַבאָראַנטן אין מאַזשיי־קער קרייז. די טעטיקייט נעמט אַרום די קרייז־שטאָט מאַזשייק און די צו איר אָנגעהעריקע שטעטלעך: יעלאַק, וועקשני, טירשקלי, זשידיקי, לייזשואווא, אקמיאן און אַנדערע. די אויסגאַבע איז פון דער ליטווישער אַקאַדעמיע פאַר וויסנשאַפט אין ווילנע.

אין איר פאָרוואָרט שרייבט די אויטאָרין וועגן די רע־זולטאַטן פון די מאַסן־מאָרדן פון די דייטשן און זייערע קרבנות וואָס זיינען אויסגעמאָרדעט, פאַרפּייניקט אָדער לעבעדיק באַגראָבן געוואָרן אין די אונטערערדישע פעסטונגען פון קאָוונע, אין די געפאַנג־לאַגערן פון אַליטע און שאוול, פּאָנאַר און אין די געטאָס פון ליטע (אויב מיר זאָלן אַראָפּרעכענען ביי אַ הונדערט טויזנט סאָוויע־טישע געפאַנגענע, וואָס זיינען אומגעקומען אין ליטע און אייניקע טויזנט קאָמוניסטן, פאַלט די גרעסטע צאָל קרבנות — איבער אַ האַלבן מיליאָן — אויפן יידישן פאָלק. פון ליטע אַליין זיינען געווען ניט מער ווי וועלכע 240 טויזנט קרבנות. פון דעם איז צו דרינגען אַז ביי איבער אַ פערטל מיליאָן יידן זיינען געבראַכט געוואָרן פון אַנדערע לענדער — דייטשלאַנד, סלאָוואַקיע, ווין און אַנדערע ערטער — דער איבערזעצער).

„די קאָמיסיע אויף אויסצופאָרשן די גרוילטאַטן פון די דייטשן און זייערע העלפער״ האָט אַנטדעקט אויפן יידישן בית־הקברות אין מאַזשייק איבער פיר טויזנט גופים פון קדושים. דאָס איז בלויז אַ טייל פון די קרבנות. עס איז אָבער שווער פעסטצושטעלן די פולע צאָל פון די קרבנות פון מאַזשייק, סיאד, אקמיאן און וועקשני.

די אויספירער פון אַלע מאַסן־רציחות זיינען געווען אָרטיקע ליטווינער. מייסטנס געוועזענע פונקציאָנאַרן און מיליטערלייט פונעם סמעטאָנישן רעזשים, וועלכע האָבן

געהערט צו די פאַשיסטישע פאָרמאַציעס: די „פעלקישע״ (טאוטינינקעס), שאוליסטן (שיסער) „אייזערנער וואָלף״ א. אַנד.

וועגן דער אָרגאַניזירונג פון די געוועזענע ליטווישע פאַשיסטן אין דער צייט פון דער 2־טער וועלט מלחמה דערציילט בראָניוס ווילימאַס, אַ רייכער פּויער, געווע־זענער שאוליסט און בעת דער דייטשער הערשאַפט — דאָרפעלטסטער פון פינף דערפער. ער איז נאָך דער באַפרייאונג געפּאַקט און געשטעלט געוואָרן פאַרן געריכט און איז פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט. ער האָט דער־ציילט אויפן פאַרהער פונעם 13־טן דעצעמבער 1944 פאָלגנדיקע פאַקטן:

קורץ פאַרן אָנהייב מלחמה האָט מיר בויווידאַס דער־ציילט, אַז עס אָרגאַניזירט זיך אַ נאַציאָנאַליסטישע אונ־טערגרונט־טעטיקייט, וועמענס ציל איז צו קעמפן קעגן ראַטנפאַרבאַנד און אַז דייטשלאַנד וועט אונדז העלפן. באַלד וועט אויסברעכן אַ מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד און צום סוף וועט אַנטשטיין אַ זעלבשטענ־דיקע ליטע. עס זיינען פאָרגעקומען אייניקע פאַרזאַמלונ־גען. די מיטגלידער פון דער אונטערגרונט־באַוועגונג האָבן זיך אָנגערופן „אַקטיוויסטן״.

מיטן אויסברוך פון דייטש־סאָוויעטישן קריג האָבן זיך די „אַקטיוויסטן״ אָרגאַניזירט און אויסגעפירט די־ווערסיע־אַרבעטן קעגן דער רויטער אַרמיי. דערמיט האָבן זיי פאַרלייכטערט די דייטשן צו אָקופּירן ליטע.

דעם 24־טן אָדער 25־טן יוני 1941 איז פאָרגעקומען די ערשטע זיצונג פון דעם קאָמיטעט פון די „אַקטיוויס־טן״. אַלס קאָמענדאַנט פונעם גאַנצן קרייז איז באַשטימט געוואָרן פריער פּאָלקאָווניק פעטשוליס און נאָכדעם דער פּאָלקאָווניק יאטאָליס, ער איז אויך געווען דער פירער פון די „אַקטיוויסטן״. אַלס זיין געהילף איז באַשטימט געוואָרן יואזאס סאמאוסקאַס, וועלכער איז געוואָרן זיין רעכטע האַנט. אַלס פירער פון די „אַקטיוויסטן״ אין דער אומגעגנט פון דער אייזנבאַן איז באַשטימט געוואָרן אדאַ־מאַס ווילקאַוואַס, דער עדות ווילימאַס איז באַשטימט גע־וואָרן אַלס עלטסטער איבער פינף דערפער.

די ערשטע אַרבעט פון דער עקזעקוטיווע איז געווען צו אַרעסטירן יידן און קאָמוניסטן; ראַקאוסקאס דאמאס האָט זיך געלאָזט באַשטימען פאַרן פירער פון דער פּאַרטיי א. א. וו.

גלייך אויף מאָרגן, נאָך דער זיצונג פון 24־טן אָדער 25־טן יוני, איז פאָרגעקומען אַ צווייטע זיצונג, אויף איר איז באַשטימט געוואָרן צו אַרעסטירן אַלע קאָמוניסטן און יידן. אינטערעסאַנט, אַז אויף דער דאָזיקער זיצונג האָט אַנטיילגענומען אויך דער גלח באַלטשיונאַס. אויף דער דאָזיקער זיצונג איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס גע־הילף פון פירער פון די „אַקטיוויסטן״ דער געוועזענער לייטענאַנט יואזאס סאמאוסקאס.

אויך איז באַשטימט געוואָרן אַ געריכט איבער די קאָמוניסטן.

וועגן דער טעטיקייט פון די דאָזיקע לייט דערציילט

איינער פון זיי, יאַנאַס קאשעטאַ, אויפן פאַרהער פון 12־טן נאָוועמבער 1946:

„איך בין געווען דער פּאָליציי־שעף פון געגנט (וואַל־שציוס). כ׳האָב אויסגעפאָרשט ביי 100 פאַרדעכטיקע אין קאָמוניזם. די פאַרדעכטיקע האָב איך איבערגעגעבן אין די הענט פון מיינע פּאָליציאַנטן מיקולסקיס און פּראַנאַס זשעלווויס און זיי האָבן די אַרעסטירטע געפּאָרשט און מיר איבערגעגעבן דעם באַריכט; לויט דעם האָב איך אַ העלפט פון די אַרעסטירטע באַפרייט. בס״ה זיינען אַרעסטירט געוואָרן ביי הונדערט. געבליבן זיינען אויף אַזאַ אופן בלויז 50, וועלכע איך האָב איבערגעשיקט קיין מאזשייק.

גלייך אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה האָט יאטאליס, דער פירער פון די „אַקטיוויסטן" פון אַקמיאן, אַרעסטירט די סאָוויעטישע בירגער... (דאָס איז דער נאָמען פון די יידן אין אָפּיציעלע דאָקומענטן — איבערזעצער).

דעם פינפטן און זעקסטן יולי האָבן זיך באַוויזן דייטשע סאָלדאַטן. איינער פון זיי האָט פאַרלאַנגט צו פירן אים צו די אַרעסטירטע. מיט אים זיינען מיטגעגאַנגען 15 פון דעם קאָמיטעט פון די אַקטיוויסטן. ...דער אָפּיציר האָט לאַנג ניט געזאמט ביי די אַרעסטירטע. ער האָט געהייסן גלייך אַרויספירן דריי אַרעסטירטע יידן. געשאָסן האָבן די דייטשן. די דערשאָסענע זיינען געווען: יעקב און פייוואוש יאָסעלעוויטש און איינער שמיט, וואָס האָט געהאַט אַ שניט־קראָם.

אַ צווייטער עדות, אויך איינער פון די מערדער, פּוצעוויטשיוס פּאָווילאס, דערציילט אויפן פאַרהער פון 12־טן און 13־טן דעצעמבער 1946 פאָלגנדיקע פאַקטן:

אין דער צווייטער העלפט פון חודש יולי 1941 האָב איך געהאַלטן וואַך אין תפיסה פון אקמיאן. אינעם זעלביקן טאָג האָט מען געפירט די סאָוויעטישע בירגער קיין מאַזשייק צום שיסן. איך האָב זיי געהיט אין תפיסה. אויף מאָרגן האָט מען מיר געמאָלדן אַז איך בין באַשטימט צו פירן די אַרעסטירטע יידן פון אקמיאן קיין מאַזשייק. צוזאַמען מיט מיר זיינען באַשטימט געוואָרן מייזשיס פון אקמיאן, באַלטשיונאַס פון דאָרף אייוואוטשיאי. איוואַשקא איז געווען דער שעף פון דער וואַך. מיר האָבן געפירט 10 אַרעסטירטע. אין פּאָליציי האָט מיך אויפגענומען דער וואַכמייסטער פון דער אקמיאנער פּאָליציי מיקולסקיס. ער האָט מיר באַפוילן אַריינגיין אין שייער, וואָס איז געשטאַנען ניט ווייט פון טייך שווענטאַ און היטן די יידן. נאָכדעם ווי איך האָב איבערגענעכטיקט אין מאַזשייק, בין איך אַוועק אין שייער. מיקולסקיס האָט מיר באַפוילן צו פירן די יידן גרופּנווייז צו די גריבער, וואָס זיינען געווען צוגעגרייט פון פריער, לעבן וועלכע זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן. כ׳האָב די מלאכה געטאָן אין טאָג. כ׳האָב געפירט צום שיס־פּלאַץ פיר גרופּעס. אין יעדער גרופּע זיינען געווען 60—100 מענטשן. מיר האָבן די מענטשן צוגעפירט צו די גריבער און איבערגעגעבן צו די שיסער און צוריקגעגאַנגען אין שייער כדי צו פירן נייע גרופּעס.

אין אָוונט האָט מען אונדז און נאָך „אַקטיוויסטן" געשיקט באַגראָבן די טויטע. ווען מיר האָבן אָפּגעטאָן אונדזער אַרבעט, האָבן מיר מיט די „אַקטיוויסטן" זיך צוריקגעקערט אין אקמיאן אַהיים. כ׳האָב דאָרט געזען פּראַנאַס מייגאס, וועלכער האָט געשאָסן, דאמאס ראקאוסקאס האָב איך אויך באַמערקט דאָרט און אין שייער...

צעכאַנאָוויטשיוס סטאַסיס, איינער פון די הויפּט־מערדער, דערציילט אויפן פאַרהער פון 25־טן אויגוסט 1958...

דאָס איז געווען נאָך דער פאַרניכטונג פון די יידן. כ׳האָב פערזונלעך אָנטיילגענומען אין אַרעסט פון אַ קצב (אַ יידישן — דער איבערזעצער) און די קרעמער טאַמארין, ברק און נחמן מיט זייערע פאַמיליעס, וועלכע זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אין בית־המדרש. די יידן (ביי צוויי הונדערט נפשות פון אקמיאן און ארומיקע דערפער) זיינען געהאַלטן געוואָרן אין בית־המדרש ביי 2—3 וואָכן. אין אַן אויגוסט פרימאָרגן האָט אונדז דער „אַקטיוויסטן" פּאָליציי־שעף קאַשעטאַ געהייסן פירן אַלע יידן אין לאַגער. די פרויען און די אַלטע האָבן מיר אַוועקגעשאַפט אויף וועגענער און די שטאַרקערע האָבן מיר אויסגעשטעלט אין ריייען און מיר האָבן אָפּגעמאַרשירט קיין מאַזשייק. איך בין געווען אין דער וואַך פון דער מאַרשירנדיקער „קאָלאָנע". אין דער וואַך האָט אָנטיילגענומען אונדזער גאַנצע אָפּטיילונג. עס זיינען געווען נאָך „אַקטיוויסטן" פון אַנדערע אָפּטיילונגען. די גאַנצע „קאָלאָנעס" האָבן זיך געקערט לינקס אויף טירשקלי. לעבן טייך שווענטאַ אין אַ גוט האָט מען אונדז געהייסן אָפּשטעלן זיך. דאָ זיינען געווען קאָנצענטרירט נאָך באַוואָפנטע „אַקטיוויסטן" (מיר אומבאַקאַנטע). מיר האָבן באַקומען דעם באַפעל צו האַלטן וואַך. אין דעם שייער זיינען געווען נאָך יידן, וואָס מ׳האָט געבראַכט פון אַנדערע ערטער.

אויף מאָרגן זיינען געקומען פון מאַזשייק פּאָליציי־שעפן און דייטשע אָפּיצירן און מ׳האָט אונדז געמעלדעט, אַז מ׳וועט שיסן יידן. די שיסער האָט מען פּאַרשפּראָכן אַ פיינעם „האָנאָראַר". מ׳האָט אונדז איינגעשטעלט אין גרופּעס, איינע האָבן געדאַרפט האַלטן וואַך אויפן שיס־פּלאַץ; די אַנדערע האָבן געדאַרפט פירן די יידן צום עקזעקוציע־פּלאַץ און אַנדערע האָבן געדאַרפט שיסן.

איך בין אַריינגעפאַלן צווישן די שיסער. די גרופּע איז אָנגעפירט געוואָרן פון די דייטשן. זיי האָבן אונדז צוגעפירט ביי 800 מענטער פון וועג לעבן אַ קליין וועלדל און דעם יידישן בית־עולם. כ׳האָב געזען 3 גרויסע גריבער. מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט אין צוויי רייען, 10 מענטער פון די גריבער; אין דער ערשטער ריי האָבן מיר זיך געקניט, אין דער צווייטער — זיינען מיר געשטאַנען. אַ קורצע צייט נאָכדעם איז צוגעפירט געוואָרן די ערשטע גרופּע יידן. קוילן האָבן מיר באַקומען פון קאַסטנס, וואָס זיינען געשטאַנען לעבן אונדז. מיט מיר צוזאַמען זיינען געשטאַנען אין ריי פּראַנאס מייגא, עטוואָס ווייטער גורינאס פון דאָרף עלקישקיס. צווישן די קניענדיקע שיסער

זיינען געווען דאויאטאס שוואזשאס, צווישן די „אקטי־
ויסטן פון דאס קיוויליאי זיינען געווען יאנאס אדאמיי־
טיס, די ברידער פראנאס און אנטאנאס מיזשיס. כ׳האב
ביים פירן די יידן געזען אויך די אקמיאנער בירגער סטא־
סיס וואראנאס, אנטאנאס בוטקאס, קאזיס איוואשקא, יוא־
זאס שוואזשאס און מילקינטאס. מיט איין מאל זיינען
דערשאסן געווארן 30—20 מענטשן. די וואס זיינען ניט
געטויט געווארן מיטן ערשטן זאלפ, האט מען ארייגע־
שאסן פון דער נאענט. פראנאס מיזשיס האט געשאסן
פון דער נאענט. איך האב געשאסן פינף גרופעס יידן.
אבער פון דעם בלוט און פון די געשרייען איז מיר ניט
גוט געווארן און איך בין צוריקגעטרעטן. מ׳האט מיר און
נאך „אקטיוויסטן" באפוילן צו פירן די יידן פון שייער
צו די גריבער. איך האב זיי געפירט ביזן סוף פון דער
עקזעקוציע.

די יידנשיסעריי האט געדויערט פינף שעה. די „אק־
טיוויסטן" האבן גערעדט, אז בסך הכל האט מען אויס־
געשאסן צווי טויזנט מענטשן. זייערע זאכן זיינען צוזא־
מענגענומען געווארן אין איין קופע. וועז די שיסעריי האט
זיך געענדיקט, האט מען אונדז דערלויבט נעמען וואס
מיר ווילן. די שטארקערע פון אונדז האבן געכאפט די
גוטע קליידער. איך האב געכאפט צווי פאר שיך, א
מענער־אנצוג. מיר האבן זיך שפעטער צעטיילט מיט די
ווערטפולע זאכן, ווי: זייגערלעך, רינגלעך, ברעסלעטן.
איך האב באקומען א זייגערל פון דער פירמע „אמעגא",
דריי גאלדרינגלעך. נאכדעם האבן מיר אין רעסטארא־
אין מאזשייק געמאכט א גוטן מיטיק. מיר האבן געגעסן
און געטרונקען און אויף מארגן האט מען אונדז אפגע־
פירט אין אקמיאן אהיים. קומענדיק אהיים האב איך
נאך באקומען פון דעם ווירטשאפטסלייטער אלדיפאן נא־
רייקיס א פעלץ, א מענער־אנצוג און נאך קליינע זאכן...

אייגער פון די הויפט־רוצחים פון די יידן אין פאניעמוניעלים ווערט א קאטוילישער גלח

אזוי שרייבט ווי־טאאוטאס לעוואנדאוויטשיוס פון פא־
ניעמוניעליס, ראקישער קריין.

(ארויסגענומען פון א ליטווישער צייטונג־אויסשניט, אין וועלכן עס
פעלט דער נאמען פון דער צייטונג און די דאטע)

ווי. לעוואנדאוויטשיוס איז אליין פון פאניעמוניעליס, האט געלערנט מיטן רוצח אין גימנאזיע, קאוונער אוניווער־
זיטעט און מיט אים געדינט אין דער ליטווישער פאליציי
אונטער דער הערשאפט פון די דייטשן. ער דערציילט:

כ׳האב ניט לאנג געלייענט אין דער צייטונג „טיע־
סא" * (אמת) וועגן דעם פירער פון דער „שטראפבאנדע"
פון פאניעמוניעליס ה. דודא, די באשרייבונג האט מיר
דערמאנט א צווייטן „העלד" פון אט דער באנדע... כ׳האב
אין פאניעמוניעליס געטראפן מיין שכן און שול־חבר
ווי־טאוטאס ביטינאס. דאס שטעטל האט געהאט איבערג־

* ארגאן פון צ. ק. פון דער ליט. ק. פ. — רעד.

לעבט די שרעקלעכסטע טעג — עס האבן דאן געבושעוועט
אין שטעטל און אומגעגנט ה. דודאס רוצחים. זיי האבן
שוין געהאט פארגאסן פיל בלוט. איינמאל איז אין אונדזער
הויף דערשינען ווי־טאוטאס ביטינאס און מיר פארגע־
לייגט אנצושליסן זיך אין דודאס באנדע. כ׳האב מורא גע־
האט אפצוזאגן זיך און דער חבר האט מיך ניט אפגע־
לאזן. האב קיין מורא ניט — האט ער מיר געטרייסט —
מער וועט מען ניט דארפן שיסן. דו וועסט נאר דארפן
היטן די מעלקעריי... ער האט מיך איבערצייגט אז איך
באגיי ניט קיין פארברעכן, אויב איך וועל אפילו בא־
קומען פון די דייטשן א ביקס... אין עטלעכע טעג ארום
האב איך פארשטאנען אין וואס פאר א זומפ ער האט מיך
ארייגעפירט: אין דעם ארט זיינען צוזאמענגעטריבן גע־
ווארן 80 אלטע, פרויען און קינדער (דאס מיינט ער
יידן — דער איבערזעצער). איך און מיינע חברים האבן
געדארפט היטן זיי, פירן זיי אויף ארבעט אין די טארפנ־
גריבער און צוריק.

...מ׳האט יעדן טאג אויף אן אנדער אופן געפיניקט
די אויסגעצערטע, האלב־לעבעדיקע מענטשן. באזונדער
אכזריותדיק איז געווען ה. דודא, ר. סאמוליס און דער
ניט אפיציעלער דודאס פארטרעטער, ווי. ביטינאס, ווע־
כער איז פאקטיש געווען דער פירער פון די פאשיסטן
אין פאניעמוניעליס.

אנהייב אויגוסט 1941 האט וו. ביטינאס מיך איינ־
געלאדן — נעם דיין וועלאסיפעד — האט ער מיר באַ־
באפוילן: מיר וועלן פירן די ארעסטירטע קיין ראקישאק.

איבערן וועג האט זיך געצויגן א לאנגע גרויע מענטשן־
קייט. די „ווייסבענדלדיקע" האבן זיך אויף פארשיידענע
אופנים איזדיעקעווען איבער די אויסגעצערטע, אויס־
געפיניקטע מענטשן, זיי געשלאגן מיט שטעקנס און די
פריקלאדן פון די ביקסן, און איך, וואס בין געפארן פאר־
אויס, האב געהערט די ווייי־געשרייען פון די מענטשן.

אין ראקישאק, אויף דער איצטיקער אקטיאבר־אלייע,
האבן אונדז באגעגנט די ראקישקער „ווייסבענדלדיקע",
וועלכע האבן איבערגענומען די אנגעקומענע ארעסטירטע.
כ׳האב געזען ווי אייניקע „ווייסבענדלדיקע" האבן „גע־
טונקט" אן אלטן וויסגרויען מענטשן (יידן — איבער־
זעצער) אין שמוציקן וואסער פון דער סאזשעלקע. דער
קרבן האט געצאפלט, געבראכן און די באנדיטן האבן
אים אלץ „געטונקט" אין וואסער. ניט וויט זיינען גע־
שטאנען דודא, סאמוליס און וו. ביטינאס און געקוואלן...

כ׳האב געדינט אין דודאס באנדע בלויז עטלעכע טעג,
אבער אין די טעג האב איך זיך געגוג אנגעזען ווי מ׳האט
מענטשן געמארדעט, געכאפט שכנים (לייען: יידן — אי־
בערזעצער), זיך רייך געמאכט אויפן חשבון פון די
קרבנות...

וו. ביטינאס איז אנטלאפן, האט זיך פארקליבן קיין
איטאליע און זיך געווידמעט דער הייליקער ארבעט פון
א גלח... זאלן זיי אנקוקן דעם ריכטיקן פרצוף פון דעם
פאטערל, גלח אנטאנאס ווי־טאוטאס ביטינאס. ער וועט
זיך מיט זיין גלח־מאנטל ניט פארדעקן.

די רוצחים פון פלונגיאַנער יידן

אַן עדות, וואָס האָט מיט זיינע אויגן געזען.
דערציילט, פון וויטאוטאס מיניאטאס:

אַלפאָנסאס סענקוס האָט באַקומען פון זיין פאָליציי־שעף זשווינים אַ צעטעלע: „קום גלייך אין פאָליציי". דער „ווייסבענדלדיקער" איז גלייך געקומען.

סענקוס האָט שוין אין פאָליציי געפונען זיין קוזין אַדאָלף סענקוס, דעם שכן פעליקס קנייטאס, קאזיס קא־ניעוו, אנטאַנאס לייווסי, בראניוס וואלאנטשיוס. די איבע־ריקע האָט ער ניט געקענט. קענטיק, געקומען פון דער ווייט. צווישן די „ווייסבענדלדיקע" האָט זיך אַרומגעדרייט אַ הויכע גראָבע נקבה, אַ דייטשקע, די פרוי פון גריש־מאַנאוסקאס־לוקאוסקאס בענעדיקטאס (בענים).

זשווינים האָט אַ קוק געטאָן אויפן זייגערל, וואָס ער האָט צוגערויבט פון זיינעם אַ קרבן און אַ זאָג געטאָן — דער בענים זאמט צופיל. — אָבער בענים איז אין דער צייט געווען אין הויז פון פראנאס אורבאנאס און קאזיס נאַרווילאס. ער האָט געהייסן דעם ערשטן — נעם דיין רידל, מ׳דאַרף גראָבן אַ גרוב.

— וועסט ניט גיין, וועל איך דיך אַוועקלייגן ווי אַ הונט! — האָט אַ ריטשע געטאָן דער גזלן, צושטעלנדיק אים זיין פאַראָבעלום.

נאַרווילאס פרוי האָט געפרואווט זיך אַריינמישן, אָבער זי האָט אויך דערשמעקט דעם ריח פון ביקס.

גרישמאנאוסקאס־לוקאוסקאס האָט זיך איראָניש אָפ־גערופן: „אויב עס איז דיר אָנגענעמער, וועל איך אייך געבן אַ פאָר באַוואָפנטע מענער. סאַוויצקי, בודריס — האָט ער אַ רוף געטאָן צו זיינע באַגלייטער — באַגלייט די דאָזיקע קברים־גרעבער!" אויפן הויף פון פאָליציי האָט בענים אַ וויינק געטאָן דעם פורמאַן סטעפאַנאס מילווידאס — „שפּאַן די פערד!" פון דער פאָליציי האָבן זיך אַרויס־געריסן שיכורע קולות.

— „זיך אָנגעשניאטשקעט, חזירים! און מיר גאָר־ניט געלאָזן" — האָט זיך געבייזערט בענים. אָבער די האָבן אויף אים געוואָרט... זשווינים האָט דער־קלערט צוליב וואָס פאַר אַ צווועק זיי זיינען זיך צוזאַמענגע־קומען. — מ׳דאַרף קורירן די איבעריקע „זשידעס". פאַר־שטאַנען? — האָט זיך געוויצלט דער פאָליציי־שעף. די „ווייסבענדלדיקע" באַנדיטן האָבן פאַרשטאַנען. מיט אַ פאַר טעג צוריק האָבן זיי דאָס זעלבע געטאָן — אין עק פון שטעטעלע פלאָטל האָט מען געשאָסן יידישע מענער. זיי־נען געבליבן די פרויען און קינדער. הייסט עס, עס איז געקומען אויך זייער סוף.

זשווינים האָט אָנגעפילט די גלעזער מיט בראָנפן. — צום דערפאָלג!

די באַנדיטן האָבן געגומען די ביקסן און זיינען אַוועק אין סינאַגאָגע. גרישמאנאוסקאס־לוקאוסקאס האָט געהייסן די אַרעסטירטע אַרויסגיין, האָט געשמייכלט טייוולאָניש און אַ זאָג געטאָן: גרייט זיך צו גיין אין פלונגיאן. מיר פאָרן צום דאָקטאָר!

די פרויען און קינדער האָבן זיך פאַנאַנדערגעווויינט. די אַלטע האָבן געהויבן די הענט צום הימל, האָבן גע־קלאָגט...

בענים און די איבעריקע באַנדיטן האָבן געריסן פון די מוטערס הענט זייערע קליינע קינדער און געוואָרפן זיי אין וואָגן.

דער ערשטער האָט געריטן אויפן פערד דער פאָליציי־שעף זשווינים. אַראָפלאָזנדיק די אויגן, מורא האָבנדיק אָפקערן דעם קאָפּ, איז געזעסן אויף די קאָזלעס מילי־ווידאס. קוים שלעפנדיק די פיס האָבן זיך באַוועגט די פרויען. איבערשרייענדיק די וויינענדיקע פרויען, האָבן געשריען די רוצחים, זיי האָט נאָכגעקלונגען דער גע־לעכטער פון דער גראָבער דייטשקע בערטאַ — איך וועל זיך באַגיין אַן אַ ביקס, און ווען איך וועל זען, אַז איר טרעפט ניט, וועל איך אייך העלפן...

וען די פרויען און קינדער האָבן דערזען די לויערנ־דיקע גרוב, זיינען זיי פאַרשטיינערט געוואָרן, פאַרלוירן דעם לשון, זיי האָבן זיך צוזאַמענגעדריקט אין אַיין גרופּע.

זשווינים האָט איבערגעציילט — פיר און זיבעציק — און אַ שריי געטאָן: אַלע זיך אויסטאָן ביז די אונטער־וועש. צוגרייטן די ביקסן! — האָט ער באַפוילן זיינע באַנדיטן...

אין אַ שעה איז נעבן גרוב ניט געבליבן קיין לע־בעדיקער נפש. די קערפערס זיינען געלעגן אַנגעהויפט און געוואָרן אַרומגענומען מיטן פולוועד־רויך. צווישן זיי האָבן נאָך געצאַפלט פאַרוואונדעטע, וואָס זיינען נאָך ניט געווען טויט. די תלינים האָבן זיך וועגן זיי ניט גע־קימערט. זיי זיינען געווען פאַרנומען...

ל. לעדין

יידישע זין פון ליטע קעגן די נאציס

טויט און פאַרניכטונג האָבן די נאַצישע האָרדעס געבראַכט דער יונגער ליטווישער סאָוויעטן רעפובליק. הונדערטער טויזנטער ליטוו. בירגער ווערן אויסגעראַטן אָדער פאַרטריבן פון זייער היימלאַנד. כדי צו שאַפן „לעבנס־רוים" פאַר די רויבערישע נאַצישע קאָלאָניזאַטאָרן, איז ליטע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ רעכטלאָזן באַצירק פון דער היטלעריסטישער קאָלאָניע „אָסטלאַנד".

געטאָס און מאַסן־שחיטות האָבן די ברוינע בעסטיעס געבראַכט די ליטווישע יידן. ביי 200 טויזנט ליטווישע יידן — מענער, פרויען און קינדער — זיינען אויסגעקוילעט געוואָרן דורך די נאַצישע קאַניבאַלן.

פיל ליטווישע יידן, וואָס האָבן באַווייזן אין די ערשטע טעג פון נאַצישן רויבער־איבערפאַל זיך עוואַקואירן אין ווייטן סאָוויעטישן הינטערלאַנד, האָבן זיך געשטעלט אין די רייען פון דער רויטער אַרמיי, כדי צו נעמען נקמה פאַר זייער געפיניקט היימלאַנד, פאַר דעם אומשולדיקן בלוט פון זיערע דערמאָרדעטע ברידער און שוועסטער.

אין די ליטווישע נאַציאָנאַלע טיילן פון דער רויטער אַרמיי שלאָגן זיך הונדערטער יידישע רויטאַרמייער און אָפיצירן, וועלכע האָבן אויף די שלאַכטפעלדער פון דער פאַטערלענדישער מלחמה באַווייזן ביישפילן פון הערואיזם און מסירת־נפש. זיי האָבן זיך באַטייליקט אין די גרויסע אָנגריף־שלאַכטן פון פאַרגאַנגענעםווינטער. זיי האָבן דעם זומער מארשירט פאָראויס אין די רייען פון די אָנגרייפנדיקע דיוויזיעס פון דער רויטער אַרמיי. זיי דערנעמען זיך איצט קיין ליטע דורך די פעלדער און וועלדער פון סאָוויטישן ווייס־רוסלאַנד.

אין אַלע טיילן פון דער ליטווישער פאַראייניקונג אין דער רויטער אַרמיי איז באַקאַנט דער נאָמען פונעם העלדישן יידישן רויטאַרמייער זלמן יאפע. אין איינער פון די גרויסע יולי־שלאַכטן זומער 1943 איז פון אַ פיינטלעכער קויל געפאַלן דער קאָמאַנדיר פון דער אָפּטיילונג, אין וועלכער ס׳האָט זיך געפונען דער קאָמוניסט יאפע. דער יונגער יידישער רויטאַרמייער האָט גלייך איבערגענומען די קאָמאַנדשאפט. אין שלאַכט האָבן יאפען אַרומגערינגלט 6 היטלעריסטן. אַלע ביז איינעם זיינען אומגעקומען פון זיינע קויל און באַגענט. אין דער דאָזיקער שלאַכט איז יאפע פאַרוואונדעט געוואָרן, ער האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט צו פאַרלאָזן דאָס שלאַכטפעלד און האָט אין משך פון 4 שעה וויטער אָנגעפירט מיט זיין אָפּטיילונג.

אין די פאַרטיידיקונגס־קאָמפן פון יולי 1943 האָט אַ מוסטער פון מסירת־נפש אַרויסגעוויזן דער סערזשאַנט

בער פערסקי. זיין אָפּטיילונג איז לכתחילה אַריינגעפאַלן אין אַ האַלבער אַרומרינגלונג. האַלטן זיך ביז לעצט! — איז געווען דער באַפעל. סערזשאַנט פערסקי איז כסדר געווען אויף די געפערלעכסטע ערטער, דערמוטיקנדיק מיט זיין ביישפיל זיינע חברים. שווער פאַרוואונדעט מיט אַ שפליטער פון אַ מינע, האָט ער ניט אויפגעהערט אָנצופירן מיט דער אָפּטיילונג און דערפאָלגרייך אָפּגעשלאָגן דעם שונאס אַלע אָנגריפן, ביז עס איז אָנגעקומען פאַרשטאַרקונג.

אַרויסגעשלאָגן פון אונדזערע טראַנשייען, אין וועלכע זיי איז געלונגען זיך אַרייַנצורייסן אין די ערשטע שעהן פון זייער אָנגריף, האָבן די דייטשן זיך פאַרפעסטיקט אויפן שיפוע פון אַ בערגל. לייטענאַנט פינקעל האָט באַקומען אַ באַפעל דורך אַן אַרומרינגלונגס־מאַנעווער אַרויסצושלאָגן דעם שונא פון זיינע פאָזיציעס. לייטענאַנט פינקעל בראש פון אַ גרופּע שלאַכטלייט האָט זיך געלאָזט פאָראויס, קונציק זיך מאַסקירנדיק, קריכנדיק פאָראויס איבער אַ פעלד, אויף וועלכן ס׳האָט זיך געשאָטן אַ האָגל פונעם שונאס קויל, זיינען אונדזערע שלאַכטלייט אַרייַנגעדרונגען דעם שונא אין הינטערלאַנד. די היטלעריסטן זיינען אין פאַניק אָפּגעטראָטן.

אין איינער אַן אָנגריף־אָפּפראַציע האָט דער רויטאַרמייער — אָוטאָמאַטלער משה שער דער ערשטער זיך אַריינגעריסן אין דעם שונאס טראַנשייען, מיטרייסנדיק מיט זיך די איבעריקע שלאַכטלייט. אין באַגענט־קאָמף האָט שער דערהרגעט 5 דייטשישע סאָלדאָטן. פאַר זיין העלדישקייט איז משה שער באַלוינט געוואָרן מיט אַן אָרדען פון רויטן שטערן. אין דער זעלביקער אָפּפראַציע האָט זיך אויסגעצייכנט אַ צווייטער אָוטאָמאַטלער — שמואל שנייַדער. אין באַגענט־קאָמף אין דעם שונאס טראַנשייען איז אים געלונגען צו אָנטוואָפענען און נעמען אין געפאַנגנשאפט אַ דייטשישן אָבער־געפרייטער. אויך שנייַדער איז באַלוינט געוואָרן מיט אַן אָרדען פון רויטן שטערן.

אין די ליטווישע ספּאָרט־קרייזן איז בריט באַקאַנט דער נאָמען פון ליטווישן פינג־פאָנג־מייסטער דושקין*. אויפן פראָנט האָט דושקין זיך אַרויסגעוויזן אַלס דרייסטער קעמפער. אין איינער אַ שלאַכט האָט דושקין באַמערקט אַ גרופּע דייטשישע אָוטאָמאַטלער אין פלאַנג פון זיין אָפּטיילונג. דושקין האָט אומבאַמערקט זיך דערנענטערט צו די היטלעריסטן און אומדערוואַרט געעפנט אויף זיי אַ פייער פון זיין אָוטאָמאַט. צוויי דייטשן זיינען געפאַלן

---

* געוו. קאָוונער מכביסט" — רעד.

אויפן אָרט. דעם דריטן — אַן אָבערגעפרייטער — האָט דושקין געזומען געפאַנגענען.

אין די רייען פון די ליטווישע טיילן פון דער רויטער אַרמיי געפינען זיך פיל ליטווישע יידישע אינטעליגענטן.

אין די קאַמפן פוןווינטער 1942 זיינען העל־דיש געפאַלן אויפן שלאַכט־פעלד דער טאַלאַנטפולער יידישער זשורנאַליסט, סעקרעטאַר פון קאָוונער „עמעס", משה גלוזד, דער יונגער ליטעראַט יאָכעליס. א. א. אויפן פראָנט געפינען זיך מערערע יידישע דאָקטוירים פון ליטע. מסירת־נפשדיק אַרבעטן בײַם געבן מעדיצינישע הילף די פאַרוואונדעטע קעמפער דער מאַיאָר פון מעדיצי־נישער דינסט סאַבאַל און די קאַפּיטאַנען פון מעדיציני־שער דינסט פּטאַשעק און ראַבינאָוויטש. אין איינער פון די הייסע שלאַכטן זיינען פּטאַשעק און ראַבינאָוויטש אין משך פון 20 שעה ניט אָפּגעטראָטן פונעם אָפּעראַציע־טיש.

אין די ליטווישע נאַציאָנאַלע טיילן געפינען זיך מערערע יידישע מיידלעך — מעדיצין־שוועסטער, פאָר־בינדלערינס, סנייפּערינס. מיט זייער מסירת־נפשדיקער אַרבעט צייכענען זיך אויס די מעדיצינישע שוועסטער לוריע און קליבאַנסקי.

צווישן די רויטאַרמייער און אָפּיצירן פון דעם ליט־ווישן טייל אין דער רויטער אַרמיי, וואָס זיינען באַלוינט געוואָרן מיט אָרדענס און מעדאַלן פון סאָוויעטן־פאַרבאַנד, געפינט זיך אַ היפּשע צאָל יידן. אָרדענס פון אַלעקסאַנדער ניעווסקי האָבן באַקומען די לייטענאַנטן ווילענסקי ** און העכט. מיט אָרדענס פון רויטן שטערן זיינען באַלוינט געוואָרן דער רויטאַרמייער פרענקעל, לייטענאַנט שוואַרצ־בערג, סערזשאַנט לעווינסאָן, רויטאַרמייער סווירסקי, רויטאַרמייער בערמאָן, סערזשאַנט כ. שער, רויטאַרמייער מ. שער און אַ רייַ אַנדערע רויטאַרמייער און אָפּיצירן. מיט אָרדען פון פאַטערלענדישער מלחמה צווייטן גראַד זיינען באַלוינט געוואָרן דער עלטערער לייטענאַנט לו־בעצקי, רויטאַרמייער קאָוואַרסקי, סערזשאַנט שמוקלער, יינגערער סערזשאַנט גורעוויטש. צענדליקער יידישע שלאַכט־לייט האָבן באַקומען מעדאַלן „פאַר געוואָגטקייט" און „פאַר שלאַכט־פאַרדינסט".

(אויסצוג פון אַן אַרטיקל אין מאַסקווער „אייניקייט" פון 1943).

** העלד פון ראַטנפאַרבאַנד. היינט איז ווילענסקי פולקאָוועניק. רעד.

שמואל זלמן גרילִיכעס*

יידישע דענטיסטן און צאנטעכניקער אין ליטע

די ערשטע דענטיסטן, אָדער ווי מען האָט זיי בייַ אונדז גערופן — צאָנאַרצטן, האָבן זיך באַוויזן אין די שטעט און שטעטלעך פון ליטע נאָך אין מיטן פון 19־טן יאָר־הונדערט. אַממייסטנס זיינען דאָס געווען פעלדשערס, וועלכע האָבן זיך באַשעפטיקט אויך מיט ציען צייַנער. דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען געווען קריסטן. נאָר סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט האָבן זיך אין קאָוונע, שאַוול, פּאָנעווועזש און אין אַנדערע גרעסערע פונקטן באַוויזן דענטיסטן, וועלכע האָבן שוין געהיילט, פּלאָמבירט און אַרייַנגעשטעלט ציינער. די פראָפעסיע איז געוואָרן אַלץ מער און מער אַ יידישע.

צו דער צייט האָבן זיך אין ליטע באַוויזן די ערשטע צאָנטעכניקער, וועלכע זיינען געוואָרן אויסגעבילדעט דורך די מער פאָכמענישע דענטיסטן, צו זיין זייערע געהילפן אין זייערע לאַבאָראַטאָריעס. צאָנטעכניקעריי איז געווען ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה אויסשליסלעך אַ יידישע פרנסה אין די גרענעצן פון דער עטנאָגראַפישער ליטע. צווישן די 180 דענטיסטן פון יענער צייט האָבן יידן אויסגעמאַכט 75%.

נאָך דער אַנטשטייאונג פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטווישער רעפּובליק זיינען אין אירע גרענעצן געווען אַרום 200 דענטיסטן, די מערהייט פון זיי פרויען. די יידן האָבן אויסגעמאַכט ביז 80% פון דער אַלגעמיינער צאָל.

אין די 20־קער יאָרן האָט זיך געגרינדעט אין קאָוונע דער ליטווישער אוניווערזיטעט, וועלכער האָט אויך גע־האָט אַ מעדיצינישן פאַקולטעט מיט אַ דענטיסטישער אָפּטיילונג, אָדער ווי מען האָט עס גערופן: אָדאָנטאָלאָגישע אָפּטיילונג.

יעדן יאָר, אָנהייבנדיק פון 1925 האָט די אָדאָנטא־לאָגישע אָפּטיילונג אַרויסגעלאָזן אומגעפער 30 נייע דענ־טיסטן.

ווי באַוואוסט איז דעמאָלט צווישן די ליטווינער אָנ־געגאַנגען זייער אַ שטאַרקע פראָפּאַגאַנדע פאַר פאַרליט־וישן דעם מסחר, מלאכה, ווי אויך אַלע אַוויגערופענע פרייַע פראָפעסיעס, ווי דאָקטוירים, דענטיסטן, אַדווא־קאַטן, מוזיקער, א. א. וו.

די ערשטע אַרויסלאָזן פון דענטיסטישן פאַקולטעט זיינען נאָר געווען אויף 75% יידישע. וואָס ווייטער האָט

---

* געווען אַרויצער פון ליטווישן צאָנדאָקטוירים פאַר־באַנד און פון קאָוונער אָפּטייל; פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון אינ־טערנאַציאָנאַלן וועלט־פאַרבאַנד פון צאָנדאָקטוירים.

שוין די אוניווערזיטעט־לייטונג געזאָרגט אַז די צאָל יידן זאָל ניט זיין צו גרויס, בכדי דאָס דורכצופירן און מען זאָל זיי ניט קאָנען באַשולדיקן אין דיסקרימינאַציע קעגן נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, האָט מען אינגעפירט פאַר די קאַנדידאַטן אַנצוקומען אויף מעדיצין און דענטיסטיק אַ ספּעציעלן געזונטהייטס־עקזאָמען: די געזונטהייטס־קאָמיסיע האָט שוין געוואוסט וועמען און וואו אויסצו־בראָקירן.

פון די בשלום אויסגעהאַלטענע געזונטהייטס־עק־זאָמענס האָט מען צוערשט אָנגענומען די קאַנדידאַטן וועלכע האָבן געענדיקט אַ מלוכה־גימנאַזיע און שפּעטער די, וועלכע האָבן געענדיקט די פּריוואַטע מינדערהייטס־גימ־נאַזיעס. זיי האָבן נאָך געמוזט האַלטן אַ ספּעציעלן צוגאַב־עקזאָמען אויף ליטוויש. די אָפּשאַצונג פון די עקזאָמען־אַרבעט איז שפּעטער געמאַכט געוואָרן לויט דעם איינזען און שטימונג פון די עקזאָמינירער. די צאָל וואָקאַנסיעס אָנ־גענומען צו וועלן איז געוואָרן אַ שטרענג באַגרענעצטע: 20 פון 100 פאַר מעדיצין און 30 פאַר דענטיסטיק. דערביי מוז מען נעמען אין אַכט אַז די יידישע אָביטוריענטן פלעגן אויף 90% קומען פון פּריוואַטע גימנאַזיעס, העברעאישע, יידישע, רוסישע און ביז היטלערן, דייטשע. אָט די אַלע דורכזיפונגען און „אָביעקטיוע" מאָסנאָמען האָבן געבראַכט דערצו אַז מיט דער צייט איז די צאָל יידישע סטודענטן, סיי אויף מעדיצין, סיי אויף דענטיסטיק, געוואָרן אַלץ קלענער און אין די לעצטע יאָרן (1938—1940) זיינען די אַרויסלאָזן געווען כמעט יידן־ריין. כאַראַקטעריסטיש, אַז צווישן די שטודירנדיקע אויף דענטיסטיק סיי יידן סיי ניט־יידן איז די צאָל מענער געווען זייער אַ קליינע. צום מאָמענט פון דער דייטשער אינוואַזיע זיינען אין דער, אַזוי גערופענער, קאָוונער ליטע געווען אַרום 650 דענ־טיסטן, פון זיי קרוב 600 פרויען, די אַלגעמיינע צאָל יידישע דענטיסטן, סיי מענער סיי פרויען, איז געווען אַרום 450.

ווי באַוואוסט זיינען אין ליטע דורך די דייטשן גע־שאָפן געוואָרן 3 געטאָאָס — אין קאָוונע, שאָול און ווילנע. אין אַלע איבעריקע שטעט און שטעטלעך זיינען אַלע יידן געוואָרן גלייך אויסגעמאָרדעט און צוזאַמען מיט זיי אויך אַלע יידישע דענטיסטן און צאָנטעכניקער. געראַטעוועט האָבן זיך נאָר איינצלנע, אויסבאַהאַלטענדיק זיך ביי קריסטן, אָדער וועמען עס האָט זיך באַצייטנס איינגעגעבן צו אָנט־לויפן פון די שטעטלעך אין איינע פון די דריי אויבנ־דערמאָנטע געטאָס. אָבער דאָס איז אויך נאָר געווען אַ צייטווייליקע רעטונג, וויל דער טרויעריקער גורל פון די געטאָ־איינוואוינער איז גוט באַקאַנט.

איידער די דייטשן האָבן אָקופּירט ליטע זיינען אין קאָוונע געווען 180 דענטיסטן, צווישן זיי 140 יידישע, 14 מענער די איבעריקע פרויען, שוין ביי די ערשטע כאַ־פונגען און הריגות זיינען 27 אומגעקומען איידער מען איז נאָך אַריין אין געטאָ. אייניקע האָט זיך אינגעגעבן צו אָנטלויפן אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד און אייניקע האָבן די סאָוויעטן אַרויסגעפירט מיט אַ וואָך פריער איידער די דייטש־רוסישע מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן. ביים אָנהייב פון קאָוונער געטאָ זיינען דאָרטן געווען צווישן די 33000 יידן אויך 98 דענטיסטן (11 מענער און 87 פרויען).

ביי דער „אינטעליגענץ־אַקציע" פון איבער 500 מאָן זיינען קיין דענטיסטן ניט געווען, נאָר 3—4 יוגנטלעכע טעכניקער זיינען צווישן זיי אומגעקומען.

אָבער גלייך מיט דער ערשטער געטאָ־אַקציע אויף לינקעווער גאַס דעם 26־טן סעפּטעמבער 1941, ערב שבת תשובה, זיינען אַוועק 4 דענטיסטן; די אַקציע אין קליין־געטאָ דעם 4־טן אָקטאָבער 1941 האָט מיטגענומען 2 דענ־טיסטן, די „גרויסע אַקציע" דעם 28־טן אָקטאָבער 1941 האָט גענומען פון די דענטיסטן 22 קרבנות (2 מענער און 20 פרויען), צווישן די טויזנטער אומגעבראַכטע פון יענעם טאָג. אַזוי אַרום זיינען צום סוף פון 1941 פאַרבליבן אין געטאָ 70 דענטיסטן, 9 מענער און 61 פרויען, שפּעטער איז געקומען די ריגער אַקציע (דעם 6־טן פעברואַר 1942).

אין די אַקציעס, צום שאָפן אַרבעטס־לאַגערן אין קיידאַן, קאָשעדאָר, פּאָנעוועזש, קאָזלאָוע־רודע, רויטער־הויף א. א. וו., איז יעדער פון זיי האָבן די דענטיסטן געגעבן זייער חלק. די שרעקלעכע „עסטאָנער" אַקציע דעם 26־טן אָקטאָבער 1943 האָט געקאָסט די דענטיסטן נייע קרבנות. אייניקע זיינען אַפילו געווען אָנגעגעבן אין די אויסזידלונגס־ליסטעס וואָס דער עלטסטן־ראַט האָט צוגעשטעלט די דייטשן. מערערע אָבער האָבן די דייטשן גופא געכאַפּט, וועו זיי האָט שוין דערעסן, אָרום 2 בייטאָג צונויפצוקלייבן די נייטיקע צאָל (3.500) לויט דער רשימה פון עלטסטן ראַט.

אָפילו די אַקציע אויף קינדער און אַלטע אין קאָוונער געטאָ, דעם 27־טן מערץ 1944, האָט ניט געלאָזן אומבאַ־רירט דאָס הייפּעלע געבליבענע דענטיסטן. יענעם טאָג איז צוגענומען געוואָרן דער אַלטער קאָוונער דענטיסט, אייגער פון די באַליבסטע אין די ליטווישע שטעטלעך — ד״ר יעקב טווריע, אויך די באַקאַנטע כלל־טוערין, דענ־טיסטין ד״ר שרה אויערבאַך האָט פרייוויליק נאָכגעפאָלגט איר מאַן, דעם מעדיקער ד״ר אויערבאַך, וועלכער איז צוזאַמען מיט נאָך אַ באַקאַנטן קאָוונער אַרצט, ד״ר קא־באַקער, אַרויסגענומען געוואָרן דירעקט פון געטאָ־שפּיטאָל.

אייניקע דענטיסטן איז געלונגען באַצייטנס אַוועק־צוגיין פון געטאָ און געפינען אַ מקום־מקלט אויף דער „מעלינעס" (באַהעלטענישן), וועו די דייטשן האָבן ליק־וידירט דעם קאָוונער געטאָ.

אין געטאָ האָבן די דייטשן דערלויבט צו אַרבעטן ביי זייער פאָך אין די געגרינדעטע צאָנאַמבולאַטאָריעס נאָר 2 — 5 דענטיסטן און קיינמאָל ניט מער ווי 8. די איבעריקע האָבן געמוזט גיין אַרבעטן אין פאַרשידענע בריגאָדעס, קאָמאַנדאָס אַלס געווינלעכע שוואָרץ־אַרבעטער.

נאָך דער ליקווידאַציע פון קאָוונער און שאָולער געטאָס זיינען דעפּאָרטירט געוואָרן אין די דייטשע קאָצעטן

אַרום 20 דענטיסטן (צווישן זיי 6 מענער) פון קאָונער געטאָ אין 5 — 6 פון שאָוולער געטאָ, צווישן זיי, איין מאַן, דער לעבנגעבליבענער ד״ר שמואל ווערבאַלינסקי. די מענער זיינען אָלע פאַרשלעפט געוואָרן אין בייַרן, אין דאכאָו. די פרויען זיינען אָלע געבראַכט געוואָרן אין די אַרבעטס־לאַגערן פון שטוטהאָף (אין מערב־פּרייסן), וואו די גרעסטע טייל זיינען אומגעקומען. פון די קאָונער מענער זיינען אין דאַכאָו אומגעקומען דער גוט־באָוואוס־טער אין קאָונע ד״ר ראובן גליקמאַן, די אַנדערע 5 האָבן דורכגעלעבט, ווייל אַממיינסטן האָט מען זיי באַ־שטימט צו אַרבעטן ביי זייער פאַך.

מען דאַרף רעכענען, אַז פון אָלע 450 יידישע דענ־טיסטן פון דער פריערדיקער ליטע, האָבן איבערגעלעבט, שוין אַריינרעכנענדיק די איצט פראַקטיצירנדיקע אין סאָוויעטן־ליטע (צוריקגעקומענע פון סאָוויעטן־פאַרבאַנד און אויסבאַהאַלטענע אויף דער אַרישער זייט), אַרום 25 — 27 מאַן, צווישן זיי 7 — 8 מענער, אָדער 5 — 6%. דער גרעסטער טייל פון די לעבנגעבליבענע געפינען זיך אין ישראל אָדער אין פאַראייניקטע שטאַטן.

די צאָנטעכניקער האָבן דורכגעמאַכט דעם זעלבן ליידנס־וועג, מערערע פון זיי איז געווען דערלויבט אין דאַכאָו צו אַרבעטן ביי זייער פאַך. פון די אַרום 100 יידישע צאָנטעכניקער אין ליטע האָבן אין קאָוונע גע־לעבט 75. די פראָווינציעלע זיינען אָלע אומגעקומען, אויסער אייניקע שאָוולער. די קאָוונער צאָנטעכניקער האָבן בייגע־טראָגן זייער חלק צו יעדער פאָזע פון פאַרניכטונג פון קאָונער יידן.

צווישן די ערשטע „אַרעסטירטע״ איז געווען דער באַקאַנטער עלטסטער קאָוונער צאָנטעכניקער דוד רובינ־שטיין וועלכער איז אכזריותדיק דערמאַרדעט געוואָרן. געראָטוועט האָבן זיך אַרום 20 מאַן אַריינרעכנענדיק אָלעמען, סיי די, וועלכע לעבן איצט אין ליטע אָדער אַמע־ריקע און ישראל.

ח. לייקאָוויטש

וועגן אומקום פון קאָונער יידן*

מיין מוטער, בריידער, שוועגערינס, פּלימעניצעס — קדושים פון געטאָ־קאָוונע — געהייליקט צום אָנדענק

אַ היפּש צאָל ביכער זיינען אַרויס אין פאַרשיידענע שפּראַכן וועגן דער מאַרטיראָלאָגיע, ווידערשטאַנד און אומקום פון די יידן אין אייראָפּאישע לענדער און זייער צאָל וואַקסט פון יעדן טאָג אָלץ מער און מער.

אויך וועגן חורבן ליטע[1] האָבן מיר אַ ריי אויס־גאָבעס אין יידיש און העברעאיש, וואָס זיינען דערשינען אין משך פון די יאָרן אין ישראל, אַמעריקע, ראַטנפאַר־באַנד, אַפריקע און מערב־דייטשלאַנד.

דאָס איז קודם־כל דאָס וואָגיקע זאַמל־בוך „ליטע״[2], רעדאַקטירט פון דר. מ. סודאַרסקי, אוריה קאַצענעלבויגן און י. קיסין; אַ ריי פּובליקאַציעס אין די „ידיעות בית לוחמי הגיטאות״; אין „כנסת״; אין ספר השומר הצעיר; אין ספר הפּרטיזנים היהודים; אין די אויסגאָבעס פון יד ושם; פון לעצטן חורבן (רעד. ישראל קאָפּלאַן); ייווא־בלעטער און אַנדערע פּעריאָדיקעס, ווי אויך טעגלעכער פּרעסע.

* פון אַן אַרבעט וועגן ליטע, געשריבן פאַרן יידישן היס־טאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, וועמעס וויסנש. מיטאַרבעטער דער מחבר איז געווען ביז זיין עולה זיין קיין ישראל.

1. געמיינט: „קאָוונער ליטע״.
2. דאָס ערשטע בוך.

אין בוכפאָרעם זיינען אַרויס: „דעם גורל אַנטקעגן״ פון דר. א. פּרץ (פּערציקאָוויטש); „אומקום פון דער יידישער קאָוונע״ — י. גאָר; „אַ ייד אין וואַלד״ — ב. כהן; „פאַרטיזאַנער פון קאָונאַסער געטאָ״ — מ. יעלין[3] און ד. געלפּערן; „חורבן ליטא״ — הרב א. אשרי; שאָוולער פּנקס — א. ירושלמי; „אַזוי זיינען מיר גע־שטאַרבן״ — לוי שאַליט; „דאָס געטאָ אין פלאַמען״ — ש. גאַלבורט; יזכור־בוך וועגן ראקישאק; קהילת שקוד; די פאָעמע פון ש. קדש: „זו קפישיק שהיתה...״ די דער־ציילונג פון שרה נשמית — „קינדער פון מאַפו־גאַס״, ווי אויך אַנדערע פאָעזיע און פּראָזע־ביכער.

ס׳איז אויך צו דערמאָנען דעם בילדער־אַלבאָם[4] „קאָוונער געטאָ״ פון דער ישראל קינסטלערין אסתר לוריע, וועלכע האָט עס געצייכנט אָלס העפּטלינג פון

3. ער איז אויך מ. יעגלין, מחבר פונעם ביכל: „אין די פאַרטן פון טויט״. לעצטנס דערשינען אין ר״פ ביכער אין רוסיש און ליטוויש וועגן פאַרטיזאַנער און 2־טער וועלט־מלחמה, וואָס האָבן אויך יידישע מאַמענטן פון דער קאַטאַסטראָפע־צייט.

4. איצט דערשינען אַ 3־טע אויפלאַגע אין העברעאיש, יידיש און ענגליש א. נ. „פּרויען אין קאָנצלאַגערן״. די יידישע איבער־זעצונג פון עברית — ח. ל.

קאָוונער געטאָ און דייטשע קאָנצלאָגערן; דער פאָטאָ־אַלבאָם פון יידישע אַלטערטימלעכקייטן און שולן אין ליטע, געזאַמלט פון דיכטער י. ד. קאַמזאָן.

צום סוף וועלן מיר אָנווייזן אויף אַ סאָליד ווערק אין העברעאיש אין דריי בענדער אונטערן נאָמען: „יהדות ליטא" (געשיכטע פון ליטווישן יידנטום במשך פון איבער 700 יאָר), וואָס גרייט זיך צום דרוק[5] אין תל־אביב אונטער דער רעדאַקציע פון באַקאַנטן פובליציסט און עסקן, ראובן רובינשטיין. ס׳גרייט „יד ושם" אַ בוך אין העברעאיש פון צבי א. בראון און דב לעווין וועגן יידישע ווידערשטענדלער און פּאַרטיזאַנער אין ליטע[5א].

ווי ס׳איז צו זען פון דער קורצער ביבליאָגראַפישער רשימה האָט מען פאַרהעלטנישמעסיק ניט וווייניק אַרבעטן שוין פובליקירט וועגן דער יידישער קאַטאַסטראָפע אין ליטע. דערביי דאַרף מען אָפמערקן, אַז די פאַרעפנטלעכטע מאַטעריאַלן און געדרוקטע ביכער זיינען דאָס רוב געשריבן פון מחברים, וועלכע האָבן אַליין דורכגעמאַכט דעם נאַצי־גיהנום.

בלי שום ספק געפינען מיר אין די שילדערונגען, באָאָבאַכטונגען און באַשרייבונגען פון זייערע איבערלעבונגען, פיל ווערטפולע געשיכטלעכע ידיעות און פאַקטן. אין פלוג אָבער מאָכן דאָס מערסטע דערשינענע אויסגאָבעס דעם איינדרוק פון פערזענלעכע זכרונות און פון פראָגמענטישקייט. אָפילו וען זיי באַרירן דורכאויס כלל־אינטערעסן און פרואוון אָפשפיגלען באַזונדערע אָספעקטן פון גע־טאָ־לעבן, ליידן זיי פון אינזייטיק־טענדענציעזער טראָקטירונג, וואָס גיט ניט דעם לייענער קיין אַלגעמיין אָביעקטיוו בילד פון דער טראָגעדיע פונעם ליטווישן יידנטום.

לעצטנס איז אין העברעאיש דערשינען אַ וויכטיקע פּאָזיציע אין דער „חורבן־ליטעראָטור" — דאָס בוך פון ל. גאַרפונקל[6]: „די יידישע קאָוונע אין איר אומקום". דאָס איז אַ היסטאָרישע כראָניק פון אַ בריייטן לייוונט, וואָס פרואווט געוויסערמאָסן אויפשטעלן אַ פול בילד פונעם יסורים־וועג פון קאָוונער יידן און פאַרדאָקומענטירט דעם גרויל־טעראָר פון געמיינזאָמען אָנגריף מצד דייטשע נאַציסטן און ליטווישע פאָשיסטן קעגן די ליט־ווישע יידן.

דאָס אויבנדערמאָנטע בוך האָט נאָך אַ ספּעציעלן באַטייט פאַר דער פאָרש־אַרבעט פון „חורבן־ליטע", צוליבן אויטאָרס פּערזענלעכקייט.

לעאָן גארפונקל איז אַ דירעקטער עדות און היסטאָ־רישע פיגור פון קאָוונער געטאָ־יאָמער. ער איז געווען שטעלפאָרטרעטער פונעם פאָרזיצער פון קאָוונער „עלטס־טנראָט". דערביי איז צו באָמערקן, אַז גאַרפונקל, ווי צו אים נאָך עמעצער, איז כמעט פון די אייניציקע מיטגלידער אין „יודענראָטן", וועלכער איז צום טרויעריקן אָמט פון זיינע מיטברידער געווייזלט געוואָרן. „אין דער טראָגישער שעה — שרייבט דער מחבר אין דער הקדמה — איז מיר אויסגעפאַלן די אַחריותדיקע אויפגאַבע צו פירן די ענינים פון קאָוונער עדה אין געטאָ"... שפּעטער מאָכט ער מיט דעם שוידערלעכן וועג פון קאָוונער יידן אין געטאָ און דערנאָך אין קאָנצלאָגערן אין דייטשלאַנד. לסוף רא־טעוועט ער זיך מיט אַ הייפל אַנדערע קאָוונער יידן פון עמק הבכא. בזכות זה, האָלט ער פאַר זיין הייליקן חוב, פאַרצייכענען אַלץ וואָס איז אַדורך מיט זיינע ברידער און שוועסטער, וועלכע האָבן ניט זוכה געווען צו בלייבן לעבן „כאודים מוצלים מאש" — ווי האָלעווישקעס גע־ראָטעוועטע פון פייער...

ל. גאַרפונקל איז געבאָרן אין קאָוונע און דאָרט גע־לעבט אַלע זיינע יאָרן. פון בארוך — אַ יוריסט. 20 יאָר איז ער געשטאַנען אין דער אָנפירערשאַפט פון ייד. געזעל־שאַפטלעכן און פּאָליטישן לעבן אין דער בורזשואַזער ליטע.

ס׳איז אפשר כלל ניט קיין וואונדער, וואָס שיל־דערנדיק גרויזאָם וויי קאָוונע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גיהנום אויף דער ערד, אינטערפרעטירט דער מחבר די טרויעריקע געשעענישן פון אַן אייגענעם קוק־ווינקל, וואָס גרענעצט זיך אָפטמאָל מיט אַ פאַטאַליסטישן וועלט־באַגעם.

די דאָזיקע איינשטעלונג לייגט אַ בולטן שטעמפּל אויף זיין גאַנצן חבור.

דער בעל־פנקס ל. גאַרפונקל האָט זיין געטא־טיק געשריבן אויפן סמך פון פערזענלעכע איבערלעבונגען און זכרונות און עס באַקרעפטיקט מיט קענטענישן פון דער „חורבן־ליטעראָטור". ביי דעם אַלעם האָט ער זיך אויך באַנוצט מיטן טייל אַרכיוו פון קאָוונער „עלטסטנראַט", וואָס געפינט זיך אין רשות פון „יד ושם".

דאָס בוך, וואָס ציילט 468 זייטן האָט 4 טיילן (14 קאַפּיטלעך) מיט אַ צוגאַב: קאָוונער געטאָ פזמונות, פאָטא־בילדער, צייכענונגען און אַ געטאָ מאַפּע.

ביי דער געלעגנהייט פון אָפשאַצן ס׳בוך,ווילן מיר אין קורצע שטריכן באַקענען דעם לייענער מיט די סאַמע כאַראַקטעריסטישע און אומבאַקאַנטע מאַמענטן פון קאָוו־נער געטאָ, וועגן וועלכע מ׳האָט אין פוילן, בדרך כלל, וויניק געשריבן.

1

דער ערשטער טייל אונטערן נאָמען „מאַסן־רציחות" נעמט אָרום די קאַפּיטלען: קאָוונער יידן און ליטווינער, דער אָנהויב פון בלוט־באַד, קאָוונער געטאָ און די „אַקציעס".

דער מחבר הייבט אָן מיט געבן אַ קורצע געגעס־לאָגיע פון דער יידישער שטאָט קאָוונע. דערנאָך גייט ער איבער צום זעניט פון אָנטוויקלונג פון ליטווישן יידנטום אין די ערשטע יאָרן פון דער ליטווישער אומ־אָפהענגיקייט, וועלן יידן האָבן געגאָסן פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע און געהאַט אַן אייגענעם מיניסטער פאַר

5. 1־טער באַנד שוין דערשינען אין פאַרלאַג „עם הספר" — תל־אביב.

5א שוין דערשינען א. נ.: תולדותיה של מחתרת; הארגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת העולם השניה.

6. ל. גרפונקל: קובנה היהודית בחורבנה. ירושלים, יד ושם, תשי״ט.

יידישע ענינים מיט געזעלשאפטלעכע און קולטור־מוס־דות אין ביידע שפראכן — יידיש און העברעאיש. ער ווייזט אן, אז אויך אין עקאנאמישן לעבן האבן יידן פאר־נומען א וויכטיקן ארט. יידן האבן באטראפן 25 פראצענט (30.000) פון דער אלגעמיינער קאונער באפעלקערונג [7].

ווייטער שטעלט זיך דער אויטאר אפ אויף דער גע־נעזע פון די באציאונגען צווישן יידן און ליטווינער. ער איז ביי דער מיינונג, אז ס׳קאן ניט זיין קיין גאנצעס בילד פון די גענאָ־פלאגן, אויב מען וועט ניט שילדערן דעם פאליטישן מצב פון די יידן אין לאנד און ניט ארויסהייבן די סבות, צוליב וואס ס׳האבן זיך פארשארפט די בא־ציאונגען צווישן יידן און ליטווינער, ערב דער 2־טער וועלט־מלחמה פון נאצי־דייטשלאנד און סאוויעטן־רוסלאנד.

דער אויטאר קלערט אויף, אז די באציאונגען צווישן דער מינדערהייט — יידן און דער מערהייט — ליט־ווינער זיינען אלע מאל געווען פריינדלעכע. די יידן האבן שטענדיק געשטיצט די נאציאנאלע אספיראציעס פון די ליטווינער אראפצוואוארפן דעם צארישן יאך. נאך דער פעברואר־רעוואלוציע, ווען ליטע איז געווארן זעלב־שטענדיק, האבן ליטווישע יידן און ליטוואקעס־עמיגראנטן אין אמעריקע און אנדערע לענדער אויסגעשטרעקט די הענט צו פעסטיקן די יונגע מדינה, וואס איז דאן גע־שטאנען אין א שווערער לאגע. די אנפירער פון ליט־ווישן פאלק האבן גוט געוואוסט, אז אן דער אקטיווער אונטערשטיצונג מצד די יידן, זיינען ניטא קיינע פערס־פעקטיוון אויסצוקומען זייער היסטארישע רעזידענץ — ווילנע. זיי האבן אויך געוואוסט, אז די ליטווישע יידן זיינען א וויכטיקער עקאנאמישער פאקטאר אין גאנצן לאנד. אין דער פאליטישער אטמאספער פון יענער תקופה האט זיך ניט געשפירט קיין פיינטלעכע באציאונג, אויסער די אייניקע דערשיינונגען — ווי דער מחבר שטעלט פעסט — וואס די טירן פון רעגירונגס־אפאראט זיינען פאקטיש געווען געשלאסן פאר יידן און דאס, וואס פון דער אגראר־רעפארם האט קיין ייד ניט געקאנט געניסן.

אבער די „אידילי״ האט ניט לאנג געדויערט.

אנטיסעמיטישע אינפלוסן דרינגען ארײן פון אירע נאענטע שכנישע לענדער און זיי הייבן אן פארסמען די לופט אין ליטע. די קלעריקאלע מערהייט אין סיים האט שטופנווייז אנגעהויבן צו ליקווידירן אלע מוסדות פון דער ייד. „נאציאנאלער אויטאנאמיע״. דעם 17־טן דעצעמבער 1926 קומט פאר אן איבערקערעניש פון הויכע מיליטער־לייט און ביים מלוכה־רודער שטעלט זיך די „טאוטי־נינקאי״ (נאציאנאליסטן)־פארטיי בראש מיטן ליטווישן דיקטאטאר אויגוסטינאס וואלדעמאראס און אנטאנאס סמעטאנא — ערשטער און לעצטער פרעזידענט פון ליטע. מיט דעם פארענדיקט זיך די אזוי גערופענע דעמאקראטישע תקופה

7. אנהייב 2־טן וועלט־קריג האבן זיך אין קאונע געפונען ביי 40 טויזנט יידן. צווישן זיי ביי 5 טויזנט יידישע פליטים פון פוילן, וועלכע מ׳האט, אגב, גוט זיי דארט אויפגענומען. זע ז. סעגאלא־ויטשעס בוך: „ס׳ערד ברענט״.

8. נאכן באוואוסטן „מארש אויף קאונע״.

און ליטע טרעט ארײן אין א פאזע פון אויטארי־טאר־פא־שיסטישער דיקטאטור, וואס עקזיסטירט ביז 1940 יאר.

די רעגירונג הייבט אן א פאליטיק פון דיסקרימי־נאציע לגבי די יידן סיי אויפן וועג פון יוריסדיקציע, סיי אויפן אדמיניסטראטיוון. ס׳הייבט זיך אן ארגאני־זירטער אנגריף אויף אלע עקאנאמישע פאזיציעס פון יידן — אויף האנדל, אינדוסטריע און פרייע באראפן. אין לעצטן „סיים״ וועלט שוין ניט דערלאזט אויסגעוויילט צו ווערן קיין איין יידישער דעפוטאט. אין 1938 וועלט פארעפנטלעכט א נייע ליטווישע קאנסטיטוציע, וואו ס׳פעלן שוין די 2 פארגראפן וועגן רעכט פון נאציא־נאלע מינדערהייטן, וואס זיינען געווען פאראנקערט אין דער פריערדיקער דורכן גרינדונג־סיים. די ליטווישע יידן ווערן פארשוועניקט מיט א שטראם פון אנטיסעמיטישער העצע און ווילדן האס, וואו ס׳ערשטע פידל שפילט דער שאוויניסטישער פארבאנד „ווערסלאס״ (בארוף).

די דאזיקע אפשאצונג איז אין אלגעמיין א ריכטיקע. דער מחבר דערמאנט אבער ניט מיט קיין איין טעזע וועגן די דעמאקראטישע און פראגרעסיווע טיילן פון דער ליט־ווישער געזעלשאפטלעכקייט, וואס האבן באקעמפט די אנ־טי־־ייִדישע ווי פאשיסטישע ארויסטרעטונגען מצד די רעאקציאנערע ליטווישע קערפערשאפטן.

דער אויטאר, וואס וויזט ארויס גוטע באהאונטקייט אין היסטארישע פאקטן, איז אבער אפט אין קלעם פון זיין סכאלאסטישן געדאנקען־גאנג. דאס פילט זיך שטארק בעתן אנאליזירן פאליטישע סיטואציעס, וואס פירט אלס פועל־יוצא נאר צו סאפיסטיק און צו מאכן בויך־סברות.

אויפווייזנדיק אויף אינטערנאציאנאלע און אינער־לעכע גורמים, צוליב וואס ס׳האט זיך אלץ מער פאר־שארפט די שנאה צו יידן ביי די ליטווינער, שטרייכט דער מחבר אונטער, אז די גרונט־סיבות זיינען, וואס ליטע האט אין די יארן 39—1938 באקומען 3 קלעפ, דהיינו: 1. ווען ליטע איז געווען געצווואונגען [8], אנצוקניפן פאר־בינדונגען מיט סאנאציע־פוילן און געמוזט צוליב דעם פארבאטן יעדע פראפאגאנדע קעגן איר, וואס איז ביז דאן געווען דער עיקר־ענין פון דער ליטווישער נאציאנא־ליסטישער באוועגונג, און אפילו, בעל־כורחה, ליקווידירן מיט די אייגענע הענט דעם פארטריאטישן פארבאנד „פאר דער באפרייאונג פון ווילנע״. 2. ווען נאצי־דייטשלאנד האט געצווואונגען ליטע אפגעבן איר דעם קלייפעדער געביט מיט דער שטאט מעמעל — איר אינדוסטריע־צענטער, אייניקע האפן־שטאט און ארויסגאנג צום באל־טישן ים; און 3. ווען ליטע האט געמוזט איינגיין, אז א פרעמדע מלוכה זאל איינארדענען אויף איר אייגענער טעריטאריע מיליטעריש באזעס...

דאס אלץ האט, לויט דעם מחברס וועלטער, אקומו־לירט ביי די ליטווינער א גרויסע פארביטערטקייט, וואס האט געזוכט אן אויסלאד. אזוי ווי אפצורעכענען זיך מיט די אמתע שולדיקע איז געווען אוממעגלעך, בכן, זיינען

זיי געווען געצוואונגען צו געפינען אויסגעדאַכטע שעיר־לעזאזלס, וואָס די איינציקע פּאַסיקע זיינען, פאַרשטייט זיך, יידן. דאָס באַליידיקונגס־געפיל פון דער נאַציאָנאַליסטי־שער ליטע, הייסט עס, האָט געפונען אַ פּסיכאָלאָגישע פאַרגיטיקונג אין אָנגרייפן די אומבאַשיצטע יידן.

און דער מחבר קומט ווייטער צו דער מסקנא, וואס איז גלאַט אַ נאָנסענס: „וואָס מער דער נאַציאָנאַלער גע־פיל פון ליטע איז געוואָרן באַליידיקט דורך די 3 שטאַרקע שכנים — אַלץ מער איז געוואַקסן דער האַס צו די יידן". פון לאָגישן שטאַנדפּונקט, באַגרייפט דער מחבר אַליין, איז ניט געווען קיין שום יסוד, אַז די געשעענישן זאָלן האָבן אַ ווירקונג אויפן פּאָליטישן מצב פון די יידן, בפרט, אַז די יידן אין לאַנד זיינען געווען די סאַמע לאָיאַלסטע און האָבן ניט געהאַט קיין שום אירעדענטישע שטרעבונגען. „אָבער ס'זיינען דאָ לאַגעס — פאַלט אַריין דער מחבר אין מיסטיק — ווען עס איבערוועגן איראַציאָנעלע פאַק־טאָרן און זיי באַשטימען אַלץ"...

דערביי האָט דער מחבר ווי אויסגעמיטן צו דער־מאָנען וועגן די אָביעקטיווע און היסטאָרישע אַנטוויקלונגס־פּראָצעסן פון ליטווישן פאָלק, וועלכער איז געווען דאָס רוב אונטער דער השפּעה פון דער קלעריקאַלער דערציאונג און אָנגעזאַפּט מיט דער אַנטיסעמיטישער לי־טעראַטור־שאַפונג פון אַ טייל ערשטע ליטווישע שרייבער.

שפּעטער גייט דער מחבר אַריבער צו דעם, ווי די ליטווישע יידן האָבן באַלד דערשפּירט די רעזולטאַטן פון דער פּאָליטישער מעטאַמאָרפאָזע.

שוין אויף מאָרגן, נאָכדעם ווי נאַצי־דייטשלאַנד איז טרייברעכעריש אָנגעפאַלן אויפן ראַטנפאַרבאַנד, האָבן מיט־גלידער פון דער נייער געשאַפענער ליטווישער „נאַציאָ־נאַלער רעגירונג"[9], פאָרגעלייענט דורך קאָוונער ראַדיאָ אַ מין דעקלאַראַציע און געשיקט אַ ברכה דער היטלער־דייטשלאַנד. די שטאָט איז געווען דעקאָרירט מיט ליט־ווישע נאַציאָנאַלע פענער. אין זעלביקן טאָג, מאָנטיק, דעם 23־טן יוני, איז שוין טעטיק געווען דער ליטווישער „פּאַרטיזאַנער"[10]־שטאַב און זיין שעף פּאָלקאָווניק באַ־ביאליס איז אויפגעטראָטן אין אַ ראַדיאָ־אוידיציע מיט אַ מעלדונג, אַז יידן שיסן אין אָנקומענדיקן דייטשן חייל. דערביי האָט ער געוואָרנט, אַז פאַר יעדן פאַרוואונדעטן אָדער געהרגעטן דייטש וועט מען אומברענגען 100 יידן.

ס'האָט זיך גלייך געשפּירט דער ריח פון יידיש בלוט....

די דייטשן, באַטאָנט דער מחבר, זיינען געווען ניט די איינציקע, וואָס האָבן געהויבן די האַק איבער יידישע קעפּ. פיל ליטווינער, אויב ניט די מערהייט, האָבן אָנטייל גענומען אין דער פאַרניכטונג פון יידן. די געמיינזאַמע טעטיקייט פון סוואַסטיק און וויטיס קעגן יידן, איבער־הויפּט אין דער ערשטער צייט, גייט דורך ווי אַ רויטער פאָדעם אין אַלע עטאַפּן פונעם יידן־אויסראָט.

דער מחבר שילדערט די שוידערלעכע פּרשה פון אינ־דיווידועלע עקזעקוציעס און מאַסן־שחיטות דורך די ליטווישע פאַשיסטן מיט דער צושטימונג פון די דייטשן ביז דער צייט, ווען ס'איז געשאַפן געוואָרן דאָס געטאָ אין קאָוונע — 15־טן אויגוסט 1941 יאָר. דער גרויזאַמער בלוט־שטורעם אין סלאָבאָדקע, דאָס פאַרפּייניקן יידן אויפן הויף פון אויטאָבוסן־גאַראַזש פון דער ליטווישער געז. „ליעטוקיס", אין יידישן קראַנקנהויז „בקור חולים", אויפן 7־טן פאָרט און אין אַנדערע ערטער פון שטאָט.

מיר וועלן דאָ פאַרצייכענען נאָר איין עפּיזאָד פון אַ גרוילמוסטער: די ליטווישע אויסוואַל־מאַנשאַפט פון באַסקעטבאל האָט אויפן 7־טן פאָרט צעשאָסן יידן אַלס „פּרעמיע", וואָס זי האָט באַקומען פון די דייטשן פאַר איר גוטן שפּילן אין אַ פאַרמעסטונג מיט זיי. דעם גרויליקן „ספּאָרט" האָבן די ליטווינער ווידערהאָלט עטלעכע מאָל...

אין אַ מצב פון אומאויפהערלעכע פּאָגראָמען האָט דער ייד ניט געהאַט צו וועמען זיך ווענדן. אַלע יידישע מוסדות אין ליטע זיינען געווען פון פריער ליקווידירט... דאָך האָבן יידישע געזעלשאַפטלעכע טוער, דערציילט דער מחבר, געמאַכט באַמיאונגען צו אָרגאַניזירן אַוועלכע ס'איז רעטונג־אַקציע. זיי האָבן זיך געווענדט צו ווירקנדיקע ליטווישע עסקנים אָבער אַלע האָבן, אין בעסטן פאַל, אַרויסגעוויזן גלייכגילט. דער מחבר ברענגט דעם כאַ־ראַקטעריסטישן געשפּרעך צווישן אַדוו. י. גאָלדבערג[11] מיט זיינעם אַ געוועזענעם קאָלעגע פון דער אָפיצירן־שול, פינאַנצמיניסטער פון דער נייער ליטוו. „נאַציאָנאַלער רעגירונג" — מאַטוליאָניס. דער לעצטער האָט גאָלדבערגן איבערגעגעבן, אַז ס'איז געווען אַ „קאַבינעט"־זיצונג, וואו מ'האָט באַהאַנדלט די יידן־פראַגע. ס'האָבן זיך דאָרט אויס־געקריסטאַליזירט 3 מיינונגען: עקסטרעמע האָבן גע־פאָדערט קליפּ און קלאָר — אַלע יידן גלייך אומברענגען. אייניקע מיטגלידער האָבן אָנגענומען אַ וואַקלדיקע שטע־לונג, אָבער מסכים געווען, אַז יידן דאַרפן באַצאָלן מיט זייער שווייס און בלוט. די „מעסיקסטע" זיינען געווען פון דער קאַטוילישער פּאַרטיי, וואָס דער זעלבער מאַטוליאָניס האָט געהערט צו זיי. וואָס האָט די „פרומע קאַץ" גע־דברט? — „ס'איז פאַרבאָטן אָפּצונעמען ס'לעבן פון וועמען ס'איז, אַפילו פון אַ יידן... אָבער ס'איז ניטאָ קיין כוח אין דער וועלט, וואָס זאָל צווינגען אונדז, ליטווינער, צו זיצן מיט אייך, יידן, אינאיינעם"... לכן דאַרפן יידן גיין אין געטאָ.

דעם 8־טן יולי נאָכמיטיק, אויף מאָרגן נאָך דער

---

9. די ליטווישע „נאַציאָנאַלע רעגירונג" איז דורך היטלער־דייטשלאַנד ניט אָנערקענט געוואָרן. די דייטשע אָקופּאַנטן האָבן בלויז אַפּראָבירט די מיליטערישע פאָרמאַציעס פון די ליטווישע „פּאַרטיזאַנער" און ליטווישן מאַגיסטראַט. דאָס האָט אַביסל אַנ־טוישט אַ טייל קאָלאַבאָראַנטן. שפּעטער האָבן די דייטשן געשאַפן די ליאַלקע רעגירונג בראש מיט די ליטווישע פאַשיסטישע תליינים: קובילוניס, פלעטשקייטיס און אַנדערע אויסוואורפן.

10. געמיינט: ליטווישע „נאַציאָנאַליסטן", „שאַוליסטן" — (שי־סער) — פאשיסטן.

11. פאָרזיצנדער פון פאַרבאַנד פון יידישע פראָנט־קעמפער — (קאָמבאַטאַנטן) אין ליטע. שפּעטער מיטגליד פון „עלטסטנראַט". זיין אויטענטישן געשפּרעך זע: פון לעצטן חורבן, נומ' 7.

גרויליקער מאַסן־הריגה פון אַרום 8 טויזנט יידן אויפן 7־טן פֿאַרט, האָט מען געבראַכט אין געסטאַפּאָ 3 יידן אַלס „באַפולמעכטיקטע". דאָס איז געווען דער ערשטער אָפּיציעלער קאָנטאַקט צווישן קאָוונער יידישן קיבוץ און נאַצישער מאַכט, וואָס האָט געלייגט איר טראַגישן חותם אויפן גורל פון די געבליבענע קאָוונער יידן.

די געשיכטע, ווי ס׳דערציילט דער כראָניקער ל. גארפונקל, איז געשען אַזוי. אין זעלביקן טאָג איז פֿאַרפֿאַלן צום קאָוונער ראב״ד הרב אברהם דוב שאַפּירא אַ גענטשטאַפּאָ־פונקציאָנער און באַפוילן מיט אים מיטפֿאָרן אין געשטאַפּאָ־אָמט. אַזוי ווי דער רב איז געווען אַן עלטערער מאַן און אַלס חולה־מסוכן ניט געווען אימשטאַנד מיט־צופֿאָרן, האָט דער געסטאַפּאָוויץ געפֿאָדערט פון רב, ער זאָל אים אַנרופן אַנדערע נעמען פון פֿראָמינענטע יידן, וואָס זיינען ראָוי איבערצונעמען אַ וויכטיקע און דרינגנדע מעלדונג בנוגע קאָוונער יידן. דער רב, דער־ציילט ווייטער דער מחבר, האָט אַנגערופן די נעמען פון דר. ראַבינאָוויטש, אַדוו. גאָלדבערג און אַדוו. גארפונקל. דער געסטאַפּאָ־באַאַמטער האָט זיי באַלד געבראַכט אין קאָרידאָר פון געשטאַפּאָ־געביידע און אַליין איז ער אַריין צום שעף. קאָנטיק, אַז דער צוזאַמענשטעל האָט ניט גאָר באַפֿרידיקט. דער געשטאַפּאָוויץ האָט זיך צוריקגעקערט צו די 3 יידן און געהייסן זיי אַנרופן נעמען פון רבנים. ניט באַקומענדיק קיין קלאָרע תשובה האָט ער באַפוילן זיי צו וואַרטן און אַליין איז ער אַוועק. אין אַ האַלבע שעה אַרום האָט ער געבראַכט דעם אַרמיי־ראַבינער סניעג און דעם רב שמוקלער פון שאַנץ [12].

די 5 יידן זיינען שפּעטער אויפגענומען געוואָרן דורך אַ ס״ס־גענעראַל און דעם געסטאַפּאָ־שעף פון ליטווישן געביט — יעגער.

„זעצט זיך, האָט געזאָגט דער גענעראַל צו די יידן, אויב ס׳איז דאָ פּלאַץ צו זיצן". אַזוי ווי ס׳זיינען געווען נאָר 2 שטולן, זיינען אַלע 5 געבליבן שטיין די גאַנצע צייט [13].

דער ס״ס־גענעראַל האָט באַפּעלערייש געמאָלדן, אַז די ליטווינער ווילן ניט וואוינען אינאיינעם מיט יידן, דער־פֿאַר וואָס זיי זיינען קאָמוניסטן און די סאָוויעטישע מאַכט האָט אונטערדריקט ליטע. שפּעטער האָט ער צוגעגעבן, אַז אַזאַ מצב [געמיינט די פֿאַגראָמען] קאָן ווייטער ניט אָנהאַלטן. לכן ווערט געשאַפֿן אַ וואוין־פערטל [אַ געטאָ] פֿאַר יידן אויף אַ טייל שטח פון סלאָבאָדקע [14]. אַלע יידן זיינען מחוייב אַריבערגיין דאָרט וואוינען ביזן 15־טן אויגוסט. אַלע זאָכן קאָן מען מיטנעמען... דערביי האָט ער פֿאַרזיכערט אָפּצושטעלן די „כאַפונגען" דורך די ליטווישע „פאַרטיזאַנער", באַפרייען די פרויען און קינ־דער פון 7־טן פאַרט. יעדער יד מוז אָנשפּילענען אויף די בגדים אַ מגן־דוד און די 5 אָנוועזנדיקע יידן טראָגן די אחריות פֿאַרן אויספירן דעם באַפעל. „ס׳איז פאַר אייער טובה וועגן", האָט ער פֿאַרענדיקט מיט אַן ערנסטן טאָן. „אין געטאָ וועט איר לעבן אין רו און זיכערקייט און קאָנען פירן אַלע אייערע ענינים"... צולעצט האָט ער געהייסן מאַרגן 10 פרי געבן אַ תשובה.

שפּעטער האָבן יידישע פֿאָרשטייער געהאָט אַ גע־שפּרעך מכוח דעם מיטן ליטווישן קאָמענדאַנט, דעם רענעגאַט און פֿאַשיסט באַביאליס. ער האָט כלומרשט אָפּ־געלייקנט, אַז ליטווינער פאָדערן אַ געטאָ און געעצהט מיט אַ כיוון אָפּציען דעם ענין פון איבערזידלונג... וועגן דער מאַסן־פֿאַרניכטונג פון יידן אויפן 7־טן פאַרט האָט ער אויסגעמיטן צו רייַדן, הגם ער האָט געהאָט ניט קיין קליינעם חלק אין דער בלוט־באָד.

זיי האָבן אויך באַלד געהאָט אַן אוידיענץ מיטן ממלא־מקום פון אַרכיבישאָף, פאַקטישן אָנפירער פון דער קאָטוילישער קירך אין ליטע — בריזגיס. ער האָט די יידישע פֿאָרשטייער אויפגענומען פרייַנדלעך און אויס־געדריקט צער צוליב די יידן. בלוט־פאַרגיסונגען. מכוח דעם אַז ליטווינער פאָדערן אַ געטאָ פאַר יידן, האָט בישאָף בריזגיס [15] געענטפערט: „דאָס איז ניט אמת, קיין ליטווי־שער עסקן מיט אחריות און וואָס האָט רעכט אויסצודריקן די מיינונג פון דער ליטווישער געזעלשאַפֿטלעכקייט, האָט ניט געקאָנט קומען צום געסטאַפּאָ מיט אַזאַ פאָדערונג, די נאַציסטן נוצן תמיד אויס צו זייערע צוועקן פאַלשקייט און העצע. כ׳זע וואָס זיי מאַכן מיט אייך און כ׳זע פאַראויס, וואָס זיי וועלן מאַכן אין דער צוקונפט מיטן ליטווישן פאָלק און מיט קאַטאָליקן בפרט"...

אויף מאַרגן 10 פרי, דערציילט אונדז דער מחבר, זיינען די 5 יידן געווען ביים געסטאַפּאָ־שעף — יעגער. די יידישע דעלעגאַציע — שרייבט ל. גאַרפונקל — האָט געמאַכט אַ מעלדונג, אַז זי האָט ניט קיין אַנדער ברירה, ווי זיך אונטערוואַרפן דעם באַפעל. די יידן האָבן געבעטן זיי צו דערלויבן זיך טרעפן מיט ליטווישע פֿאָרשטייער, בכדי אָנצוגעבן אַ בשותפותדיקן מעמאָראַנדום וועגן ענין געטאָ. „איר האָט ניט וואָס צו באַראַטן זיך און שותפֿעש פירן אַרבעט מיט ליטווינער" — איז געווען יעגערס קאָטעגאָרישער ענטפער. ער האָט באַפוילן אויסקלייבן אַ „קאָמיטעט צו איבערזידלונג" און די 5 יידן געמאַכט פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן אויספירן פון זיין באַפעל. אַלס אויפזעער איבערן „קאָמיטעט" האָט ער באַשטימט דעם ליטווישן קאָמענדאַנט באביאליס און דעם פאָרזיצער פון

12. אַן אַרבעטער־פאָרשטאַט פון קאָוונע.

13. לויטן נוסח פון אַדוו. גאָלדבערג, זאָל עס האָבן געזאָגט יעגער: „זעצן זיך, ביטע, ווי וויַט שטילע פֿאַרהאַנדן זינדt". און אַ פאַר האָבן זיך יאָ געזעצט.

14. אין ליטווש: ווילאַמפּאָלע. די עלטסטע קאָוונער פאַר־שטאָט אויף דער 2־טער זייט פון טייך וויליע. געשמט מיט אירע באַרימטע ישיבות.

15. וועג קאָוונער נאַצי־קאָמענדאַנט האָט אויפמערקזאַם גע־מאַכט די פירנדיקע ליטווינער אויף זייער צו גרויסער בלוט־באָד איבער יידן, האָבן דאָן ביסקופ בריזגיס און זיינע קאָלעגן אַרויס־געלאָזט אַ „קול־קורא" צום ליטווישן פאָלק מיט די וועטער: לאָמיר האָבן צוטרוי צו די דייטשן, וועלכע גייען אויסלייזן אייראָפּע..." זע א. ווירשוליס — „דער וועג פון העלדן".

ליטווישן שטאָטראַט ווילטשינסקיס — אַ ליטווינער, דער־צויגן אין נאַצישן גייסט אין דייטשלאַנד. אין זעלביקן אָוונט איז אין הויז פון הרב שאפּיראָ אויסגעקליבן געוואָרן אַזאַ „קאָמיטעט" אין באַשטאַנד פון דר. האַנס וואָלף, הרב סניעג, הרב שמוקלער, אַדוו. גאַרפונקל, אַדוו. גאָלדבערג, ב. געמעליצקי, דר. ראַבינאָוויטש און מ. קאָפּעלמאַן. נאָכהער האָט מען צוקאָאָפּטירט נאָך אייניקע פּערזאָן.

דעם 10־טן יוני זיינען די יידישע פאָרשטייער פונעם „קאָמיטעט" גערופן געוואָרן אין שטאָטפאַרוואַלטונג צו אַ געמיינזאַמער זיצונג מיטן ליטווישן קאָמענדאַנט און בירגערמייסטער. דער לעצטער האָט איבערגעלייענט דעם אינהאַלט פון דער דייטשער פאַראָרדענונג וועגן אַ באַזונ־דערן רעזשים פאַר יידן, וואָס האָט פאַקטיש זיי געשטעלט אויסערן געזעץ און זיי פאַרפליכטעט ביזן 15־טן אויגוסט אַריבער אין געטאָ. פאַר עובר זיין — שווערע שטראָף...

אויף מאָרגן איז די שענדלעכע מעלדונג מיט די חתימות פון ליטווישן קאָמענדאַנט און בירגערמייסטער געווען צעקלעפּט אויף אַלע גאַסן.

אָנהייב אויגוסט, נאָכדעם ווי ס'איז טעטיק געוואָרן די „ציווילפאַרוואַלטונג" בראש מיטן „בריגאַדעפירער" קרעמער אַלס שטאָטקאָמיסאַר און דעם „האַופּטשטורמ־פירער" יאָרדאַן, אַלס ממונה איבערן געטאָ, איז געקומען זייער פאַרבינדלער קאַמינסקי [16] צום „קאָמיטעט" און געמאָלדן, אַז בראש פון געטאָ וועט שטיין אַ געקליבענער „עלטסטנראַט" און גלייך פאַראָרדנט אין נאָמען פון „שטאָט־קאָמיסאַר" צוטרעטן אויסוויילן אַן „אָבעריודע".

דעם 5־טן אויגוסט, ווי ס'דערציילט ל. גאַרפונקל, איז פאָרגעקומען אַ פאַרברייטערטע פאַרזאַמלונג פון 30 געז. טוער, אַגב די לעצטע באַראַטונג פון יידן אין שטאָט. ס'איז ניט געווען לייכט צו געפינען אַ פּאַסיקן קאַנדידאַט צו אַזאַ ניט־געוויינטלעכער אויפגאַבע. די שטימונג איז געווען אַ געדריקטע. קיין איינער פון די פאָרגעלייגטע נע־מען האָט ניט באַקומען קיין מערהייט. חוץ דעם האָבן זיך אַלע געהאַט אָפּגעזאָגט פון דעם. לסוף האָט דער פאָר־זיצנדער דר. וואָלף פאָרגעשלאָגן די קאַנדידאַטור פון דר. אלחנן עלקעס — אַ נאַציאָנאַלער ייד און באַקאַנטער מעדיצינער. דער פאָרשלאַג איז געוואָרן אָנגענומען מיט ענטוזיאַזם, אָבער אויך דר. עלקעס האָט אָפּגעזאָגט די באַשטימונג. דאַן נעמט ס'וואָרט הרב שמוקלער: „ווי טרויעריק איז אונדזער מצב, אַז מיר דאַרפן פאָרלייגן אין נאָמען פון די נאַצישע מערדער דעם דערנידעריקסטן אַמט פון „אָבעריודע"... אין אונדזערע אויגן וועסטו זיין ראש הקהל, וואָס איז געקליבן אין דער טראַגישער שעה, ווען מ'צאַפּט יידיש בלוט און דער חלף הענגט איבער אונדזערע קעפּ... ס'איז אויסגעפאַלן אויף דיר אַ חוב, וואָס איז ניטאָ קיין שווערערער פון אים. אָבער ס'איז אַ זכות און אַ גרויסע מצווה, און דו האָסט ניט קיין רעכט פון דעם זיך צו אַנטזאגן. שטעל זיך בראש פון אונדז, באַ־שיץ אונדז... ביז מירן זוכה זיין צום גרויסן טאָג פון דער־לייזונג" — האָט ער פאַרענדיקט מיט אַ געוויין און אַלע מיט אים. דר. עלקעס איז געשטאַנען בלייך און ניט גע־קאָנט ריידן. אויף דער זעלבער זיצונג — גיט צו דער מחבר — האָט מען אויך געקליבן די איבעריקע מיטגלי־דער פון „עלטסטנראַט". אַלס שעף פון דער יידישער פּאָליציי האָט מען באַשטימט מישאַ קאָפּלמאַן [17]. אָפיציעל איז דער „עלטסטנראַט" באַשטעטיקט געוואָרן אין באַ־שטאַנד פון דר. עלקעס, אַדוו. גאַרפונקל, אַדוו. גאָלד־בערג און אַלס סעקרעטאַר, א. גאָלוב (תורי), דעם 7־טן אויגוסט 1942.

דעם 15־טן אויגוסט האָבן זיך די געטאָ־טויערן אין סלאָבאָדקע געשלאָסן און יידן איז געווען פאַרבאָטן זיך צו ווייזן אין שטאָט. בערך 30 טויזנט [18] יידן האָט מען

16. ביז 1940 הויפּט־אינספּעקטאָר פון קאָוונער מאַגיסטראַט, אַ פאַשיסט און אַ כאַבאַרניק. כספי־סערעבראָוויטש זאָל אים האָבן אָפּגעמסרט ביים געסטאַפּאָ. מ'האָט אים לכתחילה אַרעסטירט און דערנאָך באַזייטיקט פון זיין אַמט...

17. געשטאָרבן אין פאַרשיקונג אין ר"פ.

18. ביזן אַריינגיין אין געטאָ זיינען אַן ערך 10 טויזנט יידן אומגעבראַכט געוואָרן אין קאָוונע דורך טעראָר און פּאָגראָמען פון די ליטווישע „נאַציאָנאַליסטן"־באַנדיטן.

ליטווישע שוץ־פּאָליציי שטעלט אַ צוים אַרום סלאָבאָדקער געטאָ אין קאָוונע

איינגעשפּאַרט אויף אַ שטח, וואו ס׳האָבן פריער געלעבט 7 טויזנט. אויף אַלעמענס פּנימער — טויט־שרעק און סמנים פון דערשיטערנדיקע איבערלעבונגען...

2 יידישע פאַמיליעס[19] זיינען געווען פּריווילעגירט פון געשטאַפּאָ און געבליבן וואוינען אין שטאָט: כספי־סערעבראוויטשיוס[20], וואָס האָט אָפן און אָפיציעל געדינט אין געשטאַפּאָ און דער 2־טער — אַ ווינער פּליט, דר. האוער, וועלכער האָט אַלס אַרצט־מומחה געהאַט פּראַקטיק אין די אַרישע „הויכע פענצטער". אָבער אין אַ יאָר אַרום האָט ער אויך געמוזט אַריבער אין געטאָ.

דאָס גיין אין געטאָ — פאַראַלגעמיינערט דאָ דער מחבר — האָט מען אָנגענומען ווי דאָס צוריקקער צום מיטלאַלטער. מ׳האָט זיך געטרייסט: אפשר וועט מען זיך ראטעווען צוליב דער געטאָ־גזירה פון די שטענדיקע רוצחישע „אָבלאַוועס"... ס׳איז ניט אַרויף אויפן זינען ביי די אומגליקלעכע, וואָס פאַר אַ גיהנום ס׳גרייט דער האַקנ־קרייץ מיטן פאַרשפּאַרן די יידן אין אַן אָפּגעשלאָסענעם קוואַרטאַל. מ׳האָט זיי געפירט מיט זיסע צוזאָגענישן: אירט לעבן אין רו און זיכערקייט, האָבן אייגענע מאַכט, אַפילו יידישע פּאָליציי... דאָס אַלץ — דעמאַסקירט דער אויטאָר שוין „נאָך אַלעמען" — איז געווען נאָר מער־דערישע אָפּנאַרעריי. מ׳האָט די יידן גענאַרט מיט אַ בייזער כוונה, כדי עס זאָל ניט זיין קיין קעגנערשאַפט.

דער מחבר האָט אַ טבע אָפט אויסדריקן אַ סוב־יעקטיווע מיינונג אָדער די מיינונג פון „עלטסטנראַט" דורך אידענטיפיצירן עס ווי אַ מיינונג פון די געטאָ־יידן, וואָס איז כלל ניט איינס און דאָס זעלבע. פאַרקערט — דיאַמעטראַל קעגנזעצלעך. לויט דעם מחברס רייד קומט אויס, אַז קאָוונער יידן זיינען גערן געלאָפן אין געטאָ, בעת אין דער ווירקלעכקייט, ווי ס׳דערציילן אַנדערע עדי־ראיה, איז דער טעמפּאָ פון איבערזידלונג אָנגעגאַנ־גען זייער לאַנגזאַם. דאָס ווייזט אויך, וואָס די לעצטע וואָך, ערב דער שליסונג פון קאָוונער געטאָ, האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט גרויסע „כאַפּונגען" אויף יידן אין גאַס און שטוב [וועמען מ׳האָט שוין צוריק ניט געזען...], בכדי אָנצושרעקן די יידן זיי זאָלן גיין אין געטאָ. דאָס כאַפּע־ניש פון „שוואַרצן דאָנערשטיק" איז פאַרבליבן אין גע־דעכעניש איינגעשניטן ביי די שרידי־ליטע.

דאָס איז אָבער געווען די פּרעלודיע צום קומענדיקן בלוט־ספּעקטאַקל.

מיטן אַריינגיין אין געטאָ האָט זיך געעפנט אַ טיפער אָפּגרונט פון אומקום פון די יידן אין קאָוונע. שוין אין די ערשטע טעג קומט פאָר די „אינטעליגענטן־אַקציע"[21], האַרט נאָכדעם די „ו־טע אַקציע" פון טויזנט מענטשן און די „פאַרמעגונג־אַקציע"[22]. באַלד די בהלה מיט די „ווייסע שיינען", קאָזלאָווסקי־פּראָוואָקאַציע, 4־טן אָקטאָבער: ליקווידאַציע פון „קליינעם געטאָ" און שפּעטער די „גרוי־סע אַקציע"...

אין די לעצטע טעג פון אָקטאָבער — דערציילט ל. גאַרפונקל — איז געקומען דער „האופּטשאַרפירער" ראוקע[23] צום „עלטסטנראַט" און געמאָלדן וועגן זיין באַשטימונג אַלס ממונה איבער קאָוונער געטאָ. אַזוי ווי ער וויל זיך באַקענען מיט די געטאָ־איינוואוינער, האָט ער באַפוילן דעם „עלטסטנראַט" גלייך אַרויסהענגען אַ מודעה, אַז דאָס געטאָ דאַרף זיך צונויפזאַמלען לויט אַ געוויסן סדר דעם 28־טן אָקטאָבער פרי אויפן דעמאָ־קראַטן־פּלאַץ. שפּעטער איז געלונגען דעם „עלטסטנראַט" דורך דער פאַרמיטלונג... פון כספי־סערעבראָוויטש צו האָבן אַ טרעפונג מיט ראוקען. דאַן האָט ראוקע דער־קלערט, אַז דעם געטאָ שטייט פאָר צו לייסטן שווערע אַרבעט פאַרן ווערמאַכט. דעריבער מוז מען אַריבער־הייבן די ניט־אַרבעטספעאיקע וואוינען אין „קליינעם געטאָ" און די אַרבעטסלייסטנדע וועלן בלייבן אין „גרויסן געטאָ", וואו זיי וועלן ווערן בעסער באַשפּייזט. ער האָט פּערפיד באַרואיקט, אַז דאָס ווערט געטאָן נאָר צוליב אַדמיניסטראַטיווער צוועקמעסיקייט.

מען האָט געפילט — שרייבט דער מחבר — אַז די ברוינע חיה איז ווידער דורשטיק נאָך יידיש בלוט. מ׳האָט אָפּגעהאַלטן לאַנגע זיצונגען און נאָך אַ פאַרצויגענער נאַכט־זיצונג מיטן קאָוונער מרא־דאתרא הרב שאַפּיראָ[24] איז געבליבן, אַז דער לעצטער וועט נאָך אַ מאָל מעיין זיין אין די הייליקע ספרים און וועט פּסקנען, ווי מ׳דאַרף זיך נוהג זיין לויט דער יידישער מסורה אין אַזאַ טראַגי־שער רגע. ערשט אין די שפּעטע פרימאָרגן־שעהן פון 27־טן האָט דער הויפּט־רב מודיע געווען, אַז אויב דער „עלטסטנראַט" האָפט, אַז מיטן דורכפירן ראוקעס באַפעל וועט דאָך געלינגען צו ראַטעווען אַפילו אַ טייל פון דער עדה, דאַרף דער „עלטסטנראַט" זיך שטאַרקן און נעמען די אחריות אויף זיך... ערשט דאַן האָט דער„עלטסטנראַט" אויסגעהאָנגען אין דייטש און יידיש די מודעה וועגן ראוקעס אַפּעל...

דער קאָוונער רב הראשי א. ב. שאַפּיראָ האָט געשמט ווי אַ מופלג אין גפ״ת און בקי אין רמב״ם. לויט אַן עדות (הרב גוטמאַנס עלטסטע שנור), וואָס האָט באַשריבן דאָס רעליגעזע לעבן אין קאָוונער געטאָ, האָט דער קאָוו־נער רב ניט דערלאָזט צו מאַכן ליסטעס בעת די „אַקציעס" (וואָס האָבן אַ פּנים געדאַרפט באַשטימען ווער זאָל גיין דער ערשטער אויפן פייער...), שטיצנדיק זיך אויף אַ מימרא פון רמב״ם פון „הלכות מלכים". דעריבער איז

19. לויט אַנדערע מקורות איז געווען נאָך אַ 3־טע משפּחה — דר. זיוו.

20. די דייטשן האָבן אים שפּעטער אַריבערגעשיקט קיין ווילנע און דאָרט אים מיט זיין משפּחה דערשאָסן.

21. אומגעבראַכט 654 יידן מיט הויך־בילדונג און פרייע פּראָפעסיעס אויפן 4־טן פאָרט אין פאנעמון (אַ פאָרשטאָט פון קאָוונע, הינטער שאַנץ), צווישן זיי אויך פּליטים פון פּוילן.

22. קאָנפיסקאַט פון יידיש האָב־ און־גוטס ביי די קאָוונער געטאָ־יידן אין אַ סכום פון צירקאָ 50 מיליאָן גאָלד־מאַרק.

23. קאָמאַנדירט מיט דער „אינטעליגענטן־אַקציע".

24. געשטאָרבן פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ. זיין קבר גע־פינט זיך אויפן געטאָ־בית־עלמין אין סלאָבאָדקע.

פשוט קשהדיק, וואָס דאָס מאָל האָט דער רב געפּסקנט אין קעגנזאַץ צו דער באַקאַנטער שטעלונג פון גרויסן יידישן אויטאָריטעט, דעם רמב"ם[25]. אַגב, דערציילט אונדז ניט דער מחבר, אויף וואָס פאַר אַ סמכתא קאָוונער רב האָט זיך דאַן סומך געווען.

דעם 28־טן אָקטאָבער האָט זיך אָנגעהויבן די סע־לעקציע — ווער צום לעבן און ווער צום טויט. אַרום פּלאַץ זיינען געווען אויסגעשטעלט קוילנוואַרפער און אויפן פּלאַץ — דייטשע זעלנער, ליטווישע „פּאַרטיזאַנער" און אַ באַנדע געשטאַפּאָ־לייט בראש מיט ראוקען און יאָרדאַן[26]. פון דער ווייטן אויף די בערג האָבן זיך געזען גרויסע מאַסן־צושויער — ליטווינער... די ערשטע ווערן אָפּגעשיקט צו דער גוטער־זייט... דער „עלטסטנראַט", זיינע מיטאַרבעטער און די יידישע פּאָליציי. נאָכדעם באַפעלט ראַוקע פאַרביידעפילירן די איבעריקע. ער האָט ניט גע־קוקט, שילדערט דער מחבר, אויף זייערע אויסגעשטרעק־טע „אַרבעט־שיינען" און געשיקט לויט זיין ווילן, רעכטס אָדער לינקס. ער האָט עס געמאַכט מיט אַ טייוולשן שמייכל, לאַנגזאַם און רואיק, ניט אַרויסנעמענדיק דאָס ציגאַרל פון מויל. ווען מ'האָט אים אָנגעוויזן אַז ער שיקט צום אומקום אַ באַוואוסטן טשעליסט פון דער דרעזדענער אָפּערע, האָט ער ציניש געענטפערט, אַז אויך אויפן נייעם אָרט האָט מען נייטיק באַרימטע מוזיקער. די גאַנצע 10 שעה האָבן זיך געטראָגן האַרצרייסנדיקע קולות פון די אומגליקלעכע. „אָך און וויי צו די — רופט אויס דער עד־ראיה ל. גאַרפונקל — וואָס האָבן עס צוגעזען"... די שרעקלעכע טויט־פּראָצעסיע פון 9 טויזנט יידן — מענער, פרויען און קינדער האָט זיך געצויגן אויף מאָרגן, דעם 29־טן אָקטאָבער, פון דעם שוין פריער פאַריתומטן „קליי־נעם געטאָ" מיטן יסורים־וועג צום 9־טן פאָרט. דאָרטן האָט מען זיי גרופּנווייז צעשאָסן און שפּעטער פאַרברענט.

און אַ פּאָר טראַגישע מאָמענטן אין עפּילאָג.

ד"ר עלקעס האָט באַקומען אַ דערלויבעניש אַרויסצו־נעמען 100 מאַן[27] פון „אומשלאַג־פּלאַץ". ווען ער איז אַריין זיי באַפרייען איז אויסגעבראָכן אַ ווילדע מהומה צווישן די פאַרמשפּטע... דערווייל האָט אַ ליטווישער „פּאַר־טיזאַן" אָנגעהויבן שלאָגן מיט דער קאָלבע איבערן קאָפּ ד"ר עלקעסן און ער איז אומגעפאַלן. אָן באַוואוסטזיין האָט מען אים קוים אַרויסגעטראָגן און צוליב דעם פאָר־פאַל זיינען אויך די 100 מענטשן אַוועק צום טויט.

טשעקאַווע זעט אויס פאָלגנדער פאַל.

די דייטשן האָבן געהאַט אַ חשד, אַז יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין „קליינעם געטאָ" בעת דער „גרויסער אַקציע", אין „מעלינעס" — באַהעלטענישן. זיי האָבן באַ־פוילן דער יידישער פּאָליציי צו קומען אין פולן באַשטאַנד און מאַכן דאָרט זוכונגען. דער חשבון פון די דייטשן, ווי ס'דערקלערט דער מחבר, איז געווען, אַז די באַהאַלטענע וועלן הערן יידיש ריידן, וועלן זיי געוויס אַרויס פון זייערע פאַרשטעקונגען. די יידישע פּאָליציי האָט פאַר־שטאַנען דעם דייטשן שפּיצל און דעריבער מיטגענומען מיט זיך פּאָליציי־היטלען און אָרעמבענדער. ווען זיי האָבן עמעצן געפונען האָבן זיי אים אַרויסגעפירט אַלס יידישן „פּאָליציאַנט" און אויף אַזאַ אופן — האַלט דער מחבר — געראַטעוועט אייניקע צענדלינג יידן פון טויט, ווייל אַ ניט, דערקלערט דער מחבר, וואָלטן זיי דאָרטן אומגעקומען פון הונגער...

ל. גאַרפונקל, וואָס האָט בשעתו אָפּגענומען די פייער־לעכע שבועה פון דער ייד. פּאָליציי צו דינען טריי דעם יידישן פאָלק, האָט אַ טענדענץ צו ווייזן ווי די אונטער־אָרדנטע פון „עלטסטנראַט" האָבן זיך מוסר נפש געווען פאַרן כלל. אויב ס'איז דאָס מאָל געווען אַזוי, איז מעגלעך, אַז ס'איז געווען גיכער „אַ בערישע טובה". ס'קאָן דאָך גריילעך זיין, אַז די אויסבאַהאַלטענע האָבן גוט געוואוסט צוליב וואָס זיי באַהאַלטן זיך אויס, ווייל פון דאַנען איז זיי געווען גרינגער אַרויס אויף דער „אַרישער זייט"...

3 טעג נאָך דער „גרויסער אַקציע" איז יאָרדאַן גע־קומען אין „עלטסטנראַט" און אַ שליידער געטאָן 100 טויזנט רובל (10 טויזנט רייכסמאַרק). „דאָס איז ס'ערשטע לוין פאַר די אַרבעטער פון פלוג־פּלאַץ, לויטן חשבון פון אַ האַלבן מאַרק פאַר אַ טאָג אַרבעט". דערביי האָט ער מודיע געווען, אַז אויב מ'וועט דערפילן פּינקטלעך און רעגלמעסיק די צוואַנג־אַרבעט, וועט אין געטאָ קיין זאַך ניט געשען און ס'וועט זיין רואיק. באַלד האָט דער „עלטסטנראַט" עפנטלעך אַרויסגעהאָנגען אַן אויפרוף, וואָס איז געווען אָנגעזאַפּט מיט טרויער און ווייטיק אָבער אינ־איינעם מיט דעם פאָרמולירט צו באַהערשן די געפילן: ס'איז אַדורך איבער אונדז אַ שרעקלעכע דערשיטערונג, אונדזער חוב כלפּי זיך און כלפּי אונדזער פאָלק פאָדערט פון אונדז אָפּהיטן די דיסציפּלין אויך אין דער טראַ־גישער מינוט...

אין חודש נאָוועמבער האָט דער „עלטסטנראַט" דורכ־געפירט אַ ציילונג. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ס'זיינען פאַרבליבן אין קאָוונער געטאָ 17.412 יידן (אָפיציעל איז געווען אָנגעגעבן 16.000). אין דעם איינוואוינער־צוזאַמענ־שטעל איז אַריינגעטראָטן לויטן מין און עלטער אַ וויכ־טיקער שינוי. אין די „אַקציעס" האָבן די דייטשן אומ־געבראַכט פאַרהעלטנישמעסיק מער פרויען ווי מענער און מער — פון אונטער 16 יאָר און העכער פון 60, ווי מענטשן פון אַרבעטס־עלטער. געטאָס זיינען געווען גע־בליבן אין קאָוונע און שאַוול. (חוץ ווילנע). די קליינע יידישע שטעטלעך, בערך 150 אַלטע יידישע קהילות, האָבן

25. רמב"ם, „הלכות יסודי התורה" (פרק ה', פסוק ה') לויטעט: „וכן אם אמרו להם עכו"ם: תנו לנו אחד מכם ונהרגהו ואם לא — נהרוג את כולכם — והרגו כולכם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל". (מ'טאָר ניט אַרויסגעבן די געצנדינער קיין איין ייד, ווען אַפילו עס דראָט דעם כלל אומצוקומען).

26. די „סטראַשידלע פון שטאָט־קאָמיסאַר", וואָס האָט דורכ־געפירט אַלע גזירות און אַקציעס אין קאָוונער (אויך אין אַנדערע) געטאָ. אָנהייב 1942 האָט אים אַ געטראָפענער קויל אויפן סאָוויעטישן פראָנט פרישמיעלעט.

27. דער מחבר ווייזט ניט אָן וועגן וועמען מ'האָט זיך משתדל געווען.

די דייטשע נאַציסטן ביד אחת מיט די ליטווישע פאַשיסטן אָפּגעמעקט פון דער ערד נאָך אין האַרבסט 1941 [28].

אין יענער צייט האָט באַזוכט אַ יידישע דעלעגאַציע פון יאנעווע [29] אין באַשטאַנד פון רב און 2 געז. טוער, וואָס האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק אויפן קאָוונער געטאָ. זיי זיינען געקומען אין באַגלייטונג פון אַ באַוואָפנטן „שאָוליסט". זיי זיינען געווען אינגאַנצן דעפּרימירט און זייער אויסזען אַ שרעקלעכער — אין צעריסענע קליידער און די באָרד ביים רב אויסגעפליקט. זיי האָבן דערציילט, אַז דאָס רוב שטעטלדיקע יידן האָט מען אויסגעמאָרדעט און די פאַרבליבענע פאַרשפּאַרט אין אַ קאָזאַמעט. זיי האָבן געבראַכט אַ כאַראַקטעריסטישן דאָקומענט, אַ פּאָדערונג אין ליטווish, וואָס האָט געשיקט דער „ראש פון דער אַרטיקער מאַכט" צום „עלטסטן יידישן בעל הבית" אין קאָוונע, אַז יאַגעווער יידן דאַרפן במשך פונעם טאָג אַריינטראָגן אין זיין קאַסע אַ סכום פון 100 טויזנט מאַרק. אויב ניט — וועט מען זיי שיסן. דער קאָוונער „עלטסטנראַט" —שרייבט ל. גאַרפינקל — איז געווען געצוואונגען זיי צו קערן מיט לייַדיקן, הן צוליב פּריניציפּיעלע טעמים והן צוליב דעם, וואָס אין קאַסע פון קאָוונער „עלטסטנראַט" איז אַ העלפט פון דעם ניט געווען.

אַ 2־טער כראַניקער, אַליין אַ יאַנעווער — זילבער־מאַן [דער אַרגאַניזירער פון פאַסט־אינערשיקונג פון קאָוונער געטאָ קיין ווילנע] דערציילט, אַז דער יאַנעווער רב האָט דאָן יאָ באַקומען אַ סכום געלט ביים קאָוונער הויפּט־רב שאַפּיראָ.

מיט דער „גרויסער אַקציע" — האָלט דער מחבר — האָט זיך פאַרענדיקט די 1־טע תקופה אין קאָוונער געטאָ, וואָס האָט זיך געצויגן בסך הכל 2 מיט אַ האַלב מאָנאַט, ד. ה. פון 16־טן אויגוסט ביזן 1־טן נאָוועמבער 1941. פאַר דער קורצער צייט האָט מען ווידער אומגעבראַכט איבער 12 טויזנט יידן.

2

אין 2־טן טייל, די „תקופה פון רו", וואָס ציט זיך פון 1־טן נאָוועמבער 1941 ביז האַרבסט 1943, גייען אַריין די קאַפּיטלען: צוואַנג־אַרבעט, לעבנס־באַדינגונגען, גזירות און פּוּרעוניותן.

אין משך פון דער צייט, שטעלט פעסט דער מחבר, זיינען ניט געווען אין פאַרגלייך מיטן נאָענטן עבר אַזעלכע מאַסן־„אַקציעס". אָבער אויך אין דעם פּעריאָד, דאַרף מען אָפּמערקן, איז דאָס לעבן פון די געטאָ־יידן געווען זאָס מיט יסורים, פייניקונגען און שרעק אָן אַ ברעג.

28. לויטן דין־וחשבון פון ס״ס־געניראַל סטאַלאָקער צו הייד־ריכ, זיינען ביזן סוף 1941 אומגעבראַכט געוואָרן דורך זיין „איינזאַץ־גרופּע" אין ליטע (חוץ ווילנע) 136,421 יידן. זע: ג. רייטלינגער — „די ענדגילטיקע לייזונג".

29. אַ היפש שטעטל נעבן קאָוונע. געווען באַוואוסט אַמאָל מיט אירע „קאָנזשאַרטניקעס" — פּליטניקעס; שפּעטער געהאַט די בעסטע מעבל־פאַבריקאַנטן. דאָס געבוירן־אָרט פון דיכטער מאָריס ווינטשעווסקי (בנציון נאָוויכאָוויטש).

קיין איין רואיקע מינוט איז ניט אַדורך, עס זאָל ניט שוועבן איבער יידישע קעפּ די אימה פון טויט. דער הונגער מאַכט אַ תל פון קינדער און זויג־עופהלעך, די „אַקציע פון פּעלצן", דאָס פאַרבאַטן שמוגלען שפּייז דורכן געטאָטויער, די גזירה פון שוואַנגערשאַפט־פאַרבאָט און אַנדערע פּלאָגן. ס׳קומען פאָר 2 מאָל איבערזידלונגען קיין ריגער געטאָ און 670 [30] קאָוונער יידן טיילן דעם טראַגישן גורל פון זייערע ברידער אין לעטלאַנד. פאַר פּרואוון שיסן אַ דייטשן געטאָ־וואַך ווערט דער יונגער זייגערמאַכער מעק עפּנטלעך געהאָנגען [31] אין געטאָ, דאָן קומט די „סטאַלינגראַדער אַקציע" פון 44 יידן, צווישן זיי 17 קינדער, און די „אויסלענדישע אַקציע" פון 30 טויזנט יידן פון ווין, בערלין, פראַנקפורט אַם־מיין, פּראָג, ברעסלאָו... וואָס זיי ווערן אַלע דערמאָרדעט אויפן 9־טן פאַרט.

א ביטערע אַנשיקעניש איז געווען די קאַטאַרזשנע צוואַנג־אַרבעט, איבערהויפּט אויפן לופט־פלאַץ (אַעראָדראָם), וואָס האָט געלייגט אַ טראַגישן שטעמפּל אויפן גאַנצן לעבן און שטייגער פון געטאָ. די דייטשן האָבן ביי יעדער געלעגנהייט אונטערגעשטראָכן, שרייבט דער אויטאָר, אַז דאָס דערפילן פון אַרבעט־פליכט איז דער הויפּט־באַדינג פאַרן עקזיסטענץ פון גאַנצן געטאָ און פון יעדן יחיד. אַזוי ווי אַלע האָפענונגען זיינען געווען אָפהענגיק פון געווינען צייט האָט דער „עלטסטנראַט" אינגעפירט אַ שטרענגן רעזשים צו צווינגען די אומגליקלעכע, — כלומרשט פאַר זייער טובה־וועגן, ווי ס׳מיינט דער מחבר, — צו אַרבעטן אַלע עבודות פּרך, כדי דאָס געטאָ זאָל ביי די דייטשן אין די אויגן זיין אַ פּראָדוקטיווער פאַקטאָר. דער לאָזונג איז געווען, זאָגט דער מחבר, יעדע אַכזריות פון געטאָ־ציבור כלפי דעם יחיד איז אַ רחמנות כלפי דעם כלל און פאַרקערט: יעדע רחמנות און ווייכהאַרציקייט כלפי דעם יחיד — אַכזריות לגבי דעם כלל.

ל. גאַרפונקל איז דאָקעגן זיך מודה, אַז ס׳איז ניט געלונגען צו פאַרטיילן דעם יאָך גלייכאַרטיק און געראַטיק. פיל אָנקלאָגעס זיינען אַריינגעפלאָסן קעגן ברוטאַליטעט, פּראָטעקציע, שאַנטאַזש און שלעכטער אויפּפירונג מצד די באַאַמטע פון דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע, בעיקר קעגן יידישן אַרבעט־אַמט און יידישער פּאָליציי.

אין דער געשילדערטער תקופה, דערציילט אונדז דער מחבר, איז געלונגען דעם „עלטסטנראַט" מבטל צו מאַכן דורך שתדלנות און דער עיקר דורך שוחד פיל סכנות און צרות, וואָס האָבן געשוועבט אויף איינצלנע און גרופּעס יידן אין געטאָ.

אין יולי 1942 האָט דער „עלטסטנראַט" באַקומען בסוד אַ נאָכריכט, אַז אַ פּוילישע פּרוי איז געקומען פון ווארשע קיין קאָוונע און ווייל אַריין אין געטאָ איבערגעבן וויכטיקע ידיעות. מיט פאַרזיכטיקייט האָט מען זאָנדירט

30. לויטן געטאָ־כראָניקער דר. גרינהויז — 770 מענטשן.

31. דער פּאַל מעק פאַדערט נאָך גרינטלעכן אויספּאָרש; זיין קבר געפינט זיך אויפן געטאָ־בית־עלמין אין סלאָבאָדקע.

דעם באָדן איר צו ברענגען אין קאָוונער געטאָ. אַ פאַר־טרויטער בריגאַדע־פירער האָט באַקומען די אָנווייזונג איר אַריינצופירן אַלס יידישע אַרבעטערין. דאָס איז גע־ווען אירענע אַדאַמאָוויטש, אַ לערערין פון וואַרשע. אַ פאַטריאָטין פון איר לאַנד און איבערגעגעבענער פריינד פון יידן, איז זי אַרומגעפאָרן איבער די געטאָס און גע־זאַמלט ידיעות וועגן לעבן פון די יידן. אַ גאַנצן טאָג האָט זי פאַר אַן ענגן קרייז דערציילט וועגן די גרויזאַמע ליידן פון יידן אין א ריי פוילישע שטעט. אין אַ פאָר וואָכן אַרום איז זי אַ 2־ט מאָל געקומען און איבערגעגעבן אירע איינ־דרוקן פון שאַוולער געטאָ. זי האָט איבערגעלאָזט, דער־ציילט דער מחבר, אַ שטאַרקן רושם מיט איר האַרציקייט און פילפאַרביקייט פון אירע שמועסן. האַרבסט 1942 האָט באַזוכט קאָוונער געטאָ אירע אַ חברטע יאַדוויגאַ דודזיץ פון ווילנע — אַן אָנפירערין פון פוילישע „האַרצעזשני־קעס" (סקויטן). זי האָט אַלס פאַרוואַלטערין פון אַ וואַר־שטאַט פיל יידן געהאָלפן. אַדאַמאָוויטש האָט אויף דער איינלאַדונג פון קיבוץ־ארצי באַזוכט אין 1958 ישראל. דודזיץ איז ענדע מלחמה אומגעקומען פון אַן אויפרייס. נאָך זייער באַזוך האָט זיך געשטאַרקט אין געטאָ דער דורשט צו וויסן, וואָס טוט זיך אויף דער וועלט. ווייל די נייס פון די אַריינגעשמוגלטע דייטשע צייטונגען זיינען געווען איינזייטיקע. בסוד האָט מען אינסטאַלירט אַ ראַדיאָ־אויפנעמער, וועמעס טיילן מ'האָט צו ביסלעך אַריינגעטראָגן אין געטאָ. דער ראַדיאָ איז געשטאַנען פאַרשטעקט אין

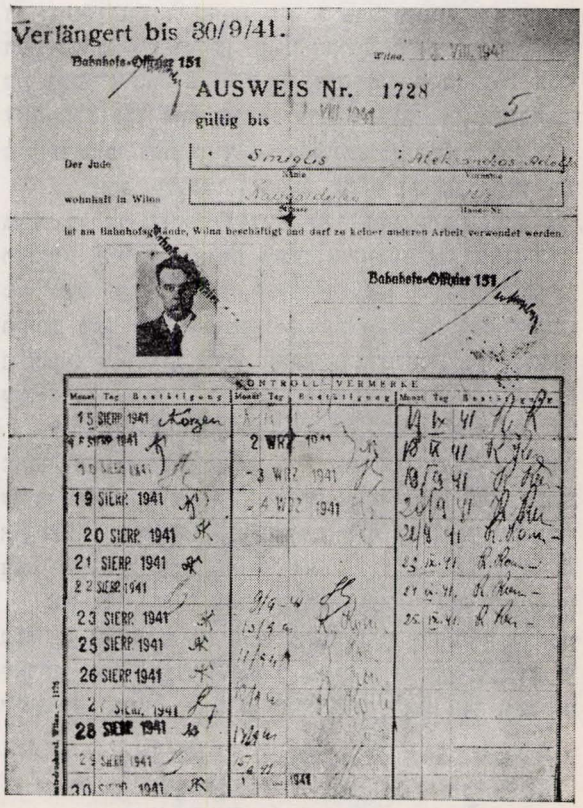
Verlängert bis 30/9/41.
Bahnhofs-Offizier 151
Wilna, 13. VIII. 1941
AUSWEIS Nr. 1728
gültig bis 1. VIII. 1941
Der Jude Siniglis Alekandros Adolf
Name Vorname
wohnhaft in Wilna Nagorodska 14
Strasse Haus-Nr.
ist am Bahnhofsgelände, Wilna beschäftigt und darf zu keiner anderen Arbeit verwendet werden.
Bahnhofs-Offizier 151
KONTROLL-VERMERKE
Monat Tag Bestätigung
15 SIERP. 1941 Korzen
18 SIERP. 1941
19 SIERP. 1941
20 SIERP. 1941
21 SIERP. 1941
22 SIERP. 1941
23 SIERP. 1941
25 SIERP. 1941
26 SIERP. 1941
27 SIERP. 1941
28 SIERP. 1941
29 SIERP. 1941
30 SIERP. 1941
2 WRZ 1941
3 WRZ 1941
4 WRZ 1941
1941

אויסווייז־שיין פון ווילנער געטאָ אויפן נאָמען פון א. סמיגליס

געטאָ־אַפּטייק און דער אופנעמער איז געווען דער צ"סניק און מיטגליד פון אַנטי־פאַשיסטישן אונטערערד, פּראָווי־זאָר סרעבניצקי[32]. מיט דער צייט האָט זיך אויך דאַן איינ־געשטעלט אַ בעסערער קאָנטאַקט מיט ווילנער, שאַוולער און ריגער געטאָס.

סוף מאַי 1943, שרייבט דער מחבר, איז אָנגעקומען אין קאָוונער געטאָ די טרויעריקע ידיעה וועגן דער טאָ־טאַלער פאַרניכטונג פון וואַרשעווער יידן און וועגן אויפ־שטאַנד פון זיינע לעצטע פאַרטיידיקער. כאָטש די ידיעה איז געווען נעפּלדיק און ניט פינקטלעך האָט זי אַלעמען דערשיטערט און גלייכצייטיק אַרויסגערופן דערמונטע־רונג און שטאָלץ.

3

האַרבסט 1943 איז געוואָרן קלאָר, אַז דאָס געטאָ וועט ניט מאריך ימים זיין. די מיליטערישע מפּלה פון „3־טן רייך" איז געוואָרן מער און מער דייטלעך. יעדער טאָג האָט זיך דער פראָנט דערנענטערט אַלץ מער צו דער ליטווישער טעריטאָריע און די טעטיקייט פון די פּאַר־טיזאַנער — שטאַרקער. אַלס רעזולטאַט זיינען געקומען 4 ראַדיקאַלע שנויים: קאָוונער געטאָ איז אַריבער פון ס"א צו ס"ס; קאָנצלאַגער, כסדרדיקע ליקווידאַציע פון „עלטסטנראַט" און דאָס צעברעקלען דאָס געטאָ דורך „קאַזענירונג" [לעבן אין קאַזעמאַטן]; אַ קיבוץ פון אַרום 16 טויזנט יידן האָט מען צעשפּרייט אין פאַרשיידענע לאַגערן, אָפּגעריסן איינער פון אַנדערן פון דער אייגענער משפּחה.

אין סעפּטעמבער 1943 איז אויפן פינצטערן האָריזאָנט דערשינען דער „קאַט אין ווייסע הענטשקעס" געקע. ער האָט גלייך געשאַפן אַן אַפּאַראַט פון ס"ס־לייט און אַרי־בערגענומען צו זיך די גרעסטע צאָל מיטאַרבעטער פון דעם „עלטסטנראַט" אונטער זיין אויפזיכט. אין זיין צייט זיינען אַדורך גרויזאַמע געשעענישן. געקע איז געווען אַ געביפטער נאַצי. שטענדיק גערעדט איידל און געוואוסט ווי זיך צו מאַסקירן. ער האָט מיט זיינע אייגענע הענט דערמאָרדעט אייניקע יידן.

געקע האָט דורכגעפירט מיט דער הילף פון די אוק־ראינער־„וולאַסאָווצעס" און ס"ס באַנדיטן די „עסטאָ־נישע אַקציע". 3500 קאָוונער יידן זיינען געוואָרן איבער־געזידלט אין די אספיד־שאַכטעס ביי נאַרווע און קלאַגע, וואו זיי זיינען אומגעקומען. געקע האָט געהערשט ביז דער ליקווידאַציע פון קאָוונער געטאָ, ווען מ'האָט די לעצ־טע יידן דעפּאָרטירט אין יולי 1944 קיין דייטשלאַנד אין די קאָנצלאַגערן. דאָס געטאָ האָבן זיי אויפגעריסן. ביי 2000 מענטשן האָבן געפונען זייער שרעקלעכן טויט אין די פאַרבאַהאַלטענע בונקערס. עטלעכע צענדליק האָבן זיך קוים געראַטעוועט פון אונטער די חורבות. דעם גרעסטן

32. נאָכן ליקווידירן קאָוונער געטאָ זיך געפּרואווט אויסבאַ־האַלטן אין שטאָט. אַ באַקאַנטער ליטווינער זאָל אים האָבן אַרויס־געגעבן דער געסטאַפּאָ.

טייל אַרויסגעפירטע פרויען מיט קינדער האָט מען פאַר־ברענט אין שטוטהאָף און אוישוויץ. אַ טייל איז אומ־געקומען פון הונגער און עפידעמיעס, דאָס רעשטל האָט זיך געראַטעוועט אין שלעזוויג־האָלשטיין. די מענער האָט מען אָפּגעטראַנספּאָרטירט קיין דאַכאַו ביי קאַמפ־רינג. די געבליבענע האָבן דורכגעמאַכט דעם גרויסן טויט־מאַרש קיין טיראָל און דאָרט געוואָרן טיילווייז באַפרייט.

דער מחבר גיט איבער וועגן אַ דראַמאַטישן גע־שפּרעך צווישן ד״ר עלקעסן און געקע אין די לעצטע טעג. דר. עלקעס האָט אָנגעוויזן, אַז דעפּאָרטירן די יידן קיין דייטשלאַנד איז פולקאָמער אומקום, „מיר ווייסן גוט, האָט ד״ר עלקעס געזאָגט, מיט אַן אויפגערעגטער שטים, וואָס איז געווען דער גורל פון די יידן, וועלכע זיינען גע־וואָרן איבערגעזידלט פון דייטשלאַנד, טשעכאָסלאָוואַקיע, פראַנקרייך און אַנדערע מדינות צו אומבאַקאַנטע ערטער, פּונקט ווי מיר ווייסן, וואָס ס׳האָט געטראָפן די יידן פון וואַרשע, ווילנע און אַנדערע געטאָס, ווי אונדזערע ברי־דער — אויפן 9־טן פאָרט״.

— פונוואַנען ווייסט איר עס? צי שפּיאָנירט איר נאָך? — האָט געקע געפרעגט אין אַ יונקער־טאָן, פול כעס.

— אין דער געשיכטע ווערט קיין סוד ניט אויסגעהיט. און באַזונדער וועגן מאַסן־רציחות. די דייטשן אַליין דער־ציילן אַפילו וועגן דעם. ידיעות וועגן מאַסן־הריגות דער־גייען דורכן עפיר צו אַלע וועלט־טיילן, האָט דר. עלקעס געענטפערט אויף אַ הויכן קול. אין געקען האָט אויפגע־קאָכט די נאַצישע יוכע, דאָך האָט ער זיך באַהערשט און אַ פרעג געטאָן דר. עלקעסן מיט רוגזה, וואָס וויל ער פון אים?

— אַלס קאָוונער געטאָ־קאָמענדאַנט האָט איר עט־לעכע מאָל אַרויסגעוויזן „פאַרשטענדעניש״ צו אונדזערע הצטרכותן און צו אונדזערע ליידן. מיטן דעפּאָרטירן די איבערגעבליבענע קאָוונער יידן קיין דייטשלאַנד וועט איר ניט ראַטעווען אייער לאַנד. אונדז קאָנט איר אָפּראַטעווען מיט דעם, וואָס איר וועט ניט אויספירן דעם באַפעל פון עוואַקואירן דאָס געטאָ. ווי עס צו מאַכן, צי מיט אָפּציען עס אָדער אויף אַן אַנדערן אופן, ווייסט איר אַליין. מיר יידן וועלן וויסן ווי אָפּצוצאָלן פאַר אַזאַ זאַך. איך לייג אייך פאָר צו בלייבן מיט אונדז און נעם אויף זיך די אחריות, אַז אייך וועט קיין שלעכטס ניט געשען. געקע איז אויפגעשפּרונגען מיט צאָרן: „איך בין אַ ס״ס־אָפיציר און איך מאַך ניט אַזעלכע זאַכן״. דאָך האָט געקע דר. עלקעסן פאַר אַזאַ „העזה״ גאָרניט געטאָן. — — —

33. לויט דער מלוכהשער אויסעראָרדנטלעכער קאָמיסיע פון ר״פ אויסצופאָרשן היטלערס פאַרברעכן אין ליטע זיינען אויפן 9טן פאָרט אומגעבראַכט 80 טויזנט מענטשן. [דער רוב יידן].

34. דער עקזעקוציע־פּלאַץ („פאַרניכטונגס־שטעלע״) — 6 ק״מ פון סלאָבאָדקע. קאָוונע איז געווען ביז 1914 אַ פעסטונג־שטאָט. נאָכן 1־טן וועלט־קריג האָט מען עס צענומען. אייניקע פאָרטן האָט מען אויסגענוצט אַלס געווער־אַרסענאַלן און טורמעס פון 1926 איז דער 9־טער פאָרט געווען אַ געפענקעניש פאַר פּאָליטישע אַרעס־טאַנטן. פון 1959 — אַ מוזיי פון אומקום און גבורה.

אין האַרבסט 1943 זיינע די דייטשן צוגעטראָטן פאַר־ברענען קרוב 45 טויזנט[33] יידישע קערפּערס, וואָס זיינען דערמאָרדעט געוואָרן אויפן 9־טן פאָרט[34]. די דייטשן האָבן געוואָלט אויף אַזאַ אופן פאַרווישן די שפּורן פון זייערע חטאים, עס זאָל ניט בלייבן קיין „קאָרפּוס דע־ליקטי״ אין טאָג פון זייער יום־הדין.

די שוידערלעכע אַרבעט איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף אַ גרופּע יידישע אַרעסטאַנטן[35] פון 9־טן פאָרט — דאָס מערסטע געכאַפּטע פּאַרטיזאַנער און קריגס־געפאַנ־גענע פון דער רויטער אַרמיי. צווישן די פאַרברענער האָבן זיך אויך געפונען 3 אָרטיקע רוסן (די ברידער קור־גאַנאָוו, איינער לעבט), און 4 פרויען (איינע אַ פּוילישע). שפּעטער האָט מען צוגעטיילט דעם סאָוויעטישן קאַפּיטאַן וואַסילענקאָ. וו. ל. וואַסילענקאָ מיט נאָך אייניקע האָבן אָרגאַניזירט אַ געוואַגטן פּרואוו צו אַנטלויפן פון 9־טן פאָרט. זייער פאַנטאַסטישן פּלאַן האָבן זיי דורכ־געפירט דיסקרעט אין נאַכט פונעם חגא, ערב ניי־יאָר. 64 אַרעסטאַנטן, וואָס האָבן געוואַרט אויף זייער טויט, האָבן זיך העלדיש באַפרייט און זיך צעטיילט אין 4 גרופּן.

איין פּאַרטי פון 14 מאַן בראש מיט פייטעלזאָן איז אַריין אין קאָוונער געטאָ. איינער איז דאָרטן פון אַן אָפּע־ראַציע געשטאָרבן. די איבעריקע האָט מען אויסבאַהאַלטן און דעם 6־טן יאַנואַר האָט מען זיי מיט אַ בריגאַדע אַר־בעטער אַרויסגעפירט פון געטאָ־טויער און זיי איבער־געשיקט צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד[36].

שוין אין די „רואיקע טעג״ האָט די געטאָ־מענטשן ניט געלאָזן רוען די פראַגע, וויאַזוי ראַטעוועט מען זיך פון די רוצחישע לאַפּעס. שוין אַ שטיק צייט פאַרן האַרבסט 1943 האָט זיך אָנגעהויבן א יוירונג און אויפברויז צווישן די געטאָ־איינוואוינער.

דאָס געטאָ האָט צו דעם צוועק זיך באַנוצט מיט 3 וועגן: בונקערס, אַנטלויפן ערגעץ און ביי עמעצן זיך אויסבאַהאַלטן און דאָס גיין צו דער „פּאַרטיזאַנקע״.

נאָך דער „בריחה״ [דאָס אַנטלויפן] פון 9־טן פאָרט האָבן די דייטשן באַפוילן די יידישע פּאָליציי צו אַנטדעקן די „מעלינעס״ — באַהעלטענישן. די יידישע פּאָליציי, ווי עס גיט איבער דער מחבר, האָט כלומרשט געמאַכט זוכונגען און געמאָלדן וועגן אייניקע ליידיקע בונקערס... בעת ליקווידירן דאָס געטאָ האָבן די דייטשן כמעט אַלע בונקערס אויפגעריסן.

דאָס אַנטלויפן פון געטאָ איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע סכנות נפשות. דאָך האָבן פיל איינגעשטעלט

35. צווישן זיי יידישע פליטים פון פּוילן: אַדוו. וו. בלום פון וואַרשע, מיכאל געלבטרונק (מיטגעאַרבעט אין קאָוונער ייד. מלוכה־טעאַטער, איצט אין ישראל); הרב שוסטערמאַן (געשטאָרבן אין קאָוונער געטאָ) און ה. רובינפעלד — לייטענאַנט פון געוו. פּוילישער אַרמיי.

36. פון די 64 זיינען געבליבן ביים לעבן 14. וו. ל. וואַ־סילענקאָ (יידישער נאָמען: וועסעלניצקי), דייטש, פרידמאַן, פייטעל־זאָן. קראַקינאָווסקי, ווילענטשוק און מייסטער לעבן אין קאָוונע.

דאָס לעבן און זיך אַרויסגעשלייכט דורך די דראָט־צוימען. גרופּעס יידן זיך האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די געדיכטע וועלדער פון ראַסיינער קרייז און מאַנכע אין שטאָט און דאָרף ביי ליטווינער. וועגן די רויטע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו די ליטווישע גרענעצן האָבן ליטווינער, וועלנדיק אויסקומען זיך פּאַר זייער קאָלאָבאָ־רירן מיט די דייטשן און איינשאָפן אַ פּאַרזיכערונג אויף „אַן אַנדער צייט", אָנגעהויבן אויסבאַהאַלטן יידן, דאָס רוב פּאַר געלט, אָבער פיל האָבן עס אויך געטאָן צוליב ריינער הומאָנישקייט. באַזונדערש האָבן עס געטאָן געווענדט דינסטן ביי יידן, אַרבעטער און, דער עיקר, דאָרפּס־לייט.

דאָס גיין צו די פּאַרטיזאַנער איז געווען די וויכטיק־סטע דערשיינונג אין געטאָ־לעבן. די ערשטע ידיעה וועגן קעמפּנדע פּאַרטיזאַנער איז געקומען סוף זומער 1943. די באַוועגונג האָט אַרומגענומען אַלע ריכטונגען פון דער יוגנט און געווען אונטערשטיצט פון אַלע געטאָ־איינ־וואוינער. די באַוועגונג האָט געגעבן די געטאָ־אַרעסטאַנטן גרויסע מאַראַלישע סאַטיספאַקציע און אין דעם איז געווען איר שטאַרקער כוח און צויבער. באַזונדערש האָט עס באַגייסטערט די יוגנט, וואָס האָט געגאָרט נאָך נקמה פּאַר דאָס פּאַרגאַסענע יידישע בלוט. אַ סך אָבער האָבן זיך געמוזט אָפּהאַלטן, בכדי ניט איבערצולאָזן זייערע משפּחות אויף הפקר. אויך דער עצם וועג איז געווען אַ שווערער. מ׳האָט געדאַרפט האָבן פּאַרבינדונגען מיט דער אונטערערד־אָרגאַניזאַציע, פּאַסיקע בגדים, שפּייז און דער עיקר — אַ פּיסטאָלעט מיט קוילן. אָפּטמאָל פלעגן קומען די פּאַרטיזאַנער אויף באַזוך אין געטאָ און ברענגען פיל נייס. אַ מאָל פלעגט זיך שפּירן אין זייערע רייד אַ טרויעריקער טאָן, אַז זיי פילן זיך ווי פּאַרפאַלגטע...

דאָס אַנטלויפן — שרייבט דער מחבר — האָט אויך דערוועקט שווערע פּראָבלעמען. פון איין זייט, האָט דער „עלטסטנראַט" געזען אין דעם אַ רעטונג פּאַר הונדערטער יונגעלייט און ניט געהאָט בדעה בשום אופן שטערן דער יוגנט צו קעמפן קעגן בלוטיקן שונא. פון דער 2־טער זייט, האָט דער „עלטסטנראַט" געוואוסט, אַז עס שטעקט אין דעם אַ גרויסע סכנה פּאַרן גאַנצן געטאָ. וואָרעם ווי מ׳זאָל ניט זיין פּאַרזיכטיק און קאַנספּיראַטיוו, קאָן עס סוף־סוף דערגיין צום געסטאַפּאָ. די אַלע נאַכטראַכטענישן — זאָגט דער מחבר — האָבן ניט געהאָט קיין השפּעה צו פּאַרמינערן די גרויסע הילף, וואָס די געטאָ־מוסדות האָבן געלייסטעט פּאַר די אַנטלויפּנדיקע אין די וועלדער. אַן דער מיטהילף פון זיי וואָלט קיין איינער ניט געקאָנט אַוועק. געוועזענע יידישע אָפּיצירן האָבן פּרייוויליק אינ־סטרוקטירט און געלערנט אין געהיים די קאַנדידאַטן צום וואָלד, ווי צו באַגיין זיך מיט געווער. נאָכמער — די יידי־שע פּאָליציי, בראש מיטן קאָמאַנדיר, און זייערע געהילפן האָבן פיל מיטגעהאָלפן זיי ביים אַרויסגיין דורכן טויער פון געטאָ. די יידישע פּאָליציי האָט לסוף פּאַר דעם באַ־צאָלט מיט זייער לעבן.

נאָכדעם ווי שטיין איז דערהרגעט געוואָרן אין ווילנע איז אויף זיין אָרט געקומען דער סאַדיסט און הענקער, — דער פילמאַרטיסט מיט די וואָנציקעס — קיטל. דער זעלבער האָט אין ביזדאַנע (נעבן ווילנע) אונ־טערגעצונדן אַ באַראַק מיט יידן. ער האָט אָנגעהויבן וועריזירן מוסרים. 2—3 זיינען אַריינגעפאַלן אין זיין נעץ. די דייטשן האָבן פּאַרשטאַנען, אַז אין געטאָ איז טעטיק אַן אונטערערדישע אָרגאַניזאַציע און אַז די יידישע פּא־ליציי האָט אין דעם אַ האַנט. די רעזולטאַטן זיינען באַלד געקומען. כאָטש געקע האָט פּאַר דעם באַראויקט דר. על־קעסן, אַז דעם געטאָ דערוואַרט ניט קיין „לייכט ווינטל".

די יידישע פּאָליציי האָט באַקומען פון געקען אַ באַפעל זיך צו שטעלן אין פולן באַשטאַנד, ראַזירט און אין בלאָנ־קנדיקע שטיוול, דעם 27־טן מערץ פרי ביים בנין פון געטאָ־קאָמענדאַנטור. דערביי האָט זיין געהילף באַראויקט, אַז ס׳וועלן פּאַרקומען איבונגען ווי זיך צו באַשיצן פון אַ לופט־אָנפאַל און אַז אין די מאַנעוורעס וועלן אויך אַנטייל נעמען דייטשן. שטענדיק פּאַר אַן „אַקציע" — איז דער מחבר דאָ מגלה־סוד — פלעגט דער „עלטסטנ־ראַט" באַקומען געהיימע ידיעות, וואָס פלעגן מתרה זיין וועגן אַ צרה. דאָסמאָל איז געלונגען די דייטשן גוט צו מאַסקירן און איינשלעפערן די וואַכזאַמקייט.

דעם 27־טן פרי האָט געהערשט פולקאָמע שטילקייט. אַלע אַרבעט־בריגאַדעס זיינען אַוועק צו זייערע טאָג־טעגלעכע אַרבעטן. די פּאָליציי האָט זיך אויסגעשטעלט נעבן קאָמענדאַנטור־בנין מיטן געטאָ־אָרקעסטער אין דער שפּיץ. באַלד זיינען אַריינגעפאָרן 3 לאַסט־אויטאָ מיט באַוואָפנטע זעלנער בראש מיט געקען. דעם אָרקעס־טער האָט געקע באַפוילן אַריינגיין אין קאָמענדאַנטור־געביידע און זיי האָבן אַ דאַנק דעם אויסגעמיטן דעם טויט. די סאַלדאַטן האָבן באַלד אָרומגערינגלט די יידישע פּא־ליציאַנטן און אויפן באַפעל פון געקען זיי אָפּגעפּירט אויפן 9־טן פּאָרט.

מ׳האָט זיי דאָרט געשטעלט דריי פּאָדערונגען: וואו געפינט זיך דער קערפער פון געקעס אַגענט — פיין[37], וואו האָט מען פאַרבאַהאַלטן די וועפּן־זאַכן און אויפ־וויזן, וואו ס׳געפינען זיך בונקערס. ווער ס׳וועט ניט אויסזאָגן — טויט. מ׳האָט זיי געפּייניקט, אָבער ס׳רוב האָט זיך ניט דערשראָקן פּאַר די דראָאונגען. נאָר צום גרויסן בזיון האָבן 7 פון 140 ייד. פּאָליציאַנטן ניט אויס־געהאַלטן די טאָרטורן און מסכים געווען צו וועלן וועג־וויזער פון די דייטשן. בעתן פייניקן האָט דער לעצטער ייד. פּאָליציי־קאָמאַנדיר משה לעווין מיט זיינע לעצטע כוחות געשריען: „חברים, שווייגן... מיר זיינען אַלע פאַרפאַלן"... 90 האָט מען באַפרייט. משה לעווין מיט זיינע געהילפן — יודל זופאָוויטש און איקא גרינבערג[38] און די איבעריקע האָט מען דערשאָסן.

---

37. דער אונטערערד האָט אים ליקווידירט. לויט ד״ר גרינהויז האָט מען אַפּגעראַמט 9 יידישע מוסרים.

38. אַלע 3 געווען מיטגלידער פון ווידערשטאַנד־באַוועגונג. דער 1־טער — אַנפירער פון מעמלער רעוויזיאָניסטן; דער 2טער — אלג. ציוניסט; דער 3טער — ארגון ברית־ציון.

די יידישע פאָליציי האָבן זיי גלייך אָפּגעשאָפּט און אויף זייער אָרט האָבן די דייטשן אויפגעשטעלט די „אָרד־נונגס־דינסט" בראש מיט בענע ליפּצערן און זיינע גע־הילפן, די כולי־גאָנישע שלעגערס אָרנשטאָם און מאָר־גאָליס[39]. זיי זיינען שוין געווען, ווי דער מחבר דערציילט, אַ דירעקטער וועדקצייג אין די הענט פון דער דייטשער געסטאַפּאָ־קאָמענדאַנטור. די לאַגע האָט זיך צוליב דעם אינ־גאַנצן געביטן, מ׳האָט שוין ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו שיקן מענטשן אין וואַלד. ס׳איז שוין אויך דאָן ניט געווען ווער ס׳זאָל עס אָרגאַניזירן און ניט קיין מוסדות וואָס זאָלן ביי דעם מיטהעלפן.

אין זעלביקן פרימאָרגן, דעם 27־טן מערץ 8 פרי און אויף מאָרגן איז פאָרגעקומען די שרעקלעכע „אקציע" איבער קינדער און זקנים, דורכגעפירט מיט דער מיטהילף פון די „וולאָסאָווצעס" און ליטווישער פּאָליציי. 1300 קינדער און אַלטע לייט האָט מען אַרויסגעפירט קיין אוש־וויץ און צום 9־טן פּאָרט. אין דער טייוולאָנישער עטלעכע האָבן אויך אָנטייל גענומען די פאָרעטערישע עטלעכע מנוולים פון דער יידישער פאָליציי.

נאָך דער יידישער פאָליציי איז געקומען די ריי פון „עלטסטנראַט". אַ וואָך נאָך „קינדער אַקציע" זיינען אַ פּאָר מאָל געקומען צום „עלטסטנראַט" קיטל און געקעס געהילף — פילגראם און געפּאָדערט אַרויס־געבן אינזש. ש. ראָטנער און צ. לעווין[40]. די תשובה איז געווען, אַז מ׳ווייסט ניט וואו זיי זיינען. ס׳איז גלייך אויפ־פאַלנד געוואָרן, אַז ס׳גרייט זיך אַ ניי אומגליק. דר. על־קעס האָט געעצהט גאַרפונקלען און גאָלדבערגן נעלם צו וועלן. אַליין האָט ער באַשלאָסן בלייבן און נעמען אויף זיך די אחריות. זיי האָבן ניט מסכים געווען אים אַליין איבערלאָזן. דאָן האָט דר. עלקעס אַרויסגענומען פון אַ פּאַפּירל ציאַנקאַלי און צעטיילט אויף 3 חלקים...

דעם 4־טן אַפּריל האָט מען דעם „עלטסטנראַט" מיט נאָך אייניקע זיינע מיטאַרבעטער — 11 מאַן — אַרעסטירט און אָפּגעפירט אויפן 9־טן פּאָרט. קיטל און דער טורמע־שעף האָבן זיי געדראָט מיט טויט, אויב זיי וועלן ניט אויסזאָגן וועגן דער טעטיקייט פון געטאָ־אונטערערד. 9 מענטשן, בתוכם דר. עלקעסן, האָט מען אויף מאָרגן באַפרייט. ווי ס׳דערציילט דער מחבר, איז מען ביי זיי גאָרניט דערגאַנגען. אין אַ טאָג אַרום האָט מען אויך אָפּגעלאָזן אַדוו. גאָלדבערגן.

דר. עלקעס האָט זיך געמיט מיט אַלע כוחות גאַרפונ־קלען צו באַפרייען. ער האָט צולעצט מתרה געווען דעם געשטאַפּאָ־שעף, אַז אויב ס׳וועט וואָס פּאַסירן מיט זיין קאָלעגע, וועט ער אויך באַגיין זעלבסטמאָרד.

ווי ס׳זאָל ניט אויסקומען מאָדנע — שרייבט דער מחבר — האָט דער מאָטיוו, אינאיינעם מיט נאָך „ממשות־

39. לעבט אין ר״פ.

40. מיטאַרבעטער אין אַפּאַראַט פון „עלטסטנראַט" און פאָר־בינדלער פון פאַרטיזאַנער־באַוועגונג. דער לעצטער לעבט מיט זיין משפחה אין ר״פ.

דיקע" מאָטיוון, געווירקט. „ער דאַרף אָבער פאַרבלייבן אויף אייניקע טעג, ווייל אין זיין איצטיקן אויסזען איז ניט אָנגענעם אים צו ברענגען אין געטאָ" — האָט קיטל געזאָגט צו דר. עלקעסן. נאָך 9 טעג פייניקן האָט מען גאַרפונקלען באַפרייט און אים פאַראַרדנט צייטווייליק בלייבן אין דר. עלקעסס וואוינונג, ביז ער וועט קומען צו די כוחות.

דעם 5־טן אַפּריל האָט מען פאַרמעל ליקווידירט דעם „עלטסטנראַט" און דר. עלקעסן באַשטימט אַלס „אָבער־יודע" פון קאָוונער קאָנצלאָגער. פאַקטיש האָט ער שוין ניט געהאַט קיין שום קאָמפּעטענץ. בדיעבד איז דער „עלטסטנראַט" שוין געווען איינגעשרומפן מיט אַ רעכ־טער צייט פריער. אויפן אויבערפלאַך האָבן זיך אַלץ שטאַרקער געהאַט אַרויסגערוקט קאָנקורענטן, לכתחילה דער געסטאַפּאָ־אָגענט כספי־סערעבראָוויטש און שפּעטער דער קאָלאָנען־פירער פון דער „געסטאַפּאָ־בריגאַדע" — בענאַ ליפּצער[41], וועלכע זיינען געוואָרן די כל־ולך׳ס און אָנגעהויבן זיך מישן אין די ענינים פון „עלטסטנראט" און געטאָ־לעבן.

דער מחבר וויזט אָן, אַז ביז האָרבסט 1943 זיינען אַלע אינערלעכע ענינים, לכל הפחות אָפּיציעל, געלעגן אין די הענט פון דער ייד. געטאָ־„פאָרשטייערשאַפט". די „ציווילפאַרוואַלטונג" און „געשטאַפּאָ" האָבן געגעבן — ווי דער מחבר באַשטעטיקט — אָנווייזונגען און באַפעלן און דער „עלטסטנראַט" האָט עס געדאַרפט אויספירן. ניט קוקנדיק אויף די שווערע באַגרענצונגען אין זיין זעלבשטענדיקייט, וואָס ער איז ניט געווען ביכולת צו ענדערן די גזירות אויף אַ קוצו של יוד און ניט נעמענדיק אין באַטראַכט די בלויזן, וואָס זיינען געווען אין דער טעטיקייט פון זיין אָפּאַראַט, — האָט דאָך דער עצם קיום פון „עלטסטנראַט" — מיינט ל. גאַרפונקל — געהאַט גרויס אָנזען... ווי דער מחבר שרייבט, האָט דער „עלטס־טנראַט" כסדר זיך משתדל געווען אָפּצושוואָכן אין אַ מעג־לעכער מאָס די דייטשע גזירות און אָפט איז אים עס געלונגען.

די אַרבעט פון „עלט." איז ניט געווען ענלעך בכלל צו פאַרוואַלטן אַ יידישע קהילה אין נאָרמאַלע צייטן. דער „עלטסטנראַט" — שרייבט דער מחבר — האָט קיין זאָך ניט געהאַט צו געבן די געטאָ־מענטשן. זיין הויפט־אויפגאַבע איז געווען צו צעטיילן צווישן די געטאָ־איינ־וואוינער די שווערע גזירות און באַפעלן, וואָס האָבן גוזר געווען די דייטשן פון „אָקציע" צו „אַקציע". ער איז געווען געצוואונגען כמעט די גאַנצע צייט צו קומען צו די געטאָ־איינוואוינער ווי אַ מאָנער, פּעדאַנטישער פּא־דערער און אַפּילו אַלס אַכזר. ער האָט נאָר געקאָנט ברענ־גען פאַרלייכטערונגען און הנחות אין אַ זייער באַגרענצ־טער מאָס.

אין אַזעלכע באַדינגונגען, פאַרשטייט זיך, — ווי־

41. קיטל האָט אָפּגעפונען זיין בונקער און אים אויף אַ בעס־טיאַלישן אופן דערמאָרדערט.

דערשפרעכט זיך דאָ דער מחבר — האָט ניט געקאָנט זיין באַליבט ביים געטאָ ניט דער „עלטסטנראַט" און ניט די אויספירער פון זיינע פאַראַרדענונגען און החלטות. דער „עלטסטנראַט" האָט געמוזט די גאַנצע צייט גיין אויף אַ דינעם אַנגעצויגענעם שנירל און זיך היטן ניט צו פאַרלירן דאָס גלייכגעוויכט און ניט מאַכן קיין גורלדיקע פעלערן. די שייד־ליניע, וואָס איז געלעגן צווישן אויספירן די דייטשע באַפעלן מאונס און דעם אַנטייל מיט זיי אין טעטיקייט, איז געווען זייער מטושטש און דין. אַן עטוואָס אומפאָרזיכטיקער און ניט באַרעכנטער שריט, אָפילו מיט אַ גוטער כוונה צו ברענגען נוצן דעם געטאָ, האָט געקאָנט עלול זיין צו פאַרפלאָנטערן דעם „עלטסטנראַט" קעגן זיין ווילן און אים אַריינשלעפּן אין אַ תהום. ניט נאָר מאָראַליש דערנידעריקן זיין „גוטן נאָמען", נייערט געקאָנט ברענגען אויף אים און אויף דעם גאַנצן געטאָ גרעסערע יסורים, ווי זיי האָבן געהאַט. די גאַנצע צייט האָט געשוועבט איבער די קעפּ פון די מיטגלידער פון „עלטסטנראַט" סכנות נפשות. זיי זיינען געווען ערובניקעס און פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן לעבן און סדר פון געטאָ. די כלל־אַנגעלעגנהייטן פון געטאָ האָבן געפאַדערט דרינגנדע שטרענגקייט קעגן יחיד. אַ געוויסע צאָל מיטאַרבעטער פון דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע האָבן געטאָן ניט ווייניק שלעכטע מעשים — געגן און אומגערן, און ועל כולם זיינען די מיטגלידער פון „עלטסטנראַט" געווען אויך ניט מער ווי פשוטע בשר ודם...

4

דער לעצטער טייל איז געווידמעט דער געשטאַלטונג פון געטאָ־לעבן. אין קאַפּיטל „דייטשע און ליטווישע הערשער" גיט דער מחבר אַ ריי קורצע סילווועטקעס פון ליטווישע און דייטשע מושלים, וואָס האָבן געהאַט די דעה איבערן יידישן נפש אין קאָוונער געטאָ און ווייזט אָן זייער פאַרדאָרבנקייט און נידערטרעכטיקייט. דערביי דערמאָנט ל. גאָרפונקל צום גוטן דעם איינציקן „בעסערן" דייטש הערמאַן[42], לייטער פון קאָוונער דייטשן אַמט פאַר צוואַנג אַרבעט, וועלכער פלעגט בשעתו איבערגעבן וויכטיקע ידיעות צום „עלטסטנראַט". דער מחבר רעדט מיט דאַנקבאַרקייט וועגן די ליטוי־ינער — געז. טויער, וואָס האָבן געהאָלפן יידן אין אַן עת צרה, צוו. אַ.: ד"ר קאַטערגיענע, די שרייבערין טשורליאָניניע און איר טאָכטער, די אַלמנה פון שרייבער בינקיס, דער אָפּערע־זינגער ק. פּעטראוסקאס און נאָך אַנדערע. וואָרעמע שורות ווידמעט דער מחבר דעם יידישן געלערנטן און היסטאָריקער פון דער נייער העברעאישער ליטעראַטור, ד"ר ח. נ. שאַפּיראָ[43], דעם קאָוונער היסטאָריאָגראַף און געז. טויער אבא באלאשער[44] און דעם יידישן שרייבער פון פּוילן מיכאל בורשטין[45]. מיט גרויס פּיעטעט שרייבט דער אויטאָר וועגן ד"ר עלקעס[46], וועלכער האָט זיך מקריב געווען די גאַנצע צייט פאַרן כלל פון די געטאָ־אַסורים. צו דעם טייל געהערן אויך די קאַפּיטלען: עקאָנאָמיק און פרנסות, דאָס געטאָ און זיינע מוסדות, דער גייסט און „פאָליטיק" פון געטאָ.

אין דער זעלבער אָפּהאַנדלונג באַגרינדעט ל. גאָר־פונקל די מכלומרשטע פאָליטיק פון געטאָ (לייען פון „עלטסטנראַט") מיט אַ מין טעאָריע, וואָס ער רופט עס „געטאָאַפּיע".

די יידן אין קאָוונער געטאָ האָבן כסדר דורכגעמאַכט פסיכישע דערשיטערונגען, וואָס האָבן ניט קיין פּרעצעדענס אין דער געשיכטע. די שרעקלעכע קלעפּ אָן אויפהער אויף די געטאָ־ארעסטאַנטן האָבן געווירקט — שרייבט דער מחבר — אַז במשך פון דער צייט זיינען די געפּילן אין אַ געוויסער מאָס געוואָרן אָטראָפירט. ס׳האָט ווי עקזיסטירט אַן עמאָציאָנעלער געזעץ איבער־צוטראָגן די יסורים, אַן אומפּאַרשטענדלעכער כוח האָט זיך אָנטוויקלט פון צופּאַסן זיך צו אַלע אויפּטרייסלונגען.

בדרך כלל — זאָגט דער מחבר — האָט געהערשט אין געטאָ אַ שטימונג פון אָפּטימיזם. ביי אַלעמען איז געוואָרן אַ שטאַרקער ווילן, מאַנכעמאָל אין אַן אומנאַטירלעכער פאָרם — לעבן און געניסן פון לעבן...

דאָס געטאָ איז געווען אין אַ מצב פון אַ שיף, וואָס זינקט אין מיטן ים און אירע פאַרצווייפלטע ס. אָ. ס.־רופן דערגייען ניט צו אַנדערע שיפן און קיינער איילט ניט צו געבן הילף. אויף דער שיף געפינט זיך אַ קליינע צאָל רעטונגס־גאַרטלען, וואָס סטייעט פאָר אַ קליינע צאָל פאַסאַזשירן, און יעדער וויל מיט די לעצטע כוחות זיך אָנכאַפּן אָן אַ רעטונגס־גאַרטל.

פאַרשטייט זיך, אַז אַזאַ רעטונג איז אויפן חשבון פון אַ 2־טן, דעם ווייניק „גליקלעכן". אין אַזאַ צושטאַנד פאַרלירן די מענטשן דעם צלם אלוקים. אַלע געפּילן און מענטשלעכע אייגנשאַפטן, אַלע געבאָטן פון מאָראַל ווערן בטל בששים אין אַזאַ שעה. אַנשטאָט דעם קומט דער נאַקעטער לעבנס־אינסטינקט, וואָס אַכטעט ניט דאָס רעכט פון אַן אַנדערנס לעבן.

אַזעלכע רעטונגס־גאַרטלען, אין אַ קליינער צאָל, זיינען געווען אין געטאָ תמיד און פאַרשיידענע: איינמאָל זיינען דאָס געווען די „יאַרדאַן־שיינען", אַ צוגאָב צום שפּייז־

42. הערמאַן האָט אין 1946 אָפּגעגעבן אויפקלערונגען פאַר דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע פון דער אַמעריקאַנער זאָנע.

43. עלטסטער זון פון קאָוונער הויפּט־רב. געווען לייטער פון דער העברעאישער קאַטעדרע אין ליטווישן אוניווערזיטעט. אויטאָר פון אייניקע ווערק אין העברעאיש און ליטוויש וועגן העב. ליטעראַטור. ער, זיין פרוי, זון און מוטער האָבן די דייטשן דורך אַן

44. געשטאָרבן אין דאַכאַו.

45. אויטאָר פון „בייַ די טייכן פון מאַזאָוויע" און אַנדערע ביכער. געשטאָרבן אין דאַכאַו, 28־טן מערץ 1945. זיין זון — אין ישראל.

46. געשטאָרבן אין דאַכאַו 17־טן אָקטאָבער 1944. טשעקאָווע, וואָס אין „פעלקישן בעאַמטער" איז בשעתו געווען אַ מודעה, אַז אין זעלביקן טאָג איז דערהרגעט געוואָרן אויפן איטאַליענישן פראָנט דער נאַצי־מערדער געקע.

ראַציאָן, באַקומען אַ בינטל האָלץ, אַ מעגלעכקייט צו פאַרבינדן זיך מיט אַ ליטווינער (צוליב בייטן בגדים אויף שפּייז אָדער קאָנען אָפּגעבן אויסבאַהאַלטן אַ קינד); אַן אַנדערש מאָל — אַ גוטע „אַרבעט־בריגאַדע", אַן אָרט אין די „גרויסע געווערקשאַפטן", אַ פּאָסטן אין דער אַדמיניסטראַציע פון „עלטסטנראַט" אָדער אַ מקום אין אַ „מעלינע". די רעטונגס־גאַרטלען האָבן געווירקט צו אַ פאַרצווייפלטן קאַמף צווישן שוואַכע און שטאַרקע, צווישן שטאַרקע און שטאַרקע — אַ ביטער געראַנגל מיט אַלע זיינע טראַגישע רעזולטאַטן.

די געטאָ־איינוואוינער זיינען געווען די גאַנצע צייט אין אַ סיטואַציע פון פאַרמשפּטע צום טויט, וואָס זייער פּסק־דין איז אָפּגעלייגט אויף אַן אומבאַשטימטן טאָג, אָבער וואָס וועט בלי ספק קומען, אויב ס'וועט ניט געשען קיין נס. „מיר זיינען אַלע מענטשן, וואָס זיינען פאַר־משפּט צום טויט, נאָר מיר האָבן באַקומען אַ פּראָלאָנגאַציע פון תליון". אַזעלכע מענטשן זעען דאָס לעבן און מאָ־ראַלישע ווערטן אַנדערש ווי מענטשן, וואָס לעבן אין נאָרמאַלע באַדינגונגען. מען דאַרף דעריבער זיך ניט וואונדערן — מיינט דער מחבר — אויף אַ געוויסער ירידה פון עטיק און אויף אַ מאַנגל פון מענטשלעכע באַציאונגען בין אָדם לחברו. ניט ווייניק פאַלן זיינען געווען פון עגאָ־איסטישער ברוטאַליטעט, ווילקירלעכקייט, מיסברויכן, שווינדלעריי, גניבה און אַפילו גזילה. ס'האָט געטראָפן אַ געשיכטע, ווען יידן האָבן דערמאָרדעט אַ גאַנצע משפּחה לשם באַרויבונג. באַזונדערש שרעקלעך איז געווען די צעלייגונג פון משפּחה־לעבן אין די „אויבערשטע שיכטן" פון געטאָ. ס'זיינען אויך געווען פאַר דעם גענוג אָביעק־טיווע סיבות, ווי למשל, מער פרויען ווי מענער; עגונות, וואָס האָבן געדאַרפט קעמפן פאַרן טעגלעכן קיום און זיך גענייטיקט אין האָבן אַ באַשיצער; די גרויסע ענג־שאַפט א. ד. גל.

מ'וועט מאַכן אַ טעות, אויב מ'וועט וועלן מאַכן דעם אויספיר — שרייבט ל. גארפונקל — אַז ס'רוב געטאָ־אַרעסטאַנטן האָבן געזונקען אין מ"ט שערי טומאה פון זנות, שאַנטאַזש און הפקרות. ריכטיק איז דאָס פאַרקערטע. ס'זיינען געווען אָפּטע דערשיינונגען פון ריינעם אַלטרו־איזם, אמתע געטריישאַפט, קעגנזייטיקע הילף און איבער־געגעבנקייט. ס'זיינען געווען ניט קיין קליינע סאָציאַלע אַנטאַגאָניזמען אין לעבנס־שטייגער און אונטערשיידן אין אָנשויאונגען. אָבער דער שותפותדיקער גורל האָט אַלעמען געקניפּט און געבונדן אין איין סאָלידאַרע גאַנצקייט. כאַ־ראַקטעריסטיש, וואָס עס זיינען ניט געווען קיין מוסרים. די מעשה פון אייניקע, וואָס האָבן זיך פאַרקויפט דעם נאַצישן טייוול, בייט ניט די אַלגעמיינע דערשיינונג פון לאָיאַליטעט און קאָנסעקווענטע טרייהייט פון כמעט אַלע איינוואוינער צו זייערע ברידער אין געטאָ. כמעט קיין איין סוד, סיי פון יחיד און סיי פון כלל, איז ניט דער־גאַנגען צו די דייטשן...

אין אַזעלכע באַדינגונגען האָט ניט געקאָנט זיין אין געטאָ קיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט און דאָך האָבן זיך געמערקט דערשיינונגען פון אַ געזעלשאַפטלעכן לעבן און פאַרטייאישער אַרבעט, פאַרשטייט זיך — אַלץ קאָנ־ספּיראַטיוו. די חלוצישע יוגנט, דער אַזוי גערופענער „קאָלעקטיוו" האָט צונויפגעשטעלט גרופּעס פאַרטיזאַנער און אַוועק אין די וועלדער. אין געטאָ האָט עקזיסטירט אַ קאָמוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געהאַט אַ נאָ־ענטע פאַרבינדונג מיטן „עלטסטנראַט", בפרט מיט איי־ניקע זיינע מיטאַרבעטער.

דאָס געטאָ, וואָס איז אָפּגעגאַנגען מיט בלוט, האָט געפירט אַ „פּאָליטיק" פון הבלגה[47]. דער גורם צו דעם — האַלט דער מחבר — איז געווען די טייוולאָנישע טאַקטיק פון די דייטשן, וואָס האָבן אַרויפגעלייגט אויפן כלל קאָ־לעקטיווע אַחריות פאַר יעדן טאַט פון איר יחיד. ס'זיינען געווען נאָר 2 וועגן: איינער — הבלגה דורך ציין־קריצע־ניש... בכדי צו געווינען צייט און זוכה זיין צו דער גאולה, און דער צווייטער — אָפּענער בונט קעגן די פּייניקער, אַ מין „תמות נפשי עם פּלשתים". קיין דריטער אויסוועג איז ניט געווען...

דער 2־טער וועג, — דערקלערט ל. גאַרפונקל — איז דאָך פאַקטיש קאָלעקטיווער זעלבסטמאָרד פון אַ גאַנצן ציבור אָן דעם צו ברענגען אַ וועלכן ס'איז שינוי לטובה אין דער שטעלונג פון די נאַציס לגבי די יידן. אַ פּשיטאָ שוין האָט עס ניט געקאָנט ברענגען צום טויט פון די „פּלשתים". וואָלטן מיר געגאַנגען מיטן וועג פון אַ בונט, דורך פולקאָמען יאוש, וואָלטן מיר געוויס געטאָן אַ וואונדערלעכע גבורה, וואָס וואָלט ניט איינמאָל גענוצט פאַרן נאַציאָנאַלן עפּאָס.

אָבער צי קאָן מען קומען מיט טענות צו אַ קיבוץ — פרעגט ל. גאַרפונקל — פאַרוואָס ער איז ניט באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, אָדער האָט ניט געשטעלט קיין אָפּענעם ווידערשטאַנד צוליב זיין אייגענעם כבוד־וועגן און כבוד פון גאַנצן פאָלק? צי קאָן מען די געטאָ־פאַרפּייניקטע דערפאַר צושרייבן לגנאי, וואָס זיי זיינען געווען „פאַנ־טאַזיאָרן" און האָבן זיך ניט געלאָזט פאַנגען פון יאוש?

איז דען דער כבוד פון אַ מענטשן געלעסטערט, אויב אַ ווילדע און דורשטיקע נאָך בלוט חיה פאַלט אָן אויף אים, קרעלט אים מיט זיינע שאַרפע נעגל און טרעט אים מיט די פיס פאַר אַלעמען אין די אויגן און קיינער איילט אים ניט צו ראַטעווען?

דער הייליקער העלדישער טאַט פון די שרידי־וואַרשע וועט אייביק דערמאָנט ווערן אין דער געשיכטע צום לויב אויף אַלע דורות. אָבער דאָס הייסט ניט, אַז ס'איז דאָ אַוועלכע ס'איז גערעכטיקייט צו פאַראַכטן די איבעריקע געטאָס און בתוכם די קאָוונער, צוליב דעם, וואָס זיי זיינען ניט אַרויס אין אָפּענעם קאַמף קעגן די נאַציס און זייערע אָרטיקע מיטהעלפער. אויך זיי זיינען ראוי צום טראַגישן כבוד פון טראָגן דעם טיטול: „געטאָ־ווידערשטענדלער". אויב זיי זיינען ניט אַרויסגעטראָטן אָפּן קעגן זייערע פּייניקער, האָבן זיי דאָך יעדע שעה און

47. באַהערשונג, געדולדיק איבערוואַרטן.

רגע געקעמפט און זיך קעגנגעשטעלט קעגן זיי דורך זייער וואונדערלעכן לעבנס־כוח און העכערער זעלבסט־אָפּפערונג. זיי האָבן אַרגאַניזירט אונטערערד־טעטיקייט, סאַבאָטאַזש און ביי יעדער געלעגנהייט אומאויפהערלעך פּאַרירט די נאַצישע גזירות, ניט דערלאָזנדיק, אַז דער קיבוץ זאָל דערגיין צו פולקאָמער דעמאָראַליזאַציע.

וויפל גבורה און ענערגיע פאָדערן זיך ביי אָט אַזעלכע „קלייניקייטן", און בפרט ביי אַזאָ געהויבענער טאַט, ווי אַרויספירן מענטשן פון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד, בכדי געבן אַ מעגלעכקייט דער יוגנט זיך באַטייליקן אין הייליקן קריג קעגן די נאַצי־מערדער. — — —

*

עס איז שווער אָפּצושטעלן זיך בפרוטרוט אויפן פולן אינהאַלט פונעם בוך. חורבן ליטעראָטור לאָזט זיך איבערהויפט ניט איבערדערציילן. מ׳דאַרף עס אַליין לייענען און לאָזן דעם מחבר ריידן מיט זיין אייגענעם לשון.

דער גורל פון קאָוונער געטאָ, וואָס האָט, ווי באַקאַנט, עקזיסטירט אַמלענגסטן, איז בדרך כלל ענלעך מיט געוויסע ניואַנסן צום גורל פון אַלע איבעריקע געטאָס. פון אַלע ליטווישע יידן, וואָס זיינען אַריינגעפאַלן אין די נעגל פון דער ברוינער בעסטיע, זיינען געבליבן, ווי עס גיט אָן דער מחבר, קוים 2—3 פּראָצ. ביים לעבן. דער רוב פון יידישע פאָלקס־שיכטן, — די אמתע כולו זכאי־יידן — די האַרעפאָשניקעס און אינטעליגענטן זיינען פאַר־שניטן געוואָרן דורך ליטווינער מערדער און דייטשן קאַ־ניבאַלן.

דער מחבר שילדערט די געשעענישן פון קאָוונער געטאָ כמעט אין אַלע גלגולים, בפרט די געשעענישן, וואָס זיינען פאָרבונדן מיט דער טעטיקייט פון „עלטסטן־ראַט". ס׳וואָרט „עלטסטנראַט" אָדער „יודנראַט" רופט אַרויס טרויעריקע רעמינעסצענצן, ווייל דאָס דערמאָנט אָן אַ געוויסער קאָטעגאָריע יידן, וואָס האָבן ווי דער־גאָנצט דעם דייטשן טעראָר און געלעבט אויפן חשבון פון יענעמס ליידן, דורך קאָלאבאָראַציע און פאַראַט. טרעפלעך האָט פאָרמולירט וועגן אָט דער יידישער פאָר־זענגיש, — דעם „יידנראַט", וואָס איז געווען געשאַפן אַלס ווערקצייג אין די הענט פון דער נאַצישער חיה — דער אומגעקומענער היסטאָריקער און בעל־פּנקס פון וואַרשעווער געטאָ ד״ר ע. רינגעלבלום[48]. אָבער, פאַר־אורטייל־נדיק זייער אַריינטאַציע, דאַרף מען דאָך אויס־טיילן די יעניקע „עלטסטנראַט"־מיטגלידער און מיטאַר־בעטער, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן פאָזיטיווע באַציאונגען צו דער אונטערערד און ווידערשטאַנד־באַוועגונג און זיי אַלזייטיק אונטערשטיצט. צו דעם סוג געהערט אויך דער טייל פון קאָוונער „עלטסטנראַט" בראש מיטן אומגעקומע־נעם דר. אלחנן עלקעס, וואָס האָבן זייער לעבן בפרט, אַז זייערע נעמען דערמאָנען די שארית־ליטא פון פאַרשיידענע ריכטונגען צום גוטן.

דאָס בוך „קובנה היהודית בחורבנה" איז געשריבן מיט אַ סך איבערגעבענהייט, קאָנטראָלירטער אייגנע־האַלטנקייט און אינטעלעקטועלער סאָלידקייט, ניט קוקן־דיק אויפן מחברס אָפּגעפּרעגטער קאָנצעפּציע פון אָנגע־נומענע געוויסע פאָראורטיילן. דער גוט־געבויטער טעקסט און אַ ריי זאַכלעכע אינטערפרעטאַציעס וויזן אויף פיינער פובליציסטישער ענין־טונג. ל. גאָרפונקל אָנא־ליזירט די געשעענישן מיט כאָראַקטעריסטיש פאַר אים פּסיכאָאַנאַליטישן חשבון־הנפש. טיילמאָל טראָגן זיינע אַרויסגעזאָגטע מיינונגען טונקעלע אָבסטראַקציעס און טענדענץ פון אָפּאָלאָגעטישע אייגנשאָפּטן. מאָנכעמאָל ביים אָפּשאַצן סאָציאָל־פּאָליטישע פּראָבלעמען מאַכט ער לאָפּ־סוסן, אין אַ ריי דאָטעס און אָנגאָבן געפינט איר אום־פינקטלעכקייטן און פיל מאָל איז דער מחבר זיך אַליין סותר. פאָרזיכטיק און קאָרג איז ל. גאָרפונקל ביים אַרויס־ברענגען פאָקטן, וואָס קאָנען דעמאָסקירן די דעזאָריענ־טאַציע פון קאָוונער „עלטסטנראַט". לגמרי מיידט ער אויס צו באַרירן די פּערזאָנען פון דער ייד. געטאָ־אָדמי־ניסטראַציע, וואָס האָבן אויסגעאיבט זייער נעגאַטיווער אויסווירקונג אויפן לעבן פון די געטאָ־אָסורים[49]. אויב איר שטויסט זיך אָן ערגעץ מיט אַ רמז פון רעלאַטיווער באַטייט, איז עס, ווי מען דריקט זיך אויס אין העברעאיש: „מגלה טפח ומכסה טפחיים". בלאָס זיינען די ידיעות וועגן דער פאַרטיזאַנער־באָוועגונג, איבערהויפט וועגן די יידישע „ווילדע" גרופּן־וויידערשטענדלער, וואָס האָבן געענדערט אין די ליטווישע וועלדער. צו לעצט לוינט אָנצוואוויזן אויף דעם, אַז די געברעכטע נעמען אין דער העברעאישער טראָנסקריפּציע וואָלט מען געדאַרפט בעסער געבן מיט נקודות. ווייל אַ ניט ליטוואַק, וועלכער איז ניט באַקאַנט מיט דער גאַנצער ארטיקער מיליע, קאָן לייענען די ליט־ווישע נעמען קאַפּידרעך.

פּאָליגראַפיש איז דאָס בוך אנשטענדיק אַרויסגעגעבן, אָגב, מיט אייניקע פאַרדריסלעכע גרייזן און אַן אַרויסגע־פאַלענער שורה טעקסט.

גרויס חשיבות גיט צו, וואָס דאָס בוך איז פאַרזען מיט בילדער און איינדרוקפולע גראַפישע צייכענונגען פון קאָוונער געטאָ, אין דער אויספירונג פון אומגעקומענעם טאָלאָנטפולן קאָוונער מאָלער יעקב ליפשיץ און ישראל־קינסטלערין אסתר לוריע. דאָס בוך אַ קורצן אַריינפיר־וואָרט פון באָקאָנטן קענער פון אינטערנאַציא־נאַלן רעכט דר. יעקב ראָבינזאָן.

פאַר יעדן לייענער, און בתוכם פאַרן שרייבער פון די שורות, וועמעס נאָענטסטע זיינען געוואָרן אומגעברַאכט, איז דאָס בוך אַ פערזענלעכער דאָקומענט פון זיין אייגע־נער פיינפולער איבערלעבונג און דורכלעבונג.

סוף אויף זייט 673

49. ביים מחבר פון די שורות געפינען זיך בריוו פון שרידי־הפליטה, וואו זיי קלאָגן זיך, אַז אַזעלכע קרעאַטורן פאַרנעמען וויכטיגע פאָזיציעס אין דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט.

48. זע: בלעטער פאַר געשיכטע, פון ייוואָ.

יצחק קאָוואַלסקי

א נייע פויליש־דייטשע צייטונג

דעם 4־טן יאַנואַר 1942 איז אַרגאַניזירט געוואָרן די פאַראייניקטע פאַרטיזאַנער אַרגאַניזאַציע, וועלכע איז געווען פאָלקס־אונטערן נאָמען פ. פ. א. דאָס איז געווען אַ פאַראייניקונג פון אַלע וויכטיקסטע יידישע פאַרטייען אין ווילנער געטא, וועלכע האָבן עקזיסטירט אין דער פאַר־מלחמהדיקן פעריאָד.

אויף איינעם פון די צוזאַמענקונפטן פון שטאָב פון פ. פ. א. האָב איך געבראַכט מיין פראַיעקט צו אַרגאַניזירן אַ געהיימע דרוקעריי, וואו עס זאָל צוגעגרייט ווערן אַ צייטונג פאַר דער ניט־יידישער באָפעלקערונג.

יעדער מיטגליד פון שטאָב האָט זיך אָפגעגעבן אַ קלאָרן חשבון, אַז אַזאַ זאַך איז פאַרבונדן מיט גרויסע סכנות ניט נאָר פאַר די יחידים, וואָס וועלן זיך מיט דעם פאַרנעמען, נאָר אויך פאַרן קיום פון גאַנצן געטא. אָבער צוליב דער אויסערגעווייניקייט פון דער זאַך האָט דער שטאָב, נאָכן באַהאַנדלען דעם ענין אויף אַ פאַר זיצונגען, דאָך באַשלאָסן צו אַרגאַניזירן אַ געהיימע דרוקעריי. איך בין באָפולמעכטיקט געוואָרן די זאַך דורכצופירן.

כדי צו פאַרקלענערן די ריזיקע געפאָר פאַרן געטא, האָט דער שטאָב באַשלאָסן, אַז די דרוקעריי זאָל זיך געפינען אויסערן געטא. מ׳האָט עס דעריבער איינגע־אָרדנט ביי אַ קריסט, וועלכער איז געווען אַן אויפריכ־טיקער פוילישער פאַטריאָט.

די זאַך איז געווען אַזוי קאָנספיראַטיוו, אַז אויסער

סוף פון זייט 672

די פאַרבליבענע דעפיניטיוועס דאָקומענטאַלע מאַטער־יאַלן פון דער קאַטאַסטראָפע ליגן, צום באַדויערן, פאַר־שלאָסן ערגעץ אין די סייפן פון געווסע רעגירונגס־אַר־כיוון. דעריבער שטעלן מיר זיך פאָר די דערשינענע ביכער און פאַרעפנטלעכטע זכרונות פון די עדיות־ראיה פון קאָטאָקליזם אַ וויכטיקע און ווערטפולע מאַטעריאַל־זאַמלונג, וועלכע וועט דעם קינפטיקן היסטאָריקער דינען ווי אַ יסוד און מקור פאַר זיינע פאַרשונגען און וויסב־שאָפטלעכע סינטעזן, בכדי צו באַלייכטן די פראַבלעמען אויף וועלכע מיר האָבן נאָך ניט קיין פולשטענדיקן קלאָרן ענטפער.

דער היסטאָריקער וועט ניט קאָנען אויסמיידן דאָס בוך פון ל. גאַרפונקל ווי אַנדערע ענלעכע חיבורים ביים שטודירן די געשיכטע פון אומקום פון קאָוונער יידן. אַזאַ בוך איז אַ פאַזיטיווער צושטייער פאַר דער פאַרשאַרבעט פון חורבן־ליטא.

אַ פאַר מענטשן פון שטאָב האָט קיינער ניט געוואוסט, וואו דער אָרט פון דער דרוקעריי דארף זיין און ווער ס׳זיינען די מענטשן, וועלכע ווילן מיט מיר קומען אין קאָנטאַקט וועגן דאָזיקן ענין.

יוסף גלאַזמאַן האָט מיר געמאָלדן, אַז איך וועל דאַרפן שטיין אין קאָנטאַקט מיט דער אומגעהויער דרייס־טער און איבערגעבענער חברטע סאָניא מאַדייסקער. זי האָט מיר צום ערשטן מאָל צוזאַמענגעבראַכט אין שטאָט מיטן אויבנדערמאָנטן קריסט, וואָס זיין נאָמען איז געווען יאָן פשעוואַלסקי.

פון דעם טאָג, וואָס כ׳האָב זיך מיט אים באַקענט, האָב איך געהאַט מיט אים כמעט טאָג־טעגלעך צו טאָן אין משך פון איבער אַ יאָר. ער האָט אַרויסגעוויזן אויסער־געווייניקע איבערגעבנקייט און גרויסן מוט ביים אָר־גאַניזירן די זאַך פון דער געהיימער דרוקעריי.

די הויפט־פראָגע איז געווען: וואו נעמט מען זאַץ, דרוק־מכשירים א. א. וו.? איין וועג איז געווען: אַרייג־באַקומען זיך אין אַ דייטשישער דרוקעריי, כדי פון דאָרטן אַרויסצוטראָגן אַלץ, וואָס מען דארף אויף צו קאָמפּלע־טירן און אַרגאַניזירן אַ קאָנספיראַטיוועס דרוקעריי.

ווי פירט מען דורך אַזאַ פּלאַן? איך האָב קודם כל באַשלאָסן זיך צו וועגדן צו מיינעם אַ באַקאַנטן ליטווישן דירעקטאָר, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט דער דייטשער מלוכהשער דרוקעריי „אָשרא", אַז ער זאָל מיר דער־מעגלעכן אַרבעטן אין דער דאָזיקער אונטערנעמונג.

איין אָוונט בין איך אַרויס פון געטאָ אָן די גרעלע לאַטעס און בין אָוועק אין דער פריוואַטער וואוינונג פון דאָזיקן דירעקטאָר. בשלום דורכגעגאַנגען אַ שטיק שטאָט. כ׳גיפּין זיך שוין ביים הויף פון מיין ציל. כ׳קלינג אָן. די טיר עפנט מיר פונקט דער דירעקטאָר אַליין. ער איז צעמישט און איבערראַשט פון מיין „וויזיט". ער וויזיט מיר אָן מיטן פינגער אויפן מויל, אַז כ׳זאָל שוויגן, וויל מען איז גראָד ביי אים אין שטוב דאָ און דווקא אַזעלכע אורחים, וועלכע טאָרן קיין יידיש פּנים ניט זען, וויל ס׳קאָן זיין אַ געפאָר. ער פאַרשטעקט מיך אין אַ דערבייאיקן קליין צימערל און גייט אַריין צו די געסט. דעם „שפּייער" האָלט איך פעסט און גרייט, אויב ס׳וועט זיך אַרויסווייזן, אַז ער האָט מיך פאַרנאַרט אין דעם דאָ־זיקן פינצטערן צימערל. אַזוי איז מיר אויסגעקומען צו שטיין איבער אַ שעה. פאַרשיידענע געדאַנקען זיינען מיר דאָן דורכגעגאַנגען דורכן מוח. איז ער ניט דורך דער הינטער־טיר אַרויס רופן פאָליציי, — ווי דאָס פלעגט

זייער אָפט טרעפֿן, וועלן אַ ייד פֿלעגט אַריינגיין צו אַ קריסט — און מיך אין זייערע הענט איבערגעבן?

צו מיין דענערווירן נעמט אָבער אַ סוף, וועל כ׳הער, אַז די געסט האַלטן שוין די קליאַמקעס אין די הענט, כדי צו פֿאַרלאָזן זיין וואוינונג. ס׳דערטראָגן זיך צו מיר די ווערטער: „לאבא נאקטיס״ (ליטוויש — אַ גוטע נאַכט).

די טיר פון מיין חדרל עפֿנט זיך און דער דירעקטאָר רופט מיך אַריינצוגיין אין גאַסט־צימער. ער פֿאַרריגלט די טיר אויף אַלע קייטלען און פֿירט מיך אַריין אין זיין הויפּט־צימער.

כ׳טרעט צו צום שמועס. „כ׳בין געקומען צו אייך — הויב איך אָן — מיט פֿאַלגנדיקער ביטע: היות כ׳אַרבעט פֿאַרשיידענע שוועכע אַרבעט ביי די דייטשן (באמת, האָב איך געאַרבעט ווי אַ צוואַנגס־אַרבעטער אין בנין פון ייוו״א, וואו ס׳האָבן געבאַלעבאַטעוועט גדולים פון רא־זענבערגס נאַצי־שטאָב און האָב גראָד געהאט אַ לייכטע און אינטערעסאַנטע אַרבעט ביים סאַרטירן דעם אַרכיוו פון ייוו״א), וואָלט איך זייער וועלן, אַז איך זאָל זיך קענען

דער ייוואָ־בנין אין ווילנע

אייגנאַרדענען מיט אַרבעט ביי אייך אין דרוקערייַ. איר ווייסט דאָך, אַז איך בין אַ גוטער פאַכמאַן און בין זייער פֿאַראינטערעסירט צו אַרבעטן ביים פֿאַך. דער דירעקטאָר שטעלט אויס אַ פֿאָר אויגן: — יאָ, אָבער עס איז דאָך ניט מעגלעך, אַז אַ ייד זאָל ביי היינטיקע באַדינגונגען אַרבעטן אין אַ דייטשער דרוקערייַ. ביי אונדז אין ליטע איז נאָך ניט געווען אַזאַ פֿאַל.

— נו, איז וואָס, וועט דאָס זיין דער ערשטער פֿאַל — זאָג איך רואיק — איר האָט דאָך די געהעריקע פֿאָר־בינדונגען אין דייטשישן אַרבעטס־אַמט און איר קענט פּועלן אויף וואָסער ניט איז אופן, אַז כ׳זאָל ביי אייך קענען ווערן באַשעפטיקט.

קנייטשנדיק מיטן שטערן, זאָגט ער צו מיר — גוט, מיר וועלן זען. כ׳וועל פֿרואוון טאָן, אַז איר זאָלט ביי מיר קאָנען אַרבעטן. קומט אַריין צו מיר מאָרגן, צווישן 8 און 8.15 אין אָוונט און כ׳וועל אייך זאָגן די תשובה פון דייטשן אַרבעטס־אַמט.

באַדאַנקענדיק אים העפֿלעך, פֿאַרלאָז איך אַ צופֿרי־דענער זיין דירה.

אויף צומאָרגנס פֿינקטלעך אין דער באשטימטער צייט קום איך צו דעם דירעקטאָר. דאָס מאָל עפֿנט מיר די טיר זיין פֿרוי און גיט צו, אַז דער מאַן וואַרט שוין אויף מיר. דער ערשטער ברוך־הבא איז מיר גאָנץ גוט געווען געפֿעלן... באַגריסנדיק זיך מיט דעם דירעקטאָר, קוועטשט ער צו מיין האַנט און זאָגט: ס׳האָט זיך מיר איינגעגעבן. כ׳האָב צוגעטראַכט אַ ווירקזאַמען מיטל, זאָגט דער דירעקטאָר, אַזוי, אַז ס׳האָט זיי געמוזט נעמען. כ׳האָב נאָכן דורכריידן זיך מיט דעם טעכנישן לייטער פון דער דרוקעריי אים געזאָגט, אַז צו דער שנעל־פּרעס־מאַשין וואָלט מען געדאַרפט האָבן אַ ספּעציאַליסט, וועלכער געפינט זיך אין געטאָ. ער איז מיינס אַ געווען עזנער מיט־אַרבעטער. איך וואָלט אים וועלן העלפֿן ביי קריגן לייכטערע אַרבעט. דאָן האָב איך דיקטירט אַ בריוו צום דייטשן אַרבעט־אַמט, אַז אַזוי ווי די און די מאַשין האָט ניט די געהעריקע פּאַכמענישע באַדינונג, דראָט אַ סכנה, אַז די טעגלעכע פּוילישׁ־דייטשע צייטונג, וועלכע איז אין רשות פון פּראָפּאַגאַנדע־מיניסטעריום פון דייטשן רייך, זאָל אויפֿ־הערן פֿינקטלעך צו דערשיינען און אַז מען קען דאָס פֿאַר־היטן, אויב דער דייטשער אַרבעט־אַמט זאָל דערלויבן נעמען אויף אַרבעט אַ „יודע״, וועלכער געפֿינט זיך אין גאָטאָ.

באַקומענדיק אַזאַ בריוו, פון דירעקטאָר שקעמאַס, האָט מען תיכף געמאַכט אַן אויסנאַם און אים דערלויבט צו נעמען אויף אַרבעט דעם „יודע״. מען האָט אָנגעגעבן דעם נאָמען און וואוין־אָרט. דער דייטשער אַרבעטס־אַמט האָט גלייך באַפויילן דעם גאָטאָ אַרבעטס־אַמט צו דערלויבן מיך צו גיין צו דער אַרבעט אין דער דרוקעריי „אושרא״.

אַלץ קומט פֿאָר גיך. די געהעריקע דערלויבעניש האָב איך שוין אויף מאָרגן אין דער האַנט מיט אַ פֿאַסיר־שיין, וואָס גיט מיר דאָס רעכט אַליין צו גיין צו דער אַרבעט און צוריק אין גאָטאָ (נאַטירלעך, אויפֿן ברוק און ניט אויף דער לאַוע...).

נאָכן אָפּאַרבעטן אַ פֿאָר טעג און שוין באַוויזנדיק זיך צו באַקענען מיט פיל קריסטלעכע אַרבעטער (אַ טייל האָב איך געקענט פון פריער), טרעט איך צו צו טאָן מיין אמתע אַרבעט, צוליב וועלכער איך בין אהער גע־קומען. די ערשטע פֿאַזע פון דער אַרבעט איז גענעענן שריפט און עס געבן דאָרט, וואו מען דאַרף. פֿאַרן דאָזיקן צוועק איז אָפּגערעדט געוואָרן, אַז מיטאָג־צייט, ווען ס׳ווערט געעפנט די אַרויסגאַנג־טיר פון דער דרוקעריי, זאָל אויף דער אַנטקעגנדיקער זייט פון דעם דרוקעריי־בנין זיך געפינען אַ מענטש, וועמען כ׳זאָל קענען איבערגעבן די אָנגעגנבענע שריפט.

פֿינקטלעך 12 אַזייגער, ווי נאָר מען עפֿנט די טיר, טראָג איך אַרויס אומבאַמערקט אין אַלע קעשענעס און אין מאַנאַשקע, וועלכע כ׳טראָג כלומרשט צו נעמען עסן, און גיב עס איבער דעם שוין אויף מיר וואַרטנדיקן קריסט יאָן פּשעוואָלסקי. כ׳קריג גלייך פון זיין פֿאַרטפּעל

צוריק פּינקטלעך אַזאָ מאַנאַשקע, אומקערנדיק זיך גע־
שווינד צוריק אין דער דרוקעריי, וואו איך כאַפּ נאָך פון
די לעצטע אַ מיטאָג.

אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן אַ לענגערע צייט. טאָג־
טעגלעך זיינען אַרויסגעטראָגן געוואָרן פּאַרשיידענע
שריפטן, פון וועלכע מען האָט קאָמפּלעטירט די געהיימע
דרוקעריי. כדי צו פּאַרשנעלערן דאָס אַרויסגעבענען פון
שריפט איז שפּעטער באַשטימט געוואָרן, אַז פינף נאָכ־
מיטאָג זאָל געמאַכט ווערן אַ צווייטע „עקספּעדיציע" פון
די דרוק־מאַטעריאַלן. נאָכן אָפּאַרבעטן אַזוי איבער 3 מא־
נאַטן האָט זיך אָנגעקליבן געוגנ שריפט, אַז מען האָט שוין
געקענט צוטרעטן אַרויסצוגעבן אַ צייטונג אין דער פּוי־
לישער שפּראַך אין קליינעם פּאָרמאַט.

אָבער שריפט אַליין איז נאָך ניט געווען גענוג, אַז
מען זאָל קאָנען אַרויסגעבן אַ צייטונג. מען האָט דאָך
געדאַרפט האָבן אויף דעם כאָטש אַ שטיקל מאַשין.

קודם־כל: ווי קומט מען צו צו דעם מאַשין־אָפּטייל
פון דער דרוקעריי? — מיין אָרבעט איז געווען אין דער
זעצעריי און אַ פּראָוו פון מיין זייט זיך אַרייַנצוכאָפּן אין
אָפּטייל פון די דרוק־מאַשינען וואָלט לייכט געקאָנט
אַרויסרופן אַ חשד אויף מיר און האָט געקאָנט באַגראָבן
מיך און מיין גאַנצן פּלאַן. אָבער קיין אַנדערער אויס־
וועג איז ניט געווען. מען האָט געמוזט ווייטער ריזיקירן.

מיט פּאַרשיידענע דרייעריַיען, ווי אַליין זיך פּאָר־
שלאָגן צו גיין פּאַרריכטן קאָרעקטורן אויף דער מאַשין,
פּאָרטרעטן אַ קראַנק־געוואָרענעם מאַשיניסט וכדומה האָט
זיך מיר איינגעגעבן אַרייַנצובאַקומען אין מאַשין־אָפּטייל.
דאָרטן איז גראָד געווען אַ קליינע פּאַרזשאָוועטע האַנט־
מאַשין, וואָס מען האָט ניט געניצט. אין משך פון עטלעכע
טעג האָב איך זי טיילווייז אַרויסגעטראָגן און איבערגעגעבן
יאַנען.

באַאָרגט מיט אַלץ, וואָס אַן אונטערערדישע דרו־
קעריי האָט געדאַרפט: מיט שריפט, מאַשין, פּאַרב, פּא־
פּיר, העקלעך א. אַ. וו. זיינען מיר צוגעטראָטן אַרויס־
צוגעבן דעם ערשטן נומער פון דער פּוילישער צייטונג
„שטאַנדאַר וואָלנאָשטשי" (פּרייהייטס־פּאָן).

קומענדיק נאָך אַ טאָג אַרבעט פון דער דייטשער
דרוקעריי, פלעג איך אַוועקגיין אויף גאַנצע נעכט מיטן
קריסט יאָן פּשעוואָלסקי און מיט אים געמיינזאָם אַרויס־
געבן די דאָזיקע צייטונג, וואָס האָט זיך געפונען ביי אים
אין דירה אויף שלאָס גאָס 15. פונקען פון די אויגן פלעגן
אַזש פליען, זייענדיק אַ פולשטענדיק מידער צו אַרבעטן
די טעג פּאַרן דייטש און די נעכט קעגן דייטש... איך
וואָלט לאָנג אַזאָ אָנשטרענגונג ניט געקענט אויסהאַלטן.
האָב איך דעריבער אָנגעהויבן יאָנען צו לערנען די
אַרבעט. דער יאָן איז געווען אַ שטארק פּעאיקער קריסט
און ער האָט זיך שנעל אויסגעלערנט די מלאכה, וועלכע
ער האָט שוין פון פּריער אַ ביסל געקענט. ער האָט זיך
גיך פּאַרפולקאָמט אַזוי, אַז כ׳האָב זיך געקענט באַפּרייַען
פון דער אַרבעט און זיך פולשטענדיק פּאַרלאָזן אויף אים.

אויך זיין פּרוי האָב איך צוגעלערנט די מלאכה און זי
האָט אים גוט געקענט העלפן. די אַרבעט איז אַוועק אין
פולן גאַנג. ביי וויטערדיקע נומערן האָב איך נאָר געדאַרפט
צוזאַמענשטעלן די צייטונג און דאָס אויך ניט אַלע מאָל.
דאָס רעשט האָבן מאָן און פּרוי אַליין געמאַכט.

דער רושם, וואָס עס האָט געמאַכט די דערשיינונג
פון דעם ערשטן נומער פון דער אויבנדערמאָנטער צייי־
טונג, איז גרעסער אַ קאָלאָסאַלער. אין האָרץ פון געסטאַפּאָ
אַן אומלעגאַלע צייטונג אין דער פּוילישער שפּראַך,
וועלכע שיט פּעך און שוועבל אויף געסטאַפּאָ און זייער
פּירער היטלער, אויף זייער גאַנצן פּיר, דערציילט די מאָסן
וועגן זאָכן, וועלכע די דייטשע צייטונגען דערציילן
נאָטירלעך ניט!

געסטאַפּאָ האָט זיך געלייגט אין דער לענג און אין
דער בריט צו געפינען די דאָזיקע דרוקעריי, אָבער אַן
דערפאָלג.

ביז גאָר אינטערעסאַנט איז די רעאַקציע פון דער
אומלעגאַלער נאַציאָנאַליסטישער פּוילישער א. ק.־צייטונג
„ניעפּאָדלעגלאָשטש" (אומאָפּהענגיקייט) אויפן דערשיינען
פון אונדזער אויסגאַבע. אָנשטאָט צו באַגריסן אַ נייע אונ־
טערערדישע צייטונג, פּראָווט זי גאָר זי אַראָפּרייסן. זי
זאָגט אַרויס פּאַרשיידענע השערות, אַז אונדזער צייטונג
ווערט אַרויסגעגעבן פּאַר געלטער פון מאָסקווע און אַז דאָס
האָט מען ערגעץ־וואו אַראָפּגעלאָזן פון אַן עראָפּלאַן אַ
דרוקעריי, ווייל דאָ־הי וואָלט מען ניט געקאָנט דער־
גרייכן אָזאָ זאָך, והראיה, אַז אָפּילו זיי, וואָס האָבן הינטער
זיך דאָס גאַנצע פּוילישע פּאָלק, איז עס אָנגעקומען זייער
שווער...

לכבוד דעם דערשיינען פון ערשטן נומער באַשליסט
דער שטאָב פון פ. פּ. א. צו מאַכן אַ שמחהלע, אויף וועלכער
ס׳זיינען בייגעווען: יצחק וויטענבערג, יוסף גלאָזמאַן,
אַבא קאָווונער, סאָניע מאַדייסקער, כיענע באָראָווסקי,
בערל און ראָזע שעראָשעניעווסקי און איך.

דאָ און דאָרט רעדט מען ביי אונדז שוין, אויף צו־
מאָרגנס נאָכן דערשיינען פון ערשטן נומער פון דער צייי־
טונג, אַז אין הונדערטער קריסטלעכע הייזער זיינען גע־
פונען געוואָרן עקזעמפּלארן, וועלכע זיינען פאָנאַדערר־
געשיקט געוואָרן דורך דער פּאָסט אָדער פּאָנאַדערגע־
טראָגן געוואָרן דורך שליחים. אויך אין אונדזער דרוקעריי
הער איך שעפּטשענדיק וועגן דער געשעעניש.

ס׳ווערט ווייטער סיסטעמאַטיש פּאַרגעזעצט די אַר־
בעט, אַזוי, אַז גאָר אין גיכן האָט שוין די דרוקעריי אויך
אַלע אותיות, וועלכע זיינען נייטיק, אַז מ׳זאָל קענען עפּעס
דרוקן אויך אין ליטוויש און אין דייטש. עס באַווייזן זיך
פּאַרשיידן־שפּראָכיקע פּראָקלאַמאַציעס, איינע נאָך דער
אַנדערער. געסטאַפּאָ זוכט און נישטערט צו געפינען די
דאָזיקע דרוקעריי, אָבער קאָן ניט קומען אויף די שפּורן.
אַלץ עקשנותדיקער, וואָס די געסטאַפּאָ זוכט די דרוקעריי,
אַלץ מער עקשנותדיקער גיבן מיר אַרויס איינע נאָך די
אַנדערע פּאַרשיידענע אויפרופן, וואו מיר דעמאַסקירן

די מעשים תעתועים פון די נאַצישע אָקופּאַנטן לגבי אַלע טיילן פון דער באַפעלקערונג. מיר באַטאָנען ניט בעיקר די מערדערלעכע יידן־פאַרפאָלגונגען, ווייל דאָס וואָלט געהאַט נאָר אַ פאַרקערטע ווירקונג, ווי דאָס, צו וואָס מיר האָבן געצילט. מיר זיינען אַרויסגעטראָטן ווי פּוילישע פּאַטריאָטן און דערציילט, וואָס די דייטשן טוען מיט דער פּוילישער באַפעלקערונג, אַריינפלעכטנדיק אויך וועגן די יידן־אויסראָטונגען. מיר האָבן אַגיטירט, אַז עס איז דער פּוילישער פּאַטריאָטישער חוב צו העלפן ראַטעווען יידן און געבן זיי דעם מאַקסימום שוץ און אַז יעדער איינער, וואָס גיט אַרויס אַ יידן צו דער געסטאַפּאָ, באַגייט אַ נאַציאָנאַלן פאַרראַט. די פּוילישע אומלעגאַלע א. ק.־צייטונג האָט אַזוי ניט געשריבן, פאַרקערט, זי האָט זיך געפרייט, וואָס זי ווערט אויף דעם אופן פּטור פון דער „יידן־פראַגע", וועלכע האָט אַזוי שטאַרק געמאַטערט זייערע מוחות פאַרן קריג. אונטער אונדזערע אויפרופן איז געווען אונטערגעשריבן „פאַרבאַנד פון פּוילישע פאַטריאָטן".

אונדזער צייטונג האָט געהאַט אַ קענטיקע השפּעה אויף די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן אָנגענומען, אַז אַזאַ באַציאונג צו די יידן איז די אָפיציעלע ליניע פון פּוילישן אונטערגרונד. זיי האָבן נאַטירלעך ניט געחלומט, אַז די צייטונג האָט געזען די ליכטיקע שיין דורך דער איניציאַטיוו פון אַ יידן און אַז ס'ווערט אויך אַרויסגעגעבן כמעט דורך יידן. אויסער די שטאַב־מיטגלידער האָבן אין דער דאָזיקער צייטונג אויך מיטגעאַרבעט ד"ר גאָרדאָן און סאָניע מאַדייסקער.

די פּוילישׁ־נאַציאָנאַליסטישע געהיימע אויסגאַבעס האָבן ווי געהעריק געוואָרנט, אַז אונדזער צייטונג איז אַ פעלשונג און אַז מען זאָל זיך צו אירע רייד ניט צוהאָרכן. אָבער ניט אומעטום איז דאָך דערגאַנגען זייער רוף. ס'איז גאַנץ מעגלעך, אַז דאָס ביסל יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט דורך אויסבאַהאַלטן, וואָלטן געדאַרפט טיילן דעם גורל מיט דעם ווייט גרעסטן טייל פון זייערע ברידער און שוועסטער, ווען ניט אונדזער קעגן־פּראָפּאַגאַנדע, פון וועלכער עס האָט זיך עפּעס צוגעקלעפּט צו די פּאָליאַקן.

ווען די דרוקעריי האָט געאַרבעט אין שטאָט מיט פולער פּאַרע, סיי בייטאָג און סיי ביינאַכט, האָב איך באַשלאָסן, נאַטירלעך מיט דער הסכמה פון שטאַב פון פ. פ. אָ., צוצוגרייטן אַ צווייטע דרוקעריי, וואָס זאָל געהאַלטן ווערן אין רעזערוו. דאָס איז נייטיק געווען צוליב צוויי טעמים: 1) אין פאַל, ווען ס'זאָל געשען וואָסער־ניט־איז דורכפאַל, וואָס האָט געקאָנט יעדן מאָמענט פּאַסירן. 2) מען מוז אויסנוצן דאָס, וואָס כ'אַרבעט אין דער דרוקעריי, ווייל מ'קאָן דאָך ניט וויסן, ווען כ'וועל צוליב אומפאָראויסגעזעענע סיבות מוזן אויפהערן דאָרטן אַרבעטן.

די צווייטע דרוקעריי, וואָס איז גיך צוגעגרייט געוואָרן, האָט זיך געפונען אין געטאָ גופא, אין אַ גוט־פאַרמאַסקירטן אָרט. מיר האָבן זיך שוין געקאָנט דערלויבן אַזאַ דרייסטן אַקט, ווייל אינצווישן זיינען די יידישע פּאַרטיזאַנער אין ווילנער געטאָ שוין געווען גוט אָרגאַניזירט און געווען בכוח דורכצופירן די העכסט־קאָנספּיראַטיווע אַרבעטן.

(פון בוך „די געהיימע דרוקעריי").

לייב קאָניוכאָווסקי

דייטשע אפיצירן און יידישע פעלצן

אַ שפּאַנענדע פּאַסירונג מיט אַ גראָדנער יידישן סוחר, וואָס האָט אין פאַרלויף פון איבער זעקס וואָכן צייט דורך לעגענדאַרע איינפאַלן געקעמפט פאַר זיין לעבן. ס'איז אָבער צום באַדויערן ניט קיין לעגענדע, נאָר אַ טראַגישער עפּיזאָד פון דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין גראָדנע און קאָוונע — אַ נאָכגעקאָנטראָליר־טער גבית־עדות פון מיין אַרכיוו־זאַמלונג וועגן דער פאַרניכטונג פון די יידן אין דער ליטווישער פּראָווינץ.

*

אויף איינע פון די באַלעבטסטע גראָדנער גאַסן האָט געלעבט אַ פּוילישער מאַיאָר ראָזנאַטאָווסקי, וואָס האָט געצויגן זיין יחוס פון אַ פּאָפּולערער שלאַכטע־פאַמיליע. ער איז געווען אַ הויכער, שלאַנקער מיט עכט פּוילישע לאַנגע, געדרייטע וואָנצעס אויף זיין אויסגעגלייכטן פּנים, פון וועלכן עס האָבן שטרענג אַרויסגעקוקט הימל־בלויע אויגן. זיינע האָר אויפן קאָפּ זיינען, פּונקט ווי די וואָנצעס, געווען ווייס ווי שניי, כאָטש ער איז נאָך ניט אַלט געווען קיין פולע פופציק יאָר.

איך בין אַ פּאָליאַק! אַ פּאָליאַק און מאַיאָר אין דער פּוילישער אַרמיי! איך שטאַם פון דער... — פלעגט דער מאַיאָר ביי יעדער געלעגנהייט, אין אַ געשפּרעך מיט זיינע באַקאַנטע, דערמאָנען זיין יחוס.

דער מאַיאָר פלעגט שטענדיק ווירדיק און שטאָלץ זיך באַנעמען מיט מענטשן. ווי אַן אָנגעצויגענע סטרונע, פלעגט ער שטאָלץ שפּאַצירן אויף די גראָדנער גאַסן. מיט

אַ שמייכל פּלעגט ער האָסטיק צולייגן זיין האַנט צום היטל, ביים באַגריסן זיך מיט באַקאַנטע, אָדער מיליטער־לייט.

מיט דעם פּוילישן האָנאָר איז אויך געווען באַשאָנקען זיין מיטלגעוויקסיקע, בלאָנדע פּרוי פון אַ יאָר פערציק, מיט אַ פּאָר גרויסע אויגן. די מאַיאָרשע האָט געשטאַמט פון אַ דייטשער אָדל־פאַמילע אין בערלין. זי האָט זיך אָבער ניט אָנגעגעבן קיינמאָל פּאָר אַ דייטשקע און האָט זיך געהאַלטן פּאָר אַ פּוילישער פּאַטריאָטקע.

איר אייניקער זון איז געווען געראָטן אין פּאָטער, דעם מאַיאָר, ניט נאָר מיט זיין אויסערלעכן אויסזען, נאָר אויך מיט זיין כאַראַקטער, מאַניערן און פּוילישער מענטאַליטעט. דער זון, פונקט ווי זיינע עלטערן, איז געווען אַ היציקער פּוילישער פּאַטריאָט און אַ סטודענט אין אַ פּוילישן אוניווערזיטעט.

בעת אין פּוילן האָט די לעצטע יאָרן פּאָרן קריג געבושעוועט דער ווילדער אַנטיסעמיטיזם, האָט דער מאַיאָר מיט זיין פאַמיליע זיך געהאַלטן פון דער ווייטן און פלעגט מיט פּאַרדרוס פּאַראורטיילן די אַנטיסעמיטן. זיי באַשמוצן און באַליידיקן דעם כבוד פון מיין פּאָלק! — פלעגט דער מאַיאָר מיט פּאַרדרוס זיך באַקלאָגן פּאָר זיינע באַקאַנטע פּאָליאַקן און יידן. יאָרן האָט דער מאַיאָר געדינט אין דער פּוילישער אַרמיי — זיין זון האָט שטודירט, און די מאַיאָרשע האָט געפּירט איר רייכע ווירטשאַפט און זיך געגרויסט מיט איר מאַן און זון.

בשכנות מיט דעם מאַיאָר האָט געלעבט אַ יידישער סוחר, יצחק קאָבראָווסקי, מיט זיין פּרוי און טאָכטער. יצחק איז געווען אַ שטענדיקער אַרייַנגייער צום מאַיאָרס פאַמיליע און פלעגט זיך פּשוט מיט זיי פּריינטלען. קאָבראָווסקי האָט ניט ווייניק נוצן געהאַט פון מאַיאָרס פאַמיליע און, פּאַרקערט, דעם מאַיאָרס פאַמיליע האָט געהאַט אַ סך טובות פון קאָבראָווסקין.

יצחק קאָבראָווסקי פלעגט ליב האָבן צו דערציילן זיינע באַקאַנטע יידן וועגן זיין פּריינדשאַפט מיטן מאַיאָרס פאַמיליע און פלעגט זיך דערביי גרויס האַלטן, פונקט ווי ער אַליין וואָלט זיין יחוס געצויגן ניט פון אברהם אבינו... נאָר טאָקע פון קעניג יאָן סאָביעסקי, כאָטש געווען איז ער דווקא אַ היימישער ייד.

יצחק קאָבראָווסקי איז געווען אַ הויכער בריי־ט־ביניקער און רייך־באַפליישטער ייד, פון אַ יאָר 45, אַ קלוגן אויסדרוק האָבן געהאַט זיינע שוואַרצע אויגן און דער גאַנצער כמעט רונדער רויטלעכער פּנים. קאָבראָווסקי פלעגט שטענדיק שמייכלען. עס האָט אויסגעזען, ווי זיינע דיקלעכע ליפּן וואָלטן שטענדיק אויסגעלאַכט די גאַנצע נאָרישע וועלט. ווי אַ שווערער טאָנק איז יצחק געווען ביים גיין. עקשנותדיק לאַנגזאַם פלעגט ער אָלץ באַטראַכטן און באַקלערן; די אַ אייגנשאַפּטן האָבן אין זיין לעבן פיל נוצן געבראַכט. קיינער פון זיינע באַקאַנטע האָבן ניט געוואוסט פון וואַנעט ער וויס צו דערציילן אַן אַ סוף מעשיות, וויצן, פּאַרשיידענע אַנעקדאָטן. אין זיין געזעלשאַפּט האָבן אָלע געלאַכט. אויך דעם מאַיאָרס

פאַמיליע פלעגט גערן אויסהערן קאָבראָווסקיס מעשיות, וואָס זיינען געווען אינטערעסאַנט און פול מיט הומאָר.

די גאַנצע פאַמיליע האָט אויך צוליב דעם גערן געהאַט קאָבראָווסקין. מער פון אַלעמען האָט אים גערן געהאַט די מאַיאָרשע. ניט חלילה, ווייל זי האָט געהאַט צו אים וועלכע ניט איז געפילן, נאָר טאָקע דערפאָר, וואָס קאָבראָווסקי פלעגט איר העלפן פאָרזאָרגן אָלץ וואָס זי האָט געהאַט נייטיק צו פירן איר ריינע ווירטשאַפט.

„פּראָשע פּאַן" און „פּראָשע פּאַן קאָבראָווסקי!" — פלעגט די מאַיאָרשע העפלעך אונטערשטרייכן איר גרויס אַכטונג פאָר יידן.

יצחק האָט שוין גוט געקענט אַלע שלאַכטישע מאַניערן, האָט אייגנזאַפּט אין זיין בלוט זייער מענטאַליטעט, אַרט־דענקען און רעכענען פון יידן. קיינער פון די גראָדנער יידן וואָלט זיך ניט געפילט אַזוי גוט, ווי אַ גלייכער מיט אַ גלייכן, אין דער געזעלשאַפט פון פּוילישן אָדל — ווי קאָבראָווסקי.

ביים מאַכן מיטן מאַיאָר אַ שנאַפּס, כמעט יעדן זונטיק, פלעגט דער מאַיאָר קאָבראָווסקין קריגן נאָך מער גערן און פלעגט אים מיט אַכטונג באַצייכענען פּאָרן „בעסטן יידן פון גראָדנע". אָט אַזוי איז זיך די פריינדשאַפט צווישן מאַיאָרס פאַמיליע און קאָבראָווסקין געפלאָסן יאָרן, פונקט ווי די וואַסערן פון ניעמאַן דורך גראָדנע.

דער צוזאַמענברוך פון פּוילן אין האַרבסט 1939 האָט ווי אַ שטורעם, אַ נאַטור קאַטאַסטראָפע, צעשטערט די אידיליע און אַ מרה־שחורה איז אַרויפגעפאַלן אויף ביידע פאַמיליעס.

פּוילן איז צעטיילט געוואָרן צווישן היטלער־דייטשלאַנד און סאָוויעטן־פאַרבאַנד.

אין די גראָדנער גאַסן האָבן זיך מער ניט געזען די האָפּערדיקע פּנימער פון די האָנאָראָוו פּאָליאַקן. גראָדנע איז באַהערשט געוואָרן פון די סאָוויעטן.

דער מאַיאָר פלעגט זיך באַמיען ניט אַרונטערצוגיין אין גאַס. אין האָרצן האָט אים געברענט אַ פּייער פון שנאה צו די נייע בעלי־הבתים פון גראָדנע. ער פלעגט זיך אויך ווייטער אויספוצן מיט זיין אוניפאָרם און גלאַנציקע פּוילישע שטיוול.

אַ פאַרטראַכטער, אַ פאַרטרוימטער פלעגט ער אַרום־שפּאַצירן אין די געוויימע צימערן פון זיין ווינונג. אין האָרצן איז ער אויך ווייטער געבליבן דער האָנאָראָוער פּוילישער מאַיאָר. אַ מאַיאָר אָן אַן אַרמיי.

קאָבראָווסקי האָט נאָך אָפּטער אָנגעהויבן אַרייַנגיין באַזוכן זיינע פּוילישע פריינט. דער מאַיאָר פלעגט אויסגיסן זיין ביטער האָרץ. קאָבראָווסקי פלעגט פּאָרן מאַיאָר געפינען גענוג טרייסטווערטער, וואָס פלעגן דעם מאַיאָר מאַכן צוריק האָפּערדיק און אויך געבן קראָפט צו האָפּן און וואַרטן אויף בעסערע צייטן. אין אַזוינע האָפּענונגספולע מאָמענטן פלעגט דער מאַיאָר אָנהייבן זינגען דעם „יעשטשע פּאָלסקאָ ניע זגינעלאַ"... און אַ גליקלעכער שמייכל פלעגט שוועבן אויף זיין פּנים.

אַ קורצע צייט פּאָרן קריג־אויסברוך צווישן היט־

לער־דייטשלאַנד און סאָוויעטן־פאַרבאַנד, זיינען אין אַ שיינעם פרימאָרגן אין די גערוימע זאַלן פון מאַיאָר אַריין עטלעכע באַוואָפנטע רויט־אַרמייער און מיט אַן איינ־פאַכע סאָלדאַטסקע שפּראַך האָבן זיי זיך „דורכגערעדט" מיטן מאַיאָר. מיט אַ שמייכל און אין אַ „פּראָסט־פּשוטער" שפּראַך האָבן זיי חרוב געמאַכט און צעבראַזגעט אויף אַש דעם גאַנצן האָנאָר פון פּוילישן מאַיאָר און האָבן אים באַפוילן ווי אַ פּראָסטן בשר ודם מיטצוגיין מיט זיי. דער פּוילישער מאַיאָר האָט זיך אַ בלאַסער צעקושט מיט זיין פרוי און איז אַרויס פון שטוב. מער איז ער צוריק ניט געקומען.

אין אַ צייט אַרום האָט זיך זיין פרוי דערוואוסט, אַז דער מאַיאָר איז אַרויסגעפירט געוואָרן גאָר, גאָר ווייט... אין סיביר צו די ווייסע בערן, צוזאַמען מיט הונדערטער זיינס גלייכן. קאָבראָווסקי האָט דער מאַיאָרשע נאָך מער געהאָלפן אָרדנען איר ווירטשאַפט און ניט איין מאָל האָט ער פאַרן מאַיאָר צוגעשיקט פּעקלעך עסן און זאַכן. די מאַיאָרשע האָט פּשוט ניט געוואוסט מיט וואָס קאָב־ראָווסקין אָפּצודאַנקען פאַר זיינע טובות, וואָס ער האָט פאַר איר מיטן זון געטאָן.

די לאַגע האָט אָבער ניט לאַנג אָנגעהאַלטן. שרעק־לעך טראַגישע צייטן האָבן זיך ווי שטורעמס אָנגעיאָגט אויף קאָבראָווסקיס פאַמיליע און אויף אַלע גראָדנער יידן.

אויף מאָרגן, מאָנטיק דעם 23־טן יוני 1941, נאָכן אויסברוך פון קריג צווישן היטלער־דייטשלאַנד און סאָוו. פאַרבאַנד, האָט די דייטשע אַוויאַציע שטאַרק באָמ־באַרדירט גראָדנע. די פאָרשטאָט סלאָבאָדקע איז פול־שטענדיק חרוב געוואָרן. דעם זעלבן טאָג זיינען די דייטשע אַרמיי־טיילן אַריין אין גראָדנע.

אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען געשטאַפּאָ. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די טרויעריק באַרימטע גזרות אויף יידן. אַלע יידן האָבן געמוזט אָנטאָן ווייסע בענדער און אַ מגן־דוד אויפן אַרבל. אין אַ צייט אַרום האָבן זיי געמוזט אָנטאָן 2 געלע מגן־דודס: אויפן ברוסט און פּלייצע.

יידן האָבן געמעגט גיין נאָר אין די רינשטאָקן, איינער הינטערן אַנדערן, אין אַ ריי — ווי גענדז. די פּוילישע בא־פעלקערונג איז געווען גליקלעך און צופרידן, זעענדיק דעם ביטערן גורל פון די יידן.

יעדן טאָג פלעגן געשטאַפּאָ־לייט כאַפּן פון די גאַסן און הייזער יידישע מענער, מערסטן טייל פון דער אינטעליגענץ, און פלעגן זיי אַרויספירן אין אַן אומבאַקאַנ־טער ריכטונג. מער האָט זיי קיינער ניט געזען. וועגן דעם אַז מען שיסט די מענער האָט נאָך דאַן קיינער ניט געגלויבט.

ניט ווייניק יידישע מענער האָבן שוין דאַן געאַרבעט ביים ווערמאַכט. די געשטאַפּאָ פלעגט זיי אָפּהיטן ביים גיין פון דער אַרבעט און פלעגט זיי אַרעסטירן. אַרויס־גיין פון די הייזער זיך איינשאַפן עסן, איז געווען לעבנס געפערלעך. די פּאַניק ביי די גראָדנער איז געווען גרויס.

קאָבראָווסקי האָט שוין מער ניט באַזוכט די מאַ־יאָרשע. מיט זיין פרוי און טעכטערל איז ער געזעסן אין שטוב, ווי אַלע יידן, און געהונגערט.

אין יענער טראַגישער צייט האָט די מאַיאָרשע ניט פאַרגעסן איר יידישן פריינד קאָבראָווסקין, און פלעגט פאַר אים איינקויפן עסן. פאַרשטייט זיך, ניט אומזיסט. איין מאָל איז די מאַיאָרשע צו קאָבראָווסקין געקומען אַ שטראַלנדיקע און דערציילט, אַז דער קאָמענדאַנט פון גראָדנע האָט זיך באַזעצט ביי איר אין וואוינונג.

פּראָשע פּאַן קאָבראָווסקי! פּראָשע! וואָס זאָגסטו אויף דעם? האַ! ער איז אַ הויכער, אַ שיינער, און דערצו נאָך אַ גרויסער אינטעליגענט און שטאַמט פון נעבן האַמבורג. זיין פאַמיליע איז רידעל — האָט זי פאַר־זיכערט.

איך קאָן ביי אים אַלץ פּועלן! — האָט זי קאָקעטיש צוגעשמייכלט און געבעטן קאָבראָווסקין אומבאַדינגט אַריינצוקומען צו איר אין שטוב אויף אַ באַזוך.

איך וועל דיך, פּאַן קאָבראָווסקי, פאָרשטעלן פאַרן קאָ־מענדאַנט רידעל! — האָט זי זיך געבעטן ביי יצחקן.

קאָבראָווסקי האָט זיך שטאַרק דערשראָקן, עס האָט זיך אים אויסגעדוכט, אַז זיין לאַנג־יאָריקער פריינד זוכט אים אַריינצופירן צום לייב אין שטייג אַריין. די מאַיאָרשע האָט אים באַרואיקט. האָב ניט קיין מורא, פּאַן קאָבראָוו־סקי! דו קומסט דאָך צו מיר אין שטוב און דער קאָ־מענדאַנט דאַרף אַלץ האָבן!... און איך וועל טאַקע ביי אים אַלץ פּועלן... פּראָשע פּאַן!

פּראָשע! האָט זי זיך געבעטן ביי קאָבראָווסקין, וואָס האָט איר ניט זיכער צוגעזאָגט צו קומען.

די כאַפּענישן פון יידישע מענער האָבן ניט אויפ־געהערט. קיינער איז ניט געווען זיכער מיטן לעבן. קאָב־ראָווסקי איז אַוועק צו דער מאַיאָרשע אין שטוב.

ראָזנאַטאָווסקאַ האָט קאָבראָווסקין פריינדלעך אויפ־גענומען, מיט אַ ברייטן „גוט מאָרגן".

דו ביסט ביי מיר אין שטוב, פּאַן קאָבראָווסקי. דו ביסט מיין גאַסט און פריינד פון אונדזער פאַמיליע, נעם אַראָפּ די שאַנד־לאַטעס, — האָט זי באַפוילן.

יצחק האָט איר געפאָלגט.

ראָזנאַטאָווסקא האָט אָנגעקלאַפּט אין טיר פון קאָ־מענדאַנטס צימער, און ניט וואַרטנדיק אויף אַ דערלוי־בעניש האָט זי געעפנט די טיר און געמאָלדן, אַז ה׳ קאָב־ראָווסקי איז געקומען.

דער קאָמענדאַנט רידעל האָט קאָבראָווסקין אַריינגע־לאָזן צו זיך אין צימער.

דאָס איז דער ה׳ קאָבראָווסקי, ער איז אַ ייד — אָבער טייערער פון טויזנט פּאָליאַקן — האָט זי קאָקעטיש צוגע־שמייכלט דעם קאָמענדאַנט און פאַרלאָזן דעם צימער.

דער קאָמענדאַנט, אַן עלטערער, הויכער דייטש אין אַ שטייפן מיליטערישן מונדיר האָט מיט זיינע גלאַנציקע סקריפּעדיקע שטיוול אַ געוויסע צייט אַרומשפּאַצירט הין און צוריק אין צימער און האָט פאַרשלאָסן די פראָנט טיר.

ער האָט זיך אַריינגעזעצט אין אַ טיפן שטול ביים

טיש און מיטן האַנט געוויזן יצחקן אַ צווייטן שטול קעגן אים.

אַ קורצע צייט האָבן ביידע געשוויגן און מיט די בליקן זיך געפּאָרשט איינער דעם צווייטן. דעם קאָמענ־דאַנטס בליקן האָבן געשטאָכן ווי מיט מעסערס און קאָבראָווסקי האָט אַראָפּגעלאָזן זיינע אויגן אונטערן טיש.

— ווי גייט עס אייך? האָט דער קאָמענדאַנט אַנ־געהויבן.

— מיר פּערזענלעך, פּאַרלויפיק, ניט שלעכט, ה' קאָ־מענדאַנט. איך בין אָבער קיין איין מינוט ניט זיכער מיטן לעבן — האָט קאָבראָווסקי אַ צעשראָקענער זיך באַ־קלאָגט.

פּאַרוואָס ניט זיכער?

קאָבראָווסקי איז געוואָרן דרייסטער און האָט דעם קאָמענדאַנט דערציילט וועגן כאַפּענישן פון מענער, וואָס מען פירט אַוועק און מען שיסט. דאָס איז אוממעגלעך! — האָט דער קאָמענדאַנט ווי באַליידיקט געענטפערט.

יצחק האָט געבעטן אים אייניצואַרדענען ביי אַ וועל־כער ניט איז אַרבעט און גאָבן אַ ספּעציעלע באַשייניקונג, וואָס זאָל אים שיצן.

ביים קאָמענדאַנט האָבן שוין פריער געאַרבעט יידן, וועמען ער האָט אַרויסגעגעבן באַשייניקונגען, אַז מען טאָר זיי צו קיין אַרבעט ניט נעמען. פּאַר קאָבראָווסקין איז שוין קיין אַרבעט ניט געווען. דער קאָמענדאַנט האָט צו־געזאָגט צו מאַכן אַ באַשייניקונג און האָט קאָבראָווסקין געגעבן צו פּאַרשטיין, אַז ער האָט נייטיק פּאַרשיידענע פעלכלעך אויף „פּעלצע". קאָבראָווסקי האָט אים צוגע־זאָגט שאָפן אַ גוטן פוטער־מאַנטל.

דער קאָמענדאַנט האָט אָנגעהויבן אַרומשפּאַצירן אַ צופרידענער און כסדר העפלעך געדאַנקט. אפשר וואָלט איר מיר קאָנען שאָפן קאָראָקולנע פעלכלעך? איך וואָלט אייך זייער גוט דערפּאַר באַצאָלט! — האָט דער קאָמענדאַנט צוגעשמייכלט.

יצחק האָט צוגעזאָגט די קאָראָקולנע פעלכלעך צו שאָפן אין פּאַרלויף פון פּיר טעג. דער קאָמענדאַנט האָט זיך מיט אים פריינדלעך אָפּגעזעגנט. אויף מאָרגן האָט די פּוילישע מאַיאָרשע ראָזנאָטאָווסקע געבראַכט קאָבראָווסקין אַ באַשייניקונג, אַז ער אַרבעט ביים שטאָ־טישן קאָמענדאַנט און קיינער האָט ניט קיין רעכט צו נעמען אים אויף אַנדערע אַרבעט.

יצחק האָט קיין פעלכלעך ניט געהאָט און האָט קיינמאָל מיט זיי ניט געהאַנדלט, אין יענער צייט איז עס אין גראָדנע געווען שווער צו קריגן. יצחק האָט וועגן דעם זיך געווענדט צום יידן־ראָט, וואָס האָט לכתחילה באַ־שלאָסן דעם קאָמענדאַנט אויסצונוצן לטובת אַלע יידן און האָט צוגעזאָגט צו שאָפן פּאַרן קאָמענדאַנט די פּעל־כלעך. עס זיינען אויך די פּיר טעג אַריבער און די פּעל־כלעך האָט דער יידן־ראָט ניט געשאָפן.

קאָבראָווסקי האָט דורך דער מאַיאָרשע אויסגעפּועלט ביים קאָמענדאַנט צוצופּאַרן קיין ווילנע אַדער קאָווונע,

וואו ער האָט אַ סך באַקאַנטע און האָפט דאָרטן צו שאָפן ניט ווייניק פּעלכלעך...

זעקס אַזייגער אין דער פרי, מיט אַ טאָג שפּעטער, האָט קאָבראָווסקי באַזוכט דעם קאָמענדאַנט אין זיין וואוינונג און האָט געקראָגן אַ ספּעציעלע שריפט צו פּאָרן קיין קאָווונע. דעם 6־טן יולי 1941 אין דער פרי האָט קאָבראָווסקי זיך אַריינגעזעצט אין אַ לייכטן אויטאָ און לעבן אים אַ דייטשער אָפּיצער. אונטערוועגס האָבן זיי זיך ביידע אונטערהאַלטן. דער לייטענאַנט איז געווען פון פּאָד אַן אָרטיסט. ער האָט יצחקן געגעבן עסן און זיך כסדר צו אים געחנפּהט, פּאַרשטייט זיך, אַז דער אָפּיציר האָט געהאָפּט צו קריגן אַ טייל פעלכלעך אויף אַ פּעלץ פּאַר זיין פרוי. ער האָט אָבער וועגן דעם ניט געראַדט. מיט אַ זייער גיכן טעמפּאָ האָט זיך דער אויטאָ געיאָגט איבערן שאָסיי קיין קאָווונע.

אין קאָווונע

שרעקלעך, וואָס אין קאָווונע איז אין דער צייט פּאַר־געקומען. גלייך נאָכן אָפּמאַרש פון דער רויטער אָרמיי האָבן באַוואָפנטע ליטווינער, וואָס האָבן זיך אָנגערופן „פּאָרטיזאַנער", זיך געזונען צו די אומגליקלעכע, אום־שולדיקע יידן. אין סלאָבאָדקע האָבן זיי דורכגעפירט אַ שרעקלעכן פּאָגראָם. טויטע קערפּערס פון מענער, פרויען און קינדער האָבן זיך געוואָלגערט אין די הויפן אוף אויף די גאַסן.

פון די הייזער, פון די הויפן, פון די רייען נאָך אַ שטיקל ברויט האָבן זיי אַרויסגענומען יוגנטלעכע, אין אַנדערע פּאַלן, נאָך קינדער, האָבן זיי אויסגעשטעלט אין רייען מיט די הענט פּאָרלייגט אויף הינטן און געטריבן אויפן גרינעם באָרג צום זיבעטן פּאָרט.

אויף אַלע וועגן, וואָס פירן קיין קאָווונע, האָבן גרו־פּעס „פּאָרטיזאַנער" פּאַרהאַלטן יידן, וואָס האָבן ניט באַוויזן צו אַנטלויפן קיין סאָוו. פּאַרבאַנד. זייער האָב און גוטס פלעגן זיי צונעמען און די מענטשן אַוועקטרייבן אויפן זיבעטן פּאָרט.

טאָג איין, טאָג אויס האָט מען דאָן געקאָנט זען אויף די גאַסן לאָנגע רייען יוגנטלעכע בחורים און מיידלעך, מיט די הענט אויף הינטן, מיט אויפגעהויבענע קעפּ, שטאָלצע, וואָס זיינען געטריבן געוואָרן זייער לעצטן וועג אין לעבן, צום זיבעטן פּאָרט. כלות, וואָס האָבן געזוכט אין „פּאָרטיזאַנער"־שטאַנדן זייערע חתנים אָדער פרויען, זייערע זין און מענער — זיינען פּאַרהאַלטן געוואָרן אָפּגעפירט געוואָרן צום זיבעטן פּאָרט. די ציווילע באַ־פעלקערונג, אויסגעפוצט יום־טובדיק, מיט לאַכנדיקע פנימער, פלעגן מיט האַס און ביטול באַגלייטן די געטרי־בענע יידן צום זיבעטן פּאָרט. זיי פלעגן שפּייען אויף די געטריבענע און זיי בריקענען. עס פלעגן דערביי לאַכן די „פּאָרטיזאַנער" און די ציווילע אויפן טראָטוואָר.

אין איינעם אַזאַ טראָגישן טאָג איז קיין קאָווונע אַריינ־געפאָרן אַ לייכטער אויטאָ און האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף לייסוועס־אַלייע. פון אויטאָ איז אַרויס דער גראָדנער

ייד יצחק קאָבראָווסקי, ער איז צוגעגאַנגען צו אַ באַקאַנטן זיך דערוויסן וועגן אַ מעגלעכקייט צו שאַפן קאַראַקולנע פעלכלעך. גלייך ווי יצחק איז אַוועק פון אויטאָ און זיך פאַרקירעוועט צום ראָג, איז ער פאַרהאַלטן געוואָרן פון אַ „פּאַרטיזאַן".

זשידאַס?! — האָט ער מערדעריש אויסגעשריגען צו יצחקן, וואָס איז אָן לאַטעס געגאַנגען אויפן טראָטואַר אַ פאַרטראַכטער.

יצחק האָט ניט באַוויזן עפּעס צו ענטפערן און דערקלערן, עטלעכע קלעפּ מיט דער קאָלבע איבערן קאָפּ, און בריקענדיק האָט דער פּאַרטיזאַן קאָבראָווסקין אַריינגעשטעלט אין אַ ריי יידן, וואָס מען האָט אונטער אַ שטאַרקער שמירה אַוועקגעטריבן אין קאָוונער געלע טורמע.

דער אָפּיציר האָט דאָס ניט באַמערקט און איז געבליבן אין אויטאָ וואַרטן אויף יצחקן.

אויפן זיבעטן פאָרט ביי קאָוונע

אויפן הויף פון קאָוונער געלער טורמע האָט מען פון די יידן אַלץ צוגענומען און מיט לאַסט אויטאָס האָט מען זיי אַוועקגעפירט אויפן זיבעטן פאָרט, נעבן קאָוונע.

אויפן זיבעטן פאָרט האָט יצחק געפונען אָנגעטריבן טויזנטער מענער, פרויען און קינדער. די פרויען מיט די קינדער האָבן די „פּאַרטיזאַנער" אַריינגעיאָגט אין די ענגע פינצטערע און נאַסע קאַזאַמעטן אונטער דער ערד. אויף אַ לאָנקע, אין אַ טאָל, זיינען געלעגן טויזנטער יידישע מענער באַוואַכט דורך פּאַרטיזאַנער מיט אויטאָמאַטן. די יידן אין טאָל האָבן געמוזט זיצן מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, צונויפגעדרייטע, צוזאַמענגעדריקטע, איינער צום צווייטן, אָדער פלעגן מוזן ליגן אויפן פּלייצע מיטן פּנים צו דער ברענענדיקער זון. פאַרן באַוועגן זיך אָן אַ דערלויבעניש פלעגן די „פּאַרטיזאַנער" אין דעם אָרט אַריינפייערן פון זייערע אויטאָמאַטן און פלעגן איבערלאָזן טויטע און פאַרוואונדעטע. עסן האָט מען גאָרניט געגעבן, טרינקן אויך ניט. די הייסע זון האָט געברענט און געפלאַקערט די קערפּערס פון די הונגעריקע יידן אין טאָל. ניט ווייט אויף אַ בערגל האָבן אַרומגעשפּאַצירט אויסגעפּוצטע ליטווישע בחורים מיט מיידלעך און פלעגן מיט גרויס הנאה צושמייכלען צו די „פּאַרטיזאַנער", וואָס האָבן געהיט די יידן אין „זאָאָלאָגישן־גאָרטן" — אַזוי האָבן זיי גערופן דעם זיבעטן פאָרט. דעם טאָל, וואו די יידן האָבן זיך געפּייניקט, האָבן זיי גערופן „ק אַ ט י ל אַ ס" (קעסל).

יעדע נאַכט פלעגט מען פון „קעסל" אַרויספירן גרופּעס מענער און אין אַ קורצער צייט אַרום פלעגן זיך דערהערן שאָסן פון ניט ווייט. יצחק קאָבראָווסקי, ווי אַלע יידן אין „קעסל", האָט יעדע מינוט געוואַרט אויפן טויט.

איין מאָל אַן אינדערפרי זיינען אויפן פאָרט געקומען אָפּיצירן פון געשטאַפּאָ און געפאָדערט פאַך־לייט צו פאַרשיידענע אַרבעטן. יצחק האָט ניט קיין פאַך, ער האָט זיך אָבער אָנגעגעבן פאַר אַ ספּעץ צו קאָנסערווירן שפּייזן און האָט דערביי אָנגערופן אַ נאָמען פון אַ באַרימטער פאַבריק אין דאַנציג, וואו ער זאָל כלומרשט האָבן געאַרבעט. מיט נאָך 24 מענער האָט מען זיי אָפּגעפירט אין געלע טורמע און זיי פאַרשפּאַרט אין איין קאַמער, נר׳ 40.

אין קאָוונער געלער טורמע

אין קאַמער איז געווען אַ שרעקלעכע לופט. די היץ איז געווען גיהנומדיק. אויף די אייגענע באַדערפענישן פלעגט מען אַרויסלאָזן נאָר איין מאָל אַ טאָג. קיין וואַסער גענוג פלעגט מען אויך ניט האָבן און אַרומוואַשן זיך איז געווען ניט מעגלעך. קיין וועש האָט מען ניט געגעבן. אַלע זיינען געוואָרן געפּייניקט פון לייז און פליי.

און דער הונגער! הונדערט פופציק גראַם ברויט פלעגן די יידן קריגן אַ טאָג, אין דער פרי קאַווע אָן צוקער, בייטאָג אַ שיטערן זופּ און אין אָוונט — פאַרקאָכטע מעל. צו קיין אַרבעט פלעגט מען די יידן ניט טרייבן. עס זיינען געווען ווייניק פאַלן, ווען מען האָט די יידן אַרויסגעטריבן אויפן טורמע־הויף ביי אָרטיקע אַרבעט. ביי די באַדינגונגען האָבן די יידן געוואַרט אויפן טויט.

אָפּגעזעסן 5 וואָכן צייט, האָט מען די יידן אָנגעהויבן מיט לאַסט־אויטאָס פירן צו דער אַרבעט אין אוניווערזיטעט־קליניק, וואָס איז שוין געווען פאַרוואַנדלט אין אַ מיליטערישן קראַנקנהויז.

דאָ האָט יצחק אָנגעהויבן צו קומען צו זיך. ער האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט צו געפינען אָפּפאַל פון ברויט, די יידן האָבן דאָ באַקומען אָפּצועסן און אַ מעגלעכקייט זיך אַרומצואוואַשן. יצחק האָט געאַרבעט ביי קאָנסערווירן פלייש און גרינסן. די אַרבעט איז פאַר אים געווען פולשטענדיק פרעמד. אויף זיין גאַנצן לעבן האָט ער ביי אַזאַ פאַך ניט געאַרבעט.

דעם אויפזיכט אויף אים האָט געהאַט אַ קראַנקנשוועסטער, אַ פּאָליאַטשקע, וואָס האָט קאָבראָווסקין געוויזן ווי צו אַרבעטן. זי האָט זיך זייער גוט צו אים באַצויגן און ניט געשטערט צו גנבענען. ניט איין מאָל האָט זי יצחקן פאַרהיט פון קלעפּ, וואָס די ליטווישע „פּאַרטיזאַנער" האָבן זיך פאַרמאָסטן אים אַריינצוטיילן.

זיצנדיק אין טורמע האָט קאָבראָווסקי געזוכט אַלע מעגלעכקייטן צו געבן צו וויסן זיין פרוי, וואו ער געפינט זיך. ער האָט געהאָפט, אַז זיין פרוי וועט מיט דער הילף פון דער מאַיאָרשע אַרויסראַטעווען אים פון טויט.

קאָבראָווסקי האָט ניט פאַרלוירן די האָפענונג אַוועקצושיקן אַ בריוו צו זיין פרוי.

צווישן אַ גרופּע מוליאַרעס האָט אין מיליטער־לאַזאַרעט געאַרבעט אויך אַ פּוילישער אַרבעטער. יצחק האָט אים אָפּגענאַרט, אַז ער האָט אַ פּוילישע פרוי אין גראָדנע. ער האָט ביי אים געפּועלט פאַר אַ גרויסער סומע געלט אַוועקצופירן צו איר אַ בריוו. אין בריוו האָט יצחק אויף פּויליש אויפגעשריבן מ׳זאָל פאַרן ברענגען דעם בריוו באַצאָלן 2500 רובל. דער פּאָליאַק האָט דאָס בריוול מיטגענומען. מער איז ער אָבער צו דער אַרבעט ניט געקומען.

אין עטלעכע טעג אַרום, פאַרנאַכט, האָט אַ דייטש אַרויס־גערופן יצחקן פון קאָמער. אין קאָרידאָר פון טורמע האָט קאָבראָווסקי דערזען דעם קאָמענדאַנט רידעל פון גראָדנע. זיין האַרץ האָט אים האַסטיק אָנגעהויבן קלאַפּן פון איבערראַשונג. ער האָט זיך קוים באַהערשט און געוואָלט אָנהייבן דערציילן און בעטן אים ראַטעווען. נעבן קאָ־מענדאַנט זיינען אָבער געשטאַנען באַגלייטער פון געשטאַ־פּאָ. דער קאָמענדאַנט רידעל האָט זיך ניט געשטערט פאַר זיינע באַגלייטער און געפאָדערט פון יצחקן אַן אויפקלע־רונג, וואו עס זיינען די "פּעלצע". יצחק האָט פאַרזיכערט, אַז די „פּעלצע" האָט ער שוין געהאַט, נאָר ליטווינער האָבן אים פאַרהאַלטן און אַרעסטירט. דער קאָמענדאַנט האָט מיט שאַרפע בליקן באַקוקט יצחקן, האָט אַ מרוקע געטאָן און איז אַוועק. קאָבראָווסקין האָט מען אַריינגעפירט צוריק אין צעלע. קאָבראָווסקי האָט פאַרשטאַנען, אַז זיין בריוו דורכן פּוילישן אַרבעטער האָט זיין פרוי געקראָגן און מיט דער הילף פון דער מאַיאָרשע האָט זי געפּועלט ביים קאָמענדאַנט, ער זאָל צופאָרן אין קאָוונע אים ראַ־טעווען.

דעם קאָמענדאַנטס באַזוך אין טורמע האָט קאָב־ראָווסקין געשטעלט נעענטער צום טויט. די געשטאַפּאָ פלעגט גלייך שיסן יעדן יידן, פאַר וועמען עמעצער פלעגט זיך באַמיען צו באַפרייען. קאָבראָווסקי האָט מורא געהאַט, אַז די טעג פון זיין לעבן זיינען שוין געציילטע, און ער האָט אָנגעהויבן פּלאַנעווען צו אַנטלויפן פון דער אַרבעט. דאָס וואָלט אים אָנגעקומען ניט שווער. ביי דער אַרבעט האָט ער אַזאַ געלעגנהייט געהאַט. זיינע חברים, פאַר וועמען ער האָט אָנפאַרטרויט זיין פּלאַן, האָבן אים געשטערט. אַלץ וואָס זיי האָבן געקאָנט האָבן זיי געטאָן, כדי קאָב־ראָווסקין צו שטערן אויסצופירן זיין פּלאַן. אַלע האָבן מורא געהאַט נאָך קאָבראָווסקיס אַנטלויפן דערשאָסן צו ווערן.

זייער מורא איז געווען באַגרינדעט. פאַלן פון דער־שיסן גרופּעס יידן פאַרן אַנטלויפן פון איינעם, זיינען געווען ניט ווייניק. יצחק האָט דאָס אַליין אויך פאַרשטאַנען. ער האָט ניט געקאָנט צוזען די טויט־שרעק פון זיינע חברים און האָט זיי הייליק פאַרשפּראָכן ניט צו אַנטלויפן.

ווי אַן אָדלער אין אַ שטייג, אַזוי האָט זיך קאָבראָווסקי געשפּירט אין יענע שרעקלעכע באַדינגונגען אין טורמע און ביי דער אַרבעט. די אויסזיכטן צו בלייבן לעבן זיינען געווען שוואַכע. אין צעלע האָט ער רוען ניט גע־קאָנט און פלעגט מיט פאַרלייגטע הענט אַרומשפּאַצירן הין און צוריק, פון פענצטער צו דער טיר.

און דורכן פענצטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַ בלויער לויטערער הימל, פון וואנעט עס האָט אַראָפּגעפייערט אַ ברענענדיקע זון.

קאָבראָווסקי האָט פאַרנאַכט געזען אַרומשפּאַצירן רואיקע פריילעכע מענטשן אויף די טראָטואַרן. אין דער צעלע האָט ער געזען זיינע אומגליקלעכע חברים, אַלע פאַרמשפּטע צום טויט פאַר גאָרניט. ער פלעגט זיך טיף און שווער אָפּזיפצן. זיינע חברים פלעגן אים מיט אַ זיפץ אָפּענטפערן. אַ שרעקלעכע שפּראַך איז עס געווען. אַ שפּראַך, אַ פאַרשטענדלעכע פאַר די יידן אין צעלע און אַ ניט צוטריטלעכע, ניט פאַרשטענדלעכע, פאַר די וואָס האָבן עס ניט איבערלעבט.

קאָבראָווסקי האָט דעם פאַרנאַכט פאַרטראַכט אַ נייעם פּלאַן זיך צו ראַטעווען. די נאַכט האָט ער שוין ווייניק און שווער געשלאָפן.

זיצנדיק אַ לאַנגע צייט אין איין צעלע, האָט יעדער ייד געהאַט גענוג צייט אויסצודערציילן זיין ביאָגראַפיע און די וויכטיקסטע פּאַסירונגען פון זיין לעבן. צווישן די יידן אין צעלע איז אויך געווען אַ ספּעץ, אַ קירזשנער. פון אים האָט יצחק זיך דערוואוסט וועגן פאַרשיידענע מינים רויכוואַרג.

דער פאַל, וואָס דער קאָמענדאַנט רידעל האָט זיך אַזוי דערנידעריקט און געקומען פון גראָדנע אין קאָוונער טורמע צו אַ יידן זוכן רויכוואַרג, האָט יצחקן איבערצייגט, אַז ביי די דייטשן מוז עס זיין זייער אַ ווערטפולע זאַך. ער איז אויך געווען איבערצייגט, אַז אויב דער קאָמענ־דאַנט יאָגט זיך אַזוי נאָך „פּעלצע", טוען באַשטימט אויך אַנדערע אָפיצירן און אויך געסטאַפּאָ דאָס זעלבע.

אויף מאָרגן אין דער פרי האָט ער שוין קוים דערלעבט זען זיין אויפזעערקע, די פּוילישע קראַנקנשוועסטער.

— גוט מאָרגן דיר ליב־האַרציקע שוועסטער! — האָט איר קאָבראָווסקי באַגעגנט ביים קומען צו איר אין קעלער צו דער אַרבעט.

— גוט מאָרגן דיר! וואָס מאַכסטו?

— טייערע שוועסטער, איך האָב באַשלאָסן פאַר דיין גוטער באַציאונג צו מיר דיר צו געבן אַ מתנה אַ שיינעם, נייעם קאַראַקול־מאַנטל! — האָט יצחק מיט זיכערער פריינדלעכער שטימע פאָרגעלייגט.

די קראַנקנשוועסטער איז געוואָרן פאַרוואונדערט און האָט אים זייער העפלעך באַדאַנקט.

דעם זעלבן טאָג האָט קאָבראָווסקי אַ צווייטן מאָל איבערראַשט דער קראַנקנשוועסטער. ער האָט איר געבעטן זי זאָל דערציילן דעם הויפּט־דאָקטאָר פון קראַנקנהויז, אַז ער האָט אין גראָדנע באַהאַלטן אַ מאַגאַזין פון רויכ־וואַרג. די קראַנקנשוועסטער האָט קאָבראָווסקין געוואָרנט, אַז מען קאָן אים דערפאַר דערשיסן. ער איז אָבער בא־שטאַנען אויף דאָס זייניקע. די קראַנקנשוועסטער האָט טאַקע דעם זעלבן טאָג וועגן דעם דערציילט דעם הויפּט־דאָקטאָר פון קריגס־לאַזאַרעט.

אין אַ פּאָר טעג אַרום זיינען צו קאָבראָווסקין גע־קומען צוויי העכערע דייטשע אָפיצירן.

דער הויפּט־דאָקטאָר — אַ מיטל וואוקסיקער, אַ בייכיקער מיט אַ דיקן רויטן קאַרק, גלאַט ראַזירטן רויטלעכן פּנים מיט גאָלדענע ברילן. זיינע בלאָנדע האָר צוגעריכטעט אַלאַ היטלער.

זיין אַדיוטאַנט — אַ הויכער בלאָנדער דייטש מיט אַ פולער ברוסט אויסצייכענונגען. ביידע זיינען זיי גע־קומען צו קאָבראָווסקין אויפן אַרבעטס־פּלאַץ.

— גוטן טאָג! — האָבן ביידע הויכע אָפיצירן מיט

א שמייכל באגריסט דעם יידן, וואס האט ארונטערגעכאפט זיין היטל פון קאפ און זיך טיף פארנויגט.

— ביסטו פון גראדנע? — האט דער הויפט־דאקטאר העפלעך צוגעשמייכלט קאבראווסקין.

— פון גראדנע, ה׳ שעף־ארצט! — האט קאבראווסקי, ווי א סאלדאט, קורץ געענטפערט און זיך אוועקגעשטעלט שטראם. ביידע אפיצירן האבן זיך איבערגעקוקט מיט א שמייכל.

— איז דאס אמת, אז דו האסט א מאגאזין פון „פעל־צע״? — האט דער שעף־ארצט מיט חניפה כסדר צוגע־שמייכלט דעם יידן.

קאבראווסקי האט זיך אין הארצן דערפרייט. ער האט דערשפירט, אז דער קאמפליצירטער פלאן זיך צו ראטע־ווען האט זיך אנגעהויבן. ער האט אבער זיין צופרידנהייט ניט געטארט ווייזן פאר די הויכע דייטשע אפיצירן, כדי עס זאל ביי זיי ניט ארויסרופן קיין חשד.

— קיינע „פעלצע״, ה׳ שעף! כ׳האב ניט! — האט יצחק אראפגעלאזן זיינע אויגן, און כלומרשט זיך געמאכט ניט וויסנדיק.

— דו לייגסט! פארפלוכטער יודע! — האט דער אדיו־טאנט זיך אנגעצונדן ווי א שוועבעלע. קאבראווסקי האט אויף אים געקוקט אומשולדיק און ניט געענטפערט.

— דו דרעק־זאק איינער! מיר וועלן דאך אלץ! — האט דער אדיוטאנט א פראסק געטאן יצחקן אין פנים.

דער שעף־ארצט האט מיט זיינע דיקע הענט אפגע־רוקט אן א זייט זיין אדיוטאנט.

— האב ניט קיין מורא! מיר זיינען ניט קיין בארבארן! דו וועסט ביי אונדז ארבעטן און האבן גוט. עטלעכע פעל־כלעך וויל איך נאר האבן — האט דער דאקטאר זיך גע־בעטן ביים יידן.

איך האב א פרוי מיט א קינד אין גראדנע, ה׳ שעף! איך קאן דאך ניט אוועקגעבן מיינע „פעלצע״ און רויב־ווארג אן געלט! איר זעט דאך אליין אויך, אז איך פארדין גארניט פון דער ארבעט, ווער וועט אויסהאלטן מיין פרוי און טאכטער?

דער ד״ר האט געבעטן ביים יידן אים פארקויפן צוויי קאראקולנע מאנטלען און צוויי זילבערנע פוקסן. ער האט זייער העפלעך געפרעגט, וואס דאס דארף קאסטן.

— 270 מארק! האט זיך יצחק אויסגעצויגן ווי א סאלדאט.

70 פאר זיך און 200 פאר מיין פרוי און טאכטער — האט ער צוגעגעבן.

דער אדיוטאנט האט זיך איבערגעקוקט מיט זיין שעף. אויף ביידנס פנימער האט זיך באוויזן א שמייכל פון העכסטן גליק און צופרידנקייט. נא! איז גוט! איך וועל באצאלן דעם פרייז! — האט דער שעף א צופרי־דענער א קלאפ געטאן דעם יידן אין פלייצע.

איך וועל דיר אויך פארלייכטערן דיין ארבעט! — האט ער פארזיכערט. אבער געדענק וואס איך זאג דיר אן! — האט ער ארויפגעלייגט זיין פינגער צו די ליפן.

— קיינער דארף וועגן דעם ניט וויסן! — האט בא־פעלעריש געווארנט דער אדיוטאנט.

— זיכער! זיכער דארף קיינער וועגן דעם ניט וויסן! האט קאבראווסקי באהאלטן א שמייכל און צוגעשאקלט מיטן קאפ.

יצחק האט אלץ מורא געהאט פאר געשטאפא, וואס קאן אים ליקווידירן צוליבן באזוך פון קאמענדאנט רידעל אין טורמע.

— ס׳קאן פאסירן, אז מען זאל מיר מער צו ארבעטן ניט ברענגען, ה׳ שעף! — האט יצחק אויפמערקזאם גע־מאכט ביידע אפיצירן.

— אך אזוי?! טא קום מיט! — האט דער שעף גע־רופן יצחקן.

אלע דריי זיינען אוועק אין ביורא פון קריגס־לאזארעט.

א בלאנד־האריקע דייטשע מיידל האט פאר קאברא־קין אויפגעשריבן א ספעציעלן שריפט, אין וועלכן ס׳איז העכסט העפלעך געבעטן געווארן דעם שעף פון טורמע, ער זאל יעדן טאג שיקן קאבראווסקין צו דער ארבעט אין קריגס־לאזארעט.

אין שריפט איז אונטערגעשטראכן געווארן, אז קאב־ראווסקי איז א גוטער ארבעטער און א ספעציאליסט, וועמען קיינער קאן ניט פארבייטן. קאבראווסקי האט מיט גרויס פרייד באקוקט דעם שריפט און איז ארויס. דער שעף האט אים ארויסבאגלייט אין לאנגן זויבערן קארידאר. ער האט קאבראווסקין אין דער שטיל פארזיכערט, אז אין עטלעכע טעג ארום וועט אים אויסקומען צו פארן קיין גראדנע נאך די „פעלצע״.

אז יצחק איז געקומען צוריק צום ארבעטס־פלאץ האט ער זיך גוט אויסגעלאכט פון מאדנעם משונהדיקן איינפאל זיינעם און פון די „קלוגע״, „קולטורעלע״ און „העפלעכע״ דייטשע אפיצירן.

פארנאכט, אז יצחק מיט זיינע חברים זיינען שוין געווען אין צעלע פון טורמע, האט ער זיך געשטעלט נעבן פענצטער און מיט טרויער ארויסגעקוקט צו דער פאר־גייענדייקער בלוט־רויטער זון, וויט הינטער די בערג פון קאוונער פארשטאט אלעקסאט. מיט די הענט האט ער זיך אנגעהאלטן אן די דיקע אייזערנע קראטעס און האט זיך שטארק פארטראכט.

די חברים אין צעלע האבן באמערקט יצחקס צערו־דערונג און האבן זיך איבערגעוואונקען, וויזנדיק מיט זייערע בליקן אויפן צערודערטן קאבראווסקין.

צווישן דער גרופע יידן אין דער גלעזער טורמע איז אויך געווען דער פאפולערער יידישער קאונער אינזש. בלומענטאל. דער אינזש. האט געארבעט אין דער צייט פון דער ליטווישער אומאפהענגיקייט אין די אוויאציע־וואר־שטאטן און פאר זיינע דערפינדונגען איז ער געווען באשאנקען מיט הויכע אויסצייכענונגען.

דאס האט אבער ניט געשטערט די ליטווישע כאמעס אים צו ארעסטירן און ארויינזעצן אין טורמע. די באשול־דיקונג איז געווען — ער איז א יוד.

וואס טרויערסטו היינט אזוי פיל? — האט בלומענ־

טאַל מיט זיין צערטלעכקייט, שמייכלענדיק אויפגעוועקט יצחקן פון זיין טרויער. כ׳האָב וואָס צו טראַכטן! — האָט יצחק מיט אַ טרויעריקן שמייכל געענטפערט און האָט אָנגעהויבן דערציילן זיין פאַרטראַכטן רעטונגס־פּלאַן. אַלע חברים האָבן מיט גרויס אינטערעס אויסגע־הערט קאָבראָווסקיס מאָדנעם רעטונגס־פּלאַן. אַנדערע האָבן אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט און זיך פאַנאַדער־געלאַכט מיט אַ רעזיגנאַציע קול. אַנדערע האָבן געפונען פאַר נייטיק צו באַצייכענען דעם פּלאַן פאַר אַ דאָן־קיכאָ־טישן. אַנדערע האָבן אָנגעהויבן דערציילן איינצלנע עפּי־זאָדן פון שלום עליכמס העלד מנחם מענדלען.

יצחק האָט אַלעמען אויסגעהערט. ווי אַ פאַרשעמטער יינגל, האָט ער אַראָפּגעלאָזן זיינע אויגן צום בעטאָנענעם דיל און געבליבן שטיין מיט פאַרבראָכענע הענט.

דער איינציקער וואָס האָט יצחקן געטרייסט, איז געווען אינזש. בלומענטאַל.

— יצחק! איך האַלט פון דיר און פון דיינע פּלענער! שפּיל די טראַגיקאָמעדיע ביז צום סוף, טייערער ברודער! ס׳איז ניטאָ וואָס צו פאַרלירן! — האָט דער הויך גע־וואוקסיקער אינזש. געקלאַפּט יצחקן אין אַקסל און האָט אויך טרויעריק צוגעשמייכלט.

נאָכן אָוונטברויט, וואָס איז באַשטאַנען פון אָפּגע־קאָכטן מעל, האָבן אַלע 25 זיך אויסגעלייגט אויף די האַרטע נאַרעס און זיך צוגעדעקט מיט זייערע פאַרשיידענע שמאַטעס. קיינער האָט אָבער ניט געקאָנט איינשלאָפן. אין אַ ווינקל פון צעלע האָבן זיך געוואַלגערט פאַרבלאָנ־דזשעטע בינטלעך רויטע־שטראַלן פון דער אונטערגייענ־דיקער זון. די לופט איז געווען הייס, דושנע און געדיכט ווי בליי. הונדערטער שטיקלעך שטויב האָבן אַרומגע־שוועבט אין די לאַנגע פאַראַלעלע רויטע זונענשטראַלן און האָבן זיך געקייקלט איינער אויפן צווייטן. אין דרויסן האָט עס געברויזט מיט יוגנט און לעבן, מיט געלעכטער און געזאַנג פון פאַרבייגייענדיקע ליטווינער.

קיינער האָט ניט געקאָנט איינשלאָפן. יצחקס רע־טונגס־פּלאַן האָט אַלעמען אַ שטויס געטאָן צו קלערן וועגן די נאָענטע פאַמיליע־מיטגלידער, וועגן פרוי און קינד, וועגן געליבטע כלות און טייערע טאַטע־מאַמע. אַלע זיינען מיט פאַרגלעזערטע אויגן געלעגן און געטראַכט, געטראַכט און געבענקט. יעדער האָט פאַרשטאַנען, אַז קיינמאָל אין לעבן וועט ער שוין זיינע נאָענטע און טייערע ניט זען. אַלע זיינען געווען זיכער, אַז נאָר דער טויט וועט זיי באַפרייען פון די שרעקלעכע ליידן. קיינער האָט אָבער ניט געוואוסט וויפל ס׳איז אים נאָך געבליבן צו לעבן.

מער פון אַלעמען האָט אָבער געטראַכט יצחק קאָב־ראָווסקי. ער האָט בשום אופן ניט געקאָנט פאַרשטיין מיט וואָס זיין רעטונגס־פּלאַן וועט זיך ענדיקן. דריי טעג זיינען פאַרביי און דער שעף פון קריגס־לאַזאַרעט האָט יצחקן צו זיך ניט גערופן, קיינער האָט מער ניט גערעדט וועגן פאָרן קיין גראָדנע נאָך „פּעלצע". זיינע האָפענונגען זיך צו ראַטעווען האָבן אָנגעהויבן צו ווערן צווייפלהאַפט.

זיינע חברים אין צעלע האָבן אָנגעהויבן אָפּלאַכן פון יצחקס פּלענער. אַנדערע פלעגן אויף זיין חשבון דערציילן פאַרשיידענע וויצן.

דאָך האָט קאָבראָווסקי ניט אויפגעגעבן זיין פּלאַן. ער האָט אָבער מורא געהאַט ניט צו פאַרשפּעטיקן. די שרעק פאַר געשטאַפּאָ, מ׳זאָל אים ניט שיסן צוליבן באַ־זוך פון גראָדנער קאָמענדאַנט אין טורמע — האָט אים שרעקלעך געפּייניקט און אויף אַ מינוט רוען ניט געלאָזן.

יצחק האָט זיין רעטונגס־פּלאַן פאַרוויקלט אין אַ נייעם בלאָף, וואָס די „קלוגע" און „קולטורעלע" דייטשן האָבן ניט פאַרשטאַנען.

איינמאָל האָט יצחק ביי דער אַרבעט אָפּגעהיט דעם שעף־אַרצט פון קריגס־לאַזאַרעט און האָט אים געמאָלדן, אַז אין ביוראָ פון טורמע האָט מען אים געענדיקט פאָרשן און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אים אַוועקצופירן ענדיקן פאָרשן אין זיין געבורט־שטאָט גראָדנע.

דער שעף־אַרצט האָט זיך פאַרטראַכט. אויף זיין פּנים האָבן זיך באַוויזן שאָטנס פון פאַרדרוס, ער האָט דער־שפּירט, אַז זיין גליק צו באַקומען די „פּעלצע" שטייט אין געפאַר.

מען וועט דיר אין גראָדנע ניט פירן! האָט ער בייז־לעך, אַנטשלאָסן פאַרזיכערט קאָבראָווסקין.

פאַרנאַכט האָט דער שעף־אַרצט איבערגעגעבן דעם ליטווישן פּאָסטן אַ ספּעציעלן שריפט אָפּצוגעבן דעם שעף פון טורמע.

קאָבראָווסקין האָט ער באַפוילן צו בלייבן נעכטיקן אין קריגס־לאַזאַרעט אויף „ביינאַכטיקע אַרבעט".

נאָך דער אַרבעט האָט אַ דייטשער פּאָסטן אַריינגע־פירט יצחקן אין אַ צימער פון קריגס־לאַזאַרעט, האָט אים געגעבן גוט עסן און האָט פאַר אים צוגעגרייט אַ ווייכן, זויבערן געלעגער צו שלאָפן.

וואַך ביי דעם צימערל האָט אַ גאַנצע נאַכט געהאַלטן דער דייטשער פּאָסטן. די נאַכט האָט אָבער קאָבראָווסקי שלאָפן ניט געקאָנט. ער האָט אָנגעשטרענגט אַלע זיינע קרעפטן, זיין גאַנצן פאַרשטאַנד, און האָט געזוכט זיך אַליין קלאָר צו מאַכן די גאַנצע פאַרוויקלטע סיטואַציע, זיין טראַגישע לאַגע און האָט ניט געקאָנט זיך דער־טראַכטן ביזן סוף, מיט וואָס דאָס וועט זיך פאַרענדיקן.

יצחק האָט אָבער געוואָלט דערגרייכן גראָדנע. דאָרט האָט ער געהאָפט אויף הילף פון דער פּוילישער מאַ־יאָרשע ראָזנאַטאָווסקאַ, וואָס וועט מיט דער הילף פון קאָמענדאַנט רידעל אים אפשר באַפרייען. אין ערגסטן פאַל, האָט ער כאָטש געוואָלט שטאַרבן אין גראָדנע, כדי זיינע נאָענטע זאָלן וויסן וואָס מיט אים האָט פּאַסירט און אים ברענגען צו קבר ישראל.

הייסע טראָפּנס טרערן האָבן זיך ביי די געדאַנקען אַראָפּגעקייקלט איבער יצחקס פּנים.

צוריק אין גראָדנע

אַ יונגע, אויסגערוטע, אויסגעשלאָפענע זומער־פרי־מאָרגנדיקע זון האָט מיט ענערגיע באַגאָסן דעם גאַנצן אַרום מיט וואַרעמע שטראַלן. דורכן גרויסן פענצטער זיינען זיי פריי אַריינגעגאָסן געוואָרן אין זויבערן צימער. יצחק איז אין בעט געלעגן וואַך מיט שעהן פריער און געקנייטשט מיטן שטערן. מיט אומרו און שרעק האָבן זיינע בליקן אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער צום זומער־דיקן פרימאָרגן. אַ שמערצלעכע נאָגעניש האָט ער גע־שפּירט אין זיין ברוסט. קעגן זיינע אויגן האָט געבליצט אַ שוואַרצער גרויסער פראַגע־צייכן: „וואָס ברענגט מיט זיך דער קומענדיקער טאָג?" זעקס אַזייגער אין דער פרי האָט דעם שעפס אַדיוטאַנט געעפנט די טיר פון צימער.

— גוט מאָרגן הער! — האָט ער פריילעך באַגריסט יצחקן מיט אַ שמייכל.

— גוט מאָרגן, ה' לייטענאַנט! — האָט יצחק אָפּגע־ענטפערט און זיך אַ זעץ געטאָן אין בעט.

זיין שוואַרצע צעריסענע העמד האָט ווי אַן אַלטע אָפּגענוצטע שמאַטע, ווי אַ גרויער פלעק זיך אָפּגעשפּיגלט אויפן פאָן פון די אַלבאַסטער ווייסע בעטגעוואַנט.

אַלץ איז שוין פאַרטיק! — ביטע זיך גרייט מאַכן צו פאָרן קיין גראָדנע! — האָט דער לייטענאַנט, אַ צופרידענער, העפלעך באַפוילן יצחקן, און איז אַרויס.

יצחק האָט זיך האַסטיק אָנגעטאָן. מיט אַ שמייכל האָט ער באַקוקט דעם זויבערן געלעגער...

אַ פעלדפעבל האָט געבראַכט אַ קעסעלע זופּ. נאָכן אָפּעסן האָט יצחק געבעטן עטוואָס שפּייז פאַר זיין פרוי און טאָכטער אין גראָדנע. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט דער פעלדפעבל געבראַכט אַ קעסטל עפּל מיט פיר לעבלעך האַלב־ווייסע, פרישע ברויט.

אויפן הויף פון קריגס־לאַזאַרעט איז שוין געשטאַנען גרייט אַ גרויסער אויטאָבוס מיט אַלע באַקוועמלעכקייטן צו זיצן.

אין אויטאָבוס האָבן זיך אַריינגעזעצט דריי פּאַסאַ־זשירן: דער ייד יצחק קאָבראָווסקי, דער לייטענאַנט און אַ פעלדפעבל. ביים רול איז געזעסן אַ ליטווישער שאָפער. אין אַ ווינקל פון אויטאָ זיינען אָרדנונגסמעסיק געווען אויפגעלייגט זעק און עטלעכע ליידיקע קעסטלעך.

דער לייטענאַנט האָט נאָך אַ מאָל קאָנטראָלירט זיין פאָר־שיין.

אַלץ קלאַפּט גוט! — האָט ער אַ צופרידענער באַ־שטעטיקט.

אָפּפאָרן! — האָט ער מיטן האַנט באַפוילן דעם ליט־ווישן שאָפער.

דער אויטאָבוס האָט זיך גערירט.

דורכפאָרנדיק קאָוונער גאַסן, האָט יצחק געזוכט מיט זיינע אויגן אויף די טראָטואַרן. קיין יידן האָט ער ניט געזען, ניט באַמערקט, אַפילו קיין איין ייד ניט.

אַרויסגעפאָרן פון שטאָט אויפן שאָסיי, האָבן די רעדער זיך אָנגעהויבן האַסטיק דרייען. ווי אַ פליענדיקע קויל, אַזוי האָט זיך דער אויטאָבוס געקייקלט איבערן שאָסיי, צווישן גרינע פעלדער און וועלדער באַגאָסן מיט זונענשטראַלן און באַפּוצט מיט פאַרשיידן־פאַרביקע בלו־מען. די וואונדערבאַרע נאַטור־בילדער האָבן אָבער ניט אויפגעמונטערט און ניט דערפרייט קאָבראָווסקין.

ווי די רעדער פון אויטאָבוס, אַזוי האָבן זיך אויך געדרייט פאַרשיידענע געדאַנקען אין יצחקס מוח. ער האָט זיך ניט געקאָנט פאָרשטעלן מיט וואָס דער קאָמפּליציר־טער בלאָף וועט זיך אין גראָדנע פאַרענדיקן. איינס האָט ער אָבער יאָ געוואוסט, אַז זיין לעבן איז געשטעלט אין קאָן. דער שטאַרקער ווילן צו זען זיין פרוי און טאָכטער, זיינע ברידער, נאָענטע פריינד און בכלל די גראָדנער יידן — האָט אים דערמונטערט און באַוואויגן ווייטער צו טראַכטן און קאָמבינירן.

אַ נעפּלהאַפטער פּלאַן, וואָס צו טאָן אין גראָדנע, איז ביי יצחקן ווי געווען געבוירן. אָבער די פאַרווירקלעכונג האָט אים געשיינט צו זיין ניט לאָגיש און ניט מעגלעך.

דורכפאָרנדיק דאָס שטעטעלע אַליטע און דערנאָך מערעטש, האָט יצחק קיין יידן ניט געזען אויף די גאַסן. ניט ווייט פון גראָדנע האָט ער דערזען אויפן שאָסיי פאָרן יידישע פורמאַנעס, וואָס זיינען אָן אַ שמירה געפאָרן מיט האָלץ פון וואַלד. זיי זיינען געווען מיט צוויי געלע מגן־דודס אויפן ברוסט און פּלייצע. יצחק האָט דער־זעענדיק גראָדנער יידן — פרייער אָפּגעאָטעמט. פינף קילאָמעטער פון גראָדנע האָט יצחק געזען יידישע אַר־בעטער אויפן שאָסיי אונטער אַ שוואַכער שמירה פון צי־ווילע פּוילישע אַרבעטער. יצחק האָט אויפמערקזאַם געמאַכט דעם לייטענאַנט אויף דעם גרויסן אונטערשייד אין דער באַציאונג צו די יידן דאָ אין קאָוונע.

דאָרט איז ליטאַוען, היר איז דער רייך! — האָט דער לייטענאַנט דערקלערט קאָבראָווסקין.

יצחק האָט זיך אָנגעהויבן אָריענטירן אין דער לאַגע פון די גראָדנער יידן. זיינע האָפענונגען זיך אַרויסצורייסן פון טויט זיינען געוואָרן שטאַרקער.

די גאַנצע צייט האָט דער לייטענאַנט מיטן וואַכמייס־טער שטאַרק אַכטונג געגעבן יצחק זאָל ניט פּרואוון אַרויס־שפּרינגען פון אויטאָבוס.

זיי האָבן מיט אים ווייניק גערעדט און זיך געהיט פאַרן ליטווישן שאָפער. אַז עס האָבן זיך דערזען די ברעגעס פון גראָדנע, האָט דער לייטענאַנט אַרויסגענומען אַ בלאָקנאָט מיט אַ בלייער.

— ווי הייסטו דען? — האָט ער געפרעגט יצחק קאָב־ראָווסקין.

אַ מינוט האָט זיך יצחק פאַרטראַכט.

— עדוואַרד קאָטלינסקי! — האָט יצחק אים זיכער געענטפערט.

— עדוואַרד קאָטלינסקי! — האָט דער לייטענאַנט איבערגעחזרט און פאַרשריבן אין זיין בלאָקנאָטל.

יצחק האָט זיין ריכטיקן נאָמען און פאַמיליע ניט געזאָגט, ווייל ער איז געווען אַנטשלאָסן, אין ערגסטן פאַל, צו פּרואוון אַנטלויפן און האָט ניט געוואָלט אַז צוליב

אים זאלן דערנאך ליידן זיין פרוי און טאכטער. דער לייטענאנט האט אין גראדנע מורא געהאט ארייניצופארן, כאטש ער האט געהאט א פארשיין. ביים ברעג שטאט האט ער זיך אפגעשטעלט.

ביידע דייטשן מיט יצחקן זיינען צופוס אווטע אין שטאט.

ביים ברעג שטאט האט געלעבט א פוילישע קרעמער־קע נאוואצקא. די קרעמערקע האט מיט יצחקן פארן קריג געהאנדלט. ביי דער קרעמערקע פלעגט קויפן אויך די מאיארשע ראזנאטאווסקא און זיי זיינען אויך געווען באפריינדעט. לויט קאבראווסקיס פארשלאג זיינען ביידע דייטשן מיט אים ארײן אין דעם קרעמל זיך דערווייסן צי דאס הויז, וואו ס׳געפינען זיך די „פעלצע" איז ניט פארנומען פון מיליטער...

אין קרעמל האט יצחק דערזען א ליטווישן אפיציר. יצחק האט זיך דערמאנט אן די נגישות, וואס די ליטווינער האבן אנגעטאן די יידן אויפן זיבעטן פארט אין קאוונע און האט זיך מער ניט געקאנט באהערשן.

— דו, אנשטענדיקע פוילישע פרוי, רעדסט נאך מיט א ליטווין? ! — האט יצחק מיט א קוויטש פון אויפרעגונג אויסגעשריען.

דער דייטשער אפיציר האט פארשטאנען, אז יצחק שטערט זיך דורכצוריידן מיט דער קרעמערקע און האט דעם ליטווישן אפיציר ארויסגעשטופט פון קראם. דער ליטווישער אפיציר איז מיט אן אפטיילונג „פארטיזאנער" איינגעשטאנען אין גראדנע און האט פיל שאדן געבראכט די גראדנער יידן.

יצחק האט דער באקאנטער קרעמערקע געבעטן איבערגעבן דער מאיארשע ראזנאטאווסקא, אז ער איז פון קאוונע געקומען אפצונעמען זיינע „פעלצע". די קרע־מערקע האט גוט געוואוסט, אז יצחק האט קיינמאל ניט געהאנדלט מיט קיין רויכווארג. זי האט אבער פארשטאנען וועגן וואס עס האנדלט זיך...

די קרעמערקע איז ארויסגעלאפן צו דער מאיארשע. יצחק איז לאנגזאם, מיט ביידע דייטשן, געגאנגען דורך גע־דרייטע געסלעך, כדי צו געווינען מער צייט פאר דער מאיארשע זיך צו באטראכטן ווי אים צו ראטעווען. גע־קומען צו דער מאיארשע אין שטוב, איז זי אויפגעשפרונ־גען פון פארוואנדערונג, דערזעענדיק קאבראווסקין אין באגלייטונג פון דייטשן. זי האט זיי זייער העפלעך אויפ־גענומען און מיט א בערלינער דייטשן אקצענט געבעטן זיך זעצן און אפרועון.

ראזנאטאווסקא האט אלץ גוט פארשטאנען, וואס יצחק פארלאנגט פון איר, און האט אים צוגעזאגט צו טאן אלץ. זי האט אים אויף פויליש פארזיכערט אין דער־פאלג... ביים צושטעלן די „פעלצע"...

יצחק האט דערקלערט ביידע דייטשן, אז די פרוי בעט צוואנציק מינוט צייט צו ברענגען אהער די „פעלצע".

— אין 20 מינוטן שפעטער ! — האט די מאיארשע העפלעך, מיט א שמייכל, אין א פערפעקטן דייטש פאר־זיכערט דעם לייטענאנט.

— וועט זיין אלץ פארטיק? — האט דער לייטענאנט געוואלט זיין זיכער.

— אלץ וועט זיין צוגעגרייט אזוי גוט, אז איר וועט זיך אליין וואונדערן! — האט האפערדיק די מאיארשע פארזיכערט און קאקעטיש צוגעשמייכלט צו קאבראווסקין.

דער לייטענאנט האט עס באמערקט און באקוקט יצחקן און דער שיינער מיטליעריקער פרוי.

אז אלע דריי זיינען ארויס פון איר שטוב האט דער לייטענאנט אייפערזיכטיק באקוקט קאבראווסקין פון קאפ ביז די פיס.

— איז דאס דיין געליבטע? — האט ער א פרעג געטאן יצחקן.

— ניט קיין געליבטע — נאר א גוט באקאנטע — האט יצחק פארזיכערט.

אלע דריי האבן זיך דערווייטערט פון דער מאיארשעס וואוינונג.

יצחק האט באשלאסן ניט אינגאנצן זיך צו פארלאזן אויף דער הילף פון זיין באקאנטער מאיארשע און האט באטראכט אליין אויך עפעס צו טאן.

ער האט פארבעטן ביידע דייטשן צו זיך אין שטוב, און האט זיי פארזיכערט, אז ער האט דארטן אין קאראקול־נעם דאמען־מאנטל.

אלע דריי זיינען אוועק צו יצחקס פרוי, וואס איז שוין דורך דער קרעמערקע געווען אינפארמירט וועגן וואס עס האנדלט זיך.

דער לייטענאנט איז געבליבן וואכטן אין דרויסן. קאב־ראווסקי מיטן וואכמייסטער זיינען ארײן אין שטוב. די פרוי מיט דער קליינער טאכטער זיינען אויף אים ארויפגעפאלן קושן מיט א געווײן.

יצחק האט ביידן ארומגעארעמט. פון זיינע אויגן האבן זיך געקייקלט טרערן.

גיכער ! — מאכט דאס גיכער ! — האט דער וואכ־מייסטער צוגעאיילט.

אין שטוב איז אויך געווען יצחקס ברודער משה, וואס איז גזעזען ביים טיש אן אויפגערעגטער. אונטערן טיש האבן זיך זיינע פויסטן געביילט. יצחק האט געוואלט, אז זיין פרוי זאל ביי דעם מאמענט ניט זיין אין שטוב. ער האט באשלאסן אנצואוועדן גוואלט און פטור ווערן פון וואכמייסטער.

גיי ברענג דיין קאראקולנעם פעלץ!... האט יצחק באפוילן זיין פרוי. וואס פארא קאראקולנעם פעלץ זאל איך ברענגען? — האט זיין פרוי זיך געוואונדערט און זיך ניט אנגעשטויסן וואס איר מאן פלאנט צו אונ־טערנעמען.

גיי ברענג דעם פעלץ זאג איך דיר!... — איז שוין יצחק געווארן אויפגערעגט און האט איר ארויסגעשטופט דורכן טיר.

דער וואכמייסטער האט קענטיק באמערקט משהן אן אויפגערעגטן, האט ארויסגעכאפט זיין רעוואלווער און גרייט געמאכט צו שיסן.

דער וואכמייסטער האט יצחקן ארויסגעפירט אין

דרויסן. יצחק האָט זיך פאַרן לייטענאַנט כלומרשט באַ־קלאָגט, אַז זיין פרוי קאָן זיך פון איר קאַראַקולענעם פּעלץ ניט שיידן און וויל עס ניט געבן. דער לייטענאַנט האָט געבעטן יצחקן זיך באַרואיקן און ניט מאַכן קיין רייד וועגן „אַזאַ קליניקייט".

דער לייטענאַנט האָט זיך שטאַרק נערווירט און כסדר געקוקט אויף זיין האַנטזייגער. אין אַ פּופּצן מינוט אַרום זיינען זיי אַלע דריי אַוועק צוריק אין שטאָט צו דער מאַיאָרשע ראָזנאַטאָווסקאַ.

די מאַיאָרשע האָט זיי זייער העפלעך אויפגענומען און אויף דייטש געמאַלדן, אַז דער שטאָט קאָמענדאַנט בעט זיי אַריין צו זיך אין וואוינונג.

— ביטע מיינע הערן! — צום הער קאָמענדאַנט! — האָט זי מיט אַ זיגעריש טאָן געוויזן מיטן האַנט אויפן קאָמענדאַנטס צימער. דער לייטענאַנט מיט זיין וואַכ־מייסטער זיינען געוואָרן בלאַס, מיט אַ ווילדער רציחה האָבן זיי געקוקט אויף דער חוצפהדיקער פרוי און אָנגע־געהויבן זיך רוקן צום טיר. אין דעם מאָמענט איז פון זיין וואוינונג אַרויס דער קאָמענדאַנט רידעל. דער לייטענאַנט מיט זיין וואַכמייסטער האָבן זיך האַסטיק אַ שטעל געטאָן שטראַם און צוגעלייגט זייערע העגט צום היטל.

דער קאָמענדאַנט איז געווען רואיק און פאַרשפּי־לענדיק דעם קאָלנער פון זיין מונדיר האָט ער באַקוקט דעם לייטענאַנט, דעם וואַכמייסטער און צום סוף קאַב־ראָווסקין. אויף יצחקן האָט זיך זיין בליק אָפּגעשטעלט: „דאָנער וועטער, וואָ האָבן זי דעם מאָן פאַרשטעקט?! איך זוך אים שוין 6 וואָכן! צום טייוול! — האָט דער קאָמע־דאַנט מיטן פויסט אַ זעץ געטאָן אין טיש.

דער לייטענאַנט מיט זיין וואַכמייסטער האָבן זיך אַזש געטרייסלט פון שרעק. יצחק האָט אַרונטערגעלאָזן זיינע אויגן און האָט באַהאַלטן אַ לייכטן שמייכל. די מאַיאָרשע האָט אַרויסגעקוקט מיט אַ שמייכל דורכן פענצטער.

אַ קורצע צייט האָט זיך דער קאָמענדאַנט געמאַ־טערט מיטן פאַרשפּילן דעם קאָלנער פון זיין מונדיר. עט־לעכע מאָל האָט ער דורכשפּאַצירט מיט זיינע סקריפּענ־דיקע שטיוול און האָט זיך מיט די הענט אין די קעשענעס אָפּגעשטעלט נעבן ביידע דייטשן.

— אייערע דאָקומענטן ביטע! — האָט דער קאָמענ־דאַנט געפאָדערט.

דער לייטענאַנט האָט אים געוויזן די דאָקומענטן און דערקלערט, אַז „דער יודע" אַרבעט ביי זיי אין קאָוונער קריגס־לאָזאַרעט זייער פלייסיק און זיי האָבן אים געבראַכט אין שטוב נאָך וועש און ווינטערדיקע קליידער. דער קאָ־מענדאַנט האָט מיט אַ שמייכל אויסגעהערט און האָט זיי אָפּגעגעבן צוריק די פערזענלעכע דאָקומענטן. דעם פאַר־שיין האָט ער צוריק ניט אָפּגעגעבן און זיי שטרענג בא־פוילן אין אַ האַלבע שעה אַרום קומען צו אים אין קא־מענדאַטור „צוזאַמען מיטן יודע".

— פאַרלויפּיק! — האָט דער קאָמענדאַנט זיי געוויזן מיטן האַנט די טיר.

אַרויס צום ברעג שטאָט, האָט דער לייטענאַנט פאַרזי־כערט, אַז די פרוי האָט זיי אָפּגעמסרט, כדי ביי איר זאָלן בלייבן אַלע „פּעלצע". זיי האָבן באַשלאָסן וואָס גיכער פון גראָדנע צו אַנטלויפן צוריק קיין קאָוונע.

יצחק האָט דערשפּירט, אַז אין לעצטן מאָמענט האָט ער געמאַכט אַ גרויסן פּעלער, וואָס ער איז מיט זיי אַרויס פון שטאָט און ניט געפּרואווט אַנטלויפן.

אָבער אויך אין דעם מאָמענט האָט יצחק ניט פאַר־לוירן זיין אַריענטאַציע. דער מאַטאָר פון אויטאָבוס האָט שוין געהאַט געאַרבעט.

יצחק האָט געשפּירט ווי זיין האַרץ שפּרינגט אים פון ברוסט, פון פאַרדרוס און אויפרעגונג. אַזוי נאָענט צום ציל, און אַזוי פאַטאַל האָט זיך געזאָלט פאַרענדיקן יצחקס רעטונגס־פלאַן. אין דעם מאָמענט האָט קאָבראָווסקין אַ בליק געטאָן אַ געדאַנק.

— ה' לייטענאַנט! איר האָט אַ טעות! די אַנשטענדיקע פרוי האָט ניט פאַרראָטן! זי האָט דעם הערן קאָמענדאַנט גאָרניט געזאָגט!

— דו יודע! זאָג וואָס האָסטו געפרעסן?! — האָט דער לייטענאַנט בייז געשאַרפט זיינע ציין.

— ה' לייטענאַנט! איך וויל ניט, אַז איר, גוטע מענ־טשן, און דער ליבער שעף־אַרצט זאָלן צוליב מיר ליידן. איך זאָג אייך דעם אמת. איך בין פאַר די סאָוו. געווען פי־רער פון דער קאָמפּאַרטיי אין גראָדנע, דער ה' קאָמענ־דאַנט האָט מיר געוואָלט פאַרהאַלטן, צוליב דעם בין איך פון גראָדנע קיין קאָוונע אַנטלאָפן.

דערהערט אַזאַ דערקלערונג האָבן בייד דייטשן אַרויסגעכאַפּט זייערע רעוואָלווערן און עס געצילעוועט אין קאָבראָווסקין. דעם שאָפער האָבן זיי באַפוילן זאָפּארט פאָרן צום שטאָט־קאָמענדאַנט, יצחק איז אָבער דווקא געוואָרן רואיקער. ער האָט דערשפּירט, אַז אין דער לעצטער מינוט איז אים געלונגען צו ראַטעווען זיין לעבן.

דער אויטאָבוס האָט זיך אָפּגעשטעלט קעגן קאָמענ־דאַנטור. בייד דייטשן, מיט אויסגעשטרעקטע רעוואָלווערן, האָבן קאָבראָווסקין געפירט אין ביורא.

קעגן זיי איז שוין געגאַנגען דער קאָמענדאַנט רידעל, וואָס האָט באַפוילן זיין וואַך אָפּצופירן יצחקן אין טורמע. דעם לייטענאַנט און זיין פעלדפעבל האָט ער איינגעלאַדן צו זיך.

אין קאָמענדאַנטור האָט זיך אָנגעהויבן אויפצוקלערן ווער דער פאַרהאַלטענער ייד איז. דער לייטענאַנט האָט אַרויסגענומען זיין בלאָקנאָטל און אויסגעלייענט: עדוארד קאָטלינסקי.

דער קאָמענדאַנט האָט מיט אַ שמייכל פאַרזיכערט, אַז דאָס איז דער גראָדנער ייד יצחק קאָבראָווסקי, וועמען ער זוכט אַרום שוין אַ סך וואָכן.

ס'איז באַשלאָסן געוואָרן אַרויסצופירן פון טורמע „דעם יודע".

די טורמע האָט זיך געפונען ניט וויט פון קאָמענ־דאַנטור. אַן אונטעראָפּיציר פון דער זשאַנדאַרמעריע האָט יצחקן געבראַכט פון טורמע צום קאָמענדאַנט אין צימער.

דער קאמענדאנט: /צו יצחקן/ — דיין פארנאמע און פאמיליע?!

יצחק: איך הייס יצחק קאבראווסקי!

דער לייטענאנט: /(לייענט פון ביכעלע, אויפגערעגט/ דו הייסט דאך עדוארד קאטלינסקי?!

יצחק: — ניין! איך הייס יצחק קאבראווסקי.

דער קאמענדאנט האט מער קיינעם ניט געלאזן ריידן און באפוילן יצחקן אפצופירן צוריק אין טורמע. ביידע דייטשן פון קאונע האט ער באפוילן אין פארלויף פון א האלבע שעה צו פארלאזן גראדנע.

אין א פאר שעה ארום האט אן אונטעראפיציר יצחקן געבראכט פון טורמע אין קאמענדאנטור. דער קאמענדאנט האט א וויילע געקוקט אויף יצחקן און מיט א שמייכל אים געמאלדן, אז ער איז פריי און קען גיין צו זיך אין שטוב. פארן ארויסגיין האט ער געבעטן קאבראווסקין מארגן פרי צו באזוכן זיין פריואטע וואוינונג. קאבראווסקי האט אים אפגעדאנקט און איז אוועק א צופרידענער.

יצחק האט פון אלע איבערלעבענישן זיך דערשפירט זייער שלעכט. א שרעקלעכער שוידער און א קעלט האט אים באהערשט. א ד"ר האט פעסטגעשטעלט ביי אים 40 גראד טעמפעראטור און באפוילן בלייבן אין בעט מינימום פיר מעת־לעת. דורך זיין פרוי האט קאבראווסקי געמאלדן דעם קאמענדאנט, אז ער איז שטארק קראנק געווארן און צוגעזאגט אין א פינף טעג ארום אים צו באזוכן.

אלע פריינד און באקאנטע יידן זיינען געקומען מבקר חולה זיין יצחקן. ער האט פאר אלעמען אויסדערציילט זיינע שרעקלעכע איבערלעבענישן. יצחק האט זיך אויך דערוואוסט, אז דער קאמענדאנט איז אין קאונער טורמע געקומען אים באפרייען. ביי דער מאיארשע איז א באלוינונג פאר דעם געווען צוגעגרייט: א פוטער מיט 5000 רובל. געקומען צוריק פון קאונע האט ער גארניט געגנומען און געהייסן די מאיארשע, אפגעבן קאבראווסקיס פרייניד אלץ צוריק.

— איך האב קאבראווסקין פון קאונער טורמע ניט געקאנט ארויסנעמען — האט ער מיט פארדרוס דאן דערציילט דער מאיארשע.

יצחקס א ברודער האט געשאפן פעלכלעך פאר א קאראקולנעם מאנטל, א גוטע שטיקל שטאף אויף א קאסטיום און א גאלדענעם זייגער. מיט דער שיינער מתנה איז יצחק נאכן געזונט ווערן אווען צום קאמענדאנט אין זיין פריואטער וואוינונג.

דער קאמענדאנט רידעל האט יצחקן אויפגענומען מיט א פריינטלעכן שמייכל, האט פארשלאסן די טיר פון זיין וואוינונג. קאבראווסקי האט אפגעגעבן די מתנה, פון וואס דער קאמענדאנט איז געווען זייער צופרידן און געבעטן זיך זעצן. ער האט אוועקגעשטעלט א פלאש קאניאק אויפן טיש און האט א גליקלעכער געמאכט מיט קאבראווסקין א שנאפס. בין כוסה לכוסה האט יצחק אלץ אויסגעדערציילט דעם קאמענדאנט, וואס האט מיט גרויס שפאנונג אלץ אויסגעהערט. אויך דער קאמענדאנט האט מיט אלע איינצלהייטן דערציילט קאבראווסקין וועגן זיין פרואוו אים צו ראטעווען פון קאונער געלער טורמע און וועגן געשפרעך מיטן לייטענאנט אין קאמענדאנטור.

ביידע האבן זיך שטארק אנגעלאכט און זיך געהכמהט.

דער קאמענדאנט רידעל האט זיך מאיעסטעטיש אויפגעהויבן פון טיש, איז צו צו יצחקן און אים א קוש געטאן אין שטערן. ער האט מיט גרויס התפעלות באוואונדערט יצחקס איינפאלן, וואס האבן אים דערמעגלעכט צו ראטעווען זיין לעבן, און האט דערצו נאך געהאלטן ווארט און געשאפן די אים צוגעזאגטע פעלכלעך אויף „פעלצע".

דער קאמענדאנט האט יצחקן פארזיכערט, אז כל זמן ער וועט זיין אין גראדנע וועט ער אים שיצן. ער האט אבער באדויערט, וואס אים וועט אינגיכן אויסקומען אוועקצופארן פון גראדנע טיפער אין רוסלאנד. פארן אוועקגיין האט דער קאמענדאנט רידעל קאבראווסקין געווארנט:

— דו האסט מיט דיינע אויגן געזען, וואס מען מאכט מיט די יידן. נאך מיין אוועקפארן זאלסטו, ווי ביז איצט, האבן דעם קאפ אויף די פלייצעס און וויסן וואס דו האסט צו טאן. דאס וואס דו האסט געזען אין קאונע וועט זיין אויך אין גראדנע און אומעטום, וואו עס לעבן יידן אין איראפע.

נאך דעם פאל איז דער קאמענדאנט נאך געווען א חודש צייט אין גראדנע. יצחק איז געווארן א שטענדיקער ארייניגייער ביי אים אין שטוב. דער קאמענדאנט האט יצחקן באשיצט פון אלע געפארן. פארשטייט זיך, אז פאר אלץ האט ער געקראגן „מתנות" און „פעלצע".

צווישן מאל האט יצחק אויסגעפועלט ביים קאמענדאנט צו שיקן א לאסט־אויטא קיין ווילנע, פון וואנעט יצחקס ברודער האט געבראכט א זיבעציק יידן, וואס האבן זיך פון ווילנע צייטווייליק געראטעוועט פון א זיכערן טויט. דעם לאסט־אויטא מיט די יידן האט אונטערוועגס באוואכט א גרופע זשאנדארמען פון גראדנער קאמענדאנטור.

נאכן אוועקפארן פון דעם קאמענדאנט רידעל, איז אין גראדנע געשאפן געווארן דאס געטא.

פארן ליקווידירן דעם געטא איז יצחק מיט זיין פאמיליע אנטלאפן אין די וועלדער ארום שטעטלע מארצינקאנץ, וואו ער האט זיך געטראפן מיט א שוועסטער און פיר ברידער.

אין דער צייט האבן אין „רוסקאיא פושטשא" ארומגעבלאנקעט געראטעוועטע יידן פון ארומיקע שטעטלעך. יצחק האט זיך מיט די יידן געטראפן און ס'איז געשאפן געווארן א פארטיזאנער גרופע. געווער האבן זיי ביסלעכווייז איינגעשאפט פאר געלט. אין דער גרופע זיינען געווען א פופציק פרויען מיט קינדער און אזא צאל מענער.

אין דעם וואלד האט אפגעירט א ספעציעלער דעסאנטאטריאד אונטער דער אנפירונג פון יידישן מאיאר דאוויד‌אוו. דער ספעציעלער אטריאד האט געהאלפן דעם יידישן משפחה־אטריאד, האט זיי שפעטער באוואפנט

און אַריינגעצויגן אין אַקטיוון קאַמף קעגן די דייטשן און זייערע נאַכלויפער, די ליטווינער.

דער משפחה־אָטריאַד האָט אונטער דער אָנפירונג פון יצחק קאַבראָווסקי אַראָפגעלאָזן פון די אייזנבאַן־ליניעס פופצן מיליטעריש עשעלאָנען. יצחק איז דערפאַר באַשאָנקען געוואָרן מיט הויכע סאָוו. אויסצייכענונגען: „פאַטערלענדישער קריג" פון ערשטן גראַד און „פאַרטיזאַנען־מעדאַל" פון ערשטן גראַד. כמעט אַלע יידן פון יצחקס משפחה־אָטריאַד זיינען געבליבן לעבן. זיי זיינען באַפרייט געוואָרן דעם 30־טן יולי 1944 דורך דער רויטער אַרמיי.

דער יידישער משפחה־אָטריאַד אונטער קאַבראָווסקיס אָנפירונג האָט ביי יעדער געלעגנהייט נקמה גענומען פון אַלעמען, וואָס האָבן מיט וואָס ניט איז זיך פאַרשולדיקט קעגן די יידן, און אין דער ערשטער רייַ, מיט די וואָס האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער יידן־פאַרניכטונג.

ניט איין דאַרף אין ליטע, ניט איין פויערים פאַמיליע וועט נאָך אַ סך יאָרן געדענקען די אויסגעפירטע נקמה־אַקטן פון יידישן אָטריאַד. ווי אַ סימבאָל פון טויט און שרעק וועט אַ סך יאָרן נאָך פאַרבלייבן פאַר זיי יצחק קאַבראָווסקי מיט זיינע העלדישע בריידער.

פערזענלעכקייטן

שאול־פנחס ראבינאוויטש (שפ"ר)

א

דאָס וועלט־יידנטום בכלל און דאָס ליטווישע יידנטום בפרט האָט פאַרנאָכלעסיקט אַ זייער וויכטיקן יוביליי פון איינעם פון די גרעסטע יידישע פערזענלעכקייטן אין פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט; אַ פערזענלעכקייט אויף וועמענס גייסטיקע שאַפונגען עס זיינען דערצויגן געוואָרן 2 דורות פון יידישער יוגנט; פון וועמעס גייסטיקע קוואַלן עס האָבן געשעפט די משכילים פון פאַרגאַנגענעם דור; אַ פערזענלעכקייט וואָס האָט אַרויפגעדריקט איר שטעמפל אויף אַ גאַנצן דור, דער דור פון חבת־ציון, — פון דעם באַרימטן חכם און היסטאָריקער, דעם איבערזעצער פון גרעץ־געשיכטע, ר' שאול פנחס ראַבינאָוויטש, וועלכער איז באַקאַנט אין דער העברעאישער ליטעראַטור אונטער דעם פסעודאָנים: שפ"ר.

שפ"ר האָט געשטאַמט פון אַ משפחה פון גאונים און רבנים, פון וועלכע אירע ערשטע וואָרצלען דערגרייכן אַזש ביז צום גאון ר' משה רבקש, דער בעל־„באר הגולה". פון פאָטערס צד שטאַמט ער פון דער באַרימטער פאַמיליע ראשקעס, וועלכע האָט געוואוינט אין ירושלים דליטא (ווילנע) נאָך אינעם 17־טן יאָרהונדערט. איינער פון די לעצטע שפראָצן פון דער דאָזיקער פאַמיליע איז געווען ר' שמואל מרדכי ראשקעס, וועלכער האָט פאַרנומען דעם פּלאַץ פון אַ מגיד און מו"ץ אין שניפישאָק נעבןווילנע. ער האָט געהאַט צוויי זין. דער בכור, ר' אריה לייב, האָט נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער געירשנט זיין פּלאַץ אין שניפישאָק אַלס ראב"ד. דער יינגסטער איז געווען שאול פנחס ראַבינאָוויטש (דער פאַמיליען נאָמען ראַבינאָוויטש איז אים פאַרבליבן פון זיין פּריזיוו: זייערער אַ קרוב, ר' יצחק אייזיק ראַבינאָוויטש פון טעלזש האָט אים אַדאָפּטירט, ווי דער שטייגער איז געווען אין דעמאָלטיקע צייטן, כדי אים צו ראַטעווען פון מיליטער).

שאול פנחס ראַבינאָוויטש איז געבוירן געוואָרן ר"ח ניסן תר"ה אין טאָוראָגע. שוין אין זיין יינגסטער קינדהייט האָט שפ"ר אַרויסגעוויזן גאונישע פעאיקייטן: צו עלף יאָר איז ער געווען בקי אין די דריי בבות מיט רש"י, תוספות און אלפס. אַלס אַ בחור פון 14 יאָר האָט ער זיך אָנגעהויבן צו באַשעפטיקן מיט ספרי־השכלה: האָט געלייענט די ווערק פונעם רמב"ם, שד"ל, שו"ר, רנ"ק און פון די משכילי־ווילנע. צו אַכצן יאָר האָט ער חתונה געהאַט מיט אַן אייניקל פונעם אָשמיאַנער רב, ר' אברהם הכהן. זיין יונגע פרוי צירל איז געווען, לויט די באַגריפן פון דער דעמאָלטיקער צייט אַן אשה־משכלת, האָט געלייענט רוסישע ביכער, און איז בכלל געווען אַן אינטעליגענטע פרוי.

שפ"ר איז געווען אין מאַטעריעלן זין אַן אומגליק־לעכער מענטש. אומגליק האָט אים פאַרפאָלגט זיין גאַנץ לעבן אויף שריט און טריט: באַלד נאָך דער חתונה איז געשטאָרבן זיין שוויער, אַ ייד אַן עושר, א באַזיצער פון אַ ביר־ברויערייַ, אויף וועלכן שפ"ר האָט געלייגט גרויסע האָפענונגען, אַז ער וועט אים געבן די מעגלעכקייט צו זיצן און לערנען כדי זיך פאָרצובריייטן צו רבנות. אָבער צו זיין אומגליק איז ער באַלד געשטעלט געוואָרן פּנים אל פּנים מיט דער נאַקעטער ווירקלעכקייט פונעם לעבן. אָבער דאָ איז אים צו הילף געקומען זיין יונגע אינטעליגענטע פרוי: בשותפות מיט אַ חברטע האָט זי געעפנט אַ געשעפט, כדי צו געבן איר מאַן די מעגלעכ־קייט זיך צוווידמען זיין שטודיום.

אין יענער צייט איז שפ"ר נאָך געשטאַנען מיט ביידע פיס אויפן באָדן פון תורה און יראת־שמים, און האָט באַשלאָסן זיך צו ווידמען רבנות. ער איז אַוועק קיין קאָוונע אין בית־המדרש פונעם באַרימטן גאון דעם בעל־מוסר ר' ישראל סאַלאַנטער. אָבער די נייע שטרעמונגען, וואָס האָבן אָנגעפילט אין יענער צייט די לופט פון דער יידישער גאַס, — האָבן אויך אים אַוועקגעפירט אויף נייע וועגן. אין קאָוונע האָט ער זיך באַקענט מיט די גרעסטע משכילים פון יענער צייט: הערמאַן שאַפּירא, דער שפּעטערדיקער פראָפעסאָר פון מאַטעמאַטיק אין הייידל־בערג, ליפמאַן ליפקין, ר' ישראל סאַלאַנטערס זון, אברהם מאַפו און אַנדערע. אַחוץ דער חברה משכילים האָט שפ"ר געפונען אַ נייעם קוואַל פאַר זיין וויסנסדורשט: ער האָט זיך באַקענט מיט אַ פראָטעסטאַנטישן דייטשן גלח, וועלכער האָט געוואָלט לערנען ביי אים די העברעאישע שפראַך, און דערפאַר האָט ער אים, שפ"רן, געלערנט דייטש און אויך אַריינגעפירט אין דער דייטשער ליטעראַטור, פילא־זאָפיע און וועלט־געשיכטע. די קאָוונער תקופה האָט אים אויך אַרייַנגעבראַכט די סמיכות אויף רבנות, וועלכע ער האָט באַקומען פון ר' ישראל סאַלאַנטער און אַנדערע.

אין יאָר תרל"ה האָט זיך שפ"ר באַזעצט אין וואַרשע, וואו ער האָט געמאַכט זיינע ערשטע שריט אַלס העברע־אישער שרייבער: ער איז אָנגאָנשירט געוואָרן פון ח. ז. סלאָנימסקי, רעדאַקטאָר פון „הצפירה", צו שרייבן פאַר דער צייטונג דעם וועכנטלעכן פאָליטישן איבערבליק. שוין זיינע ערשטע אַרטיקלען האָבן אויף זיך געצויגן די אויפ־מערקזאַמקייט פון דער גאַנצער יידישער וועלט. הויפט־

זעכלעך האבן זיינע ארטיקלען אויסגענומען מיט זייער מליצהדיקער שפראך, וועלכע איז דעמאלט געווען זייער באליבט. שפעטער איז ער אויך געווארן דער פאליטישער באריכטגעבער פונעם „המליץ". אחוץ דעם האט ער אויך געשריבן פארשיידענע ארטיקלען, הויפטזעכלעך ווי־סנ־שאפטלעכע, פון וועלכע דער עולם האט געלעקט די פינגער. זיינע ליטעראַרישע ארבעטן, וואס האט זיך דעמאלט זייער שלעכט באצאלט, האבן אים אבער ניט געקאנט מפרנס זיין; ער האט נאך געמוזט א ביסל צוקנעלן. זעלבסט־פארשטענדלעך, אז אזא לעבן האט אים ניט געקאנט באפרידיקן, ווייל ער איז ניט געווען קיין יושב־אוהל. ער איז פיל מער געווען א געזעלשאפטלעכע נאטור, וואס האט געשטרעבט צו געזעלשאפטלעכער טעטיקייט אויף א גרויסן מאסשטאב.

זיין זון, שמואל ראבינאוויטש, דער באוואוסטער סא־ציאל־רעוואלוציאנער, וועלכער איז דורך דער צארישער רעגירונג פארשיקט געווארן קיין סיביר, האט אין זיינע שריפטן (ייוא־בלעטער 3, זייט 316) געפרואוט צו באצייכענען זיין פאטער אלס רוסישן רעוואלוציאנער. לויט זיין מיינונג, האט זיין פאטער אין די 80־קער יארן פון פאריקן יארהונדערט געהערט צו דער קלייניער גרופע, וואס האט געהיים אינפארמירט דער אויסלענדישער וועלט וועגן די רדיפות אויף יידן אין רוסלאנד און געהאלפן דער באקאנטער פראטעסטבאוועגונג קעגן דער רוסי־שער רעגירונג. שמואל ראבינאוויטש ברענגט פיל בא־וייזן צו באשטעטיקן זיין מיינונג. אבער די אלע באוויזן זיינען ניט אויטענטיש. אין דער גאנצער העברעאישער און יידישער ליטעראטור געפינט זיך ניט קיין שפור פון וועלכער עס איז טעטיקייט פון שפ״ר אין דער רוסישער רעוואלוציע.

זיין איידעם, יוסף מייזעל, באשעפטיקט זיך אין זיין בוך „האיש ובעלו" (תל־אביב 1943) מיט דער דאזיקער פראגע און באוויזט דעם היפוך פון ש. ראבינאוויטש.

ווי די מעשה זאל ניט זיין, באוויזט דער דאזיקער וויכוח, אז שפ״ר איז געווען א זייער דינאמישע פערזאן, וואס האט געשטרעבט צו מעשים אין א גרויסן פארנעם. זיין שריפטשטעלערישע טעטיקייט האט אים ניט געקאנט באפרידיקן. אבער באלד זיינען געקומען געשעענישן פון א גרויסן פארנעם, וועלכע האבן געפירט צו א קריזיס אין דער גייסטיקער וועלט־אנשויאונג פונעם רוסישן יידנטום און ארויסגעפירט נייע פערזענלעכקייטן אויף דער ארענע פון דער יידישער פירערשאפט, צווישן וועלכע עס האט פארנומען דעם ערשטן פלאץ שאול פנחס ראבינאוויטש (שפ״ר).

ב

אז מיר וועלן מאכן אן איבערבליק איבער דער גאנצער טעטיקייט פון שפ״ר אין די דרייסיק פרוכט־באראטע יארן פון זיין לעבן, וועלן מיר קומען צום באשלוס, אז מען קאן די דאזיקע טעטיקייט איינטיילן אין צוויי פעריאדן:

א. דער פעריאד פון זיין געזעלשאפטלעכער טעטי־קייט און

ב. דער שריפטשטעלערישער פעריאד:

די פאגראמען אין דרום־רוסלאנד, וואס זיינען ארא־פעפאלן ווי א דונער אין מיטן העלן טאג אויפן רוסישן יידנטום אין יאר 1881, האבן מיט אין קלאפ צעשלאגן די האפענונגען פון די משכילים צו לייזן די יידן־פראגע דורך אלגעמיינער בילדונג פון די יידישע מאסן. ווידער איז א גרויסער טייל פונעם איראפעאישן יידנטום געשטאנען אין טיפן יאוש מיטן וואנדערשטאק אין האנט און מיט דער טארבע אויף די פלייצעס. די יידן־פראגע אין אייראפע איז ווידער אמאל אויפגעמישט געווארן אין איר גאנצער ביטערקייט און האט אוועקגעשטעלט די יידישע וועלט הן אין רוסלאנד גופא הן אין מערב־אייראפע פאר זייער שווערע פראבלעמען.

צווויי הויפט פראבלעמען זיינען געשטאנען פאר די יידישע גדולים:

1. די פראגע, וואס איז נאך עד־היום ניט געלייזט געווארן, ווי אזוי אויפצואועקן דאס וועלט־געוויסן לגבי דעם שרעקלעכן בראך פונעם יידישן פאלק; און

2. דאס רעגולירן די גרויסע עמיגראציע־כוואליע, וואס האט געשטראמט פון רוסלאנד אין פארשיידענע זייטן אן א ציל און אן א טאלק.

דא האט זיך שפ״ר אריינגעווארפן מיט זיין גאנצער פירערישער און שריפטשטעלערישער קראפט, און אין א קורצער צייט איז ער געשטאנען אין דער שפיץ פון דער גאנצער חיבת־ציון־באוועגונג. אין דער גרופע שריפט־שטעלער, וואס האבן זיך דעמאלט פארא־ייניקט צו א געמיינזאמער אקציע, ווי: משה לייב ליליענבלום, יהלל (יהודה לייב לעווין), יעקב ליפשיץ, א. ש. פרייד־בערג, רש״י פין, און אנדערע — איז שפ״ר געווען די טרייי־בנדיקע קראפט. ער האט כמעט אליין געפירט די קאלא־סאלע קארעספאנדענץ מיט די אויסלענדישע יידישע עסקנים אין בערלין און אין לאנדאן, כדי דורך זיי צו ווירקן אויף די רעגירונגען פון זייערע לענדער, זיי זאלן פועלן ביי די רוסישע סאטראפן אפצושטעלן די פאגראם־כוואליע און שיצן די יידן פון די רוצחים. און ניט נאר דאס אליין: ער האט אויך געפרואווט שריפטשטעלעריש באקעמפן די פאגראמען: נאכן ווארשעווער פאגראם (25 דעצעמבער 1881) האט שפ״ר אין א ריי ארטיקלען אין „רוסקי יעוורעי", אין „ראזסוויעט" און אין „המליץ" קריטיקירט די רוסישע רעגירונג, אויף וויפל דאס איז דעמאלט מעגלעך געווען — פאר אירע שענדלעכע מעשים. נאר א דאנק שפר״ן האט זיך די גאנצע יידישע אינטע־ליגענץ אין אויסלאנד פאראינטערעסירט מיט דער לאגע פונעם רוסישן יידנטום און געמומען אין דער גאנצער זאך אן אקטיוון אנטייל.

און אין דער רעגולירונג פון עמיגראציע האט שפ״ר געמומען דעם גרעסטן אנטייל: אין דער ערשטער צייט איז ער געווען פאר עמיגראציע קיין אמעריקע און קעגן

ארץ־ישראל. זיין קעגנערשאפט צו א״י איז געווען מער אַ פראַקטישע ווי אַ פרינציפיעלע. ער איז תמיד געווען און פאַרבליבן דער גרויסער חובבי־ציון. נאָר אַזוי ווי דאָס רוסישע יידנטום האָט זיך געגייטיקט אין אַ באַל־דיקער אַקציע, האָט ער געקוקט אויף דער גאַנצער זאַך פון אַ פראַקטישן שטאַנדפונקט. אין דער צייט, ווען אויף א״י זיינען די אויסזיכטן געווען שוואַכער, זיינען זיי אויף אַמעריקע געווען זייער גוטע. און דערפאַר האָט ער גע־שטיצט די עמיגראַציע קיין אַמעריקע. שפּעטער האָט ער זיין מיינונג געענדערט.

גרויס און פילזייטיק זיינען געווען די מעשים פון שפ״ר פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער חיבת־ציון־באַ־וועגונג אין די קומענדיקע יאָרן. ניט דאָ איז דער פלאַץ צו דערציילן די פרטים פון זיין גרויסן און רייכן שאַפן. איך וויל נאָר אָנווייזן אויף אַ צוויי־דריי פאַקטן פון זיין טעטיקייט: די ערשטע „אגודות חובבי־ציון״ אין ווארשע און אין דער סביבה זיינען געשאַפן געווארן דורך שפ״ר מיט דער אונטערשטיצונג פונעם גאון ר׳ שמואל מאָהי־לעווער און אייניקע פון דער ווארשעווער יוגנט, צווישן וועלכע עס איז געווען דער שפּעטער פון עספּעראַנטאָ, ד״ר לעאָן זאַמענהאָף (תרמ״ב). פיל לעבן, אַרבעט און געלט האָט שפ״ר אַריינגעבראַכט אין דער חיבת־ציון־באַוועגונג, דורך זיין גלענצנדיקן אינפאַל אויסצונוצן דעם 100־יאָריקן יובילייַ פון משה מאָנטיפיאָרי לטובת דער חבת־ציון־באַוועגונג. די דאָזיקע אַקציע איז געווען אַ התחלה צו אַ צווייטער אַקציע, וועלכע איז באַקאַנט אונטערן נאָמען: „מזכרת משה״; זי איז באַשטאַנען אין פאַרקויפן דאָס בילד פון משה מאָנטיפיאָרי, אונטער וועלכן עס איז געווען אַ פאַקסימילע פון זיין אונטער־שריפט אין לאַטיין און עבֿרית און אַ שיר פון יהודה לייב גאָרדאָן. דאָס בילד האָט אַריינגעבראַכט אַ סומע פון אַן ערך 20.000 רובל, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ זייער גרויסער בייטראָג פאַר קויפן באָדן אין ארץ־ישראל. און נאָך אַ דריטע טאַט איז ווערט דער־מאָנט צו ווערן: דער קאָנגרעס אין קאַטאָוויץ (ועידת קאַטוביץ), אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט די חובבי־ציון פון ביידע לאָגערן: די ארטאָדאָקסן און די פרייע (אין יאָר תרמ״ה), — איז געווען אויסשליסלעך זיין, שפ״רס, ווערק. ער האָט אויך געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף דעם גאַנצן גאַנג פון דעם קאָנגרעס און אויף אירע באַשלוסן. אויף זיין פאַרלאַנג איז געגרינדעט געווארן אַחוץ דעם צענטער אין אָדעס, אונטער דער לייטונג פון מל״ל, אַ צווייטער צענטער אין וואַרשע אונטער זיין, שפ״רס, לייטונג.

מיט דער ועידת־קאַטאָוויץ דערגרייכט שפ״ר דעם העכסטן פונקט אין זיין געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. נאָך דער וועידה הייבן זיך אָן פאַר אים ביטערע צייטן: עס קומט אַ שטאַרקע קריטיק קעגן דער וואַרשעווער עקזעקוטיוו און ספּעציעל קעגן שפ״רן. די סיבה פון דער דאָזיקער קריטיק איז צו זוכן אין די 100 רובל אַ

חודש געהאַלט, וואָס די וועידת־קאַטאָוויץ האָט באַ־שטימט פאַר שפ״רן. אַ קלייניקייט! אָבער ריזיק געהאַלט אין יענע צייטן. די קנאה, וואָס דער דאָזיקער פאַקט האָט אַרויסגערופן, איז געווען אין־לשער. די קריטיקער און די שונאים זיינען געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. נאָך צוויי יאָר פון שווערן קאַמף קעגן די רכילות, זלזולים, פאַמפלעטן און פאַסקווילן אין דער העברעאישער און יידישער פרעסע — האָט שפ״ר אין יאָר תרמ״ז, נאָך זעקס יאָר אומדער־מידלעכער אַרבעט, פון ליידן גייסטיק און מאַטעריעל, דעמיסיאָנירט פון זיין אַמט אַלס סעקרעטאַר פונעם וואַר־שעווער מרכז פון די חובבי־ציון.

אָזוי טרויעריק האָט זיך געענדיקט דער ערשטער פּעריאָד פון זיין שווערער אַרבעט.

ג

מיט דעם יאָר תרמ״ז הייבט זיך אָן פאַר שפ״רן אַ נייע עפּאָכע, אָן עפּאָכע פון שריפטשטעלערישער אַרבעט, וועלכע האָט אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר באַרייכערט די העברעאישע ליטעראַטור מיט אייניקע זאַמלביכער, וואָס אָנטהאַלטן ווערטפולן מאַטעריאַל אין געשיכטלעכן און ווייסנשאַפטלעכן זין. שפ״רס אַרבעט איז ניט געווען סתם־ליטעראַטור. זי האָט פיל מער געהאַט דעם צוועק צו שאַפן אַ נאַציאָנאַלע ליטעראַטור, וואָס זאָל זיך באַ־שעפטיקן מיט יידישע פראַגן און זאָל זוכן וועגן ווי צו באַנייען דאָס יידישע לעבן אויף נייע יסודות. מיט אָנדערע ווערטער: ער האָט באַשלאָסן פאַרצוועגן די אַרבעט פאַר חבת־ציון מיט זיינע שריפטשטעלערישע כו־חות. אָלס פראַקטישער מענטש האָט ער פאַרשטאַנען, אַז דאָס זאָמלבוך ווערט ניט האָבן קיין קיום, אויב ער ווערט זיין אייגזייטיק. ער האָט דעריבער געבעטן זיינע מיט־אַרבעטער זיך ניט צו קאָנצענטרירן בלויז אויף פראַב־לעמען פון יישוב ארץ־ישראל; נאָר אויך באַהאַנדלען אָנדערע געביטן, ווי: ליטעראַטור, דערציאונג וכדומה, באַלויכטן פון דעם נאַציאָנאַלן שטאַנדפונקט.

דאָס דערשיינען פון דעם ערשטן יאָרבוך „כנסת ישראל״ איז געווארן אַ ליטעראַריש געשעעניש. אמת, אַז נאָך פאַר „כנסת ישראל״ זיינען דערשינען אָנדערע יאָרביכער ווי: „אוצר הספרות״ פון גרבר; „האסיף״ פון סאָקאָלאָוו. אָבער דער „כנסת ישראל״ האָט זיך ספּע־ציעל אויסגעצייכנט מיט זיין רייכן אינהאַלט אין חכמת ישראל, וואָס איז דעמאָלט געווען זייער מאָדערן. און דער עיקר: מיט זיין פובליציסטישן טייל, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט די בעסטע העברעאישע שרייבער פון דער צייט, און שפ״ר אַליין בתוכם. די „כנסת ישראל״, וואָס איז דערשינען דריי מאָל, איז אויפגענומען געווארן פון אַלע יידישע געלערנטע אין אַלע איראָפּעאישע לענ־דער מיט גרויס באַגייסטערונג, הויפּטזעכלעך אין מערב־אייראָפּע. דאָס יאָרבוך האָט געמאַכט אַזאַ גלענצנדיקן אייndrוק מיט זיין פילזייטיקן מאַטעריאַל, אַז מען האָט אַפילו פאַרקוקט דעם נאַציאָנאַלן טאָן, וועלכער האָט גאָר־

ניט געשמעקט די רוסישע משכילים, ווי דעם דעמאָל־טיקן דובנאָוו, אַ שטייגער.

אָבער נאָך פיל וויכטיקער ווי די יאָרביכער „כנסת ישראל", איז געווען שפּ״רס אַרבעט אויפן געביט פון געשיכטע. שפּ״ר איז ניט געווען קיין אָריגינעלער היס־טאָריקער. אין איינער פון זיינע שריפטן גיט ער אַליין צו, אַז ער האָט „ניט די גייסטיקע קראָפט צו שאַפן אַ יידישע געשיכטע" („לא איש כמוני להתהדר בעטרת כותב דברי הימים לבני ישראל"; „המליץ", 1895, גל. 58). אָבער זיין גרויסע בקיאות אין דער אַלטער העברע־אישער ליטעראַטור האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו אַנאַליזירן און קריטיקירן יידישע געשיכטע. און דערפאַר איז געווען דער גרעסטער פאַרדינסט פון שפּ״רן — זיין העברעאישע איבערזעצונג פון גרעצס געשיכטע און איר פאָרעפּנטלעכונג אין 8 בענדער מיט באַמערקונגען און צוגאָבן פון שפּ״רן אַליין און פון א. א. הרכבי.

די באַמערקונגען פון שפּ״רן זיינען צעשפרייט איבערן גאַנצן ריזיקן היסטאָרישן ווערק. און אין די בענדער, וועלכע באַהאַנדלען די געשיכטע פון די יידן אין פוילן, פאַרוואַנדלט זיך שפּ״ר פון אַן איבערזעצער אין אַ זעלב־שטענדיקן היסטאָרישן פאָרשער. די 8 בענדער פון שפּ״רס איבערזעצונג אַנטהאַלטן די ערשטע 10 בענדער פון גרעצס געשיכטע. דעם 11־טן באַנד, וועלכער באַהאַנדלט די עפאָכע פון 1750 — 1848, האָט שפּ״ר ניט געוואָלט איבערזעצן. ער איז געווען אין דער מיינונג, אַז דער דאָזיקער באַנד אַנטשפּרעכט ניט דער ווירקלעכקייט. גרעץ האָט געזען אינעם דייטשן יידנטום פון זיין צייט דעם שמן און די סולת פונעם וועלט־יידנטום. ער האָט אַבסאָלוט ניט פאָרשטאַנען און ניט געזען די גרויסע עקאָנאָמישע און גייסטיקע כוחות פונעם מזרח־יידנטום — אין פוילן און אין רוסלאַנד. שפּ״ר האָט דערפאָר באַשלאָסן אַליין צו שרייבן אַ 3 בענדיקע געשיכטע פונעם רוסיש־פוילישן יידנטום פאַר די לעצטע דורות. גלייכצייטיק האָט ער אויך בדעה געהאַט צו שרייבן די געשיכטע פונעם רוסישן יידנטום פונעם אָנפאַנג פון דער ראַמאַנאָוו־דינאַסטיע ביז דער לעצטער צייט. אָבער, ווי עס ווייזט אויס, זיינען בײדע שאַפונגען געבליבן אין כתב־יד ניט פאַרענדיקט.

די יידישע געשיכטע פון גרעץ־שפּ״ר אין העברעאיש איז געבליבן עד־היום, ניט געקוקט אויף אַלע אירע פעלערן, איינע פון די וויכטיקסטע שאַפונגען אין דער נייער־העברעאישער ליטעראַטור, וועלכע האָט געהאַט אַן אומגעהויערע השפּעה אויף צוויי דורות יידישע יוגנט. טויזנטער און צענער־טויזנטער יידישע לייענער האָבן געשעפט פון גרעצס־שפּ״רס געשיכטע וויסן און ליבע צום יידישן פאָלק.

הערמאַן פראַנק

הערמאן מינקאווסקי

דער וועלט־באַרימטער מאַטעמאַטיקער און מיטשאָפער פון דער רעאַליוויטעט־לערע

די גרעסטע וויסנשאַפטלעכע אַנטדעקונג פון דער ערשטער העלפט פון 20־טן יאָרהונדערט איז די רעלאַ־טיוויטעטס־טעאָריע, און אייגער פון די דריי מאַטעמאַ־טיש־פיזיקאַלישע גאונים, וואָס האָבן זי דער וועלט גע־געבן, איז דער ליטווישער ייד הערמאַן מינקאָווסקי. די אַנדערע צוויי זיינען דער דייטשער ייד אַלבערט אײַנ־שטיין, און דער האָלענדער הענדריק לאָרענץ.

געבוירן אין אַלעקסאָט, בײַ קאָווגע, דעם 22־טן יוני 1864, אַלס אַ יינגערער ברודער פון באַרימטן מעדיצינער פראָפעסאָר אָסקאָר מינקאָווסקי, איז דער שפּעטערדיקער מאַטעמאַטישער גאון נאָך אַלס קליין קינד אַוועקגעפירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, בעת זיינע עלטערן האָבן זיך באַזעצט אין קעניגסבערג. אין יאָר 1872, צו 8 און אַ פערטל יאָר איז ער אַנגעקומען אין דעם „סעפּטימא" קלאַס פון „אַלטשטעטישן גימנאַזיום" אין קעניגסבערג. גאַנץ פרי האָט ער אַרויסגעוויזן אַן אומגעהויערע אויפפאַסונגס־קראָפט און אַ זעלטענעם זכרון און האָט דורכגעמאַכט דעם גימנאַזיע־קורס פיל שנעלער ווי די געווײַנלעכע תלמידים. צו 15 יאָר, אין 1880, האָט ער שוין באַקומען זיין „רייפקייט־צייגעניש", דיפלאָם. אין זעלביקן יאָר, פסח־צייט, איז ער אָנגעקומען אין קעניגסבערגער אוניווערזיטעט און דאָרט שטודירט, 5 סעמעסטער צייט, דער־הויפּט ביי די באַרימטע מאַטעמאַטיקער וועבער און פאָיגט, און שפּעטער — 3 סעמעסטער אין בערלינער אוניווערזיטעט ביי די וועלט־באַרימטע מאַטעמאַטיקער און נאַטור־פאָרשער קומער, קראָנעקער, ווייערשטראַסער, העלמהאָלטץ און קירכהאָף.

זיינע אומגעווײַנלעכע מאַטעמאַטישע פעאיקייטן האָבן זיך שוין גאַנץ פרי אַרויסגעוויזן. גלייך אויפן ערשטן סעמעסטער האָט ער באַקומען אַ גאָלט־פרעמיע פאַר דער לייזונג פון אַ זייער שווערער פראָבלעם; און ס׳איז ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש דער עפיזאָד, וואָס וויזט זיין גוט האַרץ, אַז ער האָט דאָס גאָלט, וואָס אים האָט געקומט, ניט געוואָלט נעמען און האָט דורכן אַוועקגעבן אַן

אַרעמען שול־חבר זיינעם, און דעריבער האָבן די בני־בית זיינע לחלוטין גאָרניט געוואוסט פון דער אויס־צייכענונג, וואָס צו אים איז אַריינגעפאַלן, פון אָט דעם ערשטן וויסנשאַפטלעכן דערפאָלג זיינעם. און אַלע וואָס האָבן אים אין די שפּעטערדיקע יאָרן געקענט זיינען געווען פול מיט לויב מכוח זיין גוטסקייט, באַשיידנקייט און פריינדלעכקייט צו אַלע וואָס זיינען געקומען אין באַרירונג מיט אים.

באַלד האָבן זיך געגומען באַווייזן סימנים פון זיין טיפער פאַראינטערעסירונג מיט די שוועריקייטן מאַטעמאַטישע ענינים. פרילינג 1881 האָט די פאַרייזער אַקאַדעמיע אַרויסגעשטעלט פאַר אַ מאַטעמאַטישן וועלט־קאָנקורס די פראָגע מכוח דער צעלייגונג פון גאַנצע צאָלן אין אַ סומע פון פינף קוואַדראַטן. דער 16־יעריקער קעניגסבערגער סטודענט, ה. מינקאָווסקי, האָט זיך מיטן גרעסטן ערנסט געגומען צו דעם פּראָבלעם און האָט עס געלייזט אויף אַ גלענצנדיקן אופן. אונטער דער מאַטאָ „קיין זאַך איז ניט שיין, וואָס איז ניט אמת, בלויז דאָס אמתע איז ליבלעך", האָט דער 18־יעריקער מינקאָווסקי אַרייגגעשיקט זיין אַרבעט דעם 30־טן מאַי 1882 אין דער פּאַריזער אַקאַדעמיע. און הגם די אַרבעט איז ניט געווען פאַרפאַסט אין פראַנצויזיש, נאָר אויף דייטש, בעת די קאָנקורס־תקנות האָבן גראָד פאַרלאַנגט, אַז אַלע צוגע־שיקטע אַרבעטן מוזן זיין אין פראַנצויזיש, האָט מען פאַר אים געמאַכט אַן אויסנאַם, און די קאָמיסיע איבער די פּרעמיעס האָט בפירוש דערקלערט, אַז דאָס ווערט געטאָן מחמת אָט־די פּרעמירטע אַרבעט האָט אַזאַ געוואָלדיקע באַדייטונג, אַז ס׳איז כדאי אָפּצוטרעטן צוליב איר פון די אַלגעמיינע תקנות. אין אַפּריל 1883, צו 19 יאָר, האָט הערמאַן מינקאָווסקי באַקומען דעם „גראַנד פּרי דע־סיאנס מאַטעמאַטיק" — דעם „גרויסן פּריז פון מאַטעמא־טישע וויסנשאַפטן" פון דער פאַריזער אַקאַדעמיע. גלייך האָבן די אַנטיסעמיטישע און שאָוויניסטישע קרייזן פאַר־פירט אַ העצע קעגן אַזאַ אויסצייכענונג פון אַן אויס־לענדער, און דערצו אַ דייטש און נאָך אַ יידישער דייטש. אָבער ס׳האָבן זיך אָנגענומען פאַר מינקאָווסקין צוויי פּא־ריזער אַקאַדעמיקער — ס. זשאַרדאַן און י. בערטראַן. דערביי האָט זיך פאַרקניפט אַן אינטערעסאַנטע וויסנ־שאַפטלעכע קאָרעספּאָנדענץ צווישן דעם יונגן מינקאָווסקי און דעם באַרימטן פראַנצויזישן מאַטעמאַטיקער מ. זשאַר־דאַן, אין וועלכער דער באַרימטער געלערנטער האָט געשריבן מינקאָווסקין: „אַרבעט כסדר, כ׳בעט אייך, אַז איר זאָלט ווערן אַ גרויסער געאָמעטער". אָט דעם פאַר־לאָנג האָט מינקאָווסקי פאַרווירקלעכט און האָט מיט אַ יאָר 20 שפּעטער איבעראַשט די גאַנצע געלערנטע וועלט מיט געאָמעטרישע אידייען, וואָס האָבן געשאַפן אַ נייע עפּאָכע אין דער וויסנשאַפט.

דעם 30־טן יולי 1885 האָט ער באַקומען דעם דאָק־טאָר־טיטול פון דעם פילאָזאָפישן פאַקולטעט פון

קעניגסבערגער אוניווערזיטעט פאַר אַ דיסערטאַציע אויף דער טעמע „אונטערזוכונגען איבער קוואַדראַטישע פאַר־מען". אין אַפּריל 1887 איז ער געוואָרן דאָצענט (געהילף־פּראָפעסאָר) אויפן אוניווערזיטעט אין באָן און דאָ האָט ער זיך געגומען שאַפן אַ נייעם צווייג פון דער מאַטעמא־טישער וויסנשאַפט, פאַר וועלכן ער האָט אַליין געשאַפן דעם כאַראַקטעריסטישן נאָמען „געאָמעטריע פון צאָלן", אַ געביט איבער וועלכן ער האָט שפּעטער אַרויסגעלאָזן אַ מאָנומענטאַלן ווערק אונטער דעם זעלביקן נאָמען — „געאָמעטריע דער צאָהלען". דאָס איז אַ גראַנדיעזער וויסנשאַפטלעכער פאַרזוך צו שאַפן אַ סינטעז, אַוועקלייגן אַ בריק, צווישן אַריטמעטישע זאַצן און רוימלעכע, גע־אָמעטרישע באַגריפן, און אָט די אידעע האָט ער צעענד־ליקער יאָר כסדר אַנטוויקלט און פאַרטיפט, דערפירנדיק זי צום סוף צו אַ מדרגה פון אַ גאַנץ נייער וועלט־קאָנ־צעפּציע, וואָס האָט געמאַכט אַ רושם און איבערקערע־ניש אין דעם נאַטור־באָגעם און אין דער טעאָרעטישער פיזיק פון 20־טן יאָרהונדערט.

זיין ביאָגראַף, דוד הילבערט, אַליין אַ באָרימטער מאַטעמאַטיקער, דערציילט, אַז די וואָקאַציעס בעת זיינע באָגער יאָרן פלעגט ה. מ. געווינלעך פאַרברענגען אין קעניגסבערג אין קרייז פון זיין משפּחה. און דעמאָלט פלעגט ער שפּאַצירן טעגלעך אין דער אומגעגנט פון שטאָט אין דער געזעלשאַפט פון אַנדערע צווויי עלטערע פון אים, און אויך יידן־מאַטעמאַטיקער, הורוויץ און דוד הילבערט, און פירן טיף־מאַטעמאַטישע שמועסן. איין מאָל, סוף 1890, האָט ער זיינע פריינט געשריבן פון באָן, אַז ער וועט ניט קומען אויף ווינטער־וואָקאַציע קיין קעניגסבערג, מחמת ער איז ראשו ורובו אַרייגגעטאָן אין טעאָרעטישער און פראַקטישער פיזיק, אַרבעט כסדר אין די לאַבאָראַטאָריעס און איניקע טעג אין וואָך טוט ער אַפּילו אָן אַ בלויען קיטל און גייט אַוועק אַרבעטן אין אַן אינסטיטוט פאַר דער אויסאַרבעטונג פון פיזיקאַלישע אינסטרומענטן. דאָס האָט אויף אים געהאָט אין יענער צייט אָט אַזאַ טיף־גייענדיקע השפּעה דער באָרימטער פיזיקער הייניריך הערץ (1857—1894), דער דערפּינדער פון די „עלעקטרישע כוואַליעס", וואָס האָט אַזוי אַרום געלייגט דעם יסוד פאַרן דראָטלאָזן טעלעגראַף און טע־לעפאָן, און וואָס איז געווען אויך פון יידישן אָפשטאַם און אַ פּראָפעסאָר אין באָנער אוניווערזיטעט. מינקאָווסקי האָט זיך שפּעטער מודה געווען פאַר זיינע פריינט, אַז די מאַדערנע פיזיק האָט געהאָט אַזאַ טיפן צויבער פאַר אים, אַז ווען הייניריך הערץ וואָלט אַזוי טראָגיש־יונג ניט געשטאָרבן (צו 37 יאָר), וואָלט ער, מינקאָווסקי, מסתם זיך אינגאַנצן אָפּגעגעבן דער מאַטעמאַטישער פיזיק, דאָס מיינט דעם געביט, אויף וועלכן ס׳האָט שפּעטער דערגרייכט אַ וועלט־באַרימטקייט זיין, מינקאָווסקיס, יינ־געראר בן־דור, אַלבערט איינשטיין.

אין אויגוסט 1892 איז מ. געוואָרן אַן „אויסערארדנט־

לעכער פראָפעסאָר אויף דעם פילאָזאָפישן פאַקולטעט" אין באָן. אין 1894 האָט מען אים געגעבן די הויפט־קאַטעדרע (אָרדינאריאַט) פון מאַטעמאַטיק אין קעניגס־בערגער אוניווערזיטעט, וואו ער איז מיט אַ יאָר שפּעטער געוואָרן נאַכפאָלגער פון זיין, עלטערן פון אים, פרייִנד און פאָרערער, דעם באָרימטן מאַטעמאַטיקער פראָפעסאָר דוד הילבערט, וועלכער איז אַריבער קיין געטינגען, אַ קליינע שטאָט, באָרימט מיט איר גרויסן אוניווערזיטעט.

אָבער שוין אין אַ יאָר שפּעטער האָט אים אייִנ־געלאָדן צו זיך דער באָרימטער „איידגענעסישער (פעדע־ראַלער) פּאָליטעכניקום" אין ציריך. דאָרט, אין ציריך, האָט ה. מ. חתונה געהאַט מיט אויגוסטא אַדלער פון שטראַסבורג, אין עלזאַס, און איז פאַרבליבן אין דער שווייץ ביזן האַרבסט פון יאָר 1902. דעמאָלט האָט מען ספּעציעל פאַר ה. מ. צו 38 יאָר, געשאַפן אַ נייע „אָר־דענטלעכע" מאַטעמאַטישע פראָפעסור אין געטינגען, אַ שטאָט, וואָס האָט שטענדיק געהאַט אַ שם אין דער גאַנצער וויסנשאַפטלעכער וועלט אַלס דער גרעסטער צענטער אין איראָפּע פון דער טעאָרעטישער מאַטעמאַטיק און פיזי־קאַלישער נאַטור־וויסנשאַפט. נאָך אין יאָר 1901 האָט „קע־ניגלעכע געזעלשאַפט דער וויסנשאַפטן" אין געטינגען אויסגעקליבן ה. מ. פאַר אַ קאָרעספּאָנדענט מיטגליד פון דער „מאַטעמאַטיש־פיזיקאַלישער קלאַסע".

אָרום 7 יאָר צייט, ביז זיין פריצייטיקן טויט אין 1909, האָט ה. מינקאָווסקי געלעבט און געווירקט אין דעם געהויבענעם טעאָרעטיש־וויסנשאַפטלעכן וועלט־צענ־טער, געטינגען, און האָט דאָ אַנטוויקלט זייַנע לערעס, גע־שאַפן זייַנע אומשטערבלעכע טעאָריעס. אין יאָר 1907 האָט ער פאַר דער „וויסנשאַפטלעכער געזעלשאַפט" אין געטינגען, וואו ער איז געווען איינער פון די ליכטיקסטע שטערנס, געהאַלטן אַ פאָרטראָג וועגן אַ גאַנץ נייַעם קוק אויף געאָמעטריע, אַ קוק וואָס איז געווען פון אַ רעווא־לוציאָנירנדיקער וויכטיקייט פאַר אַלע פילאָזאָפיש־וויסנ־שאַפטלעכע אָנזיכטן פון אונדזער צייט.

אָנשטאָט דער אַלטער געאָמעטריע, וואָס שטאַמט נאָך פון גריכישן מאַטעמאַטיקער עוקלידוס, און באַ־האַנדלט בלויז דריי — דימענזיאָנעלע רוימען און קער־פּערס (וואָס האָבן, הייסט עס, אַ לענג, ברייט און טיף), האָט הערמאַן מינקאָווסקי פאָרגעבראַכט אַ נייַע מאַטע־מאַטישע דיסציפּלין — אַ לערע וועגן „פילפעלטיקייטן רוים", דאָס מיינט אַ רוים פון אַ סך דימענזיעס. אָט די נייַע לערע נעמט אַריבער פון דער אַלטער געאָמעטריע בלויז דעם באָגריף פון אַ ניט־איבערריייסבאַרער גרויס, וואָס קען חל זיין ניט בלויז אויף דער לענג, שטח, היקף, (וואָלום), נאָר אויף אַלערליי גרויסן, וועלכע וועלן שטו־דירט אין פאַרשיידענע געביטן פון דער נאַטור־וויסנ־שאַפט — אין מעכאַניק, פיזיק און פסיכאָ־פיזיאָלאָגיע. „אָט די פיל־דעמענזיאָנעלע, אַבסטראַקטע גרויסן וועלן שטו־דירט, זאָגט אין יענער לעקציע מינקאָווסקי, דורך די אַרבעטער־אידעאַליסטן („אידעאַלע געזעלן") — די מא־טעמאַטיקער, אַן יעדער כוונה מכוח פראַקטישער אַנ־ווענדונג, דאָס הייסט — אַלס ריינע, אַבסטראַקטע טע־אָריע, תורה לשמה, אָבער אין איין שיינעם טאָג האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז אויפן יסוד פון אָט דער לערע קען אויסגעבויט ווערן דער רעאַלער בנין פון דער נייַער פיזיק".

אָט די רעדע אין 1907 האָט בלויז אָנגעדייט אויפן תוך פון זיין וועלט־דערקלערנדיקער לערע, וועלכע ער האָט פול אַרויסגעבראַכט אין קומענדיקן יאָר, אין קעלן, אין 1908, אין אַן עפּנטלעכן פאָרטראָג אויף דער טעמע „רוים און צייט", פאָר אַ צאָלרייכער נאַטור־וויסנשאַפטלע־כער פאָרזאַמלונג פון מאַטעמאַטיקער, פיזיקער און פילאָ־זאָפן, וועלכע האָבן אַלע מיט דער גרעסטער אויפמערק־זאַמקייט זיך צוגעהערט צו זיינע רייד. ס׳איז געווען דער 22־טער סעפּטעמבער 1908, אַ טאָג פון אַ מין פייערלעכער געלעגנהייט — די 80־סטע „יערלעכע פאָרזאַמלונג פון דייטשע נאַטורפאָרשער אונד ערצטע", און די געדאַנקען וואָס ה. מינקאָווסקי האָט אָנטוויקלט האָבן פאָרכאָפּט דעם עולם מיטן פאָרנעם און טיפקייט, ווי יעדע נייַע געניאַלע דערגרייכונג פון פאָרשנדיקן און דעם אמת־זוכנדיקן מענטשלעכן וויסנשאַפטלעכן גייסט.

אין זיין באמת היסטאָרישן, עפאָכע־מאַכנדיקן אָרויס־טריט האָט פראָפ. ה. מינקאָווסקי קודם־כל באַטאָנט, אַז ביז איצט האָט די וויסנשאַפט צו וויניק באַאַכטונג גע־שענקט דעם צוזאַמענהאַנג, דעם אינערלעכן שייכות, צווישן די פונדאַמענטאַלע פאָר יעדן וועלט־באָגריף פון רוים און פון צייט. „דער קעגנשטאַנד פון אונדזערע באַגאָמונגען פון דעם אָרום זיינען תמיד, זאָגט מינקאָווסקי, פלעצער און צייטן, פאָרבונדן צווישן זיך ממש ניט איבערצורייסן. קיינער האָט נאָך ניט באַמערקט אַן אָרט, סיידן אין אַ באַשטימטער צייט, און קיינער האָט נאָך ניט באָגומען די צייט, סיידן אין אַ געוויסן אָרט. ניט בלויז די מעטאַפיזישע באַטראַכטונגען האָבן שוין אין יענער צייט (אָרום 1908) צעשאָקלט דעם גאַנצן, אַז צווישן רוים און צייט איז קיין שום אינערלעכער שייכות ניטא, נאָר אויך עקספּערימענטאַל־פיזיקאַלישע דערפאָ־רונגען (ספּעציעל פון דעם מין, וואָס האָט גיפּירט צו וויכ־טיקע מאַטעמאַטיש־פיזיקאַלישע טעאָריעס פון פראָפ. איינשטיין) האָבן, אין מינקאָווסקיס אויגן, קלאָר באַ־שטעטיקט דעם אמת, אַז רוים און צייט זיינען באַגריפן, וואָס מ׳קען בשום אופן ניט אָפּרייסן איינעם פון דעם צווייטן. דער דאָגמאַט, אַז צייט און רוים זיינען אומאָפּ־הענגיק, ניט פאָרקניפּט צווישן זיך, איז אויף אייביק צעשטערט, האָט אויסגעפירט אין יענעם דענקווירדיקן פאָרטראָג ה. מינקאָווסקי. „פון איצט אָן מוזן מיר זיך צוגעוואויענען צו אַ ראַדיקאַלער איבערקערעניש אין אונדזערע אנשויאונגען אויפן שייכות צווישן רוים און

צייט. פון היינט און ווייטער ווערן רוים און צייט, אויב מ׳קוקט אויף זיי באַזונדער און אומאָפהענגיק, פאַרוואַנדלט אין שאָטנס, און בלויז זייער צוזאַמענבונד גופא באַקומט און בלייבט ביי אַ ממשות און זעלבסטשטענדיקייט״.

און כדי צו באַטאָנען געניעער אָט די פאַרבינדונג, פירט מינקאָווסקי אין, אַנשטאָט די באַזונדערע אידייען פון רוים און צייט, דעם אַלגעמיינעם, זיי ביידע אַריינ־שליסנדיקן, באַגריף פון וועלט, אַ פיר־דימענזיאָנעלע וועלט פון לענג, ברייט, טיף און צייט. די ריכטונגס־ליניעס (קאָארדינאַטן) פון אָט די פיר מינים באַשטימען יעדע געשעעניש אין דעם אָדער יענעם רוים־פונקט, וואָס מוז פון איצט אַן אָנגעוויזן ווערן דורך פיר צאָלן: דריי פון זיי וואָס באַשטימען דעם רוים, און די פערטע — מכוח דער צייט. די ״פילפאַלטיקייט״ פון אָט די פיר דימענזיעס, ווי מינקאָווסקי האָט עס אויסגעפירט, איז די וועלט, אָדער רוים־צייט. אין גאַנג פון דעם צייט־רוים ״באַשרייבט״, לאָזט איבער נאָך זיך יעדע געשעעניש, יעדער וועלט־פונקט א שפור — אַ געוויסע ״וועלט־ליניע״. יעדער נאַטור־פענאָמען איז אַן אינטערסעקציע (קרייצונג) פון צוויי וועלט־ליניעס, און יעדע באַאַכטונג אונדזערע, צי פון אַ קינד, וואָס באַטראַכט אַ שטערן, צי פון אַ געלערנטן וואָס קוקט דורך אַ טעלעסקאָפ, איז נאָר דאָס באַנעמען פון אַן אינטערסעקציע פון צוויי וועלט־ליניעס. אָלץ איינס, צי מיר האָבן אַ קלאָנג־כוואַליע, וואָס קומט אַרויס פון פראָפעסאָרס מויל און קלאַפּט אין דער ״פייקל־הייטל״ פון סטודענטס אויער; אָדער אַ ליכט־כוואַליע, וואָס קומט פון אַ בליץ און פאַלט אויף דער רעטינע אין דעם אויג פון צוקוקער — יעדע פון אָט די געשעענישן קען באַטראַכט ווערן אָלס אַן אינטער־סעקציע פון צוויי וועלט־ליניעס — די וועלט־ליניע, וואָס די כוואַליע באַשרייבט (מאַכט דורך), און וועלט־ליניע, וואָס ווערט באַשריבן (דורכגעמאַכט) אין דעם רוים־צייט ״קאָנטיניום״ (וועלט) דורך דעם אָדער יענעם אבר פון אונדזער קערפער. אָט דאָס אָלץ איז חל אויף אָלע עקספּערימענטן פון דעם אַסטראָנאָם און פון דעם פיזיקער. אָט אַזא טיפזיניקע און נייע וועלט־געאָמעטריע האָט געשאַפן ה. מינקאָווסקי.

די עפאָכע־מאַכנדיקע פילאָזאָפיש־וויסנשאַפטלעכע אַנטדעקונג פון מינקאָווסקי האָט געפירט צו דעם, אַז די גאַנצע נאַטור־וויסנשאַפט איז געוואָרן אַ לערע מכוח דער אינטערסעקציע פון ״וועלט־ליניעס״. אויפן סמך פון דעם וועלט־באַגריף, וועלכן מינקאָווסקי האָט דער ערשטער איינגעפירט, האָט מען גלייך אָנגעהויבן צו אָפּפּרירן אין דער עקזאַקטער וויסנשאַפט (אַסטראָנאָמיע, פיזיק און מאַטעמאַטיק) מיט דעם געדאַנק פון אַ 4־דימענזיאָנעלער וועלט, אַ זאַך, וועלכע מיר קאָנען זיך זייער גוט פאָר־שטעלן במחשבה, אָבער וועלכע מ׳קען בשום אופן ניט משיג זיין מיט אונדזערע חושים, וואָס זיינען בטבע מסוגל תופס צו זיין ניט מער ווי נאָר דריי דימענזיעס בלויז

(לענג, ברייט, טיף). אָבער פון יאָר 1908 אָן, ווען מינ־קאָווסקי האָט פאָר דער וועלט באַקאַנט געמאַכט זיין שיטה, איז דער באַגריף ״וועלט״ גלייכבאַדייטנדיק גע־ווארן מיט אַ מער פּרעציזן, געניעער אַבסטראַקטן באַגריף, דהיינו — אַ ״פילפאַלטיקייט מיט פיר דימענזיעס״, וואָס יעדער עלעמענט, באַשטאַנד־טייל אירער, — אַן עלע־מענטאַרע געשעעניש אָדער פונקט־געשעעניש, ווערט באַשטימט דורך פיר צאָלן — דריי פאָרן שטח־אַספּעקט און איינע — פאָר דער צייט. דערמיט איז גע־לייגט געוואָרן די מאַטעמאַטישע באַזע, דער באמת טעאָ־רעטישער פונדאַמענט פאָר דער רעלאַטיוויטעטס־טע־אָריע, וואָס האָט דורך די געניאַלע פאַרשונגען און אָנט־דעקונגען פון אַלבערט איינשטיין, איבערגעקערט די אַלטע באַגריפן פון דער פיזיק און האָט געשאַפן דעם נייעם, מאָדערנעם בגין פון אָט דער גרונט־וויסנשאַפט פון אונדזער טעאָרעטיש־מאַטעמאַטישן וועלט־באַגעס.

דער פאַרדינטער שם מינקאָווסקיס אין דער וויסנ־שאַפטלעכער וועלט איז געווען אומגעהייער גרויס. אין 1908 איז ער געוואָרן מיטגעדאַקטאָר פון דער וויכטיק־טער מאַטעמאַטישער צייטשריפט אין אייראָפּע ״מאַטעמא־טישע אַנאַלען״, וואו ער איז שוין פריער געווען אַן אָפּטער מיטאַרבעטער. זיין איבערגעבנקייט צו דער ריינער וויסנשאַפט, זיין הילף און פריינדשאַפט צו יינגערע גע־לערנטע האָבן אים געמאַכט באַרימט און גאָר אין אַלע קרייזן, וואו מ׳האָט פון אים געוואוסט און אים געקענט. ער האָט פאַרמאָגט זעלטענע כאַראַקטער־מעלות, שיינע מידות און תמיד א יוגנטפרישע באַגייסטערונג פאַר דאָס שיינע און גוטע. זיין ביאָגראַף, דוד הילבערט, דערציילט, אַז מינקאָווסקי האָט אַלס אָפּרו פון זיינע אומדערמידלעכע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן ליב געהאַט פאַרצוטראָגן פאַר זיינע יונגע קינדער געדיכטן פון שילער און געטע אויף אויסנווייניק מיט דער באַגייסטערונג, וואָס איז ביי אים געבליבן פריש פון זיינע אייגענע יוגנט־יאָרן. אַלע זיינע קאָלעגן און תלמידים האָבן אים טיף געליבט און פלעגן האַלטן, אַז צו פאַרברענגען אין זיין געזעלשאַפט איז פאַר זיי איינע פון די גרעסטע גייסטיקע תענוגים אין לעבן. אין רעכטן מיטן פון זיין שאַפנדיקן לעבן, צוגרייטנדיק צום דרוק זיין וועלט־באַרימטע קעלנער רעדע פון יאָר 1908, איז ה. מינקאָווסקי נאָך אַ זייער קורצער פאַטאָלער קראַנקהייט (אַפענדיציט) געשטאָרבן צו 45 יאָר — דעם 12־טן יאַנואַר 1909. זיין טויט איז טיף באַדויערט געוואָרן אין אַלע קרייזן פון דער וויסנשאַפטלעכער וועלט.

די גרויסע וועלט האָלט ה. מינקאָווסקין פאַר אַ דייטשן געלערנטן. אַנדערע פאַרעכענען אים גאָר פאַר אַ רוסישן געלערנטן, אָבער גאָר וויניק וויסן, אַז אָט דער וויס־שאַפטלעכער גאון איז געווען א ליטוישער ייד. אין אַ בוך וואָס איז דערשינען אין ענגלאַנד בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און רופט זיך ״רוסלאַנדס מתנה צו דער

סוף אויף זייט 723

ח. טשערנאָוויטש (רב־צעיר)

שמואל ראזענפעלד

א.

עס איז אַוועק פון דער וועלט איינער פון די עלטסטע שרייבער, אין וועלכן עס האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט צוויי דורות — דער השכלה־דור און דער דור פון חיבת־ציון. אַ סך האָבן אים געקענט, איבערהויפּט אין אַמעריקע אין דעם לעצטן פּעריאָד, ווי אַן אַלטן, אויסגעפּרואווטן ציוניסטישן קעמפער, זייער ווייניק אָבער האָבן געקענט ראָזענפעלדן דעם משכיל און קעמפער קעגן רעליגיע, הגם עס פלעגט זיך אָפט, צוליב עפּעס אַ געשעעניש, אויפכאַפּן אין אים ווי פון אַ שווערן שלאָף, דער משכיל, און פּלוצלונג פלעגט זיך פון אים ווידער אַרויסרייסן, ווי אַמאָל, דער קעמפער קעגן רעליגיע צו אַטאַקירן עפּעס אַן אָבערגלויבן, עפּעס אַ דין אין שולחן־ערוך, וואָס מען דאַרף אים מבטל זיין. אָבער אַזאַ אויסברוך איז געווען ניט מער ווי אַ מין ווידער־קול פון „חטאת נעורים", וואָס האָט זיך נאָכאַמאָל אויפגעוועקט, — און „כבולעו כך פולטו", — ווי פלוצעם געקומען, אַזוי פּלוצעם פאַרשוואונדן.

סוף פון זייט 722

וועלט", ווערט געזאָגט: „מינקאָווסקי, צוגלייך מיט לאָבאַטשעווסקין, איז געווען דער גרעסטער רוסישער מאַטעמאַטיקער".

אַ באַוואוסטער רוסישער געלערנטער און ליבעראַל, פּראָפעסאָר א. וו. וואַסיליעוו, האָט אָט די עוולה טאַקע ניט געקענט פאַרטראָגן, און אין זיין בוך „פּראָסטראנסטוואָ, וורעמיאַ, דוויזשעניע", וואָס איז דערשינען אין בערלין, אין 1922, שרייבט ער: „די מחברים פון יענעם בוך (וואָס איז דערשינען אין ענגלאַנד אין 1915 אָדער 1916, כדי צו געווינען סימפּאַטיעס פאַרן רוסישן מלחמה־שותף) האָבן בפירוש געמאַכט אַ טעות. מינקאָווסקי שטאַמט פון קאָוונער גובערניע, און איז נאָך אין זיינע קינדער־יאָרן אַוועקגעפירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, מחמת מ'האָט מורא געהאַט אין יענער צייט פאַר פּאָגראָמען אויף יידן אין רוסלאַנד".

אַזוי איז דער געניאַלער אַלעקסאָטער ייד זוכה געווען צו דערגרייכן די העכסטע שטופע פון וויסנשאַפטלעכן כבוד און באַקומען אומשטערבלעכקייט, אַלס איינער פון די דריי מיטשאַפער פון דער נייער טיפזיניקער און פילזייטיקער פיזיקאַלישער לערע פון רעלאַטיוויטעט.

ביבליאָגראַפיע: „מאַטעמאַטישע אַנאַלען", 1909; ה. מינקאָווסקיס 2 בענד, „געזאַמלטע אָפּהאַנדלונגען" מיט אַ פאָררעדע פון דוד הילבערט.

איך האָב געקענט דעם אמתן ראָזענפעלדן, פון זיין ערשטער שטופע. ווען איך בין אָנגעקומען קיין קאָוונע, איז נאָך ראָזענפעלדס אַרויסטריט געלעגן ביי אַלעמען אויף דער צונג: אַ פּרוש פונעם „קאָוונער כולל" האָט ער פאַרלאָזן די ישיבה, זיך איבערגעגעבן דער השכלה, „אַריינגעקוקט און געשטרויכלט געוואָרן", און געוואָרן אַ שרייבער אין „המליץ". צו יענער צייט האָט זיך אין קאָוונע צעפלאַקערט דאָס מחלוקת־פייער צוליב די מוסרניקעס. די רבנים, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיטן כולל, האָבן דערקלערט קריג די מוסרניקעס, וועמען זיי האָבן חושד געווען, אַז זיי שאַפן אַ נייע סעקטע ביי יידן, ווי חסידות אַמאָל.

ר' יצחק אלחנן ז"ל זעלבסט איז פון אָנהייב ניט אַרויסגעטראָטן עפּנטלעך קעגן זיי, ווייל אייגנטלעך האָט מען זיי ביי קיין זינד ניט געכאַפּט, חוץ דעם וואָס זיי זיינען מבטל תלמוד־תורה, לערנען מוסר־ספרים אָנשטאָט גמרא. סוף־סוף זיינען זיי פרומע, גאָטפאָרכטיקע יידן און האָבן ניט באַשאַפן קיין נייעם גאַנג אָדער נייע רעליגיעזע שיטה אין יידישקייט, מער ניט — זיי זיינען אַ ביסל „צו פרום". אָבער „בסתר" האָט מען געוואוסט, אַז דער „אַלטער" איז גאָר ניט צופרידן מיט אָט־דער נייער באַוועגונג. אין „הויף" האָט זיך געטאָן מעשים און מען האָט די מוסרניקעס פאַרמשפּט צו גיהנום. ר' יאַנקעלע ליפשיץ, דער „הויף־מיניסטער", וועלכער האָט זיך געלייגט אין דער לענג און אין דער ברייט וועגן דער זאַך, האָט אַלעמען פאַרזיכערט, אַז אַלץ וואָס ער טוט קעגן די מוסרניקעס ווערט געטאָן מיטן רבס צושטימונג. דער „כולל פּרושים", וואָס איז נאָך ר' איצעלע בלאזערס ירידה איבערגעגאַנגען אונטער דעם רבס הערשאַפט, האָט זיך שטאַרק קעגנגעשטעלט דער מוסר־באַוועגונג. און אויב עמעצער פון די פּרושים איז געכאַפּט געוואָרן אין דער מעשה (פון מוסריזם), פלעגט ער פאַרבאָרגענערהייט גיין אין די חדרי־חדרים פון „מוסר־שטיבל" צו ר' יויזל מיט די „לעכער"*, ווי מען האָט גערופן דעם פירער פון די מוסרניקעס, און דאָרטן זיך מתודה זיין אויף זינד, וואָס ער האָט ניט געזינדיקט. ראָזענפעלד האָט געלערנט אין אָט דעם כולל פון די פּרושים אין די סאַמע טעג פון דער מלחמה, ווען דאָס פייער פון דער מחלוקת האָט געפלאַקערט מיט דער גאַנצער קראַפט, ווען מען איז געווען

---

* ר' יויזל איז עטלעכע יאָר געווען אָפּגעשלאָסן פון דער וועלט, געוואוינט אַליין אין אַ שטיבל, וואוהין מען פלעגט אים דורך צוויי לעכער אין טיר — איינע פאַר פליישיקע מאכלים און איינע פאַר מילכיקע — אַריינדערלאַנגען עסן.

ממש אויף מעסערשטעך. מען פלעגט זיך בלוטיק שלאָגן אין די גאַסן, ווייל די מוסרניקעס פלעגן באַוואָרפן זייערע קעגנער מיט שטיינער, מקיים צו זיין די מצווה פון „סקילה"...

וועלן איך בין אָנגעקומען קיין קאָוונע לערנען אין כולל, איז שוין די מלחמה שוואַכער געוואָרן, האָט געהאַלטן אין אויסלעשן זיך. ר' יצחק בלאַזער איז אַראָפּגעזעצט געוואָרן פון זיין אַמט, און דער כולל איז אַרויס פון זיינע הענט, פון די הענט פון די מוסרניקעס, אַריבערגייענדיק אָפּיציעל אין רשות פון ר' יצחק אלחנן זעלבסט. און פאַקטיש איז דער כולל געפירט געוואָרן פון צוויי פירער: אַ גייסטיקער — ר' משה פון סלאָבאָדקע, און אַן אָדמיניסטראַטיוונער — ה' סאָלאָצאָווסקי, ר' יצחק אלחנס איידעם, וועלכער איז גאר ווייט געווען פון די מוסרניקעס.

ראָזענפעלד האָט אָנגעהויבן זיין ווידערשפּעניקייט, זיין רעוואָלוציע קעגן די מוסרניקעס מיט דעם, וואָס ער איז עפּנטלעך ארויסגעטראָטן קעגן זיי און זייער פירער ר' יצחק בלאַזער. ראָזענפעלד אַליין האָט גאָר ניט געהאַט פאַרצוואָרפן דער אמתער מוסר־שיטה, יענע שיטה וואָס פאַררופט זיך אויף דער שטים פון אייגענעם געוויסן. ער איז געווען נאָר קעגן יענע „פאַרמעלע" מוסרניקעס, וועלכע די סלאָבאָדקער ישיבה־לייט האָבן פון זיך אַרויסגעשטעלט, אַט יענע לייט פון „חיזוק", וועלכע פלעגן אַריינקנעלן מיט זייערע תלמידים און באַשאַפן מוסר־„אידייעס", אָדער ווי זיי פלעגן אָנרופן „רעיונות". אין קורצן, ראָזענפעלד איז ארויסגעטראָטן קעגן די יעניקע פון די מוסרניקעס, אויף וועמען מען פלעגט דערציילן מעשים־נוראים, און האָט אָנגעהויבן אויסזאָגן „סודות" פון חדר.

ראָזענפעלד אַליין האָט קיינמאָל ניט געהערט צו יענע מוסרניקעס, ווי עס ווילן האָבן אַ סך פון זיינע מספּידים אין די ציטונגען, און אויך יענע וואָס האָבן אים מספּיד געווען לעבעדיקערהייט... ניט מער, זייענדיק אַ מאַראַלישער מענטש אין פולן זין פונעם וואָרט, אַ מאָן פון יושר און צדק, וואָס האָט פיינט הינטער־געגעלעך, האָט ער אויך ניט געקענט פאַרליידן דעם אָנדערן צד, יענע וועלכע האָבן ארויסגערופן די מלחמה קעגן די מוסרניקעס, זיי ארומגעוועבט מיט אַ געוועב פון רכילות און לשון־הרע, און געגאָסן שמוץ, און געשאָטן בלאָטע אויך אויף ערלעכע, פרומע, אמת מאַראַלישע מענטשן. ראָזענפעלד, כאָטש ער האָט ניט געשאָנעוועט די מוסרניקעס און אפגעדעקט זייער שאָנד פאַר דער עפּנטלעכקייט, האָט צו דער זעלבער צייט אויך ניט געשאָנעוועט דעם כבוד פון די „פינסטערלינגע", די לייט פון דער „לשכה השחורה", וועלכע האָבן געלאָרעמט: „מוסרניקעס עליך ישראל!" — היט זיך פאַר די מוסרניקעס! — און זיך געמיט צו כאַפּן פיש אין מוטנע וואַסער, כדי אַריינצוכאַפּן די הערשאַפט און צונעמען דאָס „פעטע טעפּל" פון די הענט פון זייערע קעגנער.

אַזוי אַרום, ווייל ער האָט געפירט קריג אויף צוויי פראָנטן, איז ראָזענפעלד געווען צעריסן מיט ביידע צדדים. אָט די מלחמה האָט ראָזענפעלד גלענצנדיק און אָביקטיוו באַשריבן אין זיין מאָנאָגראַפיע איבער ר' ישראל סאלאנטער.

ראָזענפעלד האָט רעזיגנירט פון דעם „כולל פרושים", וואו ער האָט זיך צוגעגרייט אויף רבנות, ניט ווייל ער איז געוואָרן אַן אַפּיקורס, און ניט ווייל ער האָט רעוואָלטירט קעגן דער פירערשאַפט פון דער ישיבה, נאָר פשוט צוליב דעם וואָס ער איז געוואָרן אַ „שרייבער" אין דעם „המליץ". אין קאָוונע, אַ שטאָט פון משכילים און געלערנטע האָט מען די השכלה ניט אַזוי גערודפט. אַ סך פון די פרושים זייענען געווען משכילים, הגם באַהאַלטענערהייט, אין דער בחינה פון דברים־שבצנעה. ראָזענפעלדס פאַרלאָזן דעם בית־המדרש האָט ניט געמאַכט אַזאַ רושם ווי עס האָט געמאַכט ליליענבלומס אין זיין צייט, ווייל ראָזענפעלד האָט ניט געוואָלט איבערקערן די שיסל מיטן דעק אַרויף, ווי ליליענבלום האָט עס געטאָן, ער האָט אויך ניט געוואָלט אַריינברענגען רעפאָרמען אין דער רעליגיע. ער האָט זיך בכלל ניט געקימערט וועגן דעם כלל, ער האָט זיך אַליין איבערגעמאַכט און איז אַרויס פון כולל. גענוג געווען פאַר אים, אַז ער האָט זיך אַליין באַפרייט. און אַזוי איז ער געוואָרן פון פרוש אַ משכיל און אַ שרייבער.

וועלן איך בין אָנגעקומען קיין קאָוונע לערנען אין „כולל פרושים", איז ראָזענפעלד געווען דאָרטן אַ לעבעדיקגייענדיקע לעגענדע, אַנדערע האָבן אים געטאַדלט, און אַנדערע מקנא געווען. וואָס ער איז געוואָרן אַ בארימטער שרייבער, דער רום פון אַלע משכילים. ביי די קאָוונער משכילים איז ער געווען דער העלד פון טאָג, וועלכער האָלט מלחמה מיט די „מורדי־אור" — די פינסטערלינגע, און זיין נאָמען איז זייער געאַכטעט געוואָרן. אַפילו די פרומע, זיינע אַמאָליקע בעלי־בתים, האָבן פאַר אים גרויס אַכטונג געהאַט, אַ ביסל צוליב מורא, טאָמער וועט ער זיי באַשרייבן און גריבלען זיך אין זייערע מעשים, און אַ ביסל צוליב דרך־ארץ — פאַרט אַ „שרייבער", אַ פראָפעסיע וואָס איז געשעצט געווען אויך ביי די זייער פאַרפרומטע.

וועלן ר' יצחק אלחנן, ז"ל, איז נפטר געוואָרן, און איך האָב אים מספּיד געווען אין נאָמען פון די פרושים, האָט עס ראָזענפעלד גלייך פובליקירט אין „המליץ", און אזוי האָב איך זיך מיט אים באַקענט, פריער באַהאַלטענערהייט און שפּעטער גאָנץ עפּנטלעך.

איך דערמאָן זיך, ווי איך האָב זיך אָנגענומען מיט מוט און געקומען אים באַזוכן ביי אים אין שטוב. איך בין שטאַרק איבערראַשט געוואָרן פון דער ערשטער באַגעגעניש. פאַרגעשטעלט האָב איך זיך צו טרעפן אַן ערנסטן מענטשן, אַ יונגערמאָן וואָס זיצט אין אַ צימער פול מיט ספרים ביי אַ שרייב־טיש און האָלט אין מיטן שרייבן, אָבער געטראָפן האָב איך אַ מאָן זיצנדיק ביי אַ

צעבראָכן טישל אין אַן ענג צימער, וואו עס זיינען געווען אַנגעוואָרפן פאַרשיידענע שמאַטעס און נייַ־געצייג.

ראָזענפעלדס ווייב איז געווען אַ שניידערקע, און זי איז עס געווען די פאַרדינערין וואָס האָט אַריינגעבראַכט אין שטוב די אָרעמע פרנסה. צו יענער צייט האָט אַ שרייבער נאָך ניט געקאָנט מאַכן קיין לעבן פון זיין שרייבן, אַפילו ניט קיין אָרעם לעבן, און כמעט אַלע שרייבער פלעגן דינען דער ליטעראַטור שלא על מנת לקבל פרס, — ניט צו באַקומען געצאָלט; פאַרקערט, אַנדערע פלעגן נאָך צוצאָלן דעם אַרויסגעבער ער זאָל דרוקן זייערע מאמרים.

געטראַכט האָב איך, אַז איך וועל זיך טרעפן מיט אַ צווייטן לילייענבלום און זיך צוגעגרייט פאַרפירן מיט אים אַ וויכוח. צום סוף גאָר בין איך נתפעל געוואָרן צו געפינען אין אים אַ מענטש לויט מיינע געפילן דעמאָלט, און ניט אַ מענטש, וואָס שטייט אויסער מיין וועלט, מער ניט וואָס ער איז געזעסן אָן אַ היטל, וואָס אין יענע יאָרן איז דאָס געווען אַ צייכן פון גויאישקייט.

צו יענער צייט איז ער אין גאַנצן געשטאַנען, ראשו ורובו, אין דער וועלט פון רבנות און האָט זיך באצויגן צו איר ניט ווי אַ דרויסנדיקער, נאָר ווי אַן אייגענער מענטש. און פונדעסטוועגן האָט אונדזער ערשטער געשפּרעך געמאַכט אויף מיר דעם איינדרוק, ווי ער וואָלט זיך געגרייט צו מלחמה, „ווען די צייט וועט קומען". דער־ווייל, אָבער, האָט ער געהאַלטן, אַז ער איז ניט גרייט פאַר דעם. ער האָט דעמאָלט געחלומט וועגן פאַרן קיין אויס־לאַנד ענדיקן זיין שטודיום, כדי „אָנצוהייבן" — „אָנצו־הייבן" וואָס? — איז מיר ניט קלאָר געווען פון יענעם געשפּרעך. איז אים לילייענבלומס בילד געשטאַנען פאַר די אויגן, צי אחד העמס, וועמען ער האָט זייער פאַרגע־טערט? (שוין אין אונדזער ערשטן געשפּרעך האָט ער מיך געפרעגט, אויב עס איז אמת, וואָס מען זאָגט, אַז איך שרייב זיך איבער מיט אחד העמען.) — יעדנפאַלס, ער האָט זיך געריכט אויף עפּעס גרויסס. אָבער דער אומגליק האָט אויף אים געלויערט אין זיין אייגענער היים, און זיין שיף איז צעשמעטערט געוואָרן אין מיטן ים; זיין פרוי — אַ מרשעת און אַ פאַרגרעבטע, איז געווען קעגן זיין „אַנטלויפן" קיין אויסלאַנד, איז אים אומעטום נאָכגעלאָפן, געמאַכט אים סקאַנדאַלן אין די אוניווער־זיטעטן, וואו ער האָט געלערנט, און אַזוי לאַנג געשטאַנען אים ווי אַ שטן אויף זיין וועג, ביז ער האָט געמוזט אויפגעבן זיין שטודירן און זיצן איינזאָם אין זיין צימער.

וועג איך בין געווען רב אין אַדעס, האָט ער זיך צו מיר געוועגדט, איך זאָל אים ראָטעווען פון זיין אומגליק און באַפרייַען פון זיין ווייב. מיט דער הילף פון נאָך רבנים, וועלכע האָבן זיך אַריינגעלייגט אין דער זאַך, איז אונדז געלונגען, אַז זי זאָל איינשטימען צו נעמען אַ גט. אָבער זיין קאַריערע איז שוין געווען אויף אייביק צעבראָכן.

אָט־דאָס געשעעניש האָט פאַרביטערט ראָזענפעלדן זאָס לעבן. אַ לאַנגע צייט האָט ער זיך געפונען אונטערן אייַנדרוק פון דעם גט, וויל ער איז געווען זייער אַ סענסי־טיווער מענטש און געהאָט זייער אַ צאַרטע נשמה. אַ צייט לאַנג האָט ער זיך ניט געקאָנט באַפרייַען פון אָט דעם קריזיס, ביז ער האָט ווידער חתונה געהאַט מיט אַ פרוי, מיט וועלכער ער האָט געהאַט אַ פיין צוזאַמענלעבן. איך דערצייל דאָ איצט אַזעלכע אינטימע זאַכן נאָך זיין טויט — וויל ביי אַנדערע מענטשן וואָלט אַזאַ איבערלעבעניש ניט אַזוי טיף און וויטיקלעך זיך איינגעקריצט אין דער נשמה, עס וואָלט פאַררעכנט געוואָרן פאַר אַ לייכטער עפּיזאָד, אָבער ניט אַזוי ביי ראָזענפעלדן. ביי אים האָט דער קריזיס געהאַט אַ דערדריקנדיקע וויירקונג אויף זיין געדאַנקען־גאַנג, ווי אויך אויף זיין גאַנצער ליטעראַרישער אַרבעט.

ראָזענפעלד האָט געמאַכט פלענער זיך צו פאַרפול־קאָמען אין יידישע וויסנשאַפטן און געחלומט וועגן גרויסע ליטעראַרישע אַרבעטן אויפן געביט פון יידישער געשיכטע און פילאָזאָפיע, כדי צו שאַפן שפּעטער אַ גרויס ליטעראַריש ווערק, און צו דער זעלבער צייט ווערן אויך איינער פון די פירער פון דער ציוניסטישער באַ־וועגונג, וועלכע האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבן צו אַנטוויק־לען. מיט זיינע גרויסע פּאַיקייטן, פליס, גראָדן שכל און געזונטער לאָגיק, וואָלט ער געוויס פיל בייגעטראָגן צום געביט פון חכמת־ישראל, אָבער צוליב זיינע שוועריקייטן אי־בערלעבענישן איז ער אַריינגעפאַלן אין פאַרצווייפלונג און אַ לאַנגע צייט געווען פאַראיינזאַמט און פאַרשטומט...

זיין מוט איז געשטאַרקט געוואָרן, וועג ער האָט אָנגע־הויבן פאַרוואָלטן מיט דעם „פריינד" און זיך אָפּגעבן מיט זשורנאָליסטיק. דעם פאַרלוסט, וואָס די יידישע וויסנ־שאַפט האָט געליטן, איז אַזוי אַרום קאָמפּענסירט געוואָרן דורך דער פּובליציסטיק, אין וועלכער ראָזענפעלד האָט געפונען זיין תיקון. אויף דעם געביט איז ער געוואָרן אַ לערער און וועג־וויזער פאַר פיל אָנדערע, וויל ער איז געווען פון די סאַמע ערשטע, וואָס האָבן אַוועקגעשטעלט די יידישע פּרעסע, וואָס איז דעמאָלט פאַררעכנט געווען פאַר אַ נישטיקע זאַך, פאָסיק נאָר פאַר וויבער און עמי־הארצים, אויף דער געהעריקער הייך פון מאָדערנער בילדונג. אַזוי אַז אַפילו די עכט־געבילדעטע אַריסטאַ־קראַטיע האָט זיך ניט געשעמט צו גפּינען צווישן אירע לייענער און שרייבער. עס קומט ראָזענפעלדן אַ דאַנק, וואָס ער האָט פון די ערשטע — און אפשר טאַקע דער סאַמע ערשטער — געמאַכט פון זשורנאָליסטיק אַ וויסנ־שאַפט. ער איז געקומען צו אָט דער פראָפעסיע אָנגע־לאָדן מיט אַ סך פאָזיטיוון וויסן, וואָס האָט אים פיל געהאָלפן צו פאַרבריייטערן און פאַרטיפערן זיין קענטניס. ער איז בכוח געווען צו רעאַגירן אויף אַלע לעבנס־געשעענישן ניט ווי אַן אָנפאָנגער, ווי אויך ניט מיט אַ טאָן פון איינעם וואָס שרייבט: „איך זאָג אייך", סתם אַזוי, נאָר ווי אַ פאַראַנטוואָרטלעכער פאַך־מאַן, וואָס וויסט, וואָס ער זאָגט, און זאָגט וואָס ער וויסט.

ב

אין אַמעריקע איז ראָזענפעלד געווָארן אַ „יורד", ער האָט שוין ניט געהאַט אָט יענע ווירקונג וואָס אין רוסלאַנד, אין די משכילישע קרייזן. דאָרטן, אין רוס־לאַנד, איז ראָזענפעלד געווען אַ „מאַן־דאָמר", אַ מענטש, וואָס צו זיין וואָרט הערט מען זיך צו. דאָרט פלעגן אַלע וואָרטן צו הערן וואָס ער זאָגט, כאָטש אַ סך האָבן אין אים געזען אַ מין „יוצא־דופן", איינער וואָס איז אַ־טאָמאָל אַ טאָמער־פאַרקערט־זאָגער, אַן איפּכא מסתב־ראניק, וואָס קריטיקירט שטענדיק צו פיל און פאָדערט צו פיל. אויך די געשוואָרענע פירער זיינען אין זיינע אויגן ניט תמיד ריין געווען, און ער פלעגט זיי וואָרפן דעם אמת אין פנים אַריין. אָבער אַלע האָבן געוואוסט, אַז ראָזענפעלד איז אַ גרויסער מענטש, תנא הוא ופלוג — ער איז אַ תנא, האָט דאָס רעכט צו זאָגן אַנדערש און ווער ווען אים זאָגן: וואָס טוסטו? און ווער קאָן געפינען אַ זכות אין זיינע אויגן? אָבער, אין אַמעריקע, איז ער געווען א „געווען־זענער", און צו זיין קול האָט מען זיך ניט צוגע־הערט.

ראָזענפעלד האָט בכלל געהערט צו יענעם טיפּ אימי־גראַנטן אין אַמעריקע, וועלכע האָבן ניט געקאָנט זיך אַקלימאַטיזירן. אַלץ איז אים פרעמד געווען, גלייך ווי זיין טריבונע וואָלט אונטער אים צעבראָכן געוואָרן, און עס האָט אויסגעזען ווי ער וואָלט ריידן אין אַ פוסטער שול, וואו עס איז קיין מנין ניטאָ... ער איז געוואָרן בטל ברוב און ניט מער ווי אַ צייטונגסמאַן. אַמעריקע האָט שוין אַ כוח אַזאַ אַרונטערצושלעפּן אונטן, ותחתונים למעלה, די וואָס דאָרפן זיין אויבן זיינען אונטן, און אַממייסטן גילט דאָ דער כלל: עליונים למטה און פאַרקערט... קיין מיוחסים האָט זי ניט האָלט! די יחידי־סגולה, די אויסדערוויילטע וועלן דאָ אויסגעמישט ווי אַ שאָף אין אַ סטאַדע, — דאָס איז דעמאָקראַטיע! אַ מענטש וועלט געמשפט לויט זיין פראָפעסיע. יעדער איינער איז אונטערגעוואָרפן דעם זעלבן גורל.

ראָזענפעלד איז דאָ געוואָרן אַ שרייבער ווי אַלע שרייבער. אָזוי ווי פון דער נאַטור איז ער געווען אַן ענין און זיך קיינמאָל ניט געשטופט פאָראויס, ניט גערעכט זיך צום עמוד — און דאָ אין אַמעריקע וועט ער איז אַ „נחבא־אל־הכלים", נוצן אים די כלים אויך ניט — האָבן נאָר איינצלנע געוואוסט געהעריק אים אָפּצושאַצן און זיך רעכענען מיט זיינע אַרטיקלען און נאָך מער מיט זיין פערזענלעכקייט.

דאָס שרייבן איז ביי אים געווען ניט אַ מלאכה, נאָר אן עבודה, אַ הייליקע דינסט. ער האָט געשריבן ניט ווייל דאָס איז געווען זיין פראָפעסיע, נאָר ווייל ער האָט געהאַט איבער זיך אַ מין „מגיד", אַ מלאך אַזאַ, וואָס פלעגט אים שטויסן און הייסן שרייבן. זיין באַטייליקן זיך אין געשעענישן איז געווען ווי פון אַ מענטש וואָס שטייט אינעווייניק, וואָס נעמט אַ חלק אין די „מעשי־מרכבה און מעשי־בראשית", אין די אַלע ערשטע שאָפונגען

און מיסטעריעס פון די טעגלעכע געשעענישן, און ניט ווי איינער וואָס קוקט רעטראָספעקטיוו אויף זאָכן שוין געזעענע נאָך זייער געשעענישן, און זאָגט אַרויס זיין מיינונג, צום גוטן אָדער צום בייזן.

אָט אַזאַ פובליציסט איז ראָזענפעלד געווען. ער האָט זיך באַטייליקט אין יעדער ציוניסטישער פאַרזאַמלונג, ווי אויך אין אַלע אַנדערע צוזאַמענקומען, ניט ווי אַ זשורנאַליסט, וועלכער מוז באַריכטן זיין צייטונג, נאָר ווי ער וואָלט געווען דער לעבנס־גייסט פון דער פאַרזאַמלונג. ער פלעגט תמיד זיין ווי אַ רואה־ואינו־נראה, האָט אַלץ גאַזען און אַלץ געהערט, האָט אויך פאַרנומען און פאַר־שטאַנען, געפילט און געוואוסט וואָס עס קומט פאַר אָפילו הינטער די קוליסן. מיט זיין סענסיוויטעט האָט ער דער־פילט ווער איז מיט אונדז און ווער קעגן אונדז, ווער עס רעדט מיט מויל־און־האַרץ, און ווער נאָר מיט די ליפּן אַליין; ווער עס זוכט דאָס שרייענדיקע „פובליסיטי", דעם טאַראַראַם, און ווער טאָקע דעם עצם ענין, דעם תכלית, דעם רעזולטאַט.

האָט עמעצער אויף אַ מיטינג געוואָלט וויסן וואו עס האָלט אין דער וועלט, איז אים גענוג געווען אַ פרעג צו טאָן ביי ראָזענפעלדן. זיין ענטפער פלעגט קומען מיט אַ גרימאַס, אַ קרים מיט די ליפּן, אַ שאָקל מיטן קאָפּ. זיין איין שארף, אַרויסגעזאָגט בייסנדיק וואָרט, איז געגנוג געווען — עס איז שוין אַלץ קלאָר. ראָזענפעלד איז ניט געווען קיין רעדנער, ער האָט געהאַלטן, אַז אַ וואָרט איז אַ רעגדל און שוויגן — צוויי. אָבער זיינס אַ וואָרט, א י י ן וואָרט, האָט געהאַט מער ווערט און וואָג פון אַן אַנדערנס גאַנצע דרשות.

ראָזענפעלד איז געווען קלוג, שאַרפזיניק. זיינע ווער־טער פלעגן אַריינגיין, טרעפן ביז אין דער זיבעטער ריפּ. טיילמאָל פלעגט זיך דוכטן, אַז ער פאַרמאָגט אַ פּ י נ פּ ט ן ח ו ש צו פילן וואָס עס וועט זיין אין דער וויטער צוקונפט. ספעציעל האָט ער געקענט די שוואָכקייט און די חכמה, און דאָס האַרץ פון די אַלע, וועלכע טרעטן אויף די קעפּ פון פאָלק, וועלכע זוכן פאַר זיך כבוד אין נאָמען פון פאָלק. אָט די דאָזיקע „טוער" האָט ער פיינט געהאַט תכלית שנאה. וויייל ער אַליין האָט געוואָלט דעם ריינעם אמת פון האַרצן, האָט ער דעם, וואָס רעדט ליגנס, ניט געקאָנט אָנזען פאַר זיינע אויגן. דעריבער איז זיין שטאָך געווען ווי דער שטאָך פון אַן עקדיש און זיין ביס, ווי דער ביס פון אַ פוקס פאַר אַלע אונדזערע „בעלי טובות". קיינער האָט זיי ניט אַזוי גוט פאַרשטאַנען און געקענט זייער כאַראַקטער, ווי מענדעלע מוכר־ספרים, וואָס אין דעם זין האָט ער זיך געהאַלטן פאַר זיינעם אַ געטרייען תלמיד, וועלכער זעצט פאַר צו ציען די קייט פון דער טראַדיציע צו פלעטן אונדזערע בעלי־טובות איבער די קעפּ.

ער איז אויך געווען אַ טיכטיקער קריטיקער, סיי פאַר די שרייבער און סיי פאַר זייערע ביכער. וועג ער

פלעגט קריטיקירן אַ בוך, פלעגט ער עס אַנאַליזירן ווי אַ גאַנצעס, ניט נאָר ווי איינער וואָס גיט שמיץ, כדי יוצא צו זיין די פליכט פון אַרויסזאָגן אַ מיינונג; ראָזענפעלד פלעגט זיך אַרייגריבלען און אַרייַנדרינגען אין די טיפע־נישן פון דעם ווערק און זיינע באַהאַלטנסטע ערטער. אַנאַליזירנדיק דעם סטיל, די אַרויסגעבראַכטע מיינונגען, דעם נוסח פון דעם שרייבער. און אַז ער פלעגט פאַר־משפטן עמעצנס אַ ווערק צום טויט, פלעגט ער עס טייטן מיט אַרבע־מיתות בית־דין. ניט שייך געווען ביי אים קיין רחמנות.

ראָזענפעלד האָט ניט געשאָפן קיין ספּעציעלע ריכ־טונגען אין יידנטום, נאָר געשטעקט אינגאַנצן אין דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום, ווייל אין אים האָט ער געפונען די אמתע און נאַטירלעכע יידישקייט, און צוליב אָט דעם האָט ער געקעמפט קעגן אַלע סאָרטן נייע יידנטומס, אין וועלכע ער האָט געזען זייער פאַלשע מטבע. אַזוי איז אויך געווען זיין קוק אויפן ציוניזם. ער איז נאָך אַלץ גע־שטאַנען אין דעם תחום פון חיבת־ציון, אָט יענע אידייע, וואָס ער האָט אין זיך איינגעזאָפט אין זיין פריסטער יוגנט. אין אַלגעמיין האָט ער האַלט געהאַט יעדן מין ציוניזם אָן קיין שום אונטערשייד פון רעכטס צי לינקס, אַבי זיי מיינען גוט.

אין זיין פריוואַטן לעבן, ווי אויך אין עפנטלעכן, האָט ער זיך געהאַלטן ביי דעם כלל: „האָב ניט קיין מורא ניט פאַר די פרושים און ניט פאַר די צדוקים, נאָר פאַר די היפּאָקריטן וואָס „טוען די מעשים פון זמרי און פאַר־לאַנגען געצאָלט ווי פנחס".

ווען מיר קוקן זיך צו, ווי אונדזער מזרח־וואַנט ווערט אויסגעלייַדיקט, באַטראַכטן מיר ניט ווילנדיק די יורשים, וועלכע פאַרנעמען דעם פלאַץ פון די עלטערע, און עס דוכט זיך אונדז, אַז די געשטאַלטן פון די אַלטע, אין וועלכן ווינקל מיר זאָלן זיך ניט קערן, זיינען די אמתע און די מקורותדיקע, און די פון די יונגע יורשים — בלויז אַן איבערזעצונג.

און אפשר איז אונדזער גאַנצער דור ניט מער ווי אַן איבערזעצונג פון די אַלטע דורות?

אַוועק פון אונדזער וועלט איינער פון די סאַמע ערשטע אויפן געביט פון יידישער פובליציסטיק, וואָס האָט ניט גלאָזן נאָך איינעם ווי ער...

יידיש מ. ג. ג.

מ. ש. שאַפּירא

דער גאון ר' הירש ראבינאוויטש ז"ל

ר' הירש ראַבינאָוויטש ז"ל איז געווען איינער פון די פיינסטע טיפּן, וואָס די רבנישע וועלט אין רוסלאַנד האָט פאַרמאָגט צו ענדע פון ניינצנטן יאָרהונדערט.

ער האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ וואונדערבאַרע סינטעזע פון גרויס־למדות און לעבנס־חכמה. דערצו האָט ער געהאַט זייער שיינע זיטן און אַ הדרת־פנים, וואָס פלעגן אַרויסרופן אַכטונג און פאַרערונג ביי יעדן וואָס איז גע־קומען מיט אים אין באַרירונג.

ר' הירש איז געבוירן געווארן אין יאָר תר"ח, ווען זיין פאָטער, דער וועלט־גאון, ר' יצחק אלחנן ז"ל איז געווען רב אין ניעסוויזש. נאָך אין זיינע קינדער־יאָרן האָט זיך ר' הירש אויסגעצייכנט מיט זיינע וואונדערבאַרע פעאיקייטן און איז באַקאַנט געווארן אין דער גאַנצער געגנט אַלס עילוי. ווי עס ווייזט אויס האָט ער ניט געלערנט אין די ישיבות פון זיין צייט. ער האָט אַממערסטן געלערנט ביי זיין פאָטער, דעם גאון ז"ל, וועלכער האָט אים אָנגעצייכנט זיין דרך אין תלמוד. זייענדיק נאָך אַ בחור, האָט ער שוין באַזיצט אַ סך וויסן אין תלמוד און פוסקים און איז באַקאַנט געווארן אַלס גדול אין תורה.

זיין פאָטער האָט אים דאָן חתונה געמאַכט מיט דער טאָכטער פון דעם באָרימטן גביר ר' מאיר סאָלץ פון

שטעטל סלוצניק, ניט ווייט פון ווילנע. אָרום פינף יאָר איז ער געזעסן על התורה ועל העבודה אין זיין שוועכער הויז. אין יאָר תרל"ג האָט ער זיך אַריבערגעקליבן קיין קאָוונע, אין דער נאָענטקייט פון זיין פאָטער ז"ל, און דאָרט געעפנט אַ לעדער־פאַבריק, ווייל ניט געקוקט אויף דער רבנישער דערציאונג וואָס ער האָט געקראָגן אין זיין פאָטערס הויז, האָט ער ניט ליב געהאַט רבנות. זייענדיק זעלבסט־אַכטונג, האָט ער ניט געקאָנט פאַרטראָגן די פרנסה פון רבנות, וועלכע איז, אין בעסטן פאַל, „מקברת את בעלה" — קאָן אומברענגען דעם מענטשן. ער האָט דערפאַר געמאַכט זיין ערשטן טריט צו זעלבשטענדיקייט אויפן געביט פון מסחר. ר' אלחנן איש־קובנה האָט מיר, אין יאָר תרס"ה, איבערגעגעבן זיינעם אַ געשפּרעך מיט ר' הירשן, וועלכעס גיט אַ ענוגנדיקע כאַראַקטעריסטיק פון יענעמס קעגנערשאַפט צו רבנות, און וועלכע ער האָט אָנגעהאַלטן אויך אין זיינע עלטערע יאָרן.

ר' הירש האָט איין מאָל געשפּאַצירט מיט אים ביים ברעג פון טייך ניעמאָן, איז צופעליק זיי אָנטקעגנגעקומען אַ וואָסער טרעגער מיט די עמערס אויף די אַקסלען. האָט זיך ר' הירש געוונדט צו אים און געזאָגט: „איר וועט

מיר גלייבן, אַז איך בין מקנא דעם דאָזיקן מענטשן און זיין אַרבעט. ווייל ער איז אַ בן־חורין, אַ פרייער און אומאָפהענגיקער מענטש״. די דאָזיקע ווערטער האָט ער געזאָגט אין דער צייט, ווען ער איז געווען קאָוונער רב, און זיין נאָמען איז געווען מפורסם ביי יידן.

ער האָט אָבער ניט מצליח געווען אַלס סוחר. נאָכדעם, ווי ער האָט אָנגעפירט מיט זיין מסחר אייניקע יאָרן, האָט ער זיך געמוזט צוריקציען פון זיינע געשעפטן און זיך נעמען צו רבנות. און עס איז ניט קיין וואונדער. אַזוינע מענטשן ווי ער זיינען כלל ניט מסוגל צו מסחר, ווייל זיי קאָנען זיך ניט צופאַסן צו די אַלע כיטרעקייטן וואָס מסחר פאָדערט.

מען דערציילט, אַז ווען ר׳ יצחק אלחנן האָט זיך דערוואוסט, אַז זיין זון איז אַרויס פון מסחר, איז ער געווען זייער צופרידן דערפון און האָט זיך אויסגעדריקט: „איצט בין איך זיכער, אַז מיין זון וועט ווערן אַ רב ביי יידן און דערפילן די אויפגאָבע וואָס די השגחה האָט פאַר אים באַשטימט״.

צופעליק איז דאָן פריי געוואָרן די שטעלע פון רבנות אין מיטאָווע, קורליאַנדער געגנט, און ר׳ הירש האָט זי באַקומען אָן באַזונדערע שוועריקייטן, ווייל ער איז געווען דער פאַסיקסטער פאַר דער דאָזיקער שטעלע. מיטאָווע איז דאָן געווען אין אַ גרויסער מאָס באַאייגנפלוסט, אויסער־לעך, פון דער דייטשישער קולטור, און ר׳ הירש, זייענ־דיק אַ וועלטלעכער מענטש, האָט דאָרט געהאָט אויך אַ צוטריט צו דער מאָכט און דאָדורך באַוויזן פיל צו פאַר־בעסערן די לאָגע פון די יידן אין יענער גובערניע. אָבער זיין ערשטע באַשעפטיקונג אין מיטאָווע איז געווען תורה. די דאָרטיקע געמיינדע איז געווען אַ רואיקע און פלעגט ניט באַלעסטיקן יידישע רבנים, ווי דער מנהג איז געווען אין פוילן און ליטע. האָט ער דערפאַר געהאָט צייט צו באַרייכערן און פאַרטיפן זיינע ידיעות אין תלמוד. אין משך פון זיין וואוינען אין מיטאָווע האָט ער זיך כסדר דורכגעשריבן מיט זיין פאָטער אין חידושי־תורה, אין די דאָזיקע יאָרן האָט דאָס דורכשרייבן זיך אים פיל גע־האָלפן צו אַנטוויקלען זיינע כשרונות און ווערן דערנאָך איינער פון די גרויסע „משיבים״ — וואָס פלעגן ענטפערן אויף האָרבע שאלות, פון זיין צייט.

אין יאָר תרמ״ח, בערך, ווען עס איז געוואָרן אַ באַוועגונג אין דער ניו־יאָרקער יידישער געמיינדע פאַר אַראָפּברענגען פאַר איר אַ גרויסן רב פון איראָפּע, האָבן זיך אירע פירער געווענדעט צו ר׳ הירש מיטן פאַרשלאָג, ער האָט אָבער זיך אַנטזאָגט און עם ניט אָנגענומען. פאַר זיינע מקורבים האָט ער דערקלערט זיין אָפּזאָג דערמיט, וואָס ער איז מסוגל צו זיין אַ רב נאָר אין אַן אָרגאַניזירטער געמיינדע, וועלכע איז געבויט אויף אַלטע יסודות, אָבער ניט אין קיין נייער קהילה, וואָס פאַרמאָגט ניט קיין רע־ליגיעזע טראַדיציע און נאָציאָנאַלע געשטאַלט.

דאָס וואָס האָט געטראָפן דערנאָך מיט ר׳ יעקב יוספן האָט באַווירן, ווי שאַרף ר׳ הירשס בליק איז געווען, און ווי טיף ער האָט פון ווייטן דורכגענומען דעם ענין. אָבער ווען ר׳ יעקב יוסף איז אָנגענומען געוואָרן אַלס רב־הכולל אין ניו־יאָרק און די שטעלע פון ווילנער שטאָט־מגיד איז פריי געוואָרן, האָט דער גורל באַשטימט, אַז ר׳ הירש זאָל פאַרנעמען די מגידות־שטול אין ווילנע. די מגידות אין ווילנע איז פון אַלעמאָל געווען זייער אַ וויכטיקע שטעלע און האָט געפאָדערט אַ גדול אין תורה, אַ זעלטע־נעם דרשן און חכם אין וועלטלעכע ענינים. דער ווילנער שטאָט־מגיד האָט געמוזט זיין אַ פאָלקס־דרשן, ווייל די גרויסע שול אין ווילנע, וואו ער פלעגט דרשענען, איז געווען די שול פאַר די ברייטע שיכטן פון פאָלק.

ר׳ יעקב יוסף, אין זיין צייט, איז געווען באַרימט אַלס גרויסער דרשן, וואָס באַצויבערט מיט זיינע דרשות דעם עולם און צייכנט זיך אויך אויס מיט זיין כוח אַרויסצו־ברענגען טרערן ביי זיינע צוהערער. דערהויפּט פלעגט ער באַווייזן וואונדער אין די עשרת־ימי־תשובה, דורך פאַר־שיידענע מיטלען ווי, צום ביישפיל, אַריינפאַלן פלוצים מיט קולי־קולות אין ארון־קודש, און נאָך אַנדערע מיטלען. זייענדיק אַ בחור, האָט ער זיך דערצויגן אויף דער מעטאָדע פון מוסר, איז אים די דאָזיקע מלאכה ניט שווער געווען, ווייל דאָס איז געווען אייניע פון די מוסר־וועגן צו רירן דעם עולם ביז טרערן. אָבער ר׳ הירש איז ניט געווען מסוגל אויף אָנצוגיין מיט דעם וועג , ווייל ער איז געווען אַ גייסטיקער אריסטאָקראַט לויט זיין נאָטור, און אַזוינע וועגן מיטלען זיינען אים געווען דערווידער. דערצו נאָך האָט ער געהאָט אימתא דציבורא — שרעק פון אויפ־טרעטן פאַר אַן עולם אין אַ גרויסער מאָס. ווי ער האָט אַליין דערציילט אויף זיינע עלטערע יאָרן, איז די דאָזיקע שוואָכקייט זיינע דערגאַנגען צו אַזאַ מדרגה, אַז ער פלעגט זיך שרעקן, ווען ער האָט עולה־תורה געווען. די דאָ־זיקע שוואָכקייט פלעגט אים זייער שטערן אין די ערשטע טעג צו אויספילן געהעריק זיין אויפגאָבע אַלס מגיד. אָבער דאָס איז שוין דער כוח פון אַן אמתן טאַלאַנט, וואָס ער קאָן בייקומען אַלע שוועריקייטן און שטערונגען און טרעט אויס זיין וועג אין לעבן. ר׳ הירש איז געווען בטבע אַ גרויסער רעדנער, ווייל אָחוץ זיין בריליאַנטענעם אַרט ריידן, האָט ער געוואוסט אויסצוקלייבן דעם פאַסיקסטן מאַטעריאַל פאַר זיינע דרשות. און נאָכדעם ווי ער האָט זיך צוגעווויינט צום ווילנער עולם און זיך אַרומגעזען, אַז דער שד איז גאָר ניט אַזוי שרעקלעך, האָט זיך זיין כח אין דרוש אַנטפלעקט מיט זיין גאַנצער קראַפט און פראַכט.

ער איז גיך באַרימט געוואָרן פאַר אַזאַ גרויסן דרשן, אַז ווען אין וואָלאָזשין איז אין יאָר תרנ״א אויסגעבראָכן די גרויסע מחלוקת אין דער דאָרטיקער ישיבה, וואָס האָט גורם געווען איר שליסונג, האָט זיך דער נציב״ב געווענ־דעם צו אים און געבעטן קומען איינשטיללן דאָס מחלוקת. ער האָט דעם נציב״בס בקשה דערפילט און זיך געווענדעט צו די תלמידים מיט שטאַרקע רייד און זיי געבעטן מאַכן שלום. און אויב עס האָט זיך אים ניט איינגעגעבן אייגצו־

שטעלן דעם שלום, איז עס ניט געווען זיין שולד. דער ריס צווישן די תלמידים און דער פאַרוואַלטונג פון דער ישיבה איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס איז שווער געווען זיי צונויפצוברענגען צוריק. און דער גורל פון דער ישיבה געשלאָסן צו ווערן איז שוין געווען באַשטימט.

איך האָב געהאַט די געלעגנהייט צו הערן איינמאָל אים דרשנען שבועות. די דרשה איז געווען אַן אויסגעצייכנטע אין אינהאַלט און אין פאָרם. ער האָט געמוסרט די צוהערער מיט אַזוינע שאַרפּע רייד, אַז איך האָב זיך געווואונדערט ווי קומען זיי צו אַזאַ רואיקן מענטשן. געווויס וואָלט אַ רב אין אַ קליין שטעטל ניט געוואָגט צו מוסרן אַזוי שטאַרק זיין עמיינדע, אָבער ער, אַלס אייגער פון די גדולי־הדור, האָט זיך געקאָנט דערלויבן צו זאָגן זיינע צוהערער אַלץ, וואָס ער האָט געהאָט אויף זיין האַרצן, ניט אַרויסרופנדיק קעגן זיך פאַרביטערונג און רוגז. דער עולם האָט געוואוסט, אַז אַלץ, וואָס ער זאָגט זיי, שטאַמט פון אַ ריינעם האַרצן, וואָס שטרעבט צום פאַרבעסערן און פאַרפיינערן זייערע זיטן.

נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער, ז״ל, איז ר׳ הירש אָנגענומען געוואָרן אַלס רב אין קאָוונע. געווען אפילו אַזוינע, וואָס האָבן געזאָגט, אַז ווען ניט זיין זכות אבות וואָלט ער ניט געווען אָנגענומען געוואָרן. קאָן זיין אַז עס איז געווען אַ סך אמת אין די דאָזיקע רייד, אָבער עס איז קיין צווייפל ניט, אַז ער איז געווען ראוי צו זיין רב און פירער אין קאָוונע און אין אַ נאָך גרעסערער געמיינדע אפילו אָן די זכות־אבות, וויל ער איז געווען אייגער פון די גדולי־הדור, שטאַרק באַהאָוונט אין אַלע ווינקעלעך פון דער תורה און, פאַרמאָגנדיק אַ ריינעם און קלאָרן שכל, פלעגט ער אַריינדרינגען אין דער טיף פון יעדן ענין און אים אָנאַליזירן. אמת, ער האָט ניט איבערגעלאָזן נאָך זיך קיין חיבורים, אָבער זיין פאָטער דער גאון ז״ל דערמאָנט אים אין זיינע ווערק אייניקע מאָל. אין זיין ספר „עין יצחק״, חלק א׳, סימן ע״ח איז דאָ פון ר׳ הירשן אַ לאָנגע תשובה, וואָס רופט אַרויס התפעלות דורך איר גרויסן פאָרנעם און די עהויבענע חדושים. ווען ר׳ הירש וואָלט אונדז איבערגעלאָזן בלויז די דאָזיקע תשובה אַליין, וואָלט זי געווען אַ גענוגנדיקער עדות, אַז איר מחבר איז אַ גדול אין תורה. אַ חוץ דעם אַלעמען איז ער, נאָך זיין פאָטערס פטירה, געוואָרן אייגער פון די גרויסע „משיבים״ — וואָס פלעגן ענטפערן אויף האַרבע שאלות, מיט וועלכע מען פלעגט זיך צו אים ווענדן פון גאַנץ רוסלאַנד וועגן פאַרשיידענע ענינים. ער פלעגט יעדן ענטפערן אויף זיין בעסטן אופן. און ניט נאָר פלעגט מען זיך צו אים ווענדן מיט שאלות פון רוסלאַנד, נאָר אויך פון אַנדערע איראָפּעאישע לענדער.

ר׳ דוד האָפמאַן ז״ל, דער למדן און וויסנשאַפטלער, שרייבט אין דריטן חלק פון זיין ספר „מלמד להועיל״, סימן ט״ז, איבער זייער אַ האַרבער שאלה אין הלכות עגונה, אַז ער האָט באַקומען פון דעם קאָוונער גאון ר׳ הירש ראַבינאָוויטש אַ לאַנגע תשובה איבער דעם ענין, וועלכער אַנטהאַלט צוואַנציק גרויסע בלעטער, און ער איז זיך דאָרטן מפלפל אין ר׳ הירשס רייד. די שאלה דאָרט איז איינע פון די האַרבע אויפן געביט פון עגונות, און עס פאָדערט זיך גרויסע גאונות אויסצושטעלן וועגן דעם ענין אַ תשובה פון צוואַנציק בלעטער.

די יונגעלייט פון קאָוונער כולל האָבן דאָרט געהאָט די געלעגנהייט צו זען זיין גרויסקייט אין תורה. אין די מערסטע שבתים פונעם יאָר, נאָך שלוש־סעודות, פלעגן זיי זיך צו אים צונויפקומען, און ער פלעגט פאָר זיי פאָרברענגען זיינע חידושים אין תורה און תשובות וואָס ער האָט געענטפערט אויף שאלות. איז עס געווען אַ גרויס פאַרגעניגן צו הערן זיינע קלאָרע און גלייטערטע תורה־ווערטער.

עס איז געווען אַ צייט, ווען די ישיבה „כנסת בית יצחק״ האָט ניט געהאָט קיין שטענדיקן ראש־ישיבה, און די גרויסע רבנים פון דער געגנט פלעגן פרייוויליק פאָרלייענען זייערע שעורים פאָר די תלמידים. איז צווישן זיי געווען אויך ר׳ הירש. און ווי מען פלעגט איבערגעבן, זיינען זיינע שעורים געווען פון די בעסטע. אמת, ער האָט כלל ניט געהאַלטן פון די דינע סברות, וועלכע זיינען אויפגעקומען אין די ישיבות אין דער לעצטער צייט, אָבער זיין דרך אין לערנען איז געווען זייער אַ קלאָרער — דער וועג אין וועלכן עס האָט אים דערצויגן זיין פאָטער, דער גאון ז״ל.

פון דעם אַלעמען איז גאָנץ קלאָר ווי גרויס זיין כח איז געווען אין תורה. און אויב עס האָבן זיך דאָך געפונען מענטשן, וואָס האָבן אים אין דעם פרט ניט געהעריק אָפּגעשאָצט, איז דאָס שוין דער גורל פון מענטשן וואָס האָבן עלטערן גרעסערע ווי זיי זיינען. ר׳ יצחק אלחנן איז געווען אַן אייגנאַרטיקער טיפּ אין זיין גרופּע. דאָכט זיך אַן אַלטמאָדישער רב, אַ גאון אַן שום וועלטלעכער בילדונג, און דאָך איז אין אים געווען עפעס אַ פאַראַהאַלטענער כח, וואָס האָט אים געמאַכט פאָר אַ פירער פון זיין דור און הויפט פון דעם פאָלק. דורך אים איז קאָוונע געוואָרן דער צענטער פון רוסישן יידנטום.

די פאַמיליע פון באָראָן גינצבורג אין פעטערבורג פלעגט שטענדיק פרעגן זיין עצה און זיך צוהערן צו זיינע רייד. און איבער יעדער זאָך, וואָס האָט זיך געטראָפן מיט יידן, פלעגט מען זיך וועגן נאָך זיין עצה און וואָרטן אויף זיין וואָרט. דאָס אַלץ קאָן מען ניט דערקלערן דערמיט וואָס ער איז געווען אַ גדול בתורה. אמת, ער איז עס געווען, און איז געווען זייער באַרימט מיט זיינע תשובות, אָבער דאָס אַלץ וואָלט ניט גענוג געווען צו מאַכן אים פאָר אַ צענטראַלע פיגור. דאָס איז איינס פון די נשמה־סודות, וואָס מיט טרוקענער לאָגיק אַליין קאָנט איר ניט דערקלערן און מאַכן דעם צווייטן צו פאַרשטיין.

איז עס ניט קיין וואונדער וואָס איז פאַרגלייך מיט אַזאַ גרויסן פאָטער האָט געמוזט די געשטאַלט פון ר׳ הירשן אַ ביסל פאַרנעפלט ווערן. ר׳ הירש איז געווען

פאַררעכנט צווישן די גרויסע „מסמיכים״ — דערלויבן וועמען צו ווערן אַ רב — פון זיין צייט, און די יונגעלייט פון קאָוונער כולל פלעגן נאָכן פאַרענדיקן זייער שטודיום באַקומען סמיכה פון ר׳ הירשן. אָבער יעדער יונגערמאַן, וואָס האָט געוואָלט מוסמך ווערן פון אים, האָט געמוזט פריער באַקומען סמיכה פון הרב הגאון ר׳ משה דאַנישעווסקי, דער רב פון סלאָבאָדקע. די צוויי גאונים זיינען געווען פאַרשידן אין באַצוג צום פאַרהערן די, וואָס האָבן געוואָלט באַקומען פון זיי סמיכה. ר׳ משה פלעגט זיי שטעלן האַרבע און פאַרצווייגטע פראַגן, גע־נומען, מערסטן, פון „פרי מגדים״ און „חוות דעת״, אויף וועלכע די מערסטע יונגעלייט האָבן ניט געהאַט קיין ענט־פערס. ר׳ הירש אָבער האָט אויסגעקליבן אַן אַנדערע שיטה. ער פלעגט האַלטן אין האַנט אַ קליינעם שולחן ערוך און שטעלן די יונגעלייט פשוטע פראַגן פון „מחבר״, רמ״א, דעם ש״כ און ט״ז. און די דאָזיקע שיטה איז באמת געווען די ריכטיקסטע אויף צו מעסטן די ידיעות. האָט יענער געוואוסט צו ענטפערן אויף די דאָזיקע פראַגן, מעג ער זיין אַ רב און פסקענען שאלות. האָט ער וויייטער ניט געוואוסט צו ענטפערן אויף זיי איז ער ניט ראוי צו ווערן אַ רב. זיין ניט וויסן קאָן ער דאָך ניט פאַרענטפערן אויף קיין פאַל, ווייל די אַלע ענינים זיינען קלאָר ארויסגעבראַכט אין שלחן ערוך. עס ווייזט נאָר אַז ער האָט זיי פשוט ניט געלערנט. ר׳ משה, ווידער, פלעגט געבן אַ מעגלעכקייט דעם תלמיד צו פאַרענטפערן זיין ניט־וויסן, זאָגנדיק: „ווער קאָן דאָס וויסן דעם גאַנצן „פרי מגדים״, און ווער איז עס מחויב אים דורכלערנען אינגאַנצן״.

ר׳ הירש איז, אַחוץ זיין גרויסקייט אין לערנען, געווען די פאַרקערפערונג פון די גוטע מדות, מיט וועלכע דער אמתער תלמיד־חכם דאַרף זיך אויסצייכענען. ער איז געווען דער מענטש פון אמת. ער האָט פיינט געהאַט געלט אין אַ מאָס, וואס איז שווער צו געפינען זיין גלייכן. פלעגט אַנטלויפן פון מתנות. און וועז ער איז איינמאָל ניט גע־זונט געווען, און די דאָקטוירים האָבן אים פאַרזאָגט צו פאָרן קיין דייטשלאַנד זיך קורירן, האָט ער קיינעם ניט דערציילט, אַפילו מיט אַ וואונק, אַז ער קאָן עס ניט באַהויפטן, ווייל זיין מאַטעריעלע לאַגע איז שלעכט. טאָן גוטס האָט אים פשוט פאַרשאַפט פרייד און מען קאָן גאָר ניט פאַרשטעלן זיין גרויסע שמחה, וועז עס פלעגט זיך אים איינגעבן טאָן אַ טובה וועמען עס איז.

איך האָב בייגעוואוינט אַזאַ פאַל: עס איז צו אים איינמאָל געקומען אַ משולח פון דעם גאון ר׳ זלמן־סנדר. עס זיינען דאָן געווען די שאַרפסטע ווינטער־טעג. דער משולח האָט זיך אינגאַנצן געטרייסלט פון קעלט און געוואָלט איינהאַנדלען וואַרעמע שיך־וואַליקעס. ער האָט אָבער ניט געוואוסט, וואו צו קריגן זיי. האָט ר׳ הירש מיך געבעטן, אַז איך זאָל ווייזן דעם משולח דאָס אָרט, וואו ער קאָן זיי קויפן. אַז מיר זיינען צוריקגעקומען, זאָגט מיר ר׳ הירש: „איר קאָנט זיך גאָרניט פאַרשטעלן, וואָס פאַר אַ גרויסע מצוה איר האָט געטאָן. דאָס איז ממש „מחיה נפשות״ געווען״.

ניט געקוקט אָבער אויף דעם, וואָס ער איז געווען אַ גוטער און האָט ליב געהאַט שלום, איז ער אַרויס מיט אַן אָפענעם קאָמף קעגן דער מוסר־באַוועגונג. **ער האָט** עס געטאָן ניט אויס קעגנערשאַפט צו מוסר אין אַלגע־מיין. אדרבה, ער איז געווען דער מענטש פון מוסר און פון גייסטיקייט אין דעם געהויבנסטן זין פון די דאָזיקע ווערטער. אָבער, אַלס גייסטיקער אַריסטאָקראַט, האָט ער ניט געקאָנט פאַרטראָגן די משונהדיקע אויפפירונג פון אייניקע מוסרניקעס, וואָס פלעגט צייטנווייז אַרויס־רופן געלעכטער. אָט צו דער דאָזיקער משונהדיקער אויפ־פירונג איז געווען געווענדט זיין קעגנערשאַפט. ער האָט פון דער דאָזיקער קעגנערשאַפט זיינער שטאַרק געליטן, ווייל אייניקע פון די מוסר־תלמידים **האָבן אים** באַליידיקט אויף אַ זייער פראָסטן אופן. אָבער ער האָט ניט אָפּגעשטעלט זיין קאָמף. צו ענדע, ווען די דאָזיקע מחלוקת איז שטילער געוואָרן, און די געמיטער האָבן זיך באַרואיקט, האָבן די צוויי צדדים אָנגעהויבן בעסער צו פאַרשטיין אייניער דעם צווייטן. די פאַרביטערטקייט פון די מוסרניקעס קעגן ר׳ הירשן איז פאַרשוואונדן, און ביסלעכווייז האָבן זיי אָנגעהויבן צו זען אין אים אַ גרויסן מענטש, וואָס זיינע מעשים שטאַמען אַרויס פון אַן אויפריכטיקער איבערצייגונג, אַן שום זייטיקע פניות. און ווען ר׳ הירש האָט מספיד געווען דעם פראָנקפורטער ראָטשילד, זיינען געקומען אים הערן אַלע תלמידים פון דער מוסר־ישיבה „כנסת־ישראל״ מיטן „אַלטן״ בראש און האָבן זייער געלויבט ר׳ הירשן און זיין הספד.

ר׳ הירש איז געווען אויך אַ וויכטיקער געזעלשאַפט־לעכער טוער. אין יאָר תרנ״ג האָט ער פיל געהאָלפן ד״ר דעמבאָן אין זיין באַקאָנטן קאָמף קעגן פאַרווערן שחיטה מצד דער רוסישער רעגירונג. אין יאָר תרנ״ד איז ער דורך דורנאָוון באַשטימט געוואָרן אַלס פאַרזיצער פון דער אספת־הרבנים, וואָס איז פאַרגעקומען אין פע־טערבורג, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס ר׳ הירש איז נאָך געווען אַ יונגער מאַן.

ר׳ הירש ז״ל איז נפטר געוואָרן אין יאָר תר״ע. זיין רו־פלאַץ איז אין קאָוונע.

שמואל פּליסקין

ווען דער „חפץ חיים" איז געווען א קרעמער...

פּינף יאָר נאָך זײַן חתונה האָט דער „חפץ חיים" באַקומען אַ ירושה פון 150 רובל פון זײַן מומע (פאָטערס שוועסטער) באדאנע, וואָס האָט קיין קינדער ניט געהאַט און האָט געהאַלטן פאַר אַ גרויסן זכות, אַז איר געלט זאָל ירשהנען איר פלימעניק, דער וואויל־לערנער ישראל מאיר.

ווען דער „חפץ חיים" האָט געבראַכט דאָס געלט קיין ראַדין, האָט ער געמאַכט אַ קראָם (ביזנעס), בשותפות מיט זײַן פרויס שוועסטער, חיה שרה, וואָס האָט שוין געהאַט אַ שטיקל קרעמל. פאַר דעם געלט האָט מען גע־קויפט שניט־סחורה (מאַנופאַקטור).

אַדאַנק דער קראָם האָט זיך די מאַטעריעלע לאַגע פון רבי ישראל מאיר און זײַן משפּחה שטאַרק פאַרבעסערט. די הכנסות פון דער קראָם האָבן אויך דערמעגלעכט צו פאַרזייַען די פּעלדער, וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט.

דער „חפץ חיים" אַליין פלעגט זיך אין קראָם ניט מישן. יעדן מוצאי־שבת פלעגט ער אַריינשרייבן אין אַ ספּעציעלן בוך אַלע חובות, וואָס האָבן זיך אָנגעקליבן דורך דער וואָך, פון די פאַפּירלעך, וואָס זיין פרוי פריידע און איר שוועסטער פלעגן פאַרשרייבן. אַזוי אַרום האָט ער געאַרבעט נאָר אַלס בוכהאַלטער פאַר דעם געשעפטל. דעם גאַנצן טאָג, יעדן טאָג פון וואָך, פלעגט ער זיצן און לערנען, און שרייבן זיינע חיבורים.

הגם ער פלעגט זיך ניט מישן אין די געשעפטן פון קראָם, פלעגט ער אָבער גאַנץ שטאַרק זיך „מישן" און אַכטונג געבן, אַז אַלץ וואָס ווערט געטאָן זאָל זיין על־פּי דין־תורה. ער פלעגט טאָקע גאַנץ אָפט אַריינקומען און נאָכפאָרשן, צי די פּרייַזן זיינען ניט צו הויך, צי ווערט ניט צוגעראכנט אַ צו־גרויסער פראָפּיט, און צי די „מדות ומשקלות" (מאָסן און וואָג) איז אַקוראַט.

ווען דער „חפץ חיים" פלעגט נאָר אַריינקומען אין קראָם, האָט שוין זיין פרוי, אָדער שוועגערין, געוואוסט, אַז דאָ וועט דורכגעפירט ווערן אַ גרינטלעכע „קאָנטראָל און רעוויזיע"...

ראשית־כל פלעגט ער קאָנטראָלירן די מאָסן, וואָס מען מעסט דעם בוימל, נאַפּט, דזשעגאַכץ, וכדומה, זאָלן ניט זיין צעבויגן, אָדער עס זאָל אין זיי ניט זיין קיין פאַר־טריקנטע שטאָפּן; דאָס אַלץ קאָן דאָך, חס־וחלילה, גורם זיין צו אַ פאַלשער מאָס! ווען ער האָט איינמאָל באַמערקט, אַז די וועגטלעך פון אַ מאָס זיינען אָנגעקלעפּט מיט דעם שטאָף וואָס מען האָט געמאָסטן, האָט ער גלייך געהייסן, מען זאָל די מאָס גוט אויסשייערן און אַרומוואָשן, און שטרענג אָנגעזאָגט, אַז אויף להבא זאָל מען זיין זייער נזהר, זיי זאָלן זיין ריין...

דערנאָך פלעגט ער גוט בודק זיין צי דער אַרשין איז גלייך, ניט איינגעבויגן: דאָס קאָן דאָך אָפּנאַרן אין מאָס פון די מאַנופאַקטור אָדער לעדער.

אויך פלעגט ער גוט איבערקוקן די שאָלן, צי זיי זיינען ריין, און צי דאָס שפּינדל (אין צענטער פון דער שאָל־וואָג) אַרבעט גוט. דערנאָך פלעגט זיך אָנהייבן אַ סדרה מיט איבערוועגן די מעטאַלענע געוויכטער, צי זיינען זיי, חלילה, ניט אָפּגעריבן און האָבן די ריכטיקע וואָג. היות ווי מען פלעגט דאָן אויך נוצן קופּערנע אָדער זילבערנע מטבעות אַלס געוויכט, פלעגט ער אויסלייזיקן דאָס גאַנצע טיש־קעסטל מיטן געלט און פאַרזיכטיק איבערקלייבן אַלע מטבעות. די אָפּגעריבענע פלעגט ער צונעמען און טאָקע פאַרניכטן — כדי קיינער זאָל קיינמאָל ניט נכשל ווערן דורך ניצן זיי אַלס געוויכט...

אגב, פונקט ווי ער האָט געזאָרגט, אַז די דינים פון „מדות ומשקלות" זאָלן אָפּגעהיט ווערן ביי אים אין קראָם, אַזוי האָט ער אויך געזאָרגט, אַז דאָס זעלבע זאָל אָפּגעהיט ווערן ביי אַלע קרעמער פון שטעטל ראַדין, ווי בכלל ביי אַלע יידן אין ליטע און רוסלאַנד. און אויב ער פלעגט ניט גיין אין די אַנדערע קראָמען נאָכצופאָרשן צי די דינים ווערן אָפּגעהיט פינקטלעך, ווי ער האָט דאָס געטאָן ביי זיך אין קראָם, האָט ער מחבר געווען אַ מאמר (אַנאָנים), אין וועלכן ער קלערט אויף בקיצור די האַרבקייט פון פאַלשע מאָסן און וואָג, און האָט אויך אָנגעוויזן אויף די אַלע פונקטן אין וועלכע מען דאַרף זיין פאָרזיכטיק. דעם אַנאָנימען מאמר, וואָס האָט אויך אַנטהאַלטן דינים וועגן פרייזן, האָט ער פאַנאַנדערגעשיקט צו אַלע רבנים פון לאַנד, מיט דער בקשה, אַז זיי, די רבנים, זאָלן עס אויפהענגען אין אַלע בתי־מדרשים, ווי אויך אין די באַזונדערע קראָמען פון זייערע שטעט. אני הצעיר, דער שרייבער פון די שורות, האָב נאָך אַליין געזען, אין מיין קינדהייט, אַן אויפרוף וועגן „משא ומתן באמונה", מיט ספּעציעלע דינים וועגן „מדות ומשקלות", הענגען אין די קראָמען פון מיין שטעטעלע לינגמיאן, אָנגעקלעפּט אויף אַ טעקטור. שפּעטער, בעת איך האָב געלערנט אין ראַדין, האָב איך געזען דעם זעלבן „קול קורא" צווישן כתבים און „שמות" אויף דעם בוידעם פון „חפץ חיימס" ישיבה. דערביי איז אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז דער ערשטער אַרויסטריט פון „חפץ חיים" אַלס מחבר איז געווען דער קול־קורא וועגן משא ומתן באמונה. דער „חפץ חיים" אַליין פלעגט דערציילן, אַז אויך זיין ערשטע דרשה פאַר אַ ציבור (אין דער עפּנטלעכקייט) איז געווען געווידמעט דעם ענין פון „מדות ומשקלות", און „נשאת ונתת באמונה".

אַלזאָ, צוריק צום „חפּץ חיימס" רעוויזיעס אין זיין קראָם...

ווען ער פלעגט שוין פאַרטיק ווערן מיט דער קאָנטראָל איבער די מאָסן און געוויכטן, פלעגט ער ערשט אַנהייבן גוט בודק זיין צי די סחורות זיינען אין בעסטער אָרדענונג, צי זיינען זיי פריש, ניט קאַליע געוואָרן.

איינמאָל האָט ער באַמערקט, אַז אַ פעסל הערינג איז אַ ביסל צעפוילט געוואָרן. האָט ער אָנגעזאָגט: עס איז ניט ענגוג, וואָס מען לייזט די הערינג ביליקער, נאָר מען דאַרף יעדן קונה באַזונדער אָנזאָגן, אַז די הערינג זיינען אַ ביסל קאַליע.

שפּעטער אַ ווייַלע, איז ער ווידער אַריינגעקומען אין קראָם, כלומרשט — סתם אַזוי; די רעוויזיע איז דאָך שוין געווען אַריבער. ער האָט אָבער געוואָלט זען, ווי אַזוי מען פאַרקויפט די הערינג? ווען ער האָט באַמערקט, אַז מען פאַרגעסט זיך אָנצוזאָגן אַלע קונדן, אַז דער הערינג איז ניט ענגוג גוט, האָט ער, אַן טענות־ומענות, געדונגען אַ פור, געהייסן דעם בעל־עגלה נעמען דאָס פעסל הערינג, האָט עס אַוועקגעפירט צו דעם דערבייאיקן טייכל, און עס אַריינגעגאָסן אין טייך אַריין!...

ער פלעגט אויך שטיין בעת מען פאַרקויפט, און אַכטונג געבן צי מען גיט די געהעריקע הכרעה (איבער־געוויכט), צי גיט מען ניט אַ צו קאַרגע וואָג. איינמאָל, נאָכדעם ווי אַ קריסטין האָט געקויפט זאַלץ, האָט ער באַמערקט, אַז אין מעסטל, מיט וועלכן מען האָט געמאָסטן, איז געווען אַ ביסל זאַלץ אָנגעקלעפט אויפן דעק. היות ווי מען האָט געווסט נאָר פון וועלכן דאָרף די קריסטין איז, אָבער ניט איר נאָמען, האָט דער „חפּץ חיים" געהייסן, מען זאָל שיקן אַ גאַנץ זעקל זאַלץ אין יענעם דאָרף אַריין, און עס צעטיילן צווישן אַלע פויערים — וועט שוין ממילא אויך יענע קויפערין באַקומען איר חלק...

אגב, דער „חפּץ חיים" האָט ספּעציעל אָנגעפרעגט רבי ישראל סאַלאַנטער, צי ביי נישט־יידן איז אויך שייך דער דין פון „מה שקנתה אשה קנה בעלה" (דאָס אייגנטום פון דער פרוי געהערט צו איר מאַן)? וויייל, אויב דער דין איז אַזוי אויך ביי ניט־יידן, דאַן מוז מען זיין פאַרזיכטיק ניט צו קויפן קיין זאַך ביי אַ ניט־יידישער פרוי; מעגלעך, אַז זי טוט עס אָן דער ידיעה פון איר מאַן.

ער פלעגט אויך אויסרעכענען דעם ריוח, וואָס מען מעג מאַכן אויף יעדן פּראָדוקט באַזונדער און שטאַרק וואָרענען, אַז מען טאָר ניט פאַרדינען מערער ווי דעם פּרייז וואָס ער האָט פעסטגעשטעלט. (לויטן דין איז דאָ אַ פעסטגעשטעלטער, מאַקסימאַלער פּראָצענט פאַר דעם ריוח פון יעדן פּראָדוקט באַזונדער. אויף שפּייז־אַרטיקלען, פּראָדוקטן פון ערשטן געברויך, איז דער פאַר־דינסט־פּראָצענט אַ קלענערער).

דאָן, ווען ער האָט שוין דורכגעפירט די שטרענגע קאָנטראָל און רעוויזיע איבער די מאָסן, וואָג, געוויכט, פּראָדוקטן און פּרייזן, און ווען מען האָט שוין אַלץ

געמעגט פאַרקויפן על־פּי דין — פלעגט ער ערשט אַוועק־גיין לערנען...

ווען מען האָט זיך אין שטעטל דערוואוסט פון די שטרענגע „גזירות", וואָס רבי ישראל מאיר האָט אייגנעפירט ביי זיך אין קראָם, זיינען דווקא אַלע געקומען קויפן אין זיין געשעפט. ווען דער „חפּץ חיים" האָט באַמערקט, אַז צו אים אין קראָם ציען זיך אַריבער קונים פון אַנדערע קרעמער, האָט ער דערפון געהאַט גרויס עגמת־נפש. ער פלעגט קומען אין קראָם און זאָגן צו די קונים: „גייט בעסער קויפן ביי... יענער קרעמערקע, זי איז דאָך, נעבעך, אַן אלמנה..." אָבער, ווער פלעגט עס אים הערן? ווען דער פּדיון האָט זיך געמוסען אַלץ שטאַרקן און שטאַרקן, האָט דער „חפּץ חיים" געהייסן, מען זאָל פאַרשליסן די קראָם מיט עטלעכע שעה פריער ווי ביי אַלעמען, האָט מען נאָר שוין געלייזט געניג אויף חיונה פאַר דעם טאָג, האָט ער שטרענג געפאָדערט די קראָם צו פאַרמאַכן. אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפן. אַלע פלעגן דווקא קומען צו אים קויפן אין די וויניקע שעהן און אין קראָם פלעגט זיין אַן ענגשאַפט. ווען דער „חפּץ חיים" האָט דערזען, אַז ער איז גורם צוצונעמען ביי יידן זייער פרנסה, האָט ער באַשלאָסן: ווי נאָר דער רבונו־של־עולם וועט אים העלפן מיט אַן אַנדער פרנסה, וועט ער אויפגעבן די גאַנצע קראָם.

און טאַקע גאָר בקרוב, ווען זיין ערשטער ספר „חפּץ חיים" איז אַרויס פון דרוק, און ער האָט פון זיין ספּרים־מסחר געקאָנט מפרנס זיין די משפּחה, האָט ער די קראָם ליקווידירט. כאַראַקטעריסטיש איז אויך דער פאַקט: אַלע אַרעמע בעלי־חובות, וואָס זיינען אים שולדיק געבליבן, האָט ער מוחל געווען די חובות. ער האָט דערביי געזאָגט:

— איך וויס דאָך, אַז די חובות זיינען במילא פאַר־פאַלן, זיי האָבן דאָך, נעבעך, ניט מיט וואָס צו באַצאָלן, היינט פאַרוואָס זאָל איך נאָך גורם זיין, אַז יידן זאָלן צוליב מיר ליידן לעתיד־לבוא?...

בעת ער איז נאָך געווען אַ „קרעמער", פלעגט ער אויסמיידן פאַרבייצוגיין יענע הייזער, אין וועלכע עס האָבן געווואוינט זיינע בעלי־חובות, עס זאָל ניט אויסקומען אַז ער גייט מיט דער כוונה צו דערמאָנען זייער חוב; ער זאָל ניט זיין „כנושה" (ווי אַ מאָנער), און עובר זיין אויף „לא יהיה לו כנושה"; „ולא ינוש".

צו דער „ליקווידאַציע" פון זיין קראָם האָט אויך „מיטגעהאָלפן" אַ רוסישער סאַלדאַט, וועלכער האָט אים באַגנבעט. דער „חפּץ חיים" פלעגט שטענדיק דערציילן, מיט וועלכע תחנונים דער „סאָלדאַטשיק, נעבעך", האָט זיך געבעטן. ער האָט געזאָגט: ער איז גרייט אָנצונעמען די גרעסטע שטראָף, אַבי מען זאָל ניט „דאָלאָזשענען" צו „נאַטשאַלסטוואָ" (ניט מעלדן זיין העכערער מאַכט). ס׳איז איבעריק צו דערציילן, אַז דער „חפּץ חיים" האָט ניט דערלאָזט, אַז דער גנב זאָל געבראַכט ווערן צו „נאַ־טשאַלסטוואָ"... און ניט געניג וואָס ער האָט אים ניט

אַנגעקלאָגט, און ניט געווען קיין „מוסר עבד אל אדוניו", האָט ער אים אינגאַנצן מוחל געווען פאַר זיין גניבה. דער „חפץ חיים" האָט דערבי געזאָגט: — נו, וואָס וועט זיין, אַז איך וועל אים ניט מוחל זיין? וועט מען קומען, לעתיד־לבוא, צו אַ דין־תורה. וועט זיך טאַקע אַרויסווייזן, אַז איך בין געראַטן. אָבער דערווייל גיי און משפט זיך מיט אַ גנב"...

ס'וואָרט אויך דערציילט: בעת דער „חפץ חיים" האָט נאָך אָנגעהאַלטן די קראָם, האָט ער איינמאָל באַמערקט ווי אַ גנב אַנטלויפט פון איר: דער „חפץ חיים" האָט אפילו ניט געוואוסט ווער דער גנב איז — האָט ער אים נאָכגעיאָגט און געשריגן:

— איך בין דיר מוחל, איך בין דיר מוחל!...

הגם דער „חפץ חיים" איז געווען אַזוי שטאַרק נזהר אין דער צייט וועז ער איז געווען אַ קרעמער, האָט ער פונדעסטוועגן דאָס גאַנצע לעבן ניט אויפגעהערט צו זאָרגן — אפשר האָט ער וועמען באַגזלט, באַוווּלט.

דער שרייבער דערמאָנט זיך די געזעגענונגס־דרשה, וואָס דער „חפץ חיים" האָט געהאַלטן אין ראַדינער בית־מדרש, אין יאָר תרפ"ה, בעת דער „אַלטער" האָט געהאַלטן ביים פאָרן קיין ארץ־ישראל. ער האָט געלאָזט אויסרופן, אַז ער גייט שבת האַלטן אַ געזעגענונגס־דרשה. אין בית־המדרש האָבן זיך פאַרזאַמלט קינד־און־קייט. מיט טרערן אין די אויגן האָט ער געבעטן מחילה ביי אַלע יורשים פון די וואָס האָבן אַמאָל געקויפט ביי אים אין קראָם. „מען איז דאָך אַמאָל געווען עפעס אַ שטיקל קרעמער", האָט ער געזאָגט, „איז דאָך גאָנץ מעגלעך, אַז מען איז נכשל געווארן אין מדות ומשקלות, אָדער אין משא ומתן"... און ער האָט מודיע געווען: אַזוי ווי דער דין איז: אַז מען גזלט ביי אַ רבים, און מען ווייס ניט ביי וועמען מען האָט געגזלט, דאַרף מען מאַכן אַ „צרכי רבים" (כדי אַלע זאַלן קענען ניצן, און במילא אויך די, ביי וועמען מען האָט געגזלט, וועלן קאָנען אויפמאָנען זייעריקע). ובכן, האָט ער מודיע געווען, אַז ער לאָזט איבער זיין ברונעם פאַר דער שטאָט... און ער האָט אויך געגעבן הונדערט דאָלאָר לטובת דעם שטעטלדיקן „גמילות חסד".

(פון בוך: „דער חפץ חיים — זיין לעבן און שאַפן")

א. ר. מלאכי

ר' הלל מילייקאָווסקי

ער איז געווען אַ גדול בתורה, אַ שתדלן און עוסק בצרכי צבור. פון זיין יוגנט ביז זיין טויט — רב אין פאַרשיידענע קהילות ווי קרעווע, סאַלאַנט, פאָנעווזש, שקלאָוו, האַסאַלאָוויץ און מסטיסלאָוו. באַרימט איז ער אָבער געווען מיט דער סאַלאַנטער רבנות, און די ברייטע וועלט האָט אים געקענט ווי „ר' הלל סאַלאַנטער".

ער האָט געלערנט ביי ר' ישראל סאַלאַנטער, נאָך זייענדיק אַ יונג באַלעבסל. דאָס איז געווען אין זאַרעטשע, אַ פאַרשטעטל פון ווילנע, וואו ר' הלל איז אין 1820 געבוירן געווארן. זיין פאָטער ר' הירש שוחט, אַ ייד אַ למדן, וואָס האָט געוואָלט, אַז זיינע קינדער זאָלן זיין לומדים און פרומע יידן. ר' הלל איז געווען זיין מויזיניק, זייער אַ געראָטענער. אַלס קינד האָט ער מיט זיין התמדה און שארפקייט געצויגן אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט און מען האָט אים געזומען רופן „הילקע חריף".

אָנהייב פערציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט קומט ר' ישראל סאַלאַנטער קיין ווילנע, באַזעצט זיך אין זאַרעטשע און גרינדעט דאָרט אַ ישיבה. אין דעם זעלביקן בית־המדרש, וואו ר' ישראל פלעגט זאָגן זיינע שיעורים פאַר לומדישע יונגע־לייט, פלעגט זיצן פאַררוקט אין אַ ווינקל ר' הלל, פאַרטיפט שטענדיק און לערנען. ר' ישראל האָט זיך פאַראינטערעסירט מיט אים, און נאָך אַ קורצן געשפרעך האָט ער אויסגעפונען, אַז ער איז אַ גדול בתורה. ר' ישראל האָט אים ניט אָפגעלאָזן, און ר' הלל איז געוואָרן זיין תלמיד און חבר, וויל ר' ישראל פלעגט פון דעמאָלט אָן זיך מיישב זיין וועגן יעדן שווערן ענין מיט ר' הללן. דאָס האָט אין דער ישיבה געהויבן זיין פרעסטיזש, אָבער ר' הלל איז געבליבן דער זעלביקער באַשיידענער יונגערמאַן ווי פריער. נאָכמער: צוקוקנדיק זיך צו ר' ישראלס מידות, איז ער געוואָרן אַ גרעסערער עניו און שטענדיק באַטאָנט, אַז ער איז ר' ישראלס אַ תלמיד.

ר' ישראל האָט אויף ר' הללן געהאַט אַ גרויסע השפעה. ווי זיין רבי, האָט ער אויך ניט געוואָלט נהנה זיין פון דער תורה און זיך מפרנס זיין פון רבנות. אָבער אין יענער צייט האָט ר' איצעלע וואָלאָזשינער באַזוכט ווילנע, און דערוויסנדיק זיך פון ר' הללס גרויסקייט, האָט ער אים צוגערעדט, ער זאָל אַננעמען דאָס רבנות פון קרעווע. דאָס שטעטל איז נאָענט צו וואָלאָזשין. ר' איצעלע האָט געוואָלט האָבן ר' הללן נעבן זיך, כדי ער זאָל קאָנען אַ וויכטיקן ענין האָבן א ישוב־הדעת מיט אים. ר' הלל האָט שטאַרק געקוועטשט אַנצונעמען דאָס רבנות

און געזוכט זיך אַרויסצודרייען, אָבער ר׳ איצעלע האָט אים ניט אָפּגעלאָזן. אויך ר׳ ישראל האָט אים צוגערעדט און ר׳ הלל האָט אינגעשטימט.

פּינף און צוואַנציק יאָר איז ר׳ הלל אַלט געווען, ווען ער איז געוואָרן קרעוועך רב. אַ קורצע צייט שפּעטער איז ער אויפגענומען געוואָרן פּאָר אַ רב אין סאַלאַנט, אויף דעם אָרט פון דעם באָרימטן גאון ר׳ צבי הירש ברוידע. ער איז אָנגעקומען אין סאַלאַנט אויף דער רעקאָמענדאַציע פון ר׳ ישראל, און פון דעמאָלט אָן איז די פּאָרבינדונג צווישן רבין און תלמיד פעסטער און שטאַרקער געוואָרן. ר׳ הלל האָט ישראלן אין אַלץ אַרויסגעהאָלפן. בעת ר׳ ישראל האָט אין אָנהייב פון די אָכציקער יאָרן באַזוכט פּאָריז, כדי צו פאָרפעסטיקן יידישקייט ביי די דאָרטיקע רוסיש־פּוילישע יידן, האָט ער געוואָלט, אַז ר׳ הלל זאָל ווערן רב פון דער רוסיש־פּוילישער קהילה אין פּאָריז. לכתחילה האָט ר׳ הלל איינגעשטימט, און ר׳ ישראל האָט באַזאָרגט, מען זאָל אים שיקן די רייזע־הוצאות, אָבער שפּעטער האָט ר׳ הלל חרטה געהאַט און פאָרבליבן אין רוסלאַנד.

ער האָט זיך געהאַלטן זייער באַשיידן און פאָלקסטימלעך צווישן עולם, אָבער האָט אין דער זעלביקער צייט אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקן כאַראַקטער, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אמת. ער האָט קיינעם ניט נושא־פּנים געווען, האָט זיך ניט אָפּגעשראָקן פאָר די תקיפים אין די שטעט וואו ער איז געווען רב. ער האָט אויך אַרויסגעוויזן איינזעעניש און פאַרשטענדעניש לגבי זיינע קעגנער. ער איז געווען העכסט טאַלעראַנט און זיך באַצויגן מיט יראת־הכבוד אָפילו צו „פּרייע", אויב זיי זיינען נאָר געווען אויפריכטיק. ער האָט תכלית־שנאה פיינט געהאַט צבועקעס און „גאָטס סטראָפּטשעס".

ער איז אויך געווען אַ וועלטלעכער מענטש, זיך אינטערעסירט מיט אַלע יידישע אָנגעלעגנהייטן און באַזעסן אַ געזעלשאַפטלעכן חוש. ביי יעדער גזירה אויף יידן אין רוסלאַנד האָט מען אים געזען צווישן די רבנים און כלל־טוער, וואָס האָבן זיך משתדל געווען איר מבטל זיין. אין די זיבעציקער יאָרן האָט ער צוזאַמען מיט זיין רבין ר׳ ישראל, זיין חבר אליהו קרעטינגער, ר׳ יעקב בארעט און ר׳ יצחק אלחנן, אָפּגעשריבן די גזירה, אַז די מלמדים מוזן האַלטן עקזאַמען און באַקומען „מלוכה־דערלויבעניש" אויף צו עפענען חדרים. אין 1894 האָט ער צוזאַמען מיט זיין מחותן ר׳ שמואל מאָהילעווער * און ר׳ צבי הירש ראַבינאָוויטש (ר׳ יצחק אלחנס זון) אין פּעטערבורג אָנטייל גענומען אין דעם רבנים־קאָמיטעט, וואָס די רוסישע רעגירונג האָט געגרינדעט צו באַהאַנדלען יידיש־רעליגיעזע פראָבלעמען. 75 יאָר איז ער דעמאָלט אַלט געווען און שוואַך איז געזונט, אָבער דאָס האָט אים ניט אָפּגעהאַלטן פון דער נסיעה. קיין שום זאַך איז פאָר אים ניט געווען קיין שטער צו טאָן פאַרן פּאָלק.

אין יולי 1899, אַ יאָר נאָך ר׳ שמואל מאָהילעווערס טויט, איז ר׳ הלל געשטאָרבן אין מסטיסלאוו, אין עלטער פון אַכציק יאָר.

---

* ד״ר יוסף מאָהילעווער איז ר׳ הללס אַן אייניקל געווען.

אברהם משה לונץ

א

עס איז דאָ אַ געביט אין דער העברעאישער ליטעראַטור, וואָס האָט ערשט אין די לעצטע פינף און צוואַנציק יאָר זיך געזונען אַנטוויקלען און בריייט אויסוואַקסן. דאָס איז די פאַרשונג פון דער אַרכעאָלאָגיע און געשיכטע פון ארץ־ישראל. מיט עטלעכע דורות צוריק איז דער דאָזיקער געביט כמעט פרעמד געווען ביי אונדז און איז געלעגן אין די הענט פון קריסטלעכע געלערנטע. אין ענגלאַנד, דייטשלאַנד, פראַנקרייך און אַמעריקע האָבן עקזיסטירט רייכע חברות מיטן צוועק צו פאָרשן די אַלטערטימלעכקייטן פון אונדזער לאַנד. עס זיינען אַרגאַניזירט געוואָרן וויסנשאַפטלעכע עקספּעדיציעס און אַרכעאָלאָגישע אויסגראָבונגען; געלערנטע האָבן מיט פליס געפּאָרשט יעדעס winקל פון לאַנד און באַלויכטן איר געשיכטע, געשריבן ביכער און אַרויסגעגבן זשורנאַלן, וואָס

האָבן באַרייכערט די „פאַלעסטינע פאָרשונג". יידן אָבער, האָבן דעמאָלט ווייניק אויפמערקזאַמקייט געשענקט דער פאָרשונג פון ארץ־ישראל.

אמת, מיט אַ הונדערט יאָר צוריק איז אין ירושלים דערשינען אַ וויכטיק בוך מיטן נאָמען „תבואות הארץ", וועגן דער געאָגראַפיע, זאָאָלאָגיע און געשיכטע פון ארץ־ישראל — אַ פּיאָנערן־אַרבעט, וואָס אויך היינט איז איר ווערט ניט געמינערט געוואָרן. דער מחבר, רב יוסף שוואַרץ, איז יונגערהייט געקומען פון דייטשלאַנד אין ארץ־ישראל. זיך באַזעצט אין ירושלים, האָט ער זיך פאַרנומען פאָרשן דאָס לאַנד און איז געוואָרן פון די גרעסטע אין דעם פאַך. צען יאָר נאָך זיין טויט האָט זיך באַוויזן אַ צווייטער פּיאָנער, אַ קאָוונער יונגערמאַן מיטן נאָמען אברהם משה לונץ, וואָס האָט זיך געזונען צו דער פאָרשונג פון ארץ־ישראל. ער איז שפּעטער גע־

וואָרן פון די געציילטע פאַכמענער אויף דעם געביט און פון די גרעסטע קענער פון לאַנד.

נאָענט צו פופציק יאָר איז לונץ געווען אַ תושב אין ירושלים. האָט זיך אין איר אָזוי איינגעלעבט, אַז זי איז געוואָרן אַ טייל פון זיין איך. האָט זיך פאַרטיפט אין איר פאַרגאַנגענהייט און געזאָרגט פאַר איר בויאונג און אויפלעבונג, איז געווען פון די קולטור־טוער און בויער פון נייעם ישוב. האָט אויך דעם נאָמען פון זיין זשורנאַל פאַרבונדן מיט דער הייליקער שטאָט, און אויפן ערשטן באַנד זיך געחתמעט: „אברהם משה לונץ איש ירושלים". לונץ האָט ביז זיין פערצנטן יאָר פאַרבראַכט אין קאָוונע, וואו ער איז כ"ה כסלו תרט"ו 1855 געבוירן. זיין פאָטער, ר' צבי, האָט געשטאַמט פון דער שאָולער פאַמיליע לונץ. ער איז געווען אַ גרויסער למדן, אַ מקורב צו ר' ישראל סאַלאַנטער און אַ מגיד אין דעם בית המדרש פון דער אַרבעטער־חברה „חשוקי כסף". זיין מוטער, כיענע, איז געווען אַן אשת־חיל, באַקאַנט אַלס גאָטספאָרכטיקע און גוטהאַרציקע פרוי, האָט אַרויסגעהאָלפן אַרעמע לייט און געשטיצט געפאַלענע בעלי־בתים, כאָטש זי און אירע פאַמיליע האָבן געלעבט אין דחקות. כדי איר מאַן זאָל קאָנען רואיק לערנען, האָט זי געזומען אויף זיך דעם יאָך פון פרנסה, געאַרבעט שווער און ביטער, אַבי איר מאַן און אייניציק קינד זאָלן עסן צו זאָט.

אברהם משה איז ביי זיי געווען דאָס ערשטע און אייניציק קינד. זיי זיינען שוין עלטערע מענטשן געווען, ווען ער איז געבוירן. ער האָט זיך פרי אַרויסגעוויזן פאַר אַ זייער גערָאָטענעם. צו זעקס יאָר שוין געלערנט גמרא און אין עלטער פון צוועלף יאָר געשמט אַלס עלוי. נאָך זיין בר־מצווה האָבן די עלטערן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן קאָוונע און פאָרן זיך באַזעצן אין ירושלים.

ווי יעקב גאָלדמאַן, אברהם משה לונצס ערשטער ביאָגראָף דערציילט, זיינען זיינע עלטערן געפאָרן קיין ארץ־ישראל, ווייל דער פאָטער האָט מורא געהאַט, אַז זיין געראָטן קינד זאָל ניט מיטגעריסן ווערן מיט דעם השכלה־שטראָם, וואָס האָט זיך דעמאָלט באַווײַזן אין ליטע. ר' צבי איז געווען אַ פאַנאַטיקער, האָט פיינט געהאַט השכלה תכלית שנאה, און אין זיינע דרשות פאָרן המון פלעגט ער מוסרן און סטראָשען די יעניקע וואָס לייענען השכלה־ספרים, אַז מיט דער צייט וועלן זיי אַוועק פון יידישקייט; ער זאָל האָבן פאַרלאָזט ליטע, ווייל ער האָט געהאָפט, אַז אין דער הייליקער שטאָט ירושלים וועט די השכלה ניט האָבן קיין שליטה אויף זיין געראָטענעם זון.

אין דער ביאָגראָפיע, וואָס זיין טאָכטער, חנה לונץ־באַלאָטין, האָט פאַרעפנטלעכט נאָך זיין טויט (אין עלפטן באַנד „ירושלים"), געפינט זיך אַן אַנדער וועריע וועגן זייער אַוועקפאָרן פון קאָוונע. נאָך אירע רייד איז לונצס פאָטער ניט געווען פאַנאַטיש. אדרבה, ער האָט זיין זון געלאָזט לערנען רוסיש און דייטש. עס איז גאָר געווען דער וואונטש פון דער מוטער צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. ווען זי האָט געהאַט דאָס קינד, האָט זי אַ נדר געטאָן

אים אַוועקפירן קיין ירושלים, ער זאָל דאָרט דערצויגן ווערן און זיך אָפּגעבן נאָר מיט תורה. דער פאָטער איז געווען קעגן שלעפּן זיך מיט אַ קינד אויף אַ לאַנגער נסיעה. אָבער נאָך זיין בר־מצוה האָט זי געזומען פאָדערן פון איר מאַן, ער זאָל איר לאָזן מקיים זיין איר נדר. ער האָט איר ווידער אָפּגעשלאָגן פון דעם. זי האָט קעגן איר מאַנס ווילן זיך געזומען גרייטן צו דער רייזע, און אין אַ שרעקלעך־קאַלטן ווינטערדיקן טאָג מיט מסירת־נפש זיך געלאָזט אין וועג אַריין. ניט וויט פון קאָוונע איז די פור אַריינגעקראָכן אין אַ טיפער בלאָטע, און די פערד האָבן זיך ניט געקאָנט רירן פון אָרט. האָט זי דעמאָלט געזומען דאָס קינד און מיט אים געגאַנגען צו פוס. דאָס קינד איז אַריינגעקראָכן אין אַ זומפּ און ניט געקאָנט אַרויסקריכן. די מוטער האָט געזומען שרייען נאָך הילף, ביז מענטשן זיינען אונטערגעקומען און אַרויס־געשלעפּט דאָס האַלב פאַרפראָרענע יינגל. פון שרעק האָט זי ניט געוואָלט פאָרן וויייטער און האָט זיך אומגע־קערט אין קאָוונע. ערשט נאָך פסח האָט זי געפּועלט ביים מאַן ער זאָל אויך פאָרן קיין ארץ־ישראל.

מאָריס ווינטשעווסקי האָט מיר דערציילט, אַז אין זיינע קינדערשע יאָרן האָט ער זיך געחברט מיט לונצן. ער איז מיט אים אין אייך עלטער געווען און האָט געוואונדערט ניט וויייט פון אים, אַזוי, אַז זיי פלעגן זיך טרעפן כמעט יעדן טאָג. כאָטש יונגע יינגלעך, זיינען זיי שוין געווען „געכאָפט" פון דער „השכלה" און פאַר־באַהאַלטענערהייט געלייענט מאַפוס „אהבת ציון" און אַנדערע השכלה־ביכלעך. לונצס מוטער פלעגט מאַכן עסיק און פון דעם האָבן זיי זייער חיונה געצויגן. פון ווינטשעווסקיס שילדערונג איז צו זען, אַז זייער פאָרן קיין ארץ־ישראל האָט געהאַט צו טאָן מיט דעם, וואָס דער פאָטער האָט זיך געשראָקן, אַז לונץ זאָל ניט ווערן „איבערגעפירט".

קיין ירושלים זיינען זיי אַנגעקומען ערב ראש־חודש סיון תרכ"ט (1869). די שטאָט איז דעמאָלט קליין געווען, און דער גאַנצער יידישער ישוב קאָנצענטרירט אין עט־לעכע גאַסן פון דער אַלטער שטאָט, וואָס איז אַרומגע־רינגלט געווען מיט אַ דיקן מויער. אויסער דער שטאָט איז געווען ווייסט. וואו־ניט־וואו האָט זיך געזען אַ הויז און אַ גאָקערט פעלד.

די מערסטע אַנגעקומענע יידן זיינען געווען זקנים, וואָס האָבן שוין אַלע זייערע חשבונות מיט דער וועלט געהאַט געענדיקט. זיי פלעגן קומען אויסלעבן זייערע לעצטע יאָרן אין דער הייליקער שטאָט און צו געפינען זייער לעצטע רו אויפן הר־הזיתים. דאָס ביסל יונגע מענטשן, וואָס מען פלעגט דאָרט טרעפן, זיינען געווען בלאָס, אָפּגעצערט, די אויגן אויסגעלאָשן, און האָבן זיך אַזוי אַרומגעדרייט אַן לעבן און אַן תכלית.

אויף דער ווייסטעניש האָבן זיך דאָך באַווײַזן עטלעכע שפּראָצונגען פון אויפלעבונג... קאַרל נעטער איז אין יענעם יאָר געקומען פון פאָריז און געזומען צוגרייטן די דערעפענונג פון „מקוה ישראל", די אַקער־בוי־שול,

וואָס די „אַליאַנס איזראַעליט" האָט אויף זיין פּאַרשלאָג געגרינדעט נעבן יפו. צווישן די ווילד־פּאַרוואָקסענע פעלדזן, אויפן וועג צו יפו האָט מען גענומען בויען די ערשטע הייזער פון „נחלת שבעה", די ערשטע יידישע שכונה אויסערן מויער. עס האָבן זיך באַוויזן אויך אַנדערע סימנים, וואָס האָבן אַנגעזאָגט אַ ניי לעבן און וועגן דעם אַנקומען פון אַ נייעם דור.

ירושלים, ווי זי האָט דעמאָלט אויסגעזען, האָט ניט געקאָנט פאַרכאַפן דאָס האַרץ פון אברהם משה לונץ, „הזאת היא ירושלים, העיר כלילת יופי משוש כל הארץ? — צי דאָס איז די שיינע פּראַכטפולע שטאָט ווי ער האָט זיך אין זיין פאַנטאַזיע פאַרגעשטעלט לערנענדיק דעם תנ"ך און לייענענדיק דעם „אהבת ציון"? — האָט ער זיך געפרעגט. עלנטקייט און אומעט האָבן גענאָגט זיין יונג האַרץ, און ער האָט זיך אַריבערגעטראָגן אין דער פאַר־גאַנגענהייט... פאַר זיינע אויגן האָט זיך אַנטפלעקט די אור־אַלטע ירושלים מיט איר גאַנצער שיינקייט און פראַכט, און אַזוי איז ביי אים פאַרזייט געוואָרן דאָס ערשטע קערנדל פון דעם שפּעטערדיקן פּאַרשער.

פאַרנאַכט פלעגט ער שפּאַצירן איבער די חורבות פון ציון און די געסלעך פון ירושלים. ער האָט אַנגעשפּיצט זיין אויער אויפצוכאַפן יעדן קלאַנג, געשלונגען איטלעך וואָרט, וואָס זקנים פלעגן דערציילן פון „פאַרצייטיקע יאָרן" און וועגן די צרות וואָס די ערשטע עולים זיינען אויסגעשטאַנען בשעת זיי האָבן גערגינדעט דעם אשכ־נזישן ישוב אין ירושלים. בין מנחה למעריב פלעגט ער פאַרברענגען אויף דער חורבה פון רבי יהודה החסיד, וואו דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן פון ירושלים איז דעמאָלט געווען קאַנצענטרירט. דאָ פלעגט ער הערן שטאָט־נייס, פון בטלנים וואָס פלעגן זיך עוסקן אין וועלט־פּאָליטיק. איינמאָל שטייענדיק אזוי נעבן אַ רעדל מענטשן, האָט אים אייגער פון די בטלנים־שמועסער אַ פרעג געטאָן:

— אַ ניי־אַנגעקומענער? פון וואַנען קומסטו בחורל?

— פון קאָוונע, — האָט לונץ געענטפערט.

— וקבנו לי משם, — האָט דער ייד אַ בורטשע געטאָן און איז גלייך אַוועק.

עס איז אַבער אַ וואָרט־שפּיל, און דער ייד האָט, אפשר, קיין שלעכטס ניט געמיינט. אויף דעם צאַרט־פילנדיקן לונצן האָט אַבער דאָס וועקטל געמאַכט אַ שווערן אייגדרוק. עס האָט אַנגערירט זיין נשמה און שטאַרק אויפגערודערט. אים האָט זיך אויסגעדוכט, אַז דער ייד האָט מיט דעם אויסגעדריקט זיין אומצופרידנקייט, וואָס נייע מענטשן קומען קיין ירושלים, נייע „חלוקה"־נעמער וואָס וועלן מינערן זיין חלק „חלוקה". דאָס פערצן־יאָריקע יינגל האָט באַשלאָסן אַז וואָס עס זאָל מיט אים ניט זיין, וועט ער ניט נהנה זיין פון דער „חלוקה". ער וועט זען צו קומען צו עפּעס אַ תכלית און ווערן אַ זעלבשטענדיקער מענטש.

דער אייניקער תכלית, צו וואָס אַ באַגאַבט יינגל האָט דעמאָלט געקאָנט זיך צושלאָגן, איז געווען לערנען. תורה איז ניט נאָר די בעסטע, נאָר אויך די אייניקע סחורה געווען אין ירושלים, וואו עס האָט ניט עקזיסטירט קיין אינדוסטרי און האַנדל. פאַרן זיצן און לערנען פלעגט מען עפּעס באַקומען באַצאָלט, און לונץ איז אַנגע־קומען לערנען אין דער ישיבת „עץ חיים", די אייניקע ישיבה אין ירושלים.

דער ראש־הישיבה איז דעמאָלט געווען ר' משה נחמיה כהנאוו, באַקאַנט ווי דער „חאַסלאַוויצער רב". אַ גאון און מחבר פון פיל לומדישע און דרוש־ספרים. אַ גרויסער בעל־מידות מיט אַ פילנדיק האַרץ, האָט ער אויך געהאַט אַ „שוואַכקייט" צו „השכלה", אין געהיים געלייענט השכלה־ספרים און געקוויקט זיך מיט מאַפּוס און שולמאַנס מליצות. אַ הייסער ליבהאָבער פון ארץ־ישראל האָט ער פאַרגעשלאָגן פראַקטישע פלענער ווי אויפצולעבן דאָס לאַנד. ער איז אויך געווען פון די ערשטע צו פאַרשטיין די חשיבות פון ריידן העברעאיש. פלעגט יאָרן־לאַנג, נאָך פאַר בן־יהודה, אין טאָג־טעגלעכע געשפּרעכן, ריידן מיט זיינע תלמידים און נאָענטע העב־רעאיש, און די פעאיקע תלמידים זיינע דערמוטיקן צו השכלה, לערנען דיקדוק און פרעמדע שפּראַכן. אָט דער רב, וואָס איז דעמאָלט געווען אַן אויסנאַם אין ירושלים, האָט אויף דעם יונגן לונץ אַ שטאַרקן איינפלוס געהאַט, און ער האָט אין געהיים געמומען לייענען השכלה־ספרים און בילדן זיך.

צוויי יאָר נאָך דעם ווי די לונץ־משפּחה איז געקומען קיין ירושלים איז דער פאָטער געשטאָרבן, און די מוטער האָט אין יאָר 1873 חתונה געמאַכט דעם זון מיט אַ קאָוונער מיידל מיטן נאָמען דבורה, די טאָכטער פון ר' יעקב עקיבא ריטעווסקי, אַ מורה־הוראה אין אַ קאָוונער פּאַרשטעטל.

אַכצן יאָר איז ער אַלט געווען צו דער חתונה און די כלה — פופצן. דאָס יונגע מיידל האָט אַבער פאַר־שטאַנען ווי אים אָפּצושאַצן. זי האָט אים דערמוטיקט צו לערנען און נעמען זיך צו ליטעראַרישער אַרבעט, און ביז איר טויט, אין יאָר 1909, אים געהאָלפן טראָגן דעם שווערן יאָך פון זייער חיונה.

דאָס יאָר פון זיין חתונה האָט געבראַכט אַ נייע וועג־דונג אויך אין זיין גייסטיק לעבן. ער האָט עפּנטלעך זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ משכיל און איז געוואָרן אַן אַריינ־גייער אין הויז פון ישראל דוב פרומקין, דעם רעדאַק־טאָר פון „חבצלת", וואָס עס איז געווען אַ צענטער פאַר השכלה און קולטור אין ירושלים. דאָס האָט געבראַכט צו רדיפות אויף אים פון די פרומע און קנאים, אַבער ער האָט געהאַט מוט אָפּילו זיך אָנצושליסן אין דער חברה „תפּארת ירושלים", וואָס פרומקין און די איבעריקע ירושלימער משכילים האָבן דעמאָלט געגרינדעט, כדי אַריינצובראַנגען וואָס מער אַרדענונג אין געזעלשאַפּטלעכן לעבן. אין יענעם יאָר האָט ער אויך פאַרעפנטלעכט זיין ערשטן אַרטיקל אין „המגיד". אַלץ צוזאַמען האָט גע־בראַכט מען זאָל אים שטאַרק רודפן און קוקן אויף אים ווי אויף אַן אַפּיקורוס. לונצס פריינד האָבן מורא געהאַט, מען זאָל אים ניט באַפאַלן מיט קלעפ, איז ער אויף

פרומקינס עצה אַוועקגעפֿאַרן אויף עטלעכע וואָכן קיין טבריה. די חברה „תפארת ירושלים" האָט אים געגעבן אויף רייזע־הוצאות.

עס איז געווען דאָס ערשטע מאָל, אַז לונץ זאָל אַרויס פון די טויערן פון ירושלים. די רייזע איז זייער אַ לאַנגע געווען. פון ירושלים ביזן גליל איז מען דעמאָלט געפֿאָרן אויף פֿרדות (מויל־אייזלען); די לאַנגע נסיעה האָט אים אָבער געגעבן אַ געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט דעם לאַנד. בעתן רייטן אויף דער פֿרדה איז פֿאַר אים אַנטפֿלעקט געוואָרן די שיינקייט פון די וויסטע געגנטן. ער האָט באַטראַכט די רואינען פון אַמאָליקע שטעט און היסטאָרישע פלעצער און פון זיינע מיטרייזנדיקע זיך אָנגעהערט וועגן די מנהגים פון די אַראַבישע שבטים. זיינע רייזע־איינדרוקן האָט ער באַשריבן אין אַ סעריע אַרטיקלען „מסע בארץ פלשת" און מיט אַ יאָר שפּעטער זיי פֿאַרפֿנטלעכט אין דעם וואָכנבלאַט „עברי אנכי", וואָס איז דערשינען אין בראָד. ער האָט זיך אין זיי אַרויסגעוויזן פֿאַר אַ פיינעם באַאָבאַכטער און קענער פון לאַנד.

אַ צווייטן אַרטיקל וועגן זיין רייזע האָט ער געדרוקט אין „חבצלת", גלייך ווי ער איז צוריקגעקומען קיין ירושלים. אין אים האָט ער געשילדערט די הדלקות אויף דעם קבר פון ר׳ מאיר בעל הנס אין טבריה און פון ר׳ שמעון בן יוחאי אין מירון. אין דעם אַרטיקל האָט ער קריטיקירט פֿאַרשיידענע מנהגים בשעת די הדלקות און אויפמערקזאָם געמאַכט, אַז די ממונים זאָלן פֿאַרפֿנטלעכן אַ דין־וחשבון פון די הכנסות און הוצאות פון די הדלקות ווי פון די „חלוקה"־הכנסות בכלל. דערמיט האָט ער אַרויסגערופן אַ גאָר גרויסן צאָרן פון די קנאים, און מען האָט אים איצט נאָך שטאַרקער געמוסן רודפן, אויפגעהערט אים צאָלן „ישיבה־געלט". ער איז געבליבן אָן פרנסה און געמוזט עפענען אַ „חדר".

די רדיפות האָבן אָבער זיין גייסט ניט געבראָכן. ער האָט געמוסן רעגלמעסיק שיקן אַרטיקלען און קאָרעספֿאָנדענציעס אין „עברי אנכי", „השחר", „דזשואיש קראָניקל", „הצפירה", אין וועלכע ער האָט געשילדערט די לאַגע פון די יידן אין ירושלים און אַרויסגעבראַכט פֿלענער אויסצובעסערן דעם מצב פון די אַרעמע מאַסן. ער איז אויך געווען איינער פון די גרינדער פון דער ערשטער ביבליאָטעק אין ירושלים, וואָס איז אויפגעעפנט געוואָרן סוף יאָר 1874.

אין יענער צייט האָט ער בדעה געהאַט צו פֿאָרן שטודירן קיין אייראָפּע. האָט געוואָלט אָנקומען אין דעם „דזשואיש קאָלעדזש" אין לאָנדאָן און לערנען דאָרט צו ווערן אַ ראַביי, אָבער פרומקין האָט אים אָפּגערעדט פון דעם און געראָטן זיך אָפּגעבן מיט ליטעראַרישער אַרבעט. אויך פון לאָנדאָן האָט מען אים דערמוטיקט צו קומען. ער האָט מיט גרויס התמדה געמוסן שרייבן אַ בוך א. נ. „נתיבות ציון וירושלים", וואָס איז דערשינען אין יאָר 1876. ער איז דורך דעם ווערק באַרימט געוואָרן. עס איז אַ קליין ביכל פון 119 זייטלעך און אויף זיין שער־בלאַט איז אָנגעגעבן אַז ער „טרעט אויס אַ שטעג צו

אַלע אונדזערע ברידער, וואָס זיינען צעשפרייט אין אַלע פּיר ווינקלען פון דער וועלט [צו גיין] אין די וועגן פון ציון און ירושלים; און ווייזט יעדן איינעם די געשטאַלט און דאָס אויסזען פון דער הייליקער שטאָט ירושלים, — לויט די געזעצן פון דער טאָפּאָגראַפיע און אויך דעם מצב פון אירע איינוואוינער, דעם מאַטעריעלן און מאָראַלישן". אַזאַ סאָרט בוך איז אַ נייס געווען אין דער העברעאישער ליטעראַטור. די מערסטע קריטיקער האָבן זיך וואָרעם אָפּגעגרופן און דערמוטיקט דעם מחבר צו וויטער־דיקער ליטעראַרישער אַרבעט.

צוואַנציק יאָר איז לונץ אַלט געווען, ווען ער האָט דאָס בוך געשריבן. די שאַנד, וואָס ער האָט געפּילט, פֿאַרוואָס יידן גיבן זיך ניט אָפּ מיט דער פֿאַרשונג פון ארץ ישראל, בשעת קריסטלעכע פֿאָרשער זיינען אין דעם געביט שטאַרק פֿאַרטראָטן, האָט אים געשטויסן זיך צו ווידמען דער פֿאָרשונג פון לאַנד. אין דער הקדמה דערציילט ער: „שוין זיבן יאָר, אַז איך בין געקומען וואוינען אין ירושלים. דורך די זיבן יאָר האָב איך געהאַלטן אין אייַן פֿאָרשן די געשיכטע, נאַטור און געאָגראַפיע פון לאַנד... איך האָב געפֿאָרשט און שטודירט די ביכער פון אַנדערע געלערנטע, און ווי ווייט מיין האַנט האָט דערגרייכט, האָב איך ניט אויסגעלאָזן דאָס וואָס גויאישע פֿאָרשער האָבן געשריבן אין פֿאַרשיידענע שפֿראַכן — — — איך האָב זיך געמוסן שעמען, זעענדיק ווי די שרייבער פון אומות העולם פֿאַרוועגדן גרויסע סומען צו דרוקן יעדעס יאָר פיל נייע ביכער וועגן דעם לאַנד, כאָטש עס געפינען זיך שוין הונדערטער ביכער אויף דעם געביט. נאָר מיר יידן פֿאַרנאַכלעסיקן דעם געביט אינגאַנצן, כאָטש מיר וואָלטן באַדאַרפט זיין די ערשטע טייער צו האַלטן ירושלים און ארץ־ישראל. ביז איצט האָט נאָך קיינער ניט געמוסן זיך די מי צו שרייבן אַ בוך וועגן אונדזער הייליקער שטאָט, כאָטש אויף גאָר מינדערוויכטיקע ענינים גע־פינען זיך מחברים צו שרייבן ביכער... איך האָב דעריבער זיך געמוסן צו דער דאָזיקער ארבעט".

די שפּראַך פון ביכל איז מליצהדיק, און געדרוקט איז עס אויף זייער שלעכט פּאַפּיר. די הויפּט מעלה פון דעם ווערק איז די פּאַלקסטימלעכקייט, וויייל דער מחבר האָט געבראַכט לעגענדעס פון ירושלים און געשילדערט מנהגים וואָס זיינען וועלטפול ווי אַ פּאַלקלאָריסטיש מאַטעריאַל. דאָס ביכל איז אויך דורכגעדרונגען מיט גרויס ליבשאַפט צום לאַנד, און דער מחבר זוכט אייַנ־צופלאַנצן זיין ליבע אין די הערצער פון די לייענער. ער דערציילט, למשל, אין אַ זייטיקער באַמערקונג וועגן אַ יידן, וואָס איז אויף דער עלטער געקומען צוזאַמען מיט זיין הויזגעזינד זיך באַזעצן אין ירושלים, איז אָנקומענדיק דאָרט האָט ער זיך אויסגעדריקט: „איך בין איצט זעקס־און־זיבעציק יאָר אַלט, אָבער איך לעב נאָר צוויי טעג, וויייל די יאָרן וואָס איך האָב אָפּגעלעבט אין גלות קאָן איך ניט נעמען אין חשבון. און נאָר וועז איך האָב מיט מיינע פּיס באַטראָטן דעם באָדן פון הייליקן

לאַנד, האָב איך גענומען פילן אַז איך לעב". דער „נתיבות ציון וירושלים" האָט אויך געהאַט אַ פּראַקטישן ווערט, ווייל ער האָט געקאָנט דינען ווי אַ וועג־ווייזער פאַר די וואָס זיינען דעמאָלט געפאָרן זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל. אין דעם זעלביקן יאָר, וואָס זיין בוך איז דערשינען, האָט ער אין „חבצלת" פאַרעפנטלעכט קרעמיעס ביאָגראַפיע, וואָס איז אין 1877 דערשינען אין בוכפאָרם מיטן נאָמען „ואלה תולדות יצחק". אויך דאָס דאָזיקע ביכל איז פון אייניקע געלערנטע גערימט געוואָרן, און קרעמיע האָט אים געשיקט אַ דאַנק־בריוו.

אין דער זעלביקער צייט, וואָס זיינע ביכער זיינען דערשינען, האָט ער זיך געפונען אין אַ זייער געדריקטער לאַגע. פון זיין מלמדות האָט ער ניט געהאַט גענוג פּרנסה. דערצו האָט אַ פאָטער פון זיינעם אַ תלמיד גע־פונען אים לייענען מאַפּוס „אשמת שומרון". צופעליק איז דער ייד געווען אַ קאָוונער, און מאַפּו'ס ביכער זיינען אין זיינע אויגן פאַררעכנט געווען ווי „טריף־פּסול". דער ייד האָט זיין יינגל גלייך אַרויסגענומען פון חדר, כאָטש עס איז געווען אין מיטן „זמן" און געמאַכט אַ גוואַלד, אַז לונץ פירט אַראָפּ יידישע קינדער פון גלייכן וועג. האָבן אויך די אַנדערע בעלי־בתים זייערע קינדער ניט געלאָזן מער גיין לערנען ביי אים. זיין „חדר" איז בטל געוואָרן, ער איז געוואָרן אויס מלמד און געבליבן אָן פּרנסה. נאָר אַ דאַנק דער הילף פון עטלעכע פריינד, אַ קליינע שטיצע פון דער „אַליאַנס איזראַעליט" און אַ ביסל וואָס איז אים אַריינגעפאַלן פון דעם פאַרקויף פון זיינע ספרים, האָט ער געקאָנט ווי עס איז אויסקומען. ניט געקוקט אויף דעם אַלץ, האָט ער אין יענער צייט פיל געאַרבעט. אַ חוץ זיין שטענדיקער באַטייליקונג אין „הצפירה" און „דזשואיש קראָניקל", האָט ער גענומען שרייבן דעם צווייטן טייל פון „נתיבות ציון וירושלים", געזאַמלט מאַטעריאַל פאַר אַ בוך „קורות ארץ פּלשת" און אַ גרעסערע אַרבעט וועגן אַלע רייזע־ביכער, וואָס זיינען געשריבן געוואָרן וועגן ארץ־ישראל. אויסער דעם האָט ער רעדאַגירט אַ וואָכנבלאַט „שערי ציון", אין וועלכן ער האָט אָפּגעדרוקט אַ מאָנאָגראַפיע „קורות ציון וירושלים", אַ געשיכטע פון דעם יידישן ישוב אין ירושלים זינט איר גרינדונג.

די מאָנאָגראַפיע איז די בעסטע אַרבעט זיינע אויף דעם געביט פון פאָרשונג פון לאַנד, וואָס ער האָט אין זיינע יונגע יאָרן געשריבן. ער האָט אָבער נאָר איין קאַפּיטל פאַרעפנטלעכט, וואו צום סוף פאַרזיכערט ער, אַז ער וועט „מיט גאָטס הילף אַלץ דערקלערן אין צווייטן קאַפּיטל". ער האָט אָבער ניט באַוויזן צו פאָרזעצן די אַרבעט, ווייל פּלוצלונג איז אויף אים געקומען אַ גרויס אומגליק — ער איז בלינד געוואָרן אויף ביידע אויגן.

די רדיפות, וואָס ער איז אויסגעשטאַנען, זיין אָרעמ־קייט און דחקות, זיין גרויס התמדה אין לערנען, פאָרשן און שרייבן ביי דער שוואַכער שיין פון אַ קליין בוימל־לעמפּל זיינען געווען דער גורם פון זיין בלינדקייט.

אַ יאָר צייט האָט ער געליטן פון מאַלאַריע. ווען אים איז בעסער געוואָרן, האָט ער גענומען פילן, אַז די ראיה ווערט אים שוואַכער, די אויגן טונקעלער. יום־כפור (1878) האָט ער דערשפּירט, אַז ער זעט גאָרניט אין מחזור. ער האָט זיך באַקלאָגט פאַר אַ קרוב זיינעם, אָבער יענער האָט אים געעענטפערט: „טו תשובה, און גאָט וועט דיך אויפהערן שטראָפן. אויב דו וועסט ווייטער לייענען אַפּיקורסישע ספרים, וועסטו אינגאַנצן בלינד ווערן".

קיין אויגן־דאָקטוירים האָבן זיך דעמאָלט ניט גע־פונען אין ירושלים. איינער אַ דאָקטאָר האָט אים געהייסן זיצן דרייסיק טעג אין אַ פינצטערן צימער, וואָס דאָס האָט זיין ראיה אינגאַנצן קאַליע געמאַכט, אַזוי, אַז ער האָט קוים די שיין פון דער זון געזען. האָט לונץ דעמאָלט באַשלאָסן צו פאָרן קיין ווין, צו קורירן דאָרט די אויגן. מיט אַ שווער געמיט האָט ער פאַרלאָזט ירושלים. דער וועג איז פאַר אים פאַרנעפּלט געווען, די בערג פון יהודה איינגעהילט אין פינצטערניש, אָבער אין זיין האַרצן האָט געטליעט אַ שוואַכע האָפענונג, אַז ער וועט זיי נאָך זען...

חדשים לאַנג האָט ער זיך געוואַלגערט אין ווינער שפּיטאָלן. קיין רפואה האָט ער ניט געפונען. בעת ער איז אַרויס פון שפּיטאָל האָט מען אים שוין געמוזט פירן. ער איז געווען שטאָק־בלינד.

זיין לאַגע האָט ער דעמאָלט געשילדערט אין אַ בריוו צו זיין פריינט פרומקין: „מיט אַ דריי חדשים צוריק, ווען איך האָב געהערט דאָס וואָרט „בלינדער" פון מיין מויל אָדער פון אַנדערע, איז ווי מען וואָלט מיר מיט אַ שווערד געשטאָכן. איצט אָבער רייד איך דאָס וואָרט אַרויס גלייכגילטיק, ווי עס וואָלט זיך ניט געהאַנדלט וועגן מיר. ווער וואָלט געזאָגט, אַז אברהם משה לונצן וועלן אין עלטער פון 25 יאָר טונקל ווערן די אויגן און ער וועט ניט זען די שיין פון דער זון? מיינע שונאים, אָדער די שונאים פון אמת וועלן געוויס זאָגן, אַז גאָט האָט מיך געשטראָפט, ווייל איך בין געווען איינער פון די גרינדער פון דער ביבליאָטעק אין אונדזער הייליקער שטאָט, אָדער ווייל איך האָב דערמוטיקט די יוגנט צו לערנען און בילדונג, צו טאָן פּראָדוקטיווע אַרבעט און ניט לעבן פון דער חלוקה, אָדער ווייל איך האָב געהאַט מוט צו שרייבן אין „חבצלת", אַז די ממונים זאָלן פאַרעפנטלעכן אַ חשבון פון די חלוקה־הכנסות, — שרעק־לעכע זינד! איך וועל חלילה ניט זאָגן, אַז גאָט האָט אַן אומגערעכטן משפּט געטאָן צו מיר. צוזאַמען מיט דעם „מנעים זמירות ישראל" וועל איך אויך זאָגן: „דו, גאָט, ביסט דער צדיק און דיין משפּט איז גערעכט". ווער ווייס פאַר וואָסערע זינד ער שטראָפט מיך? אפשר ווייל איך בין אַמאָל געשטאַנען פון ווייטן און ניט געלאָזט הערן מיין קול ווי אַ שופר, זעענדיק ווי מענטשן ווערן פאַר אומזיסט גערודפט און געפּייניקט?... און אפשר בין איך גאָר באַליבט ביי גאָט? אָבער וואָס עס זאָל ניט זיין — איך בין איצט בלינד".

ער גיט זיך ניט אונטער, ער שרייבט: „מיינע פי־

זישע אויגן זעען ניט, אָבער איך וועל מיין אַרבעט אויף די בערג פון ישראל פאַרזעצן". ער האָט אין ווינער אינסטיטוט זיך געמומען לערנען דעם בראַיל־שריפט און באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ יערלעכן אַלמאַנאַך אין העב־רעאיש און דייטש, וואָס זאָל זיין געווידמעט דער פאָר־שונג פון לאַנד. וועג ער איז געלעגן אין שפּיטאָל, איז דער גדאַנק פון זשורנאַל ביי אים געבוירן געווארן. יידישע שרייבער און געלערנטע אין ווין, ווי פּרץ סמאָ־לענסקי, ד"ר מילער און ד"ר העלער האָבן אים דער־מוטיקט און צוגעזאָגט מאַטעריעלע און מאָראַלישע שטיצע.

ער האָט גלייך אָנגעהויבן זאַמלען מאַטעריאַל און געפינען געלט־מיטלען. בלינדערהייט האָט ער געמומען וואַנדערן אירבער דייטשלאַנד, ענגלאַנד און פראַנקרייך, זיך געווענדט צו די „נדיבי ישראל" צו שטיצן זיין אונטער־נעמונג, ביז ער האָט צונויפגעשלאָגן אַ טייל דרוק־קאָסטן, און איבערגעגעבן צום דרוק דעם ערשטן באַנד פון יאָרבוך „ירושלים" (דעם נאָמען „מוריה" האָט ער, ווי עס וועיזט אויס, אויפגעגעבן), וואָס איז סוף 1881 דערשינען אין דריי טיילן, אין די שפּראַכן: העברעאיש, דייטש און ענגליש.

ב

מיט דער דערשיינונג פון „ירושלים" הייבט זיך אָן אַ נייע עפּאָכע אין לונצס לעבן און שאַפן. דאָס בוך, וואָס איז אַרויס פון דרוק אַ קורצע צייט נאָך דעם אויס־ברוך פון די פּאַגראָמען אין רוסלאַנד, האָט געשטאַרקט די צוגעבונדנקייט צו ארץ־ישראל. די דערשיינונג פון אַזאַ בוך איז געווען די „פרוכט פון דער צייט". דער נאָמען „ירושלים" האָט שוין סימבאָליזירט די שטימונגען פון דער יידישער אינטעליגענץ, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין דער בילי"ו־באַוועגונג. אין דער קורצער הקדמה צום בוך, געשריבן פון סמאָלענסקין (אין זיין דרוק האָט דאָס בוך זיך געדרוקט, און ער האָט אין לונצס נאָמען און גייסט אָנגעשריבן די קורצע הקדמה), ווערט אונטער־געשטראָכן: אין דער איצטיקער צייט, וועג די אויגן פון אַ סך קוקן אויס זיך אומצוקערן אום ארבעטן אין דעם לאַנד וואָס איז אַ לעבנס־גייסט פאַר די טרוקענע ביינער, ליגט אויף אונדז אַ חוב צו באַלייכטן די לאַגע און ניט דערלאָזן, אַז דאָס פאָלק ישראל זאָל זיך צוהערן צו די אַלע נאַרישקייטן, וואָס מרגלים פאַרשפּרייטן צו פאַרלוימדן דאָס לאַנד, כדי אַרויינצוווּאַרפן אַ שרעק אין די הערצער פון דעם געדריקטן פאָלק. פון היינט און וויטער וועלן מיר שטיין אויף דער וואַך צו געבן ריכטיקע אינפאָרמאַציע, ניט איבערטרייבנדיק קיין זאַך, ווי די לייענער זעען פון דעם טייל, אַז מיר האָבן אַלע אונדזערע ווערטער געוואויגן און געמאָסטן, און אַזוי וועלן מיר אויך טאָן אין די קומענדיקע טעג"!

זיין ציל איז געווען צו מאַכן דעם „ירושלים" פאַר אַן אינפאָרמאַטיוון זשורנאַל. און דאָס האָט ער באַוויזן אין די דייטשישע און ענגלישע טיילן. מיר געפינען אין זיי כראָנאָלאָגישע און סטאַטיסטישע טאַבעלן, איבערבליקן איבער דעם יידישן לעבן אין לאַנד דורך די יאָרן 1879—

1881. דער מאַטעריאַל פון העברעאישן טייל איז אַבער אַ ווייסנשאַפטלעכער. ער איז אויסגעפילט מיט דעם רע־דאַקטאָרס אַרטיקלען און אָפּהאַנדלונגען וועגן די מנהגים פון די יידן אין ארץ־ישראל, א רשימה פון קברים אין ארץ־ישראל און פּראָיעקטן אויסצובעסערן די לאַגע פון די יידן אין ארץ־ישראל. דער לעצטער אַרטיקל איז פון גרויס וויכטיקייט געווען פאַר די חובבי־ציון, ווייל ער האָט אין אים אַרויסגעבראַכט אַ ריי פאַרשלאָגן אויף צו פאַרשפּרייטן האַנדל און אינדוסטריע אין ארץ־ישראל. אין דעם באַנד האָט זיך אויך באַטייליקט דוד קאַסטעל און משה שטיינשניידער. דער ערשטער האָט פאַרעפנטלעכט דעם זייער אינטערעסאַנטן רייזע־בריוו קיין ארץ־ישראל פון ר' משולם פוֹן וואַלטרה (פון יאָר 1581), וואָס איז פון גרויס היסטאָרישן ווערט און דער צווייטער — אַ רשימה פון קברים אין ארץ־ישראל פון אַן אומבאַקאַנטן רייזענ־דער פון יאָר 1573. אזוי האָט לונץ פאַראייניקט אין זיין זשורנאַל די פאַרגאַנגענהייט, קעגנווארט און צוקונפט פון לאַנד.

דער „ירושלים" האָט אַ גרויסן רושם געמאַכט. יידישע און אַלגעמיינע צייטונגען האָבן אים שטאַרק גע־רימט. יהודה לייב גאָרדאָן האָט אים געווידמעט אַ בא־באַגייסטערט אַרטיקל אין „המליץ". פרץ סמאָלענסקין האָט וועגן אים געשריבן: „אויב מיר וואָלטן זיך נאָך געגייטיקט אין עדות, אַז עס איז שוין געקומען די צייט פון אויפלעבונג פון אונדזער פאָלק, איז דאָס דאָזיקע בוך אַן אמתער עדות, וואָס פאַרטרעט הונדערט עדות צוזאַמען".

לונץ האָט דאָך קיין גרויסן מאַטעריעלן דערפאָלג ניט געהאַט פון „ירושלים", און עס האָט געדויערט פינף יאָר ביז דער דערשיינונג פון צווייטן באַנד. דורך דער צייט האָט ער זיך איינגעאָרדנט אַ קליינע דרוקעריי און פון איר געצויגן זיין חיונה. דער צווייטער באַנד האָט אַ העברעאישן און דייטשישן אָפּטייל (דעם ענגלישן האָט ער מער ניט אַרויסגעגעבן), און איז וויסנשאפטלעך נאָך רייכער פון ערשטן. פון דעם פינפטן באַנד אָן האָט ער נעמומען דערשיינען ווי אַ פערטל־יאָרשריפט און בלויז אין העברעאיש.

דער „ירושלים" איז געווארן דורכאויס אַ ווייס־שאַפטלעכער זשורנאַל, וואָס האָט פאַראינטערעסירט נאָר פאַרשער און פאַכלייט; דאָס האָט לונצן ניט אינגאַנצן באַפרידיקט. ער האָט מיט זיין אַרבעט געוואָלט דער־גרייכן צו די ברייטע מאַסן, כדי צו באַקענען זיי מיט דעם לאַנד און דורך דעם אויך דערוועקן ביי זיי אינטערעס און ליבע צו דעם. צוליב דעם צווועק האָט ער אין 1895 געמומען אַרויסגעבן דעם „לוח ארץ־ישראל", וואָס אין אים פלעגט ער דרוקן פאָפולערע אַרטיקלען וועגן לאַנד, לידער און דערציילונגען פון יידישן און אַראַבישן לעבן אין ארץ־ישראל, סטאַטיסטיק און אַ ביבליאָגראַפישע אָפּהאַנדלונגען, איבער־בליקן, סטאַטיסטיק און אַ ביבליאָגראַפיע פון ביכער, וואָס זיינען געדרוקט אין ארץ־ישראל, און כתבי־יד, וואָס געפינען זיך דאָרט. דער לוח איז דערשינען ביז 1916 און זייער פאָפולער געווען אין די גלות־לענדער.

אָחוץ דעם „ירושלים" און „לוח ארץ־ישראל", האָט ער אין 1882 אַרויסגעגעבן אַ קליינע וואָכנשריפט אין דייטש מיטן נאָמען „ירושלים", אַ זשורנאַל „האכר" (אין העברעאיש און ייִדיש), געווידמעט די אינטערעסן פון די קאָלאָניסטן, דערשינען צוויי יאָר, 1893—1895. ער האָט אויך אַרויסגעגעבן צוויי בענדער „המעמר", אַרכעאָלאָגישע פֿאָרשונגען און רייזע־בילדער פון ארץ־ישראל, וואָס זיינען געווען צעוואָרפן אין צייטונגען און זשורנאַלן, צוגעבנדיק אינלייטונגען און באָמערקונגען. אין 1891, אין דעם יאָר וואָס איז פֿאָרגעקומען אַ מאָסן־אימיגראַציע קיין ארץ־ישראל, האָט לונץ אַרויסגעגעבן אַ בוך „מורה דרך בארץ־ישראל וסוריא", און מיט דעם בוך איז לונץ ווירקלעך געווען אַ וואונדער־דערשיינונג: אַ בלינדער פירט און וויזט דעם וועג אין ארץ־ישראל צו זעענדיקע. צוליב דעם וואָס די טערקישע רעגירונג האָט פֿאַרווערט די יידישע אימיגראַציע, איז דאָס בוך ניט פֿאַרשפּרייט געוואָרן. דאָס האָט אים אָבער ניט אָפּגעהאַלטן אַרויס־צוגעבן אין 1895 אַ יידישע באָאַרבעטונג פון בוך מיטן נאָמען „דורך פֿאַלעסטינאַ", וואָס האָט אַנטהאַלטן אַן „אויספֿירלעכע געאָגראַפֿישע און היסטאָרישע באַשרייבונג אַלער אָרטשאַפֿטן פֿאַלעסטינאַס".

מען דערציילט נאָך היינט ווי ער פלעגט בלינדער־הייט ארומגיין מיט זיין שטעקן און אָנווייזן אויף יעדן היסטאָרישן פּלאַץ פון לאַנד — חורבות, קברים און מערות.

ער האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ ביכל „כנור ציון", אַ זאַמלונג פון נאַציאָנאַלע און ציוניסטישע לידער, אַלבאָ־מען מיט בילדער פון היסטאָרישע פלעצער און פון ארץ־ישראל בלומען.

זיין וויכטיקסטער אויפטו נאָכן „ירושלים" און „לוח ארץ־ישראל", איז דער „אוצר ספרות ארץ ישראל" — וועגן ארץ־ישראל אין אַלע צייטן און שפּראַכן, מיט אינלייטונגען און באָמערקונגען. ניט האָבנדיק קיין מיטלען, האָט ער באָווייזן אַרויסצוגעבן נאָר עטלעכע ביכער: שוואַרצס „תבואות הארץ"; דעם „כפתור ופרח" פון ר' אישתורי הפרחי; צוויי בענדער פון דעם אויבנדערמאָנטן „המעמר"; דעם „פאת השולחן" פון דעם ווילנער גאונס תלמיד ר' ישראל שקלאָווער; אַן אַרבעט פון גרויסן פֿאָרנעם איז די וויסנשאַפֿטלעכע אויסגאָבע פון תלמוד ירושלמי. העכער פופצן יאָר האָט ער אויף דער אויס־גאָבע פון תלמוד ירושלמי געאַרבעט. ער האָט צוליב דעם צוועק באָזוכט די גרעסטע ביבליאָטעקן אין אייראָפּע. אָבער בלויז עטלעכע העפטן איז אים געלונגען אָפּצודרוקן.

ג

לונץ איז ניט געווען קיין טרוקענער פֿאָרשער, וואָס איז קאָנצענטרירט נאָר אַרום זיין אַרבעט. ער האָט פיל בייגעשטייערט צו דער אַנטוויקלונג פון ישוב. ער איז גע־ווען פון די גרינדער פון דער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק „מדרש אברבנאל", פון דער חברה „שפה ברורה" און „ועד הלשון". ער איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן באַגריפן די וויכטיקייט פון דער אויפלעבונג פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט געהאָלפן שאַפן נייע ווער־טער, איז אָבער אין דעם געווען זייער קאָנסערוואַטיוו.

זייענדיק בלינד, האָט ער געפילט די לאַגע פון די בלינדע, געזאָרגט פאַר זיי און זיי געהאָלפן מאַראַליש און מאַטעריעל.

אין 1903 האָט ער געגרינדעט דעם „בית חנוך עורים", וואָס איז היינט איינע פון די שענסטע אינסטי־טוציעס אין ירושלים. צוליב באַשיידנקייט און ניט וועלנדיק פֿאַרנעמען דעם אויבן־אָן, איז ער אין דעם טומל פון דעם קהלישן לעבן אין ירושלים ניט אָנגעזען געווען ווי געהעריק. ער איז אָבער געווען אַ שמח בחלקו, און האָט זיך קיינמאָל ניט באַקלאָגט אויף זיין גורל. ער האָט געאַרבעט מיט מסירת־נפש און אידעאַליזם אונטער די שווערסטע באַדינגונגען. ער פלעגט נאָר האָבן פֿאַרדראָס, וואָס יידן זיינען גלייכגילטיק צו דער פֿאַרשונג פון לאַנד און שטענדיק באַטאָנען דעם אונטערשיד צווישן זיי און אונדז.

אָן הילף און שטיצע פון חברות אָדער יחידים האָט ער די גאַנצע לאַסט געטומען אויף זיך און אַרויסגעגעבן עלף בענדער „ירושלים" און 20 „לוחות", וואָס פֿאַרמאָגן אוצרות מאַטעריאַל פאַר קענטעניש פון ארץ־ישראל.

אין יאָר 1912 איז געוואָרן דרייסיק יאָר זינט דער דער־שיינונג פון „ירושלים". ביי דעם יובילייַ האָט די ירושלימער אינטעליגענץ געגרינדעט אַ קאָמיטעט צו פֿאַרזיכערן די אויסגאָבע פון זיין תלמוד ירושלמי. די וועלט־מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן אין 1914, האָט געשטערט די אַרבעט פון קאָמיטעט. אין די מלחמה־יאָרן האָט לונץ באַווייזן אַרויסצוגעבן אַ לוח און אַ טאָפלטן באַנד „ירושלים". נאָך דער באַפרייאונג פון ירושלים האָט ער זיך געמומען צו דער אַרבעט נאָך מיט מער התמדה, צוגעגרייט דעם דריטן באַנד „המעמר" און דעם 13־טן באַנד „ירושלים". אָבער ב' אייר תרע"ח (1918) איז ער פלוצעם געשטאָרבן. זיין יינגסטע טאָכטער, חנה, וואָס איז אַליין באַגאַבט מיט אַ ליטעראַרישן טאַלאַנט און האָט יאָרן־לאַנג אים געדינט פאַר אויגן אין זיין פֿאַרשונגס־אַרבעט, האָט אַרויסגע־געבן ביידע ביכער אַ יאָר נאָך זיין טויט.

ש. ראָזענפעלד

משה לייב לילינבלום

אין קליינעם שטעטל קיידאַן, וואָס אין זומפיקן און וואַלדיקן זאָמוט, איז לילינבלום, אין 1844, געבאָרן געוואָרן. אין יענער צייט איז קיידאַן, מיט אירע קנאַפּע דריי טויזנט יידישע נפשות, געווען אַ שטאָט מיט לומדים. פיל אָרעמעלייט האָט קיידאַן פאַרמאָגט, אָבער ניט קיין עמי־הארצים. די קיידאָנער ווייבער זיינען געווען געשייט און געזאָרגט פאַר פרנסה, און די מאַנצבילן, די תלמידי־חכמים, זיינען געזעסן און געלערנט און גאָט גערעדט. דאָס יידישקייט איז געווען אין קיידאַן, ווי אין פיל אַנדערע שטעט און שטעטלעך פון ליטע, איינגעפונדעוועט, אַרכיטעקטאָניש פעסט־געבויט און פעסט־געשמידט מיט אַלע פּרטים פון לעבן. יידן זיינען מיט צופרידנקייט געווען צוגעשמידט צום יידנטום. רואיק האָט דער ייד געטראָגן זיין עול, וואָס איז אים ניט שווער געווען — ווייל דעם אמתדיקסטן גלויבן האָט דאָך גאָט אים באַשערט, כדי אים זיין לעבן זיס צו מאַכן. אָבער דאָס זיסע לעבן וועט זיך ערשט אָנהייבן אויף יענער וועלט, דערפאַר איז „יענע וועלט" דאָס אייניקע, פאַר וואָס עס איז כדאי זיך מקריב צו זיין אויף דער וועלט. און ניטאָ גרינגערס, ווי אָנצוגרייטן פאַר זיך אַ שיינעם עולם־הבא — מען דאַרף נאָר אָפּהיטן וואָס עס שטייט געשריבן אין דער הייליקער תורה, אין דער הייליקער גמרא, אין די הייליקע פוסקים, אין אַלע פיר שולחן־ערוכס און וואָס אונדזערע הייליקע חכמים און גאונים און רבנים און צדיקים און מקובלים, ראשונים און אחרונים, האָבן אין זייערע הייליקע ספרים געהייסן אונדז צו גוטן טאָן... און קהל איז געווען תקיף און גאָטספאָרכטיק און האָט מיט אָפענע אויגן השגחה געגעבן, אַז עס זאָל חלילה אַ האָר ניט געמינערט און ניט געענדערט ווערן אין דת, דערפון וואָס יידן האָבן בקבלה פון זייערע הייליקע אבות־אבותיהם.

אַזאַ איז געווען זיין היים, אַזאַ איז געווען די סביבה, וואו לילינבלום איז געוואַקסן פון קינדווייז אָן. חמשה עשר בשבט, אין יאָר 1848, דאָס הייסט אַז לילינבלום איז אַלט געוואָרן פיר יאָר מיט דריי חדשים, האָט ער אָנגעהויבן גיין אין חדר אַריין. דאָס זעלביקע יאָר לערנט ער שוין חומש. צו זעקס יאָר איז ער אַ בקי אין נביאים ראשונים. צו זיבן לערנט ער גמרא. צו נייַן לערנט ער שוין אַליין אַ בלאַט גמרא. צו דער בר־מצוה זאָגט מען אויף אים, אַז ער וואָקסט אַ גדול בישראל. צו פערצן יאָר ווערט ער אַ חתן פאַר אַ קצבס אַ טאָכטער, אַ מיידל פון עלף יאָר, פון דער שטאָט ווילקאָמיר. און אַז ער איז אַלט געוואָרן פופצן יאָר מיט צען חדשים און די כלה דרייצן יאָר מיט פיר חדשים, האָט מען זיי חתונה געמאַכט.

האָט ער אָבער אָנגעטראָפן אויף אַ שוויגער — איינע פון יענע „אשת חילס", וואָס טעראָריזירן די גאַנצע פאַמיליע, וואָס אַלץ אין שטוב מוז געשען לויט איר „נאַרישן שכל". פון פרי ביז נאָכט האָט זיך איר דאָס מויל ניט צוגעמאַכט — כסדר האָט זי געהאַלטן אין שרייען און שילטן און זידלען דעם מאַן, די קינדער. און אַן איידעם, וואָס זיצט אויף קעסט, איז דאָך אויך אַ קינד... האָט זי אים אויך פאַרפינצטערט דאָס לעבן. פילט ער זיך נידערגעשלאָגן, געבונדן, האָט מורא דעם קאָפּ אויפּ־צוהייבן. זעט ער זיך נאָר צו קליגן, ווי אויסצומיידן דער שוויגערס בליק, ניט צו זאָגן אַדער טאָן עפּעס אַזוינס, וואָס קאָן דער שוויגער ניט געפעלן. און אָט די שטענדי־קע געבונדנקייט, נידערגעשלאָגנקייט און מורא פאַרן פרעמדן ווילן לאָזן איבער אַן איינדרוק אויף זיין גע־מיט אויפן גאַנצן לעבן. אין דער קעגנוואָרט פון פרעמ־דע מענטשן קאָן ער קיין אויג ניט אויפהייבן, קיין וואָרט פון מויל ניט אַרויסברענגען. צווישן מענטשן פילט ער תמיד ווי אַן אימה פאַר זיי, פילט זיך בטל פאַר זיי.

צו זעכצן יאָר ווערט ער זעלבשטענדיק. דאָס הייסט: ער הערט אויף צו לערנען מיט אַ רבין און לערנט פאַר־זיך. ער לערנט יורה־דעה, לערנט דעם רמב"ם פירוש אויף משניות. און דאָ טרעפט ער זיך מיט דער באַוואוסטער סתירה צווישן די צוויי אָנגענו־מענע פרינציפּן, וואָס הייסן: „ידיעה" און „בחירה". דאָס הייסט: א) גאָט ווייסט אַלץ אין פאָרויס, און ב) אַז דער מענטש האָט אַ פרייען אויסוואָל. די סתירה באַשטייט אין פאָלגנדיקן: אויב עס איז ריכטיק אַז גאָט ווייסט שוין פאָרויס, וואָס דער מענטש וועט טאָן אויף דער וועלט און וואָס ער וועט ניט טאָן, איז עס דאָך קלאָר, אַז דער מענטש קאָן ניט טאָן אָנדערש ווי גאָטס וויסן איז. נאָך מער — ער איז געצוואונגען צו האָנדלען אַזוי ווי ער האָנדלט און ניט אָנדערש. אָבער דאָן קומט אים ניט קיין שטראָף, אויב ער טוט שלעכט, און ניט קיין לוין, אויב ער טוט גוטס. וואָרעם ער האָט ניט קיין פרייען ווילן און ניט קיין אָנדער ברירה.

דאָס איז די ערשטע מוק, וואָס הייבט אים אָן צו פיקן אין מוח. אין גיכן קומען אים אין האָנט אַריין ספרים פון גאונים און קדושים, וואו ער ווערט געוואָר, אַז קיין שדים זיינען אויף דער וועלט ניטאָ — הגם די גמרא דערציילט וועגן זיי. אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט, אַ געדאַנק נאָך אַ געדאַנק, און אומבאַמערקט פאַר זיך הייבט ער אָן צו לייקענען אין נסים, אין איבערנאַטיר־לעכן — אפילו אין די נסים וואָס שטייען אין דער תורה.

ער גרייפט נאָך העכער. ער הייבט אַן זוכן זיכערקייט וועגן אַלע פרינציפן פון דער אמונה, אַפילו וועגן גאָט אַליין. און אַז ער געפינט ניט אַזוינע זיכערקייטן, דער־שרעקט ער זיך פאַר זיינע אייגענע געדאַנקען, פרואווט ער זיך פאַרטויבן, טוט ער זיך אַריין אין די טיפסטע פלפולים, אָבער דאָס קאָן ניט לאַנג אָנהאַלטן. ליליען־בלום, ווי פיל אַנדערע דעמאָלט, פאַלט אַרונטער אונ־טער דער ווירקונג פון זיין צייט.

און די צייט איז געווען זייער אַ באַדייטנדיקע. דאָס יאָר 1848 האָט געענדערט די פאָליטיש־בירגערלעכע באַ־גריפן פון דער פריערדיקער צייט אין מערב־אייראָפּע. פרייהייטלעכע אידיין דרינגען אַריין אויך אין מזרח־אייראָפּע. די קרימער מלחמה ברענגט אין רוסלאַנד צו אַ ליבעראַלן רעזשים פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, צו נייע סאָציאַל־עקאָנאָמישע אומשטענדן. נייע פער־ספעקטיוון אָנטפלעקן זיך פאַר די רוסישע בירגער. פריי־הייטלעכע באַוועגונגען פאַרשפרייטן זיך. דאָס דרינגט אויך אַריין צו די יידן אין רוסלאַנד. דאָס וועקט אין זיי דעם פאַרלאַנג זיך מקריב צו זיין צו בילדונג, צו וועלטלעכ־קייט. דאָס ארומגעצאָמטע, אָפגעגרענעצטע לעבן דער־פילט מען איז ענג. עס ווילט זיך געפינען עפּעס אַן אויסגאַנג צו פרייהייט — צו פאָליטישער אויסערער, ווי צו רעליגיעזער אינעווייניקסטער. קאָוונער גובערניע, צו וועלכער עס געהערן ביידע שטעטלעך: קיידאָן און ווילקאָמיר, איז אַ היפשער צענטער פון השכלה. קיין ווילקאָמיר גרייכן אָפילו יידישע וואָכנבלעטער: „המגיד", „הכרמל", „המליץ", צייטונגען — קולטור־טרעגער. און די נייע אידייען גייען ליליענבלומען ניט פאַרבי.

אַ יאָר נאָך אַ יאָר און פיל הייליקע זאָכן ווערן אים וואָכעדיק. די תורה ווערט פאָר אים אַ ליטעראַרישע גרוי־סע שאַפונג. און אויפן תלמוד קוקט ער ווי אויף אַ ספר, וואָס גרויסע חכמים האָבן אים פאַרפאָסט, אָבער אין הסכם מיט דער קולטור־שפּע און מיט די לעבנס־פאָדע־רונגען פון זייער צייט. ניט בקבלה האָבן זיי געהאַט דאָס וואָס איז פאַרשריבן, און ניט פון באַרג סיני אַראָפּ האָט דאָס אַלץ גאָט געלאָזט הערן. דערגייענדיק צו די געדאַנקען, אי פון ספרים אי פון זיך אַליין, קומט ער צום ווילן צו שאַפן אַ ביבליאָטעק אין ווילקאָמיר, כדי אויך אַנדערע זאָלן אויפגעקלערט ווערן, ד. ה. אין די נאַ־רישקייטן זאָלן אָט די אַנדערע אויפהערן צו גלייבן, און די וויכטיקע פרינציפן פון דער רעליגיע זאָלן גע־שטאַרקט און געאַכפערט ווערן.

אָבער אָט די „כשרע ביבליאָטעק" רופט אַרויס גרוי־סע רדיפות אויף ליליענבלומען. דער רב קאָנפיסקירט אַלע ספרים. די בעלי־בתים נעמען אָפּ ביי אים זייערע קינדער, מיט וועלכע ער האָט געקנעלט, כדי זיך מפרנס צו זיין. אין דעם ווינטער 1866—67 ברעכט אויס אַן עפּי־דעמיע אין ווילקאָמיר. כדי צו קעמפן קעגן דער מגפה, הייסט דער רב פאָסטן תעניתים און לייענען אין די בתי־מדרשים די פרשה קטורת — ווייל לויטן זוהר איז די דאָזיקע פרשה דאָס בעסטע מיטל קעגן מגפות. ליליען־בלום דערציילט אין „המליץ" די דאָזיקע מעשה און מאַכט פון איר חוזק. דאָס „בלאַט" קומט־אַן קיין ווייל־קאָמיר און — הימל עפן זיך! קהל מאַכט אסיפות, זוכט מיטלען ווי זיך אָפּצורעכענען מיטן אפיקורוס. עס דער־גייט ביז מסירה. אָבער קיין פראָקטישע פאָלגן האָט נאָך דערווייל דער קהלישער גרימצאָרן ניט געהאַט. גוטע פריינט עצהן אים: „הערט אויף צו שרייבן אין די ציי־טונגען, וועט זיין אַזוי וואויל צו אייך". אָבער ער באַ־גרייפט ניט די עצה. וואָס הייסט, זאָגט ער זיך, עס וועט זיין אַזוי וואויל צו אים? ווי קאָן דען אַן ערלע־כער מענטש צוזען, ווי דאָס יידנטום ברענט „פון בייד־דע זייטן" — אי מצד דעם אָבערגלויבן, אי מצד דער אָבסאָלוטער כפירה, און בלייבן רואיק? גייט עס נאָך ווייטער אַזוי, וועט דאָס יידנטום אונטערגיין, און אינ־איינעם מיטן יידנטום וועלן די יידן אויך אונטערגיין. וואָרעם אַן אַ לאַנד און אַן אַ שפּראַך — וואָס קאָן דען זיכערן זייער עקזיסטענץ?

מיט וואָס קאָן מען אָבער אָפּהאַלטן דאָס יידנטום און דאָס יידישע פאָלק פון אונטערגאַנג? נאָך לאַנגן טראַכטן און קעמפן מיט זיך קומט ער צו דער איבער־צייגונג, אַז דאָס אייניציקע מיטל דערצו איז: „צו פאַר־אייניקן דעם דת מיטן לעבן", דאָס הייסט: אַראָפוואַרפן, מתיר מאָכן אַלע חומרות און גזרות און פאַרבאָטן, וואָס פילן זיך ווי אַ שווערע לאַסט אויפן מענטשן, וועלכער לעבט מיט דער וועלט און קאָן ניט אָדער ווייל ניט זיין אָפּגעשיידט פון איר. דורכדעם וועט עס ניט שווער זיין אָפּצוהיטן דעם דת. און יידן וועלן אים אויך היטן. און די נאַרישע מנהגים, וואָס זיינען געבויט בלויז אויף אבערגלויבן, דאַרף מען דאָך אַוודאי און אוודאי אויסראָטן.

ווינטער 1866—67 דערשיינט אין „המליץ" זיין ערש־טער אַרטיקל: „ארחות התלמוד" (דער שטייגער פון תלמוד), וואָס מאַכט לכתחילה קיין שום רושם ניט אין דער יידישער וועלט. דאָס ערגערט אים זייער. שרייבט ער אינגיכן — אין אַ צייט פון גרויסן דלות און קראַנק־הייט — אַ צווייטן אַרטיקל: „נוספות לארחות התלמוד", וואו ער באַהאַנדלט די זעלביקע טעמע ווי אין ערשטן: רעפאָרמירן דעם שולחן־ערוך. דער אַרטיקל שטורעמט אויף די וועלט. ער איז שארפער ווי דער ערשטער, קאָנצענטרירטער ווי דער ערשטער. ליליענבלום וועגדט זיך דאָ דירעקט צו די רבנים, און ער רעכנט דאָ אויס אַ סך דינים, וואָס מען דאַרף זיי, לויט זיין מיינונג, מבטל מאָכן, און צווישן זיי אַזוינע, וואָס זיינען ביי יידן שטאַרק אָנגענומען.

דאָ רעדט ער בפירוש, אַז אַ סך דינים אין שולחן־ערוך שטיצן זיך ניט בלויז אויף אגדות, קבלה, — דאָס הייסט אויף יסודות וואָס שטייען אין ווידערשפרוך מיטן מענטשלעכן שכל־הישר, נאָר שטיצן זיך אָפּט אפילו אויף חלומות, וואָס האָבן זיך געחלומט דעם איינעם אָדער דעם אַנדערן פוסק, אָדער אויף אַ פלפול, וואָס האָט אויך קיין

שום שייכות ניט צום געזונטן מענטשן־פאַרשטאַנד. די דינים און די חומרות מערן זיך און זייער צאָל וואַקסט אָן אַ שום יסוד און אָן אַ שום שיטה. דער שולחן־ערוך איז פול מיט דינים וואָס האָבן ניט קיין צובונד צו קיין שום צייט. אָבער וואָס מער דער צוים פון די פאַרבאָטן וואַקסט, אַלץ גרעסער איז די געפאָר אַז דער צוים זאָל אינגאַנצן איינפאַלן.

ער ברענגט דאָרט אַ גאַנצע ריי ראיות דערצו, ווי ווייט די פוסקים און די רבנים האָבן איבערגעטריבן אין זייערע פאַרבאָטן, אסרן און טריף־מאַכן. ער רעכנט אויס אַ גאַנצן צעטל איבערטריבענע חומרות בנוגע שבת, פסח, יום־כיפור, נידה א. ד. גל. ער רעדט וועגן דעם פאַרבאָט צו גיין אָן אַ היטל, וועגן מאַכן פייער אום שבת, וועגן די דינים פון ספירה־טעג, פון די דריי וואָכן און נאָך און נאָך. שאַרף רעדט ער מיט די רבנים וועגן דעם אַלץ. ער גלייבט, אַז נאָר זיי זיינען אימשטאַנד צו רעטעוון דאָס יידנטום פון אונטערגאַנג. און ניט נאָר דאָס אַליין. ער גלויבט, אַז די רבנים זיינען אימשטאַנד צו ענדערן די דערציאונג אויך, כדי עס זאָלן ניט זיין ביי אונדז אַזויפיל בטלנים, העגדלער, און שווינדלער זאָלן ניט קאָנען פאַרדעקן זייערע מעשים, ווערנדיק צבועקעס און גאָטס־סטראָפטשעס. אַ נייעם שולחן־ערוך פאָדערט ער, וואָס זאָל פאַרפאַסט זיין אין גייסט פון תלמוד און זאָל אונדז אסרן נאָר דאָס, וואָס איז אויף אָן אמת אסור.

רבנים האָבן זיך אָפגערופן אי אין דער פרעסע, אי אין באַזונדערע בראָשורן. נאָך די רבנים זיינען געקומען די מגידים, און נאָך די מגידים זיינען געקומען די מלמדים, און נאָך די מלמדים — סתם שיינע יידן, כלי־קודש און ניט כלי־קודש. אבער אויך „דר. לעווינזאָן פון שטאָקהאָלם" איז אַרויסגעטראָטן קעגן לילייענבלומען, און דער אַרטאַדאָקסישער משכיל יחיאל מיכל פינעס איז אויך אַרויסגעטראָטן קעגן אים.

די פאַלעמיק איז געפירט געוואָרן — ווי דער שטייגער איז — ניט אַרום דער עצם פראָגע: רעפאָרמירן צי ניט רעפאָרמירן דעם שולחן־ערוך, נאָר אַרום ווערטער. קיינער האָט ניט געפרואווט צו באַווייזן, אַז דער שולחן־ערוך איז יאָ צוגעפאַסט צו דעם לעבן און דערמיט בטל מאַכן לילייענבלומס טענות און פאַדערונגען. מען האָט זיך נאָר באַמיט צו באַווייזן, אַז ער האָט פאַרזען די אָדער יענע גמרא, אַז ער האָט „שלעכט פאַרשטאַנען" די ווערטער פון דעם אָדער יענעם פוסק א. ד. גל., אַז די קבלה געהערט אויך צו די זאָכן וואָס משה האָט מיטגעבראַכט פון באַרג סיני, אַז חלומות זיינען אַ וויכטיקער ענין און מען קאָן זיך אויף זיי פאַרלאָזן א. אז. וו. און דערצו — זידלעריי, צונעמענישן, קללות, פוילע וויצן, בילבולים, סטראָשונקעס.

דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען אין דער פרעסע — די אייגנטלעכע ליטעראָטור פון יענער צייט. אין לעבן זיינען פאָרגעקומען גאָר שוידערלעכע זאָכן. גאַנץ ליטע איז געשטאַנען „אין פלאָמען". אין די אַרומיקע שטעטלעך האָט עס געשטורעמט מיט אסיפות: וואָס זאָל מען טאָן מיט דעם פושע־ישראל? עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אָפגעבן אים פאָר אַ סאָלדאַט, וועגן אַריינלייגן אים אין חרם, מסרן אים אַז ער איז אַ רעוואָלוציאָנער א. ד. גל. אַנדערע, וויכערע, האָבן געוואָלט אים געבן עטלעכע רובל, אַז ער זאָל פאַרלאָזן די שטאָט. וואו אַ טיר, איז זי געווען באַקלעפט מיט פאַסקווילן קעגן ליל־יענבלומען, מיט זלזולים און באַליידיקונגען און בילבולים.

זיין שווער, דעם קצב, האָט מען באָיקאָטירט. זיין פאָטער אין קיידאַן האָט מען גערודפט; זייַנע קינדער האָט מען ניט געלאָזט לערנען אין חדר; קיין אַנשטענ־דיקער בעל־הבית האָט אים ניט געוואָלט פאַרדינגען קיין דירה. קיין מענטש האָט אים קיין האַנט ניט געגעבן, קיין וואָרט מיט אים ניט אויסגערעדט. און סוף־כל־סוף האָט מען טאָקע געשריבן אַ מסירה אויף אים צום ווילנער געגנראַל־גובערנאַטאָר, אַז ליליענבלום איז אַ כופר בעיקר, פירט אַראָפּ יונגע־לייט פון וועג און מען מוז אים אָפרוימען. אויף דער מסירה האָבן זיך געחתמעט איין־און־צוואַנציק מאַן. מען וואָלט זיך מיט אים טאָקע אָפגערעכנט, ווען פון קאָוונע אויס, פון דער גובערניע הייסט עס, וואָלט מען זיך ניט אַריינגעמישט דערין. רבי יצחק אלחנן, קאָוונער רב, קאָוונער משכילים, און קאָוונער סוחרים האָבן אָנגעשטרענגט אַלע קרעפטן, אַז מען זאָל ניט פראָווען אין ווילקאָמיר קיין מיטל־אַלטער־לעכע אינקווויזיטאָרישע סדרים. דערצו האָט זיך אויך די גובערנסקע מאַכט אַריינגעמישט, און די געמיטער האָבן זיך באַרואיקט. אָבער בלויז אויסערלעך. אין דער שטיל איז די שנאה צו ליליענבלומען נאָך שטאַרקער געוואָרן. די נגישות — נאָך שאַרפער. דער באָיקאָט — נאָך פיל־באַרער. אַזוי, אַז ווייטער לעבן אין ווילקאָמיר איז פאָר ליליענבלומען שוין געווען לחלוטין אוממעגלעך. זיינע קאָוונער פריינט ראָטן אים אוועקצופאָרן קיין אָדעס — אַ שטאָט פון אינטעליגענטן אין איראָפּעאישן זין. דאָרט זאָל ער זיך פאַרבאַריטן אָנצוקומען אין אַן אויסלענ־דישן אוניווערזיטעט. דעם 3־טן אָקטאָבער 1869 קומט ער אָן קיין אָדעס — איבערלאָזנדיק אין דער היים אַ פרוי מיט דריי קינדער, וועלכע די קאָוונער משכילים האָבן צוגעזאָגט צו באַזאָרגן מיט אָכט רובל אַ חודש.

געקומען איז ער קיין אָדעס מיט אַ גאַנצן פּאַק מליצה־בריוו פון די קאָוונער משכילים, מיט אַ סך ווילן צום לערנען, צו בילדן זיך, אָבער אָן אַן איין־אייניציקן טראָפּן פון יענער חוצפה, וואָס דער קריכער פאַרמאָגט, וואָס העלפט אים צו דערגרייכן זיין ציל. און אַז די מליצה־בריוו האָבן ניט געהאָלפן, אַז ער דערפילט זיך איינזאָם און פאַרגעסן, הייבט ער אָן זיך מיאש זיין פון אַלע זיינע האָפענונגען. ער הייבט אָן צו בענקען נאָך ווילקאָמיר און נאָך דער ראָל וואָס ער האָט דאָרט געשפילט. דער ערשטער אין דאָרף זעט אים דאָן אויס חשובער ווי דער לעצטער אין שטאָט. אמת, „די היים איז געווען אַ טוי־טע" — שרייבט ער אין זיין טאָגבוך אין צען וואָכן אַרום

נאָך זיין קומען קיין אָדעס — „אָבער די אַטמאָספער, וואָס האָט מיך אין ווילקאָמיר אַרומגערינגלט, איז גע־ווען אַ לעבעדיקע — פול מיט געפיל, טעטיקייט, ענדע־רונגען. און דאָ! — אָדעס לעבט, אָבער די אַטמאָספער, אין וועלכער איך געפין זיך, איז טויט".

און אין אמתן, דאָרט איז ער געווען אַ שרייבער, אַ יש און אַ ציל, אין וועלכן צענדליקער מענטשן — מעג זיין בטלנים! — האָבן זייערע פיילן געוואָרפן. און ער זאָל ווערן אַ שילער פון אַלף־בית?! ער טוט דאָס. ער פילט זיך אָבער דערפון נידערגעשלאָגן. און מיט באַ־זונדער התפעלות שרייבט ער איצט ווייטער זיינע אַר־טיקלען און פירט ווייטער זיין פּאָלעמיק מיט זיינע קעג־נער וועגן פאַראייניקן דעם דת מיטן לעבן.

ער פּרואווט לערנען אַ ביסל. אָבער פאַרשיידענע שטערונגען שטייען אים אין וועג. ער רעאַגירט ניט אויף זיי — ווייל דער קאָפּ איז פאַרנומען מיט דעם יידישן „וועלט־שמערץ". אַ מאָל מאַכט עס דעם איינדרוק, אַז גאַנץ טיף אין האַרצן איז ער, אפשר אומבאַוואוסט, צופרידן מיט די שטערונגען, וואָס לאָזן אים ניט אַרויסרייסן זיך פון דער וועלט פון „מאמרים", וואו ער פילט זיך פיל פרייער און שעפערישער ווי ביי דער פרעמדער רוסי־שער גראַמאַטיק...

ער שרייבט ווידער און פּאָלעמיזירט ווידער אין דער פּרעסע. שרייבט לאַנגע בריוו און חקירה וועגן דת, ווי אים צו פאַראייניקן מיטן לעבן.

אַ חודש נאָך אַ חודש, אַ זמן נאָך אַ זמן, און ליליענ־בלום שטייט נאָך אַלץ אויף זיין ווילקאָמירער שטאַנד־פּונקט: רעפאָרמירן דעם שולחן־ערוך, כדי צו פאַראיי־ניקן דעם דת מיטן לעבן — דאַכט זיך, די לאָגישסטע און זיכערסטע פּאָזיציע.

אָבער פּלוצלונג ווערט ער אַרויסגעשליידערט פון זיין פּאָזיציע. ער באַקענט זיך מיטן געדאַנק פון די ביבל־קריטיקער, אַז די תורה, ווי זי ליגט פאַר אונדז, איז געשריבן געוואָרן אין ירמיהוס צייטן; אַז געשריבן האָבן זי די כהנים פון יענער צייט — דערפאַר פאַרנעמען דאָרט די קרבנות אַזאַ גרויסן פּלאַץ. און דערצו ראיות, וואָס באַשטעטיקן די דאָזיקע מיינונג.

האָט דאָס אים אַזוי אויפלויכטנדיק פאַרענטפערט אַזוי פיל קשיות, אָבער... אויב דאָס איז ריכטיק — אויב די תורה גופא איז אויך נאָר אַ פּראָדוקט פון אַ באַשטימ־טער צייט און אַ באַשטימטער קולטור־מדרגה, דאַן זיינען דאָך קיין גרענעצן ניטאָ, דאַן איז קיין קריטעריע ניטאָ, פאַרוואָס דעם שולחן־ערוך — אַ פּראָדוקט פון זיין צייט — יאָ רעפאָרמירן, און די תורה ניט?

אַכט חדשים קעמפט ער פאַר זיין „גייסטיקער עק־זיסטענץ", אַזוי צו זאָגן, און סוף־כל־סוף זעט ער זיך געצוואונגען די דאָזיקע מיינונג אָנצונעמען, אָבער ווי נאָר ער האָט זי אָנגענומען, דערפילט ער באַלד דאָס גרויסע אומגליק, וואָס אים האָט געטראָפן.

„דער גאַנצער אוצר — שרייבט ער — וואָס איך האָב אָנגעזאַמלט אין מיין קאָפּ אין משך פון מיין גאַנצן לעבן איז צו־נישט געוואָרן, אין דער מינוט, ווען איך האָב אָנגענומען די מיינונג פון די ביבל־קריטיקער. מיין גאַנ־צע טעאָלאָגיע איז פאַרשוואונדן. די גאַנצע ליטעראַטור, וואָס איז דאָך אויך בלויז טעאָלאָגיע אָן פּראַקטישן ווערט, איז פון מיר גערויבט געוואָרן. די גאַנצע פראַגע וועגן פאַראייניקן דעם דת מיטן לעבן, פאַר וועלכער איך האָב אַזוי פיל געליטן, האָט מער קיין שום זינען ניט. דער גאָט, וואָס האָט מיך אויפגעהאַלטן פון קינדווייז אָן, איז מיר אַזוי גוט ווי געשטאָרבן... עלנט און איינזאם פיל איך זיך אויף דער וועלט. דעם לעצטן טעאָרעטישן שריט האָב איך געמאַכט, און מיין מוח איז ליידיק געוואָרן און מיין האַרץ דערשראָקן".

און ניט בלויז דער מוח. די גאַנצע וועלט זעט אים איצט אויס ליידיק, וויסט און ווערטלאָז. ניט קיין ליכט, ניט קיין האָפענונג. ער איז פּלוצלונג ווי אויסגעניכטערט געוואָרן פון דער שיכרות, מיט וועלכער ער האָט זיינע רעליגיעזע קאַמפן געפירט. אים עקלט דערפון, וואָס ער האָט געטאָן אין שיכורן צושטאַנד.

אָבער אינגיכן ווערט דער ליידיקער פּלאַץ ווידער פאַרנומען. אין יאַנואַר 1871 באַקומט ער צו לייענען טשערנישעווסקיס באַוואוסטן ראָמאַן „טשטאָ דיעלאַט?" (וואָס טוט מען?), און אַ נייע וועלט עפנט זיך פאַר אים, אַ וועלט — דער וואַרשטאַט פון לעבן — פונעם לעבן פון אַרבעט, פונעם גליק פון אַרבעט. אַ בוך נאָך אַ בוך, און עס קומען אויף נייע פּאָזיטיווע געדאַנקען אין זיין מוח. אַ חודש נאָך אַ חודש, און ער ווערט אַריינגעצויגן אין גע־דאַנקען־קרייז פון די זעכציקער יאָרן אין רוסלאַנד.

און שוין הערט מען ליליענבלומען ריידן אין גייסט פון די דאָזיקע אידייען. אויב פריער האָט ער געוויינט דערויף, וואָס דער שולחן־ערוך שטימט ניט מיטן לעבן, וויינט ער איצט דערויף, וואָס די ליטעראַטור איז אָפּגע־ריסן פונעם לעבן. נאָר פריער איז ער געווען אויסגעהאַל־טענער. פריער האָט ער געגלייבט, אַז אָן אַ שפּראַך און אָן אַ לאַנד קאָן די אומה געפינען שטיצע נאָר אין דער רעליגיע, וויל ער, אַז די רעליגיע זאָל פאַרגרינגערט ווערן, כדי זי זאָל קאָנען עקזיסטירן. איצט אָבער הערט איר פון איין זייט טענהן, אַז דער באַגריף „כלל" עקזיס־טירט בלויז אין ריידן, אָדער שרייבן, אָבער במציאות זיינען פאַראַן בלויז פּרטים. איך — איין פּרט, דו — אַ צווייטער פּרט, יענער — אַ דריטער פּרט. און עס האָט קיין זין ניט, אַז איין פּרט זאָל מקריב זיין זיין גליק פאַרן גליק פון אַ צווייטן פּרט; איצט דריקט ער אויס זיין איבערצייגונג, אַז ווי טרויעריק עס איז ניט, מוז מען דאָך צוגעבן, אַז פּונקט ווי דער לעבעדיקער מענטש מוז שטאַרבן, אַזוי מוז אויך אַ פאָלק שטאַרבן. און יידן גי־כער ווי אַנדערע — ווייל מיר האָבן ניט קיין לאַנד, וואָס זאָל מגין זיין אויפן קיום פון פאָלק. און דאָך הערט ער אויך איצט ניט אויף צו זאָרגן פאַרן אייביקן לעבן פון יידישן פאָלק; און דאָך גלייבט ער ניט אין דער מעג־

לעכקייט פון פולשטענדיקער אסימילאציע. און דערביי שיט ער פעך און שוועבל אויף די, וואס זאלן פארן כלל אוך פארלאזן דעם פרט. ער טאדלט יענע, וואס באמיען זיך צו פארשפרייטן דעם כאאס פון השכלה, ווייזען אויף דער געפאלנקייט פון דער אמונה און זאלן ניט פאר א ציל אין לעבן, זאלן ניט צו געבן די יידן א מאטער־יאליסטישן קוק אויפן לעבן. אבער דער איינציקער ציל פון לעבן איז דאס לעבן גופא. און ניטא קיין כוח, אן אר־בעט, און ניטא קיין פולקאמערע ארבעט אן וויסנשאפט. און וויסנשאפט איז בלויז נאטור־וויסנשאפט — ווייל נאר די וויסנשאפט איז נוצלעך אין לעבן און שטיצט זיך אויף אייביקע געזעצן. און לעבן הייסט — מיין לעבן. וואס רעם ניטא קיין וועלטפולע זאך פארן מענטשן, ווי זיין „איך". און נאר דאס, וואס איז פאר מיין „איך" נוצלעך, דאס האט א ווערט, וואס אויסער די דאזיקע גרענעצן איז הבל־הבלים. עסטעטיק איז בלאטע. מעטאפיזיק — אוודאי. פאזיץ — אן אויסגעבלאזן איי. „יידישע וויסנ־שאפט", „אויספארשן די פארגאנגענהייט" — פאנטאס־טעריין. דאס וואס מיר רופן „השכלה", „אויפקלערונג", איז ניט מער ווי כאאס. אמתע השכלה, דאס זיינען יענע לימודים, וואס מען לערנט אין גימנאזיום, וואס קאנען מיר נוצן אין לעבן. די געזעלשאפט איז נאר א טשערעדע בהמות, וואו איינע גייט נאך דער אנדערער, און דער מענטש דארף ניט זי, נאר זיך אין זינען האבן. און רעכט אויף הנאה צו האבן פון לעבן האט נאר דער מענטש, ויאס לעבט פון אייגענער ארבעט, אבער ניט פון פרעמדער ארבעט. אבער ווער עס האט ניט קיין מאטעריאליסטישע וועלט־אנשויאונג, נאר א טעאלאגישע, אדער פאנטאס־טישע, ברענגט דאס אים צו בטלה. (ליידיק ארום־גייז), ברענגט צו ארעמקייט — צו אלע צרות — ווי פיסא־רעוו זאגט, און די וויכטיקסטע פון אלע פראגן איז די פון „קאפיטאל און ארבעט" — ווייל דער קאפיטאל גיט מאכט צו די רייכע, און די ארעמע זיינען געצוואונגען צו אלער־לייי אומאנשטענדיקייטן, כדי זיך ביים לעבן צו דערהאלטן א. אז. וו.

און נאך דער גאנצער פילאזאפיע, ניט־ניט, און פארט רעדט ער מיט האר־צוויטיק וועגן דעם, וואס די רעלי־גיע פאלט און דאס פאלק ווערט צעברעקלט; ניט־ניט, און דאך הערט ער ניט אויף צו זאגן פארן כלל, פארן קיום פון כלל. זיינע לעצטע פרייע שעהן גיט ער אוועק דעם שרייבן — ניט קוקנדיק דערויף, וואס ער איז איבער־צייגט, אז די העברעאישע ליטעראטור האט ניט קיין שום ווירקונג אויפן לעבן, און אזוי שרייבט ער אין א משך פון צען יאר, אין דער צייט איז די איינציקע גרונטלאגע פון אלע זיינע ארויסטרעטונגען — די פרייהייט: פון פרט, פון קינד, פון דער פרוי, פון ארבעט. ער פאדערט פיזי־שע ארבעט, א ניכטערן, מאטעריאליסטישן קוק אויפן לעבן; נוצלעכקייט און אייגנליבע. דערציאונג צו מלאכה אדער צו נאטור־וויסנשאפט, א. דגל.

אין 1872 שרייבט ער צווי גרויסע קריטישע ארטיקלען

וועגן פארשיידענע ווערק — גאנץ אין גייסט פון פיסא־רעוו, כמעט אפילו מיט יענעמס אויסדרוקן. אין 1873 ענדיקט ער שרייבן זיין בארימטע אויטאביאגראפיע: „חטאת נעורים", וואס האט שפעטער געמאכט א גרויסן רושם אין דער יידישער משכילים־וועלט. אבער שוין איצט קומט דער צווייפל און שניידט אים אונטער די פליגל. פון יאר 1873, ווען ער האט זיך געפונען אונטערן איינפלוס פון די רוסישע ראדיקאל־דעמאקראטן, וואס זיי־נען געווען א ביסל סאציאליסטיש געפארבט, שרייבט לילי־יענבלום זייער ווייניק — ווייל... גאר גיך זעט ער איין, אז טשערנישעווסקי איז אין זיין ראמאן „טשטא דיעלאטא?" בלויז א פאנטאזיאר, ווייל דער דור איז לחלוטין ניט אימ־שטאנד זיך צו פירן, אין פראקטישן לעבן, לויט זיינע אידייען. און דערצו: דאס גאנצע בינטל געדאנקען, וואס איז דעמאלט געווען מאדערן און האט פארכאפט די גאנצע דעמאלטיקע יידישע אינטעליגענטע יוגנט, האט אין זיינע לעצטע אויספירונגען געפירט צו אסימילאציע. דאס האט געהייסן: זיך אפזאגן פונעם אייגענעם פאלק, פון דער אייגענער קולטור. אבער קעגן דעם שטעלט זיך די גאנצע פארגאנגענהייט לילינבלומס. לילינבלומס מוח און לילינבלומס הארץ — ביידע זיינען ניט קיין גינ־סטיקער באדן פאר די נייע קערנער, וואס זיינען דארט געזייט געוואקסן. די פרוכט, וואס קומט ביי לילינבלומען ארויס פון זיי, איז מאגער און שוואך און ווייניק אין צאל. ארויסגייענדיק פון די זעלבע פרינציפן, וואס אנדערע, קומט ער דאך צו גאנץ אנדערע אויספירונגען. קאסמא־פאליטיזם, מיינט ער, וואלט אפשר טאקע א גליק געווען פאר דער מענטשהייט, אבער ווען? ווען פעלקער, ווי ענגלאנד, פראנקרייך, דייטשלאנד, זאגן זיך אפ פון זייערע נאציאנאליזמען, נאציאנאלן אייגנארט, און ווערן בלויז מענטשן; אבער אויב די גרויסע פעלקער טוען דאס ניט, און נאר מיר, יידן, אנשטאט זיך צו רופן מיט אונדזער נאמען, וועלן מיר הייסן: רוסן, דייטשן, פראנצויזן, א. ד. גל. — וואס וועט די מענטשהייט דערפון געווינען? אין דעם „דענקענדיקן רעאליסט" האט ער אין אדעס געזען אט די כלומרשט „באפריייטע פערזענלעכקייט", וואס האט זיך פריי געמאכט פון טראדיציע, פון פראנטוואלטלעכקייט און געזוכט בלויז נוצן, בלויז גענוס. די גרויסע רעפארם־פלענער פון דער רעגירונג האבן, אגב, קנאפ נוגע געווען דער יידישער באפעלקערונג. יידן האבן אויך איצט ניט געהאט יענע גרויסע מעגלעכקייטן צו פארוועגדן זייער ארבעט, וואס די רוסישע באפעלקערונג האט געהאט. און גיין אהין ארבעטן (ווי אנדערע יידן האבן געטאן), זאגן דעם פויער: „מיין ברודער ביסטו", און דעם ארבעטער: „איך בין דיין פארזארגער" — דאס קאן ניט לילינבלום. זיין געזונטער שכל ווייזט אים, אין וואס פאר א פאלשן ליכט עס שטעלן זיך די יידן, וואס טוען עס יא. צוליב אט די אלע מאטיוון פארלאזט ער דאס שרייבן. אויף די אמאליקע טעמעס קאן ער ניט שרייבן, ווייל ער האלט מער ניט פון זיי, אויף די נייע שרייבט ער ניט — ווייל

ער גלייבט אינגאַנצן ניט אין זיי. שווייגט ער. אין יאָר 1878 שרייבט ער אַ מין אַלעגאָריע אויף דער טעמע פון קאַפּיטאַל און ארבעט (אלישע בן אבויה). איז עס אַ קאַפּ־שטיק, וואָס דער הויפּט־וועדט זיינער איז אין דער גע־קינסטלטער פּאָרם, אָבער ניט אין אינהאַלט.

די אידייען פון די 60־קער יאָרן אינגאַנצן, מיט אַלע זייערע קאָנסעקווענצן, קאָן לילינבלום ניט אָננעמען; אָבער די אייניקע פרינציפּן פון יענער צייט, וואָס ער האָט יאָ אָנגענומען, די ברענגט ער אַריין אין דער יידי־שער פרעסע און מאַכט זיי אויך פרוכטבאַר ביים באַהאַנד־לען פאַרשיידענע יידישע פראָגן.

ער ברענגט די איבערצייגונג, אַז אַ פאָלק קאָן זיין געזונט דורך אַ געזונטן חוש צום רעאַלן לעבן; ער האָט געלערנט צו שעצן און ריכטיק צו שאַצן דעם מאַטער־יעלן, אָדער עקאָנאָמישן יסוד פונעם לעבן, און אויך די שאַרפע אָפּנייגונג פונעם מיסטישן האָט ער דערוואָרבן.

און אַז ער שרייבט אין יאָר 1877 וועגן אַ רבנישער אסיפה, וואָס זאָל דאָן צונויפגערופן ווערן, פאַרשטייט ער שוין, אַז דאָס יידישע לעבן איז ניט אָפּהענגיק פון תלמוד און פון שולחן־ערוך, נאָר אַז דער תלמוד און דער שולחן־ערוך זיינען אָפּהענגיק פון לעבן, דאָס יידישע לעבן זעט אויס, אַזוי ווי עס זעט אויס — ווייל מיר זיינען אַ פאָלק פון אַרעמעלייט, און אַרעמעלייט זיינען מיר, ווייל מיר זיינען צונויפגעפּרעסט אויף אַן ענגן שטח פון לאַנד, און דאָס גאַנצע לאַנד איז פאָר אונדז פאַרשלאָסן. לאָמיר נאָר האָבן גלייכע רעכט מיט אַלע, און מיר וועלן אויך ווערן לייטן־גלייך. עס איז אָבער לעכערלעך צו פאָדערן אייראָפּעאישע קולטור פון מענטשן, וואָס ליגן אין צוואַנ־גען געקרעמפט. בכלל ווערט ער ניט קיין גרויסער אַנ־הענגער פון דער אייראָפּעאישער ציווילייזאַציע און ניט קיין גרויסער מאמין אין דעם גליק, וואָס זי ברענגט. און וואָס ווייטער אַלץ שטאַרקער ווערט ביי אים די מיי־נונג, אַז ניט קולטור און אייראָפּעאישע ציווילייזאַציע פעלט אונדז, נאָר אַ פעסטער באָדן אונטער אונדזערע פיס. אַ באָדן, וואו יידן זאָלן קאָנען אַ האַנט צולייגן, אַרבעטן און פאָר זיך אַרבעטן. און אַז ער גיפּינט (אין יאָר 1876) אַ ידיעה אין „המגיד", אַז חיים גדליה פון לאָנדאָן וויל אָפּקויפן פאַלעסטינע ביים סולטאַן און באַזעצן דאָרט יידן, קומט ער אַריין אין גרויס התפעלות. „אויב יידן, שרייבט ער, וועלן זיך באַזעצן אין זייער פאָטערלאַנד, ווערט דאָך אין אויגנבליק פאַרענטפערט די גאַנצע יידן־פראָגע, אין אַלע פּרטים. דערפון איז אָבער גאָר־ניט אַרויסגעקומען. אין 1879 קומט אַ ידיעה, אַז די חברה „כל ישראל חברים" קויפט אין רוסלאַנד צווי־הונדערט טויזנט דעסיאַטין ערד, כדי צו באַזעצן אויף איר צען טויזנט יידישע פאָמיליעס. לילינבלום ווערט ווי־דער מלא־שמחה. וואָרעם „ניט בלויז די קאַלאָניסטן, נאָך די קאַלאָניסטן וועלן אַהין קומען בעלי־מלאכות און טויזנ־טער יידן וועלן דערלייזט ווערן פון הונגער, פון דרוק, פון קעלט, פון קראַנקהייט, פון פאַרצווייפלונג", א. ד. גל.

די דאָזיקע ידיעה לאָזט זיך אויס מיט גאָרניט, אָבער לילינבלום פאָלט ביי זיך ניט אַראָפּ. „רוסישע יידן קאָ־נען אַליין שאָפן די מיטלען, וואָס זיינען נייטיק פאַר אַזאַ קאָלאָניזאַציע". ער שרייבט וועגן דעם אין „המליץ", אין „ראַזסוויעט". עס ווערט אַ שטיקל באַוועגונג. אין 1880 גרינדעט פאָליאָקאָוו דעם „פאָנד צו שטיצן יידישע ערד־אַרבעט און מלאכה אין רוסלאַנד". אָבער אויך דאָס איז געבליבן אַ טויט באָשעפּעניש. לילינבלום איז זיך מיאש פון דער מעגלעכקייט צו קאָלאָניזירן יידן אין רוס־לאַנד. ער בלייבט אָבער פעסט ביי זיין איבערצייגונג, אַז נאָר אויפן יסוד פון ערד־אַרבעט קאָנען יידן ראַטעווען זייער לעבן. און ראַטעווען וועלן זיי זיך נאָר דאָן, וען זיי אַליין, ניט וואַרטנדיק אויף זייערע גבירים, וועלן אַנ־הייבן פאַרווירקלעכן זייער אידעאַל.

עס קומט דאָס יאָר 1881 מיט די פּאָגראָמען אין דרום־רוסלאַנד און די שריפות אין צפון־רוסלאַנד. עס ווערט חרוב איין יידישער ישוב נאָכן אַנדערן. אַ פּאַניק כאַפּט אַרום די יידישע באָפעלקערונג אין רוסלאַנד. מען זעט איין, אַז די רעגירונג אַרגאַניזירט די פּאָגראָמען, אַז יידיש בלוט און פאַרמעגן איז הפקר. עס הייבט זיך אָן אַן עמי־גראַציע. מען רעדט פון אַמעריקע, פון שפּאַניע. אינטעלי־גענטן רייסן אויך פון ארץ־ישראל, פון אָפּקויפן ארץ־ישראל. לילינבלום טראַכט און שרייבט אין דער צייט זייער פיל וועגן אַנטיסעמיטיזם, וועגן די „אייגענע" און די „פרעמדע" אין פאַרשיידענע לענדער. „אין מיטלאַל־טער", שרייבט ער, זיינען מיר זיי פרעמד געווען — ווייל אונדזער גלויבן איז אָן אַנדערער, און איצט, בעת דער נאַציאָנאַליזם פרינציפּ הערשט, זיינען מיר זיי פרעמד — ווייל אונדזער אָפּשטאַמונג איז אָן אַנדערער. די פאָלגן זיינען אין ביידע פאַלן די זעלביקע".

„און וואָס וואָרט אויף אונדז אין דער צוקונפט, אויב מיר האָבן ניט קיין אייגענעם באָדן? אָבער וואו אויף דער וועלט נעמט מען אייגענעם באָדן?"

„און ארץ־ישראל?"... פאַרוואָס זאָלן מיר דווקא זיין פרעמדע אין פרעמדע לענדער? פאַרנעמט דאָך אונדזער פאָטערלאַנד איר אַמאָליקן פלאַץ אויף דער ערד און איז אויך איצט נאָך פונקט אָזוי וויסט ווי געווען. דאָס לאַנד, אינאיינעם מיט די דערבייאיקע לענדער, קאָן אַרייננעמען דאָס גאַנצע יידישע פאָלק. ווי גרויס איז דער רעיון! „פאַראַן אַזאַ מעגלעכקייט, יידן זאָלן געהאָלפן ווערן. און דאָס פאָלק אַליין, אויב עס וועט נאָר וועלן, קאָן זיך העלפן! און אַ פאָלק וואָס איז אימשטאַנד זיך צו העלפן, איז שוין ניט מער אומגליקלעך, נאָר גליק־לעך — אויב עס ווייל"...

„דער שווערער שטיין", שרייבט לילינבלום, „וואָס האָט געדריקט אויף מיר די לעצטע צייט, איז אין איין מינוט פאַרשוואונדן. ליכטיק איז מיר געוואָרן. מיין גייסט האָט זיך דערהויבן, און גאָר אַן אַנדערער מענטש בין איך געוואָרן. אַ ווידעראויפלעבונגס־טוי האָט זיך אויף

כּיר אַראָפגעלאָזט, און דער שרעקלעכער אייז, וואָס האָט אַזוי פיל יאָרן געפרעסט מיין האַרץ, איז צעשמאָלצן".

איצט וואַרפט ער אַלצדינג אַוועק און גיט זיך אינגאַנצן אָפּ צו ישוב ארץ־ישראל. ער איז פאַרטאָן אי טעאָרעטיש, אי פראַקטיש. ער איז, פאַקטיש, דער סעקרעטאַר פון דער חברה „חובבי ציון", וואָס גרינדעט זיך אין יענער צייט, און ער פאַרטיידיקט דעם געדאַנק פון חיבת־ציון קעגנער קעגנער פון אַלע פאַרשיידענע זייטן. חיבת־ציון — דאָס איז אים פון איצט־אָן דער לייכט־טורעם אין האָפן פון שטורעמדיקן ים, אויף וועלכן די יידישע שיף וועט געשליידערט ביז צעבראָכן צו וועלן, ביז צום אונטערגיין. זיין גאַנצע אויפמערקזאַמקייט איז פון איצט־אָן געווענדט צו דעם דאָזיקן לייכט־טורעם; זיין גאַנצע ענערגיע איז אָנגעשטרענגט דערויף — די שיף אין האָפן צו ברענגען.

קוים 38 יאָר אַלט — און ליליענבלום פירט אונטער א שטריך און מאַכט דעם סך־הכל פון זיין אָפּגעלעבטן לעבן. מיט דער פאַרגאַנגענהייט מאַכט ער שלום. די באַליידיקונגען פאַרגעסט ער. די באַליידיקער — אַמנעסטירט ער. די גאַנצע קעגנוואַרט מיט אַלע אירע פראַגן און פראָבלעמען און פאַדערונגען קאָנצענטרירט ער אין איין פונקט, וואָס שיינט צו אים ארויס פון דער וויי־טער צוקונפט... אין דעם פונקט ווייסט ער מער ניט קיין צווייפל און הערט ניט מער פון זיין שטענדיקן „טאָמער פאַרקערט", וואָס האָט פריער אַזוי אָפט חרוב געמאַכט זיינע „פעסטע איבערצייגונגען".

צו 38 יאָר דערהייבט זיך ליליענבלום צו זיין אידעאַל, פון וואַנען־אויס ער זעט דאָס לאַנד, וואו עס ליגט די צוקונפט פון זיין פאָלק. אין דעם מאָמענט — דאָס איז פון דאָן אָן זיין טיפסטער גלויבן — האָט ער געזען דעם אמת „פנים אל פנים", נאָך מער: ער האָט דעם אמת דורכגעלעבט, און ער איז פאָר אים געוואָרן אַ פאַקט, וואָס שטייט איבער און אויסער יעדן צווייפל.

פעסט און זיכער און איבערצייגט באַשטייט ער פון דעם טאָג אָן אויף זיין אמת, פון איצט־אָן ווידמעט ער זיין לעבן, זיינע פעאיקייטן, זיין וויסן און זיין ענערגיע פאָר אַ גליקלעכער צוקונפט פון זיין פאָלק. פון איצט־אָן האָט ער נאָר איין דאגה — ווי זיין אידעאַל צו פאַרווירקלעכן. פון איצט־אָן הערט ער אויף צו לעבן אַלס פּרט און ווערט אינגאַנצן פאַרשלונגען אין כלל. אַלץ, וואָס עס ווערט פון דעם טאָג אָן געטאָן אין חיבת־ציון, איז ליליענבלום. אַלץ, וואָס ליליענבלום האָט פון דעם טאָג אָן געטאָן, איז חיבת־ציון...

און אַזוי ביזן צווייטן אדר, תר"ע (1910), דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

לייב יפה

א. ווייטערס לעצטע שעהן

אויסערלעך איז ער געווען רואיק און געלאַסן. זעלטן נאָר פלעגט מען קאָנען באַמערקן פון אַ צוק אויף זיין פּנים, אַז ער איז טיף אויפגערודערט, אַז ער באַוועלטיקט זיין אינערלעכע אומרו.

אַרום האָבן אָן אַן אויפהער געקראָכט די שאָסן, געקלאַפט די קוילנוואַרפערס, אין די פענצטער זיינען שוין אַרײַנגעפאַלן קוילן.

אין אָוונט איז שטילער געוואָרן.

מיר האָבן זיך אויפגעקליבן צוזאַמען, כדי ניט צו בלייבן אײַנזאָם די נאָכט אין דעם אויפגעברויזטן ים פון מענטשלעכער שנאה, וועלכע האָט געלויערט ארום פון אַלע ווינקעלעך. מיר האָבן געזוכט אַ שוץ פאָר די קינדער, פאַרשטעלט די פענצטער, כדי אַ קויל זאָל ניט אַריינפליען. ווייטער האָט זיך מיט דעם מתעסק געווען. ער האָט אונדז נאָכגעגעבן ווי קליינע קינדער, דערפילט אַלע באַפעלן פון די מוטערס וואָס איינער פלעגט גלייך מוותר זיין דעם אַנדערן.

דעם אָוונט האָט ער געלייענט אין אַ העברעאישער

כּרעסטאָמאַטיע „די עבודה" — די באַשרייבונג, ווי די כהנים פלעגן אין בית־המקדש אָפּריכטן יום־כּיפור די עבודה, ער האָט באַוואונדערט די גרויסאַרטיקע קינסטלערישע קראָפט און סצענישע באַוועגלעכקייט פון דער באַשרייבונג, די רייכקייט פון די בילדער.

מיר האָבן דעם אָוונט באַרירט פאַרשיידענע פראָגן, ווייטער האָט געזאָגט, אַז איצט מוז מען שאָפן אַ יידישע פּרעסע, אָן וועלכער די יידישע באַפעלקערונג איז אַזוי לאַנג געווען.

מער ווי אַלץ האָט מען גערעדט וועגן באַלשעוויזם, מען האָט זיך באַמיט פאַרשטיין אים היסטאָריש און פסיכאָלאָגיש, אַלס די שטראָף, וואָס די מענטשהייט לעבט איבער פאָר אירע זינד, פאָר דער מלחמה, וועלכע האָט געמוזט ברענגען צו אַ חורבן פון דער אַלטער וועלט. וואָס וועט איצט זיין?

אייגער פון אונדז האָט פרובירט זאָגן נביאות, אַז די פּאָליאקן וועלן מן הסתם זיך בעסער פאַרהאַלטן צו די יידן, ווי אין אַנדערע ערטער, ס'איז אין זייער אינטערעס

צוציען צו זיך די יידן אין ליטע, האָבן זיי פאַר גוטע פריינד.

ווייטער האָט באַמערקט: ליידער זיינען אָבער די פאָליאַקן שלעכטע פאָליטיקער.

נאָכדעם, אַלס פּועל־יוצא פון אונדזער געשפּרעך האָט ווייטער געזאָגט: „וואָס ס׳זאָל איצט ניט קומען, נאָר איך פּיל, אַז פון האַרצן איז ביי מיר אַראָפּגעפּאַלן די שוועָרע לאַסט״.

ווייטערס איידעלע אַריסטאָקראַטישע נאַטור האָט ניט געקאָנט פאַרטראָגן דעם גאַסן־געפּילדער, וועלכער האָט פאַרטויבט אַלע אַנדערע טענער, די שרייענדיקע עם־הארצות, וועלכע דער סאָציאַליסטישער געדאַנק האָט אַנגענומען.

אין אַ ווייַל האָט ער געזאָגט: איך וועל מיט אייך פאָרן קיין ארץ־ישראל, נאָר איר מוזט מיר געבן אַ גאַראַנטיע, אַז מאַרקס וועט ניט זיין איבערגעזעצט אין העברעאיש.

ס׳איז דורכגעאַנגען די נאַכט. אויף דער גאַס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די מלחמה, גאַנץ פרי האָבן מיר זיך צעשיידט. 10 אַ זייגער אין דער פרי בין איך אַראָפּגעגאַנגען צו די שכנים. ווייטער איז געשטאַנען אין קעמערל מיט די קינדער פון זיינע גוטע פריינד און האָט אַלץ געהאַלטן דעם העברעאישן ספר און געלייענט די „עבודה״.

אין אַ האַלבער שעה אַרום האָט מען אונדז געטריבן אויפן גאַס אונטער די קוילן, וואָס זיינען געפאַלן אַרום אונדז, ווי אַ האָגל, אונטער די ביקסן, וואָס זיינען געווען אָנגעשטעלט אויף אונדז. דורכלויפנדיק האָבן מיר דערזען ווייטערן ליגן אַ טויטן אויפן גאַס מיטן פּנים צום הימל, מיט אָפענע אויגן. מיר האָבן ניט געקאָנט פאַרבייגיין פאַרבי דעם קערפּער פון אונדזער פריינד, זיך געזעגענען מיט אים.

מען האָט אונדז געיאָגט און מיר האָבן געווארט אויפן טויט...

וואָס מער עס דערווייטערט זיך פון אונדז דער בלוטי־

מצבה אויפן קבר פון א. ווייטער אין ווילנע

קער קאָשמאַר, וועלכן מיר האָבן איבערגעלעבט, אַלץ שטאַרקער וועקט זיך אויף אין האַרצן דער טרויער אויף דעם פריצייטיקן טויט פון דעם איידעלן, שטאַרקן מענטש, וואָס האָט געטראָגן אַ גרויסע טיפע וועלט אין זיין נשמה, וואָס האָט ניט דערזונגען זיין ליד, ניט געענדיקט זיין קאַמף און געפאַלן אין מיטן פון דער „עבודה״.

(„יידישע צייטונג״, ווילנע, 1919, נומ׳ 11).

מ. סודאַרסקי

ד"ר יעקב קלאצקין און זיין רבנים־משפחה אין ליטע

ס'איז געווען אין דער אַמאָליקער ליטע אַ ווייט־באַקאַנטע און בריידט־פאַרצווייגטע משפחה רבנים־גאונים און מופלגים, וואָס האָבן פאַרנומען גאָר אַ געהויבענעם אָרט אין דער ליטווישער רבנות און האָבן בשעתם גע־האָט אַ גרויסן אינפלוס אויף דעם גייסטיקן לעבן פון ליטווישן יידנטום.

דאָס זיינען געווען די קלאַצקינס. איינער פון אָט דער אַנגעזעענער משפחה, אַ זון פון באַרימטן גאון ר' אליהו, איז ד"ר יעקב קלאַצקין, וואָס איז צוליב זיין גרויסער באַ־האָונטקייט אין תורה און אין השכלה און צוליב זיין שאַ־פערישן גייסט אויפן געביט פון אַלגעמיינעם וויסן און פילאָזאָפישן דענקען אַ וויכטיק קאַפיטל פאַר זיך אַליין.

אַ דאַנק אים זיינען מיר באַרייכערט געוואָרן מיט אַ שלל ידיעות, וואָס וואַרפן אַ קלאָרן ליכט אויף זיין באַ־רימטער פאַמיליע און וואָס זיינען גלייכצייטיק אַ פיינער בייטראָג צו דער געשיכטע פון דער רבנות אין ליטע.

א.

די קלאַצקינס אַליין שטאַמען פון אַ משפחה פון גאונים און רבנים, צדיקים און קדושים, וועמענס שרשים עס ציען זיך אַזש פון באַוואוסטן ריישער גאון ר' יעקב, רב אין פּראָג און מעץ, דעם מחבר פון די ספרים „חוק יעקב, „שבות יעקב" און אַנד. אין דער וויטערדיקער קייט רבנים גלאַנצן אַרויס די גאונים: ר' מרדכי מלצר־קלאַצקין, רב אין סואוואַלק און לידע; ר' מרדכי גימפל און יפה, רב אין רוזינוי און אין פּתח־תקוה און ר' הלל פאַריטשער.

ר' אליהו קלאַצקין איז אַ זון פון ר' נפתלי הערץ פון בירזש (קאָוונער גוב.) וואָס איז שפּעטער געוואָרן רב אין שימבורג (קורלאַנד — לעטלאַנד), אַוואו ער איז פאַרבליבן 37 יאָר.

ר' נפתלי הערץ האָט געהאַט זיבן זין. זיי אַלע האָבן געשמט אַלס גרויסע לומדים און באַוואוסטע רבנים. זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אויסערגעווייגלעכער חריפות און מידות טובות.

ר' ישראל־איסר־יעקב, רב אין ליוועגהאָף; ר' שני־אור־זלמן, רב אין ראַגאַטשאָוו; ר' אברהם, רב אין ליאָז־נע; ר' משה רומאַנאָוו; ר' דוד — אַ גדול בתורה, וואָס האָט ניט געוואָלט נעמען אויף זיך דעם עול פון רבנות. ער איז אַוועק קיין אַמעריקע (אין ניו־יאָרק האָט ער געענדערט זיין נאָמען אויף פרידמאַן); ר' ראובן — אַ למדן — אַ סוחר אין נעוול און אַחרון גדול ר' אליהו קלאַצקין, דער פאָטער פון ד"ר יעקב קלאַצקין.

אינעם ספר „עמודי שש" זיינען פאַרעפנטלעכט חידו־שי תורה פון אַלע זין פון ר' נפתלי הערץ און פון זיינע צוויי אייניקלעך, די זין פון ר' ישראל־איסר: ר' יהושע מרדכי קלאַצקין (רב אין קאַרטוז־בערעזאַ, ראָסיין און ליבוי) און ר' חיים דוד קלאַצקין, אַ גאון עולם, אַ מין יוצא מן הכלל, אַפילו פון די גדולי הגאונים. ר' אליהו קלאַצקין פלעגט אויף אים זאָגן, אַז ער איז אַ „חד מקמאי" (פון די אַמאַליקע גאונים). אַחוץ זיין גרויסער בקיאות אין די אַלטע יידישע גייסטיקע אוצרות, איז ער אויך גע־וען אַ בעל השכלה פון העכסטן גראַד, האָט געקענט אויף אויסווייניק גאָנץ מאַרקס, איז געווען שטאַרק באַהאָוונט אין דער אייראָפּעאישער ליטעראַטור. שוין גאָר פרי האָט ער זיך אָפּגעקערט פון תלמוד, האָט אָנגעהויבן זיך צו באַשעפטיקן מיט מסחר. זייענדיק שפּעטער אין קאָוונע, האָט ער זיך פאַרנומען מיט כלל־טוערייַ און איז געווען אין גייסט נאָענט צו די בונדיסטן, שפּעטער־צו צו די פאָלקיסטן. ער איז געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער פון דער יידישער צייטונג „פאָלקסבלאַט".

כל ימיו האָט ער זיך באַמיט צו „פאַרגעסן" זיין וויסן אין תלמוד, אָבער דאָס האָט זיך אים נישט איינגע־געבן. אַפילו שוין אויף די אַלטע יאָרן פלעגן די גדולי התורה אין קאָוונע באַוואונדערן זיין גאונישע בקיאות און חריפות אין ים התלמוד.

און וועג זיין ברודער, ר' יהושע מרדכי פון ראסיין איז איינגעלאַדן געוואָרן אַלס רב קיין ליבוי, האָט ער גע־בעטן חיים דודן — דעם סוחר ומעורב בין הבריות, אַז ער זאָל אַפריער אַריבערפאָרן קיין ליבוי, כדי זיך דורכ־צושמועסן מיט די בעלי־בתים און פאַרבעריטן דעם כסא הרבנות. ער האָט אָנגענומען די שליחות, און וועג די שטאָט־לומדים זיינען געקומען אים מקבל־פּנים זיין און זיך צערעדט מיט אים אין חידושי תורה, זיינען זיי נבהל ונשתומם געוואָרן פון זיין גרויסער בקיאות און חריפות און כמעט באַשטאָנען, אַז ער זאָל אָננעמען דעם כסא הרבנות.

אַ גאַנץ קעגנגעזעצטער טיפּ איז געווען ר' אברהם. ער האָט זיך קונה שם געווען אַלס איינער פון די גרעסטע צדיקים אין זיין צייט. ער איז באַרימט געוואָרן ניט מיט זיין חריפות און בקיאות אין תורה, נאָר מיט זיינע וואונ־דערבאַרע מידות טובות און אומבאַגרענעצטן כוח פון אמונה אין השי"ת; אַ שפּרודלדיקע לעבנס־פרייד; ריינ־קייט און הייליקייט אין אַלע זיינע געדאַנקען און מעשים; מענטשן־ליבע אָן אַ גרענעץ. ער האָט שטענדיק געוואָרט און געהאָפט אויף משיחן. ער האָט אויפן אינפאָכסטן אופן

מקיים געווען דעם עיקר פונעם רמב״ם: ואף על פי שית־מהמה, חכה לו! (אַפילו ער וועט זיך פאַרשפּעטיקן — משיח — האָף אוּן וואַרט אויף אים).

אָבער די ליכטיקסטע געשטאַלט פון דער גאַנצער קלאַצקין־דינאַסטיע איז געווען ד״ר יעקב קלאַצקינס פאָטער, דער גאון ר׳ אליהו קלאַצקין. שוין אַלס צוועלף־יאָריקער יינגל איז ער באַרימט געוואָרן אין גאַנץ ליטע, ווי אַ גרויסער עילוי, אַ בקי אין ש״ס און פוסקים. ער האָט אָבער אויך שפּעטער אַלע זייַנע יאָרן מקיים געווען בוכשטעבלעך דעם מאמר חז״ל: „לא פסק פומיה מגירסא״; ער האָט נישט אויפגעהערט צו לערנען סיי ביי טאָג און סיי ביי נאַכט.

ד״ר י. קלאַצקין האָט מיר דערציילט, אַז נאָך דעם, ווי ער, ד״ר קלאַצקין, האָט פאַרעפנטלעכט זיין מאמר אין „הדואר״ (אין די נומערן: י״ח, י״ט, כ, כ״א תש״ה): „אבי ר׳ אליהו קלצקין״, האָט אים אָפּגערופן זיין פרייַנד, דער גאון ר׳ חיים העליר און האָט אים געזאָגט: „ווען איר וואָלט מיר דערציילט, אַז איר גייט שרייבן אַ מאמר איבער אייער פאָטער ז״ל, וואָלט איך אייך עפּעס איבער־געגעבן פון מיינע זכרונות. בעת אייער פאָטער ר׳ אליהו איז נאָך געווען אַ יונגער מאַן פון אַ יאָר צוואַנציק, האָט ער געלעבט אין פּעטערבורג אין דער געזעלשאַפט פון די יידישע געלערנטע. האָט אויף אים אַ מאָל געזאָגט דער גרויסער יידישער וויסנשאַפטלער פון יענער צייט החכם ר׳ צבי הירש ראַבינאָוויטש, דער בעל „המנוחה והתנומה״, צו זייַנע חברים: העכערע מאַטעמאַטיק קאָנען מיר נאָך לערנען אָט פון דעם דאָזיקן יונגן מאַן אליהו קלאַצקין!״

ב

אָבער ניט נאָר איז ער געווען דער גרויסער געלערנטער און חריף; ער איז אויך געווען אַ גרויסער בעל־מידות. זיין עניוות איז געווען אין לשער. ער האָט ניט געקענט דעם טעם פון תאוות הכבוד. ער איז געווען ממש ווי אַ קינד אין דער הינזיכט. ער האָט נישט געהאַט די מינדסטע אַנונג, אַז ער איז אַן אָדם גדול. ער האָט דערפאַר ניט געקאָנט פאַרטראָגן די שבחים און חניפה־רייד, וואָס זיינע מקורבים פלעגן זאָגן אין זיין קעגנווארט. אָפט מאָל פלעגט ער אין כעס ווערן און פאַרלאָזן דעם צימער.

ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער איז ניט געווען באַשאָנקען מיט אַ שרייבער־טאַלאַנט — אין דער הינזיכט האָט זיך די מוטער פון ד״ר ק. שטאַרק אויסגעצייכנט, איר העברעאיש איז געווען פאַרבנרייך און דער סטיל לייכט און פליסנד — איז ער פון דעסטוועגן זיין גאַנץ לעבן געווען באַהערשט פון אַ שטאַרקן דראַנג צום שרייבן, וואָס האָט אָנגעהאַלטן ביי אים ביז צו זיין לעצטן טאָג. און דאָס זעלבע איז געווען בנוגע דעם רייַדן. ער האָט ניט געהאַט קיין רעדנער־טאַלאַנט. פון דעסטוועגן פלעגט ער דרשענען זייער אָפט; אַ מאָל אין הלכה, אַ מאָל אין אגדה. ער האָט, ווי עס שיינט, געליטן פון דעם זעלבן צער של שפע, וועלכן ד״ר ק. האָט אָנטדעקט ביי ביאַליקן.

ער האָט געהאַט אַן אינערלעכן דראַנג אַרויסצוגעבן פון זיך די חידושים, וועלכע פלעגן קוועלן אין אים ווי אַ קוואַל און האָבן געזוכט אַ וועג קומען צום פאָרשיין. און אַזוי ווי ביאַליק, האָט אויך ער ניט מבחין געווען צו וועמען ער רעדט און וואָס פאַר אַן עולם ער האָט פאַר זיך. און זייער אָפט פלעגט ער פאַרשוועדן זיינע שאַרפע חידושים פאַר איינפאַכע פאָלקסמענטשן.

די ברידער קלאַצקין

שוין אַלס קינד איז קלאַצקין באַרימט געוואָרן אַלס אַן עילוי. צו זעקס יאָר האָט ער אָנגעשריבן אַ קונטרס אויפן „יד החזקה״ פונעם רמב״ם. צו זיין בר־מצוה האָט ער געשמט אין דער גאַנצער געגנט אַלס „דער שימ־בורגער עילוי״, און אַ שקלאָווער גביר, נחמן יעקובסון, האָט זיך איינגעקויפט דעם גרויסן עילוי פאַר אַ חתן פאַר זיין טאָכטער. וועג ער האָט אַראָפגעבראַכט דעם עילוי קיין שקלאָוו, איז די גאַנצע שטאָט געלאָפן אָנקוקן דעם גרויסן וואונדער: אַ דרייצן יאָריקער יינגל, וואָס קען גאַנץ ש״ס אויף אויסווייניק. אָבער דער גביר, אַ גרויסער בעל־גאווה, האָט ניט פאַרגונען די יידן אַ קוק צו טאָן אויף דעם ליכטיקן פּנים פון זיין עילוי. ער האָט אַוועקגעשטעלט אַ שומר ביי זיין טיר און האָט קיינעם ניט אַריינגעלאָזן. די זייער נייגיריקע האָבן געקאָנט כאַפן אַ קוק דורכן שליסל־לאָך (לויט דעם עדות־זאָגן פון ד״ר טשלענאָוס שוועסטער, וואָס איז אויך געווען פון די קוקערקעס). נאָר די גדולי־הדור פון שקלאָוו, ווי

דער גאון ר׳ יהושע לייב דיסקין, האָבן באַקומען רשות צו פאַרברענגען מיט דעם עילוי אַ געוויסע צייט אין טאָג.

די רייכע פאַמיליע יעקובסון האָט זיך שפּעטער אַריבערגעצויגן קיין פּעטערבורג. און דאָ הייבט זיך אָן פאַרן יונגן עילוי אַ נייער פּעריאָד: זיין גרויסער דורשט נאָך וויסן האָט געפונען דאָ, אינעם גרעסטן רוסישן צענטער פון השכלה, דעם אמתן קוואַל פון חכמה און וויסנשאַפט. ער הייבט אָן צו שטודירן פרעמדע שפּראַכן, כדי עס זאָלן זיך פאַר אים עפענען די טויערן פון דער וויסנשאַפט. באַזונדערס האָט אים אינטערעסירט מעדיצין. ער האָט דורכגעאַרבעט די גאַנצע מעדיצינישע ענציקלאָפּעדיעס. ער איז געווען אַבאָנענט אויף פיל מעדיצינישע צייטשריפטן, וועלכע פלעגן דערשיינען אין דייטשלאַנד און אין ענגלאַנד. אפילו שפּעטער, אַז ער איז שוין געווען רב אין לובלין, האָט ער ניט אויפגעהערט לייענען מעדיצינישע צייטשריפטן; די דאָקטוירים פלעגן אים אַ מאָל צוציען צו די קאָנסולטאַציעס. זיין מוח איז געווען אַ מין פאָטאָגראַפישער אַפּאַראַט, וואָס האָט אַלץ אָפּגעפאָטאָגראַפירט, און אַזוי איז ער דאָרט געבליבן אויף שטענדיק מיט אַלע פּרטים.

אויך מעכאַניק האָט אים זייער אינטערעסירט. ווען עס האָבן זיך באַוויזן צום ערשטן מאָל די קינאָס, איז דער גאון ר׳ אליהו געווען פון די ערשטע אין מאָר־יאַמפאָל זיך איינצושאָפן אַ פראָיעקציאָנס־אַפּאַראַט.

ג

פּעטערבורג האָט אים אָבער געבראַכט אַחוץ דעם פאַרגעניגן פון וויסנשאַפט, אויך אַ גרויסן צער: דאָס לעבן אין דער רוסישער הויפּט־שטאָט האָט זייער שלעכט געווירקט אויף דעם הויז פון דער פאַמיליע נחמן יעקובסון, דעם שווער פון ר׳ אליהו. זיי זיינען ביסלעכווייז אַריינגעצויגן געווארן אין אַסימילאַציע; און עס האָט זיך געשאַפן אַן אַטמאָספער, אין וועלכער עס איז מער ניט געווען קיין פּלאַץ פאַר דעם „שימבורגער עילוי". ער האָט געגעבן זיין וויב אַ גט און איז אַוועק קיין איישישאָק צו די פרושים. דאָרט האָט ער זיך נאָך שטאַרקער פאַרטיפט אין תורה און חכמה, כדי צו דערטרינקען זיין צער, וואָס זיין ערשטע פרוי האָט אים פאַרשאַפט. — (זיין ערשטע פרוי האָט אים געבוירן איין זון און צוויי טעכטער. דער זון און די עלטערע טאָכטער זיינען געווען זייער באַגאַבטע מענטשן; ער — אַן אַגראָנאָם און זי אַ דאָקטאָר־מעדיצין, האָט חתונה געהאַט מיטן דאָקטאָר תגר אין פּעטערבורג).

צוויי יאָר שפּעטער האָט ער חתונה געהאַט צום צווייטן מאָל מיט דער טאָכטער פונעם באָרימטן גאון ר׳ מרדכי ליבשיטץ (רב אין סעמיאַטיץ, וואַלקאָוויסק, נאָווהרודאָק און סעדליץ, מחבר פון די ספרים: „ברית יעקב" און „בית מרדכי". פון דער משפּחה פון מהר״מ מלובלין; ר׳ שמחה ראַפאָפּאָרט, אב״ד אין הורודנא, לובלין און לבוב; ר׳ צבי הירש, מחבר פון: „חמדת צבי", רב ארן לוקאש, וואהלין; ר׳ מרדכי יפה, בעל „הלבושים"). זיין צווייטע פרוי, ליבע־יענטע, די מוטער פון ד״ר יעקב קלאַצקין, איז געווען אַן אויסערגעווייניעלעך קלוגע פרוי; זי האָט אויך פאַראייניקט אין זיך תורה און יראת־שמים מיט השכלה און חכמה. זי האָט געלערנט משניות, מדרשים און ספר מוסר און פרעמדע שפּראַכן, ווי דייטש און פראַנצויזיש. זי האָט געהאַט גרויסע בקיאות אין תנ״ך מיט מפרשים ווי: אבן עזרא, רש״י, רד״ק און אַנדערע. אויך איז זי געווען אַ בקיאה אין ספרי דקדוק פון העברעאישן סגנון, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר העברעאישן סגנון, וואָס האָט געצויגן זיין יניקה פון די ערשטע מקורות און איז געווען געפּעפּערט מיט אַ בייסנדן הומאָר, פון וועלכן די בעסטע שרייבער פון יענער צייט, ווי אבן־אביגדור און אַנדערע, האָבן געלעקט די פינגער.

ד״ר קלאַצקין האָט מיר דערציילט, אַז זיין פאָטער, דער גאון ר׳ אליהו האָט זיך נוהג געווען עפּטערס פאָר־צוטראָגן פאַר איר זיינע דרשות איידער ער פלעגט זיי האַלטן פאַרן עולם. גאַנץ אפט האָט זי געהאַט עפּעס איינצוואוענדן אָדער עפּעס צוצוגעבן.

פון זיין צווייטער פרוי זיינען אים געבוירן געווארן צוויי זין און צוויי טעכטער. אַחוץ ד״ר י. קלאַצקין, האָט ער געהאַט אַ זון משה, וועלכער איז געווען אַ גדול בתורה און סטודענט פון דער מעדיצין. ער איז געשטאָרבן זייער יונג (23 יאָר).

אינעם יאָר תרמ״א איז ר׳ אליהו געווארן רב אין קאַרטוז בערעזאַ; (דאָן גראָדנער גובערניע); תרנ״ד — אין מאַריאַמפּאָל (דאָן סואוואַלקער גובערניע). תר״ע — אין לובלין. אינעם יאָר תרפ״ח האָט ער פאַרלאָזן לובלין, ניט קוקנדיק אויף די בקשות פון די לובלינער יידן, ער זאָל זיי ניט פאַרלאָזן. דאָס רבנות איז אים זיין גאַנץ לעבן געווען לעול ולמשא. אויף דער עלטער האָט ער באַשלאָסן זיך צו ווידמען אין גאַנצן דעם לימוד התורה, און ר״ח אלול תרפ״ח איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, וואו ער איז פאַרבליבן אויף אייביק. דעם רעשט פון זיין לעבן האָט ער נאָר עוסק געווען אין תורה און האָט דערגרייכט גבורות. ער איז נפטר געווארן אַ בן־שמונים (אין חודש אייר תרצ״ב).

ר׳ אליהו קלאַצקין האָט אַנגעשריבן אַ גאַנצע ריי פון ספרים אין לומדות און דרוש, וועלכע זיינען גלייך־צייטיק אַנגעפּיקעוועט מיט אַפּהאַנדלונגען איבער מעדיצין און מאַטעמאַטיק, אויף וויפל זיי האָבן אַ שייכות מיט אויסטייטשונג פון פּאַרשיידענע הלכה־פראָבלעמען. זיינע ספרים זיינען: „אבן הראשה"; „אמרי שפר"; „דבר אל־יהו"; „דבר הלכה"; „מלואים; מילואי אבן"; „דברים אחדים"; „חיבת הקודש"; „אבן פינה" (אין דעם דאָזיקן ספר געפינען זיך אויך תשובות אויף די פלפולים און איינוועדונגען פון זיין זון יעקב קלאַצקין אין זיין רבנישן ספר: „פרחי אביב", וואָס ער האָט פאַרפאַסט וען ער איז געווען אַ יינגל פון 13 יאָר). אין רוסיש: אַ בראָשורע מיטן

נאָמען: „סטאטיאי אי רעטשי". אין זיין ספר: „אבן הראשה" באַשעפטיקט ער זיך אויך מיט מאַטעמאַטיק; און אין „אמרי שפר" ווייזט ער אַרויס אַ טיפן און ברייטן וויסן אין פילאָזאָפיע און אין דער מעדיצינישער ליטעראַטור, וואו ער רעדט אַרום די פראַגע וועגן וויוויסעקציע, וועגן מאַכן עקספערימענטן אויף לעבעדיקע חיות און איר פּלאַץ אין דער תלמודישער ליטעראַטור. אין דעם זעלבן ספר פאָלעמיזירט ער אויך מיט די קריסטלעכע צער־בעלי־חיימניקעס, וואָס פירן אַ מלחמה קעגן דער יידישער שחיטה. וועגן פּראָבלעם פון שחיטה איז ער זיינערצייט געשטאַנען אין פּאַרבינדונג מיטן ד"ר דעמבאָ, וועלכער האָט דעמאָלט פאַרטיידיקט די שחיטה אַקעגן די רוסישע אַנטיסעמיטן און האָט בייַ אים, בייַ ר' אליהו, געפרעגט געוויסע זאַכן, וואָס האָבן אַ שייכות צום דין און צו מעדיצין.

נאָך אין זיין יוגנט (ער איז דעמאָלט געווען אַלט 23 יאָר) האָט דער מלבי"ם אויף אים געשריבן, אַז אין אונדזער דור איז ניטאָ נאָך אַיינער גלייך צו אים אין בקיאות און חריפות. מיט דער צייט האָט דער יונגער עילוי און דער גרויסער איש־ההלכה דערגרייכט די מדרגה פון דעם גאון בהלכה למעשה (אויך אין דער פּראַקסיס) און איז פאַררעכנט געוואָרן אַלס דער גרעסטער פוסק אין זיין צייט. פון ארבע פינות עולם פלעגט מען שיקן צו אים שאלות און כל מיני הלכות.

ד

ד"ר יעקב קלאַצקין

אָט אין אַזאַ אַטמאָספער פון תורה און חכמה במקום אחד איז דערצויגן געוואָרן דער יונגער קלאַצקין. ער איז געבוירן געוואָרן אינעם יאָר תרמ"ב אין קאַרטוז־בערעזאַ, וואו דער גאון ר' אליהו איז דעמאָלט געווען רב, און ביז אַ יאָר צוועלף האָט ער געלערנט אין חדר. צו זיין בר־מצווה איז ער שוין געווען אַ גרויסער למדן און אַ בקי אין תלמוד מיט מפרשים, פוסקים און שאלות ותשובות. צו זיבעצן יאָר האָט ער געשריבן תשובות אויף די שאלות וועלכע רבנים פלעגן שיקן צו זיין פאָטער. איין תשובה האָט ער געשריבן צום קעניגסבערגער רב — רבי עזרא מונק, וועלכער איז שפעטער געוואָרן דער הויפּט־ראַבינער פון דער „עדת ישראל"־געמיינדע אין בערלין.

אין יענער צייט האָט זיך דערוועקט אין זיין נשמה דער גרויסער דראַנג צו השכלה. ס'איז אַ זעלבסטפאַר־שטענדלעכקייט, אַז אין אַזאַ הויז, וואו דער פאָטער, דער תלמיד־גאון האָט געשריבן אַפּהאַנדלונגען איבער מאַטע־מאַטיק און מעדיצין, האָט אויך דער זון געמוזט גיין אויף דעם זעלבן וועג און ער איז טאַקע געגאַנגען.

וועמען דערמאָנט זיך אַן די אינערלעכע און אויסערלעכע מלחמה פאַר השכלה פון אַ סמאָלענסקין, אַדער פון אַ פייערבערג, מוז מען צוגעבן, אַז אין דעם פּרט איז ד"ר י. ק. אַ גליקלעכער מענטש. ער האָט ניט געהאַט קיינע מלחמות; ער האָט ניט דורכגעמאַכט קיינע אינערלעכע טראַגעדיעס, ווי בערדיטשעווסקי, למשל, פון „צעשטערטע הייליקטימער אין מענטשנס האַרץ". אין זיין האַרץ איז ניטאָ קיינע „חורבות", נאָר „בנינים". ענ־לעך צו זיין פאָטער, האָט ער אויך פאַראייניקט אין זיין האַרץ תורה מיט השכלה, פלפול מיט פילאָזאָפיע, וועלכע האָבן געלעבט בשלום אויפן דעם אַנדערן.

מיט ברען וואַרפט ער זיך אַריין אין דער ציוניס־טישער אַרבעט. זיינע ציוניסטישע שריפטן זיינען קלאַסיש און פיל טרינקען עד היום פון זיין קוואַל. און גאָר אין גיכן וואַקסט אויס פאָר אונדז דער שרייבער און פילאָזאָף, ד"ר יעקב קלאַצקין.

זיין ערשטער וועג האָט אים געפירט קיין דייטש־לאַנד — דער מרכז פון חכמה און השכלה אין יענער צייט. ער האָט ניט באַגעגנט אויף זיין וועג קיין שום

הרב א. קלאַצקין

שטערונג מצד זיינע עלטערן. דער גאון ר' אליהו מיט זיין גרויסער תמימות האָט בשום אופן ניט געקאָנט פאַר־שטיין, פאַרוואָס מע פאַרשרייט אַזוי השכלה, אַז זי קאָן אַראָפּפירן פון דרך הישר. „אַדרבא" — האָט ער גע־טענהט — וואָס מער וויסנשאַפט מען דעראָבערט, אַלץ טיפער קאָן מען אַרײַנדרינגען אין די סודות פון דער וועלט און זען בעסער די נפלאות הבורא. די מוטער האָט אָפילו יאָ אַ ביסל מורא געהאַט אַז איר זון זאָל, חלילה, ניט אַראָפּ פון גלייכן וועג; אָבער אַז זיי, די מענער, זאָגן, אַז ס'איז ניט קיין סכנה, וואָס זאָל זי זיך שטעלן אַנטקעגן?

*

קלאַצקין איז אַוועק קיין מאַרבורג צו הערן תורה אין דער חכמת הפילאָזאָפיע פון דעם גרויסן און דעמאָלט וועלט־באַרימטן פּראָפעסאָר הערמאַן קאָהען.

שטאַרק איז געווען דער איינפלוס וואָס דער מאַר־בורגער פילאָזאָף האָט אויסגעאיבט אויף דעם יונגן קלאַצ־קין. שפּעטער, אַז ער איז שוין אַליין געווען אַ פילאָזאָף, אין וועמעס מוח עס האָט זיך אויסקריסטאַליזירט אַן אייגענע פילאָזאָפישע שיטה, — האָט ער פאַרפאַסט אַ בוך איבער דער שיטה פון זיין גרויסן רבין אונטער דעם קאַפּ: „הערמאַן קאָהען".

נאָך אַנדערטהאַלבן יאָר אין מאַרבורג איז ד״ר קלאַצ־קין אַוועק קיין בערן אין דער שווייץ פאַרצוועצן דאָרט זיין שטודיום אין בערנער אוניווערזיטעט. דאָ, וויט פון זיין רבין, הערמאַן קאָהען, האָט ער דורכגעטראַכט און בע־סער אויפגעפאַסט זיין לערע און ער איז געבליבן זיין פאַרערער די גאַנצע צייט.

די דעמאָלטיקע תקופה, אין אָנפאַנג פונעם הייַנטיקן יאָרהונדערט, וועט ד״ר ק. האָט געענדיקט דעם בערנער אוניווערזיטעט, — איז געווען רייך אין גרויסע יידישע געשעענישן. ס׳איז געווען, פון איין זייט, די פרילינגס־תקופה פונעם פאָליטישן ציוניזם, און פון דער אַנדערער זייט — די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג. אַ גרויסע כוואַליע פון אויסוואַנדערער האָט זיך אַ גאָס געטאָן פון בלוטיקן צאַרישן רוסלאַנד; אַ כוואַליע וואָס האָט ניט געהאַט קיין באַשטימטע ריכטונג. מען איז געלאָפן, וואו די אויגן האָבן געטראָגן. און דאָ האָט זיך ק. מיט זיין גאַנצן יוגנטלעכן פייער ענגומען צו דער אַרבעט; עס האָט זיך פאַר אים אָנגעהויבן אַ פעריאָד פון געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, וועלכע האָט אים צוואַמענגעבראַכט מיט די גרעסטע פער־זענלעכקייטן פונעם דעמאָלטיקן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

גאָר אין גיכן זענען מיר אים אין דער שפּיץ פון יידישע אינסטיטוציעס. פאַר רעגולירן די יידישע אויס־וואַנדערונג; ער באַרייזט גאַנץ איראָפּע — אין דער לענג און אין דער ברייט; מיר זענען אים בראש פון רעדאַקציעס; גיט אַליין אַרויס צייטונגען, אַרגאַניזירט פראָטעסט־מי־טינגען, — בקיצור — ער ווערט איינער פון די מעכ־טיקסטע פערזענלעכקייטן, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דעם גורל פונעם יידישן פאָלק אין דעם ערשטן פערטל פונעם הייַנטיקן יאָרהונדערט.

שוין אַלס אָנגעזעענער שרייבער, רעדנער און אָר־גאַניזאַטאָר ווערט ער אין אָנהייב הייַנטיקן יאָרהונדערט אינגעלאָדן פונעם „הילפספאַראיין פון די דייטשע יידן", בראש פון וועלכן עס איז געשטאַנען דער באַרימטער יידיש־דייטשער מנהיג — פאָול נאַטהאַן, — צו קומען קיין בערלין כדי איבערצונעמען די פירונג פונעם עמיגראַ־ציאָנס־ביורא אין ברעמען, וועלכעס האָט זיך באַשעפ־טיקט מיט די יידישע דורכוואַנדערער פון מזרח־אייראָפּע און אין וועלכן עס האָט דאַן געהערשט אַ שלעכטע ווירט־שאפט. אָבער אָנהויב דער דאָזיקער אויפגאָבע האָט אים פאָול נאַטהאַן אָנפאַרטרויט אַ צוויייטע, אַ זייער וויכטיקע מיסיע, וואָס האָט געשמעקט מיט גרויס ריזיקע און מסירות נפש: פאָול נאַטהאַן, וועלכער האָט דעמאָלט אָנטוויקלט אַ זייער גרויסע יידישע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, האָט געזאַמלט גרויסע סומעס כדי צו אַרגאַניזירן די „סאַמאַ־אַבראָנע" (זעלבסט־פאַרטיידיקונג) צווישן די רוסישע יידן אין די יאָרן 1906—1905, אין דער עפּאָכע נאָכן קישי־ניאָווער פּאָגראָם. אָט די דאָזיקע וויכטיקע געהיימניש־פולע אַרבעט האָט פאָול נאַטהאַן אָנפאַרטרויט דעם יונגן קלאַצקין.

מיט אַ ברוינינג אין דער קעשענע, אַ גוט אויסגע־אַרבעטן פּלאַן פון דער „סאַמאָאַבראָנע" און אַ פרעמדן פּאַספּאָרט (אויפן נאָמען פונעם באָקאָנטן העברעאישן שריפטשטעלער ש. פערעלמאַן, נאָכפאָלגער פון דירעק־טאָר ד״ר ניסן טוראָוו ביים העברעאישן לערער־סעמינאַר אין באָסטאָן) — האָט דער יונגער קלאַצקין באַרייזט גאַנץ רוסלאַנד; און איבעראַל האָט ער געזאַמלט די יידי־שע יוגנט, זיי אויפגעקלערט און אָרגאַניזירט פאַר דער הייליקער אַרבעט פון זעלבסטשוץ פון די יידישע מאַסן אַנטקעגן די רוסישע פּאָגראָמשטשיקעס. — אין פאַרבינדונג מיט דער אַרבעט פונעם „הילפספאַראיין" האָט י. ק. דאַן אויך באַזוכט אַמעריקע, וואו ער האָט פאַר־האַנדלט מיט די יידישע פירער צו רעגולירן דעם עמי־גראַציע־שטראָם פון מזרח־אייראָפּע קיין אַמעריקע.

צוריקקומענדיק פון אַמעריקע, האָט זיך דער יונגער ק. אַרייַנגעוואָרפן אין דער ציוניסטישער אַרבעט. ער איז (אינעם יאָר 1908) אייַנגעלאָדן געוואָרן פונעם דעמאָל־טיקן פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, דוד וואָלפסאָן, זיך צו שטעלן בראש פונעם באַרימטן ציוניסטישן אָרגאַן, געגרינדעט דורך ד״ר הערצל, — „די וועלט".

ק. האָט אַרייַנגעבראַכט לעבן און שוואונג אין דער צייטונג. ער האָט זי באַלעבט אויסערלעך און אינערלעך. ער האָט אויך אַרויסגעגעבן דעם ערשטן אילוסטרירטן הערצל־נומער פון „די וועלט". שפּעטער איז ער געוואָרן דער לייטער פונעם הויפּט־ביורא פון נאַציאָנאַלפאָנד.

אין דער צייט פון ערשטן וועלט־קריג געפינען מיר אים אין דער נייטראַלער שווייץ, דאָרט רעדאַגירט ער אַ פראַנצויזישע צייטשריפט. ער אַנטוויקלט אויך אַ גוואַל־דיקע פראָטעסט־באַוועגונג קעגן די באַרבאַרייען פון די צאַריסטישע ארמיי־פירער בראש מיטן טרויעריק־באַרימטן פעטער פונעם צאַר, ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, וועלכער האָט דאַן אַזוי אַכזריותדיק אַרויסגעריסן פון זייערע היימען און פאַרטריבן אין די סיבירישע וויסטע־נישן הונדערטער טויזנטער יידישע פאַמיליעס פון קאָוו־נער גובערניע און פון די שכנישע גרענעץ־געגנטן.

אָבער דאָס אַלץ האָט קלאַצקינען ניט באַפרידיקט: פאַר זיינע אויגן האָט שטענדיק געשוועבט דער גענדאַנק צו שאַפן אַ מאָנומענטאַל גייסטיק ווערק פאַרן יידישן פאָלק: די ענציקלאָפּעדיע יודאַיקא. עס איז אים גע־לונגען צו פאַראינטערעסירן מיט דער אידעע דעם גרויסן יידיש־דייטשן מעצענאַט יאָקאָב גאָלדשמידט און אין קורצער צייט האָט ד״ר י. ק. געגרינדעט צוזאַמען מיט

נחום גאָלדמאַן דעם פאַרלאַג „אשכול", וועגן וועלכן עס לוינט זיך אָפצושטעלן אַ ביסל באַריכות.

ד״ר יעקב קלאַצקין איז געווען ווי באַרופן פאַר אַזאַ מין אונטערנעמונג. חוץ זיין גרויסן ענציקלאָפעדישן וויסן, חוץ זיין אויסערארדנטלעך שיינעם און געטאָקטן סטיל, וואָס איז גלייכצייטיק אַזוי פרעציז און קלאָר, פאַר־מאָגט ער נאָך די שיינע מדה פון פשטות — ער מאַכט ניט קיין וועזן פון זיך, האָט ליב מענטשן און איז צוגעלאָזן צו מענטשן. אויך אין זיין שיחת־חולין איז ער אינטערע־סאַנט און אָנציענד — הייבט ער אָן צו ריידן, שיטן זיך ממש פערל פון זיין מויל. ער בליצט מיט אָפאָריזמען, געדאַנקען און גלייכווערטלעך. און אַוואו ער קומט, שאַפט ער גלייך אַרום זיך אַ סביבה, אין וועלכער ער ווערט די צענטראַלע פיגור.

אַזאַ מין צענטער האָט זיך אַרום אים געבילדעט אין בערלין, וואו איך האָב באַגעגנט ד״ר י. קלאַצקין צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן.

בעת מיין זיין אין בערלין האָב איך געהאַט אַ שטאַרקע נטיה צום הויז נומ׳ 102 ביסמאַרקשטראַסע, וואו עס האָט זיך געפונען דער „אשכול"־פאַרלאַג, וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט, ווי ביאַליק האָט זיך אויסגע־דריקט, דעם „בית היוצר לנשמת האומה" (דער שאַפונגס־פלאַץ פאַר דער פאָלקס־נשמה) אין פולן זין פון דאָזיקן אויסדרוק.

אַחוץ דער דאָפלטער „ענציקלאָפעדיע יודאַאיקאַ" (אין העברעאיש און דייטש), וואָס פלעגט דאָרט דער־שיינען, פלעגט דער „אשכול"־פאַרלאַג נאָך אַרויסגעבן פאַרשיידענע אַלגעמיינע ביכער. קודם כל זיינען פון דעם פאַרלאַג אַרויסגעגעבן געווארן אַ ריי פילאָזאָפישע ווערק פון י. קלאַצקינען אַליין, ווי: „שקיעת החיים", „זוטות", „משנת ראשונים"; „אַנטאַלאָגיע פון דער מיטלאַלטער־לעכער — העברעאישער און אַראַבישער — פילאָזאָפיע", „אוצר המונחים הפילוסופיים" אין 4 בענדער. אַחוץ דעם: „ספר הדמעות" אין 3 בענד פון ד״ר ש. בערנפעלד; „מחברות עמנואל הרומי" (דורך פלאָב. בראָדי); תורת הקבלה של ר׳ משה קורדובירו פון ד״ר ש. א. הורו־דצקי א. אַ. וו.

אָבער דער גרעסטער צויבער, מיט וועלכן דאָס הויז האָט געכישופט, איז געווען דער קרייז פון די חכמים און סופרים, וואָס האָבן זיך דאָרט קאָנצענטרירט אַרום דער פערזאָן פון יעקב קלאַצקין. פון די שטענדיקע מיט־אַרבעטער זיינען דאָרט געווען: ד״ר מ. סאָלאָוויטשיק (פון קאָווגע) — אַ גליקלעכע צונויפשמעלצונג פון אַ ציו־ניסטישן כלל־טוער און אַ ביבל־פאָרשער; ברוך קרופניק — געשיקטער זשורנאַליסט, — שפעטער מיטרעדאַקטאָר פון „הארץ" און איבערזעצער פון דובנאָוו; ש. א. האָרא־דעצקי — באַקאַנטער חסידות־און קבלה־פאָרשער, אַליין אַ חסיד און אַ מקובל, אַן אייניקל פון דער גרויסער טשער־נאָבאָלער דינאַסטיע; י. נ. שמחוני, ז״ל — אַ ליטעראַ־טור־גאון, וועמען ח. נ. ביאַליק האָט שטאַרק געאַכטעט

ווי אַ פענאָמענאַלן געלערנטן — אין העברעאיקאַ און יודאַאיקאַ פון אַלע צייטן. ער האָט געוואוסט בעל־פּה הונדערטער ביכער פון דער שירת ימי הבינים. בנוגע צו אים האָט קלאַצקין זיך אויסגעדריקט: ניט דער, וואָס האָט געשאַפן דעם פאַנד פאַרן פאַרלאַג — יעקב גאָלד־שמידט פון דאַרמשטאַטער באַנק, איז געווען דער עיקר ביים אַרויסגעבן די ענציקלאָפעדיע, נאָר דער פאַנד פון ווייסן, וואָס הייסט „שמחוני".

ליידער, איז ער פרי אַוועק פון עולם החי.

חוץ דעם זיינען ביים פאַרלאַג געווען שטאַרק טע־טיק: מ. אַ. זשאַק — אַ שרייבער, אַן ענין, מיט אַ פיינעם קינסטלערישן סטיל; י. ד. באַרנשטיין, דער אויסטייטשער פון ביאַליקן — פאַר זיך אַליין אַ לעבעדיקע ענציקלאָ־פעדיע פון אונדזער אַלטער און נייער ליטעראַטור. אויך האָט איר דאָרט געאַקאַנט טרעפן אַלע גדולים פון בערלין — — פאָליטיקער, שרייבער, קינסטלער. איר האָט זיך דאָרט באַגעגנט מיט דעם העברעאישן סאָציאָלאָג ד״ר יחזקאל קויפמאַן, דער מחבר פון „גולה ונכר"; ד״ר צבי וויי־לאווסקי, מיטרעדאַקטאָר פון „מאזניים"; פראָפ׳ קויגען און נחום גאָלדמאַן, פראָפ׳ עלבאָגן, ד״ר מ. ווישניצער, ד״ר ברוצקוס, י. גוטמאַן און ד״ר משה צאָבעל — אַלע מיטרעדאַקטאָרן פון דער ענציקלאָפעדיע. אינעם צענטער פון דער גאַנצער חברה איז געווען, פאַרשטייט זיך, ד״ר י. קלאַצקין, ווי דער הויפט־רעדאַקטאָר פון די ענצי־קלאָפעדיעס.

ליידער זיינען נאָר דערשינען פון דער דייטשער אויסגאָבע צען בענד און פון דער העברעאישער נאָר צוויי בענד. די ווייסטע היטלער־„קולטור" האָט געמאַכט אַ סוף צו ד״ר קלאַצקינס אַספיראַציעס.

שלילת־הגלות

עס איז שווער צו ריידן וועגן ד״ר יעקב קלאַצקינס פילאָזאָפישער און לעבנס־שיטה, ווי וועגן עפעס גאַנצס, אָפגעשלאָסנס. עס ליגן אַ סך פון זיינע ווערק אין מאַנוס־קריפטן, ניט געדרוקטע נאָך; באַמערקנסווערט און ווערט־פול אין דעם פרט זיינען זיינע אינטערוויוען, וואָס ער האָט געגעבן אין „מאָרגענזשורנאַל". דאָ ווייזט ער זיך אַרויס, ווי אַ רעוואָלוציאָנער, ווי אַן אָנקלאָגער קעגן די געזעלשאַפטלעכע רעדל־פירער אונדזערע, קעגן זייערע פאַלשע דרכים און אויסטייטשונגען. דאָ איז ער מער פראַקטיקער, ווי פילאָזאָף, אָבער שטענדיק באַגלייט פון זיין קריטיש־פילאָזאָפישן צוגאַנג צו פראָבלעמען, דורכ־געדרונגען מיט דער שטענדיק־אינציקער אידייע פון אמת־און יושר אויף דער וועלט.

זיין שיטה שטיצט זיך אויף ביאַלאָגישע יסודות, ד. ה. זי איז אַ ביאָ־פילאָזאָפישער סיסטעם, וואָס פאַר־נעמט זיך מיט לאָגיק, עטיק און עסטעטיק.

פאַרשטייט זיך, כדי צו באַגרייפן, אין וואָס באַשטייט ד״ר קלאַצקינס פילאָזאָפישע שיטה מוזן מיר אָפשיקן דעם לייענער צו די ביכער, וואָס ד״ר קלאַצקין האָט

אַרויסגעגעבן. און אַזעלכע ביכער זיינען דערשינען שוין אַכצן, ס׳רוב געשריבן אין העברעאיש, דייטש און איין בוך אין יידיש.

ד״ר קלאַצקין איז געווען זייער פּראָדוקטיוו אין זיין שאַפן. שוין צו 15 יאָר האָט ער אָנגעשריבן אַ ספר מיטן נאָמען „פּרחי האָביב״ (פּרילינג־בלומען), וואָס איז דער־שינען ערשט אין 5 יאָר שפּעטער (אין 1902). דאָס בוך אַנטהאַלט תשובות און חידושי תורה. די ווייטערדיקע ביכער פון ד״ר קלאַצקין זיינען: „אנטולוגיה של הפילו־סופיה העברית״ (1926), פון 34 יידישע און 13 אַראַבישע פילאָזאָפן, מיט באַמערקונגען פון מחבר; „אוצר המונחים הפילוסופיים״ (תרפ״ח — תרצ״ד, אין 4 בענדער); „משנת ראשונים״ — ס׳רוב איבערזעצונגען פון אַלט־גריכישע פילאָזאָפן; „קרעים״, „תחומים״, „שקיעת החיים״; דאָס ווערק „דער דערקענטעניס־טריב אַלס לעבן און טא־דעס־פּרינציפּ״; „ברוך שפּינאָזה, חייו, ספריו, שיטתו״, „תורת המדות״, (העברעאישע איבערזעצונג פון שפּינאָזעס „עטיק״), „זוטות״ (קלייניקייטן) — זאַמלונג פון אַפאָ־ריזמען אויף פאַרשיידענע געביטן פון לעבן; „הרמן כהן, שיטתו ותורתו״, „דויטשטום און יידנטום״ — אַן ענטפער צו הערמאַן קאָהען און אַנד.

מ׳דאַרף האָפן, אַז ס׳וועלן זיינע נאָך ניט־געדרוקטע מאַנוסקריפּטן דערשיינען אויף דער ליכטיקער וועלט, וואָס וועלן געבן נאָך אַ בעסערן אייגבליק אין דער לעבנס־פילאָזאָפיע און וועלט־אַנשויאונג פון ד״ר יעקב קלאַצקין.

אין „שקיעת החיים״ (אויך אַ טייל אין זיין גרויסער אַפּהאַנדלונג „הסגר שיטה ומעבר לה״) געפינען זיך אַ סך פון די הויפּט־געדאַנקען פון דער ביאָ־פילאָזאָפישער שיטה, וואָס איז אויספירלעך באַהאַנדלט אין זיין דייטשן בוך „דערקענטניס־טריב״.

אין „פּראָבלעמען פון מאָדערנעם יידנטום״, וואָס איז אויך איבערזעצט אין יידיש, באַהאַנדלט קלאַצקין דאָס פּראָבלעם פון שלילת־הגלות פון אַן אייגנאַרטיקן שטאַנד־פונקט.

ער פאַרנייגט דעם גלות אַלס צוקונפט פון יידישן פאָלק, אָבער אין דער גלייכער צייט פאַרלאַנגט ער, אַז עס זאָל אַלץ געטאָן ווערן כדי צו דערהאַלטן דאָס יידנ־טום אין גלות. ער באַהויפּטעט, אַז די ציוניסטישע אידעע באַפּרייט אונדז ניט פון יידישע אויפגאָבן אין די גלות־לענדער, נאָר להיפוך, זי פאַרפליכטעט אונדז צו ראַטעווען אַלץ וואָס איז יידיש און לייגט אַרויף אויף אונדז נאָך פאַרשיידענע חומרות אין גלות (ער רופט עס „מצוות התלויות בגלות״).

גריגאָרי אַראַנסאָן

לעאָנטי בראַמסאָן און די פּעטערבורגער פּאָליטיק

לעאָנטי בראַמסאָן איז געשטאָרבן אין מערץ 1941 אין „ווישי״ — פּראַנקרייך, אין דער צייט פון דער דיי־טשער אָקופּאַציע. ער איז געווען אַן אומדערמידלעכער רייזנדער, אַ „פליענדער האָלענדער״. אין פּראַנקרייך, ווי אין דייטשלאַנד, ענגלאַנד, אין דרום־אַמעריקע און אין די פאַראייניקטע שטאַטן האָט מען אים געקענט אויס־שליסלעך ווי אַ יידישן געזעלשאַפטלעכן טוער, ווי דעם אָנפירער פון „אָרט״. אין משך פון צוויי צענדליקער יאָרן איז לעאָנטי בראַמסאָן טאָקע געווען די לעבעדיקע פאָן פון „אָרט״, אונטער וועלכער ער האָט געזאַמלט מענטשן, פאַרבינדונגען, פּרעסטיזש און געלט. וועג מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט דער פאַרבאַנד פון די רוסישע יידן פאַר־עפנטלעכט אין זיין זאַמלבוך „יעווריסקי מיר״ (אין רוסיש) אַ רייַ אַרטיקלען וועגן בראַמסאָנען, זיינען זיי געווען געווידמעט הויפּטזעכלעך זיין טעטיקייט אַלס פירער פון „אָרט״, אַלס דער יידישער געזעלשאַפטלעכער טוער. דאָס איז אויך געווען פאַרשטענדלעך אין אַמעריקע, וואו דער נאָמען בראַמסאָן איז געווען באַקאַנט נאָר אין פאַר־בינדונג מיט זיין „אָרט״־אַרבעט. אָבער דאָס איז דער־

מאַרקסיסטן און נאַראָדניקעס) און אין דעם אַ. ג. גע־ווען „קאָמיטעט גראַמאָטנאָסטי", ווייל בראַמסאָן האָט דעמאָלט זיך זייער אינטערעסירט מיט די פּראָגן פון פּאָלקסבילדונג. אָבער באַלד האָט זיך פאַרברייטערט דער קרייז פון זיינע אינטערעסן: עס איז ממש ניט געווען אין משך פון עטלעכע יאָר קיין געזעלשאַפטלעכער ענין אין פּעטערבורג, צו וועלכן בראַמסאָן האָט ניט געהאָט קיין שייכות, און דערצו נאָך אַ סאַמע אַקטיוון.

אין די ראַדיקאַלע קרייזן פון דער רוסישער אינטע־ליגענץ איז ער באַלד געוואָרן אַ בן־בית, אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער פון די אַלע „גראָבע" זשורנאַלן פון דער פּאָלקישער ריכטונג. אַ לאַנגע צייט האָט ער זיך כמעט אינגאַנצן אָפּגעגעבן אַלס אַן אַדוואָקאַט פאַר פּאַבריק־אַרבעטער און, זעלבסטפאַרשטענדלעך, געווען פאַרטראָטן אין באַשטאַנד פון דער „פאַרטייִדיקונגס־ביורא", וואָס האָט געפירט אַ קאַמף פאַר דער יידישער גלייכבאַרעכטיקונג אין רוסלאַנד, די פאַרטייִדיקונג־ביורא האָבן געשאָפן די באַרימטע יידישע אַדוואָקאַטן פון יענער צייט (ווינא־ווער, סליאָזבערג א. א.) דער פּאָליציי־דעפּאַרטאַמענט האָט שטענדיק געהאַט אויף אים אַן אויג; ביי בראַמסאָנען זיינען שטענדיק געווען דורכגעפירט הויזזוכונגען. צו דער צייט פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע 1905 איז בראַמסאָן אַרייַנגעטראָטן אין דעם „באָפרייאונגס־פאַר־באַנד" (סאָיוז אָסוואָבאָזשדיניא"), וואו ער איז צוגע־שטאַנען צו דעם לינקן פליגל. וועז אין 1905 יאָר האָט זיך געשאָפן דער „פאַרבאַנד פון די פאַרבאַנדן" („סאָיוז סאָ־יוזאָוו) — אַן אייגנאַרטיקע פאָרם פון דער צווישנפאַר־טייאישער קאָאַליציע צווישן פאַרשיידענע גרופּעס פון דער דעמאָקראַטישער אינטעליגענץ, — איז לעאָנטי בראַמסאָן געוואָרן די נשמה פון דער דאָזיקער פאַראייניקונג. דער פּאָליציי־דעפּאַרטאַמענט האָט ניט לאַנג געוואָרט נאָך דער ליקווידאַציע פון מאָסקווער אויפשטאַנד (דעצעמבער 1905) און אַרעסטירט בראַמסאָנען און אים פאַרשפּאַרט אויף עטלעכע חדשים אין דער באַרימטער פּעטערבורגער תפיסה — אין „קרעסטי".

*

מען דאַרף זאָגן, אַז ניט דעמאָלט און ניט שפּעטער האָט בראַמסאָן ניט אַרויסגעוויזן קיין חשק אַנטיילצונעמען אין דער אַלגעמיינער, אונטערערדישער באַוועגונג. אין 1901 יאָר, וועז ס׳איז געשאָפן געוואָרן די פאַרטיי „סאָצ־יאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן", האָבן זיינע פּריינד פון די רעוואָלוציאָנערע קרייזן ניט איינמאָל אים פאַרגעלייגט אַרייַנצוטרעטן אין די רייַען פון דער דאָזיקער פאַרטיי. בראַמסאָן האָט טאָקע אין געהיים און אַפילו עפּנטלעך סימפּאַטיזירט מיט די עסערן. אָבער איך געדענק, אַז שוין שפּעטער אין אויסלאַנד האָט מיר בראַמסאָן געזאָגט, אַז אים האָט זיך ניט געוואָלט צוליב פּרינציפּיעלע טעמים אַרייַנציען זיך אין דער „אונטערערד". לויט זיינע ווערטער, האָט אים אָפּגעשטויסן די טעטיקייט אין געהיים, איז גע־ווען קעגן זיין האַרצן. עס האָט אים געצויגן נאָר דאָס ברייטע פּעלד פון דער עפּנטלעכער טעטיקייט. ווייל נאָר אין באַדינגונגן, ווואו ס׳עקזיסטירט אין פולער מאָס דער געזעלשאַפטלעכער קאָנטראָל, איז פאַראַן דער לעבעדיקער גרעפיל פון אַחריות, האָט ער געזאָגט. אַ צווייטן מאָל, געדענק איך, ביי אונדזערן אַ געשפּרעך אויף אַזעלכע טעמעס, האָט בראַמסאָן מיר דערקלערט, פאַרוואָס ער האָט זיך אָנטזאָגט, צוליב ענלעכע טעמים, אַריינצוטרעטן אין איינע פון די מאַסאָנען־לאָזשעס, וואָס זיינען אויפגעקומען אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין פּעטערבורג און אויך אין דער רוסישער פּראָווינץ און וואָס האָבן

לעאָנטי בראַמסאָן

געשפּילט אַ גאַנץ באַדייטנדע ראָל אין דער צוגרייטונג און אין גאַנג פון דער רעוואָלוציע 1917, — אַ ראָל, וואָס איז נאָך ביז היינט ניט גענוג באַלויכטן פון די היסטא־ריקער און מעמואָריסטן. אָט טאָקע דער צודעק פון גע־היימניש, וואָס די מאַסאָנען האָבן אָנגעוואָרפן אויף זייער טעטיקייט, האָט געשטערט לעאָנטי בראַמסאָנען אָנצושליסן זיך צו זיי, ווי פריער צו די עסערן.

*

אין אַפּריל 1906 האָט ל. בראַמסאָן, ווי ס׳איז באַ־קאַנט, באַקומען אַן אַלרוסישן נאָמען: ער איז געווען אויס־געקליבן פון דער קאָוונער גובערניע דורכן יידיש־ליטווישן בלאָק (אַ בלאָק פון יידן — שטאָט־אייגוואוינער מיט די ליטווישע פּויערים) אין דער ערשטער דומע, אין דעם ערשטן רוסישן פּאַרלאַמענט. אין הסכם מיט זיינע פּאָל־קיסטישע סימפּאַטיעס, איז בראַמסאָן — אייגער פון אַלע יידישע דעפּוטאַטן, — אַרייַנגעטראָטן אין דער פּויערס־גרופּע, אין „טרודאָוואיא גרופּאַ", וואו ער איז צוזאַמען

מיט אַלאַדיאין, אַניקין, זשילקין געוואָרן איינער פון די פירער פון דער פּויערישער פּראַקציע אין דומע און שפּעטער אין משך פון דעם צענדליק יאָר צווישן ביידע רעוואָלוציעס, געבליבן אין באַשטאַנד פון דעם „קעפל" פון די טרודאוויקעס, אין דומע און אויסער דער דומע. נאָך דעם, ווי די ערשטע דומע איז געווען פאַנאַנדערגעטריבן, איז בראַמסאָן צוזאַמען מיט דער מערהייט פון די דעפּוטאַטן אַרויסגעפאָרן אויף דער באַראַטונג אין פינלאַנד, אונטערגעחתמעט דעם באַרימטן „וויבארגער אויפרוף", געווען געשטעלט צום געריכט, אָפּגעזעסן אַ צייט אין תפיסה און אויף שטענדיק פאַרלוירן דאָס רעכט צו זיין אויסגעוויילט אין פּאַרלאַמענט. ער איז געווען געצוואונגען צו באַגרענעצן זיך מיט אַן אומאָפיציעלן אָנטייל אין דער אַרבעט פון די טרודאוויקעס אין דער 2, 3 און 4 דומעס, — אָבער זיין אָנטייל האָט ער שטענדיק דורכגעפירט מיט דער ענערגיע און עקשנות, וואָס זיינען געווען אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר בראַמסאָנען.

אין משך פון די צוויי לעצטע דומעס, 14—1900, און באַזונדערס אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אַנטוויקלט אַ שאַרפער קאַמף אין די ברייטע קרייזן פון דער פּעטערבורגער אינטעליגענץ, אַ קאַמף פון צוויי טאַקטיקעס: איינע פון די טאַקטיקעס איז געווען אויסגערעכנט אויף דעם פּראָצעס פון צעפאַלונג פון דער צאַרישער ביוראָקראַטיע, וואָס וועט סוף־כל־סוף מוזן איינגיין אויף געוויסע פּאָליטישע רעפאָרמעס (די דאָזיקע טאַקטיק האָט באַקומען איר בולטן אויסדרוק אין דער אידעע פון „פּראָגרעסיוון בלאָק", וואָס ס'האָט געשאַפן פ. מיליוקאָוו), — און די צווייטע טאַקטיק, וואָס איז געווען אָריענטירט אויף אַ נייעם אויפשטייג פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין לאַנד; די קאַדעטן האָבן לידירט די ערשטע ריכטונג, די טרודאוויקעס און סאָציאַל־דעמאָקראַטן האָבן פאַרבונדן זייערע האָפענונגען מיט דער צווייטער ריכטונג. לעאָנטי בראַמסאָן, אויף פאַרשיידענע באַראַטונגען און פאַרזאַמלונגען, וואָס זיינען אין יענע יאָרן פאָרגעקומען אין פּעטערבורג, איז אַרויסגעטראָטן. אַלס אַן אומדערמידלעכער פּראָפּאַגאַנדיסט פון דער לינקער טאַקטיק, וואָס האָט אָפּגעוואָרפן אַלע פּלענער פון „עוואָלוציע" פון דער אַלטער אָרדענונג און געפירט אומפאַרמיידלעך צו דער פּערספּעקטיוו פון רעוואָלוציע. אין דער דאָזיקער טעטיקייט זיינער האָט זיך בראַמסאָן זייער ענג באַפריינדעט מיט די פירער פון דער דעמאָקראַטישער און סאָציאַליסטישער אָפּאָזיציע אין לאַנד, און באַזונדערס מיט אַלעקסאַנדער קערענסקי. ל. בראַמסאָן האָט אונדז געלאָזן אַ בראָשור „צו דער געשיכטע פון דער „טרודאוואיא גרופּאַ", וואָס איז אַרויס אין צוויי אויפלאַגעס, — אַלס אַ זכר פון זיין פאַרבינדונג מיט די טרודאוויקעס, מיט די פאָרשטייער פון דער פאָרגעשריטענער פּויערים־באַוועגונג אין רוסלאַנד.

אַגב אורחא! ווען איך רייד שוין וועגן דעם „וויבאָרגישן אויפרוף", דערמאָן איך זיך, אַז אין בערלין אין אונדזערן ס. ד. היסטאָרישן אַרכיוו האָב איך זיך צופעליק אָנגעשטויסן אויף אַ קאָלעקטיווע פאָטאָגראַפיע פון די ווייבער פון די „וויבארזשצעס" (פון די דעפּוטאַטן פון דעם ערשטן רוסישן פּאַרלאַמענט), — וואָס איז אויפגענומען געוואָרן אויף אַן אָוונט, וואָס האָט לכבוד זיי אָרגאַניזירט דער פירשט בעבוטאָוו, — און צווישן די פרויען האָב איך דערקענט ווערא בראַמסאָן, די פרוי פון לעאנטי בראַמסאָן. אַ מאָדנער, אַ געהיימנישפולער מענטש איז געווען דער דערמאָנטער פירשט בעבוטאָוו. אין פּעטערבורג האָט ער דעמאָלט אָרגאַניזירט אַ קלוב פאַר דער קאַדעטישער, ליבעראַלער פּאַרטיי. אין בערלין האָט ער געשאַפן אַ גרויסע רוסישע ביבליאָטעק און אַן אַרכיוו, וואָס ער האָט איבערגעגעבן אין רשות צו דער פאַרוואַלטונג פון דער דייטשער ס. ד. פּאַרטיי מיט אַ פאָדערונג, אַז די אַלע ביכער און קאָלעקציעס זאָלן איבערגעגעבן ווערן אַלס געשענק צו דער רוסישער ס. ד. פּאַרטיי (ר. ס. ד. א. פּ.), אָבער נאָר דאַן, ווען ס'וועט קומען די שעה פון פאַראייניקונג פון די באָלשעוויקעס און די מענשעוויקעס... און ס'האָט זיך סוף כל סוף אַרויסגעוויזן, אַז דער פירשט בעבוטאָוו איז געווען, הפנים, אַן אַגענט פון רוסישן פּאָליציי־דעפּאַרטאַמענט.

*

צופעליק איז אין מיינע הענט אַריינגעפאַלן אַ ביכל פון אַ מאָסקווער זשורנאַל: „קאטארגאַ און ססילקא" (נומ. 1 פאַרן 1931 יאָר), מיט אַן אַרטיקל פון אַ געוועזענעם עסער נ. סוויאַטיצקי, וועלכער דערציילט זייער טשיקאַווע זאַכן וועגן ל. בראַמסאָנען. סוויאַטיצקי האָט אין די יאָרן פון בירגערקריג געהערט צו אַ לינקער עסערישער גרופּירונג „נאַראָד", וואָס איז שפּעטער געוואָרן איינגעשלונגען פונעם קאָמוניזם. זיין דערציילונג באַציט זיך צו די יאָרן פון פון דער ערשטער וועלט־מלחמה קורץ פאַר דער רעוואָלוציע 1917 אין פּעטערבורג. אומדערוואַרט איז אין דער דאָזיקער דערציילונג, וואָס לויט איר קומט אויס, אַז בראַמסאָן האָט אין דער דאָזיקער צייט אָנגעהאַלטן לעבהאַפטע באַציאונגען מיט די רעשטלעך פון דער עסערישער „אונטערערד" און האָט אַפילו זיי געהאָלפן איינאָרדענען אַן אומלעגאַלע דרוקעריי. נעמענדיק אין אַכט די אויבנבאַשריבענע באַציאונג פון בראַמסאָנען צו דער אומלעגאַלער באַוועגונג מוז מען סוויאַטיצקיס דערציילונג אינגאַנצן איבערלאָזן אויף זיין פּערזענלעכער אַחריות. ניט קוקנדיק אויף דעם, איז דאָרט דער גאַנצער „קלימאַט" פון רוסישן „ערב־פעוואַל" און באַזונדערס די געשטאַלט פון לעאנטי בראַמסאָן אויסגעמאָלט אַזוי אינטערעסאַנט און רעליעף אויפן פאָן פון יענע טעג, אַז ס'לוינט איבערצוגעבן מיט אַלע פּרטים דאָס, וואָס גיט איבער סוויאַטיצקי.

אין אַ מערץ־פרימאָרגן פון 1916 — דערציילט נ. סוויאַטיצקי, — אין די קולוארן פון דעם ראַיאָן־געריכט לויפט צו אים צו אַ באַקאַנטער קאָלעגע, אַן אַדוואָקאַט: — ענדלעך, האָב איך אייך געפונען, איר זייט נויטיק די

טרודאוויקעס. — צו וואָס? — זיי זיינען ערנסט באַשעפטיקט מיט דער צוגרייטונג פון דער וואַל־קאַמפּאַניע צו דער 5־טער דומע. קומט, מיר וועלן צוזאַמען גיין אין „סמירנאָווקא", — דאָרטן געפינט זיך איצט לעאָנטי מאַסיעיוויטש. „סמירנאָווקא" איז אַ רעסטאָראַן, וועלכן ס׳האָבן באַזוכט די אַדוואָקאַטן, אין די הינטערגעסלעך פון ראַיאָן־געריכט. מיין פריינד — שרייבט סוויאַטיצקי — האָט מיך פֿאַרגעשטעלט אַ סימפּאַטישן אַדוואָקאַט אין די מיטעלע יאָרן, מיט ווייכע באָוועגונגען, מיט גוטע אויגן און מיט גרויקייט אין די האָר. סוויאַטיצקי איז ביז דאָן ניט געווען פֿערזעגלעך באַקאַנט מיט בראַמסאָנען, אָבער ער האָט געוווּסט, ווער ער איז. „דאָס איז געווען, — שרייבט ער, — אַן אינטעליגענט־אידעאַליסט, אַ גאַנץ לינק־געשטימטער. מיט פּאָליטיק האָט ער זיך פֿאַרנומען מער, ווי מיט דער אַדוואָקאַטור. ער איז געווען, קאָן מען זאָגן, דער פֿאַרזאַרגער און אָפּוטרופּוס פון דער טרודא־וויקעס־אַרגאַניזאַציע. קיינער האָט לטובת איר ניט אַזוי געאַרבעט, ווי בראַמסאָן, ניט געזאָרגט פֿאַר איר, ניט געקרענקט מיט אירע דאגות און געפרייט זיך מיט אירע דערפֿאָלגן".

אין דעם זעלבן טאָג אין אָוונט, אין בראַמסאָנס וואוי־נונג אויף דער 3־טער ראָשדעסטוועגסקאַיאַ גאַס, איז גע־ווען אויסגעאַרבעט די וואַל־געאַגראַפּיע, אָנגעמערקט די פּלעצער און די קאַנדידאַטן. סוויאַטיצקי האָט זיך געפּילט אַ ביסל צעטראָגן, אָבער בראַמסאָן האָט אים באַרואיקט: „ביי אונדז — האָט ער געזאָגט — איז באַשלאָסן געווארן דורכצופירן אין די וואָלן ניט נאָר אונדזערע טרודאוויקעס, נאָר אויך נ. ס. און אָפּילו ס. ר. די דערפֿאַרונג מיט קערענסקין איז געווען אַ געלונגענע" (נ. ס. איז אַ ראשי־תבות פון די „נאַראָדנע סאָציאַליסטן"). צום זומער פון 1916 איז טאָקע געווען צוזאַמענגעשטעלט אונטערן פֿאָר־זיץ פון קערענסקי אַן אַלרוסישער פֿאָלקישער (נאַראָדני־טשעסקער) וואַל־קאָמיטעט, וואוהין ס׳זיינען אַריין פון די טרודאוויקעס: בראַמסאָן, בערעזין, טשייקאָווסקי; פון נ. ס.: מואקאטין, זנאַמענסקי, טשאַרנאָלוסקי; פון ס. ר.: זעזינאָוו, ערייסטאָוו, סוויאַטיצקי. ס׳איז אינטערע־סאַנט צו פֿאַרפיקסירן אַ באַמערקונג, וואָס האָט געמאַכט סוויאַטיצקי אין צוזאַמענהאַנג מיט דער קאַנדידאַטור פון י. נ. שטיינבערג, וועלכער איז געווען אָנגעמערקט צו די וואָלן אין דער 5־טער דומע: „וואָס פֿאַר וואונדערלעכע פֿאָליטישע קאָמבינאַציעס האָבן זיך געקענט שאַפן אין עטלעכע חדשים פֿאַרן 1917 יאָר. דער צוקונפטיקער לינ־קער עסער שטיינבערג, דער אָנטיילנעמער אין דער פֿאָר־טרייבונג פון דער גרינדונג־פֿאַרזאַמלונג, וועלכער גייט אין אין פֿאָליטישן בלאָק צוזאַמען מיט קערענסקי און וועלכן ס׳פירט דורך אין דער דומע דער טרודאוויק בראַמסאָן".

*

די באַציאונגען פון בראַמסאָן מיט דעם עסעריש „אונטערגרונד" האָבן זיך מיט דעם דאָזיקן עפּיזאָד ניט איבערגעריסן. סוויאַטיצקי דערציילט, אַז אין זיין גרופּע, אונטער דער ווירקונג פון אַלעקסאַנדראָוויטש, איז געבוירן געוואָרן אַ געדאַנק וועגן שאַפן אַן אומלעגאַלע דרוקערייַ, כדי אַרויסצולאָזן אַ צייטונג. (אַלעקסאַנדראָוויטש האָט געהאַט אַ טראַגישן סוף, ער איז געוואָרן אַ לינקער עסער, אַ מיטגליד פון פֿרעזידיום פון וויטשעקאַ, און דערשאָסן פון די באָלשעוויקעס נאָכן אויפֿשטאַנד פון די לינקע עסערן און אָטענטאַט אויפן דייטשישן אַמבאַסאַדאָר אין מאָסקווע, גראַף מירבאַך). דאָס איז אַלץ געווען אין אָנהייב 1917, וועו די עסערן האָבן זיך געוועגדעט צו בראַמסאָנען נאָך הילף. זיי זיינען ניט געווען זיכער, אַז בראַמסאָן וועט אַרויסווייזן אַ פֿאָזיטיווע באַציאונג, אָבער זיי האָבן גע־וואוסט, אַז בראַמסאָנס פריינד, קערענסקי, פילט מיט דעם ענין. ווי גרויס אָבער איז געווען זייער פֿאַרוואונ־דערונג, וועו זיי האָבן גאָרניט געדאַרפט „אייניריידן" בראַמ־סאָנען, ווייל ער האָט גלייך צוגעזאָגט זיי צו העלפן און אָפּילו קריגן געלט. אוו טאָקע אין צווי וואָכן אַרום האָט בראַמסאָן איבערגעגעבן די נויטיקע סומע געלט סוויא־טיצקין, פֿאַר דער דרוקערייַ. „איך שטעל אָבער אַ באַדינ־גונג, — האָט ער דערביי באַמערקט, — אַז אין נייטיקע פֿאָלן זאָלן מיר אויך קענען אויסנוצן די דרוקעריי"... איך מוז דאָ איבערחזרן, אַז פֿאַר דעם טייל פון סוויאַטיצקיס דערציילונג טראָגט ער אַ באַזונדערע אחריות. ס׳איז מעג־לעך אָבער, אַז דער גאַנצער עפּיזאָד איז אַן איבעריקער באַווייז, אַז מיר האָבן דעמאָלט מיט די שנעלסטע שריט זיך דערנענטערט צו די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן. רוסלאַנד איז שוין געשטאַנען אויפן שוועל פון דער רעוואָלוציע.

*

ס׳זיינען פֿאַרבי וווייניקער פון צוויי חדשים, און ס׳האָט זיך געעפּנט אַ נייַ בלעטל אין דער געשיכטע פון רוס־לאַנד און פון בראַמסאָנען אויך. אין דער היסטאָרישער דראַמע, וואָס האָט זיך נאָך ניט געהאַט פֿאַרענדיקט, האָבן זיך די דעקאָראַציעס שטורמיש געענדערט, ניטאָ מער קיין באַראָטונג פון די יידישע דעפּוטאַטן, וועלכער בראַמ־סאָן האָט אָפּגעגעבן אַזויפיל צייט און מי, באַזונדערס אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די פֿאַראַנט־וואַרטלעכע פּראַקטישע אַרבעט לגבי די פּליטים, „אָרט" אָדער „יעקאָפּאָ" האָט שוין פון דער רעוואָלוציע פֿאַרלוירן איר פּריערדיקע באַדייטונג. בראַמסאָן איז דאָן אַרויסגעטראָטן צייטווייליק פון דער „אָרט"־פֿאַרוואַלטונג. און ווער וועט אין אַזאָ צייט טראָכטן וועגן דער „טרודא־וואָיא גרופּאָ" אין דער 4־טער דומע, וועו פֿאַר דער נייער באַפֿרייטער רוסלאַנד האָט זיך געעפּנט די פערספּעקטיוו פון אַ גרינדונגס־פֿאַרזאַמלונג? אין די ערשטע טעג פון דער פעברואַר־רעוואָלוציע האָט ל. בראַמסאָן, ווי אַ טרייער סאָלדאַט, וואָס האָט דערהערט דעם רוף פון טראָמפּייט, אָפּגעטרייסלט פון זיך אַלע טאָג־טעגלעכע זאָכן און גע־עפּנט זיין הויפּט־קוואַרטיר, זיין שטאָב אין דעם טאָוו־

רישן פּאָלאָק, — „אין ראַט פון די אַרבעטער דעפוטאַטן", אין וועמעס עקזעקוטיוו ס׳האָבן אים דעלעגירט די טרו־דאוויקעס. דער באָלשעוויק שרייבער מאַרק אַלדאַנאָוו, דערציילנדיק וועגן דער דאָזיקער צייט, האָט אַמאָל בא־מערקט, אַז בראַמסאָן, וועלכער האָט געהערט צום לינקן פליגל אין צענטראַל־קאָמיטעט פון די טרודאוויקעס, איז געווען דער סאַמע רעכטער אין אויספיר־קאָמיטעט פון „ראַט פון די אַרבעטער־דעפוטאַטן". ניטאָ וואָס צו וואונ־דערן זיך! דעמאָלט, אין דער ערשטער צייט, האָבן אין אַרבעטער־ראַט געהערשט סטעקלאָוו, סוכאַנאָוו, סאָקאָלאָוו. אָבער וועג די לאָגע האָט זיך ביסלעכווייז סטאַביליזירט און די פירונג פון אַרבעטער־ראַט איז אַריבער אין די הענט פון צערעטעלי און זיינע אָנהענגער, וועלכע האָבן אָנגע־הויבן שאָפן אָרדענונג אין ראַט און באַהערשן דעם כאָאָס, — דאָן הערט אויף ל. בראַמסאָן אַרויסצוטרעטן מיט אָפּאָזיציאָנערע רעדעס, פּאַרקאָשערט די אַרבל און נעמט זיך פאָר פּראַקטישער אַרבעט. יעדערער, וואָס איז אין די דאָזיקע חדשים געווען אין טאָווערישן פּאָלאָק, האָט טאָקע געזען און געפילט די אָרגאַניזירטע ווירקונג פון בראַמ־סאָנען. איינער פון די באָקאָנטע מעמואַריסטן פון יענער צייט, — ב. סטאָנקעוויטש, וואָס האָט אין זייער שוואַרצע פאַרבן אויסגעמאָלט דעם פּעטערבורגער אַרבעטער־ראַט, האָט נאָר וועגן בראַמסאָנען געפונען פאָזיטיוו ווערטער, שרייבט: „נאָר ל. מ. בראַמסאָן, דער אָרגאַניזאַטאָר און אָנפירער מיט דער פינאַנסקאָמיסיע און שפּעטער פון דער קאָמיסיע פאַר צוגרייטונג פון דער גרינדונגס־פאַר־זאַמלונג, האָט געשאָפן אַ זייער באַדייטנדיקן סליאד אין דער אויספיר־קאָמיסיע". אויך ר. אַבראַמאָוויטש האָט דער־ציילט אָמאָל, אַז זיי, די נעכטיקע פּאָליטישע עמיגראַנטן, מיטגלידער פון אויספיר־קאָמיטעט, וואָלטן פּשוט אויס־געשטאָרבן פון הונגער מיט זייערע משפּחות, וועג ניט בראַמסאָן, וועלכער האָט וועגן אַלץ געטראַכט, געפונען קרעדיטן, באַשטימט די פירער פון אַרבעטער־ראַט אַ גרויסן פּאָזיטיוון אָנטייל אין דער אָרגאַניזירונג פון אַרבעטער־מיליציע, וואָס האָט אין דער ערשטער צייט פון דער רעוואָלוציע אויסגעפירט אַ רייע פון אָפּעראַציעס אויף אָפּהאַלטן פון פּראָווי־זאָרישע רעגירונג פון קעראָנסקי, אויף אָפּהאַלטן פון פּאָגראָמען, אויף אָפּהאַלטן פון קאָנטראַ־רעוואָלוציאָנערע אויפשטענדן אין פּעטערבורג אין די טעג פון קאָרנילאָווס מרידה, אויף אָפּהאַלטן פון פּאָגראָמען אין פּעטערבורג אין די טעג פון דער אויפשטאַנד פון בולאַכאָוויטש

מיט דעם טעאָרעטיקער און פילאָזאָף פון די רוסישע מאַרקסיסטן, געאָרגי פּלעכאַנאָוו, וואָס האָט געהאַט אויף יאָפעז אַ גרויסן איינפלוס, — באַזונדערס אין דער צייט, וועז אברהם יאָפע האָט אויסגענוצט זיין לעבן אין אויס־לאַנד, כדי גרינדלעך שטודירן פילאָזאָפיע.

נאָכן אומקערן זיך קיין רוסלאַנד האָט אברהם יאָפע באַוועצט זיך אין פעטערבורג, וואו ער איז זייער נאָענט געשטאַנען צו די סאָציאַליסטישע קרייזן. ער האָט באַלד באַקומען אַ שטעלע אין דער יידישער טעגלעכער צייטונג „פרייַנד" אונטער דער רעדאַקציע פון שאול גינזבורג, וואו דעמאָלט זיינען אַלס שטענדיקע מיטאַרבעטער גע־וואָרן אויך אַ. וויִטער, א. ליטוואַק א. א. דעמאָקראַטישע און סאָציאַליסטישע שרייבער און פובליציסטן. צוזאַמען מיטן „פרייַנד" איז א. יאָפע אַריבערגעפאָרן קיין וואַרשע, וואו ער האָט זיך ענג באַפרייַנדעט מיט פיל פּאָרשטייער פון דער יידיש־פוילישער אינטעליגענץ.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט א. יאָפע פאַרלאָזן פוילן („דער פרייַנד" איז שוין געווען צוגעמאַכט) און באַזעצט זיך אין אוקראינע. ער האָט בריי־ט אויסגענוצט די יאָרן פון דער וועלט־מלחמה, כדי פאַרטיפן זיך ווידער אין די פילאָזאָפישע פּראָבלעמען. אין רע־זולטאַט איז אַרויס פון אונטער זיין פּען זיין ערשט פילאָזאָפיש ווערק א. נ. „אַריינפיר אין דער פילאָזאָפיע פון דיאַלעקטישן מאַטעריאַליזם" (פּעטראָגראַד, 1916), וואָס איז באַגלייט מיט אַ הקדמה פון ג. פּלעכאַנאָוון און געהתמעט מיט זיין פּען־נאָמען: א. דעבאָרין. ס׳לוינט זיך דאָ צו באַמערקן, אַז לענין איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעבא־רינס ווערק, אַלס אַן אַרבעט, וואָס האָט אַלע חסרונות פון אַ „מענשעוויק", אַ „פלעכאַנאָוויץ", „אַן אָפּאַרטוניסט" א. א. וו. — פון דעם געווינטלעכן פאַר לענינען זידל־לעקסיקאָן.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט א. יאָפע פאַרעפנטלעכט עטלעכע אַרטיקלען אויך אין ניו־יאָרקער „צוקונפט", — דאָס זיינען כמעט די איינצלנע אַרבעטן זיינע אין יידיש.

בעת דער פעברואַר־רעוואָלוציע 1917 איז א. יאָפע־דעבארין געווען אין פּאָלטאַווע, אַריינגעטראָטן דאָרט, אַלס אַ פאַרשטייער פון „בונד" אין „אַרבעטער־און סאָלדאַטן־ראַט". אָבער באַלד האָט ער פאַרלאָזן פּאָלטאַווע און אַוועק־געפאָרן קיין פעטראָגראַד, וואו ער האָט ווידער אָנגע־האַלטן זייער נאָענטע באַציאונגען מיט די פירער פון „בונד" און די מענשעוויקעס. אין דער זעלבער צייט האָט ער געזומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין די צענטראַלע יידישע פילאָנטראָפישע געזעלשאַפטן. באַלד נאָך דער אָקטאָבער־איבערקערעניש, צו וועלכער יאָפע־דעבארין איז געשטאַנען אין דער שטאַרקסטער קעגנערשאַפט, — איז ער אַריבער־געפאָרן קיין מאָסקווע, און דאָרטן אויף אַ קאָנפערענץ פון די יידישע געזעלשאַפטלעכע טוער איז א. יאָפע געווען אויסגעקליבן אַלס אַ פאַרטיצער פון „צענטראַלער יידישער הילפס־אַרגאַניזאַציע". אויסנוצנדיק זיינע אַלטע פאַר־בינדונגען מיט סאָציאַליסטן און זיינע באַקאַנטשאַפטן אין די הויכע פענצטער פון די באַלשעוויסטישע מאַכטהאָבער, האָט יאָפע־דעבארין אין נאָמען פון די יידישע געזעל־שאַפטן ניט איינמאָל אינטערוועניִרט אין קרעמל. עס איז דאָן אָנגעגאַנגען דער בירגער־קריג, עס האָבן זיך אָנגע־פאַנגען פאַראַמען אויף יידן ניט נאָר אין דער שוין איזאָ־לירטער אוקראינע, נאָר אויך אין די טיילן פון וויס־רוסלאַנד, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין די גרענעצן פון דער דעמאָלט־געקירצטער טעריטאָריע. עס זיינען נאָך געווען ניט ווייניק „היימישע" יידישע פראַגעס, וואָס פאַר זייער „רעגולירונג" האָט מען געדאַרפט זיך שטענדיק וועגדן צו דער באַלשעוויסטישער מאַכט. פאַר אברהם יאָפע זיינען געשטאַנען זייער פיל אויפגאַבעס...

נאָכן בירגערקריג איז, ווי באַוואוסט, געקומען דער „נעפּ", — די נייע עקאָנאָמישע פּאָליטיק, וואָס איז געווען געווענדעט מיטן פנים צום דאָרף, צו דעם קליינעם פויער. פאַר דער אינטעליגענץ, באַזונדערס פאַר דער יידישער, האָבן זיך געעפנט בריי־טערע מעגלעכקייטן, סיי פאַר אַל־געמיינער, וויסנשאַפטלעכער אַרבעט, סיי פאַר דער גע־זעלשאַפטלעכער א. ג. „יידישער אַרבעט" (קאָלאָניזאַציע אין קרים און אוקראינע, קאָמף מיט דעקלאַסירונג פון דער קליינשטעטלדיקער באָפעלקערונג א. א. וו.) א. דע־באַרין איז דעמאָלט געווען אַריינגעצויגן אין וויסנשאַפט־לעכער אַרבעט, ספּעציעל אויפן געביט פון פילאָזאָפיע. אָלס אַן אויסגעהאַלטענער מאַרקסיסט, אָלס אַ דיאַלעק־טישער מאַטעריאַליסט, האָט ער געפונען פאַר זיך גאַנץ לייכט אַן אָרט אין די באַלשעוויסטישע וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. מיט ריינער פּאָליטיק האָט זיך דעבאָרין שוין יאָרנלאַנג ניט פאַרנומען, — פאַר אַקטיוויזם טע־טיקייט אין די ריינן פון מענשעוויקעס האָט מען, ניט קוקנדיק אויפן ליבעראַלן „נעפּ", געדאַרפט שטרענג בא־צאָלן מיט תפיסה און פאַרשיקונג, — צו דעם אָלעם האָט דעבאָרין שוין ניט געהאַט קיין חשק און ניט געהאַט קיין מוט.

ער האָט געהאַט גוטע פאַרבינדונגען אין קרעמל און פּאָליטביורא. באַזונדערס פון זיינע פילאָזאָפישע פּעאי־קייטן האָט געהאַלטן בוכאַרין, איינער פון די נאָענטסטע תלמידים פון לענין, און פון וועלכן ס׳האָט יאָרנלאַנג געהאַלטן סטאַלין. וועז סטאַלין איז געווארן דער אַליינ־מעכטיקער פירער אין 1922—1923 האָט זיך אָנגעהויבן דאָס נייע בלעטל פון דער לעבנסגעשיכטע פון דעבאָרין. ער האָט איבערגעריסן מיט די מענשעוויקעס און פאַר־נומען זיך מיט פּעדאַגאָגישער אַרבעט אין דריי וויכטיקסטע לער־אַנשטאַלטן: אין דעם אינסטיטוט פון דער רויטער פראָפעסור, אין דער קאָמוניסטישער אַקאַדעמיע און אין דעם אינסטיטוט א. נ. פון מאַרקס און ענגעלס. ער האָט אויך אָנגעהויבן צו שרייבן און רעדאַגירן דעם זשורנאַל „אונטער דער פאָן פון מאַרקסיזם". אין די שפּעטער־

דיקע יאָרן האָט דעבאָרין אַרויסגעלאָזן אַ גאַנצע רייַ תלמידים, וואָס האָבן פאַרנומען קאַטעדערעס פון פילאָזאָ־פיע און מאַרקסיזם אין פאַרשיידענע סאָוויעטישע אוני־ווערזיטעטן, עס איז שפּעטער אויסגעוואָקסן אַפילו אַ גאַנצע „שול" פון תלמידים און אַנהענגער פון פּראָפעסאָר און אַקאַדעמיקער דעבאָרין. ער איז געוואָרן אייניער פון די אַנערקענטע טעאָרעטיקער און אידעאָלאָגן פון מאַרק־סיזם אין סאָוועט־רוסלאַנד. לויט זיינע השקפות, איז ער געווען אַ שטרענגער, קאָנסעקווענטער מאַטעריאָליסט, וואָס האָט געקעמפט קעגן יעטוועדן שפּור פון אידעאָליזם, פון מעטאַפיזיק, פון „קאַנטיאַנטסטוואָ" א. א. וו., „דעמאַסקירט" יעטוועדן „אָפּנויג" אויפן פילאָזאָפישן פראָנט, געפּרע־דיקט אַטאַיזם א. א. וו. ווי ס׳פירט זיך אין רוסלאַנד, האָט די „באָלשעוויזירונג פון וויסנשאַפט" אַרומגעכאַפּט אויך אַזעלכע געביטן, ווי פילאָזאָפיע, — און דעבאָרין האָט אַרויסגעוויזן די פּאַסנדע מעלות, וואָס זיינען נויטיק, כדי „האַלטן אַן אויג" און באַקעמפן פאַרשיידענע געפערלעכע אָפּנויגן.

עס איז געווען פאַר דעבאָרינען ניט לייכט אַריינ־צוטרעטן אין באַשטאַנד פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי: זיין בונדישער און מענשעוויסטישער עבר און אָפּשטאַם האָט אים געשטערט. אָבער אין 1928־טן יאָר האָט מען אַריינגענומען דעבאָרינען אין פּאַרטיי. דאַן פאַרנעמט דעבאָרין די שטעלע פון דירעקטאָר פון פילאָזאָפיע־אינ־סטיטוט, ווערט אַ מיטגליד פון פרעזידיום פון דער קא־מוניסטישער אַקאַדעמיע, פאַרטרעטער פון דירעקטאָר פון אינסטיטוט א. נ. פון מאַרקס און ענגעלס. אין אַ יאָר אַרום (1929) איז דעבאָרין געווען אויסגעקליבן אַלס אַ מיטגליד פון דער אַלרוסישער וויסנשאַפט־אַקאַדעמיע.

די גאַנצע צייט, פון 1922 אָן, אַנטוויקלט דעבאָרין אַ פאַרצווייגטע ליטעראַריש־וויסנשאַפטלעכע טעטיקייט. ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ גרויסע צאָל אַרטיקלען, קעמפערי־שע, מיליטאַנטישע, וואָס זיינען געריכטעט קעגן פרוידן, שפּענגלערן, קעגן עטישן אידעאָליזם, קעגן נייקאַנטיא־ניזם, קעגן רעליגיעזן סאָציאָליזם א. א. וו. ער האָט אַרויס־געלאָזן אַ ריי אַרבעטן: „מאַרקס און העגל", „ענגעלס און דיאָלעקטיק אין ביאָלאָגיע", וועגן פייערבאַכן, פיכטע א. א. אונטער דער רעדאַקציע פון דעבאָרינען איז אַרויס אַ סעריע א. נ.: „די ביבליאָטעק פון אַטעאיזם" און איבער־זעצונגען פון די אַרבעטן פון די באָרימטע פראַנצויזי־שע מאַטעריאָליסטן פון סוף 18־טן יאָרהונדערט: גאַלבאַך, העלוועציי. ווי ס׳פירט זיך אין רוסלאַנד, האָט ער אויך געווידמעט זיין אויפמערקזאַמקייט דעם שטודיום פון לע־ניניזם: ער האָט פאַרעפנטלעכט אַרבעטן: „לענין אַלס אַ דענקער", „לענין און דער קריזיס פון מאַדערנער פיזיק" א. א. וו. אָבער אַפילו דאָס האָט ניט געהאָלפן דעבאָרינען אַליין, מען האָט אויך אים געכאַפּט אין אַן „אָפּנויג". אין 1929 האָט ער נאָך ווי ס׳איז דורכגעפירט בשלום די קאָנ־פערענץ פון די וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוטן. אָבער אין 1930 יאָר האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַטאַקע קעגן אים. דער מאַמענט איז געווען אַ קאָמפליצירטער: דער „נעפּ" איז געווען אָפּגעשאַפט, די סטאַליניש׳ע גענעראַל־ליניע איז געווען שוין אין גאַנג, עס האָט זיך אָנגעהויבן דער ערש־טער שטאַפּל פון דער קאָלעקטיוויזאַציע אין דאָרף. פאַר דער סאָוועטישער אינטעליגענץ איז געווארן אַלץ שווערער צו פירן אַן אומאָפּהענגיקע, וויסנשאַפטלעכע אַרבעט. דער אינעווייניק־פּאַרטייאישער קאַמף פון סטאַלינען קעגן דער רעכטער און דער לינקער אָפּאָזיציע האָט זיך פאַר־שאַרפט. ס׳איז געווען דעמאָלט (אין 1930) דורכגעפירט אַ דיסקוסיע פון די באָלשעוויסטישע פילאָזאָפן, און וועגן דעבאָרינען, נאָך דער דיסקוסיע, האָט מען געשריבן: דע־באָרין האָט געמאַכט „ניט קיין ניטוויכטיקע פעלערן", — זיינע אַרבעטן זיינען ניט געווען געגנוג פאַרבונדן מיטן קאַמף קעגן רעכטן און לינקן אָפּאָרטוניזם...

פון דער דאָזיקער דאָטע הייבט זיך אָן די ירידה פון דעבאָרינען אין סאָוועט־רוסלאַנד. ער איז נאָך געבליבן אויף אַרבעט אין די אויבנדערמאַנטע וויסנשאַפטלעכע און פילאָזאָפישע אינסטיטוציעס. ער האָט פאַרנומען נאָך אין משך פון יאָרן אַ וויכטיקן פּאָסטן אין דער וויסנשאַפט־אַקאַדעמיע. אין 1936 האָט די אַקאַדעמיע אַרויסגעלאָזן אַ זאַמלבוך „קעגן דעם פּאַשיסטישן אָבסקוראַנטיזם און דעמאַאַגיע", — אַלס איינער פון די רעדאַקטאָרן איז געווען אָנגעוויזן דעבאָרין. נאָכדעם זיינען פאַרשפּרייט גע־ווארן קלאַנגען, אַז דעבאָרין איז „גייסטיק קראַנק געווארן". מען האָט דאָס אויסגעטייטשט, אַז אין צייט פון די מאָסק־ווער פּראָצעסן (38—1936) האָט מען דעבאָרין, צווישן טויזנטער אַנדערע, אָדער אַראָפּגענומען פון פּאָסטן אָדער ליקווידירט. צום גליק, האָט זיך דאָס ניט באַשטעטיקט. נאָך אין 1943 צו דעם 300־קן יובל פון גאַלילייַ (געשטאַרבן 1642) האָט די וויסנשאַפטס־אַקאַדעמיע אַרויסגעלאָזן אונ־טער דער רעדאַקציע פון אַ. דעבאָרין אַ ביכל: „גאַלילעאָ".

אָבער זיין שטערן איז פאַרגאַנגען, זיין פילאָזאָפישע „שול" איז אַראָפּ פון דער סצענע, זיין נאָמען דערמאָנט מען שוין ניט. ווען אין 1947 יאָר איז אין מאָסקווע געווען דורכגעפירט אַ ברייטע פילאָזאָפישע דיסקוסיע מיט אַ פאַרטראָג פון זשדאַנאָוון און מיטן אָנטייל פון 80 סאָ־ווטישע פילאָזאָפן, — איז דעבאָרין ניט געווען צווישן זיי...

ס. קלעוואנסקי - דער לעגענדארער „מאקסים"

וועגן ס. קלעוואַנסקי, — וועלכער איז באַרימט גע־וואָרן אין ריגע, בשעת דער ערשטער רוסישער רעוואָ־לוציע, אין די אָקטאָבער־דעצעמבער חדשים פון 1905 יאָר, איז באַוואוסט נאָר דער פאַקט, אַז ער איז געבוירן אין קאָוונע. אַלס אַ סטודענט אין פּעטערבורג איז ער אַריינגעטראָטן אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג און געוואָרן איינער פון די „פּראָפּעסיאָנאַלן" אין „בונד".

אין ריגע איז ס. קלעוואַנסקי, אונטערן פּאַרטיי־נאָמען „מאַקסים", אַריין אַלס פאָרשטייער פון ריגער קאָמיטעט פון בונד אין באַשטאַנד פון דעם א. ג. „פעדעראַטיוון קאָמיטעט", וואָס האָט פאַקטיש געהאַט אין זיינע הענט די פולע מאַכט אין שטאָט און געגנט. „מאַקסים" איז געווען די נשמה פון פעדעראַטיוון קאָמיטעט, דער ליב־לינג פון די מאַסן, סיי צווישן יידישע, סיי צווישן לעטישע און רוסישע אַרבעטער. אין אָקטאָבער, ווען ס'האָט אויס־געבראָכן דער אַלגעמיינער פּאָליטישער שטרייק, — איז „מאַקסים" געוואָרן דער פאַקטישער בעל־הבית פון ריגע, דער רעוואָלוציאָנערער דיקטאַטאָר. די פּרעסע פון יענער צייט איז פול מיט וואונדערלעכע דערציילונגען וועגן דער העלדנשאַפט, מוטיקייט, אָראַטאָרישן טאַלאַנט און דער־פאָלגן פון קלעוואַנסקין. אַפילו צו דער אַנטיסעמיטישער פּעטערבורגער „נאָוואַיאַ וורעמיאַ" איז דערגאַנגען זיין נאָמען. באַזונדערס איז באַקאַנט געוואָרן, אַז נאָך דער נידערלאַגע פון דער רעוואָלוציע האָט די גאַנצע רעגירונג־מאַשין מאָביליזירט אַלע כוחות, כדי צו כאַפּן מאַקסימען. עס איז געווען אַרויסגעשיקט אַ ספּעציעלע שטראָף־עקס־פּעדיציע אין באַלטישן געגנט, וואָס האָט מיט אַלע כוחות געשטרעבט צו אַרעסטירן דעם לעגענדארן מאַקסים.

דאָס האָט זיך ניט איינגעגעבן. מאַקסים איז פאַר־שוואונדן פון ריגע און אַ צייט באַהאַלטן זיך אין די קאָנ־ספּיראַטיווע וואוינונגען פון צענטראַלן קאָמיטעט פון בונד. די דאָזיקע צייט האָט ער אויסגענוצט כדי אָנצושרייבן אַ ביכל, וואָס איז געווידמעט אַ קריטיק פון בונדישן שטאַנדפּונקט איבער פאַרשיידענע ציוניסטיש־סאָציאַ־ליסטישע ריכטונגען. אין 1906 יאָר איז דאָס ביכל אַרויס אין ווילנע, אין פאַרלאַג „די וועלט" א. ט. „די סאָציאַליס־טישע פראַקציעס אין ציוניזם" (אין יידיש און רוסיש). נאָכדעם איז מאַקסים אַוועקגעפאָרן אומלעגאַל אין אויס־לאַנד, דורכגעפאָרן מיט רעפעראַטן די דייטשישע און שווייצאַרישע קאָלאָניעס פון דער רעוואָלוציאָנערער יוגנט. אין 1907 האָט ער געמאַכט אַ רייזע איבער אַמעריקע אין די אינטערעסן פון צ. ק. פון בונד...

אין דער צווייטער רעוואָלוציע, 1917, האָט זיך ס. קלעוואַנסקי באַוויזן אין פּעטערבורג. ער האָט מיטגע־אַרבעט אין דער טעגלעכער דעמאָקראַטיש־סאָציאַליסטי־שער צייטונג „דיען", צוזאַמען מיט פּאַטרעסאָוו, ד. זאַס־לאַווסקי, סטעפאַן איוואַנאָוויטש, ה. ערליך א. אַ. פון בונד און פון דער אָפיציעלער מענשעוויסטישער פּאַרטיי איז ער געשטאַנען גאַנץ ווייט, כאָטש ער איז געווען געשטימט אויסגעשפּראָכן „רעכט־סאָציאַליסטיש". נאָך דער אָקטאָ־בער־רעוואָלוציע האָט ס. קלעוואַנסקי געאַרבעט ריין ווי־סנשאַפטלעך אויפן געביט פון דער געשיכטע פון דער רוסישער באַפרייאונגס־באַוועגונג, פאַרעפנטלעכט אין היסטאָרישע זשורנאַלן אַרטיקלען, עטלעכע בראָשורן א. אַ. וו.

הירש לעקערט*

צום ערשטן מאָל איז דער נאָמען פון הירש לעקערט באַוואוסט געוואָרן צווישן די ברייטע יידישע אַרבעטער־מאַסן אין 1899. אין זעלביקן יאָר, דעם 23 מאַי, האָט אין ווילנער פאָרשטאָט „נאָווגאָראָד" זיך סטיכיש אויסגע־בילדעט אַ רעוואָלוציאָנערע דעמאָנסטראַציע. דריי רעוואָ־לוציאָנערן האָבן פאַנאַנדערגעקלעפּט אויף די ווענט פון די הייזער פּראָקלאַמאַציעס. די פּאָליציי האָט זיי געכאַפּט און אַרעסטירט. דעמאָלט האָט זיך אויסגעבילדעט אַ דע־מאָנסטראַציע, וואָס איז באשטאַנען פון אַרום טויזנט אַר־בעטער, וואָס האָט אָפּגעשלאָגן ביי דער פּאָליציי די אַרעס־טירטע און זיי באַפרייט. דאַן האָט זיך אַרויסגערוקט דער שוסטער הירש לעקערט, אַלס איינער פון די פירער פון דער דאָזיקער דעמאָנסטראַציע. דער באַוואוסטער פּאָליציי־אַגענט כאַטאַיעוו האָט וועגן דעם דערלאַנגט אַן אויס־פירלעכן באַריכט דעם שעף פון דער אָכראַנע, זובאַטאָוון (זע: אַרכיוו פונעם פּאָליציי־דעפּאַרטאַמענט, דאָקומענט נומער 1140, דאַטירט 1 יוני 1900). אָבער אין דריי יאָר שפּעטער האָט דער נאָמען פון הירש

* געבוירן אין שטעטל יאַנישקיס, קאָוונער גובערניע.

לעקערט מיטאָמאָל דערגרייכט אַן אַלרוסישע באַרימטקייט. לעקערט, דער זון פון דער יידישער מאַסע, דער פּאָר־שטייער פון די נידעריקסטע אַרבעטער־שיכטן, איז גע־ווארן דער העלד, וואָס האָט מיט זיין טעאָריסטישן אָפּט זיך נוקם געווען פּאָר דער מיאוסער און אַכזריותדיקער באַציאונג פון דער צאַרישער רעגירונג צו דער קעמפּנדער, רעוואָלוציאָנערער אַרבעטער־יוגנט. הירש לעקערט איז אַרויף אויף דער תּליה, וואָס האָבן פּאָר אים אויסגעבויט די דעמאָלטיקע הערשער פון רוסלאַנד, אָבער זיין נאָמען איז פון יענער צייט געווארן הייליק פּאָר דער יידישער מאַסע. מען דאַרף אויספירלעכער דערמאָנען, ווי אַזוי האָט זיך אויסגעשפילט די דאָזיקע געשיכטע, וואָס האָט באָקומען דעם פּאַרדינטן נאָמען: די לעגענדע וועגן הירש לעקערט...

דאָס איז געווען אין ווילנע, אין 1902, ווען דער בונ־דישער קאָמיטעט, וואָס האָט פּאַרגעשטעלט מיט זיך די וויכטיקסטע יידישע רעוואָלוציאָנערע אַרגאַניזאַציע אין שטאָט, האָט באַהאַנדלט די פראָגע וועגן צוגרייטן אַ מאַסן־דעמאָנסטראַציע לכבוד דעם ערשטן מאַי. די דערפאַרונג פון די פאַריקע יאָרן, ווען די אַרבעטער־דעמאָנסטראַציעס זיינען געווען באַגלייט מיטן שרעקלעכן ווילקיר פון דער פּאָליציי, האָט אַרויסגערופן אַ פּעסימיסטישע שטימונג. ניט געקוקט דערויף, האָט מען פּאָרט אַרגאַניזירט אַ דע־מאָנסטראַציע, וואָס איז געווען באַשטימט און דורכגעפירט דעם 19 אַפּריל 1902 אויף דער דייטשער גאַס. די דע־מאָנסטראַנטן זיינען געווארן שרעקלעך צעשלאָגן פון די קאָזאַקן, וואָס די מיליטער־מאַכט און דער גובערנאַטאָר פּאָן־וואָל האָבן אַרויסגעשיקט. אָבער מיט דעם האָט זיך ניט אויסגעשעפט די „נאָבעלע" טעטיקייט פון דער מאַכט. ווי מיר לייענען אין דעם אַרכיוו פון פּאָליציי־דעפּאַר־טאַמענט, האָט דער ווילנער גובערנאַטאָר פּאָן־וואָל צוגע־שטעלט אין עטלעכע טעג אַרום זיין באַריכט דעם אינערן־מיניסטער, דעם בלוטיקן פּלעווע, אין וועלכן ער דער־ציילט, אַז נאָך דער דעמאָנסטראַציע האָט מען דורכגעפירט אַרעסטן (מען האָט אַרעסטירט 50 מענטשן), און דערביי איז זיך מודה דער גובערנאַטאָר: „איך האָב באַפּוילן נע־מען 26 מענטשן פון די אַרעסטירטע אויף דער דייטשער גאַס און אָפּשמייסן זיי, וואָס איז געווען דורכגעפירט אין מיין אָנוועזנהייט. אָלע אָפּגעשמיסענע זיינען בעלי־מלא־כות פון די היגע ווערקשטאַטן: 18 יידן — מיעשטאַנעס, 3 קריסטן — מיעשטאַנעס און 5 פּויערים; זיי אָלע — איז פעסטגעשטעלט געווארן, — האָבן אָנטייל־געמען אין די אומרוען, אָבער ניט אָלס די הויפּט־שולדיקע; אָלע אָנדערע אַרבעטער, וואָס זיינען אַרעסטירט געווארן אויף דער דייטשער גאַס, וואָס האָבן דעם אַקטיוואָסטן אָנטייל גע־נומען אין די אומרוען, און די פאָנטרעגער, — אָלע מען־טשן באַקאָנטע דער פּאָליציי, ווי אויך די אַרעסטירטע אין טעאַטער [דאָרט איז געווען דורכגעפירט דעם 19 אַפּריל א דעמאָנסטראַציע...] זיינען אָלע, אין הסכם מיטן פּראָקוראָר פון דער גאָריכט־פּאָלאַטע, איבערגעגעבן פון מיר צום שעף פון דער ווילנער גובערניאָלער זשאַנדאַר־מעריע..."

מען קאָן זיך פאָרשטעלן, וואָס פאַר אַ שטימונג איז געווארן אין ווילנע, און באַזונדערס אין די רעוואָלוציאָ־נערע קרייזן, וועו מען האָט זיך דערוואוסט, אַז דער גו־בערנאַטאָר פאָן־וואָל האָט באַפּעלט צו שמייסן מיט ריטער אין תּפיסה די אַרעסטירטע דעמאָנסטראַנטן. שמייסן איז געווען, אייגנטלעך, פאַרבאָטן אין צאַרישן רוסלאַנד. די איינצלנע אַנאַלאָגישע פאַלן, וועו מען האָט פאָליטישע אַרעסטירטע געשמיסן, זיינען באַקאַנט אין דער געשיכטע פון קאַמף, און האָבן שטענדיק אַרויסגערופן נקמה־אַקטן מצד די רעוואָלוציאָנערן. דאָס איז געווען באמת אַ שפּיל מיט פּייער מצד די אַגענטן פון דער רעגירונג. אין די רעוואָלוציאָנערע קרייזן האָט זיך אויפגעהויבן אַן אויס־געשפּראָכענע טעראָריסטישע כוואָליע. אין קאָמיטעט פון ווילנער „בונד" האָט מען זיך אַרומגעטראָגן מיט פאַר־שיידענע פלענער: מאַכן אַן אָנפאַל אויף דעם פאָליציי־אישן צירקל און באַפרייען פון דאָרט די אַרעסטירטע, מאַכן אַ טעראָריסטישן אַקט קעגן דעם גובערנאַטאָר פאָן־וואָל א. א. וו. אָבער דער קאָמיטעט פון בונד האָט אָפּגע־וואָרפן אַלע פלענער, סיי צוליב זיין נעגאַטיוועו באַציאונג צום רעוואָלוציאָנערן טעראָר, סיי צוליבן פילן זיך אויף דער ניט־גענוגנדער הייך, כדי צו דורכפירן אַן עפעקטיווע, אָנטשפּרעכנדיקע אַקציע.

אַן אָנדערער פּראָצעס איז אָבער דעמאָלט פאָרגעקו־מען בייַ ווייניקער אַרגאַניזירטע ווילנער אַרבעטער. דאָרט האָט זיך סטיכיש אויסגעבילדעט אַ קרייזל, אַ גרופּע, וואָס האָט זיך געטראָגן מיטן געדאַנק וועגן דורכפירן אַ טעראָ־ריסטישן אָקט. דער געדאַנק איז, אייגנטלעך, געהאָנגען דאָן אין דער לופט. אָלץ איז געווען אָנגעשטרענגט, און אָלע האָבן געוואָרט, אַז עפּעס דאַרף פאָרקומען. הירש לעקערט, דער ווילנער שוסטער, אַן אָנאָלפאָבעט, אַ ניט־דערפאָרענער אין פּאָליטישע פראָגן, אַ קינד פון פּאָלק אין בוכשטעבלעכן זין פון וואָרט, — האָט אויסגעדריקט די אַלגעמיינע שטימונג, וועו ער האָט געמומען אויף זיך די מיסיע צו געבן אַן ענטפער דער צאַרישער רעגירונג, וואָס האָט געוואָגט צו שמייסן פּאָליטישע אָרעסטירטע.

דעם 5 מאַי האָט הירש לעקערט געשאָסן אין פּאָן־וואָלן, געטראָפן אין אים מיט איין שאָס, געווען נאָכדעם אָרעסטירט און איבערגעגעבן אין די הענט פונעם מילי־טער־געריכט. דעם 11־טן מאַי 1902 האָט דער קאָמאָנדיר פונעם מיליטער, גענעראַל פון אינפאַנטעריע גורטשין אַרויסגעגעבן אַזאַ באַפּעל צום מיליטער פונעם ווילנער מיליטעריישן באַצירק אונטערן נומער 126: „איבערקו־קנדיק... דעם ענין וועגן דעם מיעשטשאַנין פון קאָוונער גובערניע הירש דאָווידאָוויטש לעקוך, ער איז אויך לע־קערט, און דעם באַשלוס וועגן דעם דאָזיקן ענין פונעם מי־ליטער־פּראָקוראָר פון ווילנער מיליטעריישן קרייז־געריכט, גיב איך איבער אין הסכם מיט דעם דאָזיקן באַשלוס דעם מיעשטשאַנין לעקוך צום ווילנער מיליטעריישן קרייז־גע־

ריכט אין דער באַשולדיקונג, אַז האָבנדיק אין זינען צו טויטן דעם ווילנער גובערנאַטאָר... גענעראַל־לייטענאַנט פאָן־וואַל, פאַר די מאָסמיטלען, וואָס (ער) האָט אָנגענומען אין די אינטערעסן פון געזעלשאַפטלעכער רו און אָרדע־נונג, און איינשאַפנדיק זיך פאַר דעם... אַ רעוואָלווער מיט 5 פּאַטראָנעס, איז ער, לעקוך, דעם 5־טן מאַי געקומען אין ווילנע אויף דעם לוקישקער פּלאַץ צום צירק „טשיני־זעללי", וואו דעמאָלט האָט זיך געפונען דער גובערנאַ־טאָר פאָן־וואַל, און מיט דעם אָנגעלאָדענעם רעוואָלווער האָט ער געוואַרט ביזן סוף פון דער פאָרשטעלונג, ווען דער גובערנאַטאָר פאָן־וואַל איז צוגעגאַנגען צו זיין קאַ־רעט, — און דעמאָלט אויסגעשאָסן דריי מאָל... אים האָט זיך ניט איינגעגעבן צו טויטן, ווייל די שאָסן האָבן גע־טראָפן — איינער אין דער לינקער האַנט, און דער צוויי־טער אין דעם רעכטן פוס... דאָס דאָזיקע פאַרברעכן איז פאָראויסגעזען דורך דעם 18־טן § פונעם געזעץ וועגן די „מאָסמיטלען צו באַוואָרענען די מלוכהשע אָרדענונג און די געזעלשאַפטלעכע רו" און דורך דעם אַרט. 279 פון דעם XXII בוך פון די מיליטערישע באַשלוסן".

עס האָט ניט געדויערט פיל צייט נאָך דעם באַפעל פון דער מיליטערישער־מאַכט פון 11־טן מאַי, ווי דעם 29 מאַי האָט זיך דאָס געריכט מודיע געווען דעם פּראָקוראָר פון ווילנער מיליטערישן קרייז־געריכט, אַז הירש לעקערט איז שוין אויפגעהאָנגען געוואָרן לויט דעם אורטייל פונעם מיליטערישן געריכט. אָט איז דער אָפיציעלער טעקסט פון דער דאָזיקער ידיעה: „...„איך בין מודיע אייער עקס־עלענץ, אַז דער טויט־אורטייל איבערן פאַראורטיילטן הירש לעקוך איז דורכגעפירט געוואָרן היינטיקן טאָג (ד. ה. 29 מאַי) 2 אַזייגער מיט 10 מינוט נאָך האַלבער נאַכט. דער טויט־אורטייל איז דורכגעפירט געוואָרן אויפן אָרט, וואָס איז געווען אָנגעוויזן פון דער אַדמיניסטראַציע, נעבן דער שטאָט ווילנע, אויף דעם מיליטערישן פעלד, וואָס איז אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן מיט מיליטער, אין איינעם אַ ראָוו, וואָס איז ניט באַמערקבאַר פאַר פרעמדע אויגן. 2.30 האָט דער דאָקטער, וואָס איז בייגעווען ביי דער דורכפירונג פון אורטייל, קאָנסטאַטירט דעם טויט פון לעקוך; זיין קערפּער איז געוואָרן נאָכדעם באַגראָבן אויפן אָרט פון קעפּונג אין דעם פאָראויס צוגעגרייטן קבר"...

...אין דער געשיכטע פון דער רעוואָלוציאָנערער יידי־שער באַוועגונג האָט די ווילנער עקזעקוציע און דער שאָס פון הירש לעקערטן אַרויסגערופן ניט נאָר אַ רושם, נאָר אויך געוויסע אידעאָלאָגישע ענדערונגען אין דער טאַקטיק, אין די קאַמף־מעטאָדן. דער באַרעכטיקטער געפיל פון נקמה האָט באַשאַפן אומעטום אַ מעכטיקן שטראָם פון טע־ראָריסטישע שטימונגען און באַפאַרבט מיט זיי די קרייזן, וואָס זיינען ביז דאַן געווען פרעמד, אַפילו פיינטלעך צום טעראָר, ווי אַ מעטאָד פון קאַמף קעגן דער צאַרישער זעלבסטהערשונג. די דאָזיקע ענדערונגען האָבן זיך בולט אויסגעדריקט אין לעבן פון „בונד". אין דעם אומלעגאַלן אָרגאַן פון „בונד" „אַרבעטער שטימע" (נומ 34), איז דערשינען אַן אַרטיקל: „ווי אַזוי דאַרף מען ענטפערן אויף שמיץ", וואָס האָט אַרויסזאָגנדיק זיך פּרינציפּיעל קעגן טעראָר, גערופן, געפאָדערט צו אַקטיווער פאַר־טיידיקונג, צו „אָרגאַניזירטער נקמה", ד. ה. פאַקטיש צום טעראָר. אין אויגוסט 1902 האָט זיך צונויפגעקליבן די 5־טע קאָנפערענץ פון „בונד", וואו מיט אַן איבער־וויגנדער מערהייט פון שטימען איז די דאָזיקע טאַקטיק פון „אָרגאַניזירטער נקמה" געוואָרן אָנגענומען. באַלד נאָכדעם איז אין די רייען פון „בונד" געווען דורכגעפירט אַ ברייטע דיסקוסיע וועגן דער פראַגע פון טעראָר. דע־מאָלט איז דאָך אין אַלגעמיין געגאַנגען אַ ביטערער קאַמף צווישן די רוסישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן און סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן, וואָס האָבן אַנטוויקלט אַ פאַרצווייגטע טעראָריסטישע טעטיקייט אונטער דער אָנפירונג פון גרי־גאָרי גערשוני. די סאָציאַל־דעמאָקראַטן בראש מיט דער צייטונג „איסקראַ" האָבן געמאַכט אַן אָנגריף אויפן „בונד" פאַר זיין ניט־אויסגעהאַלטנקייט. אין די רייען פון „בונד" האָבן זיך אויך אָנגעהויבן וואַקלונגען אין דער פראַגע. ווען עס איז פאָרגעקומען דער 5־טער צוזאַמענפאָר פון „בונד" (אין 1903 יאָר) זיינען שוין די טעראָריסטישע שטימונגען געווען אויף אַזויפיל אָפּגעשוואַכט, אַז דער צוזאַמענפאָר האָט איינשטימיק אַנולירט די דיסקוסיע און איבערגעגאַנגען צו לויפנדע ענינים".

אָבער טראָץ דעם איז דער אָנדענק פון הירש לע־קערטן, זיין נאָמען, זיין העלדישע טאַט געבליבן אַלס איינע פון די דערהויבנסטע מאָמענטן פון דער געשיכטע, פון דער יידישער אַרבעטער און רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. ס'איז ווערט דאָ אונטערצושטרייכן, אַז אין די 20־ער יאָרן האָבן די קאָמוניסטן אין מינסק אויפגעשטעלט אַ דענק־מאָל לכבוד הירש לעקערט...

הענעך שטיין

יהושע פעלאוויטש

דער מחבר פון דער פועלי־ציון־שבועה

ניט אַלע ווייסן מן־הסתם, אַז דער מחבר פון דער באַרימטער פועלי־ציון־שבועה איז יהושע פעלאָוויטש, אַ יליד פון אַ ליטוויש קליין שטעטל ראַגאָווע, קאָוונער גובערניע; אַז דער זעלביקער מענטש האָט געוואוינט אין אַמעריקע, אין דער שטאָט באַלטימאָר, ווייט פון עפּנטלעכן לעבן, און כמעט אַ פאַרגעסענער פון די ברייטע מאַסן איז ער דאָרט געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק דעם 13־טן פעברואַר 1938, אין עלטער פון 63 יאָר.

אַ מערקווירדיקן צופאַל האָט מיך געפירט צו דער אַנטדעקונג פון דער דאָזיקער כמעט היסטאָרישער פער־זענלעכקייט. זייענדיק אַליין אַ באַלטימאָרער תושב און זעענדיק זיך כמעט יעדן טאָג צוליב געשעפטלעכע ענינים מיט פעלאָוויטשן, איז מיר גאָרניט איינגעפאַלן, אַז דאָס איז דער מחבר פון דער אַזוי פאָפולערער „שבועה". ער איז געווען אַ נחבא אל הכלים און קיינמאָל ניט געוועדט וועגן זיך און וועגן זיין פאַרגאַנגענהייט. איינמאָל, בלע־טערנדיק זלמן רייזענס לעקסיקאָן, איז מיר אויפגעפאַלן צופעליק דער נאָמען פעלאָוויטש יהושע, געבוירן אין ראַגאָווע, אין מיין געבורטס־שטעטל. דערקונדיקנדיק זיך וועגן דעם ביים בעל דבר אַליין איז מיר קלאָר געוואָרן, אַז ער איז עס טאַקע. אין תוך כדי דיבור האָט ער מיר אין קורצן דערציילט זיין לעבנס־לויף.

געבוירן איז ער אין ראַגאָווע אין יאָר 1875. צו 2 יאָר האָבן זיך זיינע עלטערן באַזעצט אינעם דערביי־איקן שטעטל קופישאָק, ווו ער האָט געלערנט אין חדר, אין ישיבות און פאַר זיך. זינט דעם אָנפאַנג פון ציוניזם געווען טעטיק אין דער באַוועגונג. אָחוץ די „שבועה" האָט ער ער אויך אָנגעשריבן אייניקע אַנדערע לידער און לעגענדעס, וועלכע זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין אַמעריקע, וואוהין פעלאָוויטש האָט אויסגעוואַנדערט אין 1906. זיי זיינען געזאַמלט אין דעם ביכל „לידער און לעגענדעס", נ״י, 1918 ז—ן פ״צ. ער האָט אויך אָפּגעדרוקט אייניקע פובליציסטישע אַרטיקלען און איבערזעצונגען אין „וואַרהייט" און „אידישן טאָגעבלאַט", אַ יידישע לעגענדע „ר׳ חנניא בן הכינאי" אין „יידישן קעמפער" און „די געבורט פון דער שבועה" אין „דאָס אידישע פאָלק", נאָוו. 1928.

דריי יאָר האָט פעלאָוויטש פאַרבראַכט אין ניו־יאָרק, וואו ער האָט דערלערנט דעם דרוקער־פאַך. אין 1909 איז ער געקומען קיין באַלטימאָר און אויפגעעפענט אַן אייגענע דרוקערייַ, וועלכע ער האָט אָפּגעירט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

כאָטש פעלאָוויטש איז צוליב פרנסה שטענדיק גע־וען אַ מענטש פאַרהאַרעוועטער, דאָך האָט מען אים פון צייט צו צייט געקענט זען ביי געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און איז אין האַרצן פאַרבליבן אַן איבערגעגע־בענער ציוניסט, אויף וואָס עס קענען עדות זאָגן זיינע ראַמאַנטישע ציון־לידער, וועלכע ער פלעגט תמיד אונ־טערזינגען ביי דער אַרבעט.

פעלאָוויטש האָט אָנגעשריבן „די שבועה" אין ווילנע, אין יאָר 1903, פורים תרס״ג. די מוזיק האָט פאַרפאַסט מ. בערנשטיין. „די שבועה" האָט איבערגעזעצט אין העברעאיש ק. ל. סילמאן און פאַרעפנטלעכט אין „החיים והטבע".

ליטווישע יידן

אין דער וועלט

ב. י. זאַק

ליטווישע יידן אין קאנאדע

פון קאָוונע ביז לאנקאסטער

די אומשטענדן, וואָס זיינען אין דעם פאַריקן און היינטיקן יאָרהונדערט געווען אַזאַ דינאַמישער כוח אין לעבן פון די יידישע מאַסן פון צענטראַל־און מזרח־אייראָפּע, בעת זיי האָבן פון דאָרט זיך אַ לאָז געטאָן וואַנדערן, האָבן אויך ניט געהאַט אויסגעמיטן די ליטווישע יידן. אויך זיי האָבן צוליב אַזעלכע אָדער אַנדערע סיבות זיך געגעבן אַ ריר און אַ הייב פון די אַלטע ערטער, זיך אַוועקגעלאָזט אין נייע, ווייטע לענדער אַריין, וואוהין זיי האָבן, דער עיקר, זינט דער צווייטער העלפט פון פאַריקן יאָרהונדערט, אַריבערגעוואַנדערט און זיך דאָרט באַזעצט.

היינט קאָנען מיר זען, אַז דאָס איז אפשר געווען דער ווילן פון דער השגחה אַליין, אַז דאָס זאָל אַזוי פאַסירן. עס איז באַשערט געווען, אַז יענע ליטווישע יידן אָדער זייערע אָפּשטאַמיקע, וועלכע געפינען זיך איצט אין דרום־אַפריקע, אין אויסטראַליע און אין די פאַרשיידענע אַמעריקאַנער לענדער, קאָנאַדע אַריינגערעכנט, זאָלן בלייבן לעבן. דורך זיי איז פון דעם אַמאָליקן ליטווישן יידנטום, מיט אַלץ וואָס עס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט, פאַרבליבן כאָטש אַ שטיקל זכר.

עס איז געווען באַשערט, אַז זיי זאָלן קאָנען אויסמיידן דאָס וואָס האָט געטראָפן זייערע טאַטעס, מאַמעס, שוועסטער, ברידער, קרובים אָדער פריינט, וועלכע האָבן ניט געהאַט דאָס גליק ווי זיי, צו קאָנען מיט יאָרן פריער נאָך אַרויסרייסן זיך פון דעם אומגליקלעכן לאַנד, וואו די נאַצישע חיות־רעות האָבן אין די יידישע שטעט און שטעטלעך מיט אַזוי פיל קאַניבאַליזם בלוטדאָרשטיקייט אומגעבראַכט די, וועמען זיי האָבן געקאָנט, און אָפּגעווישט אַלע שפורן פון דעם פריערדיקן יידישן לעבן דאָרטן.

אויך קאָנאַדע, ווי מיר האָבן עס אָנגעמערקט, האָט דורך דער זעלביקער צייט אויפגענומען ביי זיך אַ צאָל יידן, וואָס זיינען אַהער אַריבערגעקומען פון ליטע. מיר ווייסן ניט ווי גרויס אָט די צאָל איז ווען עס איז געווען, אויך ניט וויפל ליטווישע יידן עס געפינען זיך בכלל אין דעם דאָזיקן לאַנד היינט. דאָס איז אַ זאַך וועגן וועלכער אונדזער אָפּיציעלע סטאַטיסטיק, דווקא אַ זייער אויספירלעכע, דערציילט אונדז גאָרנישט. אין די קאָנאַדער צענזוס־ציפערן געפינען מיר יאָ אַ רובריק „ליטווישׁ". דאָס איז אָבער לחלוטין ניט חל אויף יידן, נאָר אויף ליטווינער בכלל, — חוץ בלויז דאָ, וואו עס רעדט זיך וועגן די וואָס זיינען געבוירן אין ליטע. און אָפילו בנוגע זיי קאָנען מיר נאָטירלעך ניט וויסן וויפל עס זיינען יידן, און וויפל ניט־יידן. עס איז אין שייכות דערמיט כדאי צו באַמערקן, אַז לויט דער קאַנאַדער פאָלקס־ציילונג פון 1941, איז די צאָל ליטווישׁ־געבוירענע אין לאַנד — 6.804 — געווען קלענער פון דער צאָל וואָס האָבן זיך געהאַט אָנגעגעבן פאָר ליטווינער על פי אָפשטאַם — 7.789, און אויך קלענער פון דער צאָל, וואָס האָבן אָנגעגעבן ליטווישׁ פאָר זייער מוטער־שפראַך — 6.910. דעם דאָזיקן פאַקט ברענגט איך דאָ בלויז, דרך אַגב, מחמת מיט דער איצטיקער אַרבעט קער זיך דאָס ווייניק אָן.

אין וועלכער צייט, נאָך דעם ווי אין אייראָפּע האָט זיך געהאַט אויפגעהויבן אַ יידישע אויסוואַנדערונג, האָבן ליטווישע יידן אָנגעהויבן צום ערשטן קומען קיין קאַנאַדע? ווער זיינען זיי געווען, פון וואַנען זיינען זיי געקומען, און אין וועלכע ערטער האָבן זיי ביים באַטרעטן דעם קאַנאַדער באָדן געזוכט זיך צו באַזעצן?

וואָס פאַר אַ ראָל האָבן ליטווישע יידן זינט אָט יענער צייט בכלל געשפילט און שפילן עד היום אין דעם יידישן לעבן פון דער דאָזיקער יונגער מדינה, וואו עס איז אויפגעקומען, באַזונדערס זינט דעם אַנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט, אַזאַ פיינער און בליענדיקער יידישער ישוב?

דער ענטפער אויף די אַלע פראַגעס ברענגט פאָר אונדז אַרויס אַ רייַ זייער אינטערעסאַנטע זאַכן. עס איז וויכטיק דערמיט זיך צו באַקענען, מחמת מיר דערזעען דאָ פאָר זיך ווי אַזוי און דורך וועמען עס זיינען אין אַ גרויסער מאָס געלייגט געוואָרן די יסודות, מען קאָן אָפילו זאָגן, דער גאַנצער פאַקטישער הינטערגרונט פון דעם היינטיקן יידישן לעבן אין קאַנאַדע.

פאָר אַ סך וועט דאָס אפשר זיין נייַ, אָבער דאָס טרעט פאָר אונדז אַרויס מיט פולער בולטקייט, אַזוי גיך ווי מיר נעמען זיך אונטערצוזוכן דעם איראָפּעאישן „יחוס" בנוגע די געבורט־לענדער פון אַמאָליקע יידישע אימיגראַנטן אין קאַנאַדע. מיר דערוויסן זיך, אַז דער רוב זיינען געווען אַזעלכע יידישע אימיגראַנטן פון ליטע, וואָס צווישן זיי האָבן זיך געפונען די פיאָנערן און בויערס פון אונדזער היינטיקן ישוב דאָ אין לאַנד. די דאָזיקע אַמאָליקע ליט־וויש־יידישע איינוואוינער, אָדער זייערע אָפּשטאַמערס, האָבן צום דאָזיקן ישוב פיל בייגעטראָגן. זיי האָבן דעם היגן יידישן לעבן געגעבן דעם גרעסטן שטויס פאָרויס, און ניט בלויז אין דער קאַנאַדער מעטראָפּאָליע אַליין, נאָר איבערן גאַנצן לאַנד.

מיר קומען דערפון צום אויספיר, אַז די קליינע ליטע איז דורך אַ צייט מיט יאָרן געווען דער רעזערוואואָר, וואָס פון אים האָבן קאַנאַדער יידן געציגן זייערע בעסטע כוחות. עס איז אמת, אַז די צאָל וואָס איז אַהער אַריבער־

געקומען פון די ליטווישע שטעט און שטעטלעך איז געווען ניט גרויס. אָבער דאָ האָט ניט אַזוי געשפילט אַ ראָל די צאָל, ווי די די אַריבערגעקומענע גופא. דאָס וואָס זיי האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט אין איכות, איז פֿאַר דעם יונגן, וואַקסנדיקן ישוב געווען ממש ניט אָפּצושאַצן.

די דאָזיקע יידישע אימיגראַנטן האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט אי תורה, אי וועלטלעכן וויסן. זיי האָבן מיטגעבראַכט ווי אַ טייל פון זייער גייסטיקן „באַגאַזש" אַ וואָרעמע צוגעבונדנקייט צו די אַלטע טראַדיציעס פון אונדזער פֿאָלק, און יענעם „עפּעס", וואָס זיי האָבן אין זיך אייגנגעזאַפּט אין דער אַלטער היים, יענעם שטאַרקן יידישן געפּיל, וואָס זיי האָבן אַזוי טיף אייגנגעזויגן אין זייער בלוט און וואָס דורך זיי זיך לייכט געלאָזט איבערגעבן צו אַנדערע, זיך געלאָזט אָפּשטעמפּלען אויף יעדן צווייג פון יידישן לעבן, מיט וועלכן זיי זיינען אין דעם נייעם לאַנד געקומען אין באַריר.

וועג מיר באַקענען זיך מיט דער ראָל וואָס די און יענע יחידים האָבן געשפּילט צווישן קאַנאַדער יידן, ווי אויך מיט דעם וועג זיי אַליין זיינען געווען, וועט וועלן קלאָר דאָס, אויף וואָס מיר ווילן אָנווייזן. מען דערמאָנט נאָך עד היום דעם זייער טשיקאַוון פֿאַל, וואָס איז זיך אַמאָל פֿאַרלאָפן מיט דער יידישער קהילה פון דער שטאָט קוויבעק. די קוויבעקער יידן האָבן זיך געגייטיקט אין אַ שוחט און זיי האָבן וועגן דעם אַריינגעגעבן אַ מודעה אין שרהזאַנס „יידישע גאַזעטן". זיי האָבן אָבער געשטעלט אַ תנאי, אַז ער טאָר ניט זיין קיין „ליטוואַק". אַז אַ שוחט זאָל זיין אַ ילידּ־ליטע, איז אין זייערע אויגן מסתמא געווען אַ גוואַלטיקער פּסול. אָבער גראָד צווישן די אַמאָל אַריבערגעקומענע ליטווישע יידן, אָדער זייערע אָפּשטאַמערס, האָבן זיך געפונען און געפּינען זיך אויך היינט די פיינסטע יידישע משפּחות אין קאַנאַדע. דאָס זיינען משפּחות וואָס האָבן פון זיך אַרויסגעגעבן די בויערס פון אונדזערע וויכטיקסטע אינסטיטוציעס, גרויסע רבנים, באַוואוסטע כלל־טוערס, געזעלשאַפטלעכע פירערס, פּראָמינענטע מעדיקער, שרייבער, קינסטלער און אַנדערע, וואָס האָבן מיט עפּעס וואָס זיך אויסגעצייכנט, אָדער צייכענען זיך אויס, וואָס האָבן אין היגן יידישן לעבן אַזוי פיל אַרייַנגעבראַכט, און וועמען זיינען היינט באַוואוסט איבערן גאַנצן לאַנד.

דער ערשטער ליטווישער ייִד — דער ערשטער, לויט ווי עס איז מעגלעך געווען פעסטצושטעלן — וואָס איז קיין קאַנאַדע אַריבערגעקומען, איז געווען משה בילסקי (1829—1923), דער פאָטער פון דער גרויסער קאַנאַדער יידישער כלל־טוערין מרס. א. י. פרימאן (1885—1940) און פון מרס. אלען בראַנפמאַן. ער איז געבוירן אין קאָוונע און האָט אין קאַנאַדע אייגנגעוואַנדערט אַרום 1840, בעת ער איז אַלט געווען 11 יאָר. ער איז געקומען צוזאַמען מיט זיין פאָטער, אליהו בילסקי, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין מאָנטרעאָל. זיין פאָטער האָט אין 1857 פאַרלאָזט קאַנאַדע און איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, און משה בילסקי האָט זיך דאָן אַריבערגעקליבן קיין אָטאַווא — דער ערשטער ייִד, וואָס האָט זיך באַזעצט אין דער קאַנאַדער הויפּטשטאָט.

זיין קאַריערע די ערשטע יאָרן איז געווען, ווי מען האָט עס אין זיין צייט אָנגערופן, ספּעקטאַקלדיק. בעת מען האָט אין דער קאַנאַדער פּאַציפּישער פֿראָווינץ געהאַט אַנטדעקט גאָלד, האָט ער צוזאַמען מיט אַנדערע גאָלדזוכערס זיך אויך אַוועקגעלאָזן אַהין. אין 1863 האָט ער אין סאַן־פֿראַנציסקא זיך אָנגעשלאָסן אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי. דאָס איז געווען, בעת דער בירגער־קריג איז אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן געווען אין פולן שוואונג. אין 1867 אָבער, האָט ער זיך צוריק אומגעקערט קיין אָטאַווא און זינט יענער צייט האָט ער זיך אינגאַנצן געווידמעט דער יונגער קהילה דאָרטן, וואו ער איז אין משך פון איבער אַ האַלבן יאָרהונדערט געווען אַ קאַנטיקע פיגור און איינער פון די אַקטיוווסטע און איבערגעגעבנסטע יידישע טוערס.

מיט זיבעצן יאָר שפּעטער נאָך זיין קומען קיין קאַנאַדע, הערן מיר פון נאָך אַ ליטווישׂ־יידישן אימיגראַנט. דאָס איז געווען נח פרידמאַן (1831—1881), אויך פון קאָוונע. עס לאָזט זיך אַפֿילו גלייבן, אַז אין דער צווישנצייט האָבן געמוזט זיין נאָך אייגנגעוואַנדערטע פון ליטע. מיר ווייסן אָבער ניט ווער זיי זיינען געווען. מיר ווייסן אויך ניט פאַרוואָס נח פרידמאַן, וועלכער איז געקומען אין 1857, האָט זיך דאָן גראָד באַזעצט אין צפון לאַנקאַסטער, אין דער פֿראָווינץ אָנטאַריאָ — אַ געגנט, וואָס מען האָט נאָר וואָס געהאָט געעפּנט פאַר קאָלאָניזאַציע. פון וועמען האָט ער דאָן געהאָט געקראָגן זיינע ידיעות וועגן יענעם פלאַץ? איז דאָס אפשר ניט געווען פון קרובים אָדער באַקאַנטע, וועלכע זיינען קיין קאַנאַדע געווען אַריבערגעקומען נאָך פאַר אים?

די געגנט אַרום לאַנקאַסטער האָט באַלד צוגעציען זיך נאָך ליטווישע יידן, וועלכע זיינען דאָרט געקומען אין די שפּעטערדיקע יאָרן. דאָרט האָט זיך ביסלעכווייז געשאַפן אַ קליינע ליטווישׂ־יידישע קאָלאָניע, וואָס האָט אָבער זיך ניט געקאָנט האַלטן צוליב דעם, וואָס זי האָט זיך ניט פאַרגרעסערט. צווישן די אַריבערגעקומענע האָבן זיך געפונען נח פרידמאַנס שוואָגער — חיים קעלערט פון קאָוונע, שלמה לעווינסאָן פון מאַריאַמפּאָל און נאָך אַנדערע. דער רוב פון זיי האָבן אָבער שפּעטער זיך אַריבערגעקליבן קיין מאָנטרעאָל, — דעם עלטערן און גרעסערן צענטער, וואָס האָט שוין געהאַט אַן אייגעשטעלט יידיש לעבן.

מיט די דאָזיקע אַריבערגעקומענע ליטווישׂ־יידישע אימיגראַנטן פון יענעם פעריאָד — און צו זיי דאָרף מען צורעכענען נאָך אייניקע וואָס זיינען געקומען מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער — איז געבליבן פֿאַרבונדן דער אויפבוי פון אַ גרויסער קאַנאַדער אינדוסטריע — די קליידער־אינדוסטריע, וואָס ביי איר זיינען היינט באַשעפטיקט צענדליקער, טויזנטער מענטשן. מיט זיי איז אויך געבליבן

פארבונדן אַ פריער קאפיטל אין דעם יידישן קהילה־לעבן פון דער קאנאדער מעטראפאליע, וואו זיי האבן אין זייער צייט געשפילט אזא ראל און געגנומען אן אנטייל אין די פארשיידענע ארטיקע יידישע טעטיקייטן, וואס האבן דעמאלט אנגעהויבן אויפקומען.

זייערע נעמען, פונקט ווי די נעמען פון נאך אַ סך אנדערע ליטווישע יידן, וועלכע זיינען אריבערגעקומען אין די שפעטע זעכציקער, זיבעציקער און אכציקער יארן און זיך באזעצט אין מאנטרעאל, ווערן זיך כסדר דורך אין דעם פנקס פון דער „שער השמים"־שול — די צווייטע עלטסטע געמיינדע אין לאנד (צום ערשטן געגרינדעט אין 1846), וואס איז היינט זיך אזוי צעוואקסן. זיי ווערן זיך אויך דורך אין די פראטאקאל־ביכער פון דער מאנטרעאלער „יאנג מענס היברו בענעוואלענט סאסייעטי", — דעם פילאנטראפישן פאראיין, וואס ארום אים האט אין משך פון אַ סך יארן זיך קאנצענטרירט אַ וויכטיקער טייל פון קאנאדער יידישן לעבן. דאס איז דער פאראיין, וואס פון אים איז ארויסגעקומען דער שפעטערדיקער „באראן דע הירש אינסטיטוט" און זיינען ארויסגעוואקסן אלע הייבטיקע פארצווייגטע יידישע צדקה־טעטיקייטן אין מאנטרעאל.

אט די דאזיקע אלע ליטווישיידישע אימיגראנטן פון יענער צייט זיינען פאר דעם יונגן ישוב דעמאלט געווען אַ גרויס געווינס. דאס איז געווען אן עלעמענט, צווישן וועלכן עס האבן זיך געפונען אי בויערס, אי וועגווייזערס. זיי האבן געגעבן דעם טאן פאר אַ סך זאכן. אין אלצדינג האט ביסלעכווייז זיך געגומען פילן זייער באזונדערע השפעה, און דאס וואס האט זיי אזוי שטארק אונטער־שיידט פון זייערע איינגעוואנדערטע ברידער פון אַנדערע טיילן אייראפע. זיי זיינען תמיד געווען צווישן די, וואס האבן געגומען גרינדן יידישע ארגאניזאציעס, וואס האבן געבויט שולן און בתי־מדרשים און געגומען איינפירן דעם טראדיציאנעלן חדר. זיי האבן געזארגט ניט בלויז ווי צו באפרידיקן די יידישע מאטעריעלע נויטן, נאר אויך די גייסטיקע. דער עיקר איז יידישע דערציאונג געווארן איינע פון זייערע גרעסטע זארגן.

אויב אט דאס אלץ איז בכלל געווען דער גייסט, וואס האט נאך ארום סוף פאריקן יארהונדערט געגומען פאַמעלעך איבערפארעמען דאס יידישע לעבן אין קאנאדע, קענן דעם ווילן פון די וואס האבן דאס ניט געווואלט, וואס האבן אויף דער דאזיקער דערשיינונג גראד געקוקט אזוי קרום, — דאן זיינען דאס געווען ליטווישע יידן, וואס האבן צו דעם בייגעטראגן אַ זייער גרויסן חלק — אייניקע פון זיי מער, אַנדערע ווייניקער.

די כהנס פון בודאוויץ

באזונדערס האט זיך אויסגעצייכנט די בכבודיקע משפחה פון די כהנס, וועלכע האט אין אַ פולער מאס פארקערפערט מיט זיך די פיינסטע יידישע טראדיציעס און אייגנשאפטן, וואס זי האט מיט זיך מיטגעבראכט פון דער אלטער היים. זי האט די דאזיקע טראדיציעס און אייגנשאפטן זיך באמיט כסדר אויפצוהאלטן, און איר השפעה צווישן קאנאדער יידן איז במשך פון איבער אַ האלבן יאר־הונדערט געווען זייער גרויס. די דאזיקע השפעה, וואס איז פאראנטוואָרטלעך פאר אַ סך זאכן, וואס דער היגער נייע־רער ישוב קאן אויף זיי אנווייזן, האט זיך נאך געלאזט שטארק פילן ביז לעצטנס.

דאס איז די משפחה פון זייער חשובן און ביי זיין לעבן אזוי באליבטן זקן־הרבנים פון מאנטרעאל און גאנץ קאנאדע הרב צבי הכהן זצ"ל (1862—1950). וועגן דעם לעבן פון דער דאזיקער גרויסער יידישער פערזענלעכקייט, אַ סך יארן דער שטאלץ פון קאנאדער יידן, וועט נאך אויס־קומען צו ריידן. דא ווייל איך בלויז באמערקן, אז דעם ליטווישן דארף (בודאוויץ), וואו די כהנס האבן געוואוינט, דערמאנט אויך א. ז. לעווין־עפשטיין אין זיינע „זכרו־נות" * בעת ער שילדערט אזוי בילדעריש זיין היים־שטעטל ווילקאווישק. ער דערציילט, אז אין דער ווילקאווישקער אומגעגנט האבן געוואוינט אַ סך יידן אין דערפער. עס האבן צווישן זיי זיך געפונען אי רייכע, אי למדנים, און די דאזיקע „ישובניקעס", ווי מען פלעגט זיי רופן, פלעגן מיט זייערע ביישטייערונגען העלפן אויסהאלטן די ווייל־קאווישקער אינסטיטוציעס. „אזוי געדענק איך", שרייבט ער, „דעם דארף בודאוויץ, לעבן ווילקאווישק. דארטן האבן געוואוינט עטלעכע ברידער, די כהנס — זיי און זייערע פאמיליעס. אלע זיינען זיי געווען גרויסע למדנים און בעלי־צדקה. אין דער שטאט מאנטרעאל, קאנאדע, לעבט נאך היינט אייגער פון אט דער משפחה. דאס איז הרב צבי הכהן, וועלכער האט נאך בעת ער איז געווען אַ יינגל פארלאזט דעם דארף און איז אַוועקגעפארן לערנען קיין וואלאזשין. אויך זיין פליימעניק, דער באוואוסטער עסקן, לעאן קאהען פון מאנטרעאל, געהערט צו דער משפחה כהן „פונעם דארף בודאוויץ, וואס לעבן ווילקאווישק".

דער ערשטער פון דער דאזיקער משפחה, וואס האט איינגעוואנדערט קיין קאנאדע איז געווען אליעזר כהן (1844—1914), דער עלטערער ברודער פון הרב צבי הכהן. זייער פאטער איז געווען ר' חיים הכהן ז"ל, — אַ למדן און מופלג, וועלכער האט געשטאמט פון גרויסן רבנישן יחוס, און פון וועמען זיינע זין, קאנטיק, האבן אין מעלות געהאט געירשנט זייער פיל.

אליעזר כהן איז אריבערגעקומען אין 1869. ער האט אין דער היים געקראגן אַ גוטע יידישע דערציאונג, האט געלערנט אין דער וואלאזשינער ישיבה, און דאס, צו־זאמען מיט דער אטמאספערע ביי זיי אין הויז, האט אים געהאט צוגעגרייט פאר דער ראל וואס אים איז אין קאנאדע אויסגעקומען שפילן מיט יארן שפעטער. דאס איז געווען, וועו אין אים האט אויפגעוואכט דער יידישער עסקן, דער

* א. ז. הלוי לוין־עפשטיין: „זכרונותי", תל־אביב, תרצ"ב.

ענערגישער טוער וואס האט זיך געווידמעט יענע יידישע אינטערעסן, וועלכע זיינען אים געווען נאענט.

ווי אנדערע ליטווש־יידישע אימיגראנטן פאר אים, האט אויך ער ביי זיין אנקומען אין דעם נייעם לאנד צו־ערשט זיך באזעצט אין דער פראווינץ אנטעריא. אין 1883, אבער, האט ער זיך אריבערגעקליבן קיין מאנטרעאל, וואו ער האט זיך געלאזט אריינציען אין פארשיידענע יידישע טעטיקייטן און איז געווארן איינער פון די איבערגע־געבנסטע ארטיקע יידישע טוערס.

אלץ האט אים פאראינטערעסירט. צי דאס איז געווען די מאנטרעאלער ת"ת, וואס איז געווארן זיין אידעאל און וועלכער ער האט מיט אזא בריטהארציקייט געהאלפן אויפהאלטן; די „שערי השמים"־שול, וואס האט שוין ארום יענער צייט אנגעהויבן זיך שטארק פונאנדערוואקסן, און וואס ער איז געווארן איינער פון אירע פירערס; יידישע צדקה־טעטיקייטן, חיבת־ציון אדער יידישע קא־לאניזאציע בכלל — האט ער דא אויפגענומען מיט איין און דעם זעלביקן ענטוזיאזם, מיט אויפריכטיקייט. זיין כלל־טוערישע ענערגיע, וואס האט געזוכט אלערליי אויס־גאנגען, האט אנגעשטעקט אנדערע. ער איז געווען פון די ערשטע קאנאדיזירטע יידן, וואס האבן פיל געארגט פאר יידישער דערציאונג.

דעם חוש פאר פילזייטיקע יידישע אינטערעסן, מיט וועלכע ער האט זיך אפגעגעבן, האט ביי אים איבערגענו־מען זיין עלטערער זון, לייאן קאהען (1868—1937), וועל־כער האט אים ווייט איבערגעשטיגן. ער איז אין זיין כלל־טועריי געווען א מענטש מיט א פיל ברייטערן פארנעם און ער האט מיט א סך זאכן זיך געמאכט באליבט ביי אנדערע. זיין פערזענלעכקייט האט אימפאנירט, האט צוגעגעבן פרעסטיזש אלץ אין וואס ער איז אריינגעצויגן געווארן, און זיינע עפנטלעכע פארדינסטן זיינען געווען פילפאכע.

לייאן קאהען איז אריבערגעקומען קיין קאנאדע צו־זאמען מיט זיין מוטער, וועז ער איז געווען דריי יאר אלט. דאס איז געווען אין 1871. די פאמיליע האט א היפשע צייט געהאט געוואוינט אינעם קליינעם שטעטל מאבערלי, אין דער פראווינץ אנטעריא, אבער שפעטער האט זי זיך אריבערגעקליבן קיין מאנטרעאל. דער יונגער לייאן קאהען איז גיך צונויפגעוואקסן געווארן מיטן נייעם ארט, וואו ער האט פאר זיך געפונען אזא ברייטן פעלד. א פאלקס־מענטש מיט א געבוירענעם חוש פאר יידישע נויטן, האט זיין אינפלוס זיך דא גענומען שטארק פילן.

ניט דא, פארשטייט זיך, איז דער פלאץ זיך אפצו־שטעלן אויף די אלערליי פאזן פון זיין טעטיקייט, וואס נעמען ארום א משך פון באלד א האלבן יארהונדערט. עס וועט זיין געגנוג צו זאגן, אז ער איז אלע יארן גע־שטאנען אין סאמע צענטער פון יידישן לעבן. ער איז געווען סעקרעטאר פון ערשטן קאמיטעט אויסצוקעמפן גלייכע שול־רעכט פאר די יידישע קינדער פון מאנטרעאל, א לאנגע צייט פרעזידענט פונעם „בארן דע הירש אינ־סטיטוט", אן אינסטיטוציע, וואס האט אין זיך איינגע־שלאסן פארשיידענע יידישע טעטיקייטן; פרעזידענט (עט־לעכע צענדליק יאר נאכאנאנד) פון „שער השמים"־שול (די גרעסטע אין לאנד); הויפט־אנפירער פון דער ייק"א־ארבעט אין קאנאדע; פרעזידענט פון קאנאדער יידישן קאנגרעס; פרעזידענט פון די פארשיניקטע קאנאדער יידישע מלחמה־הילף ארגאניזאציעס, געווען פארבונדן מיט נאך א סך אנדערע אינסטיטוציעס און ארגאניזירטע קערפערשאפטן, וואס האבן אין זיין צייט זיך באוויזן אויף דער יידישער גאס.

די דאזיקע פילזייטיקע ראל זיינע האט אמאל גאנץ ריכטיק כאראקטעריזירט ראביי ד"ר הערמאן אבראמא־ויטש ז"ל, פון דער „שער השמים"־שול אין מאנטרעאל (אויך א ליטווישער יידי). ער האט וועגן אים ביי א געווי־סער געלעגנהייט זיך אויסגעדריקט, אז ער האט פארקער־פערט אין זיך „אי מזרח, אי מערב", און אז „ער איז געווען די בריק צווישן פינסק און וואשינגטאן"... פינסק און וואשינגטאן — די יידישע וועלט און די גויאישע וועלט, צווישן באזונדערע, גאנץ פרעמדע וועלטן, צווישן וועלכע עס ליגט אזא דיסטאנץ, — עקסטרעמען וואס קאנען זיך ניט צונויפקומען. אבער לייאן קאהען האט געווייזן, אז זיי קאנען אונטער געוויסע אומשטענדן זיך יא צונויפקומען.

אומקערנדיק זיך צוריק צו די „כהנס פון בודאוויץ", בעט זיך דא לשם פארגלייך צו זאגן, אז דאס וואס לייאן קאהען איז געווען פאר קאנאדער יידן וויי א גרויסער געזעלשאפטלעכער טוער, איז זיין באריטער פעטער, הרב צבי הכהן זצ"ל, פאר זיי געווען וויי א נאציאנאל־רעלי־גיעזער פירער, וויי א פארשטייער פון ארטאדאקסישער יידישקייט, און וויי דער ווארטזאגער פון די וועלכע באמיען זיך אריינצוברענגען אין היגן יידישן לעבן דעם גייסט פון תורה און פון דער אלטער יידישער פארוואלטקייט.

הרב צבי הכהן איז געבוירן אין בודאוויץ, אין זיין דרייסיקסטן לעבנס־יאר אריבערגעקומען קיין קאנאדע. געקומען איז ער אן אנגעזאפטער מיט תורה און מיט וויסן, א באלאדענער מיט דעם רייכסטן באגאזש וואס אן אימיגראנט האט מיט זיך געקאנט ברענגען. דאס איז געווען — אלץ וואס ער האט געקאסן אין די באריטע גרויסע ישיבות וואו ער האט אין דער היים געלערנט. איז דאך דאס אין אט יענע ישיבות, וואו עס האט זיך געהאט אויסגעפארעמט די שפעטערדיקע גרויסע גייסטיקע פער־זענלעכקייט פון דעם רב כהן, וועמען אלע האבן געקענט.

נאך אין זיינע יינגל־יארן, האט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיין חריפותדיקן קאפ און ארויסגעוויזן זעלטענע פעאיקייטן. זיין ערשטע דערציאונג אין תורה און אין תלמוד האט ער געקראגן ביי זיין פאטער. וועז ער איז געווארן 14 יאר האט מען אים אוועקגעשיקט קיין ווילקאוויש, וואו ער האט געלערנט ביי ר' מיכאל נאמן; צו 16 יאר האט מען אים געשיקט קיין ווילנע, אין „ראמאי־לעס קלויז", וואו דער ראש־ישיבה איז דעמאלט געווען

ר' בן־ציון חריף. דער יונגער אבער פעאיקער בחור, וועמען מען האט דארטן גערופן „הערשל ווילקאווישקער", האט צווישן זיינע חברים באויזן מיט זיין זעלטענער התמדה גיך זיך קונה שם צו זיין.

פון ווילנע איז ער געפארן קיין וואלאזשין, וואו זיינע ראשי־ישיבה זיינען געווען ר' נפתלי צבי בערלין (דער „נציב") און ר' חיים בריסקער. צו 18 יאר האט ער געקראגן סמיכה פון דעם באוואוסטן גאון ר' יעקב דוד סלוצקער (דער רידב"ז). מיט צוועלף יאר שפעטער האט ער פארלאזן זיין היים אין דער קליינער, ארעמער ליטע און זיך אוועקגעלאזט וואנדערן. ער איז געקומען קיין קאנאדע און זיך באזעצט אין מאנטרעאל.

ער איז אין פולן זין פון ווארט געווען א פיאנער, א בויער. ער האט א סך יארן פון זיין לעבן אוועקגעגעבן אויף צו דינען דעם יידישן כלל, אויף צו זארגן פאר יידישן חינוך און פאר אנדערע געזונטע יידישע אינטערעסן. ער האט פאר די דאזיקע אינטערעסן זיך אינגעשטעלט, אפילו געקעמפט, אויב מען האט עס באדארפט. ער האט געקעמפט ניט בלויז פון דער בימה אין שולן און בתי־מדרשים, אדער ביי יידישע פאלקס־פארזאמלונגען, נאר אויך אויף די שפאלטן פון „קענעדער אדלער" — די צייטונג, וואס איז פאר אים אפט געווען די טריבונע אויף צו לאזן הערן זיין ווארט.

די יידישע קהילה פון מאנטרעאל האט אים צו פאר־דאנקען פאר א סך זאכן, און זי וועט זיין אנדענק טייער האלטן. הרב צבי הכהן איז אין 1950 נפטר געוואָרן אין ווערמאנט, נ. י., אין הויז פון זיין טאכטער און איידעם, ביי וועמען ער האט די לעצטע יארן פון זיין לעבן זיך אויפגעהאלטן, וועו ער איז שוין געווען א זקן, איבער 90. ער איז געבראכט געוואָרן צו קבורה אין מאנטרעאל, וואו מען האט אין 1952 אים אויפגעשטעלט אן אוהל.

זייער ריכטיק האט וועגן אים זיך אויסגעדריקט הרב י. ל. זלאטניק, וועלכער איז דעמאלט געווען א תושב אין מאנטרעאל. הרב צבי הכהן — האט ער דאן באמערקט, — איז איינער פון די, וואס איז געשטאנען ביים וויגעלע פון דעם נייעם יידישן ישוב אין קאנאדע און א גרויסן אנטייל גענומען אין דער זארג, אז דער דאזיקער ישוב זאל אויסוואקסן געזונט און שטארק און ניט פארפרעמדט ווערן אין דער פרעמדער סביבה און ניט פארפרוירן ווערן פון די קאלטע צפון־ווינטן. ער איז איינער פון די ראשונים, וואס האבן אוועקגעלייגט א פעסטן פונדא־מענט פאר א געזונט יידיש־רעליגיעז און נאציאנאל לעבן אין קאנאדע".

די פרימאנס פון אטאווא

א נאמען, וואס וועט צווישן אלע אנדערע נעמען פון ליטווישע יידן אין קאנאדע קיינמאל ניט אויפהערן ארויס־שיינען, איז דער נאמען — פ ר י מ א ן. מיט דעם דאזיקן נאמען איז פארבונדן דער אומפארגעסלעכער אנדענק פון די צוויי גרויסע און לויטערע יידישע פערזענלעכקייטן, וועמעס הערצער זיינען געווען פול מיט ליבשאפט און וואַרעמקייט צו זייער ליידנדיקן פאלק, און וואס האבן דורך זייערע פיינע, נאבעלע מעשים זיך אליין געשטעלט דעם שענסטן מאנומענט.

ביידע האבן זיי געלעבט דעם זעלביקן לעבן, — געלעבט פאר אנדערע, פאר וועמען זיי האבן זיך תמיד מוסר־נפש געווען. זיי האבן געלעבט פאר דעם וואוילזיין פון די ארום זיי, און געלעבט, דער עיקר, פאר זייער אייגן פאלק, וועמעס חלומות און האפענונגען עס האבן זיי אינספירירט אין דער ארבעט, וואס זיי האבן זיך גע־ווידמעט.

קאנאדער יידן וועלן מיט דעם נאמען „פרימאן" אלעמאל זיין שטאלק. דאס איז א נאמען, ארום וועלכן עס האט זיך ארומגעפלאכטן א שיינע טראדיציע, און וואס מיט א סך יארן שפעטער וועלן ארום אים זיך אפילו שאפן מעשיות און זיך וועבן לעגענדעס. האבן דאך די פרימאנס אזוי לאנג פארקערפערט אין זיך דאס העכסטע און שענסטע אין נאבלקייט, אין פייגקייט, און דער עיקר, אין יידישער גוטסקייט. זיכער וועלן אט אזעלכע לעגע־דעס זיך שאפן ארום דעם נאמען און דער פערזאן פון ליליען פרימאן, די פרוי פון ארטשיבאלד י. פרימאן. זי איז געווען א פרוי, וואס האט תמיד געווייטיקט אויף דעם צער פון אירע מיטמענטשן, אבער וואס האט נאך מער געווייטיקט אויף דעם צער פון איר אייגן פאלק און אויף יעדן אומגליק, וואס איז ערגעץ פון יענער זייט ים באפאלן אירע שוועסטער און ברידער.

ליליען פרימאן איז געבוירן אין אטאווא, דעם 6־טן יוני 1885. זי איז געווען די טאכטער פון דעם אויבנדער־מאנטן משה בילסקי, דעם ערשטן ליטווויש־יידישן אימי־גראנט, וואס איז אריבערגעקומען קיין קאנאדע. אין 1903 האט זי חתונה געהאט מיט ארטשיבאלד י. פרימאן, וועלכער איז צו 13 יאר אריבערגעקומען מיט זיינע על־טערן פון ווירבאלן. זי האט פרי פארנומען דעם רוף פון די וואס זיינען געווען אין נויט און זי האט זיך ארייגגע־וואַרפן אין ארבעט לטובת הכלל. איר האַרץ, וואס איז אנגעפילט געווען מיט רחמנות און צערטלעכקייט צו אלעמען, איז באזונדערס אנגעפילט געווען מיט א סך ליבשאפט און וואַרעמקייט צו יידן. ציוניזם און די יידישע נאציאנאלע האפענונגען זיינען געוואָרן דער אידעאל, וועלכן זי האט זיך געווידמעט מיט לייב און לעבן.

ליליען פרימאן איז געווען די פרעזידענטין און איינע פון די גרינדערינס פון דער קאנאדער „הדסה". אונטער איר פירערשאפט איז די ארגאניזאציע אויסגע־וואקסן און איז געוואָרן א וויכטיקער צווייג אין קאנאדער ציוניזם. אין 1919 האט זי ארגאניזירט דעם „העלפינג הענד"־פאנד פאר ארץ־ישראל, וואס האט אהין אריבער־געשיקט קליידער און מעדיצין פאר דער מלחמה־געליי־טענער באפעלקערונג. איר אינספירירנדיקער גייסט און אייפלוס האבן זיך שטארק געלאזט מערקן אין יעדער גרעסערער און קלענערער נאציאנאלער אקציע.

עס איז ניט אָפּצושאַצן וויפל די דאָזיקע מערקוויר־דיקע פרוי האָט אויפגעטאָן פאַר דער בוי־אַרבעט אין ארץ־ישראל און פאַרן דאָרטיקן ישוב בכלל. איר בייטראָג צו די שפּיטאָל־איינריכטונגען אין דעם יידישן היימלאַנד, צו די פאַרשיידענע סאַניטאַרע אונטערנעמונגען — וואָס האָבן אויסגערייניקט מאַלאַריע־זומפּן א. אַ. וו. — דאָס אַלץ איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך, וואָס איז דירעקט געווען פאַרבונדן מיט איר אומדערמידלעכער טעטיקייט ווי די „הדסה"־פּרעזידענטין. אין ישראל גופא איז איר נאָמען פאַראייביקט געוואָרן דורך דעם ליליען־פרימאן פליגל פון דער אַגריקולטור־שול פאַר מיידלעך אין נהלל.

זי איז אויך אַ צייט געווען די אָנפירערין פון דעם „רויטן קרייץ" אין אָטאַוואַ, די גייסטיקע אָנפירערין פון אַ וועטעראַנען־אָרגאַניזאַציע, און איז געווען פאַרבונדן מיט נאָך אַנדערע קאַנאַדער טעטיקייטן. זי איז געווען וויצע־פּרעזידענטין פון קאַנאַדער אינסטיטוט פאַר בלינדע, אַן ערן־מיטגליד פון דער קאַנאַדער ליגע פון דער בריטי־שער אימפּעריע, און געווען זייער אַקטיוו אין אַלע פּאַטרי־אָטישע אָרגאַניזאַציעס. פאַר אָט דעם גרויסן און וואַרע־מען אינטערעס וואָס זי האָט אַרויסגעוויזן צו ענגלאַנד איז זי באַערט געוואָרן מיט דעם טיטל „אָפיציר פון דעם אָרדן פון דער בריטישער אימפּעריע". מיט אַ יאָר שפּע־טער האָט זי באַקומען דעם יובילי־מעדאַל. קאַנאַדע האָט שטאַרק אָפּגעשאַצט אירע אויפטוען פאַרן לאַנד און פאַרן פאַלק.

ליליען פרימאַן האָט זיך אָבער באַזונדערס פאַר־אייביקט דורך דער גרויסער אַקציע, וואָס זי האָט אין 1921 געהאַט אונטערגענומען — צו ראַטעווען יידישע יתומים פון דער צעפּאָגראָמירטער אוקראינע און זיי אַריבער־צוברענגען קיין קאַנאַדע. דער גורל פון די דאָזיקע אומ־גליקלעכע יידישע יתומים האָט זי דאַן גערירט, איר ניט געלאָזט רוען. זי האָט פּערזענלעך זיך משתדל געווען ביי דער קאַנאַדער רעגירונג אַז מען זאָל זיי אַהער אַריינ־לאָזן. ווען זי האָט געקראָגן די פאַרזיכערונג, אַז מען וועט דאָס טאָן, איז זי אַליין געפאָרן קיין אייראָפּע און פון דאָרטן אַריבערגעבראַכט 150 פון די דאָזיקע יתומים, וואָס זיינען פאַרטיילט געוואָרן אין קאַנאַדער יידישע היימען. יענער אויפטו אירער האָט אומעטום אַרויסגערופן דעם וואַרעמסטן לויב.

די, וועמען זי האָט דאַן אַריבערגעבראַכט, האָבן קיינמאָל ניט פאַרגעסן, וואָס זי האָט פאַר זיי געטאָן. זיי געדענקען די מוטערלעכע צערטלעכקייט וואָס זי האָט זיי אויף אַלע אופנים אַרויסגעוויזן, אַפילו דאַן, ווען זיי זיינען געוואָרן דערוואַקסענע און האָבן געקאָנט שוין אַליין זיך דורכשלאָגן זייער וועג אין לעבן. זיי וועלן איר אָנדענק אַלעמאָל טראָגן ביי זיך אין האַרצן, פּונקט אַזוי וועלן זי ניט פאַרגעסן הונדערטער אַנדערע מענטשן, וועמען זי האָט געטאָן אַלערליי טובות. ליליען פרימאן איז גע־שטאָרבן זייער פריצייטיק — דעם 2־טן נאָוועמבער 1940, ווען זי איז געווען בלויז 55 יאָר אַלט.

דאָס, וואָס „מאַמע" פרימאן, ווי אַ סך האָבן זי גע־רופן, איז געווען פאַר קאַנאַדער יידן, איז אין אַ גרויסער מאָס פאַר זיי אויך געווען איר חבר אין לעבן — אַרטשי־באלד י. פרימאן. עס וועט דאָך ניט זיין קיין גוזמא צו זאָגן, אַז אויב ער האָט באַוויזן צו ווערן אַזאַ וויכטיקע נאַציאָנאַלע פיגור אין לאַנד און קומען צו דער הייך, וואָס ער האָט דערגרייכט, האָט ער געהאַט זייער פיל צו פאַר־דאַנקען זיין פרוי.

ער איז געבוירן אין 1880, און דער אימיגראַנטן־שטראָם האָט אים צוזאַמען מיט זיינע עלטערן אין 1893 געבראַכט קיין קאַנאַדע. דער דאָזיקער שטראָם האָט אים אַהער פאַרטראָגן, ווי ער האָט פאַרטראָגן נאָך אַנדערע יידישע אימיגראַנטן — קינדער, וואָס זיינען אין קאַנאַדע אויסגעוואַקסן און וואָס האָבן אין זיך איינגעזאַפּט אַלץ, וואָס די קאַנאַדער סביבה האָט זיי געקאָנט געבן. קיינער פון זיי איז אָבער ניט געוואָרן דאָס, וואָס פרימאן איז געוואָרן. ער איז געוואָרן די פאַרקערפּערונג פון דעם ניי־אויפגעקומענעם קאַנאַדער יידישן דור.

די בעסטע און שענסטע אייגנשאַפטן וואָס מען קאָן געפינען ביים קאַנאַדער יידן פון דער שפּעטערדיקער צייט, האָט מען געקאָנט געפינען ביי אים, און אין אַ זייער גרויסער מאָס. מען האָט אים דערפאַר מיט רעכט געקאָנט באַצייכענען פאַרן פאָרשטייער פון ניי־אויפגעקומענעם יידישן דור אין דאָזיקן לאַנד — דעם דור וואָס פילט זיך צוגעבונדן צו אַלערליי יידישע אינטערעסן, אָבער וואָס פאַרמאָגט דאָך אין זיך אויך דאָס, וואָס בינדט אים צו צו קאַנאַדע גופא.

זיין קאַריערע, ווי אַ געזעלשאַפטלעכער טוער איז ניט געווען צו קאָלירפול אָדער ספּעקטאַקלדיק. ער האָט ניט געהערט צו די, וואָס ווערן געטריבן פון אַ שטאַרקן אינערלעכן דראַנג צו פאַרנעמען זיך ווייט און גרויס. זיינע גרויסע געשעפטלעכע דערפאָלגן האָבן אָבער ניט פאַר־טומלט די איידעלע מענטשלעכע סענטימענטן אין אים. זיין האַרץ האָט ניט אויפגעהערט צו שלאָגן מיט אַ סך וואַרעמקייט צו די בלוטיקע יידישע נויטן. ער האָט פרי זיך אידענטיפיצירט מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג און מיט אַלץ, וואָס איז נוגע געווען יידן. אַלץ האָט גע־פונען ביי אים דעם זעלביקן טיפן, מענטשלעכן אָפּקלאַנג.

פרימאן האָט ליב געהאַט צו ריידן וועגן דעם, וויפל דער ציון־אידעאַל האָט געמאַכט פולער און אינהאַלטס־רייכער זיין אייגן לעבן. און אין דעם האָט געשטעקט אַ גרויסער אמת. ער האָט פאַר ציוניזם, און פאַר קאַנאַדער ציוניזם בפרט, געטאָן גרויסע זאַכן. אָבער פּונקט אַזעלכע גרויסע זאַכן האָט די ארץ־ישראל באַוועגונג און דער אידעאַליזם, מיט וועלכן זי איז געווען דורכגעדרונגען, געטאָן אויך פאַר אים. דאָס איז פאַר אים געווען אי אַ קוואַל פון באַגייסטערונג, אי אויך די שול אין וועלכער ער אַליין האָט פיל געלערנט. דאָס האָט אים אויך גע־בראַכט צום פאָדערגרונט פון דער ברייטער יידישער עפנטלעכקייט.

דער אמאליקער ליטוויש־יידישער אימיגראנטן־יינגל האט אנגעהאלטן א פערזענלעכע פריינטשאפט מיטן קא־נאדער פרעמיער א סך יארן. ער איז אויך געווען נאענט באפריינדעט מיט נאך אנדערע אפיציעלע פערזענלעכקייטן אין דער קאנאדער היפּטשטאט. אט דער דאזיקער גרוי־סער יידישער כלל־טוער האט ביי אלעמען ארויסגערופן באוואונדערונג. פרימאן איז בכלל געווען א כלל־טוער וואס האט אלעמען אימפּאנירט מיט זיין הארציקייט. אין די עטלעכע צענדליק יאר וואס ער איז געשטאנען אין שפּיץ פון דער קאנאדער ציוניסטישער באוועגונג און וואס ער האט זיך אזוי נאענט אינטערעסירט מיט פּארשיידענע אנדערע גרויסע יידישע זאכן, האט ער עס געטאן מיט טיפער נשמהדיקער וואַרעמקייט, אויפריכטיק און איבער־געגעבן.

ער איז געווארן פירער פון קאנאדער ציוניסטן אין 1921 און איז פארבליבן אויף דעם פּאסטן ביז זיין טויט אין 1944. ער איז געווען א מיטגליד פון אקציאנס־קא־מיטעט און פון דער יידישער אגענטור, פארזיצער פון קא־נאדער קאמיטעט פאר יידישע מלחמה־יתומים, צענדליק יאר כסדר אויך געווען פרעזידענט פון דער „עדת־ישורון״־שול אין אטאווא.

קאנאדער ציוניסטן האבן אין יאר 1944 אנגענומען א באשלוס צו גרינדן אין ארץ־ישראל א קאלאניע אויף זיין נאמען.

שפּעטערדיקע איינגעוואנדערטע

מיר האבן שוין אויבן באמערקט, אז מען קאן ניט זאגן געוויס וויפל ליטווישע יידן עס געפינען זיך היינט אין קאנאדע, מחמת עס זיינען וועגן דעם ניטא קיין ציפערן, מיר ווייסן אבער יא, אז ווי קליין זייער צאל זאל ניט זיין, זיינען זיי צעשפרייט איבער דער לענג און ברייט פון דער דאזיקער מדינה. ליטע איז אין קאנאדע גוט פאר־טראטן. אומעטום טרעפן מיר אן געקומענע פון אירע שטעט און שטעטלעך, אפילו דערפער. אפילו אין גאר ווייטע מקומות איז ניט קיין זעלטנקייט צו טרעפן א יידן פון קאוונע, טעלז, ווילקאווישק, שאוול, זאגער, שקוד, יאנעוויץ, פּאזשעלווע, מאלאט, אניקשט, דארביאן און צענדליקער־צענדליקער נאך אנדערע ערטער. לויט אט די ערטער, פון וועלכע זיי שטאמען, וויקלט זיך פאר אייך פונאנדער פאקטיש די גאנצע מאפּע פון לאנד, וועלכן זיי האבן אמאל איבערגעלאזט הינטער זיך.

געקומען זיינען זיי אלע הויפּטזעכלעך אין די לעצטע פופציק יאר — כאטש אייניקע פון זיי פּיל פריער — צו־זאמען מיט דער אלגעמיינער מענטשלעכער כוואליע, וואס האט קיין קאנאדע זיך ארויסגעגאסן דורך אט דער צייט. כדאי צו באמערקן, אז די דאזיקע שפּעטער איינגעוואנ־דערטע געהערן צום זעלביקן סארט מענטשן, וואס די גאר ערשטע איינגעוואנדערטע, וועלכע זיינען געקומען פאר זיי. אויך זיי האבן מיט זיך מיטגעבראכט א סך פון יענע טיפּישע אייגנשאפטן, וואס דאס היינט פארשוואונ־דענע ליטווישע יידנטום האט פארמאגט אין זיך. דער בארימטער, היינט אונטערגעגאנגענער יידישער קיבוץ, וואס איז געווען דורכגעזאפט מיט די טראדיציעס פון השכלה, לומדות און געזונטן יידישן פאלקס־שאפן, האט פון זיך עפעס וואס מיטגעגעבן „אין וועג אריין״ צו די וואס האבן אים פארלאזט. וואס זיי האבן פון דארטן מיט זיך מיטגענומען, איז ניט געגאנגען פארלוירן. דאס קומט אונדזער היגן יונגן ישוב שטארק צונוץ.

עס איז דעריבער ניט קיין וואונדער, וואס אין כמעט יעדן טייל קאנאדע טרעפן מיר אן היינט ניט בלויז ליט־ווישע יידן, אדער זייערע אפשטאמערס, נאר אויך אזעלכע פון זיי, וואס נעמען אנטייל אין אלע טעטיקייטן און אין יעדער וויכטיקער יידישער באוועגונג. זיי זיינען נאציא־נאלע טוערס, געזעלשאפטלעכע עסקנים, קולטורעלע וואַרטזאגערס. זיי צייכענען זיך אויס מיט זייערע שאפונגען, מיט זייערע בייטראגן, און גיבן צו פארעם דער ארטיקער יידישער געזעלשאפטלעכקייט.

מיר האבן מיט א וויילע פריער, רייד־נדיק וועגן די פרימאנס, דערמאנט די שטאט אטאווא, וואו זיי האבן געלעבט. אין אטאווא טרעפן מיר אן נאך אנדערע ליט־ווישע יידן. לאמיר צווישן זיי דערמאנען דושאן דאוואר, וועלכער האט זייער פיל געטאן פאר דער דארטיקער יונגער יידישער קהילה; זיין זון ד״ר העגרי דאוואר, היינט א באוואוסטער מעדיקער אין יענער שטאט. אין אטאווא האט ר׳ יוסף דוד בערגער ז״ל, אייניער פון די גרויסע און באקאנטע ליטווישע למדנים, זינט 1905 א סך יארן געהאט פארנומען דעם כסא הרבנות. הרב בערגער האט באקומען סמיכה פון הרה״ג ר׳ נחום שפירא פון שאט, וועלכער איז געווען באוואוסט ווי דער „דאקשיצער עילוי״, פון הרה״ג ר׳ חיים ראצקער, פון יאנאווע, דעם מחבר פון „אורח חיים״, און פון נאך אנדערע. זיין זון, רבי ד״ר יוליוס בערגער, וועלכער איז געבוירן אין שאוול, איז אויפגעוויגן געווארן אין אטאווא. ער האט אבער נאך אין דער היים געקראגן א גוטע יידישע דער־ציאונג. אויף דער זייט ים האט ער שפּעטער אויך גע־לערנט אין דער הויכשול פון אטאווא, אין קאלאמביער אוניווערזיטעט, אין מעקגיל אוניווערזיטעט (מאנטרעאל) און אין יידישן טעאלאגישן סעמינאר אין ניו־יארק. רבי ד״ר יוליוס בערגער, וועלכער איז געווען פארבונדן מיט דער „שערי־ציון״־שול, מאנטרעאל, איז אויך א פעאיקער שריפטשטעלער, א פארשער און באדייטנדיקער יידישער געלערנטער. זיינע ליטעראריש ארבעטן וועלן אויפגע־נומען מיט גרויס אינטערעס. ער איז א צייט געווען לעק־טאר אינעם אריענטאלישן דעפּארטאמענט פון מעקגיל אוניווערזיטעט.

ליטווישע יידן געפינען מיר אין טאראנטא, א שטאט וואו דער גרויסער רוב פון דער יידישער באפעלקערונג באשטייט גראד פון אריבערגעקומענע פון פוילן. צווישן די ערשטע ליטווישע יידן דארטן דארף מען דערמאנען רבי נתן ראבינסאן, וועלכער איז געבוירן אין קאלוואריע און האט זיך באזעצט אין טאראנטא אינעם יאר 1877.

ער האט דאן איבערגענומען די פירערשאפט פון דער „בני שלום"־שול, איז עטלעכע יאר שפעטער געווען שוחט, חזן און מוהל פון דער דעמאלט נאך יונגער קהילה. אינעם יאר 1884 האבן אין טאראנטא זיך באזעצט מר. נייטן סמיט און זיין פרוי, וועלכע זיינען געקומען פון ליטע. מר. סמיט האט זיך פרי פאראינטערעסירט מיט יידישער דערציאונג און איז געווען אינער פון די וואס האבן מיטגעהאלפן אין דער גרינדונג פון דער ערשטער תלמוד־תורה אין יענער שטאט.

וועז מען רעדט וועגן דער יידישער קהילה פון טא־ראנטא, קאן מען געוויס ניט פארפעלן דעם נאמען פון אירע פיאנערן און באקאנטע כלל־טוערס — אליהו פולאן, וועלכער איז געבוירן אין טעלז. ער האט אין טאראנטא זיך באזעצט אינעם יאר 1885, ער האט זינט דאן גע־נומען אן אנטייל אין אלץ, וואס האט באריירט די יידן פון יענער שטאט. ער האט זיך באטייליקט אין אויפבוי פון א סך וויכטיקע אינסטיטוציעס, צוו. אנדערע, פון דער ערשטער תלמוד־תורה, פון דער צדקה־פעדעראציע, און איז געווען פארבונדן מיט פארשיידענע אנדערע טעטיקייטן. ער האט ווי א כלל־טוער ארויסגעוויזן גרויס איבערגעג־בנקייט צו אלע נאציאנאלע און געזעלשאפטלעכע יידישע אינטערעסן, איינער פון די פראמינענטסטע יידישע תושבים דארטן און זיינע פארדינסטן פאר יידן פון טאראנטא ווערן אנערקענט ביזן היינטיקן טאג.

אין דער זעלביקער שטאט טרעפן מיר נעמען פון נאך באקאנטע ליטווישע יידן — שמואל וועבער, דוד לאווין, יעקב אנדריוס, דעם באוואוסטן סעם קראניק, סעמיועל דזש. זאקס און נאך אנדערע. זיי אלע האבן אין פארשיידענע צייטן געשפילט א געוויסע ראל. באזונדערס זיינען די לעצטע צוויי ביז ניט לאנג געווען ענג פארבונדן מיט דעם יידישן לעבן פון טאראנטא און זיך געציילט צווישן די ענערגישסטע און אקטיוסטע יידישע כלל־טוערס דארטן. זייער פילזייטיקע ארבעט האט ארומגענומען אלע פאזן פון יידישער טעטיקייט. דער עיקר אנזעעוודיק איז זייער אנטייל געווען אויף צוויי פון די סאמע וויכטיק־סטע געביטן — דעם קאנאדער יידישן קאנגרעס און דער קאנאדער ציוניסטישער באוועגונג. סעמיועל דזש. זאקס, א געבוירענער אין קאנאדע, אבער וועמעס עלטערן זיינען געקומען פון ליטע, איז געווען פרעזידענט פון די קאנאדער ציוניסטן, פארנעמענדיק פרימאנס פריערדיקן פלאץ.

א „ליטוואק" איז אויך דער באקאנטער ארטשי ב. בענעט, וועלכער איז זינט א סך יארן א תושב אין טא־ראנטא. די פיינע פובליציסטישע פעדער וואס ער פאר־מאגט און די געזעלשאפטלעכע ענערגיע אין אים האבן אים זייער פרי געבראכט אין קאנטאקט מיט דער יידישער גאס.

ער האט אויף אלץ רעאגירט מיט לעבעדיקייט, — ווי עס קאן נאר אויף יעדער וויכטיקער יידישער דער־שיינונג רעאגירן איינער, וואס פארמאגט א ווארעם, פילנדיק הארץ און א וואך אויג.

בענעט איז געווארן אי אן ענערגישער טוער, אי א ווארטזאגער, צו וועמען מען האט אומעטום זיך צוגע־הערט מיט אינטערעס, מיט אויפמערקזאמקייט. מען האט צו אים זיך צוגעהערט, צי דאס איז געווען אין דער ציו־ניסטישער באוועגונג, אין וועלכער ער איז פרי ארייגגע־טראטן, אדער אין יעדער אנדער נאציאנאלער באוועגונג, צו וועלכער ער איז צוגעשטאנען. פונקט אזוי וואגיק איז זיין ווארט אויך אין אלץ, וואס איז נוגע דעם קאנאדער יידישן קאנגרעס אין וועלכן ער איז אמאל געווען איינער פון די אקטיווסטע טוערס.

ארטשי בענעט האט נאך מיט א סך יארן צוריק גע־זוכט אין ווארט און אין שריפט צו פאפולאריזירן דעם קאנגרעס־געדאנק.

ליטווישע יידן געפינען מיר אין נאך אנדערע פונקטן פון דער פראווינץ אנטאריא, אין נאענטער אדער ווייטער שכנות פון טאראנטא — אין קינגסטאן, האמילטאן, לאנ־דאן, ווינדזאר, קיטשענער, טימינס, קאקריין, קוירקלאנד לייק און נאך אנדערע ערטער. אריבערגעקומענע דאס רוב אין דעם היינטיקן יארהונדערט, האבן זיי זייער אמאליקע היים נאך ניט פארגעסן. דאס זיינען יידן, וואס האבן זייער ערשטע דערציאונג געקראגן אין דעם אמא־ליקן ליטווישן חדר. איר טרעפט צווישן זיי אפילו אזעלכע, פון דעם עלטערן דור, וואס האבן אויך געלערנט אין א ישיבה און וואס פארמאגן נאך אין זיך א סך פון דעם, וואס די אלטע היים האט אין זיי איינגעפלאנצט. זיי אלע אבער פילן זיך שוין טיף פארווארצלטע אין דעם נייעם לאנד, וואו זיי געפינען זיך, און מיט וועלכן זיי זיינען דורך אזוי פיל פעדעם צונויפגעבונדן.

ניט יעדער פון זיי, פארשטייט זיך, איז אריבערג־קומען אין דעם היינטיקן יארהונדערט. יידן פון ליטע האבן געגנומען זיך באזעצן אין געוויסע טיילן פון אנטאריא פיל פריער. אין האמילטאן הערן מיר פון חיים סידערסקי נאך אין יאר 1883, בעת ער האט אהין איינגעוואנדערט פון ליטע און דארטן זיך באזעצט. ער האט צווישן די ארום צווי צענדליק יידישע משפחות, וואס האבן אין האמילטאן דאן זיך געפונען, געשפילט א וויכטיקע ראל, אינטערעסירנדיק זיך מיט אלץ וואס האט די יונגע קהילה דארטן געקאנט באפעסטיקן.

אין האמילטאן איז אויך פרי אריבערגעקומען יצחק קאהען, וועלכער איז געבוירן לעבן קאוונע. ער איז אבער אין האמילטאן ניט פארבליבן און האט ארום 1898 זיך אריבערגעקליבן קיין קינגסטאן. ער איז געווארן איינער פון די אקטיווסטע יידישע טוערס דארטן, וועמען די יידן פון קינגסטאן קאנען היינט צושרייבן א סך אויפ־טוען. ער איז א פאר יאר אויך געווען א מיטגליד פון דעם ארטיקן שטאט־ראט.

אומעטום, אין די נאר וואס אויסגערעכנטע ערטער פון דער פראווינץ אנטאריא האבן יידן, וואס שטאמען פון ליטע געמומען און נעמען עד־היום א גרויסן אנטייל

אין דעם דאָרטיקן יידישן לעבן. קיין שום וויכטיקע לאָקאַלע יידישע געשעניש פאָרלויפט זיך דאָרט ניט אָן זיי. זיי זיינען פאָרטראָטן אין יידישע אָרגאַניזאַציעס און געפינען זיך צווישן די, וואָס העלפן אַזעלכע אָרגאַניזאַציעס גרינדן. זיי אינטערעסירן זיך שטאַרק מיט יידישער דערציאונג און מיט אַנדערע אַקטועלע יידישע פראָבלעמען. זייערע נעמען, ווי למשל, פון די קאַפּלאַנס אין קוירקלאנד לייק, זיינען צווישן די יידן דאָרטן זייער גוט באַקאַנט.

און דאָס אייגענע בילד קומט אונדז פאָר די אויגן אין אַלע איבעריקע טיילן פון לאַנד. מיר זעען עס אין די מערב־פּראָווינצן, אין בריטיש קאָלאָמביע ביים פּאַציפישן ברעג און דאָס גלייכן אין די דריי פּראָווינצן ביים אַטלאַנטישן ברעג, דער עיקר אין ניו־בראַנזוויק, וואו מען טרעפט יידן פון דאָרביאן. עס איז, פאַרשטייט זיך, ניט מעגלעך זיך דאָ אָפּצושטעלן אויף יעדן פאַל באַזונדער, אַפילו ווען עס האַנדלט זיך וועגן אַ מער באַוואוסטן נאָמען, און דאָס איז פאָר דעם צוועק פון דער איצטיקער אַרבעט אויך ניט נייטיק. עס איז אָבער וויכטיק צו אונטערשטרייכן וואָס מיר האָבן שוין געזאָגט אויבן — אַז מען קאָן געפינען יידן, וואָס שטאַמען פון ליטע אַפילו אין די פאַרוואָרפנסטע קאַנאַדער מקומות.

דערמאָנענדיק די מערב־פּראָווינצן, איז כדאי דאָ צו פאַרצייכענען, אַז די ברידער יעקב און וועלוול דיימאַנד, פון ווילנע, זיינען געווען די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין אלבערטא פּראָווינץ. דאָס איז נאָך געווען אַנהייב די נייַנציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט. אַ ליטווישער ייד איז אויך געווען דער באַוואוסטער וויניפּעגער געזעלשאַפטלעכער טוער מאַרקוס היימאַן, וועלכער איז עטלעכע יאָר געזעסן אין דער פּראָווינציעלער לעגיסלאַטור פון מאַניטאָבע. געבוירן אין ווילנע אין 1883, איז ער מיט די עלטערן געקומען קיין ענגלאַנד, וועו ער איז געווען אַ קינד. זיין פאָטער, הרב אַהרן ב״ר מרדכי היימאן, איז געווען אַ גרויסער למדן, דער מחבר פון „תולדות תנאים ואמוראים״, „בית ועד לחכמים״ און „פּתשגן הכתב״. מאַרקוס היימאַן האָט שטודירט אין אָקספאָרד, האָט געענדיקט אַדוואָקאַט און האָט אין יאָר 1913 זיך באַזעצט אין ווינניפּעג. אַ דאַנק זיין אַקאַדעמישער בילדונג האָט מען אים אויפגענומען אַלס לעקטאָר אין דעם מאַניטאָבער אוניווערזיטעט און אין מאַניטאָבער געזעץ־שול. ער איז געווען אייגנער פון די אָנגעזעענסטע יידישע פערזענלעכקייטן דאָרטן און האָט אין דעם יידישן און דעם אַלגעמיינעם לעבן פון יענער שטאָט געזומען אַ גרויסן אָנטייל. אין 1930 איז ער געווען קאַנדידאַט פאָר מעיאָר. שפעטער איז ער אויסגעקליבן געוואָרן אין דער לעגיסלאַטור פון מאַניטאָבע און אין 1936 איז ער געווייזלט געוואָרן צום צווייטן מאָל. אין 1934 האָט ער דאָרטן אַרײַנגעבראַכט דעם „היימאַן ביל״, אַ געזעץ קעגן ראַסן־פאַרלומדונג, וואָס איז געוואָרן אַ טייל פון די סטאַטוטן פון יענער פראָווינץ און טראָגט זיין נאָמען

ביז היינטיקן טאָג. ער איז געשטאָרבן מיט עטלעכע יאָר צוריק.

צווישן „ליטוואַקעס״, וואָס געפינען זיך אין דער גרויסער קאַנאַדער מערב־שטאָט און זענען זיך אָן אין דאָרטיקן יידישן לעבן, דאַרפן מיר אויך דערמאָנען דעם פּעדאַגאָג לייב באסמאן, וועלכער קומט פון ווילקאָמיר. באַסמאַן האָט אייגנעוואַנדערט אין 1928 און איז פון ווי ניפּעג שפּעטער אַריבערגעקומען קיין מאָנטרעאָל, וואו ער האָט אַ לאַנגע צייט געהאַט אָנגעפירט מיט דער „וויב־טשעווסקי שול״. אין 1940 האָט ער זיך ווידער אַריבער־געקליבן קיין ווינניפּעג, וואו ער איז זינט דאָן פאַרבונדן מיט דער דאָרטיקער „שלום־עליכם״ שול.

בויערס פון נייעם ישוב

כאָטש מען קאָן געפינען אָפּשטאַמיקע פון ליטע אין כמעט יעדן ווינקל פון דער דאָזיקער מדינה, פאַרמאָגט אָבער די קאַנאַדער מעטראָפּאָליע ביי זיך די גרעסטע צאָל אימיגראַנטן. און דאָס איז גאָנץ נאַטירלעך. אין מאָנטרעאָל, וואו עס איז בכלל פאָראָן אַ גרעסערע און מער קאָמפּאַקטע יידישע באַפעלקערונג, פולסירט דאָס יידישע לעבן שטאַרקער ווי אומעטום, און דאָס איז געווען גענוג פון אָנהייב אָן צוצוציען אַהער אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט פון ליטע אויסגעוואַנדערט. מיר קאָנען דעריבער אין דער דאָזיקער שטאָט באַזונדערס זען, וואָס זיי האָבן צווישן קאַנאַדער יידן בייגעטראָגן.

פונקט ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט די גאָר ערשטע פון יענע, וואָס האָבן זיך שוין אין מאָנטרעאָל באַזעצט, אַזוי האָבן אויך די, וואָס זיינען געקומען אַ ביסל שפּעטער עפּעס וואָס צוגעגעבן. מען האָט דאָס באַשיימ־פערלעך געקאָנט זען און פילן. מענטשן מיט אַ לעבעדיקן געזעלשאַפּטלעכן חוש און מיט השגות און אידייען, וואָס האָבן מיט זיך שטאַרק דערמאָנט אין דער אַלטער ליט־ווישער היים, זיינען זיי געוואָרן אַ זייער אַקטיווער עלע־מענט. זייער „אַלט־היימישקייט״ און „אַלטמאַדישקייט״ זיינען געוואָרן אַ פאַקטאָר, וואָס האָט דעם מזרח־אירא־פּאישן אימיגראַנט אין היגן יידישן לעבן געהאָלפן צו־געבן אַלץ מער וואָג. זיי זיינען געוואָרן די פירערס און די טוערס אין צדקה־אינסטיטוציעס, אין פאַרשיידענע אָרגאַניזאַציעס, האָבן זיך געזומען שטאַרק אָפּגעבן מיט דעם ענין ת״ת, מיט נאַציאָנאַלע און געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן, און מיט אַ־ער פאַרטיפונג פון דעם יידישן לעבן בכלל.

צווישן די בויערס פון נייערן ישוב האָבן זיי זיך געזומען שטאַרק אָנצוזען — און מען זעט זיי אָן ביז היינטיקן טאָג. ניט זייער גרויס אין צאָל, — און זייער השפּעה לאָזט זיך דאָך פילן. אויף געוויסע געביטן פאַרנעמען זיי אָפילו אָן אויבנאָניקן אָרט, און מען מוז צוגעבן, אַז זייער בייטראָג איז דאָ זייער גרויס.

עס איז דעריבער ניט קיין צופאַל, וואָס ליטווישע יידן האָבן זיך אָפילו געזומען אָנצוזען צווישן די ספּרדים,

און וואָס געבוירענע אין קאָוונע און אין ווילנע און אין ווילקאָווישק האָבן געדאַרפט נעמען העלפן אויפהאַלטן די היגע שפּאַניש־פּאָרטוגעזער קהילה. ס'איז אויך קיין צופאַל, וואָס די זעלביקע, געבוירענע אין קאָוונע און אין ווילנע און אין ווילקאָווישק זיינען געוואָרן די פירערס צווישן די „דייטש־פּוילישע" יידן, און וואָס זייערע נעמען וואַרפן זיך כסדר דורך אין דעם פּנקס פון דער „שער השמים"־שול. אין די ביידע פאַלן האָט דאָס געמיינט, אַז געקומענע פון ליטע זיינען געווען אַן עלעמענט, וועלכן די פריערדיקע „יאהודים" האָבן געזוכט צוצוציען צו זיך. זיי האָבן אין זיי דערזען דאָס רוב יידן לערנערס, וואויל־קענערס, דאָס פאַרקערפּערונג פון יענער יידישקייט, וואָס זיי האָבן געוואָלט אַז אַנדערע זאָלן פון זייערטוועגן אין דעם זיך האַלטן, בכדי זיי אַליין זאָלן דערפון זיין פּטור. דאָס האָט אָבער גורם געווען, אַז די „ליטוואַקעס", ווי קליין זייער צאָל איז ניט געווען, זאָלן צווישן די יידן פון מאָנטרעאָל ווערן אַ גרויסער געזעלשאַפטלעכער כוח.

צווישן די אַריבערגעקומענע פון ליטע, וואָס זיינען אין קאַנאַדע געוואָרן פירערס ביי די „דייטש־פּוילישע" יידן, קאָן מען אַוודאי ניט פאַרבייגיין דעם נאָמען פון אַזאַ בריליאַנטענער פּערזענלעכקייט ווי הרב ד"ר הערמאַן אַבראַמאָוויטש ז"ל, וועלכער האָט אין משך פון 45 יאָר פאַרנומען דעם כסא הרבנות ביי דער „שער השמים"־שול. געבוירן אין ווילנע, וואו ער האָט געקראָגן זיין ערשטע יידישע דערציאונג, איז ער מיט זיינע עלטערן געקומען קיין אַמעריקע, ווען ער איז געווען 10 יאָר אַלט. ער האָט אויף דער זייט ים פאָרגעזעצט לערנען און שפּעטער געענדיקט דעם קאָלאָמביער אוניווערזיטעט און יידישן טעאָלאָגישן סעמינאַר. ער איז געווען ערשט 22 יאָר, בעת מען האָט אים אויפגענומען אין דער „שער השמים"־שול פון מאָנטרעאָל. אָבער ער האָט שוין דאַן אַרויסגעוויזן יענע זעלטענע מעלות, וואָס האָבן זיין אימפּאָנירנדיקער פּערזענלעכקייט זייער פיל צוגעגעבן.

מען וועט תמיד דערמאָנען דעם „תלמוד"־פּראָצעס, וואָס איז אין 1913 פאָרגעקומען אין דער שטאָט קוויבעק, ביי וועלכן ער איז אויפגעטראָטן. דאָס איז געווען אַ משונהדיקער אַנאַכראָניזם, ווען אין צוואַנציקסטן יאָר־הונדערט האָט אין אַ ציוויליזירט לאַנד אויף דעם אַמע־ריקאַנער קאָנטינענט אַ מאָדנער יידישער רב, אַ רב מיט אַ דאָקטאָר־טיטל, געדאַרפט אין געריכט פאַרטיידיקן דעם תלמוד קעגן יידישע פאַרלוימדערס. ראביי אַבראַ־מאָוויטש, וועלכער איז פאַרבליבן מיט זיין געמיינדע ביז צו זיין לעצטן לעבנס־טאָג, איז געשטאָרבן אין 1947.

פאַראַן אַפילו וויכטיקע אינסטיטוציעס און אָרגאַ־ניזאַציעס, ביי וועלכע ליטווישע יידן זיינען געווען די הויפּט־איניציאַטאָרס, אויב ניט די גרינדערס. אַזאַ אינ־סטיטוציע איז דער „גמילות חסדים פאַראיין", וואָס אַ סואוואַלקער ייד, מר. זיגמונד פיינבערג, האָט אינעם יאָר 1911 געשאַפן אין מאָנטרעאל. דער פאַראיין, וואָס איז זינט דאַן שטאַרק אויסגעוואַקסן, עקזיסטירט ביז היינטיקן טאָג. זיי האָבן געהאָלפן אָנרעגן דעם געדאַנק פאַר דער און יענער וויכטיקער זאַך. זיי זיינען געווען די, וואָס זיינען געשטאַנען אין שפּיץ פון דעם אַמאָליקן „באַראָן דע הירש אינסטיטוט", בעת אַרום אים זיינען געווען קאָנצענטרירט אַזוי פיל פאַרשיידענע יידישע טעטיקייטן.

יע, דאָס איז געווען אַ חיים וויינבערג פון זשידעגערע, אַ משה קאָוויענסקי פון בארזדי, אַ לואי האָלשטיין פון ווילקאָווישק, און נאָך אַנדערע ליטווישע יידן, פּיאָנע־רישע טוערס אין פולן זין פון וואָרט, וועלכע האָבן די דאָזיקע טעטיקייטן זייער פיל צוגעגעבן. דאָס אייגענע איז אויך מיט די, וואָס זיינען געקומען נאָך זיי. זיי האָבן גע־שטיצט און שטיצן יעדע אונטערנעמונג. מיר געפינען זיי היינט צווישן די, וואָס נעמען אַ באַזונדערן אָנטייל אין אַלע פאַזן פון קאַנאַדער יידישן לעבן.

ליטווישע יידן אין מאָנטרעאָל זיינען מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק אויך געשטאַנען ביים וויגעלע פון אַ דעמאָלט נאָך קליינער און אָרעמער, אָבער זייער נייטיקער אינסטיטוציע, וואָס זיי האָבן אַ סך יאָרן געהאָלפן מיט גרויס מי אויפהאַלטן. פון אָט יענעם אָנהייב זיינען אַרויס־געקומען די היינט פיינע און מוסטערהאַפטע היגע „פאַר־אייניקטע תלמוד־תורהס", ביי וועלכע עס געפינט זיך אויך אַ „פּאַראָקיאַל שול", — אַן אמתע צירונג־אינסטי־טוציע פאַר די יידן פון מאָנטרעאָל. די צוויי פאַקטישע אי־ניציאַטאָרס און גרינדערס זיינען געווען דער אויבנדער־מאָנטער משה קאָוויענסקי און הרב א. מ. אשינסקי, שפּע־טער ערן־פּרעזידענט פון פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן אין פּיטסבורג. רבי אשינסקי, וועלכער איז דעמאָלט געווען רב פון דער „בני־יעקב" שול אין מאָנטרעאָל, איז אויך געווען פון די ערשטע גרינדערס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין קאַנאַדע.

צווישן די, וואָס זיינען לעצטנס געשטאַנען ביי דער פירערשאַפט פון די „פאַראייניקטע תלמוד־תורהס" פון מאָנטרעאָל געפינען מיר ווידער ליטווישע יידן, אָדער אָפּשטאַמיקע פון ליטווישע יידן. איינער פון זיי איז דער זייער פּראָמינענטער היגער יידישער אַדוואָקאַט לאַזאַרוס פיליפּס, וועלכער איז געווען פּרעזידענט פון ת"ת און וועמעס עלטערן קומען פון בודאָוויץ. צו דער פירער־שאַפט איז אויך געווען צוגעצויגן דער באַקאַנטער היגער געזעלשאַפטלעכער טוער האָרייס ר. קאָהען, זון פון לייאָן קאָהען.

זייער פיל האָבן פאַר דעם דאָזיקן גרויסן יידישן דער־ציאונגס־אַנשטאַלט אין מאָנטרעאָל געטאָן נ. מ. וויינער, יצחק גאָלד ע"ה, בערל לעוויט, סעם סילווער, די ברידער אַלבערט און אַנדערע. וויינער איז געווען ראש פונעם ועד החינוך, וועלכן ער האָט אָרגאַניזירט. ער איז אויך אַקטיוו אין יידישע נאַציאָנאַלע קרייזן. ער איז אַן אייניקל פון הרב חיים מאַרקוס פון אַניקשט און אַ זון פון ר' מאיר אליה וויינער, רב פון וויזשון, דעם מחבר

פון ספר „רב טבחיא" (וואַרשע, תרע"ג), וועמען די דעני־קינצעס האָבן אין 1920 דערהרגעט אין טאַמבאָוו.

יצחק גאָלד, וועלכער איז געקומען קיין קאַנאַדע אין 1912, איז אַ זון פון הרב קלמן גאָלדשטיין פון זשאַגער, ער האָט געמוסען אַ גרויסן אַנטייל אין היגן יידישן לעבן אויך אויסער ת"ת. ער איז געווען טעטיק אין „גמילות־חסדים פאַראייַן", אין יידישן שפּיטאָל, אין דער „עדת ישראל"־שול און אין דעם קאַנאַדער „אַרט". טעטיק אין אַנדערע אינסטיטוציעס חוץ ת"ת זיינען אויך די ברידער אַלבערט, וועלכע קומען פון ווילנע. אברהם אַלבערט איז זייט אַ סך יאָרן פרעזידענט פון דער גרויסער „בני־יעקב"־שול, און יודל אַלבערט איז פרעזידענט פון די מאַנטרעאָלער „מזרחי".

אַמאָליקע יידישע לומדות איז אין מאָנטרעאָל ביז איצט געווען זייער גוט פאַרטראָטן צווישן די געקומענע פון ליטע. מיר האָבן שוין דערציילט וועגן דעם אַקטיוון היגן זקן הרבנים, הרב צבי הכהן זצ"ל, דאַרף מען אויך דאָ דערמאָנען הרב משה יום־טוב וואכטפויגל ז"ל, ערן־פרעזידענט פון היגן פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן, דעם אַלטן ר' צבי הירש לאַנדע ז"ל, וועלכער איז געווען באַ־וואוסט פאַר אַ גרויסן למדן. הרב אהרן שלמה זאַלמע־נאָוויטש ז"ל, און הרב שמחה גאַרבער ז"ל. הרב זאַלמע־נאָוויטש, וועלכער איז געבוירן אין ריטעווע, האָט גע־שטאַמט פון אַ גזע גרויסע לומדים און איז געווען אַ בקי אין תלמוד און אין פוסקים, ער האָט זיין יוגנט פאַרבראַכט אין די ישיבות פון טעלזש און וואָלאָזשין, וואו מען האָט אים גערופן דער „ריטעווער מתמיד". אין מאָנטרעאל האָט ער זיך באַזעצט אין 1921 און ער האָט זיך גערעכנט פאַר איינעם פון די חשובסטע רבנים אין שטאָט. ער האָט אויך מיטגעאַרבעט אין דעם רבנישן זשורנאַל „הפרדס". ער איז געשטאָרבן סוף 1940 און איבערגעלאָזט אַ צאָל כתבי־יד.

הרב שמחה גאַרבער, אַ געבוירענער אין סואוואַלקער געגנט, האָט זיך באַזעצט אין מאָנטרעאָל אין 1906. ער האָט אין דער היים געלערנט אין די באַרימטע ליטווישע ישיבות און איז געווען אַ זעלטענער מופלג. ער איז אויך געווען ראש־ישיבה אין קאַלוואַריע. אין מאָנטרעאָל איז ער אַ סך יאָרן געווען רב אין דער „חברה תהילים לינת הצדק", און מען האָט אים אין שטאָט זייער פיל געשעצט. ער איז געווען אַ גרויסער עניו, אַבער אַנגעזאָפט מיט תורה, און זיין חריפות און זעלטענע תלמודישע בקיאות האָבן אַלע באַוואונדערט. ער איז געשטאָרבן אין 1924.

דער באַקאַנטער היגער יידישער אַדוואָקאַט און נא־ציאָנאַל־געזעלשאַפטלעכער עסקן, מייקל גארבער, איז זיינער א זון. געבוירן אין ווילקאָווישק, וואו ער האָט גע־קראָגן זיין ערשטע יידישע און אַלגעמיינע דערציאונג, איז מייקל גאַרבער אַריבערגעקומען קיין מאָנטרעאָל אין זיינע יונגע יאָרן. אין 1914 האָט ער געענדיקט דעם קונסט־פאַקולטעט אין מעקגיל אוניווערזיטעט, און מיט דריי יאָר שפּעטער האָט ער אויסגעשטודירט אַדוואָקאַט. ער האָט

אַ קורצע צייט מיטגעאַרבעט אין „קענעדער אַדלער" און מיט יאָרן שפּעטער איז ער געוואָרן אַן אָפּטער מיטאַר־בעטער אין קאַנאַדער „דזשואיש קראָניקל", וואו זיינע אַרטיקלען האָבן מיט זייער אייגנאַרטיקן טאָן און פיינעם הומאָר אַרויסגערופן גרויס אינטערעס.

זיין פילזייטיקער אַנטייל אין דעם אַלגעמיינעם יידישן לעבן פון קאַנאַדע איז גוט באַוואוסט. שוין אַ פאָר צענדליק יאָר ווי ער שטייט אין סאַמע מיטן פון דער היגער ציו־ניסטישער באַוועגונג, אין וועלכער ער איז אַן אַקטיוואַר טוער. נאָך דעם טויט פון א. י. פרימאן איז ער געוואָרן פאָרזיצער פונעם פרעזידיום און האָט פאַרנומען פרימאַנס פלאַץ. אין יאַנואַר 1946 האָט מען אים אויסגעקליבן פאַרן נאַציאָנאַלן וויצע־פרעזידענט. ער איז אויך אייַנער פון די וויכטיקסטע פירערס פון קאַנאַדער יידישן קאָנגרעס און נעמט אין זיינע פאַרשיידענע אַרבעטן אַ זייער גרויסן אַנטייל. זיינס אַ ברודער איז ד"ר ה. גאַרבער.

מיר האָבן פריער דערמאָנט אייניקע פירערס פון דער אַרטאַדאָקסיע צווישן ליטווישע יידן אין מאָנטרעאָל, עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער פירער פון רעפאָרם־יידישקייט אין מאָנטרעאָל איז אויך אַ „ליטוואַק". דאָס איז ראַביי יהושע ה. שטערן, פון היגן „טעמפּל עמנואל", אַ געבוירענער אין אייראָגאָלע, איז ער פרי געקומען אין די פאַראיניקטע שטאַטן, וואו ער האָט זיין העכערע ביל־דונג געקראָגן אין דער שטאָט סינסינעטי און געענדיקט אויף רעפאָרם־ראַביי. די פירערשאַפט פון היגן טעמפּל האָט ער איבערגענומען אין 1927. ער האָט זינט דאַן אַרײַנגעבראַכט דאַרטן אַ סך נייע זאַכן, וויי וויסנשאַפטלעכע לעקציעס וואָס ווערן געהאַלטן פאַר די טעמפּל־באַזוכערס וועגן פאַרשיידענע יידישע ענינים. ראַביי שטערן איז אויך אַ פעאיקער פובליציסט און ער האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע אַרבעטן אין בוכפאָרם.

אויב דער עלטערער ישוב האָט געקאָנט אַנווייזן אויף פראָמינענטע משפחות צווישן געקומענע פון ליטע, איז דאָס זעלבע אויך אין דעם איצטיקן ישוב. אויך דער דאָזיקער נייערער ישוב צייכנט זיך אויס אין דעם פּרט. פאַראַן היינט ליטווישע יידן, וואָס שפּילן אין קאַנאַדער לעבן בכלל אַ זייער באַדייטנדיקע ראָל. צווישן די סאַמע אַנגעזעענסטע פון זיי, וואָס האָבן אין מאָנטרעאָל זיך באַ־זעצט אין דער שפּעטערדיקער צייט, דאַרף מען באַזונ־דערס דערמאָנען די באַלאָנס, וועלכע האָבן איינגעוואַנדערט אַנהייב די נייַנציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט. דאָס איז אַ משפּחה, וואָס ביי איר זיינען קולטור און בילדונג געגאַנגען האַנט אין האַנט מיט פיינע יידישע טראַדיציעס און וואָס האָט אַרויסגעגעבן נעמען וואָס פאַרשאַפן קאַנאַ־דער יידן, און ליטווישע יידן בפרט, גרויס כבוד.

שמואל יעקב באַלאָן און זיין פרוי, די שוועסטער פון דעם ראש־ישיבה פון טעלזש, זיינען ביידע געבוירן אין ליטע, — ער אין זשאַגער, און זי אין שאד. זיי האָבן אין ליטע אויך חתונה געהאַט, און אין זייערע פריע דרייסיקער יאָרן זיינען זיי אַריבערגעקומען קיין קאַנאַדע און זיך באַ־

זעצט זיך מאנטרעאל. די עלטערע דריי קינדער זייערע זיינען געבוירן אין שאד. איינער פון זיי איז דער היינט באוואוסטער קאנאדער נאז־האלדז און אויערן־ספעציאליסט ד״ר דייוויד ה. באלאן, און נאך איינער — דער אדוואקאט איזידאר באלאן וועלכער איז געשטארבן אין 1951. אין מאנטרעאל זיינען געבוירן נאך פיר קינדער, פון זיי חנה־אסתר באלאן, די פרוי פון דעם קינדער־ספעציאליסט ד״ר אלטאן גאלדבלום (אויך א ליטווישער ייד), די בארימטע קאנאדער פיאניסטין עלען באלאן און דער כירורג ד״ר הערי ק. באלאן.

שמואל יעקב באלאן און זיין פרוי, וועלכע זיינען ביידע געשטארבן אין 1942, האבן דאס טראדיציאנעל־יידישע, וואס זיי האבן אין זיך פארמאגט, געזעצן צו פאר־בינדן מיט מאדערנקייט, מיט דער קולטור פון דעם נייעם לאנד. זיי האבן ניט געקאנט אפטיילן הויכע וועלטלעכע בילדונג, דאס וואס זיי האבן זייערע קינדער געגעבן אין א פולער מאס, פון א גוטער יידישער דערציאונג. די קינ־דער האבן געלערנט, געשטודירט, אבער אויך ניט פאר־נאכלעסיקט וואס זיי האבן געדארפט וויסן וועגן יידן און יידישקייט. אויף אלץ איז געלעגן די געזונטע השפעה וואס האט געהערשט ביי זיי אין הויז. און די דאזיקע השפעה, ווי מען קאן זען, האט געהאט א גוטע ווירקונג.

ד״ר דייוויד ה. באלאן, וועלכער איז געבוירן אין שאד אין 1888, איז דערצויגן געוואָרן אין מאנטרעאל, וואו ער האט געקראגן העכערע בילדונג. אין 1908 האט ער גע־עדיקט דעם קונסט־פאקולטעט פון מעקגיל אוניווער־זיטעט און מיט א יאר שפעטער דעם מעדיצינישן פא־קולטעט. זינט 1914 איז ער פארבונדן מיט דעם גרויסן „ראיאל וויקטאריע״ שפיטאל אין מאנטרעאל. ער איז אויך פארבונדן מיט נאך אנדערע שפיטאלן. אין 1933 איז ער אינעם „ראיאל וויקטאריע״ שפיטאל געוואָרן הויפט־אטארינאלארינגאלאגיסט און א מיטגליד פון דער דאקטי־קער מעדיצינישער פארוואלטונג; אין די ביידע פאלן — אן אומגעווײנלעכע און זייער גרויסע זאך פאר א יידישן דאקטאר. ער איז אויך געוואָרן הויפט פונעם דעפארטא־מענט אין אטארינאלארינגאלאגיע אין מעקגיל אוניווערזי־טעט און אין 1938 — פראפעסאר פון אטארינאלארינגא־לאגיע. ד״ר באלאן האט פארעפנטלעכט א סך וויכטיקע מעדיצינישע ארבעטן, און אין זיין געביט, אטארינאלארינ־גאלאגיע, ווערט ער אנערקענט פאר איינעם פון די גרעסטע ספעציאליסטן אין לאנד.

נאך א באוואוסטער נאמען אין דער באלאן משפחה איז מיס עלען באלאן. עלען באלאן איז געבוירן אין מאנ־טרעאל אין 1897, און זי האט נאך אין אירע קינדער־יארן ארויסגעוויזן גרויסע מוזיקאלישע פעאיקייטן. מבינים האבן איר פיאנא־שפילן באוואונדערט, מען האט אין איר דערזען א באדייטנדיקן, צוקונפטיקן טאלאנט. זי האט גע־עדיקט די מעקגיל קאנסערוואטאריע מיט גרויסע אויס־צייכענונגען און פארגעזעצט שטודירן אין ניו־יארק, לאנ־דאן און פאריז. זי האט ביסלעכווייז זיך געמאכט א נאמען אין דער מוזיקאלישער וועלט. זי איז זינט דאן אויפגע־טראטן אויף עפנטלעכע קאנצערטן און מיט פארשיידענע סימפאנישע ארקעסטערס אין אייראפע און אין אמעריקע, און די קריטיק האט זי אומעטום זייער וואָרעם אויפ־גענומען און באגריסט ווי א גרויסע און באגאבטע קינסט־לערין. אין 1922 האט זי מיט איר אויסערגעווײנלעכן שפילן געזומען בערלין ממש מיט שטורעם. עלען באלאן פארמאגט א וואונדערלעכע טעכניק און ווערט באטראכט ווי קאנאדעס גרעסטע און בארימטסטע פיאניסטין.

בארימט געמאכט האט זיך אויך אן אנדער מיטגליד פון דער באלאן משפחה, א ברודער פון די צוויי נאר וואס דערמאנטע. דאס איז דער פראמינענטער היגער כירורג ד״ר הערי ק. באלאן. געבוירן אין מאנטרעאל אין 1901, האט ער אין אנהייב געחלומט פון א מוזיקאלישער קאר־יערע, צו וועלן א גרויסער פידל־שפילער. ער האט אבער זיך געזומען שטודירן מעדיצין און האט אין 1923 גע־ענדיקט מעקגיל אוניווערזיטעט מיט א דאקטאר־דיפלאם. ער האט זינט דאן פארגעזעצט שטודירן אין פראנקפורט, בודאפעשט און אין אנדערע ערטער. ער פראקטיקירט היינט כירורגיע אין מאנטרעאל, וואו ער איז הויפט־כי־רורג אין יידישן שפיטאל. ער איז מיטגליד אין א סך מע־דיצינישע און וויסנשאפטלעכע קערפערשאפטן און האט פיל געשריבן איבער מעדיצינישע פראגעס. ער איז אויך מיטפארפאסער פון א טעקסט־בוך איבער כירורגישע קראנקהייטן.

געבוירן אין מאנטרעאל, אבער אויך פון איינגעוואנ־דערטע ליטווישע עלטערן, איז דער גרויסער מאנטרע־אלער ספעציאליסט פון קינדער־קראנקייטן, ד״ר אלטאן גאלדבלום, וועלכער איז דורך היראט פארבונדן מיט דער באלאן משפחה. ער איז הויפט־דאקטאר פון מאנטרעאלס גרויסן „טשילדרענס מעמאריאל״ שפיטאל און הויפט פונעם דעפארטאמענט פון קינדער־קראנקייטן אין היגן יידישן שפיטאל. זינט 1944 איז ער פארזיצער פונעם דעפארטאמענט פון קינדער־קראנקייטן אין מעקגיל או־ניווערזיטעט און זינט 1945 — פראפעסאר פון קינדער־קראנקייטן. ד״ר גאלדבלום, וועלכער האט אין קאנאדער מעדיצינישע קרייזן זיך געמאכט א נאמען פון א גרויסן קענער אין זיין ספעציאליזירטן צווייג, האט פיל בייגע־טראגן צו דער מעדיצינישער ליטעראטור. א בוך א. ט. „השגחה פונעם קינד״, וואס ער אנערקענט פאר איינעם פון די גרעסטע שוין אויסגעהאלטן פיר ענגלישע אויפלאגעס און צוויי פראנצויזישע.

ווען מיר ריידן וועגן מעדיקער, איז גאווים אויפן פלאץ צו פארצייכענען, אז ד״ר יעקב רובין, איינער פון די ערשטע צוויי יידישע צאן־דאקטוירים אין לאנד, איז אויך געווען א ליטווישער ייד. ער איז געבוירן אין קאוונע און איז געקומען מיט זיינע עלטערן, וועלכע האבן זיך באזעצט אין מאנטרעאל ווען ער איז געווען א יונגער יינגל. ער האט גראדואירט מיט ידיעות פון דענטיסט אין 1905. ד״ר רובין איז געשטארבן מיט אייניקע יאר צוריק.

אַ געבוירענער אין ליטע איז אויך דער באַרימטער יידישער געלערנטער, פּסיכאָלאָג און שריפטשטעלער ד״ר א. א. ראַבאַק, וועלכער איז דערצויגן געוואָרן אין מאַנטרעאַל. כאָטש ער האָט פֿאַרלאָזט קאַנאַדע אין זיין 22־טן לעבנס־יאָר, פלעגט ער ביז גאָר לעצטנס פון צייט צו צייט זיך אַראָפּכאַפּן אין זיין אַמאָליקער היימשטאָט, וואו ער האָט אַ משפּחה, און וואו עס געפינט זיך אויך זיין ערשטע „אַלמאַ מאַטער״, וואָס ער האָט אַמאָל געענדיקט מיט העכסטער אויסצייכענונג. ער איז געווען איינער פון די פֿריע רעדאַקטאָרן פון „קענעדער אָדלער״, וואו ער האָט אַ סך יאָרן שפּעטער מיטגעאַרבעט, און אויך ערשטער רעדאַקטאָר פון קאַנאַדער „דזשואיש קראָניקל״.

די יידישע דערציאונג, וואָס ער האָט אין זיך איינגעזאַפּט דאָ וואו ער איז אויפגעוואַקסן און דערצויגן געוואָרן, שפּיגלט זיך עד היום אָפּ אין אים. ראַבאַק, דער גרויסער געלערנטער, וועלכער האָט ווי אַ פּסיכאָלאָג זיך געמאַכט אַ וועלט־נאָמען, האָט אויך אַ זעלטן וואַרעמע באַציאונג צו יידיש, די שפּראַך וואָס ער פּילט זיך צו איר אַזוי שטאַרק צוגעבונדן, — און פונקט אַזאַ וואַרעמע באַציאונג אויך צו אַלץ וואָס האָט אַ שייכות מיט יידישער קולטור בכלל.

עס איז אפשר ניט ריכטיק צו באַצייכענען היינט ראַבאַקן ווי אַ קאַנאַדער. אַנווייזן אָבער מעג מען דאָ, אַז זיין אָרט ווי אַ גרויסער געלערנטער איז אַ קאָפּיטל פאַר זיך אַליין. ער איז דער מחבר פון אַ פּאָר צענדליק וויכטיקע פּסיכאָלאָגישע ווערק, וואָס אַ טייל פון זיי זיינען איבערגעזעצט אויף אַנדערע שפּראַכן און ווערן באַנוצט ווי טעקסטביכער אין אוניווערזיטעטן.

קונסט און וויסנשאַפט האָבן אַ נאָענטע שייכות מיט ליטעראַטור. די פֿאַרליגנדיקע אַרבעט וואָלט דעריבער געווען ניט פולשטענדיק, ווען מיר זאָלן דאָ אויף אַ וויילע זיך ניט אָפּשטעלן אויף עטלעכע גוט באַקאַנטע נעמען פון ליטווישע יידן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט יידישן ליטעראַרישן שאַפן אין קאַנאַדע. איינער פון זיי איז דער באַקאַנטער יידישער דיכטער נח יצחק גאָטליב, וועמעס בוך „ליטע מיין היימלאַנד״, געהייליקט דעם אַנדענק פון זיינע נאָענטסטע און טייערסטע, וואָס זיינען אומגעקומען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז דערשינען אין 1945. גאָטליב, וועלכער איז געבוירן אין קאָווּנע אין 1903, איז זינט 1930 אַ תושב אין מאָנטרעאָל. ער איז אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין „קענעדער אָדלער״, וואו זיינע דערציִלונגען און קריטישע אַרטיקלען דרוקן זיך רעגלמעסיק. ער האָט ביז היינט פאַרעפנטלעכט לידער אין פאַרשיידענע אויסגאַבעס און באַטייליקט זיך מיט אַרבעטן אויך אין 1־טן זאַמלבוך „ליטע״. אויסער זיינע לידער־זאַמלונגען, וואָס זיינען דערשינען אין קאָווּנע, האָט ער אין מאָנטרעאָל אויך אַרויסגעגעבן „זעגלען אין זון״ (לידער), „איבערבוי״ (נאָוועלע), „נייע לידער״, „סאָוויעטישע שרייבער״ (עסייען) און „אַ מענטש אין די הימלען״ (לידער).

זינט 1929 געפינט זיך אין קאַנאַדע אויך די דיכטערין יודיקאַ, וועלכע איז נאָך אַ סך וואַנדערונגען מגולגל געוואָרן אין דעם דאָזיקן לאַנד, וואו זי האָט געפונען איר היים. זי האָט די ערשטע עטלעכע יאָר געוואוינט אין מאָנטרעאַל און שפּעטער אין טאָראָנטאָ. יודיקאס לידער, וואָס זיינען אָפּט דורכגעדרונגען מיט אַזוי פיל צאַרטער, שטילער בענקשאַפט נאָך דער דיכטערינס ליטווישן היימלאַנד, האָבן, זינט זי איז אין קאַנאַדע, זיך געדרוקט אין פאַרשיידענע קאַנאַדער און אַמעריקאַנער צייטשריפטן. אין 1934 איז אין פאַרלאַג „איקוף״, טאָראָנטאָ, דערשינען איר בוך לידער „שפּליטערס״. דאָס לעצטע לייד דאָרטן פאַרעפנדיקט זיך מיט די ווערטער: „איך האָב דיך ליב, איך האָב דיך ליב, מיין ליטווויש היים״.

אַ געבוירענער אין ליטע איז אויך געווען ר׳ חיים קרוגער ע״ה, פאַרפאַסער פונעם בוך „דער רמב״ם״, וועלכער איז אַ סך יאָרן געווען אַ נאָענטער מיטאַרבעטער פון „קענעדער אָדלער״. ער איז געבוירן אין מאזשייק און האָט אין דער היים געלערנט אין פאַרשיידענע ישיבות. ער איז געווען אַ גרויסער למדן, אָבער אויך דורכגעדרונגען מיט אַ סך וועלטלעכן וויסן. קיין קאַנאַדע איז ער געקומען אין 1907 און זיך באַזעצט אין מאָנטרעאָל, וואו ער האָט זיך פאַרנומען מיט זיין פאַך, שחיטה, און אין 1921 איז ער אַרײַנגעטראָטן אין „קענעדער אָדלער״. ער האָט אויך געשריבן אונטער די פסעוודאָנימען ח. ק. שאָכאט, אָנקל ברוך, היימאַן צינמאַן, דאָבל קוף און רוקח. אַ באַזונדערן אינטערעס האָבן געהאַט אַרויסגערופן זיינע אַרטיקלען איבער חכמת ישראל. חיים קרוגער איז געווען איינער פון די פיינסטע און זעלטנסטע יידישע טיפּן, וואָס מען האָט געקאָנט באַגעגענען. ער איז געשטאָרבן אין 1933, בלויז אַ פּאָר טעג אייַדער עס איז דערשינען זיין ווערק „דער רמב״ם, זיין לעבן און שאַפן״. ער האָט אויך געפלאַנט אַרויסצוגעבן זיינע אַרבעטן „רבנו סעדיה גאון״, „פילון היהודי״ און „ר׳ יהודה הלוי״, אָבער זיין וואונטש איז ניט מקויים געוואָרן.

אַ שייכות מיט גייסטיקער יידישער שאַפונג האָט אויך געהאַט דער גוט באַקאַנטער העברעאיסט משכיל שמואל תלפּיות ע״ה, וועלכער איז געבוירן אין נייַשטאָט און איז זינט 1886 געווען אַ מאָנטרעאָלער תושב. תלפּיות האָט אַמאָליקע יאָרן געמוטמעט אַ גרויסן אַנטייל אין העברעאישער דערציאונגס־אַרבעט אין מאָנטרעאָל און האָט פונדאַנען קאַראַספּאָנדירט פאַרן „המליץ״, „הצפירה״, „הצופה״ און „הזמן״. ער האָט אויך פאַרעפנטלעכט אַ סך אַרטיקלען איבער חכמת ישראל אין „קענעדער אָדלער״, „יידישן טאָגבלאַט״ און אין ענגליש־יידישע זשורנאַלן. אַ שטיקל צייט האָט ער אויך אַליין אַרויסגעגעבן אַן אילוסטרירט וואָכנבלאַט „די פאַלקסצייטונג״, אין יידיש און ענגליש. אין 1941 האָט ער פאַרעפנטלעכט אַ בוך „געקלײבענע שריפטן״, וואָס באַשטייט פון אַ זאַמלונג אַפּאַדאַלונגען איבער חכמת ישראל. ער איז געשטאָרבן אין 1951.

אַ גאָר באַזונדער אָרט אין דעם היינטיקן יידישן לעבן פון קאַנאַדע, הן מיט זייערע ליטעראַרישע בייטראָגן, הן אויך מיט זייער קולטור־געזעלשאַפטלעכער ראָל בכלל, פאַרנעמען דער באַקאַנטער היגער פובליציסט און מוזיקאָלאָג ישראל ראַבינאָוויטש און דער יונגער געלערנטער און פאָרשער דוד ראָם. ביידע שטאַמען פון ליטע. ראַבינאָוויטש האָט אייגנעוואַנדערט אין 1911, און זינט 1918 איז ער פאַרבונדן מיטן „קענעדער אָדלער", די צייטונג פון וועלכער ער איז אויך רעדאַקטאָר. זיין אייגנאַרטיקער זשורנאַליסטישער טאָן, דער גייסט וועלכן ער באַמיט זיך אין דער צייטונג אויפצוהאַלטן, גיבן איר צו אַ סך חשיבות. זיין „טאָג אין, טאָג אויס"־רובריק דאָרטן האָט צוגעציוגן אַ ספעציעלן שיכט לייענערס. ער האָט ביז היינט מיטגעאַרבעט אין פאַרשיידענע ליטעראַרישע אויסגאַבעס אין די פאַראייניקטע שטאַטן און אין קאַנאַדע, און ווערט באַטראַכט פאַר איינעם פון די בעסטע און פעאיקסטע יידישע פובליציסטן אין לאַנד. גרויס אינטערעס רופן אַרויס זיינע אַרטיקלען איבער מוזיק, און יידישער מוזיק בפרט — אַ זשאַנער וואָס איז אים שטאַרק באַליבט. זיינע ביז היינט פאַרעפנטלעכטע שטודיעס און עסייען וועגן דעם צייכענען זיך אויס אי מיט דעם אָריגינעלן סטיל, אין וועלכן זיי זיינען געשריבן, אי אויך מיט זיין גרויסער פילזייטיקער באַהאַוונטקייט מיט דעם ענין. אין 1940 איז דערשינען אין בוכפאָרם זיין „מוזיק בייַ יידן". דאָס זעלביקע ווערק איז אין אַן אויסגעבריטערטער פאָרם אַרויס (אין 1952) אין ענגליש.

דוד ראָם, פון דער באַקאַנטער פאַמיליע „האחים ראָם", איז געבוירן אין ווילנע אין 1910 און איז אַריבער־געקומען קיין קאַנאַדע צוזאַמען מיט זיין משפּחה אַלס יינגל. ער איז דערצויגן געוואָרן אין וואַנקאָווער, בריטיש קאָלאָמביע, און האָט דורכגעמאַכט צוזאַמען מיט זיין ערנסטער באַציאונג צו אַלץ וואָס איז נוגע דעם קאַנאַדער יידישן לעבן בכלל, האָט אים געמאַכט פאַר אַן ענערגישן געשיכטע־פאָרשער. ער האָט ביז היינט פאַרעפנטלעכט אַ סך וויכטיקע אַרבעטן וועגן די יידן אין בריטיש קאָלאָמביע. אין 1942 איז אין מאַנטרעאָל דערשינען אין בוכפאָרם זיין „דהי פוירסט טו יירס", וואו ער דערציילט וועגן די ערשטע צוויי יאָר פונעם דאָזיקן יידישן ישוב. דוד ראָם, וועמעס שפּראַך איז אַזוי זאַפטיק און קערנדיק, באַנוצט זיך מיט יידיש פונקט אַזוי פליסיק ווי מיט ענגליש. ער האָט ביז היינט געדרוקט זיינע אַרטיקלען אין פאַרשיידענע צייטונגען און זשורנאַלן. וויכטיק אויך זיינען די יערלעכע קאַנאַדער איבערזיכטן וואָס ער האָט געשריבן פאַר דעם „אַמעריקאַנער יידישן יאָרבוך". די לעצטע עטלעכע יאָר האָט ער אָנגעפירט מיט דער פרעסע־אַרבעט ביים קאַנאַדער יידישן קאָנגרעס און רעדאַגירט די פעריאָדישע קאָנגרעס־אויס־גאַבע „קאָנגרעס־ביולעטין".

אַ ליטוואק איז, פאַרשטייט זיך, אויך דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, וועלכער האָט אין זיינע יינגל־יאָרן פאַרלאָזט זיין היימשטעטל אַבעל (באַשריבן פון אים אין „ליטע", בוך איינס) און איז אין 1901 געקומען קיין קאַנאַדע. ער איז דאָן געקומען צוזאַמען מיט זיין מוטער, אַן עלטערן ברודער און אַן עלטערער שוועסטער. דער ברודער, מענדל לייב זאק ע"ה, אַ גרויסער העברעער, וועלכער האָט אַמאָל געלערנט אין די ישיבות פון וואָלאָזשין און סלאָבאָדקע, האָט אין מאַנטרעאָל דעם זעל־ביקן יאָר נאָך געהאָלפן גרינדן די פּועלי־ציון פאַרטיי. ער איז א סך יאָרן שפּעטער געווען איינער פון די אַק־טיווסטע אַרטיקע „פּועלי־ציון" טוערס. ער איז געשטאָרבן אין 1927, זייענדיק נאָך גאַנץ יונג.

מיין ציל, ווי די לייענערס קאַנען דאָס זען, איז צו שרייבן וועגן אַנדערע. וועל איך דאָ וועגן מיין פּערזענ־לעכן בייטראָג צום גייסטיקן יידישן שאַפן אין קאַנאַדע גאָרניט זאָגן.

פון די, וואָס מען דאַרף נאָך דאָ דערמאָנען, קאָן מען געוויס ניט אַדורכלאָזן אָנע ווי גרעגאָרי סאַנדערס, וועלכער איז אין די יידישע קרייזן פון מאַנטרעאָל אַזוי גוט באַקאַנט. ער איז געבוירן אין ווירבאַלן אין 1882 און איז שוין אַ היגער תושב זינט 1902. ער האָט זיין דערציאונג געקראָגן אין דער היים, אונטער דער אויפ־זיכט פון זיין פאָטער, וועלכער איז געווען אַ גרויסער העברעער און באַרימטער פּעדאַגאָג. גרעגאָרי סאַנדערס איז געווען דער ערשטער היגער קאָרעספּאָנדענט פון פּעטערבורגער „פּריינד", און ער האָט פונדאַנען אויך קאָרעספּאָנדירט פאַרן „המליץ" און „הצפירה". ער האָט פאַרמאָגט אין זיין באָזיץ אַ גרויסע קאָלעקציע בריוו פון יהואשן, וואָס זיינען ביי אים פאַרלוירן געגאַנגען.

וועגן זיין פאָטער, ר׳ אברהם אליה סאַנדער זצ"ל, אויך באַוואוסט אונטער דעם פּען־נאָמען אאס"ר, און וואָס איז געבוירן אין ווירבאַלן אין 1859, איז כדאי דאָ איבערצוגעבן, אַז ער איז געווען פון די ערשטע וואָס האָבן אין ליטע איינגעפירט חדרים מתוקנים. ער האָט זיין גאַנץ לעבן אַוועקגעגעבן פאַר העברעאישער דערציאונג. זיין הויז אין ווירבאַלן איז געווען אַ בית ועד לחכמים. דאָרט פלעגן פאַרקערן משכילים, שרייבער, דיכטער און סתם יידישע אינטעליגענטן. ער האָט פאַרמאָגט אַן אויסער־געווייניליכע ביבליאָטעק, וואו עס האָבן זיך געפונען ביכער אין פאַרשיידענע שפּראַכן. צווישן די שטענדיקע באַזוכערס דאָרטן האָט מען געקאָנט טרעפן יהואשן, בן־אביגדורן, ד"ר גאָלדמאַנען (פאָטער פון ד"ר נחום גאָלדמאַן), ש. ראָזן־פעלדן, וועלכער פלעגט קומען פון קאָוונע, און נאָך אַנדערע. ער איז אויך געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער

אין „המגיד" און „המליץ". ער איז געשטאָרבן אין ווירבאַלן אין 1931.

ביז אָרום סוף 1952 האָט אין קאַנאַדע אויך געוואוינט דער באַקאַנטער סקולפּטאָר, קונסט־גראָווירער און מאָלער בצלאל מלחי, וועלכער איז געבוירן אין סימנע. מלחי האָט שטודירט אין דער בצלאל קונסט־שול אין ירושלים בייַ פּראָפעסאָר בּאָריס שאַץ. ווען ער האָט אין 1926 פון דאָרטן גראָדואירט, איז ער געקומען צוריק קיין ליטע און אויס־געשטעלט דאָרט זיינע אָרבעטן. ער איז שפּעטער אָוועק־געפאָרן קיין דרום־אַמעריקע (אורוגוואי), וואו ער האָט פאָרבראַכט פיר יאָר און האָט מיט זיינע סקולפּטורן און מאָלעריייַן אָרויסגעראָפן אַ סך לויב פון קונסט־מבינים.

אָנהייב די דרייסיקער יאָרן איז מלחי געקומען קיין קאַנאַדע און זיך באַזעצט אין מאָנטרעאָל, וואו ער האָט אין קונסט־קרייזן זיך גיך געמאַכט אַ נאָמען. מען האָט אין אים דערזען איינעם פון די פיינסטע און מאָדערנסטע יידישע קינסטלער, אַ קינסטלער מיט אַן אייגנאָרטיקן יידישן סטיל, וועלכער איז אין זיין פאָך — ווי אַ סקולפּטאָר, מאָלער און קונסט־גראָווירער — אַ גרויסער מייסטער. ער האָט מיט זיינע אָרבעטן, וואָס זיינען געווען אויס־געשטעלט אין עפּנטלעכע פּלעצער, זיך געמאַכט באָרימט. מלחי האָט אויך אילוסטרירט אַ סך ביכער. סוף 1952 האָט ער פּאַרלאָזט קאַנאַדע און איז צוזאַמען מיט זיין פרוי גרונע (געבוירן אין אליטע) אַריבערגעפאָרן אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

צווישן ליטווישע יידן, וועלכע האָבן געמאַכט קאַנאַדע פאָר זייער היים אין דער לעצטער צייט, געפינען מיר אויך דעם עסקן און פּובליציסט מענדל לאַדסקי, וועלכער איז אין 1899 געבוירן אין ווילקאָווישק. די לייענער געדענקן אים פון אַן אָרבעט זיינער וואָס איז פאַרעפנטלעכט אין „ליטע", בוך איינס און אויך אין 2־טן נעמט ער אַנטייל. זינט 1949 איז מענדל לאַדסקי אַ תושב אין מאָנטרעאָל, וואו ער איז אַקטיוו אין יידישע קולטור־קרייזן און איז אויך פאָרזיצער פונעם פאַראין פון יידישע שרייבער.

פון אַלץ, וואָס מיר האָבן ביז איצט דאָ איבערגעגעבן, קאָן מען זיך לייכט מאַכן אַ באַגריף וועגן דער גאַנץ באַזונדערער ראָל, וואָס עס האָבן אין קאַנאַדע ביז היינט געשפּילט און שפּילן די, וועמען מיר קאָנען אָנרופן „ליטווישע יידן". די דאָזיקע ראָל זייערע איז געווען ניט אין אַן ערך גרעסער פון זייער צאָל אין לאַנד. דאָס וואָס זיי האָבן צום היגן יידישן לעבן בייגעטראָגן און טראָגן ביי, איז אַ קאָפּיטל, וואָס איז ווערט, אַז מען זאָל עס פאָרצייכענען.

מיר האָבן אין די ראָמען פון דער איצטיקער אַרבעט, וואָס האָט זיך שוין אַזוי אויך פאַרצויגן, זיך געמוזט, פאַרשטייט זיך, באַגרענעצן. מיר זיינען צוליב דעם געצוואונגען דורכצולאָזן נעמען, און מיר קאָנען זיך אויך ניט אָפּשטעלן לענגער אויף די וואָס מיר דערמאָנען. עס איז אָבער גענוג צו זאָגן, אַז דער גרויסער רוב פון זיי זיינען וואַרעמע, האַרציקע יידן, ביי וועמען די אַלערליי יידישע אינטערעסן און נויטן געפינען תמיד אַ גרויסן אָפּרוף.

וועג מיר ציען אונטער אַ לעצטן סך הכל, זעען מיר אַז, דער עיקר, די לעצטע עטלעכע צענדליק יאָר האָבן געבראַכט קיין קאַנאַדע פון די ליטווישע שטעט און שטעטלעך אייניגאַנדערער, וואָס צווישן זיי געפינען מיר אַ סך ענערגישע און איבערגעגעבענע יידישע טוערס. זיי איז אין דעם נייעם לאַנד אפשר אַנגעקומען פיל גרינגער דורכצושלאָגן זיך אַ וועג, ווי די וואָס זיינען געקומען פאָר זיי. מאַטעריעל איז זייער פאָזיציע ניט קיין שלעכטע. דער רוב פון זיי איז פאַרטראָטן אין פאַרשיידענע צווייגן פון קאַנאַדער לעבן. פאַראַן היינט צווישן זיי סוחרים, פאַבריקאַנטן, אַרבעטער, געענדיקטע פראָפעסיאָנאַלן און אַנדערע, אויך אַזעלכע, וואָס גיבן זיך אָפּ מיט דעם יידישן לערער־פאַך. די היגע יידישע גאַס האָט אין זיי אַלעמען זייער פיל געוואונען. דאָס איז אַן עלעמענט, וואָס איז דורכגעדרונגען מיט אַ געזונטן יידישן באַוואוסטזיין און נעמט אַ לעבעדיקן אַנטייל אין אַלע אַרגאַניזירטע יידישע טעטיקייטן.

די דאָזיקע ליטווישע יידן האָבן, נאָטירלעך, נאָך ניט פאַרגעסן די אַלטע היים, מיט אַלץ, וואָס זי איז פאַר זיי געווען. זיי האָבן ניט פאַרגעסן דאָס, מיט וואָס זי האָט זיך אַזוי טיף איינגעקריצט אין זייער זכרון, אין די טיפּטיפּענישן פון זייער האַרצן. זיי קאָנען זי פון דאָרטן ניט אַרויסרייסן. זיי קאָנען אויך ניט איבערריסן דעם צובונד מיט איר, אַפילו ווען זי ליגט אַ חרובע, אַ פאַרוויסטע, אירע דורותדיקע קהילות אָפּגעמעקטע, און מיט יידישע מאַסן־קברים דאָ און דאָרט — אַ זכר פון די, וואָס האָבן דאָרטן זינט דורות געלעבט, וואָס האָבן געשפּונען דעם אַלטן, דעם אייביקן יידישן חלום, און האָבן צווישן יידן איבער גאָר דער וועלט אַריינגעבראַכט אַזוי פיל וואַרעמקייט, אַזוי פיל גייסטיקע ליכטיקייט.

דער פאַרלאַנג אָנצוהאַלטן מיט איר דעם דאָזיקן צובונד האָט צווישן די יידן פון מאָנטרעאָל נאָך מיט יאָרן צוריק אָנגעריבן די אידייע צו אָרגאַניזירן פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן. אויף דער איניציאַטיוו פון דעם פריציטיק פאָרשטאַרבענעם אַדוואָקאַט יעקב ראָזנפעלד ע"ה, י. רייכל און אַ פאָר אַנדערע, איז אין 1932 אַזאַ פאַרבאַנד אויך געשאַפן געוואָרן, אָנגעפירט פון דעם באַקאַנטן היגן פּעדאַגאָג מרדכי מענדעלסאָן, וועלכער איז געווען פּרעזידענט. די אָרגאַניזאַציע, אין וועלכער עס איז געווען אָנגעשלאָסן מערסטנס אַ יונגער עלעמענט, האָט פאָר זיך געהאַט אַ פּראָגראַם פון קולטור־געזעלשאַפט־לעכער־פאַרווייַלונג און האָט עקזיסטירט אַ פאָר יאָר צייט.

אונטער דעם דרוק פון די קאַטאַסטראָפאַלע געשעענישן פון דער לעצטער וועלט־מלחמה האָט מען אין מאָנטרעאָל מיט עטלעכע יאָר צוריק וויידער אויפגעלעבט דעם פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן, אָבער שוין מיט אַן אַנדער ציל. דער צוועק, וואָס מען האָט זיך איצט געשטעלט,

איז געווען צו שאַפֿן הילף פֿאַר די שארית־הפליטה פון דעם אומגעבראַכטן יידישן קיבוץ אין ליטע (אין דער פֿאָרם פון פּעקלעך און אויף אַנדערע אופנים), אויך צו העלפֿן אויפֿזוכן קרובים. עס איז אויך געשאַפֿן געוואָרן אַ „פֿרויען אָקזילערי". דער פֿאַרבאַנד, אין וועלכן עס זיינען געווען אָנגעשלאָסן אַ 300 מיטגלידער, האָט במשך פון זיין עקזיסטענץ באַוויזן זייער פיל אויפצוטאָן. ווי אַן אינדי־ווידועלע אַרגאַניזאַציע, האָט ער ביז היינט זיך אויך באַ־טייליקט אין כמעט יעדער וויכטיקער נאַציאָנאַלער הילף־אַקציע, וואָס מאָנטרעאָלער יידן האָבן דורכגעפֿירט.

אין ליטווישן פֿאַרבאַנד אין מאָנטרעאָל זיינען ביז היינט טעטיק דער באַקאַנטער היגער נאַציאָנאַל־געזעל־שאַפֿטלעכער עסקן סעם סילווער, פֿרעזידענט פונעם פֿאַר־באַנד, וועלכער קומט פון וויזשון, דער שוין דערמאָנטער מרדכי מענדעלסאָן, וועלכער איז קאַסירער פונעם פֿאַר־באַנד, ה. זאַלקינד, מאיר קאַפלאַן, די בריידער חיים, כאַצקל, ראָבערט, און אוירווינג שילער און אַנדערע. איינער פון די ענערגישסטע טוערס איז אויך געווען דער אויבן־דערמאָנטער יעקב ראָזנפעלד, וועלכער איז געשטאָרבן אין 1950.

פיל געטאָן פֿאַרן פֿאַרבאַנד האָבן זיינע עלטערע דריי ברידער — דער באַקאַנטער היגער כלל־טוער דזשולידס ראָזנפעלד, ארטשי ראָזנפעלד און ד״ר הירש ראָזנפעלד, וועלכע קומען אַלע פון ניישטאָט. דער לעצטער, וועלכער האָט גראַדואירט פונעם קונסט־פֿאַקולטעט אין מעקגיל, מאָנטרעאָל, אין 1928 (צוזאַמען מיט זיין ברודער יעקב ראָזנפעלד), האָט שפּעטער שטודירט מעדיצין אין שטראַס־בורג. זינט 1937 פּראַקטיקירט ער אין מאָנטרעאָל, וואו ער פֿאַרנעמט אין מעדיצינישע קרייזן אַן אָנזעעוודיקן אָרט.

אויב די ליטווישע יידן האָבן אין דער געשיכטע פון דעם קאַנאַדער יידישן ישוב אַריינגעשריבן אַ שיין בלאַט, דאַרפן זיי זיך אויך ניט שעמען מיט דעם, ווי אַזוי זיי האָבן בעת דעם מוראדיקסטן חורבן, וואָס האָט געטראָפֿן אונ־דזער פֿאָלק, רעאַגירט אויף זיין רוף נאָך הילף. זייערע הערצער האָבן זיך בריט צעעפנט. זיי האָבן אויף דעם דאָזיקן רוף געענטפֿערט מיט א סך וואַרעמקייט, ווי דאָס האָט געוויזן די אַרבעט פון דעם היגן פֿאַרבאַנד פון ליטווישע יידן.

יהונתן באַטניצקי

יידישע ליטע און יידישע דרום־אפריקע

דער יידישער יישוב אין דרום־אַפריקע ווערט באַ־טראַכט אין דער יידישער וועלט, און מיט רעכט, אַלס קאָלאָניע פון אַמאָליקן גייסטרייכן ליטווישן יידנטום. דאָס דרום־אַפריקאַנער יידנטום שטאַמט אין דער איבערווי־גנדער מערהייט פון ליטע און דער עיקר פון דער אַמא־ליקער קאָוונער גובערניע. דאָס זאָגט אָבער ניט, אַז די איצטיקע יידן פון דרום־אַפריקע באַזיצן אַלע כאַראַקטער־שטריכן און פילן זיך אַלס ליטווישע יידן. דער פאַקט איז, אַז די גרעסטע מערהייט פון היינטיקן יידישן יישוב פון דרום־אַפריקע זיינען דער צווייטער אָדער דריטער דור פון די אַמאָליקע יידישע אימיגראַנטן פון ליטע, וועלכע זיינען געקומען אין דרום־אַפריקע אין סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט. ביי דער מערהייט איז נאָר פאַרבליבן אַ נעפּלדיקער זכרון, אַז זייערע עלטערן אָדער זיידעס זיינען געקומען פון ליטע.

דער גייסטיקער און קולטורעלער מרחק פון די אַמא־ליקע יידישע אימיגראַנטן פון ליטע און זייערע איצטיקע קינדער איז גאַנץ גרויס און בריט און ווערט נאָך גרעסער און בריטער פון יאָר צו יאָר. דאָס קאָן מען באַשיימפֿער־לעך זען פון די סטאַטיסטישע ציפֿערן פון די פאָלקס־ציילונגען פון דער באַפעלקערונג, וואָס קומען פאָר פֿער־יאָדיש אין לאַנד. אין 1936 האָבן 17.561 יידן אָנגעגעבן אין דער פאָלקסציילונג, אַז יידיש איז זייער מוטער־שפּראַך. די יידישע באַפעלקערונג האָט דאַן געציילט 90 טויזנט נפשות. ד״ה אַז 19.37 פּראָצענט פון יידן אין דרום־אַפריקע האָבן גערעדט יידיש אין דער היים. אין 1946, וועו דער יידישער יישוב האָט געציילט 104.165 נפשות האָבן שוין נאָר 14.044 יידן אָנגעגעבן, אַז יידיש איז זייער היימשפּראַך. ד. ה., נאָר 13.4 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין 1951 איז די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג געווען 108.496 און די צאָל יידיש־רעידנדע איז געווען נאָר 9.972, ד. ה., אַ ירידה אין צאָל און אין פּראָצענט. איצט ציילט די יידישע באַפעלקערונג פון 110 ביז 115 טויזנט נפשות און דער פּראָצענט פון די וואָס רעידן יידיש איז געוויס קלענער.

דער איצטיקער יידישער יישוב אין דרום־אַפריקע איז די פרוכט פון דער צונויפשמעלצונג פון די אַפשטאַ־מיקע פון די ליטווישע יידן און פון די יידן פון מערב, ווי ענגלאַנד און דייטשלאַנד. אין קעגנזאַץ צום יידנטום פון אַמעריקע, איז דאָס דרום־אַפריקאַנער יידנטום מער האָמא־געניש און געוויסע נאַציאָנאַלע כאַראַקטער־שטריכן, מיט וועלכע דאָס ליטווישע יידנטום האָט זיך אויסגעצייכנט,

זיינען אויפגעהאַלטן געוואָרן אין איצטיקן יידישן יישוב אין דרום־אַפריקע.

די געשיכטע פון די יידן אין דרום־אַפריקע הייבט זיך אָן מיט איבער 120 יאָר צוריק, ווען אין 1841 איז אין קייפּטאון געגרינדעט געוואָרן די ערשטע יידישע קהלה אויפן באָדן פון דרום־אַפריקע, וואָס האָט דאַן געציילט 17 מיטגלידער. ביז 1871 איז די יידישע אימיגראַציע קיין דרום־אַפריקע באַשטאַנען פון ענגלישע און דייטשע יידן. אייַנצלנע אימיגראַנטן פון ליטע זיינען געווען אויך פריער, אָבער די גרעסטע יידישע אימיגראַציע פון מזרח־אייראָפּע האָט זיך אָנגעהויבן, ווען עס זיינען אַנטדעקט געוואָרן די דימענטן־פעלדער אין קימבערליי און די גאָלד־מינעס אויפן וויטוואָטערסראַנד מיטן צענטער אין יאָהאַנעסבורג. די מערסטע יידישע אימיגראַנטן זיינען געקומען פון דער ליטע, פון קאָוונער גובערניע, און אין 1891 איז שוין אָט דער טיפּ אימיגראַנטן געווען אַ מער־הייט צווישן די יידן אין דרום־אַפריקע.

עס באַשטייט ניט קיין צווייפל, אַז ווען ניט די יידישע אימיגראַציע פון ליטע קיין דרום־אַפריקע, וואָלט ניט פאַרבליבן קיין זכר פון די ערשטע קליינע יידישע קהילות וואָס זיינען געגרינדעט געוואָרן דורך די יידישע אימי־גראַנטן פון ענגלאַנד און דייטשלאַנד. עס איז אַ פאַקט, אַז פון די גרינדער פון דער יידישער קהילה אין קייפּטאון אין 1841 זיינען אַלע אַסימילירט געוואָרן צווישן דער ניט־יידישער באַפעלקערונג און קיינער פון זייערע אָפּ־שטאַמיקע זיינען ניט פאַרבליבן אַלס יידן.

די פראַגע, וואָס האָט פאַראינטערעסירט די פאָרשער פון דער געשיכטע פון ד. א. יידישן יישוב איז געווען: פאַרוואָס האָט דרום־אַפריקע צוגעצויגן גראָד די יידן פון קאָוונער גובערניע, און ניט די יידן פון די אַנדערע טיילן פון אַמעריקן רוסלאַנד.

אַן ענטפער אויף דער דאָזיקער פראַגע קענען מיר באַקומען, אויב מיר וועלן נעמען אין באַטראַכט די פאָל־גנדע פאַקטן:

איינער פון די ערשטע יידישע אימיגראַנטן פון ליטע איז געווען סעמי מאַרקס, אַ פשוטער, ניט־געבילדעטער אַרעמער ייד פון דעם ליטווישן שטעטל ניישטאַט־סוגינט. ער איז געקומען אין דרום אַפריקע דורך ענגלאַנד אין 1898, זייענדיק אַלט 18 יאָר.

אין משך פון אַ קורצער צייט איז ער געוואָרן אַן עושר. ער איז געוואָרן אַ מאָגנאַט און אַ פיאָנער פון דער ד. א. אינדוסטרי און אויך אַ גאָלד־מינען און דימענטן־מאָגנאַט. סעמי מאַרקס איז געווען אַן אינטימער פריינד פון בורישן פרעזידענט קרוגער און פיל לענגעדעס ווערן נאָך עד היום דערציילט וועגן זייער אינטימער פריינד־שאַפט. מ׳דערציילט, אַז פרעזידענט קרוגער האָט געזאָגט: סעמי מאַרקס איז אייַנער פון די בעסטע מענטשן. איך וועל נאָך פון אים מאַכן אַ קריסט. סעמי מאַרקס איז פון פרעזידענט קרוגער באַשטימט געוואָרן אַלס סענאַטאָר.

די אומגלויבלעכע הצלחה פון סעמי מאַרקס האָט זיך

פאַרשפּרייט שנעל אין זיין געבורטס־שטעטל ניישטאַט־סוגינט און אומגעגנט און האָט געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן רושם. דאָס האָט געדינט אַלס שטויס פאַר פיל יידן פון די דאָרטיקע שטעטלעך נאָכצוטאָן סעמי מאַרקסן און זיך אַוועקלאָזן אין דער לעגענדאַרער דרום־אַפריקע.

אין יאָר 1892 האָט סעמי מאַרקס מיט זיין שוואָגער און שותף לואיס געשיקט צו זייער געבורטס־שטעטל ניי־שטאַט־סוגינט טויזנט פונט צו בויען אַ שול. אַזאַ קאָלאָ־סאַלע סומע אין דער דעמאָלטיקער צייט האָט אַרויס־גערופן אַן אויפרודערונג אין שטעטל. דאָס האָט אויך שטאַרק אָנגעלאָקט פיל ליטווישע יידן צו פאָרן קיין דרום־אַפריקע און „אָנצושעפּן" געלט.

אַחוץ דער שוערער עקאָנאָמישער לאַגע, וואָס האָט געהערשט אין תחום־המושב אין רוסלאַנד, זיינען אין די יאָרן 1880—1890 אויסגעבראָכן פיל שריפות אין אַ סך ליטווישע שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבן חרוב געמאַכט די הייזער און געשעפטן, און פיל יידישע פאַמיליעס זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ און אָן אַ שטיקל ברויט. אין קאָוונע איז פאָרגעקומען אַ גרויסע שריפה אין 1881. אין פאָנעוועזש זיינען פאָרגעקומען צוויי שריפות אין די יאָרן 1882 און 1884 און אויך אין שעדאָווע, ווילקאָמיר, קראקי א. א. זיינען פאָרגעקומען שריפות — אַלע שטעט פון וועלכע די מערסטע יידישע אימיגראַנטן אין דרום־אַפריקע שטאַמען.

גלייכצייטיק זיינען אין פיל ליטווישע שטעטלעך פאָר־געקומען גירושים פון די יידן פון די ליטווישע דערפער, וואָס האָט פאַרערגערט די עקאָנאָמישע לאַגע ביז גאָר. קיין פאָגראָמען אין די אַכציקער יאָרן זיינען אין ליטע גופא ניט פאָרגעקומען, אָבער די פאָגראָמען אין די אַנ־דערע טיילן פון רוסלאַנד האָבן געהאָט אַ טיפן אָפּקלאַנג אין די ליטווישע שטעטלעך. אין פאָגראָם אין ניזשני נאָווגאָראָד אין 1884 איז דערהרגעט געוואָרן ברוך בלאָך, זיין ווייב און צוויי קינדער, וועלכע האָבן געשטאַמט פון ניישטאַט־סוגינט, דאָס שטעטל פון וועלכע די ערשטע יידישע אימיגראַנטן אין דרום־אַפריקא האָבן געשטאַמט. דער אָפּקלאַנג פון פאָגראָם האָט אויך דערגרייכט אין דרום־אַפריקע. אַ ייד פון ניישטאַט־סוגינט, וועלכער האָט זיך צוריקגעקערט פון דרום־אַפריקע האָט געבראַכט 50 פונט, וואָס די ליטווישע יידן אין קייפּטאון האָבן צו־נויפגעקליבן פאַר די קרבנות פון די פאָגראָמען.

פון אָט די אַלע געבראַכטע פאַקטן קענען מיר קומען צו די פאָלגנדע מסקנות:

די אַנטי־יידישע רדיפות און דיסקרימינאַציעס, פאָג־ראָמען און עקאָנאָמישע שוועריקייטן אין תחום־המושב, האָבן געבראַכט צו אַ מאַסן־עמיגראַציע פון די רוסישע יידן. די ידיעות וועגן גרויסן דערפאָלג פון די ערשטע יידישע אימיגראַנטן אין דרום־אַפריקע, וואָס זיינען באַ־שטעטיקט געוואָרן דורך די צוריקגעקערטע יידן אין די ליטווישע שטעטלעך אַרום ניישטאַט־סוגינט, האָבן געמאַכט אַ גאָר שטאַרקן אײַנדרוק אויף די יידן פון אַרום און פיל

האָבן באַשלאָסן צו גיין אין די שריט פון די פריערדיקע עמיגראַנטן און אויך פֿרובירן זייער מזל אין דער ווייטער גאָלדענער מדינה אין דרום־אַפריקע.

פון דער אַנדערער זייט, זיינען די יידישע אימיגראַנטן פון ליטע געווען צוגעפאַסט צו די עקאָנאָמישע באַדינגונגען, וואָס האָבן דעמאָלט געהערשט אין דרום־אַפריקע. זייער עקאָנאָמישע פונקציע איז געווען נוצלעך פאַרן לאַנד. דער יידישער אימיגראַנט איז געווארן אַ „שמויזער" — אַ פּעדלער און האָט באַזאָרגט די בורישע פאַרמער, וועלכע האָבן געווואוינט צעזייט און צעשפרייט איבער די ברייטע שטחים פון לאַנד, מיט שטאָטישע סחורות און אָפּגעקויפט פון זיי זייערע פּראָדוקטן. די פאַרמערס זיינען געווען צו די יידישע פּעדלערס זייער דאַנקבאַר און האָבן זיי אַרויסגעוויזן פּריוילעגיעס. ביי די בורן האָט דער תנ"ך גע־שפילט אַ קאָלאָסאַלע ראָל אין זייער לעבן און זיי האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ צו די יידן — „דאָס פֿאָלק פון תנ"ך".

מיט דער צייט האָבן זיך אָט די יידישע אימיגראַנטן אַרויפגעאַרבעט און אָנשטאָט פּעדלען האָבן זיי געעפנט געשעפטן און פאַבריקן און די זין און טעכטער פון די אַמאָליקע פּעדלער זיינען אַריין אין די אוניווערסיטעטן און געווארן דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און אַנדערע פּרייַ פראָפעסיעס. דער צווייטער דור פון די ערש־טע אימיגראַנטן זיינען היינט דער רוב מנין און רוב בנין פון יידישן יישוב אין דרום־אַפריקע און פון זיי זיינען אויך אַרויסגעקומען די איצטיקע פירער פון דרום־אַפרי־קאַנער יידנטום.

90 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג לעבן אין די גרעסערע שטעט. איבער 63 פּראָצענט פון די יידן געפינען זיך אין טראַנסוואָל און אַ העלפט פון יישוב גע־פינט זיך אין יאָהאַנעסבורג און איר שטח. מיט כמעט דרייסיק יאָר צוריק האָט אַ גרויסע צאָל יידן געלעבט אין די פּראָווינץ־שטעט. איצט ווערן די קלענערע שטעט־לעך אויסגעלייקט פון יידן. ניט קוקנדיק וואָס דער יידישער יישוב איז נאָך פאַרהעלטנישמעסיק יונג, זיינען שוין פאַראַן פיל שטעטלעך, וועלכע האָבן געהאָט באַ־דייטנדיקע צאָלן יידן — אויסגעלייקטע פון יידן. אין פיל שטעטלעך קען מען זען ווי עס פוסטעווען די אַמאָליקע שיין־אויסגעבויטע שולן.

דער פּראָצענט יידן צו דער אַלגעמיינער אייראָפּע־אישער באַפעלקערונג איז מיט 25 יאָר צוריק געווען 4.5 פּראָצענט. אין 1951 איז דער פּראָצענט געפאַלן צו 4.2 און איצט איז דער פּראָצענט נאָך קלענער.

וועגן מיר זאָלן פאַרגלייכן דאָס דרום־אַפריקאַנער יידן־טום צום ליטווישן יידנטום, וואָס מיר ווייסן פון די לעצטע יארן, וואָלטן מיר מוזן שטעלן די פראָגע: הזאת נעמי? זיינען זיי עס די זעלבע ליטווישע יידן, וואָס האָבן געשמט אַלס די נאַציאָנאַל־באַוואוסטזיניקע און קולטור־רייכסטע פון יידישן פאָלק. דער אונטערשייד פון דאָס יידישע ליטע און דאָס יידישע דרום־אַפריקע איז ווי ווייס צו שוואַרץ.

מיר שטעלן זיך פאָר דאָס ליטווישע יידנטום מיט זיינע צאָלרייכע קולטורעלע און עקאָנאָמישע אינסטיטוציעס און מיט זיין נאַטירלעכן נאַציאָנאַלן חוש. דאָס ליטווישע יידנטום איז געווען טאַקע קליין אין צאָל אָבער רייך אין נאַציאָנאַלן שאַפן און קולטורעלע דערגרייכונגען. דאָס קען אָבער ניט געזאָגט ווערן ווען דרום־אַפריקאַנער יידנטום, אויף וויפל עס איז שייך צו יידישע קולטור און נאַציאָנאַלע גייסטיקע שאַפונגען.

די ליטווישע יידן, וועלכע זיינען געקומען אין דרום־אַפריקע מיט 80 יאָר צוריק, האָבן פאַרלאָזן שטעטלעך אָפּגעשטאָנענע און פינצטערע. עס איז דאָן געווען אַ ליטע פון משה לייב ליליענבלומס תקופה, אַוואו עס האָט געהערשט פאַנאַטיזם און צביעות, אַוואו די ערשטע טרעגער פון דער השכלה האָבן געהאָט אויסצושטיין רדי־פות און פאַראָפּאָלגונגען. זיי האָבן געבראַכט אין דרום־אַפריקע אַן אַרעמען גייסטיקן באַגאַזש (אַחוץ אויסנאַמען, פאַרשטייט זיך). דאָס ביסל יידישקייט, וואָס זיי האָבן מיט־געבראַכט, איז געווען אַן אַמאָליקע בית־המדרש יידיש־קייט, באַדעקט מיט אַ ביסל עם־הארצות, באָפוצט מיט אַן אַנגלאָפּיצירטן סינאַגאָגאַליזם. די ליטווישע יידן האָבן זיך פאַרקוקט אויף די ענגלישע יאַהודים, וועמען זיי האָבן געמומען פאַר אַ מוסטער און זיך באַמיט מיט אַלע כוחות זיי נאָכצומאַכן. זיי האָבן געקוקט מיט גרויס דרך־ארץ אויף די ענגלישע יידן, וועמען זיי האָבן איבערגעלאָזן די העגעמאָניע אין יידישע לעבן און אין וועמענס הענט זי איז פאַרבליבן ביזן היינטיקן טאָג.

דאָס יידישע קולטורעלע לעבן איז געווען אָרעם און אינהאַלטסלאָז, און אַפילו דעם רעליגיעזן באַגאַזש, וואָס מען מיטגענומען פון דער היים, האָט מען שוין אויך אַראָפּגעווארפן אין ים, נאָכן פאַרענדיקן די נסיעה אויף דער שיף.

די שפּעטערדיקע יידישע אימיגראַנטן פון ליטע, וועלכע זיינען שוין געווען אַ פּראָדוקט פון דער נייער צייט און האָבן שוין געהאַט מיטגעבראַכט מאָדערנע אי־דעען, האָבן די לאַגע וויניק געענדערט. די יידישע אימי־גראַציע קיין דרום־אַפריקע איז אַלעמאָל געווען אַ קרובים־אימיגראַציע און דעריבער אַ קליינע אין צאָל. די נייע אימיגראַנטן האָבן זיך געמוזט צופאַסן צו די באַדינגונגען, וואָס זיי האָבן געפונען, און אויף אַזאַ אופן איז די פירער־שאַפט פון יידישן לעבן פאַרבליבן אין די הענט פון די ענגלישע אָדער אַנגלאָפּיצירטע יידן.

די ליטווישע יידן האָבן אויפגעבויט אין דרום־אַפ־ריקע גרויסע סאָציאַל־פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס, ווי: בתי־מדרשים, מושבי־זקנים, בתי־יתומים, גמילות־חסדים, חברא־קדישא א. א. וו. זיי קאָנען באמת זיין אַ מוסטער פאַר אַנדערע יידישע יישובים. אויפן נאַציאָנאַל־קולטו־רעלן געביט האָבן זיי וויניק געשאַפן, און היינט צו טאָג איז דאָס יידישע דרום־אַפריקע איינע פון די אָפּגעשטאַ־נענסטע יידישע קיבוצים אין דער וועלט אין נאַציאָנאַל־קולטורעלן זין. אין יאָהאַנעסבורג האָבן עקזיסטירט איי־

ניקע צענדליק לאַנדסלייט־„סאָסייטיס" פון אַלערלייַ ליט־ווישע שטעטלעך. ביז דער לעצטער מלחמה האָבן זיי זיך פאַרנומען מיט העלפן זייערע שטעטלעך אין דער אַל־טער הײַם. מיט קיין קולטורעלער טעטיקייט האָבן זיי זיך קיינמאָל ניט פאַרנומען. אין יאָהאַנעסבורג איז פאַראַן אַ גרויסע שול פון דער פֿאָלקסוועזשער „סאָסייטי" און אויך אַ שול פון דער פאסוואלער „סאָסייטי". פון די מער וויכ־טיקערע לאַנדסלייט „סאָסייטיס" זיינען געווען די קאָוונער, שאָולער, טעלזשער, קראָקינאָווער, קיידאַנער, ווילנער א. א. כמעט אַלע ליטווישע „סאָסייטיס" עקזיסטירן נאָר אויפן פֿאַפּיר. מיטן חורבן פון ליטע און מיטן אויסשטאַרבן פון עלטערן דור גייען די לאַנדסמאַנשאַפטן אויס.

אין די לעצטע יאָרן זיינען אויפגעבויט געוואָרן פיל חינוך אינסטיטוציעס און דער אינטערעס צום יידישן חינוך איז פיל שטאַרקער געוואָרן. גראָד האָבן די ערשטע דורות ליטווישע אימיגראַנטן זייער פאַרנאַכלעסיקט די יידישע דערציאונג פון זייערע קינדער.

אויפן עקאָנאָמישן געביט האָבן זיך די ליטווישע יידן גוט אַרויפגעאַרבעט און זיינען, אין אַלגעמיין, אין אַ גוטן עקאָנאָמישן מצב. אין דער גאָלד־אוז דימענטן־אינ־דוסטרי האָבן בכלל קיינע ליטווישע יידן ניט אָנטייל גע־נומען. אויף וויפל עס האָבן אָנטייל גענומען יידן בכלל, זיינען עס געווען ענגלישע און דייטשע יידן. די ליטווישע יידן האָבן געשפילט אַ גאָר וויכטיקע ראָל אין דער אָנט־וויקלונג פון דער מיטעלער אינדוסטרי, ווי: באַקליידונג, מעבל, לעדער און טעקסטיל. אין די יאָרן פון דער 2־טער וועלט־מלחמה האָבן זיך די דאָזיקע אינדוסטריעס זייער אויסגעברייטערט און די ליטווישע יידן זיינען די וויכ־טיקסטע אָנטיילנעמער אין דעם. אויך אין פאַרמעריי האָבן זיך אויסגעצייכנט ליטווישע יידן. דער „קעניג פון די מילים" (קוקורוזע), דער פאַרשטאַרבענער י. לאַזאַרוס, איז געווען אַ ליטווישער ייד (ער האָט איבערגעלאָזן אין צוואה זיין פערמע פאַר „אָרט־אָזע"). און אויך דער „קעניג פון קאַרטאָפל" איז אַ ליטווישער ייד — י. ד. לוריע.

דרום־אַפריקאַנער יידן שמן אין דער זועלט אַלס גרויסע נדבנים, און אין די בייטראָגן פאַר די ציוניסטישע פאָנדן שטייט דאָס דרום־אַפריקאַנישע יידנטום (פראָפאָרצ־יאָנעל) אויפן ערשטן אָרט. אין אמתן געראָטן, האָט דאָס אָרעמע ליטווישע יידנטום געגעבן פאַר יידישע ענינים, פראָפאָרציאָנעל, מער ווי דער רייכער יידישער קיבוץ אין דרום־אַפריקע, אָבער דאָך איז אמת, אַז די דרום־אַפריקאַנער יידן זיינען בכלל ברייטהאַרציק און גיבן פאַר אַלע יידישע „אַפּעלס" מיט אַ ברייטער האָנט. עס איז קיין צווייפל ניט, אַז אָט דער שטריך איז זיי פאַר־בליבן פון זייער ליטווישער אָפשטאַמונג. די אַלע פּאָ־זיטיוע יידישע שטריכן אין כאַראַקטער פון דרום־אַפ־ריקאַנער יידנטום זיינען עס טאָקע די ירושה פון זייער קערנדיקער ליטווישקייט.

דער יידישער יישוב אין דרום־אַפריקע מאַכט איצט דורך אַ שוועכן קריזיס. צוליב די פאַרשאַרפטע ראַסן־פראָבלעמען אין לאַנד איז די זיכערקייט פון דער יידישער באָפעלקערונג געוואָרן דערשיטערט. די אָנגעצויגענע באָ־ציאונגען צווישן ישראל און דרום־אַפריקע צוליב דער שטעלונג צו דרום אַפריקעס ראַסן־פּאָליטיק מצד ישראל אין או״ם, האָבן געהאָט אַן אָנטמוטיקנדיקע ווירקונג אויף דער יידישער באָפעלקערונג. קיין נייע יידישע אימי־גראַנטן קומען ניט אַריין אין לאַנד און, פון דער אַנדערער זייט, מערקט זיך אַן עמיגראַציע פון דרום־אַפריקע. דער יידישער יישוב פאַרקלענערט זיך און די צוקונפט איז פאַרוואָלקנט.

משה שטאַרקמאַן

ליטווישע יידן -
פיאנערן פון דער יידישער פרעסע אין אמעריקע

געהייליקט דעם אַנדענק פון מיין פאַטער, ר׳ ישראל בן ר׳ אליעזר־יצחק ז״ל — אַ יליד גאַליציע, וואָס האָט שטאַרק פאַרערט די ליטווישע לומדות.

ליטווישע יידן זיינען געווען די גרונט־לייגערס פון אַרגאַניזירטן מזרח־יידישן קיבוץ־לעבן אין די פאַר־אייניקטע שטאַטן. ס׳איז דערפאַר ניט קיין וואונדער, וואָס די „ליטוואַקעס״ זיינען אויך געווען די פּיאָנערן־בויערס פון דער יידישער פרעסע און ליטעראַטור אין אַמעריקע. די „ליטוואַקעס״, די שטורעם־פייגל פון דער השכלה — די ערשטע צו פרואוון שאַפן אַ סינטעז פון יידישקייט און וועלטלעכקייט — זיינען מער פון וועלכן עס איז אַנ־דערן שיכט צווישן די יידישע אימיגראַנטן געווען גייסטיק צוגעגרייט צו זיין די חלוצים פון דער יידישער זשורנא־ליסטיק און וואַרט־קונסט אין דער נייער וועלט.

ליטווישע יידן, בעיקר יענע, וואָס האָבן געוואוינט ביי די פרייסישע גרענעץ־געביטן, האָבן געוואוסט, אַז אַנשטאָט זוכן גליקן אין וואַלין, לוינט זיך בעסער אַריבער־צוגיין די פרייסישע גרענעץ און, פונקט ווי עס האָבן גע־טאָן אַ סך דייטשע יידן, זיך לאָזן איבערן אָקעאַן צו דער וויייטער אַמעריקע. די ליטווישע יידן האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן צווישן די מזרח־איראָפּעאישע יידן אויסצואוואַנ־דערן אין די פאַראייניקטע שטאַטן לאַנג פאַר דער גרוי־סער מאַסן־אימיגראַציע.

„קאָלוואַריער דייטשן״ —
יעקב כהן און זיינע פּאָליטישע אַמביציעס

די ליטוואַקעס, הגם די דייטשע „יאַהודים״ האָבן אויף זיי געקוקט פון אויבן־אַראָפּ, האָבן מיט זייער האַל־טונג און פירונג געגעבן צו פאַרשטיין, אַז אויך זיי זיינען „מאָדערן״ און „ציוויליזירט״, און זיי האָבן ביי זיך ניט וואָס אַראָפּצופאַלן לגבי זייערע דייטש־ריידנדיקע „גלוי־בנס־געזאַנטן״. און באַלד האָבן די „קאָלוואַריער דייטשן״, די יחסנישע ליטוואַקעס, געזומען ווייזן, וואָס זיי קענען. זיי זיינען געווען פון די ערשטע מזרח־יידן צו אַרגאַניזירן אייגענע לאַנדסמאַנשאַפטן. אין 1873, אַ יאָר נאָך פאַר דער גרינדונג פון „בית המדרש הגדול״, אויף סאָפאָלק סטריט, האָבן די ווילנער און סינייער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק געשאַפן אַ פאַראייניקטע „קאָנגרעגעישאָן״.

סוף זעכציקער און אַנהייב זיבעציקער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט האָט אַ ליטווישער ייִד שוין אַנגעהויבן צו שפילן אַ ראָל אינעם אַלגעמיינעם ניו־יאָרקער פּאָליטישן לעבן. יעקב כהן — האָט דער דאָזיקער ליטוואַק געהייסן, און ער איז געווען אַן איידעם פון שמואל ד. מאַס, אינער פון די חשובי העדה צווישן די פרייסישע יידן אין שטאָט. כהן איז טאַקע ניט געווען קיין מיטגליד אין דער פרייסישער שול „אדרת אל״, אָבער ער פלעגט אָפט קומען דאָרט דאַוונען. כהנען האָט מען געהאַלטן פאַר אַ תלמיד־חכם, אָבער אָנשטאָט צו חברן זיך מיט דעם עלטערן דור, האָט ער זיך גאָר געחברט מיט די יוגנטלעכע עלעמענטן. כהן האָט דערביי געהאַט צוויי אויסרעכענונגען: ראשית, ער האָט געהאַט עטלעכע טעכ־טער, און דאָס קענען זיך מיט די יונגעלייט איז געווען אַ מעלה צו טאָן פאַסיקע שידוכים; שנית, כהן האָט גע־טראַכט וועגן קאַנדידאַטירן אויף אַ פּאָליטישן אָמט, און ער האָט פארשטאַנען, אַז בלויז צווישן די יונגעלייט וועט ער גפּינען אַרויסהעלפערס פאַר זיינע פּאָליטישע אַמ־ביציעס.

יעקב כהן האָט געוואוינט אויף דער 33טער גאַס. ער איז רייך געוואָרן פון ריעל עסטעיט (אייזנבאַן) און געהאַט אין זיין אייגנס אַ זומערהיים און אַ גוט. ער איז אויך געווען דער אייגנטימער פון „קאַרלס 23טן וואָרד פאַרק״, אַ פאַרוויילונגס־גאָרטן אין די בראָנקס. טאָמער האָט מען געדאַרפט מאַכן עפּעס אַן אונטערנעמונג לטובת צדקה, פלעגט כהן געבן געלט זיין פאַרוויילונגס־גאָרטן, און דאָס האָט פאַרשטאַרקט זיין פּאָפולאַריטעט און חשיבות צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. יעקב כהן חוץ פּאָליטישע אויך געהאַט זשורנאַליסטיש־פאַרלעגעריש אַמביציעס, און ער האָט געוואָרט אויף אַ שעת־הכושר עס צו פאַרווירקלעכן. צווישן זיינע לאַנדסלייט האָבן זיך שוין געפונען גענוג זשורנאַליסטישע כוחות, אָבער ניו־יאָרק האָט נאָך ניט געהאַט קיין דרוקעריי, וואו מ׳זאָל קאָנען דרוקן אַ וואָכנשריפט אויף יידיש אָדער העברעאיש, און כהן האָט געמוזט אונטערוואַרטן ביז אַן אַנדערער ליטווישער ייִד האָט אַזאַ דרוקעריי איינגעאָרדנט.

בערנשטיין, גרשוני און בוכנער

דער דאָזיקער פּיאָנער פון יידישן דרוק־וועזן איז געווען אַן איידעם פון דעם קאַלוואַריער ר׳ צבי הירש בערנשטיין (אַ פעטער פונעם שפּעטער־באַקאַנטן ענגליש־יידישן זשורנאַליסט הערמאַן בערנשטיין), ער איז אָנגעקו־מען קיין אַמעריקע אַ קורצע צייט פאַרן אויסברוך פון

דער פראַנצויזיש־פּרייסישער מלחמה. בערנשטיין האָט געזען ווי זיינע לאַנדסלייט, די „קאַלוואַריער דייטשן", האָבן מיט גרויס חשק געשלונגען די מלחמה־נייעס, וואָס זיינען געווען געדרוקט אין די דייטשע און ענגלישע בלעטער, איז אים איינגעפאַלן צו גרינדן אַ יידיש וואָכנבלאַט. ער האָט גלייך אימפּאָרטירט יידישן דרוק־שריפט פון ווין און ווילנע. עס האָט אָבער געפעלט אַ שריפטזעצער.

גראָד דעמאָלט איז אָנגעקומען קיין ניו־יאָרק דער געוועזענער משומד און שפּעטערדיקער ראַבינער צבי הירש גרשוני, וועלכער האָט אויף יענער זייט ים זיך שוין געהאַט קונה שם געווען ווי אַ העברעאישער שרייבער. גרשוני, אַ ווילנער, האָט זיך אויסגעלערנט די מלאכה פון זעצעריי בעת ער איז געווען אויף קעסט ביי די לאָנדאָנער מיסיאָנערן. האָט בערנשטיין אים איינגעלאַדן צו ווערן דער שריפטזעצער און מיט־רעדאַקטאָר פון דער געפּלאַנטער צייטונג.

צווישן די ניו־יאָרקער משכילים האָט זיך אָבער געפונען איינער, וואָס דער מאַנגל אין אַ דרוקעריי האָט אים ניט אָפּגעשראָקן. י. ק. בוכנער האָט דער משכיל געהייסן. וואו און ווען ער איז געבוירן געוואָרן איז ניט באַקאַנט. איידער בוכנער איז געקומען קיין אַמעריקע האָט ער געוואוינט אין דייטשלאַנד, ענגלאַנד און פראַנקרייך. ער האָט שוין געהאַט זשורנאַליסטישע דערפאַרונגען אויף יענער זייט ים, און דעריבער האָט ער פאַרשטאַנען, אַז פאַרלאָזן זיך בלויז אויף לייענער־קונים איז ניט גענוג, נאָר מען מוז אויך קריגן הילף פון אַ פּאָליטיש־פאַראינטערעסירטער גרופּע. די דעמאָקראַטישע פּאָליטישענס פון „טעמעני האָל" האָבן בוכנערן צוגעזאָגט זייער שטיצע. האַרעס גרילי, רעדאַקטאָר פון דער ניו־יאָרקער „טריביון" און פּרעזידענט־קאַנדידאַט פון די ליבעראַל־רעפּובליקאַנער האָט בוכנערן פּראָטעזשירט און געהאָלפן אים שאַפן אַ צייטונג פאַר די מזרח־יידן. גרילי האָט געצילט צו קריגן דורך בוכנערן, — דעמאָלט שוין אַ באַקאַנטער יידיש־געזעלשאַפטלעכער טוער — די שטימעס פון יענע יידישע אימיגראַנטן, וואָס האָבן שוין געהאַט באַוויזן צו ווערן אַמעריקאַנער בירגער. בוכנער איז געשטאַנען בראש פון „היברו אינסטיטוט". פונעם ביסל ידיעות וועגן דער דאָזיקער תלמוד־תורה איז צו זען, אַז זי איז געווען אַ וויכטיקער פּרואוו צו מאָדערניזירן דעם יידישן חינוך. אין 1871 האָט ער אָרגאַניזירט אַ „יידישע אימיגראַנטן הילפס־אינסטיטוציע", וואָס האָט איינגעאָרדנט פּאָפּולער־וויסנשאַפטלעכע לעקציעס אין קופּעראוניאָן, און זי האָט געשטרעבט צו הייבן דעם מצב פון יידישע אימיגראַנטן — עקאָנאָמיש און קולטורעל. אין 1873 איז בוכנער געווען טעטיק ביים „יידישן האַנטווערקער־פאַראיין" צו העלפן די אָרעמע אַרבעטער מאַטעריעל און צו געפינען פאַר זייערטוועגן פּאַסיקע וואוינונגען פאַר ווייניק דירה־געלט.

די „יידישע צייטונג", די „פּאָסט" און "היברו ניוס"

אַזוי ווי אין ניו־יאָרק איז ניט געווען קיין פּאַסיקע יידישע דרוקעריי, האָט בוכנער באַשלאָסן אַרויסצוגעבן זיין וואָכנשריפט „יידישע צייטונג", ליטאָגראַפירט, און דעם 1־טן מערץ 1870 איז אַרויס דער ערשטער נומער. די „יידישע צייטונג", וואָס האָט געקאָסט זעקס סענט אַ נומער, האָט געדאַרפט דערשיינען יעדן פרייטיק אין דער פרי, אָבער דערשינען איז זי בלויז עטלעכע מאָל אין יאָר, געוויינטלעך אין פאַרבינדונג מיט אַ וויכטיק געשעעניש. דער 12־טער נומער איז דערשינען דעם 14־טן פעברואַר 1873. בוכנערס אויסגאַבע איז פאַקטיש געווען אויף דייטש, נאָר מיט יידישע אותיות, און ס'איז מעגלעך, אַז ער האָט דאָס אַוועקגעשטעלט דעם שפּראַך־נוסח פאַר די ערשטע יידישע צייטונגען אין דער נייער וועלט.

אַזוי שנעל ווי דעם קאַלוואַריער רבס איידעם, צבי הירש בערנשטיין, האָט איינגעשטעלט זיין דרוקעריי, האָט ער, מיט דער זעצערישער און שרייבערישער הילף פון צבי גרשוני גענומען אַרויסגעבן דאָס וואָכנבלאַט „די פּאָסט", די ערשטע געדרוקטע יידישע צייטשריפט אין די פאַראייניקטע שטאַטן. בערנשטיין און גרשוני האָבן ניט געקאָנט אויסקומען צווישן זיך, און אויף גרשוניס אָרט איז אָנגעקומען אַן אַנדערער שריפטזעצער. בערנשטיין איז געבליבן דער הויפּט־באַלעבאָס אויך איבער דער זשורנאַליסטישער זייט פון דער „פּאָסט". פון דער דאָזיקער וואָכנשריפט האָט זיך ניט אויפגעהיט אַפילו קיין איינציקער נומער, אַזוי, אַז עס איז אוממעגלעך זי אַפילו צו כאַראַקטעריזירן. מען ווייסט בלויז, אַז זי איז דערשינען זעקס חדשים כסדר. גרשוני איז שפּעטער געוואָרן אַן ענגליש־יידישער זשורנאַליסט און רעדאַקטאָר; ער איז געווען אַ ראַבינער און לערער אין אַטלאַנטאַ־שיקאַגאָ און געדרוקט קאָרעספּאָנדענציעס פון אַמעריקע אין די אייראָפּעאישע העברעאישע צייטונגען. ער האָט איבערגעזעצט אויף ענגליש ווערק פון דער רוסישער ליטעראַטור און אויך געשריבן אויף ענגליש אָריגינעלע דערציילונגען, וואָס זיינען דערשינען אין אַ באַזונדער בוך. גרשוני האָט איבערזעצט אויף העברעאיש לאָנגפעלאָס פּאָעמע „עקסעלזיאָר" און זיך באַטייליקט אין „השלוח" אונטער אחד־העמס רעדאַקציע. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1897.

בערנשטיינס „פּאָסט" וואָלט מסתמא געווען עקזיסטירט ווייטער, אָבער דער רעדאַקטאָר־אַרויסגעבער האָט זיך געלאָזט איבערריידן פונעם אויבנדערמאָנטן יעקב כהן, אַז זיי זאָלן בשותפות אַרויסגעבן אַ נייע וואָכנשריפט. כהן האָט אויפן דעמאָקראַטישן צעטל קאַנדידירט פאַר אַ „סופּער־ווייזער", אַן אַמט, וואָס איז געווען העכער פון אַן איצטיקן ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט. כהן האָט צוגעזאָגט בערנשטיינען קריגן אַ גרעסערן סכום געלט כדי צו פינאַנסירן די אונטערנעמונג. אַזוי ווי

כהן האָט, צוליב זיינע פּאָליטישע אַמביציעס, געוואָלט גרייכן צו אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג — די רוסיש־פּוילישע יידן, די משכילים־העברעער, די דייטש־ריידנדיקע „יאַהודים" און די אַמעריקאַניזירטע יידן, — איז באַשטימט געוואָרן, אַז די וואָכנשריפט זאָל דערשיינען אויף פּיר שפּראַכן מיטאַמאָל: יידיש, העב־רעאיש, דייטש און ענגליש. דעם 5־טן אַפּריל 1871, פּאַר פּסח, איז דערשינען דער ערשטער נומער פון „העברעו נויעס" („היברו ניוס"). די צייטונג איז געווען שיין גע־דרוקט אויף גוטן פּאַפּיר, אָבער איר אינהאַלט איז געווען אַ מיש־מאַש פון אידעדרוקטע זאַכן, אַן וועלכן עס איז סדר.

באָטש כהן איז דורכגעפאַלן אין די וואַלן, האָט ער געהאַט בדעה ווייטער אַרויסצוגעבן די פּירשפּראָכיקע וואָכנשריפט, כדי זי צו קאָנען נוצן בעת שפּעטערדיקע וואַל־אַקציעס. שפּעטער האָט ער באַשלאָסן אויפצוגעבן דאָס גאַנצע עסק, נאָכדעם ווי עס זיינען אַנטשטאַנען קריגעריין צווישן אים און בערנשטיינען. כהן האָט די צייטונג אָפּגעשטעלט מיטן 13־טן נומער און זיין חלק אין דער דרוקעריי האָט ער אַוועקגעשענקט דעם יידישן יתומים־אַנשטאַלט. בערנשטיין האָט אָבער געהאַלטן, אַז אים קומט אַרויס פּונעם שותפות אַ סך מער וויפּל כהן האָט אים געגעבן, און ער האָט קיגן אים פּאַרפּירט א פּראָצעס. פּונעם משפּט האָט בערנשטיין גאָרניט גע־וואונען, און ער איז געבליבן ביים זאַץ, וואָס ער האָט געהאַט אַריינגעלייגט אין געשעפּט, ווען דאָס שותפות איז געשלאָסן געוואָרן.

מיטן ביסל יידישן שריפּט, וואָס בערנשטיין האָט געהאַלטן אין אַ צימערל אויף לודלאו סטריט, איז ער געוואָרן דער פּיאָנער פון דער העברעאישער פּרעסע אין אַמעריקע. דעם 11־טן יוני 1871 איז אַרויס דער ערשטער נומער פון „הצופה בארץ החדשה". — די ערשטע העברע־אישע וואָכנשריפט אין די פּאַראייניקטע שטאַטן. זיין זעצער און מיט־רעדאַקטאָר איז געווען דער סואוואַלקער משכיל, מרדכי האַלמשטיין, וועלכער האָט אַ צייט גע־וואוינט אין ענגלאַנד און פּאַר זיין אָפּפּאָר קיין אַמעריקע אין 1870 איז ער געווען דער הויפּט־מגיה אין דער וואַרשעווער דרוקעריי פון זיין פּעטער אַבא מאַרקסאָן. דער „הצופה", האָט, מיט עטלעכע איבעררייסן, עקזיסטירט ביזן יאָר 1876. נאָכן אונטערגאַנג פון דער וואָכנשריפט האָט בערנשטיין זיך געמוטמעט צו באַנק־געשעפטן, און ער איז אַ צייט אויך געווען דער אייגנטימער פון אַ יידיש טעאַטער. בערנשטיין איז געבוירן געוואָרן אין ניי־שטאָט־שירווינט, 1846. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1907.

כתריאל צבי שרהזאָן און מרדכי האַלמשטיין

דער ענערגישסטער צווישן די פּיאָנערן פון דער יידי־שער פּרעסע אין אַמעריקע איז געווען כתריאל צבי שרה־זאָן. ער איז געבוירן געוואָרן דעם 12־טן דעצעמבער, 1885, אין פּויזער, סואוואַלקער געגענט, וואו זיין פּאָטער

ר׳ אליהו איז געזעסן אויפן כסא הרבנות. אין 1859 איז ר׳ אליהו געוואָרן רב אין סואוואַלק גופא, און דאָרט האָט כתריאל צבי חתונה געהאַט מיט בתיה האַלמשטיין, אַ טאָכטער פון ר׳ דוד האַלמשטיין, פון די חשובסטע לומדים און באַלעבאָטים אין שטאָט. ר׳ דודס זון מרדכי האַלמשטיין איז שפּעטער, פונקט ווי ר׳ דודס איידעם, געוואָרן אַ פּיאָנער פון דער יידישער זשורנאַליסטיק דאָ אין לאַנד.

כתריאל צבי שרהזאָן האָט אין דער ליטע זיך ניט געקאָנט דערשלאָגן צו אַ זיכערער פּרנסה. ווי אַ צאָל אַנדערע דרייסטע יידישע יונגעלייט איז ער אין 1869 אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע. אַ יאָר שפּעטער איז ער צוריקגעפאָרן אַהיים. אָבער אין 1871 איז ער ווידער געקומען קיין ניו־יאָרק און אויף פּאַרק סטריט גע־עפנט אַ דרוקעריי בשותפות מיטן שטעטינער מדפיס ע. שרענצל. די דרוקעריי „שרענצל און שרהזאָן" האָט צו־ערשט אַרויסגעגעבן אַן אַטלאַס מיט פּאַרשיידענע ידיעות וועגן פּעלקער און לענדער. אַזוי ווי מ׳האָט אין 1872 שוין געשאַצט, אַז אין ניו־יאָרק וווינען בערך 80 טויזנט יידן, האָבן די צוויי שותפים באַשלאָסן צו וועלן צייטונג־פּאַרלעגערס, און די פּירמע האָט געגומען אַרויסגעבן דאָס וואָכנבלאַט „ניו־יאָרקער יידישע צייטונג". נאָך פּינף חדשים דערשיינען איז דאָס וואָכנבלאַט אָפּגעשטעלט גע־וואָרן, וויל דער זעצער פון דער פּירמע, מ. טאָפּאָלאָווסקי האָט געעפּנט אַן אייגענע דרוקעריי. די פּירמע „שרענצל און שרהזאָן" איז געבליבן אַן אַ זעצער, און דערביי האָבן די באַלעבאָטים נאָך געהאַט טויזנט דאָלער היזק, וויל די ערשטע צייט האָט מען געמוזט דערלייגן צו דער צייי־טונג. אַ קריסט, אַ דייטשער אימיגראַנט, האָט אָפּגעקויפט די יידישע אותיות. אין 1873 איז שרהזאָן אַוועק קיין סיראַקיוז, וואו עס האָבן שוין געוואוינט ליטווישע לאַנדס־לייט, וועלכע האָבן געהאַט זייערס אַן אייגענע חברה. שרהזאָן איז אויף אַ קורצער צייט געוואָרן דער רב פון די סיראַקיוזער ליטוואַקעס, אָבער דערנאָך איז ער אַוועק קיין שיקאַגאָ, וואָס איז שוין אויך געווען אַ צענטער פון ליטווישע יידן און ער האָט דאָרט פּרובירט זיין מזל אין מסחר.

אין דעמזעלביקן יאָר איז ער אַהיימגעפאָרן קיין סואוואַלק אַהערצוברענגען זיין משפּחה, און אין 1874 איז ער שוין ווידער געווען אין ניו־יאָרק. אינאיינעם מיט זיין שוואָגער מרדכי האַלמשטיין האָט שרהזאָן אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן די „יידישע גאַזעטן", אַ וואָכנשריפט פון וועלכער ס׳איז אַרויסגעוואָקסן די ערשטע אַמעריקאַנער יידישע טעגלעכע צייטונג. די „יידישע גאַזעטן" זיינען דערשינען 54 יאָר, ביז 1928, וועו די וואָכנשריפט איז פּאַראיניקט געוואָרן מיטן „אַמעריקאַנער".

דאָס שותפות צווישן שרהזאָן און האַלמשטיין האָט לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. אין 1875 האָט האַלמשטיין אָנגע־הויבן אַרויסגעבן אַן אייגענע וואָכנשריפט — „ניו־יאָרקער איזראַעליט", וואָס האָט עקזיסטירט בלויז עטלעכע חדשים. האַלמשטיין האָט צוריק אָנגעהויבן אַרבעטן פּאַר זיין

שוואָגער — און ער איז ווידער געווארן רעדאַקטאָר פון די „גאַזעטן", אָנהאַלטנדיק דעם אָמט ביז זיין טויט אין 1897.

עטעלזאָן און זיין „איזראָעליטישע פּרעסע"

אין די 50־קער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט האָבן יידישע אימיגראַנטן פון ליטע אָנגעהויבן זייער פּיאָנערישע באַצוגונג אין דער מיטל מזרחדיקער הויפּט־שטאָט שיקאָגאָ. צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען נחמן דוב עטעלזאָן, וועלכער איז געבוירן געווארן אין שאַקי, אין יאָר 1898. געקומען איז ער קיין אַמעריקע אין יאָר 1851, און ער האָט שפּעטער געפּונט אַ דרוקערײַ אין שיקאָגאָ. אַ ייִד אַ למדן און אַ משכיל, האָט עטעלזאָן דער דרוקער גוט געקענט די נויטן פון דער שיקאָגער יידישער עדה. ער האָט אויך צוגעזען, אַז די יידישע לייענער דאַרפן ווערטן צו לאַנג ביז עס קומען אַן די ניו־יאָרקער „גאַזעטן". אין 1877, וועלכן ס׳האָט אויסגעבראַכן די טערקיש־רוסישע מלחמה, און די שיקאָגער יידישע אימיגראַנטן האָבן געדורשט נאָך נייעס פון פראָנט, האָט עטעלזאָן גענומען אַרויסגעבן די וואָכנשריפט „איזראָעליטישע פּרעסע". די ערשטע אַמעריקאַנער יידישע צייטשריפט אויסער ניו־יאָרק. זיין געהילף־רעדאַקטאָר איז ש. ל. מאַרקוס, וועלכער איז פריער געווען אַ מלמד ערגעצווואו אין אַלאַבאַמאַ. די „איזראָעליטישע פּרעסע" האָט אויך געהאַט אַ העברעאישע ביילאָגע — „היכל העברי", און אַזוי האָט עטעלזאָן אויך געהאָלפן לייגן די פונדאַמענטן פאַר דער העברעאישער פּרעסע אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

נאָך דריי יאָר דערשיינען אין שיקאָגאָ, איז די „איזראָעליטישע פּרעסע" אַריבערגעטראָגן געווארן קיין ניו־יאָרק צו קאָנקורירן מיט שרהזאָנס „גאַזעטן". אָבער שרהזאָן איז אַרויס דער זיגער און דעם 9־טן אַפּריל 1884 איז די „איזראָעליטישע פּרעסע" אונטערגעגאַנגען.

יעקב צבי סאָבעל,
דער ערשטער יידישער דיכטער אין אַמעריקע

אין 1876 איז אָנגעקומען קיין אַמעריקע דער שאָולער העברעאישער שרייבער, פּעדאַגאָג און געווועזענער ראש־ישיבה יעקב צבי סאָבעל. באַלד נאָך זיין אנקומען אין נייעם לאַנד האָט סאָבאָל פאַרעפנטלעכט אין „יידישע גאַזעטן" די פּאָעמע „די דריי הויפּט־פרינציפּן פון דער תורה אָדער עולם התוהו". אַ יאָר שפּעטער, אין 1877, איז דערשינען זיין „שור זהב לכבוד ישראל הזקן — ישראל דער אַלטער", אַ העברעאיש־יידיש לידער־בוך, וואָס איז געווען דער ערשטער פּרואוו אַרויסצוגעבן העברעאישע און יידישע דיכטונג אויפן אַמעריקאַנער קאָנטינענט. אויפן שער־בלאַט האָט סאָבעל אַוועקגעשטעלט די פאָלגנדיקע מאָטאָ:

דיעזע גאָלדענע ליעדער,
אַה, מיינע ליעבען ברידער!
געשריבן מיט ענערגיא,
צו איבער צייגען ריכטיג,
ווי הערליך אונד וויכטיג,
איז יודישער פּאָעזיא.
דאָס דיא הייליגע שפּראַכע,
איז דיא איינציגע זאַכע,
וועלכע מיט אונדז וואונדער טהוט;
דאָן וועלן דיעזע שפּראַכע בליהט,
דאָן וויים דער איזראַעליט,
ער האָט קוראַז, שטאַלץ אונד מוטה.

דאָס דאָזיקע לידער־בוך, וואָס איז אָן וועדט פון קינסטלערישן שטאַנדפונקט, אַנטהאַלט אויך אַ פּאָעמע „דער פּאָלנישער תלמיד־חכם אין אַמעריקע". אין דער דאָזיקער פּאָעמע וועלן געשילדערט די עינויים פון יידישן למדן־אימיגראַנט אין דער נייער סביבה. די דאָזיקע פּאָעמע גיט אָן איבערבליק איבערן לעבן פון די מזרח־אייראָפּעאישע יידן באַלד נאָך זייער אָנקום אין די פאַראייניקטע שטאַטן — ערב דער גרויסער יידישער מאַסן־איינוואַנדערונג.

אין דעם זעלבן יאָר, וועלן ס׳איז אַרויס סאָבעלס לידער־זאַמלונג, איז אין ניו־יאָרק אויך דערשינען אַ זילבערשטיינס „דאָס לעבן און דער טויט פון ישו הנוצרי". דאָס דאָזיקע ביכל האָט זיכער געמוזט האָבן אַ גרויסע צאָל קונים, ווייל אין דער „אַלטער היים" האָט מען אַזעלכע אַנטיקריסטלעכע ביכלעך נאָר פאַרשפּאַרט אין געהיים.

מ. טאָפּאָלאָווסקי, וואָס איז מיט יאָרן פריער געווען אַ זעצער אין דער דרוקעריי פון „שרענצל און שרהזאָן", איז אין 1878 שוין געווען דער באַלעבאָס פון אַן אייגענער דרוקעריי — אין 121 קאָנעל סטריט. ביי טאָפּאָלאָווסקין האָט זיך אויך געדרוקט שרהזאָנס וואָכנבלאַט „יידישע גאַזעטן". טאָפּאָלאָווסקי האָט באַשלאָסן אויך צו ווערן אַן אַרויסגעבער. ער האָט געקראָגן אַ פאַסיקן מענטש פאַרן רעדאַקטאָר־אַמט אין דער פערזאָן פון ג. לאַנדוי, און אין זומער 1877 האָט אָנגעהויבן דערשיינען „דיא יודישע פּאָלקסצייטונג", וואָס האָט זיך אַנאָנסירט אַלס „דיא גרעסטע אונד בילליגסטע יידישע צייטונג אין אַמעריקאַ".

די „פּאָלקסצייטונג" איז באמת געווען שיין אין טעכנישן זין, אָבער די אַרויסגעבערישע טעטיקייט האָט טאָפּאָלאָווסקין געשטערט אין דער געשעפּטלעכער זייט פון דער דרוקעריי. דאָס קאָנקורירן מיט שרהזאָנס „גאַזעטן" האָט אויך אַוועקגענומען אַ סך ענערגיע. אין מאַי 1880 איז פּאַרגעקומען אַ קאָנפערענץ פון אָרדען „ברית אברהם". שרהזאָן און טאָפּאָלאָווסקי זיינען ביידע געווען דעלעגאַטן, און אויף טאָפּאָלאָווסקיס איניציאַטיוו האָבן זיי אָנגעהויבן פאַרהאַנדלען, אַז שרהזאָן זאָל אָפּקויפן די „פּאָלקסצייטונג" — די אָבאָנאַמענטן רשימה מיט די חובות א. ד. גל. דעמזעלבן טאָג איז דער מסחר טאָקע פאַרענדיקט געווארן.

איסט בראָדוויי נומער 5, —
אָ געשעפט, אָ רעדאַקציע, אָ בית־המדרש

אין יאָר 1881, ערב דעם אָנהייב פון דער גרויסער מזרח־יידישער מאַסן־וואַנדערונג קיין אַמעריקע, איז דאָס הויז נומער 5 איסט בראָדוויי שוין געווען אָ צענטער פון ליטווישע יידן. אונטן האָט זיך געפונען אָ מעבל־געשעפט; אויפן ערשטן גאָרן האָט זיך געפונען די רעדאַקציע און דרוקעריי פון שרהזאָנס „יידישע גאַזעטן" און די וואוינונג פון דער שרהזאָן־משפחה; אויפן צווייטן שטאָק איז געווען דאָס בית המדרש פון די סואוואַלקער לאַנדסלייט.

אָנפאָנג 80־קער יאָרן, וועו עס האָבן אין רוסלאַנד זיך אָנגעהויבן די פּאָגראָמען און עס האָבן געמוזט שטראָמען קיין אַמעריקע מאַסן יידיש־רעדנדיקע יידן, האָט שרהזאָן באַשלאָסן, אַז עס איז געקומען די צייט אַרויס־צוגעבן די „יידישע גאַזעטן" יעדן טאָג. דעם 18־טן יוני 1881 איז דערשינען דער ערשטער נומער „טעגלעכע גאַזעטן", די ערשטע יידישע טעגלעכע צייטונג אין אַמעריקע. עס זיינען אָבער נאָך ניט געווען דעמאָלט גענוג קונים פאַר אָ יידיש טאָגבלאַט, און נאָך צוויי חדשים זיינען די „גאַזעטן" צוריק פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אָ וואָכנשריפט. דער ליטוואַק שרהזאָן, וואָס האָט זיך ניט אָפגעשראָקן פאַר דורכפאַלן, איז ניט אַנטמוטיקט געוואָרן פונעם ערשטן ניט־גלונגענעם פּרואוו אין 1881, און צוויי יאָר שפּעטער, דעם 6־טן אַפּריל 1883, האָט ער ווידער געגומען אַרויסגעבן די „טעגלעכע גאַזעטן". דאָס באַנייטע טאָגבלאַט איז דערשינען אָ קאַרג פּערטל יאָר כסדר, און אין יולי האָבן די „גאַזעטן" ווידער אַמאָל געמוזט אַרויסגיין וועכנטלעך. אָ סך יידישע לייענער האָבן זיך אָבער מער ניט געקענט באַגנוגענען מיט אָ צייטונג אין מאָל אין וואָך. כדי צופרידנצושטעלן אָט דעם מין לייענער, האָט שרהזאָן אָ שטיק צייט אַרויסגעבן יעדן דינסטיק די „פאָלקסצייטונג", וואָס ער האָט אין 1880 געהאָט אָפּגעקויפט פון מ. טאָפּאָלאָווסקי.

אויך דער צווייטער ניט־גלונגענער פּרואוו האָט שרהזאָנען ניט אַנטמוטיקט. אין יאָנואַר 1885 האָט ער אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן זיין „יידישעס טאָגבלאַט", וואָס איז יאָרן־לאַנג געווען די שטאַרקסטע און אייגפלוסרייכס־טע יידישע צייטונג אין אַמעריקע. דאָס „טאָגבלאַט" איז דערשינען 45 יאָר, אָן איבערריס, ביז די צייטונג איז פאַרקויפט געוואָרן צום „מאָרגען זשורנאַל" און זי איז איינגעשלונגען געוואָרן דורך אים דעם 30־טן אַפּריל 1928. שרהזאָן אַליין איז אַוועק פון דער וועלט מיט 23 יאָר פריער — דעם 12־טן יאָנואַר 1905. נאָך זיין טויט איז דאָס „טאָגבלאַט" גפּירט געוואָרן פון זיין זון יחזקאל, געבוירן אין סואוואַלק און פון זיין איידעם לעאָן קאַמייקע, וועלכער איז געווען אָ לאָנדסמאַן פון ווילקאָווישקי. מיטן אונטערגאַנג פון „טאָגבלאַט" איז אַראָפּ פון דער יידישער צייטונג־אַרענע די פאַמיליע שרהזאָן, וואָס האָט אַריינגעשריבן אָ גרויס פּיאָנערן־קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער יידישער פּרעסע אין אַמעריקע.

אָנהייב פון רעוואָלוציאָנערער יידישער פּרעסע

וועו שרהזאָן האָט אין 1885 געגומען אַרויסגעבן דאָס „יידישע טאָגבלאַט", זיינען אין די פאַראייניקטע שטאָטן שוין געהאַט געלייגט געוואָרן די פונדאַמענטן פאַר דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג. איינער פון די גרונט־לייגער איז געווען דער וויילנער רעוואָלוציאָנער־אינטעליגענט אָב. קאהאן. אינאיינעם מיטן קרעמענטשוגער „עם־עולמניק", ח. שאַמראַיעוסקי (שפּעטער באַקאַנט אַלס ד"ר טשאַרלס ראַיעוסקי), האָט קאַהאַן געגומען אַרויסגעבן אָ רעוואָלוציאָנערע יידישע וואָכנשריפט, די ערשטע פון דעם מין אויף יידיש אין אַמעריקע. „די נייע צייט" האָט געהייסן די דאָזיקע רעוואָלוציאָנערע צייטשריפט, און זי האָט אָנגעהויבן דערשיינען ערב שבועות 1886. מער ווי פיר נומערן זיינען ניט אַרויס, ווייל די דעפּיציטן זיינען געווען גרויסע און די צאָל לייענער איז געווען אָ קליינע ביז גאָר. אָבער ניט געקוקט אויף איר קורצער עקזיסטענץ, האָט „די נייע צייט" משפּיע געווען, אַז עס זאָלן געמאַכט ווערן נאָך אַזעלכע פּרואוון — פּרואוון, וואָס האָבן געפּירט צו דער אָנטשטייאונג און אָנטוויקלונג פון דער אַמעריקאָנער יידישער אַרבעטער־פּרעסע. יידן פון דער ליטע האָבן אויך אָ גרויס פּיאָנערן־חלק אינעם אויפקום פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין אַמעריקע — אָבער די דאָזיקע פאַזע גייט ניט אַריין אין די ראָמען פון אונדזער איצטיקער אָפּהאַנדלונג.

יידן (אָפשטאַמיקע פון ליטע) אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי, וועלכע
האָבן געקעמפט קעגן די נאַצים בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די געפאַלענע — כבוד זייער אָנדענק!

דוד אַראָנסאָן

ריטשאַרד אַרענס

לוציען באַבראָוו

פּעטער בראָנשטיין

מאיר גודמאָן

דוד גינסבערג

קלמן גינסבערג

וואַלסטאָן

באָרים חיימסאָן

פימע חיימסאן

אברהם און מתתיהו יאפע

ה. כעלמאוויטש

פיליפ כעלמאוויטש

אלבערט לאענטאל

איזידאר לעני

לעניט

דוד מאטים

עמאס מאנסטאף

ראובן מאַטוסעוויטש
(אַ ברודער פון ד. מאַטיס)

נתן מאַנסטאַף

ארטור ספּיקאַס

בערנארד קאַהען

ישראל קאַניסמאַן

ה. קופער

ד. ע. רוטקאַוויטש

סט. רוטקאַוויטש

זוכצעטל פון נעמען

א

אַביבית, שושנה 317
אַבעליאָוו (סקאַבעליאָוו), מאיר 577
אַבראַמאָוויטש, הירש 384
אַבראַמאָוויטש, הערמאַן 820, 831
אַבראַמאָוויטש (ריין), רפאל 124, 177—175, 795
אַבראַמסאָן, אינזש. 143 347—348, 607
אַבראַמסאָן, אליא 455
אַבראַמסאָן, ראָזאַליאַ 462
אַברהם דער האָמלער 211
אַבראַס, פּיצע 567
אַגדתי, ברוך 317
אַגוו, פ. 578
אַדאַמאָוויטש, אירעניע 659
אַדאַמייטיס, יאָנאס 631
אַדלער, אויגוסט 719
אַדעסער, בצלאל 567
אהרונוביצי, נח 255
אוואַראָוו, ס. 389
אויערבאַך, ד"ר 640
אויערבאַך, שרה, ד"ר 640
אומרו, דוד 345—346, 418, 426, 441
אונגער, ל., ד"ר 255
אוער, לעאָפאָלד 555, 560
אוקולינסקי, אַבנר 362
אורבאַנאַס, פּראַנאַס 633
אוריוין, (לערערין) 618—619
אוריסאָן, א. אַדוו. 180
אָזשינסקי, ליאָן, אינזש. 253, 284, 347, 366
אַחד העם (אַ. גינזבורג, ד"ר) 610, 727
אַחרון, יוסף 556, 559
אידעלסאָן, א., ד"ר 251
אידעלסאָן, אַברהם 411
איוואַן גראָזני — IV (רוסישער צאַר) 508, 525
איוואַנאָוו 183
איוואַנאָוויטש, סטעפאַן 802
איוואַנאָוסקאס, ווי־טאָוטאס 622
איוואַשקאָ 629
איוואַשקאָ, קאַזיס 631
איידעלסאָן, יוסף 572
איידעס (עדות), תנחום 88
אייזבערג, פסח 132, 135
אייזין, שרה 418
אייזענשטאָט, דוד 582
איינשטיין, אַלבערט 715, 718, 720, 722
איינהאָרן, אַהרן 417
אייסישקין, א. 577
איליאַנאָוו 183
איפּ, י., ד"ר 425, 465
איצעלע וואָלאָזשינער, ר' 389, 744
איציקאָוויץ, דוד 365
איש־קובנה (ראַבינאָוויטש, יצחק), אלחנן ר' 732
אישתורי הפרחי 753
אַלאַדיאין 791
אַלבאָם 128
אַלבעניז, איסאַק 557, 566
אַלבערט 832
אַלדאַנאָוו, מאַרק 795
אַלטענבערג, אלחנן 357
אַלטער דער הויכער 185
אַלטפעלד, יודל 425
אליהו קרעטינגער, ר' 746
אַלייסקי, יעקב, אַגראַנ. 52, 269, 285, 426
אלישיב (פרידמאַן), שמואל, ד"ר 63 65, 68—70, 576
אַלעקאָ (ליטוו. רעזש.) 547
אַלעקסאַנדער — II (רוסישער צאַר) 115, 117, 168, 390, 509, 761
אַלעקסאַנדער — III (רוסישער צאַר) 102, 200
אַלעקסאַנדראָוויטש (ס. ר.) 794
אַלעקסאַנדראָוויטש, מישאַ 548, 573
אַלעקסאַנדראָוויטש, מ., ד"ר 447
אַלעקסאַנדריסקי („טאָואַריישטש") 166
אַלפס, בן־ציון 417
אַלפּעראָוויטש, ד"ר 549
אַלשוואַנגער, א., ד"ר 541
אנגל, יואל 548, 560
אַנדריוס, יעקב 827
אַנטאָקאַלסקי, מאַרק 293, 505, 511, 525
אַניקין 791
אַניקשט, יצחק 367
אַנ־סקי (ש. ז. ראַפּאָפּאָרט) ש. 569
אַסטראָווסקי (חזן) 573
אַסיפּאָוואַ (פּיאַניסטין) 556
אַפּאַטאַשו, יוסף 482
אַפּאַטהעקער, דוד 417
אַקון (זעלדין), אסתר 459
אַקון, דזשאָ, ד"ר 459
אַקונעצקי, שלמה 235
אַקסעלראָד, ח. 363
אַקסעלראָד, ליובא 103
אַקסעלראָד, מאיר 245
אַקערמאַן (אַניקשט) 250
אַראָן (קאָוונע) 536
אַראַנאָוו 143
אַראַנאָווסקי (קאָוונע) 119
אַראַנאָווסקי, ליאָלאַ 498
אַראַנסאָן, גריגאָרי 163, 787
אַראַנסאָן, דוד 861
אַראַנסאָן, ישראל 211
אַראַנסאָן, נחום 510
אַראַנסאָן, שבתי 417
אַראצקער, אַלטער 132—133
אַרביטבלאַט, נ. (קינסטלער) 530
אַרלאָוו (פּריסטאָוו) 112
אַרנולד, ד"ר 162
אַרנשטאַם 664
אַרענס ריטשאַרד 861
אַרקינאַ, צאָן־אַרצטין 201
אַרש, ירחמיאל 49—52, 454
אַרש, גאָלדע 47
אַרש, יענטע 446, 454
אַרש־סודאַרסקי, אַלטע 21, 27, 39, 49—52, 288, 374, 424, 444 — 446, 453—484, 547, 53—554
אַשינסקי, אי., הרב 832
אַשעראָוויטש,הירש 418
אַשרי, אפרים, הרב 642

ב

באַביאַליס (פּולקאָוויניק) 647
באַבראָוו 42
באַבראָוו, בלומע 467
באַבראָוו, לוציען 862
באַדן, פּאָול 93
באַדאַנאַס, פּר. 626
באָטניצקי, יהונתן 130, 843
באַיער, ש. 554
באַך, יאָהאַן סעבאַסטיאַן 566
באַכמאַן, יעקב 567
באַלאָן 834
באַלאָשער, אבא 418, 458, 487, 496, 667
באַלטשיוונאַס 629
באַלטשיוונאַס, גלח 628
באַלמאַנט ק. ד. 518
באַסמאַן, לייב 830
באַלעל 149, 152, 435
באַלפור, אַרטור 91, 128, 296
באַם, קאַרל 566
באַנד, ה. 429
באַנד מאַקס 530
באָנטשעווסקי, ד"ר 474
באַס (ראַבינאָוויטש), משה 583
באָסטאָמסקי, שלמה 392
באַק, ד. 427, 436
באַק, זעליק 418, 426—427
באַקשט, אהרן 365—366
באָראָסקי, כ. 678
באָראָכאָוו, בער 125—127, 138, 144, 151, 154—157
באָראָן הירש 817
באָרוכין 385
באָרנשטיין, י. 786
באָרסאַש, באַנדאַר 555
באָרעט, יעקב 746
באַרקין 583
בבלי, הלל 405, 407
בודריס 663
בויווידאַס 628
בוטינאַס 631
בוטקאַס 631

בוטשיס (קאַנאַניק) 371
בוטשעקאַס, אַלג. 623
בויער, אינזש. 347
בוך, אבא 417
בוך, אפרים 374
בוכאַרין, ניקאָלאי אי. 798
בוכנער, י. 852, 853
בוכעלמאַן 170
בולאַט, א. 130
בונק, דוד 24—523
בורצעוו, וולאַדימיר ל. 219
בורר, מ., ד"ר 362
בורשטיין 498
בורשטיין, מ. 667
ביאַלאָסטאַצקי, ב. 414
ביאַליק, ח. נ. 157, 317, 324, 417, 550, 777, 785
ביזאַני, פ. 564
בייבטשיק, י. 583
בייליס, א. 324
בייגאַרט 144
בייגושעוויטש, נ. 425
בייגער, יהודה 427
בילאָוו, פאָן 560
בילסקי, א. 819
בילסקי, מ. 815
בילעצקי, י. ח. 479
בינדער, שלמה 426, 543, 544
בינקיענע 667
ביסטריצקי, נתן 550
ביעלאָגלאָווסקי (חרמוני), אפרים 69
ביעלי, אַנדרעי 518
ביעלינסקי (פריסטאַוו) 114
בירגער, יוסף 235
בירזשישקאָ, ו. 481
בירזשישקאָ, מ. 380, 443, 446
בירמאַן, מאיר 477
בירנבוים, ע. 577
בלאַזער, איצעלע, ר' 724, 725
בלאַט, ז. 498
בלאַך, אליהו 356, 362
בלאַך, אליעזר 363, 364
בלאַך, אסתר 373
בלאַך, ברוך 846
בלאַך, יהודה 250
בלאַך, יוסף 358, 359, 62—361
בלאַך, יצחק 360
בלאַך, מ. (אַרכיט.) 48—347, 481
בלאַך, נתן 358
בלאַך, ערנסט 555, 560
בלאַך, שלום 524
בלאַשטיין, ה. 147, 414
בלאַשטיין, חיים 373
בלודז, בנימין, ד"ר 465
בלום, ו. 662
בלום, ל. 357
בלומאַן 427
בלומענטאַל, אינזש. 692
בלומענטאַל, א. 578
בלומענטאַל, יוליוס 483
בלומענטאַל, ניסן 567
בלומענפעלד, בלומע 165
בלומענפעלד, שמואל 165
בלעכאַראַוויטש, שאול 318, 549, 587
בלעכאַראַוויטש, שלום 552, 587
בלעכאַראַוויטש, עלזע 587
בן־אדיר (ראַזין), א. 69, 421, 427, 474, 605
בן־אביגדור (א. ל. שאַלקאָוויץ) 780, 840
בן־אפרים, א. 369, 376
בן־יהודה (פערלמאַן) 750
בעבוטאָוו, פירשט 792
בסוק, משה 405
בעהר (אַברהם), אַדאָלף 578
בעזראַדני 561
בעטהאָווען, ל. ו. 520, 558
בעל־מחשבות (עליאַשעוו), איזידאָר 192, 413, 538, 605
בעלזער, ניסן 567
בעלאַצקין, ש., פראָפ' 132, 348, 374, 377, 549
בעליסאָן, ס. 561
בענעט, א. ב. 827
בעסטוזשעוו, ר. 415
בעקער, ז. 528, 532
בעקער, ח. 492
בער, פישל 366
בערגעלסאָן, דוד 343, 421
בערגער, א. 414
בערגער, בנימין, ד"ר 132, 323
בערגער, יוליוס, ד"ר 826
בערגער, יוסף, ד"ר 132, 323, 614, 826
בערדיטשעווסקי 561
בערדיטשעווסקי (בן גריון), מיכה יוסף 782
בערטראַן, י. 717
בעריאַ 128
בערלין (נצי"ב), נפתלי צבי 821
בערמאַן 638
בערמאַן, אהרן, ד"ר 299, 323
בערמאַן, יעקב 579
בערמאַן, לוי 417
בערמאַן, מ. 415
בערנפעלד, ש., ד"ר 785
בערנשטיין 852
בערנשטיין („נאַראַדאָוויעץ") 483
בערנשטיין, אַברהם משה 569
בערנשטיין, הערמאַן 417, 852
בערנשטיין (בערגמאַן), לעאָן 105, 202
בערנשטיין, מ. 808
בערנשטיין, צבי 417, 852
בערנשטיין, ראובן 373, 376
בערנשטיין־כהן, ב. 317
בערעזין 793
בערקמאַן 536
בערקמאַן, יצחק לייב 355
בראָ, מאַקס 606
בראָדי, פ. 785
בראָדעצקי, זעליג 494
בראָדא, יעוג. 562
בראָדערזאָן, משה 385
בראון צ. 643
בראָזיוקייטיס 617
בראַכמאַן, חיים 373
בראַמסאָן, זש. 125
בראַמסאָן, לאה 467
בראַמסאָן, לעאָנטי, ד"ר 283, 465, 787
בראַמסאָן, משה 374
בראָנפמאַן, א. 815
בראָנשטיין, פעטר 861
ברודנע, אייזיק 67, 69, 245
ברודני, בן־ציון 67
ברוידע, ג. ר. 362
ברוידע, גוטמאַן 239
ברוידע, מ. י. 577
ברוידע, צבי 745
ברוידעס, אַברהם 405, 408
ברוצקוס, יוליוס, ד"ר 76, 138, 324, 414, 605, 786
ברוק (ברק), צבי 498
ברוקער, אפרים 128, 32—133
בריוסאָוו, וואַלערי 518
בריזגיס (בישאָף) 650
בריל, הירש 417
ברינמאַן, י. 125
ברענער, ו. ד. 519
ברק 630
ברק, ד"ר 435

ג

גאַבעץ, אַלעקסאָס 623
גאַבעץ, וויטאָוטאַס 623
גאָדאָווסקי, לעאָפאָלד 555, 563
גאָזשאַנסקי (שלגו), שמואל 164
גאָטליב, יעקב 11—410, 164, 28—426, 45—543
גאָטליב, נח יצחק 410, 837
גאָטלער, דוד 149, 152
גאָטפאַרשטיין, י. 418, 426
גאָטצעל 348
גאָלאָב, יהושע 361
גאָלאָמב, אַדוו. 619
גאָלאָמב, א. 393, 396—397
גאָלבאַך 799
גאָלבאַרט, ש. 642
גאָלד, י. 832
גאָלד, מ. 495
גאָלדבלאַט, אהרן 418
גאָלדבלאַט, דוד 417
גאָלדבלום, א., ד"ר 835
גאָלדבערג (ווילקאָמיר) 454, 618, 619
גאָלדבערג, (קאָוונע) 467
גאָלדבערג, א. 498
גאָלדבערג, יעקב, אדוו. 648
גאָלדבערג, לאה 317, 405, 408
גאָלדבערג, מאַקס 342
גאָלדבערג, ש., ד"ר 238
גאָלדמאַן 840
גאָלדמאַן, יעקב 747
גאָלדמאַן, נחום, ד"ר 786, 840
גאָלדפאַדען, אַברהם 535, 552
גאָלדפאַרב, פ. 323
גאָלדסמיט, יעקב 577
גאָלדשטיין, יעקב 570
גאָלדשטיין, קלמן, הרב 833

גאַלדשמידט, יאַקאָב 784
גאַלדשמידט, ש. 373, 376
גאָלוב (תורי), א. 498, 652
גאַליס־שוואַרץ, אסתר 368
גאַלוואַנאָוסקאָס, ע. 146
גאַלעגפאָל, עקיבא 343, 418, 425
גאַנצער, מ. 417
גאַפאַנאָוויטש, מ., אַדוו. 376
גאַר, יעקב 642
גאַר, יוסף 149, 418, 475
גאַר, מיכאל 318
גאַראָוואַי 427
גאַרבער, ה., ד"ר 834
גאַרבער, מ. 833
גאַרבער, שמחה 833
גאַרדאָן, ד"ר 679
גאַרדאָן, געני 412
גאַרדאָן (יל"ג), יהודה לייב 293, 405, 713, 756
גאַרין־גאַרניצקי 535
גאַרליאָוסקאָס, ב. 624
גאַרניצקי, נתן 185
גאַרפונקל, לייב 65, 69, 70, 138, 238, 254, 418, 479, 643
גאַרקי, מאַקסים 796
גאַרשיין, שרה 534
גודמאַן, מאיר 861
גודמאַן, פּאָול 482
גוינט, ו. 435
גוטמאַן, מ. 152, 156, 376
גוטמאַן, י. 786
גוטמאַן (באַלטיקאָקלים), משה 417
גוטמאַן, נאָטע 523—524
גוטמאַן, ראָזע 418
גוטמאַן (לעווין), רבקה 654
גוידע (גאַרן), יצחק 186
גוירשווין, דוש. 557
גורדון, א. ד. 95
גוروויטש 498
גוروויטש, לייזער 430
גוروויטש, ל. 481
גוروויטש, רבקה 467
גוروויטש 561, 638
גורעוויטש, לאַזאַר 132
גורעוויטש, מאַיסיי 164
גורעוויץ, יוסף ליפמאַן 355
גורעוויץ, מאיר 358, 362
גורטשין, רוסיש. געב. 804
גורינאָס 630
גידאָני, אַדוו. 234, 538
גיטלזאָן, צבי 364
גיטעלעוויץ, שמחה 367
גיטעלעוויץ־היילפּערין, שרה 367
גיטעלעס, א. 132
גילדע (שאַוול) 245
גילדע, מרדכי, ד"ר 524
גילזאָוושטיצע, ע. 165
גילעשענסקי, ה. 446
גימפּל, מרדכי 775
גינזבורג, האַראַץ, באַראָן 736
גינזבורג, מ. 381
גינזבורג, מדרכי אהרן 417
גינזבורג, שאול 413, 797
גינזבערג, ברוך 358
גינסבערג, דוד 861
גינסבערג, קלמן 862
גינצבורג, אילי׳א 510, 525
גיעדרייטיס 619
גלאָבוס, דוד 418, 426—429, 545—546
גלאַז, יהודית 418
גלאַזונאָוו, א. ק. 557
גלאַזמאַן, אַרי 418, 543—544, 599
גלאַזמאַן, יוסף 674
גלאַנץ 484
גלאָס, י. י. 331, 343
גלוך, משה 544, 637
גליעבאָוו, איגאָר 562
גליק 170
גליק, חיים 368
גליק, יוסף 417
גליק, צבי 364
גליצמאַן, לייב 418
גליקמאַן, ראובן, ד"ר 641
גלעזער, חיים 575
גלעזער, יעקב 546, 548, 576
גנעסין, מ. 561
געדימין, ליטוו. קעניג 441
געטע, יאַהאַן וואָלפגאַנג 720
געלבטרונק, מיכאל 662
געלפּערן, דימא 642
געמעליצקי, ג. 651
גענס, ש. 317
גענש, נתן, ד"ר 429
געץ, פ. 358
געקע 660
געראבער, דיריגענט 576
געראגעל, נ. 474
געראַ, אורציק 188
געראַ, גרשון מ. 415
געראָוו, א. 166
געראָוויץ, לייב 362
געראשטיין, ד"ר 444
געראשענאָוויטש, רחל 163
גפן, ט. 550
גראַבער, חיהלע 317
גראַדזענסקי, א. י. 417
גראַדזענסקי, עוזר 355
גראַדע, חיים 410
גראָמאָוו, מ. 318
גראָנעמאַן, סאמ., אַדוו. 344
גראָס, עזריאל 418
גראָסמאַן, וולאַדימיר 427
גראָסמאַן, י., פּראָפ׳ 562
גיבר, א. 714
גרוזענבערג, אָסקאָר 72
גרילי, ה. 853
גריליכעס, שמואל, ד"ר 637
גרין, נחמה 524
גרינבלאַט (גורן), נתן 69, 70, 317, 323, 348, 415, 481, 554
גרינבערג, איקע 664
גרינבערג, אפרים 65, 70, 418, 498
גרינבערג־קלינגער, ש. 136
גרינגאַרד, ב. 40, 459
גרינהויז, ש., ד"ר 658
גרינשטיין, לאה 418, 595
גרינשפאַן, י. 418
גרישמאַנאָוסקאָס, ב. 633
גרישמאַנאָוסקאָס, ל. 633
גרעץ (היינריך), צבי 81, 709
גרשוני, גרשון 132
גרשוני, צבי הירש 852

ד

ד. פ. 555
דאָוידאָוו 702
דאָוידאָוו, א. מ. 362
דאָוידאָוויטש, א. צ. 582
דאָוידזאָן, י. 417
דאָוער, דוש. 826
דאָוער, הענרי 826
דאַנישעווסקי, משה, ר' 725, 737
דאָנסקי, יצחק נחמן, ד"ר 323, 481
דאָרפמאַן 573
דובאָוסקאָס 623, 624
דובנאָוו, שמעון 110, 132, 143 447, 469, 473, 605—606
דובראָוויטש, פ. 323
דובראָווסקי, י. 429
דודאַ, ה. 631
דודזיק, יאַדוויגאַ 659
דוואָרזשעצקי, מ., ד"ר 604
דוואָרקאָוויטש, דוב 239
דויטשלענדער, ש. ל. 356, 358, 365
דונאַיעווסקי, אי. 567
דורמאַשקין, ו. 575
דושקין 636
דזימיטראָווסקי־פונק, ב. 373
דזשייקאָבסאָן, היימי 552
דזשערזשינסקי, פעליקס 205
דיאַמאַנט, שלמה 140
דיאַנילעוו 518
דייטש 139
דייטש, מ. 662
דיימאַנד 829
דייניס, ב. 360
דייניס, ש. 360
דימענטמאַן, י. 323
דינעזאָן, יעקב 411, 413
דיסקין, יהושע לייב 779
דיק, אייזיק מאיר 392
דירער, אַלבערט 530
דעביוסי, קלאָד 557
דעוויקיס, ו. 617, 622
דעמבאָ 483
דעמבאָ (בראָנשטיין), איסאַק 102, 104
דעמבאָ, יצחק, ד"ר 738
דעניקין, רוסיש. געב. 833
דער נסתר (פּנחס כהנאָוויטש) 421—422
דרוק, ה. 429

ה

האוזער, ד"ר 606
האוער, ד"ר 653
האופטמאַן, י. 560
האַלבערשטאַט, ד"ר 356
האַלבריידיך, י. 429
האַלטמאַן, רחל 417
האַלם, מאַקס 346
האַלשטיין, מרדכי 855
האַלשטיין, ל. 832
האַפּיען 267
האַפמאַן, דוד 735
האַפמאַן, נ. ד. 417
האַפשטיין, דוד 147, 416
האַראַדעצקי, ש. א., ד"ר 785
הוז, דב 482
הורוויטש (ווילנע) 443
הורוויטש, אַדאַלף 718
הורוויטש, ברוך 354
הורוויטש, צילה 364
הורוויץ־סג׳עג, חנה 368
היטלער, א. 92, 152, 160, 375, 469, 647, 678
היידריך 657
היילפּערן, יהודה 355, 363
היילפּערן, ש. פ. 366
היימאַן, אליעזר 318, 346 416, 596
היימאַן, יצחק 578, 580, 599
היימאַן, מ. 829
הילבערט, דוד 718—719, 722—723
הילמאַן, סידני 104
הינדענבורג, פאַוול, פאַן 123
הירשאַוויץ, אַברהם 366
הירשאַוויץ, אייזיק 359
הירשאַוויץ, הדסה 368
הירשאַוויץ, י. א. 358
הירשביין, פרץ 540
הירשקאַן, צבי 605
הכהן, אַברהם 709
העגל, פרידריך 799
העי, זש. 522
העכט 638
העלוועצי, 799
העלער, חיים 777
העלמאַן, יעקב 88, 409
העלמהאַלטץ, הערמאַן 716
העלער, בתיה 363
העלער, מ. 447
העלערמאַן, דוד 495—498
העלערמאַן, זאב 495—498
העלערמאַן, יוסף 495—498
העלערמאַן, לעאָן 495—498
הענדל, געאָרג פרידריך 548
הערמאַן 667
הערשמאַן, מרדכי 571
הערץ 608
הערץ, הייגריך 718
הערץ, נפתלי 775
הערץ, צ. 316
הערץ, ש. 120
הערצבערג, משה 149, 152
הערצל, בנימין, ד"ר 610, 784
הערש, פסח ליבמאַן, פראָפ׳ 104, 417, 427
הרכבי, א. א. 715

ו

וואַגלער, אלחנן 410
וואַגנער, פראָפ׳ 348
וואַגנער, וו. 606
וואַכטפויגל, משה יום־טוב 833
וואַלאַדקאַ, בולאַס 623
וואַלאַוויצקי (אַנקוריון, אי., ד"ר), ל. 524
וואַלאַנטשיוס, בר. 633
וואַלגעמוט, יהודה 363
וואַלדבערג, אליהו 68, 498
וואַלדעמאַראַס, אַוגוסטינאַס 71, 124, 135, 325, 384, 645
וואַלטער 540
וואַליקא 621
וואַלסאַנעק, רודאַלף 422
וואַלסטאַן 861
וואַלף, איסר בער 222, 366, 469, 487
וואַלף, אַננאַ 470
וואַלף, גריגאָרי 483
וואַלף, האַנס, ד"ר 234, 651
וואַלף, וועראַ 471
וואַלף, משולם 76, 323
וואַלפסאַן, דוד, פראָפ׳ 784
וואַלפע 467
וואַלפער, מיכאיל 385—386
וואַלפערט, ז. 374
וואַלפערט, יעקב 142, 149
וואַלק, עזריאל 67, 69
וואַסילענקא, נ. (קאַפּיטאַן) זען : וועסעלניצקי
וואַסילקאָוו, יעקב 581—586
וואַסיליעוו, א. ו. 723
וואַסער 125
וואַסערצוג, חיים 571
וואַרנאס, סט. 631
וואַרנאס, פר. 619—620
וואַרשאַווסקי, אַננאַ 318, 467, 549
וואַרשאַווסקי, לעאָן 549
וואַרשאַווסקי, מאיר 67
וואַשינגטאָן, דושאַרזש 522
וואלפאָוויטש, מאַקס 549
וויגאַדא 484
וויגאַדסקי, יעקב, ד"ר 541
ווידוצקי 235
ווידוצקי, אַדוו. 537
וויטאוטאַס, ליטוו. קעניג 441, 474
וויטע, ס., גראַף 169
וויידילאַוסקאַס 624
וויזמאַן, אליהו 573
וויטעקונאַס, קאַזיס 624
וויטענבערג, יצחק 678
וווייטער (דעווינישסקי), א. 104, 127, 540, 771, 797
וויינבערג, חיים 832
וויינטרויב (חזן) 574
וויניק, ד. 447
וויינער, מ. א. 832
וויינער, נ. מ. 832
וויינרייך, מאַקס, ד"ר 444
וויינשטאָק (מכבי־אינסטרוקטאָר) 495
וויים, ד"ר 578
וויינשטיין 335
וויים, שפרה 417
וווייסבאַרט, י. 425, 443
וווייסלאַווסקי, צבי, ד"ר 786
וווייסער, י. 586
וווייערשטראַס (וויינערשטראַסער), קאַרל 716
וווייצמאַן, חיים, ד"ר 143
וווייצמאַן, מ. 366
וווילהעלמינע, האַלענד. קעניגין 580
וווילטראַקיס 623
וווילטשינסקיס (קאַוונ. בורמיסטער) 651
וווילימאַס, ב. 628
וווילנער גאון (הגר"א) 293
וווילענטשוק, א. 662
וווילענסקי, וווילף 638
וווילקאָוואַס, אַדאַמאַס 628
וווילקאָמירסקי, אברהם 580
וווילקאָמירסקי, נחום 578
וויגאָגוראַ, ברוך 128, 132, 144
וויגאָווער, אַדוו. 789
וויגטשעווסקי, מאַריס 101, 411, 657, 748, 830
וויפער, ראַבערט, פראָפ׳ 606
ווירביצקאַס 623
וויירשוליס, א. 650
וויישניצער, מ. ד"ר 786
וויישניצער, מאַרק 474
וועבער 538
וועבער, הענריך 716
וועבער, קאַרל מאַריא 566
וועבער, שמואל 827
וועלער, ד"ר 755
וועניאַווסקי, אורי 555
וועסלער, הרב 560
וועסעלניצקי, ישראל 622
וועראַ, ז. 709
וועראַלאָוו 136
וועראַליגסקי, שמואל, ד"ר 641
וועראַלאָווסקי, ד. 429, 435, 445, 481
וועראַלאָווסקי, פ. 467
וועראַוויטש, ל., ד"ר 425, 429
וועריאָווקין (קאַוונ. גובערנאַטאָר) 487, 537
וועריט, אַבא 132
וועריעל 513
ורדי, דוד 317

ז

זאַבאַרסקי, אַברהם 67, 69 246
זאַהן, משה 183
זאַיץ, מ. י. 484
זייגאַרניק, אהרן 612
זאַלודקאָווסקי (לידער חזן) 570, 582
זאַלמאַנאָוויטש, אַ. ש. 833
זאַלעסקי, גדאל 562
זאַלקינד, אַהרן 189
זאַלקינד, ה. 843
זאַלקינד, מ. 588
זאַלקינד, ד"ר 484
זאַלצבערג, יואל 358, 362 364, 367

זאַמאַוסקאַס, פּ. 615, 622
זאַמענהאָף, ל. ד"ר 713
זאַסלאַווסקי, דוד 121, 194, 802
זאַק 224
זאַק, ב. 813, 840
זאַק, מאיר 67
זאַק, מענדל 840
זאַק, ס. דז. 827
זאַק, ש. 425
זאַקס, הרב 358
זאַקס, א. ש. 104, 417
זאַקס, העניע 142, 149
זאקס, י. 548, 554, 576
זאַרעצקי, א. 604
זואַער, עמיל 564
זובאַוו 178
זובאַטאַוו, ס. 105, 107, 163, 188, 802
זוסמאַנאָוויטש 435
זופאָוויטש, יודל 664
זופאָוויטש, מ. ל. 583
זיידל, ס. 556
זיידלסאָן, ש. 445
זיידמאַן (בורשטיין) 548
זיידמאַן, פּראָפּ' 137, 547, 605
זייפערט, משה 417
זילבערמאַן, אפרים 657
זימאַן, העניע 349, 435, 439
זינגמאַן, קלמן 417
זיסקינד, נ. י. 578
זיסקינד, נתן 187
זלאַטניק, י. ל., הרב 821
זלמן־סנדר, ר. 337
זמרי, דער זון פון סלוא 732
זעזינאַוו 793
זעלדאַוו, סענדער 417
זעלדין־אָקון, אסתר 459
זעלדין, ר. ד. 459
זעליקאָוויטש, געצל 412
זרובבל, יעקב 154, 62—161
זשאָפער, י. 554
זשאָרדאָן, ס. 717
זשאַק, מ. א. 786
זשדאַנאַוו, אַנדרעי א. 800
זשוויניס 633
זשיטאָמירסקי 561
זשיטלאָווסקי, חיים 427
זשיטניק, א. ז. 476
זשילינסקי, אָלעקאַ 318
זשילקין 791
זשירנאָווסקי, דאַצ. 381
זשעלווים, פר. 629
זשעליגאָווסקי, פוילישׁ. געב. 69, 131, 384
זשעמייטיס, פּראָפּ' 380

ח

ח. ל., זען: לייקאָוויטש, ח.
חגי, בערעלע 484
חדקל, י. ל. 586
חיימסאָן, באָריס 862
חיימסאָן, פימאַ 863
חייטין, שלום 152, 154
חיים בריסקער, ר' 821
חיים גדליה 769
חיין, ל., זען: שמעוני, ל.
חלפן, פנחס 362
חלפן, שרה לאה 363
חסיד, ל. 583
חפץ־חיים (הכהן ישראל מאיר), הרב 739—744
חפץ, יאַשאַ 555
חריט, א. 323
חריף, בן־ציון, ר' 821

ט

טאַבאַנט, ד. 132
טאַדעס, ל. 446, 454
טאַטלעבן, גראַף 243
טאַל, סידי 346
טאַלסטאַי, לעוו 95
טאַמאַס, ט. 564
טאַמאַשאַוסקאַס, ו. 623
טאַמאַשאַוסקאַס, ל. 623
טאַמאַרין 630
טאַמפאָוסקי, זלמן 142, 149
טאַנין, שלום 540
טאַפּאַלאָוסקי, מ. 856, 858
טאַקער, ח. 373
טאַקער, ריטשאַרד 586
טוב, זאַנוול 144
טובאליענע 453, 471
טוביאנסקי, מ. ל. 583
טווערין, יעקב, ד"ר 640
טוירבער, ע. ס. 563
טוראָוו, גיסן, ד"ר 784
טוריצקי, י. א. 364
טייכטעל 570
טילמאַן 247
טיץ, אליהו 368
טישקעוויטש, גראַף 560
טענדלער (מכבי־אינגסטרוקט.) 495
טראָוב, זלמן 69, 324, 418, 481 553, 610
טראוב, יוכבד 610
טראַכטענבערג, מינאַ 166
טראַכטענבערג, סאַניע 224
טראַכטענבערג, שלמה 359, 362, 367
טראַצקי, אינוש. 125
טראַצקי, ל. 434
טרומפּיאנסקי 442
טרומפּעלדאָר, יוסף 612
טרינקאָ, סט. 623
טרוספוס, ג., אַדוו. 157
טרעטיאַקאָוו, פּ. מ. 514
טשאַרנאָ, ש. י., ד"ר 299
טשאַרנאָווסקי 793
טשאַרני, דניאל 407, 426, 474
טשאַרנעס 125
טשורליאָניענע, סאָפיע 667
טשייקאָווסקי 793
טשלענאָוו, ד"ר 778
טשעכאָוו, אַנטאָן 515
טשעכאָוואַ, מ. פּ. 515
טשעריקאָווער, אליהו 474
טשערנאָוויטש, חיים, פּראָפּ' 723
טשערניאַווסקי, יוסף 561
טשערניכאָוו, יוסף 122, 132, 174, 328, 478, 605
טשערניכאָווסקי, שאול 317, 422, 423,
טשערנישעווסקי, ניקאָלאַי ג. 766

י

יאַאַכים, יאַזעף 555
יאַדלאָווקער, הערמאַן 582
יאַזעליט, יעקב 493
יאַטאַליס, פּולקאָווניק 628
יאַכעליס 637
יאַנאַליייטיס, פּראָפּ' 380
יאַנאַסאָוויטש, מ. 417
יאַנוסעוויטש, נ. 458
יאַנושקעוויטש, געב. 72
יאַנעס, נתן 430
יאַסאַדע, י. 418, 546
יאַסימאַס (קינסטלער) 534
יאַסינאָווסקי, פּ. 586
יאַסלעוויטש, יעקב 629
יאַסלעוויטש, פייוועש 629
יאַפע אַברהם און מתתיהו 863
יאַפע־דעבאָרין, אַברהם 795
יאַפע, זלמן 635
יאַפע, י. 528, 532
יאַפע, חיים, ד"ר 137, 347, 605
יאַצקאַן, שמואל יעקב 412
יאַקאָווקין 567
יאַרדאַן 651
ידידיה, א. 287, 456
יהואש (ש. בלומגאַרטן) 412, 840
יהודה הלוי, ר' 838
יואלית, חוה 317
יודין־אייזנשטאַט 121
יודיקאַ (י. ציק) 415, 479, 838
יודעלעוויטש־גילדה, עדינה 523
יוחנן המטביל 509
יוחנן, ר' 494
יעגער 649
יעלאָוויץ 536, 576
יעלין, חיים 418, 426, 545
יעלין (יעגלין), מאיר 418, 545, 642
יעלניצקי, אַנדריי 164, 166
יעלענאַ, ק. 625
יעפרויקין, י. 474
יעקב, ר' (ריישער גאון) 775
יעקב־יוסף (ווילנ. שטאָט־מגיד), ר' 733
יעקובסון, נחמן 778
יערמאַק (קאָזאַקן־אַטאַמאַן), טימאָפעיעוויטש 510
יפה, אַברהם 417
יפה, יוסף 412
יפה, ישראל 582
יפה, לייב 550, 771
יפה, יעקב שמואל 417
יפה, מ. 376
יפה, מרדכי 405, 415
יפה, ש. 373
יפה־האַלצבערג, שושנה 364

יפה־מושקאַט, גיטע 363
יצחק אלחנן (ספּעקטאָר — קאָוונער גאון), ר׳ 293, 413, 481, 724, 731, 735, 746, 764
יקר, נ. 495
ירוחם הקטן 567
ירושלמי, אליעזר 418, 611, 642
ירמיהו הנביא 765
ישורין, י. 409
ישראל סאַלאַנטער, ר׳ 293, 710, 726, 741, 743, 747
ישראל שקודער 576

כ

כאַטאַיעוו 802
כאַינאָווסקי ד. מ. 574
כאַסמאַן, רפאל 418, 554
כאַצקעלס, העלענאַ 137, 340, 415, 427, 443
כאַראַנזשיצקי, ט., אַדוו. 179, 480,
כאַרנאַס, ג., אינזש. 251, 347
כהן 817
כהן בערל 27, 329, 340, 350, 418, 642
כהן, בערנאַרד 248
כהן, דוד (קינסטלער) 534
כהן, יעקב 851
כהן, משה 71, 91, 317, 323
כהן, עדה 418
כהנא, יוסף צבי 571
כהנאָוו, מ. נ. 750
כהנמאַן, יוסף ש., הרב 364
כוואַלעס, רחל 462
כוואַניק, ד״ר 132
כוכב, ש. 418
כלעבינסקאַס, א. 622
כספי־סערעבראָוויטשיוס 653
כעלמאָוויטש, ה. 864
כעלמאָוויטש, פילים 863
כץ 121
כץ, שאול 625
כ״ץ, מרדכי 417
כרמי, ישראל 498

ל

לאָבאַטשעווסקי, ניקאָלאַי אי. 723
לאַדסקי, מענדל 33, 459, 841
לאַווין, דוד 827
לאַזאַראָוו, ז. 250
לאַזאַרוס, י. 850
לאַזאַרסאָן. וו., דאָצ. 132, 137, 278, 344, 348, 377, 470
לאַזאַרעוו 385, 386
לאָט (קינסטלער) 530
לאָטיק 143
לאַכמאַן (חזן) 573
לוואָוו 561
לאַמדאַנסקי, אינזש. 435, 441
לאַמפּערט, ל. 334, 343, 381 454
לאַן, מאַטקע 149
לאַנג 415
לאַנדאָ, ה. 435, 444, 454
לאַנדאָ, ע., פּראָפּ׳ 377
לאַנדאָוער, גוסטאָוו — 95
לאַנדאָן, בערל 427
לאַנדאָן, דוש. 606
לאַנדוי, ג. 858
לאַנדוי (פילאָלאָג) 610
לאַנדוי, שמואל 250
לאַנדע, צבי־הירש 833
לאַענטאַל, אַלבערט 863
לאַפּ, מרים 380
לאַפין, אַבאַ, ד״ר 483, 486
לאַפין, מתתיהו 483
לאַפקעס, אַגראָנ. 132, 137
לאַצמאַן, יהושע 418
לאַצקי, בערטאַלדי 88, 409, 478
לאַקסאַן, ר. ל. 417
לאַרענץ, ה. 715
לואיס־לאַמעד 417
לובאַצקי, ברוך 395, 397
לובעצקי 638
לודענדאָרף, געג. 123
לונץ, א. מ. 758, 745
לונץ, כיעניע 747, 750
לונץ, צבי 747, 750
לונץ־באַלאָטין חנה 758,141
לופיאנסקי, ש״פ 367
לוצאַטאָ (שד״ל) שמואל־דוד 709
לוריע (קראַנקנשוועסטער) 637
לוריע, אסתר 642, 672
לוריע, י. ד. 850
לוריע, יוסף 412, 417
לוריע, ע. 185
לוריע, ר. 417
ליאַדאָוו, אַלעקסאַנדער נ. 560
ליאָוו, לעאָ 584
ליבערמאַן 498
ליבערמאַן, אַהרן 102
ליבשיטץ, מ. 779
לידסקי. נ. 480
ליובאָווסקי, ז. 69
ליודוויגאָווסקי 374
ליוושין, משה 340, 427, 481
ליטוואַק, א. 797
ליטווין 605
ליטווין, א. 417
ליטוויגאָוו, וו. 164
לייבאָשיץ, וועלוול 524
לייוויק, ה. 343
לייוויס, א. 633
לייקאָוויטש, ח. 21, 318, 418, 427, 460, 518, 524, 544, 546, 554, 587, 641
ליכטנשטיין, יצחק 505
ליכטנשטיין, ראובן 400
לילייענבלום (מל״ל), משה לייב 111, 226, 293, 413 712, 759, 848
לילענטאַל, מ. 390
לינקאָלן, א. 519, 521
ליסט, פראַנץ 563
ליעסין, אַברהם 58
ליפּאָווסקי, נחום 540
ליפּעץ, דב 293, 523
ליפּצער, בעני 665
ליפקין, ליפמאַן 710
ליפשיץ (קינסטלער), י. 528, 532
ליפשיץ, יאַנקל, ר׳ 724
ליפשיץ גוסטא 215
ליפשיץ, יהודה 498
ליפשיץ, יעקב 417, 712
ליפשיץ, מ. 166, 215
לעבוש, זלמן 318
לעבענזאָן, אַברהם דוב 405
לעבענזאָן, מיכה יוסף 405, 406
לעדין, ל. 635
לעהמאַן, ד״ר 463
לעהמאַן, ז. 95, 456
לעהרער, דוד 426
לעוואַנדע (יהודה) לייב 392
לעווי, י. 362
לעוויט ב. 832
לעוויטאַן, ד״ר 549
לעוויטאַן, איסאַק 293, 511 525
לעוויטאַן־שערעשעווסקי ד״ר 362
לעווין, דב 643
לעווין, דוד 358, 367
לעווין, הירש 665
לעווין, ז. 417
לעווין (יהל״ל), יהודה לייב 712
לעווין, יודל 128, 132, 134
לעווין, ירוחם 69
לעווין, משה 364, 367, 664
לעווין, שמואל 136, 345,137 442, 554
לעווין, שמואל 357
לעווין־עפּשטיין, א. ז. 818
לעווינזאָן, חיים, ד״ר 763
לעווינסאָן 638
לעווינסאָן (קינסטלער) 532
לעווינסאָן, משה 582
לעווינסאָן, שלמה 816
לעווינסקי, א. י. 581
לעווע, היינריך 487, 493
לעוועהערץ, ד״ר 301
לעני, איזידאָר 864
לעניט, 863
לעניק, וו. אי. 797, 799
לעקערט, הירש 801
לעשעם, אַגראָנ. 243
לעשצ׳ינסקי, יעקב 421, 474

מ

מ. ג. ג. 732
מאַגעלניצקי, יוסף 577
מאיר, ד״ר 301
מאיר בעל־הנס, ר׳ 751
מאיראָוויטש, ד. 426, 546
מאיראָוויטש, ל. 435, 554
מאַגיליוקער, רחביה 418, 481
מאַדייסקער, סאַניע 674
מאַהילעווער, יוסף, ד״ר 580
מאַהילעווער, שמואל, ר׳ 713
מאַוושאָוויטש, ד״ר 378, 381
מאַטוליאָניס 648
מאַטוסעוויטש, ראובן 865
מאַטיס, אַננא 443, 462
מאַטיס, דוד 427, 863

מאַטיס, משה, ד"ר 103, 104, 137 424, 445, 454
מאַטשעניוס, זען : גאַרליאוסקאס
מאַטענבערג, מאיר 584
מאַלדאַוואַן 561
מאַלטשאַן, שמואל 118
מאַליער, זש. ב. 343
מאַלניק 435
מאַלקין, אי 556
מאַמאַנטאַוו 518
מאַמינסקי, לאַזאַר 561
מאַנאַשאַוויטש, יענקל 216
מאַנדל, אַברהם 142, 143, 147, 149
מאַנדלברויט, מ. 239, 536
מאַנדעלמאַן, מ. 448
מאַנדעלשטאַם, עמנואל 493
מאַנטעפיאַרע, משה 390, 576, 713
מאַניושקאַ, סט. 571
מאַנסטאַף, אַמאַס 864
מאַנסטאַף, נתן 865
מאַנפריד, ל. 417
מאַנשעסטער, ש. 577
מאַס, ד. 852
מאַסאַריק, טהאַמאַס 100
מאַפּו, אַברהם 75, 100, 293, 488, 609, 642, 741, 748, 753, 609, 642
מאַץ, ישראל 482
מאַץ, שמואל 426
מאַצקין, ל. 607
מאַראַזאוו, ס. 515
מאַרגאַלין 467, 605
מאַרגאַלין, יהושע 299
מאַרגאַלין, יוסף 487
מאַרגאַליס 427, 664
מאַרגאַרי 114, 115
מאַרגענשטערן, י. 484
מאַרטיני 562
מאַריני, פראַפ׳ 547
מאַרלי, לאַרד 482
מאַרעק, פסח 413
מאַרק, יודל 138, 162 326, 415, 422 442, 605
מאַרקאַוויטש, יוסף 429
מאַרקאַוסקאַס, אַדוו. 127
מאַרקוס, ד"ר 238
מאַרקוס, ה. 528, 531
מאַרקוס, פסח 418, 422, 559
מאַרקוס, ש. ל. 857
מאַרקס, חיים, הרב 832
מאַרקס, ס. 845
מאַרקסאַן, א. 582, 855
מה־יפית, י. 418
מה־יפית, רפאל 454
מהר"ם 779
מואַקאַטין 793
מוטניק (גליעב) 103
מונק, עזרא 781
מוסאַליני, בעניטאַ 153, 623
מוקדוני (קאַפּעל), אַלכסנדר 69, 421, 478, 605
מזח, יהושע הלוי (סגל), 413
מיזען, דאוויד 563
מייגאַס, פר. 630
מייזל 488
מייזל, ו., ד"ר 494
מייזעל, יוסף 711
מייזעל, ליזאַ 183
מייזשיש 629, 631
מייסטער, א. 662
מייעראַוויטש, ל. 344, 345
מיכאַילאַווסקי, ישראל 578
מיכאַילאַוויטש, עד. 560
מיכעלאַוויטש 225
מיל, דזש. 106, 115
מילווידאַס, סט. 633
מיליוקאַוו פ. 791
מילייקאַווסקי, הלל 743
מילנער 537, 561
מילנער, ד. 587
מילער 435
מילער, ד"ר 755
מילקינטאַס 631
מילשטיין, א. 189
מיניאַטאַס, ו. 633
מינסקי, רבקה 373
מינסקי (ווילענקי), ניקאַלאַי 518
מינסקער, ישראל 576
מינסקער, סענדער 576
מינקאַווסקי, פראַפ׳ 293, 715
מינקאַווסקי, פנחס 567
מיעזשינאַס, ל. 616
מיקולסקיס 629
מיצלמאַכער, ד"ר 381
מיצקעוויטש־קאַפּסוקאַס 167, 168
מיצקעוויטש, אַדאַם 609
מיקוניס 137
מירבאַך, גראַף 794
מירסקי, לייב 137, 496
מישורסקי, ה. 252
מלאַך, ל. 427
מלאַכי, א. ר. 743
מלב"ם 781
מלחי, בצלאל 841
מלצר־קלצקין, מרדכי 775
מעדאַליע, ד"ר 470
מעדוועדיעוו 386
מעדישאַוסקאַס, פ. 615, 622
מעדעס, וולאַדימיר 24—120, 176, 177
מעלאַמעד, הירש 482
מעלמאַן, א., ד"ר 301, 323
מענדעלסאַן, בערטאַלדי 556
מענדעלסאַן, מרדכי 842
מענדעלסאַן, ש. 447
מענדעלע מוכר ספרים (ש. י. אַבראַמאַוויטש) 81, 343, 346, 608, 730
מענדעלעוויטש, מנחם 582
מענעס, אַברהם 474
מעסטעטשקין 561
מעסענבליום, יעקב 529
מעק, נ. 658
מעקמיליין, פר. 556
מער, ב. 426
מערעזשקאַווסקי, דמיטרי 518
משהקע דער בערשטער („ראַגאַוועך"), 108
משורר, טוביה 135, 142

נ

נאַדל, לייב 547
נאַדסאַן, ס. 124
נאַוואַצקאַ 697
נאַוואַקאַס, ד"ר 622
נאַוויכאַוויץ, משה 367
נאַוואַקאַווסקי 567
נאַזימאַוו (ווילנ. גובערנ.) 508
נאַזשיק, יצחק 583
נאַטהאַן, פ. 783
נאַכבוש, נח 540
נאַמבערג, ה. י. 276, 544
נאמן, מיכאַל 820
נאַנסען, פ. 520
נאַפּאַלעאַן, באַנאַפּאַרט 59
נאַרדוי, מאַקס 493
נאַרוויליאַס, ק. 633
נאַרייקיס, א. 631
נאַשעז, ט. 555
נבוכדנאצר הרשע (קעניג פון בבל) 494
נוסבוים, חיים 361
נחום 183
ניגער, שמואל 427, 459
ניטשע, פרידריך 530
ניילים־שיקוץ, אסתר 364
ניימאַרק, פנחס 363
נייפעלד, יודל 141
ניסנבוים, י. 487
ניעקראַסאַוו, נ. א. 218
ניצעוויטש, ישראל 128, 147, 149
ניקאַלאַי II (לעצטער רוסישער קייסער) 113—116, 485
ניקאַלאַי ניקאַלאַיעוויטש 72 114, 123, 236, 294, 394, 539, 784
ניקיש, אַרטור 557
נעטער, קאַרל 748
נעסטאַר 510
נעסטאַראַוו, מיכאַיל ו. 513
נצי"ב (נפתלי צבי יהודה בערלין) 734
נשמית, שרה 642
נתן, אינגאַ 459
נתן, הארי 459

ס

סאַבאַל, ד"ר 637
סאַבאַניעעוו 562
סאַביעסקי, יאַן (פויל. קעניג) 681
סאַבעל, יעקב צבי 417, 857
סאַדינסקי 166
סאַווידזש, לעאַן 416
סאַוויטש 454
סאַוויצקי 633
סאַוואַסאַוו, אַלעקסאַנדר 513
סאַזאַנאַוו 166
סאַימאַן, הערי 557
סאַלאַגוב, פיאַדאַר 518
סאַלאַוויטשיק 247
סאַלאַוויטשיק, מאַטווי, ד"ר 287, 424, 454

סאָלאָווייטשיק, מאַקס, ד״ר 76, 78, 85, 138, 143, 237, 296, 425, 607, 785
סאָלאָווייטשיק, לינאַ 465
סאָלאָמאָן, ז. 474
סאָלאָצאָווסקי, ה. 725
סאָלץ, מאיר 731
סאַמאַוסקאַס, י. 628
סאַמאַרן 161
סאַמוליס, ר. 632
סאַמונאָוו, יהודה 356, 357
סאַנדער (אאס״ר), אברהם אליהו 840
סאַנדער, ג. 840
סאָסנאָווסקי 170
סאַפּקאָ, י. 624
סאָקאָלאָוו, נחום 41, 317, 322, 714, 795
סאָקאָלאָווסקי 192
סאָקאָלאָווסקי, ל. 582
סאָקראַטעס 509
סודאַרסקי, אַלטע, זען : אַרש־סודאַרסקי, אַלטע
סודאַרסקי, אפרים 459
סודאַרסקי, מענדל, ד״ר 21, 27, 33, 49, 409, 425, 436, 445, 473, 553, 641, 280, 283, 287, 328, 335, 342, 374, 755, 775
סוויאַטאָפּאָלק־מירסקי, פּעטער 166, 167
סוויאַטיצקי, ע. 792
סוטין, חיים 525
סווירסקי 638
סוכאַנאָוו 795
סוצקעווער, אַברהם 410
סוריצקי, י. 367
סטאַלאַקער, פ. 657
סטאַלין, י. 128, 434, 794
סטאָליפּין 243
סטאָלניץ, נתן 567
סטאָלניץ, שמואל 575
סטאַנקעוויטש, ב. 795
סטאַסאָוו, דמיטרי, וו. 508
סטאַקאַס, וו. 623
סטאַקאַס, י. 623
סטאַשעוויטש, פּ. 556
סטוטשינסקי, א. י. 425
סטעפאַן באַטאָרי 378
סטעקלאָוו 795
סטראַד, י. ז. 583
סטאַשינסקי („ווילנ. בעל הביתל״), יואל דוד 571
סטרעליץ, חיים נחום 367
סיגעט, יאָזעף 555
סידערער, שלמה 367
סידערסקי, חיים 828
סילווער, ס. 832, 843
סילמאַן 340
סילמאַן, ק. ל. 807
סילקינער, ב. נ. 405
סימאָנאָף, יעקב 577
סינגאַלאָווסקי, אַהרן 468
סיקאָרסקי (ס. ר.) 166
סיראָטע, גרשון 568
סירקין, לייב 498, 614
סירקין, נחמן 71, 177
סלאָבאָדסקאַיאַ 536
סלאָנים, י. 422
סלאָנימסקי 710
סלאָנימער, יוסף 582
סליאָזבערג, אַדוו. 789
סלוצקער, יעקב דוד (רידב״ז) 821
סמאָליאַקאָוו, דוד 135, 144, 149
סמאָלענסקי, פּרץ 755, 781
סמאָרגאָנער, זימל 583
סמיגליס, א. 659
סמיט, נ. 827
סמילגעוויטשיוס, יאָנאַס 623
סמעטאָנאַ, אַנטאָנאַס 309, 378, 453, 622, 624, 645
סמעטאָניענע, זאָפיע 453, 471
סניעג, שמואל אבא 368, 649
סעגאַל 427
סעגאַל, א., ד״ר 299, 323
סעגאַלאָוויטש, ז. 473, 645
סעדיה גאון, ר׳ 838
סען־סאַנס, קאַמיל 563
סענקוס, אַדאָלף 633
סענקוס, אַלפאָנסאַס 633
סערדאַצקי, יענטע 416
סערפּאָוו, אַלעקסאַנדר 129
ספאַסקי, וואַסיל י. פ. 382
ספּיוואַק, יעקב 567
ספּיקאַס, אַרטור 866
סרעבניצקי, אייזיק 660
סתם, ישראל 356

ע

עדעלשטיין (דרוקער) 427
עדעלשטיין, (פאַבריק.) 219
עזרא, א. 540
עטינגער, פּראָפ׳ 520
עטעלזאָן, נחמן דוב 857
עלבאָגען, פּראָפ׳ 786
עליאַס, מרים 317
עליאַשעוו־ווייסבאָרד, אסתר, ד״ר 332, 335, 338, 348, 417, 425, 442, 483
עליאַשעוו, רחל 185
עליאַשעוו, ניקאָלאַי 482
עליאַשעוויטש 234
עליאַשעוויטש, פּראָוויז. 537
עלמאַן, מישאַ 556
עלמית, סאָניע 540
עלקעס אלחנן, ד״ר 652
עמית (גאָטליב), יעקב 91
עמערסאָן 606
עמערסאָן, וו. 522
ענגעל, יואל 318
ענגערט, פּראָפ׳ 380
עפּעלבוים, ב. 415
עפּרויקין, ישראל 416, 471
עפּשטיין, אַלטער 416
עפּשטיין, אפרים 481
עפּשטיין, לאַזאַר 460
עפּשטיין, מ. 376
עפּשטיין, משה מרדכי 354
עפּשטיין, פרענק 456
עציון (האָלצבערג), יצחק רפאל 351
ערוואַרטס, וויליאַם 522
עריסטאָוו 793
ערלאַנגער, מיכאל 412
ערליך, ה. 802
ערסלאַווייטע 627
ערסלער (חזן) 576
ערעם, משה 132, 135, 141, 144, 607

פּ, פ

פּאַגאַניני, ניקאָלאַי 556
פּאַגירמאַנסקי, מ. 362
פּאָוויליאָניס, מיקאַס — זען : פּאַסקעוויטשיוס, מעטשיס
פּאַוזער, מ. 555
פּאָזשעלאַ (ס. ד.) 149
פּאַט, יעקב 460
פּאַטרעסאָוו (ס. ד.) 796, 802
פּאָיגט, וואָלדעמאַר 716
פּאַיענסאָן, י. 429
פּיאַסטראַ 556
פּאַכמאַן, וו. דע 566
פּאָליאַקאָוו 606, 770
פּאָליווניק, י. 362
פּאָליווניק, משה 362
פּאָליקאַרפּאַס, וואָצלאַוואַס 624
פּאָלניצקאַ, טייבעלע 125
פּאַלעצקיס, יוסטינאַס 378
פּאָן־וואַל, (ווילנ. גובערנ.) 803
פּאָנעוועזשער, שמחה 583
פּאַסטערנאַק, לעאָניד 511
פּאַסקעוויטשיוס, מעטשיס 617, 622
פּאַפּערנאָ, א. י. 392
פּאַקוליס, יואָזאַס 623
פּאָרט, בתיה 234, 267
פּאָרט, צבי 67, 233, 239, 245, 250, 251
פּאָרטנאָי 184
פּאָרטנאָי, נח 103
פּאָרטנאָוו, א. 553
פּאָרלאָו, קעטלין 556
פּאַרענבערג (ראָזענבערג, י.), ק., ד״ר 104, 224, 413,
פוהן, חיים 363
פּולאַן, אליהו 827
פּומפּוטיס, וויטאוטאַס 623
פּונער, נ. 340, 435
פונק, אַהרן 368
פּופקאָ, חיים 384
פּוצעוויטשיוס, פּאַווילאַס 629
פּוריעניענע, לידיאַ 68
פּז (פּאַץ), חנוך 523
פּטאַשעק, ד״ר 637
פּיאַטניצקי, אָסיפּ 164
פּייוועלזאָן, א. מ., הרב 368
פּייוועלזאָן, אַ. פּ. 358
פּייוועלזאָן־שלאַפּאָבערסקי, פּייגע 368
פּייטעלזאָן, א. 662
פּיין 664
פּיין, אהרן 245
פּיינבערג, ז. 831

פיינבערג, נ., ד"ר 235
פיינבערג (אינה.) 101
פיינבערג (פרוי), ד"ר 467
פיינבערג (קאָוונ. כלל־טוער), ד"ר 487, 537
פיינבערג, הערש 173
פיינזילבער, שלמה הלוי 358
פיינזינגער, יהושע 571
פיינשטיין, ח. מ. 534, 546
פייערבאַך, לודוויג 799
פייערבערג, מרדכי זאב 781
פייקעס, מיראָן 201
פיכטע, יאָהאַן ג. 799
פילגראַם 665
פילון היהודי 838
פילעפּס, ל. 832
פילסודסקי, יאָזעף 130, 384
פין, שמואל יוסף 390, 392, 712
פינטשוק, נתן 29—128, 132
פינטשוק (חזן) 484
פינסקי, דוד 147, 538
פינעס, יחיאל מיכל 763
פינקל (דרוקער) 427
פינקלשטיין, נ. 412
פינקעל 636
פינקעלשטיין, לאזאר, ד"ר 465
פינקעלשטיין, עוזר, אַדוו. 37—138, 238, 409, 422, 443, 453
פיסאַרעוו, דמיטרי א. 768
פיק, פ. 342
פיקעלטשיק 538
פירס (פערלמוטער), יאַן 586
פישזאָן, א. 477
פלאָוויוס, יוסף 606
פלאַטנער, אייזיק 128, 132, 144
פלודערמאַכער 541
פליסקין, שמואל, הרב 739
פלעוט (רוס. אינערן־מינ.), פאָן 166, 803
פלעטשקייטיס, (ליטוו. געג.) 647
פלעכאַוויטשיוס (ליטוו. געג.) 379
פלעכאַנאָוו, געאָרג 797
פנחס, זון פון אליעזר הכהן 732
פעטוכאָווסקי, שמואל 67
פעטער דער גרויסער 509
פעטראָוסקאַס, קיפראַס 552, 667
פעטשיולים (פולק.) 628
פעלאָוויטש, יהושע 807
פעלדשטיין, צמח, ד"ר 223, 348, 349
פעקער, נתן 498
פערל, יוסף 606
פערעלמאַן, ש. 429, 784
פערי (נאָרד־פאַרשער) 520
פערסקי, ב. 636
פראַגער, מנוח 418
פראַכאָוניק (פרחיהו), א. נ. 323, 348, 524
פראַכאָוניק, דניאל 317, 418
פראַם, דוד 416
פראַנק, הערמאַן, ד"ר 57, 715
פראַנק, משה 304
פראַנק, ניסן 417
פראַקער, כאַצקל 418
פראַקער (לערער) 340
פרוג, שמעון 489
פרויד, זיגמונד 799
פרומקין, דוב 750, 751, 754
פרומקין (פּעדאַגאָג), ד"ר 137
פריד, מ. 166
פריד, ריווע 166
פרידמאַן, א. א. 310
פרידמאַן, אַהרן 578
פרידמאַן (ראַסיין) 245
פרידמאַן, ב. 498
פרידמאַן, ט. 662
פרידמאַן, יהושע, ד"ר 323, 523
פרידמאַן, יוסף 142, 143, 146, 147
פרידמאַן, מרדכי, אַגראָנ. 68, 69, 348
פרידמאַן, נח 816
פרידמאַן, נ., אַדוו. 138, 177, 483
פרידמאַן־מאַרגאָלין 348
פרידע, שלום 580
פרייד, ד"ר 618
פריידבערג, א. ש. 712
פרייל, גבריאל 405
פרילוצקי, נח 378, 447
פרימאַן, א. י. 815, 822
פרימאַן, ליליע 822
פרענאָוויטש, י. ש. 417
פרענקל, פראָפ׳ 251
פרענקל, 398, 638
פרענקל, אינזש. 482
פרץ (פּערציקאָוויטש), א., ד"ר 642
פרץ, י. ל. 21, 27, 343, 411, 539
פשעוואַלסקי, יאַן 674

צ

צאַבעל, משה, ד"ר 786
צבי, רפאל 318
צוויג, אַרנאָלד 344
צוויג, סטעפאַן 344
צוקערמאַן (אבינועם), שמואל 362
צייטלין, ל. 561
צימבאַליסט, אפרים 556
צינקאָווסקי 179
ציק, משה (דרוקער) 184
ציק, משה (בלעכער) 184
צמח (פו"צ) 135
צמחזאָן, ש. צ. 578
צעכאַנאָוויטשיוס, סט. 630
צעסלער 536
צעסלער, משה 528, 534
צעפעלאָוויטש־דאַרסקי, פריידל 418, 479
צערנעס, ל. 487
צערעטעלי 795
צרפת, ראובן 422, 423, 345, 601

ק

קאַבאַקער, ד"ר 640
קאַגאַן (ווילקאָמיר) 618
קאַגאַן, בעני 498
קאַגאַנאָוויטש, מ. 137, 605
קאַדיסאָן (שוסטער), לייב 535
קאַהאַן, אַב. 392, 860
קאָהען, בערנאַרד 865
קאָהען, ה. ר. 832
קאָהען, הערמאַן 782
קאָהען, יצחק 828
קאָהען, לעאָן 818
קאָוואַלסקי, יצחק 673
קאָוואַרסקי 638
קאָוונער, אַבאַ 678
קאָוענסקי, משה 832
קאָזלאָווסקי, יעקב 525, 528
קאָזלאָוסקאַס 654
קאָזשדאַן, ח. ש. 447
קאָטערגינג, ה., ד"ר 667
קאָטץ, מרדכי 356, 362
קאָטשקאָ, אהרן 581
קאָיגען, דוד 606
קאַלאַכניק (חזן) 567
קאַלאַדני, א., אינזש. 435, 439
קאַלוואַריע, ד"ר 301
קאַלטונסקי, יוסף 495
קאַלמאַנאָוויטש, זעליג 69, 132, 137, 421, 446, 474, 562, 603, 611
קאַלמאַנאָוויטש, שלום 609
קאַמאַראָוו (רעפעס) 544, 546
קאַמזאָן, י. ד. 405, 416, 482, 643
קאַמייקא, לעאָן 860
קאַמינסקי, אידאַ 482
קאַמינסקיס 651
קאַמענעצקי (חזן) 570
קאַן, פ. 447
קאַנטאָר, ב. 443
קאַנטאָר, י. ל. 392
קאַניעוו, קאַזיס 633
קאַניוכאָווסקי, לייב 679
קאָסיסמאַן, ישראל 866
קאַסאָווסקי (לעווינסאָן, נחום), וולאַדימיר 102
קאַסטעל, דוד 756
קאַסטעלניאָוואַ־טערעסקאָ 557
קוסעוויצקי, משה 552, 572
קאָפּיט 561
קאַפּילאָוויץ, יצחק 354, 355, 358
קאַפּלאַן 459
קאַפּלאַן (בונדיסט) 166
קאַפּלאַן, אברהם אליהו 355, 362, 366
קאַפּלאַן (קאָנאַדע) 829
קאַפּלאַן (מוזיקער) 561
קאַפּלאַן, אפרים 414
קאַפּלאַן, ישראל 366, 418, 481, 595, 641
קאַפּלאַן, מאיר 843
קאַפּלאַן, קלמן 346, 588
קאַפּלאַן,שמואל 68, 136
קאַפּלאַנאָס, י., 543
קאַפּלאַנאָוויטש, דן 541
קאַפּלינסקי, מיכל 219
קאָפּעלאָוויטש 131, 132, 481
קאָפּעלאָוויטש, ל. 425, 431
קאָפּעלאַנסקי, הערי 417
קאָפּעלושניק, ש. 137, 491, 497
קאָפּעלמאַן, מ. 651
קאַץ 427
קאַץ, מאַנע 482
קאַצענעלבאָגן 375

קאַצענעלבאָגן, אוריה 27, 418, 422, 423, 442, 641
קאַצענעלבאָגן, הירש 390, 392
קאַצענעלסאָן, יצחק 385
קאַראַטיגין 562
קאָרטשאַק, רוזשקאַ 160
קאַרל מאַרקס 117, 146, 478, 773, 799,
קאַרלינער, ברוך 573
קאַרלעבאַך, ד"ר 284, 295, 370
קאַרלעבאַך, דוד 363
קאַרלעבאַך, יוסף, ד"ר 356, 365
קאַרעלי 562
קאַרנאָווסקי־מעסענבלום, מאַניאַ 530
קאַרניאָל, א. 484
קאַרצמער 250
קאַשעטאַ, יאַנאַס 629
קדש, ש., ד"ר 642
קוביליונאַס, פ. (ליטו. געג.) 647
קובלאַנאָוו, אַברהם 132
קובער, ד"ר 364
קודרע (חזן) 573
קוזאַרטין, זבולון 484
קוזמיצקאַס, פר. 617—618, 620—621
קויגען, פראָפ׳ 786
קויפמאַן, ד"ר 471, 478
קויפמאַן, יחזקאל, ד"ר 786
קויפמאַן, יהודה 407
קוליאָקשאַ 624
קומער, ערנסט 716
קוניגאַס, א. 550
קופּער, ה. 865
קופּער, ישראל 571
קוק, ישראל ניסן 357
קוראָפּאַטקין (רוס. אינ. מינ.) 116
קורגאַנאָוו. מ. 662
קורסקי, פראַנץ 442
קושעלעוויטש (לערער) 278
קיבאַרטסקי, צבי, ד"ר 381
קיטעל 664
קיטשענער, לאָרד 412
קיידאַנסקי, מענדל 119
קיירים, סט. 68
קילעמניק (חזן) 567
קימעריס, אַנט. 623
קין, אַברהם 474
קינדעריס, רודאָלף 143
קיסין, א. 323
קיסין (גאַרן), י. 27, 417, 458, 511, 641
קיסינאַס (ביבליאָגראַף), יצחק 481
קיסעלהאָף 561
קירזשענעץ 477
קירילאָוואַ, א. 622
קירכהאָף, גוסטאַוו 716
קלאָוס, א. 418
קלאַצקין 775
קלאַצקין, אליהו 775, 782
קלאַצקין, ח. 425
קלאַצקין, יעקב, ד"ר 775
קלאַצקין, מ. 317
קליאַנסקי, אורי 394
קליבאַנסקי (קראַנקנשוועסטער) 637
קליס (גאָזשאַנסקי), צילע 164, 166
קליפּ, מנחם 367
קלעבאַנאָוו, ח. פ. 184
קלעטאָנסקי („מאַקסים"), סעמיאָן 106, 203, 801
קלעצקין, ב. 444, 605
קנייטאַס, פעליקס 633
קעלאָג, ק. ל. 563
קעלזאָן, שלמה 67, 267
קעלערט, חיים 816
קענסקי־שאַלטופער 534
קערענסקי, אַלעקסאַנדר 611, 791
קראַמסקאָי, אי. נ. 508
קראָניק, סעם 827
קראָנעקער, לעאָפּאָלד 716
קראָקינאָווסקי, פ. 662
קרוגער (בורישער פּרעזידענט) 845
קרוגער, חיים 838
קרומער, ישראל 355, 357
קרומער, שלמה יהושע 355
קרון, חיים זלמן 356, 358, 362 363
קריוואָשעעוו, דוד 373
קרופּניק, ברוך 785
קריב, אַברהם 405
קריין, א. 561
קריינין, מ. 478
קריסטוס (ישוע) 508
קרעווער, ד"ר 253
קרעטשמאַר, אליהו 484
קרעמיע (יצחק), אַדאָלף 753
קרעמער 651
קרעמער, אַרקאַדי 105
קרעמער, איזא 588
קרעסין, מרים 552

ר

ראַבאָק, א. א., ד"ר 837
ראַבינאָוויטש (אייזן־געשעפט) 481
ראַבינאָוויטש, א., ד"ר 637, 649
ראַבינאָוויטש, אייזיק 366
ראַבינאָוויטש, איסר 238
ראַבינאָוויטש, אליעזר 362
ראַבינאָוויטש (צאָן־אַרצט) 538
ראַבינאָוויטש, הינדע 362
ראַבינאָוויטש, הירש 417, 731, 746
ראַבינאָוויטש, וועלף 495, 498
ראַבינאָוויטש, יצחק 417
ראַבינאָוויטש, יצחק אייזיק 709
ראַבינאָוויטש (מוזיקאַלאָג), ישראל 559, 839
ראַבינאָוויטש, ישראל 166, 221
ראַבינאָוויטש, משה 553
ראַבינאָוויטש, עקיבא 417
ראַבינאָוויטש, פּסח 495
ראַבינאָוויטש, צבי הירש 777
ראַבינאָוויטש, רפאל,ד"ר 223, 299
ראַבינאָוויטש, רפאל יהודה 573
ראַבינאָוויטש (שפ"ר), שאול פּנחס 709
ראַבינאָוויטש, שולמית 600
ראַבינאָוויטש, שמואל 711
ראַבינאָוויטש־הכהן, צירל 709
ראַבינזאָן, יעקב, ד"ר 130, 132, 323, 418, 479, 672
ראַבינזאָן, נ. פראָפ׳ 131
ראַבינזאָן, נתן, ד"ר 130
ראַבינסאָן, נתן, ר׳ 826
ראָגאָוו (לעליאַ), מ. 165
ראָגאָוו, משה 577
ראָגאָוו, ש. 435
ראָוקע 654
ראָגינסקי, י. אינזש. 347
ראָדאַשיצקי 385
ראָדולאָנסקי, י. 445
ראָדזיווויל, גראַף 60, 560
ראָדין 373
ראָדען, אָגיוסט 509, 521
ראָזענבלאַט, יאָסעלע 484
ראָזשינאַיער, ז. 583
ראָוויטש, מלך 427
ראָונער, זיידל 567
ראָזאָווסקי, ברוך לייב 582
ראָזאָווסקי, ישעיה 443, 480
ראָזאָווסקי, שלמה 561
ראָזומני, אפרים זלמן 567
ראָזנאָטאָווסקי 679
ראָזען, יוסף 132, 135
ראָזען, שרגא פייוול 357
ראָזען, מאַקס 556
ראָזענבוים, שמשון, ד"ר 72, 76, 78, 85, 132 138, 143, 296
ראָזענבלום 435
ראָזענבלום, דוד 239
ראָזענבערג, אַלפרעד 675
ראָזענבערג (פו"צ) 125
ראָזענבערג, ישעיה, זען : פאַרנבערג ק.
ראָזענבערג, מישאַ 478
ראָזענגאַרד, אינזש. 347
ראָזענטאַל, אלחנן 498
ראָזענטאַל, שמואל 554
ראָזענפעלד 844
ראָזענפעלד, ד"ר (מאָנטרעאָל) 459
ראָזענפעלד, אַלכסנדר, ד"ר 323, 348, 496
ראָזענפעלד, יעקב, אַדוו. 842
ראָזענפעלד, מאָריס 413
ראָזענפעלד, ש. 715, 732, 759, 840
ראָזענסאָן, הרב 480, 487
ראָט, אָסקאָר 521
ראָטנבערג, יוסף 460
ראַטנער, יצחק 549
ראַטנער, ש. 665
ראָטנשטיין, נ. 427, 430
ראָטשילד, דזש. 738
ראָטשיס, פ. 149
ראָטשקאָווסקי 375
ראַיעק, סימאַ 524
ראַיעק, צפורה 523
ראַכלין, א. 429
ראַכמיל, ד"ר 342
ראַכמילעוויטש, נ., ד"ר 238
ראַכמילעוויטש, נחמן 357
ראָם, דוד 839

ראַמאַנאָוו (לעצטע רוס. צאַרישע דינאַסטיע) 716
ראַסיין, י., אַגראָנ. 282, 469
ראַסיענסקי 467
ראַפאַלאָוויטש (פו"צ) 139
ראַפאַלאָוויטש, חיים 418, 422, 423
ראַפאָפאָרט, אנא 417
ראַפאָפאָרט, שמחה 779
ראַפּע (דרוקער) 427
ראַצקער, חיים, ר' 826
ראַקאָוסקאַס, אַדאַמאַס 628
ראַקער, יאַנקל 111
ראַשקעס, אריה לייב 709
ראַשקעס, ש. מ. 709
רבקש, משה, ר' 709
רובין, איסר מאיר 417
רובין, יעקב, ד"ר 836
רובינפעלד, ה. 662
רובינשטיין, א. מ. 103, 137
רובינשטיין, דוד 642
רובינשטיין, ראובן 23, 25, 49, 52, 254, 268, 374, 421, 443, 460, 496, 543, 553, 643
רודאַשעוסקי 398
רודניק, מרדכי 611
רודניצקי, לאה 418, 545
רודעל 684
רוזוועלט, טעאַדאָר 521
רוטמאַן, אַריה 581
רוטקאָוויטש 866
רוטשטיין, דבורה 142, 143
רויטמאַן, דוד 571
רומשינסקי, יוסף 574
רוקח, ישראל 105
ריזין, י. 323
ריטעוסקי, דבורה 750
ריטעוסקי, יעקב 750
ריטשאַרדס, בערנאַרד 417
רייזען, אַברהם 217
רייזען, זלמן 407, 411, 414, 541, 604, 807
רייטלינגער, ע. 657
רייך (פו"צ) 143
רייכל, י. 842
רייניס, הרב 354
ריעפין, אי. ע. 508
רמב"ם (ר' משה בן מימון) 654, 655, 709
רנ"ק (ר' נחמן קראָכמאַל) 709
רעמעני, עדוארד 555
רעמעריס, פראָפ' 380
רענענקאַמף (צאַרישער געג.) 71, 572
רש"י (ר' שלמה יצחק) 494

ש

שאַבאַד, צמח, ד"ר 162, 475, 541
שאַבאַן, א. 418
שאַבלינסקיס, אַל. 623
שאַבלינסקיס, יאַנאַס 622
שאַבסלבאַן, בנימין 367
שאַדאָוויטש 335
שאַגאַל, מאַרק 529, 605
שאַכנאָוסקי, ישעיהו 235
שאָבעט (שוחט), ש. 359, 362
שאַלטופער, יצחק 324
שאַליט (שאַליטאַן), לוי 642
שאַליט 561
שאַליט, י. 541
שאַמאַריעוסקי, ח. 860
שאַפאַזשניקאָוו, צבי יהודה 362
שאַפּיס 621
שאַפּירא, אברהם דובער 239, 357, 258, 366, 649, 654
שאַפּירא, ד. א. 317, 418, 544
שאַפּירא, הערמאַן, 293, 710
שאַפּירא, ח. נ., ד"ר 324, 374, 377, 418, 480, 491, 544, 667
שאַפּירא, טוביה 238
שאַפּירא, מ. ש., הרב 731
שאַפּירא, נ., ד"ר 348, 481
שאַפּירא, נחום 826
שאַפּירא, נתן 324
שאַפּען, פ. 566
שאַץ, אַדוו. 435
שאַץ, באָריס, פּראָפ' 510, 841
שאַץ, אליהו 363
שאַץ־אַנין, מאַקס 156
שאַצקי, יוסף, ד"ר 162, 442
שאָר, ברוך 567
שאַרפאַנטיער, אַלעקסאַנדר 521
שאַרפשטיין, צבי 339, 350
שבלת, ל. 418, 425
שוואַל, ז. 335
שובערט, פראַנץ 566
שובין, ליעוו 519
שוואַבע, משה, ד"ר 284, 301, 323, 370
שוואַושאַס, ד. 631
שוואַושאַס, י. 631
שוואַרץ, יוסף 457, 746, 747
שוואַרץ, ד., ד"ר 479, 485
שוואַרץ, א. ש. 405, 406
שוואַרץ, דוד 498
שוואַרץ, יאָזעף 582
שוואַרץ, ישראל יעקב 417
שוואַרצבערג 638
שוחט, הירש 743
שויס, חיים בנימין 417
שולגין, חנא 471, 576
שולמאַן (מוזיקער) 561
שולמאַן, אליעזר 417, 750
שולמאַן, אליהו 323
שולמאַן, וויקטאָר 101, 108, 417, 441
שולמאַן, פנחס 374
שומאַן, ראָבערט 566
שוסטערמאַן, הרב 662
שופאַס 617
שטאַבינסקי, דוד 578
שטאַרקאַס 552
שטאַרקמאַן, ישראל 851
שטאַרקמאַן, משה 851
שטיין, הענעך 807
שטיינבאַך 538
שטיינבערג, יהושע 385, 386
שטיינבערג (ס. ר.), י. נ. 793
שטיינבערג, ד. מ. 484, 571
שטיינבערג, מאַקסימיליאַן 568
שטיינשניידער, משה 756
שטיף (בעל־דמיון), נ. 69, 476
שטיץ 663
שטערן, יהושע 834
שטערנבערג, יעקב 345
שטראָוס, יאָהאַן 566
שטראָוס, ריכאַרד 566
שטראַשון (סטראַשון), שמואל 570
שטרוק, הערמאַן 344
שטרייכמאַן 481
שטרייכמאַן, יחזקאל 528, 532
שיינהויז, י. ל. 324
שיינזאַן 548
שילינגאַס, באַראַן 376
שילער 483
שילער, יאָהאַן פרידריך 722
שימייטע, אַנאַ 379
שימעלעוויטש 184
שימענס 498
שיפּער 495
שירער, עמיל 606
שלאָסבערג, נ. ב. 478
שלאָסבערג, מ. 132, 135
שלאָפאָבערסקי, לידיאַ, ד"ר 288 467
שלום אַש 343, 539
שלום עליכם (ש. ראַבינאָוויטש) 81, 343, 346, 608, 693
שלעזינגער, בנימין 104
שלעזינגער, נ. 356
שלעפאַק, אפרים 484
שמואל מאָהילעוער 746
שמואלאָוויץ, יצחק 354—358, 362, 364, 367
שמואלאָוויץ (שוואַרץ), עלאַ 367
שמולעוויטש, ע. ד"ר 467
שמוקלער 638
שמוקלער, הרב 649
שמוקלער, משה 186
שמחוני, י. נ. 785
שמידט (פו"צ) 147
שמיט, אַשר 375—377
שמיט 629
שמעון בן יוחאי, ר' 751
שמעוני (חיין), ל. 123, 162, 603
שי"ר (ראַפאַפּאָרט שמואל יהודה לייב) 709
שמש, ברוך 149, 152
שניאור, זלמן 317, 324
שניאור, חיים 540
שנייד, ה. 119—120
שנייד, 359, 362
שנייד, שמואל 636
שעוויד, ווילי אַם 564
שעוויטש, אַלתר 105, 184
שעוויטש, ליזע 182
שעפנער, ברוך 426
שער, כ. 638
שער, משה 636
שעראַשעניעוסקי, בערל 678
שעראַשעניעוסקי, ראָזע 678
שערמאַן 534
שערעשעוסקי, טוביה 456

שערעשעווסקי, יעקב 363
שערעשעווסקי, אַלגאַ 200
שערעשעווסקי, עמנואל 363
שערעשעווסקי, שמואל 356—358, 362
שערצמאַן, שלמה 131, 133
שערשענאָווסקי 487
שפאַר, לודוויג 562
שפינאַזאַ, ברוך 509, 787
שפענגלער, אַסוואַלד 799
שקאַלניק, אַבאַ הלל 417
שקליאַר (מוזיקער) 561
שקליאַר, ה. 181
שקליאַרסקי, מ. ש. 417
שקעמאַס 676
שרהזאַן, יחזקאל 860
שרהזאַן, כתריאל 855
שרענצל, ע. 856

ת

תגר, ד"ר 779
תלפיות, שמואל 838

שטעט און שטעטלעך

א

אַבעל 131, 840
אַדעס 413, 727
אוטיאן 152, 621
אונגאַרינא 282, 469
אַושוויץ 661
אַטאַוואַ 816
איוויע 395
אייראַגאַלע 834
איישישאַק 779
אינגאַלינע 395
אַלאַבאַמאַ 857
אַליטע 61, 462, 627, 666
אַנטקאַלניס 617
אַניקשט 112, 825
אַקמיאַן 627
אַשמענע 395, 709

ב

באַזיליאַן 624
באַטוויל‌א 617
באַלטימאָר 807
באַן 718, 719
באַסטאַן 625
באַראַנאָוויטש 395
בובי 627
בודאָוויץ 817
בוסק 181
בוענאָס איירעס 162
בוקאַרעשט 487
ביאַליסטאַק 112, 128, 538
ביזדאַני 664
בירא־ביג‌שאַן 407
בירזש 60, 414
בית־זרע 67, 100
בן־שמן 95
בנימינה 98
בערלין 71, 153, 154, 161, 282, 323, 340, 355, 409, 473, 493, 530, 658, 681, 712, 716, 724
בראָד 751
ברייטאַן־ביטש 51
ברין 363
בריסק 60
ברעסלאָו 658
בת־גלים 100
בת־ים 363

ג

גאַלדינגען, 604
גאַלינגען 362
גאַרזד 60, 340, 415, 417
גבעת ברנר 66
געטינגען 719
גראַדנע 127—128, 167, 387, 679

ד

דאַטנאָוע 243
דאַכאַו 661
דאַנציג 96, 134, 323, 688
דאַרביאַן 825, 829
דאַרפאַט 153, 154, 408
דווינסק 49, 112
דונילאָוויטש 394—396
דוסיאַט 415
דוקשט 395—396
דפנה 66
דראַנסי 136

ה

האַמבורג 684
האַמילטאַן 60
האַמעל 113
האַסאַלאָוויץ 743
האַראַדיטש 395
היידוצישאַק 395
היקעל 415
העלסינגפאָרס 80

ו

וואַבאַלניק 412
וואַלאָזשין 733
וואַלין 851
וואַרנע 152, 416
וואַרשע 108, 110, 129, 158, 162, 387, 539, 658, 710
וואַשינגטאַן 309, 820
ויבאָרג 791
וידז 395, 415
ויזשון 60
ויטעבסק 73
ויגוועט 244
וילנע 37, 57, 59, 62, 69, 102, 104, 120, 124, 160, 293, 323, 378, 393, 406, 408, 441, 506, 511, 535, 568, 603, 743, 803, 849, 851
וילקאָוויש 67, 106, 109, 110, 112, 119, 125, 146, 153, 160, 281, 314, 489, 491, 495, 818, 825
וילקאָמיר 67, 118, 181, 277, 281, 316, 327, 341, 491, 615, 622, 761, 846
וילקי 146, 236, 407,
וין 129, 458, 755, 853
וירבאַלן (וועדשבאַלאוע) 35, 92, 105, 109, 299, 358, 412, 491, 613,
ווישטינעץ 109, 196, 211
ווישי 787
וועקשנע 411, 416, 627
וועדסאַיל 296

ז

זשאַגער 60, 104, 111, 118, 152, 492, 624, 825
זלאָטאוסט (אוראַל) 114
זשידיקי 627
זשיטאָמיר 112, 387
זשעזמער 406, 552

ח

חדרה 100
חולון 68
חיפה 82, 99, 100, 610

ט

טאַוריק 299, 709
טאַמבאָוו 73
טאַראַנטאַ 361, 450, 826
טבריה 751
טירשקלי 624, 627
טעלז 58, 60, 152, 277, 281, 294, 356, 359, 799, 825, 849
טראַנסוואַל 847
טראַק (ווילנ. קרייז) 60, 626
טרישקי 624
טשיפלישקי 130—129
טשערניגאָוו 73, 109

י

יאַהאַנעסבורג 407, 450, 845, 847, 849
יאַנישקיס 60, 111, 492, 801
יאַנעווע 101, 111 119, 181, 358, 411, 492, 657, 825
יאַקוטסק (קיראָוו) 118
יבנה 607

יורבורג 235, 489, 491
יעלאָק 627
יפו 749
ירושלים 82, 303, 314, 356, 363, 746, 748, 755, 758

כ

כאַרבין 470—471
כאַרטום 412
כפר־הנוער 95
כפר מאַסאַריק 100

ל

לאַזדיי 559
לאַנדאָן 78, 81, 378, 487, 712, 751
לאַנדוועראָוע 395
לאַנדסבערג (בייערן) 598
לאַנקאָסטער 816
ליבאָוע 112
לידאַ 354, 395
לייזשווואַ 627
לייפון 244
לייפציג 106, 109
לינגמיאַן 740

מ

מאַהילעוו 73
מאַזשייק 627
מאַלאַט 825
מאַלאַריטע (ווילנ. קריין) 400
מאַנטעוויידעאָ 450
מאַנטעראָל 123, 450, 816
מאָסקווע 92, 471, 513
מאַריאַמפאָל 106, 116, 119, 127, 281, 407, 491
מאַרציקאַנץ 702
מיטאָוע 519, 733
מינכען 366
מינסק 73, 128, 133, 410, 866
מיצפה השרון 100
מירון 751
מסטיסלאָוו 743
מעזעריטש 119, 211
מעלבורן 355, 407
מעמל (קלייפעדא) 89, 154, 157, 323, 377, 462, 492, 646
מענית 100
מעקסיקע 307, 450
מערעטש 666
מרחביה 608
משמרות 67

נ

נאַרוע 660
ניו־יאָרק 51, 103, 106, 162, 329, 340, 407, 462, 519, 733, 854
ניזשני־נאָווגאָראָד (גאָרקי) 846
ניי־ווילייקע 395, 398
ניי־זשאַגער 411, 413
ניישטאָט 106, 109, 131, 146, 149, 154, 530, 845, 855
ניעסוויזש 731
נתניה 99

ס

סאַלאַנט 181, 412, 445, 743
סאָן־רעמאָ 91, 296
סאָקאָלניק 514
סאַראַטאָוו 413
סוואַלק 36, 92, 101, 106, 123, 160, 323, 859
סוועניצייאַן 395
סטאַלינגראַד 658
סיאַד 244, 627
סיניי 851
סיראָקיוז 856
סלוצניק 732
סמילאָוויטש 526

ע

עמיר 100

פ, פ

פאַדבראָדזש 123
פאַזשעלוע 825
פאַלאַנגע 60, 365, 415—414
פאַנאַר 627
פאַנעוועזש 106, 110, 113, 117, 119, 146, 168, 151, 277, 281, 317, 324, 361, 407, 416, 462, 491, 495, 640, 743, 846, 849
פאַניעמוניעלים 631
פאַנעמונעק 416
פאַסוואַל 60, 181, 624, 849
פאַסטאָוו 395
פאַפעליאַן 623—624
פאַקרוי 356
פאַרטסמוט 169, 170
פאַריז 78, 136, 309, 324, 462, 467, 507, 515, 520, 526, 717, 748, 795
פומבדיתא 607
פומפיאַן 60, 412, 414
פיוואַנע 621—622
פילאַדנאַגי 93
פילאַדעלפיע 339, 412
פילוויששאָק 104, 407
פינסק 820
פלאַטל 634
פלאָרענץ 531
פלונגע 60, 633
פסקאָוו 624
פעטערבורג (לעניגראַד) 169, 406, 471, 487, 508, 611, 621, 736, 746, 787
פעטראָשון 417
פראַג 489
פראַנקפורט א/מ 658
פרעז 611—612
פתח־תקוה 99, 100

צ

ציריך 102, 104, 719

ק

קאָוונע 49, 57, 67, 92, 101, 160, 407, 453, 495, 519, 535, 603, 613, 627, 629, 637, 641, 673, 710, 725, 732, 735, 738, 747
קאָזלאָוע רודע 640
קאַטאָוויץ 713
קאַלאַאוטאָוע 365
קאַלוואַריע 106, 111, 112, 116, 128
קאַלינאָוע 282, 469
קאַנסטאַנטינאָפאָל 487
קאַשעדאַר 640
קוויבעק 815, 831
קוזשי 627
קופישקי 111, 112, 358, 642, 807
קורשאַן 624
קיבאַרט 358, 491, 511
קיידאַן 60, 111, 119, 131, 141, 153, 244, 358, 413, 489, 495, 640, 759, 849
קייפטאַון 845
קינגסטאַן 828
קיעוו 127, 395
קישענעוו 166, 538, 784
קלאָגע 660
קלייפעדע, זען — מעמל
קעלם 60, 111, 353, 356, 627
קעלן 720, 722
קעניגסבערג 715, 718—719
קראָקע 90
קראקי 846
קרעוע 743—745

ר

ראָגאָוע 181, 807
ראַדין 739, 743
ראַדווילישאָק 235, 624
ראָסטאָוו 73
ראַסיין 58, 113, 294, 663
ראָקישאָק 278, 642
רויטער הייף 640
רוים 507
ריגע 146, 152, 161, 297, 323, 363, 475, 519, 627, 658
ריטאָוע 412
רמת־השופט 100
רעוועל 153
רעננה 100

ש

שאַדאָוע 111, 113
שאָול 58, 67, 104, 118, 131, 167, 277, 281, 317, 379, 407, 462, 495, 519, 613, 622, 637, 656, 747, 825, 857
שאָט 119, 414
שאַנכאַי 449, 470
שאַקי 131, 857
שוקיאַן 624
שטוטהאָף 368, 661
שטראַסבורג 719
שיקאָגאָ 625, 856
שירווינט 393
שלעזוויג־האָלשטיין 661
שעדאָוע 413, 846
שקוד 415, 642, 825
שקלאָו 743

ת

תל־אביב 21, 49, 82, 162, 357, 407, 643

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown